नया हिन्द

نیا ہند

जिल्द ७ जनवरी '४९ नम्बर १

جلد ۷ جنوری ۴۹ء

जात आदमी, प्रेम धर्म है, हिन्दुस्तानी बोली,
'नया हिन्द' पहुँचेगा घर घर लिये प्रेम की झोली.

جات آدمی، پریم دھرم ہے، ہندستانی بولی،
'نیا ہند' پہنچے گا گھر گھر لئے پریم کی جھولی۔

बापू की क़ुरबानी

(भाई प्रेम धवन)

धन्य धन्य ए गान्धी बापू ! धन्य तेरी क़ुरबानी
भूल नहीं सकती है दुनिया तेरी अमर कहानी
हम सब तेरे क़ातिल हैं, हम ख़ूनी तेरे बापू
दाग़ कभी यह धो न सकेंगे सारी क़ौम के आँसू
पाप कभी यह धो न सकेगा गंगा का भी पानी
धन्य धन्य ए गान्धी बापू !.........
यह तेरा ही ख़ून नहीं, यह ख़ून है मानवता का
ख़ून अमन का, आज़ादी का, दुखियारी जनता का

باپو کی قربانی

(بھائی پریم دھون)

دھنیہ دھنیہ اے گاندھی باپو! دھنیہ تیری قربانی
بھول نہیں سکتی ہے دنیا تیری امر کہانی
ہم سب تیرے قاتل ہیں، ہم خونی تیرے باپو
داغ کبھی یہ دھو نہ سکیں گے ساری قوم کے آنسو
پاپ کبھی یہ دھو نہ سکے گا گنگا کا بھی پانی
دھنیہ دھنیہ اے گاندھی باپو!......
تیرا ہی خون نہیں، یہ خون ہے مانوتا کا
[illegible]

सब की आँख में आँसू हैं सबके मुख पर वीरानी
धन्य धन्य ए गान्धी बापू !.........
तू अंधियारे भारत में उजियाला लेकर आया
घर घर जाकर तूने आज़ादी का दीप जगाया
तुझसे ही हमने अपनी यह क़ीमत पहिचानी
धन्य धन्य ए गान्धी बापू !.........
तूने सीना तान के शाही ताक़त को ललकारा
'छोड़ो भारत,' 'छोड़ो भारत,' गूंजा तेरा नारा
जेलों में बन गई बुढ़ापा तेरी वीर जवानी
धन्य धन्य ए गान्धी बापू !.........
तेरी क़ीमत पूछे कोई आज नोआखाली से
कैसा फूल है टूटा अपने गुलशन की डाली से
तूने सबका दुख सुख बाँटा, सबकी पीड़ा जानी
धन्य धन्य ए गान्धी बापू !.........
जलती आग में कूद के तूने फूट की आग बुझाई
अपनी जान गँवा के लाखों की है जान बचाई
आख़िर सच की जीत हुई, और झूठ हार ने मानी
धन्य धन्य ए गान्धी बापू !.........
अमर रहेगा अमर रहेगा, मौत से जो लड़ता है
आज़ादी के नाम पे मरने वाला कब मरता है
जब तक दुनिया है गूंजेगी तेरी अमृत बानी
धन्य धन्य ए गान्धी बापू !.........

سب کی آنکھ میں آنسو ہیں سب کے مکھ پر ویرانی
دھنیہ دھنیہ اے گاندھی باپو!.......
تو اندھیارے بھارت میں اُجیالا لے کر آیا
گھر گھر جا کر تو نے آزادی کا دیپ جگایا
تجھ سے ہی ہم نے اپنی یہ قیمت پہچانی
دھنیہ دھنیہ اے گاندھی باپو!.......
تو نے سینہ تان کے شاہی طاقت کو للکارا
'چھوڑو بھارت'، 'چھوڑو بھارت'، گونجا تیرا نعرا
جیلوں میں بن گئی بڑھاپا تیری ویر جوانی
دھنیہ دھنیہ اے گاندھی باپو!.......
تیری قیمت پوچھے کوئی آج نواکھالی سے
کیسا پھول ہے ٹوٹا اپنے گلشن کی ڈالی سے
تو نے سب کا دکھ سکھ بانٹا سب کی پیڑا جانی
دھنیہ دھنیہ اے گاندھی باپو!.......
جلتی آگ میں کود کے تو نے پھوٹ کی آگ بجھائی
اپنی جان گنوا کے لاکھوں کی ہے جان بچائی
آخر سچ کی جیت ہوئی، اور جھوٹ ہار نے مانی
دھنیہ دھنیہ اے گاندھی باپو!.......
امر رہے گا امر رہے گا موت سے جو لڑتا ہے
آزادی کے نام پہ مرنے والا کب مرتا ہے
جب تک دنیا ہے گونجے گی تیری امرت بانی
دھنیہ دھنیہ اے گاندھی باپو!.......

आपाशाही और बापू

कुछ लोग तो ऐसा समझते हैं कि बापू सिर से पांव तक आपाशाह थे. पर हमारा यह खयाल है कि आपाशाही, जिसे अंगरेज Autocracy कहकर पुकारते हैं, उनसे ऐसे ही कांपती थी जैसे उजाले से तारीकी. आपाशाही को कुचले बिना कोई आदमी बड़ा आदमी नहीं बन सकता. आपे को मारना यानी ख़ुदी को मारना, और ख़ुदी को मारना यानी ख़ुदा को पाना, या अपने में ही ख़ुदा को खोज निकालना. आपाशाही अंहकार का दूसरा नाम है. अहंकारी को ईश्वर कैसे दिखाई दे सकता है. यों तो देहधारी को न ही ईश्वर दिखाई दिया, न दिखाई देता है, न कभी दिखाई देगा. पर अहंकारी देहधारी तो उसके देखने का जतन भी नहीं करता. जो भीतर के राम को देखने का जतन करता है और जो सत्य की खोज में लगता है उसे तो आपा मारना ही पड़ता है. और आपा मारे पीछे आपाशाही कैसे बन सकती है. बापू ने कभी यह नहीं कहा कि सत्य या राम उन्हें मिल गया. पर यह भी कभी नहीं कहा कि वह सत्य की खोज में लगे हुए नहीं हैं. वह तो सदा यही कहते थे "सत्य ईश्वर है और ईश्वर सत्य है. वह है जरूर. मैं उसे खोजता रहूँगा. मैं जानता हूँ कि देह रहते वह मुझे नहीं मिलेगा पर खोजने वाले की हैसियत से मैं देह के रहने न रहने की बात भी क्यों सोचूं?" "'जिन खोजा तिन पाइयां' की कहावत के

آپاشاہی اور باپو

کچھ لوگ تو ایسا سمجھتے ہیں کہ باپو سر سے پاؤں تک آپاشاہی تھے۔ پر ہمارا یہ خیال ہے کہ آپاشاہی، جسے انگریز Autocracy کہہ کر پکارتے ہیں، اُن سے ایسے ہی کانپتی تھی جیسے اُجالے سے تاریکی۔ آپاشاہی کو کچلے بنا کوئی آدمی بڑا آدمی نہیں بن سکتا۔ آپے کو مارنا یعنی خودی کو مارنا، اور خودی کو مارنا یعنی خدا کو پانا، یا اپنے میں ہی خدا کو کھوج نکالنا۔ آپاشاہی اہنکار کا دوسرا نام ہے۔ اہنکاری کو ایشور کیسے دکھائی دے سکتا ہے۔ یوں تو دیہہ دھاری کو نہ ہی ایشور دکھائی دیا، نہ دکھائی دیتا ہے، نہ کبھی دکھائی دے گا۔ پر اہنکاری دیہہ دھاری تو اُس کے دیکھنے کا جتن ہی نہیں کرتا۔ جو بھیتر کے رام کو دیکھنے کا جتن کرتا ہے اور جو ستیہ کی کھوج میں لگتا ہے اُسے تو آپا مارنا ہی پڑتا ہے۔ اور آپا مارے پیچھے آپاشاہی کیسے بن سکتی ہے۔ باپو نے کبھی یہ نہیں کہا کہ ستیہ یا رام اُنھیں مل گیا ہے۔ پر یہ بھی کبھی نہیں کہا کہ وہ ستیہ کی کھوج میں لگے ہوئے نہیں ہیں۔ وہ تو سدا یہی کہتے تھے "ستیہ ایشور ہے اور ایشور ستیہ ہے۔ وہ ہے ضرور میں اُسے کھوجتا رہوں گا۔ میں جانتا ہوں کہ دیہہ رہتے وہ مجھے نہیں ملے گا پر کھوجنے والے کی حیثیت سے میں دیہہ کے رہنے نہ رہنے کی بات بھی کیوں سوچوں؟" "جن کھوجا تن پائیاں" کی کہاوت کے

अनुसार मैं तो सत्य को पा ही लूँगा, भले ही वह देह न रहने पर ही मिले." अब कहिये ऐसे विचार वाले के पास आपाशाही फटक सकती है. उसे कोई आपाशाह ही आपाशाह कहकर अपनी आपाशाही की जड़ को पानी देने का नाटक कर सकता है.

आइये अब आपको बापू के बारे में हम अपनी आपबीती सुनायें.

सन् १९३५ का जिक्र है. बिहार के भूकम्प के सिलसिले में मैं दरभंगा के एक गांव कमतौल में था, क्यों कि वहां के दुखियों की सहायता का काम मुझे भूकम्प सहायता कमेटी ने सौंपा था. कुछ दिनों के बाद बापू का बिहार में दौरा हुआ और वह उसी सिलसिले में कमतौल आए. और कमतौल गांव के या उसी नाते मेरे मेहमान हुए. उनके साथ थे तेइस आदमी. उनमें चार पांच बहनें भी शामिल थीं. सबसे पहले पहुँची सेठ जमनालाल बजाज की लड़की ओमवती, जो इतनी धूल धुलकड़ हो रही थी कि मैं उसे न पहचान सका. ध्यान न होने से उसकी आवाज ने भी मेरी मदद न की. उसने आते ही नहाने के लिए कमरा मांगा. नहाने का एक ही कमरा था, उसे दे दिया गया. इस तरह वह इकलौता कमरा घंटे डेढ़ घंटे के लिए बन्द हो गया. उसके बाद बापू की मोटर आई और उन्हीं के पीछे पीछे और सब मोटरें भी पन्द्रह मिनट के अरसे में पहुँच गईं. सबको एक ही मकान में ठहरा दिया गया. मुजफ्फरपुर से पहले ही सब हिदायतें आ चुकी थीं इसलिये कोई दिक्कत न हुई. वहां ज़ियादा ठहरना भी नहीं था. पांच घंटे से ज़ियादा लोग ठहरे भी नहीं. खैर.

انوسار میں تو ستیہ کو پا ہی لوں گا، بھلے ہی وہ دیہہ نہ رہنے پر ہی ملے۔" اب کہئے ایسے وچار والے کے پاس آپا شاہی پھٹک سکتی ہے۔ اُسے کوئی آپا شاہ ہی آپا شاہ کہہ کر اپنی آپا شاہی کی جڑ کو پانی دینے کا ناٹک کر سکتا ہے۔

آئیے اب آپ کو باپو کے بارے میں ہم اپنی آپ بیتی سنائیں۔

۱۹۳۵ء کا ذکر ہے، بہار کے بھونچال کے سلسلے میں میں دربھنگہ کے ایک گاؤں کمتول میں تھا، کیوں کہ وہاں کے دکھیوں کی سہایتا کا کام مجھے بھونچال سہایتا کمیٹی نے سونپا تھا۔ کچھ دنوں کے بعد باپو کا بہار میں دورہ ہوا اور وہ اسی سلسلے میں کمتول آئے۔ اور کمتول گاؤں کے یا اسی ناتے میرے مہمان ہوئے۔ ان کے ساتھ تھے تیئیس آدمی۔ ان میں چار پانچ بہنیں بھی شامل تھیں۔ سب سے پہلے پہنچیں سیٹھ جمنالال بجاج کی لڑکی اوم وتی، جو اتنی دھول دھکڑ ہو رہی تھی کہ میں اُسے نہ پہچان سکا۔ دھیان نہ ہونے سے اس کی آواز نے بھی میری مدد نہ کی۔ اس نے آتے ہی نہانے کے لئے کمرہ مانگا۔ نہانے کا ایک ہی کمرہ تھا، اُسے دے دیا گیا۔ اس طرح وہ اکلوتا کمرہ گھنٹے ڈیڑھ گھنٹے کے لئے بند ہو گیا۔ اس کے بعد باپو کی موٹر آئی اور انہیں کے پیچھے پیچھے اور سب موٹریں بھی پندرہ منٹ کے عرصے میں پہنچ گئیں۔ سب کو ایک ہی مکان میں ٹھہرا دیا گیا۔ مظفر پور سے پہلے ہی سب ہدایتیں آ چکی تھیں اس لئے کوئی دقت نہ ہوئی۔ وہاں زیادہ ٹھہرنا بھی نہیں تھا۔ پانچ گھنٹے سے زیادہ لوگ ٹھہرے بھی نہیں۔ خیر۔

बापू ने उतर कर कमरे में पहुँचते ही उस वालंटियर को, जो उनकी सेवा के लिये तैनात किया गया था, पहला हुकम यह दिया—"मैं जितना काम बताऊँ उतना ही करना, जियादा नहीं." यह हुकम सुनकर मेरे कान खड़े हुए. मैंने उसी वक़्त उस वालंटियर को हटा कर वालंटियर के एक जत्थेदार को तैनात कर दिया. और उसको बापू का हुकम समझा दिया, जिसे बापू सुन रहे थे. वह मुस्करा दिये. पांच मिनट भी न बीते थे कि मेरे कानों में यह आवाज आई "यह क्या बे अदबी, यह क्या बे अदबी." यह शब्द थे बापू के. मैं दौड़ा दौड़ा पहुंचा तो क्या देखता हूँ एक बुड्ढा, बापू से चार अंगल के फ़ासले पर बैठा हुआ, आंखें फाड़ फाड़ कर बापू को देख रहा है. मेरे पहुंचते ही जत्थेदार वालंटियर दौड़ा और उस बुड्ढे आदमी को वहां से खींच कर यह कहता हुआ 'बस दर्शन हो गए' बाहर ले गया. बापू ख़ामोश हो गए. अब मैंने जत्थेदार साहब को भी वहां से हटा दिया और वालंटियर का काम अपने सर ले लिया. यहां यह लिख देना बेजा न होगा कि वह दर्शनों का भूका बूढ़ा दर्शन से एक मिनट पहले तक बापू का कट्टर दुश्मन था. बापू और उनके सत्याग्रह की बुराई करना उसका धर्म बना हुआ था. बारह तेरह बरस से वह यही करता चला आरहा था. पर था वह जत्थेदार साहब का रिश्तेदार. इसलिये उनकी मदद से वह वहां तक पहुँच सका. जत्थेदार साहब ने भी इसी नियत से पहुँचाया कि जब यह कट्टर दुश्मन भगती में डूबकर दर्शन करना चाहता है, तो इसको क्यों न दर्शन करने दिये जायँ, और क्यों न इसके दिल से सारा ग़ुबार धुलवा दिया जाय. अब रही इतने पास पहुँचकर आंख फाड़ फाड़

باپو نے اُتر کر کمرے میں پہنچتے ہی اُس والنٹیر کو، جو اُن کی سیوا کے لئے تعینات کیا گیا تھا، پہلا حکم یہ دیا "میں جتنا کام بتاؤں اتنا ہی کرنا، زیادہ نہیں" یہ حکم سُن کر میرے کان کھڑے ہوئے۔ میں نے اُسی وقت اُس والنٹیر کو ہٹا کر والنٹیر کے ایک جتھے دار کو تعینات کر دیا۔ اور اُس کو باپو کا حکم سمجھا دیا، جسے باپو سن رہے تھے وہ مسکرا دئے۔ پانچ منٹ بھی نہ بیتے تھے کہ میرے کانوں میں یہ آواز آئی "یہ کیا بے ادبی، یہ کیا بے ادبی" یہ شبد تھے باپو کے۔ میں دوڑا دوڑا پہنچا تو کیا دیکھتا ہوں ایک بڈھا، باپو سے چار انگل کے فاصلے پر بیٹھا ہوا، آنکھیں پھاڑ پھاڑ کر باپو کو دیکھ رہا ہے۔ میرے پہنچتے ہی جتھے دار والنٹیر دوڑا اور اُس بڈھے آدمی کو وہاں سے کھینچ کر یہ کہتا ہوا 'بس درشن ہو گئے' باہر لے گیا۔ باپو خاموش ہو گئے۔ اب میں نے جتھے دار صاحب کو بھی وہاں سے ہٹا دیا اور والنٹیر کا کام اپنے سر لے لیا۔ یہاں یہ لکھ دینا بے جا نہ ہوگا کہ وہ درشنوں کا بھوکا بڈھا درشن سے ایک منٹ پہلے تک باپو کا کٹر دشمن تھا۔ باپو اور اُن کے ستیاگرہ کی بُرائی کرنا اُس کا دھرم بنا ہوا تھا۔ بارہ تیرہ برس سے وہ یہی کرتا چلا آ رہا تھا۔ پر تھا وہ جتھے دار صاحب کا رشتے دار۔ اِس لئے اُن کی مدد سے وہ وہاں تک پہنچ سکا۔ جتھے دار صاحب نے بھی اسی نیت سے پہنچایا کہ جب یہ کٹر دشمن بھگتی میں ڈوب کر درشن کرنا چاہتا ہے، تو اس کو کیوں نہ درشن کرنے دئے جائیں، اور کیوں نہ اس کے دل سے سارا غبار دھلوا دیا جائے۔ اب رہی اتنے پاس پہنچ کر آنکھ پھاڑ پھاڑ

नया हिन्द आपाशाही और बापू जनवरी सन् '४८

कर देखने की बात. उसकी वजह यह थी कि उसकी निगाह बेहद कमज़ोर थी और बिना ऐसा किये वह अपनी तसल्ली कैसे कर सकता था. हां दर्शनों का नतीजा यह ज़रूर हुआ कि वह बूढ़ा हमेशा के लिए गांधी और गांधीवाद का भगत बन गया. और उसकी वजह से बीसियों और भी उसी मत के हो गए.

हां तो मेहमानदारी में सबसे पहला सवाल उठा नहाने का. हर भाई बहन नहाने के कमरे की मांग करता था, और मेरा साफ़ जवाब था, 'यह गांव है. मेरे पास सिर्फ़ एक कमरा है. उसमें एक बहन पहले ही से नहा रही हैं. मैं कोई इन्तज़ाम नहीं कर सकता. हाँ तालाब पास है. वहां जाइये और नहाइये.' शिकायत बापू तक पहुँची. बापू ने मुझे बुलाया और बोले—"किसी को नहाने का कमरा देने की ज़रूरत नहीं पर मीरा बहन को तो देना ही पड़ेगा. वह तो योरुप की बहन हैं, यहां की नहीं. वह यहां की तरह नहीं नहा सकती, और मैं, मैं तो बाहर चबूतरे पर नहा लूंगा." मैंने कहा—"ठीक, मीरा बहन के लिए मैं अपना दफ़्तर ख़ाली किए देता हूँ." और पांच मिनट में वैसा कर दिया गया. थोड़ी देर में जब राजेन्द्र बाबू को यह ख़बर मिली कि बापू बाहर के चबूतरे पर नहाने के लिए जा रहे हैं तो दौड़े दौड़े आए और बोले—"आप वहाँ कैसे नहा सकते हैं. वहां आपके दर्शन करने के लिए जो भीड़ इकट्ठी हो जायगी उसे कौन संभालेगा." बापू ने जवाब दिया—"तो मैं छत पर नहा लेता हूँ." राजेन्द्र बाबू ने इतमीनान की सांस ली और बोले—"हां यह ठीक है." राजेन्द्र बाबू चल दिये. मैं बाल्टी भर कर पानी लाऊं लाऊं कि बापू भरी बाल्टी लिए ऊपर छत पर अकेले पहुँच

کر دیکھنے کی بات۔ اس کی وجہ یہ تھی کہ اُس کی نگاہ بے حد کمزور تھی اور بنا ایسا کئے وہ اپنی تسلّی کیسے کر سکتا تھا۔ ہاں درشنوں کا نتیجہ یہ ضرور ہوا کہ وہ بڈھا ہمیشہ کے لئے گاندھی اور گاندھی واد کا بھگت بن گیا۔ اور اُس کی وجہ سے بیسیوں اور بھی اُسی مت کے ہو گئے۔

ہاں تو مہمانداری میں سب سے پہلا سوال اٹھا نہانے کا۔ ہر بھائی بہن نہانے کے کمرے کی مانگ کرتا تھا، اور میرا صاف جواب تھا، "یہ گاؤں ہے۔ میرے پاس صرف ایک کمرا ہے۔ اس میں ایک بہن پہلے ہی سے نہا رہی ہیں۔ میں کوئی انتظام نہیں کر سکتا۔ ہاں تالاب پاس ہے۔ وہاں جائیے اور نہائیے۔" شکایت باپو تک پہونچی۔ باپو نے مجھے بلایا اور بولے "کسی کو نہانے کا کمرہ دینے کی ضرورت نہیں پر میرا بہن کو تو دینا ہی پڑے گا۔ وہ تو یورپ کی بہن ہے، یہاں کی نہیں۔ وہ یہاں کی طرح نہیں نہا سکتی، اور میں، میں تو باہر چبوترے پر نہا لوں گا۔" میں نے کہا: "ٹھیک، میرا بہن کے لئے میں اپنا دفتر خالی کئے دیتا ہوں۔" اور پانچ منٹ میں ویسا کر دیا گیا۔ تھوڑی دیر میں جب راجندر بابو کو یہ خبر ملی کہ باپو باہر کے چبوترے پر نہانے کے لئے جا رہے ہیں تو دوڑے دوڑے آئے اور بولے "آپ وہاں کیسے نہا سکتے ہیں۔ وہاں آپ کے درشن کرنے کے لئے جو بھیڑ اکٹھی ہو جائے گی اُسے کون سنبھالے گا۔" باپو نے جواب دیا۔ "تو میں چھت پر نہا لیتا ہوں۔" راجندر بابو نے اطمینان کی سانس لی اور بولے "ہاں یہ ٹھیک ہے۔" راجندر بابو چل دئے۔ میں بالٹی بھر کر پانی لاؤں لاؤں کہ باپو بھری بالٹی لئے اوپر چھت پر اکیلے پہونچ

गए और नहाने लगे. मैं अपनी बाल्टी भी उनके पास छोड़ आया. दोबारा जो ऊपर पहुँचा तो बापू नहाए धोए तय्यार मिले और अपने कपड़े धो निचोड़ चुके थे. मेरे लिए सिर्फ़ खाली बाल्टियां नीचे लाने का काम रह गया.

नीचे कमरे में पहुंचने में एक दो मिनट बाद ही मीरा बहन ने उनको बकरी का खोया खाने के लिए दे दिया. मैं यह देख कर दौड़ा दौड़ा पहुँचा और पूछा—"क्या खाना लाऊं?" बापू बोले—"हां, हां लाते क्यों नहीं." मैं फ़ौरन ही एक थाली में चार भाप में पके हुए बैंगन और थोड़ा सा नमक ले गया, और बापू के सामने रख दिया. बापू बोले—"मैं नमक नहीं खाता." मैंने कहा—"आप न खाइये, मुझे मालूम नहीं था." वह बैंगन छील छील कर खाने में लग गए और मैं धीरे धीरे और चीज़ें जैसे पपीता, केला, संगतरा, बकरी का दूध, बारी बारी से लाने लगा. बापू बहुत धीरे खाते थे. वह खाते भी रहे और खास खास आदमियों को बारी बारी से मुलाक़ात भी देते रहे. अगर मैं भूलता नहीं हूँ तो बीस मुलाक़ातों से कम नहीं हुई होंगी. और खाना खाने का काम भी ग्यारह बजे से दो बजे तक चलता रहा. बीच बीच में वह फ़िक़रे भी कसते जाते थे. बोले—"इस गांव में बे मौसम के पपीते और संगतरे कहां से आ गए?" मैं जवाब दे देता था—"भगती सब कुछ कर सकती है." खाने के सिलसिले में एक बात और लिखने के क़ाबिल है. खाते खाते बापू बोले कि अब यह सब संगतरे हटा लो. मैंने सबके सब हटा लिए. क्योंकि मेरे कान में वह फ़िक़रा गूंज रहा था "जितना मैं कहूँ उतना ही करना." मेरे हटाते हुए बापू मुस्करा कर

گئے اور نہانے لگے۔ میں اپنی بالٹی بھی اُن کے پاس چھوڑ آیا۔ دوبارہ جو اوپر پہنچا تو باپو نہائے دھوئے تیار ملے اور اپنے کپڑے دھو نچوڑ چکے تھے۔ میرے لئے صرف خالی بالٹیاں نیچے لانے کا کام رہ گیا۔

نیچے کمرے میں پہنچنے میں ایک دو منٹ بعد ہی میرا بہن نے اُن کو بکری کا کھویا کھانے کے لئے دیدیا۔ میں یہ دیکھ کر دوڑا دوڑا پہنچا اور پوچھا "کیا کھانا لاؤں؟" باپو بولے "ہاں۔ ہاں لاتے کیوں نہیں۔" میں فوراً ہی ایک تھالی میں چار بھاپ میں پکے ہوئے بیگن اور تھوڑا سا نمک لے گیا، اور باپو کے سامنے رکھ دیا۔ باپو بولے "میں نمک نہیں کھاتا۔" میں نے کہا "آپ نہ کھائیے، مجھے معلوم نہیں تھا۔" وہ بیگن چھیل چھیل کر کھانے میں لگ گئے اور میں دھیرے دھیرے اور چیزیں جیسے پپیتا، کیلا، سنگترہ، بکری کا دودھ، باری باری سے لانے لگا۔ باپو بہت دھیرے کھاتے تھے۔ وہ کھاتے بھی رہے اور خاص خاص آدمیوں کو باری باری سے ملاقات بھی دیتے رہے۔ اگر میں بھولتا نہیں ہوں تو بیس ملاقاتوں سے کم نہیں ہوئی ہونگی۔ اور کھانا کھانے کا کام بھی گیارہ بجے سے دو بجے تک چلتا رہا۔ بیچ بیچ میں وہ فقرے بھی کستے جاتے تھے۔ بولے "اس گاؤں میں بے موسم کے پپیتے اور سنگترے کہاں سے آگئے؟" میں جواب دیدیتا تھا "بھگتی سب کچھ کر سکتی ہے۔" کھانے کے سلسلے میں ایک بات اور لکھنے کے قابل ہے۔ کھاتے کھاتے باپو بولے کہ اب یہ سب سنگترے ہٹالو۔ میں نے سب کے سب ہٹالئے۔ کیونکہ میرے کان میں وہ فقرہ گونج رہا تھا "جتنا میں کہوں اتنا ہی کرنا۔" میرے ہٹاتے ہوئے باپو مسکرا کر

बोल उठे—"अच्छा दो संगतरे रहने दो." मैंने दो ही छोड़े, बाक़ी हटा दिए.

सब लोगों के लिए जो खाना बना था वह मामूली दाल, चावल, शाक, रोटी थी. शायद कोई एक मीठी चीज़ भी थी. बापू को छोड़ कर सभी को पत्तल दी गई थीं. दाल के लिए दोने थे. पानी के लिए मिट्टी के शकोरे थे. खाना शुरू होते ही कुछ भाई बहनों की चम्मच की मांग हुई. मैंने कहा—"घर में सिर्फ़ एक चम्मच है. पास पड़ौस से दो एक और भी मिल सकते हैं. पर बाईस चम्मच तो कैसे भी नहीं आ सकते." बापू झट बोल पड़े कि चम्मच किसी को न दिया जाय पर मीरा बहन और एक कोई और यूरपी बहन थीं जिनका नाम मुझे याद नहीं आ रहा, उन दो को तो मिलना ही चाहिये. मीरा बहन के कान में जैसे ही यह आवाज़ पड़ी, बोलीं—"मुझे चम्मच नहीं चाहिए, मैं तो चम्मच के बिना अब खाना सीख गई हूँ, वह एक चम्मच मेरी साथी यूरपी बहन को दे दिया जाय. और यूं एक चम्मच ही से काम चल जायगा." पर मीरा बहन के इनकार करने के बाद उन दूसरी यूरपी बहन ने भी चम्मच लेने से इनकार कर दिया और अपनी बात को आख़िर तक निभाया. आख़िर तक निभाने की बात मैं यूं लिख रहा हूँ कि सचमुच चम्मच के बिना खाना खाना उनके लिए सीधे पहाड़ पर चढ़ने जितना दूभर हो गया. कभी दाल गिरती थी तो कभी चावल क़ाबू में नहीं आते थे. रोटी पर शाक जमाने के लिए दोनों हाथों से काम लेना पड़ता था, और न जाने क्या क्या करना पड़ता था. उनको देखकर सभी को हंसी रोकनी पड़ती थी. पर मीरा बहन पर उसका कोई असर न था.

بول اٹھے "اچھا دو سنگترے رہنے دو۔" میں نے دو ہی چھوڑے، باقی ہٹا دئے۔

سب لوگوں کے لئے جو کھانا بنا تھا وہ معمولی دال، چاول، شاک، روٹی تھی۔ شاید کوئی ایک میٹھی چیز بھی تھی۔ باپو کو چھوڑ کر سبھی کو پتّل دی گئی تھی دال کے لئے دونے تھے۔ پانی کے لئے مٹی کے شکورے تھے۔ کھانا شروع ہوتے ہی کچھ بھائی بہنوں کی چمچ کی مانگ ہوئی۔ میں نے کہا "گھر میں صرف ایک چمچ ہے، پاس پڑوس سے دو ایک اور بھی مل سکتے ہیں۔ پر بائیس چمچ تو کیسے بھی نہیں آ سکتے۔" باپو جھٹ بول پڑے کہ چمچ کسی کو نہ دیا جائے پر میرا بہن اور ایک کوئی اور یورپی بہن تھیں جن کا نام مجھے یاد نہیں آ رہا، اُن دو کو تو ملنا ہی چاہئیے۔ میرا بہن کے کان میں جیسے ہی یہ آواز پڑی، بولیں "مجھے چمچ نہیں چاہیئے، میں چمچ کے بنا اب کھانا سیکھ گئی ہوں، وہ ایک چمچ میری ساتھی یورپی بہن کو دے دیا جائے اور یوں ایک چمچ ہی سے کام چل جائے گا۔" پر میرا بہن کے انکار کرنے کے بعد اُن دوسری یورپی بہن نے بھی چمچ لینے سے انکار کر دیا اور اپنی بات کو آخر تک نبھایا۔ آخر تک نبھانے کی بات میں یوں لکھ رہا ہوں کہ سچ مچ چمچ کے بنا کھانا اُن کے لئے سیدھے پہاڑ پر چڑھنے جتنا دوبھر ہو گیا۔ کبھی دال گرتی تھی تو کبھی چاول قابو میں نہیں آتے تھے۔ روٹی پر شاک جمانے کے لئے دونوں ہاتھوں سے کام لینا پڑتا تھا۔ اور نہ جانے کیا کیا کرنا پڑتا تھا۔ ان کو دیکھ کر سبھی کو ہنسی روکنی پڑتی تھی۔ پر میرا بہن پر اس کا کوئی اثر نہ تھا۔

इस तरह की बातें और भी लिखी जा सकती हैं. पर हांडी में से एक चावल देख कर ही सब चावलों का पता लग जाता है इस ख़याल से मैं इतना ही काफ़ी समझता हूँ. मैं नहीं चाहता कि मैं कुछ अपनी तरफ़ से कहूँ. मैं तो पढ़ने वालों से यही सवाल करता हूँ कि इसमें कहीं भी बापू आपाशाह दिखाई देते हैं ? या कहीं भी ऐसा मालूम देता है कि आपाशाही उनकी मुंह चढ़ी हुई है ? वह लोकशाही के पुजारी थे. आपाशाही लोकशाही के मंदिर में क़दम रखना शान के ख़िलाफ़ समझती है. लोकशाही आपाशाही को नहीं रोकती, आपाशाही को ही लोकशाही के पास जाते शरम लगती है.

बापू आपाशाह नहीं थे.

—भगवानदीन

اس طرح کی باتیں اور بھی لکھی جا سکتی ہیں. پر ہانڈی میں سے ایک چاول دیکھ کر ہی سب چاولوں کا پتہ لگ جاتا ہے اس خیال سے میں اتنا ہی کافی سمجھتا ہوں. میں نہیں چاہتا کہ میں کچھ اپنی طرف سے کہوں. میں تو پڑھنے والوں سے یہی سوال کرتا ہوں کہ اس میں کہیں بھی باپو آپاشاہ دکھائی دیتے ہیں؟ یا کہیں بھی ایسا معلوم دیتا ہے کہ آپاشاہی ان کی منہ چڑھی ہوئی ہے؟ وہ لوک شاہی کے پجاری تھے. آپاشاہی لوک شاہی کے مندر میں قدم رکھنا شان کے خلاف سمجھتی ہے. لوک شاہی آپاشاہی کو نہیں روکتی، آپاشاہی کو ہی لوک شاہی کے پاس جاتے شرم لگتی ہے.

باپو آپاشاہی نہیں تھے.

بھگوان دین

गांधी जी का सन्देसा

(भाई रामजी दर)

मैं गांधी जी के बिलकुल नजदीक कभी नहीं आया—यानी उनके पास कभी न रहा. हां, सिर्फ़ दो बार उनसे मिलने का मौक़ा ज़रूर मिला मगर वह भी कुछ मिनट के लिये. एक बार, जब मेरी उमर क़रीब २३ की होगी. गांधी जी आनन्द भवन में ठहरे थे. ऊपर के बरामदे में सुबह के वक्त़ वह टहल रहे थे.

मैंने उनसे कहा—"महात्मा जी, मैं आपसे अपनी एक मुश्किल हल करवाना चाहता हूँ."

बोले—"मैं सिर्फ़ दो मिनट दे सकता हूँ. ज़्यादा नहीं."

मैंने दो मिनट ही अपना सौभाग्य समझा. मैंने कहा—"महात्मा जी, मुझे यक़ीन नहीं आता कि भगवान भी कोई चीज़ है."

"हां, ऐसा बहुत लोगों का ख़याल है." गांधी जी ने फ़ौरन जवाब दिया.

"मगर बिना भगवान को माने मुझे शान्ति भी नहीं मिलती...... क्या कोई तरकीब नहीं है कि मैं भगवान को ईमानदारी से मानने लगूं ?" मैंने उनसे पूछा.

"न." टका सा उन्होंने जवाब दिया.

"आप भगवान को मानते हैं ?" मैंने गांधी जी से पछा.

گاندھی جی کا سندیسہ

(بھائی رام جی دَر)

میں گاندھی جی کے بالکل نزدیک کبھی نہیں آیا۔ یعنی ان کے پاس کبھی نہ رہا. ہاں، صرف دو بار اُن سے ملنے کا موقعہ ضرور ملا مگر وہ بھی کچھ منٹ کے لئے۔ ایک بار، جب میری عمر قریب ۲۳ کی ہوگی. گاندھی جی آنند بھون میں ٹھہرے تھے. اوپر کے برامدے میں صبح کے وقت وہ ٹہل رہے تھے۔

میں نے ان سے کہا: "مہاتما جی، میں آپ سے اپنی ایک مشکل حل کروانا چاہتا ہوں۔"

بولے: "میں صرف دو منٹ دے سکتا ہوں۔ زیادہ نہیں۔"

میں نے دو منٹ ہی اپنا سوبھاگیہ سمجھا. میں نے کہا: "مہاتما جی، مجھے یقین نہیں آتا کہ بھگوان بھی کوئی چیز ہے۔"

"ہاں، ایسا بہت لوگوں کا خیال ہے۔" گاندھی جی نے فوراً جواب دیا۔

"مگر بنا بھگوان کو مانے مجھے شانتی بھی نہیں ملتی...... کیا کوئی ترکیب نہیں ہے کہ میں بھگوان کو ایمانداری سے ماننے لگوں؟" میں نے ان سے پوچھا۔

"نا." ٹکا سا انھوں نے جواب دیا۔

"آپ بھگوان کو مانتے ہیں؟" میں نے گاندھی جی سے پوچھا۔

"ہاں، ضرور."

"आपके पास सबूत क्या है?"

"मेरे लिये भगवान वैसे ही हैं जैसे यह मेरी नाक." गांधी जी ने अपनी नाक पर उंगली रखकर बड़े दृढ़ कंठ से कहा.

मैं कुछ और कहने वाला था कि उन्होंने अपनी घड़ी, जो उनकी कमर में लटक रही थी, देख कर कहा—"बस अब मैं जाऊँगा." और लम्बे लम्बे क़दम बढ़ाकर दोनों हाथों को जोड़ कर वह एक कमरे में घुस गये.

यह मेरी पहली मुलाक़ात थी. बात तो मैंने बहुत छोटी सी की मगर गांधी जी के जवाब ने मेरे दिल व दिमाग़ पर गहरा असर डाला. मैंने उनके जवाब के यह मानी लिये कि भगवान का विश्वास
(११) कोई बड़े से बड़ा साधू भी दूसरे को नहीं दे सकता. यह निजी कमाई है. दान या ख़ैरात की चीज़ नहीं. इसके अलावा मुझे एक सबक़ भी मिला कि समय की कितनी क़द्र करनी चाहिये. मैंने महसूस किया कि गांधी जी वक़्त का सही इस्तेमाल करने को भी धर्म का ही एक अंश समझते थे.

दूसरी बार मैं अपनी स्त्री के साथ गया था. वह भी आनन्द भवन में. उस वक़्त वह स्वर्गीय लाला लाजपत राय से किसी गहरे विषय पर बहस कर रहे थे. मेरी स्त्री की गोद में एक छोटा बच्चा भी था.

मैं आज्ञा लेकर कमरे के अंदर घुस गया.

गांधी जी से मैंने कहा कि मेरी स्त्री उनके दर्शन करना चाहती हैं. उन्होंने उत्तर दिया—"आ आयें, मगर दर्शन करके फ़ौरन चली आयें."

मैंने शर्त मंज़ूर की. नमस्कार कर हम तीनों उनके पास गये

"آپ کے پاس ثبوت کیا ہے؟"

"میرے لئے بھگوان ویسے ہی ہیں جیسے یہ میری ناک." گاندھی جی نے اپنی ناک پر انگلی رکھ کر بڑے دِرڑھ کنٹھ سے کہا۔

میں کچھ اور کہنے والا تھا کہ انھوں نے اپنی گھڑی، جو ان کی کمر میں لٹک رہی تھی، دیکھ کر کہا "بس اب میں جاؤں گا." اور لمبے لمبے قدم بڑھا کر دونوں ہاتھوں کو جوڑ کر وہ ایک کمرے میں گھس گئے.

یہ میری پہلی ملاقات تھی. بات تو میں نے بہت چھوٹی سی کی مگر گاندھی جی کے جواب نے میرے دل و دماغ پر گہرا اثر ڈالا. میں نے ان کے جواب کے یہ معنی لئے کہ بھگوان کا وِشواس کوئی بڑے سے بڑا سادھو بھی دوسرے کو نہیں دے سکتا. یہ نجی کمائی ہے. دان یا خیرات کی چیز نہیں. اس کے علاوہ مجھے ایک ۱۱
سبق بھی ملا کہ سمئے کی کتنی قدر کرنی چاہیئے. میں نے محسوس کیا کہ گاندھی جی وقت کا صحیح استعمال کرنے کو بھی دھرم کا ہی ایک انش سمجھتے تھے.

دوسری بار میں اپنی استری کے ساتھ گیا تھا. وہ بھی آنند بھون میں. اس وقت وہ سورگیہ لالہ لاجپت رائے سے کسی گہرے وِشے پر بحث کر رہے تھے. میری استری کی گود میں ایک چھوٹا بچہ بھی تھا.

میں آگیا لے کر کمرے کے اندر گھس گیا.

گاندھی جی سے میں نے کہا کہ میری استری ان کے درشن کرنا چاہتی ہیں. انھوں نے اتر دیا "آجائیں، مگر درشن کرکے فوراً چلی جائیں."

میں نے شرط منظور کی. نمسکار کر کے ہم تینوں انکے پاس گئے

और बैठ गये. गांधी जी ने पूछा—"यह आपका बच्चा है ?" और उसको प्यार किया. हमें वहाँ बैठे मुश्किल से एक मिनट हुआ होगा मगर हम अपना वादा भूल गये थे—या जान के भुला दिया था. दो घड़ी तो गांधी जी चुप रहे, फिर उनसे रहा न गया, बोले—"अच्छा अब आप लोग जायँ."

हमें लाचार हो, मरज़ी के ख़िलाफ़, वहाँ से आना पड़ा.

यह बात भी छोटी सी थी मगर माने से भरी. यहाँ मुझे महात्मा जी की दो बड़ी ख़ूबियाँ एक साथ दिखाई दीं. बेहद मशग़ूल होते हुए भी उन्होंने हमारे जज़्बात का ख़याल करके हमें दर्शनों की इजाज़त दे दी लेकिन साथ ही उन्होंने यह भी ज़ाहिर कर दिया कि वह अपने दूसरे कामों की तरफ़ से भी ग़ाफ़िल नहीं हो सकते.

(१२)

तीसरी बार मैं चाहता था कि मैं उनके हाथ की रेखाओं के दर्शन करूं, क्योंकि मुझे हाथों की लकीरों को देखने का शौक़ था, और अब भी है. मगर गांधी जी ने हाथ दिखाने से साफ़ इनकार कर दिया. आज भी मेरे कानों में उनके शब्द गूँज रहे हैं—"मुझे न इसमें (हस्तरेखा में) रुचि (दिलचस्पी) है और न हाथ दिखाना मुनासिब समझता हूँ." और मैं सोचता हूँ कि उनका जैसा अमली आदमी जो एक एक पल काम में लगा रहता था और काम में विश्वास रखता था, हाथ की लकीरों या तक़दीर के लिखे पर कैसे विश्वास कर सकता था.

इसके अलावा मैंने एक बार उनको एक ख़त भेजा था. इसको

اور بیٹھ گئے۔ گاندھی جی نے پوچھا: "یہ آپ کا بچہ ہے؟" اور اس کو پیار کیا۔ ہمیں وہاں بیٹھے مشکل سے ایک منٹ ہوا ہوگا مگر ہم اپنا وعدہ بھول گئے تھے۔ یا جان کے بھلا دیا تھا۔ دو گھڑی تو گاندھی جی چپ رہے، پھر اُن سے رہا نہ گیا، بولے۔ "اچھا اب آپ لوگ جائیں۔"

ہمیں لاچار ہو، مرضی کے خلاف، وہاں سے آنا پڑا۔

یہ بات بھی چھوٹی سی تھی مگر معنے سے بھری۔ یہاں مجھے مہاتما جی کی دو بڑی خوبیاں ایک ساتھ دکھائی دیں۔ بے حد مشغول ہوتے ہوئے بھی انھوں نے ہمارے جذبات کا خیال کر کے ہمیں درشنوں کی اجازت دے دی لیکن ساتھ ہی انھوں نے یہ بھی ظاہر کر دیا کہ وہ اپنے دوسرے کاموں کی طرف سے بھی غافل نہیں ہو سکتے۔

(۱۲)

تیسری بار میں چاہتا تھا کہ میں اُن کے ہاتھ کی ریکھاؤں کے درشن کروں، کیوں کہ مجھے ہاتھوں کی لکیروں کو دیکھنے کا شوق تھا، اور اب بھی ہے۔ مگر گاندھی جی نے ہاتھ دکھانے سے صاف انکار کر دیا۔ آج بھی میرے کانوں میں اُن کے شبد گونج رہے ہیں: "مجھے نہ اس میں (ہست ریکھا میں) رُچی (دلچسپی) ہے اور نہ ہاتھ دکھانا مناسب سمجھتا ہوں۔" اور میں سوچتا ہوں کہ اُن کا جیسا عملی آدمی جو ایک ایک پل کام میں لگا رہتا تھا اور کام میں وشواس رکھتا تھا، ہاتھ کی لکیروں یا تقدیر کے لکھے پر کیسے وشواس کر سکتا تھا۔

اِس کے علاوہ میں نے ایک بار اُن کو ایک خط بھیجا تھا۔ اِس کو کافی عرصہ ہوا۔ ... وقت کی بات ہے جب پنڈت جواہر لال

नेहरू रूस से पहली बार लौटे थे और कम्यूनिज़्म के बड़े भारी पुजारी थे. उस ज़माने में पंडित जी के ख़यालों और पुरानी बातों में और गांधी जी के विचारों और तरीक़ों में ज़मीन आसमान का फ़र्क़ मुझे दिखता था.

मैंने गांधी जी को लिखा कि जब आपके विचारों और जवाहर लाल जी के विचारों में इतना बड़ा अन्तर है तो आप जवाहरलाल जी से विरोध होने पर भी लोगों के सामने उनकी हिमायत क्यों करते हैं ?

मेरा भाव व नीयत सिर्फ़ बात समझने की थी—किसी की शान के खिलाफ़ कोई हमला न था.

गांधी जी का छोटा सा जवाब आया. उन्होंने लिखा कि यह सही है कि एक मानी में हम दोनों की राय में फ़र्क़ है मगर फिर भी हम दोनों के रिश्तों में कभी फ़र्क़ नहीं पड़ता. यह कहना कि मेरा दृष्टिकोन सिर्फ़ आध्यात्मिक (रूहानी) है, आर्थिक नहीं, और जवाहर लाल का कोई रूहानी दृष्टिकोन है ही नहीं, ग़लत है. हम दोनों में फ़र्क़ सिर्फ़ इतना है कि मैं आध्यात्मिकता पर ज़्यादा ज़ोर देता हूँ और जवाहर लाल आर्थिकता पर. मैं मानता हूँ कि जवाहर लाल का दृष्टिकोन भी आध्यात्मिक है.

गांधी जी के जवाब से मैं बिलकुल संतुष्ट हो गया. उनकी बात मेरी समझ में आ गई.

मेरा तो ज़ाती ख़याल यह है कि गांधी जी असली माने में एक फ़क़ीर थे, एक साधू थे, एक योगी थे, एक ख़ुदा परस्त आदमी थे. उनका सबसे बड़ा हथियार उनका भगवान में भरोसा और यक़ीन था.

نہرو روس سے پہلی بار لوٹے تھے اور کمیونزم کے بڑے بھاری پجاری تھے۔ اُس زمانے میں پنڈت جی کے خیالوں اور پرانی باتوں میں اور گاندھی جی کے وچاروں اور طریقوں میں زمین آسمان کا فرق مجھے دکھتا تھا۔

میں نے گاندھی جی کو لکھا کہ جب آپ کے وچاروں اور جواہر لال جی کے وچاروں میں اتنا بڑا انتر ہے تو آپ جواہر لال جی سے ورودھ ہونے پر بھی لوگوں کے سامنے اُن کی حمایت کیوں کرتے ہیں؟

میرا بھاؤ و نیت صرف بات سمجھنے کی تھی۔ کسی کی شان کے خلاف کوئی حملہ نہ تھا۔

گاندھی جی کا چھوٹا سا جواب آیا۔ انھوں نے لکھا کہ یہ صحیح ہے کہ ایک معنی میں ہم دونوں کی رائے میں فرق ہے مگر پھر بھی ہم دونوں کے رشتوں میں کبھی فرق نہیں پڑتا۔ یہ کہنا کہ میرا درشٹی کون صرف آدھیاتمک (رُوحانی) ہے، آرتھک نہیں، اور جواہر لال کا کوئی روحانی درشٹی کون ہے ہی نہیں، غلط ہے۔ ہم دونوں میں فرق صرف اتنا ہے کہ میں آدھیاتمکتا پر زیادہ زور دیتا ہوں اور جواہر لال آرتھکتا پر۔ میں مانتا ہوں کہ جواہر لال کا درشٹی کون بھی آدھیاتمک ہے۔

گاندھی جی کے جواب سے میں بالکل سنتشٹ ہو گیا۔ اُن کی بات میری سمجھ میں آ گئی۔

میرا تو ذاتی خیال یہ ہے کہ گاندھی جی اصلی معنے میں ایک فقیر تھے، ایک سادھو تھے، ایک یوگی تھے، ایک خدا پرست آدمی تھے۔ اُن کا سب سے بڑا ہتھیار اُن کا بھگوان میں بھروسا اور یقین تھا۔

जनवरी सन् '४९

उनके तीन खास हथियार थे—श्रद्धा, प्रार्थना और व्रत. मेरे खयाल में इन्हीं तीनों के सहारे वह जिये और मरे भी.

जिस वक्त कुल हिन्दुस्तान में भाई भाई का खून बहा रहा था, और चारों ओर अंधकार छा रहा था, ऐन उस समय गांधी जी राम नाम की धूनी रमा रहे थे.

हिंसा की बढ़ती हुई लपटों में कूद कर, निडर मगर मन में शान्त रहकर, एक ईश्वर पर पूरा भरोसा कर वह गाते—

"ईश्वर अल्लाह तेरे नाम, सबको संमति दे भगवान"

और यही गाते गाते उनका अंत हुआ.

गांधी जी ने जीकर और मरकर हमें बतलाया कि भगवान की पूजा कैसे की जाती है.

मेरा जाती खयाल है कि गांधी जी इन्सान के सेवक थे, चाहे वह किसी भी रंग का या धर्म का क्यों न हो. मगर इसमें कोई शक नहीं कि उनकी मौत मुसलमानों की हिफाजत करने में हुई.

ऐसी मौत से उन्होंने मुसलमानों के दिलों में जगह पाली और हिन्दू धर्म का नाम और भी चमका दिया. अब हम दोनों का फ़र्ज़ है कि हम उनके सबक़ को न भूलें. अगर हिन्दू भूलते हैं तो मुसलमानों को चाहिये कि उनको ठीक रास्ते पर लाएं.

मगर मेरी राय में गांधी जी का सच्चा भक्त वही हो सकता है जो खुदा या परमेश्वर को मानता है. जो भगवान को नहीं मानता वह गांधी जी का भक्त तो दूर रहा—उनके संदेसे को समझ भी नहीं सकता, चाहे वह कितना ही बड़ा विद्वान क्यों न हो.

गांधी जी के मरने के बाद इस बात का डर है कि उनके चेलों

اُن کے تین خاص ہتھیار تھے۔ شردّھا، پرارتھنا اور برت۔ میرے خیال میں انھیں تینوں کے سہارے وہ جئے اور مرے بھی۔

جس وقت کُل ہندستان میں بھائی بھائی کا خون بہا رہا تھا، اور چاروں اور اندھکار چھا رہا تھا، عین اس سمے گاندھی جی رام نام کی دھونی رما رہے تھے۔

ہنسا کی بڑھتی ہوئی لپٹوں میں کود کر، نِڈر مگر من میں شانت رہ کر، ایک ایشور پر پورا بھروسا کر وہ گاتے ——

"ایشور اللہ تیرے نام۔ سب کو سمتی دے بھگوان"

اور یہی گاتے گاتے ان کا اَنت ہوا۔

گاندھی جی نے جی کر اور مر کر ہمیں بتلایا کہ بھگوان کی پوجا کیسے کی جاتی ہے۔

میرا ذاتی خیال ہے کہ گاندھی جی انسان کے سیوک تھے، چاہے وہ کسی بھی رنگ کا یا دھرم کا کیوں نہ ہو۔ مگر اس میں کوئی شک نہیں کہ اُن کی موت مسلمانوں کی حفاظت کرنے میں ہوئی۔

ایسی موت سے انھوں نے مسلمانوں کے دلوں میں جگہ پالی اور ہندو دھرم کا نام اور بھی چمکا دیا۔ اب ہم دونوں کا فرض ہے کہ ہم اُن کے سبق کو نہ بھولیں۔ اگر ہندو بھولتے ہیں تو مسلمانوں کو چاہیئے کہ اُن کو ٹھیک راستے پر لائیں۔

مگر میری رائے میں گاندھی جی کا سچّا بھکت وہی ہو سکتا ہے جو خدا یا پرمیشور کو مانتا ہے۔ جو بھگوان کو نہیں مانتا وہ گاندھی جی کا بھکت تو دور رہا۔ اُن کے سندیسے کو سمجھ بھی نہیں سکتا۔ چاہے وہ کتنا ہی بڑا ودوان کیوں نہ ہو۔

گاندھی جی کے مرنے کے بعد اِس بات کا ڈر ہے کہ اُن کے چیلوں

या उनकी तारीफ करने वालों में गुरू की शिक्षा की व्याख्या के सम्बंध में झगड़े पैदा हों. मेरी राय में इस से बचने का एक ही इलाज है. वह यह कि हम यह याद रक्खें कि गांधी जी का दिमाग़ स्थिर नहीं था बल्कि ज़ोरों के साथ चलता था. वह ज़माने के साथ अपने आदर्शों, विचारों और सिद्धान्तों के बरतने में बराबर तबदीली करते थे. मसलन अगर वह आज ज़िन्दा होते तो यक़ीनन वह जात पात के तरीक़ों पर एक सीधा और गहरा घूंसा लगाते. इसी तरह शायद वह एक मानी में साम्यवाद को भी अपने तरीक़े पर अपनाते.

(१५) गांधी की एक ऊपर उठती हुई हस्ती थी. वह एक वैज्ञानिक और खोज करनेवाला था. वह ग़लतियां करता और उन्हें स्वीकार करके उनको दूर करता और उनसे फ़ायदा उठाता था.

गांधी के लफ़्ज़ों को महज़ दोहराने से अब काम नहीं चलेगा. इसमें झगड़े का डर है.

एक क्रान्तिकारी और सुधारक होते हुए भी गांधी हिन्दुस्तानी था. शकल में, लिबास में, बोली में, रहन सहन में, ज़हनियत में, तहज़ीब में, अपने धर्म में, दुश्मन से मुक़ाबला करने में.

उसकी प्रतिभा हिन्दुस्तानी थी. वह ख़ुद अपने आपको हिन्दू कहता था, मगर ऐसा हिन्दू जो सबको प्यारा था.

मेरी राय में उसके अपने ढंग के अकेले नेता होने का एक ज़बरदस्त राज़ यह था कि वह दिल और दिमाग़ से हिन्दुस्तानी था. यह एक याद रखने वाली बात है—ख़ास कर हमारे उन नेताओं को जिनके हाथ में आज हुकूमत की बागडोर है.

یا اُن کی تعریف کرنے والوں میں گرو کی شِکشا کی ویاکھیا کے سمبندھ میں جھگڑے پیدا ہوں۔ میری رائے میں اس سے بچنے کا ایک ہی علاج ہے۔ وہ یہ کہ ہم یہ یاد رکھیں کہ گاندھی جی کا دماغ سِتھر نہیں تھا بلکہ زوروں کے ساتھ چلتا تھا۔ وہ زمانے کے ساتھ اپنے آدرشوں، وچاروں اور سدھانتوں کے برتنے میں برابر تبدیلی کرتے تھے۔ مثلاً اگر وہ آج زندہ ہوتے تو یقیناً وہ جات پات کے طریقوں پر ایک سیدھا اور گہرا گھونسا لگاتے۔ اسی طرح شاید وہ ایک معنی میں سامیہ واد کو بھی اپنے طریقے پر اپناتے۔

گاندھی کی ایک اوپر اٹھتی ہوئی ہستی تھی۔ وہ ایک ویگیانک اور کھوج کرنے والا تھا۔ وہ غلطیاں کرتا اور انھیں سویکار کر کے ان کو دور کرتا اور اُن سے فائدہ اٹھاتا تھا۔ (۱۵)

گاندھی کے لفظوں کو محض دُہرانے سے اب کام نہیں چلے گا۔ اس میں جھگڑے کا ڈر ہے۔

ایک کرانتکاری اور سدھارک ہوتے ہوئے بھی گاندھی ہندستانی تھا۔ شکل میں، لباس میں، بولی میں، رہن سہن میں، ذہنیت میں، تہذیب میں، اپنے دھرم میں، دشمن سے مقابلہ کرنے میں۔

اس کی پرتبھا ہندستانی تھی۔ وہ خود اپنے آپ کو ہندو کہتا تھا، مگر ایسا ہندو جو سب کو پیارا تھا۔

میری رائے میں اس کے اپنے ڈھنگ کے اکیلے نیتا ہونے کا ایک زبردست راز یہ تھا کہ وہ دل اور دماغ سے ہندستانی تھا۔ یہ ایک یاد رکھنے والی بات ہے۔ خاص کر ہمارے اُن نیتاؤں کو جن کے ہاتھ میں آج حکومت کی باگ ڈور ہے۔

नया हिन्द — गांधी जी का सन्देसा — जनवरी सन् '४९

हिन्द के लिये गांधी की सबसे बड़ी देन यह है कि उसने हिन्द को बताया कि वह शरीर से और फ़ौजी तरीक़ों से कमज़ोर होते हुए भी और क़ौमों के हमले से, जो इन मानी में आगे बढ़ी हुई हैं, कैसे अपने आप को बचा सकता है. गांधी इस तकनीक को और बढ़ाता अगर उसकी मौत न हुई होती. अभी तो उसको दुनिया भर के तरीक़ों पर अपनी अहिंसा और सत्याग्रह की शक्ति को काम में लाना था. मगर यह काम अधूरा रह गया.

गांधी की दुनिया को यह देन है कि उसने जो कुछ हिन्दुस्तान को अहिंसा के हथियार से दिलवाया, उससे और क़ौमें अगर चाहें तो फ़ायदा उठा सकती हैं.

मेरी राय में गांधी का बताया हुआ मार्ग बड़ा कठिन है. शायद अभी हम उस पर न चल सकें. शायद कुछ अरसे के लिये हमें रूस से कुछ उधार लेना हो. मगर एक न एक दिन हम सब को गांधी-वाद ही को अपनाना होगा—अगर हम इन्सान बन कर जिन्दा रहना चाहते हैं. फ़िलहाल हमारी प्रार्थना है.

ईशवर-अल्लाह तेरे नाम
सब को संमति दे भगवान

نیا ہند — گاندھی جی کا سندیسہ — جنوری ۴۹ء

ہند کے لئے گاندھی کی سب سے بڑی دین یہ ہے کہ اُس نے ہند کو بتایا کہ وہ شریر سے اور فوجی طریقوں سے کمزور ہوتے ہوئے قوموں کے حملے سے، جو اِن معنی میں آگے بڑھی ہوئی ہیں کیسے اپنے آپ کو بچا سکتا ہے۔ گاندھی اس تکنیک کو اور بڑھاتا اگر اس کی موت نہ ہوئی ہوتی۔ ابھی تو اُس کو دنیا بھر کے طریقوں پر اپنی اہنسا اور ستیاگرہ کی شکتی کو کام میں لانا تھا۔ مگر یہ کام ادھورا رہ گیا۔

گاندھی کی دنیا کو یہ دین ہے کہ اس نے جو کچھ ہندستان کو اہنسا کے ہتھیار سے دلوایا، اُس سے اور قومیں اگر چاہیں تو فائدہ اٹھا سکتی ہیں۔

میری رائے میں گاندھی کا بتایا ہوا مارگ بڑا کٹھن ہے۔ شاید ابھی ہم اس پر نہ چل سکیں۔ شاید کچھ عرصے کے لئے ہمیں روس سے کچھ ادھار لینا ہو۔ مگر ایک نہ ایک دن ہم سب کو گاندھی واد ہی کو اپنانا ہوگا۔ اگر ہم انسان بن کر زندہ رہنا چاہتے ہیں۔ فی الحال ہماری پرارتھنا ہے۔

ایشور-اللہ تیرے نام
سب کو سنمتی دے بھگوان

गांधी जी एक मुसलमान की नज़र में

(प्रोफ़ेसर मुहम्मद मुजीब)

महात्मा जी का दर्शन मुझे पहली बार जून १९२६ में हुआ. मैं कुछ ऊपर छै साल के बाद योरोप से तालीम पाकर वापस आया था. आखिरी तीन साल ज़ाकिर हुसैन साहब के साथ बीते थे. जी यह चाहता था कि उन्हीं के साथ काम करूँ. वह समझाते और मना करते रहे पर मेरा जी न माना और मैं भी जामिया मिल्लिया में आ गया. जामिया के लिये यह बड़ा कठिन ज़माना था. वह लोग जो इसे क़ायम करने में शरीक थे, अब इस राय के हो गये थे कि इसे बन्द कर देना चाहिये. बस महात्मा जी और हकीम अजमल ख़ाँ साहब इसरार कर रहे थे कि इसे चलाना चाहिये और जामिया के उस्तादों और विद्यार्थियों ने कह दिया था कि वह जामिया को बन्द न होने देंगे. यह सब हमें जर्मनी में मालूम हुआ था और डाक्टर ज़ाकिर हुसैन साहब, डाक्टर आबिद हुसैन साहब और मैंने वहीं से हकीम अजमल ख़ाँ को तार दिया था कि हम जामिया की सेवा करने को तैयार हैं, इसे बन्द न किया जाय. जामिया तो बिना हमारे भी चल सकती थी, लेकिन महात्मा जी और हकीम साहब दोनों ख़ुश थे कि हमने इस काम को अपने ज़िम्मे लेने का वादा किया है. मार्च में हम जामिया आ गये और छुट्टियों में महात्मा जी से मिलने गये. तीनों साथियों में मैं ही अकेला ऐसा था कि

گاندھی جی ایک مسلمان کی نظر میں

(پروفیسر محمد مجیب)

مہاتما جی کا درشن مجھے پہلی بار جون ۱۹۲۶ء میں ہوا۔ میں کچھ اوپر چھ سال کے بعد یورپ سے تعلیم پاکر واپس آیا تھا۔ آخری تین سال ذاکر حسین صاحب کے ساتھ بیتے تھے۔ جی یہ چاہتا تھا کہ انھیں کے ساتھ کام کروں۔ وہ سمجھاتے اور منع کرتے رہے پر میرا جی نہ مانا اور میں بھی جامعہ ملیہ میں آگیا۔ جامعہ کے لئے یہ بڑا کٹھن زمانہ تھا۔ وہ لوگ جو اسے قائم کرنے میں شریک تھے، اب اس رائے کے ہو گئے تھے کہ اسے بند کر دینا چاہیے۔ بس مہاتما جی اور حکیم اجمل خاں صاحب اصرار کر رہے تھے کہ اسے چلانا چاہیے اور جامعہ کے استادوں اور ودیارتھیوں نے کہہ دیا تھا کہ وہ جامعہ کو بند نہ ہونے دیں گے۔ یہ سب ہمیں جرمنی میں معلوم ہوا تھا اور ڈاکٹر ذاکر حسین صاحب، ڈاکٹر عابد حسین صاحب اور میں نے وہیں سے حکیم اجمل خاں کو تار دیا تھا کہ ہم جامعہ کی سیوا کرنے کو تیار ہیں، اسے بند نہ کیا جائے۔ جامعہ تو بنا ہمارے بھی چل سکتی تھی، لیکن مہاتما جی اور حکیم صاحب دونوں خوش تھے کہ ہم نے اس کام کو اپنے ذمہ لینے کا وعدہ کیا ہے۔ مارچ میں ہم جامعہ آ گئے اور چھٹیوں میں مہاتما جی سے ملنے گئے۔ تینوں ساتھیوں میں میں ہی اکیلا ایسا تھا

जिन्होंने महात्मा जी का उस वक़्त तक सिर्फ़ नाम सुना था, उन्हें अपनी आँखों से देखा नहीं था.

हम लोग अहमदाबाद शाम को पहुँचे थे. साबरमती आश्रम पहुँचते पहुँचते अच्छी ख़ासी रात हो गई. उस वक़्त हमने महात्मा जी से मिलने की प्रार्थना नहीं की और एक ग़लतफ़हमी के कारन उनको हमारे आने की ख़बर नहीं की गई. सुबह हम 'बा' के यहाँ नाश्ता करने के लिये बुलाये गये. महात्मा जी शायद टहलने के लिये गये हुए थे और हम नाश्ते में जुटे हुए थे, जब पीछे से आवाज़ आई—"How Lovely" हमने मुड़कर देखा तो महात्मा जी हँसते हुए आ रहे थे. सूरज की किरनों में उनका बदन पुराने सोने की तरह चमक रहा था. चाल ऐसी थी कि मालूम होता था हवा पर चल रहे हैं. वह आये और हमारे पास बैठ गये. दुनिया में बड़े आदमियों को रसाई (पहुँच) की बहुत सी शर्तें, अदब और आदर के बहुत से बंधन घेरे रहते हैं. बड़े आदमी चाहते हैं कि उन्हें जो देखे वह एक ख़ास तरह की ऐनक लगाकर देखे. यहाँ बस महात्मा जी की बेतकल्लुफ़ी थी और हमारे चेहरों पर ख़ुशी की दमक और आँखों में आनन्द के आँसू.

मैंने आश्रम के जीवन को भी पहली बार उसी वक़्त देखा. साबरमती आश्रम सारी दुनिया में मशहूर हो चुका था और सारी दुनिया में समझा जाता था कि जो महात्मा जी के तरीक़े को सच्चा मानता हो उसे उन्हीं की तरह आश्रम में रहना चाहिये. कुछ लोग यह भी समझते थे कि जो उसूल आश्रम के जीवन में बरते जाते

جس نے مہاتما جی کا اس وقت تک صرف نام سنا تھا، انھیں اپنی آنکھوں سے دیکھا نہیں تھا.

ہم لوگ احمدآباد شام کو پہنچے تھے. سابرمتی آشرم پہنچتے پہنچتے اچھی خاصی رات ہو گئی. اس وقت ہم نے مہاتما جی سے ملنے کی پرارتھنا نہیں کی اور ایک غلط فہمی کے کارن ان کو ہمارے آنے کی خبر نہیں کی گئی. صبح ہم 'با' کے یہاں ناشتہ کرنے کے لئے بلائے گئے. مہاتما جی شاید ٹہلنے کے لئے گئے ہوئے تھے اور ہم ناشتے میں جٹے ہوئے تھے، جب پیچھے سے آواز آئی — "HOW LOVELY" ہم نے مڑ کر دیکھا تو مہاتما جی ہنستے ہوئے آ رہے تھے. سورج کی کرنوں میں ان کا بدن پرانے سونے کی طرح چمک رہا تھا. چال ایسی تھی کہ معلوم ہوتا تھا ہوا پر چل رہے ہیں. وہ آئے اور ہمارے پاس بیٹھ گئے. دنیا میں بڑے آدمیوں کو رسائی (پہنچ) کی بہت سی شرطیں، ادب اور آدر کے بہت سے بندھن گھیرے رہتے ہیں. بڑے آدمی چاہتے ہیں کہ انھیں جو دیکھے وہ ایک خاص طرح کی عینک لگا کر دیکھے. یہاں بس مہاتما جی کی بے تکلفی تھی اور ہمارے چہروں پر خوشی کی دمک آنکھوں میں آنند کے آنسو.

میں نے آشرم کے جیون کو بھی پہلی بار اسی وقت دیکھا. سابرمتی آشرم ساری دنیا میں مشہور ہو چکا تھا اور ساری دنیا میں سمجھا جاتا تھا کہ جو مہاتما جی کے طریقے کو سچا مانتا ہو اسے انھیں کی طرح آشرم میں رہنا چاہیئے. کچھ لوگ یہ بھی سمجھتے تھے کہ جو اصول آشرم کے جیون میں برتے جاتے ہیں وہ مہاتما جی کی شکشا کا نچوڑ ہیں اور جو ان اصولوں کو

मानता न हो या उन्हें बरतने में कमी करता हो वह उनका अच्छा अनुयायी यानी पैरो नहीं है. मुसलमान की हैसियत से मुझे सबसे पहले इस सवाल का जवाब सोचना था कि आश्रम में जीवन बिताना ठीक है या नहीं. जवाब देना कुछ ऐसा आसान न था. मुसलमान सूफ़ी ख़ानक़ाहों में रहते थे और जहाँ ख़ानक़ाहें या दरगाहें न होतीं वहाँ भी सूफ़ियों और दरवेशों की ज़िन्दगी और आम ज़िन्दगी के बीच एक परदा ज़रूर डाल दिया जाता जिसमें कि दुनिया के मामलों से अलग होकर इबादत की जा सके. पर इस्लामी शरीअत में इस तरह दुनिया से अलग हो जाना अच्छा नहीं माना गया है. एक सूफ़ी ने कहा है कि 'मर्द ऐसा होना चाहिये कि बाज़ार में रहकर ख़ुदा के साथ ऐसी लौ लगाये कि उससे (बाज़ार से) कभी ग़ायब न हो.' और शायद ज़्यादातर सूफ़ी इसी विचार के थे. इसमें कोई शक नहीं कि अगर एक तरफ़ यह ख़तरा है कि आदमी दुनिया के धन्धों में ख़ुदा को भूल जायगा तो दूसरी तरफ़ यह ख़तरा है कि आदमी दुनिया से नफ़रत करने में ख़ुदा से और आदमीयत से प्रेम करना भूल जायगा और उसके मन में वह तंगी पैदा हो जायगी जो ईश्वर की उपासना को खोटा कर देती है. मुझे मालूम है कि अधिकतर मुसलमान आश्रम में रहना उसूल से ग़लत समझते थे और अब भी समझते हैं और उनके नज़दीक महात्मा जी के तरीक़े में यह बड़ी कमज़ोरी थी कि वह आश्रम में रहते थे. मुझे यह भी मालूम हुआ कि बहुतेरे हिन्दू महात्मा जी की बड़ाई इसी में समझते थे कि उन्होंने दुनिया को तज दिया था और अब अपने आप को हर आराम से महरूम करके नफ़्स (इन्द्रियों)

مانتا نہ ہو یا انھیں برتنے میں کمی کرتا ہو وہ اُن کا اچھا انویائی یعنی پیرو نہیں ہے۔ مسلمان کی حیثیت سے مجھے سب سے پہلے اِس سوال کا جواب سوچنا تھا کہ آشرم میں جیون بتانا ٹھیک ہے یا نہیں۔ جواب دینا کچھ ایسا آسان نہ تھا۔ مسلمان صوفی خانقاہوں میں رہتے تھے اور جہاں خانقاہیں یا درگاہیں نہ ہوتیں وہاں بھی صوفیوں اور درویشوں کی زندگی اور عام زندگی کے بیچ ایک پردہ ضرور ڈال دیا جاتا جس میں کہ دنیا کے معاملوں سے الگ ہو کر عبادت کی جا سکے۔ پر اسلامی شریعت میں اس طرح دنیا سے الگ ہو جانا اچھا نہیں مانا گیا ہے۔ ایک صوفی نے کہا ہے کہ "مرد ایسا ہونا چاہیئے کہ بازار میں رہ کر خدا کے ساتھ ایسی لَو لگائے کہ اس سے (بازار سے) کبھی غائب نہ ہو"۔ اور شاید زیادہ تر صوفی اسی وچار کے تھے۔ اس میں کوئی شک نہیں کہ اگر ایک طرف یہ خطرہ ہے کہ آدمی دنیا کے دھندوں میں خدا کو بھول جائے گا تو دوسری طرف یہ خطرہ ہے کہ آدمی دنیا سے نفرت کرنے میں خدا سے اور آدمیت سے پریم کرنا بھول جائے گا اور اُس کے من میں وہ تنگی پیدا ہو جائے گی جو ایشور کی اُپاسنا کو کھوٹا کر دیتی ہے۔ مجھے معلوم ہے کہ ادھِک تر مسلمان آشرم میں رہنا اصول سے غلط سمجھتے تھے اور اب بھی سمجھتے ہیں اور اُن کے نزدیک مہاتما جی کے طریقے میں یہ بڑی کمزوری تھی کہ وہ آشرم میں رہتے تھے۔ مجھے یہ بھی معلوم ہوا کہ بہتیرے ہندو مہاتما جی کی بڑائی اسی میں سمجھتے تھے کہ انھوں نے دنیا کو تج دیا تھا اور اب اپنے آپ کو ہر آرام سے محروم کر کے نفس (اِندریوں)

की हर ख़ाहिश को मार कर आश्रम में रहते थे. लेकिन यह दोनों रायें ग़लत थीं और बहुत आसानी से ग़लत की जा सकती थीं. मुसलमानों से बहस की जाती तो यह फ़ौरन ज़ाहिर हो जाता था कि उन्हें असिल एतराज़ इसपर है कि महात्मा जी अच्छा खाने और अच्छा पहिनने और तकल्लुफ़ और तहज़ीब की उन बातों की परवाह नहीं करते जिनका मुसलमानों की तहज़ीब में बड़ा दरजा है. यह एतराज़ बेजा नहीं था. पुरानी तहज़ीब को छोड़ने का हक़ उसी को हो सकता है जो नई तहज़ीब की बुनियाद रख सके. मुसलमानों की भूल यह थी कि उन्होंने इस नई तहज़ीब को देखने और परखने का जतन नहीं किया जिसकी नीव महात्मा जी रख रहे थे. इसकी कोशिश हिन्दुओं ने भी नहीं की. उनकी नज़र भी ज़्यादा तर ज़ाहिरी बातों पर रही—सादगी पर, पवित्र भोजन पर, गाय के घी पर. मैं आश्रम में कभी दो चार दिन से ज़्यादा नहीं रहा. कभी लिबास, खाने-पीने और ज़िन्दगी के मामलों पर महात्मा जी से बात नहीं की. लेकिन मेरा दिल बराबर गवाही देता रहा कि महात्मा जी के तरीक़े की छोटी से छोटी बात भी मतलब से ख़ाली नहीं. उनमें वह ख़ास सलाहियत या योग्यता है, जिससे आदमी अपने हर विचार और हर काम को परखता है और वह हिम्मत है जो किसी भूल को छिपाना अपनी शान के ख़िलाफ़ समझती है. उनका आश्रम उनके लिये उस तहज़ीब का कारख़ाना था, जिसका नमूना उनके ज़ेहन, उनकी कल्पना में था. उस कारख़ाने और उस निज़ाम (व्यवस्था) को क़ायम करने और काम को चलाने में उन्होंने बड़ी मेहनत की और उसपर बड़ा ध्यान रक्खा. लेकिन उसे सख़्ती से जाँचते भी

(۲۰)

کی ہر خواہش کو مار کر آشرم میں رہتے تھے۔ لیکن یہ دونوں رائیں غلط تھیں اور بہت آسانی سے غلط کی جا سکتی تھیں۔ مسلمانوں سے بحث کی جاتی تو یہ فوراً ظاہر ہو جاتا تھا کہ اُنھیں اصل اعتراض اس پر ہے کہ مہاتما جی اچھا کھانے اور اچھا پہننے اور تکلف اور تہذیب کی اُن باتوں کی پرواہ نہیں کرتے جن کا مسلمانوں کی تہذیب میں بڑا درجہ ہے۔ یہ اعتراض بے جا نہیں تھا۔ پرانی تہذیب کو چھوڑنے کا حق اُسی کو ہو سکتا ہے جو نئی تہذیب کی بنیاد رکھ سکے۔ مسلمانوں کی بھول یہ تھی کہ انھوں نے اس نئی تہذیب کو دیکھنے اور پرکھنے کا جتن نہیں کیا جس کی نیو مہاتما جی رکھ رہے تھے۔ اس کی کوشش ہندوؤں نے بھی نہیں کی۔ ان کی نظر بھی زیادہ تر ظاہری باتوں پر رہی۔ سادگی پر، پوتر بھوجن پر، گائے کے گھی پر۔ میں آشرم میں کبھی دو چار دن سے زیادہ نہیں رہا۔ کبھی لباس، کھانے پینے اور زندگی کے معاملوں پر مہاتما جی سے بات نہیں کی۔ لیکن میرا دل برابر گواہی دیتا رہا کہ مہاتما جی کے طریقے کی چھوٹی سے چھوٹی بات بھی مطلب سے خالی نہیں۔ ان میں وہ خاص صلاحیت یا یوگتا ہے، جس سے آدمی اپنے ہر وچار اور ہر کام کو پرکھتا ہے اور وہ ہمت ہے جو کسی بھول کو چھپانا اپنی شان کے خلاف سمجھتی ہے۔ اُن کا آشرم اُن کے لئے اُس تہذیب کا کارخانہ تھا، جس کا نمونہ اُن کے ذہن یا ان کی کلپنا میں تھا۔ اُس کارخانے اور اُس نظام (ویوستھا) کو قائم کرنے اور کام کو چلانے میں انھوں نے بڑی محنت کی اور اس پر بڑا دھیان رکھا۔ لیکن اُسے سختی سے جانچتے بھی

रहे. मैंने उनकी मुहब्बत का रंग भी देखा और उनकी सख़्ती के क़िस्से भी सुने. उनकी नज़र ईश्वर पर थी, आश्रम पर न थी. ख़ुदा पर थी, तहज़ीब पर न थी. वह जानते थे कि सुन्दर जीवन, सच्ची सभ्यता वही है जिसमें ईश्वर की लगन के सिवा कुछ न हो. कोई इस लगन में दुनिया को भूल जाता है, महात्मा जी को इसी लगन ने अपने देश का सेवक और पालनहार बना दिया. वह ऐसे सेवक बनना चाहते थे, जिसकी शक्ति कभी जवाब न दे, जिसका नफ़्स (इन्द्रियाँ) कभी यह न कहे कि राष्ट्र को उसका हक़ दे चुके हो, अब मुझे मेरा हक़ दो. अपने आप पर और दूसरों पर उन्होंने जो तजरबे किये, अपने और अपने साथियों के लिये उन्होंने जो आश्रम बनाये उनमें बस यही एक बड़ा मतलब था कि सेवा की पूरी योग्यता पैदा हो जाय. यह योग्यता उनमें पैदा हो गई और उसी ने उनको हिन्द की जनता का पालन हार बना दिया.

मैंने स्कूल में इंजील और भगवद् गीता का अनुवाद पढ़ा, इंजील की कई किताबें और गीता का क़रीब क़रीब सारा तरजुमा मुझे ज़बानी याद था. आक्सफ़ोर्ड में मैंने उपनिषदों का अनुवाद पढ़ा, और जो हिस्से ख़ास तौर पर पसन्द आये उन्हें याद भी कर लिया. महात्मा जी ज़िन्दगी और राजकाज के मामलों पर अपनी ज़बान में बहस नहीं करते थे. उनका मतलब वह भी बहुत अच्छी तरह समझ सकता था जो हिन्दू धर्म के बारे में पूरी जानकारी न रखता हो. लेकिन उनकी एख़लाक़ी तालीम यानी नैतिक शिक्षा हिन्दू धर्म के रंग में डूबी हुई थी और बहुत से मुसलमानों के लिये उनके विचार ज़्यादा जाने पहचाने नहीं थे, जो महात्मा जी की तालीम की

(२१)

رہے۔ میں نے اُن کی محبت کا رنگ بھی دیکھا اور اُن کی سختی کے قصے بھی سُنے۔ اُن کی نظر ایشور پر تھی، آشرم پر نہ تھی۔ خدا پر تھی، تہذیب پر نہ تھی۔ وہ جانتے تھے کہ سندر جیون، سچی سبھیتا وہی ہے جس میں ایشور کی لگن کے سوا کچھ نہ ہو۔ کوئی اس لگن میں دنیا کو بھول جاتا ہے، مہاتما جی کو اسی لگن نے اپنے دیش کا سیوک اور پالن ہار بنا دیا۔ وہ ایسے سیوک بننا چاہتے تھے، جس کی شکتی کبھی جواب نہ دے، جس کا نفس (اندریاں) کبھی یہ نہ کہے کہ راشٹر کو اس کا حق دے چکے ہو، اب مجھے میرا حق دو۔ اپنے آپ پر اور دوسروں پر انھوں نے جو تجربے کئے، اپنے اور اپنے ساتھیوں کے لئے انھوں نے جو آشرم بنائے ان میں بس یہی ایک بڑا مطلب تھا کہ سیوا کی پوری یوگتا پیدا ہو جائے۔ یہ یوگتا اُن میں پیدا ہو گئی اور اسی نے ان کو ہند کی جنتا کا پالن ہار بنا دیا۔

میں نے اسکول میں انجیل اور بھگوت گیتا کا انواد پڑھا، انجیل کی کئی کتابیں اور گیتا کا قریب قریب سارا ترجمہ مجھے زبانی یاد تھا۔ آکسفورڈ میں میں نے اپنشدوں کا انواد پڑھا، اور جو حصے خاص طور پر پسند آئے انھیں یاد بھی کر لیا۔ مہاتما جی زندگی اور راج کاج کے معاملوں پر اپنی زبان میں بحث نہیں کرتے تھے۔ ان کا مطلب وہ بھی بہت اچھی طرح سمجھ سکتا تھا جو ہندو دھرم کے بارے میں پوری جانکاری نہ رکھتا ہو۔ لیکن ان کی اخلاقی تعلیم یعنی نیتک شکشا ہندو دھرم کے رنگ میں ڈوبی ہوئی تھی اور بہت سے مسلمانوں کے لئے اُن کے وچار زیادہ جانے پہچانے نہیں تھے، جو مہاتما جی کی تعلیم کی

(۲۱)

बुनियाद थे. मुझे उनके विचारों में, बयान के तरीक़े में, उन कुछ परिभाषाओं (इस्तिलाहों) में जो बयान में होती थीं, कभी कोई अजनबी पन नहीं मालूम हुआ. मैं इसका दावा बिलकुल नहीं करता कि महात्मा जी की जो तालीम थी वह पूरी तरह मेरी समझ में आ गई है. लेकिन वह तअस्सुब या पक्षपात जो रुकावटें पैदा करता है, मेरे दिल में बिलकुल नहीं है और न मेरे दिल में यह ख़ाहिश है कि असलियत को उसी तरीक़े से देखा जाय जिसे मैं ठीक समझता हूँ. मैं अगर यह कहूँ कि महात्मा जी पूरे हिन्दू थे तो मुझे यह ख़याल नहीं होता कि वह मुझसे या मैं उनसे अलग हो जाऊँगा. और अगर मैं कहूँ कि वह पूरे मुसलमान थे तो मुझे यह डर नहीं होता कि मुझ पर दूसरों का हक़ छीनने का इलज़ाम लगाया जायगा. मैं अगर यह कहता हूँ कि सब धर्मों की बुनियाद एक है तो इसलिये नहीं कि महात्मा जी का विश्वास भी यही था, या इससे कुछ हिन्दू भाई ख़ुश हो जायँगे या कुछ मुसलमान भाई, जिनके विचारों को मैं पसन्द नहीं करता, नाराज़ होंगे, मेरा अपना तजरबा और अपना विश्वास भी यही है और महात्मा जी की शख़्सियत मेरे लिये धर्मों की इस एकता का आदर्श है.

(२४)

महात्मा जी की शिक्षा का जौहर सत्याग्रह का उसूल है. इसी की भगवद् गीता में हिदायत की गई है, इसी को इस्लाम में 'ख़ुदा की राह में जेहाद' कहा गया है और यही दीन की निशानी और दीनदारी को पूरन करती है. सत्याग्रह का दूसरा रुख़ अहिंसा थी और महात्मा जी इसरार करते थे कि एक दूसरे से जो सम्बन्ध है

بنیاد تھے۔ مجھے اُن کے وچاروں میں، بیان کے طریقے میں، اُن کچھ پربھاشاؤں (اصطلاحوں) میں جو بیان میں ہوتی تھیں، کبھی کوئی اجنبی پن نہیں معلوم ہوا۔ میں اس کا دعوا بالکل نہیں کرتا کہ مہاتما جی کی جو تعلیم تھی وہ پوری طرح میری سمجھ میں آ گئی ہے۔ لیکن وہ تعصب یا پکشپات جو رکاوٹیں پیدا کرتا ہے، میرے دل میں بالکل نہیں ہے اور نہ میرے دل میں یہ خواہش ہے کہ اصلیت کو اسی طریقے سے دیکھا جائے جسے میں ٹھیک سمجھتا ہوں۔ میں اگر یہ کہوں کہ مہاتما جی پورے ہندو تھے تو مجھے یہ خیال نہیں ہوتا کہ وہ مجھ سے یا میں اُن سے الگ ہو جاؤں گا۔ اور اگر میں کہوں کہ وہ پورے مسلمان تھے تو مجھے یہ ڈر نہیں ہوتا کہ مجھ پر دوسروں کا حق چھیننے کا الزام لگایا جائے گا۔ میں اگر یہ کہتا ہوں کہ سب دھرموں کی بنیاد ایک ہے تو اس لئے نہیں کہ مہاتما جی کا وشواس بھی یہی تھا، یا اس سے کچھ ہندو بھائی خوش ہو جائیں گے یا کچھ مسلمان بھائی، جن کے وچاروں کو میں پسند نہیں کرتا، ناراض ہوں گے۔ میرا اپنا تجربہ اور اپنا وشواس بھی یہی ہے اور مہاتما جی کی شخصیت میرے لئے دھرموں کی اس ایکتا کا آدرش ہے۔

(٢٤)

مہاتما جی کی شکشا کا جوہر ستیاگرہ کا اصول ہے۔ اسی کی بھگود گیتا میں ہدایت کی گئی ہے، اسی کو اسلام میں "خدا کی راہ میں جہاد" کہا گیا ہے اور یہی دین کی نشانی اور دین داری کو پورن کرتی ہے۔ ستیاگرہ کا دوسرا رُخ اہنسا تھی اور مہاتما جی اصرار کرتے تھے کہ ایک دوسرے سے جو سمبندھ ہے

उसे बयान करें और अमल से तर्क की पाबन्दी कराएँ. महात्मा जी उन माने हुए लोगों में से थे जिनका विश्वास खुद एक सनद और खुद एक सबूत होता है. अहिंसा की जो तारीफ़ पहले की जाती थी उसे महात्मा जी ने सही माना पर उन्होंने उसके ऐसे मानी भी निकाले जो पहले किसी ने नहीं निकाले थे और इन नये मानों में अहिंसा सिर्फ़ बौद्ध मत वालों और जैनियों या हिन्दुओं का विश्वास नहीं रहा बल्कि सारी इन्सानी दुनिया के लिये एक अख़लाक़ी और समाजी उसूल बन गया. महात्मा जी का दावा था कि भगवद् गीता में भी अहिंसा की तालीम दी गई है. फ़ौज, हथियार, लड़ाई, क़त्ल यह सब इस्तेमारे (उपमाएँ) हैं. यह दावा सही है, अगर हम याद रक्खें कि लड़ाई की हिदायत के साथ श्री कृष्ण ने यह शिक्षा भी दी कि उनके पुजारी को उनमें समा जाना चाहिये. जो ईश्वर में गुम हो जाय उसका हाथ, उसका अपना हाथ नहीं रहता, उसका इरादा उसका अपना इरादा नहीं होता. उसके लिये फ़ौज, हथियार, लड़ाई, क़त्ल सब उपमाएँ बन जाते हैं और जो तलवार को तलवार और दुश्मन को अपना दुश्मन समझे, अपने इरादे से लड़े और मारे वह अपना काम करता है, ईश्वर का काम नहीं करता. उसको यह हक़ ही नहीं है कि गीता को अपने व्योहार के प्रमान में पेश करे. महात्मा जी चाहते तो यह भी कह सकते थे कि इस्लाम में भी अहिंसा की ही शिक्षा दी गई है. जो आदमी इस्लाम को मान ले वह अपनी इच्छा और अमल को खुदा की मर्ज़ी पर छोड़ देता है. और अगर वह अपनी नीयत को और अमल को उतनी ही सच्चाई से सौंपे जैसे कि महात्मा जी सौंपते थे

اُسے بیان کریں اور عمل سے ترک کی پابندی کرائیں۔ مہاتما جی اُن مانے ہوئے لوگوں میں سے تھے جن کا وشواس خود ایک سند اور خود ایک ثبوت ہوتا ہے۔ اہنسا کی جو تعریف پہلے کی جاتی تھی اُسے مہاتما جی نے صحیح مانا پر انھوں نے اس کے ایسے معنی بھی نکالے جو پہلے کسی نے نہیں نکالے تھے اور ان نئے معنوں میں اہنسا صرف بودھ مت والوں اور جینیوں یا ہندوؤں کا وشواس نہیں رہا بلکہ ساری انسانی دنیا کے لئے ایک اخلاقی اور سماجی اصول بن گیا۔ مہاتما جی کا دعوا تھا کہ بھگود گیتا میں بھی اہنسا کی تعلیم دی گئی ہے۔ فوج، ہتھیار، لڑائی، قتل یہ سب استعارے (اپمائیں) ہیں۔ یہ دعوا صحیح ہے، اگر ہم یاد رکھیں کہ لڑائی کی ہدایت کے ساتھ شری کرشن نے یہ شکشا بھی دی کہ اُن کے پجاری کو اُن میں سما جانا چاہیئے۔ جو ایشور میں گم ہو جائے اس کا ہاتھ، اس کا اپنا ہاتھ نہیں رہتا، اُس کا ارادہ اس کا اپنا ارادہ نہیں ہوتا۔ اس کے لئے فوج، ہتھیار، لڑائی، قتل سب اُپمائیں بن جاتے ہیں اور جو تلوار کو تلوار اور دشمن کو اپنا دشمن سمجھے، اپنے ارادے سے لڑے اور مارے وہ اپنا کام کرتا ہے، ایشور کا کام نہیں کرتا۔ اُس کو یہ حق ہی نہیں ہے کہ گیتا کو اپنے بیوہار کے پرمان میں پیش کرے۔ مہاتما جی چاہتے تو یہ بھی کہہ سکتے تھے کہ اسلام میں بھی اہنسا کی ہی شکشا دی گئی ہے۔ جو آدمی اسلام کو مان لے وہ اپنی اچھا اور عمل کو خدا کی مرضی پر چھوڑ دیتا ہے۔ اور اگر وہ اپنی نیت کو اور عمل کو اتنی ہی سچائی سے جانچے جیسے کہ مہاتما جی جانچتے تھے

استعارے

तो उसकी आत्मा को सिर्फ़ इसी तरह संतोष हो सकता है कि वह महात्मा जी के तरीक़े को अपनाए. मौलवियों और बादशाहों के कारनामों को, बयान करने वाले इतिहासकारों ने, कुछ इस तरह बयान किया है कि अब मुसलमानों के लिये जेहाद का मतलब सिर्फ़ दुश्मनों से लड़ना है. और 'ख़ुदा की राह में' के मानी पर कोई ग़ौर नहीं करता. दर असल जेहाद की कई क़िस्में, कई हालतें हैं और तलवार से जेहाद करने को बस एक आख़िरी तदबीर की हैसियत दी गई है. मुझे इस वक़्त बहुत से आलिमों और सूफ़ियों के क़ौल याद आ रहे हैं जिनमें सच बात कहने और करने की ख़ातिर हर तरह का नुक़सान उठाने का रूहानी मरतबा या आध्यात्मिक स्थान बयान किया गया है. लेकिन दिल यह कहता है कि महात्मा जी ने 'ख़ुदा की राह में जेहाद' का मतलब जिस तरह समझा और बतलाया है वैसे अब तक कोई मुसलमान आलिम या सूफ़ी नहीं बयान कर सका. बेशक उनके विचारों में सब धर्म मिलकर एक हो गये थे और उनका अमल हर धर्म के लोगों के लिये एक सच्चा और पूरा नमूना था. मेरा यह इरादा नहीं था कि इस लेख में महात्मा जी के राज काजी और समाजी कामों का ज़िक्र करूँ और न मैंने उनका ज़िक्र किया है. काम की जान और उसकी आबरू ख़ुद काम करने वाला होता है. हमारी तीस बरस की तारीख़ में जो रचनात्मक काम हुए हैं वह उस जेहाद का अक्स है जो एक बेमिसाल इन्सान ने अपनी तामीर के लिये किया था. और महात्मा जी का आज़ाद होना और पूर्ण होना हिन्द की आज़ादी से कहीं ज़्यादा अहम घटना है. हमको उनके कामों को जारी रखना और फैलाना

تو اُن کی آتما کو صرف اسی طرح سنتوش ہو سکتا ہے کہ وہ مہاتما جی کے طریقے کو اپنائے۔ مولویوں اور بادشاہوں کے کارناموں کو، بیان کرنے والے اتہاسکاروں نے، کچھ اس طرح بیان کیا ہے کہ اب مسلمانوں کے لئے جہاد کا مطلب صرف دشمنوں سے لڑنا ہے۔ اور 'خدا کی راہ میں' کے معنی پر کوئی غور نہیں کرتا۔ دراصل جہاد کی کئی قسمیں، کئی حالتیں ہیں اور تلوار سے جہاد کرنے کو بس ایک آخری تدبیر کی حیثیت دی گئی ہے۔ مجھے اس وقت بہت سے عالموں اور صوفیوں کے قول یاد آ رہے ہیں جن میں سچ بات کہنے اور کرنے کی خاطر ہر طرح کا نقصان اٹھانے کا روحانی مرتبہ یا آدھیاتمک استھان بیان کیا گیا ہے۔ لیکن دل یہ کہتا ہے کہ مہاتما جی نے 'خدا کی راہ میں جہاد' کا مطلب جس طرح سمجھا اور بتلایا ہے ویسے اب تک کوئی مسلمان عالم یا صوفی نہیں بیان کر سکا۔ بے شک اُن کے وچاروں میں سب دھرم مل کر ایک ہو گئے تھے اور اُن کا عمل ہر دھرم کے لوگوں کے لئے ایک سچا اور پورا نمونہ تھا۔ میرا یہ ارادہ نہیں تھا کہ اس لیکھ میں مہاتما جی کے راج کاجی اور سماجی کاموں کا ذکر کروں اور نہ میں نے اُن کا ذکر کیا ہے۔ کام کی جان اور اس کی آبرو خود کام کرنے والا ہوتا ہے۔ ہماری تیس برس کی تاریخ میں جو رچناتمک کام ہوئے ہیں وہ اس جہاد کا عکس ہے جو ایک بےمثال انسان نے اپنی تعمیر کے لئے کیا تھا۔ اور مہاتما جی کا آزاد ہونا اور پورن ہونا ہند کی آزادی سے کہیں زیادہ اہم گھٹنا ہے۔ ہم کو ان کے کاموں کو جاری رکھنا اور پھیلانا

है और जहाँ तक हो सके उस राह पर चलना है जो उन्होंने बताई है. लेकिन हमारा और हमारे देश का फ़ायदा इसी में है कि हम महात्मा जी की मिसाल को सामने रखकर अपने अन्दर ईश्वर लगन और सेवा करने की शक्ति पैदा करें. अपनी नियत को और अपने काम को उसी बेदर्दी के साथ जाँचते रहें जैसे कि महात्मा जी का दस्तूर था और अपने पूरे देश को ऐसा आश्रम बना दें जैसा कि महात्मा जी के ज़ेहन में था.

एकला चलो रे

(बापू का प्यारा भजन)

अगर तेरी पुकार पर कोई तेरे साथ न आये,
तब भी, तू अकेला चल.
अकेला चल, अकेला चल, अकेला चल रे.
अगर किसी के मुँह से बात न निकले, अरे ओ अभागे !
अगर सभी मुँह मोड़ लें, सभी डर जायँ,
तब तू आप अपने प्रानों को छोड़, अकेला ही अपनी तान छेड़ दे
अकेला ही तान छेड़ दे !
अगर तेरे संगी साथी लौट आयँ, अरे ओ अभागे !
अगर कठिन राह में कोई तेरा साथ न देना चाहे,
काँटों भरी राह में,
ख़ून से रंगे चरनों से, ओ भाई, तू अकेला ही चल.
अगर प्रकाश के लिये कोई दीप नहीं रखता,
अगर घटाटोप अँधेरी रात में कोई घर का द्वार बन्द कर देता है,
तब बिजली बनकर, तू अकेला ही सबका दीप बनकर जल.

—रवीन्द्र नाथ टैगोर

ہے اور جہاں تک ہو سکے اس راہ پر چلنا ہے جو انھوں نے بتائی ہے۔ لیکن ہمارا اور ہمارے دیش کا فائدہ اسی میں ہے کہ ہم مہاتما جی کی مثال کو سامنے رکھ کر اپنے اندر ایشور لگن اور سیوا کرنے کی شکتی پیدا کریں۔ اپنی نیت کو اور اپنے کام کو اسی بیدردی کے ساتھ جانچتے رہیں جیسے کہ مہاتما جی کا دستور تھا اور اپنے پورے دیش کو ایسا آشرم بنا دیں جیسا کہ مہاتما جی کے ذہن میں تھا۔

ایکلا چلو رے

(باپو کا پیارا بھجن)

اگر تیری پکار پر کوئی تیرے ساتھ نہ آئے،
تب بھی، تو اکیلا چل۔
اکیلا چل، اکیلا چل، اکیلا چل رے۔
اگر کسی کے منھ سے بات نہ نکلے، ارے او ابھاگے!
اگر سبھی منہ موڑ لیں، سبھی ڈر جائیں،
تب تو آپ اپنے پرانوں کو چھوڑ، اکیلا ہی اپنی تان چھیڑ دے
اکیلا ہی تان چھیڑ دے!
اگر تیرے سنگی ساتھی لوٹ جائیں، ارے ابھاگے!
اگر کٹھن راہ میں کوئی تیرا ساتھ نہ دینا چاہے،
کانٹوں بھری راہ میں،
خون سے رنگے چرنوں سے، او بھائی، تو اکیلا ہی چل۔
اگر پرکاش کے لئے کوئی دیپ نہیں رکھتا،
اگر گھٹاٹوپ اندھیری رات میں کوئی گھر کا دوار بند کر دیتا ہے،
تب، بجلی بن کر، تو اکیلا ہی سب کا دیپ بن کر جل

رویندر ناتھ ٹیگور

आख़िरी श्रद्धांजलि

[पंडित जवाहरलाल नेहरू का वह तारीख़ी भाषण जो उन्होंने १२ फ़रवरी '४८ को इलाहाबाद में संगम पर दिया था.]

आख़िरी सफ़र ख़तम हो गया है और इस पवित्र सफ़र की आख़िरी मंज़िल भी तय हो चुकी है. देश की इस लम्बी चौड़ी धरती पर गांधी जी पचास साल तक घूमते रहे. उन्होंने हिमालय पर्वत, उत्तरी-पच्छिमी सरहदी सूबा और उत्तर व पूरब में ब्रह्मपुत्र नदी से लेकर दक्खिन में कन्या कुमारी तक सफ़र किया और वह इस देश के एक-एक भाग और एक-एक कोने में गये. एक यात्री और यात्रा का आनन्द लेने वाले के रूप में नहीं बल्कि इस देश के निवासियों की हालत और मुशकिलों को समझने और उनकी सेवा करने के लिये. शायद इतिहास किसी ऐसे व्यक्ति का नाम नहीं पेश कर सकता जिसने गांधी जी की तरह इस देश के कोने-कोने का सफ़र किया हो, जनता की हालत को उनकी तरह समझा हो और उनकी तरह लगातार सेवा करता रहा हो. लेकिन अब इस दुनिया में उनका सफ़र ख़तम हो गया है. हालाँकि हमें अभी कुछ दिनों और सफ़र करना है. बहुत से लोग रंज और मातम कर रहे हैं और यह मुनासिब और क़ुदरती बात भी है. लेकिन सवाल यह है कि आख़िर हम मातम क्यों करें ? क्या हम गांधी जी का दुख मना रहे हैं, या किसी और चीज़ का ? उनके जीवन की तरह उनकी मौत में भी एक ऐसी चमक मौजूद है जो आने वाले ज़माने में

آخری شردھانجلی

[پنڈت جواہر لال نہرو کا وہ تاریخی بھاشن جو انھوں نے ۱۲ فروری ۴۸ء کو الٰہ آباد میں سنگم پر دیا تھا]

آخری سفر ختم ہوگیا ہے اور اس پوتر سفر کی آخری منزل بھی طے ہو چکی ہے۔ دیش کی اس لمبی چوڑی دھرتی پر گاندھی جی پچاس سال تک گھومتے رہے۔ انھوں نے ہمالیہ پربت، اتری-پچھمی سرحدی صوبہ اور اتر و پورب میں برہمپتر ندی سے لے کر دکھن میں کنیا کماری تک سفر کیا اور وہ اس دیش کے ایک ایک بھاگ اور ایک ایک کونے میں گئے، ایک یاتری اور یاترا کا آنند لینے والے کے روپ میں نہیں بلکہ اس دیش کے نواسیوں کی حالت اور مشکلوں کو سمجھنے اور ان کی سیوا کرنے کے لئے۔ شاید اتہاس کسی ایسے ویکتی کا نام نہیں پیش کر سکتا جس نے گاندھی جی کی طرح اس دیش کے کونے کونے کا سفر کیا ہو، جنتا کی حالت کو اُن کی طرح سمجھا ہو اور اُن کی طرح لگاتار سیوا کرتا رہا ہو۔ لیکن اب اس دنیا میں ان کا سفر ختم ہوگیا ہے۔ حالانکہ ہمیں ابھی کچھ دنوں اور سفر کرنا ہے۔ بہت سے لوگ رنج اور ماتم کر رہے ہیں اور یہ مناسب اور قدرتی بات بھی ہے۔ لیکن سوال یہ ہے کہ آخر ہم ماتم کیوں کریں؟ کیا ہم گاندھی جی کا دکھ منا رہے ہیں، یا کسی اور چیز کا؟ اُن کے جیون کی طرح ان کی موت میں بھی ایک ایسی چمک موجود ہے جو آنے والے زمانوں میں

सदियों तक हमारे देश को रोशन करती रहेगी. फिर हम गांधी जी के लिये शोक क्यों मनायें ? हमें तो अपने लिये रोना चाहिये. अपनी कमज़ोरियों पर शोक मनाना चाहिये. हमें अपनी छाती तो अपने दिलों की सियाही, अपने मतभेदों, अपने झगड़ों के लिये पीटनी चाहिये. याद रखिये कि गांधी जी ने हमारी इन्हीं बुराइयों को दूर करने के लिये अपनी जान दी है और पिछले कुछ महीनों में उन्होंने पूरा ध्यान और सारी शक्ति इसी पर लगाई है. अगर हम उनकी इज़्ज़त करते हैं तो मैं पूछता हूँ कि यह इज़्ज़त उनके नाम की होनी चाहिये या उन सिद्धान्तों की जिनकी गांधी जी वकालत करते रहे हैं, उन तालीमों और सलाहों की जो वह देते रहे हैं और ख़ास तौर पर उस बात की जिसके लिये गांधी जी ने अपनी जान दी है.

आज गंगा के किनारे पर खड़े हुए हमें अपने दिलों को टटोलना और अपने आप से यह सवाल करना चाहिये कि हम गांधी जी के बताये हुए रास्ते पर कहाँ तक चले हैं और हमने दूसरों के साथ शान्ति और सहयोग के साथ जीवन बिताने की किस हद तक कोशिश की है ? अगर आज भी हम सीधा रास्ता अपना लें तो यह चीज़ हमारे देश के लिये बहुत ही अच्छी होगी.

हमारे देश ने एक महान इन्सान को जन्म दिया था और यह व्यक्ति हिन्दुस्तान ही के लिये नहीं बल्कि सारी दुनिया के लिये रोशनी की हैसियत रखता था. लेकिन उसे हमारे भाइयों और हमारे देश वासियों ने मौत के घाट उतार दिया. ऐसा क्यों हुआ ? आप कहेंगे कि यह एक पागलपन का काम था लेकिन इससे

صدیوں تک ہمارے دیش کو روشن کرتی رہے گی۔ پھر ہم گاندھی جی کے لئے شوک کیوں منائیں؟ ہمیں تو اپنے لئے رونا چاہیے۔ اپنی کمزوریوں پر شوک منانا چاہیے۔ ہمیں اپنی چھاتی تو اپنے دلوں کی سیاہی، اپنے مت بھیدوں، اپنے جھگڑوں کے لئے پیٹنی چاہیے۔ یاد رکھئے کہ گاندھی نے ہماری انھیں برائیوں کو دور کرنے کے لئے اپنی جان دی ہے اور پچھلے کچھ مہینوں میں انھوں نے پورا دھیان اور ساری شکتی اسی پر لگائی ہے۔ اگر ہم اُن کی عزت کرتے ہیں تو میں پوچھتا ہوں کہ یہ عزت ان کے نام کی ہونی چاہیے یا ان سدھانتوں کی جن کی گاندھی جی وکالت کرتے رہے ہیں، ان تعلیموں اور صلاحوں کی جو وہ دیتے رہے ہیں اور خاص طور پر اس بات کی جس کے لئے گاندھی جی نے اپنی جان دی ہے۔

آج گنگا کے کنارے پر کھڑے ہوئے ہمیں اپنے دلوں کو ٹٹولنا اور اپنے آپ سے یہ سوال کرنا چاہیئے کہ ہم گاندھی جی کے بتائے ہوئے راستے پر کہاں تک چلے ہیں اور ہم نے دوسروں کے ساتھ شانتی اور سہیوگ کے ساتھ جیون بتانے کی کس حد تک کوشش کی ہے؟ اگر آج بھی ہم سیدھا راستہ اپنا لیں تو یہ چیز ہمارے دیش کے لئے بہت ہی اچھی ہوگی۔

ہمارے دیش نے ایک مہان انسان کو جنم دیا تھا اور یہ ویکتی ہندوستان ہی کیلئے نہیں بلکہ ساری دنیا کیلئے روشنی کی حیثیت رکھتا تھا۔ لیکن اُسے ہمارے بھائیوں اور ہمارے دیش واسیوں نے موت کے گھاٹ اتار دیا۔ ایسا کیوں ہوا؟ آپ کہیں گے کہ یہ ایک پاگل پن کا کام تھا لیکن اس سے

इस दुर्घटना की व्याख्या नहीं हो सकती. बल्कि यह दुर्घटना सिर्फ इसलिये हो सकी कि इसका बीज नफ़रत और दुश्मनी के जहर में बोया गया था. फिर उस पेड़ की जड़ें सारे देश में फैल गईं और इससे हमारी क़ौम के बेशुमार लोगों पर असर पड़ा. इसी बीज से यह जहरीला पौधा पैदा हुआ. इसलिये हमारा फ़र्ज़ है कि हम नफ़रत और अविश्वास के इस जहर का मुक़ाबला करें. अगर हमने गांधी जी से कोई सबक़ लिया है तो हमें अपने दिल में किसी व्यक्ति की तरफ़ से भी नफ़रत और दुशमनी नहीं रखनी चाहिये. हमारा दुशमन कोई एक व्यक्ति नहीं बल्कि हमारा दुशमन तो वह जहर है जो लोगों के अन्दर मौजूद है. हम उसी का मुक़ाबला करते हैं और हमें उसी को खतम करना चाहिये. हम निर्बल और कमज़ोर हैं लेकिन एक हद तक गांधी जी की शक्ति भी हमारे साथ शामिल हो गई है. उनकी जीत और फ़तेह की परछाइयाँ हमारी शारीरिक शक्ति बढ़ाने का कारन भी बनी हैं. ताक़त और बड़ाई उन्हीं की थी और वह रास्ता भी जो उन्होंने हमें दिखाया था, उन्हीं का रास्ता था. हम उस रास्ते पर चलते और गांधी जी की ख़ाहिश के अनुसार अपने देशवासियों की सेवा करने की कोशिश करते हुए बार-बार डगमगाये और अकसर गिर भी पड़े.

अब हमारी ताक़त का सहारा मौजूद नहीं. लेकिन मुझे यह बात नहीं कहनी चाहिये. आज यहाँ जो दस लाख आदमी मौजूद हैं उनके दिल में गांधी जी की मूर्ती रक्खी हुई है और हमारे वह करोड़ों देश वासी भी जो यहाँ मौजूद नहीं हैं उन्हें कभी भूल नहीं सकते. फिर आने वाली वह पीढ़ियाँ भी, जिन्होंने न तो उन्हें देखा

اس دُرگھٹنا کی وباکھیا نہیں ہوسکتی۔ بلکہ یہ دُرگھٹنا صرف اس لئے ہوسکی کہ اس کا بیج نفرت اور دشمنی کے زہر میں بویا گیا تھا۔ پھر اُس پیڑ کی جڑیں سارے دیش میں پھیل گئیں اور اس سے ہماری قوم کے بے شمار لوگوں پر اثر پڑا۔ اسی بیج سے یہ زہریلا پودہ پیدا ہوا۔ اس لئے ہمارا فرض ہے کہ ہم نفرت اور اوشواس کے اس زہر کا مقابلہ کریں۔ اگر ہم نے گاندھی جی سے کوئی سبق لیا ہے تو ہمیں اپنے دل میں کسی ویکتی کی طرف سے بھی نفرت اور دشمنی نہیں رکھنی چاہیئے۔ ہمارا دشمن کوئی ایک ویکتی نہیں بلکہ ہمارا دشمن تو وہ زہر ہے جو لوگوں کے اندر موجود ہے ہم اسی کا مقابلہ کرتے ہیں اور ہمیں اسی کو ختم کرنا چاہیئے۔ ہم نربل اور کمزور ہیں لیکن ایک حد تک گاندھی جی کی شکتی بھی ہمارے ساتھ شامل ہو گئی ہے۔ ان کی جیت اور فتح کی پرچھائیاں ہماری شاریرک شکتی بڑھانے کا کارن بھی بنی ہیں طاقت اور بڑائی انھیں کی تھی اور وہ راستہ بھی جو انھوں نے ہمیں دکھایا تھا، انھیں کا راستہ تھا۔ ہم اس راستے پر چلتے اور گاندھی جی کی خواہش کے انوسار اپنے دیش واسیوں کی سیوا کرنے کی کوشش کرتے ہوئے بار بار ڈگمگائے اور اکثر گر بھی پڑے۔

اب ہماری طاقت کا سہارا موجود نہیں۔ لیکن مجھے یہ بات نہیں کہنی چاہیئے۔ آج یہاں جو دس لاکھ آدمی موجود ہیں ان کے دل میں گاندھی جی کی مورتی رکھی ہوئی ہے اور ہمارے وہ کروڑوں دیش واسی جو یہاں موجود نہیں ہیں انھیں کبھی بھول نہیں سکتے۔ پھر آنے والی وہ پیڑھیاں بھی، جنھوں نے نہ تو انھیں دیکھا

है और न अभी तक उनके बारे में कुछ सुना है, इस मूर्ती को अपने दिल में जगह देंगी क्योंकि अब यह मूर्ती हिन्दुस्तान की विरासत और तारीख़ का एक अंश बन गई है. आज से तीस या चालीस साल पहले वह जमाना शुरू हुआ था जिसे 'गांधी युग' के नाम से याद किया जाता है और आज यह युग ख़तम होगया... लेकिन नहीं, मैंने यह बात ग़लत कही है क्योंकि यह युग ख़तम नहीं हुआ बल्कि शायद यह युग सच्चे मानी में अब शुरू हुआ है. लेकिन किसी हद तक बदले हुए रूप में. उस वक़्त तक हम सलाह और सहायता के लिये उनकी तरफ़ देखते रहते थे लेकिन अब आगे हमें अपने पैरों पर खड़ा होना और अपनी जान पर भरोसा करना पड़ेगा. हमारी ख़ाहिश है कि उनकी याद हमारे अन्दर अमल का जज़्बा पैदा करे और उनकी तालीम हमारे रास्ते को रोशन करती रहे. हमें उनके इस बार-बार दिये हुए संदेश को याद रखना चाहिये कि—अपने दिलों से डर और झगड़े फ़साद के भाव को निकाल दो, हिंसा को ख़तम कर दो और आपस के झगड़ों को सदा के लिये भुला कर अपने देश की आज़ादी को बनाये रक्खो.

गांधी जी हमें आज़ादी की मंज़िल तक लाये और इस मंज़िल तक पहुँचने के लिये जो रास्ता अपनाया, दुनिया उसे देख कर हैरान रह गई. लेकिन आज़ादी मिलने के बाद उसी छन हमने अपने गुरू की शिक्षा को भुला दिया. हैवानियत और बरबरियत की एक लहर ने हमारी क़ौम पर क़ाबू पा लिया और सारी दुनिया में हिन्दुस्तान के उजले और ख़ूबसूरत नाम को बट्टा लग गया. हमारे बहुत से नौजवान बहक कर ग़लत रास्ते पर पड़ गये. क्या हमें

ہے اور نہ ابھی تک ان کے بارے میں کچھ سنا ہے، اس مورتی کو اپنے دل میں جگہ دیں گی۔ کیونکہ اب یہ مورتی ہندوستان کی وراثت اور تاریخ کا ایک انش بن گئی ہے۔ آج سے تیس یا چالیس سال پہلے وہ زمانہ شروع ہوا تھا جسے "گاندھی یگ" نام سے یاد کیا جاتا ہے اور آج یہ یگ ختم ہوگیا......... لیکن نہیں، میں نے یہ بات غلط کہی ہے کیونکہ یہ یگ ختم نہیں ہوا بلکہ شاید یہ یگ سچے معنی میں اب شروع ہوا ہے۔ لیکن کسی حد تک بدلے ہوئے روپ میں۔ اُس وقت تک ہم صلاح اور سہایتا کے لئے ان کی طرف دیکھتے رہتے تھے لیکن اب آگے ہمیں اپنے پیروں پر کھڑا ہونا اور اپنی جان پر بھروسہ کرنا پڑے گا۔ ہماری خواہش ہے کہ ان کی یاد ہمارے اندر عمل کا جذبہ پیدا کرے اور ان کی تعلیم ہمارے راستے کو روشن کرتی رہے۔ ہمیں اُن کے اس بار بار دئے ہوئے سندیش کو یاد رکھنا چاہئے کہ اپنے دلوں سے ڈر اور جھگڑے فساد کے بھاؤ کو نکال دو۔ ہنسا کو ختم کردو اور آپس کے جھگڑوں کو سدا کے لئے بھلا کر اپنے دیش کی آزادی کو بنائے رکھو۔

گاندھی جی ہمیں آزادی کی منزل تک لائے اور اس منزل تک پہنچنے کے لئے جو راستہ اپنایا، دنیا اُسے دیکھ کر حیران رہ گئی۔ لیکن آزادی ملنے کے بعد اسی چھن ہم نے اپنے گرو کی شکشا کو بھلا دیا۔ حیوانیت اور بربریت کی ایک لہر نے ہمارے قوم پر قابو پا لیا اور۔ ساری دنیا میں ہندوستان کے اُجلے اور خوبصورت نام کو بٹہ لگ گیا۔ ہمارے بہت سے نوجوان بہک کر غلط راستے پر پڑ گئے۔ کیا ہمیں

उन्हें अपने दायरे से निकाल देना या कुचल डालना चाहिये ? नहीं ! वह हमारी ही क़ौम के लोग हैं. हमें उनके ग़लत विचारों को बदल कर उन्हें सही विचारों के साँचे में ढालना और उनको सही शिक्षा देनी चाहिये.

अगर हम होशियार न रहे और हमने वक़्त पर सही क़दम न उठाया तो फ़िरक़ापरस्ती का वह ज़हर, जो हमारी मौजूदा तबाही का कारन बना है, हमारी आज़ादी को ही ख़तम कर देगा. दो तीन हफ़्ता पहले गांधी जी ने आख़िरी बार जो व्रत शुरू किया था उसका मक़सद यही था कि हम ग़फ़लत की नींद से जाग कर उस ख़तरे को देख सकें जो हमारे सरों पर मँडरा रहा है. उनकी इस अपनी मर्ज़ी से की हुई सरफ़रोशी ने क़ौम की आत्मा को जगा दिया था और हमने उनके सामने इस बात का वचन दिया था कि अब हम अच्छे रास्ते पर चलेंगे और हमारे इस यक़ीन दिलाने के बाद ही वह व्रत तोड़ने पर राज़ी हुए थे.

गांधी जी हफ़्ते में एक दिन ख़ामोश रहा करते थे. लेकिन अब वह आवाज़ हमेशा के लिये ख़ामोश हो गई और यह मौन सदा के लिये रहेगा. लेकिन फिर भी वह आवाज़ इस वक़्त भी हमारे कानों में आ रही है और हमारे दिल उसे सुन रहे हैं. हमारे देश-वासी हमेशा दिल के कानों से इस आवाज़ को सुनते रहेंगे. इतना ही नहीं, बल्कि यह आवाज़ हज़ारों साल तक हिन्दुस्तान की सरहद के पार भी गूंजती रहेगी. क्यों ? इस लिये कि यह आवाज़ सचाई की थी और अगरचे कभी कभी सचाई की आवाज़ को दबा भी

انھیں اپنے دائرے سے نکال دینا یا کچل ڈالنا چاہیئے؟ نہیں! وہ ہماری ہی قوم کے لوگ ہیں۔ ہمیں ان کے غلط وچاروں کو بدل کر انھیں صحیح وچاروں کے سانچے میں ڈھالنا اور ان کو صحیح شکشا دینی چاہیئے۔

اگر ہم ہوشیار نہ رہے اور ہم نے وقت پر صحیح قدم نہ اٹھایا تو فرقہ پرستی کا وہ زہر، جو ہماری موجودہ تباہی کا رن بنا ہے، ہماری آزادی کو ہی ختم کر دے گا۔ دو تین ہفتہ پہلے گاندھی جی نے آخری بار جو برت شروع کیا تھا اس کا مقصد یہی تھا کہ ہم غفلت کی نیند سے جاگ کر اُس خطرے کو دیکھ سکیں جو ہمارے سروں پر منڈلا رہا ہے۔ ان کی اس اپنی مرضی سے کی ہوئی سرفروشی نے قوم کی آتما کو جگا دیا تھا اور ہم نے ان کے سامنے اس بات کا بچن دیا تھا کہ اب ہم اچھے راستے پر چلیں گے اور ہمارے اس یقین دلانے کے بعد ہی وہ برت توڑنے پر راضی ہوئے تھے۔

گاندھی جی ہفتے میں ایک دن خاموش رہا کرتے تھے لیکن اب وہ آواز ہمیشہ کے لئے خاموش ہو گئی اور یہ مون سدا کے لئے رہے گا۔ لیکن پھر بھی وہ آواز اس وقت بھی ہمارے کانوں میں آ رہی ہے اور ہمارے دل اسے سُن رہے ہیں۔ ہمارے دیش واسی ہمیشہ دل کے کانوں سے اس آواز کو سنتے رہیں گے۔ اتنا ہی نہیں، بلکہ یہ آواز ہزاروں سال تک ہندوستان کی سرحد کے پار بھی گونجتی رہیگی۔ کیوں؟ اس لئے کہ یہ آواز سچائی کی تھی اور اگرچہ کبھی کبھی سچائی کی آواز کو دبا

के नज़दीक हिन्सा सच्चाई के उलटे रूप की हैसियत रखती थी इसलिये उन्हों ने हमारे सामने अमली हिन्सा की ही नहीं बल्कि दिल और दिमाग़ में हिन्सा का ख़याल लाने के ख़िलाफ़ भी प्रचार किया. अगर हम अपने बीच ज़ाहिर होने वाली हिन्सा को बन्द न करेंगे, एक दूसरे के मुक़ाबले में इन्तहाई सब्र व बरदाश्त और दोस्ती का सबूत न देंगे तो एक क़ौम की हैसियत से हमारा भविष्य बिलकुल तारीक हो जायगा. हिन्सा के रास्ते में मुसीबतें हैं और जहाँ हिन्सा काम करती है वहाँ आज़ादी की देवी आम तौर से बहुत दिनों तक नहीं टिकती. अगर हमारे बीच हिन्सा का जज़्बा और आपसी झगड़े मौजूद हैं तो स्वराज्य और जनता की आज़ादी का ज़िक्र एक बेमानी बात है.

इस मजमे में मुझे हिन्दुस्तानी फ़ौज के बहुत से सिपाही भी नज़र आरहे हैं. उनके लिये इस मुल्क की सरहदों और इज़्ज़त की हिफ़ाज़त करना एक गौरव का काम है. लेकिन वह यह काम उसी वक़्त कर सकते हैं जब वह एक होकर काम करें. अगर ख़ुद उनके बीच मतभेद पैदा हो गया तो फिर उनकी ताक़त की क्या क़द्र व क़ीमत बाक़ी रह सकती है, और वह किस तरह अपने देश की सेवा कर सकते हैं.

लोकशाही आपस में संगठन, संयम और एक दूसरे का लेहाज़ रखने की माँग करती है और आज़ादी का तक़ाज़ा यह है कि दूसरों की आज़ादी का भी आदर किया जाय. लोकशाही सरकारों के मातहत जो तबदीलियाँ की जाती हैं वह आपस की बात चीत और रज़ामंदी के तरीक़े पर की जाती हैं. हिंसा के साधन इस्तेमाल

کے نزدیک ہنسا سچائی کے اُلٹے روپ کی حیثیت رکھتی تھی اس لئے انھوں نے ہمارے سامنے عملی ہنسا کی ہی نہیں بلکہ دل اور دماغ میں ہنسا کا خیال لانے کے خلاف بھی پرچار کیا۔ اگر ہم اپنے بیچ ظاہر ہونے والی ہنسا کو بند نہ کریں گے، ایک دوسرے کے مقابلے میں انتہائی صبر و برداشت اور دوستی کا ثبوت نہ دیں گے تو ایک قوم کی حیثیت سے ہمارا بھوشیہ بالکل تاریک ہو جائے گا۔ ہنسا کے راستے میں مصیبتیں ہیں اور جہاں ہنسا کام کرتی ہے وہاں آزادی کی دیوی عام طور سے بہت دنوں تک نہیں ٹکتی۔ اگر ہمارے بیچ ہنسا کا جذبہ اور آپسی جھگڑے موجود ہیں تو سوراجیہ اور جنتا کی آزادی کا ذکر ایک بے معنی بات ہے۔

اس مجمع میں مجھے ہندوستانی فوج کے بہت سے سپاہی بھی نظر آرہے ہیں۔ ان کے لئے اس ملک کی سرحدوں اور عزت کی حفاظت کرنا ایک گورو کا کام ہے۔ لیکن وہ یہ کام اسی وقت کر سکتے ہیں جب وہ ایک ہوکر کام کریں۔ اگر خود ان کے بیچ مت بھید پیدا ہو گیا تو پھر ان کی طاقت کی کیا قدر و قیمت باقی رہ سکتی ہے، اور وہ کس طرح اپنے دیش کی سیوا کر سکتے ہیں۔

لوک شاہی آپس میں سنگٹھن، سنیم اور ایک دوسرے کا لحاظ رکھنے کی مانگ کرتی ہے اور آزادی کا تقاضا یہ ہے کہ دوسروں کی آزادی کا بھی آدر کیا جائے۔ لوک شاہی سرکاروں کے ماتحت جو تبدیلیاں کی جاتی ہیں وہ آپس کی بات چیت اور رضامندی کے طریقے پر کی جاتی ہیں۔ ہنسا کے سادھن استعمال

करके नहीं की जातीं. अगर किसी सरकार को जनता की हिमायत हासिल नहीं होती तो दूसरी सरकार जिसे यह हिमायत हासिल होती है, उसकी जगह ले लेती है. हाँ कुछ छोटी-छोटी पार्टियाँ, जिन्हें जनता का समर्थन और हिमायत हासिल नहीं होती, वह हिंसा की कारवाइयाँ करने पर उतर आती हैं और अपनी हिमाक़त के कारन यह समझती हैं कि इस तरह वह अपने मक़सद को हासिल कर लेंगी. उनका यह ख़याल सिर्फ़ ग़लत ही नहीं बल्कि बेवक़ूफ़ी से भी भरा होता है, क्योंकि इन थोड़े से लोगों की इस हिंसा का जिससे वह ज़्यादा लोगों को डराने की कोशिश करती हैं, यह नतीजा होता है कि ज़्यादा लोग भी जोश में आकर हिंसा पर उतर आते हैं.

इस ज़बरदस्त दुर्घटना के होने का कारन यह है कि बहुत से लोगों ने, जिनमें कुछ बड़ी हैसियत के लोग भी हैं, हमारे देश की हवा को ज़हरीला बना दिया है. सरकार और जनता का फ़र्ज़ है कि वह इस ज़हर के असर की जड़ तक उखाड़ कर फेंक दे. हमने यह सबक़ इतनी क़ीमत अदा करने के बाद हासिल किया है जिसकी कल्पना भी नहीं की जा सकती. क्या इस वक़्त भी यहाँ हमारे बीच कोई ऐसा व्यक्ति मौजूद है जो गांधी जी के बाद भी उनका मिशन पूरा करने के लिये प्रतिज्ञा न करेगा ? उस मिशन को पूरा करने की प्रतिज्ञा, जिसके लिये हमारे देश की ही सबसे बड़ी हस्ती नहीं बल्कि दुनिया की सबसे बड़ी हस्ती ने अपनी जान क़ुरबान कर दी.

आप, मैं ग़रज़ कि हम सब अपने देश की इस पवित्र जमुना नदी

کرکے نہیں کی جاتیں۔ اگر کسی سرکار کو جنتا کی حمایت حاصل نہیں ہوتی تو دوسری سرکار جسے یہ حمایت حاصل ہوتی ہے اس کی جگہ لے لیتی ہے۔ ہاں کچھ چھوٹی چھوٹی پارٹیاں، جنھیں جنتا کا سمرتھن اور حمایت حاصل نہیں ہوتی، وہ ہنسا کی کارروائیاں کرنے پر اتر آتی ہیں اور اپنی حماقت کے کارن یہ سمجھتی ہیں کہ اس طرح وہ اپنے مقصد کو حاصل کرلیں گی۔ ان کا یہ خیال صرف غلط ہی نہیں بلکہ بے وقوفی سے بھی بھرا ہوتا ہے، کیونکہ ان تھوڑے سے لوگوں کی اس ہنسا کا جس سے وہ زیادہ لوگوں کو ڈرانے کی کوشش کرتی ہیں، یہ نتیجہ ہوتا ہے کہ زیادہ لوگ بھی جوش میں آکر ہنسا پر اتر آتے ہیں۔

اس زبردست دُرگھٹنا کے ہونے کا کارن یہ ہے کہ بہت سے لوگوں نے جن میں کچھ بڑی حیثیت کے لوگ بھی ہیں، ہمارے دیش کی ہوا کو زہریلا بنا دیا ہے۔ سرکار اور جنتا کا فرض ہے کہ وہ اس زہر کے اثر کی جڑ تک اکھاڑ کر پھینک دے۔ ہم نے یہ سبق اتنی قیمت ادا کرنے کے بعد حاصل کیا ہے جس کی کلپنا بھی نہیں کی جا سکتی۔ کیا اس وقت بھی یہاں ہمارے بیچ کوئی ایسا ویکتی موجود ہے جو گاندھی جی کے بعد بھی ان کا مشن پورا کرنے کے لئے پرتگیا نہ کرے گا؟ اس مشن کو پورا کرنے کی پرتگیا، جس کے لئے ہمارے دیش کی ہی سب سے بڑی ہستی نہیں بلکہ دنیا کی سب سے بڑی ہستی نے اپنی جان قربان کر دی۔

آپ، میں غرض کہ ہم سب اپنے دیش کی اس پوتر جمنا ندی

के रेतीले मैदान से अपने अपने घर चले आयेंगे, हमें तनहाई और उदासी महसूस होगी और अब हम फिर कभी गांधी जी को न देख सकेंगे. जब कभी हमारे सामने कोई अहम सवाल आ जाता था, जब किसी मामले में कोई शक व शुबह पैदा हो जाता था तो हम सलाह और रहनुमाई हासिल करने के लिये गांधी जी के पास चले जाते थे, लेकिन अब हमें सलाह देने और हमारे बोझ को हलका करने के लिये कोई हस्ती मौजूद नहीं. फिर अकेला मैं या चन्द लोग ही गांधी जी की मदद हासिल करने के लिये उनकी तरफ़ नहीं देखते थे बल्कि इस देश के हज़ारों नहीं बल्कि लाखों आदमी उन्हें अपना दोस्त और सलाहकार समझते थे. हम लोग महसूस करते हैं कि उनके सामने हमारी हैसियत बच्चों जैसी थी. वह सही तौर पर क़ौम के बाप कहलाते थे और आज करोड़ों घरों में इसी तरह शोक मनाया जा रहा है जिस तरह अपने प्यारे बाप की मौत पर मनाया जाता है.

हाँ, तो हम नदी के इस किनारे से उदास और ग़मगीन वापस जायेंगे लेकिन हम इस बात पर फ़ख़ भी करेंगे कि हमें अपने सरदार, अपने रहनुमा, अपने दोस्त और उस महा पुरुष को देखने, उसके साथ रहने, उससे बात करने और उसे उसकी आख़िरी मंज़िल तक पहुँचाने का गौरव प्राप्त हुआ है जिसने हमें आज़ादी और सचाई के रास्ते की इन्तिहाई ऊँचाई पर पहुंचाया था. संघर्ष और जद्दोजेहद का रास्ता भी, जो गांधी जी ने हमें बताया था, सचाई का ही रास्ता था. इस बात को भूलना नहीं चाहिये कि उन्होंने हमें जो राह दिखाई थी, वह हिमालय की चोटियों पर ख़ामोशी के साथ

ندی کے ریتیلے میدان سے اپنے اپنے گھر چلے جائیں گے، ہمیں تنہائی اور اداسی محسوس ہوگی اور اب ہم پھر کبھی گاندھی جی کو نہ دیکھ سکیں گے. جب کبھی ہمارے سامنے کوئی اہم سوال آجاتا تھا، جب کسی معاملے میں کوئی شک وشبہ پیدا ہو جاتا تھا تو ہم صلاح اور رہنمائی حاصل کرنے کے لئے گاندھی جی کے پاس چلے جاتے تھے، لیکن اب ہمیں صلاح دینے اور ہمارے بوجھ کو ہلکا کرنے کے لئے کوئی ہستی موجود نہیں. پھر اکیلا میں یا چند لوگ ہی گاندھی جی کی مدد حاصل کرنے کے لئے ان کی طرف نہیں دیکھتے تھے بلکہ اس دیش کے ہزاروں نہیں بلکہ لاکھوں آدمی انھیں اپنا دوست اور صلاح کار سمجھتے تھے. ہم لوگ محسوس کرتے ہیں کہ اُن کے سامنے ہماری حیثیت بچّوں جیسی تھی. وہ صحیح طور پر قوم کے باپ کہلاتے تھے اور آج کروڑوں گھروں میں اسی طرح شوک منایا جا رہا ہے جس طرح اپنے پیارے باپ کی موت پر منایا جاتا ہے.

ہاں، تو ہم ندی کے اس کنارے سے اُداس اور غمگین واپس جائیں گے لیکن ہم اس بات پر فخر بھی کریں گے کہ ہمیں اپنے سردار، اپنے رہنما، اپنے دوست اور اُس مہا پرش کو دیکھنے اس کے ساتھ رہنے، اس سے بات کرنے اور اسے اس کی آخری منزل تک پہنچانے کا گورو پراپت ہوا ہے جس نے ہمیں آزادی اور سچائی کے راستے کی انتہائی اونچائی پر پہنچایا تھا. اور جد و جہد کا راستہ بھی، جو گاندھی جی نے ہمیں بتایا تھا، سچائی کا ہی راستہ تھا. اس بات کو بھولنا نہیں چاہیئے کہ انھوں نے ہمیں جو راہ دکھائی تھی، وہ ہمالہ کی چوٹیوں پر خاموشی کے ساتھ

बैठने की राह नहीं बल्कि नेकी के लिये बुराई के साथ जंग करने की राह थी. इसलिये हमें मैदान से बच निकलने और आराम करने की राहें तलाश करने के बजाय लड़ते रहना चाहिये. हमें अपना फ़र्ज़ अदा करना और उस अहद को पूरा करना है जो हमने गांधी जी के सामने किया था. हमें सचाई और धर्म के रास्ते पर चलना चाहिये और हिन्दुस्तान को एक ऐसा महान देश बना देना चाहिये जहाँ विश्वास और शान्ति की हवा मौजूद हो और धर्म व जाति के भेद भाव के बग़ैर हर मर्द और औरत इज़्ज़त और आज़ादी का जीवन बिता सके.

हम कितनी बार महात्मा जी की जय का नारा बलन्द करते हैं और यह नारा लगाकर हम ख़याल कर लेते हैं कि हमने अपना फ़र्ज़ अदा कर दिया है. गांधी जी को इस शोर गुल से हमेशा तकलीफ़ महसूस होती थी क्योंकि वह जानते थे कि यह नारा बेहक़ीक़त है और कभी कभी काम करने और सोच विचार करने की जगह भी नारों को ही दी जाती थी. महात्मा जी की जय का मतलब है महात्मा जी की जीत हो. लेकिन हम गांधी जी के लिये किस जीत की तमन्ना कर सकते हैं? उन्हें तो ज़िन्दगी और मौत दोनों में जीत हासिल हुई. अब तो आपको, मुझे और इस बदनसीब मुल्क को विजय हासिल करने के लिये संघर्ष की ज़रूरत है.

ज़िन्दगी भर गांधी जी हिन्दुस्तान को ग़रीबों और दबी कुचली हुई जनता की निगाह से देखते रहे. उनकी ज़िन्दगी का मिशन उनको ऊँचा उठाना और आज़ाद कराना था. उन्होंने अपनी ज़िन्दगी को उन्हीं जैसा बना लिया और उन्हीं जैसा लिबास पहनने लगे, जिसमें

بیٹھنے کی راہ نہیں بلکہ نیکی کے لئے برائی کے ساتھ جنگ کرنے کی راہ تھی۔ اس لئے ہمیں میدان سے بچ نکلنے اور آرام کرنے کی راہیں تلاش کرنے کے بجائے لڑتے رہنا چاہیئے۔ ہمیں اپنا فرض ادا کرنا اور اس عہد کو پورا کرنا ہے جو ہم نے گاندھی جی کے سامنے کیا تھا۔ ہمیں سچائی اور دھرم کے راستے پر چلنا چاہیئے اور ہندستان کو ایک ایسا مہان دیش بنا دینا چاہیئے جہاں وشواس اور شانتی کی ہوا موجود ہو اور دھرم و جاتی کے بھید بھاؤ کے بغیر ہر مرد اور عورت عزّت اور آزادی کا جیون بتا سکے۔

ہم کتنی بار مہاتما جی کی جے کا نعرہ بلند کرتے ہیں اور یہ نعرہ لگا کر ہم خیال کر لیتے ہیں کہ ہم نے اپنا فرض ادا کر دیا ہے۔ گاندھی جی کو اس شور غل سے ہمیشہ تکلیف محسوس ہوتی تھی کیوں کہ وہ جانتے تھے کہ یہ نعرہ بے حقیقت ہے اور کبھی کبھی کام کرنے اور سوچ وچار کرنے کی جگہ بھی نعروں کو ہی دی جاتی تھی۔ مہاتما جی کی جے کا مطلب ہے مہاتما جی کی جیت ہو۔ لیکن ہم گاندھی جی کے لئے کس جیت کی تمنّا کر سکتے ہیں؟ انھیں تو زندگی اور موت دونوں میں جیت حاصل ہوئی۔ اب تو آپ کو، مجھے اور اس بدنصیب ملک کو جے حاصل کرنے کے لئے سنگھرش کی ضرورت ہے۔

زندگی بھر گاندھی جی ہندستان کو غریبوں اور دبی کچلی ہوئی جنتا کی نگاہ سے دیکھتے رہے۔ ان کی زندگی کا مشن ان کو اونچا اٹھانا اور آزاد کرانا تھا۔ انھوں نے اپنی زندگی کو انھیں جیسا بنا لیا اور انھیں جیسا لباس پہننے لگے، جس میں

कि मुल्क से छोटे बड़े का भेद उठ जाय. गांधी जी की जय का मतलब दर असल उन लोगों की आज़ादी और तरक़्क़ी ही है.

गांधी जी हमारे लिये किस तरह की जीत और कामयाबी चाहते थे ? वह जीत और कामयाबी नहीं जिसे हासिल करने के लिये बहुत सी क़ौमें और देश हिंसा, धोका व फ़रेब और बुराइयों के ज़रिये इख़्तियार कर रहे हैं. इस तरह की जीत टिकाऊ नहीं होती. टिकाऊ जीत और विजय की बुनियाद तो सच्चाई की चट्टान पर ही रक्खी जा सकती है. गांधी जी ने हमें आज़ादी की लड़ाई के ढंग, और डिपलोमेसी की नई राह दिखाई है और उन्होंने राजनीति में सच्चाई, आपस का विश्वास और अहिंसा का इस्तेमाल करके दुनिया को अपने तजरबे की कामयाबी दिखलादी है. उन्होंने हमें सियासी और मज़हबी विश्वासों के अलग अलग होने के बावजूद एक हिन्दुस्तानी और शहरी होने के नाते हर इन्सान की इज़्ज़त करने और उसके साथ सहयोग करने का सबक़ दिया है. हम सब भारत माता के बेटे हैं और हमें इसी देश में जीना और यहीं मरना है. हमने जो आज़ादी हासिल की है उसमें हम सब बराबर के शरीक हैं और आज़ाद हिन्दुस्तान तरक़्क़ी की जो सुविधायें पहुँचा सकता है और आज़ादी के कारन जो फ़ायदे हो सकते हैं, हमारे देश के सारे निवासियों का उनपर बराबर का हक़ है. गांधी जी ने कुछ चुने हुए लोगों के फ़ायदे के लिये ही यह लड़ाई नहीं लड़ी थी और न उनके जान देने का मक़सद ही यह है. हमें गांधी जी के ही बताये हुए रास्ते पर चलकर उन्हीं के मक़सदों को पूरा करने की कोशिश करनी चाहिये. उस समय हम अपने को 'गान्धी जी की जय' का नारा लगाने का सही अधिकारी साबित कर सकेंगे.

کہ ملک سے چھوٹے بڑے کا بھید اٹھ جائے۔ گاندھی جی کی جے کا مطلب در اصل ان لوگوں کی آزادی اور ترقی ہی ہے۔

گاندھی جی ہمارے لئے کس طرح کی جیت اور کامیابی چاہتے تھے؟ وہ جیت اور کامیابی نہیں جسے حاصل کرنے کے لئے بہت سی قومیں اور دیش ہنسا، دھوکا و فریب اور برائیوں کے ذریعے اختیار کر رہے ہیں۔ اس طرح کی جیت ٹکاؤ نہیں ہوتی۔ ٹکاؤ جیت اور وجے کی بنیاد تو سچائی کی چٹان پر ہی رکھی جا سکتی ہے۔ گاندھی جی نے ہمیں آزادی کی لڑائی کے ڈھنگ، اور ڈپلومیسی کی نئی راہ دکھائی ہے اور انھوں نے راج نیتی میں سچائی، آپس کا وشواس اور اہنسا کا استعمال کرکے دنیا کو اپنے تجربے کی کامیابی دکھلا دی ہے۔ انھوں نے ہمیں سیاسی اور مذہبی وشواسوں کے الگ الگ ہونے کے باوجود ایک ہندستانی اور شہری ہونے کے ناتے ہر انسان کی عزت کرنے اور اس کے ساتھ سہیوگ کرنے کا سبق دیا ہے۔ ہم سب بھارت ماتا کے بیٹے ہیں اور ہمیں اسی دیش میں جینا اور یہیں مرنا ہے۔ ہم نے جو آزادی حاصل کی ہے اس میں ہم سب برابر کے شریک ہیں اور آزاد ہندستان ترقی کی جو سودھائیں پہنچا سکتا ہے اور آزادی کے کارن جو فائدے ہو سکتے ہیں، ہمارے دیش کے سارے نواسیوں کا ان پر برابر کا حق ہے۔ گاندھی جی نے کچھ چنے ہوئے لوگوں کے فائدے کے لئے ہی یہ لڑائی نہیں لڑی تھی اور نہ ان کے جان دینے کا مقصد ہی یہ ہے۔ ہمیں گاندھی جی کے ہی بتائے ہوئے راستے پر چل کر انھیں کے مقصدوں کو پورا کرنے کی کوشش کرنی چاہئیے۔ اس سمے ہم اپنے کو 'گاندھی جی کی جے' کا نعرہ لگانے کا صحیح ادھیکاری ثابت کر سکیں گے۔

بابو

(ڈاکٹر مسعود حسین خاں)

کس نے زہر پیا!
تجھ کو جلانے ، مجھکو جلانے
دوڑ پڑا وہ بات نبھانے
جیون دان دیا
یہ کس نے زہر پیا!
بکھرے جاتے تھے دیوانے
بیچ میں آیا سب کو بچانے
ہنس ہنس گھاؤ لیا
یہ کس نے زہر پیا!
جس کی ہتیا میں بھی تھا ہت
شاعر کی آنکھوں نے امرت
اس کو نذر کیا
یہ کس نے زہر پیا!

बापू

(डाक्टर मसऊद हुसैन ख़ाँ)

यह किसने ज़हर पिया!
तुझको जिलाने, मुझको जिलाने
दौड़ पड़ा वह बात निभाने
जीवन दान दिया
यह किसने ज़हर पिया!
बिखरे जाते थे दीवाने
बीच में आया सबको बचाने
हँस हँस घाव लिया
यह किसने ज़हर पिया!
जिसकी हत्या में भी था हित
शायर की आँखों ने अमृत
उसको नज़्र किया
यह किसने ज़हर पिया!

"वह डबडबाई आँखों से देखता रहा......"

(भाई अली अब्बास हुसैनी)

सारी जनता ने एक साथ कहा—"हम आपका कहा मानेंगे, प्यारों की सौगंध खाकर के कहते हैं, हम ज़रूर मानेंगे ! बस आप इन विदेशियों की ग़ुलामी से छुटकारा पाने के उपाय बताइये !"

उसने कहा—"मैं तुम्हें आज़ादी दिलाकर रहूँगा. बस सच बोलो, सच का प्रचार करो, सच बात पर अड़े रहो, डटे रहो. सच्चे सत्याग्रही बनो !"

उन्होंने अचंभे से पूछा—"सच से और आज़ादी से क्या नाता ?"

उसने कहा—"अन्याय की नींव झूठ है, न्याय की जड़ सच है !"

किसी की समझ में कुछ न आया. वह एक दूसरे का मुँह देख कर सर खुजाने लगे. वह बुद्ध, कृष्ण, ईसा और मोहम्मद की सी बातें किया करता था. बीसवीं सदी के लोगों की समझ से यह बातें ऊँची थीं.

उसने समझाया—"अंगरेज़ दूसरे देश के रहने वाले हैं. उन्होंने तुम पर राज करके अन्याय किया है. दूसरे देश पर राज करना ही अन्याय है. इसलिये अगर तुम सत्याग्रही बनोगे तो तुम उनकी अन्याय की दीवार ढा दोगे, उस पिंजड़े को तोड़ दोगे जिसमें उन्होंने तुमको बन्द कर रक्खा है. तुम आज़ाद हो जाओगे !"

"وہ ڈبڈبائی آنکھوں سے دیکھتا رہا......"

(بھائی علی عباس حسینی)

ساری جنتا نے ایک ساتھ کہا: "ہم آپ کا کہا مانیں گے، پیاروں کی سوگندھ کھا کر کے کہتے ہیں، ہم ضرور مانیں گے، بس آپ اِن ودیشیوں کی غلامی سے چھٹکارا پانے کے اپائے بتائیے!"

اُس نے کہا: "میں تمہیں آزادی دلا کر رہوں گا۔ بس سچ بولو، سچ کا پرچار کرو، سچ بات پر اڑے رہو، ڈٹے رہو۔ سچے ستیاگرہی بنو!"

انھوں نے اچنبھے سے پوچھا: "سچ سے اور آزادی سے کیا ناتا؟"

اُس نے کہا: "انیائے کی نیو جھوٹ ہے، نیائے کی جڑ سچ ہے!"

کسی کی سمجھ میں کچھ نہ آیا۔ وہ ایک دوسرے کا منھ دیکھ کر سر کھجانے لگے۔ وہ بدھ، کرشن، عیسیٰ اور محمد کی سی باتیں کیا کرتا تھا۔ بیسویں صدی کے لوگوں کی سمجھ سے یہ باتیں اونچی تھیں۔

اُس نے سمجھایا: "انگریز دوسرے دیش کے رہنے والے ہیں۔ انھوں نے تم پر راج کر کے انیائے کیا ہے۔ دوسرے دیش پر راج کرنا ہی انیائے ہے۔ اس لئے اگر تم ستیاگرہی بنوگے تو تم اُن کی انیائے کی دیوار ڈھا دو گے، اس پنجرے کو توڑ دو گے جس میں انھوں نے تم کو بند کر رکھا ہے۔ تم آزاد ہو جاؤ گے!"

उनके कंठ के नीचे यह बात न उतरती थी. उन्होंने कहा—"अंगरेजी राज हथियार के बल पर क़ायम है. हम निहत्थे हैं. हम ज़रा सा भी अकड़े, टर्राये तो वह हमको भून डालेंगे !"

उसने कहा—"उनके हथियार टूट सकते हैं, बिगड़ सकते हैं, कम पड़ सकते हैं. मैं तुमको ऐसा हथियार देता हूँ जो सदा एक तरह रहेगा. न टूट फूट सकता है, न बिगड़ सकता है, न कम पड़ सकता है. उसका नाम है अहिंसा !"

वह फिर घबराकर उसका मुँह देखने लगे.

उसके चेहरे पर मीठी मुस्कुराहट दौड़ गई. उसने कहा—"घबराओ नहीं इस अहिंसा में अगरेज़ों की बन्दूक़ और तोप से भी अधिक शक्ति है. तुम बस इतना करो कि अंगरेजी सरकार तुम्हें जो हुकम दे उसे न मानो. पर टर्राओ नहीं. शोर न करो. अपनी बात मधुर शब्दों में धीरज से कहो. वह बहुत से बहुत यह कर सकते हैं कि तुमको मारें पीटें. वह गोली नहीं चला सकते. कोई भी शान्ति से काम करने वालों और काम लेने वालों पर गोली चला कर दुनिया को मुँह नहीं दिखा सकता. उनको सारी दुनिया में अपने को बदनामी से बचाने का भी ख़याल रखना होगा, इसलिये वह बहुत झल्लायेंगे तो यह करेंगे कि अपने अन्यायी क़ानून का नाम लेकर तुम्हें जेल में भर देंगे. पर सोचो तो कि कितनों को भरेंगे. हजार, दो हजार, लाख दो लाख ! पर हमारा देश तो चालीस करोड़ की बस्ती है."

اُن کے کنٹھ کے نیچے یہ بات نہ اُترتی تھی۔ انھوں نے کہا: "انگریزی راج ہتھیار کے بل پر قائم ہے۔ ہم نہتّے ہیں۔ ہم ذرا سا بھی اکڑے، ٹرّائے تو وہ ہم کو بھون ڈالیں گے!"

اُس نے کہا: "اُن کے ہتھیار ٹوٹ سکتے ہیں، بگڑ سکتے ہیں، کم پڑ سکتے ہیں۔ میں تم کو ایسا ہتھیار دیتا ہوں جو سدا ایک طرح رہے گا۔ نہ ٹوٹ پھوٹ سکتا ہے، نہ بگڑ سکتا ہے، نہ کم پڑ سکتا ہے۔ اُس کا نام ہے اہنسا!"

وہ پھر گھبرا کر اس کا مُنہ دیکھنے لگے۔

اس کے چہرے پر میٹھی مُسکراہٹ دوڑ گئی۔ اس نے کہا: "گھبراؤ نہیں اِس اہنسا میں انگریزوں کی بندوق اور توپ سے بھی اَدھِک شکتی ہے۔ تم بس اِتنا کرو کہ انگریزی سرکار تمہیں جو حکم دے اُسے نہ مانو۔ پر ٹرّاؤ نہیں۔ شور نہ کرو۔ اپنی بات مدھر شبدوں میں دھیرج سے کہو۔ وہ بہت سے بہت یہ کر سکتے ہیں کہ تم کو ماریں پیٹیں۔ وہ گولی نہیں چلا سکتے۔ کوئی بھی شانتی سے کام کرنے والوں اور کام لینے والوں پر گولی چلا کر دنیا کو مُنہ نہیں دکھا سکتا۔ اُن کو ساری دنیا میں اپنے کو بدنامی سے بچانے کا بھی خیال رکھنا ہوگا، اس لئے وہ بہت جھلّائیں گے تو یہ کریں گے کہ اپنے اَنیائی قانون کا نام لے کر تمہیں جیل میں بھر دیں گے۔ پر سوچو تو کتنوں کو بھریں گے۔ ہزار، دو ہزار، لاکھ دو لاکھ! پر ہمارا دیش تو چالیس کروڑ کی بستی ہے۔"

उसने कहा—"क्या तुमने यह भी सोचा कि यह चोर उचक्के क्यों बने ? यह पेट के मारे हैं, हमारे ही भाई हैं. इनका पेट भर दो. इनका उचक्कापन छूट जाय...पर यह तो राम राज़ में होगा... पहले तो हमें यहाँ से इन अंगरेज़ों को निकालना है. सो इसके लिये तो जेल जाना ही पड़ेगा."

उन्होंने फिर दबी ज़बान से कहा—"लोग हँसेंगे."

उसका चेहरा तमतमा उठा—"मूर्खो ! जब देश में विदेशी राज है तो यहाँ की सारी जनता क़ैदी है, दास है. चोर उचक्कों से भी नीच, कायर ! हम जेल जाकर यह कायर पन खो देंगे. वीर बन जायँगे. मन की बात बेधड़क कहने वाले, दुश्मन से आँख मिलाकर उसको अन्याय पर टोकने वाले. हम आज छोटे हैं, कल बड़े बन जायँगे."

वह उसकी कड़ुवी बातें भी नीम के रस की तरह पी गये. जनता के शरीर में नया लहू दौड़ने लगा.

उसने कहा—"रोलट बिल तोड़ो !"

डरने वाले बिलों में छिप रहे. वीर निकल खड़े हुए. उन्होंने कहा—"तन मन धन सब तेरा है, जिस रास्ते जो चाहे ले चल."

उसने उनके हाथ में अहिंसा की लाठी दे दी और वह उसे अपनी कमज़ोरियों का सहारा बनाये हुए बढ़ने लगे. ठाठें मारते हुए सागर की तरह बढ़ने लगे. उन्होंने राज महल की दीवारें हिला दीं. उन्होंने लोहे की चादरों में छेद कर दिये. उन्होंने अंगरेज़ों के पहाड़ों जैसे जमे हुए पाँव उखाड़ डाले.

उसके कहे पर एक एक करके राज के अन्याई क़ानून तोड़ डाले

اُس نے کہا "کبھی تم نے یہ بھی سوچا کہ یہ چور اُچکّے کیوں بنے؟ یہ پیٹ کے مارے ہیں، ہمارے ہی بھائی ہیں۔ اِن کا پیٹ بھر دو۔ اِن کا اُچکّا پن چھوٹ جائے.... پر یہ تو رام راج میں ہوگا.... پہلے تو ہمیں یہاں سے ان انگریزوں کو نکالنا ہے۔ سو اس کے لئے تو جیل جانا ہی پڑیگا۔"

اُنھوں نے پھر دبی زبان سے کہا "لوگ ہنسیں گے۔"

اس کا چہرہ تمتما اٹھا "مورکھو! جب دیش میں ودیشی راج ہے تو یہاں کی ساری جنتا قیدی ہے، داس ہے۔ چور اُچکّوں سے بھی نیچ۔ کائر! ہم جیل جاکر یہ کائر پن کھودیں گے۔ ویر بن جائیں گے۔ من کی بات بے دھڑک کہنے والے، دشمن سے آنکھ ملاکر اس کو انیائے پر ٹوکنے والے۔ ہم آج چھوٹے ہیں، کل بڑے بن جائیں گے۔"

(۳۹)

وہ اس کی کڑوی باتیں بھی نیم کے رس کی طرح پی گئے۔ جنتا کے شریر میں نیا لہو دوڑنے لگا۔

اس نے کہا "رولٹ بل توڑ دو!"

ڈرنے والے بلوں میں چھپ رہے۔ ویر نکل کھڑے ہوئے۔ انھوں نے کہا "تن من دھن سب تیرا ہے، جس راستے جی چاہے لے چل۔"

اس نے اُن کے ہاتھ میں اہنسا کی لاٹھی دے دی اور وہ اُسے اپنی کمزوریوں کا سہارا بنائے ہوئے بڑھنے لگے۔ ٹھاٹھیں مارتے ہوئے ساگر کی طرح بڑھنے لگے۔ انھوں نے راج محل کی دیواریں ہلا دیں۔ انھوں نے لوہے کی چادروں میں چھید کر دیئے۔ انھوں نے انگریزوں کے پہاڑوں جیسے جمے ہوئے پاؤں اکھاڑ ڈالے۔

اس کے کہنے پر ایک ایک کرکے راج کے انیائی قانون توڑ ڈالے

गये. दुश्मन इन निहत्थों की वीरता से घबरा गया. उसने अपने जासूसों से काम लेकर जनता में फूट डाल दी. ऊँच नीच का सवाल और हिन्दू मुसलिम सवाल खड़ा कर दिया.

उसने व्रत रखकर ऊँच नीच का सवाल मिटा दिया. भंगी बस्ती में रहकर, उनका भोजन खाकर, उनका जल पीकर अछूतों को हरिजन बना दिया.

पर मुसलमानों पर अंगरेज़ों ने ऐसा रंग चढ़ाया कि उनकी समझ मारी गई. वह देशी होकर विदेशी बनने लगे. अपने होकर पराए बनने लगे. भाई होकर बैरी बन गए. मुट्ठी भर साथ रहे बाक़ी सब अलग हो गये. सड़ा हुआ अंग काटकर फेंक दिया गया. देश को आज़ादी मिल गई.

पर जैसे सड़े हुए अंग को काटने पर भी थोड़ा बहुत ज़हर शरीर में रह जाता है तो बहुत दुख पहुँचाता है उसी तरह अंगरेज़ों का छोड़ा हुआ ज़हर रंग लाया. झगड़े होने लगे. मुसलमान, हिन्दू, सिक्ख एक दूसरे को मारने लगे और पागल कुत्तों की तरह एक दूसरे के गले नोचने लगे.

उसने हिन्दुओं को डांटा—"अन्याय का जवाब अन्याय नहीं. बुराई के बदले में भलाई करके बैरी को शरमाओ. बुराई के बदले में अगर तुमने भी बुराई की तो तुम फिर कायर बन जाओगे. तुम सत्याग्रही हो, तुम से बढ़कर कोई वीर नहीं हो सकता. तुमने अहिंसा को मनमंदिर में रक्खा है. अहिंसा के पुजारी के मन में खोट, क्रोध और नफ़रत के लिये कोई जगह नहीं."

इतना उसका कहा मानने में हिचकिचाई तो उसने व्रत रख

گئے۔ دشمن ان نہتھوں کی ویرتا سے گھبرا گیا۔ اس نے اپنے جاسوسوں سے کام لیکر جنتا میں پھوٹ ڈال دی۔ اونچ نیچ کا سوال اور ہندو مسلم سوال کھڑا کر دیا۔

اس نے برت رکھ کر اونچ نیچ کا سوال مٹا دیا۔ بھنگی بستی میں رہ کر، ان کا بھوجن کھا کر، اُن کا جل پی کر اچھوتوں کو ہریجن بنا دیا۔

پر مسلمانوں پر انگریزوں نے ایسا رنگ چڑھایا کہ ان کی سمجھ ماری گئی۔ وہ دیشی ہو کر ودیشی بننے لگے۔ اپنے ہو کر پرائے بننے لگے۔ بھائی ہو کر بیری بن گئے۔ مٹھی بھر ساتھ رہے باقی سب الگ ہو گئے۔ سڑا ہوا انگ کاٹ کر پھینک دیا گیا۔ دیش کو آزادی مل گئی۔

پر جیسے سڑے ہوئے انگ کو کاٹنے پر بھی تھوڑا بہت زہر شریر میں رہ جاتا ہے تو بہت دکھ پہنچاتا ہے اسی طرح انگریزوں کا چھوڑا ہوا زہر رنگ لایا۔ جھگڑے ہونے لگے۔ مسلمان، ہندو، سکھ ایک دوسرے کو مارنے لگے اور پاگل کتوں کی طرح ایک دوسرے کے گلے نوچنے لگے۔

اس نے ہندوؤں کو ڈانٹا: "انیائے کا جواب انیائے نہیں۔ برائی کے بدلے میں بھلائی کرکے بیری کو شرماؤ۔ برائی کے بدلے میں اگر تم نے بھی برائی کی تو تم پھر کائر بن جاؤ گے۔ تم ستیاگرہی ہو، تم سے بڑھ کر کوئی ویر نہیں ہو سکتا۔ تم نے اہنسا کو من مندر میں رکھا ہے۔ اہنسا کے پجاری کے من میں کھوٹ، کرودھ اور نفرت کے لئے کوئی جگہ نہیں۔"

جنتا اس کا کہا ماننے میں ہچکچائی تو اس نے برت رکھ

लिया. अब तो सब दौड़े. आजादी का देवता रूठ गया था. उसका मनाना ज़रूरी था.

उसने कहा—"वह तुमको ढेला मारते हैं, तुम उन पर फूल फेंको !"

सबने मान लिया.

उसने कहा—"वह तुमको लूटते हैं. तुम उन्हें पचपन करोड़ रुपया दे दो."

लोग चुप रहे. पर उसका सबसे बड़ा चेला आगे बढ़ आया "जान का सदक़ा माल" कहकर उसने थैलियाँ खोल दीं. खनाखन रुपए गिन दिये.

वह मुसकरा दिया. उसने कहा—"वह तुमको बेघर बनाते हैं, तुम उनको घरों से न निकालो.

सब ने ख़ुशी ख़ुशी मान लिया.

उसने भी व्रत तोड़ कर सब को मुसकराती आँखों से देखा. सबकी जान में जान आ गई.

उसने आशीर्वाद दिया—"फूलो, फलो ! परवान चढ़ो !"........ फिर कुछ सोच कर बोला—"हिन्दुस्तान का सबसे बड़ा रोग आपस की फूट है, मेरे तेरे का झगड़ा है, मन का खोट है ! इसकी एक दवा है—एकता !"

सबने उसकी आवाज़ पर कान धरा.

उसने कहा—"एक जीवन धारन करो."

सबने सर हिला कर हामी भर ली.

उसने कहा—"एक दिल होकर काम करो."

لیا۔ اب تو سب دوڑے۔ آزادی کا دیوتا روٹھ گیا تھا۔ اس کا منانا ضروری تھا۔

اس نے کہا۔ "وہ تم کو ڈھیلا مارتے ہیں، تم اُن پہ پھول پھینکو۔"

سب نے مان لیا۔

اس نے کہا۔ "وہ تم کو لوٹتے ہیں۔ تم اُنھیں پچپن کروڑ روپیہ دے دو۔"

لوگ چپ رہے۔ پر اس کا سب سے بڑا چیلا آگے بڑھ آیا "جان کا صدقہ مال" کہہ کر اس نے تھیلیاں کھول دیں۔ کھناکھن روپئے گن دئے۔

وہ مسکرا دیا۔ اس نے کہا۔ "وہ تم کو بے گھر بناتے ہیں، تم ان کو گھروں سے نہ نکالو۔"

سب نے خوشی خوشی مان لیا۔

اس نے بھی برت توڑ کر سب کو مسکراتی آنکھوں سے دیکھا سب کی جان میں جان آگئی۔

اس نے آشیرواد دیا۔ "پھولو! پھلو! پروان چڑھو!" .... پھر کچھ سوچ کر بولا۔ "ہندستان کا سب سے بڑا روگ آپس کی پھوٹ ہے، میرے تیرے کا جھگڑا ہے، من کا کھوٹ ہے! اس کی ایک دوا ہے۔ ایکتا!"

سب نے اس کی آواز پر کان دھرا۔

اس نے کہا۔ "ایک جیون دھارن کرو۔"

سب نے سر ہلا کر حامی بھر لی۔

اس نے کہا۔ "ایک دل ہو کر کام کرو۔"

नया हिन्द "वह डबडबाई आँखों से........"   जनवरी सन् '४९

[illegible] ने घबरा कर एक दूसरे का मुँह देखा. कुछ लोगों के मन में खोट था. वह खुसर फुसर करने लगे.

उसने कहा—"एक ज़बान बोलो !"

बस कांव कांव होने [illegible]ई गुजराती बोला। कोई मराठी, किसी ने कन्नड़ी [illegible] किसी ने उड़िया में, कोई बंगाली में चहका तो कोई हिन्दी में भाषण देने लगा.

उसने कहा—"यह सब अपनी जगह पर ठीक है. पर ऐसे स्थान पर जहाँ देश के कोने कोने के लोग इकट्ठा हों, ऐसे समय जब एक सूबे वाला दूसरे सूबे वाले से बात चीत करे, बस एक ही भाषा हो सकती है और वह है देश की जनता की भाषा—हिन्दुस्तानी."

सभों ने एक साथ ठट्ठा मारा और उसकी तरफ़ से मुँह मोड़ कर उसका साथ छोड़ कर उसकी सभा से उठकर चले आये और वह उन्हें डबडबाई आँखों से देखता ही रह गया.

"وہ ڈبڈباتی آنکھوں سے......"   جنوری ۴۹ء

لوگوں نے گھبرا کر ایک دوسرے کا منھ دیکھا۔ کچھ لوگوں کے من میں کھوٹ تھا۔ وہ کھسر پھسر کرنے لگے۔

اس نے کہا۔ "ایک زبان بولو!"

بس بھاؤں ماؤں ہونے لگی۔ کوئی گجراتی بولا کوئی مراٹھی، کسی نے کنڑی میں کچھ کہا کسی نے اڑیا میں، کوئی بنگالی میں چہکا تو کوئی ہندی میں بھاشن دینے لگا۔

اس نے کہا۔ "یہ سب اپنی جگہ پر ٹھیک ہے۔ پر ایسے استھان پر جہاں دیش کے کونے کونے کے لوگ اکٹھا ہوں، ایسے سمے جب ایک صوبے والا دوسرے سے بات چیت کرے، بس ایک ہی بھاشا ہو سکتی ہے اور وہ ہے دیش کی جنتا کی بھاشا۔ ہندوستانی۔"

سبھوں نے ایک ساتھ ٹھٹھا مارا اور اس کی طرف سے منھ موڑ کر اس کا ساتھ چھوڑ کر اس کی سبھا سے اٹھ کر چلے آئے اور وہ انھیں ڈبڈبائی آنکھوں سے دیکھتا ہی رہ گیا۔

महात्मा गांधी और हिन्दी-हिन्दुस्तानी

(भाई गणेश प्रसाद द्विवेदी)

हिन्दी और हिन्दुस्तानी का बेकार और बेमानी झगड़ा इस वक़्त इतना ज़ोर पकड़ गया है कि जिस पर किसी भी देश को, जो अपने को सुलझे दिमाग़ का समझता है, शर्म आनी चाहिये. हम आज इन सतरों में अमर बापू के इस प्रश्न पर विचार करना और उन्होंने इसका जो हल देश के सामने रखा था, उसे रखना चाहते हैं और यह दिखाने की कोशिश करेंगे कि सब बातों को देखते हुए झगड़े का निबटारा इससे अच्छे ढंग से करना संभव नहीं है.

लोगों का कहना है कि विचार नहीं मरते, उनके पैदा करने वाले आदमी चाहे इस दुनिया से कूच कर जायँ. पर क्या बापू सचमुच कूच कर गये ? जब तक उनके विचार हमारे सामने हैं, और जब तक क़द्र के साथ उन विचारों पर अमल करने वाले रहेंगे तब तक बापू हर वक़्त हमारे साथ हैं. और भाषा का सवाल तो उन बड़े बड़े संसारव्यापी प्रश्नों के सामने एक बहुत मामूली सा सवाल है जिनसे आज सारी दुनिया यहाँ तक परीशान है कि उन्हीं के पीछे सारी वर्तमान सभ्यता का नाश तो हो ही जायगा. (अगर बापू का सुझाया हुआ रास्ता दुनिया ने नहीं अपनाया) साथ ही प्रलय भी हो जाय तो कोई ताज्जुब नहीं. स्वार्थों के संघर्ष में पिस कर आज की महान् शक्तियाँ अगर कल के मैदाने जंग में

مہاتما گاندھی اور ہندی۔ہندستانی

(بھائی گنیش پرساد دویدی)

ہندی اور ہندستانی کا بیکار اور بے معنی جھگڑا اس وقت اتنا زور پکڑ گیا ہے کہ جس پر کسی بھی دیش کو، جو اپنے کو سلجھے دماغ کا سمجھتا ہے، شرم آنی چاہیئے۔ ہم آج ان سطروں میں امر باپو کے اس پرشن پر وچار کرنا اور انھوں نے اس کا جو حل دیش کے سامنے رکھا تھا، اُسے رکھنا چاہتے ہیں اور یہ دکھانے کی کوشش کریں گے کہ سب باتوں کو دیکھتے ہوئے جھگڑے کا نبٹارا اس سے اچھے ڈھنگ سے کرنا سمبھو نہیں ہے۔

لوگوں کا کہنا ہے کہ وچار نہیں مرتے، ان کے پیدا کرنے والے آدمی چاہے اس دنیا سے کوچ کر جائیں۔ پر کیا باپو سچ مچ کوچ کر گئے؟ جب تک ان کے وچار ہمارے سامنے ہیں، اور جب تک قدر کے ساتھ ان وچاروں پر عمل کرنے والے رہیں گے تب تک باپو ہر وقت ہمارے ساتھ ہیں۔ اور بھاشا کا سوال تو ان بڑے بڑے سنسار ویاپی پرشنوں کے سامنے ایک بہت معمولی سا سوال ہے جن سے آج ساری دنیا یہاں تک پریشان ہے کہ انھیں کے پیچھے ساری ورتمان سبھیتا کا ناش تو ہو ہی جائے گا۔(اگر باپو کا سُجھایا ہوا راستہ دنیا نے نہیں اپنایا) ساتھ ہی پرلے بھی ہو جائے تو کوئی تعجب نہیں۔ سوارتھوں کے سنگھرش میں پس کر آج کی مہان شکتیاں اگر کل کے میدان جنگ میں

ऐटम बम लेकर उतर पड़ेंगी तो प्रलय हो जाने में शुबहा ही क्या ? और फिर कहा यही जायगा कि 'नई' दुनिया की सभ्यता और साइन्स की उन्नति ही इसे खा गई. बापू इस खतरे को अरसे से देख रहे थे और इससे दुनिया को बचाने की बात सोच रहे थे, और आखिर में वह हल भी उन्होंने निकाला, और भारत में अंगरेजों जैसी महाशक्ति के खिलाफ इसका इस्तेमाल कर उसमें वह फतहयाब भी हुए. दुनिया ने आँखें फाड़ कर देखा कि नफ़रत और डर को प्रेम से ही जीता जा सकता है. दुनिया ने समझा कि राष्ट्रों के आपसी झगड़े तय करने का तरीक़ा—जङ्ग या लड़ाई पुराना और बर्बर या वहशियाना तरीक़ा है. उसका शानदार नया तरीक़ा शांतिपूर्ण सत्याग्रह और असहयोग है. नफ़रत पाप से करो, पापी से नहीं. उससे तो हर हालत में मुहब्बत ही करो. दुनिया अच्छी तरह समझ गई है कि इसके सिवा और कोई तरकीब हो ही नहीं सकती, मौजूदा संसार की सब बीमारियों को जड़ से आराम करने के लिये. और सारी दुनिया उनके तरीक़ों की कामयाबी का लोहा मानकर उनको अपना नेता मान चुकी थी पर इसी बीच वह इस दुनिया से स्वर्ग की ओर कूच कर गये.

(४४)

गांधी स्मारक की ज़रूरत नहीं है उनकी याद को ताज़ा रखने के लिये. राम और कृष्ण की याद ताज़ा रखने को स्मारक बनाने के लिये चंदे नहीं बटोरे गये थे. उनके काम ही उनकी यादगार हैं और रहेंगे. यह तो उनका एक तरह से अपमान है.

बापू ने दुनिया, ख़ासकर हिन्दुस्तान की सभी मुश्किलों के हल हमारे सामने रख दिये थे, अब उनको मानना न मानना हमारे

اٹم بم لے کر اتر پڑیں گی تو پرلے ہو جانے میں شبہہ ہی کیا ؟ اور پھر کہا یہی جائے گا کہ 'نئی' دنیا کی سبھیتا اور سائنس کی اُنتی ہی اسے کھا گئی۔ باپو اس خطرے کو عرصے سے دیکھ رہے تھے اور اس سے دنیا کو بچانے کی بات سوچ رہے تھے، اور آخر میں وہ حل بھی انھوں نے نکالا، اور بھارت میں انگریزوں جیسی مہاشکتی کے خلاف اس کا استعمال کر اس میں وہ فتحیاب بھی ہوئے۔ دنیا نے آنکھیں پھاڑ کر دیکھا کہ نفرت اور ڈر کو پریم سے ہی جیتا جا سکتا ہے۔ دنیا نے سمجھا کہ راشٹروں کے آپسی جھگڑے طے کرنے کا طریقہ ـ جنگ یا لڑائی پرانا اور بربر یا وحشیانہ طریقہ ہے۔ اس کا شاندار نیا طریقہ شانتی پورن ستیاگرہ اور اسہیوگ ہے۔ نفرت پاپ سے کرو، پاپی سے نہیں۔ اس سے تو ہر حالت میں محبت ہی کرو۔ دنیا اچھی طرح سمجھ گئی ہے کہ اس کے سوا اور کوئی ترکیب ہو ہی نہیں سکتی موجودہ سنسار کی سب بیماریوں کو جڑ سے آرام کرنے کے لئے۔ اور ساری دنیا ان کے طریقوں کی کامیابی کا لوہا مان کر ان کو اپنا نیتا مان چکی تھی پر اسی بیچ وہ اس دنیا سے سورگ کی اُور کوچ کر گئے۔

(۴۴)

گاندھی سمارک کی ضرورت نہیں ہے ان کی یاد کو تازہ رکھنے کے لئے۔ رام اور کرشن کی یاد تازہ رکھنے کو سمارک بنانے کے لئے چندے نہیں بٹورے گئے تھے۔ ان کے کام ہی ان کی یادگار ہیں اور رہیں گے۔ یہ تو ان کا ایک طرح سے اپمان ہے۔

باپو نے دنیا، خاص کر ہندستان کی سبھی مشکلوں کے حل ہمارے سامنے رکھ دئے تھے، اب ان کو ماننا نہ ماننا ہمارے

ऊपर है. हिन्दू-मुस्लिम या हिन्दी, उर्दू, हिन्दुस्तानी वाले मसले ने ही उनको आख़िरी दिनों में बेहद मशग़ूल कर रखा था, और इस कठिन समस्या को भी उन्होंने सुलझा ही लिया था कि उनको हिन्द को यतीम बनाकर छोड़ जाना पड़ा.

अगर हम ध्यान से देखें तो तुरंत मालूम हो जायगा कि प्रेम, अहिंसा, और सहनशीलता या रवादारी उनके हर हल की जड़ में थी. दुश्मन को, अगर कोई दुश्मन है, तो उसे प्रेम से जीतो. यही उसूल हम भाषा के झगड़े में भी पाते हैं. हम उर्दू को ग़ैर क्यों समझें ? हम मुसलमान को ही ग़ैर क्यों समझें ? और फिर उर्दू को मुसलमानों की भाषा क्यों समझें ? क्या फ़ारसी लिपि में लिखी जाने की वजह से ही वह हिंदी से अलग कोई दूसरी ज़बान हो गई ? हिन्दी ही अगर रोमन लिखावट में लिखी जाय तो क्या उसे अंग्रेज़ी कहेंगे ?

भाषा शास्त्र या भाषा विज्ञान हमें बताता है कि लिखावट या लिपि की वजह से भाषा नहीं बदलती और शब्द भंडार की वजह से भी भाषा नहीं बदलती. भाषा बदलती है व्याकरण या क़वायद का फ़र्क़ होने से. चूँकि उर्दू में अरबी, फ़ारसी से आये हुए शब्द ज़्यादा हैं और वह फ़ारसी लिपि में लिखी जाती है इस लिये वह हिन्दी या हिन्दुस्तानी से अलग कोई विदेशी भाषा है इस को महात्मा गांधी कभी मानने को तैयार न थे और न कोई भाषा वैज्ञानिक या भाषा का पंडित ही इस बात को मानेगा. भाषा विज्ञान तो हमेशा हमें यही बतायेगा कि उर्दू हिन्दी का एक रूप, या ज़्यादा से ज़्यादा एक 'स्टाइल' है, जिसे कुछ लोग

اوپر ہے۔ ہندو مسلم یا ہندی، اردو، ہندوستانی والے مسئلے نے ہی ان کو آخری دنوں میں بے حد مشغول کر رکھا تھا، اور اس کٹھن سمسیا کو بھی انھوں نے سلجھا ہی لیا تھا کہ ان کو ہند کو یتیم بنا کر چھوڑ جانا پڑا۔

اگر ہم دھیان سے دیکھیں تو ترنت معلوم ہو جائے گا کہ پریم، اہنسا، اور سہن شیلتا یا رواداری ان کے ہر حل کی جڑ میں تھی۔ دشمن کو، اگر کوئی دشمن ہے، تو اُسے پریم سے جیتو۔ یہی اصول ہم بھاشا کے جھگڑے میں بھی پاتے ہیں۔ ہم اردو کو غیر کیوں سمجھیں؟ ہم مسلمان کو ہی غیر کیوں سمجھیں؟ اور پھر اردو کو مسلمانوں کی بھاشا کیوں سمجھیں؟ کیا فارسی لپی میں لکھی جانے کی وجہ سے ہی وہ ہندی سے الگ کوئی دوسری زبان ہو گئی؟ ہندی ہی اگر رومن لکھاوٹ میں لکھی جائے تو کیا اسے انگریزی کہیں گے؟

بھاشا شاستر یا بھاشا وگیان ہمیں بتاتا ہے کہ لکھاوٹ یا لپی کی وجہ سے بھاشا نہیں بدلتی اور شبد بھنڈار کی وجہ سے بھی بھاشا نہیں بدلتی۔ بھاشا بدلتی ہے ویاکرن یا قواعد کا فرق ہونے سے۔ چونکہ اردو میں عربی، فارسی سے آئے ہوئے شبد زیادہ ہیں اور وہ فارسی لپی میں لکھی جاتی ہے اس لئے وہ ہندی یا ہندوستانی سے الگ کوئی بدیشی بھاشا ہے اس کو مہاتما گاندھی کبھی ماننے کو تیار نہ تھے اور نہ کوئی بھاشا وگیانک یا بھاشا کا پنڈت ہی اس بات کو مانے گا۔ بھاشا وِگیان تو ہمیشہ ہمیں یہی بتائے گا کہ اردو ہندی کا ایک روپ یا زیادہ سے زیادہ ایک 'اسٹائل' ہے، جسے کچھ لوگ

सहूलियत के लिये फ़ारसी लिपि में लिखते हैं. 'उर्दू' शब्द के मानी होते हैं लशकर या बाज़ार. मुसलमानों की अमलदारी में अदालती ज़बान या 'कोर्ट लैंग्वेज' फ़ारसी थी जिसको बहुत कम हिन्दुस्तानी समझते थे. यह तो हम जानते ही हैं कि मुसलमानों की साहित्यिक भाषा फ़ारसी और मज़हबी भाषा अरबी है. उर्दू कभी सिर्फ़ उन्हीं की अपनी भाषा थी न है न कभी हो ही सकती है. हिन्दुस्तान में सदियों तक हुकूमत करने के बाद आपसी व्यवहार के लिये फ़ारसी हिन्दी अरबी तद्भवों से भरी हुई हिन्दी की ही एक नई शक्ल पैदा हुई जिसे लोग उर्दू कहने लगे. इस की पैदायश बाज़ार में, बाज़ारू काम के लिये ही अमल में आई. 'कैंप' या पड़ाव में, बाज़ारों में व सभी आम जगहों में मुसलमान हुकूमत करने वाले वर्ग के लोग हिन्दुस्तानियों से बात करने के लिये इसी हिंदी के इसी रूप को काम में लाते थे. आपस में तो वह पहले अरबी, तुरकी या फ़ारसी ही बोलते थे. पर सदियों बाद जब अपनी क़ौमियत को उन्होंने इस देश के साथ मिला दिया तब से समान भाषा के व्यवहार का भी चलन हो पड़ा. हिन्दी उन्हें अपनानी ही पड़ी पर वह ईरानियों और तुर्कों की हिन्दी थी और इसलिये उनकी छाप भी उसमें रही. और यह तो आपसी मेल-जोल, कलचरों के मिलान और क़ौमियत के एक होने की एक ऐसी मिसाल है जिसके जोड़ की दुनिया में शायद दूसरी मिसाल चिराग़ लेकर खोजने से भी नहीं मिलेगी.

...दुनिया का यह क़ायदा है कि किसी भी देश का हुकूमत करने

سہولیت کے لئے فارسی لپی میں لکھتے ہیں۔ 'اردو' شبد کے معنی ہوتے ہیں لشکر یا بازار۔ مسلمانوں کی عملداری میں عدالتی زبان یا 'کورٹ لینگویج' فارسی تھی جس کو بہت کم ہندستانی سمجھتے تھے۔ یہ تو ہم جانتے ہی ہیں کہ مسلمانوں کی ساہتیک بھاشا فارسی اور مذہبی بھاشا عربی ہے۔ اردو کبھی صرف انھیں کی اپنی بھاشا تھی نہ ہے نہ کبھی ہو ہی سکتی ہے۔ ہندوستان میں صدیوں تک حکومت کرنے کے بعد آپسی دیوہار کے لئے فارسی۔ ہندی۔ عربی تدبھووں سے بھری ہوئی ہندی کی ہی ایک نئی شکل پیدا ہوئی جسے لوگ اردو کہنے لگے۔ اس کی پیدائش بازار میں، بازارو کام کے لئے ہی عمل میں آئی۔ 'کیمپ' یا پڑاؤ میں، بازاروں میں و سبھی عام جگہوں میں مسلمان حکومت کرنے والے ورگ کے لوگ ہندستانیوں سے بات کرنے کے لئے اسی ہندی کے اسی روپ کو کام میں لاتے تھے۔ آپس میں تو وہ پہلے عربی، ترکی یا فارسی ہی بولتے تھے۔ پر صدیوں بعد جب اپنی قومیت کو انھوں نے اس دیش کے ساتھ ملا دیا تب سے سمان بھاشا کے دیوہار کا بھی چلن ہو پڑا۔ ہندی انھیں اپنانی ہی پڑی پر وہ ایرانیوں اور ترکوں کی ہندی تھی اور اس لئے ان کی چھاپ بھی اس میں رہی۔ اور یہ تو آپسی میل جول، کلچروں کے ملان اور قومیت کے ایک ہونے کی ایک ایسی مثال ہے جس کے جوڑ کی دنیا میں شاید دوسری مثال چراغ لے کر کھوجنے سے بھی نہیں ملے گی۔

۴. دنیا کا یہ قاعدہ ہے کہ کسی بھی دیش کا حکومت کرنے والا

का ढङ्ग आम जनता में फ़ैशन सा हो जाता है. और भाषा के सभी और रूप फीके से पड़ जाते हैं. हिन्दुस्तान में भी यही हुआ एक हद तक. अठारहवीं उन्नीसवीं सदी के आस पास उत्तर भारत में हिंदी का उर्दू रूप बेहद हरदिल अज़ीज़ हो गया था. पंजाब से लेकर बिहार तक उर्दू में ही बातचीत करने और लिखने पढ़ने का फ़ैशन हो गया. पर यह तब तक किसी को सपने में भी ख़याल नहीं आता था कि उर्दू एक विदेशी, हिंदी से अलग कोई दूसरी या स्वतंत्र भाषा है. यह बात हमें सुझाई गई एक तीसरी पार्टी की तरफ़ से और एक ख़ास मक़सद से जिसमें उसे बेहद कामयाबी हासिल हुई.

फ़ोर्ट विलियम कालेज

अंग्रेज़ों ने इस देश में अपनी जड़ जमाने के बाद यह महसूस किया कि हिन्दू और मुसलमानों में भेद पैदा करने के लिये यह ज़रूरी है कि उन्हें समझा दिया जाय कि तुम्हारी ज़बान, क़ौमियत, और कलचर वग़ैरह सब अलग अलग हैं. 'फूट डालो और राज करो' यह उनका महामंत्र था. इसी मक़सद से उन्होंने कलकत्ते के फ़ोर्ट विलियम कालेज में हिंदी उर्दू पढ़ाने के लिये अलग अलग उस्ताद रखे और अलग अलग किताबें लिखवाकर छपवाईं और अफ़सरों को पढ़वाना शुरू किया. सारी ख़ुराफ़ात की जड़ यहीं से शुरू होती है. सैयद इन्शा अल्ला ख़ाँ, पंडित सदल मिश्र, वग़ैरा को यही काम सौंपा गया. फिर यह ज़हरीला पौदा पनपता चला गया और बीसवीं सदी शुरू होते तक ख़ूब फला फूला जिससे ग़ैरों ने ख़ूब फ़ायदा उठाया.

کا ڈھنگ عام جنتا میں فیشن سا ہو جاتا ہے اور بھاشا کے سبھی اور روپ پھیکے سے پڑ جاتے ہیں۔ ہندستان میں بھی یہی ہوا۔ ایک حد تک اٹھارہویں انیسویں صدی کے آس پاس اتر بھارت میں ہندی کا اردو روپ بے حد ہردلعزیز ہو پڑا تھا۔ پنجاب سے لے کر بہار تک اردو میں ہی بات چیت کرنے اور لکھنے پڑھنے کا فیشن ہو گیا۔ پر یہ تب تک کسی کو سپنے میں بھی خیال نہیں آتا تھا کہ اردو ایک بدیشی، ہندی سے الگ کوئی دوسری یا سوتنتر بھاشا ہے۔ یہ بات ہمیں سجھائی گئی ایک تیسری پارٹی کی طرف سے اور ایک خاص مقصد سے جس میں اسے بے حد کامیابی حاصل ہوئی۔

فورٹ ولیم کالج

انگریزوں نے اس دیش میں اپنی جڑ جمانے کے بعد یہ محسوس کیا کہ ہندو اور مسلمانوں میں بھید پیدا کرنے کے لئے یہ ضروری ہے کہ انھیں سمجھا دیا جائے کہ تمھاری زبان، قومیت، اور کلچر وغیرہ سب الگ الگ ہیں۔ 'پھوٹ ڈالو اور راج کرو' یہ ان کا مہا منتر تھا۔ اسی مقصد سے انھوں نے کلکتے کے فورٹ ولیم کالج میں ہندی اردو پڑھانے کے لئے الگ الگ استاد رکھے اور الگ الگ کتابیں لکھوا کر چھپوائیں اور افسروں کو پڑھوانا شروع کیا۔ ساری خرافات کی جڑ یہیں سے شروع ہوتی ہے۔ سید انشاءاللہ خاں، پنڈت سدل مشر وغیرہ کو یہی کام سونپا گیا۔ پھر یہ زہریلا پودہ پنپتا چلا گیا اور بیسویں صدی شروع ہوتے تک خوب پھلا پھولا جس سے غیروں نے خوب فائدہ اٹھایا۔

महात्मा गांधी और हिंदी

पर उस समय तक देश में स्वदेशी आंदोलन (सन् १९०६) की शुरुआत हो चुकी थी. स्वदेशी प्रेम के साथ सभी विदेशी चीज़ों से परहेज़ और अपने देश की चीज़ों के अपनाने का नशा आज़ादी के दीवानों पर सुरूर लाने लगा था. देश की बद-क़िस्मती से यहाँ के बाशिंदों के एक भाग ने उर्दू को विदेशी समझ कर इसका विरोध करना शुरू किया. पर उस समय महात्मा गांधी भी राजनीतिक मैदान में उतर ही रहे थे. हिन्दी-उर्दू का अलग करने का प्रचार करने में अंग्रेज़ों की कितनी बड़ी चाल, कितनी ख़ौफ़नाक धूर्तता थी इसे सबसे पहले शायद उन्होंने ही भाँप लिया.

सन् १९०९ से महात्मा गांधी ने हिंदी हित और प्रचार के लिये अपनी कोशिशें शुरू कीं और हिन्दी के साथ बराबर वह उर्दू का इस तरह जोड़ते आ रहे थे जिससे साफ़ था कि इन दोनों क वह अलग भाषा नहीं मानते. क्योंकि ग़ौर से देखने पर यह साफ़ ज़ाहिर हो जाता है कि यह सिर्फ़ नामों का झगड़ा है. हिन्दी; उर्दू, और हिन्दुस्तानी यह तीन नाम हैं हमारी भाषा के. 'उर्दू' लफ़्ज़ के साथ विदेशियत या मुसलमानियत की बू आती थी लिहाज़ा उसको बहिष्कार या देश निकाला दे दिया गया. 'हिन्दुस्तानी' लफ़्ज़ शायद हिंदी और उर्दू दोनों से पुराना और मौज़ूं है. भाषाओं के नाम आमतौर पर देश के नाम पर ही रखे जाते हैं जैसे रशिया से रशियन चायना से चायनीज़, इङ्गलैण्ड से इङ्गलिश, अमेरिका से अमेरिकन वग़ैरा. एक ही शब्द से भाषा और क़ौम दोनों का बोध होता है. 'इङ्गलिश' या 'रशियन' अंग्रेज़ी या रूसी भाषा व अंगरेज़

مہاتما گاندھی اور ہندی

پر اس سمے تک دیش میں سودیشی آندولن (سنہ ۱۹۰۶ء) کی شروعات ہو چکی تھی۔ سودیشی پریم کے ساتھ سبھی بدیشی چیزوں سے پرہیز اور اپنے دیش کی چیزوں کے اپنانے کا نشہ آزادی کے دیوانوں پر سرور لانے لگا تھا۔ دیش کی بدقسمتی سے یہاں کے باشندوں کے ایک بھاگ نے اردو کو بدیشی سمجھ کر اس کا ورودھ کرنا شروع کیا۔ پر اس سمے مہاتما گاندھی بھی راج نیتک میدان میں اتر ہی رہے تھے۔ ہندی۔اردو کو الگ کرنے کا پرچار کرنے میں انگریزوں کی کتنی بڑی چال، کتنی خوفناک دھورتتا تھی اسے سب سے پہلے شاید انھوں نے ہی بھانپ لیا۔

سنہ ۱۹۰۹ء سے مہاتما گاندھی نے ہندی ہت اور پرچار کے لئے اپنی کوششیں شروع کیں اور ہندی کے ساتھ برابر وہ اردو کو اس طرح جوڑتے آرہے تھے جس سے صاف تھا کہ ان دونوں کو وہ الگ بھاشا نہیں مانتے کیونکہ غور سے دیکھنے پر یہ صاف ظاہر ہو جاتا ہے کہ یہ صرف ناموں کا جھگڑا ہے۔ ہندی، اردو اور ہندستانی یہ تین نام ہیں ہماری بھاشا کے۔ 'اردو' لفظ کے ساتھ بدیشیت یا مسلمانیت کی بو آتی تھی لہٰذا اس کو بہشکار یا دیش نکالا دے دیا گیا۔ 'ہندستانی' لفظ شاید ہندی اور اردو دونوں سے پرانا اور موزوں ہے۔ بھاشاؤں کے نام عام طور پر دیش کے نام پر ہی رکھے جاتے ہیں جیسے رشیا سے رشین چاینا سے چائنیز، انگلینڈ سے انگلش، امریکہ سے امریکن وغیرہ۔ ایک ہی شبد سے بھاشا اور قوم دونوں کا بودھ ہوتا ہے انگلش یا رشین، انگریزی یا روسی بھاشا و انگریز

इसी तरह 'हिंदुस्तानी' शब्द हिंदुस्तान की देशभाषा व देशवासी दोनों के लिये समान है. और इस खयाल से यही सबसे अच्छा नाम जँचता है. और फिर 'हिन्दुस्तानी' नाम की पछाँह की दिल्ली-मेरठ के पास की एक बोली (डायलेक्ट) या उपभाषा भी है; जैसे ब्रजभाषा, अवधी, बाँगरू वगैरा और इसमें पुराना साहित्य भी है.

पर न मालूम कहाँ से वह ज़हरीला हवा का झोंका आया कि उर्दू के साथ हिन्दुस्तानी का नाता जोड़ दिया गया. उर्दू विदेशी मानी जाकर अछूत क़रार दी जा चुकी थी, फिर हिन्दुस्तानी को उर्दू का ही दूसरा नाम बताकर इसे भी उसी तरह ज़लील और त्याग करने योग्य बताया जाने लगा, यहाँ तक कि आज दिन तो हालत यह है कि 'हिन्दुस्तानी' का नाम ज़बान पर लाना पाप हो गया है; दूसरी ज़बान से हिन्दुस्तानी की चर्चा करते भी डर मालूम होता है.

यों देश का नाम अगर 'हिंद' मानें तो देशभाषा और वासी का नाम 'हिंदी' भी कम मौज़ूँ नहीं है, पर महात्मा गांधी १९०९ से ही बराबर हिन्दी के साथ उर्दू का नाम लेते आये हैं. उनकी हर एक तक़रीर या व्याख्यान या लेख में हिन्दी के साथ उर्दू बराबर मिलता है. वह बार बार साफ़ भी कर दिया करते थे कि हिन्दी के अंतरगत ही उर्दू है, वह हिन्दी से अलग कोई ग़ैर चीज़ नहीं है. इधर १९२५ वाले अधिवेशन में कांग्रेस ने भी पुरुषोत्तम दास जी टंडन के अनुरोध से हिंदुस्तानी को निश्चय रूप से स्वीकार किया और इसने हिंदी तथा उर्दू दोनों को एक कर दिया 'हिन्दुस्तानी'

یا دیسی باشندے دونوں کے لئے سمان ہے۔ ٹھیک اسی طرح 'ہندستانی' شبد ہندستان کی دیش بھاشا و دیش باسی دونوں کے لئے سمان ہے۔ اور اس خیال سے یہی سب سے اچھا نام جچتا ہے۔ اور پھر 'ہندستانی' نام کی پچھانہہ کی دلّی میرٹھ کے پاس کی ایک بولی (ڈائیلیکٹ) یا اُپ بھاشا بھی ہے، جیسے برج بھاشا، اودھی، بانگرو وغیرہ اور اس میں پُرانا ساہتیہ بھی ہے۔

پر نہ معلوم کہاں سے وہ زہریلی ہوا کا جھونکا آیا کہ اُردو کے ساتھ ہندستانی کا ناتا جوڑ دیا گیا۔ اُردو ودیشی مانی جاکر اچھوت قرار دی جا چکی تھی، پھر ہندستانی کو اُردو کا ہی دوسرا نام بتا کر اسے بھی اُسی طرح ذلیل اور تیاگ کرنے یوگ بتایا جانے لگا، یہاں تک کہ آج دن تو حالت یہ ہے کہ 'ہندستانی' کا نام زبان پر لانا پاپ ہو گیا ہے، دوجی زبان سے ہندستانی کی چرچا کرتے بھی ڈر معلوم ہوتا ہے۔

یوں دیش کا نام اگر 'ہند' مانیں تو دیش بھاشا اور باسی کا نام 'ہندی' بھی کم موزوں نہیں ہے، پر مہاتما گاندھی ۱۹۰۹ سے ہی برابر ہندی کے ساتھ اردو کا نام لیتے آئے ہیں۔ اُن کی ہر ایک تقریر یا ویاکھیان یا لیکھ میں ہندی کے ساتھ اُردو برابر ملتا ہے۔ وہ بار بار صاف بھی کر دیا کرتے تھے کہ ہندی کے انترگت ہی اردو ہے، وہ ہندی سے الگ کوئی غیر چیز نہیں ہے۔ اِدھر ۱۹۲۵ والے ادھیویشن میں کانگریس نے شری پرشوتم داس جی ٹنڈن کے انورودھ سے ہندستانی کو نشچے روپ سے سویکار کیا اور اس نے ہندی تتھا اُردو دونوں کو ایک کر دیا 'ہندستانی'

के अन्दर. पर महात्मा गांधी ने 'हिन्दुस्तानी' शब्द को तबसे पसंद करना शुरू किया जब से हिन्दी साहित्य सम्मेलन ने 'हिन्दी' शब्द के दायरे को छोटा कर दिया. गांधी जी की राय के मुताबिक़ यह तो शायद सभी मानेंगे कि जो स्थिति आज है उसके मुताबिक़ हिन्दुस्तानी का दायरा बेशक हिन्दी से बड़ा है. पर हिन्दू राष्ट्रीयता या जातीयता या सांप्रदायिकता ने ही हिन्दी को वह रूप दिया है और दिन पर दिन देता चला आ रहा है जो आज उसका हो रहा है. इसका एक बुरा नतीजा यह हुआ है कि मुसलमानों और ग़ैर हिन्दुओं में यह विश्वास ज़ोर पकड़ गया कि देश के सियासी और संस्कृति या कलचर संबंधी जीवन में उन्हें हिन्दुस्तानी से ही सहारा मिल सकता है न कि हिन्दी से.

महात्मा गांधी अक्सर कहा करते थे कि मैं 'हिन्दुस्तानी' नाम का त्याग करने को तैयार हूँ बशर्ते कि तुम कोई दूसरा ऐसा शब्द हमें दो जो ग़ैर हिन्दुओं में वही भरोसा और विश्वास पैदा कर सके, जिससे वह समझ सकें कि यह शब्द हिन्दुस्तान के ग़ैर हिन्दू कलचर और ग़ैर भाषाओं को देश निकाला नहीं देता. कोई भी ऐसा नाम होना चाहिये जिसका दायरा आज की हिन्दी से बड़ा हो. यह भाषा ऐसी होनी चाहिये जिसे उत्तर पच्छिम भारत के निवासी तो समझें ही, पर साथ ही पूरब, दक्खिन और सुदूर पहाड़ या सरहद वाले भी समझ सकें. हिन्दी को बेहद संस्कृतमयी कर देने से यह बातें नहीं हो सकेंगी, ऐसा गांधी जी को अंदेशा था और साथ ही ग़ैर संस्कृत उद्गम से आये हुए सब शब्दों को जो दूध बूरे की तरह मिलकर हमारी रोज़मर्रा की ज़बान के

کے اندر۔ پر مہاتما گاندھی نے 'ہندستانی' شبد کو تب سے پسند کرنا شروع کیا جب سے ہندی ساہتیہ سمیلن نے 'ہندی' شبد کے دائرے کو چھوٹا کر دیا۔ گاندھی جی کی رائے کے مطابق یہ تو شاید سبھی مانیں گے کہ جو استھتی آج ہے اُس کے مطابق ہندستانی کا دائرہ بیشک ہندی سے بڑا ہے۔ پر ہندو راشٹریتا یا جاتیتا یا سامپردایکتا نے ہی ہندی کو وہ روپ دیا ہے اور دن پر دن دیتا چلا جا رہا ہے جو آج اُس کا ہو رہا ہے۔ اِس کا ایک بُرا نتیجہ یہ ہوا ہے کہ مسلمانوں اور غیر ہندوؤں میں یہ وِشواس زور پکڑ گیا کہ دیش کے سیاسی اور سنسکرتی یا کلچر سمبندھی جیون میں اُنھیں ہندستانی سے ہی سہارا مل سکتا ہے نہ کہ ہندی سے۔

مہاتما گاندھی اکثر کہا کرتے تھے کہ میں 'ہندستانی' نام کا تیاگ کرنے کو تیار ہوں بشرطیکہ تم کوئی دوسرا ایسا شبد ہمیں دو جو غیر ہندوؤں میں وہی بھروسہ اور وِشواس پیدا کر سکے، جس سے وہ سمجھ سکیں کہ یہ شبد ہندستان کے غیر ہندو کلچر اور غیر بھاشاؤں کو دیش نکالا نہیں دیتا۔ کوئی بھی ایسا نام ہونا چاہئے جس کا دائرہ آج کی ہندی سے بڑا ہو۔ یہ بھاشا ایسی ہونی چاہئے جسے اُتر پچھم بھارت کے نواسی تو سمجھیں ہی، پر ساتھ ہی پورب، دکھن اور سُدور پہاڑ یا سرحد والے بھی سمجھ سکیں۔ ہندی کو بے حد سنسکرت مئی کر دینے سے یہ باتیں نہیں ہو سکیں گی، ایسا گاندھی جی کو اندیشہ تھا اور ساتھ ہی غیر سنسکرت اُدگم سے آئے ہوئے سب شبدوں کو جو دودھ بورے کی طرح مل کر ہماری روزمرہ کی زبان کے

अंश हो गये हैं, उन्हें एक दम अलग कर देना या बायकाट कर देना भाषा का गला घोंट देना होगा जैसा कि इस वक़्त हिन्दी में हो रहा है. ड्राफ्ट कान्स्टीट्यूशन का जो हिन्दी तर्जुमा हुआ है वह इस बायकाट की बेजोड़ मिसाल है.

महात्मा गांधी ने अपने व्याख्यानों में बार बार यह कहा था कि हिन्दी के अन्दर से किसी ख़ास संप्रदाय या कल्चर के प्रति विरोध की भावना मिटा दो तो धीरे धीरे सभी हिन्दी के पुजारी हो जायंगे—क्या हिन्दू, क्या मुसलमान और क्या ईसाई या पारसी या और कोई. इसका रूप इतना उदार, सबको गले लगाने वाला बनाओ कि देश भर के सभी लोग उसे अपना सकें, तभी वह राष्ट्र भाषा हो सकेगी. अब महात्मा गांधी नहीं हैं. पंडित जवाहर लाल नेहरू भाषा के बारे में सोलह आने उन्हीं की नीति बरत रहे हैं. अभी अभी जयपुर कांग्रेस और फिर हैदराबाद यूनिवर्सिटी में उन्होंने हिन्दुस्तानी को ही राष्ट्र भाषा बनने योग्य बताया और यह भी ज़ाहिर कर दिया कि कुछ थोड़े से साहित्यिक लोग अगर हिन्दी को वैसा ही बनाते चले गये जैसा कि वह आज दिन हो रही है तो वह उसका पूरा विरोध करेंगे. उनकी राय में भाषा का निर्माण आम और विराट जनता करती है न कि कुछ पंडित लोग. पंडित जी के इन विचारों से एक अजीब हलचल सी मच गई है भाषा की दुनिया में. अख़बारों में लोग खुले छिपे नामों से पंडित जी को कोस रहे है. एक किसी 'टीचर' साहब ने यह भी फ़रमाया कि भाषा के मामले में नेहरू जी को बोलने का क्या हक़ है ? वह क्या समझें इन बातों को. भाषा को पाणिनि की तरह पंडित लोग ही बनाते हैं. पर उनका मुँह तोड़

انش ہو گئے ہیں انھیں ایک دم الگ کر دینا یا بائیکاٹ کر دینا بھاشا کا گلا گھونٹ دینا ہوگا جیسا کہ اس وقت ہندی میں ہو رہا ہے۔ ڈرافٹ کانسٹی ٹیوشن کا جو ہندی ترجمہ ہوا ہے وہ اس بائیکاٹ کی بےجوڑ مثال ہے۔

مہاتما گاندھی نے اپنے ویاکھیانوں میں بار بار یہ کہا تھا کہ ہندی کے اندر سے کسی خاص سمپردائے یا کلچر کے پرتی ورودھ کی بھاونا مٹا دو تو دھیرے دھیرے سبھی ہندی کے پجاری ہو جائیں گے۔ کیا ہندو، کیا مسلمان اور کیا عیسائی یا پارسی یا اور کوئی۔ اس کا روپ اتنا اُدار، سب کو گلے لگانے والا بناؤ کہ دیش بھر کے سبھی لوگ اُسے اپنا سکیں۔ تبھی وہ راشٹر بھاشا ہو سکے گی۔ اب مہاتما گاندھی نہیں ہیں۔ پنڈت جواہر لال نہرو بھاشا کے بارے میں سولہ آنے انھیں کی نیت برت رہے ہیں۔ ابھی ابھی جے پور کانگریس اور پھر حیدرآباد یونیورسٹی میں اُنھوں نے ہندستانی کو ہی راشٹر بھاشا بننے یوگیہ بتایا اور یہ بھی ظاہر کر دیا کہ کچھ تھوڑے سے ساہتیک لوگ اگر ہندی کو ویسا ہی بناتے چلے گئے جیسا کہ وہ آج دن ہو رہی ہے تو وہ اس کا پورا ورودھ کریں گے۔ ان کی رائے میں بھاشا کا نرمان عام اور وراٹ جنتا کرتی ہے نہ کہ کچھ پنڈت لوگ۔ پنڈت جی کے ان وچاروں سے ایک عجیب ہل چل سی مچ گئی ہے بھاشا کی دنیا میں۔ اخباروں میں لوگ کھلے چھپے ناموں سے پنڈت جی کو کوس رہے ہیں۔ ایک کسی 'ٹیچر' صاحب نے یہ بھی فرمایا کہ بھاشا کے معاملے میں نہرو جی کو بولنے کا کیا حق ہے؟ وہ کیا سمجھیں ان باتوں کو۔ بھاشا کو پانینی کی طرح پنڈت لوگ ہی بناتے ہیں۔ پر اُن کا مُنھ توڑ

जवाब एक दूसरे 'टीचर' ने देते हुए यह साबित किया कि भाषा तो हमेशा जनता ही बनाती है. संस्कृत को हटाकर प्राकृत, पाली, फिर अपभ्रंश, फिर पुरानी हिन्दी को कौन लाया, पाणिनि या विराट जनता ?

इधर विधान सभा में यह मामला तय होने जा रहा है कि भाया देश की राष्ट्रभाषा हिन्दी हो या हिन्दुस्तानी. एक अजीब सनसनी है. सम्मेलन के इस साल के सभापति सेठ गोविंद दास जी ने, जो विधान सभा के एक खास मेम्बर भी हैं, अपनी तक़रीर में यह फ़रमाया है कि हिन्दी में विदेशी भाषाओं के जो शब्द आ गये हैं उनको अलग करना भूल होगी. यहाँ से सम्मेलन की नीति में परिवर्तन शुरू होता है.

आगे देखें क्या होता है.

जग रोता है

(भाई 'शाद' मलीहाबादी

गांधी महत्मा तुम्हरे गम माँ काहे न नीर बहाई,
तुम तो बैकुण्ठ ओर गयो और हमका मौत न आई.

तुमका ढूँढै कहाँ का जाई, जाई केह केर ओर,
गरीब किसान कहाँ का करिहैं, जिन केर ओर न ठोर.

तुमका रोवै हिन्दू मुसलमाँ तुमका जग संसार,

جواب ایک دوسرے 'ٹیچر' نے دیتے ہوئے یہ ثابت کیا کہ بھاشا تو ہمیشہ جنتا ہی بناتی ہے۔ سنسکرت کو ہٹا کر پراکرت، پالی، پھر اپ بھرنش، پھر پرانی ہندی کو کون لایا، پانینی یا وراٹ جنتا؟

ادھر ودھان سبھا میں یہ معاملہ طے ہونے جا رہا ہے کہ آیا دیش کی راشٹر بھاشا ہندی ہو یا ہندستانی۔ ایک عجیب سنسنی ہے۔ سمیلن کے اس سال کے سبھاپتی سیٹھ گووند داس جی نے، جو ودھان سبھا کے ایک خاص ممبر بھی ہیں، اپنی تقریر میں یہ فرمایا ہے کہ ہندی میں ودیشی بھاشاؤں کے جو شبد آ گئے ہیں اُن کو الگ کرنا بھول ہوگی۔ یہاں سے سمیلن کی نیتی میں پریورتن شروع ہوتا ہے۔

آگے دیکھیں کیا ہوتا ہے۔

جگ روتا ہے

(بھائی 'شاد' ملیح آبادی)

گاندھی مہاتما تمھرے غم ما کاہے نہ نیر بہائی
تم تو بیکنٹھ اُور گیو اور ہم کا موت نہ آئی

تم کا ڈھونڈے کہاں کا جائی، جائی کیہ کیر اُور
غریب کسان کہو کا کریہیں جن کیر اُور نہ ٹھور

تم کا روے ہندو مسلماں تم کا جگ سنسار
[illegible]

नेहरू रोवैं, पन्त जी रोवैं, रोवैं नायडू माता,
बोलो महात्मा इन लोगन से काहे तोड़ेव नाता ?

तुम्हरा महात्मा दोष नहीं है किस्मत केरी लाग,
तुम तो मरके जिन्दा होय गयो मर गये हमरे भाग.

कलंक का टीका देस लगाइस कैस किहेस यू काम,
हाय गुसैयाँ कैस यू पापी निकसा नाथू राम.

बोलो महात्मा ई जग माँ अब ढूंढ़ी केह के सहारा,
जब तुमहीं परदा के लीन्हेव, दुख पूछी कौन हमारा.

तुम्हरी बात से हम लोगन केर दूर भई बरबादी,
तुम्हरी कृपा ऐस हती, जो हमैं मिली आजादी.

याद न तुम्हरी दिल से जइहै जइहै न मनका करार,
गांधी महात्मा तुमका रोइहैं बरसन जग संसार.

उन्हिते दुख केर बिपता कहिबा, उन्हिते रखबा नाता,
तुम्हरे बाद अब नेहरू रहि गये, राखै उनका दाता.

'साद' पुकार पुकार कहत है ठाढ़े बीच बजार.
बिना महात्मा इह जग माँ अब जीवन है बेकार.

نہرو رووَیں، پنت جی رووَیں، رووَیں نائیڈو ماتا
بولو مہاتما ان لوگوں سے کاہے چھوڑیو ناتا ؟
تمہرا مہاتما دوش نہیں ہے قسمت کیری لاگ،
تم تو مرکے زندہ ہوے گئے مرگئے ہمرے بھاگ
کلنک کا ٹیکہ دیس لگائس کیس کیہس یو کام
ہاے گوسیّاں کیس یُو پاپی نکسا ناتھو رام
بولو مہاتما ای جگ ما اب ڈھونڈی کیہہ کے سہارا
جب تم ہیں پردہ کے لینہو، دُکھ پوچھی کون ہمارا
تمہری جات سے ہم لوگن کیر دُور بھئی بربادی
تمہری کرپا ایس ہتی، جو ہمیں ملی آزادی
یاد نہ تمہری دل سے جئی ہے آئی ہے نہ من کا کرار
گاندھی مہاتما تم کا روئی ہے برسن جگ سنسار
انھیں تے دُکھ کیر بپتا کہبا، انھیں تے رکھبا ناتا
تمہرے بعد اب نہرو رہی گئے، راکھے اُن کا داتا
'ساد' پکار پکار کہت ہے ٹھاڑھے بیچ بجار
بنا مہاتما ایہہ جگ ما اب جیون ہے بے کار

निर्वाण संध्या

(भाई ब्रज कृष्ण चांदीवाला)

३० जनवरी की बात मैं क्या लिखूँ ? मैंने तो स्वप्न में भी नहीं सोचा था कि किसी दिन बापू जी का वियोग भी सहना पड़ेगा. कम से कम मेरे सामने तो वह नहीं जायँगे, ऐसा मेरा विश्वास था. मैंने एक उन्हीं का पल्ला पकड़ा था और वही मेरे सब कुछ थे.

शुक्रवार की सुबह की बात है. सदा की तरह साढ़े तीन बजे उठकर उन्होंने मुँह साफ किया. पौने चार बजे प्रार्थना हुई. बापू जी बरामदे में बिछे बिस्तर पर से उठ लड़कियों का सहारा लेकर कमरे में अपने बैठने की जगह पर आए और काम में लग गये. पौने पांच बजे उन्होंने शहद और नींबू का रस और गर्म पानी पिया और पांच से छै बजे के बीच में सोलह औंस मौसम्बी का रस पिया. काम करते करते ही वह सो गये.

उस दिन सात बजे बापू जी ने श्रीमती राजन नेहरू को मिलने का समय दे रक्खा था, वह अमरीका जा रही थीं. बापू जी ने उनसे बातें कीं और फिर वह कमरे में टहलने लगे. उपवास खोलने के बाद उनमें इतनी शक्ति नहीं आई थी कि वह बाहर टहल सकते.

आठ बजे बापू जी मालिश करवाने आये. मालिश पास वाले मकान के कमरे में होती थी. मुझे क्या पता था कि मैं आज आखिरी बार उनकी मालिश कर रहा हूँ ! बापू अखबार पढ़ते रहे. बंगला

نروان سندھیا

(بھائی برج کرشن چاندی والا)

۳۰ جنوری کی بات میں کیا لکھوں؟ میں نے تو سوپن میں بھی نہیں سوچا تھا کہ کسی دن باپو جی کا ویوگ بھی سہنا پڑے گا۔ کم سے کم میرے سامنے تو وہ نہیں جائیں گے، ایسا میرا وشواس تھا۔ میں نے ایک انھیں کا پلّہ پکڑا تھا اور وہی میرے سب کچھ تھے۔

شکروار کی صبح کی بات ہے۔ سدا کی طرح ساڑھے تین بجے اٹھ کر انھوں نے منہ صاف کیا۔ پونے چار بجے پرارتھنا ہوئی۔ باپو جی برآمدے میں بچھے بستر پر سے اٹھ لڑکیوں کا سہارا لے کر کمرے میں اپنے بیٹھنے کی جگہ پر آئے اور کام میں لگ گئے۔ پونے پانچ بجے انھوں نے شہد اور نیبو کا رس اور گرم پانی پیا اور پانچ سے چھ بجے کے بیچ میں سولہ اونس موسمی کا رس پیا۔ کام کرتے کرتے ہی وہ سو گئے۔

اس دن سات بجے باپو جی نے شریمتی راجن نہرو کو ملنے کا سمے دے رکھا تھا، وہ امریکہ جا رہی تھیں۔ باپو جی نے ان سے باتیں کیں اور پھر وہ کمرے میں ٹہلنے لگے۔ اپواس کھولنے کے بعد ان میں اتنی شکتی نہیں آئی تھی کہ وہ باہر ٹہل سکتے۔

آٹھ بجے باپو جی مالش کروانے آئے۔ مالش پاس والے مکان کے کمرے میں ہوتی تھی۔ مجھے کیا پتہ تھا کہ میں آج آخری بار ان کی مالش کر رہا ہوں! باپو اخبار پڑھتے رہے۔ بنگلہ

की पढ़ाई आजकल वह दूसरे वक़्त करते थे. वरना इस वक़्त वह हर रोज़ आभा से बंगला सीखा करते थे.

आध घंटा मालिश कराने के बाद बापू जी नहाने के लिये चले गये. चलते समय उन्होंने प्यारे लाल जी से कहा—"मैंने आज सुबह ही बैठकर कांग्रेस के लिये जो रूप रेखा बनाई है उसे अच्छी तरह देख जाओ. समय कम होने के कारन मैंने उसे जल्दी में लिखा है, जहाँ घटाना बढ़ाना हो ठीक कर दो और जो पूछना हो पूछ लो."

नहाने के बाद साढ़े नौ बजे उन्होंने भोजन किया. उपवास के बाद उन्होंने अभी रोटी खानी शुरू नहीं की थी. जिगर में कुछ ख़राबी के कारन डाक्टरों ने मना कर रक्खा था. उन्होंने उबली सब्ज़ी, बारा औंस दूध, मूली, टमाटर, सलाद और चार संतरों का रस पिया. भोजन के समय प्यारे लाल जी और उनके एक मित्र ने बातें कीं और बापू जी के अफ़रीक़ा के जान पहचान वाले सोहराब जी अपने परिवार के साथ आकर उसी समय उनसे मिले.

भोजन के बाद वह हर रोज़ की तरह तलवों पर घी की मालिश करवा कर सो गये. बारह बजे उठ कर उन्होंने गर्म पानी और शहद पिया. फिर रोज़ के मिलने वाले मौलानाओं से बातें हुईं. मौलाना हिफ़्ज़ुर्रहमान और अहमद सईद अपने कुछ साथियों के साथ रोज़ आते थे. उनसे सेवा ग्राम जाने की बात चली. दो फ़रवरी को वहाँ एक कानफ़रेन्स बुलाई गई थी. बापू जी उसमें शरीक होने जाने वाले थे और १४ फ़रवरी को दिल्ली लौट आना चाहते थे.

کی پڑھائی آج کل وہ دوسرے وقت کرتے تھے۔ ورنہ اس وقت وہ ہر روز آبھا سے بنگلہ سیکھا کرتے تھے۔

آدھ گھنٹہ مالش کرانے کے بعد باپو جی نہانے کے لئے چلے گئے۔ چلتے سمے انھوں نے پیارے لال جی سے کہا۔"میں نے آج صبح ہی بیٹھ کر کانگریس کے لئے جو روپ ریکھا بنائی ہے اُسے اچھی طرح دیکھ جاؤ۔ سمے کم ہونے کے کارن میں نے اُسے جلدی میں لکھا ہے، جہاں گھٹانا بڑھانا ہو ٹھیک کردو اور جو پوچھنا ہو پوچھ لو۔"

نہانے کے بعد ساڑھے نو بجے انھوں نے بھوجن کیا۔ اپواس کے بعد انھوں نے ابھی روٹی کھانی شروع نہیں کی تھی۔ جگر میں کچھ خرابی کے کارن ڈاکٹروں نے منع کر رکھا تھا۔ انھوں نے اُبلی سبزی، بارہ اونس دودھ، مولی، ٹماٹر، سلاد اور چار سنتروں کا رس پیا۔ بھوجن کے سمے پیارے لال جی اور اُن کے ایک متر نے باتیں کیں اور باپو جی کے افریقہ کے جان پہچان والے سہراب جی اپنے پریوار کے ساتھ آکر اُسی سمے اُن سے ملے۔

بھوجن کے بعد وہ ہر روز کی طرح تلووں پر گھی کی مالش کروا کر سو گئے۔ بارہ بجے اٹھ کر انھوں نے گرم پانی اور شہد پیا۔ پھر روز کے ملنے والے مولاناؤں سے باتیں ہوئیں۔ مولانا حفظ الرحمٰن اور احمد سعید اپنے کچھ ساتھیوں کے ساتھ روز آتے تھے۔ اُن سے سیوا گرام جانے کی بات چلی۔ دو فروری کو وہاں ایک کانفرنس بلائی گئی تھی۔ باپو جی اُس میں شریک ہونے جانے والے تھے اور ۱۴ فروری کو دلی لوٹ آنا چاہتے تھے۔

बापू ने कहा—"आप लोगों की इजाज़त के बिना तो मैं जाना नहीं चाहता. मौलाना आज़ाद ने इजाज़त दे दी है, आप क्या कहते हैं?" इस पर मौलाना हिफ़्ज़ुर्रहमान बोले—"आप हो आवें. आपकी ग़ैर मौजूदगी के बारह दिनों में हमें भी पता लग जायगा कि यहां की हालत क्या रहती है." इस पर बापू ने वर्धा जाने का निश्चय कर लिया.

इसके बाद बापू जी ने श्री सुधीर घोष और प्यारे लाल जी से बातें कीं. फिर वह पाख़ाने गये और वहां से आकर उन्होंने पेट पर मिट्टी की पट्टी रखवाई. आभा और मनु पैर दबाती रहीं. धूप से सिर को बचाने के लिये आज भी उन्होंने नोआखाली वाली टोपी पहन रक्खी थी.

डेढ़ बजे बापू जी ने चंदवानी से कुछ ख़बरें सुनीं और फिर मैंने मास्टर तारासिंह का वह बयान पढ़कर सुनाया जिसमें उन्होंने गांधी जी को सेवा के मैदान से हट जाने की सलाह दी थी. फिर बापू जी ने गाजर और नींबू का कुछ रस पिया. दो बजे कुछ अन्धे आये. उनको रहने की ठीक जगह नहीं मिलती थी. उनके लिये बापू जी ने कस्टोडियन से मिलने को कहा. इसके बाद उन्होंने इलाहाबाद के दंगे की रिपोर्ट सुनी.

सवा दो बजे से मुलाक़ातें शुरू हो गईं. उस दिन मैं इत्तफ़ाक़ से क़रीब क़रीब सभी मुलाक़ातों में शरीक था. पहले पंजाब के चौधरी बदलूराम और शेरसिंह मिलने आये. इन दोनों की बातचीत हरिजनों के सम्बन्ध में थी. ढाई बजे सिंध के आचार्य मलकानी और डाक्टर चोइथराम गिडवानी आये. इनके बाद लंकाके प्रतिनिधि

باپو نے کہا۔ "آپ لوگوں کی اجازت کے بنا تو میں جانا نہیں چاہتا۔ مولانا آزاد نے اجازت دے دی ہے، آپ کیا کہتے ہیں؟" اس پر مولانا حفظ الرحمٰن بولے۔ "آپ ہو آویں۔ آپ کی غیر موجودگی کے بارہ دنوں میں ہمیں بھی پتہ لگ جائے گا کہ یہاں کی حالت کیا رہتی ہے۔" اس پر باپو نے وردھا جانے کا نشچے کر لیا۔

اس کے بعد باپو جی نے شری سدھیر گھوش اور پیارے لال جی سے باتیں کیں۔ پھر وہ پاخانے گئے اور وہاں سے آکر انھوں نے پیٹ پر مٹی کی پٹی رکھوائی۔ آبھا اور منو پیر دباتی رہیں۔ دھوپ سے سر کو بچانے کے لئے آج بھی انھوں نے نواکھالی والی ٹوپی پہن رکھی تھی۔

ڈیڑھ بجے باپو جی نے چندوانی سے کچھ خبریں سنیں اور پھر میں نے ماسٹر تارا سنگھ کا وہ بیان پڑھ کر سنایا جس میں انھوں نے گاندھی جی کو سیوا کے میدان سے ہٹ جانے کی صلاح دی تھی۔ پھر باپو جی نے گاجر اور نیبو کا کچھ رس پیا۔ دو بجے کچھ اندھے آئے۔ ان کو رہنے کی ٹھیک جگہ نہیں ملتی تھی۔ اُن کے لئے باپو جی نے کسٹوڈین سے ملنے کو کہا۔ اس کے بعد انھوں نے الٰہ آباد کے دنگے کی رپورٹ سنی۔

سوا دو بجے سے ملاقاتیں شروع ہو گئیں۔ اس دن میں اتفاق سے قریب قریب سبھی ملاقاتوں میں شریک تھا۔ پہلے پنجاب کے چودھری بدلو رام اور شیر سنگھ ملنے آئے۔ ان دونوں کی بات چیت ہریجنوں کے سمبندھ میں تھی۔ ڈھائی بجے سندھ کے آچاریہ ملکانی اور ڈاکٹر چوتھ رام گڈوانی آئے۔ ان کے بعد لنکا کے پرتی ندھی

डी० सिलवा अपनी बेटी के साथ मिलने आये. १४ फ़रवरी को लंका आज़ादी हासिल करने वाला था. यह लोग उस मौक़े के लिये बापू जी का संदेश लेने आये थे. उनकी लड़की ने बापू जी के दस्तख़त लिये. यह उनके आख़िरी दस्तख़त थे. तीन बजे प्रोफ़ेसर राधाकुमुद मुकर्जी आये. वह अपनी एक किताब बापू जी को भेंट करने आये थे. उन्होंने बताया कि जो बातें बापू जी आज कहते हैं वह बातें महात्मा बुद्ध के ज़माने में भी कही गई थीं. उन्होंने कुछ तसवीरें भी दिखाईं. सवा तीन बजे फ़्रांस के एक फ़ोटोग्राफ़र ने उन्हें अपने चित्रों की पुस्तक भेंट की. साढ़े तीन बजे पंजाब प्रजा मंडल की तरफ़ से वृषभान और उनके तीन साथी आए. पौने चार पर महाराज निहालसिंह आए. १५ तारीख़ को एक बड़ी इत्तहाद सभा होने वाली थी, उसका प्रधान किसको बनाएं, यह पूछने आए थे. बापू जी ने राजेन्द्र बाबू को सभा का प्रधान बनाने की सलाह दी और कहा कि मैं ख़ुद सभा के लिए सन्देश दूंगा और १४ को वर्धा से लौट आऊंगा.

४ बजे मुलाक़ातें ख़तम हुईं, बाहर धूप में से उठ कर बापू जी मेरा सहारा ले अंदर कमोड पर जाने लगे. मुझसे बोले—"कल वर्धा आने के लिये रेल का प्रबन्ध करवाओ. सरदार से मिलकर वह जैसा कहें करो." प्रोफ़ेसर राधाकुमुद मुकर्जी की पुस्तक के लिए उन्होंने कहा—"इसे बिसेन से कहकर साथ रखवा दें।"

मैंने कहा—"तो क्या आप मुझे साथ न ले चलेंगे ? मैं तो १९४२ के बाद सेवाग्राम गया ही नहीं हूँ."

"मैं जानता हूँ, मगर तुम्हारा काम दिल्ली में है." बापूजी ने

ڈی سِلوا اپنی بیٹی کے ساتھ ملنے آئے۔ ۱۴ فروری کو لنکا آزادی حاصل کرنے والا تھا۔ یہ لوگ اُس موقع کے لئے باپو جی کا سندیش لینے آئے تھے۔ اُن کی لڑکی نے باپو جی کے دستخط لئے۔ یہ ان کے آخری دستخط تھے۔ تین بجے پروفیسر رادھاکُمُد مکرجی آئے۔ وہ اپنی ایک کتاب باپو جی کو بھینٹ کرنے آئے تھے۔ انھوں نے بتایا کہ جو باتیں باپو جی آج کہتے ہیں وہ باتیں مہاتما بُدھ کے زمانے میں بھی کہی گئی تھیں۔ انھوں نے کچھ تصویریں بھی دکھائیں۔ سوا تین بجے فرانس کے ایک فوٹوگرافر نے انھیں اپنے چتروں کی پُستک بھینٹ کی۔ ساڑھے تین بجے پنجاب پرجا منڈل کی طرف سے ورشبھان اور اُن کے تین ساتھی آئے۔ پونے چار پر مہاراجہ نہال سنگھ آئے۔ ۱۵ تاریخ کو ایک بڑی اتحاد سبھا ہونے والی تھی، اُس کا پردھان کس کو بنائیں، یہ پوچھنے آئے تھے۔ باپو جی نے راجیندر بابو کو سبھا کا پردھان بنانے کی صلاح دی اور کہا کہ میں خود سبھا کیلئے سندیش دوں گا اور ۱۴ کو وردھا سے لوٹ آؤں گا۔

۴ بجے ملاقاتیں ختم ہوئیں، باہر دھوپ میں سے اُٹھ کر باپو جی میرا سہارا لے اندر کموڈ پر جانے لگے۔ مجھ سے بولے ــ "کل وردھا جانے کے لئے ریل کا پربندھ کرواؤ۔ سردار سے مل کر وہ جیسا کہیں کرو۔" پروفیسر رادھاکمد مکرجی کی پستک کے لئے اُنھوں نے کہا ــ "اِسے بسین سے کہہ کر ساتھ رکھوا دینا۔"

میں نے کہا ــ "تو کیا آپ مجھے ساتھ نہ لے چلیں گے؟ میں تو ۱۹۴۲ کے بعد سیواگرام گیا ہی نہیں ہوں۔"

"میں جانتا ہوں، مگر تمہارا کام دلی میں ہے۔" باپو جی نے

जवाब दिया. इतना कहकर वह नहान घर में चले गए. उनके साथ यही मेरी आखिरी बातचीत थी.

मैं कमरे के बाहर निकला. वर्धा के लिए रेलगाड़ी का प्रबन्ध करवाना था. सामने से सरदार पटेल आते दिखाई दिए. उनसे मैंने बापूजी के वर्धा जाने की बात कही. उन्होंने पूछा कि बापू जी कहां हैं ? मैंने बताया, वह कमोड पर गए हैं. इस पर वह मेरे साथ बाहर टहलने लगे और थोड़ी देर उनसे बातें होती रहीं.

सवाचार बजे से बापूजी सरदार पटेल के साथ बातों में लग गए और आभा उन्हें भोजन करवाने लगी.

बापू का भोजन हरिराम तैयार करता था और आभा भोजन करवाती थी. इस वक़्त उन्होंने १४ औंस बकरी का दूध, १४ औंस सब्ज़ी का रस और ३ सन्तरे लिये.

पौन घंटा बीत गया. घड़ी की सुई पांच के अंक को पार कर गई. प्रार्थना का समय बीता जा रहा था, मगर बातें खत्म होने पर नहीं आती थीं.

आखिर बापूजी उठे. उन्होंने अपनी चप्पल पहनी और वह कमरे के बाहर निकले. सदा की तरह उनके दोनों ओर दोनों लड़कियां थीं, दाईं ओर आभा और बाईं ओर मनु. उनके कंधों पर बापूजी के हाथ थे. पीछे मैं, सरदार गुरुबचनसिंह, नंदलाल मेहता और बिड़ला-भवन के दूसरे लोग चल रहे थे. डाक्टर सुशीला कुछ दिनों से बहावलपुर गई हुई थीं.

جواب دیا۔ اتنا کہہ کر وہ نہان گھر میں چلے گئے۔ اُن کے ساتھ یہی میری آخری بات چیت تھی۔

میں کمرے کے باہر نکلا۔ وردھا کے لئے ریل گاڑی کا پربندھ کروانا تھا۔ سامنے سے سردار پٹیل آتے دکھائی دئے۔ اُن سے میں نے باپو جی کے وردھا جانے کی بات کہی۔ انھوں نے پوچھا کہ باپو جی کہاں ہیں ؟ میں نے بتایا، وہ کموڈ پر گئے ہیں۔ اس پر وہ میرے ساتھ باہر ٹہلنے لگے اور تھوڑی دیر اُن سے باتیں ہوتی رہیں۔

سوا چار بجے سے باپو جی سردار پٹیل کے ساتھ باتوں میں لگ گئے اور آبھا انھیں بھوجن کروانے لگی۔

باپو کا بھوجن ہری رام تیار کرتا تھا اور آبھا بھوجن کرواتی تھی۔ اس وقت اُنھوں نے ۱۴ اونس بکری کا دودھ، ۱۴ اونس سبزی کا رس اور ۳ سنترے لئے۔

پون گھنٹہ بیت گیا۔ گھڑی کی سوئی پانچ کے انک کو پار کر گئی۔ پرارتھنا کا سمے بیتا جا رہا تھا، مگر باتیں ختم ہونے پر نہیں آتی تھیں۔

آخر باپو جی اُٹھے۔ اُنھوں نے اپنی چپل پہنی اور وہ کمرے کے باہر نکلے۔ سدا کی طرح اُن کے دونوں اُور دونوں لڑکیاں تھیں، دائیں اُور آبھا اور بائیں اُور منو۔ اُن کے کندھوں پر باپو جی کے ہاتھ تھے۔ پیچھے میں، سردار گروبچن سنگھ، نندلال مہتہ اور برلا بھون کے دوسرے لوگ چل رہے تھے۔ ڈاکٹر سوشیلا کچھ دنوں سے بہاولپور گئی ہوئی تھیں۔

की ओर तेजी से बढ़ रहे थे. किसे पता था कि उतनी ही तेजी के साथ उनके जीवन का सूरज डूबता जा रहा था !

बापूजी सीढ़ियां चढ़कर चबूतरे पर पहुँचे. रोज की तरह दर्शक बड़े अदब से क़तार बांधे, रास्ता बनाये खड़े थे. बाईं ओर से किसी ने कुछ कहा. बापूजी ने भी उसका कुछ जवाब दिया. वह और आगे बढ़े. उनके दोनों हाथ लड़कियों के कंधों से उठकर नमस्कार करने को जुड़ गए. वह थोड़ी दूर और आगे बढ़े. मनु ने अपनी दाईं ओर से किसी को आगे बढ़ते देखा. वह पैर छूने आ रहा है, यह सोचकर उसने हाथ से उसे रोकना चाहा, मगर उसी छन उस आदमी के धक्के से मनु के हाथ में से बापू की नोटबुक, माला और थूकदानी जमीन पर गिर पड़ी. उन्हें उठाने वह नीचे को झुकी. अचानक तीन बार ऊंची आवाज हुई. धांय, धांय, धांय ! मैं सिर झुकाये पीछे चला आ रहा था, आवाज सुनकर आगे बढ़ा. निगाह पड़ी तो बापू की धोती पर खून की धारा बहती दिखाई दी और छन भर बाद ही वह आभा की गोद में गिर पड़े. यह सब इतनी जल्दी हुआ कि बुद्धि साथ न दे सकी.

गंगा के समान जिस पवित्र शरीर को हम सदा फूलों से भी ज्यादा संभाल कर रखते थे और मन में यही चाहा करते थे कि वह शरीर हमारे ऊपर से होकर चला जाय मगर उसे कोई कष्ट न होने पाये, वही कोमल शरीर उस वक़्त घास और गीली मिट्टी पर पड़ा हुआ था. बापूजी की बाईं टांग फैली हुई थी, दूसरी मुड़ गई थी. दोनों लड़कियों की गोद में उनका सर था. चेहरा उनका पीला पड़ गया था.

کی اُور تیزی سے بڑھ رہے تھے۔ کسے پتہ تھا کہ اُتنی ہی تیزی کے ساتھ اُن کے جیون کا سورج ڈوبتا جا رہا تھا۔

باپوجی سیڑھیاں چڑھ کر چبوترے پر پہنچے۔ روز کی طرح درشک بڑے ادب سے قطار باندھے، راستہ بنائے کھڑے تھے۔ بائیں اُور سے کسی نے کچھ کہا۔ باپوجی نے بھی اُس کا کچھ جواب دیا۔ وہ اور آگے بڑھے اُن کے دونوں ہاتھ لڑکیوں کے کندھوں سے اٹھ کر نمسکار کرنے کو جڑ گئے۔ وہ تھوڑی دور اور آگے بڑھے۔ منو نے اپنی دائیں اُور سے کسی کو آگے بڑھتے دیکھا۔ وہ پیر چھونے آ رہا ہے، یہ سوچ کر اُس نے ہاتھ سے اُسے روکنا چاہا، مگر اسی چھن اُس آدمی کے دھکے سے منو کے ہاتھ میں سے باپو کی نوٹ بک، مالا اور تھوک دانی زمین پر گر پڑی۔ اُنھیں اٹھانے وہ نیچے کو جھکی۔ اچانک تین بار اونچی آواز ہوئی۔ دھائیں، دھائیں، دھائیں! میں سر جھکائے پیچھے چلا آ رہا تھا۔ آواز سن کر آگے بڑھا۔ نگاہ پڑی تو باپو کی دھوتی پر خون کی دھارا بہتی دکھائی دی اور چھن بھر بعد ہی وہ آبھا کی گود میں گر پڑے۔ یہ سب اتنی جلدی ہوا کہ بدھی ساتھ نہ دے سکی۔

گنگا کے سمان جس پوتر شریر کو ہم سدا پھولوں سے بھی زیادہ سنبھال کر رکھتے تھے اور من میں یہی چاہا کرتے تھے کہ وہ شریر ہمارے اوپر سے ہو کر چلا جائے مگر اُسے کوئی کشٹ نہ ہونے پائے، وہی کومل شریر اُس وقت گھاس اور گیلی مٹی پر پڑا ہوا تھا۔ باپوجی کی بائیں ٹانگ پھیلی ہوئی تھی، دوسری مڑ گئی تھی۔ دونوں لڑکیوں کی گود میں اُن کا سر تھا۔ چہرہ اُن کا پیلا پڑ گیا تھا۔

गिरते समय उनके मुँह से उनके प्यारे 'राम' का नाम, जो सदा उनके हृदय में बसता था, निकला. दो बार उन्होंने 'हे राम' पुकारा. उनकी आंखें घूमीं, जबान घूमी, होंट फड़के और वह सदा के लिए शांत हो गए—निर्वाण-पद को प्राप्त कर गए.

भगवान् कृष्ण ने कहा था—"अंतकाल में मेरी ही याद करते-करते जो देह त्याग करता है वह मेरे स्वरूप को पाता है, इसमें कोई सन्देह नहीं. जो अनन्य चित्त से नित्य और निरंतर मेरा स्मरण करता है वह नित्य मुक्त योगी सहज में मुझे पाता है. परमसिद्धि को प्राप्त हुए महात्मागण मुझे प्राप्त करके दुखों के घर में दूसरा जन्म नहीं लेते."

भगवान् का यह कथन बापू जैसी महान् आत्माओं के लिए ही है, इसमें क्या संदेह है ? हर रोज़ शाम की प्रार्थना में स्थितप्रज्ञ के लक्षणों को याद करते हुए अंत में वह कहा करते थे—"हे पार्थ ! ईश्वर को पहचानने वाले की स्थिति ऐसी होती है, (जैसी दूसरे अध्याय के ५५ से ७१ श्लोक तक बताई है.) उसे पाकर फिर वह मोह के वश नहीं होता और मृत्युकाल में भी ऐसी ही स्थिति टिके तो वह ब्रह्मनिर्वाण पाता है." बापूजी उसी ब्रह्मनिर्वाण पद को प्राप्त कर गए.

बापूजी की इच्छा थी कि वह बहादुरी के साथ मरें. बम-दुर्घटना के बाद उन्होंने एक शाम अपने प्रवचन में कहा था—"क्या ही अच्छा हो, यदि मुझ पर गोली चलती हो और मेरे मुँह से राम निकलता रहे और मैं वीरगति को प्राप्त कर सकूँ." ईश्वर शायद उनकी इस इच्छा को सदा सुन रहा था, तभी तो उसने इसे

گرتے سمے اُن کے مُنھ سے اُن کے پیارے 'رام' کا نام جو سدا اُن کے ہردے میں بستا تھا، نکلا۔ دوبار اُنھوں نے 'ہے رام' پکارا۔ اُن کی آنکھیں گھومیں، زبان گھومی، ہونٹ پھڑکے اور وہ سدا کے لئے شانت ہوگئے۔ نروان پد کو پراپت کر گئے۔

بھگوان کرشن نے کہا تھا۔ "انت کال میں میری ہی یاد کرتے کرتے جو دیہہ تیاگ کرتا ہے وہ میرے سوروپ کو پاتا ہے، اس میں کوئی سندیہہ نہیں۔ جو انّیہ چت سے نتیہ اور نرنتر میرا سمرن کرتا ہے وہ نتیہ مکت یوگی سہج میں مجھے پاتا ہے۔ پرم سدھی کو پراپت ہوئے مہاتما گن مجھے پراپت کر کے دکھوں کے گھر میں دوسرا جنم نہیں لیتے۔"

بھگوان کا یہ کتھن باپو جیسی مہان آتماؤں کے لئے ہی ہے، اِس میں کیا سندیہہ ہے؟ ہر روز شام کی پرارتھنا میں استھت پرگیہ کے لچھنوں کو یاد کرتے ہوئے انت میں وہ کہا کرتے تھے۔ "ہے پارتھ! ایشور کو پہچاننے والے کی استھتی ایسی ہوتی ہے، (جیسی دوسرے ادھیائے کے ۵۵ سے ۷۱ شلوک تک بتائی ہے۔) اُسے پاکر پھر وہ موہ کے وش نہیں ہوتا اور مرتیو کال میں بھی ایسی ہی استھتی ٹکے تو وہ برہم نروان پاتا ہے۔" باپو جی اُسی برہم نروان پد کو پراپت کر گئے۔

باپو جی کی اِچھا تھی کہ وہ بہادری کے ساتھ مریں۔ بم دُرگھٹنا کے بعد انھوں نے ایک شام اپنے پروچن میں کہا تھا۔ "کیا ہی اچھا ہو، یدی مجھ پر گولی چلتی ہو اور میرے مُنھ سے رام نکلتا رہے اور میں ویرگتی کو پراپت کر سکوں۔" ایشور شاید اُن کی اِس اِچھا کو کھڑا سُن رہا تھا، تبھی تو اُس نے اِسے پورا کرنے میں اتنی تیزی دکھائی۔

बापूजी प्रार्थना की जगह पर भले न पहुँच सके हों, मगर वह प्रार्थनामय थे. उनका मन अपने प्रभु में लगा था और उसीका नाम पुकारते-पुकारते वह उसी में लीन हो गए.

यह सब काण्ड पांच-सात मिनट में ही हो गया. उस समय ५ बज कर १७ मिनट हुए थे. चारों ओर से भीड़ ने घेर लिया. हाहाकार मच गया. लड़कियाँ बापू को पुकार-पुकार कर रोने लगीं और जनता को तो मानो काठ मार गया हो. मैं डाक्टर की तलाश में भागा, लेकिन दुर्भाग्य से उस समय वहां कोई डाक्टर न था.

क़रीब पांच मिनट बाद हम लोग बापूजी को उठाकर कमरे में ले गए. उनके पैर की एक चप्पल ग़ायब हो गई थी और उनकी ऐनक का भी पता न था. मैं सरदार की कोठी पर भागा गया, उन्हें सारी बात बता कर अपने साथ बिड़ला-भवन लाया और तुरंत ही डाक्टर लेने विलिंगडन हस्पताल चला गया. वहाँ एक डाक्टर था तो सही, मगर उसने इतनी लापरवाही दिखाई कि मेरा वहाँ खड़ा रहना कठिन हो गया. मैं फ़ौरन बिड़ला-भवन की ओर लौटा. रास्ते भर मन में यही प्रार्थना करता रहा कि बापूजी को कुछ हुआ न हो और वह ज़िन्दा मिलें.

वापस आकर मैं जल्दी से उनके कमरे में घुसा. कुछ डाक्टर वहाँ पहुँच चुके थे और निराशा से सर हिला रहे थे. सरदार बुत बने शोकसागर में डूबे, उनके पास बैठे थे. सिसकियों के बीच गीता-पाठ की आवाज़ आ रही थी. सब देखकर मैंने समझ लिया कि हमारा भाग्य फूट गया और बापूजी सचमुच हमें छोड़कर चले गए.

باپو جی پرارتھنا کی جگہ پر بھلے نہ پہنچ سکے ہوں، مگر وہ پرارتھنا مے تھے۔ اُن کا من اپنے پربھو میں لگا تھا اور اُسی کا نام پکارتے پکارتے وہ اُسی میں لین ہو گئے۔

یہ سب کانڈ پانچ۔سات منٹ میں ہی ہو گیا۔ اس سمے ۵ بجکر ۱۷ منٹ ہوئے تھے۔ چاروں اُور سے بھیڑ نے گھیر لیا۔ ہاہاکار مچ گیا۔ لڑکیاں باپو کو پکار۔پکار کر رونے لگیں اور جنتا کو تو مانو کاٹھ مار گیا ہو۔ میں ڈاکٹر کی تلاش میں بھاگا، لیکن دُربھاگیہ سے اُس سمے وہاں کوئی ڈاکٹر نہ تھا۔

قریب پانچ منٹ بعد ہم لوگ باپو جی کو اٹھا کر کمرے میں لے گئے۔ اُن کے پیر کی ایک چپل غائب ہو گئی تھی اور اُن کی عینک کا بھی پتہ نہ تھا۔ میں سردار کی کوٹھی پر بھاگا گیا، اُنھیں ساری بات بتا کر اپنے ساتھ بڑلا بھون لایا۔ اور تُرنت ہی ڈاکٹر لینے ولنگڈن ہسپتال چلا گیا۔ وہاں ایک ڈاکٹر تھا تو سہی، مگر اُس نے اِتنی لاپرواہی دکھائی کہ میرا وہاں کھڑا رہنا کٹھن ہو گیا۔ میں فوراً بڑلا بھون کی اُور لوٹا۔ راستے بھر من میں یہی پرارتھنا کرتا رہا کہ باپو جی کو کچھ ہوا نہ ہو اور وہ زندہ ملیں۔

واپس آ کر میں جلدی سے اُن کے کمرے میں گھسا۔ کچھ ڈاکٹر وہاں پہنچ چکے تھے اور نراشا سے سر ہلا رہے تھے۔ سردار بُت بنے شوک ساگر میں ڈوبے، ان کے پاس بیٹھے تھے۔ سسکیوں کے بیچ گیتا پاٹھ کی آواز آ رہی تھی۔ دیکھ کر میں نے سمجھ لیا کہ ہمارا بھاگ پھوٹ گیا اور باپو جی سچ مچ ہمیں چھوڑ کر چلے گئے۔

कमरे में आभा बापूजी का पवित्र सर अपनी गोद में लिये बैठी थी. देवदास आए और बापूजी के हाथों को अपने हाथों से पकड़ कर बिलख-बिलखकर रोने लगे. सरदार ने और नेहरूजी ने उन्हें संभाला. कमरा आनेवालों से भर गया. बाहर लोग अपने बापू का अंतिम दर्शन करने के लिये पागल हो रहे थे.

कमरे के भीतर सन्नाटा छाया हुआ था. नेहरूजी महान् दुख का अनुभव करते हुए सिर झुकाये बैठे थे.

थोड़ी देर बाद मैंने आभा को इशारा किया कि क्या मैं बापूजी का सर अपनी गोद में ले सकता हूँ ? उसने अपना घुटना हटा लिया और अब बापू की गर्दन मेरी गोद में थी. कुछ क्षणों के लिए मैं विचारहीन हो गया. मेरी आँखों में आँसू न थे. मैं अपने से पूछने लगा कि मैं ज़ोर-ज़ोर से रोता क्यों नहीं ? क्या मुझे बापू से प्रेम न था ? क्या उन्होंने मुझे अपने पुत्र की तरह नहीं माना था ? क्या मैं मूढ़ बन गया हूँ, या हृदय विहीन हो गया हूँ ? मगर कुछ बूँदों के सिवा मेरी आँखों में आँसू न आ सके. मेरे पास यह सोचने को रह ही न गया था कि क्या हो गया. सब कुछ लुटाकर मैं पत्थर बन गया था.

बाहर हलचल बढ़ने लगी. शीशे के किवाड़ों पर धक्के पड़ने लगे. इतनी भीड़ को दर्शन कैसे करवाया जाय ? बापूजी तख्त पर लेटे हुए थे. पास के बरामदे में मेज़ें रखी गईं और उनका तख्ता उठाकर मेज़ों पर रख दिया गया. लेकिन यह प्रबंध ठीक नहीं रहा. इतनी घनी भीड़ को रोकना कठिन मालूम हुआ.

तब हम लोग लाश वाले तख्ते को उठाकर बिड़ला-भवन की छत

کمرے میں آبھا باپو جی کا پوتر سر اپنی گود میں لئے بیٹھی تھی۔ دیو داس آئے اور باپو جی کے ہاتھوں کو اپنے ہاتھوں سے پکڑ کر بلکھ بلکھ کر رونے لگے۔ سردار نے اور نہرو جی نے انھیں سنبھالا۔ کمرہ آنے والوں سے بھر گیا۔ باہر لوگ اپنے باپو کا انتم درشن کرنے کے لئے پاگل ہو رہے تھے۔

کمرے کے بھیتر سناٹا چھایا ہوا تھا۔ نہرو جی مہان دکھ کا انوبھو کرتے ہوئے سر جھکائے بیٹھے تھے۔

تھوڑی دیر بعد میں نے آبھا کو اشارہ کیا کہ کیا میں باپو جی کا سر اپنی گود میں لے سکتا ہوں؟ اس نے اپنا گھٹنا ہٹا لیا اور اب باپو کی گردن میری گود میں تھی۔ کچھ چھنوں کے لئے میں وچار ہین ہو گیا۔ میری آنکھوں میں آنسو نہ تھے۔ میں اپنے سے پوچھنے لگا کہ میں زور زور سے روتا کیوں نہیں؟ کیا مجھے باپو سے پریم نہ تھا؟ کیا انھوں نے مجھے اپنے پتر کی طرح نہیں مانا تھا؟ کیا میں موڑھ بن گیا ہوں۔ یا ہردے وہین ہو گیا ہوں؟ مگر کچھ بوندوں کے سوا میری آنکھوں میں آنسو نہ آ سکے۔ میرے پاس یہ سوچنے کو رہ ہی نہ گیا تھا کہ کیا ہو گیا۔ سب کچھ لٹا کر میں پتھر بن گیا تھا۔

باہر ہلچل بڑھنے لگی۔ شیشے کے کیواڑوں پر دھکے پڑنے لگے۔ اتنی بھیڑ کو درشن کیسے کروایا جائے؟ باپو جی تخت پہ لیٹے ہوئے تھے۔ پاس کے برآمدے میں میزیں رکھی گئیں اور ان کا تختہ اٹھا کر میزوں پہ رکھ دیا گیا۔ لیکن یہ پربندھ ٹھیک نہیں رہا۔ اتنی گھنی بھیڑ کو روکنا کٹھن معلوم ہوا۔

تب ہم لوگ لاش والے تختے کو اٹھا کر برلا بھون کی چھت

पर ले गए. वहाँ बापूजी के शव को बैठाकर नीचे खड़े दर्शकों को दर्शन करवाये गए. सब लोग सर झुकाकर हाथ जोड़कर विदा होने लगे.

रात के दो बज चुके थे. बापूजी को आखिरी बार नहलाना था. नहान घर में हरिराम ने ठंडे पानी से टब भर दिया. एक और तख्ता टब के पास बिछा दिया गया. बापूजी का तख्ता नहान घर के दरवाजे के पास ले जाया गया. अभी कुछ दिन पहले उपवास के दिनों में मैं इसी शरीर को कुर्सी पर बैठाकर बहुत ही आहिस्ता-आहिस्ता गर्म पानी के टब में उतारा करता था. आज उसी शरीर को हमने अपनी छाती पर पत्थर रखकर टब के पास बिछे हुए तख्ते पर नीचे लिटा दिया. मैंने ख़ून से भरे हुए कपड़ों को धीरे-धीरे उतारा और उन्हें देवदासजी के हाथों में सौंप दिया. वह गर्म अलवान, जो आस्ट्रेलिया के ऊन से बुनी हुई थी, तीन जगह गोलियों के दाग़ से जल गई थी. धोती और सूती चादर ख़ून से तर थी. छोटा रूमाल कमर की रस्सी के साथ लटकता हुआ ख़ून से भर गया था. अलवान पर मिट्टी और घास लगी हुई थी.

बापूजी की लाश पटरे पर रखी थी. टब में से मैंने ठंडे पानी का बर्तन भरा और उसे बापू पर डालने को हाथ आगे बढ़ाया. हाथ रुक गया. बापूजी तो कभी ठंडे पानी से नहाते न थे. रात के दो बजे जनवरी की इस ठंडी रात में यह बर्फ़-सा ठंडा पानी उनपर कैसे डालूँ ? उनका शरीर तो वही था. हाय, आज हिन्द का हृदय सम्राट् कैसा निश्चेष्ट (साकित) बना एक साधारण तख्ते पर लेटा था ! मुँह से चीख निकल ही तो गई.

پر لے گئے۔ وہاں باپو جی کے شو کو بیٹھا کر نیچے کھڑے درشکوں کو درشن کروائے گئے۔ سب لوگ سر جھکا کر ہاتھ جوڑ کر بِدا ہونے لگے۔

رات کے دو بج چکے تھے۔ باپو جی کو آخری بار نہلانا تھا۔ نہان گھر میں ہری رام نے ٹھنڈے پانی سے ٹب بھر دیا۔ ایک اور تختہ ٹب کے پاس بچھا دیا گیا۔ باپو جی کا تختہ نہان گھر کے دروازے کے پاس لے جایا گیا۔ ابھی کچھ دن پہلے اُپواس کے دنوں میں میں اسی شریر کو کرسی پر بیٹھا کر بہت ہی آہستہ آہستہ گرم پانی کے ٹب میں اتارا کرتا تھا۔ آج اُسی شریر کو ہم نے اپنی چھاتی پر پتھر رکھ کر ٹب کے پاس بچھے ہوئے تختے پر نیچے لٹا دیا۔ میں نے خون سے بھرے ہوئے کپڑوں کو دھیرے دھیرے اتارا اور انھیں دیوداس جی کے ہاتھوں میں سونپ دیا۔ وہ گرم الوان، جو آسٹریلیا کے اون سے بنی ہوئی تھی، تین جگہ گولیوں کے داغ سے جل گئی تھی۔ دھوتی اور سوتی چادر خون سے تر تھی۔ چھوٹا رومال کمر کی رسّی کے ساتھ لٹکتا ہوا خون سے بھر گیا تھا۔ الوان پر مٹی اور گھاس لگی ہوئی تھی۔

باپو جی کی لاش پٹرے پر رکھی تھی۔ ٹب میں سے میں نے ٹھنڈے پانی کا برتن بھرا اور اسے باپو پر ڈالنے کو ہاتھ آگے بڑھایا۔ ہاتھ رُک گیا۔ باپو جی تو کبھی ٹھنڈے پانی سے نہاتے نہ تھے۔ رات کے دو بجے جنوری کی اس ٹھنڈی رات میں یہ برف سا ٹھنڈا پانی اُن پر کیسے ڈالوں؟ ان کا شریر تو وہی تھا۔ ہائے آج ہند کا ہردے سمراٹ کیسا نشچیشٹ (ساکت) بنا ایک سادھارن تختے پر لیٹا تھا! منھ سے چیخ نکل ہی تو گئی۔

आखिर उसी ठंडे पानी से उनका शरीर साफ किया गया. छाती पर दाईं ओर तीन गोलियों के निशान थे, त्रिकोणाकार. दो गोलियाँ पीठ में पार निकल गई थीं. तीसरी अन्दर ही समा गई थी. बापूजी की पीठ मिट्टी से भरी थी. जख्मों से अब भी खून बह रहा था. मैंने शरीर को साफ किया और गंगाजल से उस पवित्रतम शरीर को स्नान करवाया. फिर उसे तौलिये से पोंछकर वह धोती पहनाई जो पूज्य बापूजी को मैंने इसी जन्म-दिन पर भेंट की थी.

तख्त बीच कमरे में बिछा दिया गया और उस पर सफ़ेद खादी की चादर फैला दी गई. बापूजी की लाश उस पर लाकर रख दी गई. उनका आधा शरीर मैंने अपने हाथ के कते सूत की खादी से ढक दिया और दूसरा टुकड़ा उनके कंधों पर गर्दन के नीचे रख दिया. उनके गले में मैंने अपने हाथ के सूत की माला पहनाई और जिस माला से वह रोज रामनाम जपते थे, उसे भी उनके गले में पहना दिया. मस्तक पर, गले में और छाती पर मैंने चन्दन व केसर का लेप किया, कुमकुम का तिलक लगाया और चारों ओर गुलाब के फूल बिछा दिये. उनके सिरहाने की ओर फूल की पंखड़ियों से लिखा गया "हे राम!" पांव की ओर लिखा गया—'ॐ'! चारों कोनों पर सुगंधि बाल दी गई और सिरहाने पर एक दीपक जला दिया गया.

बापूजी का चेहरा तेजमय था. वह जैसे सोया करते थे, वैसे ही लेटे हुए थे. ऐसा लगता था जैसे अब सांस चली, अब सांस चली! यह लगता ही नहीं था कि अब वह संसार में नहीं हैं.

آخر اُسی ٹھنڈے پانی سے اُن کا شریر صاف کیا گیا۔ چھاتی پر دائیں اُور تین گولیوں کے نشان تھے، ترکوناکار۔ دو گولیاں پیٹھ میں پار نکل گئی تھیں۔ تیسری اندر ہی سما گئی تھی۔ باپوجی کی پیٹھ مٹی سے بھری تھی۔ زخموں سے اب بھی خون بہہ رہا تھا۔ میں نے شریر کو صاف کیا اور گنگا جل سے اُس پوتر تم شریر کو اسنان کروایا۔ پھر اُسے تولیہ سے پونچھ کر وہ دھوتی پہنائی جو پوجیہ باپوجی کو میں نے اِسی جنم۔دن پر بھینٹ کی تھی۔

تخت بیچ کمرے میں بچھا دیا گیا اور اُس پر سفید کھادی کی چادر پھیلا دی گئی۔ باپوجی کی لاش اُس پر لاکر رکھ دی گئی۔ اُن کا آدھا شریر میں نے اپنے ہاتھ کتے سوت کی کھادی سے ڈھک دیا اور دوسرا ٹکڑا اُن کے کندھوں پر گردن کے نیچے رکھ دیا۔ اُن کے گلے میں میں نے اپنے ہاتھ کے سوت کی مالا پہنائی اور جس مالا سے وہ روز رام نام جپتے تھے اُسے بھی اُن کے گلے میں پہنا دیا۔ مستک پر، گلے میں اور چھاتی پر میں نے چندن و کیسر کا لیپ کیا، کُم کُم کا تلک لگایا اور چاروں اُور گلاب کے پھول بچھا دئے۔ اُن کے سرہانے کی اُور پھول کی پنکھڑیوں سے لکھا گیا "ہے رام" پاؤں کی اُور لکھا گیا۔ ॐ! چاروں کونوں پر سوگندھی بال دی گئی اور سرہانے پر ایک دیپک جلا دیا گیا۔

باپوجی کا چہرہ تیجسوی تھا۔ وہ جیسے سویا کرتے تھے، ویسے ہی لیٹے ہوئے تھے۔ ایسا لگتا تھا جیسے اب سانس چلی اب سانس چلی! یہ لگتا ہی نہیں تھا کہ اب وہ سنسار میں نہیں ہیں۔

और बच्चे अन्तिम दर्शन करने आ रहे थे. वह चौखट पर मस्तक नवाते, फूल और पैसे चढ़ाते, और विदा हो जाते.

रोज की तरह सुबह के साढ़े तीन बजे बापूजी के तकिये के नीचे रखी घड़ी टक-टक करके उनको जगा दिया करती थी और वह जागते ही 'ब्रजकिशन' पुकारकर पहले मुझे फिर 'मनु, आभा, शीला' कहकर तीनों लड़कियों को जगाते थे. मैं उनके बाएं हाथ और लड़कियां दाएं हाथ सोती थीं. किसी दिन देर से सोने के कारण अगर समय पर बापूजी की आंख नहीं खुलती और हम सब उठ बैठते तो चुपके-चुपके हम कानाफूसी करने लगते और सोचते, बापू को जगाएं या नहीं. न जगाएं तो प्रार्थना का समय हो रहा है, वह कैसे टल सकता है ? आज्ञा थी कि आंख न खुले तो जगा देना. एक ओर यह आज्ञा, दूसरी ओर यह विचार कि वह थोड़ा और आराम कर लें तो अच्छा हो. मगर प्रार्थना तो समय पर होनी ही चाहिए. उठाने की जिम्मेदारी मेरी थी. बहुत धीमे से उनके कान के पास जाकर कहता—"बापूजी ! बापूजी !" वह गहरी नींद में सोये होते. मैं कुछ छन रुक जाता, मगर प्रार्थना के समय का खयाल आ जाता और अबकी बार जरा जोर से पुकारता—"बापूजी !" और वह फौरन उठ बैठते.

लेकिन आज न वह उठे और न मुझे आवाज दी, न अपनी बेटियों को ही पुकारा. उलटा हम सब मिलकर इतने जोर जोर से उन्हें पुकार रहे थे और फिर भी वह नहीं उठ रहे थे. उन्हें आज क्या हो गया ? वह जागते क्यों नहीं ?

प्रार्थना होने लगी. पर आज उन्होंने न 'नम्बो' कहा, न 'वो

اور بچے انتم درشن کرنے آ رہے تھے۔ وہ چوکھٹ پر مستک نواتے پھول اور پیسے چڑھاتے اور ودیا ہو جاتے۔

روز کی طرح صبح کے ساڑھے تین بجے باپو جی کے تکیے کے نیچے رکھی گھڑی ٹک ٹک کرکے ان کو جگا دیا کرتی تھی اور وہ جاگتے ہی 'برج کشن' پکار کر پہلے مجھے پھر منو، آبھا، شیلا کہہ کر تینوں لڑکیوں کو جگاتے تھے۔ میں ان کے بائیں ہاتھ لڑکیاں دائیں ہاتھ سوتی تھیں۔ کسی دن دیر سے سونے کے کارن اگر سمے پر باپو جی کی آنکھ نہیں کھلتی اور ہم سب اٹھ بیٹھتے تو چپکے چپکے ہم کانا پھوسی کرنے لگتے اور سوچتے، باپو کو جگائیں یا نہیں۔ نہ جگائیں تو پرارتھنا کا سمے ہو رہا ہے، وہ کیسے ٹل سکتا ہے؟ آگیا تھی کہ آنکھ نہ کھلے تو جگا دینا۔ ایک اور یہ آگیا، دوسری اور یہ وچار کہ وہ تھوڑا اور آرام کر لیں تو اچھا ہے۔ مگر پرارتھنا تو سمے پر ہونی ہی چاہیے۔ اٹھانے کی ذمہ داری میری تھی۔ بہت دھیمے سے ان کے کان کے پاس جا کر کہتا —— "باپو جی! باپو جی!" وہ گہری نیند میں سوئے ہوتے۔ میں کچھ چھن رک جاتا۔ مگر پرارتھنا کے سمے کا خیال آ جاتا اور اب کی بار ذرا اونچے پکارتا — "باپو جی!" اور وہ فوراً اٹھ بیٹھتے۔

لیکن آج نہ وہ اٹھے اور نہ مجھے آواز دی، نہ اپنی بیٹیوں کو ہی پکارا۔ الٹا ہم سب مل کر اتنے زور زور سے انھیں پکار رہے تھے اور پھر بھی وہ نہیں اٹھ رہے تھے۔ انھیں آج کیا ہو گیا؟ وہ جاگتے کیوں نہیں؟

پرارتھنا ہونے لگی۔ پر آج انھوں نے نہ 'نمبو' کہا، نہ دو دو

मिनट की शान्ति.' यह सब कहनेवाला आज ख़ुद अनन्त शांति की गोद में सो रहा था और हम सब उसके चारों ओर धीमे स्वर से उच्चारण कर रहे थे—

"ईशावास्यमिदं सर्वम् यत् किंच जगत्यां जगत्.
तेन त्यक्तेन भुंजीथाः मा गृधः कस्यस्विद् धनम्."

'इस जगत में जो कुछ भी जीवन है वह सब ईश्वर का बनाया हुआ है, इसलिए तू ईश्वर के नाम से त्याग करके यथाप्राप्त भोग किया कर; किसी के धन की वासना मत कर.'

प्रार्थना समाप्त हुई. गीता-पारायण हुआ. ग्रंथ साहब का पाठ हुआ. पौ फटने लगी. छः बज गए. बाहर दर्शकों की भीड़ बढ़ती आ रही थी. देश-देशान्तर के एलची और सरकारी जन श्रद्धा के फूल भेंट करने लगे. दर्शनों के लिये उस पवित्रतम शरीर को फिर एक बार बिड़ला-भवन की छत पर ले जाना पड़ा. अब ११ का समय हो आया था. बाहर उनके ले जाने को फ़ौजी रथ सजाया जा रहा था. उन्हें हम नीचे लाए. तिरंगे झंडे से लाश ढक दी गई. मुँह खुला था. कंधों पर रखकर हम उन्हें बाहर लाये और फूलों की सेज पर रख दिया. सरदार आज भी बुत की तरह उनके पास बैठ गए. दूसरे कुछ रथ पर, कुछ रथ के आगे हुए. ११ बजे रथ रस्सों से खींच कर बिड़ला-भवन के बाहर निकाला गया. "महात्मा गांधी की जय!" "राष्ट्र-पिता की जय!" के नारों से आकाश गूंज उठा. सड़क के किनारे खड़ी जनता ने अपनी श्रद्धांजलियां भेंट करनी शुरू कीं और रथ धीरे-धीरे राजघाट की ओर

منٹ کی شانتی. یہ سب کہنے والا آج خود اننت شانتی کی گود میں سو رہا تھا اور ہم سب اُس کے چاروں اور دھیمے سور سے اُچارن کر رہے تھے۔

"ایشاواسیہ مدن سروم یتکنچ جگتیاں جگت
تین تیکتین بھونجی تھا ما گردھ کسیہ سوِد دھنم"

'اس جگت میں جو کچھ بھی جیون ہے وہ سب ایشور کا بنایا ہوا ہے، اس لئے تو ایشور کے نام سے تیاگ کرکے یتھاپراپت بھوگ کیا کر، کسی کے دھن کی واسنا مت کر'۔

پرارتھنا سماپت ہوئی۔ گیتا پارائن ہوا۔ گرنتھ صاحب کا پاٹھ ہوا۔ پو پھٹنے لگی۔ چھ بج گئے۔ باہر درشکوں کی بھیڑ بڑھتی جا رہی تھی۔ دیش دیشانتر کے ایلچی اور سرکاری جن شردھا کے پھول بھینٹ کرنے لگے۔ درشنوں کے لئے اُس پوترتم شریر کو پھر ایک بار برلا بھون کی چھت پر لے جانا پڑا۔ اب ۱۱ کا سمے ہو آیا تھا۔ باہر ان کے لے جانے کو فوجی رتھ سجایا جا رہا تھا۔ اُنھیں ہم نیچے لائے۔ ترنگے جھنڈے سے لاش ڈھک دی گئی۔ منہ کھلا تھا۔ کندھوں پر رکھ کر ہم اُنھیں باہر لائے اور پھولوں کی سیج پر رکھ دیا۔ سردار آج بھی بت کی طرح ان کے پاس بیٹھ گئے۔ دوسرے کچھ رتھ پر کچھ رتھ کے آگے ہوئے۔ ۱۱ بجے رتھ رسّوں سے کھینچ کر برلا بھون کے باہر نکالا گیا۔ "مہاتما گاندھی کی جے" "راشٹر پتا کی جے!" کے نعرے سے آکاش گونج اٹھا۔ سڑک کے کنارے کھڑی جنتا نے اپنی شردھانجلیاں بھینٹ کرنی شروع کیں اور رتھ دھیرے

ईश्वर अल्ला तेरे नाम, सबको सन्मति दे भगवान !" कण्ठों से रुँधे हुए सुर में निकली हुई यह धुन धीरे-धीरे सारे वायु-मण्डल में बसने लगी. शव-यात्रा को राजघाट तक पहुँचाने में ६ घंटे लग गए.

३१ तारीख की शाम को एक बार पांच फिर बजे. पर आज बापू जी अपनी दोनों प्यारी लड़कियों का सहारा लिये प्रार्थना-स्थल पर नहीं आ रहे थे. आज अनेक हाथ उनको अपने सिर और कंधों पर उठाये चन्दन की लकड़ियों पर रख रहे थे. चारों ओर से लाखों कंठों से जयकारे निकल रहे थे. और उसके साथ-साथ करुण क्रन्दन भी.

तख्ता चिता पर रख दिया गया. अपने बापू के चारों ओर खड़े होकर साथियों ने अन्तिम प्रार्थना की और फूलों से भी कोमल उस प्यारे शरीर को लकड़ियों से ढक दिया. वह तेजस्वी रूप सदा के लिए आंखों से ओझल हो गया.

रामदास भाई ने कपूर जलाकर चिता सुलगाई. थोड़ी ही देर में चन्दन की लकड़ियों ने प्रचण्ड ज्वालाओं का रूप धारण कर लिया और उस दिव्य मूर्ति को जो चालीस करोड़ के हृदय में विराजती थी, सदा के लिए अपने में समेट लिया.

बापू जी चले गए. क्या सचमुच वह अब नहीं हैं ? नहीं, मुझे यह कहना ज़रा भी अच्छा नहीं लगता कि अब वह नहीं हैं. वह शरीरवान् थे, अब बेशरीर हो गए; वह ज़ाहिर थे, अब ज़ाहिर नहीं हैं. वह मर कैसे सकते हैं ? यह भी कैसे कहूँ कि वह अब यहाँ मौजूद नहीं हैं ? हिन्द का ज़र्रा ज़र्रा उनकी याद से भरा

ایشور اللہ تیرے نام، سب کو سنمتی دے بھگوان!" کنٹھوں سے روندھے ہوئے سُر میں نکلی ہوئی یہ دھن دھیرے دھیرے سارے وایو منڈل میں بسنے لگی۔ شو یاترا کو راج گھاٹ تک پہونچانے میں ۶ گھنٹے لگ گئے۔

۳۱ تاریخ کی شام کو ایک بار پانچ پھر بجے۔ پر آج باپو جی اپنی دونوں پیاری لڑکیوں کا سہارا لئے پرارتھنا ستھل پر نہیں جا رہے تھے۔ آج ایک ہاتھ ان کو اپنے سر اور کندھوں پر اٹھائے چندن کی لکڑیوں پر رکھ رہے تھے۔ چاروں اور سے لاکھوں کنٹھوں سے جیکارے نکل رہے تھے۔ اور اس کے ساتھ ساتھ کرون کرندن بھی۔

تختہ چِتا پر رکھ دیا گیا۔ اپنے باپو کے چاروں اور کھڑے ہوکر ساتھیوں نے انتم پرارتھنا کی اور پھولوں سے بھی کومل اس پیارے شریر کو لکڑیوں سے ڈھک دیا۔ وہ تیجسوی روپ سدا کے لئے آنکھوں سے اوجھل ہوگیا۔

رام داس بھائی نے کپور جلا کر چتا سلگائی۔ تھوڑی ہی دیر میں چندن کی لکڑیوں نے پرچنڈ جوالاؤں کا روپ دھارن کرلیا اور اس دویہ مورتی کو جو چالیس کروڑ کے ہردے میں وِراجتی تھی، سدا کے لئے اپنے میں سمیٹ لیا۔

باپو جی چلے گئے۔ کیا سچ مچ وہ اب نہیں ہیں؟ نہیں مجھے یہ کہنا ذرا بھی اچھا نہیں لگتا کہ اب وہ نہیں ہیں۔ وہ شریروان تھے، اب بے شریر ہوگئے، وہ ظاہر تھے، اب ظاہر نہیں ہیں۔ وہ مر کیسے سکتے ہیں؟ یہ بھی کیسے کہوں کہ وہ اب یہاں موجود نہیں ہیں؟ ہند کا ذرہ ذرہ ان کی یاد سے بھرا

पड़ा है. पहले वह हमसे जुदा हस्ती थे, अब हममें भी समा गए हैं. हमारे और उनके बीच का अन्तर मिट गया है. वह अब तक एक शरीर से हमारी सेवा और रखवाली करते थे, अब वह अनेक प्रकार से हमारी रखवाली कर रहे हैं. क्या ईश्वर के शरीर है? क्या उसको हमने कभी देखा है? मगर वह तो चौबीस घंटे बिना थके हमारी रखवाली कर रहा है. बापू जी की ज्योति उस एकात्मा से ही निकली थी, वह उसी में विलीन हो गई. वह सदा हमें सही रास्ता दिखावेगी.

फिर भी न मालूम क्यों दिल को तसल्ली नहीं होती. आज अनाथ सा बैठा-बैठा मैं यही सोचा करता हूँ–"उनके साथ का मेरा यह ३० वर्ष का सम्पर्क स्वप्न था या हक़ीक़त?" क्या कोई ज्ञानी इसका जवाब देगा?

अँधेरा बढ़ता जायगा

(भाई इन्द्र प्रताप तिवारी)

तीस जनवरी की शाम से
चले अँधेरे में
बुझा के अपनी रोशनी,
चिराग़ जो सँजोया
मादरे वतन ने,
गुल किये, चले मगर,
मगर न राह पा सके
अँधेरा बढ़ता आ रहा है

پڑا ہے۔ پہلے وہ ہم سے جدا ہستی تھے، اب ہم میں بھی سما گئے ہیں۔ ہمارے اور ان کے بیچ کا انتر مٹ گیا ہے۔ وہ اب تک ایک شریر سے ہماری سیوا اور رکھوالی کرتے تھے، اب وہ انیک پرکار سے ہماری رکھوالی کر رہے ہیں۔ کیا ایشور کے شریر ہے؟ کیا اس کو ہم نے کبھی دیکھا ہے؟ مگر وہ تو چوبیس گھنٹے بنا تھکے ہماری رکھوالی کر رہا ہے۔ باپو جی کی جیوتی اُس ایکاتما سے ہی نکلی تھی، وہ اُسی میں ولین ہو گئی۔ وہ سدا ہمیں صحیح راستہ دکھاوے گی۔

پھر بھی نہ معلوم کیوں دل کو تسلّی نہیں ہوتی۔ آج اناتھ سا بیٹھا بیٹھا میں یہی سوچا کرتا ہوں۔ "ان کے ساتھ کا میرا یہ ۳۰ ورش کا سمپرک سوپن تھا یا حقیقت؟" کیا کوئی گیانی اس کا جواب دے گا؟

اندھیرا بڑھتا جائے گا

(بھائی اندر پرتاپ تیواری)

تیس جنوری کی شام سے
چلے اندھیرے میں
بجھا کے اپنی روشنی،
چراغ جو سنجویا
مادرِ وطن نے
گل کئے، چلے مگر،
مگر نہ راہ پا سکے
اندھیرا بڑھتا جا رہا ہے۔

और बढ़ता जायगा
न अब मिटेंगी कजलियाँ
जो छा गई हैं ख़ून की ललाई ले
हमारे आसमान पर,
हमारी राह में अभी तो और
जाने और कितनी कजलियाँ घिरेंगी
कुफ़्र पितृघात का
अभी कहाँ !
अभी तो सर पे नाचेगा
फटेगा आसमाँ
गिरेंगी बिजलियाँ
ज़मीन के कलेजे के फफोले फूट बह चलेंगे
ज़लज़ले हिलायेंगे
हमारी नींव
हम खड़े तकेंगे
और मिट चलेंगे
पाप के अँधेरे में
अँधेरा बढ़ता आ रहा है
और बढ़ता जायगा
न अब मिटेंगी कजलियाँ
जो छा गई हैं, ख़ून की ललाई ले
हमारे आसमान पर !

———

اور بڑھتا جائے گا
نہ اب مٹیں گی کجلیاں
جو چھا گئی ہے خون کی للائی سے
ہمارے آسمان پر،
ہماری راہ میں ابھی تو اور
جانے اور کتنی کجلیاں
کفرِ پتر گھات کا
ابھی کہاں!
ابھی تو سر پہ ناچے گا
پھٹے گا آسمان
گریں گی بجلیاں
زمیں کے کلیجے کے پھپھولے پھوٹ بہ چلیں گے
زلزلے ہلائیں گے
ہماری نیو
ہم کھڑے تکیں گے
اور مٹ چلیں گے
پاپ کے اندھیرے میں
اندھیرا بڑھتا آرہا ہے
اور بڑھتا جائے گا
نہ اب مٹیں گی کجلیاں
جو چھا گئی ہیں خون کی للائی سے
ہمارے آسمان پر

आयेंगे. गांधी जी का ख़याल बिलाशुबह इससे बलंद था. उनका कहना था कि आदमी जिस जिस्म को पैदा नहीं कर सकता, उसको वह ख़तम भी नहीं कर सकता. उसे उसको मार डालने का भी अधिकार नहीं है. आदमी अगर अपने दुश्मन को मार डाले तो उसकी यह जीत हैवानी जीत है. इसमें इन्सानियत का क्या तक़ाज़ा है ? आदमी में जो आदमीयत है उसमें और जानवरों की हैवानियत में वह साफ़ साफ़ एक फ़र्क़ देखते थे. जानवर के सामने जो भी गया वह उसको समझा बुझा तो सकता नहीं न वह उसे सही रास्ते पर ला सकता है, उसके पास जिस्मानी क़ुव्वत भी आदमी से ज़्यादा है, वह उसे मार डालता है. इस तरह वह अपने दुश्मन को ख़तम करके अपने को विजयी समझता है. फ़ारसी में एक कहावत है कि सर दर्द का इलाज सर को ख़तम करना ही नहीं है. उसी तरह दुश्मन को ख़तम कर देना ही दुश्मन पर विजय पाना नहीं है; यह गांधी जी का साफ़ साफ़ मत था.

(६)

गांधी जी अहिंसा को कमज़ोरों का हथियार भी नहीं मानते थे. कोई आदमी किसी कमज़ोर को मारे और वह मार खाता चला जाय और बिना हरकत के पड़ा रहे, यह भी गांधी जी की नज़र में अहिंसा न थी. ऐसा करना और ज़ुल्म को दरगुज़र करना गांधी जी की नज़र में हिंसा और पाप था. गांधी जी का कहना था, ज़ुल्म करने वाले से ज़्यादा ज़ुल्म सहने वाला ज़ुल्म फैलाने के लिए पापी है. वह तो अहिंसा को ताक़तवरों का एक हथियार मानते थे. उनका ख़याल था कि मार खाकर मारने की कोशिश करना तो हमारी हैवानी आदत में बहुत पुरानी है. उसमें उस आदमी के मनोबल

جانیگو گاندھی جی کا خیال بلاشبہ اس سے بلند تھا۔ ان کا کہنا تھا کہ آدمی جس جسم کو پیدا نہیں کرسکتا اس کو وہ ختم بھی نہیں کرسکتا۔ اسے اس کو مار ڈالنے کا بھی ادھیکار نہیں ہے۔ آدمی اگر اپنے دشمن کو مار ڈالے تو اس کی یہ جیت حیوانی جیت ہے۔ اس میں انسانیت کا کیا تقاضہ ہے ؟ آدمی میں جو آدمیت ہے اس میں اور جانوروں کی حیوانیت میں وہ صاف صاف ایک فرق دیکھتے تھے۔ جانور کے سامنے جو بھی گیا وہ اس کو سمجھا بجھا تو سکتا نہیں نہ وہ اسے صحیح راستے پر لا سکتا ہے۔ اس کے پاس جسمانی قوت بھی آدمی سے زیادہ ہے، وہ اسے مار ڈالتا ہے۔ اس طرح وہ اپنے دشمن کو ختم کرکے اپنے کو وجئی سمجھتا ہے۔ فارسی میں ایک کہاوت ہے کہ سردرد کا علاج سر کو ختم کرنا ہی نہیں ہے۔ اسی طرح دشمن کو ختم کر دینا ہی دشمن پر وجے پانا نہیں ہے۔ یہ گاندھی جی کا صاف صاف مت تھا۔ (۶)

گاندھی جی اہنسا کو کمزوروں کا ہتھیار بھی نہیں مانتے تھے۔ کوئی آدمی کسی کمزور کو مارے اور وہ مار کھاتا چلا جائے اور بنا حرکت کے پڑا رہے، یہ بھی گاندھی جی کی نظر میں اہنسا نہ تھی۔ ایسا کرنا اور ظلم کو درگزر کرنا گاندھی جی کی نظر میں ہنسا اور پاپ تھا۔ گاندھی جی کا کہنا تھا، ظلم کرنے والے سے زیادہ ظلم سہنے والا ظلم پھیلانے کے لئے پاپی ہے۔ وہ تو اہنسا کو طاقتوروں کا ایک ہتھیار مانتے تھے۔ ان کا خیال تھا کہ مار کھاکر مارنے کی کوشش کرنا تو ہماری حیوانی عادت میں بہت پرانی ہے۔ اس میں اس آدمی کے منوبل

यानी आदमीयत को कहाँ जगह है. जिस तरह कमजोर का बेहद लाचारी में मार खा लेना स्वाभाविक है, उसी तरह आदमी का मार खाते वक़्त चाहे दस पर एक ही थप्पड़ क्यों न हो मार देना भी बहुत स्वाभाविक है. अगर वह मारे नहीं तो अपने मन में भी गाली देना बहुत स्वाभाविक है. पर ऐसी गाली देना भी हिंसा है जिसे दुनिया चाहे न सुने पर वह आदत उसकी आत्मा पर असर ज़रूर डालती है और वह आदमी नैतिक दृष्टि से कमजोर हो जाता है. उनका कहना था कि मार खाने पर मारने वाले पर तरस खाना और उसके इस उतावलेपन और हैवानियत पर हँसना, उसे मारने से या गाली देने से कहीं ज्यादा बहादुरी है.

गांधी जी मारने वाले को मजबूरन मार खा लेने को बहुत बड़ा पाप समझते थे और इसी लिए उन्होंने जब जर्मनी ने हालैण्ड पर चढ़ाई की और हालैण्ड वाले लड़ने के लिए उतर आये तो उसे अहिंसा ही कहा. मैंने ऊपर कृष्ण और अर्जुन का जिक्र किया है पर अर्जुन की लड़ाई को भी गांधी जी इसी उसूल पर अहिंसात्मक कहते थे, और राम व रावन की लड़ाइयों को वह उसी वजह से धर्म की लड़ाई मानते थे और राम के मनोबल के इतने उपासक थे कि मरते दम भी उन्होंने राम का ही नाम लिया.

देखने में गांधी जी की अहिंसा बहुत आसान थी. उन्होंने जो आन्दोलन चलाये उनमें कम से कम नुक़सान में ज्यादा से ज्यादा फ़ायदे की उम्मीद थी इसीलिये शायद बहुत से लोग उधर झुके भी पर लोगों ने यह मरम न समझा कि गांधी जी की अहिंसा दरअसल उतनी आसान चीज़ न थी वह तो सत्य की प्रतिमूर्ति थी.

یعنی آدمیت کو کہاں جگہ ہے۔ جس طرح کمزور کا بے حد لاچاری میں مار کھا لینا سوابھاوک ہے، اسی طرح آدمی کا مار کھاتے وقت چاہے دس پر ایک ہی تھپڑ کیوں نہ ہو مار دینا بھی بہت سوابھاوک ہے۔ اگر وہ مارے نہیں تو اپنے من میں بھی گالی دینا بہت سوابھاوک ہے پر ایسی گالی دینا بھی ہنسا ہے جسے دنیا چاہے نہ سنے پر وہ عادت اس کی آتما پر اثر ضرور ڈالتی ہے اور وہ آدمی نیتک درشٹی سے کمزور ہو جاتا ہے۔ ان کا کہنا تھا کہ مار کھانے پر مارنے والے پر ترس کھانا اور اس کے اس اتاؤلے پن اور حیوانیت پر ہنسنا، اسے مارنے سے یا گالی دینے سے کہیں زیادہ بہادری ہے۔

گاندھی جی مارنے والے کی مجبوراً مار کھا لینے کو بہت بڑا پاپ سمجھتے تھے اور اسی لئے انھوں نے جب جرمنی نے ہالینڈ پر چڑھائی کی اور ہالینڈ والے لڑنے کے لئے اتر آئے تو اسے اہنسا ہی کہا۔ میں نے اوپر کرشن اور ارجن کا ذکر کیا ہے پر ارجن کی لڑائی کو بھی گاندھی جی اسی اصول پر اہنساتمک کہتے تھے، اور رام و راون کی لڑائیوں کو وہ اسی وجہ سے دھرم کی لڑائی مانتے تھے اور رام کے منوبل کے اتنے اپاسک تھے کہ مرتے دم بھی انھوں نے رام کا ہی نام لیا۔

دیکھنے میں گاندھی جی کی اہنسا بہت آسان تھی۔ انھوں نے جو آندولن چلائے ان میں کم سے کم نقصان میں زیادہ سے زیادہ فائدے کی امید تھی اسی لئے شاید بہت سے لوگ ادھر جھکے بھی پر لوگوں نے یہ مرم نہ سمجھا کہ گاندھی جی کی اہنسا دراصل اتنی آسان چیز نہ تھی وہ تو ستیہ کی پرتی مورتی تھی۔

उनके सत्य को अगर छोड़ दिया जाय तो फिर उनकी अहिंसा में कोई शक्ति ही नहीं रह जाती. सत्य के बिना अहिंसा बेजान थी. वह तो आत्मा में एक नई रोशनी और वह भी ईश्वरी रोशनी को जलाने का एक तरीक़ा था, जो राम रावण की लड़ाई में या धर्मक्षेत्र कुरुक्षेत्र में धृतराष्ट्र की दूसरों की चीज़ को हड़पने वाली और रावण ज़ेहनियत को ख़ुद मार डालती थी. लोगों ने उसके इस रूप को नहीं समझा. यह रूप इन्सान और इन्सानी ज़िन्दगी की एक बड़ी क्रान्ति थी जो ख़ुद एक दिन में न हो सकती थी. यह एक साधना थी, जो करने की चीज़ थी. इस नासमझी की ही वजह थी कि जब जापान के हमले शुरू हुए तो कांग्रेस जनों ने कहना शुरू किया कि अहिंसा हमारी पालिसी है. गांधी जी की अहिंसा पालिसी न थी, वह तो ज़िन्दगी का एक सवाल था. जिस तरह साँस जीते जी आदमी का दम नहीं छोड़ सकती, गांधी जी की अहिंसा भी अहिंसा में विश्वास रखने वाले का दम छोड़ने वाली न थी.

अपनी ज़िन्दगी के आख़िरी दिनों में गांधी जी को इसका बड़ा अफ़सोस था कि देश ने उनकी अहिन्सा को ग़लत समझ लिया और इस वजह से उनकी ज़िन्दगी में उन्हें एक निराशा की भी झलक दिखलाई पड़ गई. उनका कहना था कि देश ने इसे कमज़ोरों का हथियार समझा. दर असल उनकी अहिंसा तो कमज़ोरों का हथियार न थी, वह तो आत्म बल वालों का हथियार थी. इसलाम में मोहम्मद साहब ने जेहाद का उपदेश दिया. इसी

ان کے ستیہ کو اگر چھوڑ دیا جائے تو پھر اُن کی اہنسا میں کوئی شکتی ہی نہیں رہ جاتی۔ ستیہ کے بنا اہنسا بے جان تھی۔ وہ تو آتما میں ایک نئی روشنی اور وہ بھی ایشوری روشنی کو جلانے کا ایک طریقہ تھا، جو رام راون کی لڑائی میں یا دھرم چھیتر کروچھیتر میں دھرت راشٹر کی دوسروں کی چیز کو ہڑپنے والی اور راون ذہنیت کو خود مار ڈالتی تھی۔ لوگوں نے اُس کے اس روپ کو نہیں سمجھا۔ یہ روپ انسان اور انسانی زندگی کی ایک بڑی کرانتی تھی جو خود ایک دن میں نہ ہو سکتی تھی۔ یہ ایک سادھنا تھی، جو کرنے کی چیز تھی۔ اس ناسمجھی کی ہی وجہ تھی کہ جب جاپان کے حملے شروع ہوئے تو کانگریس جنوں نے کہنا شروع کیا کہ اہنسا ہماری پالیسی ہے۔ گاندھی جی کی اہنسا پالیسی نہ تھی، وہ تو زندگی کا ایک سوال تھا۔ جس طرح سانس جیتے جی آدمی کا دم نہیں چھوڑ سکتی، گاندھی جی کی اہنسا بھی اہنسا میں وشواس رکھنے والے کا دم چھوڑنے والی نہ تھی۔

اپنی زندگی کے آخری دنوں میں گاندھی جی کو اِس کا بڑا افسوس تھا کہ دیش نے اُن کی اہنسا کو غلط سمجھ لیا اور اس وجہ سے اُن کی زندگی میں انھیں ایک نراشا کی بھی جھلک دکھلائی پڑ گئی۔ اُن کا کہنا تھا کہ دیش نے اسے کمزوروں کا ہتھیار سمجھا۔ دراصل ان کی اہنسا تو کمزوروں کا ہتھیار نہ تھی، وہ تو آتم بل والوں کا ہتھیار تھی۔ اسلام میں محمد صاحب نے جہاد کا اُپدیش دیا۔ اسی جہاد کے لئے لوگ اکثر کہتے ہیں کہ اسلام تلوار سے پھیلا

पर वह जेहाद क्या था ? वह गुण्डों का कोई कारनामा न था. गुन्डे मुसलमान की छुरेबाजी जेहाद नहीं है, जेहाद तो खुदा की राह में, खुदा के लिये लड़ी जाने वाली लड़ाई का नाम है. जेहाद की लड़ाई के हुक्म दिये जाने के वक्त मुसलमानों की ताक़त ही क्या थी ? पूरी बुत परस्त दुनिया उनके खिलाफ थी. फिर उन चंद मुसलमानों की औक़ात ही क्या थी. उनकी तलवार भी उनको दुनियावी नज़र से फ़तेह नहीं दिला सकती थी. वह तो उनकी रूहानी ताक़त थी जो फ़तेह दिलाती थी. जेहाद पर एक नज़र डालने से क़ब्ल जेहाद का पैग़ाम देने वाले हज़रत मोहम्मद पर भी एक नज़र डालनी होगी. मोहम्मद साहब जब घर से निकलते तो एक बुढ़िया उनके ऊपर कूड़ा डाल देती थी. रोज़मर्रा की यही कहानी थी. एक दिन जब मोहम्मद साहब घर से निकले और बुढ़िया ने कूड़ा न डाला तो मोहम्मद साहब वहीं ठहर गये और बाद में दरियाफ़्त करने पर जब उन्हें मालूम हुआ कि बुढ़िया बीमार है तो मोहम्मद साहब खुद बुढ़िया की चारपाई तक गये और कहा, कूड़ा डाल दो. बुढ़िया शरमा गई और उस दिन से इस्लाम की पैरो हो गई. इस्लाम को इतना बल मोहम्मद साहब के इन अहिंसात्मक व्यवहारों से ही मिला, मुसलमान अपनी रूहानी ताक़त से ग़ैर मुसलमानों पर विजयी हुए. इन सब बातों को हम कभी भी गांधी जी की अहिंसा से अलग नहीं कर सकते.

गांधी जी की अहिंसा काम का एक वह तरीक़ा था जिसके अनुसार आदमी अपने कर्मफल में अनासक्त (बेलाग) होता हुआ भी अपने निशाने की ओर बढ़ता था. वह आदमी को सब कुछ खुदा

پر وہ جہاد کیا تھا ؟ وہ گنڈوں کا کوئی کارنامہ نہ تھا گنڈے مسلمان کی چھرے بازی جہاد نہیں ہے، جہاد تو خدا کی راہ میں خدا کے لئے لڑی جانے والی لڑائی کا نام ہے جہاد کی لڑائی کے حکم دئے جانے کے وقت مسلمانوں کی طاقت ہی کیا تھی ؟ پوری بُت پرست دنیا ان کے خلاف تھی۔ پھر ان چند مسلمانوں کی اوقات ہی کیا تھی۔ ان کی تلوار بھی اُن کو دنیاوی نظر سے فتح نہیں دلا سکتی تھی۔ وہ تو ان کی روحانی طاقت تھی جو فتح دلاتی تھی۔ جہاد پر ایک نظر ڈالنے سے قبل جہاد کا پیغام دینے والے حضرت محمد پر بھی ایک نظر ڈالنی ہوگی۔ محمد صاحب جب گھر سے نکلتے تو ایک بڑھیا اُن کے اوپر کوڑا ڈال دیتی تھی۔ روزمرہ کی یہی کہانی تھی۔ ایک دن جب محمد صاحب گھر سے نکلے اور بڑھیا نے کوڑا نہ ڈالا تو محمد صاحب وہیں ٹھہر گئے اور بعد میں دریافت کرنے پر جب انھیں معلوم ہوا کہ بڑھیا بیمار ہے تو محمد صاحب خود بڑھیا کی چارپائی تک گئے اور کہا، کوڑا ڈال دو۔ بڑھیا شرما گئی اور اس دن سے اسلام کی پیرو ہو گئی۔ اسلام کو اتنا بل محمد صاحب کے ان اہنسا تمک ویوہاروں سے ہی ملا۔ مسلمان اپنی روحانی طاقت سے غیر مسلمانوں پر وجئی ہو گئے۔ ان سب باتوں کو ہم کبھی بھی گاندھی جی کی اہنسا سے الگ نہیں کر سکتے۔

گاندھی جی کی اہنسا کام کا ایک وہ طریقہ تھا جس کے انوسار آدمی اپنے کرم پھل میں اناسکت (بےلاگ) ہوتا ہوا بھی اپنے نشانے کی اور بڑھتا تھا۔ وہ آدمی کو سب کچھ خدا

पर छोड़ कर काहिल होना भी नहीं सिखाता था. जिन दिनों गांधी जी गोल मेज कानफ़रेन्स में लंदन गये थे, उन्होंने अमरीका के लिए एक संदेश दिया था. वह संदेश गांधी जी की इस नजर को साफ़ कर देता है. उन्होंने उसमें कहा कि दिन के बाद जिस तरह रात होती है उसी तरह हिन्द में अंगरेजी राज का ख़ात्मा भी जरूरी है पर हम तो इसलिये उसके लिये कोशिश करते हैं कि हमें काम करना है. वह कल के लिये उम्मीद भी रखते थे. आशावान थे, पर फल क्या होगा इसे वह ईश्वर के ही भरोसे छोड़ देते थे.

उनकी अहिंसा का हथियार किसी आदमी के ख़िलाफ़ न उठता था और न वह उठाना ही चाहते थे. जब वह जार्ज पञ्चम से मिलने गये तो उनसे उन्होंने पूछा कि आप मेरे ख़िलाफ़ बग़ावत करते हैं. गांधी जी ने कहा आपके ख़िलाफ़ कैसी बग़ावत ? बग़ावत तो है ब्रिटिश साम्राजशाही के ख़िलाफ़. उनकी अहिन्सा किसी आदमी के ख़िलाफ़ होती तो वह यह जवाब नहीं दे सकते थे.

गांधी जी के इस अहिंसा के इस्तेमाल की कसौटी थी आत्मा. उनका ख़याल था कि आत्मा सदा सच सलाह देती है. एक बार मैंने उनको लिखा कि आपके सत्याग्रह में सरकारी नौकरों का क्या फ़र्ज़ है ? सरकारी नौकर तो जिसका नमक खाता है, उसके लिये तो उसका हलाल करना ही वाजिब है और सत्य है, फिर वह आपके आन्दोलन में क्या करे ? गांधी जी ने जवाब दिया, अपनी आत्मा टटोलो, जो जवाब दे वही करो. यह जवाब ठीक वही था जो वह अक्सर कहा करते थे. पर उसके समझने के लिये आत्मा और

پر چھوڑ کر کاہل ہونا بھی نہیں سکھاتا تھا۔ جن دنوں گاندھی جی گول میز کانفرنس میں لندن گئے تھے، انھوں نے امریکہ کے لئے ایک سندیش دیا تھا۔ وہ سندیش گاندھی جی کی اس نظر کو صاف کر دیتا ہے۔ انھوں نے اُس میں کہا کہ دن کے بعد جس طرح رات ہوتی ہے اُسی طرح ہند میں انگریزی راج کا خاتمہ بھی ضروری ہے پر ہم تو اس لئے اُس کے لئے کوشش کرتے ہیں کہ ہمیں کام کرنا ہے۔ وہ کل کے لئے امید بھی رکھتے تھے۔ آشاوان تھے، پر پھل کیا ہوگا اسے وہ ایشور کے ہی بھروسے چھوڑ دیتے تھے۔

اُن کی اہنسا کا ہتھیار کسی آدمی کے خلاف نہ اُٹھتا تھا اور نہ وہ اٹھانا ہی چاہتے تھے۔ جب وہ جارج پنجم سے ملنے گئے تو اُن سے انھوں نے پوچھا کہ آپ میرے خلاف بغاوت کرتے ہیں۔ گاندھی جی نے کہا آپ کے خلاف کیسی بغاوت؟ بغاوت تو ہے برٹش سامراج شاہی کے خلاف۔ ان کی اہنسا کسی آدمی کے خلاف ہوتی تو وہ یہ جواب نہیں دے سکتے تھے۔

گاندھی جی کے اس اہنسا کے استعمال کی کسوٹی تھی آتما۔ اُن کا خیال تھا کہ آتما سدا سچ صلاح دیتی ہے۔ ایک بار میں نے اُن کو لکھا کہ آپ کے ستیاگرہ میں سرکاری نوکروں کا کیا فرض ہے؟ سرکاری نوکر تو جس کا نمک کھاتا ہے، اس کے لئے تو اُس کا حلال کرنا ہی واجب ہے اور ستیہ ہے، پھر وہ آپ کے آندولن میں کیا کرے؟ گاندھی جی نے جواب دیا اپنی آتما ٹٹولو، جو جواب دے وہی کرو۔ یہ جواب ٹھیک وہی تھا جو وہ اکثر کہا کرتے تھے۔ پر اُس کے سمجھنے کے لئے آتما اور

दिमाग़ इन्सानी और हैवानी ताक़त, दैवी और दानवी ख़यालात में फ़रक़ करना ज़रूरी था. बिला शुबह दानवी शक्ति को माया के रूप प्रगट करने की ताक़त है, उसमें बड़े खिंचाव हैं, ज़ाहिरा उसमें बड़ा आकर्षण है लेकिन उसे तो सत्याग्रही को छोड़ना ही होगा. बिना उसके किया गया सत्याग्रह तो सत्याग्रह या धर्मयुद्ध है ही नहीं.

अहिंसा में विरोध ज़ाहिर करने का तरीक़ा था हड़ताल और प्रदर्शन. और सब से आख़िरी हथियार था अनशन. वह अनशन दूसरे पर दबाव डालने के ख़याल से न करते थे. उनके अनशन का असली मकसद था आत्मा शुद्धि और ख़ुद अपनी आत्मा को ऊँचा उठाना. ईसाई कहते हैं कि हज़रत ईसा हमारे पापों के लिये मरे. इसी तरह गांधी जी भी हमारे ही पापों की ज़िम्मेदारी अपने ऊपर ले लेते थे और अनशन के आख़िरी हथियार को अपनाते थे.

गांधी जी की अहिंसा ज़बान से कहने की चीज़ न थी. वह तो मन और अमल की चीज़ थी. हर सत्याग्रही चाहे कह कुछ ले लेकिन उसकी आत्मा ही उसके सोते वक़्त एकान्त में उसकी कसौटी है और अगर वह सत्य की भी शरण ले तो वह ख़ुद जान जायगा कि उसका सत्याग्रह कहाँ तक सत्याग्रह है.

دماغ انسانی اور حیوانی طاقت، دَیوی اور دانوی خیالات میں فرق کرنا ضروری تھا۔ بلا شبہ دانوی شکتی کو مایا کے روپ پرگٹ کرنے کی طاقت ہے، اُس میں بڑے کھنچاؤ ہیں، ظاہرا اُس میں بڑا آکرشن ہے لیکن اُسے تو ستیاگرہی کو چھوڑنا ہی ہوگا۔ بنا اُس کے کیا گیا ستیاگرہ تو ستیاگرہ یا دھرم یُدھ ہے ہی نہیں۔

اہنسا میں ورودھ ظاہر کرنے کا طریقہ تھا ہڑتال اور پردرشن۔ اور سب سے آخری ہتھیار تھا انشن۔ وہ انشن دوسرے پر دباؤ ڈالنے کے خیال سے نہ کرتے تھے۔ اُن کے انشن کا اصلی مقصد تھا آتما شدھی اور خود اپنی آتما کو اونچا اٹھانا۔ عیسائی کہتے ہیں کہ حضرت عیسیٰ ہمارے پاپوں کے لئے مرے۔ اسی طرح گاندھی جی بھی ہمارے ہی پاپوں کی ذمے داری اپنے اوپر لے لیتے تھے اور انشن کے آخری ہتھیار کو اپناتے تھے۔

گاندھی جی کی اہنسا زبان سے کہنے کی چیز نہ تھی۔ وہ تو من اور عمل کی چیز تھی۔ ہر ستیاگرہی چاہے کہہ کچھ لے لیکن اُس کی آتما ہی اُس کے سوتے وقت ایکانت میں اُس کی کسوٹی ہے اور اگر وہ ستیہ کی بھی شرن لے تو وہ خود جان جائے گا کہ اُس کا ستیاگرہ کہاں تک ستیاگرہ ہے۔

बापू की यादगार

(भाई श्री कृष्णदास)

राष्ट्र-पिता बापू की हत्या हुए साल भर हो गये. १९४८ की ३० जनवरी, ५ बजे संध्या के पहिले कौन हिन्दुस्तानी था जो यह ख़याल भी कर सकता था. कि देश में ऐसी कोई जमात या ऐसा कोई इन्सान भी है जो क़ौम के बाप को गोलियों का शिकार बना सकता है. ८० बरस के बूढ़े शरीर को पिस्तौल की गोलियों से छलनी कर देने वाले हाथ भी किस चीज़ के बने रहे होंगे ! ज़ाहिर है कि महात्मा गांधी के ऊपर हाथ उठाने वाला कोई पागल नहीं हो सकता था. दर्शन, अर्थशास्त्र या राजनीति चाहे कोई भी मैदान हो महात्मा जी एक एक क़दम फूँक कर, एक एक बारीकी सोच कर और उसके नतीजों पर पूरा ग़ौर करके ही अपना पाँव आगे बढ़ाते थे. ऐसे आदमी से, जो सिर से पैर तक इन्सान ही इन्सान था, जिसने अपनी सारी जिन्दगी इन्सान की सेवा और इन्सान की पूजा करने में लगाई थी, जिसने हमेशा यह कोशिश की थी कि दुनिया में रहने वाले इन्सान ख़ुशहाल और बेहतर जिन्दगी बसर कर सकें, जिसने इन्सान को नई हिम्मत, नई ताक़त और नई रोशनी दी थी और जिसने इन्सान को अपने ऊपर भरोसा करना सिखाया था, उस आदमी को मार डालने वाला ज़रूर

باپو کی یادگار

(بھائی شری کرشن داس)

راشٹر۔پتا باپو کی ہتیا ہوئے سال بھر ہوگئے۔ ۱۹۴۸ء کی ۳۰ جنوری، ۵ بجے سندھیا کے پہلے کون ہندستانی تھا جو یہ خیال بھی کرسکتا تھا کہ دیش میں ایسی کوئی جماعت یا ایسا کوئی انسان بھی ہے جو قوم کے باپ کو گولیوں کا شکار بنا سکتا ہے۔ ۸۰ برس کے بوڑھے شریر کو پستول کی گولیوں سے چھلنی کر دینے والے ہاتھ بھی کس چیز کے بنے رہے ہوں گے! ظاہر ہے کہ مہاتما گاندھی کے اوپر ہاتھ اٹھانے والا کوئی پاگل نہیں ہوسکتا تھا۔ درشن، ارتھ شاستر یا راج نیتی چاہے کوئی بھی میدان ہو مہاتما جی ایک ایک قدم پھونک کر، ایک ایک باریکی سوچ کر اور اس کے نتیجوں پہ پورا غور کرکے ہی اپنا پاؤں آگے بڑھاتے تھے۔ ایسے آدمی سے، جو سر سے پیر تک انسان ہی انسان تھا، جس نے اپنی ساری زندگی انسان کی سیوا اور انسان کی پوجا کرنے میں لگائی تھی، جس نے ہمیشہ یہ کوشش کی تھی کہ دنیا میں رہنے والے انسان خوش حال اور بہتر زندگی بسر کرسکیں، جس نے انسان کو نئی ہمت، نئی طاقت اور نئی روشنی دی تھی اور جس نے انسان کو اپنے اوپر بھروسہ کرنا سکھایا تھا، اُس آدمی کو مار ڈالنے والا ضرور

इन्सान-दुश्मन हैवान रहा होगा; उसने ज़रूर इन्सान की आँखों की नई रोशनी बुझाने, उसकी नई ताक़त को ख़तम करने और उसकी ख़ुशहाल ज़िन्दगी के ख़ूबसूरत सपनों को तोड़ डालने का निश्चय कर लिया होगा. जिन गांधी जी को अंग्रेज़ी हुकूमत किसी भी प्रकार की जिस्मानी तकलीफ़ देने की कभी हिम्मत न कर सकी थी उन्हीं गांधी जी के शरीर को लोहू-लुहान कर देने की हिम्मत करने वाला हैवान कितना संगदिल, कितना भयानक और कितना नीच रहा होगा !

मगर, यही सवाल उठता है कि क्या महात्मा जी की हत्या नाथू राम विनायक गोडसे नामी पागल नौजवान ने की ? ऊपर से देखने पर तो यही पता चलता है ! कचहरी में अपना बयान देते हुए गोडसे ने बापू की हत्या की जिम्मेदारी अपने ऊपर ली. उसने बताया कि उसने ख़ूब सोच समझ कर, नतीजे पर भी अच्छी तरह ग़ौर करके ही गांधी जी की हत्या की. लोग यह कहा करते थे कि महात्मा जी की मुस्लिम परवरी से हिन्दू नाराज़ हो गये थे, इसलिये एक हिन्दू ने आपा खो दिया और उन्हें मार डाला. ऐसा कहने वाले कितनी बड़ी ग़लतफ़हमी में थे यह गोडसे के बयान ने साबित कर दिया. गोडसे ने आपा खो देने के बाद पागलपन या ग़ुस्से में ऐसा काम नहीं किया, बल्कि उसने महात्मा जी की हत्या में हिन्दू जाति का कल्यान समझा. वह यह बर्दाश्त न कर सका कि हिन्दुओं का यह दुश्मन देश भर में घूम-घूम कर मुस्लिम-दोस्ती का सबक़ सिखावे.

गोडसे का [illegible] केवल [illegible] आदमी [illegible]

انسان دشمن حیوان رہا ہوگا؛ اُس نے ضرور انسان کی آنکھوں کی نئی روشنی بجھانے، اُس کی نئی طاقت کو ختم کرنے اور اُس کی خوش حال زندگی کے خوبصورت سپنوں کو توڑ ڈالنے کا نشچے کر لیا ہوگا۔ جن گاندھی جی کو انگریزی حکومت کسی بھی پرکار کی جسمانی تکلیف دینے کی کبھی ہمت نہ کر سکی تھی اُنھیں گاندھی جی کے شریر کو لہو لہان کر دینے کی ہمت کرنے والا حیوان کتنا سنگدل، کتنا بھیانک اور کتنا نیچ رہا ہوگا!

مگر، یہی سوال اُٹھتا ہے کہ کیا مہاتما جی کی ہتیا ناتھورام ونایک گوڈسے نامی پاگل نوجوان نے کی؟ اوپر سے دیکھنے پر تو یہی پتہ چلتا ہے! کچہری میں اپنا بیان دیتے ہوئے گوڈسے نے باپو کی ہتیا کی ذمے داری اپنے اوپر لی۔ اُس نے بتایا کہ اُس نے خوب سوچ سمجھ کر نتیجے پر بھی اچھی طرح غور کر کے ہی گاندھی جی کی ہتیا کی۔ لوگ یہ کہا کرتے تھے کہ مہاتما جی کی مسلم پروری سے ہندو ناراض ہو گئے تھے، اس لئے ایک ہندو نے آپا کھو دیا اور اُنھیں مار ڈالا۔ ایسا کہنے والے کتنی بڑی غلط فہمی میں تھے یہ گوڈسے کے بیان نے ثابت کر دیا۔ گوڈسے نے آپا کھو دینے کے بعد پاگل پن یا غصے میں ایسا کام نہیں کیا، بلکہ اُس نے مہاتما جی کی ہتیا میں ہندو جاتی کا کلیان سمجھا۔ وہ یہ برداشت نہ کر سکا کہ ہندوؤں کا یہ دشمن دیش بھر میں گھوم گھوم کر مسلم دوستی کا سبق سکھاوے۔

گوڈسے کا یہ نشچے کیول ایک آدمی کا نشچے نہیں

हो सकता था. ज़रूर ही इसके पीछे कोई ऐसी ताक़त और उस ताक़त को पैदा करने वाली ऐसी जमात रही होगी जो गांधी जी का जीना बर्दाश्त नहीं कर सकती थी. वह जमात जो शान्ति, स्वतन्त्रा, प्रजातन्त्र, अहिंसा, प्रेम और भाई चारे के पुजारी, प्रचारक और प्रतिमा महात्मा गांधी की हत्या कर सकती है, वह संस्था और वह शक्ति निश्चय ही शान्ति, स्वतन्त्रता, प्रजातन्त्र, अहिंसा, प्रेम और भाई चारे की दुश्मन रही होगी. वह निश्चय ही अशान्ति, गुलामी, फाशिज़्म, हिंसा, नफ़रत और घरेलू झगड़ों की समर्थक रही होगी. गोडसे इसी विचार धारा, इसी शक्ति और इसी संस्था का प्रतिनिधि था. उसने अपना ही नहीं अपनी संस्था और अपनी विचारधारा की असली शक्ल उस दिन हिन्दुस्तान की चालीस करोड़ जनता के आगे उघाड़ कर रख दी, जब कि उसने अपने और सारे देश के बाप की छाती को अपनी गोलियों से छेद दिया.

महात्मा जी अपनी जिन्दगी की आख़िरी घड़ियों में क्या कर रहे थे ? वह अपनी भूली-भटकी जनता को क्या पाठ पढ़ा रहे थे ? वह अपने देश-भाइयों को कौन सा सन्देश सुना रहे थे जो गोडसे और उसके समर्थकों को बर्दाश्त न था ? महात्मा जी अपनी प्रार्थना सभाओं में दंगाइयों का भण्डाफोड़ कर रहे थे, घूस लेने वाले सरकारी अफ़सरों, अधिकारियों और कांग्रेसमैनों को चेतावनी दे रहे थे, चोरबाजारी करने वाले, जनता को भूकों मारने वाले समाज-दुश्मन व्यापारियों और मालिकों की क़लई खोल रहे थे, प्रजातन्त्र और आज़ादी के दुश्मन उन राजाओं-नवाबों को

ہو سکتا تھا۔ ضرور ہی اِس کے پیچھے کوئی ایسی طاقت اور اُس اُس طاقت کو پیدا کرنے والی ایسی جماعت رہی ہوگی جو گاندھی جی کا جینا برداشت نہیں کر سکتی تھی۔ وہ جماعت جو شانتی، سوتنترتا، پرجاتنتر، اہنسا، پریم اور بھائی چارے کے پجاری، پرچارک اور پرتما مہاتما گاندھی کی ہتیا کر سکتی ہے، وہ سنستھا اور وہ شکتی نشچے ہی شانتی، سوتنترتا، پرجاتنتر، اہنسا، پریم اور بھائی چارے کی دشمن رہی ہوگی۔ وہ نشچے ہی اشانتی، غلامی، فاشزم، ہنسا، نفرت اور گھریلو جھگڑوں کی سمرتھک رہی ہوگی۔ گوڈسے اِسی وِچار دھارا، اِسی شکتی اور اِسی سنستھا کا پرتی ندھی تھا۔ اُس نے اپنا ہی نہیں اپنی سنستھا اور اپنی وچار دھارا کی اصلی شکل اُس دن ہندستان کی چالیس کروڑ جنتا کے آگے اُگھاڑ کر رکھ دی، جبکہ اُس نے اپنے اور سارے دیش کے باپ کی چھاتی کو اپنی گولیوں سے چھید دیا۔

مہاتما جی اپنی زندگی کی آخری گھڑیوں میں کیا کر رہے تھے؟ وہ اپنی بھولی بھٹکی جنتا کو کیا پاٹھ پڑھا رہے تھے؟ وہ اپنے دیش بھائیوں کو کون سا سندیش سنا رہے تھے جو گوڈسے اور اُس کے سمرتھکوں کو برداشت نہ تھا؟ مہاتما جی اپنی پرارتھنا سبھاؤں میں دنگائیوں کا بھنڈا پھوڑ کر رہے تھے، گھوس لینے والے سرکاری افسروں، ادھیکاریوں اور کانگریس مینوں کو چیتاونی دے رہے تھے، چور بازاری کرنے والے جنتا کو بھوکوں مارنے والے سماج دشمن ویاپاریوں اور مالکوں کی قلعی کھول رہے تھے، پرجاتنتر اور آزادی کے دشمن اُن راجاؤں۔ نوابوں کو

नंगा करके जनता के आगे रख रहे थे जो साम्प्रदायिक मनमुटाव को अपने ज़ाती फ़ायदे के लिये इस्तेमाल कर रहे थे, प्रजातन्त्र का गला घोंट रहे थे और अपने निजी स्वार्थों के लिये हज़ारों-लाखों आदमियों को क़त्ल करवा रहे थे.

तब, ऐसे महात्मा गांधी की हत्या ऐसे समय पर करने का क्या अर्थ था? ऐसे महात्मा गांधी को हिन्दू जाति का दुश्मन कह कर उनकी छाती को छेद देने को क्या अर्थ था? महात्मा जी दंगों को रोकना चाहते थे इसलिये उन्हें मार डालने का सीधा अर्थ था दंगों को आगे बढ़ाना. महात्मा गांधी घूसख़ोरी और चोर बाज़ारी को बन्द करना चाहते थे. उनकी हत्या का सीधा अर्थ था घूसख़ोरी और चोर बाज़ारी को क़ायम रखने की कोशिश करना. महात्मा गांधी आज़ादी के दुश्मनों, पूँजीपतियों और राजा-महाराजों को जनता के आगे नंगा करके रख रहे थे. महात्मा गांधी पर गोली चलाने का अर्थ था इन राजा-महाराजों और पूँजीपतियों की ग़द्दारी और देशद्रोहपूर्ण साज़िशों पर पर्दा डाले रहना.

इसलिये, मैं कहता हूँ, महात्मा गांधी की हत्या की ज़िम्मेदारी किसी भी पागल नौजवान के कन्धे पर डाल देना ग़लत है. महात्मा जी जितने महान् थे उनके हत्यारे को उतना ही बड़ा नीच होना ज़रूरी था. महात्मा जी न्याय, स्वाधीनता, प्रजातन्त्र और अहिंसा के जितने बड़े प्रतीक थे, उनके क़ातिल को अन्याय, ग़ुलामी, फ़ासिज़्म और हिंसा का उतना ही बड़ा प्रतीक मानना पड़ेगा. महात्मा जी प्रगति और शान्ति के जितने बड़े पुजारी थे, उनके

ننگا کر کے جنتا کے آگے رکھ رہے تھے جو سمپردائک من مٹاؤ کو اپنے ذاتی فائدے کے لئے استعمال کر رہے تھے، پرجاتنتر کا گلا گھونٹ رہے تھے اور اپنے نجی سوارتھوں کے لئے ہزاروں۔لاکھوں آدمیوں کو قتل کروا رہے تھے۔

تب، ایسے مہاتما گاندھی کی ہتیا ایسے سمے پر کرنے کا کیا ارتھ تھا؟ ایسے مہاتما گاندھی کو ہندو جاتی کا دشمن کہہ کر اُن کی چھاتی کو چھید دینے کو کیا ارتھ تھا؟ مہاتما جی دنگوں کو روکنا چاہتے تھے اس لئے انھیں مار ڈالنے کا سیدھا ارتھ تھا دنگوں کو آگے بڑھانا۔ مہاتما گاندھی گھوسخوری اور چور بازاری کو بند کرنا چاہتے تھے۔ اُن کی ہتیا کا سیدھا ارتھ تھا گھوسخوری اور چور بازاری کو قائم رکھنے کی کوشش کرنا۔ مہاتما گاندھی آزادی کے دشمنوں، پونجی پتیوں اور راجہ مہاراجوں کو جنتا کے آگے ننگا کر کے رکھ رہے تھے۔ مہاتما گاندھی پر گولی چلانے کا ارتھ تھا ان راجہ۔مہاراجوں اور پونجی پتیوں کی غداری اور دیش دروہ پورن سازشوں پر پردہ ڈالے رہنا۔

اس لئے، میں کہتا ہوں، مہاتما گاندھی کی ہتیا کی ذمہ داری کسی بھی پاگل نوجوان کے کندھے پر ڈال دینا غلط ہے۔ مہاتما جی جتنے مہان تھے ان کے ہتیارے کو اتنا ہی بڑا نیچ ہونا ضروری تھا۔ مہاتما جی نیائے، سوادھینتا، پرجاتنتر اور اہنسا کے جتنے بڑے پرتیک تھے، ان کے قاتل کو انیائے، غلامی، فاشزم اور ہنسا کا اتنا ہی بڑا پرتیک ماننا پڑے گا۔ مہاتما جی پرگتی اور شانتی کے جتنے بڑے پجاری تھے، اُن کے

वधिक को प्रगति दुश्मन और अशान्ति का भी उतना ही बड़ा पहरुआ मानना पड़ेगा. जिस प्रकार महात्मा जी देश का भला चाहने वाली सभी शक्तियों के प्रतिनिधि थे उसी प्रकार महात्मा गांधी पर वार करने वाला गोडसे देश का बुरा चाहने वाली सभी शक्तियों का प्रतिनिधि था.

इसलिये महात्मा जी की हत्या उन सब लोगों के लिये, जो प्रगति, स्वतन्त्रता, प्रेम, प्रजातन्त्र और न्याय के हामी थे, एक चुनौती बनकर आई थी. क्या देश ने उस चुनौती को स्वीकार किया ? क्या देश ने उन शक्तियों और संस्थाओं से खुल कर लोहा लिया जिन्होंने उसे यतीम बना दिया ? जाहिर है. अगर बापू की हत्या की चुनौती पूरे देश ने सचाई के साथ स्वीकार की होती तो आज हिन्दू महासभा, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ, अकाली पार्टी, चोर-बाजारी करने वाले धनपतियों, घूस खाने वाले अधिकारियों और सामूहिक नर-मेध के पण्डे—राजा-महाराजों का कहीं पता न होता !

साल भर हो गये—यतीम देश ने अपने बाप को और उसके एहसानों को भी भुलाना शुरू कर दिया. साम्प्रदायिकता, स्वार्थान्धता और शक्ति-संचय के इस गला-घोंटू वातावरण में बापू को याद करने और उनको श्रद्धांजलि चढ़ाने का कोई मौक़ा नहीं है. हम तब तक गांधी जी को श्रद्धांजलि चढ़ाने का हक़ नहीं पा सकते जब तक हम देश की परिस्थिति ऐसी न बना दें कि देश में नालायक़ गोडसे जैसा कोई नराधम पैदा ही न हो सके. निश्चय ही, उस हालत में देश में घूसखोर, आदमखोर, चोरबाजारी करने वाले

(८०)

بدھِک کو پرگتی دشمن اور اشانتی کا بھی اتنا ہی بڑا پہروا ماننا پڑے گا۔ جس پرکار مہاتما جی دیش کا بھلا چاہنے والی سبھی شکتیوں کے پرتینِدھی تھے اُسی پرکار مہاتما گاندھی پر وار کرنے والا گوڈسے دیش کا برا چاہنے والی سبھی شکتیوں کا پرتینِدھی تھا۔

اس لئے مہاتما جی کی ہتیا اُن سب لوگوں کے لئے، جو پرگتی، سوتنترتا، پریم، پرجاتنتر اور نیائے کے حامی تھے، ایک چنوتی بن کر آئی تھی۔ کیا دیش نے اُس چنوتی کو سویکار کیا؟ کیا دیش نے اُن شکتیوں اور سنستھاؤں سے کھل کر لوہا لیا جنھوں نے اُسے یتیم بنا دیا؟ ظاہر ہے، اگر باپو کی ہتیا کی چنوتی پورے دیش نے سچائی کے ساتھ سویکار کی ہوتی تو آج ہندو مہاسبھا، راشٹریہ سوئم سیوک سنگھ، اکالی پارٹی، چور بازاری کرنے والے دھن پتیوں، گھوس کھانے والے ادھیکاریوں اور ساموہک نر-میدھ کے پنڈے راجا-مہاراجوں کا کہیں پتہ نہ ہوتا!

سال بھر ہو گئے۔ یتیم دیش نے اپنے باپ کو اور اُس کے احسانوں کو بھی بھلانا شروع کر دیا۔ سامپردایکتا، سوارتھاندھتا اور شکتی سنچے کے اس گلا گھونٹو واتاورن میں باپو کو یاد کرنے اور اُن کو شردھانجلی چڑھانے کا کوئی موقعہ نہیں ہے۔ ہم تب تک گاندھی جی کو شردھانجلی چڑھانے کا حق نہیں پا سکتے جب تک ہم دیش کی پرستھتی ایسی نہ بنا دیں کہ دیش میں نالائق گوڈسے جیسا کوئی نرادھم پیدا ہی نہ ہو سکے۔ نشچے ہی، اُس حالت میں دیش میں گھوس خور، آدم خور، چور بازاری کرنے والے

(٨٠)

लोग नहीं रहेंगे और न रहेंगी वह संस्थायें जो हिंसा और अन्याय के आधार पर फ़ाशिज़्म का सृजन करती हैं ! तब ही, और सिर्फ़ तब ही हमको बापू की पवित्र याद में सर झुकाने का सच्चा अधिकार होगा.

لوگ نہیں رہیں گے اور نہ رہیں گی وہ سنستھائیں جو ہنسا اور انیائے کے آدھار پر فاشزم کا سرجن کرتی ہیں! تب ہی، اور صرف تب ہی ہم کو باپو کی پوتر یاد میں سر جھکانے کا سچّا ادھیکار ہوگا.

पंजाब हमें क्या सिखाता है

लेखक-पंडित सुन्दरलाल

पंडित सुन्दरलाल जी ने, महात्मा गांधी की सलाह से अक्तूबर सन् '४७ में पच्छिमी और पूरबी पंजाब का दौरा किया था. इस छोटे से बयान में उन्होंने वहाँ की भयंकर बरबादी और आपसी मारकाट की वजह से जो जो नतीजे लोगों को भुगतने पड़ रहे हैं उनका बहुत ही दर्दनाक वर्णन किया है. आख़ीर में, आजकल की मुसीबतों को हल करने के लिये, कुछ सुझाव भी पेश किये हैं हमें विश्वास है कि पंजाब की मौजूदा हालत को ठीक तरह से समझने में इस बयान से बड़ी मदद मिलेगी.

किताब उर्दू और नागरी दोनों लिखावटों में मिल सकती है. क़ीमत चार आने.

—मैनेजर 'नया हिन्द'

४८, बाई का बाग़, इलाहाबाद.

پنجاب ہمیں کیا سکھاتا ہے

لیکھک۔ پنڈت سندرلال

پنڈت سندرلال جی نے، مہاتما گاندھی کی صلاح سے اکتوبر سنہ ۴۷ء میں پچھمی اور پوربی پنجاب کا دورہ کیا تھا۔ اس چھوٹے سے بیان میں انھوں نے وہاں کی بھینکر بربادی اور آپسی مارکاٹ کی وجہ سے جو جو نتیجے لوگوں کو بھگتنے پڑ رہے ہیں اُن کا بہت ہی دردناک ورنن کیا ہے۔ آخر میں، آج کل کی مصیبتوں کو حل کرنے کے لئے، کچھ سُجھاؤ بھی پیش کئے ہیں۔ ہمیں وشواس ہے کہ پنجاب کی موجودہ حالت کو ٹھیک طرح سے سمجھنے میں اس بیان سے بڑی مدد ملے گی۔

کتاب اُردو اور ناگری دونوں لکھاوٹوں میں مل سکتی ہے۔

قیمت چار آنے

منیجر 'نیا ہند'

۴۸، بائی کا باغ، الٰہ آباد

हमारी राय

चुनाव का नया तरीक़ा

सुना है, और अगर भूलता नहीं हूँ तो किसी किताब में पढ़ा भी है कि अफ़्रीक़ा के किसी हिस्से में वहाँ के आदमवासी अपने राजा को यों चुनते हैं:—

पहले वह ढोल बजा कर राजा के चुनाव के दिन का एलान करते हैं और फिर वह उस नियत दिन पर अपने पूजा के स्थान पर इकट्ठे होते हैं. उस चुनाव में उमर की या और किसी क़िस्म की पाबन्दी नहीं होती. वहाँ सभी इकट्ठे हो सकते हैं. पर चुनने के काम में हिस्सा लेते हैं बड़ी उमर के ही, और मर्द ही. राजा बनने के लिये कोई अपने आप खड़ा नहीं होता और शायद खड़े होने की हिम्मत भी नहीं कर सकता. हिम्मत क्यों नहीं कर सकता इस का पता थोड़ा आगे चलकर लगेगा. असल बात यह है कि वह इकट्ठी हुई पंचायत अपनों में से ही किसी एक को छांट लेती है. इस छांटने में ज़्यादा दिक़्क़त नहीं होती. आम तौर से राजा बनने के लिये उन्हें मज़बूत आदमी ही छाँटना पड़ता है. और इस तरह दो राय होने का बहुत कम अंदेशा रहता है. सब से ज़्यादा मज़बूत पर सब की निगाह आम तौर से एक साथ ही पड़ जाती है और वह सब की राय से छाँट लिया जाता है. जो राजा के काम के लिये छाँटा जाता है उसको इन्कार करने का कोई हक़ नहीं होता. उसको राजा बनाना

ہماری رائے

چناؤ کا نیا طریقہ

سنا ہے، اور اگر بھولتا نہیں ہوں تو کسی کتاب میں پڑھا بھی ہے کہ افریقہ کے کسی حصے میں وہاں کے آدمباسی اپنے راجا کو یوں چنتے ہیں:-

پہلے وہ ڈھول بجا کر راجا کے چناؤ کے دن کا اعلان کرتے ہیں اور پھر وہ اس نیت دن پر اپنے پوجا کے استھان پر اکٹھے ہوتے ہیں۔ اس چناؤ میں عمر کی یا اور کسی قسم کی پابندی نہیں ہوتی۔ وہاں سب ہی اکٹھے ہو سکتے ہیں۔ پر چننے کے کام میں حصہ لیتے ہیں بڑی عمر کے ہی، اور مرد ہی۔ راجا بننے کے لئے کوئی اپنے آپ کھڑا نہیں ہوتا اور شاید کھڑے ہونے کی ہمت بھی نہیں کر سکتا۔ ہمت کیوں نہیں کر سکتا اس کا پتہ تھوڑا آگے چل کر لگے گا۔ اصل بات یہ ہے کہ وہ اکٹھی ہوئی پنچایت اپنوں میں سے ہی کسی ایک کو چھانٹ لیتی ہے۔ اس چھانٹنے میں زیادہ دقت نہیں ہوتی۔ عام طور سے راجا بننے کے لئے انھیں مضبوط آدمی ہی چھانٹنا پڑتا ہے۔ اور اس طرح دو رائے ہونے کا بہت کم اندیشہ رہتا ہے۔ سب سے زیادہ مضبوط پر سب کی نگاہ عام طور سے ایک ساتھ ہی پڑ جاتی ہے اور وہ سب کی رائے سے چھانٹ لیا جاتا ہے۔ جو راجا کے کام کے لئے چھانٹا جاتا ہے اس کو انکار کرنے کا کوئی حق نہیں ہوتا۔ اس کو راجا بننا

ही पड़ता है. जब सब उसको राजा मान लेते हैं तब उसका राज गद्दी के लिये संस्कार किया जाता है. वह इस तरह होता है:—

सब मिल कर उसको अच्छी तरह से ठोकते हैं. थप्पड़ों से, घूंसों से, और डण्डों से भी. यह ठुकाई आठ दिन तक रोज़ जारी रहती है. हाँ यह बात ज़रूर है कि यह ठुकाई का काम दिन में एक बार और कुछ घड़ी ही होता है. इस ठुकाई में मर जाने की जोखम रहती है. पर सुनते हैं कभी कोई मरा नहीं. हाँ, इस सवाल के जवाब में कि अगर इस तरह कोई मर जाय तो वह क्या करते हैं, यह बात सुनने को मिली है कि फिर वह दूसरा आदमी चुन लेते हैं. और उसका भी इसी तरह संस्कार करते हैं. बस इस ठुकाई के संस्कार के बाद वह पूरा पक्का राजा बन जाता है. और फिर हर तरह देवता माना जाता है और वैसा ही आदर पाता है.

क्या चुनाव का यह तरीक़ा हिन्दुस्तानी पसन्द करेंगे ?

—भगवान दीन

९-१२-४८

ہی پڑتا ہے. جب سب اس کو راجا مان لیتے ہیں تب اس کا راج گدّی کے لئے سنسکار کیا جاتا ہے. وہ اس طرح ہوتا ہے:—

سب مل کر اس کو اچھی طرح سے ٹھوکتے ہیں. تھپڑوں سے، گھونسوں سے، اور ڈنڈوں سے بھی. یہ ٹھکائی آٹھ دن تک روز جاری رہتی ہے. ہاں یہ بات ضرور ہے کہ یہ ٹھکائی کا کام دن میں ایک بار اور کچھ گھڑی ہی ہوتا ہے. اس ٹھکائی میں مر جانے کی جوکھم رہتی ہے. پر سنتے ہیں کبھی کوئی مرا نہیں. ہاں، اس سوال کے جواب میں کہ اگر اس طرح کوئی مر جائے تو وہ کیا کرتے ہیں، یہ بات سننے کو ملی ہے کہ پھر وہ دوسرا آدمی چن لیتے ہیں. اور اس کا بھی اسی طرح سنسکار کرتے ہیں. بس اس ٹھکائی کے سنسکار کے بعد وہ پورا پکّا راجا بن جاتا ہے. اور پھر ہر طرح دیوتا مانا جاتا ہے اور ویسا ہی آدر پاتا ہے.

کیا چناؤ کا یہ طریقہ ہندستانی پسند کریں گے؟

— بھگوان دین

۹-۱۲-۴۸

नर नारी बराबर

कुदरत ने जितने दरजे तक नर नारी को एक सा बनाया है उतने दरजे तक वह एक से रहते आए हैं, रह रहे हैं और रहते रहेंगे. अगर कहीं उनके रहन सहन में भेद मिलता है तो वह नर नारी दोनों ने मिल कर पैदा किया है. और अगर वह भेद इतना दुखदाई बन

نر ناری برابر

قدرت نے جتنے درجے تک نر ناری کو ایک سا بنایا ہے اتنے درجے تک وہ ایک سے رہتے آئے ہیں، رہ رہے ہیں اور رہتے رہیں گے. اگر کہیں ان کے رہن سہن میں بھید ملتا ہے تو وہ نر ناری دونوں نے مل کر پیدا کیا ہے. اور اگر وہ بھید اتنا دکھ دائی بن

गया है कि उसके ख़िलाफ़ एक तरफ़ से ज़ोर की आवाज़ उठने लगी है तो उसमें क़सूर उन ग्रन्थों और उन क़ानून की पोथियों का है जिन में वह आपसी रवादारी के वचन लिखावट में आकर अपनी ताक़त खो बैठे हैं. अगर इसी बात को साफ़ साफ़ कहा जाय तो थोड़े से शब्दों में यूं कहा जा सकता है कि क़ानून की पोथियों में भली से भली बात लिखी जा कर बहुत कमज़ोर बन जाती है और कभी कभी तो वह एकदम अपने प्रान ही खो बैठती है. मनु सम्रृति से लेकर आज तक की क़ानूनी पुस्तकें नारी की रत्ती भर मदद नहीं कर सकीं. पच्छिम और पूरब में और उत्तर और दक्खिन में नारी एक ही तरह से रो रही है. और हर साल ऐसा मालूम होता है कि नारी का दुख अब हमेशा के लिये गया. पर दूसरे ही साल उसका रोना फिर दुगने ज़ोर से शुरू हो जाता है और नारी की तरक़्क़ी का बैल कोल्हू के बैल की तरह दिन भर चलने के बाद भी अपने आप को वहीं का वहीं पाता है.

नर नारी को क़ुदरत ने जहाँ एक सा बनाया है वहाँ भेद भी रखा है. और उस भेद के नाते कुछ कामों का बँटवारा भी किया है. और उन्हीं कामों के ख़याल से दोनों के सुभाव में कुछ भेद भी रखा है. हम जब प्रकृति के दिये इन भेदों को मिटाने लगते हैं तो नतीजा यह होता है कि कुछ देर के लिये नारी की तरक़्क़ी का फ़ुग्गा फूलता सा तो मालूम होता है पर थोड़ी सी देर में वह फट जाता है. और फिर नये सिरे से तरक़्क़ी शुरू हो जाती है. यूं नारी की उन्नति और अनुति का पहिया युगों से घूमता चला आ

گیا ہے کہ اس کے خلاف ایک طرف سے زور کی آواز اُٹھنے لگی ہے تو اس میں قصور اُن گرنتھوں اور اُن قانون کی پوتھیوں کا ہے جن میں وہ آپسی رواداری کے بچن لکھاوٹ میں آکر اپنی طاقت کھو بیٹھے ہیں۔ اگر اسی بات کو صاف صاف کہا جائے تو تھوڑے سے شبدوں میں یوں کہا جا سکتا ہے کہ قانون کی پوتھیوں میں بھلی سے بھلی بات لکھی جا کر بہت کمزور بن جاتی ہے اور کبھی کبھی تو وہ ایک دم اپنے پران ہی کھو بیٹھتی ہے۔ منوسمرتی سے لے کر آج تک کی قانونی پستکیں ناری کی رتی بھر مدد نہیں کر سکیں۔ پچھم اور پورب میں اور اُتّر اور دکھن میں ناری ایک ہی طرح سے رو رہی ہے۔ اور ہر سال ایسا معلوم ہوتا ہے کہ ناری کا دکھ اب ہمیشہ کے لئے گیا۔ پر دوسرے ہی سال اس کا رونا پھر دگنے زور سے شروع ہو جاتا ہے اور ناری کی ترقی کا بیل کولہو کے بیل کی طرح دن بھر چلنے کے بعد بھی اپنے آپ کو وہیں کا وہیں پاتا ہے۔

نر ناری کو قدرت نے جہاں ایک سا بنایا ہے وہاں بھید بھی رکھا ہے۔ اور اس بھید کے ناطے کچھ کاموں کا بٹوارہ بھی کیا ہے۔ اور انھیں کاموں کے خیال سے دونوں کے سبھاؤ میں کچھ بھید بھی رکھا ہے۔ ہم جب پرکرتی کے دیئے ان بھیدوں کو مٹانے لگتے ہیں تو نتیجہ یہ ہوتا ہے کہ کچھ دیر کے لئے ناری کی ترقی کا پھگّا پھولتا سا تو معلوم ہوتا ہے پر تھوڑی سی دیر میں وہ پھٹ جاتا ہے۔ اور پھر نئے سِرے سے ترقی شروع ہو جاتی ہے۔ یوں ناری کی اُنتی اور انوتی کا پہیہ جگوں سے گھومتا چلا آرہا ہے۔

हमारा यह अनुभव है कि हम अगर अपना हिसाब न लिखें तो हमें महीनों याद रहता है लेकिन अगर लिख डालें तो फिर वह याद नहीं रहता. मानों किसी ने उसको हमारी याद की तख़ती से उठाकर बही खाते के काग़ज़ पर चिपका दिया हो. ठीक यही हाल हमारे ईमान का होता है. जब तक ईमान को क़ायम रखने की कोई पोथियां नहीं रची जातीं तब तक ईमान सच्चा और पक्का बना रहता है. कल ही किसी अख़बार में पढ़ा था कि अमरीका के किसी आदमी को एक नया टापू मिला है जहां इस सभ्य युग की न कोई पोथी पहुंच पाई है और न कोई आदमी और जहां अभी तक कोई पानी का जहाज़ पहुँचा था न हवाई जहाज़. इसलिये वहाँ के लोग न पढ़ना जानते हैं न लिखना और इसीलिये न वह बेईमान हैं न चोर और न ही उनमें और कोई बुरी आदतें हैं. मतलब यह कि उनका ईमान अभी उनके दिलों में है. पोथियों पर नहीं उतारा गया. इसीलिये वह अमल में है. हम तो यही मानते हैं कि क़ानून की पोथी बनाना ईमान को दिल पर से उठा कर किताब में छाप देना है. पोथी बनते ही ईमान ग़ायब हो जाता है. अगर ऐसा न होता तो वकीलों का नया पेशा खड़ा न होता. क़ानून बनने के बाद वकील कैसे ? जज किस काम के लिये ? और उस क़ानून के मतलब बताने वाले पंडितों का क्या काम ? हम हिसाब को बही खाते में इसलिये लिखते हैं कि झट किताब खोल कर यह जान सकें कि किस से क्या लेना देना है. क़ानून की किताबों का भी यही मतलब होना चाहिये, कि हम किताब खोल कर झट जान सकें कि हम ने किस के साथ क्या

ہمارا یہ انوبھو ہے کہ ہم اگر اپنا حساب نہ لکھیں تو ہمیں مہینوں یاد رہتا ہے لیکن اگر لکھ ڈالیں تو پھر وہ یاد نہیں رہتا۔ مانو کسی نے اس کو ہماری یاد کی تختی سے اٹھا کر بہی کھاتے کے کاغذ پر چپکا دیا ہو۔ ٹھیک یہی حال ہمارے ایمان کا ہوتا ہے۔ جب تک ایمان کو قائم رکھنے کی کوئی پوتھیاں نہیں رچی جائیں تب تک ایمان سچا اور پکا بنا رہتا ہے۔ کل ہی کسی اخبار میں پڑھا تھا کہ امریکہ کے کسی آدمی کو ایک نیا ٹاپو ملا ہے جہاں اس سبھیہ یگ کی نہ کوئی پوتھی پہنچ پائی ہے اور نہ کوئی آدمی اور جہاں ابھی تک کوئی پانی کا جہاز پہنچا تھا نہ ہوائی جہاز۔ اس لئے وہاں کے لوگ نہ پڑھنا جانتے ہیں نہ لکھنا اور اسی لئے نہ وہ بے ایمان ہیں نہ چور اور نہ ہی ان میں اور کوئی بری عادتیں ہیں۔ مطلب یہ کہ ان کا ایمان ابھی ان کے دلوں میں ہے۔ پوتھیوں پر نہیں اتارا گیا۔ اسی لئے وہ عمل میں ہے۔ ہم تو یہی مانتے ہیں کہ قانون کی پوتھی بنانا ایمان کو دل پر سے اٹھا کر کتاب میں چھاپ دینا ہے۔ پوتھی بنتے ہی ایمان غائب ہو جاتا ہے۔ اگر ایسا نہ ہوتا تو وکیلوں کا نیا پیشہ کھڑا نہ ہوتا۔ قانون بننے کے بعد وکیل کیسے؟ جج کس کام کے لئے؟ اور اس قانون کے مطلب بتانے والے پنڈتوں کا کیا کام؟ ہم حساب کو بہی کھاتے میں اس لئے لکھتے ہیں کہ جھٹ کتاب کھول کر یہ جان سکیں کہ کس سے کیا لینا دینا ہے۔ قانون کی کتابوں کا بھی یہی مطلب ہونا چاہئے کہ ہم کتاب کھول کر جھٹ جان سکیں کہ ہم نے کس کے ساتھ کیا

बेईमानी की है और किस ने हमारे साथ ईमान दारी का बरताव किया है. इसमें तीसरे की कहां ज़रूरत और दूसरे का भी क्या काम ? अगर वही खाता और क़ानून की पुस्तकें यह काम नहीं करतीं तो उन का इस्तेमाल सिवाय इसके क्या रह जाता है कि वह किसी आदमी का पानी गरम कर, एक दिन की सरदी ही दूर कर दें.

ऊपर की बात हमने इसलिये लिखी है कि हमारे पुरान, हमारी कथाएँ, हमारा इतिहास यह साफ़ साफ़ बता रहा है कि समाज ने नर नारी का भेद उस वक़्त बिलकुल नहीं माना जब भेद मिटाने के कोई क़ायदे नहीं बने थे. और उस वक़्त कम माना जब भेद मिटाने के दो चार नियम बन गये थे. और अब जब सैकड़ों नियम बन गये हैं तब नर नारी के बीच की खाई इतनी बड़ी हो गई है कि वह विधान में एक धारा बना देने से पाटी नहीं जा सकती. हां चौड़ी बेशक की जा सकती है. पुरानों में सीता और राम जंगल में साथ थे. द्रोपदी और पांडव, दमयन्ती और नल बनों में साथ साथ घूमते थे. नानी की कहानियों में स्वयंबर की बातें आय दिन सुनने को मिलती हैं. नर नारी आज़ादी से जगह जगह विचरते मिलते हैं. छोड़िये पुरानों और कहानियों को. चलिये अब से इक्यानवे बरस पीछे यानी १८५७ में और देख लीजिये घोड़े पर सवार तेईस बरस की झांसी की रानी को. वह नाम की सेना नायक नहीं थी. कितने ही अंगरेज़ी अफ़सर उसकी तलवार के घाट उतरे थे. तब क्या नर नारी का भेद किसी विधान के ज़रिये दूर किया गया था. आज नारी आज़ाद है और नर की बराबर है. बीबी और

بے ایمانی کی ہے اور کس نے ہمارے ساتھ ایمانداری کا برتاؤ کیا ہے۔ اس میں تیسرے کی کہاں ضرورت اور دوسرے کا بھی کیا کام؟ اگر وہی کھاتا اور قانون کی پستکیں یہ کام نہیں کرتیں تو ان کا استعمال سوائے اس کے کیا رہ جاتا ہے کہ وہ کسی آدمی کا پانی گرم کر، ایک دن کی سردی ہی دور کر دیں۔

اوپر کی بات ہم نے اس لئے لکھی ہے کہ ہمارے پران، ہماری کتھائیں، ہمارا اتہاس یہ صاف صاف بتا رہا ہے کہ سماج نے نرناری کا بھید اس وقت بالکل نہیں مانا جب بھید مٹانے کے کوئی قاعدے نہیں بنے تھے۔ اور اس وقت کم مانا جب بھید مٹانے کے دو چار نیم بن گئے تھے۔ اور اب جب سیکڑوں نیم بن گئے ہیں تب نرناری کے بیچ کی کھائی اتنی بڑی ہو گئی ہے کہ وہ ودھان میں ایک دھارا بنا دینے سے پاٹی نہیں جا سکتی۔ ہاں چوڑی بے شک کی جا سکتی ہے۔ پرانوں میں سیتا اور رام جنگل میں ساتھ تھے۔ دروپدی اور پانڈو، دمینتی اور نل بنوں میں ساتھ ساتھ گھومتے تھے۔ نانی کی کہانیوں میں سوئمبر کی باتیں آئے دن سننے کو ملتی ہیں۔ نرناری آزادی سے جگہ جگہ وچرتے ملتے ہیں۔ چھوڑیئے پرانوں اور کہانیوں کو۔ چلئے اب سے اکیانوے برس پیچھے یعنی ۱۸۵۷ء میں اور دیکھ لیجئے گھوڑے پر سوار تئیس برس کی جھانسی کی رانی کو۔ وہ نام کی سینا نایک نہیں تھی۔ کتنے ہی انگریزی افسر اس کی تلوار کے گھاٹ اترے تھے۔ تب کیا نرناری کا بھید کسی ودھان کے ذریعے دور کیا گیا تھا۔ آج ناری آزاد ہے اور نر کی برابر ہے۔ بڑی اور

सिगरेट पीने के लिये, पेटीकोट की जगह पतलून पहनने के लिये, खुली छाती रखने के लिये और लिपस्टिक, बिंदी, बालियां और चूड़ियों से चिपकी रहने के लिये. आज नारी क़ानून की रू से सन् सत्तावन से कहीं ज़्यादा नर की बराबर है लेकिन एक भी नारी झांसी की रानी की तरह अपना छोटा सा जत्था लेकर काश्मीर नहीं पहुँची. काश्मीर की बरफ़ीली चोटियों का नाम सुनकर ही उसका दिल थर थर कांपने लगता है. वह मिनिस्टर बनने में बराबरी की मांग करती है. स्कूल मास्टरी और क्लरकी में उसे बराबर की जगह चाहिये. वह उसे मिलती भी रहेगी. आदमी उसे खुशी खुशी देता रहेगा. क्या हम खाते खाते, हंस हंस कर कुत्तों को टुकड़े नहीं फेंकते. नारी को नर की बराबरी का रुत्बा हासिल है और प्रकृति का दिया हुआ है. उसके लिये जब जब वह आदमी से भीक मांगती है या क़ानून की मदद लेती है तब तब वह अपनी बराबरी को कुछ बट्टा ही लगाती है. कम से कम हिन्दुस्तान ने कभी नर नारी का भेद नहीं माना. उसने शूदर और बराहमन का भेद भी नहीं माना. वह तो गुनों का पुजारी है. उसके मन्दिरों में सीता और राम, राधा और कृष्ण, गौरी और शंकर एक जगह बैठे मिलेंगे और सब नर नारी दोनों को ही सिर झुकायेंगे. हिन्दुस्तान के मन्दिरों में अकेले हनुमान जी और गनेश जी भी मिलेंगे पर अकेली सरस्वती और लक्ष्मी भी मिलेंगी. दोनों ही जगह सब नर नारी सीस झुकाते और दंडवत करते मिलेंगे. इसी तरह से हिन्दुस्तान को जहां शंकर और दयानन्द प्यारे हैं वहां कबीर, दादू और रामदास भी प्यारे हैं. सचमुच हिन्दुस्तान नर

سگریٹ پینے کے لئے، پیٹی کوٹ کی جگہ پتلون پہننے کے لئے، کھلی چھاتی رکھنے کے لئے اور لپسٹک، بندی، بالیاں اور چوڑیوں سے چپکی رہنے کے لئے۔ آج ناری قانون کی رو سے سن ستاون سے کہیں زیادہ نر کی برابر ہے لیکن ایک بھی ناری جھانسی کی رانی کی طرح اپنا چھوٹا سا جتھا لے کر کشمیر نہیں پہنچی۔ کشمیر کی برفیلی چوٹیوں کا نام سنکر ہی اس کا دل تھر تھر کانپنے لگتا ہے۔ وہ منسٹر بننے میں برابری کی مانگ کرتی ہے۔ اسکول ماسٹری اور کلرکی میں اسے برابر کی جگہ چاہیئے۔ وہ اسے ملتی بھی رہے گی۔ آدمی اسے خوشی خوشی دیتا رہے گا۔ کیا ہم کھاتے کھاتے، ہنس ہنس کر کتوں کو ٹکڑے نہیں پھینکتے۔ ناری کو نر کی برابری کا رتبہ حاصل ہے اور پرکرتی کا دیا ہوا ہے۔ اس کے لئے جب جب وہ آدمی سے بھیک مانگتی ہے یا قانون کی مدد لیتی ہے تب تب وہ اپنی برابری کو کچھ بٹہ ہی لگاتی ہے۔ کم سے کم ہندستان نے کبھی نر ناری کا بھید نہیں مانا۔ اس نے شدر اور برہمن کا بھید بھی نہیں مانا۔ وہ تو گنوں کا پجاری ہے۔ اس کے مندروں میں سیتا اور رام، رادھا اور کرشن، گوری اور شنکر ایک جگہ بیٹھے ملیں گے اور سب نر ناری دونوں ہی کو سر جھکائیں گے۔ ہندستان کے مندروں میں اکیلے ہنومان جی اور گنیش جی بھی ملیں گے پر اکیلی سرسوتی اور لکشمی بھی ملیں گی۔ دونوں ہی جگہ سب نر ناری سیس جھکاتے اور ڈنڈوت کرتے ملیں گے۔ اسی طرح ہندستان کو جہاں شنکر اور دیانند پیارے ہیں وہاں کبیر، دادو اور رامداس بھی پیارے ہیں۔ سچ مچ ہندستان نر

नारी का भेद या बराहमन शूद्र का भेद नहीं करता. वह तो हिम्मत का पुजारी है. करो हिम्मत, हिन्दुस्तान सीस झुका देगा.

नर नारी का भेद क़ानून से मिटा कर भूल होगी, वह मिटेगा भी नहीं. वह मिटेगा हिम्मत से. नारी का रास्ता खुला है. वह अपनी जगह बना ले. जगह बनेगी चरित्र बल से. न कि लम्बे लम्बे बालों से और मुँह पर पाउडर थोपने से.

गुड़ियों को गुड़ियों में स्थान मिलेगा, और ऊँचे चरित्र वाली बहादुर नारियों को मन्दिरों में.

—भगवानदीन

१५-१२-४९

(३) नारी हरन और हैदराबाद

हैदराबाद में जब मुजाहिदे आज़म और उसके रज़ाकारों का ज़ोर था तो फ़िरक़ेवारी के रंग में रंगे अख़बार रोज़ यह ख़बरें उड़ाया करते थे कि आज इस गांव से सैकड़ों औरतें रज़ाकार ले भागे और कल उस गांव से. और जब हिन्द यूनियन की तरफ़ से हैदराबाद रियासत में पुलिस कररवाई की गई तो पाकिस्तान के फ़िरक़ेवारी के रंग में रंगे अख़बारों ने यह ढोल पीटना शुरू किया कि हैदराबाद की रियासत के उस गांव से इतनी औरतें उड़ाई गईं और उस गांव से इतनी. दोनों तरफ़ की तादाद शैतान की आंत की तरह से बढ़ती गई. न जाने क्यों दुनिया भर की सारी सरकारें प्रेस एक्ट की तलवारें लटकाए हुए इस गप्प नामी चुड़ैल का ख़ात्मा कर डालने से झिझकती हैं. सरकारों की लीला

ناری کا بھید یا برہمن شودر کا بھید نہیں کرتا. وہ تو ہمت کا پجاری ہے. کرو ہمت، ہندستان سیس جھکا دے گا.

نر ناری کا بھید قانون سے مٹا کر بھول ہوگی، وہ مٹے گا بھی نہیں. وہ مٹے گا ہمت سے. ناری کا راستہ کھلا ہے. وہ اپنی جگہ بنا لے. جگہ بنے گی چرتر بل سے. نہ کہ لمبے لمبے بالوں سے اور منہ پر پاؤڈر تھوپنے سے.

گڑیوں کو گڑیوں میں استھان ملے گا، اور اونچے چرتر والی بہادر ناریوں کو مندروں میں.

بھگوان دین

۱۵-۱۲-۴۹

(۳) ناری ہرن اور حیدرآباد

حیدرآباد میں جب مجاہد اعظم اور اس کے رضاکاروں کا زور تھا تو فرقہ واری کے رنگ میں رنگے اخبار روز یہ خبریں اڑایا کرتے تھے کہ آج اس گاؤں سے سیکڑوں عورتیں رضاکار لے بھاگے اور کل اس گاؤں سے. اور جب ہند یونین کی طرف سے حیدرآباد ریاست میں پولیس کارروائی کی گئی تو پاکستان کے فرقہ واری کے رنگ میں رنگے اخباروں نے یہ ڈھول پیٹنا شروع کیا کہ حیدرآباد کی ریاست کے اس گاؤں سے اتنی عورتیں اڑائی گئیں اور اس گاؤں سے اتنی. دونوں طرف کی تعداد شیطان کی آنت کی طرح سے بڑھتی گئی. نہ جانے کیوں دنیا بھر کی ساری سرکاریں پریس ایکٹ کی تلواریں لٹکائے ہوئے اس گپ نامی چڑیل کا خاتمہ کر ڈالنے سے جھجکتی ہیں. سرکاروں کی لیلا

सरकारें ही आनें. आइये हम सुभीते के लिये इस शैतान की आंत को एकदम छोटी किए देते हैं, और यह माने लेते हैं कि मुजाहिदे आज़म के राज में एक, और सिर्फ़ एक औरत उड़ाई गई. पर यह एक भी क्यों ? क्या एक सीता हरन की खातिर लंका नहीं फुक गई थी. ठीक इसी तरह से हिन्द यूनियन के पुलिस राज में एक और सिर्फ़ एक औरत उड़ाई गई. पर यह एक भी पुलिस राज को बदनाम करने के लिये क्यों न काफ़ी समझी जाय ? क्या एक मछली तालाब को गंदा नहीं कर देती ? एक नारी का हरन जितना हमको चुभता है अगर सबको चुभता होता तो सीता हरन के बाद न द्रोपदी चीर हरन होता और न आज का अटूट नारी हरन. दिनों दिन नारी हरन बढ़ता ही जा रहा है. जनरल चौधरी के खुले मैदान में कोड़े इसे न रोक सकेंगे. जनरल चौधरी इन्साफ़ की तराज़ू हाथ में लेकर अगर सैकड़ों को फांसी के तख्ते पर चढ़ा दें तब भी नारी हरन न रुक पायगा. असल में नारी हरन में नर को रस आता है. नर समाज के मन में गुदगुदी उठती है. नारी हरन की तह में नर के ऊँचे बने रहने की कुन्जी छिपी हुई है. नर नारी हरन को नहीं रोकना चाहता. नर नारी हरन के ज़रिये नारी को दी हुई बराबरी को छीनना चाहता है. नारी हरन के खिलाफ़ नर सख्त से सख्त क़ानून बना देगा. पर क़ानूनों से कभी कोई बुरा काम रुका ? बुरे काम रुकते हैं समाज की नज़रों में गिर आने से. नंगे घूमने के खिलाफ़ कोई क़ानून नहीं है पर पागल के सिवाय कोई नंगे घूमने की हिम्मत नहीं करता. क्योंकि समाज की नज़रों में नंगा घूमना बुरा काम समझा जाता है. इस तरह की मिसालें

سرکاریں ہی جائیں۔ آئیے ہم سبھیتے کے لئے اس شیطان کی آنت کو ایک دم چھوٹی کئے دیتے ہیں، اور یہ مانے لیتے ہیں کہ مجاہد اعظم کے راج میں ایک، اور صرف ایک عورت اڑائی گئی۔ پر یہ ایک ہی کیوں؟ کیا ایک سیتا ہرن کی خاطر لنکا نہیں پھنک گئی تھی۔ ٹھیک اسی طرح سے ہند یونین کے پولیس راج میں ایک اور صرف ایک عورت اڑائی گئی۔ پر یہ ایک بھی پولیس راج کو بدنام کرنے کے لئے کیوں نہ کافی سمجھی جائے؟ کیا ایک مچھلی تالاب کو گندا نہیں کر دیتی؟ ایک ناری کا ہرن جتنا ہم کو چبھتا ہے اگر سب کو چبھتا ہوتا تو سیتا ہرن کے بعد نہ دروپدی چیر ہرن ہوتا اور نہ آج کا اٹوٹ ناری ہرن۔ دنوں دن ناری ہرن بڑھتا ہی جا رہا ہے۔ جنرل چودھری کے کھلے میدان میں کوڑے اسے نہ روک سکیں گے۔ جنرل چودھری انصاف کی ترازو ہاتھ میں لے کر اگر سینکڑوں کو پھانسی کے تختے پر چڑھا دیں تب بھی ناری ہرن نہ رک پائے گا۔ اصل میں ناری ہرن میں نر کو رس آتا ہے۔ نر سماج کے من میں گدگدی اٹھتی ہے۔ ناری ہرن کی تہہ میں نر کے اونچے بنے رہنے کی کنجی چھپی ہوئی ہے۔ نر ناری ہرن کو نہیں روکنا چاہتا۔ نر ناری ہرن کے ذریعے ناری کو دی ہوئی برابری کو چھیننا چاہتا ہے۔ ناری ہرن کے خلاف نر سخت سے سخت قانون بنا دے گا۔ پر قانون سے کبھی کوئی برا کام رکا؟ برے کام رکتے ہیں سماج کی نظروں میں گر جانے سے۔ ننگے گھومنے کے خلاف کوئی قانون نہیں ہے پر پاگل کے سوائے کوئی ننگے گھومنے کی ہمت نہیں کرتا۔ کیوں کہ سماج کی نظروں میں ننگا گھومنا برا کام سمجھا جاتا ہے۔ اس طرح کی مثالیں

और भी बढ़ाई जा सकती हैं. नारी हरन समाज की नज़रों में बुरा काम नहीं है. इसका ज़िक्र नर अपनी टोलियों में शान के साथ करता है और अपने साथियों से बढ़ावा पाता है. हमें अचरज तो यह है कि नर बढ़ावा दें तो दें नारी भी इस काम में बढ़ावा देती हुई पाई गई हैं. नारियां अपने दिल पर यह लिख लें कि नारी हरन के रहते रहते वह नर की बराबर कभी नहीं हो सकतीं. फिर चाहे वह गवरनर हो जायँ, राजदूत हो जायँ, राष्ट्रपति हो जायँ या सेनापति भी हो जायँ. नारी हरन रोकने का एक नुस्खा बापू ने बताया था, कि वह नारियां ज़हर खा कर क्यों न मर गईं जो ज़बरदस्ती भगा कर ले जाई गई थीं. हमारी राय में अगर इस नुस्खे पर भी पूरा अमल किया जाता तो नारी हरन न रुकता. कोई कोई जानवर यह नुस्खा अमल में लाते हैं. वह ज़हर खाना तो नहीं जानते पर खाना छोड़कर अपनी जान दे देते हैं. पर इससे जानवरों का पकड़ा जाना नहीं रुकता. फिर अब क्या किया जाय ? असल में जो नारी ज़बरदस्ती पकड़ ली जाती है उसकी सूझ बूझ गुम हो जाती है और वह कोई फ़ैसला नहीं कर पाती. उसका ऐसा ही हाल हो जाता है जैसे लड़ाई के मैदान से भागे हुए सिपाही का. अब जिस तरह भागे हुए सिपाही में उसकी पत्नी दरवाज़ा बन्द कर उसको घर में आने से रोक उसमें सूझ बूझ जगा देती है और उसकी मरी हुई हिम्मत में जान डाल देती है, और उसे दुगनी हिम्मत के साथ लड़ाई के मैदान में भेज देती है, ठीक इसी तरह से हमारे घर की नारियां अगर अपने भाइयों को, पतियों को, बेटों को, पिताओं को ऐसी औरतें लाते हुए देखकर किवाड़ें बन्द करना

(९१)

اور بھی بڑھائی جاسکتی ہیں۔ ناری ہرن سماج کی نظروں میں برا کام نہیں ہے۔ اس کا ذکر نر اپنی ٹولیوں میں شان کے ساتھ کرتا ہے اور اپنے ساتھیوں سے بڑھاوا پاتا ہے۔ ہمیں اچرج تو یہ ہے کہ نر بڑھاوا دیں تو دیں ناری بھی اس کام میں بڑھاوا دیتی ہوئی پائی گئی ہیں۔ ناریاں اپنے دل پر یہ لکھ لیں کہ ناری ہرن کے رہتے رہتے وہ نر کی برابر کبھی نہیں ہو سکتیں۔ پھر چاہے وہ گورنر ہو جائیں، راج دوت ہو جائیں، راشٹرپتی ہو جائیں یا سیناپتی بھی ہو جائیں۔ ناری ہرن روکنے کا ایک نسخہ باپو نے بتایا تھا، کہ وہ ناریاں زہر کھا کر کیوں نہ مر گئیں جو زبردستی بھگا کر لے جائی گئی تھیں۔ ہماری رائے میں اگر اس نسخے پر بھی پورا عمل کیا جاتا تو ناری ہرن نہ رکتا۔ کوئی کوئی جانور یہ نسخہ عمل میں لاتے ہیں۔ وہ زہر کھانا تو نہیں جانتے پر کھانا چھوڑ کر اپنی جان دے دیتے ہیں۔ پر اس سے جانوروں کا پکڑا جانا نہیں رکتا۔ پھر اب کیا کیا جائے؟ اصل میں جو ناری زبردستی پکڑ لی جاتی ہے اس کی سوجھ بوجھ گم ہو جاتی ہے اور وہ کوئی فیصلہ نہیں کر پاتی۔ اس کا ویسا ہی حال ہو جاتا ہے جیسے لڑائی کے میدان سے بھاگے ہوئے سپاہی کا۔ اب جس طرح بھاگے ہوئے سپاہی میں اس کی پتنی دروازہ بند کر اس کو گھر میں آنے سے روک اس میں سوجھ بوجھ جگا دیتی ہے اور اس کی مری ہوئی ہمت میں جان ڈال دیتی ہے، اور اسے دگنی ہمت کے ساتھ لڑائی کے میدان میں بھیج دیتی ہے، ٹھیک اسی طرح سے ہمارے گھر کی ناریاں اگر اپنے بھائیوں کو، پتیوں کو، بیٹوں کو، پتاؤں کو ایسی عورتیں لاتے ہوئے دیکھ کر کواڑیں بند کرنا

(٩١)

सीख जायँ तो नारी हरन का भूत हिन्दुस्तान छोड़कर चल दे. बापू कहते थे भगाई हुई औरतों को जहर खाने के लिये, मैं कहता हूँ उन औरतों को जहर खाने के लिये या शरम से डूब मरने के लिये जिनके घर में एक भी भगाई गई औरत हो.

नारी ! तू अगर नारी हरन बरदाश्त करती रही तो कभी नर की बराबर नहीं हो सकती.

—भगवानदीन

भूल सुधार

दिसम्बर' ४८ के 'नया हिन्द' में प्रेस की ग़लती से छपाई में बहुत से शब्द अशुद्ध छप गये हैं. नीचे लिखे अनुसार पाठक उन्हें सुधार लें.

सफ़ा नम्बर	लाईन नम्बर	अशुद्ध शब्द	शुद्ध शब्द.
४८३	आखिरी	बे इतमहा	बे इनतहा
४९४	छटी	हिदुओं	हिन्दुओं
५२६	नवीं	स्वर्थों	स्वार्थों
५२८	पांचवीं	अर	और
५३४	ग्यारहवीं	बता	बरता
५४२	बारहवीं	शागिद्	शागिर्द
५४७	आखिरी	रेमेंब	बारे में
५६६	नवीं	राष्ट्रिय	राष्ट्रीय
"	ग्यारहवीं	"	"

سیکھ جائیں تو ناری ہرن کا بھوت ہندستان چھوڑ کر چل دے ۔ باپو کہتے تھے بھگائی ہوئی عورتوں کو زہر کھانے کے لئے، میں کہتا ہوں اُن عورتوں کو زہر کھانے کے لئے یا شرم سے ڈوب مرنے کے لئے جن کے گھر میں ایک بھی بھگائی ہوئی عورت ہو ۔

ناری! تو اگر ناری ہرن برداشت کرتی رہی تو کبھی نر کی برابر نہیں ہو سکتی ۔

— بھگوان دین

بھول شدھار

دسمبر ۴۸ کے 'نیا ہند' میں پریس کی غلطی سے چھپائی میں بہت سے شبد اَشدھ چھپ گئے ہیں ۔ نیچے لکھے انوسار پاٹھک انھیں شدھار لیں ۔

صفحہ نمبر	لائن نمبر	اَشدھ شبد	شدھ شبد
۴۸۸	۸	پرچار	پرچار
۴۹۶	۲۰، ۲۱	جگہ جگہ	جگہ
۴۹۹	۸	ذریہ	ذریعے
۵۰۳	۱۸	ذریہ	ذریعے
۵۰۶	۴	گرداخت	گردمت
۵۰۷	۱۲	پرہمارنڈوں	پرہانڈوں
۵۰۸	۳	"	"

”	तेरहवीं	राष्ट्रिय	राष्ट्रीय
”	सत्रहवीं	राष्ट्रिय	राष्ट्रीय
५६७	तीसरी	”	”
”	आखिरी	मूरती	मूरत
५६८	पहली	तकनीक में	तकनीक पर
”	चौथी	राष्ट्रिय	राष्ट्रीय
”	बीसवीं	वैसी	जैसी
५६९	पहली	तरह से	तरह
”	पांचवीं	राष्ट्रिय	राष्ट्रीय
”	दसवीं	”	”
५७०	बाइसवीं	गुलार	गुलाब
५७१	छटी	राष्ट्रिय	राष्ट्रीय
५७१	छटी	वह मुसलमानों	वह संस्था मुसलमानों
”	बारहवीं	राष्ट्रिय	राष्ट्रीय
”	सत्तरहवीं	राष्ट्रियता	राष्ट्रीयता
५७२	तेरहवीं	भूक	भूके
५७३	पहली	रुपया	रुपये
५७४	सोलहवीं	मुवेज मुनक्का	मुवेज
”	”	(द्राक्षा नुकारा हुए)	(द्राक्षा नुकाये हुए)
५७५	पहली	लश्कर हिन्दी	लश्करी हिन्दी
”	नवीं	पर	और

۵۱۲	۱۴	انھوں نے	——
۵۱۲	۱۴	ملیکر	ملیکش
۵۱۳	۳	سمبھندھ	سمبندھ
۵۱۶	۱۹	وہ چلیں گئیں	وہ چلی گئیں
۵۴۴	۱۴	ہمدردی کو اپنی	ہمدردی اپنی
۵۴۶	۳	ذریعے سے	ذریعے
”	۲۱	مورتی	مورت
۵۴۸	۱	تکنیک میں	تکنیک پر
”	۱۸	ویسی	جیسی
۵۴۹	۱	طرح سے	طرح
۵۶۰	۲۰	گولار	گلاب
۵۶۱	۴	وہ مسلمانوں	وہ سنستھا مسلمانوں
۵۶۳	۱	روپیہ	روپے
۵۶۴	۱۴	مویز منقّا	مویز
”	”	(دراکشا نکارا ہوئے)	(دراکشا نکائے ہوئے)
۵۶۵	۱	لشکر ہندی	لشکری ہندی
”	۸	پر	اور

आज के शहीद

(सम्पादक श्री० रतन लाल बंसल)

आज के शहीद में उन बहादुरों की कहानियाँ हैं जिन्होंने विदेशी हाकिमों की फैलाई फूट की आग में इन्सानियत को भस्म होते देख एक क्षन की भी देर न की और उसे बुझाने के लिये अपनी जान क़ुरबान कर दी.

आज के शहीद में उन वीरों की कहानियाँ हैं जिन्होंने फूट और नफ़रत के अंधेरे में रोशनी बनकर दूसरों को रास्ता दिखाया.

आज के शहीद में देश पिता महात्मा गांधी के साथ-साथ श्री गणेश शंकर विद्यार्थी, श्री लाल मोहन सेन, श्री बसन्त• राव हेंगिष्टे, जनाब रज्जब अली, श्री शचीन्द्रनाथ मित्र, मीर मक़बूल शेरवानी, श्री स्मृतीश बनर्जी और जनाब शोएबुल्ला खाँ वग़ैरा के जीवन और बलिदान की कहानियाँ पढ़कर आप सोचने के लिये मजबूर हो जायँगे कि धर्म के सच्चे सेवक यह शहीद थे या वह फ़िरक़ा परस्त नेता जो बात-बात में धर्म और दीन का नाम लेकर इन्सानों को इन्सानों से नफ़रत करना सिखाते हैं.

अगर आपको इन्सानियत पर विश्वास और राष्ट्र पिता महात्मा गांधी के मिशन से प्रेम है तो आप इस किताब को न सिर्फ़ खुद पढ़ें बल्कि अपने दोस्तों को भी पढ़ने की सलाह दें.

सुन्दर जिल्द और आर्ट पेपर पर छपी आठ तस्वीरों के साथ इस किताब का दाम सिर्फ़ ढाइ रुपया रक्खा गया है. किताब उर्दू और नागरी दोनों लिखावटों में मिल सकती है.

२८ फ़रवरी तक आर्डर देने वालों को यह किताब डाक महसूल समेत सवा दो रुपये में दी जायगी.

मैनेजर 'नया हिन्द' ४८, बाई का बाग इलाहबाद.

آج کے شہید

(سمپادک شری رتن لال بنسل)

آج کے شہید میں اُن بہادروں کی کہانیاں ہیں جنھوں نے ودیشی حاکموں کی پھیلائی پھوٹ کی آگ میں انسانیت کو بھسم ہوتے دیکھ ایک چھن کی بھی دیر نہ کی اور اُسے بجھانے کے لئے اپنی جان قربان کردی۔

آج کے شہید میں اُن ویروں کی کہانیاں ہیں جنھوں نے پھوٹ اور نفرت کے اندھیرے میں روشنی بن کر دوسروں کو راستہ دکھایا۔

آج کے شہید میں دیش پتا مہاتما گاندھی کے ساتھ ساتھ شری گنیش شنکر ودھیارتھی، شری لال موہن سین، شری بسنت راؤ ہینگشٹے، جناب رجب علی، شری سچیندر ناتھ متر، میر مقبول شیروانی، شری سمرتیش بنرجی اور جناب شعیب اللہ خاں وغیرہ کے جیون اور بلیدان کی کہانیاں پڑھ کر آپ سوچنے کیلئے مجبور ہو جائیں گے کہ دھرم کے سچے سیوک یہ شہید تھے یا وہ فرقہ پرست نیتا جو بات بات میں دھرم اور دین کا نام لیکر انسانوں کو انسانوں سے نفرت کرنا سکھاتے ہیں۔

اگر آپ کو انسانیت پر وشواس اور راشٹر پتا مہاتما گاندھی کے مشن سے پریم ہے تو آپ اس کتاب کو نہ صرف خود پڑھیں بلکہ اپنے دوستوں کو بھی پڑھنے کی صلاح دیں۔

سندر جلد اور آرٹ پیپر پر چھپی آٹھ تصویروں کے ساتھ اس کتاب کا دام صرف ڈھائی روپیہ رکھا گیا ہے۔ کتاب اردو اور ناگری دونوں لکھاوٹوں میں مل سکتی ہے۔

۲۸ فروری تک آرڈر دینے والوں کو یہ کتاب ڈاک محصول سمیت سوا دو روپئے میں دی جائے گی۔

منیجر "نیا ہند" ۴۸، بائی کا باغ الہ آباد

मुस्लिम देशभक्त

[लेखक श्री० रतन लाल बंसल]

"पिछले बरसों में अंग्रेज़ों के इशारे पर हमारे देश में इस बात का काफ़ी प्रचार किया गया कि हिन्दुस्तान के मुसलमानों ने हिन्दुस्तान की आज़ादी की लड़ाई में कभी हिस्सा नहीं लिया. इस प्रचार से जो ज़हर फैला, उसका नतीजा हमारे सामने है. आज़ादी की लड़ाई के पिछले दौर में मुसलमान जनता जिस तरह उससे दूर दूर रही और हिन्दू जिस तरह आज हर एक मुसलमान को देश का दुश्मन मान बैठे हैं, वह सब इसी प्रचार का नतीजा है.

लेकिन यह किताब इस ग़लत-फ़हमी को मिटाने में काफ़ी मदद कर सकती है. इसमें उन मुसलमान देशभक्तों का इतिहास है, जिन्होंने अंग्रेज़ों के आते ही उनको यहाँ से हटाने की कोशिशें शुरू कर दी थीं. उनकी क़ुरबानियों की कहानियाँ आपके दिलों को रोशनी से भर देंगी. त्योहारों के ऊपर मुसलमान भाई अपने हिन्दू दोस्तों को और हिन्दू अपने मुसलमान दोस्तों को यह किताब भेंट कर सकते हैं. यह किताब हिन्दी उर्दू दोनों लिखावटों में मिल सकती है.

सुन्दर जिल्द के साथ किताब का दाम सिर्फ़ एक रुपया बारह आने की किताब है. पर २८ फ़रवरी तक जो लोग आर्डर देंगे उन्हें महसूल डाक समेत यह किताब सिर्फ़ डेढ़ रुपये में दी जायगी.

मैनेजर 'नया हिन्द'

مسلم دیش بھکت

(لیکھک شری رتن لال بنسل)

پچھلے برسوں میں انگریزوں کے اشارے پر ہمارے دیش میں اس بات کا کافی پرچار کیا گیا کہ ہندستان کے مسلمانوں نے ہندستان کی آزادی کی لڑائی میں کبھی حصہ نہیں لیا۔ اس پرچار سے جو زہر پھیلا اُس کا نتیجہ ہمارے سامنے ہے۔ آزادی کی لڑائی کے پچھلے دور میں مسلمان جنتا جس طرح اُس سے دُور دُور رہی اور ہندو جس طرح آج ہر ایک مسلمان کو دیش کا دشمن مان بیٹھے ہیں، وہ سب اسی پرچار کا نتیجہ ہے۔

لیکن یہ کتاب اس غلط فہمی کو مٹانے میں کافی مدد کر سکتی ہے۔ اس میں اُن مسلمان دیش بھکتوں کا اتہاس ہے، جنھوں نے انگریزوں کے آتے ہی ان کو یہاں سے ہٹانے کی کوششیں شروع کر دی تھیں۔ اُن کی قربانیوں کی کہانیاں آپ کے دلوں کو روشنی سے بھر دیں گی۔ تیوہاروں کے اوپر مسلمان بھائی اپنے ہندو دوستوں کو اور ہندو اپنے مسلمان دوستوں کو یہ کتاب بھینٹ کر سکتے ہیں۔ یہ کتاب ہندی اردو دونوں لکھاوٹوں میں مل سکتی ہے۔

سُندر جلد کے ساتھ کتاب کا دام صرف ایک روپیہ بارہ آنے فی کتاب ہے۔ پر ۲۸ فروری تک جو لوگ آرڈر دیں گے انھیں محصول ڈاک سمیت یہ کتاب صرف ڈیڑھ روپیے میں دی جائے گی۔

مینیجر 'نیا ھند'

۲۸ بائی کا باغ الٰہ آباد

(१) एक ऐसी हिन्दुस्तानी कलचर का बढ़ाना, फैलाना और प्रचार करना जिसमें सब हिन्दुस्तानी शामिल हों.

(२) एकता फैलाने के लिये किताबों, अख़बारों, रिसालों वग़ैरह का छापना.

(३) पढ़ाई घरों, किताब घरों, सभाओं, कानफ़रेन्सों, लेक्चरों से सब धर्मों, जातों, बिरादरियों और फ़िर्क़ों में आपस का मेल बढ़ाना.

—o—

सोसाइटी के प्रेसीडेन्ट—सर तेज बहादुर सप्रू; वाइस प्रेसीडेन्ट—डा० भगवानदास और डा० अब्दुल हक़; गवर्निंग बाडी के प्रेसीडेन्ट—डा० भगवानदास; सेक्रेटरी पं० सुन्दरलाल; ख़ज़ान्ची—डा० ताराचन्द. गवर्निंग बाडी के और मेम्बर

डा० सय्यदमहमूद, मि० अब्दुल मजीद ख़्वाजा, मौलवी सय्यद सुलेमान नदवी, मि० मंज़र अली सोख़्ता, श्री बी० जी० खेर, मि० एस० के० बद्रा, पं० विशम्भर नाथ.

—o—

सोसाइटी की बम्बई शाख़ का दफ़्तर

जहांगीर वाडिया बिल्डिङ्ग, ५१ महात्मा गान्धी रोड, फ़ोर्ट बम्बई.
बम्बई शाख़ की मैनेजिंग कमेटी के मेम्बर—

श्री बी० जी० खेर, श्रीमती सोफ़िया वाडिया, प्रिन्सिपल ए० ए० ए० फ़ैज़ी, श्री एम० एच० पकवासा, श्रीमती हंसा मेहता, सय्यद अब्दुल्ला बरेलवी, मि० के० टी० शाह.

क़ायदे के लिए लिखिए.

सुन्दर लाल,
सेक्रेटरी हिन्दुस्तानी कलचर सोसाइटी
४८ बाई का बाग़, इलाहाबाद.

مقصد

(۱) ایک ایسی ہندستانی کلچر کا بڑھانا' پھیلانا اور پرچار کرنا جس میں سب ہندستانی شامل ہوں ۔

(۲) ایکتا پھیلانے کے لئے کتابوں' اخباروں' رسالوں وغیرہ کا چھاپنا ۔

(۳) پڑھائی گھروں' کتاب گھروں' سبھاؤں' کانفرنسوں لکچروں سے سب دھرموں' جاتوں' برادریوں اور فرقوں میں آپس کا میل بڑھانا ۔

—:o:—

سوسائٹی کے پریسیڈنٹ — سر تیج بہادر سپرو؛ وائس پریسیڈنٹ—ڈاکٹر بھگوان داس اور ڈاکٹر عبدالحق؛ گورننگ باڈی کے پریسیڈنٹ ۔ ڈاکٹر بھگوان داس؛ سکریٹری—پنڈت سندر لال؛ خزانچی—ڈاکٹر تارا چند ۔

گورننگ باڈی کے اور ممبر—

ڈاکٹر سید محمود' مسٹر عبدالمجید خواجہ' مولوی سید سلیمان ندوی' مسٹر منظر علی سوختہ' شری بی جی کھیر' مسٹر ایس کے' رودرا' پنڈت بشمبھر ناتھ ۔

—:o:—

سوسائٹی کی بمبئی شاخ کا دفتر—

جہانگیر واڈیا بلڈنگ' ۵۱ مہاتما گاندھی روڈ' فورٹ بمبئی ۔

بمبئی شاخ کی منیجنگ کمیٹی کے ممبر—

شری بی - جی - کھیر' شریمتی صوفیاواڈیا' پرنسپل اے - اے - اے فیضی' شری یم - یچ - پکواسا' شریمتی ہنسا مہتا' سید عبداللہ بریلوی' مسٹر کے - وی - شاہ ۔

ممبری کے قاعدوں کے لئے لکھئے ۔

سندر لال
سکریٹری ہندستانی کلچر سوسائٹی'
۴۸ بائی کا باغ' الہ آباد ۔

नोट—सोसाइटी के मेम्बरों को "नया हिन्द" और सोसाइटी की सब किताबें वग़ैरह दो तिहाई दाम पर मिलती हैं।

نوٹ—سوسائٹی کے ممبروں کو " نیا ہند " اور سوسائٹی کی سب کتابیں وغیرہ دو تہائی دام پر ملتی ہیں ۔

"गीता और क़ुरान"

लेखक—पंडित सुन्दरलाल

इस किताब के शुरू में दुनिया के सब बड़े बड़े धर्मों की एकता को दिखाया गया है और सब धर्मों की किताबों से हवाले दे देकर मिलती जुलती बुनियादी सचाइयों को बयान किया गया है.

उसके बाद गीता के लिखे जाने के वक़्त की इस देश की हालत, गीता के बड़प्पन और एक एक अध्याय को लेकर गीता की तालीम को बतलाया गया है.

आख़िर में क़ुरान से पहले की अरब की हालत, क़ुरान के बड़प्पन और एक एक बात पर क़ुरान की तालीम को बयान किया गया है. इस में क़ुरान की पांच सौ से ऊपर आयतों का लफ़्ज़ी तरजुमा दिया गया है. यह भी बताया गया है कि क़ुरान में जेहाद, आक़िबत, आख़ेरत, जन्नत, जहन्नम, काफ़िर वग़ैरा किसे कहा गया है.

जो लोग सब धर्मों की एकता को समझना चाहें या हिन्दू धर्म और इसलाम दोनों की इन दो अमर पुस्तकों की सच्ची जानकारी हासिल करना चाहें उन्हें इस किताब को ज़रूर पढ़ना चाहिये.

किताब आसान हिन्दुस्तानी ज़बान में, नागरी और उर्दू दोनों लिखावटों में अलग अलग मिल सकती है. पौने तीन सौ सफ़े की सुन्दर जिल्द बँधी किताब की क़ीमत सिर्फ़ ढाई रुपए. डाक ख़र्च अलग.

मैनेजर "नया हिन्द"

४८ बाई का बाग़, इलाहाबाद

"گیتا اور قرآن"

لیکھک - پنڈت سندر لال

اس کتاب کے شروع میں دنیا کے سب بڑے بڑے دھرموں کی ایکتا کو دکھایا گیا ہے اور سب دھرموں کی کتابوں سے حوالے دے دے کر ملتی جلتی بنیادی سچائیوں کو بیان کیا گیا ہے

اسکے بعد گیتا کے لکھے جانے کے وقت کی اس دیش کی حالت' گیتا کے بڑپن اور ایک ایک ادھیائے کو لیکر گیتا کی تعلیم کو بتلایا گیا ہے.

آخر میں قرآن سے پہلے عرب کی حالت' قرآن کے بڑپن اور ایک ایک بات پر قرآن کی تعلیم کو بیان کیا گیا ہے. اس میں قرآن کی پانچ سو سے اوپر آیتوں کا لفظی ترجمہ دیا گیا ہے. یہ بھی بتایا گیا ہے کہ قرآن میں جہاد' عاقبت' آخرت' جنت' جہنم' کافر وغیرہ کسے کہا گیا ہے.

جو لوگ سب دھرموں کی ایکتا کو سمجھنا چاہیں یا ہندو دھرم اور اسلام دونوں کی ان دو امر پستکوں کی سچی جانکاری حاصل کرنا چاہیں انہیں اس کتاب کو ضرور پڑھنا چاہئیے.

کتاب ہندستانی زبان میں ناگری اور اُردو دونوں لکھاوٹوں میں الگ الگ مل سکتی ہے. پونے تین سو صفحے کی سندر جلد بندھی کتاب کی قیمت صرف ڈھائی روپیہ - ڈاک خرچ الگ

مینیجر 'نیا ہند'

۴۸ - بائی کا باغ' الہ آباد

[illegible] इवन, सिवस्वरलाल, सुन्दरलाल

फ़रवरी १९३९

[illegible] ' مفتر فل

فروری 1939

नया हिन्द — نیا ہند

जिल्द ७ फ़रवरी '४९ नम्बर २

جلد ۷ فروری '۴۹ نمبر ۲

जात आदमी, प्रेम धर्म है, हिन्दुस्तानी बोली,
'नया हिन्द' पहुँचेगा घर घर लिये प्रेम की झोली.

جات آدمی، پریم دھرم ہے، ہندستانی بولی
'نیا ہند' پہنچے گا گھر گھر لئے پریم کی جھولی.

अमर ज्योति

(महात्मा गांधी की याद में)

(भाई कृष्ण मलहोत्रा 'अमर')

ज्योत अमर ही रहती है
चाहे दीपक टूट ही जाए
मूर्ख प्राणी !
तूने सोचा
दीपक तोड़ो !
दीपक टूटा, तो यह ज्योति मर जाएगी
[illegible] छा जाएगी

امر جوتی

(مہاتما گاندھی کی یاد میں)

(بھائی کرشن ملہوترا 'امر')

جوت امر ہی رہتی ہے
چاہے دیپک ٹوٹ ہی جائے
مورکھ پرانی!
تو نے سوچا
دیپک توڑو!
دیپک ٹوٹا، تو جیوتی مر جائے گی
[illegible] چھا جائے گی

दीपक टूटा, हाहाकार मचा जीवन में
अंधकार सा फैला
डूब गईं आशाएँ सूनेपन में
और हँसा तू मूरख
टूट गया है दीपक जोत बुझी है
काली रात के परदे में अब खूब करो मन मानी
लेकिन क्या देखा आँखों ने
जोत की धारा और ज़ियादा फैल गई है
और ज़ियादा दमक उठी है अपनी उजली धरती
टूटे दीपक का हर शोला दीप बना है
जैसे टकरा कर साहिल से मौज उभर कर फिर उठती है
तूने क्या सोचा था ?
तू क्या जाने जोत की बातें
और हुआ क्या ?
जोत उजागर ही रहती है, चाहे दीप हज़ारों टूटें
तू मूरख क्या जाने ?

'तहरीक' से

دیپک ٹوٹا، ہاہاکار مچا جیون میں
اندھاکار سا پھیلا
ڈوب گئیں آشائیں سونے پن میں
اور ہنسا تو مورکھ
ٹوٹ گیا ہے دیپک جوت بجھی ہے
کالی رات کے پردے میں اَب خوب کرو من مانی
لیکن کیا دیکھا آنکھوں نے
جوت کی دھارا اور زیادہ پھیل گئی ہے
اور زیادہ دمک اٹھی ہے اپنی اُجلی دھرتی
ٹوٹے دیپک کا ہر شعلہ دیپ بنا ہے
جیسے ٹکرا کر ساحل سے موج ابھر کر پھر اٹھتی ہے
تو نے کیا سوچا تھا؟
تو کیا جانے جوت کی باتیں
اور ہوا کیا ؟
جوت اُجاگر ہی رہتی ہے، چاہے دیپ ہزاروں ٹوٹیں
تو مورکھ کیا جانے ؟

'تحریک' سے

हमारी आज़ादी की लड़ाई में सरहदी पठानों का हिस्सा

(भाई रतनलाल बंसल)

(२)

हमारे लिये यह बात जितने ज्यादा घमंड की है, उतने ही ज्यादा ताज्जुब की भी है कि हमारे सरहदी सूबे के पठान भाइयों ने जितनी बहादुरी के साथ, अपनी और देश की आज़ादी की लड़ाई हथियारों के साथ लड़ी, उतनी ही या उससे भी ज्यादा बहादुरी उन्होंने अहिंसा की लड़ाई में दिखाई. इससे पहिले क्या कोई सपने में भी इस बात की उम्मीद कर सकता था कि यह लम्बे चौड़े पठान, जो ज़रा ज़रा सी बात पर जान लेने और जान देने के लिये तय्यार हो जाते हैं, अहिंसा के ऐसे कट्टर प्रेमी बन जायँगे कि इस ज़माने के अहिंसा के सबसे बड़े उपासक महात्मा गांधी भी अपने हज़ारों लाखों मानने वालों के बीच इस सिलसिले में सबसे ज्यादा उन पर ही यक़ीन करेंगे. अगर हम ग़ौर करें तो हम समझ सकते हैं कि इसकी असली वजह सिर्फ़ यह थी कि पठान के दिल में आज़ादी के लिये सबसे ज्यादा और सबसे सच्ची मुहब्बत थी.

ہماری آزادی کی لڑائی میں سرحدی پٹھانوں کا حصّہ

(بھائی رتن لال بنسل)

(۲)

ہمارے لئے یہ بات جتنے زیادہ گھمنڈ کی ہے، اتنے ہی زیادہ تعجب کی بھی ہے کہ ہمارے سرحدی صوبے کے پٹھان بھائیوں نے جتنی بہادری کے ساتھ، اپنی اور دیش کی آزادی کی لڑائی ہتھیاروں کے ساتھ لڑی، اتنی ہی یا اس سے بھی زیادہ بہادری انھوں نے اہنسا کی لڑائی میں دکھائی۔ اس سے پہلے کیا کوئی سپنے میں بھی اس بات کی اُمید کر سکتا تھا کہ یہ لمبے چوڑے پٹھان، جو ذرا ذرا سی بات پر جان لینے اور جان دینے کے لئے تیار ہو جاتے ہیں، اہنسا کے ایسے کٹر پریمی بن جائیں گے کہ اس زمانے کے اہنسا کے سب سے بڑے اپاسک مہاتما گاندھی بھی اپنے ہزاروں لاکھوں ماننے والوں کے بیچ اس سلسلے میں سب سے زیادہ اُن پر ہی یقین کریں گے۔ اگر ہم غور کریں تو ہم سمجھ سکتے ہیں کہ اس کی اصلی وجہ صرف یہ تھی کہ پٹھان کے دل میں آزادی کے لئے سب سے زیادہ اور سب سے سچی محبت تھی۔

वह क़रीब पचहत्तर साल तक बन्दूक़ों के ज़रिये अपनी आज़ादी के लिये लड़ता रहा था और जैसे ही उसे यह महसूस हुआ कि इस बन्दूक़ से भी ज़्यादा एक कारगर हथियार उसके पास है, जिससे वह अंग्रेज़ को नीचा दिखा सकता है, तो उसने उसी मज़बूती और सचाई के साथ उस हथियार को भी पकड़ लिया जिस मज़बूती से वह बन्दूक़ को पकड़े हुए था. और सन् १९३०-३२ में बादशाह ख़ान का यह कहना ठीक ही था कि अंग्रेज़ सरकार बन्दूक़ वाले पठान से इतना नहीं डरती, जितना अहिंसक ख़ुदाई ख़िदमतगार से.

एक इससे भी बड़ी बात यह है कि पठानों को अहिंसा का उसूल समझने में उतना भी वक़्त नहीं लगा, जितना दूसरे हिन्दुस्तानियों को लगा. सभी जानते हैं कि पूरे हिन्दुस्तान में अहिंसा के ढंग पर पहिली लड़ाई की शुरूआत ६ अप्रैल १९१९ को हुई, जब गान्धी जी के हुक्म पर पूरे हिन्दुस्तान में रौलट एक्ट के ख़िलाफ़ हड़ताल मनाई गई. सरहद हमेशा से एक सील मुहर लगी हुई बन्द किताब की तरह रहा है, जिसमें उस ज़माने में तो क्या आज भी न ज़्यादा अख़बार हैं और न तालीम. हिन्दुस्तान का कोई भी नेता उस वक़्त तक वहाँ नहीं पहुँचा था, फिर भी पठानों के कान में जैसे ही यह भनक पड़ी कि ६ अप्रैल को अंग्रेज़ सरकार के ख़िलाफ़ कोई हड़ताल हिन्दुस्तान भर में होगी, वैसे ही उन्होंने भी, अपने आप ही, हड़ताल करने का फ़ैसला कर लिया और मुकम्मल हड़तालें कीं. सिर्फ़ इतना ही नहीं, बल्कि सरहदी सूबे की भी बिलकुल सरहद पर पेशावर ज़िले के उतमान ज़ई गाँव में ६ अप्रैल को पठानों की एक

وہ قریب پچہتر سال تک بندوقوں کے ذریعے اپنی آزادی کے لئے لڑتا رہا تھا اور جیسے ہی اُسے یہ محسوس ہوا کہ اس بندوق سے بھی زیادہ ایک کارگر ہتھیار اُس کے پاس ہے، جس سے وہ انگریز کو نیچا دکھا سکتا ہے، تو اُس نے اُسی مضبوطی اور سچائی کے ساتھ اس ہتھیار کو بھی پکڑ لیا جس مضبوطی سے وہ بندوق کو پکڑے ہوئے تھا۔ اور ۱۹۳۰-۳۲ء میں بادشاہ خان کا یہ کہنا ٹھیک ہی تھا کہ انگریز سرکار بندوق والے پٹھان سے اتنا نہیں ڈرتی، جتنا اہنسک خدائی خدمتگار سے۔

ایک اس سے بھی بڑی بات یہ ہے کہ پٹھانوں کو اہنسا کا اصول سمجھنے میں اتنا بھی وقت نہیں لگا، جتنا دوسرے ہندستانیوں کو لگا۔ سبھی جانتے ہیں کہ پورے ہندستان میں اہنسا کے ڈھنگ پر پہلی لڑائی کی شروعات ۶ اپریل ۱۹۱۹ء کو ہوئی، جب گاندھی جی کے حکم پر پورے ہندستان میں رولٹ ایکٹ کے خلاف ہڑتال منائی گئی۔ سرحد ہمیشہ سے ایک سیل مہر لگی ہوئی بند کتاب کی طرح رہا ہے، جس میں اُس زمانے میں تو کیا آج بھی نہ زیادہ اخبار ہیں اور نہ تعلیم۔ ہندستان کا کوئی بھی نیتا اُس وقت تک وہاں نہیں پہنچا تھا، پھر بھی پٹھانوں کے کان میں جیسے ہی یہ بھنک پڑی کہ ۶ اپریل کو انگریز سرکار کے خلاف کوئی ہڑتال ہندستان بھر میں ہوگی، ویسے ہی انھوں نے بھی، اپنے آپ ہی، ہڑتال کرنے کا فیصلہ کر لیا اور مکمل ہڑتالیں کیں۔ صرف اتنا ہی نہیں، بلکہ سرحدی صوبے کی بھی بالکل سرحد پر پشاور ضلع کے اتمان زئی گاؤں میں ۶ اپریل کو پٹھانوں کی ایک

सभा हुई, जिसमें एक लाख से भी ज़्यादा पठान इकट्ठे थे और उस सभा में उन्होंने यह फ़ैसला किया कि बाक़ी हिन्दुस्तान की तरह वह भी रौलट एक्ट के सख़्त ख़िलाफ़ हैं और इस क़ानून के मसले पर सरकार के ख़िलाफ़ नाराज़ी ज़ाहिर करते हैं. यहाँ पर वह एक बात याद रखनी चाहिये कि उस ज़माने में सरहद में ऐसी सभाओं का करना या उनमें शामिल होना बहुत बड़े ख़तरे की बात थी. पठानों से अंग्रेज़ अफ़सर इतने डरे रहते थे कि वह ज़रा ज़रा सी बात पर हवाई जहाज़ों से बम बरसवा देते थे और उस पर कहीं कोई ज़बान भी नहीं हिलाता था.

इस सभा का नतीजा कुछ इतना भयानक तो नहीं हुआ, फिर भी दूसरे ही दिन ख़ान अब्दुल ग़फ़्फ़ार ख़ाँ साहब को तो गिरफ़्तार कर ही लिया गया, जो उस हलक़े के सबसे बड़े ज़मींदार बेहराम ख़ान के लड़के थे और जिन्होंने इस सभा को बुलाया था. ख़ान अब्दुल ग़फ़्फ़ार ख़ाँ साहब की उम्र उस वक़्त सिर्फ़ उन्तीस बरस की थी, फिर भी चूँकि उन्होंने आज़ादी के लिये खुले तौर पर आवाज़ उठाई थी और मुक़ाबले में आकर अंग्रेज़ को ललकारा था, इसलिये लाखों पठानों ने एक जिरगा करके यह फ़ैसला किया कि आज से वह ख़ान अब्दुलग़फ़्फ़ार ख़ाँ को अपना बादशाह मानेंगे. उसी दिन से ख़ान अब्दुलग़फ़्फ़ार ख़ाँ को बादशाह ख़ान के नाम से पुकारा जाने लगा और उनका यह लक़ब अभी तक चला आ रहा है.

ख़ान अब्दुलग़फ़्फ़ार ख़ाँ को गिरफ़्तार करने से पहिले वहाँ के अंग्रेज़ अफ़सरों को बहुत सोच विचार करना पड़ा. क्योंकि वह

سبھا ہوئی، جس میں ایک لاکھ سے بھی زیادہ پٹھان اکٹھے تھے اور اس سبھا میں انھوں نے یہ فیصلہ کیا کہ باقی ہندستان کی طرح وہ بھی رولٹ ایکٹ کے سخت خلاف ہیں اور اس قانون کے مسئلے پر سرکار کے خلاف ناراضی ظاہر کرتے ہیں۔ یہاں پر یہ ایک بات یاد رکھنی چاہیئے کہ اس زمانے میں سرحد میں ایسی سبھاؤں کا کرنا یا ان میں شامل ہونا بہت بڑے خطرے کی بات تھی۔ پٹھانوں سے انگریز افسر اتنے ڈرے رہتے تھے کہ وہ ذرا ذرا سی بات پر ہوائی جہازوں سے بم برسوا دیتے تھے اور اس پر کہیں کوئی زبان بھی نہیں ہلاتا تھا۔

اس سبھا کا نتیجہ کچھ اتنا بھیانک تو نہیں ہوا، پھر بھی دوسرے ہی دن خان عبدالغفار خاں صاحب کو تو گرفتار کر ہی لیا گیا جو اس حلقے کے سب سے بڑے زمیندار بہرام خان کے لڑکے تھے اور جنھوں نے اس سبھا کو بلایا تھا۔ خان عبدالغفار خاں صاحب کی عمر اس وقت صرف انتیس برس کی تھی، پھر بھی چونکہ انھوں نے آزادی کے لئے کھلے طور پر آواز اٹھائی تھی اور مقابلے میں آکر انگریز کو للکارا تھا، اس لئے لاکھوں پٹھانوں نے ایک جرگہ کر کے یہ فیصلہ کیا کہ آج سے وہ خان عبدالغفار خاں کو اپنا بادشاہ مانیں گے۔ اسی دن سے خان عبدالغفار خاں کو بادشاہ خان کے نام سے پکارا جانے لگا اور ان کا وہ لقب ابھی تک چلا آ رہا ہے۔

خان عبدالغفار خاں کو گرفتار کرنے سے پہلے وہاں کے انگریز افسروں کو بہت سوچ وچار کرنا پڑا۔ کیونکہ وہ

जानते थे कि पठान के लिये मरजाना और मार देना बड़ी मामूली बात है. हो सकता है अब्दुलग़फ़्फ़ार ख़ाँ के गिरफ़्तार होते ही यह लाखों पठान, जिनमें से हर एक के पास बन्दूक़ है, मुक़ाबले में जम आयँ. पर जो लोग ख़ान को गिरफ़्तार करने गये, उनको ख़ान ने यह यक़ीन दिलाया कि अब हम अहिंसा के उसूल को अपना चुके हैं और तुम्हारी जान का कोई ख़तरा नहीं है. इसे सुन कर अफ़सरों को बड़ा ताज्जुब हुआ, लेकिन सचमुच हुआ यही. बादशाह ख़ान गिरफ़्तार हो गये, लेकिन एक पठान ने भी उंगली तक नहीं हिलाई. लेकिन उनमें एक भी ऐसा आदमी नहीं निकाला जा सकता था, जो बादशाह ख़ान के ख़िलाफ़ गवाही दे देता.

इसके बाद अंग्रेज़ अफ़सरों ने बादशाह ख़ान के पिता के पास कुछ ऐसे पठान सरदारों को भेजा, जिनकी गुज़र अंग्रेज़ों के पैसे पर ही होती थी. इन सरदारों ने बादशाह ख़ान के पिता को यह धमकी देकर डराना चाहा कि अंग्रेज़ सरकार ने बादशाह ख़ान को गोली से मार देने का फ़ैसला कर लिया है. ९० साल के बूढ़े बाप के लिये यही सबसे ज्यादा डरने की बात हो सकती थी, लेकिन उन्होंने इस धमकी का जो जवाब दिया, उसकी वजह से उनको और उनके ख़ानदान के कुछ और लोगों को भी गिरफ़्तार करना ज़रूरी हो गया. क़रीब तीन महीने तक उस बूढ़े ख़ान को, जिसको बड़े बड़े अंग्रेज़ अफ़सर 'चचा' कह कर पुकारते थे, जेल में रहना पड़ा, लेकिन उसने 'उफ़' तक न की.

جانتے تھے کہ پٹھان کے لئے مرجانا اور مار دینا بڑی معمولی بات ہے۔ ہو سکتا ہے عبدالغفار خاں کے گرفتار ہوتے ہی یہ لاکھوں پٹھان، جن میں سے ہر ایک کے پاس بندوق ہے، مقابلے میں جم جائیں۔ پر جو لوگ خان کو گرفتار کرنے گئے، اُن کو خان نے یہ یقین دلایا کہ اب ہم اہنسا کے اصول کو اپنا چکے ہیں اور تمہاری جان کا کوئی خطرہ نہیں ہے۔ اسے سن کر افسروں کو بڑا تعجب ہوا، لیکن سچ مچ ہوا یہی۔ بادشاہ خان گرفتار ہو گئے، لیکن ایک پٹھان نے بھی اُنگلی تک نہیں ہلائی۔ لیکن اُن میں ایک بھی ایسا آدمی نہیں نکالا جا سکتا تھا، جو بادشاہ خان کے خلاف گواہی دے دیتا۔

اس کے بعد انگریز افسروں نے بادشاہ خان کے پتا کے پاس کچھ ایسے پٹھان سرداروں کو بھیجا، جن کی گذر انگریزوں کے پیسے پر ہی ہوتی تھی۔ ان سرداروں نے بادشاہ خان کے پتا کو یہ دھمکی دیکر ڈرانا چاہا کہ انگریز سرکار نے بادشاہ خان کو گولی سے مار دینے کا فیصلہ کر لیا ہے۔ ۹۰ سال کے بوڑھے باپ کے لئے یہی سب سے زیادہ ڈرنے کی بات ہو سکتی تھی، لیکن انھوں نے اس دھمکی کا جو جواب دیا، اس کی وجہ سے اُن کو اور اُن کے خاندان کے کچھ اور لوگوں کو بھی گرفتار کرنا ضروری ہو گیا۔ قریب تین مہینے تک اس بوڑھے خان کو، جس کو بڑے بڑے انگریز افسر 'چچا' کہہ کر پکارتے تھے، جیل میں رہنا پڑا، لیکن اس نے 'اُف' تک نہ کی۔

महसूस किया कि इससे पठानों की नाराज़ी बढ़ती ही जाती है, तो वह रिहा कर दिये गये.

इसके बाद उन पर यह दबाव डाला गया कि अगर वह अपनी ग़लती मानलें, तो उनके लड़के को भी रिहा किया जा सकता है. इस सिलसिले में उनसे और ख़ान बादशाह से तरह तरह की दलीलें भी की गईं, जिसमें एक ख़ास दलील यह थी कि अब अभी तक सरहद के मामले में बाक़ी हिन्दुस्तान ने कभी कोई हमदर्दी नहीं दिखाई तो फिर हिन्दुस्तान के मामले में पड़कर आप ही क्यों मुसीबत उठा रहे हैं. उनको यह भी बताया गया कि रौलट बिल से ज़्यादा बुरा फ़्रान्टियर क्राइम्स रगूलेशन है और तुम जब उसकी ही मुख़ालफ़त नहीं करते, तो रौलट एक्ट की क्यों मुख़ालफ़त करते हो ? लेकिन इन दलीलों का जवाब ख़ान बादशाह और उनके पिता ने यही दिया कि वह पूरे हिन्दुस्तान की आवाज़ के साथ हैं और हमेशा रहेंगे. इस मसले को भी वह पठानों का ही मसला समझते हैं.

यह जवाब सुनने के बाद अंग्रेज़ अफ़सरों ने ख़ान बादशाह पर जो ज़ुल्म किये, उनको सहन कर लेना ख़ान बादशाह का ही काम था. इन ज़ुल्मों के बारे में महात्मा गांधी के प्राइवेट सेक्रेट्री स्वर्गीय महादेव देसाई ने लिखा है कि जब ख़ान बादशाह पहिली बार जेल गये, तो उनके लायक़ जेल में कोई बेड़ी ही नहीं निकली. आख़िर एक बेड़ी बनवाई गई, लेकिन जब वह पहनाई गई, तो ख़ान बादशाह के टख़नों से ख़ून बहने लगा. जेल वालों ने इसकी कोई परवाह नहीं की और निर्दयता के साथ ख़ान बादशाह से कहा

محسوس کیا کہ اس سے پٹھانوں کی ناراضی بڑھتی ہی جاتی ہے ، تو وہ رہا کر دیئے گئے ۔

اس کے بعد اُن پر یہ دباؤ ڈالا گیا کہ اگر وہ اپنی غلطی مان لیں ، تو اُن کے لڑکے کو بھی رہا کیا جا سکتا ہے ۔ اس سلسلے میں اُن سے اور خان بادشاہ سے طرح طرح کی دلیلیں بھی کی گئیں ، جس میں ایک خاص دلیل یہ تھی کہ جب ابھی تک سرحد کے معاملے میں باقی ہندستان نے کبھی کوئی ہمدردی نہیں دکھائی تو پھر ہندستان کے معاملے میں پڑ کر آپ ہی کیوں مصیبت اٹھا رہے ہیں ۔ اُن کو یہ بھی بتایا گیا کہ رولٹ بل سے زیادہ بُرا فرنٹیئر کرائمس رگولیشن ہے اور تم جب اُس کی ہی مخالفت نہیں کرتے ، تو رولٹ ایکٹ کی کیوں مخالفت کرتے ہو ؟ لیکن ان دلیلوں کا جواب خان بادشاہ اور اُن کے پتا نے یہی دیا کہ وہ پورے ہندستان کی آواز کے ساتھ ہیں اور ہمیشہ رہیں گے ۔ اس مسئلے کو بھی وہ پٹھانوں کا ہی مسئلہ سمجھتے ہیں ۔

یہ جواب سننے کے بعد انگریز افسروں نے خان بادشاہ پر جو ظلم کئے ، اُن کو سہن کر لینا خان بادشاہ کا ہی کام تھا ۔ ان ظلموں کے بارے میں مہاتما گاندھی کے پرائیویٹ سکریٹری سورگیہ مہادیو ڈیسائی نے لکھا ہے کہ جب خان بادشاہ پہلی بار جیل گئے ، تو اُن کے لائق جیل میں کوئی بیڑی ہی نہیں نکلی ۔ آخر ایک بیڑی بنوائی گئی ، لیکن جب وہ پہنائی گئی ، تو خان بادشاہ کے ٹخنوں سے خون بہنے لگا ۔ جیل والوں نے اس کی کوئی پرواہ نہیں کی اور نردیتا کے ساتھ خان بادشاہ سے کہا

कि आप इसकी परवाह न करें, क्योंकि आप जल्दी ही इसके आदी हो जावेंगे. इसके बाद खान बादशाह को तार काटने के मामले में फंसाने की कोशिश की गई और एक पठान पर यह जोर डाला गया कि वह अदालत में यह बयान दे दे कि खान बादशाह के कहने पर ही उसने तार काटे थे. लेकिन उस पठान ने ऐसा बयान देने से इन्कार कर दिया.

आखिर खान बादशाह को रिहा कर देना पड़ा, क्योंकि उन पर कोई जुर्म ही साबित न हो सका था. जेल से छूटते ही खान बादशाह सीधे नागपुर पहुँचे और वहाँ कांग्रेस के जलसे में शरीक हुए. उस वक्त किसी को यह मालूम भी नहीं हुआ कि इन लाखों आदमियों की भीड़ में जो एक लम्बा चौड़ा पठान बैठा हुआ है, वह हमारी आजादी की लड़ाई का शायद सबसे बहादुर सिपाही है.

सन् १९२० में नागपुर की कांग्रेस ने कांग्रेस के कार्यकर्ताओं के लिये यह तय किया कि वह बुनियादी कामों में, जैसे हिन्दू मुस्लिम एकता, अछूतपन को दूर करना, खादी बनवाना वगैरा के काम में अपने को डाल दें. बादशाह खान को यह बात अच्छी लगी और उन्होंने अपने गाँव में लौट कर स्कूल क़ायम करने शुरू कर दिये. इस पर सन् १९२१ में खान बादशाह फिर पकड़ लिये गये और उनसे जमानत देने को कहा गया, लेकिन उन्होंने जमानत देने से इन्कार कर दिया और जेल चले गये. इस बार खान बादशाह को पठानों में तालीम फैलाने के जुर्म में तीन साल की सख्त क़ैद दी गई.

کہ آپ اس کی پرواہ نہ کریں، کیوں کہ آپ جلدی ہی اس کے عادی ہو جاویں گے۔ اس کے بعد خان بادشاہ کو تار کاٹنے کے معاملے میں پھنسانے کی کوشش کی گئی اور ایک پٹھان پر یہ زور ڈالا گیا کہ وہ عدالت میں یہ بیان دے دے کہ خان بادشاہ کے کہنے پر ہی اس نے تار کاٹے تھے۔ لیکن اس پٹھان نے ایسا بیان دینے سے انکار کر دیا۔

آخر خان بادشاہ کو رہا کر دینا پڑا، کیوں کہ ان پر کوئی جرم ہی ثابت نہ ہو سکا تھا۔ جیل سے چھوٹتے ہی خان بادشاہ سیدھے ناگپور پہنچے اور وہاں کانگریس کے جلسے میں شریک ہوئے۔ اس وقت کسی کو یہ معلوم بھی نہیں ہوا کہ ان لاکھوں آدمیوں کی بھیڑ میں جو ایک لمبا چوڑا پٹھان بیٹھا ہوا ہے، وہ ہماری آزادی کی لڑائی کا شاید سب سے بہادر سپاہی ہے۔

۱۹۲۰ء میں ناگپور کی کانگریس نے کانگریس کے کاریہ کرتاؤں کے لئے یہ طے کیا کہ وہ بنیادی کاموں میں، جیسے ہندو مسلم ایکتا، اچھوت پن کو دور کرنا، کھادی بنوانا وغیرہ کے کام میں اپنے کو ڈال دیں۔ بادشاہ خان کو یہ بات اچھی لگی اور انھوں نے اپنے گاؤں میں لوٹ کر اسکول قائم کرنے شروع کر دیئے۔ اس پر ۱۹۲۱ء میں خان بادشاہ پھر پکڑ لئے گئے اور ان سے ضمانت دینے کو کہا گیا، لیکن انھوں نے ضمانت دینے سے انکار کر دیا اور جیل چلے گئے۔ اس بار خان بادشاہ کو پٹھانوں میں تعلیم پھیلانے کے جرم میں تین سال کی سخت قید کی سزا دی گئی۔

जेल ख़ाने में फिर वही ज़ुल्मों की कहानी चली. महीनों तक उनको काल कोठरी में रक्खा गया, लम्बे लम्बे वक़्त के लिये उनके पैरों में बेड़ियाँ डाली गईं और चक्की पीसने का काम उनको दिया गया. लेकिन ख़ान बादशाह को न कोई शिकायत थी और न कुछ परेशानी. वह तमाम तकलीफ़ें एक सन्त की तरह ख़ुशी ख़ुशी सह रहे थे. बहुत से वार्डन थे, जो ख़ुद ख़ान बादशाह का काम कर देना चाहते थे और बहुत से अफ़सर थे, जो उनके साथ नरम बरताव करना चाहते थे, लेकिन ख़ान बादशाह ने उनसे कह दिया कि वह ऐसी कोई बात पसन्द नहीं करते और जेल के सब नियमों का पालन बिलकुल सच्चाई से करना चाहते हैं. उस ज़माने में कांग्रेस की तरफ़ से जो एक लाख के क़रीब आदमी जेल गये, उनमें इतनी सच्चाई के साथ जेल काटने वालों की तादाद शायद एक दरजन से ज़्यादा नहीं होगी.

(१०७)

इसी बीच बादशाह ख़ान से सरहदी सूबे के चीफ़ कमिश्नर सर जान मैफ़ी ने यह भी कहलवाया कि अगर वह सिर्फ़ गाँवों का दौरा न करने का बचन दें, तो उनको छोड़ा जा सकता है. लेकिन ख़ान बादशाह ने कोई भी बचन देने से इन्कार कर दिया. इस तरह सरहद ने हिन्दुस्तान को उस वक़्त ही एक सौफ़ीसदी सच्चा सत्याग्रही दिया, हालाँकि सरहद में इसके लिये कांग्रेस की तरफ़ से कोई प्रचार तक नहीं किया गया था.

अपनी इसी क़ैद के ज़माने में बादशाह ख़ान ने गीता पढ़ी और उनको यह देखकर बड़ा आनन्द हुआ कि जो बात क़ुरआन में कही गई है, वही अपने ढंग से गीता में कही गई है. एक तरह

جیل خانے میں پھر وہی ظلموں کی کہانی چلی۔ مہینوں تک اُن کو کال کوٹھری میں رکھا گیا، لمبے لمبے وقت کے لئے اُن کے پیروں میں بیڑیاں ڈالی گئیں اور چکی پیسنے کا کام اُن کو دیا گیا۔ لیکن خان بادشاہ کو نہ کوئی شکایت تھی اور نہ کچھ پریشانی۔ وہ تمام تکلیفیں ایک سنت کی طرح خوشی خوشی سہہ رہے تھے۔ بہت سے وارڈن تھے، جو خود خان بادشاہ کا کام کر دینا چاہتے تھے اور بہت سے افسر تھے، جو اُن کے ساتھ نرم برتاؤ کرنا چاہتے تھے، لیکن خان بادشاہ نے اُن سے کہہ دیا کہ وہ ایسی کوئی بات پسند نہیں کرتے اور جیل کے سب نیموں کا پالن بالکل سچائی سے کرنا چاہتے ہیں۔ اس زمانے میں کانگریس کی طرف سے جو ایک لاکھ کے قریب آدمی جیل گئے، اُن میں اتنی سچائی کے ساتھ جیل کاٹنے والوں کی تعداد شاید ایک درجن سے زیادہ نہیں ہوگی۔

(۱۰۷)

اسی بیچ بادشاہ خان سے سرحدی صوبے کے چیف کمشنر سر جان میفی نے یہ بھی کہلوایا کہ اگر وہ صرف گاؤں کا دورہ نہ کرنے کا وچن دیں، تو اُن کو چھوڑا جا سکتا ہے۔ لیکن خان بادشاہ نے کوئی بھی وچن دینے سے انکار کر دیا۔ اس طرح سرحد نے ہندستان کو اس وقت ہی ایک سو فی صدی سچا ستیاگرہی دیا، حالانکہ سرحد میں اس کے لئے کانگریس کی طرف سے کوئی پرچار تک نہیں کیا گیا تھا۔

اپنی اسی قید کے زمانے میں بادشاہ خان نے گیتا پڑھی اور اُن کو یہ دیکھ کر بڑا آنند ہوا کہ جو بات قرآن میں کہی گئی ہے، وہی اپنے ڈھنگ سے گیتا میں کہی گئی ہے۔ ایک طرح

जेल खाने के यह पूरे तीन साल उन्होंने ईश्वर की याद करने में ही बिताये और जब वह जेल से निकले, तो वह एक सच्चे साधू थे और उनकी आत्मा, शरीर, और इरादे फ़ौलादी हो चुके थे, जो बड़ी से बड़ी चोट को भी सहने की ताक़त रखते थे.

इसके बाद सन् १९२४ से सन् १९२९ तक पूरा हिन्दुस्तान हिन्दू मुसलमानों की लड़ाई में ख़ून की होली खेलता रहा. सरहदी सूबे के एक शहर कोहाट में भी बलवा हुआ, लेकिन उसकी आग सरहद के भीतरी ज़िलों में नहीं फैल सकी. यह कहा जा सकता है कि हिन्दुस्तान के दूसरे हिस्सों के मुक़ाबले में उस वक़्त भी सरहद ने ज़्यादा समझदारी दिखाई और ख़ान बादशाह से तो यह उम्मीद ही कैसे की जा सकती थी कि वह उस बेहूदी लहर में बह जाते, हालाँकि उस वक़्त कांग्रेस के कई चोटी के हिन्दू-मुसलमान नेता भी उस आग को भड़का कर जनता की वाहवाही लूटने में लगे हुए थे.

सन् १९३० में

इसके बाद हमारे देश में अहिंसा की दूसरी बड़ी लड़ाई सन् १९३० में शुरू हुई. इस लड़ाई के शुरू होने से पहिले ही ख़ान बादशाह ने ख़ुदाई ख़िदमतगारों का संगठन शुरू कर दिया था. इसके लिये ख़ान साहब ने तमाम सरहदी इलाक़े का पैदल दौरा किया और लोगों को समझाया कि उनको जनता की सेवा के लिये ख़ुदाई ख़िदमतगार बन जाना चाहिये. एक ख़ास बात यह थी कि चाहे किसी भी धर्म या जाति का आदमी ख़ुदाई ख़िदमतगार बन सकता था. लेकिन उसे नीचे लिखी प्रतिज्ञा करनी पड़ती थी :—

جیل خانے کے یہ پورے تین سال انھوں نے ایشور کی یاد کرنے میں ہی بتائے اور جب وہ جیل سے نکلے، تو وہ ایک سچے سادھو تھے اور اُن کی آتما، شریر، اور ارادے فولادی ہو چکے تھے، جو بڑی سے بڑی چوٹ کو بھی سہنے کی طاقت رکھتے تھے۔

اس کے بعد ۱۹۲۴ سے ۱۹۲۹ تک پورا ہندستان ہندو مسلمانوں کی لڑائی میں خون کی ہولی کھیلتا رہا۔ سرحدی صوبے کے ایک شہر کوہاٹ میں بھی بلوا ہوا، لیکن اس کی آگ سرحد کے بھیتری ضلعوں میں نہیں پھیل سکی۔ یہ کہا جا سکتا ہے کہ ہندستان کے دوسرے حصّوں کے مقابلے میں اس وقت بھی سرحد نے زیادہ سمجھداری دکھائی اور خان بادشاہ سے تو یہ امید ہی کیسے کی جا سکتی تھی کہ وہ اُس بے ہودی لہر میں بہہ جاتے، حالانکہ اُس وقت کانگریس کے کئی چوٹی کے ہندو مسلمان نیتا بھی اُس آگ کو بھڑکا کر جنتا کی واہ واہی لوٹنے میں لگے ہوئے تھے۔

۱۹۳۰ میں

اس کے بعد ہمارے دیش میں اہنسا کی دوسری بڑی لڑائی سنہ ۱۹۳۰ میں شروع ہوئی۔ اس لڑائی کے شروع ہونے سے پہلے ہی خان بادشاہ نے خدائی خدمت گاروں کا سنگٹھن شروع کر دیا تھا۔ اس کے لئے خان صاحب نے تمام سرحدی علاقے کا پیدل دورہ کیا اور لوگوں کو سمجھایا کہ اُن کو جنتا کی سیوا کے لئے خدائی خدمت گار بن جانا چاہئیے۔ ایک خاص بات یہ تھی کہ چاہے کسی بھی دھرم یا جاتی کا آدمی خدائی خدمت گار بن سکتا تھا۔ لیکن اُسے نیچے لکھی پرتگیا کرنی پڑتی تھی :—

(१) ईश्वर, जाति और देश के साथ मैं वफ़ादारी निभाऊँगा.

(२) हमेशा अहिंसक रहूँगा.

(३) किसी सेवा के बदले कोई इनाम नहीं चाहूँगा.

(४) डर को दूर करके निडर बनूँगा और किसी भी क़ुरबानी के लिये तय्यार रहूँगा.

(५) शुद्ध जीवन बिताऊँगा.

इस तरह सन् १९३० तक बादशाह ख़ान ने क़रीब ५०० ख़ुदाई खिदमतगार भर्ती कर लिये. इसके बाद लाहौर की कांग्रेस में बादशाह ख़ान शरीक हुए और वहाँ से वापस लौटते ही उन्होंने कांग्रेस के आन्दोलन का बिगुल बजा दिया. नतीजा यह हुआ कि वह गिरफ़्तार कर लिये गये. लेकिन उनके ५०० ख़ुदाई खिदमतगारों ने उनका काम जारी रक्खा. इस बार पठान जनता ने भारी तादाद में उनका साथ दिया. यह बात ग़ौर करने की है कि बाक़ी हिन्दुस्तान में आम मुस्लिम जनता मुस्लिम लीग के प्रचार की वजह से सत्याग्रह से दूर दूर ही रही और मुस्लिम लीगी लीडर तो किसी हद तक विरोध भी करते रहे. यह विरोध इस्लाम के नाम पर किया जाता था, लेकिन 'इस्लाम' के नाम पर सबसे जल्दी भड़क उठने वाली पठान क़ौम ने इन लीडरों की एक बात भी नहीं सुनी और खुले दिल से कांग्रेस की लड़ाई में शरीक हो गये. इसकी सबसे बड़ी वजह भी यही थी कि आम हिन्दुस्तानी के बजाय पठान के दिल में आजादी के लिये ज्यादा सच्ची मुहब्बत रही है और उसे यह इतमीनान हो गया था कि कांग्रेस की यह लड़ाई तमाम देश की आजादी की लड़ाई है.

(۱) ایشور، جاتی اور دیش کے ساتھ میں وفاداری نبھاؤں گا۔

(۲) ہمیشہ اہنسک رہوں گا۔

(۳) کسی سیوا کے بدلے کوئی انعام نہیں چاہوں گا۔

(۴) ڈر کو دور کر کے نڈر بنوں گا اور کسی بھی قربانی کے لئے تیار رہوں گا۔

(۵) شدھ جیون بتاؤں گا۔

اس طرح سنہ ۱۹۳۰ء تک بادشاہ خان نے قریب ۵۰۰ خدائی خدمت گار بھرتی کر لئے۔ اس کے بعد لاہور کی کانگریس میں بادشاہ خان شریک ہوئے اور وہاں سے واپس لوٹتے ہی انہوں نے کانگریس کے آندولن کا بگل بجا دیا۔ نتیجہ یہ ہوا کہ وہ گرفتار کر لئے گئے۔ لیکن اُن کے ۵۰۰ خدائی خدمت گاروں نے اُن کا کام جاری رکھا۔ اس بار پٹھان جنتا نے بھاری تعداد میں اُن کا ساتھ دیا۔ یہ بات غور کرنے کی ہے کہ باقی ہندوستان میں عام مسلم جنتا مسلم لیگ کے پرچار کی وجہ سے ستیاگرہ سے دور دور ہی رہی اور مسلم لیگی لیڈر تو کسی حد تک ورودھ بھی کرتے رہے۔ یہ ورودھ اسلام کے نام پر کیا جاتا تھا، لیکن "اسلام" کے نام پر سب سے جلدی بھڑک اُٹھنے والی پٹھان قوم نے ان لیڈروں کی ایک بات بھی نہیں سنی اور کھلے دل سے کانگریس کی لڑائی میں شریک ہو گئے۔ اس کی سب سے بڑی وجہ بھی یہی تھی کہ عام ہندوستانی کے بجائے پٹھان کے دل میں آزادی کے لئے زیادہ سچی محبت رہی ہے اور اسے یہ اطمینان ہو گیا تھا کہ کانگریس کی یہ لڑائی تمام دیش کی آزادی کی لڑائی ہے۔

उस वक़्त ख़ुदाई ख़िदमतगारों पर तरह तरह के ज़ुल्म किये गये. कँपकँपाती सर्दियों में उनको नंगा करके पानी में खड़ा कर दिया जाता था, पुलिस के थानों में ले जाकर बुरी तरह उनको पीटा जाता था और उनको कड़ी से कड़ी सजायें दी जाती थीं. लेकिन ज्यों ज्यों यह सख़्तियाँ बढ़ती गईं, सरहद में कांग्रेस का आन्दोलन भी मज़बूत होता गया. इसके बाद सरकार ने अपना आख़िरी हथियार सँभाला और मुसलमानों में तो यह प्रचार शुरू किया गया कि गान्धीजी देश में हिन्दू राज क़ायम करना चाहते हैं, जिसमें नमाज़ पढ़ना भी जुर्म होगा. इसलिये जो मुसलमान इस लड़ाई में शरीक होता है, वह ख़ुद अपने और हिन्दुस्तान के दस करोड़ मुसलमानों के गले पर छुरी फेर रहा है. इस बारे में मई १९३० में चीफ़ कमिश्नर ने एक बयान निकाला था, जिसमें उन्होंने फ़र्माया था: "कांग्रेस के वालन्टियरों को, जो लाल कुर्ते पहिनते हैं, तुमको अपने गांवों में नहीं आने देना चाहिये. यह लोग अपने को ख़ुदाई ख़िदमतगार कहते हैं लेकिन दर असल वह गांधी के ख़िदमतगार हैं. वह बोलशेविकों की सी पोशाक पहिनते हैं. वह यहाँ की वैसी ही हालत कर देंगे, जैसी कि बोलशेविक राज की हम सुनते हैं." इस आख़िरी बात का मतलब यह था कि जिस तरह बोलशेविक राज में मज़हब ग़ैर क़ानूनी है, वैसा ही यह लोग भी करना चाहते हैं.

इस प्रचार के साथ ही ख़ान बादशाह पर मुसलमान अख़बारों ने तरह तरह के इल्ज़ाम लगाने शुरू कर दिये. कहा गया कि ख़ान बादशाह बिलकुल हिन्दू हो चुके हैं. वह गीता पढ़ते हैं, मौन रखते

اس وقت خدائی خدمت گاروں پر طرح طرح کے ظلم کئے گئے۔ کپکپاتی سردیوں میں ان کو ننگا کرکے پانی میں کھڑا کر دیا جاتا تھا، پولیس کے تھانوں میں لے جا کر بری طرح ان کو پیٹا جاتا تھا اور ان کو کڑی سے کڑی سزائیں دی جاتی تھیں۔ لیکن جیوں جیوں یہ سختیاں بڑھتی گئیں، سرحد میں کانگریس کا آندولن بھی مضبوط ہوتا گیا۔ اس کے بعد سرکار نے اپنا آخری ہتھیار سنبھالا اور مسلمانوں میں تو یہ پرچار شروع کیا گیا کہ گاندھی جی دیش میں ہندو راج قائم کرنا چاہتے ہیں، جس میں نماز پڑھنا بھی جرم ہوگا۔ اس لئے جو مسلمان اس لڑائی میں شریک ہوتا ہے، وہ خود اپنے اور ہندستان کے دس کروڑ مسلمانوں کے گلے پر چھری پھیر رہا ہے۔ اس بارے میں مئی ۱۹۳۰ء میں چیف کمشنر نے ایک بیان نکالا تھا، جس میں انھوں نے فرمایا تھا: "کانگریس کے والنٹیروں کو، جو لال کرتے پہنتے ہیں، تم کو اپنے گاؤں میں نہیں آنے دینا چاہیے۔ یہ لوگ اپنے کو خدائی خدمت گار کہتے ہیں لیکن دراصل وہ گاندھی کے خدمت گار ہیں۔ وہ بالشویکوں کی سی پوشاک پہنتے ہیں۔ وہ یہاں کی ویسی ہی حالت کر دیں گے جیسی کہ بالشویک راج کی ہم سنتے ہیں۔" اس آخری بات کا مطلب یہ تھا کہ جس طرح بالشویک راج میں مذہب غیر قانونی ہے، ویسا ہی یہ لوگ بھی کرنا چاہتے ہیں۔

اس پرچار کے ساتھ ہی خان بادشاہ پر مسلمان اخباروں نے طرح طرح کے الزام لگانے شروع کر دیے۔ کہا گیا کہ خان بادشاہ بالکل ہندو ہو چکے ہیں۔ وہ گیتا پڑھتے ہیں، مون رکھتے

हैं और उपवास करते हैं. उन्होंने दोनों हाथ जोड़कर 'नमस्ते' कहना शुरू कर दिया है और उनके घर की औरतें साड़ी पहिनने लगी हैं.

और लिखते शर्म आती है कि इस प्रचार के साथ ही हिन्दू सभाई लीडरों और अख़बारों ने भी यह प्रचार करना शुरू किया कि बादशाह ख़ान हिन्दुओं के कट्टर दुश्मन हैं. उनके वालन्टियर गांवों में हिन्दुओं को परेशान करते हैं. सिर्फ़ इतना ही नहीं, बल्कि जब ख़ान बादशाह पर और ख़ुदाई खिदमतगारों पर तरह तरह के ज़ुल्म हो रहे थे, तब कुल हिन्द हिन्दू महासभा के एक सेक्रेट्री ने देश भर के हिन्दुओं की तरफ़ से सरकार को इन ज़ुल्मों के लिये बधाई भी दे डाली. इस तरह हिन्दू और मुसलमान फ़िरक़ापरस्तों ने मज़हब की दुहाई देकर ख़ान बादशाह और ख़ुदाई खिदमतगारों के ऊपर यह कायरता से भरा हमला शुरू कर दिया. लेकिन पठान को सबसे ज़्यादा प्यारी आज़ादी होती है और ख़ुदाई खिदमतगार आन्दोलन में हिन्दू-मुसलमान पठानों की तादाद बढ़ती ही गई.

२३ अप्रेल की ख़ूनी दास्तान

इस आन्दोलन के समय सरहद में पठानों के कांग्रेसी जुलूसों और सभाओं पर लाठियों और गोलियों का चलना मामूली बात हो गई थी, लेकिन २३ अप्रैल १९३० को पेशावर के क़िस्साख़ानी बाज़ार में जो गोली चली, उसने पठानों के नामों को देश भर में रोशन कर दिया. इसकी शुरुआत २२ अप्रैल

ہیں اور اُپواس کرتے ہیں۔ اُنھوں نے دونوں ہاتھ جوڑ کر 'نمستے' کہنا شروع کر دیا ہے اور اُن کے گھر کی عورتیں ساڑی پہننے لگی ہیں۔

اور لکھتے شرم آتی ہے کہ اس پرچار کے ساتھ ہی ہندو سبھائی لیڈروں اور اخباروں نے بھی یہ پرچار کرنا شروع کیا کہ بادشاہ خان ہندوؤں کے کٹر دشمن ہیں۔ اُن کے والنٹیر گاؤں میں ہندوؤں کو پریشان کرتے ہیں۔ صرف اتنا ہی نہیں، بلکہ جب خان بادشاہ پر اور خدائی خدمتگاروں پر طرح طرح کے ظلم ہو رہے تھے، تب کل ہند ہندو مہا سبھا کے ایک سکریٹری نے دیش بھر کے ہندوؤں کی طرف سے سرکار کو ان ظلموں کے لئے بدھائی بھی دے ڈالی۔ اس طرح ہندو اور مسلمان فرقہ پرستوں نے مذہب کی دہائی دے کر خان بادشاہ اور خدائی خدمتگاروں کے اوپر یہ کائرتا سے بھرا حملہ شروع کر دیا۔ لیکن پٹھان کو سب سے زیادہ پیاری آزادی ہوتی ہے اور خدائی خدمتگار آندولن میں ہندو مسلمان پٹھانوں کی تعداد بڑھتی ہی گئی۔

۲۳ اپریل کی خونی داستان

اس آندولن کے سمے سرحد میں پٹھانوں کے کانگریسی جلوسوں اور سبھاؤں پر لاٹھیوں اور گولیوں کا چلنا معمولی بات ہو گئی تھی، لیکن ۲۳ اپریل سنہ ۱۹۳۰ کو پشاور کے قصہ خوانی بازار میں جو گولی چلی، اس نے پٹھانوں کے ناموں کو دیش بھر میں روشن کر دیا۔ اس کی شروعات ۲۲ اپریل

को ही हो गई, जब कि पेशावर में खबर पहुंची कि कांग्रेस की तरफ़ से जो नेता सरहद के क़ानूनों की जाँच करने आ रहे थे, उनको अटक में ही रोक दिया गया है और अब वह पेशावर नहीं आ सकेंगे. इस बात पर अपनी नाराज़ी ज़ाहिर करने के लिये पेशावर शहर में एक बहुत बड़ा जुलूस निकला और शाम को शाही बाग़ में एक बहुत बड़ी सभा हुई. इस जुलूस और सभा से चिढ़ कर दूसरे दिन यानी २३ अप्रेल को पुलिस ने सुबह से ही शहर के नेताओं को गिरफ़्तार करना शुरू कर दिया. इसके बाद नौ बजे के क़रीब दो नेता और पकड़े गये, लेकिन जिस लारी में पुलिस उनको थाने ले जा रही थी, वह लारी रास्ते में बिगड़ गई. नेताओं ने पुलिस को यक़ीन दिलाया कि वह ख़ुद थाने पर चले आएँगे और इसी वायदे के मुताबिक़ जनता की एक बड़ी भीड़ इन नेताओं को काबुली दरवाज़े के थाने पर ले गई. लेकिन उस वक़्त थाना बन्द था. इतने में ही एक पुलिस अफ़सर घोड़े पर वहाँ आया, जिसे देख कर जनता नारे लगाने लगी और गीत गाने लगी. अफ़सर फ़ौरन ही लौट गया और कुछ ही देर में दो तीन हथियार बन्द लारियाँ वहाँ आ खड़ी हुईं. यह लारियाँ एक दम भीड़ के भीतर घुस कर खड़ी हो गईं. इसी वक़्त एक अंग्रेज़ मोटर साइकल पर तेज़ी से आ रहा था, लेकिन उसकी मोटर साइकल एक हथियार बन्द गाड़ी से टकरा गई और चूर चूर हो गई. इस पर मोटर में से किसी ने गोली चलाई और इत्तफ़ाक़ से मोटर में आग भी लग गई. इसके बाद ही हथियार बन्द गाड़ियों से गोलियों की बौछारें आने लगीं. जो लोग गोली खाकर गिरे जनता ने उनको बहादुरी के

کھڑی ہو گئی۔ جب کہ پشاور میں خبر پہنچی کہ کانگریس کی طرف سے جو نیتا سرحد کے قانونوں کی جانچ کرنے آ رہے تھے، اُن کو اٹک میں ہی روک دیا گیا ہے اور اب وہ پشاور نہیں آ سکیں گے۔ اس بات پر اپنی ناراضی ظاہر کرنے کے لئے پشاور شہر میں ایک بہت بڑا جلوس نکلا اور شام کو شاہی باغ میں ایک بہت بڑی سبھا ہوئی۔ اس جلوس اور سبھا سے چڑھ کر دوسرے دن یعنی ۲۳ اپریل کو پولیس نے صبح سے ہی شہر کے نیتاؤں کو گرفتار کرنا شروع کر دیا۔ اس کے بعد نو بجے کے قریب دو نیتا اور پکڑے گئے، لیکن جس لاری میں پولیس اُن کو تھانے لے جا رہی تھی، وہ لاری راستے میں بگڑ گئی۔ نیتاؤں نے پولیس کو یقین دلایا کہ وہ خود تھانے پر چلے آئیں گے اور اسی وعدے کے مطابق جنتا کی ایک بڑی بھیڑ اُن نیتاؤں کو کابلی دروازے کے تھانے پر لے گئی۔ لیکن اُس وقت تھانہ بند تھا۔ اتنے میں ہی ایک پولیس افسر گھوڑے پر وہاں آیا، جسے دیکھ کر جنتا نعرے لگانے لگی اور گیت گانے لگی۔ افسر فوراً ہی لوٹ گیا اور کچھ ہی دیر میں دو تین ہتھیار بند لاریاں وہاں آ کھڑی ہوئیں۔ یہ لاریاں ایکدم بھیڑ کے بھیتر گھس کر کھڑی ہو گئیں۔ اسی وقت ایک انگریز موٹر سائیکل پر تیزی سے آ رہا تھا، لیکن اس کی موٹر سائیکل ایک ہتھیار بند گاڑی سے ٹکرا گئی اور چور چور ہو گئی۔ اس پر موٹر میں سے کسی نے گولی چلائی اور اتفاق سے موٹر میں آگ بھی لگ گئی، اس کے بعد ہی ہتھیار بند گاڑیوں سے گولیوں کی بوچھاریں آنے لگیں۔ جو لوگ گولی کھا کر گرے جنتا نے اُن کو بہادری کے

साथ हटाया. इस पर फिर गोलियाँ चलीं. जो क़रीब तीन घण्टे तक चलती रहीं. तमाशा यह था कि उधर से गोलियाँ चल रही थीं और इधर पठानों की निहत्थी फ़ौज शान्ती से खड़ी हुई नारे लगा रही थी, जैसे कि उस पर फूल बरस रहे हों. एक ग़ैर सरकारी अन्दाज़ के मुताबिक़ इस वक़्त दो सौ से लेकर तीन सौ तक आदमी मारे गये. इसके बाद क़रीब एक हफ़्ते तक शहर कांग्रेस के क़ब्ज़े में रहा. यह याद रखना चाहिये कि शहर से सरकारी अफ़सरों ने पुलिस और फ़ौज को इस लिये हटाया था, जिससे पहाड़ी इलाक़े में लूटमार करने वाले पठान शहर पर टूट पड़ें और इस तरह जनता को यह बता दिया जाय कि सरकारी पुलिस और फ़ौज उनके लिये कितनी ज़रूरी है. लेकिन यह देखकर सरकारी अफ़सरों की आँखें खुल गईं कि जिस पेशावर में एक दो क़त्ल हो जाना रोज़मर्रा की बात थी, वहाँ इन दिनों कोई मामूली सी भी वारदात नहीं हुई. शहर के सभी दरवाज़ों पर कांग्रेस के निहत्थे पठान वालन्टियर पहरा देते रहे. २८ तारीख़ को इन वालन्टियरों से सरकारी पुलिस ने फिर चार्ज ले लिया.

जनता ने समझा कि अब मामला ख़तम हो चुका है, लेकिन सरकारी अफ़सर अपनी नाकामयाबी से खीजे हुए थे. एकाएक ४ मई को फ़ौज बुलाई गई और शहर को उसके क़ब्ज़े में दे दिया गया. इसके बाद फिर जगह-जगह गोलियाँ चलाई गईं. ता० ३१ मई को गंगासिंह नाम के एक सिख अपनी बीवी बच्चों के साथ तांगे में जा रहे थे कि एक अंगरेज़ ने उन पर भी गोली चलाई, जिससे हरपाल और नाम की साढ़े नौ साल की बच्ची और

سامنے ہٹایا۔ اس پر پھر گولیاں چلیں۔ جو قریب تین گھنٹے تک چلتی رہیں۔ تماشہ یہ تھا کہ اُدھر سے گولیاں چل رہی تھیں اور ادھر پٹھانوں کی نہتی فوج شانتی سے کھڑی ہوئی نعرے لگا رہی تھی جیسے کہ اُس پر پھول برس رہے ہوں۔ ایک غیر سرکاری اندازے کے مطابق اس وقت دو سو سے لے کر تین سو تک آدمی مارے گئے۔ اس کے بعد قریب ایک ہفتے تک شہر کانگریس کے قبضے میں رہا۔ یہ یاد رکھنا چاہیئے کہ شہر سے سرکاری افسروں نے پولیس اور فوج کو اس لئے ہٹایا تھا، جس سے پہاڑی علاقے میں لوٹ مار کرنے والے پٹھان شہر پر ٹوٹ پڑیں اور اس طرح جنتا کو یہ بتا دیا جائے کہ سرکاری پولیس اور فوج اُن کے لئے کتنی ضروری ہے۔ لیکن یہ دیکھ کر سرکاری افسروں کی آنکھیں کھل گئیں کہ جس پشاور میں ایک دو قتل ہو جانا روزمرہ کی بات تھی، وہاں ان دنوں کوئی معمولی سی بھی واردات نہیں ہوئی۔ شہر کے سبھی دروازوں پر کانگریس کے نہتے پٹھان والنٹیر پہرا دیتے رہے۔ ۲۸ تاریخ کو ان والنٹیروں سے سرکاری پولیس نے پھر چارج لے لیا۔

جنتا نے سمجھا کہ اب معاملہ ختم ہو چکا ہے، لیکن سرکاری افسر اپنی ناکامیابی سے کھجے ہوئے تھے۔ ایکایک ۴ مئی کو فوج بلائی گئی اور شہر کو اس کے قبضے میں دے دیا گیا۔ اس کے بعد پھر جگہ جگہ گولیاں چلائی گئیں تاریخ ۳۱ مئی کو گنگا سنگھ نام کے ایک سکھ اپنی بی بی بچوں کے ساتھ تانگے میں جا رہے تھے کہ ایک انگریز نے اُن پر بھی گولی چلا دی، جس سے ہرپال کور نام کی ساڑھے نو سال کی بچی اور

काका बिचत्तर सिंह नाम का १६ महीने का बच्चा इस तरह ताँगे से गिर गये, जिस तरह चिड़ियों के बच्चे घोंसले से गिर जाते हैं. इन बच्चों की माँ बीबी तेज कौर के भी गहरी चोट आई. जनता यह सब देखकर भी शान्त रही, लेकिन उसने बच्चों की लाशों का जुलूस जरूर निकाला, जिसकी इजाजत ले ली गई थी. पर जैसे ही इन सिख बच्चों की लाशों को हजारों पठान ले कर चले, वैसे ही बिना कोई इत्तिला दिये सिर्फ दो गज के फ़ासले से इस जुलूस पर गोली चलाई गई. गोली चलाने वालों ने उन लोगों को निशाना बनाया, जो लोग अपने कन्धों पर अर्थी को लिये हुए थे. लेकिन अर्थी जैसे ही जमीन पर गिरती थी, वैसे ही जुलूस में से नये आदमी निकल कर अर्थी उठा लेते थे. एक सवाल के जवाब में दिल्ली की ऐसेम्बली में सरकार ने बताया था कि इस तरह सत्रह बार जुलूस पर गोलियाँ चलाई गईं थीं लेकिन अर्थी उठाने वालों की कमी फिर भी नहीं हुई थी. उन सिख बच्चों की लाशों के लिये उस वक़्त मुसलमान पठानों ने जो ख़ून बहाया था, क्या हिन्दू-मुस्लिम एकता की इससे बढ़कर कोई दूसरी मिसाल मिल सकती थी. इसी जमाने में वीर गढ़वाली सिपाहियों ने, जो सबके सब हिन्दू थे, वीर पठानों पर गोलियाँ चलाने से इन्कार करके सरहद के नाम को और भी चमका दिया. इन सिपाहियों से उनके अंग्रेज अफ़सरों ने कहा था कि यह पठान लोग हिन्दुओं के दुश्मन हैं, जैसा कि उस वक़्त हमारे बहुत से हिन्दू सभाई लीडर भी कहा करते थे. लेकिन बहादुर बहादुर को पहिचानने में कम ही ग़लती करता है. गढ़वाली बहादुरों ने फ़ौरन समझ लिया कि यह

کاکا بچتر سنگھ نام کا ۱۶ مہینے کا بچہ اس طرح تانگے سے گر گئے جس طرح چڑیوں کے بچے گھونسلے سے گر جاتے ہیں۔ ان بچوں کی ماں بی بی تیج کور کے بھی گہری چوٹ آئی۔ جنتا یہ سب دیکھ کر بھی شانت رہی، لیکن اس نے بچوں کی لاشوں کا جلوس ضرور نکالا، جس کی اجازت لے لی گئی تھی۔ پر جیسے ہی ان سکھ بچوں کی لاشوں کو ہزاروں پٹھان لے کر چلے، ویسے ہی بنا کوئی اطلاع دئیے صرف دو گز کے فاصلے سے اس جلوس پر گولی چلائی گئی۔ گولی چلانے والوں نے ان لوگوں کو نشانہ بنایا، جو لوگ اپنے کندھوں پر ارتھی کو لئے ہوئے تھے۔ لیکن ارتھی جیسے ہی زمین پر گرتی تھی، ویسے ہی جلوس میں سے نئے آدمی نکل کر ارتھی اٹھا لیتے تھے۔ ایک سوال کے جواب میں دلی کی اسمبلی میں سرکار نے بتایا تھا کہ اس طرح سترہ بار جلوس پر گولیاں چلائی گئیں تھیں لیکن ارتھی اٹھانے والوں کی کمی پھر بھی نہیں ہوئی تھی۔ ان سکھ بچوں کی لاشوں کے لئے اس وقت مسلمان پٹھانوں نے جو خون بہایا تھا، کیا ہندو مسلمان ایکتا کی اس سے بڑھ کر کوئی دوسری مثال مل سکتی تھی، اسی زمانے میں ویر گڑھوالی سپاہیوں نے، جو سب کے سب ہندو تھے، ویر پٹھانوں پر گولیاں چلانے سے انکار کر کے سرحد کے نام کو اور بھی چمکا دیا۔ ان سپاہیوں سے ان کے انگریز افسروں نے کہا تھا کہ یہ پٹھان لوگ ہندوؤں کے دشمن ہیں، جیسا کہ اس وقت ہمارے بہت سے ہندو سبھائی لیڈر کہا کرتے تھے۔ لیکن بہادر بہادر کو پہچاننے میں کم ہی غلطی کرتا ہے۔ گڑھوالی بہادروں نے فوراً سمجھ لیا کہ یہ

पठान तो हमारे देश की आज़ादी के लिये जंग कर रहे हैं और उन्होंने अपनी बन्दूक़ें नीचे डाल दीं. इसके बदले में उनको दस साल से लेकर चौदह साल तक की सज़ायें दी गईं.

[बाक़ी फिर]

मुस्लिम देशभक्त

[लेखक श्री रतन लाल बंसल]

पिछले बरसों में अंग्रेज़ों के इशारे पर हमारे देश में इस बात का काफ़ी प्रचार किया गया कि हिन्दुस्तान के मुसलमानों ने हिन्दुस्तान की आज़ादी की लड़ाई में कभी हिस्सा नहीं लिया. इस प्रचार से जो ज़हर फैला, उसका नतीजा हमारे सामने है. आज़ादी की लड़ाई के पिछले दौर में मुसलमान जनता जिस तरह उससे दूर दूर रही और हिन्दू जिस तरह आज हर एक मुसलमान को देश का दुश्मन मान बैठे हैं, वह सब इसी प्रचार का नतीजा है.

लेकिन यह किताब इस ग़लत-फ़हमी को मिटाने में काफ़ी मदद कर सकती है. इसमें उन मुसलमान देशभक्तों का इतिहास है, जिन्होंने अंग्रेज़ों के आते ही उनको यहाँ से हटाने की कोशिशें शुरू कर दी थीं. उनकी क़ुरबानियों की कहानियाँ आपके दिलों को रोशनी से भर देंगी. त्योहारों के ऊपर मुसलमान भाई अपने हिन्दू दोस्तों को और हिन्दू अपने मुसलमान दोस्तों को यह किताब भेंट कर सकते हैं. यह किताब हिन्दी उर्दू दोनों लिखावटों में मिल सकती है.

सुन्दर जिल्द के साथ किताब का दाम सिर्फ़ एक रुपया बारह आने फ़ी किताब है. पर २८ फ़रवरी तक जो लोग आर्डर देंगे उन्हें महसूल डाक समेत यह किताब सिर्फ़ डेढ़ रुपये में दी जायगी.

मैनेजर—'नया हिन्द' ४८ बाई का बाग़ इलाहाबाद.

پٹھان تو ہمارے دیش کی آزادی کے لئے جنگ کر رہے ہیں اور انھوں نے اپنی بندوقیں نیچے ڈال دیں۔ اس کے بدلے میں اُن کو دس سال سے لیکر چودہ سال تک کی سزائیں دی گئیں۔

(باقی پھر)

مسلم دیش بھکت

(لیکھک شری رتن لال بنسل)

پچھلے برسوں میں انگریزوں کے اشارے پر ہمارے دیش میں اس بات کا کافی پرچار کیا گیا کہ ہندستان کے مسلمانوں نے ہندستان کی آزادی کی لڑائی میں کبھی حصّہ نہیں لیا۔ اس پرچار سے جو زہر پھیلا، اُس کا نتیجہ ہمارے سامنے ہے۔ آزادی کی لڑائی کے پچھلے دَور میں مسلمان جنتا جس طرح اُس سے دُور دُور رہی اور ہندو جس طرح آج ہر ایک مسلمان کو دیش کا دشمن مان بیٹھے ہیں، وہ سب اسی پرچار کا نتیجہ ہے۔

لیکن یہ کتاب اس غلط فہمی کو مٹانے میں کافی مدد کر سکتی ہے۔ اس میں اُن مسلمان دیش بھکتوں کا اتہاس ہے، جنھوں نے انگریزوں کے آتے ہی اُن کو یہاں سے ہٹانے کی کوششیں شروع کر دی تھیں۔ اُن کی قربانیوں کی کہانیاں آپ کے دلوں کو روشنی سے بھر دیں گی تیوہاروں کے اوپر مسلمان بھائی اپنے ہندو دوستوں کو اور ہندو اپنے مسلمان دوستوں کو یہ کتاب بھینٹ کر سکتے ہیں۔ یہ کتاب ہندی اُردو دونوں لکھاوٹوں میں مل سکتی ہے۔

سندر جلد کے ساتھ کتاب کا دام صرف ایک روپیہ بارہ آنے فی کتاب ہے۔ پر ۲۸ فروری تک جو لوگ آرڈر دیں گے انھیں محصول ڈاک سمیت یہ کتاب صرف ڈیڑھ روپے میں دی جائے گی۔

منیجر—نیا ہند ۴۸ بائی کا باغ الٰہ آباد

हिन्दुस्तानी कलचर और संगीत

(१८)

सरोद

(भाई गणेश प्रसाद द्विवेदी)

सरोद हिन्दुस्तान का बाजा है या विदेशी, इस बारे में दो रायें हैं. कुछ लोगों की राय में यह अफ़ग़ानिस्तानी या सरहदी पठानों का क़ौमी बाजा है. अगर ऐसा हो भी तो इससे यह नहीं साबित होता कि यह हिन्दुस्तानी या भारतीय नहीं है. अव्वल तो यह कि जिसे हम आज अफ़ग़ानिस्तान कहते हैं वह एक ज़माने में महान् भारत का ही एक हिस्सा था. फिर ऐतरेय ब्राह्मण (वेद का एक भाग) में एक बाजे की चर्चा की गई है जिसकी बनावट आजकल के सरोद से मिलती है. 'सरोद' का शब्द भी सीधा संस्कृत से आया हुआ है. संस्कृत के 'स्वरद' शब्द से घिसते मँजते (तद्भव) यह 'सरोद' बन गया, यह साफ़ है. 'स्वर' (गाने बजाने के 'सुर') का जो 'देने वाला' है (स्वरं ददाति यः सः स्वरदः) वही 'स्वरद' या सरोद है. इस तरह की बनावट तो सितार की भी नहीं मिलती. बल्कि 'सितार' तो 'सेहतार' (फ़ारसी) और 'सप्ततार' संस्कृत दोनों तरह से बनता है पर 'सरोद' सिर्फ़ 'स्वरद' से ही निकलता है, किसी फ़ारसी या अरबी उद्गम से नहीं.

ہندستانی کلچر اور سنگیت

(۱۸)

سرود

(بھائی گنیش پرشاد دویدی)

سرود ہندستان کا باجا ہے یا ودیشی، اس بارے میں دو رائیں ہیں. کچھ لوگوں کی رائے میں یہ افغانستانی یا سرحدی پٹھانوں کا قومی باجا ہے. اگر ایسا ہو بھی تو اس سے یہ نہیں ثابت ہوتا کہ یہ ہندستانی یا بھارتیہ نہیں ہے. اوّل تو یہ کہ جسے ہم آج افغانستان کہتے ہیں وہ ایک زمانے میں مہان بھارت کا ہی ایک حصّہ تھا. پھر ایترے برہمن (وید کا ایک بھاگ) میں ایک باجے کی چرچا کی گئی ہے جس کی بناوٹ آج کل کے سرود سے ملتی ہے. 'سرود' کا لفظ بھی سیدھا سنسکرت سے آیا ہوا ہے. سنسکرت کے 'سورد' شبد سے گھستے مجتے (تدبھو) یہ 'سرود' بن گیا، یہ صاف ہے. 'سور' (گانے بجانے کے 'سُر') کا جو 'دینے والا' ہے (स्वरं ददाति यः सः स्वरद:) وہی 'سورد' یا سرود ہے. اس طرح کی بناوٹ تو ستار کی بھی نہیں ملتی. بلکہ 'ستار' تو 'سہ تار' (فارسی) اور 'سپت تار' سنسکرت دونوں طرح سے بنتا ہے پر 'سرود' صرف 'سورد' سے ہی نکلتا ہے، کسی فارسی یا عربی اُدگم سے نہیں.

यह तो रहा इस लफ़्ज़ के बारे में. इस बाजे के बारे में हम पहले भी कह चुके हैं कि यह शाही रबाब और सुरसिंगार के बीच की कड़ी है. मियां तानसेन के ददियाली ख़ानदान ने रबाब को ख़ास तौर से अपनाया था. इन सब का इतिहास हम दे चुके हैं. इसी ख़ानदान के एक बहुत बड़े उस्ताद ने किस तरह बरसात के मौसम में अपने एक चाचा बीनकार से महाराज बनारस के दरबार में नीचा देख कर (इसलिये कि बरसात में रबाब अच्छी नहीं बोलती, ठप हो जाती है) सुरसिंगार ईजाद किया और इस पर बीन व रबाब दोनों अंग का आलाप बजाकर बीनकारों को नीचा दिखा दिया, यह भी हम देख चुके हैं.

पर बीन, रबाब और सुरसिंगार यह तीनों ही आलाप के बाजे हैं, इन पर ध्रुपद अंग की आलाप और मृदंग की संगत से बहुत हुआ तो तारपरन, बस इतना ही बजता है. तालों में गत तोड़े इन पर नहीं बजते. परदेदार बाजों में बीन से जैसे गत तोड़े के लिये सितार की ईजाद हुई, उसी तरह रबाब और सुरसिंगार जैसे 'बेपर्द' बाजों से एक ऐसे बाजे के ईजाद की ज़रूरत पैदा हुई जिस पर सितार की गतें बज सकें; और सरोद के दर्शन हुए. किस उस्ताद ने सरोद ईजाद किया यह हम ठीक नहीं कह सकते. रबाब ख़ुद मियां तानसेन की ईजाद है, (बीन के जवाब में) यह मशहूर है. इसी के माल मसाले से किसी सेनिये ने सुरसिंगार निकाला यह हम देख चुके हैं. पर सरोद ठीक किसने निकाला यह नहीं मालूम.

सरोद पुराना है या रबाब, इस बारे में भी दो रायें हैं

یہ تو رہا اس لفظ کے بارے میں۔ اس باجے کے بارے میں ہم پہلے بھی کہہ چکے ہیں کہ یہ شاہی رباب اور سُرسنگار کے بیچ کی کڑی ہے۔ میاں تان سین کے ددھیالی خاندان نے رباب کو خاص طور سے اپنایا تھا۔ ان سب کا اتہاس ہم دے چکے ہیں۔ اسی خاندان کے ایک بہت بڑے استاد نے کس طرح برسات کے موسم میں اپنے ایک چاچا بین کار سے مہاراج بنارس کے دربار میں نیچا دیکھ کر (اس لئے کہ برسات میں رباب اچھی نہیں بولتی، ٹھپ ہو جاتی ہے) سُرسنگار ایجاد کیا اور اس پر بین و رباب دونوں انگ کا الاپ بجا کر بین کاروں کو نیچا دکھا دیا، یہ بھی ہم دیکھ چکے ہیں۔

پر بین، رباب اور سرسنگار یہ تینوں ہی الاپ کے باجے ہیں، ان پر دھرپد انگ کی الاپ اور مردنگ کی سنگت سے بہت ہوا تو تار پرن، بس اتنا ہی بجتا ہے۔ تالوں میں گت توڑے ان پر نہیں بجتے۔ پردیدار باجوں میں بین سے جیسے گت توڑے کے لئے ستار کی ایجاد ہوئی، اسی طرح رباب اور سرسنگار جیسے 'بے پردہ' باجوں سے ایک ایسے باجے کے ایجاد کی ضرورت پیدا ہوئی جس پر ستار کی گتیں بج سکیں؛ اور سرود کے درشن ہوئے۔ کس استاد نے سرود ایجاد کیا یہ ہم ٹھیک نہیں کہہ سکتے۔ رباب خود میاں تان سین کی ایجاد ہے، (بین کے جواب میں) یہ مشہور ہے۔ اسی کے مال مسالے سے کسی سینئے نے سرسنگار نکالا یہ ہم دیکھ چکے ہیں۔ پر سرود ٹھیک کس نے نکالا یہ نہیں معلوم۔

سرود پرانا ہے یا رباب، اس بارے میں بھی دو رائیں ہیں

सुरसिंगार तो बाद का है ही. और सरोद के ढंग की वीणा की एक क़िस्म की चर्चा हमें वेदों में मिलती है और 'स्वरद' नाम भी बहुत पुराना है. इससे तो यही साफ़ है कि सरोद बड़ा पुराना बाजा है, लगभग उतना ही जितना कि बीन.

बात यह हुई कि हिन्दू युग के बहुत से पुराने बाजे, जिनके नाम हमें वैदिक साहित्य में मिलते हैं, आज दिन हिन्दुस्तान में देखने को नहीं मिलते. नाम भी उनके नहीं रह गये हैं, पर वही बाजे महान् भारत के अंश—हिन्दएशिया, जावा, सुमात्रा, या फिर अफ़ग़ानिस्तान, ईरान वग़ैरह में मिलते हैं. पुरानी हिन्दू-संस्कृति या कलचर की बहुत सी बातें जो अब हमारे देश में नहीं हैं, हम आज भी जावा, सुमात्रा, बाली वग़ैरा के टापुओं में पाते हैं, जैसे—रात रात भर होने वाले पौराणिक नाटक, जो खुले मैदान में बहुत से साथ बजने वाले बाजों ('ओपन एयर आर्केस्ट्रा') के साथ होते हैं, जिनमें सैकड़ों मर्द औरत भाग लेते हैं, और जो हफ़्तों चलते हैं. इस देश में दसवीं सदी के बाद जो अशांति और मारकाट कई सदी तक चलती रही उसकी धारा में हमारे कलचर की बहुत सी बेश क़ीमत चीज़ें ख़ास मुल्क से हटकर सरहदों के पार पनाह लेने पर मजबूर हुईं. उनमें हमारे बहुत सी क़िस्मों के बाजे भी थे, यह तय है. 'शततंत्री' (सौ तार वाली बीन) 'सहस्रतंत्री' (हज़ार तार वाली बीन) वग़ैरा ऐसी ऐसी बीन की चर्चा वैदिक साहित्य में मिलती है जिनकी हम आज सिर्फ़ कल्पना भर ही कर सकते हैं. इस ढंग के बाजे आज .हिन्दएशिया, कांबोडिया और चीन वग़ैरा मुल्कों में देखने सुनने को मिल सकते हैं पर यहाँ नहीं. क्यों—?

سُرسنگار تو بعد کا ہے ہی۔ اور سرود کے ڈھنگ کی وینا کی ایک قسم کی چرچا ہمیں ویدوں میں ملتی ہے اور 'سورد' نام بھی بہت پرانا ہے. اس سے تو یہی صاف ہے کہ سرود بڑا پرانا باجا ہے، لگ بھگ اتنا ہی جتنا کہ بین.

بات یہ ہوئی کہ ہندو یُگ کے بہت سے پرانے باجے، جنکے نام ہمیں وَیدک ساہتیہ میں ملتے ہیں، آج دن ہندستان میں دیکھنے کو نہیں ملتے. نام بھی ان کے نہیں رہ گئے ہیں، پر وہی باجے مہان بھارت کے انش — ہند ایشیا، جاوا، سماترا یا پھر افغانستان، ایران وغیرہ میں ملتے ہیں. پرانی ہندو سنسکرتی یا کلچر کی بہت سی باتیں جو اب ہمارے دیش میں نہیں ہیں، ہم آج بھی جاوا، سماترا، بالی وغیرہ کے ٹاپوؤں میں پاتے ہیں، جیسے — رات رات بھر ہونے والے پورانک ناٹک، جو کھلے میدان میں بہت سے ساتھ بجنے والے باجوں ('اوپن ایئر آرکسٹرا') کے ساتھ ہوتے ہیں، جن میں سینکڑوں مرد عورت بھاگ لیتے ہیں، اور جو ہفتوں چلتے ہیں. اس دیش میں دسویں صدی کے بعد جو اشانتی اور مارکاٹ کئی صدی تک چلتی رہی اس کی دھارا میں ہمارے کلچر کی بہت سی بیش قیمت چیزیں خاص ملک سے ہٹکر سرحدوں کے پار پناہ لینے پر مجبور ہوئیں۔ ان میں ہمارے بہت سی قسموں کے باجے بھی تھے، یہ طے ہے۔ 'شت تنتری' (سو تار والی بین) 'سہستر تنتری' (ہزار تار والی بین) وغیرہ ایسی ایسی بین کی چرچا وَیدک ساہتیہ میں ملتی ہے جنکی ہم آج صرف کلپنا بھر ہی کر سکتے ہیں۔ اس ڈھنگ کے باجے آج ہند ایشیا، کمبوڈیا اور چین وغیرہ ملکوں میں دیکھنے سننے کو مل سکتے ہیں پر یہاں نہیں، کیوں — ؟

मुसलिम युग के शुरू की कुछ सदियों में तो गाना बजाना हिन्दू जाति बंद ही कर देने पर मजबूर हुई थी. फिर सुलतान अलाउद्दीन खिलजी के ज़माने से मुसलमान बादशाहों ने हिन्दुओं के इस फ़न में दिलचस्पी लेनी शुरू की और आगे चलकर तो इसमें ग़र्क़ ही हो गये और इसका नया विकास, नया कायाकल्प ही कर डाला, जैसा कि हम देख चुके हैं. पर हमें बड़ा दुख है कि पुराने हिन्दू संगीत की बहुत सी ख़ास बातें, बहुत सी ख़ूबियाँ, बारीकियाँ, बहुत से बाजे, जो शुरू की मुसलिम हुकूमतों में यहाँ ख़ास मुल्क से हटकर सरहदों पर पनाह लेने पर मजबूर हुए थे, उनका फिर से चलन न हो सका.

मुसलमान क़ौम क़ुदरती तौर से मौसीक़ी पसंद नहीं है, यह हम जानते हैं, पर हिन्दुस्तानी मुसलमान यहाँ के लोगों से हिलमिल कर गाने बजाने में हिन्दुओं से ही बाज़ी मार ले गये तो फिर से बाजों की तलाश हुई. पर ज़्यादा आवाज़ वाले बाजे मुसलमानों को कभी नहीं पसंद आये, और न खुले मैदान (ओपन एयर) में होने वाले रामायण, महाभारत के नाटक और न उनकी संगत करने वाले ऊँची आवाज़ वाले सैकड़ों एकतानिक (आर्केस्ट्रा) बाजे. इनके दिन तो हमेशा के लिये लद चुके थे. तन्त्रों में सरोद सबसे ज़्यादा ऊँची आवाज़ का बाजा है. आज दिन विलायत की हवा खाये हुए बहुत से संगीत के आलोचक जब हिन्दुस्तानी संगीत में 'आर्केस्ट्रा' और 'हार्मनी' की कमी की शिकायत करते हैं, उनका ध्यान हम ख़ास तौर से इस पहलू की ओर खींचते हैं. यह लोग फ़रमाते हैं कि हिन्दू संगीतपद्धति में ही कमी आर्केस्ट्रा नहीं

(११९)

مُسلم جگ کے شروع کی کچھ صدیوں میں تو گانا بجانا ہندو جاتی بند ہی کر دینے پر مجبور ہوئی تھی. پھر سلطان علاء الدین خلجی کے زمانے سے مسلمان بادشاہوں نے ہندوؤں کے اس فن میں دلچسپی لینی شروع کی اور آگے چل کر تو اس میں غرق ہی ہو گئے اور اس کا نیا وکاس، نیا کایا کلپ ہی کر ڈالا، جیسا کہ ہم دیکھ چکے ہیں۔ پر ہمیں بڑا دکھ ہے کہ پرانے ہندو سنگیت کی بہت سی خاص باتیں، بہت سی خوبیاں، باریکیاں، بہت سے باجے، جو شروع کی مُسلم حکومتوں میں یہاں خاص ملک سے ہٹکر سرحدوں پر پناہ لینے پر مجبور ہوئے تھے، اُن کا پھر سے چلن نہ ہو سکا۔

مسلمان قوم قدرتی طور سے موسیقی پسند نہیں ہے، یہ ہم جانتے ہیں، پر ہندستانی مسلمان یہاں کے لوگوں سے ہل مل کر گانے بجانے میں ہندوؤں سے ہی بازی مار لے گئے تو پھر سے باجوں کی تلاش ہوئی۔ پر زیادہ آواز والے باجے مسلمانوں کو کبھی نہیں پسند آئے، اور نہ کھلے میدان (اوپن ایر) میں ہونے والے رامائن، مہابھارت کے ناٹک اور نہ اُن کی سنگت کرنے والے اونچی آواز والے سینکڑوں ایکتانک (آرکسٹرا) باجے۔ اُن کے دن تو ہمیشہ کے لئے لد چکے تھے۔ تنتروں میں سرود سب سے زیادہ اونچی آواز کا باجا ہے۔ آج دن ولایت کی ہوا کھائے ہوئے بہت سے سنگیت کے آلوچک جب ہندستانی سنگیت میں 'آرکسٹرا' اور 'ہارمنی' کی کمی کی شکایت کرتے ہیں، ان کا دھیان ہم خاص طور سے اس پہلو کی اور کھینچتے ہیں۔ یہ لوگ فرماتے ہیں کہ ہندو سنگیت پدھتی میں ہی کمی آرکسٹرا نہیں

था और अंग्रेजी आर्केस्ट्रा पद्धति को हिन्दू संगीत में मिला लेने की कोशिश की जाय. हम कहते हैं यह कोशिश बेकार ही नहीं, हिन्दू संगीत को नष्ट कर देने वाली साबित होगी. अगर हमें सामूहिक या एकतानिक संगीत का फिर से चलन करना है तो अपने ही अतीत या गुजरे हुए जमाने का दरवाजा एक बार फिर से खटखटाना होगा और जो हमने खो दिया है उसी को जतन से हासिल करना होगा.

मुसलिम युग में बहुत सी चीजों के साथ संगीत को भी पर्दे में जाने की जरूरत हुई थी. 'मुलायम', 'धीमा', 'दबा हुआ', दरबार के एकान्त कमरे में होने वाला गाना बजाना ही यह बरदाश्त कर सकते थे. मुमकिन है सरोद इसी वजह से देश निकाला पा गया हो. एक साथ दस हजार जनता खुले आम जो गाना बजाना सुनती थी इसका चलन उठ गया था. दूसरे शब्दों में संगीत आम जनता की चीज या क़ौमी या 'राष्ट्रीय' न रह कर थोड़े से ख़ास तबक़े के राजा, रईस, अमीर, उमरा के हरम और ख़ास कमरों की चीज रह गई. हम फिर कहने पर विवश हैं कि यह बड़े अफ़सोस की बात हुई.

ख़ैर, तो हमारे कहने का मतलब यह है कि बहुत से पुराने हिन्दू युग के बाजे, जो ख़ास मुल्क के बाहर निकल गये, उनमें से निश्चय ही सरोद भी एक था जिसके ढंग पर मियां ने रबाब ईजाद किया और फिर आगे चलकर उन्हीं की एक औलाद ने उन्हीं के माल मसाले से सुरसिंगार ईजाद किया. और फिर सरोद खुद भी आ ही गया.

تھا اور انگریزی آرکسٹرا پدھتی کو ہندو سنگیت میں ملا لینے کی کوشش کی جائے۔ ہم کہتے ہیں یہ کوشش بے کار ہی نہیں، ہندو سنگیت کو نشٹ کر دینے والی ثابت ہوگی۔ اگر ہمیں ساموہک یا ایکتانک سنگیت کا پھر سے چلن کرنا ہے تو اپنے ہی اتیت یا گزرے ہوئے زمانے کا دروازہ ایک بار پھر سے کھٹکھٹانا ہوگا اور جو ہم نے کھو دیا ہے اسی کو جتن سے حاصل کرنا ہوگا۔

مسلم یگ میں بہت سی چیزوں کے ساتھ سنگیت کو بھی پردے میں جانے کی ضرورت ہوئی تھی۔ 'ملائم'، 'دھیما'، 'دبا ہوا'، دربار کے ایکانت کمرے میں ہونے والا گانا بجانا ہی یہ برداشت کر سکتے تھے۔ ممکن ہے سرود اسی وجہ سے دیش نکالا پا گیا ہو۔ ایک ساتھ دس ہزار جنتا کھلے عام جو گانا بجانا سنتی تھی اس کا چلن اٹھ گیا تھا۔ دوسرے لفظوں میں سنگیت عام جنتا کی چیز یا قومی یا 'راشٹریہ' نہ رہ کر تھوڑے سے خاص طبقے کے راجا، رئیس، امیر، امرا کے حرم اور خاص کمروں کی چیز رہ گئی۔ ہم پھر کہنے پر وِوش ہیں کہ یہ بڑے افسوس کی بات ہوئی۔

خیر، تو ہمارے کہنے کا مطلب یہ ہے کہ بہت سے پرانے ہندو یگ کے باجے، جو خاص ملک کے باہر نکل گئے، ان میں سے نشچے ہی سرود بھی ایک تھا جس کے ڈھنگ پر میاں نے رباب ایجاد کیا اور پھر آگے چل کر انھیں کی ایک اولاد نے انھیں کے مال مسالے سے سرسنگار ایجاد کیا۔ اور پھر سرود خود بھی آ ہی گیا۔

पुराने 'स्वरद' पर जो संगीत बजता था उसको जानने का तो हमारे पास इस वक़्त कोई उपाय नहीं है. हाँ यह तो हमें मानना ही पड़ेगा कि जिस सरोद पर सेनी संगीत का गत तोड़ा बजना शुरू हुआ वह रबाब के बहुत बाद और सुरसिंगार के भी बाद की चीज़ है, या यों कहें कि चीज़ पुरानी ही है पर उसका फिर से इस्तेमाल हमने इतनी सदियों बाद करना शुरू किया और यह कह कर कि यह एक नई चीज़ है !

रबाब में चमड़े और रोदे की वजह से बहुत सी दिक्कतें थीं. वह धूप और सूखे मौसम में ही अच्छी बोल सकती थी. सरोद में डांडी पर लोहे की प्लेट बैठा दी गई, फ़ौलाद के तार चढ़े, और तबली पर हालांकि खाल रही, पर आवाज़ और मिलान में बहुत सुभीता हो गया. मिलाने में घंटों नहीं लगने लगे. वक़्त की किफ़ायत और ज़हमत की बहुत कमी हो गई, और यही वजह है कि सरोद के ज़्यादा प्रचार के साथ साथ रबाब धीरे धीरे ग़ायब ही हो गया, यहाँ तक कि आज एक भी रबाब बजाने वाला हिन्दुस्तान में चिराग़ लेकर ढूंढने पर भी नहीं मिलता. हालांकि बीन बजाने वाले तो गुदड़ी के लाल की तरह कहीं कहीं दिखाई भी पड़ जाते हैं. बेशक यह सरोद की हरदिलअज़ीज़ी का बहुत बड़ा सुबूत है.

सरोद की मिलान

सरोद में भी सितार की तरह सात तार होते हैं. पर 'मिलान' यानी इन तारों के सुर में मिलाने की पद्धति में काफ़ी फ़र्क़ है. पहला तार जो 'सुर' का तार कहलाता है, बजाने वाले के सुभीते के

پرانے 'سورد' پر جو سنگیت بجتا تھا اس کو جاننے کا تو ہمارے پاس اس وقت کوئی اُپائے نہیں ہے۔ ہاں یہ تو ہمیں ماننا ہی پڑے گا کہ جس سرود پر سینی سنگیت کا گت توڑا بجانا شروع ہوا وہ رباب کے بہت بعد اور سرسنگار کے بھی بعد کی چیز ہے، یا یوں کہیں کہ چیز پرانی ہی ہے پر اس کا پھر سے استعمال ہم نے اتنی صدیوں بعد کرنا شروع کیا اور یہ کہہ کر کہ یہ ایک نئی چیز ہے!

رباب میں چمڑے اور رودے کی وجہ سے بہت سی دقتیں تھیں۔ وہ دھوپ اور سوکھے موسم میں ہی اچھی بول سکتی تھی۔ سرود میں ڈانڈی پر لوہے کی پلیٹ بٹھا دی گئی، فولاد کے تار چڑھے، اور طبلی پر حالانکہ کھال رہی، پر آواز اور ملان میں بہت سبھیتا ہو گیا۔ ملانے میں گھنٹوں نہیں لگنے لگا۔ وقت کی کفایت اور زحمت کی بہت کمی ہو گئی، اور یہی وجہ ہے کہ سرود کے زیادہ پرچار کے ساتھ ساتھ رباب دھیرے دھیرے غائب ہی ہو گیا، یہاں تک کہ آج ایک بھی رباب بجانے والا ہندستان میں چراغ لیکر ڈھونڈنے پر بھی نہیں ملتا۔ حالانکہ بین بجانے والے تو گدڑی کے لال کی طرح کہیں کہیں دکھائی بھی پڑ جاتے ہیں۔ بیشک یہ سرود کی ہردلعزیزی کا بہت بڑا ثبوت ہے۔

سرود کی ملان

سرود میں بھی ستار کی طرح سات تار ہوتے ہیں۔ پر 'ملان' یعنی ان تاروں کے سر میں ملانے کی پدھتی میں کافی فرق ہے۔ پہلا تار جو 'سر' کا تار کہلاتا ہے، بجانے والے کے سبھیتے کے

मुताबिक़ किसी भी सुर में मिला लिया जाता है, फिर दूसरा तार इस सुर के मध्यम में मिलता है. इसे 'मध्यम' का तार कहते हैं. तीसरा तार मंदर सप्तक के पंचम में मिलता है और इसे 'खरज-पंचम' या 'मन्दर-(मंद्र) पंचम' का तार कहते हैं. चौथा तार मंदर के मध्यम में मिलता है और इसी तरह यह 'खरजमध्यम' या 'मंदरमध्यम' कहलाता है. कुछ लोग (ख़ास कर बंगाल की तरफ़ वाले) इन दोनों तारों को 'खादपंचम' और 'खादमध्यम' कहते हैं. 'खाद' लफ़्ज़ 'खरज' का ही छोटा रूप है. पाँचवाँ तार खरज सुर यानी पहले तार के ठीक एक सप्तक नीचे के सुर में बराबर मिलता है. इसे 'खरज' कहते हैं. छठवाँ और सातवाँ 'चिकारी' कहलाते हैं. इनमें पहली चिकारी मध्यम सुर में और दूसरी तार सप्तक के सुर यानी 'स' में मिलती है.

(संगीत)

इन सात ख़ास तारों के सिवा आम तौर से ९ तरप के तार भी होते हैं. ये आम तौर से गंधार से शुरू कर तार सप्तक के मध्यम तक में मिलाये जाते हैं. पर राग या ठाट के अनुसार तरपों के तार का मिलान बदलता रहता है. बजाने वाले को जो राग बजाना होता है उसी के मुताबिक़ तरपें मिलती हैं.

ग़ौर से देखने पर मालूम होगा सितार और सरोद की मिलान में कोई ख़ास फ़र्क़ नहीं है और जो है भी वह बाजे की बनावट और 'बैठक' की वजह से है. दोनों के 'बाज' में भी कोई बहुत ज़्यादा फ़र्क़ नहीं है. सबसे बड़ा फ़र्क़ यह है सितार की जान 'मींड़' नामका अलंकार है जो परदे न होने की वजह से, सरोद में निकल ही नहीं सकता, पर मींड़ की जगह सरोद में 'सूत' होती है जो सितार

مطابق کسی بھی سُر میں ملا لیا جاتا ہے، پھر دوسرا تار اس سُر کے مَدّھیم میں ملتا ہے۔ اسے 'مَدّھیم' کا تار کہتے ہیں۔ تیسرا تار مندر سپتک کے پنچم میں ملتا ہے اور اسے 'کھرج پنچم' یا 'مندر (مندرہ) پنچم' کا تار کہتے ہیں۔ چوتھا تار مندر کے مَدّھیم میں ملتا ہے اور اسی طرح یہ 'کھرج مَدّھیم' یا 'مندر مَدّھیم' کہلاتا ہے۔ کچھ لوگ (خاص کر بنگال کی طرف والے) ان دونوں تاروں کو 'کھاد پنچم' اور 'کھاد مدھیم' کہتے ہیں۔ 'کھاد' لفظ 'کھرج' کا ہی چھوٹا روپ ہے۔ پانچواں تار کھرج سُر یعنی پہلے تار کے ٹھیک ایک سپتک نیچے کے سُر میں برابر ملتا ہے۔ اسے 'کھرج' کہتے ہیں چھٹواں اور ساتواں 'چکاری' کہلاتے ہیں۔ ان میں پہلی چکاری مدھیم سُر میں اور دوسری تار سپتک کے سُر یعنی 'سا' میں ملتی ہے۔

(سنگیت)

ان سات خاص تاروں کے سوا عام طور سے ۹ ترپ کے تار بھی ہوتے ہیں۔ یہ عام طور سے گندھار سے شروع کر تار سپتک کے مدھیم تک میں ملائے جاتے ہیں۔ پر راگ یا ٹھاٹ کے انوسار ترپوں کے تار کا ملان بدلتا رہتا ہے۔ بجانے والے کو جو راگ بجانا ہوتا ہے اسی کے مطابق ترپیں ملتی ہیں۔

غور سے دیکھنے پر معلوم ہوگا ستار اور سرود کی ملان میں کوئی خاص فرق نہیں ہے اور جو ہے بھی وہ باجے کی بناوٹ اور 'بیٹھک' کی وجہ سے ہے۔ دونوں کے 'باج' میں بھی کوئی بہت زیادہ فرق نہیں ہے۔ سب سے بڑا فرق یہ ہے ستار کی جان 'میڑ' نام کا النکار ہے جو پردے نہ ہونے کی وجہ سے، سرود میں نکل ہی نہیں سکتا، پر میڑ کی جگہ سرود میں 'سوت' ہوتی ہے جو ستار

बग़ैरा पर्देदार बाजों में नहीं निकल सकतीं. इसरार पर्दे वाला बाजा है, पर इस पर भी सूत ही निकलती है, मींड़ नहीं. पर वह इसलिये कि इसरार गज़ या कमानी से बजता है न कि मिज़राब या ज़र्ब से. मींड़ तार को खींच कर निकालते हैं पर 'सूत' एक तरह की लंबी घसीट है जो एक स्वर से दूसरे स्वर तक ला आती है. सरोद की जान है सूत.

सूत के अलावा सात अलंकार और हैं जिनके बिना सरोद का बाज अधूरा ही माना जायगा और वह हैं—

१. आस या तान पलटा, २. गमक, ३. ज़मज़मा, ४. छूट, ५. झटका, ६. खटका, ७. लाग डांट, ८. सूत.

इनमें से हर एक की ख़ासियत बताने का यह मौक़ा नहीं है. यहाँ पर सिर्फ़ इतना कह सकते हैं कि यह सब अलंकार सितार पर भी और बीन पर भी निकलते हैं. पर सरोद में ख़यालियों या सारंगियों की सी लंबी तान नहीं निकल सकती, बाजे की ख़ासियत की वजह से सितार पर गाने की संगत सरोद से कहीं ज़्यादा हो सकती है.

और फिर दिड़ दाड़े के बोलों में सरोद पर 'दिड़' ही ज़्यादा तर बजती है, सब बोल ख़ूबी के साथ नहीं अदा हो पाते. इसी से विलंपत की मसीत ख़ानी गतें बहुत कम सरोदिये बजा पाते हैं. सरोद पर आमतौर से द्रुतलय (जलद) की ग़ुलाम रज़ा ख़ानी गतें ही सुनने को मिलती हैं. सरोदनवाज़ हफ़ीज़ अली, सख़ावत हुसैन या अलाउद्दीन ख़ाँ के अलावा शायद ही किसी को सरोद पर

وغیرہ پردے دار باجوں میں نہیں نکل سکتیں۔ اسرار پردے والا باجا ہے، پر اس پر بھی سوت ہی نکلتی ہے، میڑ نہیں۔ پر وہ اس لئے کہ اسرار گز یا کمانی سے بجتا ہے نہ کہ مضراب یا ضرب سے۔ میڑ تار کو کھینچ کر نکالتے ہیں پر 'سوت' ایک طرح کی لمبی گھسیٹ ہے جو ایک سور سے دوسرے سور تک لا جاتی ہے۔ سرود کی جان ہے سوت۔

سوت کے علاوہ سات النکار اور ہیں جنکے بنا سرود کا باج ادھورا ہی مانا جائے گا اور وہ ہیں—

۱۔ آس یا تان پلٹا، ۲۔ گمک، ۳۔ زمزمہ، ۴۔ چھوٹ، ۵۔ جھٹکا، ۶۔ کھٹکا، ۷۔ لاگ ڈانٹ، ۸۔ سوت۔

ان میں سے ہر ایک کی خاصیت بتانے کا یہ موقعہ نہیں ہے۔ یہاں پر صرف اتنا کہہ سکتے ہیں کہ یہ سب النکار ستار پر بھی اور بین پر بھی نکلتے ہیں۔ پر سرود میں خیالیوں یا سرنگیوں کی سی لمبی تان نہیں نکل سکتی، باجے کی خاصیت کی وجہ سے ستار پر گانے کی سنگت سرود سے کہیں زیادہ ہو سکتی ہے۔

اور پھر دڑ داڑے کے بولوں میں سرود پر 'دڑ' ہی زیادہ تر بجتی ہے، سب بول خوبی کے ساتھ نہیں ادا ہو پاتے۔ اسی سے بلمپت کی مسیت خانی گتیں بہت کم سرودیے بجا پاتے ہیں۔ سرود پر عام طور سے درت لے (جلد) کی غلام رضا خانی گتیں ہی سننے کو ملتی ہیں۔ سرود نواز حفیظ علی، سخاوت حسین یا علاؤالدین خاں کے علاوہ شاید ہی کسی کو سرود پر

मसीत खानी गतें बजाने में सहूलियत हो पाती हो. इसी वजह से सितार ज्यादा मुकम्मल बाजा माना गया है.

ऊपर कहे हुए आठ अलंकारों के सिवा कुछ सहायक अलंकार हैं जो सभी तंत्र पर बजते हैं या कम से कम बजने चाहियें, जैसे—१. हलक़ा, २. लड़ंत, ३. लड़गुथाव, ४. लड़ी, ५. गुथ्थी, ६. तार-परन, ७. लड़लपेट और ८. झाले. इनमें से झालों के सिवाय बाक़ी ७ के बारे में बजाने वालों में बहुत मतभेद मिलता है. यह असल में बीन के अलंकार हैं जिनको आज की दुनिया ज्यादातर भूल चली है. आज हम अगर किसी बड़े से बड़े तंत्रकार से पूछें कि साहब 'लड़गुथाव' और 'लड़ी' या 'गुत्थी' में ठीक क्या अंतर है ज़रा बजा कर समझा दीजिये तो वह बग़लें झाँकने लगेंगे या उलटा सीधा जैसे होगा कुछ बता देंगे. कोई भी दो तंत्रकार इनके रूप के बारे में एकमत या एकराय नहीं मिलेंगे. और फिर अपना अज्ञान छिपाने को यों 'उस्ताद' लोग कभी-कभी क्या बल्कि अक्सर ऐसे ऐसे तर्क, ऐसी ऐसी दलीलें पेश करते हैं कि हम आप दंग रह जायँगे.

सिर्फ़ झाला एक अलंकार ऐसा है जिसे सब बजाते हैं. इसकी भी बहुत सी क़िस्में हैं. बहत्तर प्रकार के झालों की चर्चा अक्सर उस्ताद लोग करते हुए पाय जाते हैं, पर बजाने में चार या पाँच क़िस्म से ज्यादा अभी तक नहीं सुने गये, बड़े से बड़े उस्ताद के हाथ से. इनके अलग अलग नाम भी हैं, जैसे—

१. ठोंक झाला, २. कतर झार, ३. सीधा झाला, ४. उलटा झाला

سیت خانی گتیں بجانے میں سہولیت ہو پاتی ہو۔ اسی وجہ سے ستار زیادہ مکمل باجا مانا گیا ہے۔

اوپر کہے ہوئے آٹھ النکاروں کے سوا کچھ سہایک النکار ہیں جو سبھی تنتر پر بجتے ہیں یا کم سے کم بجنے چاہئیں، جیسے — ۱۔ حلقہ، ۲۔ لڑنت، ۳۔ لڑگتھاو، ۴۔ لڑی، ۵۔ گتھی، ۶۔ تارپرن، ۷۔ لڑلپیٹ اور ۸۔ جھالے۔ ان میں سے جھالوں کے سوائے باقی ۷ کے بارے میں بجانے والوں میں بہت مت بھید ملتا ہے۔ یہ اصل میں بین کے النکار ہیں جنکو آج کی دنیا زیادہ تر بھول چلی ہے۔ آج ہم اگر کسی بڑے سے بڑے تنترکار سے پوچھیں کہ صاحب "لڑگتھاو" اور "لڑی" یا "گتھی" میں ٹھیک کیا انتر ہے ذرا بجا کر سمجھا دیجئے تو وہ بغلیں جھانکنے لگیں گے یا الٹا سیدھا جیسے ہوگا کچھ بتا دیں گے۔ کوئی بھی دو تنترکار اُن کے روپ کے بارے میں ایکمت یا ایک رائے نہیں ملیں گے۔ اور پھر اپنا اگیان چھپانے کو یوں "استاد" لوگ کبھی کبھی کیا بلکہ اکثر ایسے ایسے ترک، ایسی ایسی دلیلیں پیش کرتے ہیں کہ ہم آپ دنگ رہ جائیں گے۔

صرف جھالا ایک النکار ایسا ہے جسے سب بجاتے ہیں۔ اس کی بھی بہت سی قسمیں ہیں۔ بہتر پرکار کے جھالوں کی چرچا اکثر استاد لوگ کرتے ہوئے پائے جاتے ہیں، پر بجانے میں چار یا پانچ قسم سے زیادہ ابھی تک نہیں سنے گئے، بڑے سے بڑے استاد کے ہاتھ سے۔ ان کے الگ الگ نام بھی ہیں، جیسے—

۱۔ ٹھونک جھالا، ۲۔ کترجھار، ۳۔ سیدھا جھالا، ۴۔ الٹا جھالا، وغیرہ۔

झाला असल में द्रुतलय का आलाप है जिसमें राग की तानें द्रुतलय में बाज के तार पर यानी 'नायकी', 'सुर' पर, और चिकारी पर 'रा' का बोल निरंतर रूप से बहुत तैयार लय में बजता चलता है. राग के आलाप के साथ सुर में चिकारी पर जब 'रा' की झड़ी सी लग जाती है तो अपूर्व समाँ सा बँधता है, सुनने वालों को अक्सर नींद सी आ जाती है. जिसका झाला जितना तैयार और साफ़ हो जाता है उसी का सरोद या सितार कोई भी तंत्र उतना ही ज़्यादा जमता और सुनने वाले पर असर पैदा करता है. बल्कि यहाँ तक देखा गया है कि जिन उस्तादों की मालूमात बहुत कम हैं और दिड़ व झाला अच्छे तैयार हैं वह भी सिर्फ़ इन्हीं की वजह से महफ़िल में रंग जमा लेते हैं.

सरोद के ख़ास घराने

इस वक़्त सरोद के सिर्फ़ तीन मशहूर घराने हमारे सामने हैं, जिनमें सबसे बड़ा घराना है मरहूम उस्ताद करामतुल्लाह ख़ाँ का. इनके भांजे लखनऊ मैरिस कालेज के सख़ावत हुसैन ख़ाँ इस घराने के गद्दीनशीन उस्ताद हैं. इनके बड़े साहबज़ादे उस्ताद मुहम्मद उमर ख़ाँ भी अच्छा नाम कर रहे हैं. करामतुल्ला ख़ाँ के साहबज़ादे इश्तियाक़ अहमद ख़ाँ एक होनहार नौजवान हैं. जितनी सुरावट, दमदारी, मिठास इनके हाथ में अभी है और मिज़ाज में जो गंभीरता और ठहराव है इससे साफ़ पता चलता है कि हिन्दुस्तान में एक दिन यह अपने वालिद की तरह सबके ऊपर होंगे.

جھالا اصل میں درت لے کا الاپ ہے جس میں راگ کی تانیں درت لے میں باج کے تار پر یعنی 'نائکی'، 'سُر' پر، اور چکاری پر 'را' کا بول نرنتر روپ سے بہت تیار لے میں بجتا چلتا ہے۔ راگ کے الاپ کے ساتھ سُر میں چکاری پر جب 'را' کی جھڑی سی لگ جاتی ہے تو اپوربسماں سا بندھتا ہے، سننے والوں کو اکثر نیند سی آجاتی ہے۔ جس کا جھالا جتنا تیار اور صاف ہوجاتا ہے اسی کا سرود یا ستار کوئی بھی تنتر اتنا ہی زیادہ جمتا اور سننے والے پر اثر پیدا کرتا ہے۔ بلکہ یہاں تک دیکھا گیا ہے کہ جن استادوں کی معلومات بہت کم ہیں اور دِڑ و جھالا اچھے تیار ہیں وہ بھی صرف انھیں کی وجہ سے محفل میں رنگ جما لیتے ہیں۔

سرود کے خاص گھرانے

اس وقت سرود کے صرف تین مشہور گھرانے ہمارے سامنے ہیں، جن میں سب سے بڑا گھرانا ہے مرحوم استاد کرامت اللہ خاں کا۔ ان کے بھانجے لکھنؤ میرس کالج کے سخاوت حسین خاں اس گھرانے کے گدی نشین استاد ہیں۔ ان کے بڑے صاحبزادے استاد محمد عمر خاں بھی اچھا نام کر رہے ہیں۔ کرامت اللہ خاں کے صاحبزادے اشتیاق احمد خاں ایک ہونہار نوجوان ہیں۔ جتنی سُراوٹ، دمداری، مٹھاس ان کے ہاتھ میں ابھی ہے اور مزاج میں جو گمبھیرتا اور ٹھہراؤ ہے اس سے صاف پتہ چلتا ہے کہ ہندستان میں یہ ایک دن اپنے والد کی طرح سب کے اوپر ہوں گے۔

दूसरा घराना ग्वालियर के सरोदनवाज़ संगीत रत्न उस्ताद हफ़ीज़ अली साहब का है. यह हिन्दुस्तान के आज दिन सबसे बड़े सरोदिये माने जा रहे हैं. इनके हाथ में जो मिठास और सुरावट है वह शायद ही और कहीं सुनने को मिले. इन्होंने अपने वालिद मरहूम नन्हे ख़ां साहब से तो तालीम ली ही, साथ ही रामपुर के बीनकार उस्ताद वज़ीर ख़ां साहब तानसेन व मिश्री सिंह के ख़ानदान से भी कई बरस तक आलाप सीखा था. इनके बुज़ुर्ग मुराद अली ख़ां साहब अपने वक़्त के सबसे बड़े सरोदिये थे. इनके हाथ में बीन अंग का आलाप आया तो करामतुल्ला ख़ां साहब के घराने में रबाब का. सरोद का. ताल्लुक़ रबाब से ज़्यादा होने की वजह से सरोद रबाब ही अंग से बजना ज़्यादा अच्छा लगता है पर अगर कोई बीन की हरकतें सरोद पर सुना सके तो उसकी भी तारीफ़ ही होनी चाहिये.

तीसरा घराना मैहर स्टेट के उस्ताद अलाउद्दीन ख़ां साहब का है. यह ख़ानदानी उस्ताद इस मानी में नहीं हैं कि इनके वालिद या पुरखे गाने बजाने का काम नहीं करते थे. यह पूर्व बंगाल के किसान घराने की औलाद हैं. इनके बंस में गाने बजाने का शौक़ इन्हीं से शुरू हुआ और १८ साल तक एक साधक जोगी की तौर पर इन्होंने रामपुर वाले उस्ताद वज़ीर ख़ां साहब बीनकार से तालीम ली. पर यों ख़ानदानी न होते हुए भी महारत इन्होंने ऐसी हासिल की जिसपर आज हिन्दुस्तान को नाज़ है. मालूमात, पंडिताई, गहराई, रियाज़ में तो शायद ही कोई इनकी बराबर झाँक सके. आज ७० साल के सिनमें इनके हाथ में वह

دوسرا گھرانا گوالیر کے سرود نواز سنگیت رتن استاد حفیظ علی صاحب کا ہے۔ یہ ہندستان کے آج دن سب سے بڑے سرودئے مانے جا رہے ہیں۔ ان کے ہاتھ میں جو مٹھاس اور سُراوٹ ہے وہ شاید ہی اور کہیں سننے کو ملے۔ انھوں نے اپنے والد مرحوم ننھے خاں صاحب سے تو تعلیم لی ہی، ساتھ ہی رام پور کے بین کار استاد وزیر خاں صاحب تان سین و مصری سنگھ کے خاندان سے بھی کئی برس تک الاپ سیکھا تھا ان کے بزرگ مراد علی خاں صاحب اپنے وقت کے سب سے بڑے سرودئے تھے۔ ان کے ہاتھ میں بین انگ کا الاپ آیا تو کرامت اللہ خاں صاحب کے گھرانے میں رباب کا۔ سرود کا تعلق رباب سے زیادہ ہونے کی وجہ سے سرود رباب ہی انگ سے بجنا زیادہ اچھا لگتا ہے پر اگر کوئی بین کی حرکتیں سرود پر سنا سکے تو اس کی بھی تعریف ہی ہونی چاہیئے۔

تیسرا گھرانا میہر اسٹیٹ کے استاد علاء الدین خاں صاحب کا ہے۔ یہ خاندانی استاد اس معنی میں نہیں ہیں کہ ان کے والد یا پرکھے گانے بجانے کا کام نہیں کرتے تھے۔ یہ پوربی بنگال کے کسان گھرانے کی اولاد ہیں۔ ان کے بنس میں گانے بجانے کا شوق انھیں سے شروع ہوا اور ۱۸ سال تک ایک سادھک جوگی کے طور پر انھوں نے رام پور والے استاد وزیر خاں صاحب بین کار سے تعلیم لی۔ یہ یوں خاندانی نہ ہوتے ہوئے بھی مہارت انھوں نے ایسی حاصل کی جس پر آج ہندستان کو ناز ہے۔ معلومات، پنڈتائی، گہرائی، ریاض میں تو شاید ہی کوئی ان کی بغل جھانک سکے۔ آج ۷۰ سال کے سن میں ان کے ہاتھ میں وہ

करतब है, वह सफ़ाई और तैयारी है कि नौजवान लड़के भी पनाह मांगते हैं. इनके बेटे अलीअकबर भी निश्चय ही हिन्दुस्तान में एक चोटी के सरोदिये होंगे.

आज के शहीद

(सम्पादक श्री० रतन लाल बसंल)

आज के शहीद में उन बहादुरों की कहानियाँ हैं जिन्होंने विदेशी हाकिमों की फ़साई फूट की आग में इन्सानियत को भस्म होते देख एक छन की भी देर न की और उसे बुझाने के लिये अपनी जान कुरबान कर दी, उन वीरों की कहानियाँ हैं जिन्होंने फूट और नफ़रत के अंधेरे में रोशनी बनकर दूसरों को रास्ता दिखाया.

आज के शहीद में देश पिता महात्मा गांधी के साथ-साथ स्वर्गीय गणेश शंकर विद्यार्थी, श्री लाल मोहन सेन, श्री बसन्त राव हेंगिष्टे जनाब रज्जब अली, श्री शचीन्द्रनाथ मित्र, मीर मक़बूल शेरवानी, श्री स्मृतीश बनर्जी और जनाब शोएबुल्ला ख़ाँ वग़ैरा के जीवन और बलिदान की कहानियाँ पढ़कर आप सोचने के लिये मजबूर हो जायँगे कि धर्म के सच्चे सेवक यह शहीद थे या वह फ़िरक़ा परस्त नेता जो बात-बात में धर्म और दीन का नाम लेकर इन्सानों को इन्सानों से नफ़रत करना सिखाते हैं.

हर एकता प्रेमी के पढ़ने की किताब.

सुन्दर जिल्द और आर्ट पेपर पर छपी आठ तस्वीरों के साथ इस किताब का दाम सिर्फ़ ढाई रुपया रक्खा गया है. किताब उर्दू और नागरी दोनों लिखावटों में मिल सकती है.

२८ फ़रवरी तक आर्डर देने वालों को यह किताब डाक महसूल समेत सवा दो रुपये में दी जायगी.

मैनेजर 'नया हिन्द' ४८, बाई का बाग़ इलाहाबाद.

کرتب ہے، وہ صفائی اور تیاری ہے کہ نوجوان لڑکے بھی پناہ مانگتے ہیں۔ ان کے بیٹے علی اکبر بھی نشچے ہی ہندستان میں ایک چوٹی کے سرودیے ہونگے۔

آج کے شہید

(سمپادک شری رتن لال بنسل)

آج کے شہید میں ان بہادروں کی کہانیاں ہیں جنھوں نے ودیشی حاکموں کی پھیلائی پھوٹ کی آگ میں انسانیت کو بھسم ہوتے دیکھ ایک چھن کی بھی دیر نہ کی اور اُسے بجھانے کے لئے اپنی جان قربان کر دی۔ ان ویروں کی کہانیاں ہیں جنھوں نے پھوٹ اور نفرت کے اندھیرے میں روشنی بن کر دوسروں کو راستہ دکھایا۔

آج کے شہید میں دیش پتا مہاتما گاندھی کے ساتھ ساتھ سورگیہ گنیش شنکر ودیارتھی، شری لال موہن سین، شری بسنت راؤ ہینگشٹے جناب رجب علی، شری سچیندر ناتھ متر، میر مقبول شیروانی، شری سمرتیش بنرجی اور جناب شعیب اللہ خاں وغیرہ کے جیون اور بلیدان کی کہانیاں پڑھکر آپ سوچنے کے لئے مجبور ہو جائیں گے کہ دھرم کے سچے سیوک یہ شہید تھے یا وہ فرقہ پرست نیتا جو بات بات میں دھرم اور دین کا نام لیکر انسانوں کو انسانوں سے نفرت کرنا سکھاتے ہیں۔

ہر ایکتا پریمی کے پڑھنے کی کتاب۔ سندر جلد اور آرٹ پیپر پر چھپی آٹھ تصویروں کے ساتھ اس کتاب کا دام صرف ڈھائی روپیہ رکھا گیا ہے۔ کتاب اردو اور ناگری دونوں لکھاوٹوں میں مل سکتی ہے۔ ۲۸ فروری تک آرڈر دینے والوں کو یہ کتاب ڈاک محصول سمیت سوا دو روپے میں دی جائے گی۔

منیجر 'نیا ہند' ۴۸، بائی کا باغ الہ آباد۔

मगर वह न गये

(भाई इन्द्रप्रताप तिवारी)

अभी आफिस से लौटकर मैंने साइकिल आँगन में रखी ही थी और अन्दर आकर कोट खूँटी पर टाँग ही रहा था कि बाहर के कमरे के दरवाजे पर खटखट की कई आवाजें आई. मुझे झुंझलाहट हुई. सुबह से जुता रहकर शाम को घर आने पर भी यार लोग पीछा नहीं छोड़ते; जब देखो कोई न कोई सर पर सवार ही रहता है. मन में तो आया कि बच्चे से कहला दूँ कि घर में नहीं हूँ, मगर आवाज बराबर बढ़ती ही जा रही थी और मुझे बिना किसी तरकीब के सोचने का मौक़ा दिये, 'खटखट' का शोर इतने ज़ोर से गूँजने लगा कि लाचार होकर बाहर आना ही पड़ा. मैं बाहर के कमरे में घुसा ही था कि शीशे के उस पार खड़े डाकिये का खाकी और लाल साफ़ा नजर आया. डाकिया देखकर कुछ गुस्सा कम तो जरूर हुआ मगर फिर यह सोचकर कि इस मरदूद को आवाजें देने की क्या जरूरत थी, तरह तरह के खयाल दिमाग़ में आने लगे. क्या यह हजरत दरवाजे के बीच से कमरे के भीतर खत नहीं डाल सकते थे, कौन हाथी घोड़ा था जो पतले छेद से अन्दर से न गुजर पाता, और अगर कुछ नहीं तो बाहर बरामदे में ही डाल देते. क्या जरूरी था कि इस वक़्त जब मैं थका माँदा दिन भर पिसने के बाद लौटा हूँ तो यह एकदम सर पर सवार हो जाते और चैन की साँस न लेने देते. मगर अब मैं दरवाजा

مگر وہ نہ گئے

(بھائی اندر پرتاپ تیواری)

ابھی آفس سے لوٹ کر میں نے سائیکل آنگن میں رکھی ہی تھی اور اندر آکر کوٹ کھونٹی پر ٹانگ ہی رہا تھا کہ باہر کے کمرے کے دروازے پر کھٹکھٹ کی کئی آوازیں آئیں۔ مجھے جھنجھلاہٹ ہوئی۔ صبح سے جُتا رہ کر شام کو گھر آنے پر بھی یار لوگ پیچھا نہیں چھوڑتے! جب دیکھو کوئی نہ کوئی سر پر سوار ہی رہتا ہے۔ من میں تو آیا کہ بچے سے کہلا دوں کہ گھر میں نہیں ہوں، مگر آواز برابر بڑھتی ہی جا رہی تھی اور مجھے بنا کسی ترکیب کے سوچنے کا موقع دیے، 'کھٹ کھٹ' کا شور اتنے زور سے گونجنے لگا کہ لاچار ہو کر باہر آنا ہی پڑا۔ میں باہر کے کمرے میں گھسا ہی تھا کہ شیشے کے اس پار کھڑے ڈاکیے کا خاکی اور لال صافہ نظر آیا۔ ڈاکیہ دیکھ کر کچھ غصہ کم تو ضرور ہوا، مگر پھر یہ سوچ کر کہ اس مردود کو آوازیں دینے کی کیا ضرورت تھی، طرح طرح کے خیال دماغ میں آنے لگے۔ کیا یہ حضرت دروازے کے بیچ سے کمرے کے بھیتر خط نہیں ڈال سکتے تھے۔ کون ہاتھی گھوڑا تھا جو پتلے چھید سے اندر سے نہ گذر پاتا، اور اگر کچھ نہیں تو باہر برامدے میں ہی ڈال دیتے۔ کیا ضروری تھا کہ اس وقت جب میں تھکا ماندا دن بھر پسنے کے بعد لوٹا ہوں تو یہ ایک دم سر پر سوار ہو جاتے اور چین کی سانس نہ لینے دیتے۔ مگر اب میں دروازہ

खोल चुका था और डाकिये के ठीक सामने बिना कुछ बोले उसका सलाम भी क़बूल कर चुका था. मुझे बाहर देखते ही उसने दाहिना हाथ बढ़ाया और कहा—"हुज़ूर रजिस्ट्री है." मैने क़मीज़ की जेब में लगे फ़ाउन्टेनपेन से उसकी रसीद पर दस्तख़त करके उसे काग़ज़ लौटाया ही था कि लिफ़ाफ़े के कवर पर निगाह पड़ी. पाकिस्तान का स्टैम्प—वैसे अपने पास पाकिस्तान से आने वाले पत्रों की कमी न थी. दर्जनों मित्र, साथी, और जान पहिचान वाले पाकिस्तान चले गये थे और गाहे बगाहे याद भी कर लिया करते थे. औसतन हफ़्ते में एक ख़त तो आही जाता था. मगर फिर भी पाकिस्तान का स्टैम्प देखकर उत्सुकता बढ़ जाना स्वाभाविक था. क्योंकि अब ऐसा लगने लगा था कि पाकिस्तान से आने वाला पत्र अब कराची या लाहौर से नहीं आता बल्कि एक दूसरे मुल्क से आता है—दूसरा मुल्क—जिसकी बुनियादें बनने में इन्सानियत की बुनियादें हिल गई थीं. और इसीलिये पाकिस्तान से ख़त पाकर न जाने क्यों कितनी ही कड़वी यादों से जी भर आता था. फिर भी अपनों की ख़ैर ख़ैरियत जानने की उत्सुकता पत्र पाने के मोह को दुगुना बढ़ा देती और ख़त खोलते खोलते अपने रशीद, बशीर, हुसैन, कमाल, उन सबकी हालत, उनकी माली और जिस्मानी परेशानियाँ, उनकी माओं के प्यार भरे मीठे लहजे, उनकी बहनों के मुँह से निकला प्यार भरा 'भाई जान' और उनकी बीवियों की दिल्लगी की यादें ताज़ा हो जातीं. मैं पागल होकर शुरू से आख़िर तक हर लाइन पढ़ता, दोहराता, फिर पढ़ता और फिर न जाने कितने सपने बनने और बिगड़ने लगते.

کھول چکا تھا اور ڈاکئے کے ٹھیک سامنے بنا کچھ بولے اس کا سلام بھی قبول کر چکا تھا مجھے باہر دیکھتے ہی اس نے داہنا ہاتھ بڑھایا اور کہا۔ "حضور رجسٹری ہے۔" میں نے قمیض کی جیب میں لگے فونٹن پن سے اس کی رسید پر دستخط کرکے اسے کاغذ لوٹایا ہی تھا کہ لفافے کے کور پر نگاہ پڑی۔ پاکستان کا اسٹیمپ۔ ویسے اپنے پاس پاکستان سے آنے والے پتروں کی کمی نہ تھی۔ درجنوں مترو، ساتھی، اور جان پہچان والے پاکستان چلے گئے تھے اور گاہے بگاہے یاد بھی کر لیا کرتے تھے۔ اوسطاً ہفتہ میں ایک خط تو آہی جاتا تھا مگر پھر بھی پاکستان کا اسٹیمپ دیکھ کر اتسکتا بڑھ جانا سوابھاوک تھا کیونکہ اب ایسا لگنے لگا تھا کہ پاکستان سے آنے والا پتر اب کراچی یا لاہور سے نہیں آتا بلکہ ایک دوسرے ملک سے آتا ہے۔ دوسرا ملک۔ جس کی بنیادیں بننے میں انسانیت کی بنیادیں ہل گئی تھیں۔ اور اسی لئے پاکستان سے خط پاکر نہ جانے کیوں کتنی ہی کڑوی یادوں سے جی بھر آتا تھا۔ پھر بھی اپنوں کی خیر خیریت جاننے کی اتسکتا پتر پانے کے موہ کو دگنا بڑھا دیتی اور خط کھولتے کھولتے اپنے رشید، بشیر، حسین، کمال، ان سب کی حالت، ان کی مالی اور جسمانی پریشانیاں، ان کی ماؤں کے پیار بھرے میٹھے لہجے، اُن کی بہنوں کے منہ سے نکلا پیار بھرا 'بھائی جان' اور اُن کی بیویوں کی دل لگی کی یادیں تازہ ہو جاتیں۔ میں پاگل ہو کر شروع سے آخر تک ہر لائن پڑھتا، دہراتا، پھر پڑھتا اور پھر نہ جانے کتنے سپنے بننے اور بگڑنے لگتے۔

मगर इस ख़त के ऊपर लिखे हुए पते की लिखावट तो कुछ भिन्न है और इसीलिये खोलने के पहिले मेरी उत्सुकता और भी बढ़ गई. हो न हो यह एक़बाल का ही ख़त है—एक़बाल, जो अभी अभी पाकिस्तान गया है, अपने पूरे घराने के साथ—मौलवी सख़ावत अली के साथ—मौलवी सख़ावत अली, और दिल भर आया. अब मैंने जल्दी जल्दी टेढ़ा तिरछा जैसा भी हो सका लिफ़ाफ़ा फाड़ कर ख़त पढ़ना शुरू किया—भूकी आँखों से—

"प्यारे दोस्त,

हम सब बख़ैरियत कल शाम कराची पहुँच गये. मगर वालिद की, जैसा कि उन्होंने तुम्हारे सामने कहा था, सचमुच लाश ही कराची उतारी गई. कराची पहुँचने के पहिले ही वह कूच कर गये थे, और जब हम लोगों ने पाकिस्तान की ज़मीन पर क़दम रखा तो हमारे साथ मरहूम वालिद नहीं उनकी लाश उतरी........"

अब मेरे लिये एक शब्द भी आगे पढ़ना मुमकिन न था—मौलवी सख़ावत अली नहीं रहे.........मौलवी सख़ावत अली चल बसे ....पाकिस्तान में मौलवी सख़ावत अली की सिर्फ़ लाश उतरी.

मैं बेतहाशा कुरसी पर गिर गया और फिर आज से.........

.........सात बरस पहिले मैं यूनीवर्सिटी में बी० ए० पहिले साल का विद्यार्थी था. एक दिन होस्टल सुपरिन्टेएडेन्ट के कमरे में बैठा जब उनसे बातें कर रहा था तो यकायक नीचे की सीढ़ियों से आवाज़ आई 'बेटा जमना', 'बेटे जमना.' और सुपरिन्टेएडेन्ट साहब बीच ही में बात काटकर दौड़े थे. मैंने सोचा था कि शायद कोई दुर्घटना हो गई हो और इसीलिये मैं भी कमरे के बाहर निकल आया था.

مگر اس خط کے اوپر لکھے ہوئے پتے کی لکھاوٹ تو کچھ بھن ہے اسی لئے کھولنے کے پہلے میری اتسکتا اور بھی بڑھ گئی۔ ہو نہ ہو یہ اقبال کا ہی خط ہے۔ اقبال، جو ابھی پاکستان گیا ہے، اپنے پورے گھرانے کے ساتھ۔ مولوی سخاوت علی کے ساتھ۔ مولوی سخاوت علی، اور دل بھر آیا۔ اب میں نے جلدی جلدی ٹیڑھا ترچھا جیسا بھی ہو سکا لفافہ پھاڑ کر خط پڑھنا شروع کیا۔ بھوکی آنکھوں سے۔

پیارے دوست،

ہم سب بخیریت کل شام کراچی پہنچ گئے۔ مگر والد کی، جیسا کہ انھوں نے تمہارے سامنے کہا تھا، سچ مچ لاش ہی کراچی اتاری گئی۔ کراچی پہنچنے کے پہلے ہی وہ کوچ کر گئے تھے، اور جب ہم لوگوں نے پاکستان کی زمین پر قدم رکھا تو ہمارے ساتھ مرحوم والد نہیں ان کی لاش اتری۔۔۔۔"

اب میرے لئے ایک شبد بھی آگے پڑھنا ممکن نہ تھا۔ مولوی سخاوت علی نہیں رہے۔۔۔۔ مولوی سخاوت علی چل بسے۔۔۔۔ پاکستان میں مولوی سخاوت علی کی صرف لاش اتری۔

میں بے تحاشا کرسی پر گر گیا اور پھر آج سے۔۔۔۔۔۔۔۔

۔۔۔۔۔ سات برس پہلے میں یونیورسٹی میں بی اے پہلے سال کا ودیارتھی تھا۔ ایک دن ہوسٹل سپرنٹنڈنٹ کے کمرے میں بیٹھا جب ان سے باتیں کر رہا تھا تو یکایک نیچے کی سیڑھیوں سے آواز آئی "بیٹا جمنا"، "بیٹے جمنا" اور سپرنٹنڈنٹ صاحب بیچ ہی سے بات کاٹ کر دوڑے تھے۔ میں نے سوچا تھا کہ شاید کوئی دُرگھٹنا ہو گئی ہو اور اسی لئے میں بھی کمرے کے باہر نکل آیا تھا۔

मगर मेरा बाहर निकलना था कि मैंने सुपरिन्टेण्डेन्ट साहब को अपने हाथों से सँभाले, एक मौलवी साहब को देखा जिन्हें वह धीरे-धीरे सीढ़ियों से ऊपर चढ़ा रहे थे. अब वह दोनों सज्जन बरामदे में आ गये थे और हमारे सुपरिन्टेण्डेन्ट साहब निहायत अदब के साथ मौलवी साहब को कमरे के भीतर कुरसी पर बैठाने लग गये थे, और फिर यह कहकर कि 'आप गरमी सरदी का भी तो कुछ ख़याल किया कीजिये' पंखा झलना शुरू किया था. मैंने अपना फ़र्ज़ समझ सुपरिन्टेण्डेण्ट साहब से पंखा ले लिया था और फिर इसके पहिले कि मैं उन्हें पंखा झलता मौलवी साहब ने प्यार भरे शब्दों में यह कहकर कि 'हुश्त तू तो बच्चा है तेरे पंखा तो हम झलेंगे' पंखा हमसे छीन लिया था और फिर प्यार के थपेड़ों से पूछा था कि 'बेटे तू कहाँ से आता है ?'

और फिर उसके बाद मेरे बारे में उन्हें ज़्यादा से ज़्यादा जानकारी हो गई थी. मैं किस दर्जे में हूँ, मेरे क्या विषय हैं, मेरे माँ बाप क्या करते हैं, खाने में मुझे क्या चीज़ पसन्द है, मैं कौन सी वज़ा अपने कपड़ों के बारे में पसन्द करता हूँ... और न जाने कितने ऐसे ही सवाल.........

.......और फिर उसके बाद कोई ऐसा दिन न बीतता जब मेरी उनसे मुलाक़ात न होती.

मैं और मौलाना ....अपनी उद्दण्डता, अपने लड़कपन, अपनी नासमझी और नासमझी में कही हुई बातों के साथ मैं—और मौलाना ७० वर्ष के बूढ़े, सफ़ेद दाढ़ी वाले मौलाना—रोज़ मिलते न जाने क्या आधार था उस मुलाक़ात का—और महज़ मैं ही

مگر میرا باہر نکلنا تھا کہ میں نے سپرنٹنڈنٹ صاحب کو اپنے ہاتھوں سے سنبھالے، ایک مولوی صاحب کو دیکھا جنہیں وہ دھیرے دھیرے سیڑھیوں سے اوپر چڑھا رہے تھے۔ اب وہ دونوں سجن برامدے میں آگئے تھے اور ہمارے سپرنٹنڈنٹ صاحب نہایت ادب کے ساتھ مولوی صاحب کو کمرے کے بھیتر کرسی پر بٹھانے لگ گئے تھے، اور پھر یہ کہہ کر کہ "آپ گرمی سردی کا بھی تو کچھ خیال کیا کیجئے"، پنکھا جھلنا شروع کیا تھا۔ میں نے اپنا فرض سمجھ سپرنٹنڈنٹ صاحب سے پنکھا لے لیا تھا اور پھر اس کے پہلے کہ میں انہیں پنکھا جھلتا مولوی صاحب نے پیار بھرے شبدوں میں یہ کہہ کر کہ "ہشت تو تو بچہ ہے تیرے پنکھا تو ہم جھلیں گے"، پنکھا ہم سے چھین لیا تھا اور پھر پیار کے تھپیڑوں سے پوچھا تھا کہ "بیٹے تو کہاں سے آتا ہے؟"

اور پھر اس کے بعد میرے بارے میں انہیں زیادہ سے زیادہ جانکاری ہو گئی تھی۔ میں کس درجے میں ہوں، میرے کیا وشے ہیں، میرے ماں باپ کیا کرتے ہیں، کھانے میں مجھے کیا چیز پسند ہے، میں کون سی وضع اپنے کپڑوں کے بارے میں پسند کرتا ہوں... اور نہ جانے کتنے ایسے ہی سوال.........

.......اور پھر اس کے بعد کوئی ایسا دن نہ بیتتا جب میری ان سے ملاقات نہ ہوتی۔

میں اور مولانا......... اپنی اُدّنڈتا، اپنے لڑکپن، اپنی ناسمجھی اور ناسمجھی میں کہی ہوئی باتوں کے ساتھ میں— اور مولانا ۷۰ برس کے بوڑھے، سفید داڑھی والے مولانا— روز ملتے نہ جانے کیا آدھار تھا اس ملاقات کا— اور محض میں ہی

नहीं, मुझ जैसे न जाने कितने नौजवान, बूढ़े, औरत, बच्चे, मर्द, उनके मुरीद थे. वह मौला या पीर न होते हुए भी मौला या पीर थे.

मौलाना कहते 'बेटे ज़िन्दगी के हर मोड़ पर सचाई मिल सकती है, महज़ ढूँढने की कमी है. ग़ौर से देखो तो ज़िन्दगी के बुरे लमहों में भी अच्छाई की एक रेख पा सकते हो.

. . वह कहते—'बेटे, सारे मज़हब एक हैं और सबका लुब्बेलुबाब है, 'ईश्वर अंश जीव अविनाशी.'

'ईश्वर अंश जीव अविनाशी' इस पद में तुलसीदास ने सारे मज़हबों का रस भर दिया है और सुबह से शाम तक वह यही दोहराते—हर जगह हर इन्सान से.

......और वह सुबह से शाम तक सभी जगह होते. वह कांग्रेसी न थे मगर एक भी कांग्रेस की मीटिंग ऐसी न होती जिसमें मौलाना मौजूद न होते. वह लीगी न थे मगर लीग के हर जलसों में जाते, वह हिन्दू न थे और सभाई तो चाहकर भी न हो सकते मगर सभा की हर सभा में होते, वह आर्य समाजी न थे मगर हर इतवार आर्य समाज मन्दिर जाते, वह रामकृष्ण मिशन के हर समारोह में जाते, वह शिया न होते हुए भी हर मजलिस में शिरकत करते, और इस तरह हर जगह, हर मोड़, हर इन्सानी समारोह में मौलाना ज़रूर होते. उसी तरह ख़ुश अपनी सन सी सफ़ेद दाढ़ी हिलाते, अपने बग़ल बग़ल वालों की पीठपर हाथ धरे हर जगह से सचाई खोज निकालने की राय देते और 'ईश्वर अंश जीव अविनाशी' का सिद्धान्त सुनाते. उन्हें पूरी गीता याद थी, उन्हें भागवत की कथायें याद थीं, वह उपनिषदों से परिचित थे, उन्हें वेदों की ऋचाओं

نہیں، مجھ جیسے نہ جانے کتنے نوجوان، بوڑھے، عورت، بچّے، مرد اُن کے مُرید تھے۔ وہ مولا یا پیر نہ ہوتے ہوئے بھی مولا یا پیر تھے۔

مولانا کہتے 'بیٹے زندگی کے ہر موڑ پر سچّائی مل سکتی ہے، محض ڈھونڈنے کی کمی ہے۔ غور سے دیکھو تو زندگی کے بُرے لمحوں میں بھی اچھائی کی ایک ریکھ پا سکتے ہو!

.... وہ کہتے — 'بیٹے، سارے مذہب ایک ہیں اور سب کا لبِ لباب ہے، 'ایشور انش جیو اَوِناشی'۔

'ایشور انش جیو اَوِناشی' اس پد میں تُلسی داس نے سارے مذہبوں کا رس بھر دیا ہے اور صبح سے شام تک وہ یہی دہراتے — ہر جگہ ہر انسان سے۔

......اور وہ صبح سے شام تک سبھی جگہ ہوتے۔ وہ کانگریسی نہ تھے مگر ایک بھی کانگریس کی میٹنگ ایسی نہ ہوتی جس میں مولانا موجود نہ ہوتے۔ وہ لیگی نہ تھے مگر لیگ کے ہر جلسوں میں جاتے، وہ ہندو نہ تھے اور سبھائی تو چاہ کر بھی نہ ہو سکتے مگر سبھا کی ہر سبھا میں ہوتے، وہ آریہ سماجی نہ تھے مگر ہر اتوار آریہ سماج مندر جاتے، وہ رام کرشن مشن کے ہر سماروہ میں جاتے، وہ شیعہ نہ ہوتے ہوئے بھی ہر مجلس میں شرکت کرتے، اور اس طرح ہر جگہ، ہر موڑ، ہر انسانی سماروہ میں مولانا ضرور ہوتے۔ اسی طرح خوش اپنی سن سی سفید داڑھی ہلاتے، اپنے اغل بغل والوں کی پیٹھ پر ہاتھ دھرے ہر جگہ سے سچّائی کھوج نکالنے کی رائے دیتے اور 'ایشور انش جیو اَوِناشی' کا سدّھانت سناتے۔ اُنھیں پوری گیتا یاد تھی، اُنھیں بھاگوت کی کتھائیں

का ज्ञान था, उन्हें क़ुरान हिफ़्ज़ था, उन्होंने बाइबिल पढ़ी थी, वह दयानन्द सरस्वती। का सत्यार्थ प्रकाश अपनी चारपाई के पास रखते थे, वह विवेकानन्द के खास मुरीद थे, तुलसी की रामायण को तो वह दिल से प्यार करते थे और कहते—'बेटे तुलसी ने क्या कमाल की बात कही है, 'ईश्वर अंश जीव अविनाशी' और अपने कथन के समर्थन में तुलसी की रामायण की तारीफ़ में कही हुई अब्दुल रहीम खान खानाँ की लाइन दोहराते 'तुर कहिं प्रकट क़ुरान'

मैं बेचैन हो उठा. कुरसी से उठकर कमरे में टहलने लगा. 'मौलाना चल बसे.........मौलाना नहीं रहे.........पाकिस्तान न जाने की प्रतिज्ञा.........

पाकिस्तान.......और सन् १९४१ का लीग का लाहौर रिज़ोल्यूशन, हिन्दुस्तान का बटवारा कर दो, हिन्दू मुसलमान साथ नहीं रह सकते...मौलाना की पलकों से दो बूंद आँसू 'टपके थे और वह 'बेटे इन्सान पागल होता जा रहा है. इन्सान इन्सान के साथ न रहने की धमकी देता है. बेटे...' और फिर इसके आगे कुछ न कह सके थे, उनके आँसुओं से उनकी दाढ़ी भाग गई थी.

और उसके बाद. वह ६ बजे से अपना डण्डा उठाते...घर के बाहर निकल पड़ते. रास्ते में जो भी मिलता उससे परिचय करते और अगर मुसलमान होता तो कहते—'बेटे हिन्दू-हिन्दू होने के पहिले इन्सान है तो फिर तुम क्यों नहीं उसके साथ रह सकते और फिर उसे 'ईश्वर अंश जीव अविनाशी' का उसूल सुनाते और अगर कोई हिन्दू मिलता तो कहते—'बेटे मुसलमान भी इन्सान हैं, वह भी

کا گیان تھا، انھیں قرآن حفظ تھا، انھوں نے بائبل پڑھی تھی، وہ دیانند سرسوتی کا ستیارتھ پرکاش اپنی چارپائی کے پاس رکھتے تھے، وہ ویویکانند کے خاص مرید تھے، تلسی کی رامائن کو تو وہ دل سے پیار کرتے تھے اور کہتے ــ "بیٹے تلسی نے کیا کمال کی بات کہی ہے، 'ایشور انش جیو اویناشی' اور اپنے کتھن کے سم تقن میں تلسی کی رامائن کی تعریف میں کہی ہوئی عبدالرحیم خان خاناں کی لائن دہراتے "تور کہیں پرکٹ قرآن"

میں بےچین ہو اٹھا. کرسی سے اٹھ کر کمرے میں ٹہلنے لگا. "مولانا چل بسے .... مولانا نہیں رہے .... پاکستان نہ جانے کی پرتگیا ....

پاکستان .... اور سنہ ۱۹۴۱ کا لیگ کا لاہور ریزولیوشن، ہندستان کا بٹوارہ کر دو، ہندو مسلمان ساتھ نہیں رہ سکتے .... مولانا کی پلکوں سے دو بوند آنسو ٹپکے تھے اور وہ "بیٹے انسان پاگل ہوتا جا رہا ہے۔ انسان انسان کے ساتھ نہ رہنے کی دھمکی دیتا ہے. بیٹے ...' اور پھر اس کے آگے کچھ نہ کہہ سکے تھے، ان کے آنسوؤں سے ان کی داڑھی بھیگ گئی تھی۔

اور اس کے بعد وہ ۶ بجے سے اپنا ڈنڈا اٹھاتے ..... گھر کے باہر نکل پڑتے. راستے میں جو بھی ملتا اس سے پریچے کرتے اور اگر مسلمان ہوتا تو کہتے ــ "بیٹے ہندو - ہندو ہونے کے پہلے انسان ہے تو پھر تم کیوں نہیں اس کے ساتھ رہ سکتے اور پھر اسے "ایشور انش جیو اویناشی" کا اصول سناتے اور اگر کوئی ہندو ہوتا تو کہتے ــ "بیٹے مسلمان بھی انسان ہے، وہ بھی

इन्सानी मुहब्बत के जज़्बात रखता है, तुम उसे समझो, उसे समझाने की कोशिश करो, उसे अपने साथ रखो, अलग न होने दो.' और कहते 'ईश्वर अंश जीव अविनाशी' और रोज़ १२ बजे दिन तक मौलाना यही करते...कहते—'बेटे यह वक़्त मेरे इत्तहाद कराने का वक़्त है.' और इस वक़्त वह अपना कोई दूसरा प्रोग्राम कभी न रखते. कँपकँपाते जाड़े की ठिठुरन उनके पैरों को न रोक पाती, मई जून की तपती दोपहरी उनको न डिगा पाती और सावन की मूसलाधार बरसात में भी मौलाना पैजामा ऊपर सरकाये, हाथ से छाता थामे, नंगे पैरों सड़कों पर राहगीरों की तलाश में फिरते—इत्तहाद कराते, 'ईश्वर अंश जीव अविनाशी' का सिद्धान्त समझाते.

और मौलाना खिदमत को एकता की नींव समझते, कहते—'बेटे खिदमत, इन्सान की खिदमत, इन्सान की मदद इन्सानी जज़्बात का सबसे बड़ा सबूत है. यह दिलों को मुहब्बत के धागे में पिरोता है. और इसीलिये मौलाना इत्तहाद के साथ साथ खिदमत भी करते.

मौलाना की खिदमत........

........और मुझे याद आया वह भिखमंगा—शहर से स्टेशन जाने वाली सड़क पर.

........जून की तपती दोपहरी, नीचे तार कोल की सड़क पिघल गई थी और मौलाना का कैनविस का पम्प रहरह कर सड़क से चिपक जाता था और वह अपने सफ़र में क़दम क़दम पर रुक जाते थे. वह हाँपते जाते और चलते जाते, कभी एकाएक सड़क के किनारे ... में बैठे ... आदमी की कराह उनके कानों

انسانی محبت کے جذبات رکھتا ہے، تم اُسے سمجھو، اُسے سمجھانے کی کوشش کرو، اُسے اپنے ساتھ رکھو، الگ نہ ہونے دو؛ اور کہتے 'ایشور انش جیو اَویناشی' اور روز ۱۲ بجے دن تک مولانا یہی کرتے...... کہتے — 'بیٹے یہ وقت میرے اتحاد کرانے کا وقت ہے' اور اس وقت وہ اپنا کوئی دوسرا پروگرام کبھی نہ رکھتے. کپکپاتے جاڑے کی ٹھٹھرن ان کے پیروں کو نہ روک پاتی، مئی جون کی تپتی دوپہری ان کو نہ ڈگا پاتی اور ساون کی موسلا دھار برسات میں بھی مولانا پیجامہ اوپر سرکائے، ہاتھ سے چھاتا تھامے، ننگے پیروں سڑکوں پر راہ گیروں کی تلاش میں پھرتے — اتحاد کراتے 'ایشور انش جیو اَویناشی' کا سدّھانت سمجھاتے.

اور مولانا خدمت کو ایکتا کی نیو سمجھتے، کہتے — 'بیٹے خدمت انسان کی خدمت، انسان کی مدد انسانی جذبات کا سب سے بڑا ثبوت ہے. یہ دلوں کو محبت کے دھاگے میں پروتا ہے. اور اسی لئے مولانا اتحاد کے ساتھ ساتھ خدمت بھی کرتے.

مولانا کی خدمت ....

...... اور مجھے یاد آیا وہ بھیک منگا — شہر سے اسٹیشن جانے والی سڑک پر.

...... جون کی تپتی دوپہری، نیچے تارکول کی سڑک پگھل گئی تھی اور مولانا کا کینوس کا پمپ رہ رہ کر سڑک سے چپک جاتا تھا اور وہ اپنے سفر میں قدم قدم پر رک جاتے تھے. وہ ہانپتے جاتے اور چلتے جاتے، کبھی ایکایک سڑک کے کنارے ... میں بیٹھے ہوئے ایک آدمی کی کراہ ان کے کانوں

में आई, वह बिना कुछ सोचे समझे, बिना वक़्त और मौसम का ख़याल किये उधर मुड़ गये और देखते देखते अपनी मोटीज़ीन की शेरवानी निकाल कर वहीं ज़मीन पर बिछा कर उस कराहने वाले को उस पर लिटाने की कोशिश कर ही रहे थे कि दूसरी ओर से मैं आ गया था. वह भिखमंगा...कोढ़ी, उसका बदन कितना बदबू कर रहा था...उसके हाथों पैरों में कीड़े बिलबिला रहे थे, उसके मुँह और नाक से निकली हुई गन्दगी पर कितनी मक्खियाँ भिन-भिना रही थीं. मगर मौलाना छाता अलग रखकर अपने दोनों हाथों से उसका सर अपनी गोद में रखकर उसे उठाने की कोशिश कर रहे थे और उस उठाने की कोशिश में उनके गाढ़े के कुरते पर भी पीप की दो चार छींटें पड़ चुकी थीं. मौलाना अपनी कोशिश में कामयाब न हो रहे थे. मुझे देख उन्हें कुछ सहारा मिला. मगर मैं...मेरी हिम्मत न हो रही थी कि उसे छूता...मगर करता भी क्या....मौलाना का हुक्म.... मैंने उस कराहते हुए बुड्ढे को मौलाना की नई शेरवानी पर लिटा दिया. अब उन्होंने मुझसे पूछा कि यहाँ पानी कहाँ मिल सकता है...जैसे वह ख़ुद ही पानी लाने को तैयार थे...जैसे वह मेरी परीशानी समझ गये थे.....और तब दौड़कर मैं पानी लाया था और फिर तब कैसे मौलवी साहब ने अपने हाथों से उस आदमी को पानी पिलाया था और जब उसकी कराहट बन्द हुई थी तभी घर की ओर बढ़े थे. और फिर रास्ते में मेरी हिम्मत न हुई थी कि पूछता कि मौलाना साहब वह नई शेरवानी वहाँ क्यों छोड़ आये. मगर कहीं वह लग जाय.....मगर मेरे मन ने जवाब दिया कि मौलाना को वह नहीं लग सकती.....वह

میں آئی، وہ بنا کچھ سوچے سمجھے، بنا وقت اور موسم کا خیال کئے اُدھر مُڑ گئے اور دیکھتے دیکھتے اپنی موٹی زین کی شیروانی نکال کر وہیں زمین پر بچھا کر اُس کراہنے والے کو اُس پر لٹانے کی کوشش کر ہی رہے تھے کہ دوسری اَور سے میں آ گیا تھا۔ وہ بھیک منگا..... کوڑھی، اُس کا بدن کتنا بدبو کر رہا تھا..... اُس کے ہاتھوں پیروں میں کیڑے بلبلا رہے تھے، اُس کے مُنہ اور ناک سے نکلی ہوئی گندگی پر کتنی مکھیاں بھن بھنا رہی تھیں۔ مگر مولانا چھاتا الگ رکھ کر اپنے دونوں ہاتھوں سے اُس کا سر اپنی گود میں رکھ کر اُسے اٹھانے کی کوشش کر رہے تھے اور اُس اٹھانے کی کوشش میں اُن کے گاڑھے کے کُرتے پر بھی پیپ کی دو چار چھینٹیں پڑ چکی تھیں۔ مولانا اپنی کوشش میں کامیاب نہ ہو رہے تھے۔ مجھے دیکھ اُنھیں کچھ سہارا ملا۔ مگر میں... میری ہمت نہ ہو رہی تھی کہ اُسے چھوتا..... مگر کرتا بھی کیا..... مولانا کا حکم..... میں نے اُس کراہتے ہوئے بڈھے کو مولانا کی نئی شیروانی پر لٹا دیا۔ اب انھوں نے مجھ سے پوچھا کہ یہاں پانی کہاں مل سکتا ہے۔ جیسے وہ خود ہی پانی لانے کو تیار تھے..... جیسے وہ میری پریشانی سمجھ گئے تھے..... اور تب دوڑ کر میں پانی لایا تھا اور پھر تب کیسے مولوی صاحب نے اپنے ہاتھوں سے اُس آدمی کو پانی پلایا تھا اور جب اس کی کراہٹ بند ہوئی تھی تبھی گھر کی اَور بڑھے تھے۔ اور پھر راستے میں میری ہمت نہ ہوئی تھی کہ پوچھتا کہ مولانا صاحب وہ نئی شیروانی یہاں کیوں چھوڑ آئے۔ اگر کہیں تو لگ جائے..... مگر میرے من نے جواب دیا کہ مولانا کو تو نہیں لگ سکتی..... وہ

जानती है कि मौलाना के शेरवानी न पहिनने के पीछे क्या रहस्य है...उनकी शेरवानी कहाँ है.

...और मौलाना की ख़िदमतें...मेरा दिमाग़ चित्रपट बन गया.........

....मैं ज़्यादा बीमार न था...महज़ नज़ला और साधारन सा बुख़ार.....और मौलाना सारी रात मेरे पास बैठे रहे..मुझे तुलसी की पत्ती की चाय बना कर पिलाते रहे. रात भर मेरा पसीना पोंछते रहे.....और बनवारीलाल का आपरेशन.....मौलाना ने सारी रात जागकर उसकी तीमार दारी की.....रहीम का फोड़ा ....मौलाना सारी रात पुल्टिस बदलते रहे.....और हम लोग होस्टल में कमरे के बग़ल में रहते हुए भी कुछ कर सकने की हिम्मत न रखते थे.....ख़िदमत...इन्सान की ख़िदमत करके जन्नत पहुंचने की हविस से नहीं.....इन्सान की प्यार से ख़िदमत...इन्सान को इन्सान समझकर की गई ख़िदमत.....इन्सान में मेल मुहब्बत पैदा करने के लिये की गई ख़िदमत......... .

और फ़िर अगस्त सन् ४७—मौलाना को सारी रात नींद न आई...जब शंख और बाजों की आवाज़ आधी रात से लेकर सुबह तक गूँजती रही तो मौलाना अपने कमरे में जा नमाज़ पर बैठे रो रो कर दाढ़ी भिगोते रहे...ख़ुदा से दुआयें मांगते रहे...इन्सान को अक़्ल बख़्शने की मिन्नतें करते रहे.

जब मैं पहुँचा तो परीशानहाल मुझे गले से लगाकर कह रहे थे—'बेटे भारत माता का जिस्म चाक कर ही दिया गया.....उसके दोनों बेटों ने हिमाक़त कर ही दी...अब क्या होगा.....अब क्या होगा'...

جانتی ہے کہ مولانا کے شیروانی نہ پہننے کے پیچھے کیا بھید ہے.... اُن کی شیروانی کہاں ہے۔

.... اور مولانا کی خدمتیں.....میرا دماغ چترپٹ بن گیا......

.....میں زیادہ بیمار نہ تھا..... محض نزلہ اور سادھارن سا بخار۔ اور مولانا ساری رات میرے پاس بیٹھے رہے.... مجھے تلسی کی پتی کی چائے بنا کر پلاتے رہے۔ رات بھر میرا پسینہ پونچھتے رہے.....اور بنواری لال کا اپریشن..... مولانا نے ساری رات جاگ کر اُس کی تیمار داری کی.... رحیم کا پھوڑا.....مولانا ساری رات پلٹس بدلتے رہے...... اور ہم لوگ ہوسٹل میں کمرے کے بغل میں رہتے ہوئے بھی کچھ کر سکنے کی ہمت نہ رکھتے تھے...... خدمت...انسان کی خدمت کرکے جنّت پہنچنے کی ہوس سے نہیں .....انسان کی پیار سے خدمت... انسان کو انسان سمجھ کر کی گئی خدمت ..... انسان میں میل محبت پیدا کرنے کے لئے کی گئی خدمت ....

اور پھر اگست سنہ ۴۷ء — مولانا کو ساری رات نیند نہ آئی.... جب سنکھ اور باجوں کی آواز آدھی رات سے لے کر صبح تک گونجتی رہی تو مولانا اپنے کمرے میں جا نماز پر بیٹھے رو رو کر داڑھی بھگوتے رہے.... خدا سے دعائیں مانگتے رہے..... انسان کو عقل بخشنے کی منّتیں کرتے رہے۔

جب میں پہنچا تو پریشان حال مجھے گلے سے لگا کر کہہ رہے تھے—'بیٹے بھارت ماتا کا جسم چاک کر ہی دیا گیا.... اُس کے دونوں بیٹوں نے حماقت کر ہی دی.....اب کیا ہوگا.... اب کیا ہوگا'....

और वह फूटफूट कर रोने लगे थे.....जैसे उन्हें मालूम था कि अब क्या होगा.........वह फिर सारीरात न निकले थे.........सारी रात न सोये थे.........

और उसके बाद उनके काम का क्रम बदल गया था...जैसे वह अपनी कोशिशों में बेकार साबित हुए हों, जैसे इन्सान ने उनकी बात न मानी हो.........जैसे घिरते अँधेरे में उजाला लाने के लिये उनकी अपनी रोशनी नाकाफ़ी साबित हुई हो.........

अब वह घूमघूमकर मुसलमानों को समझाते कि वह पाकिस्तान न जायँ...पाकिस्तान उनका नहीं.....पाकिस्तान की सर ज़मीन पर वह न फूलें फलेंगे.....वह उन्हें बरबाद कर देगी.........और सुबह से शाम तक यही राय यही सलाह अब वह मुसलमानी मोहल्लों में घूम घूम कर देते.

और हिन्दुओं से कहते—'बेटे मुसलमानों ने भूल की है. यह तुम्हारे भाई हैं, इन्हें माफ़ कर दो.....यह तुम्हारे हैं.....इन पर गुस्सा मत करो...इन्हें रहने दो यहीं.....इन्हें मत निकालो. इन पर एतबार रखो.....एतबार करो...' और कहते कहते रो देते...'बेटे इन्सान का इन्सान पर से एतबार उठता नज़र आ रहा है.....इन्सान अब न जाने क्या करने पर आमादा हो जायगा.....'

और उसके बाद....लाहौर की सड़कों पर क़त्ले आम की खबरें आईं, दिल्ली से मुसलमानों के खिलाफ़ जेहाद की आवाज़ आई—मगर मौलाना अपनी जगह पर क़ायम रहे, 'ईश्वर अंश जीव अविनाशी' का सिद्धान्त सिखाते ही रहे. कहते—'बेटे अँधेरे के बाद उजाला आयगा ही—राहु चाँद को हमेशा थोड़े ही निगल

اور پھوٹ پھوٹ کر رونے لگے تھے..... جیسے انھیں معلوم تھا کہ اب کیا ہوگا..... وہ پھر ساری رات نہ نکلے تھے..... ساری رات نہ سوئے تھے.....

اور اُس کے بعد اُن کے کام کا کرم بدل گیا تھا..... جیسے وہ اپنی کوششوں میں بے کار ثابت ہوئے ہوں، جیسے انسان نے اُن کی بات نہ مانی ہو..... جیسے گھرتے اندھیرے میں اُجالا لانے کے لئے اُن کی اپنی روشنی ناکافی ثابت ہوئی ہو.........

اب وہ گھوم گھوم کر مسلمانوں کو سمجھاتے کہ وہ پاکستان نہ جائیں..... پاکستان اُن کا نہیں..... پاکستان کی سرزمین پر وہ نہ پھولیں پھلیں گے..... وہ انھیں برباد کر دے گی..... اور صبح سے شام تک یہی رائے یہی صلاح اب وہ مسلمانی محلّوں میں گھوم گھوم کر دیتے.

اور ہندوؤں سے کہتے— 'بیٹے مسلمانوں نے بھول کی ہے. یہ تمہارے بھائی ہیں، انھیں معاف کر دو..... یہ تمہارے ہیں..... ان پر غصہ مت کرو..... انھیں رہنے دو یہیں..... انھیں مت نکالو. ان پر اعتبار رکھو..... اعتبار کرو..... اور کہتے کہتے رو دیتے..... بیٹے انسان کا انسان پر سے اعتبار اٹھتا نظر آتا ہے..... انسان اب نہ جانے کیا کرنے پر آمادہ ہو جائے گا.....'

اور اُس کے بعد..... لاہور کی سڑکوں پر قتلِ عام کی خبریں آئیں. دلّی سے مسلمانوں کے خلاف جہاد کی آواز آئی— مگر مولانا اپنی جگہ پر قائم رہے، 'ایشور انش جیو اوناشی' کا سدّھانت سکھاتے ہی رہے. کہتے— 'بیٹے اندھیرے کے بعد اجالا آئے گا ہی— راہو چاند کو ہمیشہ تھوڑے ہی نگل

सकता है. और फिर एक कट्टर निश्चय से उनकी बूढ़ी आँखें चमक उठतीं और लगता कि वह नई जिन्दगी पा गये हैं.

और फिर पाकिस्तान से हजारों हिन्दुओं के भागने की खबरें आतीं तो मौलाना रो देते. कहते—'बेटे पाकिस्तान की बुनियाद ही नफरत पर खड़ी हुई है....मैं डरता हूँ कि कहीं यह नफ़रत का जहर इस पाक साफ ज़मीन पर भी न फैल जाय और फिर दो क़तरे गरम गरम आँसू जा नमाज पर गिर जाते.

और फिर हिन्दुस्तान में भी वही....५ मुसलमान देहरा एक्सप्रेस से बाहर फेंक दिये गये, आज दस मुसलमान दिल्ली मेल से बाहर गिरा दिये गये.

और लो, हिन्दू मुसलमानों के डिब्बे भी अलग. अब मौलाना का रहा सहा बाँध भी टूट गया था....हिन्दू और मुसलमान के अलग अलग डिब्बे...अब तक महज पानी अलग था अब डिब्बे भी अलग.....

और ओफ़....वह रिफ्यूजी....अब फाफा मऊ से गाड़ी चली तो उसने मौलाना को कितना परेशान किया था....उसे कौन समझाता कि मौलाना हिन्दुओं के डिब्बे में क्यों बैठे हैं. 'तुम मुसलमानों के डिब्बे में जाओ, हम तुम्हें यहाँ नहीं रहने देंगे, तुम मुस्लिम हो. हम हिन्दू हैं. हिन्दुस्तान हमारा है. तुम पाकिस्तान जाओ. और मौलाना 'बेटे, बेटे, बेटे, हिन्दुस्तान हमारा भी है, हमारा ही है, पाकिस्तान हमारा नहीं, तुम पाकिस्तान से नफ़रत सीखकर आये हो.' और फिर मौलाना के आगे मैं—'आ जाओ अगर हिम्मत हो.

سکتا ہے۔ اور پھر ایک کٹر نشچے سے اُن کی بوڑھی آنکھیں چمک اٹھتیں اور لگتا کہ وہ نئی زندگی پا گئے ہیں۔

اور پھر پاکستان سے ہزاروں ہندوؤں کے بھاگنے کی خبریں آتیں تو مولانا رو دیتے۔ کہتے—'بیٹے پاکستان کی بنیاد ہی نفرت پر کھڑی ہوئی ہے...... میں ڈرتا ہوں کہ کہیں یہ نفرت کا زہر اس پاک صاف زمین پر بھی نہ پھیل جائے اور پھر دو قطرے گرم گرم آنسو جا نماز پر گر جاتے۔

اور پھر ہندستان میں بھی وہی...... ۵ مسلمان دہرا ایکسپریس سے باہر پھینک دیئے گئے، آج دس مسلمان دلی میل سے باہر گرا دیئے گئے۔

اور لو، ہندو مسلمانوں کے ڈبے بھی الگ۔ اب مولانا کا رہا سہا بندھ بھی ٹوٹ گیا تھا...... ہندو اور مسلمان کے الگ الگ ڈبے ...... اب تک محض پانی الگ تھا اب ڈبے بھی الگ......

اور اُف...... وہ ریفیوجی...... جب پھاپھا مئو سے گاڑی چلی تو اُس نے مولانا کو کتنا پریشان کیا تھا...... اُسے کون سمجھاتا کہ مولانا ہندوؤں کے ڈبے میں کیوں بیٹھے ہیں۔ 'تم مسلمانوں کے ڈبے میں جاؤ، ہم تمہیں یہاں نہیں رہنے دیں گے، تم مسلم ہو۔ ہم ہندو ہیں۔ ہندستان ہمارا ہے۔ تم پاکستان جاؤ۔ اور مولانا 'بیٹے، بیٹے، بیٹے، ہندستان ہمارا بھی ہے، ہمارا ہی ہے، پاکستان ہمارا نہیں، تم پاکستان سے نفرت سیکھ کر آئے ہو۔' اور پھر مولانا کے آگے میں—'آ جاؤ اگر ہمت ہو۔

ख़बरदार ! अगर एक लफ़्ज़ भी और मौलाना की शान के ख़िलाफ़ निकला."

और यह मौलाना के लिये बहुत बड़ा धक्का साबित हुआ. वह पाँच रोज़ चारपाई पर से न उठे थे. सारी रात और सारा दिन रोते रहे........अब उनकी आँखों की ज्योति धुँधली हो चली थी. बहुत नज़दीक से भी लोगों को पहिचानने में उन्हें दिक़्क़त होने लगी. मगर 'ईश्वर अंश जीव अविनाशी' उनके लबों पर था.

और फिर तब उस दिन एक़बाल ने उनकी चारपाई के पास जाकर कहा था—"अब्बा जान ! मुझे पाकिस्तान में नौकरी मिल गई है. मैं जाना चाहता हूँ और चाहता हूँ कि आप भी........"

और मौलाना फूट फूट कर रोये थे.....और फिर एक़बाल की और आगे कहने की हिम्मत न पड़ी थी.....

और उसके बाद महीनों बीते थे. एक़बाल के जाने का दिन नज़दीक आता गया.....और उसने फिर उनसे कहने की हिम्मत की—"अब्बाजान ! मेरे मुस्तक़बिल का ख़याल कीजिये." और फिर मौलाना के आँसू उमड पड़े थे और उन्होंने रुँधे गले से कहा था—"बेटे, मुस्तक़बिल तो इन्सान के हाथ की चीज़ है. उसे पाकिस्तान न बना पायगा. जो हिन्दुस्तान का मुस्तक़बिल ख़राब कर चुका हो वह पाकिस्तान तुम्हारा मुस्तक़बिल क्या बनायेगा."

और फिर उसके बाद एक़बाल ने मुस्तक़बिल की बात न की.

उसके दो चार दिन बाद एक़बाल ने फिर पाकिस्तान जाने के लिये दूसरा बहाना बनाया—"अब्बाजान ! यहाँ तो नसीबन के अच्छे होने की सूरत नहीं दिखाई देती. डाक्टरों का कहना है कि

خبردار! اگر ایک لفظ بھی اور مولانا کی شان کے خلاف نکلا۔"

اور یہ مولانا کے لئے بہت بڑا دھکّا ثابت ہوا۔ وہ پانچ روز چارپائی پر سے نہ اُٹھے تھے۔ ساری رات اور سارا دن روتے رہے...... اب اُن کی آنکھوں کی جوتی دُھندلی ہو چلی تھی۔ بہت نزدیک سے بھی لوگوں کو پہچاننے میں انھیں دقّت ہونے لگی۔ مگر 'ایشور انش جیو اویناشی' ان کے لبوں پر تھا۔

اور پھر تب اُس دن اقبال نے ان کی چارپائی کے پاس جاکر کہا تھا "ابّا جان! مجھے پاکستان میں نوکری مل گئی ہے۔ میں جانا چاہتا ہوں اور چاہتا ہوں کہ آپ بھی........"

اور مولانا پھوٹ پھوٹ کر روئے تھے......اور پھر اقبال کی اور آگے کہنے کی ہمت نہ پڑی تھی.......

اور اس کے بعد مہینوں بیتے تھے۔ اقبال کے جانے کا دن نزدیک آتا گیا...... اور اس نے پھر اُن سے کہنے کی ہمت کی "ابّاجان! میرے مستقبل کا خیال کیجئے۔" اور پھر مولانا کے آنسو اُمنڈ پڑے تھے اور اُنھوں نے روندھے گلے سے کہا تھا "بیٹے، مستقبل تو انسان کے ہاتھ کی چیز ہے۔ اُسے پاکستان نہ بنا پائے گا۔ جو ہندستان کا مستقبل خراب کر چکا ہو وہ پاکستان تمہارا مستقبل کیا بنا دے گا۔"

اور پھر اُس کے بعد اقبال نے مستقبل کی بات نہ کی۔

اس کے دو چار دن بعد اقبال نے پھر پاکستان جانے کے لئے دوسرا بہانا بنایا "ابّاجان! یہاں تو نصیبا کے اچھے ہونے کی صورت نہیں دکھائی دیتی۔ ڈاکٹروں کا کہنا ہے کہ

सकता है. और फिर एक कटूर निश्चय से उनकी बूढ़ी आँखें चमक उठतीं और लगता कि वह नई जिन्दगी पा गये हैं.

और फिर पाकिस्तान से हजारों हिन्दुओं के भागने की खबरें आतीं तो मौलाना रो देते. कहते—'बेटे पाकिस्तान की बुनियाद ही नफ़रत पर खड़ी हुई है....मैं डरता हूँ कि कहीं यह नफ़रत का जहर इस पाक साफ़ जमीन पर भी न फैल जाय और फिर दो क़तरे गरम गरम आँसू जा नमाज़ पर गिर जाते.

और फिर हिन्दुस्तान में भी वही....५ मुसलमान देहरा एक्सप्रेस से बाहर फेंक दिये गये, आज दस मुसलमान दिल्ली मेल से बाहर गिरा दिये गये.

और लो, हिन्दू मुसलमानों के डिब्बे भी अलग. अब मौलाना का रहा सहा बाँध भी टूट गया था.....हिन्दू और मुसलमान के अलग अलग डिब्बे...अब तक महज़ पानी अलग था अब डिब्बे भी अलग.....

और ओफ़.....वह रिफ्यूजी....जब फाफा मऊ से गाड़ी चली तो उसने मौलाना को कितना परेशान किया था....उसे कौन समझाता कि मौलाना हिन्दुओं के डिब्बे में क्यों बैठे हैं. 'तुम मुसलमानों के डिब्बे में जाओ, हम तुम्हें यहाँ नहीं रहने देंगे, तुम मुस्लिम हो. हम हिन्दू हैं. हिन्दुस्तान हमारा है. तुम पाकिस्तान जाओ. और मौलाना 'बेटे, बेटे, बेटे, हिन्दुस्तान हमारा भी है, हमारा ही है, पाकिस्तान हमारा नहीं, तुम पाकिस्तान से नफ़रत सीखकर आये हो.' और फिर मौलाना के आगे मैं—'आ जाओ अगर हिम्मत हो.

سکتا ہے۔ اور پھر ایک کٹر نشچے سے اُن کی بوڑھی آنکھیں چمک اٹھتیں اور لگتا کہ وہ نئی زندگی پا گئے ہیں۔

اور پھر پاکستان سے ہزاروں ہندوؤں کے بھاگنے کی خبریں آتیں تو مولانا رو دیتے۔ کہتے ــ 'بیٹے پاکستان کی بنیاد ہی نفرت پر کھڑی ہوئی ہے..... میں ڈرتا ہوں کہ کہیں یہ نفرت کا زہر اس پاک صاف زمین پر بھی نہ پھیل جائے اور پھر دو قطرے گرم گرم آنسو جا نماز پر گر جاتے۔

اور پھر ہندستان میں بھی وہی...... ۵ مسلمان دہرا ایکسپریس سے باہر پھینک دیئے گئے، آج دس مسلمان دلی میل سے باہر گرا دیئے گئے۔

اور لو، ہندو مسلمانوں کے ڈبے بھی الگ۔ اب مولانا کا رہا سہا باندھ بھی ٹوٹ گیا تھا..... ہندو اور مسلمان کے الگ الگ ڈبے .... اب تک محض پانی الگ تھا اب ڈبے بھی الگ.......

اور اُف...... وہ ریفیوجی..... جب پھاپھا مئو سے گاڑی چلی تو اُس نے مولانا کو کتنا پریشان کیا تھا... اُسے کون سمجھاتا کہ مولانا ہندوؤں کے ڈبے میں کیوں بیٹھے ہیں۔ 'تم مسلمانوں کے ڈبے میں جاؤ، ہم تمہیں یہاں نہیں رہنے دیں گے، تم مسلم ہو۔ ہم ہندو ہیں۔ ہندستان ہمارا ہے۔ تم پاکستان جاؤ۔ اور مولانا 'بیٹے، بیٹے، بیٹے، ہندستان ہمارا بھی ہے، ہمارا ہی ہے، پاکستان ہمارا نہیں، تم پاکستان سے نفرت سیکھ کر آئے ہو!' اور پھر مولانا کے آگے میں ــ 'آ جاؤ اگر ہمت ہو۔

(हिन्दी)

ख़बरदार ! अगर एक लफ़्ज़ भी और मौलाना की शान के ख़िलाफ़ निकला."

और यह मौलाना के लिये बहुत बड़ा धक्का साबित हुआ. वह पाँच रोज़ चारपाई पर से न उठे थे. सारी रात और सारा दिन रोते रहे........अब उनकी आँखों की ज्योति धुँधली हो चली थी. बहुत नज़दीक से भी लोगों को पहिचानने में उन्हें दिक़्क़त होने लगी. मगर 'ईश्वर अंश जीव अविनाशी' उनके लबों पर था.

और फिर तब उस दिन एक़बाल ने उनकी चारपाई के पास आकर कहा था—"अब्बा जान ! मुझे पाकिस्तान में नौकरी मिल गई है. मैं जाना चाहता हूँ और चाहता हूँ कि आप भी........"

और मौलाना फूट फूट कर रोये थे.....और फिर एक़बाल की और आगे कहने की हिम्मत न पड़ी थी.....

और उसके बाद महीनों बीते थे. एक़बाल के जाने का दिन नज़दीक आता गया....और उसने फिर उनसे कहने की हिम्मत की—"अब्बाजान ! मेरे मुस्तक़बिल का ख़याल कीजिये." और फिर मौलाना के आँसू उमड़ पड़े थे और उन्होंने रुँधे गले से कहा था—"बेटे, मुस्तक़बिल तो इन्सान के हाथ की चीज़ है. उसे पाकिस्तान न बना पायगा. जो हिन्दुस्तान का मुस्तक़बिल ख़राब कर चुका हो वह पाकिस्तान तुम्हारा मुस्तक़बिल क्या बनावेगा."

और फिर उसके बाद एक़बाल ने मुस्तक़बिल की बात न की.

उसके दो चार दिन बाद एक़बाल ने फिर पाकिस्तान जाने के लिये दूसरा बहाना बनाया—"अब्बाजान ! यहाँ तो नसीबन के अच्छे होने की सूरत नहीं दिखाई देती. डाक्टरों का कहना है कि

(اردو)

خبردار! اگر ایک لفظ بھی اور مولانا کی شان کے خلاف نکلا۔"

اور یہ مولانا کے لئے بہت بڑا دھکّا ثابت ہوا۔ وہ پانچ روز چارپائی پر سے نہ اُٹھے تھے۔ ساری رات اور سارا دن روتے رہے...... اب اُن کی آنکھوں کی جوتی دُھندلی ہو چلی تھی۔ بہت نزدیک سے بھی لوگوں کو پہچاننے میں انھیں دقت ہونے لگی۔ مگر "ایشور انش جیو اوناشی" ان کے لبوں پر تھا۔

اور پھر تب اُس دن اقبال نے ان کی چارپائی کے پاس جاکر کہا تھا — "ابّا جان! مجھے پاکستان میں نوکری مل گئی ہے۔ میں جانا چاہتا ہوں اور چاہتا ہوں کہ آپ بھی........"

اور مولانا پھوٹ پھوٹ کر روئے تھے......اور پھر اقبال کی اور آگے کہنے کی ہمت نہ پڑی تھی......

اور اس کے بعد مہینوں بیتے تھے۔ اقبال کے جانے کا دن نزدیک آتا گیا...... اور اس نے پھر اُن سے کہنے کی ہمت کی — "ابّاجان! میرے مستقبل کا خیال کیجئے۔" اور پھر مولانا کے آنسو اُمنڈ پڑے تھے اور اُنھوں نے روندھے گلے سے کہا تھا — "بیٹے، مستقبل تو انسان کے ہاتھ کی چیز ہے۔ اُسے پاکستان نہ بنا پائے گا۔ جو ہندستان کا مستقبل خراب کر چکا ہو وہ پاکستان تمہارا مستقبل کیا بنا دے گا۔"

اور پھر اُس کے بعد اقبال نے مستقبل کی بات نہ کی۔

اس کے دو چار دن بعد اقبال نے پھر پاکستان جانے کے لئے دوسرا بہانا بنایا — "ابّاجان! یہاں تو نصیبن کے اچھے ہونے کی صورت نہیں دکھائی دیتی۔ ڈاکٹروں کا کہنا ہے کہ

कराची की आबोहवा ही से उसे फ़ायदा पहुँचेगा. और अब्बाजान ! उसके माँ बाप भी तो वहीं हैं."

और तब मौलाना को ग़ुस्सा आ गया था. मौलाना का ग़ुस्सा—जो शायद मैंने कभी नहीं देखा था.

वह चारपाई पर बैठ गये थे—"कराची की आबोहवा उसे अच्छा कर देगी. कौन सी ऐसी जगह इस ज़मीन पर है जो इस गंगा के किनारे से बढ़ कर हो. गंगा का पानी, गङ्गा की मिट्टी, जो एक बार मौत को भी चुनौती दे दे, तेरी बीवी को न अच्छा कर पायेगी ? यह दूर दूर तक फैला हुआ पाट, यह ठण्डी ठण्डी अमृत बरसाने वाली हवा, और तू कहता है कि तेरी बीवी कराची में अच्छी होगी ? और उसके माँ बाप..." और तब मौलाना टटोलते हुए सीधे नसीबन की चारपाई के पास पहुँचे थे. उसके माथे पर हाथ रखकर कहा था—'बेटी क्या हम तेरे माँ बाप नहीं ? क्या हम तुमसे मुहब्बत नहीं करते, क्या तुममें हमारा। ख़ून नहीं, क्या तू हमें जान से ज़्यादा प्यारी नहीं ?' और फिर इतना रोये, इतना रोये कि नसीबन के सर से लगा तकिया और लिहाफ़ का कोना भीग गया था.

और फिर इक़बाल की हिम्मत न हुई थी कुछ और कहने की.....इस बात को आगे बढ़ाने की. मगर पाकिस्तान तो उसे जाना ही था.

और दस दिन बाद उसकी नई तरकीब—

अब मेरा दिल नफ़रत से भर गया था और मैं कमरे में फिर टहलने लग गया था.

کراچی کی آب وہوا ہی سے اُسے فائدہ پہنچے گا۔ اور ابّا جان! اُس کے ماں باپ بھی تو وہیں ہیں۔"

اور تب مولانا کو غصّہ آگیا تھا۔ مولانا کا غصّہ — جو شاید میں نے کبھی نہیں دیکھا تھا۔

وہ چارپائی پر بیٹھ گئے تھے — "کراچی کی آب وہوا اُسے اچھا کر دے گی۔ کون سی ایسی جگہ اس زمین پہ ہے جو اس گنگا کے کنارے سے بڑھ کر ہو۔ گنگا کا پانی، گنگا کی مٹی، جو ایک بار موت کو بھی چنوتی دے دے، تیری بیوی کو نہ اچھا کر پائے گی؟ یہ دور دور تک پھیلا ہوا پاٹ، یہ ٹھنڈی ٹھنڈی امرت برسانے والی ہوا، اور تو کہتا ہے کہ تیری بیوی کراچی میں اچھی ہوگی؟ اور اس کے ماں باپ....." اور تب مولانا ٹٹولتے ہوئے سیدھے نصیبا کی چارپائی کے پاس پہنچے تھے۔ اس کے ماتھے پہ ہاتھ رکھ کر کہا تھا — 'بیٹی کیا ہم تیرے ماں باپ نہیں؟ کیا ہم تجھ سے محبت نہیں کرتے، کیا تجھ میں ہمارا خون نہیں، کیا تو ہمیں جان سے زیادہ پیاری نہیں؟' اور پھر اتنا روئے، اتنا روئے کہ نصیبا کے سر سے لگا تکیہ اور لحاف کا کونا بھیگ گیا تھا۔

اور پھر اقبال کی ہمت نہ ہوئی تھی کچھ اور کہنے کی..... اس بات کو آگے بڑھانے کی۔ مگر پاکستان تو اُسے جانا ہی تھا۔

اور دس دن بعد اس کی نئی ترکیب —

اب میرا دل نفرت سے بھر گیا تھا اور میں کمرے میں پھر ٹہلنے لگ گیا تھا۔

تین دن پہلے مولانا سے چھپا کر اقبال نے اپنے چھوٹے

भाई को बनारस भेज दिया और फिर रात दस बजे मौलाना की चारपाई के पास जाकर ज़ोर ज़ोर से रोने लगा था—"अब्बाजान! हिन्दुओं ने भाई को रेल से बाहर फेंक दिया. वह बनारस अस्पताल में पड़ा है. अब इस मुल्क में गुज़र की कोई सूरत नहीं नज़र आती."

और तब मौलाना संजीदा हो गये थे. उनकी आँखों के आगे शायद अपने रेल के सफ़र की घटना नाच गई थी. मगर फिर भी अपने को संभालकर कह रहे थे—'बेटे जनून ज़्यादा दिन नहीं टिकता. तेरा छोटा भाई अगर फेंक दिया गया तो क्या हुआ. क्या अब तक हिन्दुस्तान और पाकिस्तान में रेल के डिब्बों से फेंके जाने वाले इन्सान तेरे भाई न थे. बेटे, फिर भला मैं कैसे यह ज़मीन छोड़ दूँ, यह गङ्गा की तलहटी, यह मीठी मीठी सोंधी गन्ध, यह इलाहाबाद की सड़कें, यह मन्दिर, यह मसजिद, यह जमना, हरगिज़ नहीं.' और फिर मौलाना कन्धे पर रखे अंगोछे से मुँह ढक कर रोते रहे, घंटों. और एक़बाल की यह तरकीब भी बेकार गई थी.

और फिर एक़बाल ने मेरा सहारा लेना चाहा—'भाई जान! किसी तरह अब्बा को राज़ी कर दो."

और फिर मैं बोझिल दिल से तीन दिन तक मौलाना को समझाता रहा था कि अगर आप न गये तो एक़बाल न जा सकेगा. वहाँ उसे अभी से अच्छी नौकरी मिल गई है, आगे तरक्क़ी की अच्छी गुञ्जायश है. और फिर आपकी जितनी ज़रूरत यहाँ है उतनी ही वहाँ भी है........वहाँ का पागलपन दूर करने के लिये आप ही जैसे लोगों की ज़रूरत है."

بھائی کو بنارس بھیج دیا اور پھر رات دس بجے مولانا کی چارپائی کے پاس جاکر زور زور سے رونے لگا تھا "ابا جان! ہندوؤں نے بھائی کو ریل سے باہر پھینک دیا۔ وہ بنارس اسپتال میں پڑا ہے۔ اب اس ملک میں گذر کی کوئی صورت نہیں نظر آتی۔"

اور تب مولانا سنجیدہ ہو گئے تھے۔ اُن کی آنکھوں کے آگے شاید اپنے ریل کے سفر کی گھٹنا ناچ گئی تھی۔ مگر پھر بھی اپنے کو سنبھال کر کہہ رہے تھے — "بیٹے جنون زیادہ دن نہیں ٹکتا۔ تیرا چھوٹا بھائی اگر پھینک دیا گیا تو کیا ہوا۔ کیا اب تک ہندستان اور پاکستان میں ریل کے ڈبوں سے پھینکے جانے والے انسان تیرے بھائی نہ تھے۔ بیٹے، پھر بھلا میں کیسے یہ زمین چھوڑ دوں، یہ گنگا کی تلہٹی، یہ میٹھی میٹھی سوندھی گندھ، یہ الہ آباد کی سڑکیں، یہ مندر، یہ مسجد، یہ جمنا، ہرگز نہیں۔" اور پھر مولانا کندھے پر رکھے انگوچھے سے منہ ڈھک کر روتے رہے گھنٹوں۔ اور اقبال کی یہ ترکیب بھی بےکار گئی تھی۔

اور پھر اقبال نے میرا سہارا لینا چاہا — "بھائی جان! کسی طرح ابا کو راضی کر دو۔"

اور پھر میں بوجھل دل سے تین دن تک مولانا کو سمجھاتا رہا تھا کہ اگر آپ نہ گئے تو اقبال نہ جا سکے گا۔ وہاں اُسے ابھی سے اچھی نوکری مل گئی ہے، آگے ترقی کی اچھی گنجائش ہے۔ اور پھر آپ کی جتنی ضرورت یہاں ہے اتنی ہی وہاں بھی ہے...... وہاں کا پاگل پن دور کرنے کے لئے آپ ہی جیسے لوگوں کی ضرورت ہے۔"

और वह मेरे गले से लिपटकर कहने लगे थे—'मैं जाऊँगा बेटे, मगर यह गङ्गा का पानी, यह लहलहाते खेत, यह मैदान, यह सड़कें, यह प्यारे प्यारे आदमी.' और आँसुओं ने उन्हें आगे न कहने दिया था. थोड़ी देर बाद फिर सर उठाकर कहने लगे—'मैं जाऊँगा—हाँ हाँ, नहीं नहीं, मेरी रूह न जायगी—इक़बाल मेरा तन लेजा सकता है.'

अब मेरे कमरे में मेरा नौकर आ गया था और पूछ रहा था कि 'बाबू चाय लाऊँ ?'

यकायक मैं जागा तो मेरी आँखें सब कुछ देखते हुए भी जैसे कुछ न देख रही थीं. मैंने कहा - 'नहीं !' नीचे निगाह गई तो इक़बाल का ख़त मेरे हाथों से छूटकर न जाने कब नीचे गिर गया था. मैंने उसे उठाया और फिर पढ़ने की कोशिश करने लगा.

'........इलाहाबाद से चलते वक़्त, तुम्हें याद होगा, वालिद ने अपने साथ बड़े घड़े में गंगा का पानी रखवा लिया था. सारा रास्ता उसे ही इस्तेमाल करते रहे. मगर बम्बई पहुँचते पहुँचते वह ख़त्म हो चला था—वहाँ हम लोगों ने चाहा कि उन्हें दूसरा पानी दें मगर वह बार बार यही कहते रहे कि प्यास नहीं है. सारा रास्ता उन्होंने न कोई चीज़ खाई और न कहीं और पानी पिया. जब हम लोग बम्बई जहाज़ पर बैठे तो भी उन्होंने कुछ न खाया. मगर तुम्हें सुनकर ताज्जुब होगा कि न तो इस सफ़र की थकान का उनके ऊपर कोई असर मालूम होता था और न उनकी आवाज़ में ही कोई फ़र्क़ मालूम होता था. हाँ जहाज़ पर बैठते ही वह हर बीस

اور وہ میرے گلے سے لپٹ کر کہنے لگے تھے — میں جاؤں گا بیٹے، مگر یہ گنگا کا پانی، یہ لہلہاتے کھیت، یہ میدان، یہ سڑکیں، یہ پیارے پیارے آدمی! اور آنسوؤں نے انھیں آگے نہ کہنے دیا تھا. تھوڑی دیر بعد پھر سر اٹھا کر کہنے لگے — 'میں جاؤں گا — ہاں ہاں، نہیں نہیں، میری روح نہ جائے گی — اقبال میرا تن لے جا سکتا ہے!

اب میرے کمرے میں میرا نوکر آ گیا تھا اور پوچھ رہا تھا کہ 'بابو چائے لاؤں؟

یکایک میں جاگا تو میری آنکھیں سب کچھ دیکھتے ہوئے بھی جیسے کچھ نہ دیکھ رہی تھیں. میں نے کہا — 'نہیں!' نیچے نگاہ گئی تو اقبال کا خط میرے ہاتھوں سے چھوٹ کر نہ جانے کب نیچے گر گیا تھا. میں نے اسے اٹھایا اور پھر پڑھنے کی کوشش کرنے لگا.

'...... الہ آباد سے چلتے وقت، تمہیں یاد ہوگا، والد نے اپنے ساتھ بڑے گھڑے میں گنگا کا پانی رکھوا لیا تھا. سارا راستہ اسے ہی استعمال کرتے رہے. مگر بمبئی پہنچتے پہنچتے وہ ختم ہو چلا تھا — وہاں ہم لوگوں نے چاہا کہ انھیں دوسرا پانی دیں مگر وہ بار بار یہی کہتے رہے کہ پیاس نہیں ہے. سارا راستہ انھوں نے نہ کوئی چیز کھائی اور نہ کہیں اور پانی پیا. جب ہم لوگ بمبئی جہاز پر بیٹھے تو بھی انھوں نے کچھ نہ کھایا. مگر تمہیں سن کر تعجب ہوگا کہ نہ تو اس سفر کی تھکان کا ان کے اوپر کوئی اثر معلوم ہوتا تھا اور نہ ان کی آواز میں ہی کوئی فرق معلوم
[illegible]

इसका कुछ मतलब न समझ पाते. मगर आख़िरी बार जब उन्होंने पूछा तो कराची दिखाई देने लगा था और समुन्दर का सफ़र कुल दो ही मील बाक़ी रह गया था. उन्होंने लेटे लेटे ही मुझसे कहा कि उनके साथ लाये हुए बड़े घड़े में कुछ पानी बाक़ी बच रहा है. वह बहुत प्यासे हैं और उन्हें वही पानी पिला दिया जाय. मैंने उठकर देखा तो उस घड़े की तह में तक़रीबन आधा गिलास पानी था जो मैं गिलास में उँडेल कर उनके पास ले आया. वह एक ही साँस में सारा पानी पी गये और उसके बाद न उन्होंने फिर कराची की दूरी पूछी और न जहाज़ के बाहर नज़र उठाकर बन्दरगाह की तरफ़ ही देखा. और उसके बाद भाई क्या बतायें, क़लम में वह ताक़त नहीं जो मेरी परीशानी का इज़हार कर सके, जब उतरते वक़्त हमने उनका हाथ पकड़कर उन्हें उतारना चाहा तो वालिद क़ैदे हयात से निजात पा चुके थे....

अब और आगे ख़त पढ़ना मेरे लिये नामुमकिन साबित हुआ. ख़त मेरे हाथ से दो बार गिर गया था. अब मेरी बीबी चाय मेरे सामने रख चुकी थी और ख़त देखकर पूछने लग गई थी कि यह ख़त कहाँ से आया है.

मगर मेरे कोशिश करने पर भी, जो ख़बर मैं उन्हें न सुनाना चाहता था वह मेरे आंसुओं ने सुना दी.

(१४५)

اس کا کچھ مطلب نہ سمجھ پاتے۔ مگر آخری بار جب انھوں نے پوچھا تو کراچی دکھائی دینے لگا تھا اور سمندر کا سفر کل دو ہی میل باقی رہ گیا تھا۔ انھوں نے لیٹے لیٹے ہی مجھ سے کہا کہ اُن کے ساتھ لائے ہوئے بڑے گھڑے میں کچھ پانی باقی بچ رہا ہے۔ وہ بہت پیاسے ہیں اور انھیں وہی پانی پلا دیا جائے۔ میں نے اٹھ کر دیکھا تو اس گھڑے کی تہہ میں تقریباً آدھا گلاس پانی تھا جو میں گلاس میں انڈیل کر اُن کے پاس لے آیا۔ وہ ایک ہی سانس میں سارا پانی پی گئے اور اس کے بعد نہ انھوں نے پھر کراچی کی دوری پوچھی اور نہ جہاز کے باہر نظر اٹھا کر بندرگاہ کی طرف ہی دیکھا۔ اور اس کے بعد بھائی کیا بتائیں، قلم میں وہ طاقت نہیں جو میری پریشانی کا اظہار کر سکے، جب اترتے وقت ہم نے ان کا ہاتھ پکڑ کر انھیں اتارنا چاہا تو والد قید حیات سے نجات پا چکے تھے.........

اب اور آگے خط پڑھنا میرے لئے ناممکن ثابت ہوا۔ خط میرے ہاتھ سے دو بار گر گیا تھا۔ اب میری بیوی چائے میرے سامنے رکھ چکی تھی اور خط دیکھ کر پوچھنے لگ گئی تھی کہ یہ خط کہاں سے آیا ہے۔

مگر میرے کوشش کرنے پر بھی، جو خبریں انھیں سنانا چاہتا تھا وہ میرے آنسوؤں نے سنا دی۔

(۱۴۵)

क्रान्ती की तस्वीर

(भाई अब्दुल हलीम अंसारी)

मौसम बदल चुका है. हवा पलट चुकी है. देखते के देखते प्रकृति के रंग में फ़रक़ है. पवन के चलन में फ़रक़ है.

ख़यालों में फ़रक़ है, विचारों में फ़रक़, शब्दों में फ़रक़ है, लहज़ों में फ़रक़ !

कितना सख़्त वक़्त है. कितना गर्म ज़माना. कितना नाज़ुक काल !

ज़मीन फुँक रही है. आसमान तप रहा है. बादल गरज रहा है. ग़ुस्सा बरस रहा है.

जीवन के बाग़ का पत्ता पत्ता खड़क रहा है. आज़ादी के आसमान का तारा तारा लरज़ रहा है.

सूरज ! अगर एक राज का उभर रहा है तो एक का डूब रहा है.

हर सुबह शाम यही उसका काम है—और यही क़ुदरत का बँधा टिका प्रोग्राम है.

राज ! अगर आज इसके हाथ है तो कल उसके हाथ.

ताज ! अगर आज इसके सर पर है तो कल उसके सर पर.

दुनिया का इन्क़लाब आपकी नज़र में है—"क्रान्ती की तस्वीर" आपके रूबरू.

चाहे पूरब का कोई सम्राट हो या पच्छिम का वह लाट !
सबका देखा हमने दो दिन का ठाट !

کرانتی کی تصویر

(بھائی عبدالحلیم انصاری)

موسم بدل چکا ہے۔ ہوا پلٹ چکی ہے۔ دیکھتے کے دیکھتے پرکرتی کے رنگ میں فرق ہے۔ پون کے چلن میں فرق ہے۔

خیالوں میں فرق ہے، وچاروں میں فرق ہے، شبدوں میں فرق ہے، لحظوں میں فرق!

کتنا سخت وقت ہے۔ کتنا گرم زمانہ ہے۔ کتنا نازک کال!

زمین پھنک رہی ہے۔ آسمان تپ رہا ہے۔ بادل گرج رہا ہے۔ غصہ برس رہا ہے۔

جیون کے باغ کا پتا پتا کھڑک رہا ہے۔ آزادی کے آسمان کا تارا تارا لرز رہا ہے۔

سورج! اگر ایک راج کا ابھر رہا ہے تو ایک کا ڈوب رہا ہے۔

ہر صبح شام یہی اس کا کام ہے — اور یہی قدرت کا بندھا ٹکا پروگرام ہے۔

راج! اگر آج اس کے ہاتھ ہے تو کل اس کے ہاتھ۔

تاج! اگر آج اس کے سر پر ہے تو کل اس کے سر پر۔

دنیا کا انقلاب آپ کی نظر میں ہے — "کرانتی کی تصویر" آپ کے روبرو۔

چاہے پورب کا کوئی سمراٹ ہو یا پچھم کا وہ لاٹ!
سب کا دیکھا ہم نے دو دن کا ٹھاٹ!

चाहे किसी रियासत का राजा हो या किसी सियासत का नेता—आखिर फ़ना आखिर फ़ना !

बाक़ी बात अल्लाह की—अमर फ़क़त ईश्वर.

फिर यह घमंड किस बात पर ?

फिर यह ऐंठ अकड़ आखिर क्यों ?

क्या देखा नहीं ? ताज और तख्त का उलट पलट.

क्या सामने नहीं ? साम्राज और समाज का ज़ेरोज़बर.

چاہے کسی ریاست کا راجا ہو یا کسی سیاست کا نیتا— آخر فنا آخر فنا!

باقی ذات اللہ کی— امر فقط ایشور۔

پھر یہ گھمنڈ کس بات پر؟

پھر یہ اینٹھ اکڑ آخر کیوں؟

کیا دیکھا نہیں؟ تاج اور تخت کا اُلٹ پلٹ۔

کیا سامنے نہیں؟ سامراج اور سماج کا زیر و زبر۔

दुनिया का हाल

(भाई इशरत अली सिद्दीक़ी)

पिछला साल ख़तम होने पर दुनिया का हाल क़रीब क़रीब वैसा ही था जैसा कि उसके शुरू में. पच्छिमी ताक़तों के आपस में झगड़े पड़े हुए थे जिनमें सबसे बड़ा झगड़ा जर्मनी और उसकी राजधानी बर्लिन का था. पूर्वी देशों में आज़ादी की लड़ाइयाँ चल रहीं थीं जिनमें सबसे बड़ी लड़ाई इण्डोनेशिया में थी, जिसे ग़ुलाम बनाने के लिये हालैंड जतन कर रहा था. पूरब के कुछ देशों के बासी आपस में मारकाट कर रहे थे और उनमें सबसे बड़ा झगड़ा चीन में हो रहा था. कुछ एक दूसरे से लड़ रहे थे और उसकी सबसे बड़ी मिसाल कशमीर में हिन्दुस्तान और पाकिस्तान की लड़ाई थी. यह सब बातें दुनिया के अमन चैन को ख़तरे में डाले हुए थीं और उसकी रखवाली करनेवाली संस्था यू० एन० ओ० बेबसी से यह सब कुछ देख रही थी और उसकी लाचारी के कारन दुनिया में अँधियारा तो नहीं पर धुँधलका ज़रूर छाया हुआ था.

धुँधलका छटने लगा

नये साल के पहले दिन से यह धुँधलका एकदम से छटने लगा और पूरब से आशा के सूरज की हलकी हलकी किरनें दिखाई देने

دُنیا کا حال

(بھائی عشرت علی صدیقی)

پچھلا سال ختم ہونے پر دنیا کا حال قریب قریب ویسا ہی تھا جیسا کہ اس کے شروع میں۔ پچھمی طاقتوں کے آپس میں جھگڑے پڑے ہوئے تھے جنمیں سب سے بڑا جھگڑا جرمنی اور اس کی راجدھانی برلن کا تھا۔ پوربی دیشوں میں آزادی کی لڑائیاں چل رہی تھیں جنمیں سب سے بڑی لڑائی انڈونیشیا میں تھی جسے غلام بنانے کے لئے ہالینڈ جتن کر رہا تھا۔ پورب کے کچھ دیشوں کے باسی آپس میں مارکاٹ کر رہے تھے اور ان میں سب بڑا جھگڑا چین میں ہو رہا تھا۔ کچھ ایک دوسرے سے لڑ رہے تھے اور اس کی سب سے بڑی مثال کشمیر میں ہندستان اور پاکستان کی لڑائی تھی۔ یہ سب باتیں دنیا کے امن چین کو خطرے میں ڈالے ہوئے تھیں اور اس کی رکھوالی کرنے والی سنستھا یو۔این۔او بے بسی سے یہ سب کچھ دیکھ رہی تھی اور اس کی لاچاری کے کارن دنیا میں اندھیارا تو نہیں پر دھندلکا ضرور چھایا ہوا تھا۔

دھندلکا چھٹنے لگا

نئے سال کے پہلے دن سے یہ دھندلکا ایک دم سے چھٹنے لگا اور پورب سے آشا کے سورج کی ہلکی ہلکی کرنیں دکھائی دینے

लगीं. पहली जनवरी को कशमीर में हिन्दुस्तान और पाकिस्तान की लड़ाई बन्द हो गई और उसी दिन हिन्दुस्तान के प्रधान मंत्री पंडित जवाहर लाल नेहरू ने ऐलान किया कि इण्डोनेशिया की आज़ादी पर हालैंड के हमले से जो हालत पैदा हो गई है उस पर सोच बिचार करने के लिये पूरब के १९ देशों को अपने प्रतिनिधि हिन्दुस्तान भेजने की दावत दी गई है. उस दिन के लिये चीन के प्रधान जनरलिस्सो च्यांग काई शेक ने अपनी क़ौम को जो संदेशा दिया उसमें उन्होंने कहा कि अगर कम्युनिस्ट सच्चे दिल से लड़ाई बन्द करना चाहते हैं तो मैं इस्तीफ़ा देने को तैयार हूं. इन तीन किरनों ने पिछले एक महीने में दुनिया के काफ़ी बड़े हिस्से में गरमी और रोशनी पैदा कर दी है. कशमीर में लड़ाई बन्द होते ही शरणार्थी वहाँ वापस जाने लगे और क़बाइली व पाकिस्तानी हमलावर कशमीर छोड़ने लगे. हिन्दुस्तान और पाकिस्तान की सरकारों में दूसरी बातों पर समझौते होने लगे. इण्डोनेशिया के सवाल पर सुरक्षा समिति ने अब जो प्रस्ताव पास किया है वह उसके पहले प्रस्तावों से एक क़दम आगे है, और इसका कारन यह है कि नई देहली की एशियाई कान्फ़्रेन्स में एक आवाज़ होकर हालैंड के साम्राजी धावे के ख़िलाफ़ और इण्डोनेशिया की आज़ादी की हिमायत में आवाज़ उठाई गई है. चीन में भी च्यांग काई शेक इस्तीफ़ा देकर अपने पुराने मकान चले गये हैं और नये प्रधान ने सुलह की शर्तों पर कम्युनिस्टों से बात चीत करने के लिये अपना एलची भेज दिया है. इन सब बातों से आगे के लिये नई नई आशाएँ पैदा होती हैं लेकिन आशाओं की राह अभी ज़्यादा दूर तक साफ़

لگیں۔ پہلی جنوری کو کشمیر میں ہندستان اور پاکستان کی لڑائی بند ہو گئی اور اسی دن ہندستان کے پردھان منتری پنڈت جواہر لال نہرو نے اعلان کیا کہ انڈونیشیا کی آزادی پر ہالینڈ کے حملے سے جو حالت پیدا ہو گئی ہے اس پر سوچ وچار کرنے کے لئے پورب کے ۱۹ دیشوں کو اپنے پرتیندھی ہندستان بھیجنے کی دعوت دی گئی ہے۔ اس دن کے لئے چین کے پردھان جنرلیسمو چیانگ کائی شک نے اپنی قوم کو جو سندیشہ دیا اس میں انہوں نے کہا کہ اگر کمیونسٹ سچے دل سے لڑائی بند کرنا چاہتے ہیں تو میں استعفا دینے کو تیار ہوں۔ ان تین کرنوں نے پچھلے ایک مہینے میں دنیا کے کافی بڑے حصے میں گرمی اور روشنی پیدا کر دی ہے۔ کشمیر میں لڑائی بند ہوتے ہی شرنارتھی وہاں واپس جانے لگے اور قبائلی و پاکستانی حملہ آور کشمیر چھوڑنے لگے۔ ہندستان اور پاکستان کی سرکاروں میں دوسری باتوں پر سمجھوتے ہونے لگے۔ انڈونیشیا کے سوال پر سرکشا سمیتی نے اب جو پرستاؤ پاس کیا ہے وہ اس کے پہلے پرستاؤں سے ایک قدم آگے ہے، اور اس کا کارن یہ ہے کہ نئی دہلی کی ایشیائی کانفرنس میں ایک آواز ہو کر ہالینڈ کے سامراجی دھاوے کے خلاف اور انڈونیشیا کی آزادی کی حمایت میں آواز اٹھائی گئی ہے۔ چین میں بھی چیانگ کائی شک استعفا دے کر اپنے پرانے مکان چلے گئے ہیں اور نئے پردھان نے صلح کی شرطوں پر کمیونسٹوں سے بات چیت کرنے کے لئے اپنا ایلچی بھیج دیا ہے۔ ان سب باتوں سے آگے کے لئے نئی نئی آشائیں پیدا ہوتی ہیں لیکن آشاؤں کی راہ ابھی زیادہ دور تک صاف

नहीं हुई है और इस राह में जो कठिनाइयाँ हैं उन पर ध्यान न देना अपने आपको धोका देना होगा.

कश्मीर में समझौता

कश्मीर की लड़ाई यू० एन० ओ० के कमीशन के १३ अगस्त वाले प्रस्ताव की शर्तों पर बन्द हुई है, जिनको हिन्दुस्तान ने उसी समय मान लिया था. उनमें ख़ास शर्तें यह थीं कि पहले पाकिस्तान अपने फ़ौजियों और अपने आदमियों को कश्मीर से हटा ले और फिर हिन्दुस्तान अपनी फ़ौज के बड़े हिस्से को ऐसी क़िस्तों में, जो कमीशन के साथ तय की जायँ, वापस बुला ले. इसके बाद कश्मीर के सब रहने वालों से इस बात पर वोट लिया जाय कि वह हिन्दुस्तान के साथ रहना चाहते हैं या पाकिस्तान के साथ. यह सब बातें देखने में जितनी साफ़ मालूम होती हैं असलियत में उतनी साफ़ नहीं हैं. और इनके बारे में कमीशन से हिन्दुस्तान और पाकिस्तान की सरकारों ने जो लिखा पढ़ी की है उससे पता चलता है कि इनके सिलसिले में बहुत सी दूसरी बातें भी हैं. और उन बातों पर कमीशन ने जो कुछ कहा है उससे दोनों सरकारें अलग अलग मतलब निकालती हैं. सबसे ज़्यादा मतभेद आज़ाद कश्मीर सरकार और आज़ाद कश्मीर फ़ौज के बारे में है. पाकिस्तान सरकार का कहना है कि जब यू० एन० ओ० कमीशन ने अपने १३ अगस्त वाले प्रस्ताव में यह कहा था कि जो इलाक़ा आज़ाद कश्मीर सरकार और फ़ौज के क़ब्ज़े में है वह मुक़ामी या स्थानीय हाकिमों के इन्तज़ाम में रहेगा,

نہیں ہوئی ہے اور اس راہ میں جو کٹھنائیاں ہیں اُن پر دھیان نہ دینا اپنے آپ کو دھوکا دینا ہوگا.

کشمیر میں سمجھوتہ

کشمیر کی لڑائی یو این او کے کمیشن کے ۱۳ اگست والے پرستاؤ کی شرطوں پر بند ہوئی ہے، جنکو ہندستان نے اُسی سمے مان لیا تھا. اُن میں خاص شرطیں یہ تھیں کہ پہلے پاکستان اپنے فوجیوں اور اپنے آدمیوں کو کشمیر سے ہٹا لے اور پھر ہندستان اپنی فوج کے بڑے حصے کو ایسی قسطوں میں، جو کمیشن کے ساتھ طے کی جائیں، واپس بلا لے. اس کے بعد کشمیر کے سب رہنے والوں سے اس بات پر ووٹ لیا جائے کہ وہ ہندستان کے ساتھ رہنا چاہتے ہیں یا پاکستان کے ساتھ. یہ سب باتیں دیکھنے میں جتنی صاف معلوم ہوتی ہیں اصلیت میں اُتنی صاف نہیں ہیں. اور اُن کے بارے میں کمیشن سے ہندستان اور پاکستان کی سرکاروں نے جو لکھا پڑھی کی ہے اُس سے پتہ چلتا ہے کہ ان کے سلسلے میں بہت سی دوسری باتیں بھی ہیں. اور اُن باتوں پر کمیشن نے جو کچھ کہا ہے اُس سے دونوں سرکاریں الگ الگ مطلب نکالتی ہیں. سب سے زیادہ متبھید آزاد کشمیر سرکار اور آزاد کشمیر فوج کے بارے میں ہے. پاکستان سرکار کا کہنا ہے کہ جب یو این او کمیشن نے اپنے ۱۳ اگست والے پرستاؤ میں یہ کہا تھا کہ جو علاقہ آزاد کشمیر سرکار اور فوج کے قبضے میں ہے وہ مقامی استھانک حاکموں کے انتظام میں رہےگا،

तो उसका मतलब इसी हुकूमत से था और यह कि कमीशन ने अपने १९ सितम्बर के खत में पाकिस्तान को यह विश्वास दिला दिया था कि इस प्रस्ताव में आज़ाद कश्मीर फ़ौज को तोड़ने या निहत्था करने का कोई ख़याल नहीं है. दूसरी तरफ़ कमीशन के चेयरमैन डाक्टर लूज़ानू ने २० दिसम्बर को हिन्दुस्तान के प्रधान मंत्री को यह विश्वास दिलाया था कि कमीशन की राय में यह फ़ौज तोड़ दी जायगी और इसके आदमियों को बड़े पैमाने पर निहत्था कर दिया जायगा. पाकिस्तान सरकार ने कमीशन के चेयरमैन से अपने प्रतिनिधि की बात चीत का जो हाल अख़बार में छपवाया है उससे पता चलता है कि कमीशन ने जो कुछ हिन्दुस्तान से कहा था उसे पाकिस्तान से छिपाया नहीं था और इस कारन यह शक होता है कि पाकिस्तान सरकार अब ऐसी बातें अपनी जनता को इतमीनान दिलाने के लिये कह रही है. इसलिये कि पाकिस्तानी जनता कश्मीर की लड़ाई को एक धार्मिक लड़ाई (जेहाद) समझ रही थी. पाकिस्तानी अख़बार और लीडर उसे यही समझा रहे थे और पाकिस्तानी सरकार ने लड़ाई बन्द करने की बात मान कर एक तरह से अपनी पालिसी बिलकुल उलट दी है जिसके लिये उसे अपनी जनता के समाने सफ़ाई पेश करनी पड़ रही है. यही कारन उसकी इन बातों का है जिनमें उसने वोट लेने वाले अफ़सर के अधिकारों पर ज़ोर दिया है. यह अधिकार जैसे भी हों पर वह अफ़सर रियासत के इन्तज़ाम में कोई दख़ल नहीं दे सकेगा. पंडित नेहरू ने डाक्टर लूज़ानू से इसका साफ़ साफ़ वादा ले लिया है और यह कह दिया है कि रियासती सरकार

تو اس کا مطلب اسی حکومت سے تھا اور یہ کہ کمیشن نے اپنے ۱۹ ستمبر کے خط میں پاکستان کو یہ وشواس دلا دیا تھا کہ اس پرستاؤ میں آزاد کشمیر فوج کے توڑنے یا نہتھا کرنے کا کوئی خیال نہیں ہے۔ دوسری طرف کمیشن کے چیرمین ڈاکٹر لوزانو نے ۲۰ دسمبر کو ہندستان کے پردھان منتری کو یہ وشواس دلایا تھا کہ کمیشن کی رائے میں یہ فوج توڑ دی جائے گی اور اس کے آدمیوں کو بڑے پیمانے پر نہتھا کر دیا جائے گا۔ پاکستان سرکار نے کمیشن کے چیرمین سے اپنے پرتیندھی کی بات چیت کا جو حال اخبار میں چھپوایا ہے اُس سے پتہ چلتا ہے کہ کمیشن نے جو کچھ ہندستان سے کہا تھا اُسے پاکستان سے چھپایا نہیں تھا اور اس کارن یہ شک ہوتا ہے کہ پاکستان سرکار اب ایسی باتیں اپنی جنتا کو اطمینان دلانے کے لئے کہہ رہی ہے۔ اس لئے کہ پاکستانی جنتا کشمیر کی لڑائی کو ایک دھارمک لڑائی (جہاد) سمجھ رہی تھی۔ پاکستانی اخبار اور لیڈر اُسے یہی سمجھا رہے تھے اور پاکستانی سرکار نے لڑائی بند کرنے کی بات مان کر ایک طرح سے اپنی پالیسی بالکل اُلٹ دی ہے جس کے لئے اُسے اپنی جنتا کے سامنے صفائی پیش کرنی پڑ رہی ہے۔ یہی کارن اُس کی ان باتوں کا ہے جنہیں اُس نے ووٹ لینے والے افسر کے ادھیکاروں پر زور دیا ہے۔ یہ ادھیکار جیسے بھی ہوں پر وہ افسر ریاست کے انتظام میں کوئی دخل نہیں دے سکے گا۔ پنڈت نہرو نے ڈاکٹر لوزانو سے اس کا صاف صاف وعدہ لے لیا ہے اور یہ کہہ دیا ہے کہ ریاستی سرکار

ही इस बात का फ़ैसला करेगी कि बाहर का कौन सा आदमी 'जायज़ क़ानूनी मक़सद' के लिये आ रहा है. उन्होंने डाक्टर लूज़ानू से यह भी कहा था कि वोट लेने के लिये प्रचार करने की जो आज़ादी मानी गई है उसमें धार्मिक भाव फैलाने का प्रचार शामिल नहीं है. डाक्टर लूज़ानू ने पहली बात से इन्कार नहीं किया और दूसरी के जवाब में यह मान लिया कि ऐसी कारवाई जिससे अमन शान्ति और इन्तज़ाम में गड़बड़ पैदा होने का डर हो, जायज़ नहीं कही जा सकती.

इन बातों और इसी तरह की दूसरी बातों के कारन आख़िरी फ़ैसले में रुकावट पड़ सकती है और अगर थोड़ी देर के लिये मान लिया जाय कि ऐसी कोई रुकावट नहीं पड़ेगी तब भी आख़िरी फ़ैसले में बहुत दिन लग जायँगे, और यह उसी वक़्त हो सकेगा जब फ़ैसला करने वाले अपने घरों को वापस आ जायँ और अपने रोज़गार में लग जायँ. इसी वजह से शेख़ अब्दुल्ला कहते हैं कि कई बरस बाद वोट लिये जा सकेंगे और इसी ख़याल से कमीशन ने जनता की राय मालूम करने के लिये कुछ दूसरे ज़रियों की भी गुंजायश रक्खी है. आख़िरी फ़ैसला अगर लड़ाई के ज़रिये न हुआ तो इसका नतीजा हिन्दुस्तान और पाकिस्तान दोनों के लिये बहुत अच्छा होगा, इसके थोड़े बहुत लच्छन तो अभी से दिखाई देने लगे हैं.

समझौते का असर

१३ जनवरी को करांची में दोनों देशों के नुमाइन्दों ने एक बड़े टेढ़े मसले पर आपस में समझौता कर लिया. यह मसला

ہی اس بات کا فیصلہ کریگی کہ باہر کا کون سا آدمی 'جائز قانونی مقصد' کے لئے آ رہا ہے۔ اُنھوں نے ڈاکٹر لوزانو سے یہ بھی کہا تھا کہ ووٹ لینے کے لئے پرچار کرنے کی جو آزادی مانی گئی ہے اس میں دھارمک بھاؤ پھیلانے کا پرچار شامل نہیں ہے۔ ڈاکٹر لوزانو نے پہلی بات سے انکار نہیں کیا اور دوسری کے جواب میں یہ مان لیا کہ ایسی کارروائی جس سے امن شانتی اور انتظام میں گڑبڑ پیدا ہونے کا ڈر ہو، جائز نہیں کہی جا سکتی۔

ان باتوں اور اسی طرح کی دوسری باتوں کے کارن آخری فیصلے میں رکاوٹ پڑ سکتی ہے اور اگر تھوڑی دیر کے لئے مان لیا جائے کہ ایسی کوئی رکاوٹ نہیں پڑے گی تب بھی آخری فیصلے میں بہت دن لگ جائیں گے، اور یہ اسی وقت ہو سکے گا جب فیصلہ کرنے والے اپنے گھروں کو واپس آ جائیں اور اپنے روزگار میں لگ جائیں۔ اسی وجہ سے شیخ عبداللہ کہتے ہیں کہ کئی برس بعد ووٹ لئے جا سکیں گے اور اسی خیال سے کمیشن نے جنتا کی رائے معلوم کرنے کے لئے کچھ دوسرے ذریعوں کی بھی گنجائش رکھی ہے۔ آخری فیصلہ اگر لڑائی کے ذریعے نہ ہوا تو اس کا نتیجہ ہندستان اور پاکستان دونوں کے لئے بہت اچھا ہوگا، اس کے تھوڑے بہت لچھن تو ابھی سے دکھائی دینے لگے ہیں۔

سمجھوتے کا اثر

۱۳ جنوری کو کراچی میں دونوں دیشوں کے نمائندوں نے ایک بڑے ٹیڑھے مسئلے پر آپس میں سمجھوتہ کر لیا۔ یہ مسئلہ

शरणार्थियों की पूँजी का है और इसके कारन दोनों सरकारों ही नहीं बल्कि दोनों क़ौमों में भी डेढ़ साल से तनातनी चली आ रही थी. इसके बारे में पिछले साल अप्रैल और जुलाई में दोनों सरकारों में बात-चीत हुई थी पर कोई नतीजा नहीं निकला. फिर दिसम्बर में नई देहली में कान्फ़्रेन्स हुई जिसमें कई बातें तय हो गईं. जिनमें से ख़ास बात यह थी कि पूरबी और पच्छिमी बंगाल की कम तादाद वाली जातियों को इतमीनान दिला दिया गया और उनकी भगदड़ बड़ी हद तक बन्द हो गई. लेकिन शरणार्थियों की पूँजी का मसला जहाँ का तहाँ रहा. कराची कान्फ़्रेन्स ने इसके बारे में यह फ़ैसला किया है कि जो लोग हिन्दुस्तान और पाकिस्तान के शहरों में अपनी पूँजी छोड़ गये हैं उनको उसके बेचने और बदलने का पूरा अधिकार है और इसमें सरकार उनको पूरी-पूरी मदद देगी. यह मदद देने के लिये दोनों जगह एक या एक से अधिक कस्टोडियन या देख-रेख करने वाले अफ़सर रक्खे जायँगे और दोनों में हर देश के ऐसे अफ़सर के साथ दूसरे देश का एक अफ़सर मुक़र्रर कर दिया जायगा. यह दोनों मिलकर शरणार्थियों की पूँजी की फ़ेहरिस्तें तैयार करेंगे. शरणार्थियों को इस पूँजी के बेचने या बदलने में जो अड़चनें पड़ेंगी उनको दूर करने के लिये दोनों सरकारों के कुछ सेक्रेटरियों का एक कमीशन मुक़र्रर किया जायगा और अगर इस कमीशन में कोई उलझन पड़ी तो उसे वज़ीरों की कौंसिल सुलझायगी, जिसमें दोनों सरकारों के दो दो मंत्री शामिल होंगे. शरणार्थियों की छोड़ी हुई ज़मीनों के बारे में अभी कोई समझौता नहीं हो सका है लेकिन उसका कारन सिर्फ़

شرنارتھیوں کی پونجی کا ہے اور اس کے کارن دونوں سرکاروں ہی نہیں بلکہ دونوں قوموں میں بھی ڈیڑھ سال سے تناتنی چلی آ رہی تھی. اس کے بارے میں پچھلے سال اپریل اور جولائی میں دونوں سرکاروں میں بات چیت ہوئی تھی پر کوئی نتیجہ نہیں نکلا. پھر دسمبر میں نئی دہلی میں کانفرنس ہوئی جس میں کئی باتیں طے ہو گئیں. جن میں سے خاص بات یہ تھی کہ پوربی اور پچھمی بنگال کی کم تعداد والی جاتیوں کو اطمینان دلا دیا گیا اور ان کی بھگدڑ بڑی حد تک بند ہو گئی. لیکن شرنارتھیوں کی پونجی کا مسئلہ جہاں کا تہاں رہا. کراچی کانفرنس نے اس کے بارے میں یہ فیصلہ کیا ہے کہ جو لوگ ہندستان اور پاکستان کے شہروں میں اپنی پونجی چھوڑ گئے ہیں ان کو اس کے بیچنے اور بدلنے کا پورا ادھیکار ہے اور اس میں سرکار ان کو پوری پوری مدد دے گی. یہ مدد دینے کے لئے دونوں جگہ ایک یا ایک سے ادھک کسٹوڈین یا دیکھ ریکھ کرنے والے افسر رکھے جائیں گے اور دونوں میں ہر دیش کے ایسے افسر کے ساتھ دوسرے دیش کا ایک افسر مقرر کر دیا جائے گا. یہ دونوں مل کر شرنارتھیوں کی پونجی کی فہرستیں تیار کریں گے. شرنارتھیوں کو اس پونجی کے بیچنے یا بدلنے میں جو اڑچنیں پڑیں گی ان کو دور کرنے کے لئے دونوں سرکاروں کے کچھ سکریٹریوں کا ایک کمیشن مقرر کیا جائے گا اور اگر اس کمیشن میں کوئی الجھن پڑی تو اسے وزیروں کی کونسل سلجھائے گی جس میں دونوں سرکاروں کے دو دو منتری شامل ہوں گے. شرنارتھیوں کی چھوڑی ہوئی زمینوں کے بارے میں ابھی کوئی سمجھوتہ نہیں ہو سکا ہے لیکن اس کا کارن صرف

यह है कि यह मसला अभी साफ़ शक्ल में सामने नहीं आया है. इसे साफ़ करने के लिये दोनों सरकारें एक दूसरे को काग़ज़ पत्र भेजेंगी और दोनों के प्रतिनिधियों की तीन कमेटियाँ जाँच पड़ताल करेंगी. इस काम में काफ़ी देर लगेगी और तब तक के लिये ज़मीन का परती पड़े रहना ठीक नहीं है, इसीलिये यह तय हुआ है कि दोनों देशों की सरकारें शरणार्थियों की छोड़ी हुई ज़मीन का तीन साल तक जैसे चाहें इन्तज़ाम करें. मगर उस ज़मीन की आमदनी शरणार्थियों को बराबर मिलती रहेगी. दोनों देशों के दो जज एक साथ बैठकर आमदनी तय करेंगे. कराची के इस समझौते से हिन्दुस्तानियों और पाकिस्तानियों का मौजूदा भेद भाव बहुत कुछ दूर हो जायगा. शरणार्थी अपनी पूँजी का बन्दोबस्त करने के लिये जब अपनी मातृ भूमि में आयँगे तो वहाँ पुराने साथियों से मिलेंगे और हो सकता है कि उनमें से कुछ वहीं रहने सहने भी लगें. इस सिलसिले में पिछले दिनों एक और बड़ी अच्छी बात यह हुई कि पाकिस्तान की सरकार ने हिन्दुस्तानी यात्रियों को और हिन्दुस्तान की सरकार ने पाकिस्तानी यात्रियों को उनके पवित्र स्थानों पर जाने और दो-दो चार-चार दिन रहने का मौक़ा दे दिया. अगर दोनों देशों में आने जाने की आसानी कुछ और ज़्यादा हो जाय तो हो सकता है कि बहुत से टूटे हुए दिल एक बार फिर जुड़ जायँगे. लेकिन दूध का जला छाछ भी फूँक-फूँक कर पीता है और शायद इसीलिये हिन्दुस्तानी सरकार पूरबी पंजाब और पच्छिमी पंजाब के बीच रेलें चलाने से हिचकिचा रही है.

یہ ہے کہ یہ مسئلہ ابھی صاف شکل میں سامنے نہیں آیا ہے۔ اسے صاف کرنے کے لئے دونوں سرکاریں ایک دوسرے کو کاغذ پتر بھیجیں گی اور دونوں کے پرتیندھیوں کی تین کمیٹیاں جانچ پڑتال کریں گی۔ اس کام میں کافی دیر لگے گی اور تب تک کے لئے زمین کا پرتی پڑے رہنا ٹھیک نہیں ہے، اسی لئے یہ طے ہوا ہے کہ دونوں دیشوں کی سرکاریں شرنارتھیوں کی چھوڑی ہوئی زمین کا تین سال تک جیسے چاہیں انتظام کریں۔ مگر اس زمین کی آمدنی شرنارتھیوں کو برابر ملتی رہے گی۔ دونوں دیشوں کے دو جج ایک ساتھ بیٹھ کر آمدنی طے کریں گے۔ کراچی کے اس سمجھوتے سے ہندستانیوں اور پاکستانیوں کا موجودہ بھید بھاؤ بہت کچھ دور ہو جائے گا۔ شرنارتھی اپنی پونجی کا بندوبست کرنے کے لئے جب اپنی ماتر بھومی میں جائیں گے تو وہاں پرانے ساتھیوں سے ملیں گے اور ہو سکتا ہے کہ ان میں سے کچھ وہیں رہنے سہنے بھی لگیں۔ اس سلسلے میں پچھلے دنوں ایک اور بڑی اچھی بات یہ ہوئی کہ پاکستان کی سرکار نے ہندستانی یاتریوں کو اور ہندستان کی سرکار نے پاکستانی یاتریوں کو ان کے پوتر استھانوں پر جانے اور دو دو چار چار دن رہنے کا موقع دے دیا۔ اگر دونوں دیشوں میں آنے جانے کی آسانی کچھ اور زیادہ ہو جائے تو ہو سکتا ہے کہ بہت سے ٹوٹے ہوئے دل ایک بار پھر جڑ جائیں گے۔ لیکن دودھ کا جلا چھاچھ بھی پھونک پھونک کر پیتا ہے اور شاید اسی لئے ہندستانی سرکار پوربی پنجاب اور پچھمی پنجاب کے بیچ ریلیں چلانے سے ہچکچا رہی ہے۔

एशिया की आवाज़

कश्मीर की आरज़ी सुलह से हिन्दुस्तान और पाकिस्तान ही को नहीं बल्कि सारी दुनिया को फ़ायदा पहुँचा है. एक तो इसलिये कि अगर यह लड़ाई जारी रहती तो मुमकिन था कि दूसरी ताक़तें भी अपना असर जमाने या दूसरे के असर का तोड़ करने के लिये इसमें खुल्लम-खुल्ला या चोरी छिपे शरीक हो जातीं और दूसरे इसलिये कि इस सुलह से यू० एन० ओ० की साख बढ़ गई है. लेकिन इस संस्था की साख यहीं पर थम गई है. वह किसी दूसरे मसले को हल नहीं कर सकी है. इन दूसरे मसलों में शायद सबसे अहम मसला इण्डोनेशिया का है. यू० एन० ओ० की सुरक्षा समिति ने यह मान लिया है कि हालैंड ने इन्डोनेशिया प्रजातंत्र के साथ ज़बरदस्ती की है और यह देख लिया है कि हालैंड की सरकार उसके हुक्म की परवाह नहीं करती. मगर उसने हालैंड को रोकने और इन्डोनेशी जनता को आज़ादी दिलाने के लिये कोई कारवाई नहीं की. इसका कारन यह है कि बरतानिया और अमरीका जो इस समिति के करता धरता हैं, हालैंड को ख़फ़ा नहीं करना चाहते और पच्छिमी यूरप की यूनियन में उसकी मदद हासिल करना चाहते हैं. पूरब के देशों को ऐसी कोई ग़रज़ नहीं है. वह साम्राजी सरकारों के हाथों मुसीबतें झेल चुके हैं और इण्डोनेशिया को इन मुसीबतों से बचाना और अपनी तरह आज़ाद देखना चाहते हैं. इसके अलावा वह समझते हैं कि अगर इन्डोनेशिया में एक साम्राज के पाँव जम गये तो दूसरे देशों में भी साम्राजी ताक़तें मज़बूत हो जायँगी और इस तरह पूरे एशिया की आज़ादी ख़तरे में पड़

ایشیا کی آواز

کشمیر کی عارضی صلح سے ہندستان اور پاکستان ہی کو نہیں بلکہ ساری دنیا کا فائدہ پہنچا ہے۔ ایک تو اس لئے کہ اگر یہ لڑائی جاری رہتی تو ممکن تھا کہ دوسری طاقتیں بھی اپنا اثر جمانے یا دوسرے کے اثر کا توڑ کرنے کے لئے اس میں کھلم کھلا یا چوری چھپے شریک ہو جاتیں اور دوسرے اس لئے کہ اس صلح سے یو، این، او کی ساکھ بڑھ گئی ہے۔ لیکن اس سنستھا کی ساکھ یہیں پر تھم گئی ہے۔ وہ کسی دوسرے مسئلے کو حل نہیں کر سکی ہے۔ ان دوسرے مسئلوں میں شاید سب سے اہم مسئلہ انڈونیشیا کا ہے۔ یو، این، او کی سرکشا سمیتی نے یہ مان لیا ہے کہ ہالینڈ نے انڈونیشیا پرجاتنتر کے ساتھ زبردستی کی ہے اور یہ دیکھ لیا ہے کہ ہالینڈ کی سرکار اس کے حکم کی پرواہ نہیں کرتی۔ مگر اس نے ہالینڈ کو روکنے اور انڈونیشی جنتا کو آزادی دلانے کے لئے کوئی کارروائی نہیں کی۔ اس کا کارن یہ ہے کہ برطانیہ اور امریکہ جو اس سمیتی کے کرتا دھرتا ہیں، ہالینڈ کو خفا نہیں کرنا چاہتے اور پچھمی یورپ کی یونین میں اس کی مدد حاصل کرنا چاہتے ہیں۔ پورب کے دیشوں کو ایسی کوئی غرض نہیں ہے۔ وہ سامراجی سرکاروں کے ہاتھوں مصیبتیں جھیل چکے ہیں اور انڈونیشیا کو ان مصیبتوں سے بچانا اور اپنی طرح آزاد دیکھنا چاہتے ہیں۔ اس کے علاوہ وہ سمجھتے ہیں کہ اگر انڈونیشیا میں ایک سامراج کے پاؤں جم گئے تو دوسرے دیشوں میں بھی سامراجی طاقتیں مضبوط ہو جائیں گی اور اس طرح پورے ایشیا کی آزادی خطرے میں پڑ

जायगी. यही नहीं बल्कि तीसरी बड़ी लड़ाई में एशिया बिलकुल बरबाद हो जायगा. इसलिये कि रूस पच्छिमी ताक़तों को यहाँ से निकालने की कोशिश करेगा और यह ताक़तें इन देशों के आदमियों और चीज़ों का अपने फ़ायदे के लिये इस्तेमाल करेंगी. पूरब के देश यह भी देख चुके हैं कि अपनी आज़ादी के लिये उनको पच्छिम से कोई मदद नहीं मिली और आर्थिक तरक़्क़ी के लिये जो थोड़ी बहुत मदद मिली उसके बदले उनको आज़ादी से हाथ धोना पड़ा. इन्हीं सब बातों की वजह से जब हिन्दुस्तान के प्रधान मंत्री पंडित जवाहर लाल नेहरू ने इण्डोनेशिया के मसले पर सोच विचार करने के लिये १९ देशों को न्योता दिया तो तुर्की को छोड़कर बाक़ी सबने उसे मंज़ूर कर लिया.

नई देहली का सम्मेलन आम तौर से एशियाई कहा जाता है पर उसमें एशिया के बाहर के दो देश आस्ट्रेलिया और न्यूज़ीलैंड भी बुलाये गये थे, इसलिये कि इण्डोनेशिया के टापू उसी समुन्दर में हैं जिसमें कि यह दोनों देश. दूसरी तरफ़ इस सम्मेलन में रूस या उसकी एशियाई जमहूरियतों को नहीं बुलाया गया. शायद इसलिये कि इस सम्मेलन के कारकरता इसको बड़ी ताक़तों के असर से अलग रखना और इस प्रोपेगन्डे का तोड़ करना चाहते थे कि यह सम्मेलन पच्छिमी ताक़तों के ख़िलाफ़ है और रूस उसकी सरदारी कर रहा है. पर इतनी एहतियात के बावजूद कुछ पच्छिमी ताक़तों ने एशिया पर यू० एन० ओ० का काम छीनने का इलज़ाम लगाया और रूस के अख़बारों और हिन्दुस्तान के कम्युनिस्टों ने कहा कि यह सम्मेलन इण्डोनेशिया की सहायता करने के लिये नहीं

جائے گی۔ یہی نہیں بلکہ تیسری بڑی لڑائی میں ایشیا بالکل برباد ہو جائے گا۔ اس لئے کہ روس پچھمی طاقتوں کو یہاں سے نکالنے کی کوشش کرے گا اور یہ طاقتیں ان دیشوں کے آدمیوں اور چیزوں کو اپنے فائدے کے لئے استعمال کریں گی۔ پورب کے دیش یہ بھی دیکھ چکے ہیں کہ اپنی آزادی کے لئے اُن کو پچھم سے کوئی مدد نہیں ملی اور آرتھک ترقی کے لئے جو تھوڑی بہت مدد ملی اس کے بدلے اُن کو آزادی سے ہاتھ دھونا پڑا۔ انھیں سب باتوں کی وجہ سے جب ہندستان کے پردھان منتری پنڈت جواہر لال نہرو نے انڈونیشیا کے مسئلے پر سوچ وچار کرنے کے لئے ۱۹ دیشوں کو نیوتا دیا تو ترکی کو چھوڑ کر باقی سب نے اسے منظور کر لیا۔

نئی دہلی کا سمیلن عام طور سے ایشیائی کہا جاتا ہے پر اس میں ایشیا کے باہر کے دو دیش آسٹریلیا اور نیوزیلینڈ بھی بلائے گئے تھے، اس لئے کہ انڈونیشیا کے ٹاپو اسی سمندر میں ہیں جس میں کہ یہ دونوں دیش۔ دوسری طرف اس سمیلن میں روس یا اس کی ایشیائی جمہوریتوں کو نہیں بلایا گیا۔ شاید اس لئے کہ اس سمیلن کے کارکرتا اس کو بڑی طاقتوں کے اثر سے الگ رکھنا اور اس پروپگنڈے کا توڑ کرنا چاہتے تھے کہ یہ سمیلن پچھمی طاقتوں کے خلاف ہے اور روس اس کی سرداری کر رہا ہے۔ پر اتنی احتیاط کے باوجود کچھ پچھمی طاقتوں نے ایشیا پر یو این او کا کام چھیننے کا الزام لگایا اور روس کے اخباروں اور ہندستان کے کمیونسٹوں نے کہا کہ یہ سمیلن انڈونیشیا کی سہایتا کرنے کے لئے نہیں

बल्कि साम्राज पर परदा डालने के लिये बुलाया गया है. सम्मेलन में आने वाले प्रतिनिधियों ने जो भाषन दिये और उसने जो प्रस्ताव मंज़ूर किये उससे यह दोनों बातें झूटी साबित हो गई हैं. उसने साम्राज का साफ़-साफ़ शब्दों में विरोध किया और अपने विचारों को सुरक्षा समिति के सामने सिफ़ारिशों के रूप में पेश किया. उसकी ख़ास सिफ़ारिशें यह थीं—

इन्डोनेशी नेता, जो हालैंड की क़ैद में हैं, फ़ौरन छोड़ दिये जायँ. हालैंड की फ़ौजें अपने १८ दिसम्बर से पहले वाले ठिकानों पर वापस चली जायँ और यह काम १५ मार्च तक पूरा हो जाय. इस बीच में इन्डोनेशी रिपब्लिक की सरकार को काम करने की पूरी आज़ादी मिले और इस तारीख़ तक पूरे इन्डोनेशी फ़ेडरेशन की एक आरज़ी सरकार क़ायम हो जाय, जिसके ऊपर हालैंड न तो कोई फ़ौजी दबाव डाले और न इसकी कोई आर्थिक नाका बन्दी या जकड़बन्दी करे. इन कारवाइयों की निगरानी के लिये यू० एन० ओ० का एक कमीशन मुक़र्रर कर दिया जाय और इसी कमीशन की देख रेख में इस साल की पहली अक्तूबर तक नये चुनाव हो जायँ और इन चुनावों से जो सरकार बने उसको अगले साल की पहली तारीख़ तक पूरी आज़ादी सौंप दी जाय.

सम्मेलन ने यह भी तय किया कि जो सरकारें इसमें शरीक हुई हैं वह इन्डोनेशिया के बारे में अपने अपने राजदूतों के नाते से आपस में सलाह करती रहें और दूसरे सवालों के बारे में एक दूसरे से सलाह करने और आपस में मिलकर काम करने के तरीक़ों

بلکہ سامراج پر پردہ ڈالنے کے لئے بلایا گیا ہے. سمیلن میں آنے والے پرتیندھیوں نے جو بھاشن دئے اور اس نے جو پرستاو منظور کئے اس سے یہ دونوں باتیں جھوٹی ثابت ہو گئی ہیں. اس نے سامراج کا صاف صاف شبدوں میں ورودھ کیا اور اپنے وچاروں کو سرکشا سمیتی کے سامنے سفارشوں کے روپ میں پیش کیا. اس کی خاص سفارشیں یہ تھیں —

انڈونیشی نیتا، جو ہالینڈ کی قید میں ہیں، فوراً چھوڑ دئے جائیں۔ ہالینڈ کی فوجیں اپنے ۱۸ دسمبر سے پہلے والے ٹھکانوں پر واپس چلی جائیں اور یہ کام ۱۵ مارچ تک پورا ہو جائے. اس بیچ میں انڈونیشی ریپبلک کی سرکار کو کام کرنے کی پوری آزادی ملے اور اس تاریخ تک پورے انڈونیشی فیڈریشن کی ایک عارضی سرکار قائم ہو جائے، جس کے اوپر ہالینڈ نہ تو کوئی فوجی دباؤ ڈالے اور نہ اس کی کوئی آرتھک ناکہ بندی یا جکڑ بندی کرے. ان کارروائیوں کی نگرانی کے لئے یو این او کا ایک کمیشن مقرر کر دیا جائے اور اسی کمیشن کی دیکھ ریکھ میں اس سال کی پہلی اکتوبر تک نئے چناؤ ہو جائیں اور ان چناووں سے جو سرکار بنے اس کو اگلے سال کی پہلی تاریخ تک پوری آزادی سونپ دی جائے۔

سمیلن نے یہ بھی طے کیا کہ جو سرکاریں اس میں شریک ہوئی ہیں وہ انڈونیشیا کے بارے میں اپنے اپنے راجدوتوں کے ناتے سے آپس میں صلاح کرتی رہیں اور دوسرے سوالوں کے بارے میں ایک دوسرے سے صلاح کرنے اور آپس میں مل کر کام کرنے کے طریقوں

पर सोच विचार करें. कुछ प्रतिनिधि चाहते थे कि सम्मेलन में आने वाले देश अपनी एक बाक़ायदा संस्था बना लें, लेकिन कुछ देश अभी इसके लिये तैयार नहीं थे. हो सकता है कि वह आगे चलकर तैयार हो जायँ या एक मोर्चा जीतने के बाद दूसरे मोर्चे पर लड़ने के लिये इकट्ठा हो जायँ. लेकिन अभी तो इनको पहला ही मोर्चा जीतना बाक़ी है. इसलिये कि सुरक्षा समिति ने इन्डोनेशिया के बारे में जो प्रस्ताव मंजूर किया है उसमें उसने सम्मेलन की दो ही एक बातों को माना है. हालैंड की फ़ौजों के हटाये जाने की बात उसने यू० एन० ओ० के कमीशन की सिफ़ारिश तक के लिये टाल दी है और इन्डोनेशी रिपब्लिक के लीडरों को छोड़ने की बात तो कही है पर उन जकड़ बन्दियों को हटाने की कोई कोशिश नहीं की जिनके रहते हुए यह लीडर अपना काम नहीं कर सकेंगे और आरज़ी सरकार भी बेबस रहेगी. इस प्रस्ताव से पता चलता है कि सुरक्षा समिति हलांकि एशियाई सम्मेलन का दबाव मान रही है लेकिन उसके साथ ही साथ वह हालैंड को अपना जुर्म छिपाने बल्कि चोरी छिपे उसे जारी रखने का मौक़ा भी दे रही है. और इस दूसरी बात का कारन यह है कि समिति के कारकरता आप भी यही जुर्म कर रहे हैं. बरतानिया मलाया में और फ़्रान्स इन्डोचीन में वही कर रहा है जो हालैंड इन्डोनेशिया में. और इसीलिये फ़्रान्स ने सुरक्षा समिति में यह धमकी दी थी कि अगर हालैंड के विरोध में कोई कड़ी बात कही गई तो वह इसको मंजूर न होने देगा.

कम्युनिज़्म की रोक थाम

पच्छिमी ताक़तें हालैंड को इन्डोनेशिया के मामले में जो मदद

(१५८)

(۱۵۸)

پر سوچ وچار کریں. کچھ پرتیندھی چاہتے تھے کہ سمیلن میں آنے والے دیش اپنی ایک باقاعدہ سنستھا بنا لیں، لیکن کچھ دیش ابھی اس کے لئے تیار نہیں تھے۔ ہوسکتا ہے کہ وہ آگے چل کر تیار ہو جائیں یا ایک مورچہ جیتنے کے بعد دوسرے مورچے پر لڑنے کے لئے اکٹھا ہوجائیں. لیکن ابھی تو ان کو پہلا ہی مورچہ جیتنا باقی ہے۔ اس لئے کہ سُرکشا سمیتی نے انڈونیشیا کے بارے میں جو پرستاؤ منظور کیا ہے اس میں اُس نے سمیلن کی دو ہی ایک باتوں کو مانا ہے۔ ہالینڈ کی فوجوں کے ہٹائے جانے کی بات اُس نے یو. این. او. کے کمیشن کی سفارش تک کے لئے ٹال دی ہے اور انڈونیشی ریپبلک کے لیڈروں کو چھوڑنے کی بات تو کہی ہے پر ان جکڑ بندیوں کو ہٹانے کی کوئی کوشش نہیں کی جن کے رہتے ہوئے یہ لیڈر اپنا کام نہیں کرسکیں گے اور عارضی سرکار بھی بےبس رہے گی۔ اس پرستاؤ سے پتہ چلتا ہے کہ سُرکشا سمیتی حالانکہ ایشیائی سمیلن کا دباؤ مان رہی ہے لیکن اس کے ساتھ ہی ساتھ وہ ہالینڈ کو اپنا جرم چھپانے بلکہ چوری چھپے اسے جاری رکھنے کا موقعہ بھی دے رہی ہے۔ اور اس دوسری بات کا کارن یہ ہے کہ سمیتی کے کارکرتا آپ بھی یہی جرم کر رہے ہیں۔ برطانیہ ملایا میں اور فرانس انڈوچین میں وہی کر رہا ہے جو ہالینڈ انڈونیشیا میں۔ اور اسی لئے فرانس نے سُرکشا سمیتی میں یہ دھمکی دی تھی کہ اگر ہالینڈ کے ورودھ میں کوئی کڑی بات کہی گئی تو وہ اس کو منظور نہ ہونے دے گا۔

کمیونزم کی روک تھام

پچھمی طاقتیں ہالینڈ کو انڈونیشیا کے معاملے میں جو مدد

दे रही हैं उसका एक कारन यह भी है कि वह योरप में उससे मदद लेना चाहती हैं. वह पच्छिमी योरप के देशों का, जिनमें हालैंड भी शामिल है, एक जत्था बना रही हैं. इसका एक बड़ा मक़सद यह है कि रूस के बढ़ते हुए असर की, जो पूरबी योरप में फैल चुका है, रोक थाम की जाय. यही मक़सद बरतानिया, फ़्रान्स और हालैंड की सरकारें मलाया, इन्डोचीन और इन्डोनेशिया में अपनी मौजूदा पालिसी का बताती हैं. लेकिन दर असल इस बहाने वह उन देशों पर अपना क़ब्ज़ा जमाना चाहती हैं और अपने हाथों अपने मक़सद को नुक़सान पहुँचा रही हैं. इसलिये कि यह ताक़तें जनता के दुख दर्द का कोई इलाज नहीं करतीं और कम्युनिस्ट जनता की बेचैनी से फ़ायदा उठाकर उसे अपने साथ लिये आ रहे हैं. इसकी सबसे अच्छी मिसाल चीन में मिलती है, जहाँ कम्युनिस्टों ने जनरलिस्मो च्यांग काई शेक को राज पाट छोड़कर भागने और उनकी सरकार को घुटने टेकने पर मजबूर कर दिया है. अब इस बात में कोई शक नहीं कि चीन में कम्युनिस्टों की मनमानी सरकार बन जायगी और इसका कारन उनकी फ़ौजी ताक़त नहीं बल्कि चीनी जनता की वह बेचैनी है जो लड़ाई, महँगाई और मौजूदा सरकार के निकम्मेपन की वजह से पैदा हुई है. इसलिये कि फ़ौजी ताक़त की तराज़ू में तो अमरीका की मदद ने च्यांग काई शेक की सरकार का पल्ला कम्युनिस्टों से कहीं ज़्यादा भारी कर दिया है. चीन जैसी हालत जहाँ भी पैदा होगी, वहाँ कम्युनिज़्म का पौदा परवान चढ़ेगा. इसलिये कि जनता अपने पेट की पुकार पर जितना ध्यान देती है उतना ध्यान इस बात पर नहीं देती कि कम्युनिस्ट राज में

دے رہی ہیں اُس کا ایک کارن یہ بھی ہے کہ وہ یورپ میں اُس سے مدد لینا چاہتی ہیں۔ وہ پچھمی یورپ کے دیشوں کا، جن میں ہالینڈ بھی شامل ہے، ایک جتھا بنا رہی ہیں۔ اس کا ایک بڑا مقصد یہ ہے کہ روس کے بڑھتے ہوئے اثر کی، جو پوربی یورپ میں پھیل چکا ہے، روک تھام کی جائے۔ یہی مقصد برطانیہ، فرانس اور ہالینڈ کی سرکاریں ملایا، انڈوچین اور انڈونیشیا میں اپنی موجودہ پالیسی کا بتاتی ہیں۔ لیکن دراصل اس بہانے وہ اُن دیشوں پر اپنا قبضہ جمانا چاہتی ہیں اور اپنے ہاتھوں اپنے مقصد کو نقصان پہنچا رہی ہیں۔ اس لئے کہ یہ طاقتیں جنتا کے دکھ درد کا کوئی علاج نہیں کرتیں اور کمیونسٹ جنتا کی بے چینی سے فائدہ اٹھا کر اُسے اپنے ساتھ لئے آرہے ہیں۔ اس کی سب سے اچھی مثال چین میں ملتی ہے، جہاں کمیونسٹوں نے جنرلیسمو چیانگ کائی شک کو راج پاٹ چھوڑ کر بھاگنے اور اُن کی سرکار کو گھٹنے ٹیکنے پر مجبور کر دیا ہے۔ اب اس بات میں کوئی شک نہیں کہ چین میں کمیونسٹوں کی من مانی سرکار بن جائے گی اور اس کا کارن اُن کی فوجی طاقت نہیں بلکہ چینی جنتا کی وہ بے چینی ہے جو لڑائی، مہنگائی اور موجودہ سرکار کے نکمے پن کی وجہ سے پیدا ہوئی ہے۔ اس لئے کہ فوجی طاقت کی ترازو میں تو امریکہ کی مدد نے چیانگ کائی شک کی سرکار کا پلہ کمیونسٹوں سے کہیں زیادہ بھاری کر دیا ہے۔ چین جیسی حالت جہاں بھی پیدا ہوگی، وہاں کمیونزم کا پودا پروان چڑھے گا۔ اس لئے کہ جنتا اپنے پیٹ کی پکار پر جتنا دھیان دیتی ہے اتنا دھیان اس بات پر نہیں دیتی کہ کمیونسٹ راج میں

उसे सरकार का ज़रा भी विरोध करने की इजाज़त नहीं होगी और सरकार के बताये हुए ढंग पर सोचना और उसी के बनाये हुए रास्ते पर चलना होगा. चीन में जो कुछ हो रहा है उससे उसके पड़ोसियों को भी सबक़ सीखना चाहिये. ख़ासकर बर्मा को, जिसके स्टेज पर वही नाटक शुरू हो रहा है जो चीन में ख़तम होने के क़रीब पहुँच गया है, और हिन्दुस्तान को भी, जहाँ हड़तालों और हंगामों के रूप में इस नाटक के रिहर्सल होते रहते हैं. इस नाटक को ताक़त से नहीं रोका जा सकता, जैसा कि जापान में सुप्रीम कमान्डर जनरल मैकार्थर की कोशिशों के बावजूद नये चुनाव में कम्युनिस्टों के पहले से ज़्यादा सीटों पर क़ब्ज़ा कर लेने से ज़ाहिर होता है. हिन्दुस्तान में अधिक से अधिक यह हो सकता है कि इस नाटक का रुख़ ट्रेजडी से कामेडी की तरफ़ मोड़ दिया जाय और जनता को यह दिखा दिया जाय कि कांग्रेस ने अपने जयपुर के जलसे में वर्ग हीन या बेतबक़े वार समाज बनाने का जो प्रस्ताव मंज़ूर किया है वह गांधी जी के बताये हुए मत और अहिन्सा के रास्ते से उनको उस मंज़िल तक ले जा सकता है जहाँ तक कि पहुँचाने के लिये कम्युनिस्ट उनको ख़ून की नदी में उतारना चाहते हैं. हाँ, जनता को यह विश्वास केवल बातों से नहीं बल्कि सिर्फ़ कामों से दिलाया जा सकता है.

फ़िलिस्तीन की उलझन

पूरब का एक और बड़ा सवाल फ़िलिस्तीन में यहूदियों और अरबों की लड़ाई है. थोड़े दिनों से यह लड़ाई बन्द हो गई है

اُسے سرکار کا ذرا بھی ورودھ کرنے کی اجازت نہیں ہوگی اور سرکار کے بتلائے ہوئے ڈھنگ پر سوچنا اور اسی کے بنائے ہوئے راستے پر چلنا ہوگا۔ چین میں جو کچھ ہو رہا ہے اُس سے اُس کے پڑوسیوں کو بھی سبق سیکھنا چاہیئے، خاص کر برما کو، جس کے اسٹیج پر وہی ناٹک شروع ہو رہا ہے جو چین میں ختم ہونے کے قریب پہنچ گیا ہے، اور ہندستان کو بھی، جہاں ہڑتالوں اور ہنگاموں کے روپ میں اس ناٹک کے ریہرسل ہوتے رہتے ہیں۔ اس ناٹک کو طاقت سے نہیں روکا جا سکتا، جیسا کہ جاپان میں سپریم کمانڈر جنرل میکارتھر کی کوششوں کے باوجود نئے چناؤ میں کمیونسٹوں کے پہلے سے زیادہ سیٹوں پر قبضہ کر لینے سے ظاہر ہوتا ہے۔ ہندستان میں ادھک سے ادھک یہ ہو سکتا ہے کہ اس ناٹک کا رُخ ٹریجڈی سے کمیڈی کی طرف موڑ دیا جائے اور جنتا کو یہ دکھا دیا جائے کہ کانگریس نے اپنے جے پور کے جلسے میں ورگ ہین یا بے طبقے وار سماج بنانے کا جو پرستاؤ منظور کیا ہے وہ گاندھی جی کے بتلائے ہوئے مت اور اہنسا کے راستے سے اُن کو اُس منزل تک لے جا سکتا ہے جہاں تک کہ پہنچانے کے لئے کمیونسٹ اُن کو خون کی ندی میں اُتارنا چاہتے ہیں۔ ہاں، جنتا کو یہ وشواس کیول باتوں سے نہیں بلکہ صرف کاموں سے دلایا جا سکتا ہے۔

فلسطین کی اُلجھن

پورب کا ایک اور بڑا سوال فلسطین میں یہودیوں اور عربوں کی لڑائی ہے۔ تھوڑے دنوں سے یہ لڑائی بند ہوگئی

पर इस गुत्थी के सुलझने की अभी तक कोई सूरत सामने नहीं आई है. अगर यह गुत्थी इन्हीं दो के बीच में होती तो शायद सुलझ जाती. मगर बड़ी तक़तों ने बीच में पड़कर इसे और उलझा दिया है. रूस और अमरीका ने यहूदियों का साथ देकर उनकी हिम्मत बढ़ा दी है और इसीलिये इसराईली सरकार अब दक्खिनी फ़िलिस्तीन में नग़ीब का वह इलाक़ा छोड़ने को तैयार नहीं होती जो यू० एन० ओ० के फ़ैसले में अरबों को दिया जा चुका है. यहूदियों की इस ढिठाई का एक कारन अरबों की कमज़ोरी है जो उनके आपस में फूट पड़ जाने से और बढ़ गई है. यह फूट देखने में तो ट्रांस जार्डन के बादशाह अब्दुल्ला की वजह से पड़ी है. इसलिये कि उन्होंने अरब लीग के दूसरे देशों का साथ छोड़कर अकेले लड़ाई के मैदान से अपनी फ़ौजें हटा लीं और इस तरह फ़िलिस्तीन के बँटवारे को मंज़ूर कर लिया. पर अब्दुल्ला के पीछे बरतानिया का हाथ है और यह सुझाव सबसे पहले बरतानिया ने ही पेश किया था कि फ़िलिस्तीन का अरब इलाक़ा ट्रांस जार्डन में मिला दिया जाय. अगर बरतानिया अब्दुल्ला की हरकतों को ग़लत समझ रहा होता तो वह उनको फ़ौज और सामान और रुपये पैसे की मदद न देता और उन अरब देशों का साथ देता जो फ़िलिस्तीन की आज़ादी के लिये लड़ रहे हैं. लेकिन उसने ऐसा नहीं किया. मिस्र और फ़िलिस्तीन की सरहद पर इसराईलियों ने उसके जो हवाई जहाज़ गिरा लिये वह मिस्र के बुलाने पर या नग़ीब से यहूदियों को निकालने के लिये नहीं बल्कि उनको स्वेज़ के बरतानी क़ब्ज़े वाले इलाक़े की तरफ़ बढ़ने से रोकने के लिये

(१६१)

پر اس گتھی کے سلجھنے کی ابھی تک کوئی صورت سامنے نہیں آئی ہے۔ اگر یہ گتھی انھیں دو کے بیچ میں ہوتی تو شاید سلجھ جاتی۔ مگر بڑی طاقتوں نے بیچ میں پڑ کر اسے اور الجھا دیا ہے۔ روس اور امریکہ نے یہودیوں کا ساتھ دے کر اُن کی ہمت بڑھا دی ہے اور اسی لئے اسرائیلی سرکار اب دکھنی فلسطین میں نغیب کا وہ علاقہ چھوڑنے کو تیار نہیں ہوتی جو یو۔ این۔ او کے فیصلے میں عربوں کو دیا جا چکا ہے۔ یہودیوں کی اس ڈھٹائی کا ایک کارن عربوں کی کمزوری ہے جو اُن کے آپس میں پھوٹ پڑ جانے سے اور بڑھ گئی ہے۔ یہ پھوٹ دیکھنے میں تو ٹرانسجارڈن کے بادشاہ عبداللہ کی وجہ سے پڑی ہے۔ اس لئے کہ انھوں نے عرب لیگ کے دوسرے دیشوں کا ساتھ چھوڑ کر اکیلے لڑائی کے میدان سے اپنی فوجیں ہٹا لیں اور اس طرح فلسطین کے بٹوارے کو منظور کر لیا۔ پر عبداللہ کے پیچھے برطانیہ کا ہاتھ ہے اور یہ سجھاؤ سب سے پہلے برطانیہ نے ہی پیش کیا تھا کہ فلسطین کا عرب علاقہ ٹرانسجارڈن میں ملا دیا جائے۔ اگر برطانیہ عبداللہ کی حرکتوں کو غلط سمجھ رہا ہوتا تو وہ اُن کو فوج اور سامان اور روپے پیسے کی مدد نہ دیتا اور اُن عرب دیشوں کا ساتھ دیتا جو فلسطین کی آزادی کے لئے لڑ رہے ہیں۔ لیکن اُس نے ایسا نہیں کیا۔ مصر اور فلسطین کی سرحد پر اسرائیلیوں نے اُس کے جو ہوائی جہاز گرا لئے وہ مصر کے بلانے پر یا نغیب سے یہودیوں کو نکالنے کے لئے نہیں بلکہ ان کو سویز کے برطانی قبضے والے علاقے کی طرف بڑھنے سے روکنے کے لئے

(۱۶۱)

जीवन दान

(भाई 'अर्श' मलसियानी)

ऊँचे परबत गहरे सागर देख के हैं हैरान
उड़ सकता है कितना ऊँचा
आ सकता है कितना गहरा
धुन का पक्का बात का सच्चा एक कमज़ोर इन्सान
जिस्म का था कमज़ोर मगर वह मन का था बलवान
उसकी ऊँची शान
जग में, उसकी शान
उत्तम और महान
बापू उत्तम और महान
तूफ़ानों में जिसके बल से हर मुश्किल आसान
सबको साहस देने वाला
देश की नैया खेने वाला
हाथ में ले पतवार अगर वह काँप उठें तूफ़ान
शूर वीर वह जिसने मारे बड़े बड़े मैदान
उसकी ऊँची शान
जग में, उसकी ऊँची शान
उत्तम और महान
बापू उत्तम और महान

جیون دان

(بھائی 'عرش' ملسیانی)

اونچے پربت گہرے ساگر دیکھ کے ہیں حیران
اُڑ سکتا ہے کتنا اونچا
جا سکتا ہے کتنا گہرا
دُھن کا پکا بات کا سچا ایک کمزور انسان
جسم کا تھا کمزور مگر وہ من کا تھا بلوان
اُس کی اونچی شان
جگ میں، اُس کی شان
اُتم اور مہان
باپو اُتم اور مہان
طوفانوں میں جس کے بل سے ہر مشکل آسان
سب کو ساہس دینے والا
دیش کی نیّا کھینے والا
ہاتھ میں لے پتوار اگر وہ کانپ اُٹھے طوفان
شور ویر وہ جس نے مارے بڑے بڑے میدان
اُس کی اونچی شان
جگ میں، اُس کی اونچی شان
اُتم اور مہان
باپو اُتم اور مہان

देश पिता ने कटती मरती देखी जब सन्तान
दर्द भरी आवाज़ उठाई
गुमराहों को राह दिखाई
इस पर भी जब पंथ में देखा खुद अपना अपमान
अपने एक बेटे की गोली खाकर दे दी अपनी जान
उसकी ऊँची शान
जग में, उसकी ऊँची शान
उत्तम और महान
बापू उत्तम और महान
धरती डोली अम्बर डोला देखके यह बलिदान
अली, हुसैन, हसन के पथ पर
ईसा और लंकन के पथ पर
जिस पथ पर सुकरात ने चलकर रक्खी अपनी आन
दिया उसी पथ पर बापू ने देश को जीवन दान
उसकी ऊँची शान
जग में उसकी ऊँची शान
उत्तम और महान
बापू उत्तम और महान

उर्दू 'आज कल' से

دیش پتا نے کٹتی مرتی دیکھی جب سنتان
سسکی بھری آواز اٹھائی
گمراہوں کو راہ دکھائی
اس پر بھی جب امت میں دیکھا خود اپنا اپمان
اپنے ایک بیٹے کی گولی کھا کر دیدی اپنی جان
اس کی اونچی شان
جگ میں، اس کی اونچی شان
اتم اور مہان
باپو اتم اور مہان
دھرتی ڈولی امبر ڈولا دیکھ کے یہ بلیدان
علی، حسین، حسن کے پتھ پر
عیسیٰ اور لنکن کے پتھ پر
جس پتھ پر سقراط نے چلکر رکھی اپنی آن
دیا اسی پتھ پہ باپو نے دیش کو جیون دان
اس کی اونچی شان
جگ میں، اس کی اونچی شان
اتم اور مہان
باپو اتم اور مہان

اردو آج کل، سے

राम नाम

(कुमारी मनु बहन गांधी)

नवाखाली में अमकी नाम का एक गाँव है. वहाँ बापू जी के लिये बकरी का दूध कहीं न मिल सका. सब तरफ़ तलाश करते करते जब मैं थक गई तब अंत में मैंने बापू को यह बात बताई. बापू जी कहने लगे—"तो उसमें क्या हुआ? नारियल का दूध बकरी के दूध की जगह अच्छी तरह काम दे सकता है. और बकरी के घी के बजाय हम नारियल का ताजा तेल निकाल कर खायेंगे."

इसके बाद नारियल का दूध और तेल निकालने का तरीक़ा बापू ने मुझे बताया. मैंने निकाल कर उन्हें दिया. बापू ने नारियल का दूध लिया तो सही लेकिन वह हजम करने में बहुत भारी पड़ा और उससे उन्हें दस्त होने लगे. इससे शाम तक इतनी कमज़ोरी आ गई कि बाहर से अपनी झोंपड़ी में आते आते बापू को चक्कर आ गये.

जब जब बापू को चक्कर आने वाले होते, तब तब उनके लक्षण पहले ही दिखाई देने लगते थे. उन्हें बहुत ज़्यादा जम्हाइयाँ आतीं, पसीना आता और कभी कभी वह आँखें भी बन्द कर लेते थे. इस तरह उनके जम्हाइयाँ लेने से चक्कर आने की सूचना तो मुझे पहले ही मिल चुकी थी. मगर मैं सोच रही थी कि अब बिछौना सिर्फ़ चार फ़िट पर तो है ही, वहाँ तक बापू जी पहुँच ही जायेंगे. लेकिन

رام نام

(کماری منو بہن گاندھی)

نواکھالی میں امکی نام کا ایک گاؤں ہے۔ وہاں باپو جی کے لئے بکری کا دودھ کہیں نہ مل سکا۔ سب طرف تلاش کرتے کرتے جب میں تھک گئی تب انت میں میں نے باپو کو یہ بات بتائی۔ باپو جی کہنے لگے "تو اس میں کیا ہوا؟ ناریل کا دودھ بکری کے دودھ کی جگہ اچھی طرح کام دے سکتا ہے۔ اور بکری کے گھی کے بجائے ہم ناریل کا تازہ تیل نکال کر کھائیں گے۔"

اس کے بعد ناریل کا دودھ اور تیل نکالنے کا طریقہ باپو نے مجھے بتایا۔ میں نے نکال کر انھیں دیا۔ باپو نے ناریل کا دودھ لیا تو صحیح لیکن وہ ہضم کرنے میں بہت بھاری پڑا اور اس سے انھیں دست ہونے لگے۔ اس سے شام تک اتنی کمزوری آ گئی کہ باہر سے اپنی جھونپڑی میں آتے آتے باپو کو چکر آ گئے۔

جب جب باپو کو چکر آنے والے ہوتے، تب تب ان کے لچھن پہلے ہی دکھائی دینے لگتے تھے۔ انھیں بہت زیادہ جماہیاں آتیں، پسینہ آتا اور کبھی کبھی وہ آنکھیں بھی بند کر لیتے تھے۔ اس طرح ان کے جماہیاں لینے سے چکر آنے کی سوچنا تو مجھے پہلے ہی مل چکی تھی۔ مگر میں سوچ رہی تھی کہ اب بچھونا صرف چار فٹ پر تو ہے ہی، وہاں تک باپو جی پہنچ ہی جائیں گے۔ لیکن

मेरा अन्दाज़ ग़लत निकला और मेरे सहारे चलते चलते ही बापू जी लड़खड़ाने लगे. मैंने सावधानी से उनका सर संभाल रक्खा और निर्मल बाबू को ज़ोर से पुकारा. वह आए और हम दोनों ने मिलकर उन्हें बिछौने पर सुला दिया. फिर मैंने सोचा कि कहीं बापू ज़्यादा बीमार हो गए तो लोग मुझे ही मूर्ख कहेंगे, पास के देहात में ही सुशीला बहन हैं. क्यों न उन्हें बुलवा लूँ. मैंने चिट्ठी लिखी और उसे भिजवाने के लिये निर्मल बाबू के हाथ में दे ही रही थी कि इतने में बापू को होश आ गया और उन्होंने मुझे लाड से पुकारा—"मनुड़ा !" (बापू जी जब लाड से बुलाते थे तो मुझे 'मनुड़ी' कहते थे) मैं पास गई तो कहने लगे—'तुमने निर्मल बाबू को आवाज़ लगाकर बुलाया यह मुझे अच्छा नहीं लगा. तुम अभी बच्ची हो, इसलिये मैं तुम्हें इसके लिये माफ़ तो कर सकता हूँ पर तुमसे मुझे उम्मीद यही है कि तुम और कुछ न करके सिर्फ़ सच्चे दिल से राम नाम लेती रहो. मैं अपने मन में तो राम नाम ले ही रहा था. पर तुम भी निर्मल बाबू को बुलाने के बजाय राम नाम शुरू कर देतीं तो मुझे बहुत अच्छा लगता. अब देखो यह बात सुशीला से न कहना और न उसे चिट्ठी लिखकर बुलाना. क्योंकि मेरा सच्चा डाक्टर तो मेरा राम ही है. जहाँ तक उसे मुझसे काम लेना होगा वहाँ तक मुझे जिलायेगा और नहीं तो उठा लेगा.'

'सुशीला को न बुलाना' यह सुनते ही मैं काँप उठी और मैंने तुरन्त निर्मल बाबू के हाथ से चिट्ठी छीन ली. चिट्ठी फट गई. बापू ने पूछा—"क्यों, तुमने लिख भी डाला था न ?" मैंने लाचारी से मंज़ूर किया. तब वह कहने लगे—"आज तुम्हें और मुझे ईश्वर

میرا اندازہ غلط نکلا اور میرے سہارے چلتے چلتے ہی باپو جی لڑکھڑانے لگے. میں نے ساودھانی سے اُن کا سر سنبھال رکھا اور نرمل بابو کو زور سے پکارا. وہ آئے اور ہم دونوں نے مل کر اُنھیں بچھونے پر سُلا دیا. پھر میں نے سوچا کہ کہیں باپو زیادہ بیمار ہو گئے تو لوگ مجھے ہی مورکھ کہیں گے، پاس کے دیہات میں ہی سوشیلا بہن ہیں. کیوں نہ اُنھیں بلوا لوں. میں نے چٹھی لکھی اور اُسے بھجوانے کے لئے نرمل بابو کے ہاتھ میں دے ہی رہی تھی کہ اتنے میں باپو کو ہوش آ گیا اور اُنھوں نے مجھے لاڈ سے پکارا "منوڑی!" (باپو جی جب لاڈ سے بلاتے تھے تو مجھے "منوڑی" کہتے تھے) میں پاس گئی تو کہنے لگے—"تم نے نرمل بابو کو آواز لگا کر بلایا یہ مجھے اچھا نہیں لگا. تم ابھی بچی ہو، اس لئے میں تمہیں اس کے لئے معاف تو کر سکتا ہوں پر تم سے مجھے اُمید یہی ہے کہ تم اور کچھ نہ کر کے صرف سچے دل سے رام نام لیتی رہو. میں اپنے من میں تو رام نام لے ہی رہا تھا. پر تم بھی نرمل بابو کو بلانے کے بجائے رام نام شروع کر دیتیں تو مجھے بہت اچھا لگتا. اب دیکھو یہ بات سوشیلا سے نہ کہنا اور نہ اُسے چٹھی لکھ کر بلانا. کیوں کہ میرا سچا ڈاکٹر تو میرا رام ہی ہے. جہاں تک اُسے مجھ سے کام لینا ہو گا وہاں تک مجھے جلائے گا اور نہیں تو اُٹھا لے گا."

"سوشیلا کو نہ بلانا" یہ سنتے ہی میں کانپ اُٹھی اور میں نے ترنت نرمل بابو کے ہاتھ سے چٹھی چھین لی. چٹھی پھٹ گئی. باپو نے پوچھا "کیوں، تم نے لکھ بھی ڈالا تھا نا؟" میں نے لاچاری سے منظور کیا. تب وہ کہنے لگے "آج تمہیں اور مجھے ایشور

ने बचा लिया. यह चिट्ठी पढ़कर सुशीला मेरे पास दौड़ी-दौड़ी आती, वह मुझे बिलकुल पसंद न होता. मुझे तुमसे और अपने आपसे चिढ़ होती. आज मेरी कसौटी हुई. अगर राम-नाम का मन्त्र मेरे दिल में पूरा-पूरा रम आयेगा, तो मैं कभी बीमार होकर नहीं मरूँगा. यह क़ानून सिर्फ़ मेरे लिये ही नहीं, सबके लिये है. हर एक आदमी को अपनी भूल का नतीजा भुगतना ही पड़ता है. मुझे जो दुख भोगना पड़ा, वह मेरी किसी भूल का ही नतीजा होगा. फिर भी आखिरी दम तक राम का नाम लेते रहना चाहिये. वह भी तोते की तरह नहीं बल्कि सच्चे दिल से लिया जाना चाहिये. जैसे, रामायण में एक कथा है कि हनुमान जी को जब सीता जी ने मोती की माला दी, तो उन्होंने उसे तोड़ डाला. क्योंकि उन्हें देखना था कि उसमें राम का नाम है या नहीं. यह बात सच है या नहीं इसकी फिकर हम क्यों करें? हमें तो इतना ही सीखना है कि हनुमान जी जैसा पहाड़ी शरीर हम अपना न भी बना सकें, तो भी उनके जैसी आत्मा तो ज़रूर बना सकते हैं. इस मिसाल को अगर आदमी चाहे तो शायद साबित कर सकता है. हो सकता है वह साबित न भी कर पाय लेकिन अगर साबित करने की कोशिश ही करे तो भी काफ़ी है. गीता माता ने कहा ही है कि आदमी को कोशिश करनी चाहिये और फल ईश्वर के हाथ में छोड़ देना चाहिये. इसलिये तुम्हें, मुझे और सबको कोशिश तो करनी ही चाहिये. अब तुम समझीं न मेरी, तुम्हारी या किसी की बीमारी में मेरी क्या धारणा है?"

उसी दिन एक बीमार बहन को पत्र लिखते हुए बापू ने कहा

نے بچا لیا۔ یہ چٹھی پڑھ کر سوشیلا میرے پاس دوڑی دوڑی آتی، وہ مجھے بالکل پسند نہ ہوتا۔ مجھے تم سے اور اپنے آپ سے چڑ ہوتی۔ آج میری کسوٹی ہوئی۔ اگر رام نام کا منتر میرے دل میں پورا پورا رم جائے گا، تو میں کبھی بیمار ہو کر نہیں مروں گا۔ یہ قانون صرف میرے لئے ہی نہیں، سب کے لئے ہے۔ ہر ایک آدمی کو اپنی بھول کا نتیجہ بھگتنا ہی پڑتا ہے۔ مجھے جو دکھ بھوگنا پڑا، وہ میری کسی بھول کا ہی نتیجہ ہوگا۔ پھر بھی آخری دم تک رام کا نام لیتے رہنا چاہیئے۔ وہ بھی طوطے کی طرح نہیں بلکہ سچے دل سے لیا جانا چاہیئے۔ جیسے، رامائن میں ایک کتھا ہے کہ ہنومان جی کو جب سیتا جی نے موتی کی مالا دی تو انھوں نے اُسے توڑ ڈالا۔ کیوں کہ انہیں دیکھنا تھا کہ اس میں رام کا نام ہے یا نہیں۔ یہ بات سچ ہے یا نہیں اس کی فکر ہم کیوں کریں؟ ہمیں تو اتنا ہی سیکھنا ہے کہ ہنومان جی جیسا پہاڑی شریر ہم اپنا نہ بھی بنا سکیں، تو بھی ان کے جیسی آتما تو ضرور بنا سکتے ہیں۔ اس مثال کو اگر آدمی چاہے تو شاید ثابت کر سکتا ہے۔ ہو سکتا ہے وہ ثابت نہ بھی کر پائے لیکن اگر ثابت کرنے کی کوشش ہی کرے تو بھی کافی ہے۔ گیتا ماتا نے کہا ہی ہے کہ آدمی کو کوشش کرنی چاہیئے اور پھل ایشور کے ہاتھ میں چھوڑ دینا چاہیئے۔ اس لئے تمہیں، مجھے اور سب کو کوشش تو کرنی ہی چاہیئے۔ اب تم سمجھیں نہ میری، تمہاری یا کسی کی بیماری میں میری کیا دھارنا ہے؟"

[illegible]

बात लिखी—"संसार में अगर कोई अचूक दवाई हो तो वह राम-नाम है. इस नाम के रटने वालों को इस पर अधिकार पाने के बारे में जिन-जिन नियमों का पालन करना चाहिये, उन सबका वह पालन करें. मगर वह रामबाण इलाज करने की हम सबमें योग्यता कहाँ है ?........" (मेरी रोज़ की नवाखाली की डायरी में से)

ऊपर की घटना ३० जनवरी, १९४७ के दिन की है. बापू के बलिदान से ठीक एक साल पहले.

राम-नाम में उनकी यह श्रद्धा आखिरी दम तक बनी रही. १९४७ की ३० जनवरी को यह मधुर घटना घटी और १९४८ की ३० जनवरी को बापू ने मुझसे कहा कि—'आखिरी दम तक हमें राम-नाम रटते रहना चाहिये.' इस तरह आखिरी वक़्त भी दो बार बापू के मुँह से 'रा.....म रा.....म' सुनना मेरे ही भाग में लिखा होगा, इसकी मैंने कभी कल्पना भी न की थी. ईश्वर की गति कैसी गहन है !

('हरिजन सेवक' से)

بات لکھی۔ "سنسار میں اگر کوئی اچوک دوائی ہو تو وہ رام نام ہے۔ اس نام کے رٹنے والوں کو اس پر ادھیکار پانے کے بارے میں جن جن نیموں کا پالن کرنا چاہیئے، ان سب کا وہ پالن کریں۔ مگر یہ رام بان علاج کرنے کی ہم سب میں یوگیتا کہاں ہے؟......" (میری روز کی نواکھالی کی ڈائری میں سے)

اوپر کی گھٹنا ۳۰ جنوری، ۱۹۴۷ کے دن کی ہے۔ باپو کے بلیدان سے ٹھیک ایک سال پہلے۔

رام نام میں اُن کی یہ شردھا آخری دم تک بنی رہی۔ ۱۹۴۷ کی ۳۰ جنوری کو یہ مدھر گھٹنا گھٹی اور ۱۹۴۸ کی ۳۰ جنوری کو باپو نے مجھ سے کہا کہ "آخری دم تک ہمیں رام نام رٹتے رہنا چاہیئے!" اس طرح آخری وقت بھی دو بار باپو کے منہ سے "را......م را......م" سننا میرے ہی بھاگ میں لکھا ہوگا، اس کی میں نے کبھی کلپنا بھی نہ کی تھی۔ ایشور کی گتی کیسی گہن ہے!

(ہریجن سیوک سے)

एकता की जड़ें जनता में

हमारे अधिकतर अखबार और किताबें पढ़े लिखों के लिये ही निकलती हैं. उनमें पढ़े लिखों की दिलचस्पी की ही बातें होती हैं और वैसी ही उनकी भाषा होती है. पढ़े लिखों में भी अधिकतर शहर वालों के लिये, जिन्हें बाबू क्लास कहा जा सकता है. बेज़बान करोड़ों जनता के मतलब की उनमें कोई बात नहीं होती. पर जब तक बे पढ़ी या कम पढ़ी आम जनता की तरफ हम भरपूर ध्यान नहीं देंगे तब तक न हमारी मुसीबतें दूर हो सकती हैं. और न हमारे कोई मसले हल हो सकते हैं. आम जनता को ऊपर लाना और सामने लाना, यही हमारा इस समय का सबसे बड़ा और सबसे ज़रूरी काम है. मेरी सलाह है कि 'नया हिन्द' में गाँव वालों के मतलब की कहानियाँ और गाँव के अच्छे अच्छे गीत उन्हीं की बोली में हर महीने छपा करें. जिससे गाँव वालों का भी फ़ायदा हो और शहर वालों की भी जानकारी बढ़े और सबमें एकता और प्रेम फैले. इसी से हमारा चरित्र भी ऊँचा जायगा.

मैं इस धरती के दूर दूर के देशों में खूब सफ़र कर चुका हूँ. मेरी माता जी की बोली अंगरेज़ी है. वही मैंने बचपन से सीखी है. मुझे दुख है कि मैं हिन्दुस्तानी में ठीक ठीक नहीं लिख सकता. कुछ कठिनाई के साथ मैं 'नया हिन्द' के उर्दू के लेख पढ़ लेता हूँ क्योंकि उनकी बोली मेरे लिये आसान होती है. यह धरती शतरंज की एक बिसात है. हम सब आदमी

ایکتا کی جڑیں جنتا میں

ہمارے اَدھک تر اخبار اور کتابیں پڑھے لکھوں کے لئے ہی نکلتی ہیں۔ اُن میں پڑھے لکھوں کی دلچسپی کی ہی باتیں ہوتی ہیں اور ویسی ہی اُن کی بھاشا ہوتی ہے۔ پڑھے لکھوں میں بھی اَدھک تر شہر والوں کے لئے، جنھیں بابو کلاس کہا جاسکتا ہے۔ بے زبان کروڑوں جنتا کے مطلب کی ان میں کوئی بات نہیں ہوتی۔ پر جب تک بے پڑھی یا کم پڑھی عام جنتا کی طرف ہم بھرپور دھیان نہیں دیں گے تب تک نہ ہماری مصیبتیں دور ہوسکتی ہیں اور نہ ہمارے کوئی مسئلے حل ہوسکتے ہیں۔ عام جنتا کو اُوپر لانا اور سامنے لانا یہی ہمارا اس سمے کا سب سے بڑا اور سب سے ضروری کام ہے۔ میری صلاح ہے کہ 'نیا ہند' میں گاؤں والوں کے مطلب کی کہانیاں اور گاؤں کے اچھے اچھے گیت انھیں کی بولی میں ہر مہینے چھپا کریں۔ جس سے گاؤں والوں کا بھی فائدہ ہو اور شہر والوں کی بھی جانکاری بڑھے اور سب میں ایکتا اور پریم پھیلے۔ اسی سے ہمارا چرتر بھی اُونچا جائے گا۔

میں اس دھرتی کے دور دور کے دیشوں میں خوب سفر کر چکا ہوں۔ میری ماتا جی کی بولی انگریزی ہے۔ وہی میں نے بچپن سے سیکھی ہے۔ مجھے دکھ ہے کہ میں ہندستانی میں ٹھیک ٹھیک نہیں لکھ سکتا۔ کچھ کٹھنائی کے ساتھ میں 'نیا ہند' کے اُردو کے لیکھ پڑھ لیتا ہوں کیونکہ اُن کی بولی میرے لئے آسان ہوتی ہے۔ یہ دھرتی شطرنج کی ایک بساط ہے۔ ہم سب آدمی

अलग अलग रंगों, धर्मों, शक्लों और नसलों के, इस बिसात के खिलाड़ी हैं. पर अन्त में हम सबका मक़सद एक ही है और वह यह है कि हम इन अलग अलग सूरतों के पीछे छिपी हुई जीवन की एकता को समझें और अनुभव करें, कसरत में वहदत को देखें, अनेकता में एकता को. जब हम अपनी निगाह बदल कर इस तरह देखने लगेंगे तब ही हम 'एक दुनिया' या 'एक इन्सानी क़ौम' 'एक मानव जाति' को साक्षात कर सकेंगे. इस एकता को साक्षात करने कराने का सपना ही दुनिया के सब बड़े बड़े पीर, पैग़म्बर, ऋषि मुनि, अवतार, औलिया देखते रहे हैं. तब ही वह सब रुकावटें दूर हो सकेंगी जो हमारी आगे की यात्रा को रोक रही हैं. इस एकता की जड़ें हमें दुनिया की जनता में ही देखनी हैं और वहीं मिलेंगी.

हम सब का ईश्वर अल्लाह हमें इस नेक रास्ते पर चलने की हिदायत करे. यही मानव जाति के हर प्रेमी की प्रार्थना होनी चाहिये और यही कोशिश.

बदरुद्दीन ख़ाँ
प्रेसिडेन्ट, तिलजला वेलफ़ेयर सोसाइटी.

नोट—'नया हिन्द' के पढ़ने वाले और लिखने वाले अगर इस तरह की कहानियाँ और गीत 'नया हिन्द' में छपने के लिये भेजेंगे, जिनकी बदरुद्दीन साहब ने चरचा की है तो उन्हें छाप कर हमें ख़ुशी होगी और हम मशकूर होंगे—एडीटर

الگ الگ رنگوں، دھرموں، شکلوں اور نسلوں کے، اس بساط کے کھلاڑی ہیں۔ پر انت میں ہم سب کا مقصد ایک ہی ہے اور وہ یہ ہے کہ ہم ان الگ الگ صورتوں کے پیچھے چھپی ہوئی جیون کی ایکتا کو سمجھیں اور انوبھو کریں۔ کثرت میں وحدت کو دیکھیں، انیکتا میں ایکتا کو۔ جب ہم اپنی نگاہ بدل کر اس طرح دیکھنے لگیں گے تب ہی ہم 'ایک دنیا' یا 'ایک انسانی قوم' 'ایک مانو جاتی' کو ساکشات کر سکیں گے۔ اس ایکتا کو ساکشات کرنے کرانے کا سپنا ہی دنیا کے سب بڑے بڑے پیر، پیغمبر، رشی منی، اوتار، اولیا دیکھتے رہے ہیں۔ تب ہی وہ سب رکاوٹیں دور ہو سکیں گی جو ہماری آگے کی یاترا کو روک رہی ہیں۔ اس ایکتا کی جڑیں ہمیں دنیا کی جنتا میں ہی دیکھنی ہیں اور وہیں ملیں گی۔

ہم سب کا ایشور اللہ ہمیں اس نیک راستے پر چلنے کی ہدایت کرے۔ یہی مانو جاتی کے ہر پریمی کی پرارتھنا ہونی چاہیے اور یہی کوشش۔

بدرالدین خاں
پریذیڈنٹ، تلجلا ویلفیئر سوسائٹی۔

نوٹ — 'نیا ہند' کے پڑھنے والے اور لکھنے والے اگر اس طرح کی کہانیاں اور گیت 'نیا ہند' میں چھپنے کے لئے بھیجیں گے، جنکی بدرالدین صاحب نے چرچا کی ہے تو انھیں چھاپ کر ہمیں خوشی ہوگی اور ہم مشکور ہوں گے — ایڈیٹر

हमारी राय

सरतेज बहादुर सप्रू

सर तेज बहादुर सप्रू हिन्द के इने गिने चोटी के आदमियों में से थे. हिन्दू मुस्लिम एकता के वह सच्चे हामी थे. इस बारे में उनका दिल और दिमाग़ महात्मा गांधी या किसी भी दूसरे देशवासी से किसी तरह कम साफ़ न था. एक मिली जुली हिन्दुस्तानी कलचर, मिली जुली बोली और मिले जुले रहन सहन के वह सच्चे प्रेमी और सुन्दर असली नमूना थे. उनका दिल शीशे सा साफ़ था. वह सच्चे और बेधड़क थे. अपनी किसी राय को वह छिपाना न जानते थे. जब जब उन्होंने मिस्टर जिनाह में कोई बुराई या ग़लती देखी तो बिना इस बात की परवाह किये कि इससे आम मुसलमानों पर क्या असर होगा, उन्होंने अपनी राय ज़ाहिर कर दी. ऐसे ही जब जब किसी बात में उनकी राय महात्मा गांधी से नहीं मिली तब तब भी वह अपनी राय खुले रूप से प्रगट करने से नहीं चूके. सचाई के वह इतने मानने वाले थे कि एक बार जब इलाहाबाद शहर की तरफ़ से हरिजन उद्धार के काम के लिये दस हज़ार रुपये की थैली महात्मा गांधी को भेंट की जाने वाली थी और थैली महात्मा जी के हाथों में देने का काम सर तेज बहादुर सप्रू को सौंपा गया और उनसे यह कहने के लिये कहा गया कि

ہماری رائے

سر تیج بہادر سپرو

سر تیج بہادر سپرو ہند کے اِنے گِنے چوٹی کے آدمیوں میں سے تھے۔ ہندو مسلم ایکتا کے وہ سچے حامی تھے۔ اس بارے میں اُن کا دل اور دماغ مہاتما گاندھی یا کسی بھی دوسرے دیس باسی سے کسی طرح کم صاف نہ تھا۔ ایک ملی جلی ہندستانی کلچر، ملی جلی بولی اور ملے جلے رہن سہن کے وہ سچے پریمی اور سندر اصلی نمونہ تھے۔ اُن کا دل شیشے سا صاف تھا۔ وہ سچے اور بے دھڑک تھے۔ اپنی کسی رائے کو وہ چھپانا نہ جانتے تھے۔ جب جب اُنھوں نے مسٹر جناح میں کوئی بُرائی یا غلطی دیکھی تو بنا اس بات کی پرواہ کئے کہ اس سے عام مسلمانوں پر کیا اثر ہوگا، اُنھوں نے اپنی رائے ظاہر کر دی۔ ایسے ہی جب جب کسی بات میں اُن کی رائے مہاتما گاندھی سے نہیں ملی تب تب بھی وہ اپنی رائے کھلے روپ سے پرگٹ کرنے سے نہیں چوکے۔ سچائی کے وہ اتنے ماننے والے تھے کہ ایک بار جب الہ آباد شہر کی طرف سے ہریجن اُدھار کے کام کے لئے دس ہزار روپئے کی تھیلی مہاتما گاندھی کو بھینٹ کی جانے کو تھی اور تھیلی مہاتما جی کے ہاتھوں میں دینے کا کام سر تیج بہادر سپرو کو سونپا گیا اور اُن سے یہ کہنے کے لئے کہا گیا کہ "یہ تھیلی میں آپ کو الہ آباد کے ہندوؤں کی طرف سے بھینٹ

करता हूँ" तो सर सप्रू ने यह कहने से इनकार कर दिया और कहा—"यह थैली मैं आपको इलाहाबाद के उन हिन्दुओं की तरफ़ से भेंट करता हूँ जो छुआ छूत के ख़िलाफ़ हैं." सर तेज बहादुर सप्रू का कहना था कि "इलाहाबाद के सब हिन्दू छुआ छूत के ख़िलाफ़ नहीं हैं, और जो ख़िलाफ़ नहीं हैं उनका मैं नुमाइन्दा नहीं हूँ."

सर तेज बहादुर सप्रू हिन्दुस्तानी कलचर सोसाइटी इलाहाबाद के, जिसका मुख्य पत्र "नया हिन्द" है, सद्र थे. इन लाइनों के लेखक का उनके साथ पूरे बयालीस साल का सम्बन्ध था, यानी उस समय का, जब कि डाक्टर सप्रू इलाहाबाद यूनिवर्सिटी में क़ानून पढ़ाते थे और लेखक उनका एक विद्यार्थी था. वह बड़े प्रेमी और दिल वाले थे. उनके उठ जाने से मुल्क में ऐसी कमी दिखाई देने लगी जिसका पूरा हो सकना इतना आसान दिखाई नहीं देता. दुनिया में तरह तरह के फूल हैं और रहेंगे. पर हमें ऐसा मालूम होता है कि शायद जिस तरह के फूल सर तेज बहादुर थे, उनकी नस्ल ही अब दुनिया से मिट रही है. कम से कम हमें आँख फाड़ फाड़ कर देखने पर भी दूसरा दिखाई नहीं देता.

हिन्दुस्तान के पुराने ऋषियों के बारे में कुछ लोगों का यह ग़लत विचार है कि ऋषि गृहस्थ न होते थे. बहुत से ऋषि अकेले भी रहते थे. पर अनेक ऋषि मुनि बीवी बच्चों के साथ गृहस्थ जीवन बिताते थे. अनेक, ख़ास कर वह जो राज-ऋषि कहलाते थे, शाही ठाट बाट के साथ ऐश इशरत से भी रहते थे. उनका ऋषि कहलाना उनकी विद्वता, उनके असूलों के पक्के पन और उनकी

(१६१)

کرتا ہوں" تو سرسپرو نے یہ کہنے سے انکار کر دیا اور کہا۔ "یہ تھیلی میں آپ کو الہ آباد کے اُن ہندوؤں کی طرف سے بھینٹ کرتا ہوں جو چھوا چھوت کے خلاف ہیں۔" سر تیج بہادر سپرو کا کہنا تھا کہ "الہ آباد کے سب ہندو چھوا چھوت کے خلاف نہیں ہیں، اور جو خلاف نہیں ہیں اُن کا میں نمائندہ نہیں ہوں۔"

سر تیج بہادر سپرو ہندستانی کلچر سوسائٹی الہ آباد کے، جس کا مکھ پتر "نیا ہند" ہے، صدر تھے۔ اِن لائنوں کے لیکھک کا اُن کے ساتھ پورے بیالیس سال کا سمبندھ تھا، یعنی اُس سمے کا، جب کہ ڈاکٹر سپرو الہ آباد یونیورسٹی میں قانون پڑھاتے تھے اور لیکھک اُن کا ایک وِدیارتھی تھا۔ وہ بڑے پریمی اور دل والے تھے۔ اُن کے اُٹھ جانے سے ملک میں ایسی کمی دکھائی دینے لگی جس کا پورا ہو سکنا اتنا آسان دکھائی نہیں دیتا۔ دنیا میں طرح طرح کے پھول ہیں اور رہیں گے۔ پر ہمیں ایسا معلوم ہوتا ہے کہ شاید جس طرح کے پھول سر تیج بہادر تھے، اُن کی نسل ہی اب دنیا سے مِٹ رہی ہے۔ کم سے کم ہمیں آنکھ پھاڑ پھاڑ کر دیکھنے پر بھی دوسرا دکھائی نہیں دیتا۔

ہندستان کے پرانے رِشیوں کے بارے میں کچھ لوگوں کا یہ غلط وچار ہے کہ رشی گرہست نہ ہوتے تھے۔ بہت سے رشی اکیلے بھی رہتے تھے۔ پر انیک رشی مُنی بیوی بچوں کے ساتھ گرہستھ جیون بتاتے تھے۔ انیک، خاص کر وہ جو راج رِشی کہلاتے تھے، شاہی ٹھاٹ باٹ کے ساتھ عیش عشرت سے بھی رہتے تھے۔ اُن کا رشی کہلانا اُن کی وِدوتا، اُن کے اصولوں کے پکے پن اور اُن کی

(١٦١)

दिल की सच्चाई पर निर्भर था. इसमें कोई शक नहीं कि सर तेज बहादुर सप्रू अपने ज़माने के एक ऊँचे दरजे के राज ऋषि थे.

क़ानून का, यानी मुल्की क़ानून और अन्तर क़ौमी क़ानून, दोनों का उन जैसा विद्वान अब मुल्क में शायद ही कोई दूसरा रहा हो. इस का उन्हें जायज़ घमण्ड भी था. अंगरेज़ी अदालतों के इन्साफ़ पर यानी उन मामलों में इन्साफ़ पर, जिनमें दोनों पार्टी हिन्दुस्तानी हों और जिनका राजनीत से सम्बन्ध न हो, उन्हें वैसा ही पूरा भरोसा था जैसा महात्मा गांधी को.

सर तेज बहादुर सप्रू के दिल और दिमाग़ की अगर देश पिता महात्मा गांधी के दिल और दिमाग़ से तुलना की जाय तो दोनों में बड़ी क़ीमती समानता दिखाई देगी. हाँ, एक बड़ा फ़रक़ यह दिखाई देगा कि दोनों की आत्मायें अपने अपने दिल और दिमाग़ को अलग अलग तरह सँभालती थीं. गांधी जी अपने दिल को अपने दिमाग़ का दोस्त बनाकर रखते थे और सर तेज बहादुर अपने दिल को बहुत दरजे तक दिमाग़ का फ़रमां बरदार गुलाम बना कर रखते थे. दोनों के दिलों में एक दूसरे की बड़ी सच्ची क़द्र और मुहब्बत थी. महात्मा गांधी के उठ जाने पर एक दुनिया रोई और सर तेज बहादुर सप्रू के उठ जाने पर उनके सैकड़ों और शायद हज़ारों ऐसे दोस्तों और क़द्रदानों ने आंसू बहाये जिनकी दोस्ती की बुनियाद किसी ख़ुदग़रज़ी पर नहीं थी. सर तेज बहादुर सप्रू पर कोई लम्बा लेख लिखना हमें कुछ कुछ ऐसा ही लगता है जैसा महात्मा गांधी को जीते जी या मरने पर डाक्टर की डिगरी देना. हमने सिर्फ़ मुल्क के नाते, इन्सानियत के नाते, हिन्दुस्तानी कलचर सोसाइटी के

دِل کی سچائی پر نربھر تھا۔ اس میں کوئی شک نہیں کہ سر تیج بہادر سپرو اپنے زمانے کے ایک اُونچے درجے کے راج رِشی تھے۔

قانون کا، یعنی مُلکی قانون اور انتر قومی قانون، دونوں کا اُن جیسا وِدّوان اب ملک میں شاید ہی کوئی دوسرا رہا ہو۔ اس کا اُنھیں جائز گھمنڈ بھی تھا۔ انگریزی عدالتوں کے انصاف پر یعنی اُن معاملوں میں انصاف پر، جنمیں دونوں پارٹی ہندستانی ہوں اور جنکا راج نیتی سے سمبندھ نہ ہو، اُنھیں ویسا ہی پورا بھروسہ تھا جیسا مہاتما گاندھی کو۔

سر تیج بہادر سپرو کے دِل اور دماغ کی اگر دیش پِتا مہاتما گاندھی کے دِل اور دماغ سے تُلنا کی جائے تو دونوں میں بڑی قیمتی سمانتا دکھائی دے گی۔ ہاں، ایک بڑا فرق یہ دکھائی دے گا کہ دونوں کی آتمائیں اپنے اپنے دل اور دماغ کو الگ الگ طرح سنبھالتی تھیں۔ گاندھی جی اپنے دل کو اپنے دماغ کا دوست بنا کر رکھتے تھے اور سر تیج بہادر اپنے دل کو بہت درجے تک دماغ کا فرمانبردار غلام بنا کر رکھتے تھے۔ دونوں کے دِلوں میں ایک دوسرے کی بڑی سچی قدر اور محبّت تھی۔ مہاتما گاندھی کے اُٹھ جانے پر ایک دنیا روئی اور سر تیج بہادر سپرو کے اُٹھ جانے پر اُن کے سیکڑوں اور شاید ہزاروں ایسے دوستوں اور قدر دانوں نے آنسو بہائے جنکی دوستی کی بنیاد کسی خودغرضی پر نہیں تھی۔ سر تیج بہادر سپرو پر کوئی لمبا لیکھ لکھنا ہمیں کچھ کچھ ایسا ہی لگتا ہے جیسا مہاتما گاندھی کو جیتے جی یا مرنے پر ڈاکٹر کی ڈگری دینا۔ ہم نے صرف ملک کے ناتے، انسانیت کے ناتے، ہندستانی کلچر سوسائٹی کے

नाते और अपने निजी सम्बंध के नाते अपने दिल को हलका करने की कोशिश की है.

इस दुनिया से चलते वक़्त आख़िरी शब्द, जो सर तेज बहादुर सप्रू के मुँह से निकले, यह थे—"मैं अब महात्मा गांधी के पास जाना चाहता हूँ."

गांधी जी, उनके मिशन और इस मुल्क तीनों की तरफ़ सर तेज बहादुर सप्रू के दिल की यही तस्वीर है.

४ फ़रवरी '४९ सुन्दर लाल

(६७)

सैयद अब्दुल्ला बरेलवी

सैयद अब्दुल्ला बरेलवी हिन्दुस्तानी कलचर सोसाइटी के एक कुटुम्बी थे. हमें उनसे निजी प्रेम था. वह बहुत ऊँचे दरजे के पत्रकार थे. हम यहाँ सिर्फ़ इतना और कहना चाहते हैं कि इस सारे मुल्क में अगर थोड़े बहुत भी इन्सान इस तरह के थे या हैं जिनके दिल पूरे तौर पर साम्प्रदायिकता के ज़हर से पाक हों, जो इस मामले में बिलकुल बेलाग और बेदाग़ हों और जिनकी आत्मायें धर्म, मज़हब या जात पात के भेद भाव से ऊपर उठकर इस मुल्क के सब रहने वालों के दिलों को मिला देने के लिये तड़पता हों तो सैयद अब्दुल्ला बरेलवी उन में से एक थे. मरने के बाद शायद जन्नत पाकर उन्हें इतनी ख़ुशी न होगी जितनी दूर बैठे बैठे यह देख कर कि इस मुल्क में उनकी हसरतें पूरी हुईं और उम्मीदें बर आईं.

४ फ़रवरी '४९ सुन्दर लाल

ناتے اور اپنے نجی سمبندھ کے ناتے اپنے دل کو ہلکا کرنے کی کوشش کی ہے۔

اس دنیا سے چلتے وقت آخری شبد، جو سر تیج بہادر سپرو کے منہ سے نکلے، یہ تھے "میں اب مہاتما گاندھی کے پاس جانا چاہتا ہوں"

گاندھی جی، انکے مشن اور اس ملک تینوں کی طرف سر تیج بہادر سپرو کے دل کی یہی تصویر ہے۔

۴ فروری ۴۹ء سندر لال

(۶۷)

سید عبداللہ بریلوی

سید عبداللہ بریلوی ہندستانی کلچر سوسائٹی کے ایک کٹمبی تھے۔ ہمیں ان سے نجی پریم تھا۔ وہ بہت اونچے درجے کے پترکار تھے۔ ہم یہاں صرف اتنا اور کہنا چاہتے ہیں کہ اس سارے ملک میں اگر تھوڑے بہت بھی انسان اس طرح کے تھے یا ہیں جن کے دل پورے طور پر سامپردایکتا کے زہر سے پاک ہوں، جو اس معاملے میں بالکل بے لاگ اور بے داغ ہوں اور جن کی آتمائیں دھرم، مذہب یا جات پات کے بھید بھاؤ سے اوپر اٹھ کر اس ملک کے سب رہنے والوں کے دلوں کو ملا دینے کے لئے تڑپتی ہوں تو سید عبداللہ بریلوی ان میں سے ایک تھے۔ مرنے کے بعد شاید جنت پاکر انھیں اتنی خوشی نہ ہوگی جتنی دور بیٹھے بیٹھے یہ دیکھ کر کہ اس ملک میں ان کی حسرتیں پوری ہوئیں اور امیدیں بر آئیں۔

۴ فروری ۴۹ء سندر لال

भाषा का सवाल

पंडित जवाहर लाल नेहरू

मैं यह लेख बड़ा वज़ीर होने के नाते नहीं लिख रहा हूँ, बल्कि एक ऐसे आदमी की हैसियत से लिख रहा हूँ जो ख़ुद पुस्तक लेखक है और भाषा के सवाल में बहुत गहरी दिलचस्पी रखता है. इस सवाल में मेरी दिलचस्पी की वजह यह है कि इसका एक राज-काजी पहलू है और बदक़िस्मती से एक साम्प्रदायिक पहलू भी है.

इस सवाल के कलचरी पहलू भी हैं जो कहीं ज़्यादा महत्व के हैं और जिनका असर कहीं ज़्यादा दूर तक जाता है. मैं किसी भी भाषा का विद्वान नहीं हूँ लेकिन भाषा की सुन्दरता, उसके फ़िक़रों के संगीत और शब्दों में जो जादू और शक्ति रहती है, उससे मुझे प्रेम रहा है. मैं मानता हूँ कि शायद किसी भी दूसरी चीज़ से राष्ट्र के चरित्र का इतना अच्छा पता नहीं चलता, जितना उसकी भाषा से. जितनी कोई भाषा शक्तिशाली और ओजस्वी होगी, उतने ही शक्तिशाली और ओज़स्वी उस भाषा के बोलने वाले होंगे. अगर भाषा ऊपरी दिखावटी और उलझी हुई होगी तो उसके बोलने वाले भी वैसे ही होंगे.

ज़ाहिर है इसी बात को हम उलट कर कहें तो और भी ज़्यादा ठीक होगा, क्योंकि जनता भाषा को बनाती है. लेकिन यह बात भी एक हद तक सच है कि भाषा जनता को बनाती है. जो भाषा ठीक-ठीक अर्थों वाली होगी, उसके बोलने वाले भी ठीक-ठीक तरह सोचने लगेंगे. किसी भाषा में शब्दों के मानी अगर ठीक और पूरी तरह खपते हुए नहीं हैं तो लोग न ठीक-ठीक सोच विचार सकेंगे और न ठीक काम कर सकेंगे.

(हिन्दी)

بھاشا کا سوال

پنڈت جواہر لال نہرو

میں یہ لیکھ بڑا وزیر ہونے کے ناتے نہیں لکھ رہا ہوں، بلکہ ایک ایسے آدمی کی حیثیت سے لکھ رہا ہوں جو خود پستک لیکھک ہے اور بھاشا کے سوال میں بہت گہری دلچسپی رکھتا ہے۔ اس سوال میں میری دلچسپی کی وجہ یہ ہے کہ اس کا ایک راج کاجی پہلو ہے اور بدقسمتی سے ایک سامپردائک پہلو بھی ہے۔

اس سوال کے کلچری پہلو بھی ہیں جو کہیں زیادہ مہتو کے ہیں اور جن کا اثر کہیں زیادہ دور تک جاتا ہے۔ میں کسی بھی بھاشا کا ودوان نہیں ہوں لیکن بھاشا کی سندرتا اس کے فقروں کے سنگیت اور شبدوں میں جو جادو اور شکتی رہتی ہے، اس سے مجھے پریم رہا ہے۔ میں مانتا ہوں کہ شاید کسی بھی دوسری چیز سے راشٹر کے چرتر کا اتنا اچھا پتہ نہیں چلتا، جتنا اس کی بھاشا سے۔ جتنی کوئی بھاشا شکتی شالی اور اوجسوی ہوگی، اتنے ہی شکتی شالی اور اوجسوی اس بھاشا کے بولنے والے ہوں گے۔ اگر بھاشا اوپری دکھاوٹی اور الجھی ہوئی ہوگی تو اس کے بولنے والے بھی ویسے ہی ہونگے۔

ظاہر ہے اسی بات کو ہم الٹ کر کہیں تو اور بھی زیادہ ٹھیک ہوگا، کیونکہ جنتا بھاشا کو بناتی ہے۔ لیکن یہ بات بھی ایک حد تک سچ ہے کہ بھاشا جنتا کو بناتی ہے۔ جو بھاشا ٹھیک ٹھیک ارتھوں والی ہوگی، اس کے بولنے والے بھی ٹھیک ٹھیک طرح سوچنے لگیں گے۔ کسی بھاشا میں شبدوں کے معنی اگر ٹھیک اور پوری طرح کھپتے ہوئے نہیں ہیں تو لوگ نہ ٹھیک ٹھیک سوچ وچار سکیں گے اور نہ ٹھیک کام کر سکیں گے۔

(اردو)

जो भाषा ऐसे शिकंजे में कस दी जावे, जिसमें तरक़्क़ी और तब्दीली के लिये कोई खिड़कियाँ खुली न हों, वह भाषा ठीक-ठीक अर्थ तो दे सकती है और सुन्दर भी हो सकती है, लेकिन डर है कि दुनिया की बदलती हुई परिस्थिति से और आम जनता से उसका कोई नाता न रहेगा. इसका नतीजा यह हुए बिना नहीं रह सकता कि उस भाषा में से ओज जाता रहे और एक तरह का बनावटी पन उसमें आ जावे. ऐसा होना हर हालत में बुरा है, पर आजकल की तेजी से बदलती हुई दुनिया में, जब कि हमारे चारों तरफ़ लगभग हर चीज़ बदल रही है, इस तरह का शिकंजा भाषा के प्राण ले लेगा. पहिले ज़माने की दरबारी भाषाओं में बहुत सी अच्छी-अच्छी बातें थीं. लेकिन आजकल के प्रजातंत्री ज़माने में, जिसमें हम सारी जनता को लिखना-पढ़ना सिखाना चाहते हैं, वह भाषायें अब बिल्कुल काम नहीं दे सकतीं.

इसलिये भाषा ऐसी होनी चाहिये, जिसमें दो बातें हों, एक यह कि वह अपनी पुरानी जड़ों के ऊपर खड़ी हो और दूसरी यह कि बढ़ती हुई आवश्यकताओं के साथ बदलने और फैलने की उसमें गुंजायश हो, और वह पूरी तरह आम जनता की ज़बान हो, किसी चुने हुए गिरोह की ही न हो. आजकल के साइन्सी और तकनीकी ज़माने में, जब कि सारी दुनिया एक होती जा रही है, यह शर्तें और भी ज़्यादा ज़रूरी हैं. जहाँ तक मुमकिन हो सके, इस तरह की भाषा में साइंस के और तकनीकी शब्द वही होने चाहियें जो दूसरी भाषाओं में हैं, या कम से कम उनसे मिलते-जुलते हैं. इसलिये वह भाषा बाहर के शब्दों और मुहावरों का स्वागत करने

جو بھاشا ایسے شکنجوں میں کس دی جاوے، جس میں ترقی اور تبدیلی کے لئے کوئی کھڑکیاں کھلی نہ ہوں، وہ بھاشا ٹھیک ٹھیک ارتھ تو دے سکتی ہے اور سندر بھی ہو سکتی ہے، لیکن ڈر ہے کہ دنیا کی بدلتی ہوئی پرستھتی سے اور عام جنتا سے اس کا کوئی ناتہ نہ رہے گا۔ اس کا نتیجہ یہ ہوئے بنا نہیں رہ سکتا کہ اس بھاشا میں سے اوج جاتا رہے اور ایک طرح کا بناوٹی پن اس میں آجاوے۔ ایسا ہونا ہر حالت میں بُرا ہے، پر آج کل کی تیزی سے بدلتی ہوئی دنیا میں، جب کہ ہمارے چاروں طرف لگ بھگ ہر چیز بدل رہی ہے، اس طرح کا شکنجا بھاشا کے پران لے لیگا۔ پہلے زمانے کی درباری بھاشاؤں میں بہت سی اچھی اچھی باتیں تھیں۔ لیکن آج کل کے پرجاتنتری زمانے میں، جس میں ہم ساری جنتا کو لکھنا پڑھنا سکھانا چاہتے ہیں، وہ بھاشائیں اب بالکل کام نہیں دے سکتیں۔

اس لئے بھاشا ایسی ہونی چاہیئے، جس میں دو باتیں ہوں، ایک یہ کہ وہ اپنی پرانی جڑوں کے اوپر کھڑی ہو اور دوسری یہ کہ بڑھتی ہوئی آوشیکتاؤں کے ساتھ بدلنے اور پھیلنے کی اس میں گنجائش ہو، اور وہ پوری طرح عام جنتا کی زبان ہو، کسی چُنے ہوئے گروہ کی ہی نہ ہو۔ آج کل کے سائنسی اور تکنیکی کے زمانے میں، جب کہ ساری دنیا ایک ہوتی جارہی ہے، یہ شرطیں اور بھی زیادہ ضروری ہیں۔ جہاں تک ممکن ہو سکے، اس طرح کی بھاشا میں سائنس کے اور تکنیکی شبد وہی ہونے چاہئیں جو دوسری بھاشاؤں میں ہیں، یا کم سے کم اُن سے ملتے جلتے ہیں۔ اس لئے وہ بھاشا باہر کے شبدوں اور محاوروں کا سواگت کرنے

वाली होनी चाहिये. वह हर ऐसे शब्द को अपने अन्दर लेने के लिये तय्यार हो, जो उसके ढांचे में खप सके. कभी-कभी भाषा की आत्मा के साथ खपाने के लिये इस तरह के शब्दों को थोड़ा बहुत बदलना भी पड़ेगा. संस्कृत, यूनानी और लातीनी जैसी पुरानी ऊँची भाषाओं ने इन्सानी समाज की तरक़्क़ी में बहुत बड़ा हिस्सा लिया है. पर उन्होंने आम जनता की भाषाओं की बढ़ौती को एक दर्जे तक रोका भी है. जब तक किसी देश के विद्वान इन पुरानी भाषाओं में सोचते और लिखते रहे, तब तक जनता की भाषा ठीक-ठीक उन्नति नहीं कर सकी. यूरोप में लगभग उन्नीसवीं सदी तक लातीनी भाषा के रिवाज की वजह से यूरोप की भाषायें तरक़्क़ी नहीं कर सकीं. हिन्दुस्तान में संस्कृत का इतना ज़ोर था कि प्राकृत भाषाओं और उन भाषाओं का जो बाद में प्रान्ती भाषायें बन गईं, बढ़ना रुक गया. बाद के दिनों में इस देश के बड़े-बड़े हिस्सों में फ़ारसी ख़ास पढ़े लिखों की ज़बान हो गई और उससे भी मुल्क के कुछ हिस्सों में जनता की ज़बानों की तरक़्क़ी रुक गई.

अब हिन्दुस्तान में हमारा यह फ़र्ज़ है कि अपनी बड़ी बड़ी प्राँती भाषाओं को ख़ूब तरक़्क़ी दें. यह बात अच्छी भी है. साथ ही साथ हमें एक कुल हिन्द भाषा की भी ज़रूरत है. वह कुल हिन्द भाषा अंग्रेज़ी या कोई और विदेशी भाषा नहीं हो सकती. हाँ यह मैं मानता हूँ कि अंग्रेज़ी को दुनिया भर में वह जगह मिली हुई है और हिन्दुस्तान के हर सूबे में इतने ज़्यादा लोग उसे बोलते और समझते हैं कि हमारे आगे के कारबार में अंग्रेज़ी एक अहम हिस्सा लिये बग़ैर नहीं रह सकती. कुल हिन्द भाषा अगर कोई हो सकती

والی ہونی چاہیئے۔ وہ ہر ایسے شبد کو اپنے اندر لینے کے لئے تیار ہو، جو اس کے ڈھانچے میں کھپ سکے۔ کبھی کبھی بھاشا کی آتما کے ساتھ کھپانے کے لئے اس طرح کے شبدوں کو تھوڑا بہت بدلنا بھی پڑے گا۔ سنسکرت، یونانی اور لاطینی جیسی پرانی اونچی بھاشاؤں نے انسانی سماج کی ترقی میں بہت بڑا حصہ لیا ہے۔ پر انھوں نے عام جنتا کی بھاشاؤں کی بڑھوتی کو ایک درجے تک روکا بھی ہے۔ جب تک کسی دیش کے ودوان ان پرانی بھاشاؤں میں سوچتے اور لکھتے رہے، تب تک جنتا کی بھاشا ٹھیک ٹھیک اُنتی نہیں کر سکی۔ یورپ میں لگ بھگ انیسویں صدی تک لاطینی بھاشا کے رواج کی وجہ سے یورپ کی بھاشائیں ترقی نہیں کر سکیں۔ ہندستان میں سنسکرت کا اتنا زور تھا کہ پراکرت بھاشاؤں اور ان بھاشاؤں کا جو بعد میں پرانتیہ بھاشائیں بن گئیں، بڑھنا رک گیا۔ بعد کے دنوں میں اس دیش کے بڑے بڑے حصوں میں فارسی خاص پڑھے لکھوں کی زبان ہو گئی اور اس سے بھی ملک کے کچھ حصوں میں جنتا کی زبانوں کی ترقی رک گئی۔

اب ہندستان میں ہمارا یہ فرض ہے کہ اپنی بڑی بڑی پرانتی بھاشاؤں کو خوب ترقی دیں۔ یہ بات اچھی بھی ہے۔ ساتھ ہی ساتھ ہمیں ایک کل ہند بھاشا کی بھی ضرورت ہے۔ وہ کل ہند بھاشا انگریزی یا کوئی اور دیشی بھاشا نہیں ہو سکتی، ہاں یہ میں مانتا ہوں کہ انگریزی کو دنیا بھر میں وہ جگہ ملی ہوئی ہے اور ہندستان کے ہر صوبے میں اتنے زیادہ لوگ اسے بولتے اور سمجھتے ہیں کہ ہمارے آگے کے کاروبار میں انگریزی ایک اہم حصہ لئے بغیر نہیں رہ سکتی۔ کل ہند بھاشا اگر کوئی ہو سکتی

है तो हिन्दी या हिन्दुस्तानी या इसे हम जो भी नाम दें, यही हो सकती है.

भाषा का सवाल हमारी ज़िन्दगी का एक ख़ास सवाल है. इस सवाल पर विचार करने में हमें ऊपर की बुनियादी बातों को ध्यान में रखना चाहिये. हमें यह याद रखना चाहिये कि जल्दबाज़ी में आकर राजकाजी तल पर फ़ौरी जोश या पक्षपात में आकर इस सवाल का कोई फ़ैसला कर डालने से बहुत बड़ा नुक़सान हो सकता है. हमें आगे के लिये अपने राष्ट्र की रचना करनी है. अगर हमारी बुनियादें ग़लत पड़ गईं तो न केवल भाषा की निगाह से बल्कि कलचर, संस्कृति और इन्सानी तरक़्क़ी के ज़्यादा बड़े मैदानों में भी हमारी आगे की बढ़ोती रुक सकती है. इससे कहीं अच्छा है कि हम धीरे चलें और किसी कट्टरता में फँस कर न रह जायँ. भाषा एक बहुत नाज़ुक चीज़ है. सुलझे और मँजे दिमाग़ों से यह विकास पाती है और तरक़्क़ी करती है और आम जनता उसे काम में लाकर बल देती रहती है. भाषा फूल की तरह उगती और बढ़ती है. बाहर का बहुत ज़्यादा दबाव उसके उगने को रोक देता है और उसे ग़लत दिशा में मोड़ देता है.

इस भाषा को हम 'हिन्दी' या 'हिन्दुस्तानी' किस नाम से पुकारें, यह कोई इतनी बड़ी बात नहीं है, पर हर नाम के पीछे एक इतिहास होता है और हर नाम का ख़ास मतलब और ख़ास अर्थ होता है. हमें पहले इस बात को साफ़ साफ़ समझ लेना चाहिये कि उस भाषा का भंडार क्या होगा और दुनिया की तरफ़ उसका रुख़ किस तरह का होगा, यानी वह भाषा दूसरों से छुआछूत बरतने वाली,

ہے تو ہندی یا ہندستانی یا اُسے جو بھی نام دیں یہی ہو سکتی ہے۔

بھاشا کا سوال ہماری زندگی کا ایک خاص سوال ہے۔ اس سوال پر وچار کرنے میں ہمیں اُوپر کی بنیادی باتوں کو دھیان میں رکھنا چاہئیے۔ ہمیں یہ یاد رکھنا چاہئیے کہ جلد بازی میں آکر راج کاجی تل پر فوری جوش یا پکشپات میں آکر اس سوال کا کوئی فیصلہ کر ڈالنے سے بہت بڑا نقصان ہو سکتا ہے۔ ہمیں آگے کے لئے اپنے راشٹر کی رچنا کرنی ہے۔ اگر ہماری بنیادیں غلط پڑ گئیں تو نہ کیول بھاشا کی نگاہ سے بلکہ کلچر، سنسکرتی اور انسانی ترقی کے زیادہ بڑے میدانوں میں بھی ہماری آگے کی بڑھوتی رُک سکتی ہے۔ اس سے کہیں اچھا ہے کہ ہم دھیرے چلیں اور کسی کٹرتا میں پھنس کر نہ رہ جائیں۔ بھاشا ایک بہت نازک چیز ہے سلجھے اور منجھے دماغوں سے یہ وکاس پاتی ہے اور ترقی کرتی ہے اور عام جنتا اُسے کام میں لاکر بل دیتی رہتی ہے۔ بھاشا پھول کی طرح اُگتی اور بڑھتی ہے۔ باہر کا بہت زیادہ دباؤ اُس کے اُگنے کو روک دیتا ہے اور اُسے غلط دشا میں موڑ دیتا ہے۔

اس بھاشا کو ہم 'ہندی' یا 'ہندستانی'، کس نام سے پکاریں، یہ کوئی اتنی بڑی بات نہیں ہے، پر ہر نام کے پیچھے ایک اتہاس ہوتا ہے اور ہر نام کا خاص مطلب اور خاص ارتھ ہوتا ہے۔ ہمیں پہلے اس بات کو صاف سمجھ لینا چاہئیے کہ اس بھاشا کا بھنڈار کیا ہوگا اور دنیا کی طرف اس کا رُخ کس طرح کا ہوگا، یعنی وہ بھاشا دوسروں سے چھوا چھوت برتنے والی،

अपने ही अन्दर संतुष्ट, औरों से अलग रहने वाली और तंग होगी या इसका ठीक उलटा होगी. मैं समझता हूँ कि हमें सोच समझ कर एक ऐसी भाषा को अपनाना चाहिये, जो पिछले ढंग की हो और जिसमें बढ़ने और फैलने की बहुत बड़ी क्षमता हो. शायद आज कल की और सब भाषाओं से ज़्यादा अंग्रेज़ी भाषा में दूसरों से लेने की ताक़त, लचक और बढ़ने की क्षमता है. इसीलिये भाषा की हैसियत से अंग्रेज़ी का इतना महत्व है. मैं चाहता हूँ कि हमारी कुल हिन्द भाषा का भी दुनिया की तरफ़ यही रुख़ हो.

आज कल भाषा के इस सवाल पर इस देश में जिस तरह सोचा जा रहा है और जिस तरह की बहसें की जा रही हैं उससे मुझे दुख होता है. इन बहसों के पीछे बहुत जानकारी दिखाई नहीं देती और कलचर या संस्कृति तो उससे भी कम दिखाई देती है.

इन बहसों में आने वाले ज़माने का फ़िक्र या उसकी कल्पना तो है ही नहीं. भाषा के सवाल को केवल एक बढ़ी हुई पत्रकारी निगाह से देखा जाता है, और एक ग़लत क़िस्म की राष्ट्रीयता इस चीज़ पर ज़ोर दे रही है कि भाषा को जहाँ तक हो सके, तंग और महदूद दायरे में रक्खा जावे. भाषा को बढ़ाने की जो भी कोशिश की जाय, उसे ग़लत राष्ट्रीयता की निगाह से अराष्ट्रीय और पाप बताया जाता है, हद दर्जे की बनावट या सजावट और लम्बे-लम्बे पेचीदा शब्दों का उपयोग ही भाषा की सुन्दरता समझी जाती है. ओज या गौरव बहुत कम दिखाई देता है. आदमी पर पढ़कर थोथी बनावट और उथलेपन का ही असर पड़ता है. जिस तरह केवल

اپنے ہی اندر سنتشٹ، اوروں سے الگ رہنے والی اور تنگ ہوگی یا اس کا ٹھیک الٹا ہوگی۔ میں سمجھتا ہوں کہ ہمیں سوچ سمجھ کر ایک ایسی بھاشا کو اپنانا چاہیئے، جو پچھلے ڈھنگ کی ہو اور جس میں بڑھنے اور پھیلنے کی بہت بڑی کشمتا ہو۔ شاید آج کل کی اور سب بھاشاؤں سے زیادہ انگریزی بھاشا میں دوسروں سے لینے کی طاقت، لچک اور بڑھنے کی کشمتا ہے۔ اسی لئے بھاشا کی حیثیت سے انگریزی کا اتنا مہتو ہے۔ میں چاہتا ہوں کہ ہماری کل ہند بھاشا کا بھی دنیا کی طرف یہی رُخ ہو۔

آج کل بھاشا کے اس سوال پر اس دیش میں جس طرح سوچا جا رہا ہے اور جس طرح کی بحثیں کی جا رہی ہیں اس سے مجھے دُکھ ہوتا ہے۔ ان بحثوں کے پیچھے بہت جانکاری دکھائی نہیں دیتی اور کلچر یا سنسکرتی تو اس سے بھی کم دکھائی دیتی ہے۔

ان بحثوں میں آنے والے زمانے کا فکر یا اس کی کلپنا تو ہے ہی نہیں۔ بھاشا کے سوال کو کیول ایک بڑھی ہوئی پترکاری نگاہ سے دیکھا جاتا ہے، اور ایک غلط قسم کی راشٹریتا اس چیز پر زور دے رہی ہے کہ بھاشا کو جہاں تک ہو سکے، تنگ اور محدود دائرے میں رکھا جاوے۔ بھاشا کو بڑھانے کی جو بھی کوشش کی جائے، اُسے غلط راشٹریتا کی نگاہ سے اراشٹریہ اور پاپ بتایا جاتا ہے، حد درجے کی بناوٹ یا سجاوٹ اور لمبے لمبے پیچیدہ شبدوں کا اُپیوگ ہی بھاشا کی سندرتا سمجھی جاتی ہے۔ اوج یا گورو بہت کم دکھائی دیتا ہے۔ آدمی پر پڑھ کر تھوتھی بناوٹ اور اتھلے پن کا ہی اثر پڑتا ہے۔ جس طرح کیول

तुकबन्दी का या छन्द और बहरों को जमा कर देने का नाम ही कविता नहीं है, उसी तरह पेचीदा और मुश्किल शब्दों को जमा कर देने का नाम ही भाषा नहीं है. अंग्रेज़ी के खूब जाने बूझे और आम शब्दों का अनुवाद करने की हाल में जो कोशिशें की गई हैं, वह हद दर्जे की हवाई और बेतुकी हैं. अगर यही हाल रहा तो इसमें कोई शक नहीं कि विचारों के प्रकट करने के एक सुन्दर साधन की हम हत्या कर डालेंगे.

(३)

मुझसे कोई पूछे कि हिन्दुस्तान का सबसे बड़ा ख़ज़ाना कौन सा है और इस मुल्क को अपने पुरखों से सबसे बढ़िया विरासत कौन सी मिली है तो मैं बिना संकोच के कहूँगा कि वह ख़ज़ाना संस्कृत भाषा, संस्कृत साहित्य और उसका सारा भंडार है. यह हमारी शानदार पैतृक सम्पत्ति है. जब तक यह सम्पत्ति हमारे पास रहेगी और हमारे राष्ट्र के जीवन पर उसका असर पड़ता रहेगा तब तक इस देश की आत्मा और बुनियादी स्प्रिट बनी रहेगी.

संस्कृत हमारा प्राचीन काल का ख़ज़ाना है. पर ख़ूबी यह है कि उसमें हमारी जीती जागती परंपरा और ज़िन्दा रवायतें भरी हुई हैं, जो एक इतनी प्राचीन भाषा के लिये अचरज की बात है. मैं संस्कृत की पढ़ाई को बढ़ाना और तरक़्क़ी देना चाहता हूँ और चाहता हूँ कि इस भाषा के उस गढ़े हुए साहित्य को, जिसे लोग लग-भग भूल गये हैं खोजने और दुनिया के सामने लाने के लिये विद्वानों को काम में लगाया जाय. हैरानी की बात है कि जब कि हम एक तरफ़ ग़लत क़िस्म की तंग राष्ट्रीयता के नाम पर भाषा के बारे में इतनी ओछी बातें करते हैं दूसरी तरफ़ हम संस्कृत का केवल

تُکبندی کا یا چھند اور بحروں کو جمع کر دینے کا نام ہی کویتا نہیں ہے، اسی طرح پیچیدہ اور مشکل شبدوں کو جمع کر دینے کا نام ہی بھاشا نہیں ہے۔ انگریزی کے خوب جانے بوجھے اور عام شبدوں کا انوواد کرنے کی حال میں جو کوششیں کی گئی ہیں، وہ حد درجے کی ہوائی اور بے تکی ہیں۔ اگر یہی حال رہا تو اس میں کوئی شک نہیں کہ وچاروں کے پرکٹ کرنے کے ایک سندر سادھن کی ہم ہتیا کر ڈالینگے۔

مجھ سے کوئی پوچھے کہ ہندستان کا سب سے بڑا خزانہ کونسا ہے اور اس ملک کو اپنے پُرکھوں سے سب سے بڑھیا وراثت کون سی ملی ہے تو میں بنا سنکوچ کے کہوں گا کہ وہ خزانہ سنسکرت بھاشا، سنسکرت ساہتیہ اور اس کا سارا بھنڈار ہے۔ یہ ہماری شاندار پیترک سمپتی ہے جب تک یہ سمپتی ہمارے پاس رہے گی اور ہمارے راشٹر کے جیون پر اس کا اثر پڑتا رہے گا تب تک اس دیش کی آتما اور بنیادی اسپرٹ بنی رہے گی۔

سنسکرت ہمارا پراچین کال کا خزانہ ہے۔ پر خوبی یہ ہے کہ اس میں ہماری جیتی جاگتی پرمپرا اور زندہ روایتیں بھری ہوئی ہیں، جو ایک اتنی پراچین بھاشا کے لئے اچرج کی بات ہے۔ میں سنسکرت کی پڑھائی کو بڑھانا اور ترقی دینا چاہتا ہوں اور چاہتا ہوں کہ اس بھاشا کے اس گڑے ہوئے ساہتیہ کو، جسے لوگ لگ بھگ بھول گئے ہیں کھوجنے اور دنیا کے سامنے لانے کے لئے ودوانوں کو کام میں لگایا جائے۔ حیرانی کی بات ہے کہ جب کہ ہم ایک طرف غلط قسم کی تنگ راشٹریتا کے نام پر بھاشا کے بارے میں اتنی اوچھی باتیں کرتے ہیں، دوسری طرف ہم سنسکرت کا کیول

जबानी जमा खर्च ही करते हैं, या राजनैतिक ग़रज़ों को पूरा करने के लिये उससे फ़ायदा उठाते हैं. जिस तरह एक भाषा की सेवा होनी चाहिये उस तरह अपनी भाषा की सेवा करने के लिये बहुत कम काम किया जा रहा है.

संस्कृत में या आजकल की हिन्दुस्तानी भाषाओं में रचनात्मक काम बहुत कम हो रहा है. हमारी हालत कुछ कुछ चरनी में बैठे हुए कुत्ते की सी हो गई है. न खुद कुछ करते हैं और न दूसरा कुछ करे तो उसे पसन्द करते हैं. अन्त में भाषा अपनी अच्छाइयों और अपने बल बूते पर ही बढ़ेगी. क़ानूनों या ठहरावों के सहारे नहीं. इसलिये किसी भी भाषा की सच्ची सेवा यही है कि हम उस भाषा की क़दर, क़ीमत, उसकी उपयोगिता और उसकी ताक़त को बढ़ावें.

पर संस्कृत कितनी भी महान भाषा क्यों न हो और हम संस्कृत के पठन पाठन को कितना भी क्यों न बढ़ायें और हमें इसकी पूरी कोशिश भी करनी चाहिये, फिर भी संस्कृत जीवित भाषा नहीं हो सकती. लेकिन इस देश की अधिकतर भाषाओं की बुनियाद संस्कृत है. संस्कृत ही से उनका भंडार भरपूर है और हो भी यही सकता था. इससे हम टल नहीं सकते. पर अब हम यहाँ जबरदस्ती करने से बच सकते हैं. इस तरह की जबरदस्ती करना अच्छा भी नहीं है. इसके नतीजे बहुत खराब हो सकते हैं.

हमारी कई प्रांती भाषाओं को खास कर हिन्दुस्तानी को बढ़ाने में पिछली कई सदियों में फ़ारसी ने बड़े मार्के का हिस्सा लिया है. एक हद तक हमारे सोच विचार के तरीक़ों पर भी फ़ारसी का असर पड़ा है. यह सब हमारी कमाई है. इससे उस हद तक हम माला माल

زبانی جمع خرچ ہی کرتے ہیں، یا راج نیتک غرضوں کو پورا کرنے کے لئے اُس سے فائدہ اُٹھاتے ہیں۔ جس طرح ایک بھاشا کی سیوا ہونی چاہئیے اُس طرح اپنی بھاشا کی سیوا کرنے کے لئے بہت کم کام کیا جا رہا ہے۔

سنسکرت میں یا آج کل کی ہندستانی بھاشاؤں میں رچناتمک کام بہت کم ہو رہا ہے۔ ہماری حالت کچھ کچھ چرنی میں بیٹھے ہوئے کتے کی سی ہو گئی ہے۔ نہ خود کچھ کرتے ہیں اور نہ دوسرا کچھ کرے تو اُسے پسند کرتے ہیں۔ انت میں بھاشا اپنی اچھائیوں اور اپنے بل بوتے پر ہی بڑھے گی۔ قانونوں یا ٹھہراؤں کے سہارے نہیں۔ اس لئے کسی بھی بھاشا کی سچی سیوا یہی ہے کہ ہم اس بھاشا کی قدر، قیمت، اس کی اُپیوگیتا اور اُس کی طاقت کو بڑھاویں۔

پر سنسکرت کتنی ہی مہان بھاشا کیوں نہ ہو اور ہم سنسکرت کے پٹھن پاٹھن کو کتنا ہی کیوں نہ بڑھائیں اور ہمیں اُس کی پوری کوشش بھی کرنی چاہیئے۔ پھر بھی سنسکرت جیوت بھاشا نہیں ہو سکتی لیکن اس دیش کی ادھک تر بھاشاؤں کی بنیاد سنسکرت ہے۔ سنسکرت ہی سے اُن کا بھنڈار بھرپور ہے اور ہو بھی یہی سکتا تھا۔ اس سے ہم ٹل نہیں سکتے۔ پر اب ہم یہاں زبردستی کرنے سے بچ سکتے ہیں۔ اس طرح کی زبردستی کرنا اچھا بھی نہیں ہے۔ اس کے نتیجے بہت خراب ہو سکتے ہیں۔

ہماری کئی پرانتی بھاشاؤں کو خاص کر ہندستانی کو بڑھانے میں پچھلی کئی صدیوں میں فارسی نے بڑے مارکے کا حصہ لیا ہے۔ ایک حد تک ہمارے سوچ وچار کے طریقوں پر بھی فارسی کا اثر پڑا ہے۔ یہ سب ہماری کمائی ہے۔ اس سے اس حد تک ہم مالا مال

ही हुए हैं. याद रखिये कि फ़ारसी जितनी संस्कृत के निकट है उतनी कोई और भाषा नहीं है. यह सच है कि वैदिक संस्कृत और बाद के पुरानों की संस्कृत जितनी एक दूसरे के नज़दीक हैं उससे वैदिक संस्कृत और प्राचीन पहेलवी (पुरानी फ़ारसी) एक दूसरे के ज़्यादा नज़दीक हैं. इसलिये फ़ारसी और संस्कृत का थोड़ा बहुत एक दूसरे पर छा जाना आसान बात है. इससे हमारी भाषा या हमारी नसल की आत्मा को कोई नुक़सान नहीं पहुँचता.

जो भी हो हमारे इतिहास ने और हमारे राष्ट्रीय जीवन के कई सौ बरस ने हमें आजकल का रूप दिया है. मालूम होता है कि इतिहास के इस काम को मिटाने की कोशिश करना शायद निकम्मी और ग़लत बात है. यह समझदारी की बात तो है ही नहीं. कलचर या संस्कृति की निगाह से इतिहास को इस तरह मिटाने और पीछे हटाने की कोशिश का मतलब उस कलचरी सम्पत्ति को खो बैठना होगा जिसके आज हम वारिस हैं. ऐसा करने से हम ज़्यादा ग़रीब और दरिद्र ही बनेंगे. कोशिश करनी चाहिये हमें और अधिक माला माल होने की. हमें उन सब चीज़ों को अपनाना चाहिये जो संस्कृति के भंडार को बढ़ाती हैं. इसलिये जिन चीज़ों को हम अपने में खपा चुके हैं उन्हें निकालने की हर कोशिश हर निगाह से ग़लत है.

अगर हम इन बातों को ध्यान में रक्खें तो इनसे यह नतीजा निकलता है कि जिस कुल हिन्द भाषा को हमें बढ़ाना चाहिये वह लचीली होनी चाहिये, उसे बाहर के शब्दों और मुहावरों का स्वागत करना चाहिये और पिछले सैकड़ों बल्कि हज़ारों बरसों में जितने

ہی ہوئے ہیں۔ یاد رکھیئے کہ فارسی جتنی سنسکرت کے نکٹ ہے اتنی کوئی اور بھاشا نہیں ہے۔ یہ سچ ہے کہ وہ ویدک سنسکرت اور بعد کے پرانوں کی سنسکرت جتنی ایک دوسرے کے نزدیک ہیں اس سے ویدک سنسکرت اور پراچین پہلوی (پرانی فارسی) ایک دوسرے کے زیادہ نزدیک ہیں۔ اس لئے فارسی اور سنسکرت کا تھوڑا بہت ایک دوسرے پر چھا جانا آسان بات ہے۔ اس سے ہماری بھاشا یا ہماری نسل کی آتما کو کوئی نقصان نہیں پہنچتا۔

جو بھی ہو ہمارے اتہاس نے اور ہمارے راشٹریہ جیون کے کئی سو برس نے ہمیں آج کل کا روپ دیا ہے۔ معلوم ہوتا ہے کہ اتہاس کے اس کام کو مٹانے کی کوشش کرنا شاید نکمی اور غلط بات ہے۔ یہ سمجھداری کی بات تو ہے ہی نہیں۔ کلچر یا سنسکرت کی نگاہ سے اتہاس کو اس طرح مٹانے اور پیچھے ہٹانے کی کوشش کا مطلب اس کلچری سمپتی کو کھو بیٹھنا ہوگا جس کے آج ہم وارث ہیں۔ ایسا کرنے سے ہم زیادہ غریب اور دریدری ہی بنیں گے۔ کوشش کرنی چاہیئے ہمیں اور زیادہ مالا مال ہونے کی۔ ہمیں ان سب چیزوں کو اپنانا چاہیئے جو سنسکرتی کے بھنڈار کو بڑھاتی ہیں۔ اس لئے جن چیزوں کو ہم اپنے میں کھپا چکے ہیں انھیں نکالنے کی ہر کوشش ہر نگاہ سے غلط ہے۔

اگر ہم ان باتوں کو دھیان میں رکھیں تو ان سے یہ نتیجہ نکلتا ہے کہ جس کل ہند بھاشا کو ہمیں بڑھانا چاہیئے وہ لچیلی ہونی چاہیئے، اسے باہر کے شبدوں اور محاوروں کا سواگت کرنا چاہیئے اور پچھلے سیکڑوں بلکہ ہزاروں برسوں میں جتنے

कलचरी पहलू उसने अपने में खपा लिये हैं वह हमें बनाये रखने चाहियें. साथ ही वह भाषा ज़रूरी तौर पर जनता की भाषा होनी चाहिये, मुट्ठी भर विद्वानों की नहीं. वह भाषा शानदार होनी चाहिये, उसमें खूब शक्ति होनी चाहिये और उसे हिम्मत के साथ बनावटी-पन, थोथेपन और दिखावटीपन से बचने की कोशिश करनी चाहिये. लाज़मी तौर पर उसकी बुनियादें संस्कृत में होंगी. उसके बहुत से शब्द भी संस्कृत से लिये हुए होंगे. पर उसमें बेहद शब्द, मुहावरे और विचार दूसरे भंडारों से लिये हुए भी होंगे, खास कर फारसी, अंग्रेज़ी, और दूसरी विदेशी भाषाओं से. तकनीकी या पारिभाषिक शब्दों के बारे में हमें सबसे पहले हर उस शब्द को अपना लेना चाहिये जिसे आम जनता काम में लाने लगी हो. नये शब्दों के गढ़ने में भी हमें आम जनता की बोली और उसकी समझ के जहाँ तक हो सके नज़दीक रहना चाहिये. तकनीकी शब्दों के मामले में जहाँ तक मुमकिन हो हमें उस दुन बोली (दुनिया की बोली) से अलग नहीं जाना चाहिये जो बढ़ती जा रही है.

बड़ा अच्छा हो अगर हम कुछ बुनियादी शब्द जमा कर लें. उनकी गिनती तीन हज़ार के लगभग हो सकती है. वह आम लोगों के जाने बूझे शब्द होने चाहियें, जिन्हें जनता आमतौर पर काम में लाती है. इनमें कहीं कहीं एक ही विचार के लिये दो शब्द भी हो सकते हैं, बशर्ते कि वह दोनों शब्द आम लोगों की ज़बान पर चढ़े हुए हों. यही हमारा बुनियादी शब्द भंडार होगा. हर आदमी के लिये, जो कुछ हिन्द भाषा की जानकारी हासिल करना चाहे, इन

کلچری پہلو اُس نے اپنے میں کھپا لئے ہیں وہ ہمیں بنائے رکھنے چاہئیں۔ ساتھ ہی وہ بھاشا ضروری طور پر جنتا کی بھاشا ہونی چاہئیے، مٹھی بھر ودوانوں کی نہیں۔ وہ بھاشا شاندار ہونی چاہئیے۔ اُس میں خوب شکتی ہونی چاہئیے اور اُسے ہمت کے ساتھ بناوٹی پن، تھوتھے پن اور دکھاوٹی پن سے بچنے کی کوشش کرنی چاہئیے۔ لازمی طور پر اُس کی بنیادیں سنسکرت میں ہوں گی۔ اس کے بہت سے شبد بھی سنسکرت سے لئے ہوئے ہوں گے۔ پر اس میں بے حد شبد، محاورے اور وچار دوسرے بھنڈاروں سے لئے ہوئے بھی ہوں گے، خاص کر فارسی، انگریزی اور دوسری ودیشی بھاشاؤں سے۔ ٹکنیکی یا پاریبھاشک شبدوں کے بارے میں ہمیں سب سے پہلے ہر اس شبد کو اپنا لینا چاہئیے جسے عام جنتا کام میں لانے لگی ہو۔ نئے شبدوں کے گھڑنے میں بھی ہمیں عام جنتا کی بولی اور اُس کی سمجھ کے جہاں تک ہو سکے نزدیک رہنا چاہئیے۔ ٹکنیکی شبدوں کے معاملے میں جہاں تک ممکن ہو ہمیں اُس دُن بولی (دنیا کی بولی) سے الگ نہیں جانا چاہئیے جو بڑھتی جا رہی ہے۔

بڑا اچھا ہو اگر ہم کچھ بنیادی شبد جمع کر لیں۔ اُن کی گنتی تین ہزار کے لگ بھگ ہو سکتی ہے۔ وہ عام لوگوں کے جانے بوجھے شبد ہونے چاہئیں، جنہیں جنتا عام طور پر کام میں لاتی ہے۔ اُن میں کہیں کہیں ایک ہی وچار کے لئے دو شبد بھی ہو سکتے ہیں، بشرطیکہ وہ دونوں شبد عام لوگوں کی زبان پر چڑھے ہوئے ہوں۔ یہی ہمارا بنیادی شبد بھنڈار ہوگا۔ ہر آدمی کے

[illegible]

इसी तरह तकनीकी शब्दों की भी एक और सूची तैयार की जानी चाहिये. मुझे कहना पड़ता है कि बहुत से नये शब्द जो तकनीकी शब्दों के लिये काम में लाये जा रहे हैं इतने अनोखे, बनावटी और असली मानों में बेमानी हैं क्योंकि, उनके पीछे कोई इतिहास या पीठ-भूमी नहीं, कि मैं उन्हें सुनकर डर जाता हूँ.

अगर यह दोनों फ़ेरिस्तें तय्यार कर ली जायँ तो बाक़ी सब काम भाषा की क़ुदरती बढ़ौती पर छोड़ देना चाहिये. फिर चाहे कोई आदमी वह भाषा लिखे जिसे शुद्ध साहित्यिक हिन्दी कहा जा सकता है या वह लिखे जिसे शुद्ध अदबी उर्दू कहा जा सकता है, या इनके बीच की कोई भाषा लिखे, किसी पर कोई रोक टोक नहीं लगनी चाहिये. जैसे जैसे तालीम बढ़ती जायगी और पढ़ने वाली जनता बढ़ती जायगी, लिखने वालों और बोलने वालों पर इसी चीज़ का बहुत ज़बरदस्त असर पड़ेगा. धीरे धीरे मुझे इसमें कुछ भी शक नहीं कि एक बढ़िया और ओजस्वी भाषा तैयार हो जायगी और बग़ैर ऊपर से किसी क़िस्म की ज़बरदस्ती के बढ़ती और तरक़्क़ी पाती जायगी.

यह देखकर हैरानी होती है कि जब कि हम भाषा के बारे में इतनी बहसें करते हैं हमारे पास शायद कोई भी काम की डिक्शनरियाँ नहीं हैं. दुनिया की किसी और बड़ी भाषा की तरफ़ देखिये, हर भाषा में आपको कितने ही शब्द कोष याने डिक्शनरियाँ और विश्व कोष याने एनसाइक्लोपीडिया और इसी तरह की चीज़ें मिलेंगी. भाषा की हमारी कसौटी यह रह गई है कि वह कचहरी के कमरे में या स्कूली किताबों में काम में आती हो. जो शब्द-कोष

اسی طرح تکنیکی شبدوں کی بھی ایک اور سوچی تیار کی جانی چاہیئے۔ مجھے کہنا پڑتا ہے کہ بہت سے نئے شبد جو تکنیکی شبدوں کے لئے کام میں لائے جا رہے ہیں اتنے انوکھے، بناوٹی اور اصلی معنوں میں بے معنی ہیں کیوں کہ، اُن کے پیچھے کوئی اِتہاس یا پیٹھ بھومی نہیں، کہ میں انہیں سنکر ڈر جاتا ہوں۔

اگر یہ دونوں فہرستیں تیار کر لی جائیں تو باقی سب کام بھاشا کی قدرتی بڑھوتی پر چھوڑ دینا چاہیئے۔ پھر چاہے کوئی آدمی وہ بھاشا لکھے جسے شدھ ساہتیک ہندی کہا جا سکتا ہے یا وہ لکھے جسے شدھ ادبی اُردو کہا جا سکتا ہے، یا اُن کے بیچ کی کوئی بھاشا لکھے، کسی پر کوئی روک ٹوک نہیں لگنی چاہیئے۔ جیسے جیسے تعلیم بڑھتی جائے گی اور پڑھنے والی جنتا بڑھتی جائے گی لکھنے والوں اور بولنے والوں پر اسی چیز کا بہت زبردست اثر پڑے گا۔ دھیرے دھیرے مجھے اسمیں کچھ بھی شک نہیں کہ ایک بڑھیا اور اوجسوی بھاشا تیار ہو جائے گی اور بغیر اوپر سے کسی قسم کی زبردستی کے بڑھتی اور ترقی پاتی جائے گی۔

یہ دیکھ کر حیرانی ہوتی ہے کہ جب کہ ہم بھاشا کے بارے میں اتنی بحثیں کرتے ہیں ہمارے پاس شاید کوئی بھی کام کی ڈکشنریاں نہیں ہیں۔ دنیا کی کسی اور بڑی بھاشا کی طرف دیکھئے، ہر بھاشا میں آپ کو کتنے ہی شبد کوش یعنی ڈکشنریاں اور وشو کوش یعنی انسائیکلو پیڈیا اور اسی طرح کی چیزیں ملیں گی۔ بھاشا کی ہماری کسوٹی یہ رہ گئی ہے کہ وہ کچہری کے کمرے میں یا اسکولی کتابوں میں کام میں آتی ہو۔ جو شبد کوش

हमारे यहाँ हैं वह भी स्कूलों के लड़कों के लिये हैं. इसलिये जो काम हमें सबसे पहले करने चाहियें उनमें से एक यह है कि हम संस्कृत के लिये भी और आजकल की भाषाओं के लिये भी विद्वानों के काम की और सब कलाओं में काम देने वाली डिक्शनरियाँ तैयार करने के काम में जमकर लग जायँ.

मैं ऊपर कह चुका हूँ कि किसी भी भाषा की असली चीज़ उसका भंडार है. नाम इतनी अहम चीज़ नहीं. जिस तरह के शब्द भंडार की तरफ़ मैंने ऊपर इशारा किया है, उसका ख़याल रखते हुए, और जिस तरह हिन्दी और हिन्दुस्तानी दो नाम आज कल काम में आ रहे हैं उसे ध्यान में रखते हुए, जैसा भंडार मैं चाह रहा हूँ उसके लिये हिन्दुस्तानी नाम ही सबसे ज़्यादा ठीक मालूम होता है.

अब रहा लिखावट का सवाल. ज़ाहिर है कि नागरी लिखावट ही मुख्य लिखावट रहेगी. लेकिन इस मामले में भी, क्योंकि मैं कचहरी और राजकाजी दोनों निगाहों से एकाकी होना या औरों से अलग रहना ग़लत समझता हूँ; इसलिये मैं समझता हूँ कि उर्दू लिखावट को भी हमें अपनी लिखावट मानना चाहिये और जहाँ उसकी माँग हो उसे सिखाना चाहिये. हम सब लोगों से यह माँग नहीं कर सकते कि वह इन दोनों लिखावटों को सीखें. यह बहुत बोझ हो जायगा. लेकिन हमें ख़ास कर दस्तावेज़ों और दूसरे काग़ज़ों को पेश करने के लिये और उन स्कूलों में पढ़ाने के लिये, जहाँ काफ़ी बच्चे उसे पढ़ना चाहते हों, उर्दू लिखावट को भी अपनाना और

ہمارے یہاں ہیں وہ بھی اسکولوں کے لڑکوں کے لئے ہیں۔ اس لئے جو کام ہمیں سب سے پہلے کرنے چاہئیں اُن میں سے ایک یہ ہے کہ ہم سنسکرت کے لئے بھی اور آج کل کی بھاشاؤں کے لئے بھی ودوانوں کے کام کی اور سب کلاؤں میں کام دینے والی ڈکشنریاں تیار کرنے کے کام میں جم کر لگ جائیں۔

میں اُوپر کہہ چکا ہوں کہ کسی بھی بھاشا کی اصلی چیز اس کا بھنڈار ہے۔ نام اتنی اہم چیز نہیں۔ جس طرح کے شبد بھنڈار کی طرف میں نے اُوپر اشارہ کیا ہے اس کا خیال رکھتے ہوئے، اور جس طرح ہندی اور ہندستانی دو نام آج کل کام میں آ رہے ہیں اُسے دھیان میں رکھتے ہوئے جیسا بھنڈار میں چاہ رہا ہوں اس کے لئے ہندستانی نام ہی سب سے زیادہ ٹھیک معلوم ہوتا ہے۔

اب رہا لکھاوٹ کا سوال۔ ظاہر ہے کہ ناگری لکھاوٹ ہی مکھ لکھاوٹ رہے گی۔ لیکن اس معاملے میں بھی، کیونکہ میں کچہری اور راج کاجی دونوں نگاہوں سے ایکاکی ہونا یا اوروں سے الگ رہنا غلط سمجھتا ہوں؛ اس لئے میں سمجھتا ہوں کہ اُردو لکھاوٹ کو بھی ہمیں اپنی لکھاوٹ ماننا چاہئیے اور جہاں اس کی مانگ ہو اُسے سکھانا چاہئیے۔ ہم سب لوگوں سے یہ مانگ نہیں کر سکتے کہ وہ ان دونوں لکھاوٹوں کو سیکھیں۔ یہ بہت بوجھ ہو جائے گا۔ لیکن ہمیں خاص کر دستاویزوں اور دوسرے کاغذوں کو پیش کرنے کے لئے اور ان اسکولوں میں پڑھنے کے لئے جہاں کافی بچے اُسے پڑھنا چاہتے ہیں، اُردو لکھاوٹ کو بھی اپنانا اور منظور کرنا چاہئیے۔

हमने कांग्रेस में और विधान सभा में भाषा के बारे में जिस आम पालिसी का एलान किया है उसके साथ यह बात खपती हुई है. वह पालिसी यह है कि हर बच्चे को शुरू की तालीम उसकी आम बोली (माँ की बोली) में दी जानी चाहिये. शर्त यह है कि किसी खास जगह में इस असूल पर अमल करने के लिये बच्चों की काफ़ी तादाद हो. मिसाल के लिये बम्बई या कलकत्ते या दिल्ली में अगर तामिल बोलने वाले बच्चों की तादाद काफ़ी है तो उन बच्चों को तामिल भाषा में ही शुरू की तालीम पाने का मौक़ा मिलना चाहिये. अगर हिन्दुस्तान के किसी हिस्से में काफ़ी बच्चे ऐसे हैं जिनके घर की ज़बान उर्दू है तो उन्हें सूबाई भाषा के साथ साथ उर्दू लिखावट सिखानी चाहिये.

यह असूल मान लिया गया है. अब मुनासिब यह है कि जितनी जल्दी हो सके इस पर अमल शुरू कर दिया जाय. आजकल कई तरह की कठिनाइयाँ खड़ी हो जाती हैं, खास कर उन इलाक़ों में जिनमें दो प्रान्तों की सरहदें मिलती हैं. सरहद के दोनों तरफ़ एक ऐसा इलाक़ा होता है जिसमें दोनों ज़बानें बोली जाती हैं. वहाँ यह सबसे ज्यादा ज़रूरी है कि शुरू की तालीम बच्चों को उनकी आम बोली में दी जाय.

मैं यह नहीं समझता कि हमारे लिये किसी बड़े पैमाने पर रोमन लिखावट को अपनाना मुमकिन है. पर हमें यह याद रखना चाहिये कि फ़ौज में रोमन लिखावट बड़ी कामयाबी के साथ इस्तेमाल हो रही है. रोमन लिखावट सिखाना बहुत आसान हुआ है और यह चीज़ फ़ौज के अन्दर एक तरह से लोगों को मिलाकर

ہم نے کانگریس میں اور ودھان سبھا میں بھاشا کے بارے میں جس عام پالیسی کا اعلان کیا ہے اس کے ساتھ یہ بات کھپتی ہوئی ہے۔ وہ پالیسی یہ ہے کہ ہر بچے کو شروع کی تعلیم اس کی ام بولی (ماں کی بولی) میں دی جانی چاہیئے۔ شرط یہ ہے کہ کسی خاص جگہ میں اس اصول پر عمل کرنے کے لئے بچوں کی کافی تعداد ہو۔ مثال کے لئے بمبئی یا کلکتہ یا دلی میں اگر تامل بولنے والے بچوں کی تعداد کافی ہے تو ان بچوں کو تامل بھاشا میں ہی شروع کی تعلیم پانے کا موقعہ ملنا چاہیئے۔ اگر ہندستان کے کسی حصے میں کافی بچے ایسے ہیں جن کے گھر کی زبان اردو ہے تو انھیں صوبائی بھاشا کے ساتھ ساتھ اردو لکھاوٹ سکھانی چاہیئے۔

یہ اصول مان لیا گیا ہے۔ اب مناسب یہ ہے کہ جتنی جلدی ہو سکے اس پر عمل شروع کر دیا جائے۔ آج کل کئی طرح کی کٹھنائیاں کھڑی ہو جاتی ہیں خاص کر ان علاقوں میں جن میں دو پرانتوں کی سرحدیں ملتی ہیں۔ سرحد کے دونوں طرف ایک ایسا علاقہ ہوتا ہے جس میں دونوں زبانیں بولی جاتی ہیں۔ وہاں یہ سب سے زیادہ ضروری ہے کہ شروع کی تعلیم بچوں کو ان کی ام بولی میں دی جائے

میں یہ نہیں سمجھتا کہ ہمارے لئے کسی بڑے پیمانے پر رومن لکھاوٹ کو اپنانا ممکن ہے۔ پر ہمیں یہ یاد رکھنا چاہیئے کہ فوج میں رومن لکھاوٹ بڑی کامیابی کے ساتھ استعمال ہو رہی ہے۔ رومن لکھاوٹ سیکھنا بہت آسان ہوا ہے اور یہ چیز فوج کے اندر ایک طرح سے لوگوں کو ملا کر

एक करने वाली शक्ति साबित हुई है. इसलिये अच्छा होगा कि हम इस बात की भी छान बीन और खोज करें कि रोमन लिखावट हमारा कहाँ कहाँ और कितना काम दे सकती है और जहाँ कहीं मुमकिन हो या ठीक मालूम हो वहाँ उसे काम में लाएँ.

मैंने इस लेख के शुरू में कहा था कि मैं यह एक लेखक की हैसियत से लिख रहा हूँ. अब मैं एक शब्द पुस्तक लेखकों के लिये कहना चाहता हूँ, ख़ास कर हिन्दी और उर्दू की पुस्तकें लिखने वालों के लिये. मुझे यह देखकर बहुत दुख हुआ है कि हमारे कुछ अच्छे से अच्छे और निहायत होनहार लेखकों को भी प्रकाशकों के हाथों दुख उठाना पड़ा है और कई बार प्रकाशकों ने उनसे बेजा फ़ायदा उठाया है. जब कि पत्रकार यानी अख़बार नवीस फलते फूलते हैं, किताबों के असली और क़ाबिल लेखकों को फलने फूलने का बहुत कम मौक़ा मिलता है. मुझे ऐसी घटनाएँ मालूम हैं जिनमें प्रकाशकों ने हिन्दी किताबों का कापी राइट केवल नाम मात्र की क़ीमत देकर क़रीब-क़रीब मुफ़्त ही हासिल कर लिया, क्योंकि बेचारा लेखक भूका मर रहा था और उसके पास कोई और साधन नहीं था. उन प्रकाशकों ने इन किताबों से ख़ूब रुपया कमाया और लेखक फिर भी आधे पेट ही खाता रहा.

मैं समझता हूँ यह बड़े शर्म की बात है और ज़िल्लत की चीज़ है. मैं इस तरह की किताबों के प्रकाशकों से अपील करता हूँ कि

ایک کرنے والی شکتی ثابت ہوئی ہے. اس لئے اچھا ہوگا کہ ہم اس بات کی بھی چھان بین اور کھوج کریں کہ رومن لکھاوٹ ہمارا کہاں کہاں اور کتنا کام دے سکتی ہے اور جہاں کہیں ممکن ہو یا ٹھیک معلوم ہو وہاں اسے کام میں لائیں۔

میں نے اس لیکھ کے شروع میں کہا تھا کہ میں یہ ایک لیکھک کی حیثیت سے لکھ رہا ہوں۔ اب میں ایک شبد پستک لیکھکوں کے لئے کہنا چاہتا ہوں، خاص کر ہندی اور اُردو کی پستکیں لکھنے والوں کے لئے۔ مجھے یہ دیکھ کر بہت دُکھ ہوا ہے کہ ہمارے کچھ اچھے سے اچھے اور نہایت ہونہار لیکھکوں کو بھی پرکاشکوں کے ہاتھوں دُکھ اٹھانا پڑا ہے اور کئی بار پرکاشکوں نے اُن سے بیجا فائدہ اُٹھایا ہے۔ جب کہ پترکار یعنی اخبار نویس پھلتے پھولتے ہیں، کتابوں کے اصلی اور قابل لیکھکوں کو پھلنے پھولنے کا بہت کم موقع ملتا ہے۔ مجھے ایسی گھٹنائیں معلوم ہیں جن میں پرکاشکوں نے ہندی کتابوں کا کاپی رائٹ کیول نام ماتر کی قیمت دیکر قریب قریب مفت ہی حاصل کر لیا، کیوں کہ بیچارہ لیکھک بھوکا مر رہا تھا اور اس کے پاس کوئی اور سادھن نہیں تھا۔ اُن پرکاشکوں نے ان کتابوں سے خوب روپیہ کمایا اور لیکھک پھر بھی آدھے پیٹ ہی کھاتا۔

میں سمجھتا ہوں یہ بڑے شرم کی بات ہے اور ذلت کی چیز ہے۔ میں اس طرح کی کتابوں کے پرکاشکوں سے اپیل کرتا ہوں کہ وہ لیکھکوں سے اس طرح کا بیجا فائدہ نہ اٹھائیں۔ پرکاشک بھی

को मार डाला जाय या उसे इस क़ाबिल न छोड़ा जाय कि वह अपनी क़ाबलियत के मुताबिक़ ठीक ठीक चीज़ें पैदा कर सके. राष्ट्र के फ़ायदे की निगाह से यह सवाल और भी ज़्यादा अहम है और यह देखना राष्ट्र का फ़र्ज़ है कि हमारे क़ाबिल लेखकों को बढ़िया चीज़ें पैदा करने का मौक़ा मिले.

(अंग्रेज़ी से)

एशियाई सम्मेलन

२० जनवरी सन् '४९ से २४ जनवरी सन् '४९ तक जो एशियाई कानफ़रेन्स देहली में हुई वह पहली एशियाई कानफ़रेन्स तो न थी हाँ अपने ढंग की पहली कानफ़रेन्स ज़रूर थी. इस कानफ़रेन्स को सही मानों में राजकाजी कानफ़रेन्स कहा जा सकता है. इससे पहले जो एशियाई कानफ़रेन्स हुईं वह राजकाजी न थीं. बापू की ज़िन्दगी में सन् '४७ के मार्च के महीने में दिल्ली में जो कानफ़रेन्स हुई थी उसमें तैंतीस मुल्क शामिल हुए थे. बापू उसमें बोले भी थे. उसकी सदर थीं सरोजनी नयाडू. पर वह इतनी मार्के की कानफ़रेन्स नहीं थी जितनी इस साल की जनवरी की कानफ़रेन्स. उन दिनों हिन्दुस्तान के टुकड़े नहीं हुए थे मगर दिल फटे हुए थे. लीग के मेम्बरों ने हिन्दुस्तानी सरकार के साझीदार होते हुए भी सन् '४७ की कानफ़रेन्स में कोई हिस्सा नहीं लिया था. इस जनवरी की कानफ़रेन्स के वक़्त हिन्दुस्तान दो टुकड़ों में बँटा हुआ था. पर दोनों हुकूमतों के फटे हुए दिल वक़्त की मशीन और समझदारी की सुई के नीचे एक होने के लिये आये हुए हैं. तभी तो पाकिस्तान ने इस कानफ़रेन्स में ख़ुशी ख़ुशी हिस्सा लिया. इस निगाह से यह

کو مار ڈالا جائے یا اُسے اس قابل نہ چھوڑا جائے کہ وہ اپنی قابلیت کے مطابق ٹھیک ٹھیک چیزیں پیدا کر سکے. راشٹر کے فائدے کی نگاہ سے یہ سوال اور بھی زیادہ اہم ہے اور یہ دیکھنا راشٹر کا فرض ہے کہ ہمارے قابل لیکھکوں کو بڑھیا چیزیں پیدا کرنے کا موقعہ ملے.

(انگریزی سے)

ایشیائی سمیلن

۲۰ جنوری سنہ ۴۹ سے ۲۴ جنوری سنہ ۴۹ تک جو ایشیائی کانفرنس دلی میں ہوئی وہ پہلی ایشیائی کانفرنس تو نہ تھی ہاں اپنے ڈھنگ کی پہلی کانفرنس ضرور تھی. اس کانفرنس کو صحیح معنوں میں راج کاجی کانفرنس کہا جا سکتا ہے. اس سے پہلے جو ایشیائی کانفرنس ہوئیں وہ راج کاجی نہ تھیں. باپو کی زندگی میں سنہ ۴۷ کے مارچ کے مہینے میں دلی میں جو کانفرنس ہوئی تھی اس میں تینتیس ملک شامل ہوئے تھے. باپو اس میں بولے بھی تھے. اس کی صدر تھیں سروجنی نائیڈو. پر وہ اتنی معرکہ کی کانفرنس نہیں تھی جتنی اس سال کی جنوری کی کانفرنس. اُن دنوں ہندستان کے ٹکڑے نہیں ہوئے تھے مگر دل پھٹے ہوئے تھے. لیگ کے ممبروں نے ہندستانی سرکار کے ساجھے دار ہوتے ہوئے بھی سنہ ۴۷ کی کانفرنس میں کوئی حصہ نہیں لیا تھا. اس جنوری کی کانفرنس کے وقت ہندستان دو ٹکڑوں میں بٹا ہوا تھا. پر دونوں حکومتوں کے پھٹے ہوئے دل وقت کی مشین اور سمجھ داری کی سوئی کے نیچے ایک ہونے کے لئے آئے ہوئے ہیں. تبھی تو پاکستان نے اس کانفرنس میں خوشی خوشی حصہ لیا. اس نگاہ سے یہ

कहा जा सकता है कि पहली एशियाई कानफ़रेन्स के बाईस महीने बाद हिन्दुस्तान आज़ादी को सच्चे मानों में हज़म करता हुआ उसे तेज़ी से अपने जिस्म का हिस्सा बनाता चला जा रहा है. इस तरह नज़र डालने से यह कानफ़रेन्स बहुत बड़ी चीज़ मालूम देती है. पर दूसरी तरफ़ से देखने पर यह कानफ़रेन्स सिर्फ़ एक खेल रह जाती है.

एशिया के मुल्क यू० एन० ओ० के मेम्बर होने के नाते कोई अलग एशियाई कानफ़रेन्स नहीं कर सकते, भले ही वैसी कोई धारा अंध सागरी अहद नामे (एटलांटिक चार्टर) में रहा करे. जिसकी लाठी उसकी भैंस के ज़माने में अहदनामों की शर्तें कुछ बहुत क़ीमत नहीं रखतीं. सवाल यह उठता है कि फिर यह एशियाई कानफ़रेन्स हो कैसे गई. इसके दो ही कारन हो सकते हैं. या तो अमरीका और रूस दोनों ने इस कानफ़रेन्स को देखा अनदेखा कर दिया या सीधे ना सीधे अमरीका और रूस का हिन्दुस्तान को ऐसी कानफ़रेन्स करने का इशारा था. हाल ही में कुछ अख़बारों ने यह शोर मचाया था कि इन्डोनेशिया पर डच हमले में अमरीका और बरतानिया का हाथ है. अगर इस बात में कुछ भी सच्चाई है तो अमरीका ऐसी कानफ़रेन्स बुलाने के लिये हिन्दुस्तान को क्यों इशारा करता या क्यों इस कानफ़रेन्स को देखी अन देखी कर देता. राजकाजी चालें बड़ी टेढ़ी होती हैं. कभी कभी उनमें जल्दी जल्दी तब्दीलियाँ करनी पड़ती हैं. पर हर मुल्क इस बात का ख़याल रखता है कि जब कोई तब्दीली की जाय तो वह जहाँ तक हो सके, ऐसी न हो जिससे लोगों को यह कहने का मौक़ा

کہا جا سکتا ہے کہ پہلی ایشیائی کانفرنس کے بائیس مہینے بعد ہندستان آزادی کو سچے معنوں میں ہضم کرتا ہوا اُسے تیزی سے اپنے جسم کا حصہ بناتا چلا جا رہا ہے۔ اس طرح نظر ڈالنے سے یہ کانفرنس بہت بڑی چیز معلوم دیتی ہے۔ پر دوسری طرف سے دیکھنے پر یہ کانفرنس صرف ایک کھیل رہ جاتی ہے۔

ایشیا کے ملک یو۔ این۔ او کے ممبر ہونے کے ناتے کوئی الگ ایشیائی کانفرنس نہیں کر سکتے۔ بھلے ہی ویسی کوئی دھارا اندھ ساگری عہد نامے (اٹلانٹک چارٹر) میں رہا کرے۔ جس کی لاٹھی اس کی بھینس کے زمانے میں عہد ناموں کی شرطیں کچھ بہت قیمت نہیں رکھتیں۔ سوال یہ اٹھتا ہے کہ پھر یہ ایشیائی کانفرنس ہو کیسے گئی۔ اس کے دو ہی کارن ہو سکتے ہیں۔ یا تو امریکا اور روس دونوں نے اس کانفرنس کو دیکھا اَندیکھا کر دیا یا سیدھے ناسیدھے امریکا اور روس کا ہندستان کو ایسی کانفرنس کرنے کا اشارہ تھا۔ حال ہی میں کچھ اخباروں نے یہ شور مچایا تھا کہ انڈونیشیا پر ڈچ حملے میں امریکا اور برطانیہ کا ہاتھ ہے۔ اگر اس بات میں کچھ بھی سچائی ہے تو امریکا ایسی کانفرنس بلانے کے لئے ہندستان کو کیوں اشارہ کرتا یا کیوں اس کانفرنس کو دیکھی اَن دیکھی کر دیتا۔ راج کاجی چالیں بڑی ٹیڑھی ہوتی ہیں۔ کبھی کبھی اُن میں جلدی جلدی تبدیلیاں کرنی پڑتی ہیں۔ پر ہر ملک اس بات کا خیال رکھتا ہے کہ جب کوئی تبدیلی کی جائے تو وہ جہاں تک ہو سکے، ایسی نہ ہو جس سے لوگوں کو یہ کہنے کا موقعہ

मिल जाय कि वह मुल्क अपने वादे से हट गया. चीन में च्यांग काई शेक की अचानक हार और कम्युनिस्टों का बेहद ज़ोर पकड़ जाना अमरीका पर असर डाले बग़ैर नहीं रह सकता. चीन की हुकूमत का असर सिर्फ़ बर्मा, स्याम, मलाया पर ही नहीं, इन्डोनेशिया पर भी पड़ेगा, और यह बात अमरीका से छिपी नहीं है. ऐसी हालत में हो सकता है कि इस एशियाई कानफ़रेन्स ने एक तरह से अमरीका की मदद की हो, और यू० एन० ओ० तो अमरीका के हाथ का खिलौना है, जिस तरह से लीग आफ़ नैशन्स बरतानिया के हाथ का खिलौना थी. फिर यू० एन० ओ० की मदद करना क्या अमरीका को ख़ुश करना नहीं है? यू० एन० ओ० की मदद के बग़ैर अमरीका अगर चाहता तो डच हमले को ख़ुद ही बड़ी आसानी से रोक सकता था. क्योंकि हालैंड अमरीका से बेहद दबा हुआ है. अमरीका कुछ न करके महज़ पैसे की मदद रोक देता तो डच हमला रुक जाता. क्योंकि बरतानिया से फिर डच को हथियार नहीं मिल सकते थे. पर उसने यह नहीं किया. अमरीका ने सिक्यूरिटी कौंसिल की द्रोपदी का डच दुशासन के हाथों चीर खिंचने दिया और खड़ा खड़ा तमाशा देखता रहा. यह सब किसलिये? सिर्फ़ इसीलिये न कि इन्डोनेशिया का डच हाथों में बना रहना अमरीका के हाथों में ही बना रहना था. पर च्यांग काई शेक की हार ने यह नक़्शा उलट दिया. इसलिये अमरीका को फ़ौरन ज़रूरत पड़ गई कि वह हिन्दुस्तान को बग़ल में ले और हिन्दुस्तान की मार्फ़त इन्डोनेशिया से वह सब फ़ायदे उठा सके जो वह डच की मार्फ़त उठाता. एशियाई कानफ़रेन्स के बाद से

مل جائے کہ وہ ملک اپنے وعدے سے ہٹ گیا۔ چین میں چیانگ کائی شک کی اچانک ہار اور کمیونسٹوں کا بے حد زور پکڑ جانا امریکا پر اثر ڈالے بغیر نہیں رہ سکتا۔ چین کی حکومت کا اثر صرف برما، سیام، ملایا پر ہی نہیں، انڈونیشیا پر بھی پڑے گا، اور یہ بات امریکا سے چھپی نہیں ہے۔ ایسی حالت میں ہو سکتا ہے کہ اس ایشیائی کانفرنس نے ایک طرح سے امریکا کی مدد کی ہو، اور یو۔ این۔ او تو امریکا کے ہاتھ کا کھلونا ہے، جس طرح سے لیگ آف نیشنز برطانیہ کے ہاتھ کا کھلونا تھی۔ پھر یو۔ این۔ او۔ کی مدد کرنا کیا امریکا کو خوش کرنا نہیں ہے؟ یو۔ این۔ او۔ کی مدد کے بغیر امریکا اگر چاہتا تو ڈچ حملے کو خود ہی بڑی آسانی سے روک سکتا تھا۔ کیوں کہ ہالینڈ امریکا سے بے حد دبا ہوا ہے۔ امریکا کچھ نہ کر کے محض پیسے کی مدد روک دیتا تو ڈچ حملہ رک جاتا۔ کیوں کہ برطانیہ سے پھر ڈچ کو ہتھیار نہیں مل سکتے تھے۔ پر اس نے یہ نہیں کیا۔ امریکا نے سیکورٹی کونسل کی دروپدی کا ڈچ دشاسن کے ہاتھوں چیر کھنچنے دیا اور کھڑا کھڑا تماشہ دیکھتا رہا۔ یہ سب کس لئے؟ صرف اسی لئے نہ کہ انڈونیشیا کا ڈچ ہاتھوں میں بنا رہنا امریکا کے ہاتھوں میں ہی بنا رہنا تھا۔ پر چیانگ کائی شک کی ہار نے یہ نقشہ الٹ دیا۔ اس لئے امریکا کو فوراً ضرورت پڑ گئی کہ وہ ہندستان کو بغل میں لے اور ہندستان کی معرفت انڈونیشیا سے وہ سب فائدے اٹھا سکے جو وہ ڈچ کی معرفت اٹھاتا۔ ایشیائی کانفرنس کے بعد سے

था. ऐसा करना अन्धसागरी अहदनामे के खिलाफ़ जाना नहीं है. सुलह करना और मिल बैठना कोई जुर्म नहीं है. यह दो काम दुनिया के अमन में खलल डालने वाले नहीं हैं. फिर यह अहदनामे के खिलाफ़ क्यों हो जाते. एशियाई कानफ़रेन्स अगर सचमुच अपनी ताक़त को पहिचानती होती तो वह यह काम ज़रूर करती. पर उसने ऐसा कोई काम नहीं किया.

लड़ते हुए चीन और दबे हुए जापान के बारे में एशियाई कानफ़रेन्स ने होंठ तक नहीं हिलाये. पान्डेचरी, चन्द्रनगर, कारेकल, माही, दमन, देव, स्याम, मलाया, हांगकांग, फ़ारमोसा, सिंगापुर किसी का नाम तक नहीं लिया गया. एशियाई कानफ़रेन्स ने जो कुछ किया वह वह किया जो उसके बिना किये भी हो सकता था. फिर भी बहुत कुछ किया. और उतना करना ज़रूरी था. कोई बच्चा पेट के बल चले बिना घुटनों के बल चलना नहीं सीखता. और घुटनों के बल चले बिना उँगली पकड़कर चलना नहीं सीखता, उँगली धीरे धीरे ही छोड़ी जाती है. पर कहने वाले यह क्यों न कहें कि बच्चे ने अभी चलना नहीं सीखा.

२७-१-४९ भगवान दीन

यू० ऐन० ओ०

यू० ऐन० ओ० जिसे आसानी की ग़रज़ से हम अपने परचे में 'यूनो' लिखते आए हैं एक ऐसी जमात है, जो अपने आपको दुनिया भर पर हुकूमत करने वाली मानती है, पर न उसके पास अपनी कोई पुलीस है और न फ़ौज. जब वह दुनिया भर की सरकार

تھا۔ ایسا کرنا اندھ ساگری عہد نامے کے خلاف جانا نہیں ہے۔ صلح کرنا اور مل بیٹھنا کوئی جرم نہیں ہے۔ یہ دو کام دنیا کے امن میں خلل ڈالنے والے نہیں ہیں۔ پھر یہ عہد نامے کے خلاف کیوں ہو جاتے۔ ایشیائی کانفرنس اگر سچ مچ اپنی طاقت کو پہچانتی ہوتی تو وہ یہ کام ضرور کرتی۔ پر اس نے ایسا کوئی کام نہیں کیا۔

لڑتے ہوئے چین اور دبے ہوئے جاپان کے بارے میں ایشیائی کانفرنس نے ہونٹ تک نہیں ہلائے۔ پانڈیچری، چندر نگر، کاریکل، ماہی، دمن، دیو، سیام، ملایا، ہانگ کانگ، فارموسا، سنگاپور کسی کا نام تک نہیں لیا گیا۔ ایشیائی کانفرنس نے جو کچھ کیا وہ وہ کیا جو اس کے بنا کئے بھی ہو سکتا تھا۔ پھر بھی بہت کچھ کیا۔ اور اتنا کرنا ضروری تھا۔ کوئی بچہ پیٹ کے بل چلے بنا گھٹنوں کے بل چلنا نہیں سیکھتا۔ اور گھٹنوں کے بل چلے بنا انگلی پکڑ کر چلنا نہیں سیکھتا، انگلی دھیرے دھیرے ہی چھوڑی جاتی ہے۔ پر کہنے والے یہ کیوں نہ کہیں کہ بچے نے ابھی چلنا نہیں سیکھا۔

بھگوان دین ۲۷-۱-۴۹

یو۔ این۔ او۔

یو۔ این۔ او۔ جسے آسانی کی غرض سے ہم اپنے پرچے میں 'یونو' لکھتے آئے ہیں ایک ایسی جماعت ہے، جو اپنے آپ کو دنیا بھر پر حکومت کرنے والی مانتی ہے، پر نہ اس کے پاس اپنی کوئی پولیس ہے اور نہ فوج۔ جب وہ دنیا بھر کی سرکار

है तब फ़ौज तो उसके पास होनी ही नहीं चाहिये. क्योंकि फ़ौज तो विदेशी हमले से बचने के लिये रखी जाती है और हमारे इस आसमानी नामीग्रह के लिये विदेशी हुए मंगल ग्रहसपत, शनि जैसे ग्रह पर उनके हमले का अभी कोई ख़याल भी नहीं है. इसलिये फ़ौज रखना भी बेकार है. और अगर जूनो के पास फ़ौज जैसी कोई चीज़ नहीं है तो शिकायत के लिये भी कोई जगह नहीं. रही पुलिस की बात वह उसे ज़रूर मिलनी चाहिये. धीरे-धीरे मिलेगी यह बात हमारी समझ में नहीं आई.

जूनो को बच्चा नहीं समझना चाहिये, भले ही वह दो तीन बरस की क्यों न हो. उसकी मिसाल तो एक बड़े पेड़ से दी जा सकती है जिसमें खूब पत्ते आए हुए हैं, कलियाँ लगी हुई हैं, फूल खिल रहे हैं और फल भी लटक रहे हैं. पर उस दरख़्त की जड़ नहीं है इसलिये कली फूल नहीं हो सकती, फूल फल में नहीं बदल सकता, फल कभी पक नहीं सकेगा. यह दरख़्त तो एक न एक दिन सूख कर ही दुनिया को यह बता सकेगा कि वह बेजड़ का पेड़ था और उसे अमरीका के जादूगरों ने लगाया था, और अमरीका का यह करना बरतानिया की उस बाज़ीगरी की नक़ल थी जो बरतानिया ने पहली बड़ी लड़ाई के बाद 'लीग आफ़ नेशन्स' नाम की झाड़ी खड़ी करके दिखलाई. उसकी भी जड़ न थी. वह भी कली, फूल, फल वाली थी, और वह भी सूख कर ही मरी.

पहली लड़ाई के बाद बरतानिया का दिमाग़ आसमान पर था. वह समझती थी कि लड़ाई उसी ने जीती. इस बार अमरीका रानी

ہے تب فوج تو اُس کے پاس ہونی ہی نہیں چاہیئے۔ کیوں کہ فوج تو ودیشی حملے سے بچنے کے لئے رکھی جاتی ہے اور ہمارے اس آسمانی نامی گرہ کے لئے ودیشی ہوئے منگل برہسپت، شنی جیسے گرہ پر اُن کے حملے کا ابھی کوئی خیال بھی نہیں ہے۔ اس لئے فوج رکھنا بھی بے کار ہے۔ اور اگر جونو کے پاس فوج جیسی کوئی چیز نہیں ہے تو شکایت کے لئے بھی کوئی جگہ نہیں۔ رہی پولیس کی بات وہ اُسے ضرور ملنی چاہیئے۔ دھیرے دھیرے ملیگی یہ بات ہماری سمجھ میں نہیں آئی۔

جنو کو بچہ نہیں سمجھنا چاہیئے، بھلے ہی وہ دو تین برس کی کیوں نہ ہو۔ اس کی مثال تو ایک بڑے پیڑ سے دی جا سکتی ہے جس میں خوب پتّے آئے ہوئے ہیں، کلیاں لگی ہوئی ہیں، پھول کھل رہے ہیں اور پھل بھی لٹک رہے ہیں۔ پر اس درخت کی جڑ نہیں ہے اس لئے کلی پھول نہیں ہو سکتی، پھول پھل میں نہیں بدل سکتا، پھل کبھی پک نہیں سکے گا۔ یہ درخت تو ایک نہ ایک دن سوکھ کر ہی دنیا کو یہ بتا سکے گا کہ وہ بے جڑ کا پیڑ تھا اور اُسے امریکا کے جادوگروں نے لگایا تھا، اور امریکا کا یہ کرنا برطانیہ کی اس بازی گری کی نقل تھی جو برطانیہ نے پہلی بڑی لڑائی کے بعد "لیگ آف نیشنز" نام کی جھاڑی کھڑی کر کے دکھلائی۔ اس کی بھی جڑ نہ تھی۔ وہ بھی کلی، پھول، پھل والی تھی، اور وہ بھی سوکھ کر ہی مری۔

پہلی لڑائی کے بعد برطانیہ کا دماغ آسمان پر تھا۔ وہ سمجھتی تھی کہ لڑائی اُسی نے جیتی۔ اس بار امریکا رانی

का दिमाग़ आसमान पर है. वह समझती है कि इस बार की लड़ाई मैंने जीती. बरतानिया और अमरीका ने कभी यह समझा ही नहीं कि जो दो लड़ाइयाँ उनके नाम से जीती गईं वह असल में बहुत से मुल्कों की मदद से जीती गई थीं. यह कहने की नम्रता भी उन्होंने कभी नहीं दिखाई कि इस जीत में हमारा क्या आप ही की कुरबानियों का फल है. यही वजह है कि पहले बरतानिया यह चाहती थी कि लीग आफ नेशन्स उसके हाथ की कठपुतली रहे पर आज अमरीका महारानी यह चाहती है कि जूनो उनके हाथ की कठपुतली रहे.

(१९२) जूनो जब तक चार पाँच कहने के लिये और असल में एक मुल्क की बनाई चीज बनी रहेगी तब तक बेजड़ का पेड़ ही रहेगी. उसके फल गिरेंगे पर खट्टे या बकबके होंगे, उसके फूलों में खुशबू न होगी, उसकी कलियाँ मुरझाई हुई होंगी. हाँ जिस दिन दुनिया के सारे मुल्क जिसमें जापान और जर्मनी भी शामिल होने चाहियें, इकट्ठे होकर एक नई जूनो की बुनियाद डालेंगे तो वह जूनो सचमुच जड़ वाली होगी. फिर शुरू में वह पौधा ही क्यों न हो और बे फल फूल वाली ही क्यों न हो. उस वक़्त बेशक हम उसको बच्चे की मिसाल दे सकेंगे.

जूनो इस वक़्त तक खिलौना ही है. मुल्कों के लिये खेलने के लिये अच्छी चीज है. अब जिसके जी में आए वह इसे दुनिया की हुकूमत माने और बग़लें बजाए.

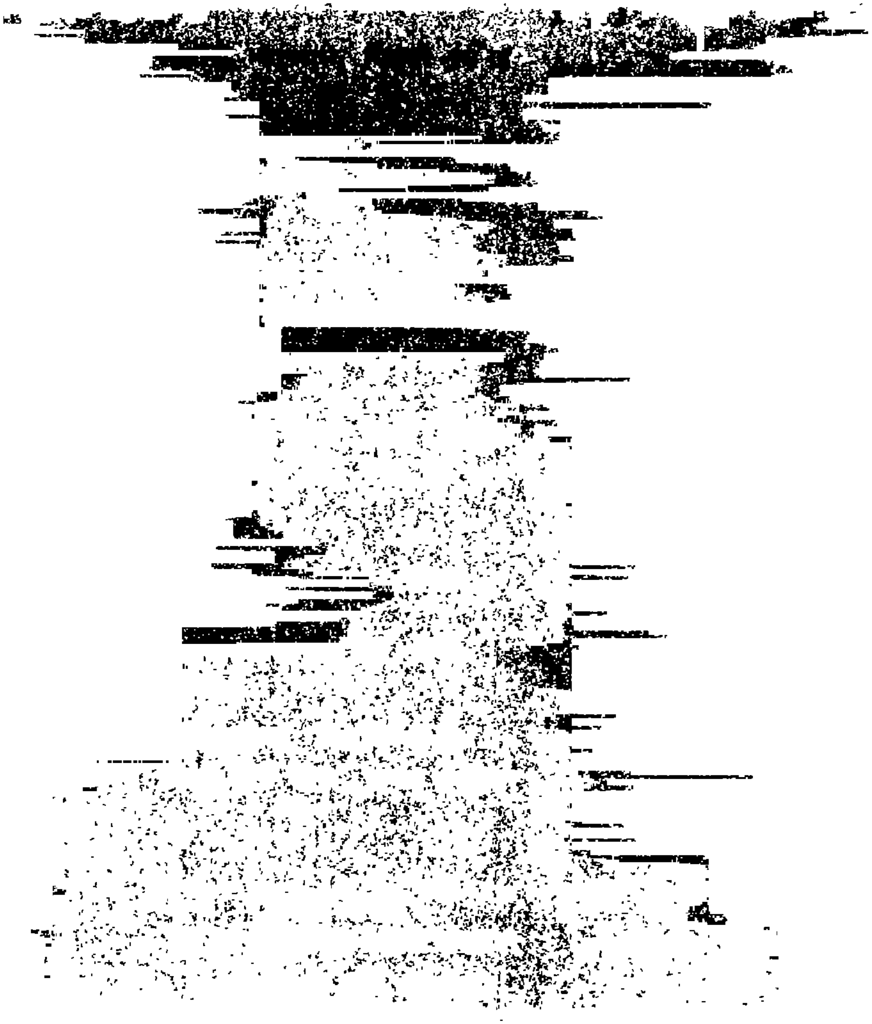
भगवान दीन

کا دماغ آسمان پر ہے۔ وہ سمجھتی ہے کہ اس بار کی لڑائی میں نے جیتی۔ برطانیہ اور امریکا نے کبھی یہ سمجھا ہی نہیں کہ جو دو لڑائیاں اُن کے نام سے جیتی گئیں وہ اصل میں بہت سے ملکوں کی مدد سے جیتی گئی تھیں۔ یہ کہنے کی نمرتا بھی اُنھوں نے کبھی نہیں دکھائی کہ اس جیت میں ہمارا کیا آپ ہی کی قربانیوں کا پھل ہے۔ یہی وجہ ہے کہ پہلے برطانیہ یہ چاہتی تھی کہ لیگ آف نیشنز اس کے ہاتھ کی کٹھپتلی رہے پر آج امریکا مہارانی یہ چاہتی ہیں کہ جُنو اُن کے ہاتھ کی کٹھپتلی رہے۔

(۱۹۲) جُنو جب تک چار پانچ کہنے کے لئے اور اصل میں ایک ملک کی بنائی چیز بنی رہے گی تب تک بے جڑ کا پیڑ ہی رہے گی۔ اس سے پھل گریں گے پر کھٹے یا بک بکے ہوں گے، اس کے پھولوں میں خوشبو نہ ہوگی، اس کی کلیاں مرجھائی ہوئی ہوں گی۔ ہاں جس دن دنیا کے سارے ملک جس میں جاپان اور جرمنی بھی شامل ہونے چاہئیں، اکٹھے ہوکر ایک نئی جُنو کی بنیاد ڈالیں گے تو وہ جُنو سچ مچ جڑ والی ہوگی۔ پھر شروع میں وہ پودا ہی کیوں نہ ہو اور بے پھل پھول والی ہی کیوں نہ ہو۔ اس وقت بے شک ہم اس کو بچے کی مثال دے سکیں گے۔

جُنو اس وقت تک کھلونا ہی ہے۔ ملکوں کے لئے کھلونے کے لئے اچھی چیز ہے۔ اب جس کے جی میں آئے وہ اسے دنیا کی حکومت مانے اور بغلیں بجائے۔

بھگوان دین

"गीता और क़ुरान"

लेखक—पंडित सुन्दरलाल

इस किताब के शुरू में दुनिया के सब बड़े बड़े धर्मों की एकता को दिखाया गया है और सब धर्मों की किताबों से हवाले दे देकर उनकी मिलती जुलती बुनियादी सचाइयों को बयान किया गया है.

इसके बाद गीता के लिखे जाने के वक़्त की इस देश की हालत, गीता के बड़प्पन और एक एक अध्याय को लेकर गीता की तालीम को बतलाया गया है.

आख़िर में क़ुरान से पहले की अरब की हालत, क़ुरान के बड़प्पन और एक एक बात पर क़ुरान की तालीम को बयान किया गया है. इस में क़ुरान की पाँच सौ से ऊपर आयतों का लफ़्ज़ी तर्जुमा दिया गया है. यह भी बताया गया है कि क़ुरान में जेहाद, [illegible], आक़िबत, जन्नत, दोज़ख़, काफ़िर वग़ैरा किसे कहा गया है.

जो लोग सब धर्मों की एकता को समझना चाहें या हिन्दू धर्म और इस्लाम दोनों की इन दो अमर पुस्तकों की सच्ची जानकारी हासिल करना चाहें उन्हें इस किताब को ज़रूर पढ़ना चाहिये.

किताब आसान हिन्दुस्तानी ज़बान में, नागरी और उर्दू दोनों लिपियों में अलग अलग मिल सकती है. पौने तीन सौ सफ़े की सुन्दर जिल्द बंधी किताब की क़ीमत सिर्फ़ ढाई रुपए, डाक ख़र्च अलग.

मैनेजर "नया हिन्द"

५८ बाई का बाग़, इलाहाबाद

جامعہ نگر دہلی

"گیتا اور قرآن"

لیکھک - پنڈت سندر لال

اس کتاب کے شروع میں دنیا کے سب بڑے بڑے دھرموں کی ایکتا کو دکھایا گیا ہے اور سب دھرموں کی کتابوں سے حوالے دے دے کر ان کی ملتی جلتی بنیادی سچائیوں کو بیان کیا گیا ہے۔

اس کے بعد گیتا کے لکھے جانے کے وقت کی اس دیش کی حالت، گیتا کے بڑپن اور ایک ایک ادھیائے کو لیکر گیتا کی تعلیم کو بتلایا گیا ہے۔

آخر میں قرآن سے پہلے عرب کی حالت، قرآن کے بڑپن اور ایک ایک بات پر قرآن کی تعلیم کو بیان کیا گیا ہے۔ اس میں قرآن کی پانچ سو سے اوپر آیتوں کا لفظی ترجمہ دیا گیا ہے۔ یہ بھی بتایا گیا ہے کہ قرآن میں جہاد، عاقبت، آخرت، جنت، دوزخ، کافر وغیرہ کسے کہا گیا ہے۔

جو لوگ سب دھرموں کی ایکتا کو سمجھنا چاہیں یا ہندو دھرم اور اسلام دونوں کی ان دو امر پستکوں کی سچی جانکاری حاصل کرنا چاہیں انہیں اس کتاب کو ضرور پڑھنا چاہئے۔

کتاب آسان ہندوستانی زبان میں ناگری اور اردو دونوں لپیوں میں الگ الگ مل سکتی ہے۔ پونے تین سو صفحے کی سندر جلد بندھی کتاب کی قیمت صرف ڈھائی روپیہ۔ ڈاک خرچ الگ

منیجر "نیا ہند"

۵۸ بائی کا باغ، الہ آباد

[illegible]

"नया हिन्द"

हिन्दुस्तानी कलचर सोसाइटी का परचा

एडीटर—

ताराचन्द, भगवानदीन, मुज़फ़्फ़र हसन, विश्वम्भरनाथ, सुन्दरलाल

मार्च १९४९

क्या किससे	सफ़ा

क़ीमत—हिन्दुस्तान में छै रुपया साल, बाहर दस रुपया साल
एक परचा दस आने.

मैनेजर
'नया हिन्द'
४८, बाई का बाग़, इलाहाबाद

" نیا ہند "

ہندستانی کلچر سوسائٹی کا پرچہ

ایڈیٹر —

تاراچند ' بھگواندین ' مظفر حسن ' بشمبھرناتھ ' سندر لال

مارچ ۱۹۴۹

کیا کس سے	صفحہ

قیمت—ہندستان میں چھ روپیہ - باہر دس روپیہ سال
ایک پرچہ دس آنے

منیجر
' نیا ہند '
۴۸ ' بھائی کا باغ' الہ آباد

नया हिन्द — نیا ہند

जिल्द ७   मार्च '४९   नम्बर ३

جلد ۷   مارچ '۴۹   نمبر ۳

जात आदमी, प्रेम धर्म है, हिन्दुस्तानी बोली,
'नया हिन्द' पहुँचेगा घर घर लिये प्रेम की झोली.

جات آدمی، پریم دھرم ہے، ہندستانی بولی،
'نیا ہند' پہنچے گا گھر گھر لئے پریم کی جھولی.

गीत

(भाई मक़बूल हुसैन अहमदपुरी)

नई नई दुनिया हम सब की, नई उमीदें; नए गुमान.
भरा हुआ है जीवन सागर, घूर रहा ऊपर तूफ़ान.
डगमग डगमग नौका होती.
माँझी मारग पर रख ध्यान.

گیت

(بھائی مقبول حسین احمدپوری)

نئی نئی دنیا ہم سب کی، نئی امیدیں، نئے گمان
بھرا ہوا ہے جیون ساگر، گھور رہا اوپر طوفان.
ڈگمگ ڈگمگ نوکا ہوتی.
مانجھی مارگ پہ رکھ دھیان.

दूर देस के हम राही हैं, राह का अन्त न है अवसान.
गीत की धुन में बेसुध होना, खो देना है अपनी जान.
डगमग डगमग नौका होती,
मांझी मारग पर रख ध्यान.

भावों की भरपूर नदी में, झाग भरी लहरों का उफान.
भँवर बना के नाच रहा है, जैसे नभ में नाचे भान.
डगमग डगमग नौका होती,
मांझी मारग पर रख ध्यान.

चल रही पुरवा, चल रही पछुवा, दोनों में है युद्ध महान.
ऐसी भयानक धकापेल में, देखें रहती किसकी आन.
डगमग डगमग नौका होती,
मांझी मारग पर रख ध्यान.

دور دیس کے ہم راہی ہیں، راہ کا انت نہ ہے اوسان.
گیت کی دھن میں بے سدھ ہونا، کھو دینا ہے اپنی جان.
ڈگمگ ڈگمگ نوکا ہوتی،
مانجھی مارگ پر رکھ دھیان.

جادوں کی بھرپور ندی میں، جھاگ بھری لہروں کا اپھان
بھنور بنا کے ناچ رہا ہے، جیسے نبھ میں ناچے بھان۔
ڈگمگ ڈگمگ نوکا ہوتی،
مانجھی مارگ پر رکھ دھیان۔

چل رہی پوروا، چل رہی پچھوا، دونوں میں ہے یدھ مہان۔
ایسی بھیانک دھکاپیل میں، دیکھیں رہتی کس کی آن۔
ڈگمگ ڈگمگ نوکا ہوتی،
مانجھی مارگ پر رکھ دھیان۔

हमारी आज़ादी की लड़ाई
में
सरहदी पठानों का हिस्सा

(भाई रतनलाल बंसल)

(२)

इसके बाद गांधी इर्विन समझौता हुआ और उस समझौते के मुताबिक सरहद के पठान सत्याग्रही और उनके महान नेता खान बादशाह भी मय अपने खानदान के रिहा हुए. जेल से बाहर आकर खान बादशाह ने देखा कि उनकी पुकार पर उनके सूबे ने कितनी बड़ी कुरबानी की है. उनके सामने इस सिलसिले में ऐसी ऐसी घटनाएँ आईं कि उनको याद करके आज भी दिल पिघलने लगता है. मिसाल के लिये हम यहाँ बादशाह खान के एक चचा की ही मिसाल लें जिनका नाम हाजी शाहनवाज खाँ था. इस खानदान के दूसरे लोगों की तरह वह भी एक बड़े जमींदार थे, लेकिन आज़ादी की लड़ाई में उन्होंने भी हिस्सा लिया था और जेल चले गये थे. लेकिन जेल जाने के कुछ ही दिन बाद उनके सामने कुछ ऐसे घरेलू काम आ गये, जिनकी वजह से उन्होंने जमानत पर छूट आना मंजूर कर लिया. इस बात की खबर जैसे ही उनके दूसरे रिश्तेदारों को लगी, वह फ़ौरन इकट्ठे हुए और उन्होंने इस बात पर जोर दिया कि हाजी साहब को अपनी जमानत के खिलाफ कोई काम करके फिर वापस जेल चला आना चाहिये. हाजी साहब ने यह बात मंजूर कर ली, लेकिन कुछ ही दिन बाद उन्होंने पिस्तौल मार कर खुदकुशी कर ली और मरने से पहिले वह एक नोट लिखा

ہماری آزادی کی لڑائی
میں
سرحدی پٹھانوں کا حصہ

(بھائی رتن لال بنسل)

(۲)

اس کے بعد گاندھی ارون سمجھوتہ ہوا اور اس سمجھوتے کے مطابق سرحد کے پٹھان ستیاگرہی اور ان کے مہان نیتا خان بادشاہ بھی مع اپنے خاندان کے رہا ہوئے۔ جیل سے باہر آکر خان بادشاہ نے دیکھا کہ ان کی پکار پر ان کے صوبے نے کتنی بڑی قربانی کی ہے۔ ان کے سامنے اس سلسلے میں ایسی ایسی گھٹنائیں آئیں کہ ان کو یاد کر کے آج بھی دل پگھلنے لگتا ہے۔ مثال کے لئے ہم یہاں بادشاہ خان کے ایک چچا کی ہی مثال لیں جن کا نام حاجی شاہ نواز خاں تھا۔ اس خاندان کے دوسرے لوگوں کی طرح وہ بھی ایک بڑے زمیندار تھے، لیکن آزادی کی لڑائی میں انہوں نے بھی حصہ لیا تھا اور جیل چلے گئے تھے۔ لیکن جیل جانے کے کچھ ہی دن بعد ان کے سامنے کچھ ایسے گھریلو کام آ گئے، جن کی وجہ سے انہوں نے ضمانت پر چھوٹ آنا منظور کر لیا۔ اس بات کی خبر جیسے ہی ان کے دوسرے رشتے داروں کو لگی، وہ فوراً اکٹھے ہوئے اور انہوں نے اس بات پر زور دیا کہ حاجی صاحب کو اپنی ضمانت کے خلاف کوئی کام کر کے پھر واپس جیل چلا جانا چاہیے۔ حاجی صاحب نے یہ بات منظور کر لی، لیکن کچھ ہی دن بعد انہوں نے پستول مار کر خودکشی کر لی اور مرنے سے پہلے وہ ایک نوٹ لکھ

कर छोड़ गये, जिसमें उन्होंने कहा था कि ज़मानत जमा करके मैंने अपने ख़ानदान की नेकनामी पर जो काला दाग़ लगा लिया है, वह मेरे दोबारा जेल जाने से नहीं धुल सकता. उसका मुआविज़ा तो सिर्फ़ मौत ही हो सकती है. और ख़ान बादशाह ज्यों ज्यों गाँवों में घूमे त्यों त्यों उनको मालूम हुआ कि इस तरह की घटनाएं एक नहीं बहुत सी हुई हैं. इन घटनाओं को पढ़कर दिल में यह सवाल उठता ही है कि क्या देश के किसी भी दूसरे हिस्से के कांग्रेसियों में आज़ादी की इस लड़ाई के लिये इतनी सच्ची वफ़ादारी थी.

इसी तरह की एक दूसरी मिसाल भी लीजिये. यह घटना गान्धी इर्विन समझौते के बाद की है. उस वक्त क़रीब क़रीब सभी सत्याग्रही छूट गये थे, लेकिन मालकन्द एजेन्सी के एक बड़े ज़मींदार सय्यद अब्दुल वहीद बादशाह को सरकार ने नहीं छोड़ा था. उनके बूढ़े बीमार पिता उनको देखने के लिये तरस रहे थे और उन्होंने इस ख़याल से कि मरने से पहिले मैं अपने बेटे का मुँह तो देख लूँ, उनको ज़मानत पर रिहा करवा लिया. लेकिन सय्यद साहब ने इस तरह से छूटना अपनी और अपने देश की तौहीन समझा और दूसरे ही दिन बिना यह सोचे कि उनके बूढ़े पिता को इससे कितना बड़ा सदमा पहुँचेगा, पिस्तौल से ख़ुदकुशी कर ली. यहाँ फिर वही सवाल होता है कि क्या इस तरह की मिसालें किसी दूसरे सूबे और दूसरी क़ौम में भी मिल सकेंगी?

सय्यद अब्दुल वहीद बादशाह की क़ुरबानी ने उस समझौते के ज़माने में एक दफ़ा फिर पठानों को जैसे इस बात की याद दिला दी कि कहीं समझौते के धोखे में अपने असली उसूलों को न भूल

کر چھوڑ گئے، جس میں انھوں نے کہا تھا کہ ضمانت جمع کر کے میں نے اپنے خاندان کی نیک نامی پر جو کالا داغ لگا لیا ہے، وہ میرے دوبارہ جیل جانے سے نہیں دھل سکتا۔ اس کا معاوضہ تو صرف موت ہی ہو سکتی ہے۔ اور خان بادشاہ جیوں جیوں گاؤں میں گھومے تیوں تیوں اُن کو معلوم ہوا کہ اس طرح کی گھٹنائیں ایک نہیں بہت سی ہوئی ہیں۔ ان گھٹناؤں کو پڑھ کر دل میں یہ سوال اٹھتا ہی ہے کہ کیا دیش کے کسی بھی دوسرے حصے کے کانگریسیوں میں آزادی کی اس لڑائی کے لئے اتنی سچی وفاداری تھی۔

اسی طرح کی ایک دوسری مثال بھی لیجئے۔ یہ گھٹنا گاندھی اِروِن سمجھوتے کے بعد کی ہے۔ اُس وقت قریب قریب سبھی ستیاگرہی چھوٹ گئے تھے لیکن مالکنڈ ایجنسی کے ایک بڑے زمیندار سیّد عبدالوحید بادشاہ کو سرکار نے نہیں چھوڑا تھا۔ اُن کے بوڑھے بیمار پتا اُن کو دیکھنے کے لئے ترس رہے تھے اور انھوں نے اس خیال سے کہ مرنے سے پہلے میں اپنے بیٹے کا منہ تو دیکھ لوں، اُن کو ضمانت پر رہا کروا لیا، لیکن سیّد صاحب نے اس طرح سے چھوٹنا اپنی اور اپنے دیش کی توہین سمجھا اور دوسرے ہی دن بنا یہ سوچے کہ اُن کے بوڑھے پتا کو اس سے کتنا بڑا صدمہ پہنچے گا، پستول سے خودکشی کر لی۔ یہاں پھر وہی سوال ہوتا ہے کہ کیا اس طرح کی مثالیں کسی دوسرے صوبے اور دوسری قوم میں بھی مل سکیں گی؟

سیّد عبدالوحید بادشاہ کی قربانی نے اس سمجھوتے کے زمانے میں ایک دفعہ پھر پٹھانوں کو جیسے اس بات کی یاد دلا دی کہ کہیں سمجھوتے کے دھوکے میں اپنے اصلی اصولوں کو نہ بھول

जाना. और यह कहा जा सकता है कि उस ज़माने में सरहद में जो ज़िन्दगी रही, वह दूसरे सूबों में कम ही देखने में आई. इसका नतीजा यह हुआ कि ख़ान बादशाह के ख़िलाफ़ सरकारी अफ़सरों ने तरह तरह की शिकायतें शुरू कर दीं और ज़रा ज़रा से बहाने पर सरहद के पठान नेताओं को तंग करना शुरू कर दिया. इस सिलसिले में मआज़उल्ला ख़ाँ साहब के मामले की ही मिसाल दे देना काफ़ी होगा, जो अपने हलक़े के एक बड़े ज़मींदार और साथ ही वहाँ के एक ख़ास ख़ुदाई ख़िदमतगार थे. लम्बे अरसे तक जेल में रहने की वजह से उनको अपनी मालगुज़ारी अदा करने में थोड़ी दिक़्क़त हुई, लेकिन उन्होंने ग़लतफ़हमी से बचने के लिये सरकारी अफ़सरों को यह लिख दिया था कि मालगुज़ारी न देने का उनका कोई इरादा नहीं है और मैं जल्दी से जल्दी उसे चुकाने की कोशिश करूँगा. लेकिन अफ़सरों का दिल उनके ख़िलाफ़ ग़ुस्से से भरा हुआ था, इसलिये उनको क़ानून के मुताबिक़ भी मोहलत नहीं दी गई और वह गिरफ़्तार कर लिये गये. इसके बाद दो हज़ार की बक़ाया मालगुज़ारी के बदले में उनकी एक मोटर, एक तांगा, एक घोड़ा और तीन भैंसें ज़ब्त कर ली गईं. इसके बाद उनकी फ़सल भी ज़ब्त कर ली गई और आख़ीर में उनकी डेढ़ लाख रुपये की कुल ज़मींदारी ज़ब्त कर ली गई.

ठीक इसी तरह का बर्ताव डाक्टर ख़ान साहब के दूसरे लड़के उबैदुल्ला ख़ाँ के साथ किया गया, जिस पर तीन सौ रुपये की मालगुज़ारी बाक़ी थी. उसे गिरफ़्तार कर लिया गया और मद्रास यूनीवर्सिटी के इस ग्रेजुएट को एक इतनी गन्दी हवालात में रक्खा

جانا۔ اور یہ کہا جا سکتا ہے کہ اس زمانے میں سرحد میں جو زندگی رہی، وہ دوسرے صوبوں میں کم ہی دیکھنے میں آئی۔ اس کا نتیجہ یہ ہوا کہ خان بادشاہ کے خلاف سرکاری افسروں نے طرح طرح کی شکایتیں شروع کر دیں اور ذرا ذرا سے بہانے پر سرحد کے پٹھان نیتاؤں کو تنگ کرنا شروع کر دیا۔ اس سلسلے میں معاذ اللہ خان صاحب کے معاملے کی ہی مثال دے دینا کافی ہوگا، جو اپنے حلقے کے ایک بڑے زمیندار اور ساتھ ہی وہاں کے ایک خاص خدائی خدمت گار تھے۔ لمبے عرصے تک جیل میں رہنے کی وجہ سے ان کو اپنی مالگذاری ادا کرنے میں تھوڑی دقت ہوئی، لیکن انھوں نے غلط فہمی سے بچنے کے لئے سرکاری افسروں کو یہ لکھ دیا تھا کہ مال گذاری نہ دینے کا ان کا کوئی ارادہ نہیں ہے اور میں جلدی سے جلدی اسے چکانے کی کوشش کروں گا۔ لیکن افسروں کا دل ان کے خلاف غصے سے بھرا ہوا تھا، اس لئے ان کو قانون کے مطابق بھی مہلت نہیں دی گئی اور وہ گرفتار کر لئے گئے۔ اس کے بعد دو ہزار کی بقایا مال گذاری کے بدلے میں ان کی ایک موٹر، ایک تانگا، ایک گھوڑا اور تین بھینسیں ضبط کر لی گئیں۔ اس کے بعد ان کی فصل بھی ضبط کر لی گئی اور آخیر میں ان کی ڈیڑھ لاکھ روپئے کی کل زمینداری ضبط کر لی گئی۔

ٹھیک اسی طرح کا برتاؤ ڈاکٹر خان صاحب کے دوسرے لڑکے عبید اللہ خان کے ساتھ کیا گیا، جس پر تین سو روپئے کی مالگذاری باقی تھی۔ اُسے گرفتار کر لیا گیا اور مدراس یونیورسٹی کے اس گریجویٹ کو ایک اتنی گندی حوالات میں رکھا

गया, जिसमें सांस लेना भी मुश्किल था. उबेदुल्ला ख़ाँ ने इसके विरोध में खाना खाने से इन्कार कर दिया और इसके नतीजे में उसे ३८ दिन तक भूख हड़ताल पर रहना पड़ा. इसके बाद उसकी रिहाई हुई, और वह हड्डियों का ढाँचा बना हुआ अपने घर पहुँचा. इसके बाद जैसे ही उसकी तबियत ठीक हुई, वह फिर गिरफ़्तार कर लिया गया.

इस तरह की सख्तियों के साथ ही सरहद, पूरे हिन्दुस्तान और हिन्दुस्तान से बाहर ख़ान बादशाह और ख़ुदाई ख़िदमतगारों के ख़िलाफ़ गन्दा से गन्दा प्रचार किया गया. पंजाब के जलियाँ वाला बाग़ के मामले में काफ़ी नाम पाये हुए सर माइकेल ओडायर साहब ने इंगलैण्ड के मशहूर अख़बार 'मार्निङ्ग पोस्ट' में एक लेख लिखा, जिसमें ख़ुदाई ख़िदमतगारों और ख़ान बादशाह पर तरह तरह के इल्ज़ाम लगाये गये. इसके बाद २४ दिसम्बर १९३१ को तो ख़ान बादशाह और उनके बड़े भाई डाक्टर ख़ान साहब को सरकार ने गिरफ़्तार ही कर लिया. इसके अलावा ख़ान बादशाह के सब चचेरे फुफेरे भाई और उनके ख़ानदान के छोटे छोटे बच्चे तक जेल में पहुँचा दिये गये. सरहद के सभी ख़ास ख़ास ख़ुदाई ख़िदमतगार नेता भी पकड़ लिये गये और कांग्रेस ने अभी लड़ाई का एलान भी नहीं किया था कि सरहद की तमाम जेलें अपने सूबे के सबसे अच्छे सपूतों से भर दी गईं.

इन गिरफ़्तारियों के बाद डाक्टर ख़ान साहब की दोनों पत्नियों ने, जिनमें एक पठान हैं और एक अंग्रेज़, सत्याग्रह की लड़ाई को जारी रक्खा, जो उनको प्रानों से भी ज्यादा प्यारी थी. सरहद के

گیا، جس میں سانس لینا بھی مشکل تھا۔ عبید اللہ خاں نے اس کے ورودھ میں کھانا کھانے سے انکار کر دیا اور اس کے نتیجے میں اُسے ۳۸ دن تک بھوک ہڑتال پر رہنا پڑا۔ اس کے بعد اس کی رہائی ہوئی، اور وہ ہڈیوں کا ڈھانچہ بنا ہوا اپنے گھر پہنچا۔ اس کے بعد جیسے ہی اس کی طبیعت ٹھیک ہوئی، وہ پھر گرفتار کر لیا گیا۔

اس طرح کی سختیوں کے ساتھ ہی سرحد، پورے ہندستان اور ہندستان سے باہر خان بادشاہ اور خدائی خدمت گاروں کے خلاف گندا سے گندا پرچار کیا گیا۔ پنجاب کے جلیان والا باغ کے معاملے میں کافی نام پائے ہوئے سر مائیکل اوڈائر صاحب نے انگلینڈ کے مشہور اخبار 'مارننگ پوسٹ' میں ایک لیکھ لکھا، جس میں خدائی خدمت گاروں اور خان بادشاہ پر طرح طرح کے الزام لگائے گئے۔ اس کے بعد ۲۴ دسمبر ۱۹۳۱ کو تو خان بادشاہ اور اُن کے بڑے بھائی ڈاکٹر خان صاحب کو سرکار نے گرفتار ہی کر لیا۔ اس کے علاوہ خان بادشاہ کے سب چچیرے پھپھیرے بھائی اور ان کے خاندان کے چھوٹے چھوٹے بچے تک جیل میں پہنچا دئے گئے۔ سرحد کے سبھی خاص خاص خدائی خدمت گار نیتا بھی پکڑ لئے گئے اور کانگریس نے ابھی لڑائی کا اعلان بھی نہیں کیا تھا کہ سرحد کی تمام جیلیں اپنے صوبے کے سب سے اچھے سپوتوں سے بھر دی گئیں۔

ان گرفتاریوں کے بعد ڈاکٹر خان صاحب کی دونوں پتنیوں نے، جن میں ایک پٹھان ہیں اور ایک انگریز، ستیاگرہ کی لڑائی کو جاری رکھا، جو ان کو پرانوں سے بھی زیادہ پیاری تھی۔ سرحد کے ہزاروں پٹھان اب بھی اُن کے ساتھ تھے۔

इसके बाद सन् १९४० तक कोई लड़ाई ही नहीं छिड़ी और सन् १९३२-३३ के आख़िर तक सभी कांग्रेसी नेता छोड़ दिये गये. सरकार ने अपनी इसी पालिसी के मुताबिक़ ख़ान बादशाह और उनके बड़े भाई को रिहा तो किया, लेकिन उन पर यह पाबन्दी लगा दी कि वह अपने सूबे में नहीं घुस सकते. यह पाबन्दी ख़ान बादशाह के लिये जेल से ज़्यादा बदतर थी और वह इसे तोड़कर जेल चले जाना चाहते थे. लेकिन गांधीजी ने इसकी इजाज़त नहीं दी और उनको अपने पास वर्धा में बुला लिया. इसी बीच कांग्रेस ने सैन्ट्रल एसेम्बली के चुनाव भी लड़े और हालाँकि डाक्टर ख़ान साहब अपने सूबे में नहीं जा सकते थे, फिर भी सरहद के पठानों ने उनको जिताकर इस बात का सबूत दिया कि सरहद के पठान पूरी तरह कांग्रेस के साथ हैं.

सन् १९३६ के चुनावों में

इसके बाद सन् १९३६ में सूबे की ऐसेम्बली के चुनाव हुए, जिसमें कांग्रेस ने भी हिस्सा लिया. इस चुनाव में सरहद के पठानों ने किस तरह कांग्रेस का साथ दिया इसको सही तरीक़े पर समझने के लिये यह जान लेना ज़रूरी है कि सरहदी सूबे की ऐसेम्बली में ३६ मुसलमानों के लिये, ९ ग़ैर मुस्लिमों के लिये, ३ सिक्खों के लिये और २ ज़मींदारों के लिये, इस तरह कुल पचास सीटें थीं. इस चुनाव में कांग्रेस के ख़िलाफ़ बड़े बड़े ज़मींदार और हिन्दू महा सभा खड़ी हुई थी, लेकिन फिर भी ३६ मुस्लिम सीटों में से कांग्रेस ने १५ मुस्लिम सीटें जीत लीं. ९ ग़ैर मुस्लिम सीटों में से भी कांग्रेस को सिर्फ़ ४ ही सीटें

اسکے بعد سنہ ۱۹۴۰ تک کوئی لڑائی ہی نہیں چھڑی اور سنہ ۱۹۳۲-۳۳ کے آخیر تک سبھی کانگریسی نیتا چھوڑ دئے گئے. سرکار نے اپنی اسی پالیسی کے مطابق خان بادشاہ اور اُن کے بڑے بھائی کو رہا تو کیا، لیکن اُن پر یہ پابندی لگادی کہ وہ اپنے صوبے میں نہیں گھس سکتے. یہ پابندی خان بادشاہ کے لئے جیل سے زیادہ بدتر تھی اور وہ اسے توڑ کر جیل چلے جانا چاہتے تھے. لیکن گاندھی جی نے اس کی اجازت نہیں دی اور ان کو اپنے پاس وردھا میں بلا لیا۔ اسی بیچ کانگریس نے سنٹرل اسمبلی کے چناؤ بھی لڑے اور حالانکہ ڈاکٹر خان صاحب اپنے صوبے میں نہیں جا سکتے تھے، پھر بھی سرحد کے پٹھانوں نے اُن کو جتا کر اس بات کا ثبوت دیا کہ سرحد کے پٹھان پوری طرح کانگریس کے ساتھ ہیں

سنہ ۱۹۳۶ کے چناؤوں میں

اس کے بعد سنہ ۱۹۳۶ میں صوبے کی اسمبلی کے چناؤ ہوئے، جس میں کانگریس نے بھی حصّہ لیا. اس چناؤ میں سرحد کے پٹھانوں نے کس طرح کانگریس کا ساتھ دیا اس کو صحیح طریقے پر سمجھنے کے لئے یہ جان لینا ضروری ہے کہ سرحدی صوبے کی اسمبلی میں ۳۶ مسلمانوں کے لئے، ۹ غیر مسلموں کے لئے، ۳ سکھوں کے لئے اور ۲ زمینداروں کے لئے، اس طرح کل پچاس سیٹیں تھیں۔ اس چناؤ میں کانگریس کے خلاف بڑے بڑے زمیندار اور ہندو مہاسبھا کھڑی ہوئی تھی، لیکن پھر بھی ۳۶ مسلم سیٹوں میں سے کانگریس نے ۱۵ مسلم سیٹیں جیت لیں۔ ۹ غیر مسلم سیٹوں میں سے بھی کانگریس کو صرف ۴ ہی سیٹیں

मिल सकीं थीं और इस तरह ५० मेम्बरों के हाउस में कांग्रेस के १६ मेम्बर थे. फिर भी बाहर की जनता का मेम्बरों के ऊपर इतना दबाव पड़ा कि कुछ और ग़ैर कांग्रेसी मेम्बर भी कांग्रेस पार्टी में शरीक हो गये और सरहद में कांग्रेसी सरकार बन गई, जिसके सबसे बड़े वज़ीर डाक्टर ख़ान साहब थे. इसी ज़माने में महात्मा गान्धी ने भी सरहद का एक दौरा किया और उस वक़्त उन्होंने ख़ुदाई ख़िदमतगारों का जैसा बढ़िया संगठन देखा और उनमें जैसी सच्चाई पाई, उसकी वह ज़िन्दगी भर तारीफ़ करते रहे.

इस तरह से चुनावों के मामले में भी सरहदी पठानों ने देश का पूरी तरह साथ दिया.

हिन्दू और सिख फ़िरक़ा परस्तों की कारगुज़ारी

कांग्रेस की यह वज़ारत १६३६ तक चली, लेकिन इसके बाद लड़ाई छिड़ जाने पर कांग्रेस के हुक्म के मुताबिक़ कांग्रेसी वज़ारत ने स्तीफ़ा दे दिया. इसी बीच देश के राजनैतिक मैदान में एक ख़ास तबदीली यह हो गई थी कि मि० जिन्ना की क़यादत में मुस्लिम लीग खुल्लमखुल्ला कांग्रेस के मुक़ाबले में आ गई थी. जैसा कि सभी जानते हैं कि मुस्लिम लीग को अंग्रेज़ सरकार से बढ़ावा मिलता था और बहाव कुछ इस तरह का चला कि आम मुसलमान जनता लीग के ही साथ हो गई. अब अंग्रेज़ सरकार बार बार यह एलान करने लगी कि कांग्रेस सिर्फ़ हिन्दुओं और वह भी ऊँची जाति के हिन्दुओं की नुमायन्दगी करती है और इस हालत में उसकी आज़ादी की मांग को पूरे हिन्दुस्तान की मांग कैसे समझा जा सकता है.

مل سکی تھیں اور اس طرح ۵۰ ممبروں کے ہاؤس میں کانگریس کے ۱۹ ممبر تھے۔ پھر بھی باہر کی جنتا کا ممبروں کے اوپر اتنا دباؤ پڑا کہ کچھ اور غیر کانگریسی ممبر بھی کانگریس پارٹی میں شریک ہو گئے اور سرحد میں کانگریسی سرکار بن گئی، جس کے سب سے بڑے وزیر ڈاکٹر خان صاحب تھے۔ اسی زمانے میں مہاتما گاندھی نے بھی سرحد کا ایک دورہ کیا اور اس وقت انھوں نے خدائی خدمت گاروں کا جیسا بڑھیا سنگٹھن دیکھا اور ان میں جیسی سچائی پائی، اسکی وہ زندگی بھر تعریف کرتے رہے۔

اس طرح سے چناؤں کے معاملے میں بھی سرحدی پٹھانوں نے دیش کا پوری طرح ساتھ دیا۔

ہندو اور سکھ فرقہ پرستوں کی کارگزاری

کانگریس کی یہ وزارت ۱۹۳۹ تک چلی، لیکن اس کے بعد لڑائی چھڑ جانے پر کانگریس کے حکم کے مطابق کانگریسی وزارت نے استعفیٰ دے دیا۔ اسی بیچ دیش کے راجنیتک میدان میں ایک خاص تبدیلی یہ ہو گئی تھی کہ مسٹر جناح کی قیادت میں مسلم لیگ کھلم کھلا کانگریس کے مقابلے میں آ گئی تھی۔ جیسا کہ سبھی جانتے ہیں کہ مسلم لیگ کو انگریز سرکار سے بڑھاوا ملتا تھا اور بہاؤ کچھ اس طرح کا چلا کہ عام مسلمان جنتا لیگ کے ہی ساتھ ہو گئی۔ اب انگریز سرکار بار بار یہ اعلان کرنے لگی کہ کانگریس صرف ہندوؤں اور وہ بھی اونچی جاتی کے ہندوؤں کی نمائندگی کرتی ہے اور اس حالت میں اس کی آزادی کی مانگ کو پورے ہندستان کی مانگ کیسے سمجھا جا سکتا ہے۔

अंग्रेज़ सरकार के इस इलज़ाम के जवाब में कांग्रेस को सबसे बड़ा सहारा सरहद से मिला और सचमुच सरकार के पास या मुस्लिम लीग के पास इसका कोई जवाब नहीं था कि जब सरहदी सूबे में ९८ फ़ीसदी मुसलमान हैं और वहाँ कांग्रेस इतनी मज़बूत है, तब यह कैसे कहा जा सकता है कि कांग्रेस सिर्फ़ हिन्दुओं की जमात है. इस तरह पठानों की मिसाल ने उस वक़्त कांग्रेस की या तमाम देश की और हमारी आज़ादी की लड़ाई की इज़्ज़त बचाने में सबसे बड़ा सहारा दिया था.

अब अंग्रेज़ों और मुस्लिम लीगियों को यह फ़िक्र हुई कि किसी तरह सरहद से कांग्रेस का असर ख़त्म कराना चाहिये. इसी लिये जैसे ही २२ अक्तूबर १९३९ को सरहद की कांग्रेसी मिनिस्ट्री ने इस्तीफ़ा दिया वैसे ही वहाँ के गवर्नर और मुस्लिम लीगी नेताओं ने यह कोशिश करना शुरू कर दिया कि सरहद में लीग की मिनिस्ट्री बना दी जाय. इसके लिये कांग्रेसी मेम्बरों में तोड़ फोड़ करने की कोशिश की गई. गवर्नर को उम्मीद थी कि जिस तरह १९२४-२५ में सी० पी० के गवर्नर ने राघवेन्द्र राव वग़ैरह को मिनिस्ट्री का लालच दिखाकर कांग्रेस से तोड़ लिया था, उसी तरह सरहद के भी कुछ मेम्बरों को तोड़ा जा सकता है. लीगी नेताओं ने इसके लिये पठान मेम्बरों के सामने इस्लाम की भी दुहाई दी, लेकिन यह कितने गर्व की बात है कि एक भी कांग्रेसी पठान मेम्बर को वह अपने उसूल से नहीं हिला सके. कुछ दिन बाद तो यह तमाम कांग्रेसी मेम्बर और कांग्रेसी मिनिस्ट्री के सब वज़ीर सत्याग्रह करके जेल ही चले गये.

२

انگریز سرکار کے اس الزام کے جواب میں کانگریس کو سب سے بڑا سہارا سرحد سے ملا اور سچ مچ سرکار کے پاس یا مسلم لیگ کے پاس اس کا کوئی جواب نہیں تھا کہ جب سرحدی صوبے میں ۹۸ فی صدی مسلمان ہیں اور وہاں کانگریس اتنی مضبوط ہے، تب یہ کیسے کہا جا سکتا ہے کہ کانگریس صرف ہندوؤں کی جماعت ہے۔ اس طرح پٹھانوں کی مثال نے اس وقت کانگریس کی یا تمام دیش کی اور ہماری آزادی کی لڑائی کی عزت بچانے میں سب سے بڑا سہارا دیا تھا۔

اب انگریزوں اور مسلم لیگیوں کو یہ فکر ہوئی کہ کسی طرح سرحد سے کانگریس کا اثر ختم کرانا چاہیئے۔ اسی لئے جیسے ہی ۲۲ اکتوبر ۱۹۳۹ کو سرحد کی کانگریسی منسٹری نے استعفا دیا ویسے ہی وہاں کے گورنر اور مسلم لیگی نیتاؤں نے یہ کوشش کرنا شروع کر دیا کہ سرحد میں لیگ کی منسٹری بنا دی جائے۔ اس کیلئے کانگریسی ممبروں میں توڑ پھوڑ کرنے کی کوشش کی گئی۔ گورنر کو امید تھی کہ جس طرح ۱۹۲۴-۲۵ میں سی پی کے گورنر نے راگھویندر راؤ وغیرہ کو منسٹری کا لالچ دکھا کر کانگریس سے توڑ لیا تھا، اسی طرح سرحد کے بھی کچھ ممبروں کو توڑا جا سکتا ہے۔ لیگی نیتاؤں نے اس کے لئے پٹھان ممبروں کے سامنے اسلام کی بھی دہائی دی، لیکن یہ کتنے گرو کی بات ہے کہ ایک بھی کانگریسی پٹھان ممبر کو وہ اپنے اصول سے نہیں ہلا سکے۔ کچھ دن بعد تو یہ تمام کانگریسی ممبر اور کانگریسی منسٹری کے سب وزیر ستیاگرہ کر کے جیل ہی چلے گئے۔

इस वक़्त कांग्रेस का पाया बहुत ऊँचा था और उसकी तरफ़ से यह बार बार एलान होता था कि आज़ादी की लड़ाई में कांग्रेस की मार्फ़त पूरा हिन्दुस्तान शामिल है, यहाँ तक कि हिन्दुस्तान के एक ऐसे सूबे में भी, जिसमें ९८ फ़ीसदी मुसलमान हैं, इतना ज़ोर है कि जब से वहाँ की कांग्रेसी वज़ारत ने इस्तीफ़ा दिया है, कोई दूसरी वज़ारत वहाँ नहीं बनाई जा सकी है. कांग्रेस का यह प्रचार अंग्रेज़ सरकार और लीगियों के दिल पर घन की चोट का काम करता था.

लेकिन आख़िर सरकार का जादू चल ही गया और एक बार तो उसने सिख, हिन्दू और मुसलमान फ़िरक़ा परस्तों की मदद से हिन्दुस्तान को एक गहरी पटक दे ही दी. अंग्रेज़ों की ख़ुशक़िस्मती से उस वक़्त सिख भाइयों में भी फ़िरक़ा परस्ती उभरी और उनके नेता मास्टर तारासिंह साहब वग़ैरा खुल्लमखुल्ला पाकिस्तान की मांग की हिमायत करने लगे. उस वक़्त इन लोगों का नारा था कि सिख और मुसलमानों की तहज़ीब और तमद्दुन मिलते जुलते हैं, इसलिये सिक्खों का साथ मुसलमानों से ही हो सकता है, हिन्दुओं से नहीं. इसीलिये जब सरहद में एक सिख सीट ख़ाली हुई, तो उसके चुनाव में सिक्खों की इस पाकिस्तानी पार्टी ने सरदार अजीतसिंह जी को खड़ा किया. मज़े की बात यह है कि हिन्दू फ़िरक़ा परस्तों के सबसे बड़े नेता भी सावरकर साहब ने भी सरदार अजीतसिंह जी की ही हिमायत की और सरदार अजीतसिंह जी इस चुनाव में कामयाब हो गये. इसके बाद फ़ौरन ही मुस्लिम लीग की मिनिस्ट्री सरहद में बन गई और सरदार अजीतसिंह जी को भी उस मिनिस्ट्री

(२०६)

اس وقت کانگریس کا پایہ بہت اونچا تھا اور اس کی طرف سے یہ بار بار اعلان ہوتا تھا کہ آزادی کی لڑائی میں کانگریس کی معرفت پورا ہندستان شامل ہے، یہاں تک کہ ہندستان کے ایک ایسے صوبے میں بھی، جس میں ۹۸ فی صدی مسلمان ہیں، اتنا زور ہے کہ جب سے وہاں کی کانگریسی وزارت نے استعفا دیا ہے، کوئی دوسری وزارت وہاں نہیں بنائی جا سکی ہے۔ کانگریس کا یہ پرچار انگریز سرکار اور لیگیوں کے دل پر گھن کی چوٹ کا کام کرتا تھا۔

لیکن آخر سرکار کا جادو چل ہی گیا اور ایک بار تو اس نے سکھ، ہندو اور مسلمان فرقہ پرستوں کی مدد سے ہندستان کو ایک گہری پٹک دے ہی دی۔ انگریزوں کی خوش قسمتی سے اس وقت سکھ بھائیوں میں بھی فرقہ پرستی ابھری اور ان کے نیتا ماسٹر تارا سنگھ صاحب وغیرہ کھلم کھلا پاکستان کی مانگ کی حمایت کرنے لگے۔ اس وقت ان لوگوں کا نعرہ تھا کہ سکھ اور مسلمانوں کی تہذیب اور تمدن ملتے جلتے ہیں، اس لئے سکھوں کا ساتھ مسلمانوں سے ہی ہو سکتا ہے، ہندوؤں سے نہیں۔ اسی لئے جب سرحد میں ایک سکھ سیٹ خالی ہوئی، تو اس کے چناؤ میں سکھوں کی اس پاکستانی پارٹی نے سردار اجیت سنگھ جی کو کھڑا کیا۔ مزے کی بات یہ ہے کہ ہندو فرقہ پرستوں کے سب سے بڑے نیتا شری ساورکر صاحب نے بھی سردار اجیت سنگھ جی کی ہی حمایت کی اور سردار اجیت سنگھ جی اس چناؤ میں کامیاب ہو گئے۔ اس کے بعد فوراً ہی مسلم لیگ کی منسٹری سرحد میں بن گئی اور سردار اجیت سنگھ جی کو بھی اس منسٹری

में एक जगह दे दी गई. शायद यह पहिला मौक़ा था, जब सरहद में देश की बात नीची हुई थी और यूनियन जैक ने तिरंगे झंडे के ऊपर तरजीह पाई थी. लेकिन सरहद के पठानों पर इसकी ज़िम्मेदारी नहीं थी. फिर भी पठान को इस वक़्त जो धोका दिया गया, उससे उसका दिल दाग़ दाग़ हो गया.

मुस्लिम लीग की यह मिनिस्ट्री मई १९४३ से मार्च १९४५ तक रही और इसने उस ज़माने में जिस तरह का काम किया, वह सिर्फ़ इसी बात से जांचा जा सकता है कि जब अगले चुनाव हुए तो न तो इस मिनिस्ट्री के वज़ीरे आज़म औरंगज़ेब ख़ाँ साहब का कहीं पता था और सरदार अजीतसिंह खड़े तो हुए, लेकिन सिख हल्क़े से भी उनको बुरी तरह हारना पड़ा. लीग मिनिस्ट्री के ज़माने में जनता समझ चुकी थी कि मास्टर तारासिंह या सावरकर साहब कुछ भी कहें, लेकिन हीरा कौन सा है और कांच कौन सा है.

सन् १९४२ की लड़ाई में

इसी बीच सन् १९४२ की लड़ाई भी हुई. पूरे देश में इस वक़्त हिंसा की आग उभर पड़ी और कुछ लोगों को छोड़ कर बाक़ी कांग्रेसी या तो हिंसा भरे आन्दोलन में पड़ गये और या अहिंसा की आड़ लेकर आराम से घर में बैठे रहे. लेकिन सरहद के पठानों ने न तो हिंसा को अपनाया और न आज़ादी की लड़ाई से ही मुँह मोड़ा. उन्होंने ठीक कांग्रेस के उसूलों पर शराब की दूकानों पर पिकेटिंग किया, सरकारी इमारतों पर झंडा फहराने की कोशिश की और तरह तरह से अपने को आज़ाद

میں ایک جگہ دے دی گئی۔ شاید یہ پہلا موقع تھا جب سرحد میں دیش کی بات نیچی ہوئی تھی اور یونین جیک نے ترنگے جھنڈے کے اوپر ترجیح پائی تھی۔ لیکن سرحد کے پٹھانوں پر اس کی ذمہ داری نہیں تھی۔ پھر بھی پٹھان کو اس وقت جو دھوکا دیا، اس سے اس کا دل داغ داغ ہو گیا۔

مسلم لیگ کی یہ منسٹری مئی ۱۹۴۳ سے مارچ ۱۹۴۵ تک رہی اور اس نے اس زمانے میں جس طرح کا کام کیا، وہ صرف اسی بات سے جانچا جا سکتا ہے کہ جب اگلے چناؤ ہوئے تو نہ تو اس منسٹری کے وزیر اعظم اورنگ زیب خاں صاحب کا کہیں پتہ تھا اور سردار اجیت سنگھ کھڑے تو ہوئے، لیکن سکھ حلقے سے بھی ان کو بری طرح ہارنا پڑا۔ لیگ منسٹری کے زمانے میں جنتا سمجھ چکی تھی کہ ماسٹر تارا سنگھ یا ساورکر صاحب کچھ بھی کہیں، لیکن ہیرا کون سا ہے اور کانچ کون سا ہے۔

۱۹۴۲ء کی لڑائی میں

اسی بیچ ۱۹۴۲ء کی لڑائی بھی ہوئی۔ پورے دیش میں اس وقت ہنسا کی آگ ابھر پڑی اور کچھ لوگوں کو چھوڑ کر باقی کانگریسی یا تو ہنسا بھرے آندولن میں پڑ گئے اور یا اہنسا کی آڑ لے کر آرام سے گھر میں بیٹھے رہے۔ لیکن سرحد کے پٹھانوں نے نہ تو ہنسا کو اپنایا اور نہ آزادی کی لڑائی سے ہی منہ موڑا۔ انھوں نے ٹھیک کانگریس کے اصولوں پر شراب کی دکانوں پر پکٹنگ کیا، سرکاری عمارتوں پر جھنڈا پھہرانے کی کوشش کی اور طرح طرح سے اپنے کو آزاد

ऐलान करने की कोशिश की. इसके जवाब में सरकार की तरफ़ से उन पर तरह तरह के ज़ुल्म किये गये. एक सरकारी रिपोर्ट के मुताबिक़ सन् १९४२ में सरहद्दी सूबे में २५५८ आदमी गिरफ़्तार किये गये. हालाँकि सरकार यह फ़ैसला कर चुकी थी कि इस बार वह सरहद में गिरफ़्तारियाँ नहीं करेगी. लाठियां तो अँधाधुन्ध चलाई गईं, जिसमें क़रीब एक हज़ार आदमी सख़्त घायल हुए. एक जगह गोली भी चलाई गई और बादशाह ख़ान को गिरफ़्तार करने के बाद इस बुरी तरह से कार में पटका गया कि उनकी पसलियाँ तक टूट गईं. इस तरह उस लड़ाई में भी पठानों ने अपना झंडा ऊँचा ही रक्खा.

पाकिस्तान की मुख़ालफ़त

सन् १९४२ के बाद सरहद में सबसे बड़ी चहल पहल सन् १९४५ के चुनावों के वक़्त हुई. इन चुनावों में कांग्रेस और मुस्लिम लीग का सीधा मुक़ाबला था और पाकिस्तान के नारे पर यह चुनाव लड़े जा रहे थे. इससे पहले सैन्ट्रल ऐसेम्बली का जो चुनाव हुआ था, उसके लिये तो मुस्लिम लीग ने इस बहाने से अपना उम्मीदवार ही खड़ा नहीं किया था कि चूँकि उस सीट का चुनाव हिन्दू मुसलमान मिल कर करते हैं और लीग मिले-जुले चुनावों के ख़िलाफ़ है, इस लिये लीग का कोई उम्मीदवार इस चुनाव को नहीं लड़ेगा. फिर भी कांग्रेस के मुक़ाबले में जो उम्मीदवार खड़े हुए, उनमें से एक को लीग की पूरी मदद मिली. लेकिन कामयाबी कांग्रेसी उम्मीदवार ख़ान अब्दुल ग़नी ख़ाँ को ही हुई, जो ख़ान बादशाह के सबसे बड़े साहबज़ादे हैं.

اعلان کرنے کی کوشش کی۔ اس کے جواب میں سرکار کی طرف سے اُن پر طرح طرح کے ظلم کئے گئے۔ ایک سرکاری رپورٹ کے مطابق ۱۹۴۲ء میں سرحدی صوبے میں ۲۵۵۸ آدمی گرفتار کئے گئے۔ حالانکہ سرکار یہ فیصلہ کر چکی تھی کہ اس بار وہ سرحد میں گرفتاریاں نہیں کرے گی۔ لاٹھیاں تو اندھادھند چلائی گئیں، جس میں قریب ایک ہزار آدمی سخت گھائل ہوئے۔ ایک جگہ گولی بھی چلائی گئی اور بادشاہ خان کو گرفتار کرنے کے بعد اس بُری طرح سے کار میں پٹکا گیا کہ اُن کی پسلیاں تک ٹوٹ گئیں۔ اس طرح اس لڑائی میں بھی پٹھانوں نے اپنا جھنڈا اُونچا ہی رکھا۔

پاکستان کی مخالفت

۱۹۴۲ء کے بعد سرحد میں سب سے بڑی چہل پہل ۱۹۴۵ء کے چناؤں کے وقت ہوئی۔ ان چناؤں میں کانگریس اور مسلم لیگ کا سیدھا مقابلہ تھا اور پاکستان کے نعرے پر یہ چناؤ لڑے جا رہے تھے۔ اس سے پہلے سنٹرل اسمبلی کا جو چناؤ ہوا تھا، اس کے لئے تو مسلم لیگ نے اس بہانے سے اپنا امیدوار ہی کھڑا نہیں کیا تھا کہ چونکہ اس سیٹ کا چناؤ ہندو مسلمان مل کر کرتے ہیں اور لیگ ملے جلے چناؤں کے خلاف ہے، اس لئے لیگ کا کوئی امیدوار اس چناؤ کو نہیں لڑے گا۔ پھر بھی کانگریس کے مقابلے میں جو امیدوار کھڑے ہوئے، اُن میں سے ایک کو لیگ کی پوری مدد ملی۔ لیکن کامیابی کانگریسی امیدوار خان عبدالغنی خاں کو ہی ہوئی، جو خان بادشاہ کے سب سے بڑے صاحبزادے ہیں۔

इसके बाद सूबे की ऐसेम्बली का चुनाव हुआ. हजारों मुस्लिम लीगी बढ़कर इस चुनाव को लड़ने के लिये सरहदी सूबे पर छा गये. सरकार की पूरी ताक़त तो लीग को मिली ही हुई थी. 'इस्लाम खतरे में है' का नारा खूब जोरों से लगाया जा रहा था. पूरे देशभर में सैन्ट्रल ऐसेम्बली के चुनाव में मुस्लिम सीटों पर कॉंग्रेसी उम्मीदवारों को जो गहरी शिकस्त मुस्लिम लीग ने दी थी, उससे लीगवालों का दिल बढ़ा हुआ था और वह किसी तरह से भी सरहद की इस मुहिम को भी जीत लेने के लिये तुले हुए थे, जिसकी वजह से हमेशा उनको परेशानी रहती थी. लेकिन पठानों ने एक बार फिर अपनी देश भक्ती का सबूत दिया और सन् १९३६ में जहाँ कांग्रेस को ३८ मुसलमान सीटों में से सिर्फ़ १५ सीटें मिली थीं, वहाँ इस बार ३८ मुस्लिम सीटों में से १९ मुस्लिम सीटें कॉंग्रेस को मिलीं. अंग्रेज अफसर और मुस्लिम लीगी दोनों के चेहरे फ़क़ थे कि यह हो क्या रहा है.

इस तरह सरहदी पठानों ने हमेशा फ़िरक़ापरस्ती पर देशभक्ती को ही तरजीह दी और कांग्रेस के साथ आख़ीर दम तक वफ़ादारी निभाई. इसीलिये शिमला कानफ़रेन्स में जब मि० जिन्ना ने यह कहा, कि कांग्रेस के साथ हिन्दुस्तान के मुसलमान तो हैं ही नहीं, उस वक़्त डा० खान साहब ने अपनी जगह पर खड़े होकर और उनसे यह पूछ कर कि आप मुझे मुसलमान मानते हैं या नहीं, मि० जिन्ना की ज़बान बन्द कर दी थी. यह याद रखना चाहिये कि उस वक़्त जो बात मि० जिन्ना कहते थे, वही बात मास्टर तारासिंह, डा० अम्बेडकर और आदिवासियों के नेता भी

اس کے بعد صوبے کی اسمبلی کا چناؤ ہوا۔ ہزاروں مسلم لیگی ورکر اس چناؤ کو لڑنے کے لئے سرحدی صوبے پر چھا گئے۔ سرکار کی پوری طاقت تو لیگ کو ملی ہی ہوئی تھی۔ "اسلام خطرے میں ہے" کا نعرہ خوب زوروں سے لگایا جا رہا تھا۔ پورے دیش بھر میں سنٹرل اسمبلی کے چناؤ میں مسلم سیٹوں پر کانگریسی امیدواروں کو جو گہری شکست مسلم لیگ نے دی تھی، اس سے لیگ والوں کا دل بڑھا ہوا تھا اور وہ کسی طرح سے بھی سرحد کی اس مہم کو بھی جیت لینے کے لئے تلے ہوئے تھے، جس کی وجہ سے ہمیشہ اُن کو پریشانی رہتی تھی۔ لیکن پٹھانوں نے ایک بار پھر اپنی دیش بھکتی کا ثبوت دیا اور ۱۹۳۶ء میں جہاں کانگریس کو ۳۸ مسلمان سیٹوں میں سے صرف ۱۵ سیٹیں ملی تھیں، وہاں اس بار ۳۸ مسلم سیٹوں میں سے ۱۹ مسلم سیٹیں کانگریس کو ملیں۔ انگریز افسر اور مسلم لیگی دونوں کے چہرے فق تھے کہ یہ ہو کیا رہا ہے۔

اس طرح سرحدی پٹھانوں نے ہمیشہ فرقہ پرستی پر دیش بھکتی کو ہی ترجیح دی اور کانگریس کے ساتھ آخیر دم تک وفاداری نبھائی۔ اسی لئے شملہ کانفرنس میں جب مسٹر جناح نے یہ کہا کہ کانگریس کے ساتھ ہندوستان کے مسلمان تو ہیں ہی نہیں، اس وقت ڈاکٹر خان صاحب نے اپنی جگہ پر کھڑے ہو کر اور اُن سے یہ پوچھ کر کہ آپ مجھے مسلمان مانتے ہیں یا نہیں، مسٹر جناح کی زبان بند کر دی تھی۔ یہ یاد رکھنا چاہئے کہ اُس وقت جو بات مسٹر جناح کہتے تھے، وہی بات ماسٹر تارا سنگھ، ڈاکٹر امبیدکر اور آدی باسیوں کے نیتا بھی

कहते थे. यह सब खुले लफ़्ज़ों में पाकिस्तान की हिमायत कर रहे थे. पर आज वह सब देशभक्त हो गये हैं और तमाम मुसलमान, जिन्होंने तरह तरह की तकलीफ़ें सहकर भी पाकिस्तान के ख़िलाफ़ वोट दिये और पाकिस्तान बन जाने पर भी जिनके लीडरों ने आसाम और दूसरी दूसरी जगह आकर हिन्दुस्तान की हिमायत में मार खाई व तकलीफ़ें सहीं, आज हम उन्हें ग़द्दार कहते नहीं शर्माते. शायद उनकी देशभक्ती का हमारे पास यही बदला था.

पाकिस्तान बन जाने पर भी

इन चुनावों के बाद सरहद में फिर कॉंग्रेस की वज़ारत बनी और डा० ख़ान साहब उसके सबसे बड़े वज़ीर बने. इधर बाक़ी हिन्दुस्तान में दिनों दिन लीग का ज़ोर बढ़ता गया और कलकत्ता, नोआखाली और फिर बिहार की ज़मीन बेगुनाहों के ख़ून से सींची गई. 'लीग' के नेताओं ने इससे फ़ायदा उठाया और बिहार से क़ुरान शरीफ़ के फटे हुए पन्ने और मासूम बच्चों की खोपड़ियाँ लेकर वह सरहद भर में घूमे और पठानों को दिखाते फिरे कि जिस कॉंग्रेस के लिये तुम अभी तक इतनी क़ुरबानियाँ करते रहे हो, उसके राज में ही देखो, यह क्या हो रहा है. इसी ज़माने में सरहद के एक शहर में एक हिन्दू लड़की का विवाह मुसलमान के साथ हुआ. लड़की नबालिग़ थी, इसलिये डा० ख़ान साहब ने उस विवाह को नाजायज़ क़रार दे दिया और लड़की हिन्दुओं को वापस कर दी गई. इस पर लीग की तरफ़ से कॉंग्रेसी मिनिस्ट्री के ख़िलाफ़ 'सीधी लड़ाई' का ऐलान किया गया. लेकिन उसका शिकार सरहद के

کہتے تھے۔ یہ سب کھلے لفظوں میں پاکستان کی حمایت کر رہے تھے۔ پر آج وہ سب دیش بھکت ہو گئے ہیں اور تمام مسلمان، جنہوں نے طرح طرح کی تکلیفیں سہہ کر بھی پاکستان کے خلاف ووٹ دیئے اور پاکستان بن جانے پر بھی جنکے لیڈروں نے آسام اور دوسری دوسری جگہ جاکر ہندوستان کی حمایت میں مار کھائی و تکلیفیں سہیں، آج ہم انہیں غدار کہتے نہیں شرماتے۔ شاید ان کی دیش بھکتی کا ہمارے پاس یہی بدلہ تھا۔

پاکستان بن جانے پر بھی

ان چناؤں کے بعد سرحد میں پھر کانگریس کی وزارت بنی اور ڈاکٹر خان صاحب اس کے سب سے بڑے وزیر بنے۔ ادھر باقی ہندستان میں دنوں دن لیگ کا زور بڑھتا گیا اور کلکتہ، نواکھالی اور پھر بہار کی زمین بے گناہوں کے خون سے سینچی گئی۔ 'لیگ' کے نیتاؤں نے اس سے فائدہ اٹھایا اور بہار سے قرآن شریف کے پھٹے ہوئے پنے اور معصوم بچوں کی کھوپڑیاں لے کر وہ سرحد بھر میں گھومے اور پٹھانوں کو دکھاتے پھرے کہ جس کانگریس کے لئے تم ابھی تک اتنی قربانیاں کرتے رہے ہو، اس کے راج میں ہی دیکھو، یہ کیا ہو رہا ہے۔ اسی زمانے میں سرحد کے ایک شہر میں ایک ہندو لڑکی کا وواہ مسلمان کے ساتھ ہوا۔ لڑکی نابالغ تھی، اس لئے ڈاکٹر خان صاحب نے اس وواہ کو ناجائز قرار دے دیا اور لڑکی ہندوؤں کو واپس کر دی گئی۔ اس پر لیگ کی طرف سے کانگریسی منسٹری کے خلاف "سیدھی لڑائی" کا اعلان کیا گیا۔ لیکن اس کا شکار سرحد کے

हिन्दू और सिख बनाये गये. इस वक़्त सरहद के कांग्रेसी पठानों ने किस तरह अपने हिन्दू सिख भाइयों की मदद की. इसका अन्दाज़ा तो तब ही लग सकता है, जब आप उधर से आये हुए किसी ईमानदार हिन्दू या सिख से बात करें. एक बार पेशावर में दस हज़ार ख़ुदाई ख़िदमतगारों ने कई दिन तक हिन्दू और सिक्खों के मकानों पर पहरा दिया. इसके अलावा ख़ान अब्दुल ग़नी ख़ाँ साहब ने तो 'ज़िलमे पख़्तून' के नाम से एक फ़ौजी संगठन ही इस लिये किया था, जिससे कि थोड़ी तादाद वाली जातियों की हिफ़ाज़त की जा सके. यही वजह थी कि सरहद में हालाँ कि हिन्दू और सिख सिर्फ़ ४-५ फ़ीसदी थे, लेकिन वह पंजाब के बजाय सरहद में ज़्यादा हिफ़ाज़त से रहे.

इसी ज़माने में सरहद में इस बात पर वोट लिये गये कि सरहदी सूबा हिन्दुस्तान में शरीक होना चाहिये या पाकिस्तान में. उस वक़्त तक कांग्रेस पाकिस्तान पर अपनी मंज़ूरी दे चुकी थी, इस लिये सरहद के हिन्दुस्तान में शरीक होने का तो कोई मतलब ही नहीं था. इस मौक़े पर ख़ुदाई ख़िदमतगारों ने आज़ाद पठानिस्तान का नारा दिया, लेकिन अंग्रेज़ सरकार ने इस बात को मानने से इन्कार कर दिया. और ख़ान बादशाह उस समय बिहार में बापू के साथ दौरा कर रहे थे. एक बार उन्होंने वोटिंग में न शामिल होने का कारन पूछने पर बताया था कि अगर मैं अपने आदमियों को वोटिंग में हिस्सा लेने के लिये कहूँ तो लीग के बहकावे में आई हुई जनता वहाँ फ़िरक़ावाराना दंगे शुरू कर देगी और अगरचे हम वहाँ लीग से कमज़ोर नहीं हैं पर मुझे डर

ہندو اور سکھ بنائے گئے۔ اس وقت سرحد کے کانگریسی پٹھانوں نے کس طرح اپنے ہندو سکھ بھائیوں کی مدد کی۔ اس کا اندازہ تو تب ہی لگ سکتا ہے، جب آپ ادھر سے آئے ہوئے کسی ایماندار ہندو یا سکھ سے بات کریں۔ ایک بار پشاور میں دس ہزار خدائی خدمت گاروں نے کئی دن تک ہندو اور سکھوں کے مکانوں پر پہرہ دیا۔ اس کے علاوہ خان عبدالغنی خاں صاحب نے تو 'ظلم پختون' کے نام سے ایک فوجی سنگٹھن ہی اس لئے کیا تھا، جس سے کہ تھوڑی تعداد والی جاتیوں کی حفاظت کی جا سکے۔ یہی وجہ تھی کہ سرحد میں حالانکہ ہندو اور سکھ صرف ۴-۵ فی صدی تھے، لیکن وہ پنجاب کے بجائے سرحد میں زیادہ حفاظت سے رہے۔

اسی زمانے میں سرحد میں اس بات پر ووٹ لئے گئے کہ سرحدی صوبہ ہندستان میں شریک ہونا چاہیئے یا پاکستان میں۔ اس وقت تک کانگریس پاکستان پر اپنی منظوری دے چکی تھی، اس لئے سرحد کے ہندستان میں شریک ہونے کا تو کوئی مطلب ہی نہیں تھا۔ اس موقع پر خدائی خدمتگاروں نے آزاد پٹھانستان کا نعرہ دیا، لیکن انگریز سرکار نے اس بات کے ماننے سے انکار کر دیا۔ اور خان بادشاہ اس سمے بہار میں باپو کے ساتھ دورہ کر رہے تھے۔ ایک بار انھوں نے ووٹنگ میں نہ شامل ہونے کا کارن پوچھنے پر بتایا تھا کہ اگر میں اپنے آدمیوں کو ووٹنگ میں حصہ لینے کے لئے کہوں تو لیگ کے بہکاوے میں آئی ہوئی جنتا وہاں فرقہ وارانہ دنگے شروع کر دے گی اور اگرچہ ہم وہاں لیگ سے کمزور نہیں ہیں پر مجھے ڈر

है कि सरहद की हिन्दू सिख जनता को बहुत नुक़्सान पहुँचेगा. इस तरह .ख़ुदाई ख़िदमतगारों के हिस्सा न लेने से लीग को कामयाबी हासिल हो गई और सरहद पाकिस्तान में शरीक कर लिया गया.

पाकिस्तान में शरीक होने के बाद 'लीग' की तरफ़ से बादशाह ख़ान पर यह जोर डाला गया कि वह भी 'लीग' में शरीक हो जायँ और इसके बदले में उनके सामने ऊँचा से ऊँचा ओहदा पेश किया गया. .ख़ुद मि० जिन्ना ने उनसे इसके लिये बार-बार इसरार किया, लेकिन अहिंसा का यह देवता अपने उसूलों पर अटल रहा. उसने और उसके हजारों साथियों ने हिन्दू और सिक्खों की सेवा में दिन-रात एक कर दिया. जो हिन्दू सिक्ख वहाँ से आये, उनकी हिफ़ाजत के साथ अपनी हद से बाहर तक पहुँचा देना, उनकी छोड़ी हुई जायदाद की हिफ़ाजत करना, उनकी बहिन बेटियों की आबरू की हिफ़ाजत करना और उनके पास खाने पीने का सामान पहुँचाते रहने का काम .ख़ुदाई ख़िदमतगारों ने इस .ख़ूबी से किया कि उसकी कोई दूसरी मिसाल नहीं मिल सकती. शायद उसी का यह असर है कि सरहद से जो हिन्दू .ख़ुदाई ख़िदमतगार हिन्दुस्तान में आये हैं, वह बड़ी सच्चाई के साथ मुसलमानों को फिर से बसाने के काम में जुटे हुए हैं और उन्होंने मुसीबत ज़दा मुसलमानों की दिल खोलकर ख़िदमत की है. इस तरह इस जमाने में भी एकता का सच्चा सबक़ हमको सरहदी पठानों ने ही सिखाया है.

ख़ान बादशाह और उनके साथी आज भी अपनी इस बात पर अडिग हैं कि वह हिन्दू मुसलमानों को दो क़ौम नहीं मानते और एक ही देश के वासी मानते हैं. उनके इस उसूल से पाकि--

ہے کہ سرحد کی ہندو سکھ جنتا کو بہت نقصان پہنچے گا۔ اس طرح خدائی خدمت گاروں کے حصّہ نہ لینے سے لیگ کو کامیابی حاصل ہوگئی اور سرحد پاکستان میں شریک کر لیا گیا۔

پاکستان میں شریک ہونے کے بعد 'لیگ' کی طرف سے بادشاہ خان پر یہ زور ڈالا گیا کہ وہ بھی 'لیگ' میں شریک ہو جائیں اور اس کے بدلے میں ان کے سامنے اونچے سے اونچا عہدہ پیش کیا گیا۔ خود مسٹر جناح نے اُن سے اس کے لئے بار بار اصرار کیا، لیکن اہنسا کا یہ دیوتا اپنے اصولوں پر اٹل رہا۔ اس نے اور اس کے ہزاروں ساتھیوں نے ہندو اور سکھوں کی سیوا میں دن رات ایک کر دیا۔ جو ہندو سکھ وہاں سے آئے، اُن کو حفاظت کے ساتھ اپنی حد سے باہر تک پہنچا دینا، اُن کی چھوڑی ہوئی جائداد کی حفاظت کرنا، اُن کی بہن بیٹیوں کی آبرو کی حفاظت کرنا اور ان کے پاس کھانے پینے کا سامان پہنچاتے رہنے کا کام خدائی خدمت گاروں نے اس خوبی سے کیا کہ اس کی کوئی دوسری مثال نہیں مل سکتی۔ شاید اسی کا یہ اثر ہے کہ سرحد سے جو ہندو خدائی خدمت گار ہندستان میں آئے ہیں، وہ بڑی سچائی کے ساتھ مسلمانوں کو پھر سے بسانے کے کام میں جٹے ہوئے ہیں اور انھوں نے مصیبت زدہ مسلمانوں کی دل کھول کر خدمت کی ہے۔ اس طرح اس زمانے میں بھی ایکتا کا سچا سبق ہم کو سرحدی پٹھانوں نے ہی سکھایا ہے۔

خان بادشاہ اور ان کے ساتھی آج بھی اپنی اس بات پر اٹل ہیں کہ وہ ہندو مسلمانوں کو دو قوم نہیں مانتے اور ایک ہی دیش کے واسی مانتے ہیں۔ اُن کے اس اصول سے پاکستان

की मौजूदा लीगी सरकार बहुत नाराज़ है और उसी के नतीजे में आज खान बादशाह का पूरा खानदान जेल में है. उनकी लाखों रुपये की जायदाद ज़ब्त कर ली गई है और उनके सैकड़ों साथी गोलियों से भून दिये गये हैं. सरहद की जेलें आज खुदाई खिदमतगारों से भरी हुई हैं और बहुत से देशभक्त पठान काबुल व क़बाइली इलाक़े में जलावतनी की ज़िन्दगी गुज़ार रहे हैं. भला कौन ऐसा है जो उनकी इस क़ुरबानी के आगे सर न झुकाये.

इस तरह तमाम हिन्दुस्तान में आज़ादी की लड़ाई ख़त्म हो चुकी है और उसके साथ ही आज़ादी के सिपाहियों की मुसीबतें भी ख़त्म हो चुकी हैं. अब उनके राज करने के दिन आये हैं, लेकिन सरहद के कांग्रेसी पठान भाइयों को आज भी एक कड़ी जद्दो-जेहद से गुज़रना पड़ रहा है और अपनी सचाई के लिये उनको वह तकलीफ़ें उठानी पड़ रही हैं, जो शायद उनको ब्रिटिश हुकूमत में भी नहीं मिलीं. एक लड़ाई में जीतने के बाद उन्हें दूसरी लड़ाई शुरू करनी पड़ रही है. और कौन कह सकता है कि वह आज न सही तो एक दिन ज़रूर अपनों पर भी अपनी सच्चाई का वैसा ही असर डाल देंगे जैसा उन्होंने ग़ैरों पर डाला था.

کی موجودہ لیگی سرکار بہت ناراض ہے اور اسی کے نتیجے میں آج خان بادشاہ کا پورا خاندان جیل میں ہے۔ ان کی لاکھوں روپئے کی جائداد ضبط کرلی گئی ہے اور ان کے سیکڑوں ساتھی گولیوں سے بھون دئے گئے ہیں۔ سرحد کی جیلیں آج خدائی خدمت گاروں سے بھری ہوئی ہیں اور بہت سے دیش بھکت پٹھان کابل و قبائلی علاقے میں جلاوطنی کی زندگی گذار رہے ہیں۔ بھلا کون ایسا ہے جو ان کی اس قربانی کے آگے سر نہ جھکائے۔

اس طرح تمام ہندستان میں آزادی کی لڑائی ختم ہوچکی ہے اور اس کے ساتھ ہی آزادی کے سپاہیوں کی مصیبتیں بھی ختم ہوچکی ہیں۔ اب ان کے راج کرنے کے دن آئے ہیں، لیکن سرحد کے کانگریسی پٹھان بھائیوں کو آج بھی ایک کڑی جدوجہد سے گذرنا پڑ رہا ہے اور اپنی سچائی کے لئے ان کو وہ تکلیفیں اٹھانی پڑ رہی ہیں، جو شاید ان کو برٹش حکومت میں بھی نہیں ملیں۔ ایک لڑائی میں جیتنے کے بعد انھیں دوسری لڑائی شروع کرنی پڑ رہی ہے۔ اور کون کہہ سکتا ہے کہ وہ آج نہ سہی تو ایک دن ضرور اپنوں پر بھی اپنی سچائی کا ویسا ہی اثر ڈال دیں گے جیسا انھوں نے غیروں پر ڈالا تھا۔

अज़ीज़न

(एक ऐतिहासिक एकांकी)

(सेठ गोविन्द दास)

मुख्य पात्र

अज़ीज़न—एक गणिका

उस्ताद जी—उसका गुरु

मुन्शी जी—उसका कारिन्दा

स्थान—कानपुर

उपक्रम

स्थान—अज़ीज़न के मकान का बैठकखाना

समय—सन् १८५६ की एक रात

[बैठकखाना किसी भी राजा या नवाब के बैठकखाने से कम नहीं दिखता. दिवालों और छत पर सुन्दर चित्रकारी है और जगह-जगह पर बड़े-बड़े शीशे लगे हुए हैं. दरवाज़े यद्यपि उस ज़माने के दरवाज़ों के समान छोटे-छोटे हैं, लेकिन उनकी चौखटों और किवाड़ों पर खुदाव का काम होने के कारण बहुत खूब सूरत दिखाई पड़ते हैं. दरवाज़ों पर कमख्वाब के महराबदार परदे पड़े हुए हैं, जो दरवाज़ों के दोनों ओर कलाबत्तू की मोटी-मोटी डोरियों से बँधे गये हैं. छत से काँच के झाड़ लटक रहे हैं, जिनके हर एक फ़ानूस में मोमबत्ती जल रही है. इन सैकड़ों मोमबत्तियों की वजह

एकांकी = एक ऐक्ट. गणिका = गाने वाली तवायफ़. उपक्रम = तमहीद.

عزیزن

(ایک اتہاسک ایکانکی)

(سیٹھ گووند داس)

(مکھ پاتر)

عزیزن - ایک گنیکا

استاد جی - اس کا گرو

منشی جی - اس کا کارندہ

استھان - کانپور

اپکرم

استھان - عزیزن کے مکان کا بیٹھک خانہ

سمے - ۱۸۵۶ کی ایک رات

[بیٹھک خانہ کسی بھی راجا یا نواب کے بیٹھک خانے سے کم نہیں دکھتا۔ دیواروں اور چھت پر سندر چترکاری ہے اور جگہ جگہ پر بڑے بڑے شیشے لگے ہوئے ہیں۔ دروازے یدیپی اس زمانے کے دروازوں کے سمان چھوٹے چھوٹے ہیں، لیکن ان کی چوکھٹوں اور کواڑوں پر کھداؤ کا کام ہونے کے کارن بہت خوب صورت دکھائی پڑتے ہیں۔ دروازوں پر کمخواب کے محراب دار پردے پڑے ہوئے ہیں، جو دروازوں کے دونوں اور کلابتو کی موٹی موٹی ڈوریوں سے باندھے گئے ہیں۔ چھت سے کانچ کے جھاڑ لٹک رہے ہیں، جن کے ہر ایک فانوس میں موم بتی جل رہی ہے۔ ان سیکڑوں موم بتیوں کی وجہ

ایکانکی = ایک ایکٹ۔ گنیکا = گانے والی طوائف۔ اپکرم = تمہید
یدیپی = حالانکہ۔

के कमरे में अच्छी रोशनी फैली हुई है. कमरे की ज़मीन पर मोटा रंगीन क़ालीन है और इस पर बहुत बड़ी गद्दी तथा गद्दी पर कई मसनद हैं. गद्दी और मसनद कमख़ाब के हैं. इन पर सफ़ेद ढाके की मलमल की चादर और खोलियाँ हैं, जिनसे इनके अन्दर का कमख़ाब चमक रहा है. गद्दी के सामने चाँदी की चौकियों पर सोने के पान-दान, गुलाब पाश, हुक़्क़ा, पीकदान इत्यादि रखे हैं. कमरे में अकेली अज़ीज़न इधर उधर घूमती हुई गा रही है. अज़ीज़न की उम्र २३,२४ वर्ष के क़रीब जान पड़ती है. वह गोरे रंग की कुछ ऊँची ढले हुए से शरीर की अत्यन्त सुन्दर स्त्री है. मूल्यवान कमख़ाब का पेशवाज़ पहने हुए है. उसके अंग प्रत्यंगों में बेश क़ीमती जड़ाऊ ज़ेवर हैं. रोशनी के सबब इन आभूषणों के नगीनों में से किरण सी निकल रही है.]

गान

कोई मुझे सताये क्यों ?
  कोई मुझे रुलाये क्यों ?
मैंने किसी का क्या किया,
  कोई मुझे दुखाये क्यों ?
मेरी जवान ज़िन्दगी,
  मेरी जवान हसरतें ?
मेरे हसीन ख़्वाब को,
  ठोकर कोई लगाई क्यों ?

इत्यादि = वग़ैरा. आभूषण = ज़ेवर.

سے کمرے میں اچھی روشنی پھیلی ہوئی ہے۔ کمرے کی زمین پر موٹا رنگین قالین ہے اور اس پر بہت بڑی گدی تھا گدی پر کئی مسند ہیں۔ گدی اور مسند کمخواب کے ہیں۔ ان پر سفید ڈھاکے کی ململ کی چادر اور کھولیاں ہیں، جن سے ان کے اندر کا کمخواب چمک رہا ہے۔ گدی کے سامنے چاندی کی چوکیوں پر سونے کے پاندان، گلاب پاش، حقہ، پیکدان اتیادی رکھے ہیں۔ کمرے میں اکیلی عزیزن ادھر ادھر گھومتی ہوئی گا رہی ہے۔ عزیزن کی عمر ۲۳، ۲۴ ورش کے قریب جان پڑتی ہے۔ وہ گورے رنگ کی کچھ اونچی ڈھلے ہوئے سے شریر کی اتینت سندر استری ہے۔ مولیوان کمخواب کا پیشواز پہنے ہوئے ہے۔ اس کے انگ پر تینگوں میں بیش قیمتی جڑاؤ زیور ہیں۔ روشنی کے سبب ان آبھوشنوں کے نگینوں میں سے کرن سی نکل رہی ہے۔]

گان

کوئی مجھے ستائے کیوں ؟
  کوئی مجھے رلائے کیوں ؟
میں نے کسی کا کیا کیا ،
  کوئی مجھے دکھائے کیوں ؟
میری جوان زندگی ،
  میری جوان حسرتیں !
میرے حسین خواب کو ،
  ٹھوکر کوئی لگائے کیوں ؟

اتیادی = وغیرہ۔ آبھوشن = زیور

मेरी ख़ुशी का बाग़ अब,
फूला फला गमक रहा,
उससे जले कोई, मगर,
कोई उसे जलाये क्यों?
(श्री कृष्ण दास)

[गाना पूरा होते होते अज़ीज़न एक शीशे के सामने जाकर खड़ी हो जाती है. कुछ देर निस्तब्धता.]

अज़ीज़न—(शीशे में अपने को देखते हुए अपने को ही संबोधन कर) तो........तो आज........आज तू चौबीस साल की होकर पच्चीसवें साल में क़दम रख रही है. लेकिन.........लेकिन दर असल दुनिया में आई थी क़रीब पच्चीस साल पहले. दस महीने माँ के पेट में रही और फिर इतने सालों से बाहर. (कुछ रुक कर) किसकी मेहरबानी से माँ के पेट में आई?.....पता नहीं...न इस सवाल का कोई जवाब मिला और.........और न कभी मिल सकता.........फिर.........फिर भी हर वक़्त यही सवाल दिल में उठा करता है,....एक ख़ास तरह की तड़प के साथ उठा करता है,.........और.........और शायद हमेशा इसी...हाँ इसी तरह उठा करेगा.....किस.....किस तवायफ़ की लड़की के बाप का ठीक पता रहता है? और किस माँ को पता रहता है,.........वह.....वह भी तवायफ़...किसी फ़ख़्र की चीज़ नहीं. (कुछ रुक कर) लेकिन.........लेकिन, अज़ीज़न, इस ख़ूबसूरती (चारों तरफ़ देख कर फिर शीशे में देखते हुए) इस शानो शौकत से ज़्यादा फ़ख़्र की दुनिया में और कोई चीज़ है भी?...कानपुर और कानपुर ही क्या दूर-दूर तक ऐ अज़ीज़न, कौन

میری خوشی کا باغ اب،
پھولا پھلا گمک رہا،
اس سے جلے کوئی مگر،
کوئی اُسے جلائے کیوں؟
(شری کرشن داس)

[گانا پورا ہوتے ہوتے عزیزن ایک شیشے کے سامنے جاکر کھڑی ہو جاتی ہے۔ کچھ دیر نستبدھتا۔]

عزیزن۔ (شیشے میں اپنے کو دیکھتے ہوئے اپنے کو ہی سنبودھن کر) تو...... تو آج...... آج تو چوبیس سال کی ہوکر پچیسویں سال میں قدم رکھ رہی ہے۔ لیکن...... لیکن دراصل دنیا میں آئی تھی قریب پچیس سال پہلے۔ دس مہینے ماں کے پیٹ میں رہی اور پھر اتنے سالوں سے باہر۔ (کچھ رک کر) کس کی مہربانی سے ماں کے پیٹ میں آئی؟.... پتہ نہیں... نہ اس سوال کا کوئی جواب ملا اور...... اور نہ کبھی مل سکتا ہے...... پھر.... پھر بھی ہر وقت یہی سوال دل میں اٹھا کرتا ہے،.... ایک خاص طرح کی تڑپ کے ساتھ اٹھا کرتا ہے...... اور.... اور شاید ہمیشہ اسی... ہاں اسی طرح اٹھا کرے گا.... کس.... طوائف کی لڑکی کے باپ کا ٹھیک پتہ رہتا ہے؟ اور جس ماں کو پتہ رہتا ہے،.... وہ .... وہ بھی طوائف...... کسی فخر کی چیز نہیں۔ (کچھ رک کر) لیکن..... لیکن، عزیزن، اس خوبصورتی (چاروں طرف دیکھ کر پھر شیشے میں دیکھتے ہوئے) اس شان و شوکت سے زیادہ فخر کی دنیا میں اور کوئی چیز ہے بھی؟.... کانپور اور کانپور ہی کیا دور دور تک اے عزیزن، کون

तेरी खूबसूरती, कौन तेरी नजाकत, कौन तेरी दौलत, कौन तेरी शान और कौन तेरी ताक़त का मुक़ाबला कर सकता है ?..... राजाओं और नवाबों की ड्योढ़ी पर भी इतने लोग क़दमबोसी के लिये हाजिर न होते होंगे, जितने इस दरवाजे पर आते हैं....अरे, जिन राजाओं और नवाबों के यहाँ दूसरे सलाम बजाते हैं, वह राजा नवाब भी यहाँ चक्कर लगाते हैं...और...और राजा नवाब ही नहीं, दुनिया में जितने भी ओहदों की इज़्ज़त आबरू है, वह तमाम—महन्त और गुसाईं, सेठ और साहूकार हर तरह के दौलतमन्द और अहलकार....आज.....आज तेरी साल गिरह है. आज यहाँ हर तरह के लोगों की एक नुमायश सी हो जायगी और........और यह हज़रात तेरे लिये जो सौग़ातें लायेंगे उनकी भी नुमायश....फिर...फिर यह सारे के सारे तेरी आँखों के इशारे पर जैसा तू चाहे वैसा नाच नाचने को तैयार, जो तू चाहे वह करने को तैयार....अरे. तू क्या चाहती है, यह...यह तेरी निगाहों से भाँपने की कोशिश किया करते हैं....किस...किस में इतनी ताक़त है, जितनी तुझ में ? जो...जो काम बड़ी-बड़ी फ़ौजें नहीं कर सकतीं वह.....वह कर सकती हैं तेरी आँखें ! (कुछ रुक कर) पर........पर जिस...जिस ड्योढ़ी पर इतने इज़्ज़त-आबरू वाले चक्कर काटा करते हैं, ख़ाक छाना करते हैं, जहाँ का हुक्म बजाने को सिर आँखों पर तैयार रहते हैं, उसे...उसे दुनिया इज़्ज़त की नज़र से नहीं देखती, बल्कि नीची...कितनी नीची निगाह से देखी जाती है वह ?...तवायफ़ का घर !...रंडी का कोठा ! ..इन इज़्ज़त दारों की आबरू यहाँ आने से नहीं घटती और यहाँ की आबरू

تیری خوبصورتی، کون تیری نزاکت، کون تیری دولت، کون تیری شان اور کون تیری طاقت کا مقابلہ کرسکتا ہے؟ ..... راجاؤں اور نوابوں کی ڈیوڑھی پر بھی اتنے لوگ قدمبوسی کے لئے حاضر نہ ہوتے ہوں گے، جتنے اس دروازے پر آتے ہیں..... ارے، جن راجاؤں اور نوابوں کے یہاں دوسرے سلام بجاتے ہیں، وہ راجا نواب بھی یہاں چکر لگاتے ہیں..... اور..... اور راجا نواب ہی نہیں، دنیا میں جتنے بھی عہدوں کی عزت آبرو ہے، وہ تمام — مہنت اور گسائیں، سیٹھ اور ساہوکار ہر طرح کے دولت مند اور اہلکار..... آج ..... آج تیری سالگرہ ہے۔ آج یہاں ہر طرح کے لوگوں کی ایک نمائش سی ہو جائے گی اور...... اور یہ حضرات تیرے لئے جو سوغات لائیں گے اُن کی بھی نمائش ..... پھر ..... پھر یہ سارے کے سارے تیری آنکھوں کے اشارے پر جیسا تو چاہے ویسا ناچ ناچنے کو تیار، جو تو چاہے وہ کرنے کو تیار..... ارے۔ تو کیا چاہتی ہے، یہ ..... یہ تیری نگاہوں سے بھانپنے کی کوشش کیا کرتے ہیں..... کس..... کس میں اتنی طاقت ہے، جتنی تجھ میں؟ جو ..... جو کام بڑی فوجیں نہیں کرسکتیں وہ ..... وہ کرسکتی ہیں تیری آنکھیں! (کچھ رک کر) پر..... پر جس ..... جس ڈیوڑھی پر اتنے عزت آبرو والے چکر کاٹا کرتے ہیں، خاک چھانا کرتے ہیں، جہاں کا حکم بجانے کو سر آنکھوں پر تیار رہتے ہیں، اُسے ..... اُسے دنیا عزت کی نظر سے نہیں دیکھتی، بلکہ نیچی ..... کتنی نیچی نگاہ سے دیکھی جاتی ہے وہ؟ ..... طوائف کا گھر! ..... رنڈی کا کوٹھا! ... ان عزت داروں کی آبرو یہاں آنے سے نہیں گھٹتی اور یہاں کی آبرو

इनके आने से नहीं बढ़ती. (कुछ रुक कर) उफ़ ! (उसका मुख एक दम उतर जाता है. फिर कुछ रुककर, अब इधर उधर टहलते हुए लंबी साँस लेकर) जब यह याद आता है, तब...तब भूल जाती हूँ इस सारी ख़ूबसूरती को, भूल जाती हूँ इस तमाम दौलत को. भूल जाती हूँ सब शानोशौकत और ताक़त को......और...और जब याद आता है कि (फिर शीशे के सामने खड़े होकर) चार दिनों की चाँदनी के बाद उम्र ढलते ही यह सब भी ख़त्म हो जायगा, तब .. तब तो दिल पर साँप सा लोट जाता है.........और. ....और आज ....आज भी तो (उँगली को शीशे में अपने सिर से पैर तक घुमाते हुए) इसे...इसे बेच करही (चारों तरफ़ दृष्टि घुमाकर) यह सब क़ायम रखा जा रहा है......कैसा...कैसा रोज़गार है यह ! (फिर घूमते हुए)........अनाज का नहीं, कपड़े का नहीं, सोने-चाँदी का नहीं, हीरे मोती का नहीं, किसी बेजान चीज़ का नहीं, गाय, बैल, बकरी, घोड़े जानदार चीज़ों का नहीं—जब ग़ुलाम और बाँदियाँ थीं, तब ....तब इन्सान के जिस्मों की ख़रीद बिक्री का ही रोज़गार होता था, पर.........पर वह होता था दूसरे के जिस्मों का, अपने ख़ुद के जिस्म का नहीं.........शायद ...शायद तवायफ़ के सिवा अपने ख़ुद के जिस्म को रोज़गार की चीज़ किसी भी रोज़गारी को नहीं बनाना पड़ती और.........और फिर इस रोज़गार में रोज़गारी चीज़ की ख़रीद तो होती ही नहीं, बिक्री.........लगातार बिक्री ही जारी रहती है. क्या क्या करके ख़रीदारों को ललचाना पड़ता है....और सबसे बड़ी.........सबसे तकलीफ़देह बात जो करनी पड़ती है वह है—जिसके लिये दिल में सख़्त से सख़्त नफ़रत होती है, उसके

ان کے آنے سے نہیں بڑھتی۔ (کچھ رک کر) اُف ! (اس کا مکھ ایک دم اُتر جاتا ہے۔ پھر کچھ رک کر، اب اِدھر اُدھر ٹہلتے ہوئے لمبی سانس لیکر) جب یہ یاد آتا ہے، تب.... تب بھول جاتی ہوں اس ساری خوبصورتی کو، بھول جاتی ہوں اس تمام دولت کو، بھول جاتی ہوں سب شان و شوکت اور طاقت کو.... اور.... اور جب یاد آتا ہے کہ (پھر شیشے کے سامنے کھڑے ہوکر) چار دنوں کی چاندنی کے بعد عمر ڈھلتے ہی یہ سب بھی ختم ہو جائے گا، تب.... تب تو دل پر سانپ سا لوٹ جاتا ہے.... اور.... اور آج.... آج بھی تو (اُنگلی کو شیشے میں اپنے سر سے پیر تک گھماتے ہوئے) اسے.... اسے بیچ کر ہی (چاروں طرف دِشٹی گھما کر) یہ سب قائم رکھا جا رہا ہے.... کیسا.... کیسا روزگار ہے یہ ؟ (پھر گھومتے ہوئے).... اناج کا نہیں، کپڑے کا نہیں، سونے چاندی کا نہیں، ہیرے موتی کا نہیں، کسی بے جان چیز کا نہیں، گائے، بیل، بکری، گھوڑے جاندار چیزوں کا نہیں — جب غلام اور باندیاں تھیں، تب.... تب انسان کے جسموں کی خرید بکری کا ہی روزگار ہوتا تھا، پر.... پر وہ ہوتا تھا دوسرے کے جسموں کا، اپنے خود کے جسم کا نہیں.... شاید.... شاید طوائف کے سوا اپنے خود کے جسم کو روزگار کی چیز کسی بھی روزگاری کو نہیں بنانا پڑتی اور.... اور پھر اس روزگار میں روزگاری چیز کی خرید تو ہوتی ہی نہیں، بکری.... لگاتار بکری ہی جاری رہتی ہے۔ کیا کیا کرکے خریداروں کو للچانا پڑتا ہے.... اور سب سے بڑی.... سب سے تکلیف دہ بات جو کرنی پڑتی ہے وہ ہے — جس کے لئے دل میں سخت سے سخت نفرت ہوتی ہے، اس کے

लिये भी मुहब्बत.........अज़हद मुहब्बत का दिखावा. उफ़ कैसी बदक़िस्मत हूँ मैं...... कैसा.........कैसा बुरा है यह पेशा. (कुछ रुक कर)......कितनी.........कितनी कोशिश करती हूँ (फिर शीशे के सामने खड़े होकर) तुझे....तुझे देख कर यह सब भूलने की, (चारों तरफ़ देख कर) कितनी.........कितनी कोशिश करती हूँ, इस सब में खो जाने की, लेकिन.........लेकिन इन सब ख़यालात की दिल में ऐसी खिचड़ी पका करती है कि चैन ही मिलना दुश्वार है. (कुछ रुक कर) चैन !.........हाँ, चैन तभी.........तभी मिल सकता है, जब (चारों तरफ़ देख कर) यह सब कुछ और.....और (उँगली को शीशे में अपने सिर से पैर तक घुमाते हुए) यह सब कुछ उस्ताद जी के कहने के मुताबिक़ किसी ऐसे काम के काम आ जाय जिस काम को दुनिया इज़्ज़त की नज़र से देखती है, जिसे तारीख़ इज़्ज़त का काम कहती है. (कुछ रुककर) और.........और उस्तादजी तो कहते थे,.........सुनती.........सुनती है न अज़ीजन. शायद वह दिन दूर नहीं है जब ऐसा मौक़ा आ जायगा. (फिर कुछ रुक कर) इतना.........इतना ही नहीं कि उस वक़्त तू (चारों तरफ़ देख कर) इस सबको और (फिर उसी तरह अपने सिर से पैर तक उँगली घुमाकर) इस सब को उस काम में लगा सकेगी. लेकिन ....लेकिन अपने तमाम मेहरबानों.....नहीं...नहीं ख़रीदारों को भी उस काम के लिये काम में ले सकेगी. और उस दिन तू...तू अपने को बदक़िस्मत समझेगी व ख़ुशक़िस्मत ? ....उस दिन...उस दिन क्या तू यह न समझेगी कि बुरे पेशे से कमाई हुई दौलत भी अच्छे काम में लगाई जा सकती है (कुछ रुक कर इधर-उधर घूमते हुए फिर गाने लगती है.)

لئے بھی محبت .... ازحد محبت کا دکھاوا۔ اُف کیسی بدقسمت ہوں میں..... کیسا..... کیسا بُرا ہے یہ پیشہ۔ (کچھ رک کر)...... کتنی..... کتنی کوشش کرتی ہوں (پھر شیشے کے سامنے کھڑے ہوکر) تجھے ..... تجھے دیکھ کر یہ سب بھولنے کی، (چاروں طرف دیکھ کر) کتنی... کتنی کوشش کرتی ہوں، اس سب میں کھو جانے کی، لیکن..... لیکن ان سب خیالات کی دل میں ایسی کھچڑی پکا کرتی ہے کہ چین ہی ملنا دشوار ہے۔ (کچھ رک کر) چین !......... ہاں، چین تبھی...... تبھی مل سکتا ہے، جب (چاروں طرف دیکھ کر) یہ سب کچھ اور...... اور (انگلی کو شیشے میں اپنے سر سے پیر تک گھماتے ہوئے) یہ سب کچھ اُستاد جی کے کہنے کے مطابق کسی ایسے کام کے کام آجائے جس کام کو دنیا عزت کی نظر سے دیکھتی ہے، جسے تاریخ عزت کا کام کہتی ہے۔ (کچھ رک کر) اور..... اور اُستاد جی تو کہتے تھے،...... سنتی..... سنتی ہے نہ عزیزن، شاید وہ دن دور نہیں ہے جب ایسا موقعہ آجائے گا۔ (پھر کچھ رک کر) اتنا...... اتنا ہی نہیں کہ اس وقت تو (چاروں طرف دیکھکر) اس سب کو اور (پھر اسی طرح اپنے سر سے پیر تک اُنگلی گھما کر) اس سب کو اُس کام میں لگا سکے گی۔ لیکن......... لیکن اپنے تمام مہربانوں...... نہیں...... نہیں خریداروں کو بھی اس کام کے لئے کام میں لے سکے گی۔ اور اُس دن تو..... تو اپنے کو بدقسمت سمجھے گی و خوش قسمت ؟ ...... اس دن..... اس دن کیا تو یہ نہ سمجھے گی کہ بُرے پیشے سے کمائی دولت بھی اچھے کام میں لگائی جاسکتی ہے (کچھ رک کر ادھر اُدھر گھومتے ہوئے پھر گانے لگتی ہے)

गान

जफ़ाकारियाँ हैं, सितमगारियाँ हैं,
मज़ालिम की हर सिम्त तैयारियाँ हैं.
वफ़ा की अदायें ग़ज़ब कर रही हैं
लुटे जाते हैं इश्क़ के चाँद तारे!
वहाँ मय है, मीना है, रंगीनियाँ हैं,
यहाँ अश्के बाराँ है, ग़मगीनियाँ हैं.
वहाँ शोख़ लहरें हैं, है चुलबुलाहट
चली जा रही हूँ किनारे-किनारे!
यह सच है कि लुटती है दुनिया हमारी,
करूँ कैसे तुमसे शिकायत तुम्हारी.
हमारा तुम्हारा ख़ुदा ही है हाफ़िज़,
नहीं बस की है यह हमारे, तुम्हारे!

(श्री कृष्ण दास)

[गान पूरा होते-होते उस्ताद जी का प्रवेश! उस्ताद जी की उम्र उनकी लंबी सफ़ेद दाढ़ी, बड़ी-बड़ी सफ़ेद मूछों और बालों के सफ़ेद पट्टों के कारण क़रीब ६० वर्ष की मालूम होती है. उस्ताद जी गेहुएँ रंग का ऊँचा, पूरा, मोटा ताज़ा आदमी है. चपकन और पाजमा पहने हुए है. सिर पर साफ़ा है. पर कान के पास बालों के पट्टे दिखाई पड़ते हैं. उस्ताद जी के आने की आहट पाकर अज़ीज़न उसकी तरफ़ देखती है. उस्ताद जी को देख कर उसकी ओर वह आदाब बजाती है.]

प्रवेश=दाख़िला. मज़ालिम=अत्याचारों. मय=शराब. मीना=

جفاکاریاں ہیں، ستمگاریاں ہیں
مظالم کی ہر سمت تیاریاں ہیں
وفا کی ادائیں غضب کر رہی ہیں
لٹے جاتے ہیں عشق کے چاند تارے!
وہاں مے ہے، مینا ہے، رنگینیاں ہیں،
یہاں اشک باراں ہے، غمگینیاں ہیں۔
وہاں شوخ لہریں ہیں، ہے چلبلاہٹ
چلی جا رہی ہوں کنارے کنارے!
یہ سچ ہے کہ لٹتی ہے دنیا ہماری،
کروں کیسے تم سے شکایت تمہاری۔
ہمارا تمہارا خدا ہی ہے حافظ،
نہیں بس کی ہے یہ ہمارے، تمہارے!

(شری کرشن داس)

[گانا پورا ہوتے ہوتے استاد جی کا پرویش! استاد جی کی عمر ان کی لمبی سفید داڑھی، بڑی بڑی سفید مونچھوں اور بالوں کے سفید پٹوں کے کارن قریب ۶۰ برس کی معلوم ہوتی ہے۔ استاد جی گیہوئیں رنگ کا اونچا، پورا، موٹا تازہ آدمی ہے۔ چپکن اور پائجامہ پہنے ہوئے ہے۔ سر پر صافہ ہے۔ پر کان کے پاس بالوں کے پٹے دکھائی پڑتے ہیں۔ استاد جی کے آنے کی آہٹ پاکر عزیزن اس کی طرف دیکھتی ہے۔ استاد جی کو دیکھ کر اس کی اور وہ آداب بجاتی ہے۔]

پرویش = داخلہ۔ مظالم = اتیاچاروں۔ مے = شراب۔ مینا = صراحی۔ اشک باراں = برستے آنسو۔ حافظ = رکشک۔

उस्ताद जी—(तसलीम करते हुए) मुबारक हो, मुबारक हो, यह पच्चीसवीं सालगिरह.

अज़ीज़न—(मुस्कराकर) शुक्रिया के सिवा और क्या कहूँ. तशरीफ़ रखिये.

[दोनों क़ालीन पर बैठ जाते हैं.]

उस्ताद जी—(चपकन के अन्दर से एक कटार निकाल कर) इस सालगिरह पर यह सौग़ात है. (कटार अज़ीज़न को देता है)

अज़ीज़न—(कटार लेकर उसे देखते हुए) अच्छा, इस सालगिरह पर तो आपने अजीब सौग़ात दी.

उस्ताद जी—मुल्क की इस वक़्त की हालत देखते हुए शायद यही सौग़ात सबसे ज़्यादा काम में आने वाली चीज़ होगी. अज़ीज़न, हम लोगों की तैयारी पूरी-पूरी हो चुकी है. हमारे अवध के बादशाह वाजिदअली शाह को तो इन बदज़ात अंग्रेज़ों ने कलकत्ते भेज दिया लेकिन दिल्ली के शहंशाह बहादुरशाह हमारे साथ हो गये. किस मेहनत और तन्देही से नाना साहब और दूसरे कई शख़्सों ने सारी तैयारी की है. दिल्ली की बादशाहत के झन्डे के नीचे एक दफ़ा फिर सारे हिन्दू और मुसलमान इत्तफ़ाक़ के साथ एक ही तारीख़ को आज़ादी की इस लड़ाई को शुरू करेंगे. अरे ! इन मुट्ठी भर समन्दर पार से आये हुए लुटेरों का पता न लगेगा, पता. कितने लोग अपना सब कुछ निसार करने को तैयार हुए हैं. इन अंग्रेज़ों की हिन्दुस्तानी पल्टन तक इनके साथ नहीं है. कौन इन शैतानों के साथ रह सकता है. (चारों तरफ़ देख कर) अज़ीज़न तुम भी अपना सब कुछ तो इस काम के लिये निसार कर देना तब

اُستاد جی۔(تسلیم کرتے ہوئے) مبارک ہو، مبارک ہو، یہ پچیسویں سال گرہ۔

عزیزن۔(مسکرا کر) شکریہ کے سوا اور کیا کہوں۔ تشریف رکھیئے۔

[دونوں قالین پر بیٹھ جاتے ہیں]

اُستاد جی۔(چپکن کے اندر سے ایک کٹار نکال کر) اس سال گرہ پر یہ سوغات ہے۔(کٹار عزیزن کو دیتا ہے)

عزیزن۔(کٹار لے کر اُسے دیکھتے ہوئے) اچھا، اس سال گرہ پر تو آپ نے عجیب سوغات دی۔

اُستاد جی۔ ملک کی اس وقت کی حالت دیکھتے ہوئے شاید یہی سوغات سب سے زیادہ کام میں آنے والی چیز ہوگی۔ عزیزن، ہم لوگوں کی تیاری پوری پوری ہو چکی ہے۔ ہمارے اودھ کے بادشاہ واجد علی شاہ کو تو ان بدذات انگریزوں نے کلکتہ بھیج دیا لیکن دلّی کے شہنشاہ بہادر شاہ ہمارے ساتھ ہو گئے۔ کس محنت اور تندہی سے نانا صاحب اور دوسرے کئی شخصوں نے ساری تیاری کی ہے۔ دلّی کی بادشاہت کے جھنڈے کے نیچے ایک دفعہ پھر سارے ہندو اور مسلمان اتفاق کے ساتھ ایک ہی تاریخ کو آزادی کی اس لڑائی کو شروع کریں گے۔ ارے! ان مٹھی بھر سمندر پار سے آئے ہوئے لٹیروں کا پتہ نہ لگے گا، پتہ۔ کتنے لوگ اپنا سب کچھ نثار کرنے کو تیار ہوئے ہیں۔ ان انگریزوں کی ہندوستانی پلٹن تک ان کے ساتھ نہیں ہے۔ کون ان شیطانوں کے ساتھ رہ سکتا ہے۔(چاروں طرف دیکھ کر) عزیزن تم بھی اپنا سب کچھ تو اس کام کے لئے نثار کر دینا

कर ही चुकी हो, अपने यहाँ आने वाले खास खास मेहमानों से भी वादे ले लिये हैं कि जिस काम में तुम चाहोगी वह तुम्हें मदद देंगे. लेकिन इस कटार से तुम ख़ुद भी अगर मुल्क के किसी दुश्मन का काम तमाम कर सको...(चुप हो जाता है.)

अज़ीज़न—(प्रसन्नता से) उस्ताद जी, आपने मुझे बचपन में खिलाया है, आपने मुझे तालीम दी है, आपने ही मुझे गन्दे से गन्दा पेशा करते हुए भी वक़्त पर अपना फ़र्ज़ अदा करने के लिये तैयार किया है, और आज...आज आप मेरी सालगिरह पर यह सौग़ात देकर मुझमें जो हिम्मत भर रहे हैं.........क्या.........क्या कहूँ मैं.

(आँखों में आँसू भर आते हैं.)

[तबलची और सारंगी बजाने वाले तबला और सारंगियाँ लेकर आते हैं. तबला और सारंगियाँ क़ालीन पर रखकर सब अज़ीज़न को मुबारक बादियाँ दे देकर एक-एक अशरफ़ी नज़र करते हैं. तबला और सारंगियों का मिलाया जाना आरंभ होता है. अब तो आने वालों का ताँता सा लग जाता है. इन में राजा, नवाब, अपने-अपने मुसाहिबों के साथ, सेठ साहूकार और अनेक प्रतिष्ठित-प्रतिष्ठित व्यक्ति हैं. एक महन्त भी है. कौन राजा कौन नवाब और कौन क्या है, यह अज़ीज़न के बार-बार खड़े हो होकर इनके स्वागत और सलाम कर उसके द्वारा किये गये सम्बोधन से मालूम होता है. सभी लोग बहुमूल्य जेवर, कपड़ों आदि के बड़े-बड़े उपहार लाये हैं. सब लोग गद्दी पर बैठते हैं. सौग़ातें एक ओर रखी जाती हैं. सचमुच मनुष्यों और वस्तुओं की एक नुमाइश सी हो जाती है. सब

کر ہی چکی ہو، اپنے یہاں آنے والے خاص خاص مہمانوں سے بھی وعدے لے لئے ہیں کہ جس کام میں تم چاہوگی وہ تمہیں مدد دیں گے۔ لیکن اس کٹار سے تم خود بھی اگر ملک کے کسی دشمن کا کام تمام کر سکو.....

(چپ ہو جاتا ہے)

عزیزن ۔ (پرسنتا سے) اُستاد جی، آپ نے مجھے بچپن میں کھلایا ہے، آپ نے مجھے تعلیم دی ہے، آپ نے ہی مجھے گندے سے گندا پیشہ کرتے ہوئے بھی وقت پر اپنا فرض ادا کرنے کے لئے تیار کیا ہے، اور آج.... آج آپ میری سالگرہ پر یہ سوغات دیکر مجھ میں جو ہمت بھر رہے ہیں.... کیا..... کیا کہوں میں۔

(آنکھوں میں آنسو بھر آتے ہیں)

[طبلچی اور سارنگی بجانے والے طبلہ اور سارنگیاں لیکر آتے ہیں۔ طبلہ اور سارنگیاں قالین پر رکھ کر سب عزیزن کو مبارک بادیاں دیدیکر ایک ایک اشرفی نظر کرتے ہیں۔ طبلہ اور سارنگیوں کا ملایا جانا آرمبھ ہوتا ہے۔ اب تو آنے والوں کا تانتا سا لگ جاتا ہے۔ ان میں راجا، نواب، اپنے اپنے مصاحبوں کے ساتھ، سیٹھ ساہوکار اور انیک پرتشٹھت پرتشٹھت ویکتی ہیں۔ ایک مہنت بھی ہے۔ کون راجا کون نواب اور کون کیا ہے، یہ عزیزن کے بار بار کھڑے ہو ہو کر ان کے سواگت اور سلام کر اس کے دوارا کئے گئے سمبودھن سے معلوم ہوتا ہے۔ سبھی لوگ بہومولیہ زیور، کپڑوں آدی کے بڑے بڑے اپہار لائے ہیں۔ سب لوگ گدی پر بیٹھتے ہیں۔ سوغاتیں ایک اور رکھی جاتی ہیں۔ واقعی منشیوں اور وستوؤں کی ایک نمائش سی ہو جاتی ہے۔ سب

پرتشٹھت = عزت دار۔

अज़ीज़न को जन्म गांठ की बधाइयाँ देते हैं. अब अज़ीज़न का नाच और गाना शुरू होता है.]

गान

नई जवानी, नई उमंगें,
नये नये सब काम रे!
नया सवेरा दम-दम दमके,
चम-चम चमके शाम रे!
सोने के दिन बने हमारे,
औ चांदी की रात रे!
मस्त जवानी मुझको देती,
ख़ुशियों के सौग़ात रे!
नई रागिनी, नये तराने,
नये सुरीले गीत रे!
गाती रहूँ ज़िन्दगी भर मैं,
मधुर प्रेम-संगीत रे! [श्री कृष्ण दास]

[यवनिका]

पहला दृश्य

स्थान—अज़ीज़न के मकान का बैठकख़ाना.

समय—सन् १८५७ का एक प्रातः काल.

[दृश्य वही है जो उपक्रम में था, लेकिन दिन होने के कारण झाड़ों में मोम बत्तियाँ नहीं जल रही हैं. उपक्रम में चाँदी की चौकियों पर सोने का जो सामान सजा हुआ था वह भी नहीं है, अज़ीज़न

यवनिका = परदा. प्रातःकाल = सुबह. दृश्य = सीन.

عزیزن کو جنم گانٹھ کی بدھائیاں دیتے ہیں. اب عزیزن کا ناچ اور گانا شروع ہوتا ہے.]

گان

نئی جوانی، نئی امنگیں
نئے نئے سب کام رے!
نیا سویرا دم دم دمکے،
چم چم چمکے شام رے!
سونے کے دن بنے ہمارے،
اَو چاندی کی رات رے!
مست جوانی مجھکو دیتی،
خوشیوں کے سوغات رے!
نئی راگنی، نئے ترانے
نئے سریلے گیت رے!
گاتی رہوں زندگی بھر میں،
مدھر پریم سنگیت رے! (شری کرشن داس)

[یونیکا]

پہلا درشیہ

استھان - عزیزن کے مکان کا بیٹھک خانہ.

سمے - ۱۸۵۷ کا ایک پراتہ کال.

[درشیہ وہی ہے جو اپکرم میں تھا، لیکن دن ہونے کے کارن جھاڑوں میں موم بتیاں نہیں جل رہی ہیں. اپکرم میں چاندی کی چوکیوں پر سونے کا جو سامان سجا ہوا تھا وہ بھی نہیں ہے، عزیزن

یونیکا = پردہ. پراتہ کال = صبح. درشیہ = سین.

इधर उधर घूमती हुई गा रही है. आज वह पेशवाज़ नहीं पहने है, रेशमी साड़ी और सलूका पहने हुए है. उसके अंगों में भारी जड़ाऊ ज़ेवर भी न होकर मोतियों का हलका गहना है.]

गान

बरसो आँसू सहज सलोने !
  आओ, मेरी आँखों के तारे !
बरसो खुलकर बरसो प्यारे,
  आओ, अनमोल जिगर के टुकड़ो !
निकलो दुख के तार पिरोने,
  बरसो आँसू सहज सलोने !
अपना सब कुछ छोड़ चुकी हूँ,
  सबसे नाता तोड़ चुकी हूँ,
मैं, अपनी भूली राहों पर
  निकली खुद ही दिया सँजोने !
बरसो आँसू सहज सलोने !   [श्री कृष्ण दास]

अज़ीज़न—(गान पूरा होने पर एक शीशे के सामने खड़े होकर) तो.........तो आने वाला वक़्त आ ही जाता है, क्यों ?.........उस्ताद जी का बताया हुआ वक़्त आ ही गया...आज़ादी की प्यासी हिन्दू मुसलमान फ़ौजें आगे बढ़ती हुई कानपुर भी पहुँच ही गईं.........और.......और कितनी ख़ुशी हो रही है मुझे इन फ़ौजों का सारा इन्तज़ाम करने में. (कुछ रुककर) कभी.....कभी मुझे इतनी ख़ुशी [illegible] ? (फिर [illegible] रुककर) जब जब, हाँ, जब जब किसी तरह की

ادھر ادھر گھومتی ہوئی گا رہی ہے۔ آج وہ پیشواز نہیں پہنے ہے، ریشمی ساڑی اور سلوکا پہنے ہوئے ہے۔ اس کے انگوں میں بھاری جڑاؤ زیور بھی نہ ہو کر موتیوں کا ہلکا گہنا ہے۔]

گان

برسو آنسو سہج سلونے!
  آؤ، میری آنکھوں کے تارے!
برسو کھل کر برسو پیارے،
  آؤ، انمول جگر کے ٹکڑو!
نکلو دکھ کے تار پرونے،
  برسو آنسو سہج سلونے!
اپنا سب کچھ چھوڑ چکی ہوں،
  سب سے ناتا توڑ چکی ہوں:
میں اپنی بھولی راہوں پر
  نکلی خود ہی دیا سنجونے!
برسو آنسو سہج سلونے!   [شری کرشن داس]

عزیزن — (گانا پورا ہونے پر ایک شیشے کے سامنے کھڑے ہو کر) تو.... تو آنے والا وقت آ ہی جاتا ہے، کیوں؟.... استاد جی کا بتایا ہوا وقت آ ہی گیا... آزادی کی پیاسی ہندو مسلمان فوجیں آگے بڑھتی ہوئی کانپور بھی پہنچ ہی گئیں.... اور.... اور کتنی خوشی ہو رہی ہے مجھے ان فوجوں کا سارا انتظام کرنے میں۔ (کچھ رک کر) کبھی..... کبھی مجھے اتنی خوشی ہوئی تھی؟ (پھر کچھ رک رک کر) جب جب، ہاں، جب جب کسی طرح کی

कोई ख़ुशी होती थी, कुछ मिलने पर, कोई अच्छी चीज़ पाने पर, तब-तब.........हाँ तब-तब उसी के पीछे लगा हुआ ग़म.........एक छटपटा देने वाला सदमा भी होता था.........ज्यों ही याद आता था उस चीज़ के हासिल होने का सबब, त्योंही वह ग़म.........वह सदमा उस ख़ुशी को दबोच लेता था.........उफ़. (घूमते हुए) लेकिन......... लेकिन बरसों में पैदा की हुई यह दौलत दिनों में ख़र्च करने में जो ख़ुशी.........बिना ग़म.........बिना किसी सदमे के जो ख़ालिस ख़ुशी ....एकदम जो ख़ालिस ख़ुशी हो रही है, वह.........वह कभी न हुई थी. (कुछ रुककर फिर शीशे के सामने खड़ी हो) तो.........तो सच्ची ख़ुशी लेने.........हाँ, लेने में न होकर देने में होती है, क्यों ? (फिर कुछ रुककर) पर.........पर उस वक़्त जो पाती थी, उसके लिये भी तो कुछ न कुछ देना पड़ता था, वह.........वह तो मिलने वाली चीज़ से कहीं बड़ी चीज़ होती थी.........उस वक़्त तो लेने और देने दोनों में ही ग़म था, पर आज...आज ? (फिर घूमते हुए) दे रही हूँ, दोनों हाथों से दे रही हूँ, अरे दे क्या रही हूँ, उलीच रही हूँ, बहा रही हूँ. और.........और जितना ज़्यादा देती हूँ, जितनी तेज़ रफ़्तार से उलीचती हूँ, उतनी ही ज़्यादा देने की, उतनी ही तेज़ रफ़्तार से बहाने की तबीयत होती है. (कुछ रुककर, खड़े हो सामने की तरफ़ देखते हुए) पर.........पर सुनती तो यह थी कि यह कमाने के वक़्त होता है.........इन्सान जितना ज़्यादा कमाता है उतना ही ज़्यादा कमाने का लालच बढ़ता आता है. (फिर घूमते हुए) यहाँ......... यहाँ तो उल्टी बात हो रही है. जितना ख़र्च कर रही हूँ उतना ही ज़्यादा ख़र्च करने का लालच बढ़ रहा है. (फिर शीशे के सामने खड़ी

کوئی خوشی ہوتی تھی، کچھ ملنے پر، کوئی اچھی چیز پانے پر، تب تب ...... ہاں تب تب اسی کے پیچھے لگا ہوا غم...... ایک چھٹپٹا دینے والا صدمہ بھی ہوتا تھا...... جیوں ہی یاد آتا تھا اس چیز کے حاصل ہونے کا سبب، تیوں ہی وہ غم...... وہ صدمہ اس خوشی کو دبوچ لیتا تھا......اُف. (گھومتے ہوئے) لیکن...... لیکن برسوں میں پیدا کی ہوئی یہ دولت دنوں میں خرچ کرنے میں جو خوشی...... بنا غم...... بنا کسی صدمے کے جو خالص خوشی...... ایکدم جو خالص خوشی ہو رہی ہے، وہ......وہ کبھی نہ ہوئی تھی. (کچھ رک کر پھر شیشے کے سامنے کھڑی ہو) تو......تو سچی خوشی لینے...... ہاں، لینے میں نہ ہو کر دینے میں ہوتی ہے، (۲۲۲)
کیوں؟ (پھر کچھ رک کر) پر...... پر اس وقت جو پاتی تھی، اس کے لئے بھی تو کچھ نہ کچھ دینا پڑتا تھا، وہ...... وہ تو ملنے والی چیز سے کہیں بڑی چیز ہوتی تھی...... اس وقت تو لینے اور دینے دونوں میں ہی غم تھا، پر آج...... آج؟ (پھر گھومتے ہوئے) دے رہی ہوں، دونوں ہاتھوں سے دے رہی ہوں، ارے دے کیا رہی ہوں، اُلیچ رہی ہوں، بہا رہی ہوں. اور...... اور جتنا زیادہ دیتی ہوں، جتنی تیز رفتار سے اُلیچتی ہوں، اتنی ہی زیادہ دینے کی، اتنی ہی تیز رفتار سے بہانے کی طبیعت ہوتی ہے. (کچھ رک کر، کھڑے ہو سامنے کی طرف دیکھتے ہوئے) پر...... پر سنتی تو یہ تھی کہ یہ کمانے کے وقت ہوتا ہے...... انسان جتنا زیادہ کماتا ہے اتنا ہی زیادہ کمانے کا لالچ بڑھتا جاتا ہے. (پھر گھومتے ہوئے) یہاں...... یہاں تو الٹی بات ہو رہی ہے. جتنا خرچ کر رہی ہوں اتنا ہی زیادہ خرچ کرنے کا لالچ بڑھ رہا ہے. (پھر شیشے کے سامنے کھڑے

होकर) लेकिन.........लेकिन, अज़ीज़न, मेरा खज़ाना आख़िर क़ारून का खज़ाना थोड़े ही है ? ख़त्म होने को आ रहा है वह.........आज ....आज क्या अभी अभी जो अनाज, घी, तेल, कपड़े वग़ैरह के सौदे होने वाले हैं, उनमें नक़द.........नक़द तो सारा का सारा ख़त्म हो जायगा; शायद पूरा भी न होगा.........पर.........पर क्या मुज़ायक़ा है ? मुल्क की आज़ादी की लड़ाई है. कब.........कब किस-किस ख़ुशक़िस्मत को ऐसा मौक़ा मिलता है ?.........उन राजा, नवाबों, सेठ, साहूकारों से इस काम के लिये अभी तक एक पैसा नहीं लिया.........किसी काम के लिये कभी मदद चाहूँगी तो देना पड़ेगा, यह भर कहा है और.........और सबने कितने जोश के साथ मदद देने के वादे किये हैं. किस.........किस काम में मदद की ज़रूरत है, यह उन्हें आज मुंशी जी ने बताया होगा और...और काम का नाम सुनते ही कितना.......कितना जोश बढ़ गया होगा उनके दिलों में. वह.......वह कभी सोच भी न सकते थे कि अज़ीज़न उनसे ऐसे हाँ, ऐसे काम के लिये मदद चाहेगी, (कुछ रुककर) एक तरफ़ अगर सामानों के ढेर लग जायँगे तो दूसरी तरफ़ सिक्कों के. (फिर कुछ रुककर) अज़ीज़न,.....अज़ीज़न, तू बदक़िस्मत.....बदक़िस्मत नहीं.

(घूमते हुए फिर गाने लगती है)

गान

यहाँ कुछ न हक़ है, यहाँ कुछ न बातिल,
हक़ीक़त को बस जलवागर देखना है.
यह है अपना मक़सद, यह है अपनी मंज़िल,
हमें राह को राह पर देखना है!

ہوکر) لیکن...... لیکن، عزیزن، میرا خزانہ آخر قارون کا خزانہ تھوڑے ہی ہے؟ ختم ہونے کو آرہا ہے وہ...... آج...... آج کیا ابھی ابھی جو اناج، گھی، تیل، کپڑے وغیرہ کے سودے ہونے والے ہیں، ان میں نقد ......نقد تو سارا کا سارا ختم ہو جائے گا؛ شاید پورا بھی نہ ہوگا...... پر ......پر کیا مضائقہ ہے؟ ملک کی آزادی کی لڑائی ہے. کب.... کب کس کس خوش قسمت کو ایسا موقعہ ملتا ہے؟...... ان راجا، نوابوں، سیٹھ، ساہوکاروں سے اس کام کے لئے ابھی تک ایک پیسہ نہیں لیا...... کسی کام کے لئے کبھی مدد چاہوں گی تو دینا پڑے گا، یہ بھر کہا ہے اور...... اور سب نے کتنے جوش کے ساتھ مدد دینے کے وعدے کئے ہیں. کس...... کس کام میں مدد کی ضرورت ہے، یہ انھیں آج منشی جی نے بتایا ہوگا اور.... اور کام کا نام سنتے ہی کتنا.... کتنا جوش بڑھ گیا ہوگا ان کے دلوں میں. وہ...... وہ کبھی سوچ بھی نہ سکتے تھے کہ عزیزن ان سے ایسے ہاں، ایسے کام کے لئے مدد چاہے گی، (کچھ رک کر) ایک طرف اگر سامانوں کے ڈھیر لگ جائیں گے تو دوسری طرف سکوں کے. (پھر کچھ رک کر) عزیزن،.... عزیزن، تو بد قسمت..... بد قسمت نہیں.

(گھومتے ہوئے پھر گانے لگتی ہے)

گان

یہاں کچھ نہ حق ہے، یہاں کچھ نہ باطل،
حقیقت کو بس جلوہ گر دیکھنا ہے.
یہ ہے اپنا مقصد، یہ ہے اپنی منزل،
ہمیں راہ کو راہ پر دیکھنا ہے!

जला उनका ख़िरमन, लुटा आशियाना,
कहाँ अब बसायेंगे घर, देखना है.
ख़बरदार ऐ होश वालो ! ख़बरदार,
तुम्हें राह एक पुर ख़तर देखना है.

(श्री कृष्ण दास)

[उस्ताद जी का प्रवेश]

अज़ीज़न—(उस्ताद जी के आने की आहट पाकर, गान बन्द कर, उस ओर बढ़ते हुए) कहिये, क्या हुआ सौदों का ?

उस्ताद जी—कुछ सौदागरों को यहीं ले आया हूँ. हर चीज़ के इतने दर बढ़ा दिये हैं, जिसका ठिकाना नहीं. इस वक़्त भी कम-बख़्त रोज़गार करना चाहते हैं, फ़ायदा उठाना चाहते हैं.

अज़ीज़न—(बे परवाही से) लेकिन क्या मुज़ायक़ा है ? जिस चीज़ की ज़रूरत हो और जो जिस दर से मिले ख़रीद लीजिये.

उस्ताद जी—लेकिन तुम कितना ख़र्च कर चुकी हो, अज़ीज़न ?

अज़ीज़न—(और भी लापरवाही से) आप इसकी क्यों पर-वाह करते हैं ? काम कितना बड़ा है, उस तरफ़ नज़र रखिये. फिर मेरे पास अभी न जाने कितना है. और मेरे मेहरबानों के वादे...

[मुंशी जी का प्रवेश. यह अधेड़ अवस्था का एक गुण्डा सा मालूम होता है.]

अज़ीज़न—अच्छा, सौदागरों को मेरे पास लाने की ज़रूरत नहीं. अब उनसे सब तय कीजिये. मुंशी जी को मैंने अपने चार पाँच मेहर-बानों के पास भेजा था, वह लौट आये हैं, मैं इनसे बात कर लेती हूँ.

उस्ताद जी—(जाते हुए) अच्छी बात है. (जाता है)

ख़िरमन = घोंसला. पुर ख़तर = ख़तरे से भरी.

جلا اُن کا خرمن، لُٹا آشیانہ،
کہاں اب بسائیں گے گھر دیکھنا ہے۔
خبردار اے ہوش والے! خبردار،
تمہیں راہ ایک پُر خطر دیکھنا ہے۔

(شری کرشن داس)

[اُستاد جی کا پرویش]

عزیزن۔ (اُستاد جی کے آنے کی آہٹ پا کر، گان بند کر، اُس اور بڑھتے ہوئے) کہیئے، کیا ہوا سودوں کا؟

اُستاد جی۔ کچھ سوداگروں کو یہیں لے آیا ہوں۔ ہر چیز کے اتنے در بڑھا دئے ہیں، جس کا ٹھکانا نہیں۔ اس وقت بھی کم بخت روزگار کرنا چاہتے ہیں، فائدہ اٹھانا چاہتے ہیں۔

عزیزن۔ (بے پرواہی سے) لیکن کیا مضائقہ ہے؟ جس چیز کی ضرورت ہو اور جو جس در سے ملے خرید لیجئے۔

اُستاد جی۔ لیکن تم کتنا خرچ کر چکی ہو، عزیزن؟

عزیزن۔ (اور بھی لاپرواہی سے) آپ اس کی کیوں پرواہ کرتے ہیں؟ کام کتنا بڑا ہے، اس طرف نظر رکھیئے۔ پھر میرے پاس ابھی نہ جانے کتنا ہے۔ اور میرے مہربانوں کے وعدے.....

[منشی جی کا پرویش۔ یہ اُدھیڑ اوستھا کا ایک گنڈا سا معلوم ہوتا ہے۔]

عزیزن۔ اچھا، سوداگروں کو میرے پاس لانے کی ضرورت نہیں۔ اب ان سے سب طے کیجئے۔ منشی جی کو میں نے اپنے چار پانچ مہربانوں کے پاس بھیجا تھا، وہ لوٹ آئے ہیں، میں ان سے بات کر لیتی ہوں۔

اُستاد جی۔ (جاتے ہوئے) اچھی بات ہے۔ (جاتا ہے)

خرمن = گھونسلہ۔ پُر خطر = خطرے سے بھری۔

अजीजन—(गद्दी पर बैठते हुए) अच्छा, बैठ जाइये मुन्शी जी, और बतलाइये कि कहाँ से कितना लाये ?

मुन्शी जी—(क़ालीन पर बैठते हुए) कहीं से कुछ नहीं मिला, बाई जी.

अजीजन—(अत्यन्त अचरज से) कहीं से कुछ नहीं मिला ? क्या कह रहे हैं आप ?

मुंशी जी—जी हाँ, कहीं से कुछ नहीं मिला.

अजीजन—(उसी प्रकार अचरज से) यह कैसे ?...यह कैसे ? आप कहाँ कहाँ गये थे, कुछ हाल बताइए तो ?

मुंशी जी—सबसे पहले मैं राजा रिपुदमन सिंह जी के राज-भवन को गया.

अजीजन—अच्छा.

मुन्शी जी—मुख़्तसर में ही सब बताता हूँ.

अजीजन—हाँ, हाँ, बहुत मुख़्तसर में.

मुन्शी जी—उन्होंने कहा कि मौजूदा सरकार के ख़िलाफ़ वह किसी तरह की मदद नहीं दे सकते.

अजीजन—ऐसा ?...अच्छा फिर ?

मुन्शी जी—उसके बाद मैं नवाब जंग बहादुर ख़ाँ के महल को गया.

अजीजन—उन्होंने क्या कहा ?

मुन्शी जी—वह बोले कि उनके पास जो कुछ था, वह सब वक़्त-

عزیزن۔(گدی پر بیٹھتے ہوئے) اچھا، بیٹھ جائیے منشی جی، اور بتلائیے کہ کہاں سے کتنا لائے؟

منشی جی۔(قالین پر بیٹھتے ہوئے) کہیں سے کچھ نہیں ملا، بائی جی۔

عزیزن۔(اینت اچرج سے) کہیں سے کچھ نہیں ملا؟ کیا کہہ رہے ہیں آپ؟

منشی جی۔جی ہاں، کہیں سے کچھ نہیں ملا۔

عزیزن۔(اسی پرکار اچرج سے) یہ کیسے؟..... یہ کیسے؟ آپ کہاں کہاں گئے تھے، کچھ حال بتائیے تو؟

منشی جی۔سب سے پہلے میں راجا رپدمن سنگھ جی کے راج بھون کو گیا۔

عزیزن۔ اچھا۔

منشی جی۔ مختصر میں ہی سب بتاتا ہوں۔

عزیزن۔ ہاں، ہاں، بہت مختصر میں۔

منشی جی۔ انھوں نے کہا کہ موجودہ سرکار کے خلاف وہ کسی طرح کی مدد نہیں دے سکتے۔

عزیزن۔ ایسا؟..... اچھا پھر؟

منشی جی۔ اس کے بعد میں نواب جنگ بہادر خاں کے محل کو گیا۔

عزیزن۔ انھوں نے کیا کہا؟

منشی جی۔ وہ بولے کہ ان کے پاس جو کچھ تھا، وہ سب وقت وقت پر آپ کو دے چکے ہیں، ان کے پاس دینے کو اب کچھ بھی نہیں ہے۔

अजीजन—ऐसा ? शायद मुझे सबसे कम इसी शख्स से मिला है. खैर.

मुन्शी जी—इसके बाद मैं सेठ दानमल की कोठी पर पहुँचा.

अजीजन—अच्छा.

मुन्शी जी—वहाँ तो एक तमाशा ही हो गया.

अजीजन—कैसा ?

मुन्शी जी—सेठ साहब दूकान पर ही तशरीफ़ रखते थे, उनके पास राजा रिपुदमन सिंह का अहलकार बैठा हुआ था. मुझे देखते ही उस अहलकार को छोड़ कर सेठ साहब इस फ़ुर्ती से घर के अन्दर घुसे जैसे बिल्ली को देखकर चूहा बिल में घुस जाता है. जब तक उनसे अपने आने का मक़सद कहलाऊँ तब तक उन्हीं का एक आदमी पहुंच गया और बोला कि मैं फ़ौरन उनकी कोठी छोड़कर चला आऊँ, क्योंकि राजद्रोहियों को उनके यहाँ बैठने भी नहीं दिया जा सकता.

अजीजन—ऐसी बात. (कुछ रुककर) शायद राजा रिपुदमन सिंह का अहलकार सेठ साहब के यहाँ आपके जाने का सारा हाल कहने को ही पहुँचा होगा.

मुन्शी जी—हाँ, यही मालूम होता है.

अजीजन—अच्छा, आगे.

मुन्शी जी—बस, एक ही जगह रह गई. महन्त लक्ष्मी गिर का मठ.

अजीजन—हाँ, वहाँ क्या हुआ, यह और बता दीजिये.

मुन्शी जी—वहाँ तो और भी बड़ा तमाशा हुआ.

عزیزن ۔ ایسا؟ شاید مجھے سب سے کم اسی شخص سے ملا ہے۔ خیر۔

منشی جی ۔ اس کے بعد میں سیٹھ دان مل کی کوٹھی پر پہنچا۔

عزیزن ۔ اچھا۔

منشی جی ۔ وہاں تو ایک تماشہ ہی ہوگیا۔

عزیزن ۔ کیسا؟

منشی جی ۔ سیٹھ صاحب دُکان پر ہی تشریف رکھتے تھے، اُن کے پاس راجا رپُدمن سنگھ کا اہلکار بیٹھا ہوا تھا۔ مجھے دیکھتے ہی اس اہلکار کو چھوڑ کر سیٹھ صاحب اس پھرتی سے گھر کے اندر گھسے جیسے بلی کو دیکھ کر چوہا بل میں گھس جاتا ہے۔ جب تک اُن سے اپنے آنے کا مقصد کہلاؤں تب تک اُنھیں کا ایک آدمی پہنچ گیا اور بولا کہ میں فوراً ان کی کوٹھی چھوڑ چلا جاؤں، کیونکہ راج دروہیوں کو اُن کے یہاں بیٹھنے بھی نہیں دیا جا سکتا۔

عزیزن ۔ ایسی بات (کچھ رک کر) شاید راجا رپودمن سنگھ کا اہلکار سیٹھ صاحب کے یہاں آپ کے جانے کا سارا حال کہنے کو ہی پہنچا ہوگا۔

منشی جی ۔ ہاں، یہی معلوم ہوتا ہے۔

عزیزن ۔ اچھا، آگے۔

منشی جی ۔ بس، ایک ہی جگہ رہ گئی۔ مہنت لکشمی گیری کا مٹھ۔

عزیزن ۔ ہاں، وہاں کیا ہوا، یہ اور بتا دیجئے۔

منشی جی ۔ وہاں تو اور بھی بڑا تماشہ ہوا۔

अजीजन—अच्छा.

मुन्शी जी—जी हाँ. मुझे देखते ही महन्त जी घबड़ा से गये और जब मैंने कहा कि मुझे आपने भेजा है तब चिल्लाकर बोले-सीताराम. सीताराम. राधेश्याम. राधेश्याम. शीवं. शीवं. हरी. हरी. मुझे उस .... (कुछ रुककर) क्या कहूँ कहा नहीं जाता.

अजीजन—नहीं नहीं, पूरा-पूरा हाल बताइए मुन्शी जी. यह तो सबके इम्तहान का वक्त है, और वह भी मुल्क के सामने.

मुन्शी जी—बोले, मुझे उस खानगी राँड से क्या सरोकार.

अजीजन—(लंबी साँस लेकर) ऐसा.

[कुछ देर निस्तब्धता]

अजीजन—तो ....तो यह.........यह है इज्जत आबरू वालों का हाल. जिन्हें न मुल्क का कोई खयाल है और न अपने वादे और जबान का. (कुछ रुककर) आगे इनको तो एक लमहे में दुरुस्त किया जा सकता है. लेकिन हमारी आजादी की फ़ौज का जो यह अहद है कि वह मुल्क के लोगों के साथ चाहे वह कैसे भी, क्यों न हो, कोई ज्यादती न करेगी.

[उस्ताद जी का प्रवेश]

उस्ताद जी—सौदे हो गये, अजीजन.

अजीजन—कितने के सौदे किये उस्ताद जी ?

उस्ताद जी—(बैठते हुए) पाँच लाख के कुछ ऊपर के. आज शाम तक सारा सामान आ जायगा और आज ही रुपया भी

عزیزن ۔ اچھا۔

منشی جی ۔ جی ہاں مجھے دیکھتے ہی مہنت جی گھبرا سے گئے اور جب میں نے کہا کہ مجھے آپ نے بھیجا ہے تب چلا کر بولے سیتارام ۔ سیتارام ۔ رادھے شیام ۔ رادھے شیام ۔ شیوں ۔ شیوں ۔ ہری ۔ ہری ۔ مجھے اس ..... (کچھ رک کر) کیا کہوں کہا نہیں جاتا ۔

عزیزن ۔ نہیں نہیں ، پورا پورا حال بتائیے منشی جی ۔ یہ تو سب کے امتحان کا وقت ہے ، اور وہ بھی ملک کے سامنے ۔

منشی جی ۔ بولے ، مجھے اس خانگی رانڈ سے کیا سروکار ۔

عزیزن ۔ (لمبی سانس لے کر) ایسا ۔

[کچھ دیر نستبدھتا]

عزیزن ۔ تو ..... تو یہ ..... یہ ہے عزت آبرو والوں کا حال ۔ جنھیں نہ ملک کا کوئی خیال ہے اور نہ اپنے وعدے اور زبان کا ۔ (کچھ رک کر) آگے ان کو تو ایک لمحے میں درست کیا جا سکتا ہے ۔ لیکن ہماری آزادی کی فوج کا تو یہ عہد ہے کہ وہ ملک کے لوگوں کے ساتھ چاہے وہ کیسے بھی ، کیوں نہ ہوں ، کوئی زیادتی نہ کرے گی ۔

(استاد جی کا پرویش)

استاد جی ۔ سودے ہو گئے ، عزیزن ۔

عزیزن ۔ کتنے کے سودے کئے استاد جی ؟

استاد جی ۔ (بیٹھتے ہوئے) پانچ لاکھ کے کچھ اوپر کے ۔ آج شام تک سارا سامان آ جائے گا ، اور آج ہی روپیہ بھی چکانا ہوگا ۔

[अज़ीज़न विचार-मग्न हो जाती है. उस्ताद जी और मुन्शी जी दोनों अज़ीज़न की तरफ़ देखते हैं. कुछ देर निस्तब्धता.]

अज़ीज़न—(मुन्शी जी से) देखिये मुन्शी जी, फ़ौरन एक काम करना होगा.

मुन्शी जी—हुक्म दीजिये.

अज़ीज़न—तमाम शहर में अभी डुग्गी पिटवाइये कि आज दोपहर को मेरे मकान, असबाब और ज़ेवरात का नीलाम है.

उस्ताद जी—(अत्यन्त आश्चर्य से) अज़ीज़न.........अज़ीज़न. यह क्या.........यह क्या.........

अज़ीज़न—(उठते हुए दृढ़ता से) कोई कुछ बोलिये नहीं, जो कहती जाऊँ, चुपचाप करते जाइये.

उस्ताद जी—लेकिन...लेकिन...

अज़ीज़न—यह वक़्त अगर मगर लेकिन का नहीं है. यह वक़्त है मुल्क की आज़ादी की लड़ाई का...ऐसा वक़्त बारबार नहीं आता. हरेक की ज़िन्दगी में नहीं आता...वह...वह ख़ुशक़िस्मत हैं जिनकी ज़िन्दगी में ऐसा वक़्त आता है और जो ऐसे वक़्त अपना सब कुछ निसार कर देते हैं. (कुछ रुककर उस्ताद जी से) उस्ताद जी, यह सब आप ही का कहना तो है न ? आज तक आपने जो कुछ सिखाया है उस पर अमल करने का जब मौक़ा आया तब ठीक वक़्त पर क्या अपनी तालीम को बदलना चाहते हैं ?

उस्ताद जी—मगर—अज़ीज़न...

अज़ीज़न—(अत्यन्त दृढ़ता से) बस और कुछ नहीं, एक

आश्चर्य = ताज्जुब. दृढ़ता = इस्तेक़लाल.

[عزیزن وچار مگن ہو جاتی ہے۔ اُستاد جی اور منشی جی دونوں عزیزن کی طرف دیکھتے ہیں۔ کچھ دیر نستبدھتا]

عزیزن۔ (منشی جی سے) دیکھئے منشی جی، فوراً ایک کام کرنا ہوگا۔

منشی جی۔ حکم دیجئے۔

عزیزن۔ تمام شہر میں ابھی ڈگّی پٹوائیے کہ آج دوپہر کو میرے مکان، اسباب اور زیورات کا نیلام ہے۔

اُستاد جی۔ (اتینت آشچریہ سے) عزیزن......عزیزن۔ یہ کیا......یہ کیا......

عزیزن۔ (اٹھتے ہوئے درڑھتا سے) کوئی کچھ بولئے نہیں، جو کہتی جاؤں، چپ چاپ کرتے جائیے۔

اُستاد جی۔ لیکن......لیکن......

عزیزن۔ یہ وقت اگر مگر لیکن کا نہیں ہے۔ یہ وقت ہے ملک کی آزادی کی لڑائی کا......ایسا وقت بار بار نہیں آتا۔ ہر ایک کی زندگی میں نہیں آتا......وہ......وہ خوش قسمت ہیں جن کی زندگی میں ایسا وقت آتا ہے اور جو ایسے وقت اپنا سب کچھ نثار کر دیتے ہیں۔ (کچھ رک کر اُستاد جی سے) اُستاد جی، یہ سب آپ ہی کا کہنا تو ہے نہ؟ آج تک، آپ نے جو کچھ سکھایا ہے اس پر عمل کرنے کا جب موقع آیا تب ٹھیک وقت پر کیا اپنی تعلیم کو بدلنا چاہتے ہیں؟

اُستاد جی۔ مگر۔ عزیزن......

عزیزن۔ (اتینت درڑھتا سے) بس اور کچھ نہیں، ایک

آشچریہ = تعجب۔ درڑھتا = استقلال۔

लफ्ज नहीं. (जाते हुए मुन्शी जी से) डुग्गो फ़ौरन पिटे, फ़ौरन, मुन्शी जी (तेज़ी से जाती है)

[उस्ताद जी और मुन्शी जी एक दूसरे की तरफ़ देखते हैं.]

लघुयवनिका

दूसरा दृश्य

स्थान—अजीजन के मकान का अहाता.

समय—उसी दिन की दोपहर

[सूर्य नहीं दिखता, परन्तु सूर्य का प्रकाश फैला हुआ है. पीछे की तरफ़ मकान के बाहरी भाग का कुछ हिस्सा दिखाई देता है, जिससे मकान कितना बड़ा है, इसका अन्दाज़ हो जाता है. दाहनी ओर सजावट का सामान रखा हुआ है, जिसका कुछ हिस्सा दिखाई देता है और मालूम होता है कि दाहनी तरफ़ यह बहुत दूर तक चला गया है. इसी के पास बीच की ओर कुछ हट कर सोने चाँदी का सामान है और इस सामान के पास ही जड़ाऊ मोती सोने और चाँदी के जेवरात. इस बेशक़ीमती सामान के नज़दीक एक चौकी पर अजीजन बैठी हुई है. वह एक सादी सूती साड़ी और वैसा ही सलूका पहने है. उसके शरीर पर एक भी जेवर नहीं है. भूषणों से रहित उसकी स्वाभाविक सुन्दरता में और ख़ूबी आ गई है. प्रसन्नता से उसका चेहरा दमक रहा है. उसी के निकट एक दूसरी चौकी पर उस्ताद जी बैठा हुआ है. उसी के पास एक ऊँचे तिपाये पर मुंशी जी खड़ा हुआ नीलाम कर रहा है. बाईं तरफ़ मनुष्यों का एक समुदाय है. उसका कुछ हिस्सा

لفظ نہیں۔ (جاتے ہوئے منشی جی سے) ڈگّی فوراً پٹے، فوراً، منشی جی (تیزی سے جاتی ہے)

[استاد جی اور منشی جی ایک دوسرے کی طرف دیکھتے ہیں۔]

لگھو یونیکا

دوسرا درشیہ

استھان — عزیزن کے مکان کا احاطہ۔

سمے — اسی دن کی دوپہر

[سوریہ نہیں دکھتا، پرنتو سوریہ کا پرکاش پھیلا ہوا ہے۔ پیچھے کی طرف مکان کے باہری بھاگ کا کچھ حصہ دکھائی دیتا ہے، جس سے مکان کتنا بڑا ہے، اس کا انداز ہو جاتا ہے۔ داہنی اور سجاوٹ کا سامان رکھا ہوا ہے، جس کا کچھ حصہ دکھائی دیتا ہے اور معلوم ہوتا ہے کہ داہنی طرف یہ بہت دور تک چلا گیا ہے۔ اسی کے پاس بیچ کی اور کچھ ہٹ کر سونے چاندی کا سامان ہے اور اس سامان کے پاس ہی جڑاؤ موتی سونے اور چاندی کے زیورات۔ اس بیش قیمتی سامان کے نزدیک ایک چوکی پر عزیزن بیٹھی ہوئی ہے۔ وہ ایک سادی سوتی ساڑی اور ویسا ہی سلوکا پہنے ہے۔ اس کے شریر پر ایک بھی زیور نہیں ہے۔ بھوشنوں سے رہت اس کی سوابھاوک سندرتا میں اور خوبی آ گئی ہے۔ پرسنتا سے اس کا چہرہ دمک رہا ہے۔ اسی کے نکٹ ایک دوسری چوکی پر استاد جی بیٹھا ہوا ہے۔ اسی کے پاس ایک اونچے تپائے پر منشی جی کھڑا ہوا نیلام کر رہا ہے۔ بائیں طرف منشیوں کا ایک سمودائے ہے۔ اس کا کچھ حصہ

दिखाई पड़ता है और मालूम होता है कि बाईं ओर यह बहुत दूर तक चला गया है. बोलियाँ बोली जा रही हैं और एक एक चीज़ नीलाम हो रही है.]

यवनिका

उपसंहार

स्थान—कानपुर के नज़दीक गंगा का एक सुनसान किनारा.

समय—सन् १८५८ की एक संध्या

[गंगा बह रही है. सूर्य तो नहीं दिखता, पर डूबते हुए सूर्य की लाल किरणें गंगा की धारा को लाल बना रही हैं. नज़दीक के दरख्तों की हरी-हरी चिकनी पत्तियों पर भी यह ललाई झलक रही है. आकाश में आज बादल के टुकड़े हैं. यह भी सूर्य की किरणों से रक्त रंग पा रहे हैं. सारे दृश्य पर लोहित वर्ण का साम्राज्य सा है. अज़ीज़न और उस्ताद जी का प्रवेश. अज़ीज़न आज मर्दाने वेष में है. सिर पर साफ़ा है, बदन पर चपकन और पाजामा. कमर बंधी हुई है और कमर में उस्ताद जी की सौग़ात में दी हुई कटार लगी हुई है. इस वेष में भी अज़ीज़न बहुत खूबसूरत दीख पड़ती है. उस्ताद जी अपनी साधारण वेष भूषा में हैं.]

(२१४)

अज़ीज़न—तो ख़त्म...ख़त्म हो गया. आज़ादी की मतवाली फ़ौजें हार गईं और इन अंग्रेज़ों, मुट्ठी भर अंग्रेज़ों की जीत हो गई. कितने हिन्दुस्तानी मारे गये, वह भी जो नहीं लड़े थे, बूढ़े और मासूम बच्चे भी. कैसा क़त्ले आम हुआ.

उपसंहार = ख़ातमा. रक्त = ख़ून. लोहित वर्ण = लाल रंग. वेष भूषा = लिबास.

دکھائی پڑتا ہے اور معلوم ہوتا ہے کہ بائیں اور یہ بہت دور تک چلا گیا ہے۔ بولیاں بولی جا رہی ہیں اور ایک ایک چیز نیلام ہو رہی ہے۔]

یونیکا

اُپسنہار

استھان—کانپور کے نزدیک گنگا کا ایک سنسان کنارا۔

سمے—سنہ ۱۸۵۸ء کی ایک سندھیا۔

[گنگا بہہ رہی ہے۔ سوریہ تو نہیں دکھتا، پر ڈوبتے ہوئے سوریہ کی لال کرنیں گنگا کی دھارا کو لال بنا رہی ہیں۔ نزدیک کے درختوں کی ہری ہری چکنی پتیوں پر بھی یہ لالائی جھلک رہی ہے۔ آکاش میں آج بادل کے ٹکڑے ہیں۔ یہ بھی سوریہ کی کرنوں سے رکت رنگ پا رہے ہیں۔ سارے درشیہ پر لوہت ورن کا سامراجیہ سا ہے۔ عزیزن اور اُستاد جی کا پرویش۔ عزیزن آج مردانے بھیس میں ہے۔ سر پر صافہ ہے، بدن پر چپکن اور پاجامہ۔ کمر بندھی ہوئی ہے اور کمر میں اُستاد جی کی سوغات میں دی ہوئی کٹار لگی ہوئی ہے۔ اس ویش میں بھی عزیزن بہت خوبصورت دیکھ پڑتی ہے۔ اُستاد جی اپنی سادھارن ویش بھوشا میں ہیں۔]

(۲۲۵)

عزیزن—تو ختم...ختم ہو گیا۔ آزادی کی متوالی فوجیں ہار گئیں اور ان انگریزوں، مٹھی بھر انگریزوں کی جیت ہو گئی۔ کتنے ہندستانی مارے گئے، وہ بھی جو نہیں لڑے تھے، بوڑھے اور معصوم بچے بھی۔ کیسا قتل عام ہوا۔

اُپسنہار = خاتمہ۔ رکت = خون۔ لوہت ورن = لال رنگ۔ ویش بھوشا = لباس۔

उस्ताद जी—लेकिन यह मुट्ठी भर अंग्रेजों की जीत नहीं, यह है क़ौम फ़रोश...मुल्क फ़रोश ख़ुद ग़रज़ हिन्दुस्तानियों की जीत... ओह ! अगर हिन्दुस्तानियों ने अंग्रेजों की मदद् न की होती........

अजीज़न—पर उस्तादजी, यह हिन्दुस्तानी तो बड़े इज़्ज़तदार हैं, बड़े आबरू वाले.

उस्ताद जी—ख़ुद ग़रज़ों की नज़र में, जिनकी आँखें इनकी दौलत चकाचौंध करती है. लेकिन जानती हो सच्ची नज़र किसकी होती है ?

अजीज़न—किसकी ?

उस्ताद जी—जो वक़्त गुज़र जाने पर सारे मामले को देखकर, तोल कर तारीख़ लिखता है; और...उनकी निगाह में तुम जैसी की जगह...

अजीज़न—(गद्‌गद् स्वर से) आप...आप ऐसा समझते हैं ?

उस्ताद जी—हाँ, अजीज़न, इसमें मुझे थोड़ा भी शक नहीं है. जिन हालात में तुम पैदा हुईं, पाली पोसी बड़ी की गईं, उन हालात में जिसे तुम गन्दा पेशा कहती थीं, वह न करना शायद मुमकिन न था. तुम्हारा सा दिल, ऊँचा दिल, पाक दिल होने पर भी नहीं.

अजीज़न—ऐसा ?

उस्ताद जी—हाँ, अजीज़न ! बात यह है कि दुनिया में इन्सान ने इस तरह के फ़िरक़े बना लिये हैं, और उनमें कुछ इस तरह ऊँचे और इस तरह नीचे, इस तरह पाक और नापाक, समझे

اُستادجی ۔ لیکن یہ مٹھی بھر انگریزوں کی جیت نہیں، یہ ہے قوم فروش....ملک فروش خودغرض ہندستانیوں کی جیت.... اوہ ! اگر ہندستانیوں نے انگریزوں کی مدد نہ کی ہوتی........

عزیزن ۔ پر اُستادجی، یہ ہندستانی تو بڑے عزت دار ہیں، بڑے آبرو والے۔

اُستادجی ۔ خودغرضوں کی نظر میں، جنکی آنکھیں اُن کی دولت چکاچوندھ کرتی ہے۔ لیکن جانتی ہو سچی نظر کس کی ہوتی ہے ؟

عزیزن ۔ کس کی ؟

اُستادجی ۔ جو وقت گذر جانے پر سارے معاملے کو دیکھکر، تول کر تاریخ لکھتا ہے؛ اور... اُن کی نگاہ میں تم جیسی کی جگہ........

عزیزن ۔ (گدگد سور سے) آپ.... آپ ایسا سمجھتے ہیں ؟

اُستادجی ۔ ہاں، عزیزن، اس میں مجھے تھوڑا بھی شک نہیں ہے۔ جن حالات میں تم پیدا ہوئیں، پالی پوسی بڑی کی گئیں، ان حالات میں جسے تم گندا پیشہ کہتی تھیں، وہ نہ کرنا شاید ممکن نہ تھا۔ تمہارا سا دل، اونچا دل، پاک دل ہونے پر بھی نہیں۔

عزیزن ۔ ایسا ؟

اُستادجی ۔ ہاں، عزیزن ! بات یہ ہے کہ دنیا میں انسان نے اس طرح کے فرقے بنا لئے ہیں، اور ان میں کچھ اس طرح اونچے اور اس طرح نیچے، اس طرح پاک اور ناپاک، سمجھے

नापाक दिल रखने वाले भी ऊँचे और पाक ही माने जाते हैं. दुनिया आँख बन्द कर उनकी इज़्ज़त करती है. वह आबरू वाले समझे जाते हैं. इसी तरह नीचे और नापाक समझे जाने वाले फ़िरक़ों में ऊँचे और पाक दिल रखने वाले भी नीचे और नापाक ही माने जाते हैं. उनकी कोई इज़्ज़त और आबरू नहीं.

अज़ीज़न—(विचारते हुए) हाँ, यह तो ठीक है.

उस्ताद जी—इतना ही नहीं, अगर नीचे और नापाक फ़िरक़े में कोई ऊँचा और पाक दिल रखने वाला अपने फ़िरक़े को छोड़ कर उठना चाहता है तो भी ऊँचे और पाक फ़िरक़ों वाले उसको नीचा और नापाक फ़िरक़ा छोड़ने नहीं देते. ऐसी-ऐसी कारवाइयाँ करते हैं कि उसे अपने ही फ़िरक़े में सड़ते रहना पड़ता है. और इस तरह की कारवाइयाँ वह लोग करते हैं जो इन ऊँचे और पाक फ़िरक़ों में रहने की वजह से ऊँचे और पाक माने जाते हैं, लेकिन दर असल बड़े ही नीचे और नापाक दिल रखने वाले हैं.

अज़ीज़न—अच्छा.

उस्ताद जी—अक्सर कामयाबी तो इन्हीं को मिलती है, क्योंकि सारे के सारे ऊँचे और पाक समझे जाने वाले फ़िरक़े इनकी मदद करते हैं, लेकिन...लेकिन अज़ीज़न...

अज़ीज़न—लेकिन ?

उस्ताद जी—लेकिन कभी कभी इन मसोसे हुए...इन कुचले हुए नीचे और नापाक समझे जाने वाले फ़िरक़ों में ऐसे...ऐसे दिल के इन्सान पैदा हो जाते हैं कि उन्हें दबाकर रखा ही नहीं जा सकता. कई दफ़ा ऐसा वक़्त आ जाता है कि इन्हें भी अपने ऊँचे

ناپاک دل رکھنے والے بھی اونچے اور پاک ہی مانے جاتے ہیں۔ دنیا آنکھ بند کر ان کی عزت کرتی ہے۔ وہ آبرو والے سمجھے جاتے ہیں۔ اسی طرح نیچے اور ناپاک سمجھے جانے والے فرقوں میں اونچے اور پاک دل رکھنے والے بھی نیچے اور ناپاک ہی مانے جاتے ہیں۔ اُن کی کوئی عزت اور آبرو نہیں۔

عزیزن۔ (وچارتے ہوئے) ہاں، یہ تو ٹھیک ہے۔

اُستادجی۔ اتنا ہی نہیں، اگر نیچے اور ناپاک فرقے میں کوئی اونچا اور پاک دل رکھنے والا اپنے فرقے کو چھوڑ کر اُٹھنا چاہتا ہے تو بھی اونچے اور پاک فرقوں والے اس کو نیچا اور ناپاک فرقہ چھوڑنے نہیں دیتے۔ ایسی ایسی کارروائیاں کرتے ہیں کہ اُسے اپنے ہی فرقے میں سڑتے رہنا پڑتا ہے۔ اور اس طرح کی کارروائیاں وہ لوگ کرتے ہیں جو ان اونچے اور پاک فرقوں میں رہنے کی وجہ سے اونچے اور پاک مانے جاتے ہیں، لیکن در اصل بڑے ہی نیچے اور ناپاک دل رکھنے والے ہیں۔

عزیزن ـــ اچھا۔

اُستادجی ـــ اکثر کامیابی تو انھیں کو ملتی ہے، کیونکہ سارے کے سارے اونچے اور پاک سمجھے جانے والے فرقے ان کی مدد کرتے ہیں، لیکن...... لیکن عزیزن....

عزیزن ـــ لیکن؟

اُستادجی۔ لیکن کبھی کبھی ان مسوسے ہوئے...... ان کچلے ہوئے نیچے اور ناپاک سمجھے جانے والے فرقوں میں ایسے...... ایسے دل کے انسان پیدا ہو جاتے ہیں کہ انھیں دبا کر رکھا ہی نہیں جا سکتا۔ کئی دفعہ ایسا وقت آجاتا ہے کہ انھیں بھی اپنے اونچے

उस्ताद जी दोनों चौंक कर पीछे की तरफ़ देखने लगते हैं. कुछ देर दोनों नहीं बोलते]

अज़ीज़न—उस्ताद जी, भागते भागते हम लोग यहाँ तक आ गये, पर अब न बच सकेंगे. और...और पकड़े जाने पर मेरे साथ जैसा सलूक किया जायगा, उसे आप जानते ही हैं.........अब मैं फिर से अपने जिस्म पर उस तरह का हमला नहीं सह सकती. उस्ताद जी, होश संभालते ही.........हमेशा ही मुझे तो आदमियों के यह हैवानी हमले सहने पड़े हैं. दिल के रोते हुए भी ओंठों से हँसते-हँसते, दिल में हमले करने वाले पर नफ़रत.........हद दरजे की नफ़रत रहते हुए भी ज़बान से मीठी-मीठी, मुहब्बत भरी बातें करते-करते. लेकिन अब मुझसे यह बर्दाश्त न हो सकेगा.......... आज़ादी की लड़ाई की जन्नत में ज़िन्दगी भर का वह दोज़ख़ भूल गई थी. फिर से वही दोज़ख़, नहीं उस्ताद जी. (कमर से कटार निकालते हुए) आपने मुझे इसी सालगिरह पर यह सौग़ात दी थी. वही, उस्ताद जी मेरी इस दुनिया की तमाम तकलीफ़ों को ख़त्म कर मुझे वहाँ ले जायगी जहाँ आदमी औरत की बिना मर्ज़ी के उसके जिस्म पर इस तरह के हमले नहीं कर सकता.—आज़ादी की इस लड़ाई में छोटा मोटा हिस्सा लेकर शायद मैं इतनी पाक हो गई हूँ कि ख़ुदा से यह दुआ मांग सकूँ. (कटार हृदय में मार लेती है.)

उस्ताद जी—(अज़ीज़न के गिरते हुए शरीर को हाथों में संभालते हुए; अज़ीज़न की छाती से ख़ून का फ़व्वारा सा निकल रहा है.) तेरे लिये शायद अब दूसरा कोई रास्ता भी न था. और... और इसीलिये

[اُستاد جی دونوں چونک کر پیچھے کی طرف دیکھنے لگتے ہیں۔ کچھ دیر دونوں نہیں بولتے]

عزیزن۔ اُستاد جی، بھاگتے بھاگتے ہم لوگ یہاں تک آ گئے، پر اب نہ بچ سکیں گے۔ اور...... اور پکڑے جانے پر میرے ساتھ جیسا سلوک کیا جائے گا، اُسے آپ جانتے ہی ہیں.........اب میں پھر سے اپنے جسم پر اس طرح کا حملہ نہیں سہہ سکتی۔ اُستاد جی، ہوش سنبھالتے ہی......... ہمیشہ ہی مجھے تو آدمیوں کے یہ حیوانی حملے سہنے پڑے ہیں، دل کے روتے ہوئے بھی ہونٹوں سے ہنستے ہنستے دل میں حملے کرنے والے پر نفرت......... حد درجے کی نفرت رہتے ہوئے بھی زبان سے میٹھی میٹھی، محبت بھری باتیں کرتے کرتے۔ لیکن اب مجھ سے یہ برداشت نہ ہو سکے گا......... آزادی کی لڑائی کی جنت میں زندگی بھر کا وہ دوزخ بھول گئی تھی۔ پھر سے وہی دوزخ، نہیں اُستاد جی۔ (کمر سے کٹار نکالتے ہوئے) آپ نے مجھے اسی سالگرہ پر یہ سوغات دی تھی۔ یہی، اُستاد جی میری اس دنیا کی تمام تکلیفوں کو ختم کر مجھے وہاں لے جائے گی جہاں آدمی عورت کی بنا مرضی کے اس کے جسم پر اس طرح کے حملے نہیں کر سکتا۔— آزادی کی اس لڑائی میں چھوٹا موٹا حصہ لے کر شاید میں اتنی پاک ہو گئی ہوں کہ خدا سے یہ دعا مانگ سکوں۔ (کٹار ہردے میں مار لیتی ہے۔)

اُستاد جی — (عزیزن کے گرتے ہوئے شریر کو ہاتھوں میں سنبھالتے ہوئے؛ عزیزن کی چھاتی سے خون کا فوارہ سا نکل رہا ہے۔) تیرے لئے شاید اب دوسرا کوئی راستہ بھی نہ تھا۔ اور...... اور اسی لئے

जो कुछ तू करने जा रही थी उससे मैंने तुझे रोका भी नहीं. तू जन्नत को जायेगी. अजीजन, सीधी जन्नत. और अगर तू जन्नत को नहीं जा सकती तो दुनिया में कोई भी नहीं जा सकता. मैं भी तेरे पीछे-पीछे ही आ रहा हूँ. तेरे पैदा होने के बाद से आज तक सिर्फ़ तेरे लिये जिया और तेरे बिना अब दुनिया में रह भी नहीं सकता. पर आंख बन्द होने के पहले एक बात और सुनती जा, जिसे सुनने की तुझे बड़ी ख़ाहिश थी, और जिसे तू आज तक न सुन सकी.

[नेपथ्य का शोर नज़दीक आता है. अजीज़न उत्सुकता भरी दृष्टि से उस्ताद जी की तरफ़ देखती है.]

उस्ताद जी—तू अपने वालिद को जानना चाहती थी न ? मैं.........मैं ही हूँ तेरा वालिद, बेटी, और ऐसी.........ऐसी बेटी पाकर मैं जो फ़ख़्र महसूस कर रहा हूँ, वह दुनिया की नज़र में पाक दामन कही जाने वाली किसी बेटी के भी किसी बाप को महसूस नहीं हो सकता.

[अजीज़न अपनी दोनों भुजाएँ उस्ताद जी के गले में डाल देती है. उसके ओठों पर एक अद्‌भुत प्रकार की मुस्कराहट दौड़ जाती है, पर मुँह से कोई शब्द नहीं निकलता. उसके नेत्रों में आँसू भर आते हैं और आंसू भरी हुई आंखें उसी वक़्त बन्द हो जाती हैं. आंखें बन्द होते ही उसकी भुजाएँ भी उस्ताद जी के कंठ से नीचे गिर जाती हैं. प्रकृति के सारे रक्त वर्ण की अजीज़न अब प्रतीक सी जान पड़ती है और उस्ताद जी भी उस ख़ून से धीरे-धीरे लाल होता जा रहा है. नेपथ्य का शोर बहुत नज़दीक आ जाता

جو کچھ تو کرنے جا رہی تھی اس سے میں نے تجھے روکا بھی نہیں۔ تو جنّت کو جائے گی۔ عزیزن، سیدھی جنّت۔ اور اگر تو جنّت کو نہیں جا سکتی تو دنیا میں کوئی بھی نہیں جا سکتا۔ میں بھی تیرے پیچھے پیچھے ہی آ رہا ہوں۔ تیرے پیدا ہونے کے بعد سے آج تک صرف تیرے لئے جیا اور تیرے بنا اب دنیا میں رہ بھی نہیں سکتا۔ پر آنکھ بند ہونے کے پہلے ایک بات اور سنتی جا، جسے سننے کی تجھے بڑی خواہش تھی، اور جسے تو آج تک نہ سن سکی۔

[نیپتھیہ کا شور نزدیک آتا ہے۔ عزیزن اُتسکتا بھری درشٹی سے اُستاد جی کی طرف دیکھتی ہے۔]

اُستاد جی۔ تو اپنے والد کو جاننا چاہتی تھی نا ؟ میں.........میں ہی ہوں تیرا والد، بیٹی، اور ایسی.........ایسی بیٹی پاکر میں جو فخر محسوس کر رہا ہوں، وہ دنیا کی نظر میں پاک دامن کہی جانے والی کسی بیٹی کے بھی کسی باپ کو محسوس نہیں ہو سکتا۔

[عزیزن اپنی دونوں بھجائیں استاد جی کے گلے میں ڈال دیتی ہے۔ اس کے ہونٹوں پر ایک ادبھت پرکار کی مسکراہٹ دوڑ جاتی ہے، پر منہ سے کوئی شبد نہیں نکلتا۔ اس کے نینوں میں آنسو بھر آتے ہیں اور آنسو بھری ہوئی آنکھیں اسی وقت بند ہو جاتی ہیں۔ آنکھیں بند ہوتے ہی اس کی بھجائیں بھی استاد جی کے کنٹھ سے نیچے گر جاتی ہیں۔ پرکرتی کے سارے رکت ورن کی عزیزن اب پرتیک سی جان پڑتی ہے اور استاد جی بھی اس خون سے دھیرے دھیرے لال ہوتا جا رہا ہے۔ نیپتھیہ کا شور بہت نزدیک آ جاتا

है. उस्ताद जी एकटक अज़ीज़न को देखता रहता है. कुछ ही देर में कुछ अंग्रेज़ और हिन्दुस्तानी सिपाहियों का प्रवेश.]

एक हिन्दुस्तानी—(दोनों को देखकर) आख़िर...न भाग सके, मिल गये न ?

दूसरा हिन्दुस्तानी—और ख़ून कर डाला साथी का ?

तीसरा हिन्दुस्तानी—बलवाई कहीं का.

एक अंग्रेज़—बांधलो.........बांधलो........और टाँग लो इसी नज़दीक का दरख़्त पर.

[सिपाही, उस्ताद जी और अज़ीज़न की तरफ़ बढ़ते हैं. उस्ताद जी बिना कुछ कहे या हिले-डुले उसी प्रकार मूर्ति के सदृश्य खड़ा-खड़ा एकटक अज़ीज़न के मृत शरीर को देखता रहता है.]

यवनिका

ہے۔ اُستاد جی ایک ٹک عزیزن کو دیکھتا رہتا ہے۔ کچھ ہی دیر میں کچھ انگریز اور ہندستانی سپاہیوں کا پرویش۔]

ایک ہندستانی۔ (دونوں کو دیکھ کر) آخر...... نہ بھاگ سکے، مل گئے نا؟

دوسرا ہندستانی ـ اور خون کر ڈالا ساتھی کا؟

تیسرا ہندستانی ـ بلوائی کہیں کا۔

ایک انگریز۔ باندھ لو..... باندھ لو........ اور ٹانگ لو اسی نزدیک کا درخت پر۔

[سپاہی، استاد جی اور عزیزن کی طرف بڑھتے ہیں۔ استاد جی بنا کچھ کہے یا ہلے ڈُلے اسی پرکار مورتی کے سدرش کھڑا کھڑا ایکٹک عزیزن کے مرت شریر کو دیکھتا رہتا ہے۔]

یونیکا

हिन्द में एक कलचर की आवाज़

(भाई ओंकार नाथ शास्त्री)

(१)

आज हिन्द में चारों ओर से एक कलचर की आवाज उठ रही है. हिन्दुस्तानी संस्कृति या कलचर की ही नहीं, हिन्दू कलचर की भी. इस लेख में केवल हिन्द ही नहीं सारी दुनिया में एक ही कलचर की ताईद की जायगी.

संस्कृति या कलचर क्या है ?

कलचर क्या है. इन्सानी सभ्यता के वह सुन्दर पहलू जिनसे आदमी की इखलाकी, दिमाग़ी, दिली, इल्मी और हुनरी तरक्की ज़ाहिर होती है. यही कलचर है. तारीख इस बात की गवाह है कि आदमी की तबीयतें उसके दिल और दिमाग़ हमेशा खुलते और तरक्की करते रहते हैं. आज इस विकासवाद को, कुछ दक़ियानूसी लोगों को छोड़कर सभी मानते हैं. यह बात बिलकुल ग़लत है कि दुनिया की पैदायश के शुरू से ही आदमी किसी मुकम्मल कलचर या तहज़ीब के साँचे में ढालकर पैदा किया गया था. इसके खिलाफ़ इन्सानी तहज़ीब हज़ारों बरसों से पुरानी बातों की बुनियाद पर नई बातों की ईजाद करती और मुल्क मुल्क के जुग़राफ़िया और आबोहवा से पैदा हुई दीवारों को तोड़ती हमेशा इन्सानी एकता की

ہند میں ایک کلچر کی آواز

(بھائی اونکار ناتھ شاستری)

(۱)

آج ہند میں چاروں اور سے ایک کلچر کی آواز اُٹھ رہی ہے۔ ہندستانی سنسکرتی یا کلچر کی ہی نہیں، ہندو کلچر کی بھی۔ اس لیکھ میں کیول ہند ہی نہیں ساری دنیا میں ایک ہی کلچر کی تائید کی جائیگی۔

سنسکرتی یا کلچر کیا ہے؟

کلچر کیا ہے۔ انسانی سبھیتا کے وہ سُندر پہلو جن سے آدمی کی اخلاقی، دماغی، دلی، علمی اور ہنری ترقی ظاہر ہوتی ہے۔ یہی کلچر ہے۔ تاریخ اس بات کی گواہ ہے کہ آدمی کی طبیعتیں اس کے دل اور دماغ ہمیشہ کھلتے اور ترقی کرتے رہتے ہیں۔ آج اس وکاسواد کو، کچھ دقیانوسی لوگوں کو چھوڑ کر سبھی مانتے ہیں۔ یہ بات بالکل غلط ہے کہ دنیا کی پیدائش کے شروع سے ہی آدمی کسی مکمل کلچر یا تہذیب کے سانچے میں ڈھال کر پیدا کیا گیا تھا۔ اس کے خلاف انسانی تہذیب ہزاروں برسوں سے پرانی باتوں کی بنیاد پر نئی باتوں کی ایجاد کرتی اور ملک ملک کے جغرافیہ اور آب و ہوا سے پیدا ہوئی دیواروں کو توڑتی ہمیشہ انسانی ایکتا کی

तरफ़ बढ़ती रही है. सरसरी निगाह से भी देखने पर सारे जहान की यह कलचरी एकता चमक उठती है. कला और साहित्य में, फ़लसफ़ा और साइन्स में. राजनीति और अर्थशास्त्र में, गाने बजाने और चित्रकारी (Painting) में, संस्कृति के जिस जिस पहलू पर नज़र डालिये कहीं खुले तो कहीं छिपे, कहीं मुकम्मल तो कहीं नामुकम्मल एकता बढ़ती दिखाई देगी—फिर किसी एक क़ौम या मुल्क की क़ौमी या मुल्की संस्कृति की एकता की तो बात ही क्या है. दुनिया के जिन हिस्सों में राष्ट्रीयता या क़ौमियत जन्म ले चुकी है वहाँ एक क़ौमी कलचर क़ायम है. इसी मुल्की कलचर ने हर जगह पुरानी रियासती दीवारों को तोड़कर एक मिली जुली कारोबारी ज़िन्दगी की, एक राजा की हुकूमत को तोड़कर जमहूरियत यानी लोकराज की, अलग अलग रस्मो रिवाज की, बहुत सी ज़बानों की की जगह एक क़ौमी ज़बान की, मज़हबी हुकूमतों की जगह ग़ैर मज़हबी हुकूमतों की बुनियाद डाली है. फिर क्या है. आज वह पुराना ज़माना नहीं है जब एक इलाक़े का रहने वाला आदमी दूसरे इलाक़े से मुश्किल से सम्बन्ध रख सकता था. आज का सभ्य इन्सान कभी धीरे धीरे तो कभी इनक़लाबी ढंग से बढ़ते बढ़ते ज़माने की और जुग़राफ़िये की दीवारों को तोड़ते हुए कलचरी तरक़्क़ी की उस सतह पर पहुँच चुका है जहाँ से उसे अपनी क़ौमी कलचर भी अधूरी मालूम होने लगी है. वह सारे जहान की कलचरी एकता की तस्वीर खींचने लगा है. वह सोचता है कि सब इन्सानों का जिस्म व दिमाग़ क़ुदरत के एक ही तत्वों (अजज़ा) से

طرف بڑھتی رہی ہے۔ سرسری نگاہ سے بھی دیکھنے پر سارے جہان کی یہ کلچری ایکتا چمک اٹھتی ہے۔ کلا اور ساہتیہ میں، فلسفہ اور سائنس میں، راج نیتی اور ارتھ شاستر میں، گانے بجانے اور چترکاری (PAINTING) میں، سنسکرتی کے جس جس پہلو پر نظر ڈالئے کہیں کھلے تو کہیں چھپے، کہیں مکمل تو کہیں نامکمل ایکتا بڑھتی دکھائی دیگی۔ پھر کسی ایک قوم یا ملک کی قومی یا ملکی سنسکرتی کی ایکتا کی تو بات ہی کیا ہے۔ دنیا کے جن حصوں میں راشٹریتا یا قومیت جنم لے چکی ہے وہاں ایک قومی کلچر قائم ہے۔ اسی ملکی کلچر نے ہر جگہ پرانی ریاستی دیواروں کو توڑکر ایک ملی جلی کاروباری زندگی کی، ایک راجا کی حکومت کو توڑکر جمہوریت یعنی لوک راج کی، الگ الگ رسم ورواج کی، بہت سی زبانوں کی جگہ ایک قومی زبان کی، مذہبی حکومتوں کی جگہ غیر مذہبی حکومتوں کی بنیاد ڈالی ہے۔ پھر کیا ہے۔ آج وہ پرانا زمانہ نہیں ہے جب ایک علاقے کا رہنے والا آدمی دوسرے علاقے سے مشکل سے سمبندھ رکھ سکتا تھا۔ آج کا سبھیہ انسان کبھی دھیرے دھیرے تو کبھی انقلابی ڈھنگ سے بڑھتے بڑھتے زمانے کی اور جغرافیے کی دیواروں کو توڑتے ہوئے کلچری ترقی کی اس سطح پر پہنچ چکا ہے جہاں سے اسے اپنی قومی کلچر بھی ادھوری معلوم ہونے لگی ہے۔ وہ سارے جہان کی کلچری ایکتا کی تصویر کھینچنے لگا ہے۔ وہ سوچتا ہے کہ سب انسانوں کا جسم و دماغ قدرت کے ایک ہی تتووں (اجزا) سے

[illegible]

एक होते रहते हैं. आज का तरक़्क़ी पसन्द ज़माना आज़ादी से बिला किसी रुकावट के दुनिया भर के लोगों को, उनके ख़यालों को, रहन सहन को और तबीयतों का एक कर रहा है. ज़बरदस्ती नहीं, अपनी ख़ूबियों की बरकत से. यहाँ तक कि इनक़लाबी तहरीकें भी ज़बरदस्ती किसी कलचरी एकता का समर्थन नहीं करतीं.

साइन्स की बरकत

उसूली तौर पर कलचरी एकता का ख़याल कोई नया ख़याल नहीं है. हिन्द के फ़िलासफ़रों ने, यहाँ के समाजी सुधारकों ने एक अरसे से दुनिया की कलचरी एकता का सच्चा और ग़लत दोनों तरह का नक़्शा खींचा है. जहाँ 'सारा जहान एक कुटुम्ब है' का आदर्श हिन्द के धर्म ग्रन्थों में मौजूद है वहाँ 'एक नस्ल, जाति या फ़िरक़े के लोग सभ्य हैं और बाक़ी सब असभ्य हैं,' जैसा ग़लत विचार भी मौजूद है. सवाल यह है कि क्या वजह है कि अब तक जहाँ सारे जहान की कलचरी एकता को अमली चीज़ बनाने की बात है, हिन्द ही नहीं दुनिया की दूसरी सभ्य क़ौमें भी ज़्यादातर नाकामयाब रही हैं या सिर्फ़ एक हद तक ही कामयाब हुई हैं. इसका एक बड़ा कारण यह है कि तहज़ीब और कलचर की तरक़्क़ी एक बड़ी दीवार से टकराती रही हैं. वह दीवार थी हुनर या दस्तकारी की. दूसरे शब्दों में किसी भी ज़माने की कलचरी एकता उस हद को पार नहीं कर सकती थी—कम से कम किसी बड़े पैमाने पर पार नहीं कर सकती थी, जो उस ज़माने की ख़ास दस्तकारियों के कारन पैदा होती थी. इन्सान अपनी ज़रूरतों को पूरा करने के लिये

ایک ہوتے رہتے ہیں۔ آج کا ترقی پسند زمانہ آزادی سے بلا کسی رکاوٹ کے دنیا بھر کے لوگوں کو، اُنکے خیالوں کو، رہن سہن کو اور طبیعتوں کو ایک کر رہا ہے۔ زبردستی نہیں، اپنی خوبیوں کی برکت سے۔ یہاں تک کہ انقلابی تحریکیں بھی زبردستی کسی کلچری ایکتا کا سمرتھن نہیں کرتیں۔

سائنس کی برکت

اُصولی طور پر کلچری ایکتا کا خیال کوئی نیا خیال نہیں ہے۔ ہند کے فلاسفروں نے، یہاں کے سماجی سدھارکوں نے ایک عرصے سے دنیا کی کلچری ایکتا کا سچا اور غلط دونوں طرح کا نقشہ کھینچا ہے۔ جہاں 'سارا جہان ایک کٹمب ہے' کا آدرش ہند کے دھرم گرنتھوں میں موجود ہے وہاں 'ایک نسل، جاتی یا فرقے کے لوگ سبھیہ ہیں اور باقی سب اسبھیہ ہیں' جیسا غلط وچار بھی موجود ہے۔ سوال یہ ہے کہ کیا وجہ ہے کہ اب تک جہاں سارے جہان کی کلچری ایکتا کو عملی چیز بنانے کی بات ہے، ہند ہی نہیں دنیا کی دوسری سبھیہ قومیں بھی زیادہ تر ناکامیاب رہی ہیں یا صرف ایک حد تک ہی کامیاب ہوئی ہیں۔ اس کا ایک بڑا کارن یہ ہے کہ تہذیب اور کلچر کی ترقی ایک بڑی دیوار سے ٹکراتی رہی ہیں۔ وہ دیوار تھی ہنر یا دستکاری کی۔ دوسرے شبدوں میں کسی بھی زمانے کی کلچری ایکتا اس حد کو پار نہیں کر سکتی تھی — کم سے کم کسی بڑے پیمانے پر پار نہیں کر سکتی تھی، جو اُس زمانے کی خاص دستکاریوں کے کارن پیدا ہوتی تھی۔ انسان اپنی ضرورتوں کو پورا کرنے کے لئے

जिस ख़ास दस्तकारी को अपनाता था, उसके दिल और दिमाग़ की हालत पर उसका बड़ा असर पड़ता था. जैसे हल बैल से खेती करने वाले किसान के लिये, जिसके लिये छोटे छोटे बटे हुए खेतों में काश्त करना ज़रूरी हो जाता है, एक ख़ास तरह की सभ्यता या तहज़ीब लाज़िमी हो जाती है. अलग खेत, अलग रहन सहन और अलग स्वार्थ. अगर किसानों की कोई तहज़ीब है तो यही. यह तंग नज़री उनके नाच गाने उनकी रीति रिवाज के हर पहलू में पाई जाती है. आज के ज़माने की ईजादों और तरक़्क़ी से महरूम, शहरी जीवन से दूर किसान न आप आगे बढ़ पाता था और न उनकी तरक़्क़ी से फ़ायदा उठा पाता था जो किसी क़दर आगे बढ़े होते थे. जब इन्सान इस हल बैल के ज़माने से गुज़र रहा था, दूर दूर का आना जाना तो अलग रहा, एक मुल्क के अन्दर ही आने जाने में भारी रुकावटें पैदा होती थीं और अगर आना जाना मुमकिन भी हुआ तो वह भाई चारा, वह मेल मिलाप अमली रूप में ग़ायब ही रहता था. इन्सान की मिली जुली ज़िन्दगी का मतलब फूट, तंग नज़री और ख़ुदग़रज़ी थी और इससे भी बढ़कर ज़्यादातर इन्सानों की ग़ुलामी थी. नतीजा यह था कि फ़िलासफ़रों के ऊँचे विचार किताबों तक महदूद रह जाते थे. उनको अमली रूप देने के साधन उस समय नहीं थे.

(हूबहू) [uncertain]

बढ़ते बढ़ते ज़माना आगे बढ़ा. साइन्स आई, उद्योगी क्रान्ति आई, कारख़ाने, रेल, तार, डाक, प्रेस, रेडियो, पानी के जहाज़ और हवाई जहाज़ आए. जिन्होंने पहाड़ों नदियों और समुन्दरों की क़ुदरती

جس خاص دستکاری کو اپناتا تھا، اس کے دل اور دماغ کی حالت پر اُس کا بڑا اثر پڑتا تھا۔ جیسے ہل بیل سے کھیتی کرنے والے کسان کے لئے، جس کے لئے چھوٹے چھوٹے بٹے ہوئے کھیتوں میں کاشت کرنا ضروری ہو جاتا ہے، ایک خاص طرح کی سبھیتا یا تہذیب لازمی ہو جاتی ہے۔ الگ کھیت، الگ رہن سہن اور الگ سوارتھ۔ اگر کسانوں کی کوئی تہذیب ہے تو یہی۔ یہ تنگ نظری اُن کے ناچ گانے ان کی ریت رواج کے ہر پہلو میں پائی جاتی ہے۔ آج کے زمانے کی ایجادوں اور ترقی سے محروم، شہری جیون سے دور کسان نہ آپ آگے بڑھ پاتا تھا اور نہ اُن کی ترقی سے فائدہ اٹھا پاتا تھا جو کسی قدر آگے بڑھے ہوتے تھے۔ جب انسان اس ہل بیل کے زمانے سے گذر رہا تھا، دور دور کا آنا جانا تو الگ رہا، ایک ملک کے اندر ہی آنے جانے میں بھاری رکاوٹیں پیدا ہوتی تھیں اور اگر آنا جانا ممکن بھی ہوا تو وہ بھائی چارہ، وہ میل ملاپ عملی روپ میں غائب ہی رہتا تھا۔ انسان کی ملی جلی زندگی کا مطلب پھوٹ، تنگ نظری اور خود غرضی تھی اور اس سے بھی بڑھ کر زیادہ تر انسانوں کی غلامی تھی۔ نتیجہ یہ تھا کہ فلاسفروں کے اونچے وچار کتابوں تک محدود رہ جاتے تھے۔ ان کو عملی روپ دینے کے سادھن اس سمے نہیں تھے۔

(ہوبہو) [uncertain]

بڑھتے بڑھتے زمانہ آگے بڑھا۔ سائنس آئی، اُدیوگی کرانتی، کارخانے، ریل، تار، ڈاک، پریس، ریڈیو، پانی کے جہاز اور ہوائی جہاز آئے جنہوں نے پہاڑوں ندیوں اور سمندروں کی قدرتی سیماؤں کو توڑ کر انسان کے لئے یہ ممکن کر دیا کہ

वह एक दूसरे की तहज़ीब और कलचर से ज़्यादा से ज़्यादा फ़ायदा उठा सके. इस तरह बड़े पैमाने पर मशीनों के ज़रिये होने वाली पैदावार आज दुनिया की सभी क़ौमों का मक़सद बन गई है. हर क़ौम इस कोशिश में है कि कारीगरी के मैदान में अगर वह सबसे आगे न आ सके तो कम से कम किसी से पीछे न रहे. इस नई तहज़ीब के लिये रवादारी और ऊँचा ख़याल ज़रूरी है. पैर जमाते ही इस नई तहज़ीब ने मज़हबी अंध विश्वासों, पुराने रीत रिवाजों, अलग अलग रहने और सोचने की आदतों, ज़बानों, फ़िरक़ों और क़ौमों के भेदों को मिटा मिटा कर क़ौमी इन्क़लाब को पूरा किया. साइन्स ने दुनिया को जो कुछ दिया वह इसके पहले मुमकिन नहीं था—इतना दिया कि वही हमारे लिये सब कुछ बन गई. इस ज़माने में साइन्स ही कलचर है. लोग कहेंगे कि साइन्स अपने साथ बुराइयाँ भी लाई. उसने लूट भी कराई और उसके ज़रिये एक क़ौम का दूसरी क़ौम को ग़ुलाम बनाना आसान हो गया. यह सही है फिर भी साइन्स को इन बुराइयों से कोई मोह नहीं. अपनी तरक़्क़ी के सिलसिले में साइन्स को सरमायादारी की – जिसका नतीजा साइन्स का ग़लत उपयोग और भयानक लड़ाईयाँ हैं—जिस क़दर ज़रूरत थी, अरसा हुआ वह पूरी हो चुकी है. अब साइन्स को सारी दुनिया को एक सूत में बाँधने वाली उस समाज वादी कलचर की ज़रूरत है जिसमें लड़ाईयों की जगह प्रेम और एकता ले लेगी. दूसरे शब्दों में अभी तक साइन्स कुछ लोगों की कलचर बन सकी थी और दूसरे लोगों को फ़ायदा पहुँचाने की जगह उनकी बरबादी और लूट खसोट का कारण हो रही थी लेकिन अब साइन्स इससे ऊपर की मंज़िल

प

وہ ایک دوسرے کی تہذیب اور کلچر سے زیادہ سے زیادہ فائدہ اٹھا سکے۔ اس طرح بڑے پیمانے پر مشینوں کے ذریعے ہونے والی پیداوار آج دنیا کی سبھی قوموں کا مقصد بن گئی ہے۔ ہر قوم اس کوشش میں ہے کہ کاریگری کے میدان میں اگر وہ سب سے آگے نہ جا سکے تو کم سے کم کسی سے پیچھے نہ رہے۔ اس نئی تہذیب کے لئے رواداری اور اونچا خیال ضروری ہے۔ پیر جماتے ہی اس نئی تہذیب نے مذہبی اندھ وشواسوں، پرانے ریت رواجوں، الگ الگ رہنے اور سوچنے کی عادتوں، زبانوں، فرقوں اور قوموں کے بھیدوں کو مٹا مٹا کر قومی انقلاب کو پورا کیا۔ سائنس نے دنیا کو جو کچھ دیا وہ اس کے پہلے ممکن نہیں تھا — اتنا دیا کہ وہی ہمارے لئے سب کچھ بن گئی۔ اس زمانے میں سائنس ہی کلچر ہے۔ لوگ کہیں گے کہ سائنس اپنے ساتھ برائیاں بھی لائی۔ اس نے لوٹ بھی کرائی اور اس کے ذریعے ایک قوم کا دوسری قوم کو غلام بنانا آسان ہو گیا۔ یہ صحیح ہے پھر بھی سائنس کو ان برائیوں سے کوئی موہ نہیں۔ اپنی ترقی کے سلسلے میں سائنس کو سرمایہ داری کی — جس کا نتیجہ سائنس کا غلط اپیوگ اور بھیانک لڑائیاں ہیں — جس قدر ضرورت تھی، عرصہ ہوا وہ پوری ہو چکی ہے۔ اب سائنس کو ساری دنیا کو ایک سوت میں باندھنے والی اس سماج وادی کلچر کی ضرورت ہے جس میں لڑائیوں کی جگہ پریم اور ایکتا لے لیں گی۔ دوسرے شبدوں میں ابھی تک سائنس کچھ لوگوں کی کلچر بن سکی تھی اور دوسرے لوگوں کو فائدہ پہنچانے کی جگہ ان کی بربادی اور لوٹ کھسوٹ کا کارن ہو رہی تھی لیکن اب سائنس اس سے اوپر کی منزل

पर बढ़ने के लिये मजबूर होगी जहाँ वह आम समाज की चीज़ हो जायगी.

समझदारों का फ़र्ज़

समझदार वह है जो किसी मसले पर विचार करते समय उस ज़माने की इल्मी उद्योगी तरक़्क़ी की बरकतों पर ध्यान रक्खे. केवल पुरानी बातों को आख़री लफ़्ज़ न मानकर ज़माने की चाल और तरक़्क़ी से फ़ायदा उठाय. इसका यह मतलब नहीं कि सभी पुरानी चीज़ों का आँख बन्द करके विरोध करे, बल्कि यह कि उनकी ख़ूबियों को ज़माने की तरक़्क़ी के रंग में इस तरह मिला दे कि एक दूसरे से मिलकर एक सुन्दर और बेहतरीन इमारत नज़र आने लगे. ज़रूरत है अलग अलग मुल्कों की उन बातों को समझने की जिनकी किसी ख़ास मुल्क में कमी हो और उन बातों को दूसरों को देने की जो सचमुच दूसरों को देने के क़ाबिल हैं. कट्टरता से काम नहीं चलेगा. इल्म या जहालत किसी क़ौम की विरासत नहीं हो सकती. आज नई कारीगरियों ने दुनिया के इल्म और उद्योग को एक ऐसी सतह पर पहुँचा दिया है जहाँ बहुत सी पुरानी बातों को छोड़ना पड़ेगा और उनकी जगह नई खोजों और ईजादों को अपनाना पड़ेगा. संगीत, साहित्य, चित्रकारी और दूसरी तमाम कारीगरी और दस्तकारियों में जो ख़ूबियाँ हों उनको अपनाते हुए भी उन्हें वहीं तक महदूद न रखकर आगे बढ़ाना और दूसरों के तजरबों से फ़ायदा उठाकर साइन्स के नए साँचे में ढालकर उन्हें ताज़ा करना है. इसी

پر بڑھنے کے لئے مجبور ہوگی جہاں وہ عام سماج کی چیز ہو جائے گی۔

سمجھداروں کا فرض

سمجھدار وہ ہے جو کسی مسئلہ پر وچار کرتے سمے اس زمانے کی علمی اُدیوگی ترقی کی برکتوں پر دھیان رکھے۔ کیول پرانی باتوں کو آخری لفظ نہ مان کر زمانے کی چال اور ترقی سے فائدہ اٹھائے۔ اس کا یہ مطلب نہیں کہ سبھی پرانی چیزوں کا آنکھ بند کرکے ورودھ کرے، بلکہ یہ کہ ان کی خوبیوں کو زمانے کی ترقی کے رنگ میں اس طرح ملا دے کہ ایک دوسرے سے مل کر ایک سندر اور بہترین عمارت نظر آنے لگے۔ ضرورت ہے الگ الگ ملکوں کی اُن باتوں کو سمجھنے کی جن کی کسی خاص ملک میں کمی ہو اور ان باتوں کو دوسروں کو دینے کی جو سچ مچ دوسروں کو دینے کے قابل ہیں۔ کٹرتا سے کام نہیں چلے گا۔ علم یا جہالت کسی قوم کی وراثت نہیں ہو سکتی۔ آج نئی کاریگریوں نے دنیا کے علم اور اُدیوگ کو ایک ایسی سطح پر پہنچا دیا ہے جہاں بہت سی پرانی باتوں کو چھوڑنا پڑے گا اور ان کی جگہ نئی کھوجوں اور ایجادوں کو اپنانا پڑے گا۔ سنگیت، ساہتیہ، چترکاری اور دوسری تمام کاریگری اور دستکاریوں میں جو خوبیاں ہوں اُن کو اپناتے ہوئے بھی انہیں وہیں تک محدود نہ رکھ کر آگے بڑھانا اور دوسروں کے تجربوں سے فائدہ اُٹھا کر سائنس کے نئے سانچے میں ڈھال کر انہیں تازہ کرنا ہے۔ اسی طرح ایک دن ایک عالمگیر کلچر قائم ہوگی جو ہر معنوں میں

एक न होने पर भी बुनियादी मानों में एक होगी. एकता में अनेकता और अनेकता में एकता क़ुदरत का नियम है. समाज में भी एक हद तक यह नियम बना रह सकता है. हमारा नारा भी एकता है, कट्टरता नहीं.

हिन्दी कलचर

ऊपर इस बात का ज़िक्र किया गया है कि हिन्दी कलचर का नारा लगाने वाले बहुत से लोग तंग नज़र और दक़ियानूसी हैं. हिन्दी क़ौमी इनक़लाब के सिलसिले में जो कुछ खुली छिपी कलचरी तरक़्क़ी हुई है, यानी मुल्क में बड़े बड़े कारख़ानों की स्थापना, आने जाने के साधनों का विकास, बड़े बड़े शहरों व यूनिवर्सिटियों की स्थापना वग़ैरा वग़ैरा. अगर इन्हें भुला दिया जाय तो हिन्दी कलचर पुराने सामन्तवादी कलचर के अलावा रह ही क्या जाता है. वह सनातन धर्म का सहारा लेता है पर ग़ौर करने से मालूम होगा कि उसमें सनातन के मुक़ाबले में बीच के ज़माने का सामन्तवाद ही ज़्यादा है. सामन्तवाद का ख़ुलासा है ज़मींदारियों और रियासतों की बुनियाद पर मुल्क की आर्थिक ज़िन्दगी का निज़ाम (व्यवस्था) यानी जनता की लूट. पर जैसे अलग अलग रियासतों के होते हुए भी सामन्तवादी समाज में एक तरह की एकता रहती है वैसे ही अलग अलग रायें होते हुए भी कलचरी एकता रहती और रह सकती है. आज से पहले के सामन्तवादी भारत में भी रहन सहन, रीति रिवाज, पहिनावे, साहित्य संगीत, फ़िलास्फ़ी, इल्म व साइन्स में भी अगर कुछ एकता दिखाई देती है, तो यह अचरज की बात नहीं है. सवाल तो यह है कि क्या आजकल के हिन्दी कलचर या भारती

(२४५)

ایک نہ ہونے پر بھی بنیادی معنوں میں ایک ہوگی۔ ایکتا میں انیکتا اور انیکتا میں ایکتا قدرت کا نیم ہے۔ سماج میں بھی ایک حد تک یہ نیم بنا رہ سکتا ہے۔ ہمارا نعرہ بھی ایکتا ہے۔ کٹرتا نہیں۔

ہندی کلچر

اوپر اس بات کا ذکر کیا گیا ہے کہ ہندی کلچر کا نعرہ لگانے والے بہت سے لوگ تنگ نظر اور دقیانوسی ہیں۔ ہندی قومی انقلاب کے سلسلے میں جو کچھ کھلی چھپی کلچری ترقی ہوئی ہے، یعنی ملک میں بڑے بڑے کارخانوں کی استھاپنا، آنے جانے کے سادھنوں کا وکاس، بڑے بڑے شہروں و یونیورسٹیوں کی استھاپنا وغیرہ وغیرہ اگر انھیں بھلا دیا جائے تو ہندی کلچر پرانے سامنت وادی کلچر کے علاوہ رہ ہی کیا جاتا ہے۔ وہ سناتن دھرم کا سہارا لیتا ہے پر غور کرنے سے معلوم ہوگا کہ اس میں سناتن کے مقابلے میں بیچ کے زمانے کا سامنت واد ہی زیادہ ہے۔ سامنت واد کا خلاصہ ہے زمینداریوں اور ریاستوں کی بنیاد پر ملک کی آرتھک زندگی کا نظام (ویوستھا) یعنی جنتا کی لوٹ۔ پر جیسے الگ الگ ریاستوں کے ہوتے ہوئے بھی سامنت وادی سماج میں ایک طرح کی ایکتا رہتی ہے ویسے ہی الگ الگ رائیں ہوتے ہوئے بھی کلچری ایکتا رہتی اور رہ سکتی ہے۔ آج سے پہلے کے سامنت وادی بھارت میں بھی رہن سہن، ریت رواج، پہناوے، ساہتیہ سنگیت، فلاسفی، علم و سائنس میں بھی اگر کچھ ایکتا دکھائی دیتی ہے، تو یہ اچرج کی بات نہیں ہے۔ سوال تو یہ ہے کہ کیا آج کل کے ہندی کلچر یا بھارتی

(۲۴۵)

संस्कृति के प्रचारकों का ध्यान संस्कृति की इस एकता की ओर है या अलग अलग फरकों की ओर. पहले तो नारा लगाने वाले बहुत करके केवल नारा लगाना ही जानते हैं दूसरे जो लोग कुछ विचार भी करते हैं, वह बहुत करके किसी एक पहलू पर ही ध्यान देते हैं. बहुत करके मज़हबियत ही को लोग पूरी संस्कृति मान बैठे हैं. पर क्या मज़हबी निगाह से भी किसी एक धर्म को भारती संस्कृति कहा जा सकता है ? पूछा जा सकता है कि कौन सा धर्म, सनातन धर्म, बौद्ध धर्म, जैन धर्म, सिक्ख धर्म—जाने दीजिये अनगिनत पन्थों को—भारती संस्कृति है ? फ़िलास्फ़ी (दर्शन शास्त्र) से देखिये तो बात और साफ़ हो जाती है. इस भारत भूमि में दर्जनों दर्शन मिलेंगे. वेदों, उपनिषदों, शास्त्रों, स्मृतियों और पुरानों के अलावा इतने मत मतान्तर हैं, किस को भारती संस्कृति कहा जाय ? अगर इन सभी को भारती संस्कृति कहा जाय, तो संस्कृति का सवाल न रहकर संस्कृतियों का सवाल हो जाता है. धार्मिक रीत रिवाजों की बाबत जो कुछ भी कहा जाय पर दर्शन यानी फ़िलास्फ़ी आदमी के गहरे से गहरे सोच विचार का नतीजा है, जो किसी ख़ास सम्प्रदाय या समाज के लिये ही नहीं होता. ग़लत हो या सही दर्शन-शास्त्र सारे मानव समाज के सामने रखा जाता है. जो कोई उसे देखता पढ़ता है, उससे असर ले सकता है, उसे ग़लत मानकर भी उसके आधार पर सही सोचने की कोशिश कर सकता है. इतिहास में सदा से ऐसा होता आया है. भारत ही क्या, सारे संसार के दर्शन का इतिहास बतलाता है कि

سنسکرتی کے پرچارکوں کا دھیان سنسکرتی کی اس ایکتا کی اُور ہے یا الگ الگ فرقوں کی اُور۔ پہلے تو نعرہ لگانے والے بہت کر کے کیول نعرہ لگانا ہی جانتے ہیں دوسرے جو لوگ کچھ وچار بھی کرتے ہیں، وہ بہت کر کے کسی ایک پہلو پر ہی دھیان دیتے ہیں۔ بہت کر کے مذہبیت ہی کو لوگ پوری سنسکرتی مان بیٹھے ہیں۔ پر کیا مذہبی نگاہ سے بھی کسی ایک دھرم کو بھارتی سنسکرتی کہا جا سکتا ہے؟ پوچھا جا سکتا ہے کہ کون سا دھرم، سناتن دھرم، بودھ دھرم، جین دھرم، سکھ دھرم — جانے دیجئے اَن گنت پنتھوں کو — بھارتی سنسکرتی ہے؟ فلاسفی (درشن شاستر) سے دیکھئے تو بات اور صاف ہو جاتی ہے۔ اس بھارت بھومی میں درجنوں درشن ملیں گے۔ ویدوں، اُپنشدوں، شاستروں، سمرتیوں اور پرانوں کے علاوہ اتنے مت متانتر ہیں، کس کو بھارتی سنسکرتی کہا جائے؟ اگر ان سبھی کو بھارتی سنسکرتی کہا جائے، تو سنسکرتی کا سوال نہ رہ کر سنسکرتیوں کا سوال ہو جاتا ہے۔ دھارمک ریت رواجوں کی بابت جو کچھ بھی کہا جائے پر درشن یعنی فلاسفی آدمی کے گہرے سے گہرے سوچ وچار کا نتیجہ ہے، جو کسی خاص سمپردائے یا سماج کے لئے ہی نہیں ہوتا۔ غلط ہو یا صحیح درشن شاستر سارے مانو سماج کے رکھا جاتا ہے۔ جو کوئی اُسے دیکھتا پڑھتا ہے، اس سے اثر لے سکتا ہے، اُسے غلط مان کر بھی اُس کے آدھار پر صحیح سوچنے کی کوشش کر سکتا ہے۔ اتہاس میں سدا سے ایسا ہوتا آیا ہے۔ بھارت ہی کیا، سارے سنسار کے درشن کا اتہاس بتلاتا ہے

और बहुत प्राचीन काल से एक देश के दार्शनिक विचारक दूसरे देश के दार्शनिक विचारकों से असर लेते रहे हैं. फिर किसी दर्शन को भारती, फ़्रांसीसी, चीनी, ईरानी, अरबी दर्शन कहना देश भक्ति को भी तंग नज़र बना देता है. पर मेरा सवाल तो यह है कि भारती दर्शन कौन सा है. सांख्य, या वेदान्त, बौद्ध या जैन और अगर इन अलग अलग दर्शनों में से हर एक के लिये इस महान देश में जगह हो सकती है, तो इसलाम ने क्या अपराध किया है, खास कर जब कि करोड़ों मुसलमान इस देश में रह रहे हैं. अगर नहीं तो एक दिन मार्क्सवादी या साम्यवादी भी इस देश में अपने विचारों की आज़ादी की रक्षा न कर पायेंगे. ज़बरदस्ती सबको एक नाम की भारती संस्कृति को अपनाने के लिये मजबूर होना पड़ेगा. क्योंकि मार्क्सवाद या साम्यवाद राष्ट्री नहीं अन्तरराष्ट्री हैं, देसी नहीं अन्तर देसी हैं जिसके अनुसार अलग अलग देशों की या संस्कृतियों की जगह अन्तर देशी संस्कृति लेगी जिसमें अब तक के दर्शन शास्त्रों, कलाओं, विद्याओं और साइन्स की तरक़्क़ी, सबका संगम अपने अंदर लिये हुए नये ज़माने की समाजवादी संस्कृति फले फूलेगी.

सिद्धान्त में हिन्दू संस्कृति का सामाजिक और आर्थिक ढांचा वर्णाश्रम धर्म है. वर्णाश्रम धर्म के मानने वाले बहुत करके जन्म से ही जात पात मानते हैं. पर कुछ हिन्दू गुन कर्म से भी जात मानते हैं. इनकी बहस में पड़ने से कोई लाभ नहीं. सोचने की बात तो यह है कि क्या आज की हालत में हिन्दुस्तानी समाज जात पात के आधार पर चलाया जा सकता है ? क्या ब्राह्मन और क्षत्री किसानों

اور بہت پراچین کال سے ایک دیش کے درشنک وچارک دوسرے دیش کے درشنک وچارکوں سے اثر لیتے رہے ہیں. پھر کسی درشن کو بھارتی، فرانسیسی، چینی، ایرانی، عربی درشن کہنا دیش بھکتی کو بھی تنگ نظر بنا دیتا ہے۔ پر میرا سوال تو یہ ہے کہ بھارتی درشن کونسا ہے سانکھیہ، یا ویدانت، بودھ یا جین اور اگر ان الگ الگ درشنوں میں سے ہر ایک کے لئے اس مہان دیش میں جگہ ہو سکتی ہے، تو اسلام نے کیا اپرادھ کیا ہے، خاص کر جب کہ کروڑوں مسلمان اس دیش میں رہ رہے ہیں۔ اگر نہیں تو ایک دن مارکس وادی یا سامیہ وادی بھی اس دیش میں اپنے وچاروں کی آزادی کی رکشا نہ کر پائیں گے۔ زبردستی سب کو ایک نام کی بھارتی سنسکرتی کو اپنانے کے لئے مجبور ہونا پڑے گا۔ کیوں کہ مارکس وادی یا سامیہ وادی راشٹری نہیں انتر راشٹری ہیں، دیسی نہیں انتر دیسی ہیں جس کے انوسار الگ الگ دیشوں کی یا سنسکرتیوں کی جگہ انتر دیشی سنسکرتی لیگی جس میں اب تک کے درشن شاستروں، کلاؤں، ودیاؤں اور سائنس کی ترقی، سب کا سنگم اپنے اندر لئے ہوئے نئے زمانے کی سماج وادی سنسکرتی پھلے پھولے گی۔

سدھانت میں ہندو سنسکرتی کا سماجک اور آرتھک ڈھانچا ورناشرم دھرم ہے۔ ورناشرم دھرم کے ماننے والے بہت کرکے جنم سے ہی جات پات مانتے ہیں۔ پر کچھ ہندو گن کرم سے بھی جات مانتے ہیں۔ ان کی بحث میں پڑنے سے کوئی لابھ نہیں۔ سوچنے کی بات تو یہ ہے کہ کیا آج کی حالت میں ہندوستانی سماج جات پات کے آدھار پر چلایا جا سکتا ہے؟ کیا برہمن اور چھتری کسانوں

और बनियों के हाथों से जमींने या जायदादें छीनी जा सकती हैं ? क्या मिलों में काम करने वाले ब्राह्मन मजदूरों को वेद पढ़ाया जा सकता है ? क्या तालीम का प्रचार किसी खास जात के लिये ठेका बनाया जा सकता है ? गुन कर्म के अनुसार जात मानने वाले कह सकते हैं कि आज पढ़े लिखों को ब्राह्मन कहना चाहिये, हाकिमों को छत्री व्यापारियों को वैश्य, मजदूरों को शूद्र. अगर केवल इस नाम धर लेने से काम चलता हो तो किसी को कोई एतराज़ नहीं. पर इस तरह की व्यवस्था तो संसार के सभी देशों में है, फिर हिन्दुस्तान के वर्णाश्रम धर्म की विशेषता क्या रही ? कहा जा सकता है कि ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वाणप्रस्थ, सन्यास आश्रमों की व्यवस्था दूसरे देशों में नहीं है. यह भी ग़लत है, आज दिन ब्रह्मचर्य पर भारत का घमन्ड करना बेमानी है. छोटी उमर की शादियां इस देश में ही सबसे ज्यादा हो रही हैं. आज दिन तो सारा हिन्दुस्तान और मुल्कों की तरह दो हिस्सों में बँटा हुआ है—पूंजीवादी जमींदार और मजदूर किसान, अमीर और ग़रीब इस हालत में हमारा नारा किसी न किसी तरह का समाजवाद ही हो सकता है, जिसमें हर आदमी को उसकी तबीयत के अनुसार पढ़ने लिखने का अवसर मिले. सब आदमियों के साथ बराबर का बर्ताव हो और सब बराबर के खुशहाल हों. सब को बराबर की आज़ादी हो. जहाँ तक राज काज का सम्बंध है भारती संस्कृति में बिना राजा की व्यवस्था भी है. पञ्चायती राज भी, एक तंत्र भी है और एक तंत्र और पञ्चायती व्यवस्था का संगम भी. सवाल है इसमें कौन भारती संस्कृति है और कौन ग़ैर भारती ? सवाल है, भारती संस्कृति के हिमायतियों ने कौन सा भारती विधान

اور بنیوں کے ہاتھوں سے زمینیں یا جائدادیں چھینی جا سکتی ہیں؟ کیا ملوں میں کام کرنے والے براہمن مزدوروں کو وید پڑھایا جا سکتا ہے؟ کیا تعلیم کا پرچار کسی خاص جات کے لئے ٹھیکا بنایا جا سکتا ہے؟ گن کرم کے انوسار جات ماننے والے کہہ سکتے ہیں کہ آج پڑھے لکھوں کو براہمن کہنا چاہیئے، حاکموں کو چھتری، بیوپاریوں کو ویش، مزدوروں کو شودر. اگر کیول اس نام دھر لینے سے کام چلتا ہو تو کسی کو کوئی اعتراض نہیں. پر اس طرح کی ویوستھا تو سنسار کے سبھی دیشوں میں ہے، پھر ہندستان کے ورناشرم دھرم کی وشیشتا کیا رہی؟ کہا جا سکتا ہے کہ برہمچریہ، گرہستھ، بان پرستھ، سنیاس آشرموں کی ویوستھا دوسرے دیشوں میں نہیں ہے. یہ بھی غلط ہے، آج دن برہمچریہ پر بھارت کا گھمنڈ کرنا بے معنی ہے. چھوٹی عمر کی شادیاں اس دیش میں ہی سب سے زیادہ ہو رہی ہیں. آج دن تو سارا ہندستان اور ملکوں کی طرح دو حصوں میں بٹا ہوا ہے — پونجی وادی زمیندار اور مزدور کسان، امیر اور غریب. اس حالت میں ہمارا نعرہ کسی نہ کسی طرح کا سماج وادی ہو سکتا ہے، جس میں ہر آدمی کو اس کی طبیعت کے انوسار پڑھنے لکھنے کا اوسر ملے. سب آدمیوں کے ساتھ برابر کا برتاؤ ہو اور سب برابر کے خوش حال ہوں. سب کو برابر کی آزادی ہو جہاں تک راج کاج کا سمبندھ ہے. بھارتی سنسکرتی میں بنا راج کی ویوستھا بھی ہے. پنچائتی راج بھی، ایک تنتر بھی ہے اور ایک تنتر اور پنچائتی ویوستھا کا سنگم بھی. سوال ہے اس میں کون بھارتی سنسکرتی ہے اور کون غیر بھارتی؟ سوال ہے بھارتی سنسکرتی کے حمائتیوں نے کونسا بھارتی ودھان

आज कल की विधान सभा के सामने रखा है ? वहाँ क्यों उन्होंने योरप की पार्लियामेन्टरी हुकूमत को मान लिया है ? फिर तो पच्छिमी राजनीतिक किताबों की जगह पर यूनिवर्सिटियों में चाणक्य नीति और मनुस्मृति ही काफ़ी हो सकती है. ईश्वर बचाये, इस कट्टरता और तंग नज़री से, जो अन्तर देशी राजनीति की असली हालत को लात मार कर ऐसे कुएँ के मेंढक की तरह रहने में संतोष मान सकती है, जो दुनिया के साम्राजशाही मुल्कों के लिये मन मांगी मुराद है. साम्राजवादी मुल्क इसके अलावा और चाहते ही क्या हैं, कि कोई पिछड़ा हुआ देश सामन्तवाद से आगे न बढ़ सके, ताकि उनकी लूट बरक़रार रहे.

नतीजा

क्या कला, क्या राजनीति, क्या दर्शन क्या विज्ञान भारती संस्कृति के हर पुराने पहलू को दुनिया के नए धरातल पर लाना होगा. दुनिया की साम्राजशाही ताक़तों ने ख़ुद अपने फ़ायदे के लिये एक दरजे तक यह काम कर दिया है, लेकिन यह काफ़ी नहीं है. भारत को छलांग मार कर आगे बढ़ना होगा. उसे दक़ियानूसी और पुराने ख़यालों को छोड़ना पड़ेगा. जिन चीज़ों में तबदीली और सुधार की ज़रूरत है, उन्हें बदलना और सुधारना पड़ेगा. अहंकार छोड़कर उससे भी ज़्यादा नींद छोड़कर इस देश की संस्कृति को ज़्यादा से ज़्यादा वैज्ञानिक बनाना पड़ेगा. तंग और एक देशी रीत रिवाजों की जगह इन्सानी भाई चारे का राग अलापना होगा. मजबूर होकर नहीं, इन्क़लाबी ज़हनीयत और कामों से. साइन्स ने सब संस्कृतियों की एकता और संगम का द्वार खोल दिया है, ज़रूरत है [illegible]

آج کل کی ودھان سبھا کے سامنے رکھا ہے؟ وہاں کیوں انھوں نے یورپ کی پارلیمنٹری حکومت کو مان لیا ہے؟ پھر تو پچھمی راج نیتک کتابوں کی جگہ پر یونیورسٹیوں میں چانکیہ نیتی اور منوسمرتی ہی کافی ہو سکتی ہے۔ ایشور بچائے، اس کٹرتا اور تنگ نظری سے، جو انتر دیشی راج نیتی کی اصلی حالت کو لات مار کر ایسے کنویں کے مینڈھک کی طرح رہنے سے سنتوش مان سکتی ہے، جو دنیا کے سامراج شاہی ملکوں کے لئے من مانگی مراد ہے۔ سامراج وادی ملک اس کے علاوہ اور چاہتے ہی کیا ہیں، کہ کوئی پچھڑا ہوا دیش سامنت واد سے آگے نہ بڑھ سکے، تاکہ ان کی لوٹ برقرار رہے۔

نتیجہ

کیا کلا، کیا راج نیتی، کیا درشن کیا وگیان بھارتی سنسکرتی کے ہر پرانے پہلو کو دنیا کے نئے دھراتل پر لانا ہوگا۔ دنیا کی سامراج شاہی طاقتوں نے خود اپنے فائدے کے لئے ایک درجے تک یہ کام کر دیا ہے، لیکن یہ کافی نہیں ہے۔ بھارت کو چھلانگ مار کر آگے بڑھنا ہوگا۔ اسے دقیانوسی اور پرانے خیالوں کو چھوڑنا پڑے گا۔ جن چیزوں میں تبدیلی اور سدھار کی ضرورت ہے، انھیں بدلنا اور سدھارنا پڑے گا۔ اہنکار چھوڑ کر اس سے بھی زیادہ نیند چھوڑ کر اس دیش کی سنسکرتی کو زیادہ سے زیادہ وگیانک بنانا پڑے گا۔ تنگ اور ایک دیشی ریت رواجوں کی جگہ انسانی بھائی چارے کا راگ الاپنا ہوگا۔ مجبور ہو کر نہیں، انقلابی ذہنیت اور کاموں سے۔ سائنس نے سب سنسکرتیوں کی ایکتا اور سنگم کا دوار کھول دیا ہے، ضرورت ہے اس سے لابھ اٹھانے کی۔

महात्मा जी की .कुरबानी और हमारा फ़र्ज़

(मौलाना हबीबुर्रहमान लुधियानवी)

१५ अगस्त १९४७ के बाद मुझे अपने घर वालों के साथ मजबूर होकर पाकिस्तान आना पड़ा. क्योंकि लुधियाना से देहली या यू० पी० की तरफ़ आने के लिये कोई महफ़ूज़ रास्ता नहीं था. लुधियाना कैम्प से सरकारी स्पेशल में ७ सितम्बर '४७ को हम लाहौर पहुँचे. लाहौर में कुछ दिन ठहर कर बाल बच्चों के साथ १७ सितम्बर '४७ को मैं बहावलपुर चला गया. बहावलपुर में लगभग तीन महीने रहा. २४ दिसम्बर'४७ को बहावलपुर से चलकर २७ दिसम्बर'४७ को देहली पहुँचा और देहली से लखनऊ.

लखनऊ से वापसी पर मैं २ जनवरी'४८ को महात्मा गांधी की खिदमत में हाजिर हुआ. डेढ़ घंटा मेरी उनसे मुलाक़ात रही. मौलवी अब्दुल ग़नी डार मेम्बर, आल इण्डिया कांग्रेस कमेटी इस मुलाक़ात में शरीक थे. महात्मा जी दुखी और निराश थे. उन्होंने मुझसे कहा कि अब जीने से कोई फ़ायदा नहीं. मैं धरती पर अब बोझ हूँ. मैंने कहा कि आप ऐसा खयाल क्यों करते हैं. उन्होंने जवाब में कहा—"मौलाना साहब, अब तो मेरे अपने भी मेरी बात न सुनते हैं और न मानते हैं." इस बातचीत में एक दिलचस्प बात भी निकली. मैंने पूछा कि अब आप के साथ कितने हिन्दू सिक्ख हैं. उन्होंने कहा—"मौलाना साहब मेरे साथ तो एक भी

مہاتما جی کی قربانی اور ہمارا فرض

(مولانا حبیب الرحمٰن لدھیانوی)

۱۵ اگست ۱۹۴۷ کے بعد مجھے اپنے گھر والوں کے ساتھ مجبور ہو کر پاکستان جانا پڑا۔ کیوں کہ لدھیانہ سے دہلی یا یو۔ پی۔ کی طرف آنے کے لئے کوئی محفوظ راستہ نہیں تھا۔ لدھیانہ کیمپ سے سرکاری اسپیشل میں ۷ ستمبر، ۴۷ کو ہم لاہور پہنچے۔ لاہور میں کچھ دن ٹھہر کر بال بچوں کے ساتھ ۱۷ ستمبر، ۴۷ کو میں بہاولپور چلا گیا۔ بہاولپور میں لگ بھگ تین مہینے رہا۔ ۲۴ دسمبر، ۴۷ کو بہاولپور سے چل کر ۲۷ دسمبر، ۴۷ کو دہلی پہنچا اور دہلی سے لکھنؤ۔

لکھنؤ سے واپسی پر میں ۲ جنوری، ۴۸ کو مہاتما گاندھی کی خدمت میں حاضر ہوا۔ ڈیڑھ گھنٹہ میری اُن سے ملاقات رہی۔ مولوی عبدالغنی ڈار ممبر، آل انڈیا کانگریس کمیٹی اس ملاقات میں شریک تھے۔ مہاتما جی دکھی اور نراش تھے۔ اُنھوں نے مجھ سے کہا کہ اب جینے سے کوئی فائدہ نہیں میں دھرتی پہ اب بوجھ ہوں۔ میں نے کہا کہ آپ ایسا خیال کیوں کرتے ہیں۔ انھوں نے جواب میں کہا — "مولانا صاحب، اب تو میرے اپنے بھی میری بات نہ سنتے ہیں اور نہ مانتے ہیں۔" اس بات چیت میں ایک دلچسپ بات بھی نکلی۔ میں نے پوچھا کہ اب آپ کے ساتھ کتنے ہندو سکھ ہیں۔ انھوں نے کہا — "مولانا صاحب میرے ساتھ تو ایک بھی

नहीं." मैंने कहा—"शायद आपने हिन्दू और सिक्खों में कुछ काम नहीं किया." इस पर महात्मा जी ज़ोर से हँस पड़े और बोले—"हाँ, मौलाना साहब, जवाब हो गया." यह इस बात की तरफ़ इशारा था कि मैंने फ़रवरी ४७ में दिल्ली से फ़रीदाबाद तक के सफ़र में महात्मा जी से कुछ बातचीत की थी और अपनी कठिनाइयाँ उनके सामने रक्खी थीं. उस वक़्त उन्होंने मुझसे कहा था कि, मौलाना साहब, मुसलमान या अली भाइयों के साथ थे या अब जिन्ना साहब के साथ हैं. क्योंकि नैशनलिस्ट मुसलमानों ने कांग्रेस का पैग़ाम आम मुसलमानों में नहीं पहुँचाया.

मैंने कहा—"महात्मा जी, असल बात यह है कि अंग्रेज़ी हुकूमत की सियासत ने नैशनलिस्ट मुसलमानों को मुस्लिम लीग के ज़रिये मुसलमानों में बे असर कर दिया था. या यह कहिये कि नैशनलिस्ट मुसलमानों को सियासी तौर पर क़त्ल कर दिया गया था. कांग्रेस क्योंकि बहुत मज़बूत जमात थी और आपकी ताक़त बहुत ज़्यादा थी इसलिये उसको हिन्दू मुसलमानों में बेअसर करना इतना आसान काम नहीं था. इसके लिये ज़रूरी था कि हिन्दू मुसलमानों में कोई ज़बरदस्त फ़साद कराया जाय. मेरे नज़दीक पूरबी पच्छिमी पंजाब के फ़साद हिन्दू मुसलिम सिक्ख फ़साद नहीं हैं. बल्कि अंग्रेज़ी सियासत ने कांग्रेस को तबाह कराने और आपको बेअसर कराने के लिये यह फ़साद कराये हैं. इसलिये कि पाकिस्तान का राज उन लोगों के हाथ में दिया गया जो हमेशा से अंग्रेज़ के साथ रहे और हिन्दुस्तान का राज उन लोगों के हाथ में दिया गया जो सदा अंग्रेज़ों के ख़िलाफ़ रहे. अगर इतना बड़ा फ़साद

نہیں۔" میں نے کہا۔ "شاید آپنے ہندو اور سکھوں میں کچھ کام نہیں کیا۔" اس پر مہاتما جی زور سے ہنس پڑے اور بولے — "ہاں مولانا صاحب، جواب ہو گیا۔" یہ اس بات کی طرف اشارہ تھا کہ میں نے فروری ۴۷ میں دلی سے فریدآباد تک کے سفر میں مہاتما جی سے کچھ بات چیت کی تھی اور اپنی کٹھنائیاں اُن کے سامنے رکھی تھیں۔ اس وقت انھوں نے مجھسے کہا تھا کہ، مولانا صاحب، مسلمان یا علی بھائیوں کے ساتھ تھے یا اب جناح صاحب کے ساتھ ہیں۔ کیونکہ نیشنلسٹ مسلمانوں نے کانگریس کا پیغام عام مسلمانوں میں نہیں پہنچایا۔

میں نے کہا۔ "مہاتما جی، اصل بات یہ ہے کہ انگریزی حکومت کی سیاست نے نیشنلسٹ مسلمانوں کو مسلم لیگ کے ذریعے مسلمانوں میں بے اثر کر دیا تھا۔ یا یہ کہئے کہ نیشنلسٹ مسلمانوں کو سیاسی طور پر قتل کر دیا گیا تھا۔ کانگریس کیونکہ بہت مضبوط جماعت تھی اور آپ کی طاقت بہت زیادہ تھی اس لئے اس کو ہندو مسلمانوں میں بے اثر کرنا اتنا آسان کام نہیں تھا۔ اس کے لئے ضروری تھا کہ ہندو مسلمانوں میں کوئی زبردست فساد کرایا جائے۔ میرے نزدیک پوربی پچھمی پنجاب کے فساد ہندو مسلم سکھ فساد نہیں ہیں۔ بلکہ انگریزی سیاست نے کانگریس کو تباہ کرنے اور آپ کو بے اثر کرنے کے لئے یہ فساد کرائے ہیں۔ اس لئے کہ پاکستان کا راج ان لوگوں کے ہاتھ میں دیا گیا جو ہمیشہ سے انگریز کے ساتھ رہے اور ہندوستان کا راج ان لوگوں کے ہاتھ میں دیا گیا جو سدا انگریزوں کے خلاف رہے۔ اگر اتنا بڑا فساد

न होता या इस तरह से लोग घर से बेघर न किये जाते तो आप और कांग्रेस हिन्दुओं और सिक्खों में बेअसर नहीं हो सकते थे. अंग्रेज़ को इस बात का बहुत दुख है कि उसको हिन्दुस्तान की हुकूमत अपने दुश्मनों के हाथ में देनी पड़ी. हमारी भूल यह है कि हमने भी अंगरेज़ के दोस्तों को हुकूमत में शामिल कर लिया और वह हुकूमत मंज़ूर कर ली जिसकी सारी मशीनरी अंगरेज़ की बनाई हुई है. इसलिये हिन्दुस्तान और पाकिस्तान में जो कुछ हुआ है उसको मैं हिन्दू मुस्लिम फ़साद नहीं कहता." महात्मा जी ने मेरी यह बातचीत बड़े ध्यान से सुनी और कहा—'मौलाना साहब, आप इस तरह से सोचते हैं, और इतनी मुसीबत के बाद भी इतना ठंडा सोचते हैं."

इसके बाद मैंने कहा कि आप कांग्रेस को नये ढंग से बनाइये. पुरानी मेम्बरी की शर्तें सब हटा दें. बल्कि उन सब लोगों को कांग्रेस में शामिल करें जिन्होंने इन फ़सादों में अपनी जान पर खेलकर दोनों तरफ़ के लोगों की जान और आबरू को बचाया है. उन्होंने पूछा—"ऐसे कितने आदमी हैं ?" मैंने कहा—"दोनों तरफ़ हज़ारों की तादाद में ऐसे आदमी हैं."

इस पर महात्मा जी ने हैरान होकर मेरी तरफ़ देखा और कहा—"यह ठीक है ?" मैंने कहा—"बिलकुल ठीक है."

उनके शहीद होने से पहले उनसे छै मुलाक़ातें मैंने और कीं.

जिस दिन महात्मा जी ने ब्रत का ऐलान किया, उससे एक दिन पहले मैं उनकी ख़िदमत में हाज़िर हुआ था और कहा था—"मुझे बाल बच्चों समेत इंगलिस्तान जाने दीजिये।" उन्होंने

نہ ہوتا یا اس طرح سے لوگ گھر سے بے گھر نہ کئے جاتے تو آپ اور کانگریس ہندوؤں اور سکھوں میں بے اثر نہیں ہو سکتے تھے۔ انگریز کو اس بات کا بہت دُکھ ہے کہ اس کو ہندستان کی حکومت اپنے دشمنوں کے ہاتھ میں دینی پڑی۔ ہماری بھول یہ ہے کہ ہم نے بھی انگریز کے دوستوں کو حکومت میں شامل کر لیا اور وہ حکومت منظور کر لی جس کی ساری مشینری انگریز کی بنائی ہوئی ہے۔ اس لئے ہندستان اور پاکستان میں جو کچھ ہوا ہے اس کو میں ہندو مسلم فساد نہیں کہتا۔" مہاتما جی نے میری یہ بات چیت بڑے دھیان سے سنی اور کہا۔ "مولانا صاحب، آپ اس طرح سے سوچتے ہیں، اور اتنی مصیبت کے بعد بھی اتنا ٹھنڈا سوچتے ہیں۔"

اس کے بعد میں نے کہا کہ آپ کانگریس کو نئے ڈھنگ سے بنائیے۔ پرانی ممبری کی شرط سب ہٹا دیں۔ بلکہ ان سب لوگوں کو کانگریس میں شامل کریں جنھوں نے ان فسادوں میں اپنی جان پر کھیل کر دونوں طرف کے لوگوں کی جان اور آبرو کو بچایا ہے۔ انھوں نے پوچھا۔ "ایسے کتنے آدمی ہیں؟" میں نے کہا۔ "دونوں طرف ہزاروں کی تعداد میں ایسے آدمی ہیں۔" (۲۵۰)

اس پر مہاتما جی نے حیران ہو کر میری طرف دیکھا اور کہا۔ "یہ ٹھیک ہے؟" میں نے کہا۔ "بالکل ٹھیک ہے۔"

ان کے شہید ہونے سے پہلے ان سے چھ ملاقاتیں میں نے اور کیں۔

جس دن مہاتما جی نے برت کا اعلان کیا، اس سے ایک دن پہلے میں ان کی خدمت میں حاضر ہوا تھا اور کہا تھا۔ "مجھے بال بچوں سمیت انگلستان جانے دیجئے۔" انھوں نے

पूछा—"क्यों ?" तो मैंने कहा—"इसलिये कि हिन्दुस्तान में मैं मुसलमान समझा जाता हूँ, मेरे चलने फिरने की कोई जगह नहीं. और पाकिस्तान में मुझे कांग्रेस का जासूस कहते हैं." मैंने यह बात हँसी में कही थी पर महात्मा जी को इससे बड़ा दुख पहुँचा. रात को उन्होंने व्रत का एलान कर दिया. अगले दिन मैं उनसे मिला. उन्होंने मुझसे पूछा—"अब भी इंगलिस्तान जाओगे ?" मैंने कहा—"मुझे दुख है कि आपको मेरी बात से तकलीफ़ पहुँची."

महात्मा जी को लोगों ने समझने में बड़ी ग़लतियाँ की हैं. महात्मा जी को समझना कोई आसान काम नहीं था. जिन्होंने महात्मा जी को नहीं समझा उनसे ही मुल्क को नुक़सान पहुँचा.

उन दिनों में उनसे बातें करके मुझे ऐसा लगता था कि अब पाकिस्तान वालों के लिये इससे अच्छी कोई बात नहीं कि वह अपना सारा मामला महात्मा जी के हाथ में सौंप दें. तभी दोनों देशों में अमन शांति हो सकती है.

महात्मा जी सिर्फ़ पीड़ित यानी मज़लूम की हिमायत करते थे, चाहे कोई क्यों न हो. उन्हें हमेशा सच्चाई की तलाश थी. सबसे बड़ा दुख उनको यह था कि जिन लोगों को उन्होंने सब कुछ बनाया वही उनकी बात नहीं सुनते थे. वह पूरबी पंजाब के मुसलमानों और पच्छिमी पंजाब के हिन्दू सिक्खों को बेहद बुज़दिल समझते थे और बार-बार कहते थे कि उनको अपने घरों में मरना चाहिये था पर निकलना नहीं चाहिये था.

दिल्ली के मुसलमानों के बारे में मुझसे कई बार महात्मा जी

پوچھا "کیوں؟" تو میں نے کہا "اس لئے کہ ہندستان میں میں مسلمان سمجھا جاتا ہوں، میرے چلنے پھرنے کی کوئی جگہ نہیں۔ اور پاکستان میں مجھے کانگریس کا جاسوس کہتے ہیں۔" میں نے یہ بات ہنسی میں کہی تھی پر مہاتماجی کو اس سے بڑا دکھ پہنچا۔ رات کو انھوں نے برت کا اعلان کر دیا۔ اگلے دن میں اُن سے ملا۔ انھوں نے مجھے پوچھا "اب بھی انگلستان جاؤ گے؟" میں نے کہا "مجھے دکھ ہے کہ آپ کو میری بات سے تکلیف پہنچی۔"

مہاتماجی کو لوگوں نے سمجھنے میں بڑی غلطیاں کی ہیں۔ مہاتما جی کو سمجھنا کوئی آسان کام نہیں تھا۔ جنھوں نے مہاتما جی کو نہیں سمجھا اُن سے ہی ملک کو نقصان پہنچا۔

اُن دنوں میں ان سے باتیں کر کے مجھے ایسا لگتا تھا کہ اب پاکستان والوں کے لئے اس سے اچھی کوئی بات نہیں کہ وہ اپنا سارا معاملہ مہاتماجی کے ہاتھ میں سونپ دیں۔ تبھی دونوں دیشوں میں امن شانتی ہو سکتی ہے۔

مہاتماجی صرف پیڑت یعنی مظلوم کی حمایت کرتے تھے، چاہے کوئی کیوں نہ ہو۔ انھیں ہمیشہ سچائی کی تلاش تھی۔ سب سے بڑا دکھ ان کو یہ تھا کہ جن لوگوں کو انھوں نے سب کچھ بنایا وہی ان کی بات نہیں مانتے تھے۔ وہ پوربی پنجاب کے مسلمانوں اور پچھمی پنجاب کے ہندو سکھوں کو بے حد بزدل سمجھتے تھے اور بار بار کہتے تھے کہ ان کو اپنے گھروں میں مرنا چاہیے تھا پر نکلنا نہیں چاہیے تھا۔

دلی کے مسلمانوں کے بارے میں مجھسے کئی بار مہاتما جی

ने कहा कि आप उनसे कहिये कि मुसलमान अपने ख़ुदा पर भरोसा रक्खें. अपने अपने घरों में बेशक बैठकर मर जायँ पर शर्त यह है कि उनके दिलों में बदले का ख़याल न हो और ख़ुदा पर भरोसा हो.

एक बात चीत में यह भी कहा कि मैं हैरान हूँ कि मुसलमान तो हमेशा ख़ुदा पर भरोसा करते थे, आज उनको क्या हो गया है कि फ़ौज और पुलिस का भरोसा ढूँढते हैं. जिन लोगों को शहादत पर विश्वास है वह क्यों डरते हैं और क्यों भागते हैं.

३० जनवरी की शाम को मैंने अचानक यह बात सुनी कि महात्मा जी शहीद कर दिये गये. इस ख़बर ने मेरे पैरों के नीचे से ज़मीन निकाल दी और मैं हैरान होकर खड़ा सोचता रहा. इसलिये नहीं कि महात्मा जी चल बसे. आख़िर हर इन्सान को जाना है. उन्हें भी जाना था. बल्कि मैं उस रात को यह सोचता रहा कि हमारा तमाम दुनिया में मुँह काला हो गया. किसको क़त्ल किया और किसने क़त्ल किया. जो हमेशा दुशमनों की भी भलाई चाहता रहा, जिसने इस अभागे देश को ज़िल्लत से निकालकर इज़्ज़त की ऊँची जगह पर पहुँचा दिया. अछूतों को हिन्दुस्तान का वज़ीर बना दिया और पाकिस्तान बना तो वह भी उन्हीं के सदक़े में. अंग्रेज़ अगर न निकलते तो यह कुछ भी न होता और अंगरेज़ों को निकालने में महात्मा गांधी की कोशिशें ही कामयाब हुईं.

दुनिया की तारीख़ बताती है कि इस तरह के बेगुनाहों का क़त्ल मुल्कों और क़ौमों की तबाही का कारन हो जाता है.

نے کہا کہ آپ ان سے کہیئے کہ مسلمان اپنے خدا پر بھروسہ رکھیں۔ اپنے اپنے گھروں میں بے شک بیٹھکر مر جائیں پر شرط یہ ہے کہ ان کے دلوں میں بدلے کا خیال نہ ہو اور خدا پر بھروسہ ہو۔

ایک بات چیت میں یہ بھی کہا کہ میں حیران ہوں کہ مسلمان تو ہمیشہ خدا پر بھروسہ کرتے تھے، آج ان کو کیا ہو گیا ہے کہ فوج اور پولیس کا بھروسہ ڈھونڈتے ہیں۔ جن لوگوں کو شہادت پر وشواس ہے وہ کیوں ڈرتے ہیں اور کیوں بھاگتے ہیں۔

۳۰ جنوری کی شام کو میں نے اچانک یہ بات سُنی کہ مہاتما جی شہید کر دیے گئے۔ اس خبر نے میرے پیروں کے نیچے سے زمین نکال دی اور میں حیران ہو کر کھڑا سوچتا رہا۔ اس لئے نہیں کہ مہاتما جی چل بسے۔ آخر ہر انسان کو جانا ہے۔ انھیں بھی جانا تھا۔ بلکہ میں اس رات کو یہ سوچتا رہا کہ ہمارا تمام دنیا میں منہ کالا ہو گیا۔ کس کو قتل کیا اور کس نے قتل کیا۔ جو ہمیشہ دشمنوں کی بھی بھلائی چاہتا رہا، جس نے اس ابھاگے دیش کو ذلت سے نکال کر عزت کی اونچی جگہ پر پہنچا دیا۔ اچھوتوں کو ہندستان کا وزیر بنا دیا اور پاکستان بنا تو وہ بھی انھیں کے صدقے میں۔ انگریز اگر نہ نکلتے تو یہ کچھ بھی نہ ہوتا اور انگریزوں کو نکالنے میں مہاتما گاندھی کی کوششیں ہی کامیاب ہوئیں۔

دنیا کی تاریخ بتاتی ہے کہ اس طرح کے بے گناہوں کا قتل ملکوں اور قوموں کی تباہی کا کارن ہو جاتا ہے۔

इतिहास बताता है कि हज़रत उसमान, जो इस्लाम में तीसरे ख़लीफ़ा थे, उनकी बेबसी और मज़लूमी की शहादत ने तमाम इस्लाम का शीराज़ा बिखेर दिया. अगरचे उस वक़्त मुसलमानों में बहुत बड़े बड़े और असर वाले लोग मौजूद थे पर हज़रत उसमान के बेगुनाह ख़ून का असर आज तक दुनिया को नहीं बचा सका और मुसलमान उसका प्रायश्चित नहीं कर सका.

मैं महात्मा जी के मज़लूम ख़ून के नतीजों से काँप उठता हूँ. सोचता हूँ कि हिन्दुस्तान को इस ख़ून की क़ीमत कितनी और कब तक अदा करनी होगी.

३० जनवरी १९४८ की शाम को महात्मा गांधी हमसे ज़बरदस्ती जुदा कर दिये गये. दुनिया की हर चीज़ ने हम पर मलामत की और सदा दुनिया हमारी निंदा करती रहेगी कि हमने उस आदमी की क़द्र न की जिसने अपनी सच्ची कोशिशों और क़ुरबानियों से हमको इन्सान बनाने की कोशिश की. उनकी क़ुरबानी और शहादत ने हर हिन्दुस्तानी और पाकिस्तानी को यह सोचने के लिये मजबूर कर दिया कि वह क्या कर रहा है.

महात्मा जी ने हिन्दुस्तान की आज़ादी के लिये जो प्रोग्राम रक्खा था वह तामीरी भी था और तख़रीबी भी. यानी रचनात्मक भी और नाशात्मक भी.

तामीरी

(१) अछूत उद्धार यानी सब इन्सानों को एक जैसा समझो.

(२) खादी का इस्तेमाल.

(३) चर्ख़ा कातना.

اتہاس بتاتا ہے کہ حضرت عثمان، جو اسلام میں تیسرے خلیفہ تھے، ان کی بے بسی اور مظلومی کی شہادت نے تمام اسلام کا شیرازہ بکھیر دیا۔ اگرچہ اس وقت مسلمانوں میں بہت بڑے بڑے اور اثر والے لوگ موجود تھے پر حضرت عثمان کے بیگناہ خون کا اثر آج تک دنیا کو نہیں بچا سکا اور مسلمان اس کا پرایشچت نہیں کر سکا۔

میں مہاتما جی کے مظلوم خون کے نتیجوں سے کانپ اٹھتا ہوں۔ سوچتا ہوں کہ ہندستان کو اس خون کی قیمت کتنی اور کب تک ادا کرنی ہوگی۔

۳۰ جنوری ۱۹۴۸ کی شام کو مہاتما گاندھی ہم سے زبردستی جدا کر دئے گئے۔ دنیا کی ہر چیز نے ہم پر ملامت کی اور سدا دنیا ہماری نندا کرتی رہے گی کہ ہم نے اس آدمی کی قدر نہ کی جس نے اپنی سچی کوششوں اور قربانیوں سے ہم کو انسان بنانے کی کوشش کی۔ اُن کی قربانی اور شہادت نے ہر ہندستانی اور پاکستانی کو یہ سوچنے کے لئے مجبور کر دیا کہ وہ کیا کر رہا ہے۔

مہاتما جی نے ہندستان کی آزادی کے لئے جو پروگرام رکھا تھا وہ تعمیری بھی تھا اور تخریبی بھی۔ یعنی رچناتمک بھی اور ناشاتمک بھی۔

تعمیری

(۱) اچھوت اُدّھار یعنی سب انسانوں کو ایک جیسا سمجھو۔

(۲) کھادی کا استعمال۔

(۳) چرخہ کاتنا۔

इस तामीरी प्रोग्राम ने मुल्क में एक ऐसी जमात बना दी जो सारे हिन्दुस्तान में इज्ज़त की निगाह से देखी जाने लगी. इसमें अछूत, हिन्दू, मुसलमान, सिक्ख, ईसाई, पारसी वग़ैरा सब शरीक हुए. इस तामीरी प्रोग्राम ने मुल्क में एकता और काम करने की आदत पैदा कर दी.

तख़रीबी (नाशात्मक)

हिन्दुस्तान को आज़ाद कराने के लिये असहयोग और अहिंसा के ज़रिये अंग्रेज़ी हुकूमत को मजबूर किया जाय कि वह हिन्दुस्तान को छोड़ दे.

दुनिया ने देख लिया कि इस छोटे से प्रोग्राम ने अंग्रेज़ जैसी मज़बूत हुकूमत को हिन्दुस्तान से निकलने पर मजबूर कर दिया. आज भी दुनिया में तब ही अमन और शांति पैदा होगी जब महात्मा जी के इस प्रोग्राम पर सारी दुनिया अमल करे.

हमको आपस में दोस्त या इन्सान बनने के लिये पिछली सदियों की तारीख़ें तलाश नहीं करनी चाहियें. केवल छत्तीस बरस पीछे हटकर देखें कि हम किस तरह भाई भाई थे. मुसलमान आलिम और दरवेश मंदिरों और गुरुद्वारों में जाते थे और तक़रीरें करते थे. स्वामी श्रद्धानन्द को हमने देहली की मशहूर जामे मसजिद में तक़रीर करते देखा था और हमको उनके यह शब्द याद होने चाहिये कि 'हम' शब्द से मतलब हिन्दू मुसलमान हैं. हम की हे ( ) इसीलिये छोटी है कि हिन्दू सिर्फ़ हिन्दुस्तान में हैं और 'हम' की मीम ( ) इसीलिये लम्बी है कि मुसलमान तमाम

اس تعمیری پروگرام نے ملک میں ایک ایسی جماعت بنا دی جو سارے ہندوستان میں عزت کی نگاہ سے دیکھی جانے لگی۔ اس میں اچھوت، ہندو، مسلمان، سکھ، عیسائی، پارسی وغیرہ سب شریک ہوئے۔ اس تعمیری پروگرام نے ملک میں ایکتا اور کام کرنے کی عادت پیدا کر دی۔

تخریبی (ناشاتمک)

ہندستان کو آزاد کرنے کے لئے اسہیوگ اور اہنسا کے ذریعے انگریزی حکومت کو مجبور کیا جائے کہ وہ ہندستان کو چھوڑ دے۔

دنیا نے دیکھ لیا کہ اس چھوٹے سے پروگرام نے انگریز جیسی مضبوط حکومت کو ہندستان سے نکلنے پر مجبور کر دیا۔ آج بھی دنیا میں تب ہی امن اور شانتی پیدا ہوگی جب مہاتما جی کے اس پروگرام پر ساری دنیا عمل کرے۔

ہم کو آپس میں دوست یا انسان بننے کے لئے پچھلی صدیوں کی تاریخیں تلاش نہیں کرنی چاہئیں۔ کیول چھتیس برس پیچھے ہٹ کر دیکھیں کہ ہم کس طرح بھائی بھائی تھے۔ مسلمان عالم اور درویش مندروں اور گردواروں میں جاتے تھے اور تقریریں کرتے تھے۔ سوامی شردھانند کو ہم نے دہلی کی مشہور جامع مسجد میں تقریر کرتے دیکھا تھا اور ہم کو ان کے یہ شبد یاد ہونے چاہئیں کہ 'ہم' شبد سے مطلب ہندو مسلمان ہیں۔ ہم کی ہے (ہ) اسی لئے چھوٹی ہے کہ ہندو صرف ہندستان میں ہیں اور 'ہم' کی میم (م) اسی لئے لمبی ہے کہ مسلمان تمام دنیا میں پھیلے ہوئے ہیں۔

मेरी आँखों ने यह भी देखा कि जब अकाली गुरुद्वारों के लिये लड़ रहे थे तो मुसलमान मर्द-औरत उनके जत्थों का स्वागत करते, गलों में फूलों का हार डालते और खाने और पानी का भी इन्तज़ाम करते. सैकड़ों मुसलमान इस तहरीक में अकालियों के साथ क़ैद भी हो गये. अनगिनत मुसलमानों ने अकालियों के साथ मिलकर पुलीस की लाठियाँ भी खाईं. जैसे हर गुरुद्वारे की इज़्ज़त करना हर मुसलमान ने अपना फ़र्ज़ समझ लिया था.

अली भाईयों की माँ बी अम्माँ मरहूमा ने अकालियों की गुरुद्वारा तहरीक को कामयाब बनाने के लिये मुल्क का दौरा किया. वह कहा करती थीं कि मुझे सिक्ख बहुत ही प्यारे लगते हैं. यही मुल्क को आज़ाद करायँगे.

गुरुद्वारा दरबार साहब अमृतसर के तालाब की सफ़ाई का हुक्म पंथ ने दिया तो उसकी सफ़ाई करने के लिये अमृतसर के कई सौ मुसलमान और मौलवी खिलाफ़त कमेटी अमृतसर की तरफ़ से दरबार साहब की सफ़ाई के लिये काम करते थे.

जुमे का दिन था. जब जुमे की नमाज़ का वक़्त हुआ तो मुसलमानों ने कहा कि हम जुमे की नमाज़ पढ़ आएँ. उस वक़्त अकालियों ने कहा कि नमाज़ यहीं दरबार साहब में पढ़ो. और दरबार साहब अमृतसर में बाक़ायदा जुमे की नमाज़ हुई. अकाली मर्द औरत दोनों तरफ़ पहरा दे रहे थे कि नमाज़ियों के आगे से कोई जावे नहीं.

कांग्रेस के सिलसिले में मुझे कई बार गुरुद्वारों में ठहरने का इत्तिफ़ाक़ हुआ. एक बार लुधियाना में अकालियों का बहुत बड़ा

میری آنکھوں نے یہ بھی دیکھا کہ جب اکالی گردواروں کے لئے لڑ رہے تھے تو مسلمان مرد عورت ان کے جتھوں کا سواگت کرتے، گلوں میں پھولوں کا ہار ڈالتے اور کھانے اور پانی کا بھی انتظام کرتے۔ سیکڑوں مسلمان اس تحریک میں اکالیوں کے ساتھ قید بھی ہو گئے۔ ان گنت مسلمانوں نے اکالیوں کے ساتھ ملکر پولیس کی لاٹھیاں بھی کھائیں۔ جیسے ہر گردوارے کی عزت کرنا ہر مسلمان نے اپنا فرض سمجھ لیا تھا۔

علی بھائیوں کی ماں بی اماں مرحومہ نے اکالیوں کی گردوارہ تحریک کو کامیاب بنانے کے لئے ملک کا دورہ کیا۔ وہ کہا کرتی تھیں کہ مجھے سکھ بہت ہی پیارے لگتے ہیں۔ یہی ملک کو آزاد کرائیں گے۔

گردوارہ دربار صاحب امرتسر کے تالاب کی صفائی کا حکم پنتھ نے دیا تو اس کی صفائی کرنے کے لئے امرتسر کے کئی سو مسلمان اور مولوی خلافت کمیٹی امرتسر کی طرف سے دربار صاحب کی صفائی کے لئے کام کرتے تھے۔

جمعہ کا دن تھا۔ جب جمعہ کی نماز کا وقت ہوا تو مسلمانوں نے کہا کہ ہم جمعہ کی نماز پڑھ آئیں۔ اس وقت اکالیوں نے کہا کہ نماز یہیں دربار صاحب میں پڑھو۔ اور دربار صاحب امرتسر میں باقاعدہ جمعہ کی نماز ہوئی۔ اکالی مرد عورت دونوں طرف پہرہ دے رہے تھے کہ نمازیوں کے آگے سے کوئی جاوے نہیں۔

کانگریس کے سلسلے میں مجھے کئی بار گردواروں میں ٹھہرنے کا اتفاق ہوا۔ ایک بار لدھیانہ میں اکالیوں کا بہت بڑا

जलसा था. सर्दी के कारन शहर में सोने के लिये जगह की कमी थी. मैंने अपनी बड़ी मसजिद में कई सौ अकालियों को रात में सोने की जगह दी. रात को वह मसजिद में पाठ भी करते रहे. किसी मुसलमान ने इस पर एतराज़ नहीं किया. इससे बड़ी बात सुनिये.

१९२१ में एक लड़का प्रीतम सिंह, जो होशियारपुर जिले का था और जिसकी उम्र १८ साल की थी, उसने जमियतुल उलमा का वह फ़तवा, जिसमें पुलीस और फ़ौज की नौकरी को हराम कहा गया था, अपने क़लम से नक़ल करके फुलोर, ज़िला जालंधर के उस क़िले पर लगा दिया जिसमें सारे पंजाब की पुलीस इम्तिहान देने आती थीं और ट्रेन्ड की जाती थी. प्रीतम सिंह को उसी वक़्त गिरफ़्तार कर लिया गया. सेशन जज जालंधर के सामने उसका मुक़दमा पेश हुआ. जज अंग्रेज़ था. उसने पूछा कि क्या तुम मुसलमान हो? प्रीतम सिंह ने कहा—"नहीं मैं सिक्ख हूँ मगर मैं सब मज़हबों की इज़्ज़त करता हूँ और जमियतुल उलमा का फ़तवा सच्चा है. तुम यहाँ से निकल जाओ." उसके इस बयान पर उसको सात साल की सज़ा हुई.

प्रीतम सिंह को मैंने म्यानवाली जेल में देखा. उसे मैंने गले लगा लिया और रोने लगा. उसने पूछा कि रोते क्यों हो तो मैंने कहा—"इसलिये कि मोमिन (ईमानवाला) तू है मैं नहीं."

१९२१ और १९२२ की हज़ारों घटनाओं में मोहब्बत और इन्सानियत की यह कुछ घटनाएँ हैं. इनको पढ़िये और सोचिये कि उन्तीस बरस पहिले हम क्या थे और आज क्या हैं.

महात्मा जी की तालीम के यह नतीजे थे जो उन्होंने हिन्दुस्तान

جلسہ تھا۔ سردی کے کارن شہر میں سونے کے لئے جگہ کی کمی تھی۔ میں نے اپنی بڑی مسجد میں کئی سو اکالیوں کو رات میں سونے کی جگہ دی۔ رات کو وہ مسجد میں پاٹھ بھی کرتے رہے۔ کسی مسلمان نے اس پر اعتراض نہیں کیا۔ اس سے بڑی بات سنئے۔

۱۹۲۱ میں ایک لڑکا پریتم سنگھ، جو ہوشیارپور ضلع کا تھا اور جس کی عمر ۱۸ سال کی تھی، اس نے جمیعتہ العلما کا وہ فتوا، جس میں پولیس اور فوج کی نوکری کو حرام کہا گیا تھا، اپنے قلم سے نقل کر کے پھلور، ضلع جالندھر کے اس قلعہ پر لگا دیا جس میں سارے پنجاب کی پولیس امتحان دینے آتی تھی اور ٹرینڈ کی جاتی تھی۔ پریتم سنگھ کو اسی وقت گرفتار کر لیا گیا۔ سیشن جج جالندھر کے سامنے اس کا مقدمہ پیش ہوا۔ جج انگریز تھا۔ اس نے پوچھا کہ کیا تم مسلمان ہو؟ پریتم سنگھ نے کہا۔ "نہیں میں سکھ ہوں مگر میں سب مذہبوں کی عزت کرتا ہوں اور جمیعتہ العلما کا فتوا سچا ہے۔ تم یہاں سے نکل جاؤ۔" اس کے اس بیان پر اس کو سات سال کی سزا ہوئی۔

پریتم سنگھ کو میں نے میانوالی جیل میں دیکھا۔ اسے میں نے گلے لگایا اور رونے لگا۔ اس نے پوچھا روتے کیوں ہو تو میں نے کہا۔ "اس لئے کہ مومن (ایمان والا) تو ہے میں نہیں۔"

۱۹۲۱ اور ۱۹۲۲ کی ہزاروں گھٹناؤں میں محبت اور انسانیت کی یہ کچھ گھٹنائیں ہیں۔ ان کو پڑھئے اور سوچئے کہ انتیس برس پہلے ہم کیا تھے اور آج کیا ہیں۔

مہاتما جی کی تعلیم کے یہ نتیجے تھے جو انھوں نے ہندستان

के लोगों में पैदा कर दिये थे. १९२२ में अंग्रेज़ की सियासी चाल ने सब से पहले मुलतान में फ़साद कराया जिसके नतीजे अभी तक हिन्दुस्तान में भुगते जा रहे हैं. अगर हमें आज़ाद रहना और रूस, इंगिलस्तान और अमरीका के असर से बचे रहना है तो हिन्दुस्तान और पाकिस्तान की सरकारें और रहने वाले सच्चे दिल से महात्मा गांधी की उस सच्ची तालीम पर अमल करें जिसने १९२० और १९२२ में मोहब्बत के दरिया बहा दिये थे. तभी हम आज़ाद और इज़्ज़तदार रहेंगे नहीं तो ज़ुल्म, फूट और धोके से कोई क़ौम न ज़िन्दा रही है और न तरक़्क़ी कर सकती है.

हम महात्मा जी के ख़ून का प्रायश्चित तभी कर सकते हैं कि हममें से बहुत से आदमी पावर पालेटिक्स से अलग होकर सच्चे दिल से इन्सानी हमदर्दी का सच्चा भाव पैदा करें. और हमारी सियासत में मज़हब की सच्चाई दाख़िल की जाय. यानी हुकूमत का हर ढंग, हर तरीक़ा इन्साफ़ और न्याय पर क़ायम हो. हिन्दुस्तान तभी तरक़्क़ी करेगा और तभी उसका बड़प्पन दुनिया मानेगी जब वहाँ का हर बाप अपने बेटे के जुर्म छिपाने से इन्कार कर दे. पत्नी पति के जुर्म को न छिपाये और भाई भाई के जुर्म पर परदा न डाले.

अपराधी अगर समझाने से बाज़ न आये तो उसके रिश्तेदार और दोस्त उसके ख़िलाफ़ सच्ची गवाही देकर उसको सज़ा दिलवाएँ. जुर्म का छिपाना और मुजरिम की हिमायत करना ही क़ौम और मुल्क को तबाह कर देता है.

मेरे नज़दीक फ़िरक़ापरस्ती यह नहीं कि आप हिन्दू, मुसलमान,

کے لوگوں میں پیدا کر دئے تھے۔ ۱۹۲۲ میں انگریز کی سیاسی چال نے سب سے پہلے ملتان میں فساد کرایا جس کے نتیجے ابھی تک ہندستان میں بھگتے جا رہے ہیں۔ اگر ہمیں آزاد رہنا اور روس، انگلستان اور امریکہ کے اثر سے بچے رہنا ہے تو ہندستان اور پاکستان کی سرکاریں اور رہنے والے سچے دل سے مہاتما گاندھی کی اس سچی تعلیم پر عمل کریں جس نے ۱۹۲۰ اور ۱۹۲۲ میں محبت کے دریا بہا دئے تھے۔ تبھی ہم آزاد اور عزت دار رہیں گے نہیں تو ظلم، پھوٹ اور دھوکے سے کوئی قوم نہ زندہ رہی ہے اور نہ ترقی کر سکتی ہے۔

ہم مہاتما جی کے خون کا پرائشچت تبھی کر سکتے ہیں کہ ہم میں سے بہت سے آدمی پاور پالیٹکس سے الگ ہو کر سچے دل سے انسانی ہمدردی کا سچا بھاؤ پیدا کریں اور ہماری سیاست میں مذہب کی سچائی داخل کی جائے۔ یعنی حکومت کا ہر ڈھنگ، ہر طریقہ انصاف اور نیائے پر قائم ہو۔ ہندستان تبھی ترقی کرے گا اور تبھی اس کا بڑپن دنیا مانے گی جب یہاں کا ہر باپ اپنے بیٹے کے جرم چھپانے سے انکار کر دے۔ پتنی پتی کے جرم کو نہ چھپائے اور بھائی بھائی کے جرم پر پردہ نہ ڈالے۔

اپرادھی اگر سمجھانے سے باز نہ آئے تو اس کے رشتے دار اور دوست اس کے خلاف سچی گواہی دے کر اس کو سزا دلوائیں۔ جرم کا چھپانا اور مجرم کی حمایت کرنا ہی قوم اور ملک کو تباہ کر دیتا ہے۔

میرے نزدیک فرقہ پرستی یہ نہیں کہ آپ ہندو، مسلمان،

सिक्ख या ईसाई हैं. बल्कि फ़िरक़ापरस्ती यह है कि आप अपने किसी निजी सबंन्ध, रिश्ता, दोस्ती या मजहब की बिना पर जालिम की हिमायत करें और जिस पर जुल्म हो उसकी मदद न करें. हर मजहब के लोग हर तरह से जिन्दा रह सकते हैं, प्रेम से रह सकते हैं. शर्त यही है कि वह इस बात का फ़ैसला कर लें कि वह पीड़ित यानी मजलूम का साथ देंगे. चाहे कोई भी क्यों न हो और जालिम का विरोध करेंगे चाहे वह कोई भी क्यों न हो. (अपने मजहब का हो या रिश्तेदार) मजहब और खुदा की हुकूमत के यह मानी हैं कि जिन्दगी के हर हिस्से और हर कोने में इन्साफ हो. लोग यह कहते हैं कि मजहब को सियासत से अलग कर दो और मैं यह कहता हूँ कि सियासत को मजहब से अलग कर दो. क्योंकि आज-कल की सियासत बददयानती और बेईमानी से चल रही है. महात्मा जी सियासत में नेकी और ईमानदारी को दाखिल करना चाहते थे. वह चाहते थे कि खुदा परसती, नेकी और न्याय के साथ दुनिया में राज हो जिससे जुल्म और बेन्साफी खत्म हो जाय.

हिन्दुस्तान की तारीख में हिन्दू मुसलमान को कभी दो कौमें नहीं कहा गया था और न यहाँ कम गिनत और बहू गिनत शब्दों का इस्तेमाल हुआ था. क़ौम और कम गिनत का शब्द अंग्रेजों की यादगार है. उसने इन दोनों शब्दों से हिन्दुस्तान में ऐसी फूट पैदा कर दी जिसके मिटाने के लिये बहुत बड़ी हिम्मत की जरूरत है. मेरी यह दिली ख़ाहिश है कि हिन्दुस्तान में हमारे भाई सिक्खने

سکھ یا عیسائی ہیں. بلکہ فرقہ پرستی یہ ہے کہ آپ اپنے کسی نجی سبندھ، رشتہ، دوستی یا مذہب کی بنا پر ظالم کی حمایت کریں اور جس پر ظلم ہو اس کی مدد نہ کریں. ہر مذہب کے لوگ ہر طرح سے زندہ رہ سکتے ہیں، پریم سے رہ سکتے ہیں. شرط یہی ہے کہ وہ اس بات کا فیصلہ کر لیں کہ وہ پیڑت یعنی مظلوم کا ساتھ دیں گے. چاہے کوئی بھی کیوں نہ ہو اور ظالم کا ورودھ کریں گے چاہے وہ کوئی بھی کیوں نہ ہو. (اپنے مذہب کا ہو یا رشتہ دار) مذہب اور خدا کی حکومت کے یہ معنی ہیں کہ زندگی کے ہر حصے اور ہر کونے میں انصاف ہو. لوگ یہ کہتے ہیں کہ مذہب کو سیاست سے الگ کر دو اور میں یہ کہتا ہوں کہ سیاست کو مذہب سے الگ کر دو. کیوں کہ آج کل کی سیاست بددیانتی اور بے ایمانی سے چل رہی ہے. مہاتما جی سیاست میں نیکی اور ایمانداری کو داخل کرنا چاہتے تھے. وہ چاہتے تھے کہ خدا پرستی، نیکی اور نیائے کے ساتھ دنیا میں راج ہو جس سے ظلم اور بے انصافی ختم ہو جائے.

ہندوستان کی تاریخ میں ہندو مسلمان کو کبھی دو قومیں نہیں کہا گیا تھا اور نہ یہاں کم گنت اور بہو گنت شبدوں کا استعمال ہوا تھا. قوم اور کم گنت کا شبد انگریزوں کی یادگار ہے. اس نے ان دونوں شبدوں سے ہندوستان میں ایسی پھوٹ پیدا کر دی جس کے مٹانے کے لئے بہت بڑی ہمت کی ضرورت ہے. میری یہ دلی خواہش ہے کہ ہندوستان میں ہمارے

न कोई अलग क़ौम है न कोई कम गिनत फ़िरक़ा. मेरा आख़िरी संदेशा यही है कि फ़िरक़ापरस्ती को मिटा दो यानी फूट और ज़ुल्म को मिटा दो. ख़ुदा की पूजा बंदगी करो और सबको अपना भाई समझो.

महात्मा गांधी ज़िन्दाबाद.

आज के शहीद

(सम्पादक श्री० रतन लाल बसंल)

आज के शहीद में उन बहादुरों की कहानियाँ हैं जिन्होंने बिदेशी हाकिमों की फैलाई फूट की आग में इन्सानियत को भस्म होते देख एक छन की भी देर न की और उसे बुझाने के लिये अपनी जान क़ुरबान कर दी, उन वीरों की कहानियाँ हैं जिन्होंने फूट और नफ़रत के अंधेरे में रोशनी बनकर दूसरों को रास्ता दिखाया.

आज के शहीद में देश पिता महात्मा गांधी के साथ-साथ स्वर्गीय गणेश शंकर विद्यार्थी, श्री लाल मोहन सेन, श्री बसन्त राव हेंगिष्टे जनाब रज्जब अली, श्री शचीन्द्रनाथ मित्र, मीर मक़बूल शेरवानी, श्री स्मृतीश बनर्जी और जनाब शोएबुल्ला ख़ाँ वग़ैरा के जीवन और बलिदान की कहानियाँ पढ़कर आप सोचने के लिये मजबूर हो जायँगे कि धर्म के सच्चे सेवक यह शहीद थे या वह फ़िरक़ा परस्त नेता जो बात-बात में धर्म और दीन का नाम लेकर इन्सानों को इन्सानों से नफ़रत करना सिखाते हैं.

हर एकता प्रेमी के पढ़ने की किताब.

सुन्दर जिल्द और आर्ट पेपर पर छपी आठ तस्वीरों के साथ इस किताब का दाम सिर्फ़ ढाई रुपया रक्खा गया है. किताब उर्दू और नागरी दोनों लिखावटों में मिल सकती है.

मैनेजर 'नया हिन्द' ४८, बाई का बाग़ इलाहाबाद.

نہ کوئی الگ قوم ہے نہ کوئی کم گنت فرقہ۔ میرا آخری سندیشہ یہی ہے کہ فرقہ پرستی کو مٹا دو یعنی پھوٹ اور ظلم کو مٹا دو۔ خدا کی پوجا بندگی کرو اور سب کو اپنا بھائی سمجھو۔

مہاتما گاندھی زندہ باد

آج کے شہید

(سمپادک شری رتن لال بنسل)

آج کے شہید میں اُن بہادروں کی کہانیاں ہیں جنہوں نے ودیشی حاکموں کی پھیلائی پھوٹ کی آگ میں انسانیت کو بھسم ہوتے دیکھ ایک چھن کی بھی دیر نہ کی اور اُسے بجھانے کے لئے اپنی جان قربان کر دی، اُن ویروں کی کہانیاں ہیں جنہوں نے پھوٹ اور نفرت کے اندھیرے میں روشنی بنکر دوسروں کو راستہ دکھایا۔

آج کے شہید میں دیش پتا مہاتما گاندھی کے ساتھ ساتھ سورگیہ گنیش شنکر ودیارتھی، شری لال موہن سین، شری بسنت راؤ ہنگشٹے جناب رجب علی، شری شچیندر ناتھ مِتر، میر مقبول شیروانی، شری سمرتیش بنرجی اور جناب شعیب اللہ خاں وغیرہ کے جیون اور بلیدان کی کہانیاں پڑھکر آپ سوچنے کے لئے مجبور ہو جائیں گے کہ دھرم کے سچے سیوک یہ شہید تھے یا وہ فرقہ پرست نیتا جو بات بات میں دھرم اور دین کا نام لے کر انسانوں کو انسانوں سے نفرت کرنا سکھاتے ہیں۔ ہر ایکتا پریمی کے پڑھنے کی کتاب۔ سُندر جلد اور آرٹ پیپر پر چھپی آٹھ تصویروں کے ساتھ اس کتاب کا دام صرف ڈھائی روپیہ رکھا گیا ہے۔ کتاب اُردو اور ناگری دونوں لکھاوٹوں میں مل سکتی ہے۔

مینیجر نیا ہند، ۴۸، بائی کا باغ الہ آباد۔

दुनिया का हाल

(भाई इशरत अली सिद्दीक़ी)

रूस का वार, अमरीका का जवाब

जैसा डर था वैसा ही हुआ. अमरीका के प्रेसिडेन्ट ट्रूमेन ने रूस के प्रधान मंत्री स्टालिन से मिलने से इनकार कर दिया. याद होगा कि स्टालिन ने एक बयान में कहा था कि वह ट्रूमेन से मिलने और उनके साथ एक अमन और शान्ति के समझौते पर दस्तख़त करने के लिये तैयार हैं. आशा थी कि इस मुलाक़ात से दुनिया के इन दोनों बड़े मुल्कों की तनातनी बहुत कुछ कम हो जायगी और बहुत से मसले सुलझ जायँगे. लेकिन शायद अमरीका ने रूस के इस सुझाव को उसकी एक चाल समझा और यह सोचा कि इस तरह रूस पच्छिमी यूनियन में अड़ंगा लगाना चाहता है. यह बात खोलकर तो नहीं कही गई और अमरीका के विदेश मंत्री डीन एच० सन के बयान की ख़ास ख़ास बातें यह थीं—यू० एन० ओ० के चार्टर पर दस्तख़त करने वाले सभी मुल्क, जिनमें अमरीका और रूस दोनों शामिल हैं, एक दूसरे के ख़िलाफ़ लड़ाई न छेड़ने का वायदा पहले ही से कर चुके हैं और इसी वायदे को दोहराने के लिये अमरीका का प्रेसिडेन्ट चौथी बार आधी दुनिया का सफ़र करके स्टालन से मिलने नहीं जायगा. जहाँ तक दूसरे मसलों, जैसे

دُنیا کا حال

(بھائی عشرت علی صدیقی)

روس کا وار، امریکہ کا جواب

جیسا ڈر تھا ویسا ہی ہوا۔ امریکہ کے پریذیڈنٹ ٹرومین نے روس کے پردھان منتری اسٹالن سے ملنے سے انکار کر دیا۔ یاد ہوگا کہ اسٹالن نے ایک بیان میں کہا تھا کہ وہ ٹرومین سے ملنے اور اُن کے ساتھ ایک امن اور شانتی کے سمجھوتے پر دستخط کرنے کے لئے تیار ہیں۔ آشا تھی کہ اس ملاقات سے دنیا کے ان دونوں بڑے ملکوں کی تناتنی بہت کچھ کم ہو جائے گی اور بہت سے مسئلے سُلجھ جائیں گے۔ لیکن شاید امریکہ نے روس کے اس سُجھاؤ کو اس کی ایک چال سمجھا اور یہ سوچا کہ اس طرح روس پچھمی یونین میں اڑنگا لگانا چاہتا ہے۔ یہ بات کھول کر تو نہیں کہی گئی اور امریکہ کے ودیش منتری ڈین ایچ سن کے بیان کی خاص باتیں یہ تھیں—یو۔ این۔ او۔ کے چارٹر پر دستخط کرنے والے سبھی ملک، جن میں امریکہ اور روس دونوں شامل ہیں، ایک دوسرے کے خلاف لڑائی نہ چھیڑنے کا وعدہ پہلے ہی سے کر چکے ہیں اور اسی وعدے کو دہرانے کے لئے امریکہ کا پریذیڈنٹ چوتھی بار آدھی دنیا کا سفر کر کے اسٹالن سے ملنے نہیں جائے گا۔ جہاں تک دوسرے مسئلوں، جیسے

कि बर्लिन, जर्मनी और हथियारों में कमी करने का सम्बंध है, इन मसलों के अभी तक न सुलझ सकने की वजह रूस का रुख है. इसके अलावा अमरीका किसी ऐसे सवाल पर, जिसका दूसरे मुल्कों से भी सम्बन्ध हो, उस वक़्त तक कोई बात चीत नहीं करेगा, जब तक कि यह दूसरे मुल्क भी इस बात चीत में शरीक न हों.

यह बातें गले से नहीं उतरतीं इसलिये कि यू० एन० ओ० चार्टर के होते हुए भी दुनिया के बड़े बड़े मुल्क लड़ने की तैयारियाँ, फ़ौजी भरती और हथियार बन्दी कर रहे हैं. दूसरी बात यह है कि अगर किसी मसले पर अमरीका और रूस में समझौता हो जाता है तो यह दोनों क्योंकि अपनी अपनी टोली के सरदार हैं, इसलिये इस समझौते को ज़्यादातर मुल्क मंज़ूर कर लेंगे.

फिर भी अमरीका का यह शक बे बुनियाद नहीं था कि रूस पच्छिमी यूनियन में अड़ंगा लगाना चाहता है. इसलिये कि स्टालिन ने बर्लिन की नाका बन्दी ख़तम करने के लिये यह शर्त रक्खी थी कि पच्छिमी ताक़तें पच्छिमी जर्मनी की अलग हुकूमत बनाने की कोशिश न करें और पच्छिमी जर्मनी के बग़ैर पच्छिमी यूनियन आर्थिक एतबार से बेजान होती. इस निगाह से देखा जाय तो स्टालिन का सुझाव अमरीका की साख पर ही नहीं बल्कि उसके हाथों होने वाली जत्था बन्दी पर भी एक भरपूर वार था.

नार्वे पर दबाव

ट्रूमेन ने मुलाक़ात से इनकार करके अपनी साख को तो थोड़ा बहुत नुक़सान पहुँच जाने दिया पर अपनी जत्था बन्दी पर

کہ برلن، جرمنی اور ہتھیاروں میں کمی کرنے کا سمبندھ ہے، ان مسئلوں کے ابھی تک نہ سلجھ سکنے کی وجہ روس کا رُخ ہے۔ اس کے علاوہ امریکہ کسی ایسے سوال پر، جس کا دوسرے ملکوں سے بھی سمبندھ ہو، اس وقت تک کوئی بات چیت نہیں کرے گا، جب تک کہ یہ دوسرے ملک بھی اس بات چیت میں شریک نہ ہوں۔

یہ باتیں گلے سے نہیں اترتیں اس لئے کہ یو این او چارٹر کے ہوتے ہوئے بھی دنیا کے بڑے بڑے ملک لڑنے کی تیاریاں، فوجی بھرتی اور ہتھیار بندی کر رہے ہیں۔ دوسری بات یہ ہے کہ اگر کسی مسئلے پر امریکہ اور روس میں سمجھوتہ ہو جاتا ہے تو یہ دونوں کیونکہ اپنی اپنی ٹولی کے سردار ہیں، اس لئے اس سمجھوتے کو زیادہ تر ملک منظور کر لیں گے۔

پھر بھی امریکہ کا یہ شک بے بنیاد نہیں تھا کہ روس پچھمی یونین میں اڑنگا لگانا چاہتا ہے۔ اس لئے کہ اسٹالن نے برلن کی ناکہ بندی ختم کرنے کے لئے یہ شرط رکھی تھی کہ پچھمی طاقتیں پچھمی جرمنی کی الگ حکومت بنانے کی کوشش نہ کریں اور پچھمی جرمنی کے بغیر پچھمی یونین آرتھک اعتبار سے بے جان ہوتی۔ اس نگاہ سے دیکھا جائے تو اسٹالن کا سجھاؤ امریکہ کی ساکھ پر ہی نہیں بلکہ اس کے ہاتھوں ہونے والی جتھا بندی پر بھی ایک بھرپور وار تھا۔

ناروے پر دباؤ

ٹرومین نے ملاقات سے انکار کر کے اپنی ساکھ کو تو تھوڑا بہت نقصان پہنچ جانے دیا پر اپنی جتھا بندی پر

कोई आँच नहीं आने दी. और एक क़दम आगे बढ़ाकर इस जत्था बन्दी को पच्छिमी यूरप के देशों के अलावा एटलान्टिक सागर के किनारे वाले मुल्कों तक फैलाने की कोशिशें शुरू कर दीं. अमरीका ने एटलान्टिक के समझौते में रूस के पड़ोसी नार्वे को भी शरीक करना चाहा और उसकी इस चाल का तोड़ करने के लिये रूस ने नार्वे को यह याद दिलाया कि उसकी सरहद रूस से मिली हुई है और एटलान्टिक समझौता बचाव के लिये नहीं बल्कि हमले के लिये है. मतलब यह था कि अगर नार्वे इस जत्थे में शरीक हो गया तो रूस इस कारवाई को अपने खिलाफ़ समझेगा. एटलान्टिक समझौते पर रूस के इस वार के साथ ही साथ खुद अमरीका में भी इस पर नुक्ता चीनी शुरू हो गई. इस समझौते की एक खास शर्त यह थी कि अगर इसमें शरीक होने वाले किसी एक देश पर हमला हो तो सब देश अपनी फ़ौज से उसकी मदद करेंगे. लेकिन अमरीका के विधान में लड़ाई का एलान वहाँ की क़ानून सभा (कांग्रेस) की मंजूरी के बग़ैर नहीं हो सकता और इसीलिये कांग्रेस के कुछ मेम्बरों के एतराज़ पर यह शर्त हलकी कर दी गई है. मगर समझौते के मसौदे की इस तब्दीली का असर उसके मक़सद और मतलब पर नहीं पड़ेगा और दो ही एक हफ़्ते में यह समझौता एक ठोस शकल में सामने आ जायगा. नार्वे ने अभी इसमें शरीक होने का एलान नहीं किया है लेकिन उसने एक तरफ़ नातरफ़दारी को नामुमकिन बात कहा है और दूसरी तरफ़ रूस के साथ समझौते पर दस्तख़त करने से इनकार कर दिया है.

کوئی آنچ نہیں آنے دی۔ اور ایک قدم آگے بڑھا کر اس جتھابندی کو پچھمی یورپ کے دیشوں کے علاوہ اٹلانٹک ساگر کے کنارے والے ملکوں تک پھیلانے کی کوششیں شروع کر دیں۔ امریکہ نے اٹلانٹک کے سمجھوتے میں روس کے پڑوسی ناروے کو بھی شریک کرنا چاہا اور اس کی اس چال کا توڑ کرنے کے لئے روس نے ناروے کو یہ یاد دلایا کہ اس کی سرحد روس سے ملی ہوئی ہے اور اٹلانٹک سمجھوتہ بچاؤ کے لئے نہیں بلکہ حملے کے لئے ہے۔ مطلب یہ تھا کہ اگر ناروے اس جتھے میں شریک ہو گیا تو روس اس کارروائی کو اپنے خلاف سمجھے گا۔ اٹلانٹک سمجھوتے پر روس کے اس وار کے ساتھ ہی ساتھ خود امریکہ میں بھی اس پر نکتہ چینی شروع ہو گئی۔ اس سمجھوتے کی ایک خاص شرط یہ تھی کہ اگر اس میں شریک ہونے والے کسی ایک دیش پر حملہ ہو تو سب دیش اپنی فوج سے اس کی مدد کریں گے۔ لیکن امریکہ کے ودھان میں لڑائی کا اعلان وہاں کی قانون سبھا (کانگریس) کی منظوری کے بغیر نہیں ہو سکتا اور اسی لئے کانگریس کے کچھ ممبروں کے اعتراض پر یہ شرط ہلکی کر دی گئی ہے۔ مگر سمجھوتے کے مسودے کی اس تبدیلی کا اثر اس کے مقصد اور مطلب پر نہیں پڑے گا اور دو ہی ایک ہفتے میں یہ سمجھوتہ ایک ٹھوس شکل میں سامنے آ جائے گا۔ ناروے نے ابھی اس میں شریک ہونے کا اعلان نہیں کیا ہے لیکن اس نے ایک طرف ناطرفداری کو ناممکن بات کہا ہے اور دوسری طرف روس کے ساتھ سمجھوتے پر دستخط کرنے سے انکار کر دیا ہے۔

एक और यूनियन

अब अगर नार्वे एटलान्टिक समझौते में शामिल होने के बजाय अपने पड़ोसियों, डेनमार्क और स्वेडन के साथ मिलकर स्कैन्डीनेविया की यूनियन बनाले तब भी उसका झुकाव अमरीका ही की तरफ़ रहेगा. और वही हाल रूम सागर की उस यूनियन का होगा, जिसके लिये टर्की के विदेश मंत्री ने पिछले महीने लन्दन आकर ब्रिटिश मन्त्री मंडल से बात-चीत की है. दर असल जो पोजीशन उत्तर पच्छिमी यूरप में नार्वे की है वही दक्खिन पूरबी यूरप में टर्की की है. नार्वे के ज़रिये अमरीका उत्तरी सागर पर अपना असर जमाना चाहता है और टर्की को वह रूम सागर की चौकी की तरह इस्तेमाल करना चाहता है. इन दोनों चौकियों का मक़सद रूस की नाका बन्दी है और इसीलिये रूस पच्छिमी ताक़तों की इन चालों को चुपचाप देखता नहीं रहेगा. टर्की ख़िलाफ़त के ख़ातमे के बाद से अपना नाता यूरप से जोड़ता रहा है और इसी कारन वह पच्छिमी यूनियन की बनाई हुई यूरपी कौंसिल में शरीक होना चाहता है. पर साथ ही साथ मिस्र के कुछ अख़बारों ने ख़बर दी है कि टर्की का एक डेलीगेशन अरब देशों के दौरे पर जाने वाला है, जहाँ वह बीच पूरब में कम्यूनिज़्म की रोक थाम के लिये बातचीत करेगा. इस तरह टर्की एक बार फिर पूरब और पच्छिम के बीच की कड़ी बनता जा रहा है. पर यह काम वह अपनी मर्ज़ी और अपने बल पर नहीं बल्कि अमरीका के बल और बरतानिया की मर्ज़ी से कर रहा है.

ایک اور یونین

اب اگر ناروے اٹلانٹک سمجھوتے میں شامل ہونے کے بجائے اپنے پڑوسیوں، ڈنمارک اور سویڈن کے ساتھ ملکر اسکینڈینیویا کی یونین بنالے تب بھی اس کا جھکاؤ امریکہ ہی کی طرف ہوگا۔ اور یہی حال روم ساگر کی اس یونین کا ہوگا، جس کے لئے ٹرکی کے ودیش منتری نے پچھلے مہینے لندن جاکر برٹش منتری منڈل سے بات چیت کی ہے۔ دراصل جو پوزیشن اتر پچھمی یورپ میں ناروے کی ہے وہی دکھن پوربی یورپ میں ٹرکی کی ہے۔ ناروے کے ذریعے امریکہ اتری ساگر پر اپنا اثر جمانا چاہتا ہے اور ٹرکی کو وہ روم ساگر کی چوکی کی طرح استعمال کرنا چاہتا ہے۔ ان دو چوکیوں کا مقصد روس کی ناکہ بندی ہے اور اسی لئے روس پچھمی طاقتوں کی ان چالوں کو چپ چاپ دیکھتا نہیں رہے گا۔ ٹرکی خلافت کے خاتمے کے بعد سے اپنا ناتا یورپ سے جوڑتا رہا ہے اور اسی کارن وہ پچھمی یونین کی بنائی ہوئی یورپی کونسل میں شریک ہونا چاہتا ہے۔ پر ساتھ ہی ساتھ مصر کے کچھ اخباروں نے خبر دی ہے کہ ٹرکی کا ایک ڈیلیگیشن عرب دیشوں کے دورے پر جانے والا ہے، جہاں وہ بیچ پورب میں کمیونزم کی روک تھام کے لئے بات چیت کرے گا۔ اس طرح ٹرکی ایک بار پھر پورب اور پچھم کے بیچ کی کڑی بنتا جا رہا ہے۔ پر یہ کام وہ اپنی مرضی اور اپنے بل پر نہیں بلکہ امریکہ کے بل اور برطانیہ کی مرضی سے کر رہا ہے۔

फ़िलस्तीन—समझौता या हार

इन्हीं दोनों ताक़तों के दबाव ने फ़िलस्तीन में मिस्र को हथियार डालने पर मजबूर कर दिया है अगरचे इस हार को समझौते का नाम दिया गया है और इस कारवाइ में बरतानिया और अमरीका के बजाय यू० एन० ओ० के मुक़र्रर किये हुए पंच को आगे रक्खा गया है. यह समझौता यहूदियों के बारह आने मुआफ़िक़ और अरबों के सोलह आने ख़िलाफ़ है. इसलिये कि इसमें फ़िलस्तीन के बँटवारे और इसके एक हिस्से में यहूदियों की इसराईली सरकार को मान लिया गया है. इस हिस्से में नग़ीब का वह इलाक़ा भी शामिल है जो यू० एन० ओ० के पहले फ़ैसले में अरबों को दिया गया था लेकिन जिस पर इसराईली फ़ौज ने क़ब्ज़ा कर लिया था. फ़िलस्तीन का यह समझौता यहूदियों की ताक़त और अरबों की फूट के अलावा रूस और पच्छिमी ताक़तों की लाग डांट का नतीजा है. अमरीका यहूदियों का साथ तो बहुत दिनों से दे रहा था लेकिन शायद वह यू० एन० ओ० के फ़ैसले का विरोध आसानी से बरदाश्त न करता, अगर रूस इसराईली हुकूमत को मान कर उसकी मदद न शुरू कर देता. रूस के इस व्यवहार से अमरीका को ख़याल हुआ कि कहीं इसराईली सरकार रूस की गोद में न जा बैठे. और शायद इसी ख़याल से वह यरोशलम पर भी यहूदियों का अधिकार मान लेगा, जिसके लिये यू० एन० ओ० के फ़ैसले में अन्तरराष्ट्रीय बन्दोबस्त तजवीज़ किया गया है. बरतानिया की सरकार का झुकाव बहुत दिनों तक तो अरबों की तरफ़ रहा [illegible] अपने [illegible] दबाव

(२०)

فلسطین ـ سمجھوتہ یا ہار

انھیں دونوں طاقتوں کے دباؤ نے فلسطین میں مصر کو ہتھیار ڈالنے پر مجبور کر دیا ہے اگرچہ اس ہار کو سمجھوتے کا نام دیا گیا ہے اور اس کارروائی میں برطانیہ اور امریکہ کے بجائے یو۔این۔او۔ کے مقرر کئے ہوئے پنچ کو آگے رکھا گیا ہے۔ یہ سمجھوتہ یہودیوں کے بارہ آنے موافق اور عربوں کے سولہ آنے خلاف ہے۔ اس لئے کہ اس میں فلسطین کے بنٹوارے اور اس کے ایک حصے میں یہودیوں کی اسرائیلی سرکار کو مان لیا گیا ہے۔ اس حصے میں نغیب کا وہ علاقہ بھی شامل ہے جو یو۔این۔او۔ کے پہلے فیصلے میں عربوں کو دیا گیا تھا لیکن جس پر اسرائیلی فوج نے قبضہ کر لیا تھا۔ فلسطین کا یہ سمجھوتہ یہودیوں کی طاقت اور عربوں کی پھوٹ کے علاوہ روس اور پچھمی طاقتوں کی لاگ ڈانٹ کا نتیجہ ہے۔ امریکہ یہودیوں کا ساتھ تو بہت دنوں سے دے رہا تھا لیکن شاید وہ یو۔این۔او۔ کے فیصلے کا ورودھ آسانی سے برداشت نہ کرتا، اگر روس اسرائیلی حکومت کو مان کر اس کی مدد نہ شروع کر دیتا۔ روس کے اس بیوہار سے امریکہ کو خیال ہوا کہ کہیں اسرائیلی سرکار روس کی گود میں نہ جا بیٹھے۔ اور شاید اسی خیال سے وہ یروشلم پر بھی یہودیوں کا ادھیکار مان لے گا، جس کے لئے یو۔این۔او کے فیصلے میں انتر راشٹریہ بندوبست تجویز کیا گیا ہے۔ برطانیہ کی سرکار کا جھکاؤ بہت دنوں تک تو عربوں کی طرف رہا پر امریکہ اور خود اپنے دیش کے بہت سے لوگوں کے دباؤ

(۲۰)

कारन उसने आख़िर इसराईली सरकार को मान लिया और मिस्र का साथ छोड़ दिया. लेकिन इसका मतलब यह नहीं है कि उसने अरबों से नाता तोड़ लिया. दरअसल वह अपनी पुरानी पालिसी की तरफ़ वापस जा रहा है और इस पालिसी को पूरा करने में वह शाह अब्दुल्ला से मदद ले रहा है. बरतानिया की एक पुरानी तजवीज और अब्दुल्ला की एक बड़ी तमन्ना यह थी कि फ़िलस्तीन का अरब इलाक़ा ट्रान्स जार्डन में मिला दिया जाय. इस रास्ते का अगला क़दम यह था कि पड़ोस के दूसरे मुल्क भी ट्रान्स जार्डन में शामिल हो जायँ. अब इसके लिये मैदान तैयार किया जा रहा है और शाम व लबनान में अब्दुल्ला के कारिन्दे काम कर रहे हैं.

शाह ईरान पर हमला

बीच पूरब में पिछले महीने की एक और अहम घटना ईरान के बादशाह को क़त्ल करने की कोशिश है. यह कोशिश सफल तो नहीं हुई लेकिन कहा जाता है कि हमला करने वाले के पास जो काग़ज़ात मिले हैं उनसे एक साज़िश का पता चलता है. और यह साज़िश मुहम्मद रज़ा शाह पहलवी के ख़िलाफ़ नहीं बल्कि ईरान के ख़िलाफ़ थी. इस हमले के बारे में ईरानी पार्लियामेण्ट में जो बयान दिया गया उससे रूस पर कुछ छींटें पड़ती थीं. पर रूस के एतराज़ को ईरानी सरकार ने बेबुनियाद कह दिया. फिर भी ईरान अमरीका की तरफ़ झुक रहा है और अपने कारख़ानों,

کے کارن اس نے آخر اسرائیلی سرکار کو مان لیا اور مصر کا ساتھ چھوڑ دیا۔ لیکن اس کا مطلب یہ نہیں ہے کہ اس نے عربوں سے ناتا توڑ لیا۔ دراصل وہ اپنی پرانی پالیسی کی طرف واپس جا رہا ہے اور اس پالیسی کو پورا کرنے میں وہ شاہ عبداللہ سے مدد لے رہا ہے۔ برطانیہ کی ایک پرانی تجویز اور عبداللہ کی ایک بڑی تمنا یہ تھی کہ فلسطین کا عرب علاقہ ٹرانس جارڈن میں ملا دیا جائے۔ اس راستے کا اگلا قدم یہ تھا کہ پڑوس کے دوسرے ملک بھی ٹرانس جارڈن میں شامل ہو جائیں۔ اب اس کے لئے میدان تیار کیا جا رہا ہے اور شام و لبنان میں عبداللہ کے کارندے کام کر رہے ہیں۔

شاہ ایران پر حملہ

بیچ پورب میں پچھلے مہینے کی ایک اور اہم گھٹنا ایران کے بادشاہ کے قتل کرنے کی کوشش ہے۔ یہ کوشش سپھل تو نہیں ہوئی لیکن کہا جاتا ہے کہ حملہ کرنے والے کے پاس جو کاغذات ملے ہیں اُن سے ایک سازش کا پتہ چلتا ہے۔ اور یہ سازش محمد رضا شاہ پہلوی کے خلاف نہیں بلکہ ایران کے خلاف تھی۔ اس حملے کے بارے میں ایرانی پارلیمنٹ میں جو بیان دیا گیا اس سے روس پر کچھ چھینٹیں پڑتی تھیں۔ پر روس کے اعتراض کو ایرانی سرکار نے بے بنیاد کہہ دیا۔ پھر بھی ایران اب امریکہ کی طرف جھک رہا ہے اور اپنے کارخانوں، فوج

ले रहा है और बरतानिया व अमरीका को तेल निकालने का जो हक़ दे रहा है, उससे रूस का चौकन्ना होना कोई ताज्जुब की बात नहीं है. और ईरानी सरकार बेज़मीन किसानों को. जिनकी तादाद दो तिहाई के क़रीब है, जमीन देने से जो बेपरवाही और ज़बान बन्दी के कामों में जो सरगर्मी दिखा रही है, उसे देखते हुए ईरानी जनता में विरोध का भाव पैदा होना एक कुदरती बात है. मुमकिन है जनता के आंदोलन को रूस के दोस्त अपने ढङ्ग पर चलाने की कोशिश कर रहे हों, जैसा कि वह दो साल पहले ईरान के उत्तरी प्रांत आज़र बाई जान में कर चुके हैं.

चीन में सुलह की आशा

ईरान ही जैसी हालत दूर पूरब के कई मुल्कों में भी पाई जाती है. इनमें चीन सबसे आगे है. वहाँ सरकार के निकम्मेपन और आर्थिक संकट ने कम्यूनिस्टों की मदद की और उनकी ताक़त इतनी बढ़ चुकी है कि अब वह क़रीब क़रीब आधे चीन पर राज कर रहे हैं. बाक़ी आधे हिस्से में अभी पुरानी सरकार क़ायम है. मगर उसकी ताक़त दिन पर दिन घटती जा रही है और वहाँ के लोग इस बात पर जोर दे रहे हैं कि कम्यूनिस्टों से समझौता कर लिया जाय. इस बात पर चीन के प्रेसीडेन्ट जनरल ली और प्रधान मंत्री डाक्टर सन फ़ो में मतभेद पैदा हो गया है. इस मतभेद के कारन प्रधान मंत्री ने इस्तीफ़ा दे दिया. अब जनरल ली के लिये मैदान साफ़ हो गया है. दूसरी तरफ़ कम्यूनिस्टों ने एक ग़ैर सरकारी डेलीगेशन से सुलह की बातचीत की और ख़याल किया जाता

لے رہا ہے اور برطانیہ و امریکہ کو تیل نکالنے کا جو حق دے رہا ہے۔ اس سے روس کا چوکنا ہونا کوئی تعجب کی بات نہیں ہے۔ اور ایرانی سرکار بے زمین کسانوں کو، جن کی تعداد دو تہائی کے قریب ہے، زمین دینے سے جو بے پرواہی اور زبان بندی کے کاموں میں جو سرگرمی دکھا رہی ہے، اسے دیکھتے ہوئے ایرانی جنتا میں ورودھ کا بھاؤ پیدا ہونا ایک قدرتی بات ہے۔ ممکن ہے جنتا کے اندولن کو روس کے دوست اپنے ڈھنگ پر چلانے کی کوشش کر رہے ہوں، جیسا کہ وہ دو سال پہلے ایران کے اُتری پرانت آذر بائی جان میں کر چکے ہیں۔

چین میں صلح کی آشا

ایران ہی جیسی حالت دور پورب کے کئی ملکوں میں بھی پائی جاتی ہے۔ ان میں چین سب سے آگے ہے۔ وہاں سرکار کے نکمے پن اور آرتھک سنکٹ نے کمیونسٹوں کی مدد کی اور ان کی طاقت اتنی بڑھ چکی ہے کہ اب وہ قریب قریب آدھے چین پر راج کر رہے ہیں۔ باقی آدھے حصے میں ابھی پرانی سرکار قائم ہے۔ مگر اس کی طاقت دن پر دن گھٹتی جا رہی ہے اور وہاں کے لوگ اس بات پر زور دے رہے ہیں کہ کمیونسٹوں سے سمجھوتہ کر لیا جائے۔ اس بات پر چین کے پریزیڈنٹ جنرل لی اور پردھان منتری ڈاکٹر سن فو میں مت بھید پیدا ہو گیا ہے۔ اس مت بھید کے کارن پردھان منتری نے استعفا دے دیا۔ اب جنرل لی کے لئے میدان صاف ہو گیا ہے۔ دوسری طرف کمیونسٹوں نے ایک غیر سرکاری ڈیلیگیشن

(۲۶۸)

है कि सरकारी तौर पर बातचीत के लिये तारीख़ और जगह तय हो गई है. कहा जाता है कम्यूनिस्टों ने शुरू में जनरलिस्मो च्यांग-काई शेक और उनकी धर्म पत्नी व कुछ दूसरे लोगों पर जंगी अपराधी की तरह मुक़दमा चलाने की माँग रक्खी थी उसे उन्होंने कुछ कम कर दिया है. शायद वह यह सोच रहे हैं कि अगर लड़ाई चलती रही तो उनका नुक़सान भी बढ़ता रहेगा और उनको अभी तक जीते हुए इलाक़ों की देख रेख के लिये मौक़ा नहीं मिल सकेगा. एक बात यह भी है कि जब आधा चीन जीतने में इतने दिन लग गये तो पूरे चीन को जीतने में बहुत दिन लग जायँगे. हो सकता है कि इसी ख़याल से कम्यूनिस्टों ने अपनी पालिसी बदल दी हो और अपना मतलब हासिल करने के लिये मैदाने जंग की लाशों के बजाय सुलह की शर्तों को सीढ़ी बना रहे हों.

कम्यूनिज़्म की मदद

चीन में कम्यूनिस्टों की कामयाबी का असर पड़ोस के दूसरे देशों पर भी पड़ रहा है. ख़ास कर हिन्द चीन, स्याम और बर्मा में. स्याम के प्रधान मंत्री मार्शल सोनग्राम ने कहा है कि हिन्द चीन के क़ौमी नेता डाक्टर होची मँह ने चीन के कम्यूनिस्टों से नाता जोड़ रक्खा है. इस बात का कोई पक्का सबूत तो सामने नहीं आया है लेकिन शायद इस बहाने से हिन्द चीन के आज़ादी के आन्दोलन को, जो फ़्रान्स के ख़िलाफ़ चल रहा है, कुचलने की कोशिश की जाय. इस कारवाई से पहले फ़्रान्स ने एक चाल यह चली है कि समझौते का मसविदा तय्यार करके हिन्द चीन के

ہے کہ سرکاری طور پر بات چیت کے لئے تاریخ اور جگہ طے ہو گئی ہے. کہا جاتا ہے کمیونسٹوں نے شروع میں جنرلسیمو چیانگ کائی شیک اور ان کی دھرم پتنی و کچھ دوسرے لوگوں پر جنگی اپرادھی کی طرح مقدمہ چلانے کی مانگ رکھی تھی اسے انھوں نے کچھ کم کر دیا ہے. شاید وہ یہ سوچ رہے ہیں کہ اگر لڑائی چلتی رہی تو ان کا نقصان بھی بڑھتا رہے گا اور ان کو ابھی تک جیتے ہوئے علاقوں کی دیکھ ریکھ کے لئے موقعہ نہیں مل سکے گا۔ ایک بات یہ بھی ہے کہ جب آدھا چین جیتنے میں اتنے دن لگ گئے تو پورے چین کو جیتنے میں بہت دن لگ جائیں گے. ہو سکتا ہے کہ اسی خیال سے کمیونسٹوں نے اپنی پالیسی بدل دی ہو اور اپنا مطلب حاصل کرنے کے لئے میدان جنگ کی لاشوں کے بجائے صلح کی شرطوں کو سیڑھی بنا رہے ہوں۔

کمیونزم کی مدد

چین میں کمیونسٹوں کی کامیابی کا اثر پڑوس کے دوسرے دیشوں پر بھی پڑ رہا ہے۔ خاص کر ہند چین، سیام اور برما میں۔ سیام کے پردھان منتری مارشل سونگرام نے کہا ہے کہ ہند چین کے قومی نیتا ڈاکٹر ہوچی منہ نے چین کے کمیونسٹوں سے ناتا جوڑ رکھا ہے۔ اس بات کا کوئی پکا ثبوت تو سامنے نہیں آیا ہے لیکن شاید اس بہانے سے ہند چین کے آزادی کے آندولن کو، جو فرانس کے خلاف چل رہا ہے، کچلنے کی کوشش کی جائے۔ اس کارروائی سے پہلے فرانس نے ایک چال یہ چلی ہے کہ سمجھوتے کا مسودہ تیار کرکے ہند چین کے

पिछले बादशाह बावडाई से दस्तख़त करा लिये हैं. इस चाल से फ्रान्स दुनिया की आँखों में धूल झोंकना चाहता है. इसलिये कि हिन्द चीन की जनता को, जो एक बार बावडाई को राजगद्दी छोड़ने पर मजबूर कर चुकी है. इस तरह धोका नहीं दिया जा सकता. फ्रान्स की सामराजी कारवाइयों से कम्यूनिज़्म की रोक थाम नहीं बल्कि तरक़्क़ी होगी. यही नतीजा हालैंड की उन हरकतों का होगा जो वह इन्डोनेशिया में कर रहा है. क्योंकि उसका कहना भी यही है कि वह कम्यूनिज़्म को कुचल रहा है. इसीलिये अमरीका और बर्तानिया उसे यू० एन० ओ० की बात मानने पर मजबूर नहीं करते. हालैंड की सरकार ने यू० एन० ओ० के हुक्म को बहुत दिनों तक टालते रहने के बाद आख़िर इन्डोनेशी रिपब्लिक के लीडरों को छोड़ दिया और इन्डोनेशी फ़ेडेरेशन की तमाम सरकारों को अपनी राजधानी हेग में कानफ़रेन्स के लिये बुलाया है. लेकिन रिपब्लिक के इलाक़े पर अभी तक हालैंड का क़ब्ज़ा है और हेग की कानफ़रेन्स में उसी की बनाई हुई सरकारों का बहुमत होगा. इन्हीं कारनों से इन्डोनेशी लीडरों और उनके अलावा यू० एन० ओ० के कमीशन ने भी कानफ़रेन्स में शरीक होने से इन्कार कर दिया है.

बर्मा और हिन्दुस्तान

इन्डोनेशिया हिन्दुस्तान से क़रीब है और इसीलिये हिन्दुस्तान ने जनवरी में इस मसले पर सोच विचार करने के लिये पूरब के १९ मुल्कों की एक कानफ़रेन्स बुलाई थी. ऐसी ही एक कानफ़रेन्स

پچھلے بادشاہ باوڈائی سے دستخط کرا لئے ہیں۔ اس چال سے فرانس دنیا کی آنکھوں میں دھول جھونکنا چاہتا ہے۔ اس لئے کہ ہند چین کی جنتا کو، جو ایک بار باوڈائی کو راج گدی چھوڑنے پر مجبور کر چکی ہے، اس طرح دھوکا نہیں دیا جا سکتا۔ فرانس کی سامراجی کارروائیوں سے کمیونزم کی روک تھام نہیں بلکہ ترقی ہوگی۔ یہی نتیجہ ہالینڈ کی اُن حرکتوں کا ہوگا جو وہ انڈونیشیا میں کر رہا ہے۔ کیوں کہ اس کا کہنا بھی یہی ہے کہ وہ کمیونزم کو کچل رہا ہے۔ اسی لئے امریکہ اور برطانیہ اُسے یو۔ این۔ او۔ کی بات ماننے پر مجبور نہیں کرتے۔ ہالینڈ کی سرکار نے یو۔ این۔ او۔ کے حکم کو بہت دنوں تک ٹالتے رہنے کے بعد آخر انڈونیشی ریپبلک کے لیڈروں کو چھوڑ دیا اور انڈونیشی فیڈریشن کی تمام سرکاروں کو اپنی راجدھانی ہیگ میں کانفرنس کے لئے بلایا ہے۔ لیکن ریپبلک کے علاقے پر ابھی تک ہالینڈ کا قبضہ ہے اور ہیگ کی کانفرنس میں اسی کی بنائی ہوئی سرکاروں کا بہومت ہوگا۔ انھیں کارنوں سے انڈونیشی لیڈروں اور ان کے علاوہ یو۔ این۔ او۔ کے کمیشن نے بھی کانفرنس میں شریک ہونے سے انکار کر دیا ہے۔

برما اور ہندستان

انڈونیشیا ہندستان سے قریب ہے اور اسی لئے ہندستان نے جنوری میں اس مسئلے پر سوچ وچار کرنے کے لئے پورب کے ۱۹ ملکوں کی ایک کانفرنس بلائی تھی۔ ایسی ہی ایک کانفرنس

मार्च के शुरू में बर्मा के सवाल पर भी हुई. हालाँ कि उसकी हैसियत ग़ैर रस्मी थी और उसमें सिर्फ़ बरतानी कामन वेल्थ के मेम्बर शरीक हुए. इस कानफ़रेन्स से पहले यह ख़बर आई थी कि इसका प्रस्ताव बरतानिया की तरफ़ से हुआ था. बर्मा ने उससे क़र्ज़ा माँगा था और उसने बर्मा की यह दरख़ास्त कामन वेल्थ के देशों को भेज दी. लेकिन कानफ़रेन्स के बाद हिन्दुस्तान के प्रधान मंत्री पंडित जवाहर लाल नेहरू ने जो बयान दिया है उसमें उन्होंने सिर्फ़ कामन वेल्थ के देशों के बुलाये जाने का कारन यह बताया है कि दक्खिन पूरवी एशिया के दूसरे देश यानी स्याम, हिन्द चीन और इन्डोनेशिया अपने अपने घरेलू झगड़ों में फँसे हुए हैं. एक और बात उन्होंने यह कही है कि बर्मा में कम्यूनिस्टों की कोई बड़ी ताक़त नहीं है और वहाँ ज़्यादातर झगड़ा बर्मी सरकार और केरन क़बीले का है. लेकिन इसके साथ ही उन्होंने बरतानिया और दूसरी सरकारों के इस डर का भी ज़िक्र किया है कि अगर बर्मा में हलचल मची रही तो मुमकिन है वहाँ ऐसे लोग उभर आएँ जिनको यह सरकारें पसन्द नहीं करतीं. इस बात का इशारा कम्यूनिस्टों की तरफ़ है और इस निगाह से नई देहली की बातचीत कम्यूनिज़्म की रोकथाम की एक कोशिश बन जाती है.

पंडित नेहरू ने अपने बयान में यह बात साफ़ कर दी है कि बर्मा में बाहर से फ़ौज भेजने का कोई सवाल नहीं है और कानफ़रेन्स ने बर्मा सरकार से सिर्फ़ यह पूछा है कि वह उसकी किस तरह मदद कर सकती है. लेकिन आस्ट्रेलिया के विदेश मंत्री डाक्टर हरबर्ट इवट ने नई देहली की बातचीत के बाद बर्मा के

مارچ کے شروع میں برما کے سوال پر بھی ہوئی۔ حالانکہ اس کی حیثیت غیر رسمی تھی اور اس میں صرف برطانی کامن ویلتھ کے ممبر شریک ہوئے۔ اس کانفرنس سے پہلے یہ خبر آئی تھی کہ اس کا پرستاؤ برطانیہ کی طرف سے ہوا تھا۔ برما نے اس سے قرض مانگا تھا اور اس نے برما کی یہ درخواست کامن ویلتھ کے دیشوں کو بھیج دی۔ لیکن کانفرنس کے بعد ہندستان کے پردھان منتری پنڈت جواہر لال نہرو نے جو بیان دیا ہے اس میں انھوں نے صرف کامن ویلتھ کے دیشوں کے بلائے جانے کا کارن یہ بتایا ہے کہ دکھن پوربی ایشیا کے دوسرے دیش یعنی سیام، ہند چین اور انڈونیشیا اپنے اپنے گھریلو جھگڑوں میں پھنسے ہوئے ہیں۔ ایک اور بات انھوں نے یہ کہی ہے کہ برما میں کمیونسٹوں کی کوئی بڑی طاقت نہیں ہے اور وہاں زیادہ تر جھگڑا برما سرکار اور کرن قبیلے کا ہے۔ لیکن اس کے ساتھ ہی انھوں نے برطانیہ اور دوسری سرکاروں کے اس ڈر کا بھی ذکر کیا ہے کہ اگر برما میں ہلچل مچی رہی تو ممکن ہے وہاں ایسے لوگ ابھر آئیں جنکو یہ سرکاریں پسند نہیں کرتیں۔ اس بات کا اشارہ کمیونسٹوں کی طرف ہے اور اس نگاہ سے نئی دہلی کی بات چیت کمیونزم کی روک تھام کی ایک کوشش بن جاتی ہے۔

پنڈت نہرو نے اپنے بیان میں یہ بات صاف کر دی ہے کہ برما میں باہر سے فوج بھیجنے کا کوئی سوال نہیں ہے اور کانفرنس نے برما سرکار سے صرف یہ پوچھا ہے کہ وہ اسکی کس طرح مدد کر سکتی ہے۔ لیکن آسٹریلیا کے ودیش منتری ڈاکٹر ہربرٹ ایوٹ نے نئی دہلی کی بات چیت کے بعد برما کے

कामन वेल्थ से अलग हो जाने पर जो अफ़सोस और दोबारा शामिल होने की जो आशा ज़ाहिर की है उसमें यह शक पैदा होता है कि कहीं बरतानिया या उसके साथी बर्मा की इस मुसीबत से कोई नाजायज़ फ़ायदा उठाने की कोशिश न करें और बर्मा को कम्यूनिज़्म से बचाने की कोशिश कहीं उसको गुलाम बनाने की कोशिश न बन जाय. ऐसा हुआ तो कम्यूनिज़्म की रोक थाम होने के बजाय उसे और ताक़त मिल जायगी. इस तरह हिन्दुस्तान को भी फ़ायदे की जगह नुक़्सान पहुँच जायगा क्योंकि उसके पड़ोस में सामराज का अड्डा बन जायगा और उसे भी यही नीति अपनाने पर मजबूर किया जायगा.

दोहरा ख़तरा

हिन्दुस्तान को दर असल कम्यूनिज़्म से दोहरा ख़तरा है. एक यह कि उसे रोकने की कोशिश में कहीं वह पच्छिमी ताक़तों के जाल में न फँस जाय और दूसरे यह कि कम्यूनिज़्म की तरक़्क़ी से कहीं वह हलचल, ख़ून ख़राबी और डिक्टेटरी का शिकार न हो जाय. इस दूसरे ख़तरे की एक हलकी सी झलक कलकत्ता के पास एक हवाई अड्डे, एक गोला बारूद के कारख़ाने और एक पुलीस के थाने पर इन्क़लाबी कम्यूनिस्ट पार्टी के हथियार बन्द हमले से मिलती है. यह पार्टी हालाँकि कम्यूनिस्ट पार्टी से अलग है लेकिन आजकल जगह जगह उससे मिल कर काम कर रही है. कम्यूनिस्ट पार्टी के आदमी भी हैदराबाद और दक्खिनी हिन्द के कुछ इलाक़ों [illegible]

کامن ویلتھ سے الگ ہو جانے پر جو افسوس اور دوبارہ شامل ہونے کی جو آشا ظاہر کی ہے اس سے یہ شک پیدا ہوتا ہے کہ کہیں برطانیہ یا اس کے ساتھی برما کی اس مصیبت سے کوئی ناجائز فائدہ اٹھانے کی کوشش نہ کریں اور برما کو کمیونزم سے بچنے کی کوشش کہیں اس کو غلام بنانے کی کوشش نہ بن جائے. ایسا ہوا تو کمیونزم کی روک تھام ہونے کے بجائے اسے اور طاقت مل جائے گی. اس طرح ہندستان کو بھی فائدے کی جگہ نقصان پہنچ جائے گا کیوں کہ اس کے پڑوس میں سامراج کا اڈا بن جائے گا اور اسے بھی یہی نیتی اپنانے پر مجبور کیا جائے گا.

(۲۰۶)

دُہرا خطرہ

ہندستان کو دراصل کمیونزم سے دُہرا خطرہ ہے. ایک یہ کہ اُسے روکنے کی کوشش میں کہیں وہ پچھمی طاقتوں کے جال میں نہ پھنس جائے اور دوسرے یہ کہ کمیونزم کی ترقی سے کہیں وہ ہل چل، خون خرابی اور ڈکٹیٹری کا شکار نہ ہو جائے. اس دوسرے خطرے کی ایک ہلکی سی جھلک کلکتہ کے پاس ایک ہوائی اڈّے، ایک گولہ بارود کے کارخانے اور ایک پولیس کے تھانے پر انقلابی کمیونسٹ پارٹی کے ہتھیار بند حملے سے ملتی ہے. یہ پارٹی حالانکہ کمیونسٹ پارٹی سے الگ ہے لیکن آج کل جگہ جگہ اس سے مل کر کام کر رہی ہے. کمیونسٹ پارٹی کے آدمی بھی حیدرآباد اور دکھنی ہند کے کچھ علاقوں میں مار دھاڑ اور کارخانوں میں جا اور بے جا ہڑتال کرانے کی

कोशिश कर रहे हैं. इस कोशिश में उनको मुल्क की आर्थिक हालत, मँहगाई और ग़रीबी वग़ैरा से मदद मिल रही है. और जब वह इन बुराइयों को बढ़ा चढ़ा कर बयान करते हैं और उनको दूर करने के लिये बड़े बड़े वायदे करते हैं तो लोग यह भूल जाते हैं कि हिन्दुस्तान में अगर आज रेलवे और डाक तार की हड़ताल के कारन हलचल और अराजकता पैदा होगी तो सरकार सुधार की जो कोशिश कर रही है वह भी ख़तम हो जायगी और अगर इस हल्ले में यह सरकार भी ख़तम हो गई तो इसके बाद जो सरकार बनेगी वह इससे अच्छी नहीं बल्कि बुरी होगी.

असल इलाज

जिस तरह देश में आज़ादी का आन्दोलन होने से दूसरे मुल्क की जनता की हिम्मत बढ़ती है, उसी तरह चीन में कम्यूनिस्टों की सफलता से बर्मा के कम्यूनिस्टों का और बर्मा में कम्यूनिस्टों की ताक़त से हिन्दुस्तान के कम्यूनिस्टों का हौसला बढ़ना एक क़ुदरती चीज़ है. मुमकिन है इनको इसमें एक दूसरे से सलाह भी मिल जाती हो. यह बात भी सही है कि कम्यूनिस्ट क्योंकि रूस को सबसे अच्छा मुल्क समझते हैं इसीलिये अपने मुल्क को उसका दुम छल्ला बना देना चाहते हैं. लेकिन इन बातों को उछालकर कम्यूनिज़्म को जनता की निगाह में गिराया नहीं जा सकता. इसकी सिर्फ़ एक सूरत है कि आर्थिक और सामाजिक हालात को सुधारा जाय, जनता के लिये रोटी कपड़े का बन्दोबस्त किया जाय, मिल मालिकों के मुनाफ़े को हद से आगे न बढ़ने दिया जाय और इस बात को

کوشش کر رہے ہیں۔ اس کوشش میں اُن کو ملک کی آرتھک حالت، مہنگائی اور غریبی وغیرہ سے مدد مل رہی ہے۔ اور جب وہ ان بُرائیوں کو بڑھا چڑھا کر بیان کرتے ہیں اور ان کو دور کرنے کے لئے بڑے بڑے وعدے کرتے ہیں تو لوگ یہ بھول جاتے ہیں کہ ہندوستان میں اگر آج ریلوے اور ڈاک تار کی ہڑتال کے کارن ہلچل اور اراجکتا پیدا ہوگی تو سرکار سدھار کی جو کوشش کر رہی ہے وہ بھی ختم ہو جائے گی اور اگر اس ہلے میں یہ سرکار بھی ختم ہو گئی تو اس کے بعد جو سرکار بنے گی وہ اس سے اچھی نہیں بلکہ بری ہوگی۔

اصل علاج

جس طرح دیش میں آزادی کا آندولن ہونے سے دوسرے ملک کی جنتا کی ہمت بڑھتی ہے، اسی طرح چین میں کمیونسٹوں کی سپھلتا سے برما کے کمیونسٹوں کا اور برما میں کمیونسٹوں کی طاقت سے ہندوستان کے کمیونسٹوں کا حوصلہ بڑھنا ایک قدرتی چیز ہے۔ ممکن ہے ان کو اس میں ایک دوسرے سے صلاح بھی مل جاتی ہو۔ یہ بات بھی صحیح ہے کہ کمیونسٹ کیونکہ روس کو سب سے اچھا ملک سمجھتے ہیں اسی لئے اپنے ملک کو اس کا دُم چھلّا بنا دینا چاہتے ہیں۔ لیکن ان باتوں کو اچھال کر کمیونزم کو جنتا کی نگاہ میں گرایا نہیں جا سکتا۔ اس کی صرف ایک صورت ہے کہ آرتھک اور سماجک حالت کو سدھارا جائے، جنتا کے لئے روٹی کپڑے کا بندوبست کیا جائے، مل مالکوں کے منافع کو حد سے آگے نہ بڑھنے دیا جائے اور اس بات کو

साफ़ कर दिया जाय कि अगर कभी मज़दूर और मिल मालिक में से किसी एक को पसन्द करने की नौबत आई तो सरकार मज़दूर को पसन्द करेगी और उसी के फ़ायदे को आगे रक्खेगी. थोड़ी सी हलचल इस तरह भी मचेगी. लेकिन मज़दूरों की मचाई हुई हलचल से कहीं कम होगी और इसको कुचलना उसके मुक़ाबले में कहीं आसान होगा. हिन्द सरकार ने अभी इस बात पर जैसा चाहिये वैसा ध्यान नहीं दिया है. हालाँकि पं० जवाहर लाल नेहरू कई बार कह चुके हैं कि कम्यूनिज़्म और कम्यूनिष्टों की रोक थाम के लिये जनता की इस बेचैनी को दूर कर देना चाहिये, जिससे यह लोग फ़ायदा उठाते हैं.

صاف کر دیا جائے کہ اگر کبھی مزدور اور مل مالک میں سے کسی ایک کو پسند کرنے کی نوبت آئی تو سرکار مزدور کو پسند کرے گی اور اسی کے فائدے کو آگے رکھے گی. تھوڑی سی ہلچل اس طرح بھی مچے گی۔ لیکن مزدوروں کی مچائی ہوئی ہلچل سے کہیں کم ہوگی اور اس کو کچلنا اس کے مقابلے میں کہیں آسان ہوگا۔ ہند سرکار نے ابھی اس بات پر جیسا چاہیئے ویسا دھیان نہیں دیا ہے۔ کیونکہ پنڈت جواہر لال نہرو کئی بار کہہ چکے ہیں کہ کمیونزم اور کمیونسٹوں کی روک تھام کے لئے جنتا کی اس بےچینی کو دور کر دینا چاہیئے، جس سے یہ لوگ فائدہ اٹھاتے ہیں.

हमारी राय

कांग्रेस और राष्ट्र भाषा

हाल में हिन्दी के कुछ जिम्मेदार समर्थकों ने, जो कांग्रेस में भी जिम्मेदार ओहदों पर हैं, कई जगह अपने व्याख्यानों में यह कहा है, कि कांग्रेस ने हिन्दुस्तानी को राष्ट्रभाषा नहीं माना. हो सकता है, वह भूल रहे हों. हम नीचे इस सम्बन्ध के कांग्रेस के कुछ ठहराव ज्यों के त्यों नक़ल करते हैं.

२२ और २३ नवम्बर सन् १९२१ को कांग्रेस वर्किंग कमेटी ने अपनी बम्बई की बैठक में नीचे लिखा ठहराव पास किया :—

Whilst this committee considers it desirable that in the affairs of the Congress and in the publication of Congress circulars and reports, as far as possible, only Hindustani in both Deva nagri and Urdu Scripts should be used and that all proceedings should be conducted in Hindustani, the cmmittee considers it premature to set down any hard and fast rules imposing Hindustani or members of vorious Congress organisations.

The Committee is however emphatically of

ہماری رائے

کانگریس اور راشٹر بھاشا

حال میں ہندی کے کچھ ذمے دار سمرتھکوں نے، جو کانگریس میں بھی ذمے دار عہدوں پر ہیں، کئی جگہ اپنے ویاکھیانوں میں یہ کہا ہے، کہ کانگریس نے ہندستانی کو راشٹر بھاشا نہیں مانا۔ ہو سکتا ہے، وہ بھول رہے ہوں۔ ہم نیچے اس سمبندھ کے کانگریس کے کچھ ٹھہراؤ جیوں کے تیوں نقل کرتے ہیں۔

۲۲ اور ۲۳ نومبر سنہ ۱۹۲۱ کو کانگریس ورکنگ کمیٹی نے اپنی بمبئی کی بیٹھک میں نیچے لکھا ٹھہراؤ پاس کیا:—

Whilst this committee considers it desirable that in the affairs of the Congress and in the publication of Congress circulars and reports, as far as possible, only Hindustani in both Devanagri and Urdu Scripts should be used and that proceedings should be conducted in Hindustani, the Committee considers it premature to set down any hard and fast rules imposing Hindustani or members of various Congress organisations.

The Committee is however emphatically of

opinion that all provincial proceedings should be conducted and provincial publications should be printed in the vernaculars of the respective provinces.

अर्थ :—

जब कि यह कमेटी समझती है कि ऐसा होना चाहिये कि कांग्रेस के कारबार में और कांग्रेस की गश्ती चिट्ठियों और रिपोर्टों के शाया करने में जहाँ तक मुमकिन हो, केवल हिन्दुस्तानी ही देवनागरी और उर्दू दोनों लिखावटों में काम में लाई जावे और सब कारवाई हिन्दुस्तानी ही में की जावे, यह कमेटी समझती है, अभी वक़्त नहीं आया कि अलग अलग कांग्रेस संस्थाओं के मेम्बरों पर हिन्दुस्तानी लादने के लिये कोई कड़े और अटल क़ायदे बना दिये जायँ.

फिर भी कमेटी की ज़ोरों के साथ यह राय है कि सूबों की सब कारवाइयाँ सूबे की भाषा में ही होनी चाहियें और सूबा कांग्रेस से निकलने वाली सब चीज़ें सूबे की भाषा में ही छपनी चाहियें.

दिसम्बर सन् १९२५ में कानपूर के इजलास में आल इन्डिया नेशनल कांग्रेस ने नीचे लिखा ठहराव पास किया—

This Congress resolves that the proceedings of the Congress, the All India Congress Committee and the Working Committee shall ordinarily be conducted in Hindustani; the English

opinion that all provincial proceedings should be conducted and provincial publications should be printed in the vernaculars of the respective provinces.

ارتھ:—

جب کہ یہ کمیٹی سمجھتی ہے کہ ایسا ہونا چاہیئے کہ کانگریس کے کاروبار میں اور کانگریس کی گشتی چٹھیوں اور رپورٹوں کے شایع کرنے میں جہاں تک ممکن ہو، کیول ہندستانی ہی دیوناگری اور اُردو دونوں لکھاوٹوں میں کام میں لائی جاوے اور سب کاروائی ہندستانی ہی میں کی جاوے، یہ کمیٹی سمجھتی ہے، ابھی وقت نہیں آیا کہ الگ الگ کانگریس سنستھاؤں کے ممبروں پہ ہندستانی لادنے کے لئے کوئی کڑے اور اٹل قاعدے بنا دئے جائیں۔

پھر بھی کمیٹی کی زوروں کے ساتھ یہ رائے ہے کہ صوبوں کی سب کارروائیاں صوبے کی بھاشا میں ہی ہونی چاہئیں اور صوبہ کانگریس سے نکلنے والی سب چیزیں صوبے کی بھاشا میں ہی چھپنی چاہئیں۔

دسمبر ۱۹۲۵ء میں کانپور کے اجلاس میں آل انڈیا نیشنل کانگریس نے نیچے لکھا ٹھہراؤ پاس کیا—

This Congress resolves that the proceedings of the Congress, the All India Congress Committee and the Working Committee shall ordinarily be conducted in Hindustani, the English language or any provincial language

if the speaker is unable to speak in Hindustani or whenever necessary;

Proceedings of the Provincial Congress committees shall ordinarily be conducted in the language of the province concerned. Hindustani may also be used.

अर्थ :—

यह कांग्रेस तय करती है कि कांग्रेस, आल इन्डिया कांग्रेस कमेटी और वर्किंग कमेटी की कारवाइयाँ आम तौर पर हिन्दुस्तानी में ही हुआ करेंगी; अगर बोलने वाला हिन्दुस्तानी में न बोल सकता हो या कभी ज़रूरत हो तो अंग्रेज़ी भाषा या कोई सूबाई भाषा काम में लाई जा सकती है;

सूबा कांग्रेस कमेटियों की कारवाइयाँ आम तौर पर उस सूबे की भाषा में की जायंगी. हिन्दुस्तानी भी काम में लाई जा सकती है.

ऊपर लिखे ठहराव के अनुसार कांग्रेस के विधान में नीचे लिखी दफ़ा जोड़ दी गई :—

"Article XIX."

(a) The proceedings of the Congress, the All India Congress Committee and the Working Committee shall ordinarily be conducted in Hindustani The English language or any provincial language may be used if the speaker is unable

if the speaker is unable to speak in Hindustani or whenever necessary;

Proceedings of the Provincial Congress Committees shall ordinarily be conducted in the language of the province concerned. Hindustani may also be used.

ارتھ :—

یہ کانگریس طے کرتی ہے کہ کانگریس، آل انڈیا کانگریس کمیٹی اور ورکنگ کمیٹی کی کارروائیاں عام طور پر ہندستانی میں ہی ہوا کریں گی؛ اگر بولنے والا ہندستانی میں نہ بول سکتا ہو یا کبھی ضرورت ہو تو انگریزی بھاشا یا کوئی صوبائی بھاشا کام میں لائی جا سکتی ہے؛

صوبہ کانگریس کمیٹیوں کی کارروائیاں عام طور پر اس صوبے کی بھاشا میں کی جائیں گی۔ ہندستانی بھی کام میں لائی جا سکتی ہے۔

اوپر لکھے ٹھہراؤ کے انوسار کانگریس کے ودھان میں نیچے لکھی دفعہ جوڑ دی گئی :—

"Article XIX."

(a) The proceedings of the Congress, the All India Congress Committee and the Working Committee shall ordinarily be conducted in Hindustani. The English language or any provincial language may be used if the speaker is unable

opinion that all provincial proceedings should be conducted and provincial publications should be printed in the vernaculars of the respective provinces.

अर्थ :—

जब कि यह कमेटी समझती है कि ऐसा होना चाहिये कि कांग्रेस के कारबार में और कांग्रेस की गश्ती चिट्ठियों और रिपोर्टों के शाया करने में जहाँ तक मुमकिन हो, केवल हिन्दुस्तानी ही देवनागरी और उर्दू दोनों लिखावटों में काम में लाई जावे और सब कारवाई हिन्दुस्तानी ही में की जावे, यह कमेटी समझती है, अभी वक़्त नहीं आया कि अलग अलग कांग्रेस संस्थाओं के मेम्बरों पर हिन्दुस्तानी लादने के लिये कोई कड़े और अटल क़ायदे बना दिये जायँ.

फिर भी कमेटी की ज़ोरों के साथ यह राय है कि सूबों की सब कारवाइयाँ सूबे की भाषा में ही होनी चाहियें और सूबा कांग्रेस से निकलने वाली सब चीज़ें सूबे की भाषा में ही छपनी चाहिये.

दिसम्बर सन् १९२५ में कानपूर के इजलास में आल इन्डिया नेशनल कांग्रेस ने नीचे लिखा ठहराव पास किया—

This Congress resolves that the proceedings of the Congress, the All India Congress Committee and the Working Committee shall ordinarily be conducted in Hindustani; the English language or any provincial language m[illegible]

opinion that all provincial proceedings should be conducted and provincial publications should be printed in the vernaculars of the respective provinces.

ارتھ ہے

جبکہ یہ کمیٹی سمجھتی ہے کہ ایسا ہونا چاہیئے کہ کانگریس کے کاروبار میں اور کانگریس کی گشتی چٹھیوں اور رپورٹوں کے شائع کرنے میں جہاں تک ممکن ہو، کیول ہندستانی ہی دیوناگری اور اُردو دونوں لکھاوٹوں میں کام میں لائی جاوے اور سب کاروائی ہندستانی ہی میں کی جاوے، یہ کمیٹی سمجھتی ہے، ابھی وقت نہیں آیا کہ الگ الگ کانگریس سنستھاؤں کے ممبروں پہ ہندستانی لادنے کے لیے کڑے اور اٹل قاعدے بنا دئے جائیں۔

پھر بھی کمیٹی کی زوروں کے ساتھ یہ رائے ہے کہ صوبوں کی سب کاروائیاں صوبے کی بھاشا میں ہی ہونی چاہئیں اور صوبہ کانگریس سے نکلنے والی سب چیزیں صوبے کی بھاشا میں ہی چھپنی چاہئیں۔

دسمبر ۱۹۲۵ء میں کانپور کے اجلاس میں آل انڈیا نیشنل کانگریس نے نیچے لکھا ٹھہراؤ پاس کیا۔

This Congress resolves that the proceedings of the Congress, the All India Congress Committee and the Working Committee shall ordinarily be conducted in Hindustani; the English language or any provincial language

if the speaker is unable to speak in Hindustani or whenever necessary;

Proceedings of the Provincial Congress committees shall ordinarily be conducted in the language of the province concerned. Hindustani may also be used.

अर्थ :—

यह कांग्रेस तय करती है कि कांग्रेस, आल इन्डिया कांग्रेस कमेटी और वर्किंग कमेटी की कारवाइयाँ आम तौर पर हिन्दुस्तानी में ही हुआ करेंगी; अगर बोलने वाला हिन्दुस्तानी में न बोल सकता हो या कभी जरूरत हो तो अंग्रेजी भाषा या कोई सूबाई भाषा काम में लाई जा सकती है;

सूबा कांग्रेस कमेटियों की कारवाइयाँ आम तौर पर उस सूबे की भाषा में की जायंगी. हिन्दुस्तानी भी काम में लाई जा सकती है.

ऊपर लिखे ठहराव के अनुसार कांग्रेस के विधान में नीचे लिखी दफा जोड़ दी गई :—

"Article XIX."

(a) The proceedings of the Congress, the All India Congress Committee and the Working Committee shall ordinarily be conducted in Hindustani The English language or any provincial language may be used if the speaker is unable

if the speaker is unable to speak in Hindustani or whenever necessary;

Proceedings of the Provincial Congress Committees shall ordinarily be conducted in the language of the province concerned. Hindustani may also be used.

اردو:—

یہ کانگریس طے کرتی ہے کہ کانگریس، آل انڈیا کانگریس کمیٹی اور ورکنگ کمیٹی کی کارروائیاں عام طور پر ہندوستانی ہی میں ہوا کریں گی؛ اگر بولنے والا ہندوستانی میں نہ بول سکتا ہو یا کبھی ضرورت ہو تو انگریزی بھاشا یا کوئی صوبائی زبان کام میں لائی جا سکتی ہے؛

صوبہ کانگریس کمیٹیوں کی کارروائیاں عام طور پر اس صوبے کی بھاشا میں کی جائیں گی۔ ہندوستانی بھی کام میں لائی جا سکتی ہے۔

اوپر لکھے ٹھہراؤ کے مطابق کانگریس کے ودھان میں نیچے لکھی دفعہ جوڑ دی گئی ہے:—

"Article XIX."

(a) The proceedings of the Congress, the All India Congress Committee and the Working Committee shall ordinarily be conducted in Hindustani. The English language or any provincial language may be used if the speaker is unable

to speak in Hindustani or whenever permitted by the President.

(b) The proceedings of the Provincial Congress Committee shall ordinarily be conducted in the language of the province concerened. Hindustani may also be used."

अर्थ :—

"दफा XIX

(ए) कांग्रेस, आल इन्डिया कांग्रेस कमेटी और वर्किंग कमेटी की कारवाइयाँ आम तौर पर हिन्दुस्तानी में ही हुआ करेंगी; अगर बोलने वाला हिन्दुस्तानी में न बोल सकता हो या जब कभी प्रेसिडेन्ट इजाजत दे तो अंग्रेजी भाषा या कोई सूबाई भाषा काम में लाई जा सकती है.

(बी) सूबा कांग्रेस कमेटियों की कारवाइयाँ आम तौर पर उस सूबे की भाषा में की जायँगी. हिन्दुस्तानी भी काम में लाई जा सकती है."

सितम्बर सन् १९३८ में आल इन्डिया कांग्रेस कमेटी की दिल्ली की बैठक में डाक्टर अशरफ ने हिन्दुस्तानी पर एक सुझाव आल इंडिया कांग्रेस कमेटी के सामने रक्खा. वर्किंग कमेटी ने कुछ काट छाँट करके उसका समर्थन करना तय किया. लेकिन आल इन्डिया कांग्रेस कमेटी में वह सुझाव गिर गया. इस पर वर्किंग कमेटी ने आल इन्डिया कांग्रेस कमेटी की बैठक के बाद

to speak in Hindustani or whenever permitted by the President.

(b) The proceedings of the Provincial Congress Committee shall ordinarily be conducted in the language of the province concerened. Hindustani may also be used."

اُردو :—

"دفعہ XIX

(اے) کانگریس، آل انڈیا کانگریس کمیٹی اور ورکنگ کمیٹی کی کارروائیاں عام طور پر ہندستانی میں ہی ہوا کریں گی؛ اگر بولنے والا ہندستانی میں نہ بول سکتا ہو یا جب کبھی پریذیڈنٹ اجازت دے تو انگریزی بھاشا یا کوئی صوبائی بھاشا کام میں لائی جا سکتی ہے۔

(بی) صوبہ کانگریس کمیٹیوں کی کارروائیاں عام طور پر اس صوبے کی بھاشا میں کی جائیں گی۔ ہندستانی بھی کام میں لائی جا سکتی ہے۔"

ستمبر ۱۹۳۸ء میں آل انڈیا کانگریس کمیٹی کی دلی کی بیٹھک میں ڈاکٹر اشرف نے ہندستانی پر ایک سجھاؤ آل انڈیا کانگریس کمیٹی کے سامنے رکھا۔ ورکنگ کمیٹی نے کچھ کاٹ چھانٹ کرکے اس کا سمرتھن کرنا طے کیا۔ لیکن آل انڈیا کانگریس کمیٹی میں وہ سجھاؤ گر گیا۔ اس پر ورکنگ کمیٹی نے آل انڈیا کانگریس کمیٹی کی بیٹھک کے بعد

ग़लतफ़हमी को दूर करने और भाषा के सवाल पर फिर से कांग्रेस के रुख को साफ़ कर देने के लिये नीचे लिखा ठहराव पास किया.

HINDUSTANI

With reference to the nonofficial resolution regarding Hindustani moved by Dr. Ashraf at the recent meeting of the A. I. C. C., the Working Committee regrets that it fell through owing to the confusion of issues created by a variety of amendments. But the rejection of the resolution does not in any way effect the position of the Congress as defined in the following article of the constitution:—

"Article XIX:—

(a) The proceedings of the Congress, the All India Congress Committee and the Working Committee shall ordinarily be conducted in Hindustani. The English language or any provincial language may be used if the speaker is unable to speak in Hindustani or whenever permitted by the President.

(b) The proceedings of the Provincial Congress Committee shall ordinarily be conducted in

غلط فہمی کو دور کرنے اور بھاشا کے سوال پر پھر سے کانگریس کے رُخ کو صاف کر دینے کے لئے نیچے لکھا ٹھہراؤ پاس کیا۔

HINDUSTANI

With reference to the nonofficial resolution regarding Hindustani moved by Dr. Ashraf at the recent meeting of the A.I.C.C., the Working Committee regrets that it fell through owing to the confusion of issues created by a variety of amendments. But the rejection of the resolution does not in any way effect the position of the Congress as defined in the following article of the constitution:—

Article XIX:—

(a) The proceedings of the Congress, the All India Congress Committee and the Working Committee shall ordinarily be conducted in Hindustani. The English language or any provincial language may be used if the speaker is unable to speak in Hindustani or whenever permitted by the President.

(b) The proceedings of the Provincial Congress Committee shall ordinarily be conducted in

the language of the province concerned. Hindustani may also be used."

Hindustani according to the practice of the Congress is the language of the bulk of the people of the North and written either in Devanagri or Urdu script.

Indeed it has been the policy of the Congress more and more to insist on the use of Hindustani at all the meetings and in the proceedings of Congress Committees. The Working Committee hopes that by the end of the year congressmen will prepare them-selves to speak and write in the national language, So that it may become unnecessary thenceforth to make use of English at Congress meetings or in the offices of the Congress Committees so far as inter Proincial communications are concerned, provided that the chairman may whenever necessary permit the use of English.

उर्दू :—

हिन्दुस्तानी

आल इण्डिया कांग्रेस कमेटी की हाल की बैठक में डाक्टर अशरफ ने हिन्दुस्तानी पर जो गैर दफ्तरी ठहराव पेश किया था,

the language of the province concerned. Hindustani may also be used".

Hindustani according to the practice of the Congress is the language of the bulk of the people of the North and written either in Devanagri or Urdu script.

Indeed it has been the policy of the Congress more and more to insist on the use of Hindustani at all the meetings and in the proceedings of Congress Committees. The working committee hopes that by the end of the year Congress men will prepare them-selves to speak and write in the national language, so that it may become unnecessary thenceforth to make use of English at Congress meetings or in the offices of the Congress Committees so far as inter Provincial communications are concerned, provided that the Chairman may whenever necessary permit the use of English.

(Eng)

اردو :—

ہندستانی

آل انڈیا کانگریس کمیٹی کی حال کی بیٹھک میں ڈاکٹر اشرف نے ہندستانی پر جو غیر دفتری ٹھہراؤ پیش کیا تھا

उसके बारे में वर्किंग कमेटी को अफ़सोस है कि वह ठहराव इसलिये गिर गया क्योंकि तरह तरह की तरमीमों की वजह से यह साफ़ समझ में न आ सका कि असली सवाल क्या क्या हैं. लेकिन कांग्रेस के विधान की नीचे लिखी दफ़ा में कांग्रेस का जो मंशा बतलाया जा चुका है उस पर इस ठहराव के गिर जाने का किसी तरह का कोई असर नहीं पड़ता :—

"दफ़ा XIX

(ए) कांग्रेस, आल इण्डिया कांग्रेस कमेटी और वर्किंग कमेटी की कारवाइयाँ आम तौर पर हिन्दुस्तानी में ही हुआ करेंगी. अगर बोलने वाला हिन्दुस्तानी में न बोल सकता हो या जब कभी प्रेसिडेन्ट इजाज़त दे दे तब अंग्रेज़ी भाषा या कोई सूबाई भाषा काम में लाई जा सकती है.

(बी) सूबा कांग्रेस कमेटी की कारवाइयाँ आम तौर पर उस सूबे की भाषा में की जावेंगी. हिन्दुस्तानी भी काम में लाई जा सकती है."

कांग्रेस के अमल के मुताबिक़ हिन्दुस्तानी उत्तर हिन्दुस्तान के अधिकतर लोगों की भाषा है और देवनागरी लिखावट में या उर्दू लिखावट में लिखी जाती है.

हक़ीक़त में कांग्रेस की यह पालिसी रही है कि कांग्रेस कमेटियों की सब बैठकों में और उनकी कारवाइयों में हिन्दुस्तानी के इस्तेमाल पर ज़्यादा से ज़्यादा ज़ोर दिया जाय. वर्किंग कमेटी उम्मीद करती है कि साल ख़तम होने तक कांग्रेस वाले अपने को इसके लिये तैयार कर लेंगे कि वह इस राष्ट्र भाषा में ही बोलें और

اس کے بارے میں ورکنگ کمیٹی کو افسوس ہے کہ وہ ٹھہراؤ اس لئے گر گیا کیوں کہ طرح طرح کی ترمیموں کی وجہ سے یہ صاف سمجھ میں نہ آ سکا کہ اصلی سوال کیا کیا ہیں۔ لیکن کانگریس کے ودھان کی نیچے لکھی دفعہ میں کانگریس کا جو منشا بتایا جا چکا ہے اس پر اس ٹھہراؤ کے گر جانے کا کسی طرح کا کوئی اثر نہیں پڑتا۔

"دفعہ XIX

(اے) کانگریس، آل انڈیا کانگریس کمیٹی اور ورکنگ کمیٹی کی کارروائیاں عام طور پر ہندستانی میں ہی ہوا کریں گی۔ اگر بولنے والا ہندستانی میں نہ بول سکتا ہو یا جب کبھی پریذیڈنٹ اجازت دیدے تب انگریزی بھاشا یا کوئی صوبائی بھاشا کام میں لائی جا سکتی ہے۔

(بی) صوبہ کانگریس کمیٹی کی کارروائیاں عام طور پر اس صوبے کی بھاشا میں کی جائیں گی۔ ہندستانی بھی کام میں لائی جا سکتی ہے۔"

کانگریس کے عمل کے مطابق ہندستانی اتر ہندستان کے ادھکتر لوگوں کی بھاشا ہے اور دیوناگری لکھاوٹ میں یا اردو لکھاوٹ میں لکھی جاتی ہے۔

حقیقت میں کانگریس کی یہ پالیسی رہی ہے کہ کانگریس کمیٹیوں کی سب بیٹھکوں میں اور ان کی کارروائیوں میں ہندستانی کے استعمال پر زیادہ سے زیادہ زور دیا جائے۔ ورکنگ کمیٹی امید کرتی ہے کہ سال ختم ہونے تک کانگریس والے اپنے کو اس کے لئے تیار کر لیں گے کہ وہ اس راشٹر بھاشا میں ہی بولیں اور

लिखें जिससे कि उसके बाद जहाँ तक एक सूबे और दूसरे सूबे के बीच के सम्बन्ध और पत्र व्यवहार की बात है वहाँ तक कांग्रेस की बैठकों या कांग्रेस कमेटियों के दफ़्तरों में अंग्रेज़ी को काम में लाने की ज़रूरत न रहे, शर्त यह है कि सदर जब कभी ज़रूरत समझे, अंग्रेज़ी के इस्तेमाल की इजाज़त दे सकता है.

इस तरह कांग्रेस के विधान और उसके ठहराव दोनों में कांग्रेस की मंशा साफ़ है.

विनोबा जी और हिन्दुस्तानी

इसी सम्बन्ध की एक और घटना हमें याद है. अभी कुछ दिन हुए दिल्ली में एक भाई के मकान पर कुछ ख़ास ख़ास दोस्त जमा हुए. हिन्दी, हिन्दुस्तानी ही के सवाल पर बातचीत हो रही थी. राष्ट्र भाषा के नाम के लिये हिन्दी नाम पर ज़ोर देते हुए एक ज़िम्मेदार सज्जन ने, जिनकी हमारे दिल में बड़ी इज़्ज़त थी और है, अपनी जेब से एक काग़ज़ निकाल कर श्री विनोबा भावे का यह फ़िक़रा पढ़कर सुनाया—"मैं हिन्दी नाम अधिक पसन्द करता हूँ क्योंकि वह छोटा है और हिन्द पर से होने के कारण संकुचित भाव उसमें नहीं है जो शायद हिन्दुस्तानी शब्द में हो सकता है." हमने इस फ़िक़रे को उनसे दुहरवाया. विनोबा जी की यह राय है, यह सुनकर कुछ अचरज हुआ. पर इस बात का गुमान भी नहीं हुआ कि पढ़ने में कुछ भूल हो रही है. काका कालेलकर से बात हुई. उन्होंने मामले को साफ़ कर लेने के लिये विनोबा जी को ख़त लिखा.

لکھیں جس سے کہ اس کے بعد جہاں تک ایک صوبے اور دوسرے صوبے کے بیچ کے سمبندھ اور پتر ویوہار کی بات ہے وہاں تک کانگریس کی بیٹھکوں یا کانگریس کمیٹیوں کے دفتروں میں انگریزی کو کام میں لانے کی ضرورت نہ رہے، شرط یہ ہے کہ صدر جب کبھی ضرورت سمجھے، انگریزی کے استعمال کی اجازت دے سکتا ہے۔

اس طرح کانگریس کے ودھان اور اس کے ٹھہراؤ دونوں میں کانگریس کی منشا صاف ہے۔

ونوبا جی اور ہندستانی

اسی سمبندھ کی ایک اور گھٹنا ہمیں یاد ہے۔ ابھی کچھ دن ہوئے دلی میں ایک بھائی کے مکان پر کچھ خاص خاص دوست جمع ہوئے۔ ہندی، ہندستانی ہی کے سوال پر بات چیت ہو رہی تھی۔ راشٹر بھاشا کے نام کے لئے ہندی نام پر زور دیتے ہوئے ایک ذمے دار سجن نے جن کی ہمارے دل میں بڑی عزت تھی اور ہے، اپنی جیب سے ایک کاغذ نکال کر شری ونوبا بھاوے کا یہ فقرا پڑھ کر سنایا: "میں ہندی نام ادھک پسند کرتا ہوں کیوں کہ وہ چھوٹا ہے اور ہند پر سے ہونے کے کارن سنکچت بھاؤ اس میں نہیں ہے جو شاید ہندستانی شبد میں ہو سکتا ہے۔" ہم نے اس فقرے کو ان سے دہروایا۔ ونوبا جی کی یہ رائے ہے، یہ سنکر کچھ اچرج ہوا۔ پر اس بات کا گمان بھی نہیں ہوا کہ پڑھنے میں کچھ بھول ہو رہی ہے۔ کاکا کالیلکر سے بات ہوئی۔ انھوں نے معاملے کو صاف کر لینے کے لئے ونوبا جی کو خط لکھا۔

इस पर विनोबा जी का जो जवाब काका साहब के नाम आया उसे हम ज्यों का त्यों विनोबा जी के ही शब्दों में नीचे दे रहे हैं.

कोष्ठकों के अन्दर के शब्द हमारे हैं.

श्री विनोबा भावे का ख़त काका साहब के नाम

महिलाश्रम

वरधा ७-१२-४८

श्री काका साहब,

श्री घनश्याम सिंह जी गुप्त को दिये हुअे अुत्तर की नक़ल साथ है. परिच्छेद (पारा) २ के आखिर के वाक्यों (फ़िक़रों) का अर्थ आप अधिक स्पष्ट (साफ़) भाषा में चाहते हैं. मेरे विचार में वे वाक्य अत्यंत स्पष्ट हैं. आज की हालत में हिन्दुस्तानी शब्द पसंद करने योग्य है अैसा ही अुसका अर्थ है, यद्यपि (अगरचे) मूलतः (बुनियादी तौर पर) अेक शब्द के नाते हिंदी शब्द अुचित था. कुल मिला करके शब्द के बारे में मेरा कोई आग्रह (इसरार) नहीं है. यह अुसका अंतिम (आखिरी) अर्थ है.

विनोबा के

प्रणाम

श्री घनश्याम सिंह गुप्त के नाम विनोबा जी के पत्र का वह पारा जिसका ऊपर के ख़त में ज़िकर है.

(२) देश भाषा कौन सी होनी चाहिये ? हिन्दी या हिन्दुस्तानी ? मैं इस नाम के झगड़े में कभी पड़ा नहीं. देश भाषा का रूप क्या हो यही मुख्य (ख़ास) सवाल है. मेरे विचार में अुसका रूप ऐसा है

اس پر ونوبا جی کا جو جواب کاکا صاحب کے نام آیا اُسے ہم جیوں کا تیوں ونوبا جی کے ہی شبدوں میں نیچے دے رہے ہیں۔

کانوں کے اندر کے شبد ہمارے ہیں۔

شری ونوبا بھاوے کا خط کاکا صاحب کے نام

مہیلاشرم

وردھا ۷-۱۲-۴۸

شری کاکا صاحب،

شری گھنشیام سنگھ جی گپت کو دئے ہوئے اُتر کی نقل ساتھ ہے۔ پریچھید (پارا) ۲ کے آخر کے واکیوں (فقروں) کا ارتھ آپ ادھک سپشٹ (صاف) بھاشا میں چاہتے ہیں۔ میرے وچار میں وے واکیہ اتینت سپشٹ ہیں۔ آج کی حالت میں ہندستانی شبد پسند کرنے یوگیہ ہے ایسا ہی اس کا ارتھ ہے، یدیپی (اگرچہ) مولتہ (بنیادی طور پر) ایک شبد کے ناتے ہندی شبد اُچت تھا۔ کل ملا کر کے شبد کے بارے میں میرا کوئی آگرہ (اصرار) نہیں ہے۔ یہ اُسکا انتم (آخری) ارتھ ہے۔

ونوبا کے

پرنام

شری گھنشیام سنگھ گپت کے نام ونوبا جی کے پتر کا وہ پارا جس کا اوپر کے خط میں ذکر ہے۔

(۲) دیش بھاشا کون سی ہونی چاہیے؟ ہندی یا ہندستانی؟ میں اس نام کے جھگڑے میں کبھی پڑا نہیں۔ دیش بھاشا کا روپ کیا ہو یہی مکھ (خاص) سوال ہے۔ میرے وچار میں اُسکا روپ ایسا

होना चाहिये जिसे उत्तर भारत के लोग आम तौर पर समझ सकें; जिसमें न संस्कृत की न फ़ारसी अरबी की नफ़रत या भरमार हो, जिसमें भारत की दूसरी भाषाओं के शब्दों का भी समावेश (खपत) यथा संभव (जहाँ तक हो) हो सके. और जिसमें शब्दों के लिंग (जिन्स) के बारे में अति-आग्रह (बहुत ज़िद) नहीं है. यह रूप अगर मंज़ूर हुआ तो नाम उसका जो भी रखिए. मैं हिंदी नाम अधिक पसंद करता. क्योंकि वह छोटा है, और हिंद पर से होने के कारन संकुचित भाव (तंग नज़री) उसमें नहीं है, जो शायद हिन्दुस्तानी शब्द में हो सकता है. लेकिन आज हालत उलटी हो गयी है.

सुन्दर लाल

सरकार और दीन धर्म

हिन्द की सरकार आए दिन हवा पर यह बात बखेरती रहती है कि वह हुकूमत के काम में दीन धर्म से परे है और परे रहेगी. यह हम खूब समझते हैं कि ऐसा कह कर वह बेदीन और अधर्मी नहीं हो जाती. दीन धर्म के असली असूल यानी किसी को न सताना, सच बोलना, चोरी न करना वग़ैरह, फिर भी उसकी हुकूमत में मौजूद हैं, और मौजूद रहेंगे. दीन धर्म से परे रहने की बात कह कर हिन्द सरकार सिर्फ़ यही कहना चाहती है कि वह सिर्फ़ किसी भी धर्म के वहमों से, उसकी पूजा बंदगी के तरीक़ों से, उसके खाने पहनने के रस्म रिवाजों से परे रहेगी. यानी यह कि वह हुकूमत की तरफ़ से न कोई मन्दिर बनवाएगी और न कोई मसजिद और न गुरुद्वारा. गिरजा या अगियारी (आतशख़ाना). और न किसी की

ہونا چاہیے جسے اُتر بھارت کے لوگ عام طور پر سمجھ سکیں؛ جس میں نہ سنسکرت کی نہ فارسی عربی کی نفرت یا بھرمار ہو، جس میں بھارت کی دوسری بھاشاؤں کے شبدوں کا بھی سماویش (کھپت) یتھا سنبھو (جہاں تک ہو) ہو سکے۔ اور جس میں شبدوں کے لنگ (جنس) کے بارے میں اتی آگرہ (بہت ضد) نہیں ہے۔ یہ روپ اگر منظور ہوا تو نام اس کا جو بھی رکھئے۔ میں ہندی نام ادھک پسند کرتا۔ کیوں کہ وہ چھوٹا ہے، اور ہند پر سے ہونے کے کارن سنکچت بھاو (تنگ نظری) اس میں نہیں ہے، جو شاید ہندستانی شبد میں ہو سکتا ہے۔ لیکن آج حالت الٹی ہو گئی ہے۔

سندر لال

سرکار اور دین دھرم

ہند کی سرکار آئے دن ہوا پر یہ بات بکھیرتی رہتی ہے کہ وہ حکومت کے کام میں دین دھرم سے پرے ہے اور پرے رہے گی۔ یہ ہم خوب سمجھتے ہیں کہ ایسا کہہ کر وہ بے دین اور ادھرمی نہیں ہو جاتی۔ دین دھرم کے اصلی اصول یعنی کسی کو نہ ستانا، سچ بولنا، چوری نہ کرنا وغیرہ، پھر بھی اس کی حکومت میں موجود ہیں، اور موجود رہیں گے۔ دین دھرم سے پرے رہنے کی بات کہہ کر ہند سرکار صرف یہی کہنا چاہتی ہے کہ وہ صرف کسی بھی دھرم کے وہموں سے، اس کی پوجا بندگی کے طریقوں سے، اس کے کھانے پہننے کے رسم رواجوں سے پرے رہے گی۔ یعنی یہ کہ وہ حکومت کی طرف سے نہ کوئی مندر بنائے گی اور نہ کوئی مسجد اور نہ گردوارہ، گرجا یا اگیاری (آتش خانہ)۔ اور نہ کسی کی

[illegible] और मौत पर हुकूमत की तरफ से ऐसा कोई काम होगा जो किसी ख़ास धर्म की किताब की रूसे इसलिए ज़रूरी समझा गया हो कि वैसा करने से पैदा होने वाले को ज़िन्दगी भर कोई ख़ास सुख मिलेगा या मरने वाले को मरने के बाद कहीं कोई ख़ास जगह मिलेगी. खुलासा यह कि हिन्द सरकार कोई धर्म के नाम पर कोई ऐसे काम नहीं करेगी जिसको एक धर्म किसी तरह मानता है और दूसरा धर्म किसी और तरह मानता है. यह या इस तरह की और बातें वह हैं जो सरकार की कही उन बातों में से नतीजे के तौर पर निकलती हैं जिनको वह खबर बखेर मशीनों पर आए दिन कहती रहती है.

कुछ ऐसी बातें भी हैं जो सरकार की कही बातों में से सीधे सीधे तो नतीजे के तौर पर नहीं निकलतीं पर ना सीधे उन बातों की आशा सरकार से की जा सकती है. मिसाल के लिए आम आदमियों में फैले हुए ऐसे वहमों का तोड़ना जिनकी वजह से बच्चों, औरतों और मर्दों की जान जोखम में पड़ती हो, या उनके दिल कमज़ोर होते हों, या उनमें और उनके दिलों में बेमतलब के डर जड़ जमाते हों, या उनकी आत्मायें आज़ादी के रास्ते से हटकर गुलामी के रास्ते पर चल पड़ती हों. मिसाल के लिए लोग चेचक को शीतला देवी की नाराज़ी की वजह से पैदा बीमारी मानते हैं और इस वास्ते अपने बच्चों को न टीका लगवाते हैं न और कोई मुनासिब इलाज करते हैं. वह सिर्फ़ देवी की पूजा करते हैं और तसल्ली कर बैठते हैं कि बस देवी उनके बच्चे की माता ठीक कर देगी. ऐसा करने से बच्चों की ही नहीं बड़ों की जान भी आए दिन जोखम में पड़ती रहती है. इसी तरह नये पैदा हुए बच्चों के

پیدائش اور موت پر حکومت کی طرف سے ایسا کوئی کام ہوگا جو کسی خاص دھرم کی کتاب کی رُو سے اس لئے ضروری سمجھا گیا ہو کہ ویسا کرنے سے پیدا ہونے والے کو زندگی بھر کوئی خاص سکھ ملے گا یا مرنے والے کو مرنے کے بعد کہیں کوئی خاص جگہ ملے گی۔ خلاصہ یہ کہ ہند سرکار یہ دھرم کے نام پر کوئی ایسے کام نہیں کرے گی جس کو ایک دھرم کسی طرح مانتا ہے اور دوسرا دھرم کسی اور طرح مانتا ہے۔ یہ یا اس طرح کی اور باتیں وہ ہیں جو سرکار کی کہی اُن باتوں میں سے نتیجے کے طور پر نکلتی ہیں جن کو وہ خبر بکھیر مشینوں پر آئے دن کہتی رہتی ہے۔

کچھ ایسی باتیں بھی ہیں جو سرکار کی کہی باتوں میں سے سیدھے سیدھے تو نتیجے کے طور پر نہیں نکلتیں پر نا سیدھے ان باتوں کی آشا سرکار سے کی جا سکتی ہے۔ مثال کے لئے عام آدمیوں میں پھیلے ہوئے ایسے وہموں کا توڑنا جن کی وجہ سے بچوں، عورتوں اور مردوں کی جان جوکھم میں پڑتی ہو، یا اُن کے دل کمزور ہوتے ہوں، یا اُن میں اور ان کے دلوں میں بے مطلب کے ڈر جڑ جماتے ہوں، یا اُن کی آتمائیں آزادی کے راستے سے ہٹکر غلامی کے راستے پر چل پڑتی ہوں۔ مثال کے لئے لوگ چیچک کو سیتلا دیوی کی ناراضی کی وجہ سے پیدا بیماری مانتے ہیں اور اس واسطے اپنے بچوں کو نہ ٹیکا لگواتے ہیں نہ اور کوئی مناسب علاج کرتے ہیں۔ وہ صرف دیوی کی پوجا کرتے ہیں اور تسلی کر بیٹھتے ہیں کہ بس دیوی ان کے بچے کی ماتا ٹھیک کر دے گی۔ ایسا کرنے سے بچوں کی ہی نہیں بڑوں کی جان بھی آئے دن جوکھم میں پڑتی رہتی ہے۔ اسی طرح نئے پیدا ہوئے بچوں کے

गले में, कलाई पर और पाँव में नीले रंग के डोरे बांध कर बहुत से लोग यह समझते हैं कि उन्होंने अपने बच्चों को दसियों बीमारियों से बचा लिया. जब कि असल में वह अपने बच्चों के गले, हाथों और पैरों में गन्दे डोरों के निशान बना कर खुजली का मरज़ फैला रहे हों, विवाह के मौक़ों पर भी कूड़े का ढेर पूजने और कुआँ पूजने जैसी रसमें घर घर में जारी हैं. यह सब वहम ही हैं. मरने के बाद भी ऐसी कितनी ही रसमें की जाती हैं जिनका नाता उस समय के विचारों से है जब कि समाज तरक़्क़ी के मैदान में एक दम बच्चा थी. जैसे मुरदे को ज़मीन में दफ़न करने के साथ साथ रास्ते के लिये खाने का सामान वग़ैरा रखना, मानो वह किसी लम्बे सफ़र के लिये जा रहा हो. या जलाते वक़्त उसके साथ खाने पीने की चीज़ें जलाना और यह समझना कि वह मुरदे की रूह का पेट भरती रहेंगी. इतना ही नहीं मरने के बाद भी किसी किसी धर्म के हामी उसकी जली हुई हड्डियों की राख किसी नदी में डाल कर यह समझते हैं कि मरने वाले की आत्मा, ऐसा करने से तर जायेगी और सीधी स्वर्ग या ईश्वर के पास पहुँच जायेगी. इसी तरह के बेशुमार वहम समाज के छोटे बड़ों में फैले हुए हैं. इस तरह के सब रीति रिवाजों को ज़बरदस्ती तो बन्द नहीं किया जा सकता न करना चाहिये पर तालीम के ज़रिये, इन सब वहमों को दूर करने की आशा जनता सरकार से कर सकती है. ऐसा करने में जनता का जितना भला है, सरकार का भी उतना भला है, हो सकता है सरकार का और भी ज़्यादा भला हो.

पर जब हम यह देखते हैं कि सरकार वहमों का बीज नाश

گلے میں، کلائی پر پاؤں میں نیلے رنگ کے ڈورے باندھ کر بہت سے لوگ یہ سمجھتے ہیں کہ انھوں نے اپنے بچوں کو دسیوں بیماریوں سے بچا لیا۔ جب کہ اصل میں وہ اپنے بچوں کے گلے، ہاتھوں اور پیروں میں گندے ڈوروں کے نشان بنا کر کھجلی کا مرض پھیلا رہے ہوں، ویواہ کے موقعوں پر بھی کوڑے کا ڈھیر پوجنے اور کنواں پوجنے جیسی رسمیں گھر گھر میں جاری ہیں۔ یہ سب وہم ہی ہیں۔ مرنے کے بعد بھی ایسی کتنی ہی رسمیں کی جاتی ہیں جن کا ناتا اس سمے کے وچاروں سے ہے جب کہ سماج ترقی کے میدان میں ایک دم بچہ تھی۔ جیسے مردے کو زمین میں دفن کرنے کے ساتھ ساتھ راستے کے لئے کھانے کا سامان وغیرہ رکھنا، مانو وہ کسی لمبے سفر کے لئے جا رہا ہو۔ یا جلاتے وقت اس کے ساتھ کھانے پینے کی چیزیں جلانا اور یہ سمجھنا کہ وہ مردے کی روح کا پیٹ بھرتی رہیں گی۔ اتنا ہی نہیں مرنے کے بعد بھی کسی کسی دھرم کے حامی اس کی جلی ہوئی ہڈیوں کی راکھ کسی ندی میں ڈال کر یہ سمجھتے ہیں کہ مرنے والے کی آتما، ایسا کرنے سے تر جائے گی اور سیدھی سورگ یا ایشور کے پاس پہنچ جائے گی۔ اسی طرح کے بے شمار وہم سماج کے چھوٹے بڑوں میں پھیلے ہوئے ہیں۔ اس طرح کے سب ریت رواجوں کو زبردستی تو بند نہیں کیا جا سکتا نہ کرنا چاہئے پر تعلیم کے ذریعے ان سب وہموں کے دور کرنے کی آشا جنتا سرکار سے کر سکتی ہے۔ ایسا کرنے میں جنتا کا جتنا بھلا ہے، سرکار کا بھی اتنا ہی بھلا ہے، ہو سکتا ہے سرکار کا اور بھی زیادہ بھلا ہو۔

[illegible] की जगह चीज हो रही है तब हम घबरा उठते हैं. सरकार लक्ष्मी नारायण का मन्दिर बनवा सकती है, शिव, सीता, राम, गौरी शंकर, महावीर, बुद्ध वगैरह के देवालय खड़े कर सकती है, मस्जिदें, गिरजे, गुरुद्वारे, आतश खाने तामीर करा सकती है, सिर्फ उस हालत में जब कि उन धर्मों के आदमियों ने सरकार को काफी रुपया सौंपा हो या मरते वक़् कोई पैसे वाला उस तरह का वसीयत नामा लिख गया हो. ऐसा करते हुए सरकार के बारे में नहीं समझा जायगा कि वह किसी दीन धर्म की नहीं है, वह पक्की राम रहमानी हुकूमत है. (सैकुलर यानी ग़ैर मजहबी हुकूमत को हम राम रहमानी हुकूमत के नाम से ही पुकारते हैं) मतलब यह कि सरकार जनता के सीधे दिये हुए पैसे पर दीन धर्म के निशान खड़े कर सकती है, अपने पैसे पर नहीं. मालगुजारी, टैक्स, फीस, दाम, चिट्ठे और दान तक में पाये हुए रुपये में से एक कौड़ी भी अगर वह दीन धर्म के निशान खड़े करने में खर्च करती है तो राम रहमानी सरकार के दामन पर धब्बा लगे बिना नहीं रह सकता. फर्ज़ कीजिये एक पैसे वाला सरकार के नाम यह वसीयत करके मर जाता है कि उसकी हड्डियों की राख उस उस नदी में डाल दी जाय और उस काम के लिये वह काफी पैसा भी छोड़ जाय तो सरकार उन हड्डियों की राख को उन नदियों में डलवाने का काम कर सकती है लेकिन अगर वह उस काम में एक कौड़ी भी टैक्स से वसूल रुपये में से खर्च करती है तो वह राम रहमानी हुकूमत कहलाने का दावा नहीं कर सकती. फिर तो वह दीन धर्म की हुकूमत रह जाती है. इतना ही नहीं वह एक वहम के पेड़ को जड़ से पानी

مسئلے کی جگہ یہ چیز ہو رہی ہے تب ہم گھبرا اٹھتے ہیں۔ سرکار لکشمی نارائن کا مندر بنوا سکتی ہے، شیو، سیتا، رام، گوری شنکر، مہاویر، بدھ وغیرہ کے دیوالے کھڑے کر سکتی ہے، مسجد، گرجے، گوردوارے، آتش خانے تعمیر کرا سکتی ہے، صرف اس حالت میں جب کہ ان دھرموں کے آدمیوں نے سرکار کو کافی روپیہ سونپا ہو یا مرتے وقت کوئی پیسے والا اس طرح کا وصیت نامہ لکھ گیا ہو۔ ایسا کرتے ہوئے سرکار کے بارے میں یہ نہیں سمجھا جائے گا کہ وہ کسی دین دھرم کی نہیں ہے، وہ پکی رام رحمانی حکومت ہے۔ (سیکولر یعنی غیر مذہبی حکومت کو ہم رام رحمانی حکومت کے نام سے ہی پکارتے ہیں) مطلب یہ کہ سرکار جنتا کے سیدھے دئے ہوئے پیسے پر دین دھرم کے نشان کھڑے کر سکتی ہے، اپنے پیسے پر نہیں۔ مال گذاری، ٹیکس، فیس، دام، چٹھے اور دان تک میں پائے ہوئے روپے میں سے ایک کوڑی بھی اگر وہ دین دھرم کے نشان کھڑے کرنے میں خرچ کرتی ہے تو رام رحمانی سرکار کے دامن پر دھبا لگے بنا نہیں رہ سکتا۔ فرض کیجئے ایک پیسے والا سرکار کے نام یہ وصیت کر کے مر جاتا ہے کہ اس کی ہڈیوں کی راکھ اس اس ندی میں ڈال دی جائے اور اس کام کے لئے وہ کافی پیسہ بھی چھوڑ جائے تو سرکار ان ہڈیوں کی راکھ کو ان ندیوں میں ڈلوانے کا کام کر سکتی ہے لیکن اگر وہ اس کام میں ایک کوڑی بھی ٹیکس سے وصول روپیے میں سے خرچ کرتی ہے تو وہ رام رحمانی حکومت کہلانے کا دعوا نہیں کر سکتی پھر تو وہ دین دھرم کی حکومت رہ جاتی ہے۔ اتنا ہی نہیں وہ ایک وہم کے پیڑ کی جڑ کو پانی

देने की वजह से अपने कर्तव को अकर्तव में बदल लेती है. ठीक इसी तरह से सरकार किसी पुराने मन्दिर या मसजिद को इस नाते मरम्मत करा सकती है कि वह पुराने ढंग के या पुरानी ढंग की कारीगरी के नमूने हैं और क़ायम रहने चाहियें. पर ऐसी हालत में वह हर तरह से सरकार के क़ब्ज़े में रहेंगे और किसी धर्म की पूजा बंदगी की जगह नहीं बन पायेंगे. जिस तरह आज भी सरकार के क़ब्ज़े में बीसियों नहीं सैकड़ों मन्दिर, मसजिद, गिरजे, गुरुद्वारे और आतशख़ाने हैं. सरकार अपने पैसे से पूजा के लिए छोटे से छोटा किसी धर्म का कोई भी निशान खड़ा करके अपना कर्तव ठीक ठीक पालन नहीं कर सकती. टैक्स देने वालों में से बहुतों की नज़र में वैसा करने से वह वहमों के बीज बोने वाली मानी जायगी. मतलब यह कि अपने को ग़ैर मज़हबी मानने वाली हुकूमत यानी राम रहमानी हुकूमत को अपने कर्तव निभाने में ऐसे कामों में जल्दबाज़ी से काम नहीं लेना चाहिए, और भावनाओं में डूब कर कुछ न कर बैठना चाहिये. उसे तो ऐसे मामले में फूंक फूंक कर क़दम रखना चाहिये.

हम ग़ैर मज़हबी सरकार या ग़ैर जानिबदार या ग़ैर फ़िरक़ेवाराना सरकार को राम रहमानी सरकार कहते हैं. रामराज या रहमानी राज सिर्फ़ नाम हैं और नामों का कोई मतलब नहीं हुआ करता. अगर कुछ मतलब होता है तो वह वह होता है जो उस नाम के बारे में मान लिया गया हो या मान लिया जावे. यहाँ भी राम रहमानी सरकार से मतलब है उस सरकार का जो सरकारी

(हिन्दी)

دینے کی وجہ سے اپنے کرتب کو اکرتب میں بدل دیتی ہے۔ ٹھیک اسی طرح سے سرکار کسی پرانے مندر یا مسجد کی اس ناتے مرمت کرا سکتی ہے کہ وہ پرانے ڈھنگ کے یا پرانی ڈھنگ کی کاریگری کے نمونے ہیں اور قائم رہنے چاہئیں۔ پر ایسی حالت میں وہ ہر طرح سے سرکار کے قبضے میں رہیں گے اور کسی دھرم کی پوجا بندگی کی جگہ نہیں بن پائیں گے۔ جس طرح آج بھی سرکار کے قبضے میں بیسیوں نہیں سیکڑوں مندر، مسجد، گرجے، گردوارے اور آتش خانے ہیں۔ سرکار اپنے پیسے سے پوجا کے لئے چھوٹے سے چھوٹا کسی دھرم کا کوئی بھی نشان کھڑا کرکے اپنا کرتب ٹھیک ٹھیک پالن نہیں کر سکتی۔ ٹیکس دینے والوں میں سے بہتوں کی نظر میں ویسا کرنے سے وہ وہموں کے بیج بونے والی مانی جائے گی۔ مطلب یہ کہ اپنے کو غیر مذہبی ماننے والی حکومت یعنی رام رحمانی حکومت کو اپنے کرتب نبھانے میں جلدبازی سے کام نہیں لینا چاہئے۔ اور بھاوناؤں میں ڈوب کر کچھ نہ کر بیٹھنا چاہئے۔ اسے تو ایسے معاملے میں پھونک پھونک کر قدم رکھنا چاہئے۔

ہم غیر مذہبی سرکار یا غیر جانبدار یا غیر فرقہ وارانہ سرکار کو رام رحمانی سرکار کہتے ہیں۔ رام راج یا رحمانی راج صرف نام ہیں اور ناموں کا کوئی مطلب نہیں ہوا کرتا۔ اگر کچھ مطلب ہوتا ہے تو وہ وہ ہوتا ہے جو اس نام کے بارے میں مان لیا گیا ہو یا مان لیا جاوے۔ یہاں بھی رام رحمانی سرکار سے مطلب ہے اس سرکار کا جو سرکاری

(اردو)

हैसियत से किसी दीन धर्म के वहमों, रसमों, रिवाजों को नहीं मानती. भले ही उसके हाकिम और काम करने वाले अलग अलग किसी भी धर्म को क्यों न मानते हों.

भगवान दीन

१०—३—४९

حیثیت سے کسی دین دھرم کے وہموں، رسموں، رواجوں کو نہیں مانتی۔ بھلے ہی اس کے حاکم اور کام کرنے والے الگ الگ کسی بھی دھرم کو کیوں نہ مانتے ہوں۔

بھگوان دین

۱۰-۳-۴۹

मुस्लिम देशभक्त

लेखक श्री रतन लाल बंसल

पिछले बरसों में अंग्रेजों के इशारे पर हमारे देश में इस बात का काफी प्रचार किया गया कि हिन्दुस्तान के मुसलमानों ने हिन्दुस्तान की आजादी की लड़ाई में कभी हिस्सा नहीं लिया. इस प्रचार से जो जहर फैला, उसका नतीजा हमारे सामने है. आजादी की लड़ाई के पिछले दौर में मुसलमान जनता जिस तरह उससे दूर दूर रही और हिन्दू जिस तरह आज हर एक मुसलमान को देश का दुश्मन मान बैठे हैं, वह सब इसी प्रचार का नतीजा है.

लेकिन यह किताब इस ग़लत-फ़हमी को मिटाने में काफ़ी मदद कर सकती है. इसमें उन मुसलमान देशभक्तों का इतिहास है, जिन्होंने अंग्रेजों के आते ही उनको यहाँ से हटाने की कोशिशें शुरू कर दी थीं. उनकी क़ुरबानियों की कहानियाँ आपके दिलों को रोशनी से भर देंगी. त्योहारों के ऊपर मुसलमान भाई अपने हिन्दू दोस्तों को और हिन्दू अपने मुसलमान दोस्तों को यह किताब भेंट कर सकते हैं. यह किताब हिन्दी उर्दू दोनों लिखावटों में मिल सकती है.

सुन्दर जिल्द के साथ किताब का दाम सिर्फ़ एक रुपया बारह आने की किताब है. महसूल डाक गाहक के ज़िम्मे.

मैनेजर—'नया हिन्द' ४८, बाई का बाग़, इलाहाबाद.

مسلم دیش بھگت

لیکھک شری رتن لال بنسل

پچھلے برسوں میں انگریزوں کے اشارے پر ہمارے دیش میں اس بات کا کافی پرچار کیا گیا کہ ہندستان کے مسلمانوں نے ہندوستان کی آزادی کی لڑائی میں کبھی حصہ نہیں لیا۔ اس پرچار سے جو زہر پھیلا، اس کا نتیجہ ہمارے سامنے ہے۔ آزادی کی لڑائی کے پچھلے دور میں مسلمان جنتا جس طرح اس سے دور دور رہی اور ہندو جس طرح آج ہر ایک مسلمان کو دیش کا دشمن مان بیٹھے ہیں، وہ سب اسی پرچار کا نتیجہ ہے۔

لیکن یہ کتاب اس غلط فہمی کو مٹانے میں کافی مدد کر سکتی ہے۔ اس میں ان مسلمان دیش بھگتوں کا اتہاس ہے، جنھوں نے انگریزوں کے آتے ہی ان کو یہاں سے ہٹانے کی کوششیں شروع کر دی تھیں۔ ان کی قربانیوں کی کہانیاں آپ کے دلوں کو روشنی سے بھر دیں گی۔ تیوہاروں کے اوپر مسلمان بھائی اپنے ہندو دوستوں کو اور ہندو اپنے مسلمان دوستوں کو یہ کتاب بھینٹ کر سکتے ہیں۔ یہ کتاب ہندی اردو دونوں لکھاوٹوں میں مل سکتی ہے۔

سندر جلد کے ساتھ کتاب کا دام صرف ایک روپیہ بارہ آنے کی کتاب ہے۔ محصول ڈاک گاہک کے ذمے۔

مینیجر ’نیا ہند‘ ۴۸ بائی کا باغ، الہ آباد

(१) [illegible]
करना जिसमें सब हिन्दुस्तानी शामिल हों.

(२) एकता फैलाने के लिये किताबों, अख़बारों, रिसालों वग़ैरह का छापना.

(३) पढ़ाई घरों, किताब घरों, सभाओं, कानफ़रेन्सों, लेक्चरों से सब धर्मों, जातों, बिरादरियों और फ़िर्क़ों में आपस का मेल बढ़ाना.

—०—

सोसाइटी के प्रेसीडेन्ट—सर तेज बहादुर सप्रू; वाइस प्रेसीडेन्ट—डा० भगवानदास और डा० अब्दुल हक़; गवर्निंग बाडी के प्रेसीडेन्ट—डा० भगवानदास; सेक्रेटरी—पं० सुन्दरलाल; ख़ज़ान्ची—डा० ताराचन्द.

गवर्निंग बाडी के और मेम्बर

डा० सय्यदमहमूद, मि० अब्दुल मजीद ख़्वाजा, मौलवी सय्यद सुलेमान नदवी, मि० मंज़र अली सोख़्ता, श्री बी० जी० खेर, मि० एस० के० रुद्रा, पं० विशम्भर नाथ.

—०—

सोसाइटी की बम्बई शाख़ का दफ़्तर

जहाँगीर वाडिया बिल्डिङ्ग, ५१ महात्मा गान्धी रोड, फ़ोर्ट बम्बई.

बम्बई शाख़ की मैनेजिंग कमेटी के मेम्बर—

श्री बी० जी० खेर, श्रीमती सोफ़िया वाडिया, प्रिन्सिपल ए० ए० ए० फ़ैज़ी, श्री एम० एच० पकवासा, श्रीमती हंसा मेहता, सय्यद अब्दुल्ला बरेलवी, मि० के० वी० शाह.

क़ायदे के लिए लिखिए.

सुन्दर लाल,
सेक्रेटरी हिन्दुस्तानी कलचर सोसाइटी
४८ बाई का बाग़, इलाहाबाद.

مقصد

(۱) ایک ایسی ہندستانی کلچر کا بڑھانا' پھیلانا اور پرچار کرنا جس میں سب ہندستانی شامل ہوں ۔

(۲) ایکتا پھیلانے کے لئے کتابوں' اخباروں' رسالوں وغیرہ کا چھاپنا ۔

(۳) پڑھائی گھروں' کتاب گھروں' سبھاؤں' کانفرنسوں' لکچروں سے سب دھرموں' جاتوں' برادریوں اور فرقوں میں آپس کا میل بڑھانا ۔

—:o:—

سوسائٹی کے پریسیڈنٹ — سرتیج بہادر سپرو؛ وائس پریسیڈنٹ—ڈاکٹر بھگوان داس اور ڈاکٹر عبدالحق؛ گورننگ باڈی کے پریسیڈنٹ ۔ ڈاکٹر بھگوان داس؛ سکریٹری— پنڈت سندر لال؛ خزانچی—ڈاکٹر تارا چند ۔

گورننگ باڈی کے اور ممبر—

ڈاکٹر سید محمود' مسٹر عبدالمجید خواجہ' مولوی سید سلیمان ندوی' مسٹر منظر علی سوختہ' شری بی جی کھیر' مسٹر ایس کے رودرا' پنڈت بشمبھر ناتھ ۔

—:o:—

سوسائٹی کی بمبئی شاخ کا دفتر—

جہانگیر واڈیا بلڈنگ' ۵۱ مہاتما گاندھی روڈ' فورٹ بمبئی ۔

بمبئی شاخ کی منیجنگ کمیٹی کے ممبر—

شری بی - جی - کھیر' شریمتی صوفیاواڈیا' پرنسپل اے - اے - اے فیضی' شری یم - یچ - پکواسا' شریمتی ھنسا مہتہ' سید عبداللہ بریلوی' مسٹر کے - وي - شاہ ۔

ممبري کے قاعدوں کے لئے لکھئے ۔

سندر لال
سکریٹری ہندستانی کلچر سوسائٹي'
۴۸ بائی کا باغ' الہ آباد.

नोट—सोसाइटी के मेम्बरों को "नया हिन्द" और सोसाइटी की सब किताबें वग़ैरह दो तिहाई दाम पर मिलती हैं।

نوٹ—سوسائٹی کے ممبروں کو "نیا ہند" اور سوسائٹی کی سب کتابیں وغیرہ دو تہائی دام پر ملتی ہیں ۔

Registerd No. A 210

"गीता और क़ुरान"

लेखक—पंडित सुन्दरलाल

इस किताब के शुरू में दुनिया के सब बड़े बड़े धर्मों की एकता को दिखाया गया है और सब धर्मों की किताबों से हवाले देकर मिलती जुलती बुनियादी सचाइयों को बयान किया गया है.

उसके बाद गीता के लिखे जाने के वक़्त की इस देश की हालत, गीता के बड़प्पन और एक एक अध्याय को लेकर गीता की तालीम को बतलाया गया है.

आख़िर में क़ुरान से पहले की अरब की हालत, क़ुरान के बड़प्पन और एक एक बात पर क़ुरान की तालीम को बयान किया गया है. इस में क़ुरान की पांच सौ से ऊपर आयतों का लफ़्ज़ी तरजुमा दिया गया है. यह भी बताया गया है कि क़ुरान में जेहाद, आक़िबत, आख़िरत, जन्नत, जहन्नम, काफ़िर वग़ैरा किसे कहा गया है.

जो लोग सब धर्मों की एकता को समझना चाहें या हिन्दू धर्म और इसलाम दोनों की इन दो अमर पुस्तकों की सच्ची जानकारी हासिल करना चाहें उन्हें इस किताब को ज़रूर पढ़ना चाहिये.

किताब आसान हिन्दुस्तानी ज़बान में, नागरी और उर्दू दोनों लिखावटों में अलग अलग मिल सकती है. पौने तीन सौ सफ़े की सुन्दर जिल्द बँधी किताब की क़ीमत सिर्फ़ ढाई रुपए. डाक ख़र्च अलग.

मैनेजर "नया हिन्द"
४८ बाई का बाग़, इलाहाबाद

"گیتا اور قرآن"

لیکھک - پنڈت سندر لال

اس کتاب کے شروع میں دنیا کے سب بڑے بڑے دھرموں کی ایکتا کو دکھایا گیا ھے اور سب دھرموں کی کتابوں سے حوالے دے دے کر ملتی جلتی بنیادی سچائیوں کو بیان کیا گیا ھے.

اسکے بعد گیتا کے لکھے جانے کے وقت کی اس دیش کی حالت، گیتا کے بڑپن اور ایک ایک ادھیائے کو لیکر گیتا کی تعلیم کو بتلایا گیا ھے.

آخر میں قرآن سے پہلے عرب کی حالت، قرآن کے بڑپن اور ایک ایک بات پر قرآن کی تعلیم کو بیان کیا گیا ھے. اسمیں قرآن کی پانچ سو سے اوپر آیتوں کا لفظی ترجمہ دیا گیا ھے. یہ بھی بتایا گیا ھے کہ قرآن میں جہاد، عاقبت، آخرت، جنت، جہنم، کافر وغیرہ کسے کہا گیا ھے.

جو لوگ سب دھرموں کی ایکتا کو سمجھنا چاہیں یا ہندو دھرم اور اسلام دونوں کی ان دو امر پستکوں کی سچی جانکاری حاصل کرنا چاہیں انہیں اس کتاب کو ضرور پڑھنا چاہئے.

کتاب ہندستانی زبان میں ناگری اور اردو دونوں لکھاوٹوں میں الگ الگ مل سکتی ھے. پونے تین سو صفحے کی سندر جلد بندھی کتاب کی قیمت صرف ڈھائی روپیہ - ڈاک خرچ الگ

مینیجر "نیا ہند"
۴۸ - بائی کا باغ، الہ آباد

[illegible]યહિં[illegible]

[illegible]

"नया हिन्द"

हिन्दुस्तानी कलचर सोसाइटी का परचा

एडीटर—

ताराचन्द, भगवान दीन, मुज़फ़्फ़र हसन, विशम्भरनाथ, सुन्दरलाल

अप्रैल १९४९

क़ीमत—हिन्दुस्तान में छै रुपया साल, बाहर दस रुपया साल

एक परचा दस आने

मैनेजर

'नया हिन्द'

४८, बाई का बाग़ इलाहाबाद

"نیا ہند"

ہندستانی کلچر سوسائٹی کا پرچہ

ایڈیٹر—

تارا چند، بھگوان دین، مظفر حسن، بشمبھر ناتھ، سندر لال

اپریل ۱۹۴۹

قیمت-ہندستان میں چھ روپیہ-باہر دس روپیہ سال

ایک پرچہ دس آنے

مینیجر

'نیا ہند'

۴۸ بائی کا باغ الہ آباد

नया हिन्द / نیا ہند

जिल्द ७   अप्रैल '४९   नम्बर ४

جلد ۷   اپریل، ۴۹   نمبر ۴

जात आदमी, प्रेम धर्म है, हिन्दुस्तानी बोली,
'नया हिन्द' पहुँचेगा घर घर लिये प्रेम की झोली.

جات آدمی، پریم دھرم ہے، ہندستانی بولی،
'نیا ہند' پہنچیگا گھر گھر لئے پریم کی جھولی.

ब्योपारी

(भाई मीरा जी)

जिस पर भी कोई दुख बीते, वह मुझको आके सुनाता है,
चिन्ता की हर रागिनी मेरे कान में आकर गाता है,

मैं हूँ एक भंडार दुखों का, मेरे पास खज़ाना है,
मैं ने औरों के दुख में अपने दुख को पहिचाना है.

بیوپاری

(بھائی میراجی)

جس پر بھی کوئی دکھ بیتے، وہ مجھکو آکے سناتا ہے،
چنتا کی ہر راگنی میرے کان میں آکر گاتا ہے،

میں ہوں ایک بھنڈار دکھوں کا میرے پاس خزانہ ہے،
میں نے اوروں کے دکھ میں اپنے دکھ کو پہچانا ہے

आओ, आओ, सुख लाये हो, बोलो, मोल बताओ तुम,
अपने अपने सुख के बदले, मुझसे दुख ले जाओ तुम.

पल दो पल का सुख लाये हो, पल दो पल का दुख भी है,
जैसा दुख लेने आये हो, जेब में ऐसा सुख भी है ?

नकद की बात किया करता हूँ, मेरे पास उधार नहीं,
तोल में खोट ज़रा आये तो सौदा पूरमपार नहीं.

भाई हिम्मत का सौदा है, अपनी चाह का सौदा है,
हँसते हँसते आये तो हो, पर सोच लो, आह का सौदा है.

सुख के बदले दुख तो खरे हैं, पर यह परख तुम्हारी है,
कौन है पार पहुँचने वाला, कौन निरा संसारी है ?

दुनिया के दुख बेच बेचकर मेरा जीवन बीता है,
हार हार कर अपनी बाज़ी, मैंने जग को जीता है.

آؤ، آؤ، سُکھ لائے ہو، بولو، مول بتاؤ تم،
اپنے اپنے سُکھ کے بدلے مجھ سے دُکھ لے جاؤ تم

پل دو پل کا سُکھ لائے ہو، پل دو پل کا دُکھ بھی ہے،
جیسا دُکھ لینے آئے ہو، جیب میں ایسا سُکھ بھی ہے؟

نقد کی بات کیا کرتا ہوں، میرے پاس اُدھار نہیں،
تول میں کھوٹ ذرا آئے تو سودا پورم پار نہیں۔

بھائی ہمت کا سودا ہے، اپنی چاہ کا سودا ہے،
ہنستے ہنستے آئے تو ہو، پر سوچ لو، آہ کا سودا ہے۔

سُکھ کے بدلے دُکھ تو کھرے ہیں، پر یہ پرکھ تمہاری ہے،
کون ہے پار پہنچنے والا، کون نرا سنساری ہے؟

دنیا کے دُکھ بیچ بیچ کر میرا جیون بیتا ہے،
ہار ہار کر اپنی بازی، میں نے جگ کو جیتا ہے،

माँ, तुम हमें अपना आशीर्वाद देती रहो!

(बहन सरोजिनी दास)

पहली मार्च को सवेरे जब हमें यह पता चला कि श्रीमती सरोजिनी नायडू का परलोकवास हो गया तो हमें विश्वास नहीं हुआ। वह मीठी सुरीली आवाज़, जिसे हिन्दुस्तान पिछले पचास सालों से सुनता आया था, वह आवाज़ जो अपनी गम्भीरता, अपने असर, अपने वज़न, अपनी तेज़ी और अपनी मुलायमियत के कारण हर हिन्दुस्तानी के गले की स्वर लहरी और कानों का हिस्सा बन चुकी थी, वह आवाज़ जिसमें कवियों की कविता घुली मिली रहती थी, जिसमें बहादुर सिपाही की ललकार झंकारती रहती थी, जिसमें दोस्त, माँ और बहन का प्यार समोया रहता था, वह आवाज़ जो महात्मा गांधी की पुकारों और चुनौतियों का बाहरी रूप थी, वह आवाज़ जिसे अँग्रेज़ी साम्राजी और योरुप और अमेरिका के घमण्डी शासक कोशिश करके भी अनसुनी न कर सके, वह आवाज़ जो दुनिया भर के लोगों के लिये उनके इन्सानी जज़्बात और इन्साफ़ पसन्दी की भावनाओं के लिये खुद बहुत बड़ी चुनौती थी, वह आवाज़ जो हिन्दुस्तान की गलियों, सड़कों, नदियों और पहाड़ियों से टकराकर समुन्दर की लहरों पर तैरती हुई, सारी दुनिया की छाती में उथल पुथल पैदाकर

ماں، تم ہمیں اپنا آشیرواد دیتی رہو!

(بہن سروجنی داس)

پہلی مارچ کو سویرے جب ہمیں یہ پتہ چلا کہ شریمتی سروجنی نائیڈو کا پرلوک واس ہو گیا تو ہمیں وشواس نہیں ہوا۔ وہ میٹھی سریلی آواز جسے ہندستان پچھلے پچاس سالوں سے سنتا آیا تھا، وہ آواز جو اپنی گمبھیرتا، اپنے اثر، اپنے وزن، اپنی تیزی اور اپنی ملائمیت کے کارن ہر ہندستانی کے گلے کی سُوَر لہری اور کانوں کا حصّہ بن چکی تھی، وہ آواز جس میں کویوں کی کویتا گھلی ملی رہتی تھی، جس میں بہادر سپاہی کی للکار جھنکارتی رہتی تھی، جس میں دوست، ماں اور بہن کا پیار سمویا رہتا تھا، وہ آواز جو مہاتما گاندھی کی پکاروں اور چنوتیوں کا باہری روپ تھی، وہ آواز جسے انگریزی سامراجی اور یورپ اور امریکہ کے گھمنڈی شاسک کوشش کر کے بھی اَن سنی نہ کر سکے، وہ آواز جو دنیا بھر کے لوگوں کے لئے اُن کے انسانی جذبات اور انصاف پسندی کی بھاوناؤں کے لئے خود بہت بڑی چنوتی تھی، وہ آواز جو ہندستان کی گلیوں، سڑکوں، ندیوں اور پہاڑیوں سے ٹکرا کر سمندر کی لہروں پر تیرتی ہوئی، ساری دنیا کی چھاتی میں اُتھل پتھل پیدا کر

काबिलियत, हिम्मत, बहादुरी, दरिया दिली और नेक बख्ती के हमेशा कायल रहे हैं. बुलबुले-हिन्द और भारत कोकिला का खिताब देकर देश ने सरोजिनी देवी के प्रति अपनी कृतज्ञता प्रकट की. गवर्नर बनाकर गवर्नमेन्ट ने अपना सर ऊँचा किया. मगर यह सांसारिक प्रलोभन, यह ऊँची गद्दियाँ सरोजिनी देवी को बाँध न सकीं. वह आज़ाद चिड़िया आज़ादी के साथ चहकती रही. और जब मौत ने उनको जिस्मानी क़ैद से आज़ाद किया तो वह हमारी आँखों से ओझल होकर भी अपनी यादों, अपनी सेवाओं और अपने कारनामों को उस टिमटिमाते दिये की तरह छोड़ गईं जिसके सहारे हिन्दुस्तान की जनता अमन, तरक्क़ी, एकता और मोहब्बत के रास्ते पर हमेशा चलती जायगी.

एक नहीं हज़ार बार सरोजिनी देवी ने कहा था कि हमारे स्वराज्य के यह माने नहीं हैं कि गोरी नौकरशाही की जगह भूरी या काली नौकरशाही आ जाय. सरोजिनी देवी को इस बात की काफ़ी परेशानी थी कि जो सपने वह ज़िन्दगी भर देखती आई थीं वह अभी पूरे नहीं हो रहे हैं. वह आजकल के दिखावटी परिवर्तनों से सन्तुष्ट नहीं थीं. वह चाहती थीं कि जल्दी से जल्दी हिन्दुस्तान की जनता सच्चे मानों में आज़ाद और ख़ुशहाल हो जाय.

सरोजिनी देवी जाति से बंगाली थीं मगर उन्होंने मद्रासी से ब्याह किया था. सरोजिनी देवी जन्म से हिन्दू थीं मगर मुसलमान उन पर पूरा विश्वास करते थे. सरोजिनी देवी आज़ादी की जंग में सबसे आगे बढ़ कर लड़ने वाली सिपाही थीं, मगर उनकी

قابلیت، ہمت، بہادری، دریا دلی اور نیک بختی کے ہمیشہ قائل رہے ہیں۔ بلبلِ ہند اور بھارت کوکلا کا خطاب دیکر دیش نے سروجنی دیوی کے پرتی اپنی کرتگیتا پرکٹ کی۔ گورنر بنا کر گورنمنٹ نے اپنا سر اونچا کیا۔ مگر یہ سانسارک پرلوبھن، یہ اونچی گدیاں سروجنی دیوی کو باندھ نہ سکیں۔ وہ آزاد چڑیا آزادی کے ساتھ چہکتی رہی۔ اور جب موت نے ان کو جسمانی قید سے آزاد کیا تو وہ ہماری آنکھوں سے اوجھل ہو کر بھی اپنی یادوں، اپنی سیواؤں اور اپنے کارناموں کو اس ٹمٹماتے دیئے کی طرح چھوڑ گئیں جس کے سہارے ہندستان کی جنتا امن، ترقی، ایکتا اور محبت کے راستے پر ہمیشہ چلتی جائے گی۔

ایک نہیں ہزار بار سروجنی دیوی نے کہا تھا کہ ہمارے سوراج کے یہ معنی نہیں ہیں کہ گوری نوکرشاہی کی جگہ بھوری یا کالی نوکرشاہی آ جائے۔ سروجنی دیوی کو اس بات کی کافی پریشانی تھی کہ جو سپنے وہ زندگی بھر دیکھتی آئی تھیں وہ ابھی پورے نہیں ہو رہے ہیں۔ وہ آج کل کے دکھاوٹی پریورتنوں سے سنتشٹ نہیں تھیں۔ وہ چاہتی تھیں کہ جلدی سے جلدی ہندستان کی جنتا سچے معنوں میں آزاد اور خوشحال ہو جائے۔

سروجنی دیوی جاتی سے بنگالی تھیں مگر انھوں نے مدراسی سے بیاہ کیا تھا۔ سروجنی دیوی جنم سے ہندو تھیں مگر مسلمان ان پر پورا وشواس کرتے تھے۔ سروجنی دیوی آزادی کی جنگ میں سب سے آگے بڑھ کر لڑنے والی سپاہی تھیں، مگر ان کی

[illegible] सारी दुनिया में होने वाले परिवर्तनों और प्रगति पर लगी रहती थीं. सरोजिनी देवी हिन्दुस्तान की जनता को भी जान से प्यार करती थीं, मगर सारी दुनिया की जनता के लिये उनके विशाल हृदय में जगह थी. सरोजिनी देवी महिला थीं और हिन्दुस्तान की महिलाओं को जगाने में उनका बहुत बड़ा हाथ था, मगर अपनी मेहनत, अपने काम, अपनी हिम्मत और अपनी जिन्दा दिली के कारण उन्होंने बड़े से बड़े हिम्मतवर मर्दों को भी अपने पीछे छोड़ दिया था. सरोजिनी देवी कोमल गीत गाने वाली नारी और माँ थीं, मगर शेरों की तरह दहाड़ने की भी ताक़त उनमें थी. महलों का सुख जानने के बावजूद भी अंधेरी झोंपड़ियों के सुख-दुख में वह शामिल रहती थीं.

हमने कहा है कि सरोजिनी देवी हरदिल अज़ीज़ थीं. लिबरलों से लेकर तेज मिज़ाज वाले नौजवान तक उनकी इज़्ज़त करते थे और अपने सिर पर उनका साया चाहते थे. आपस में लड़ने वाली पार्टियों और मुख़्तलिफ़ राजनैतिक विचारों के रखने वाले लोगों को एक सुनहरे धागे से एक में बाँध कर रख सकने की जो ख़ूबी सरोजिनी देवी में थी उस ख़ूबी ने उनकी ज़िन्दगी की कामयाबी में चार चाँद लगा दिये थे.

सरोजिनी देवी को महात्मा गांधी का पूरा विश्वास प्राप्त था. गांधी जी के सत्य, अहिंसा और भाई चारे के उसूलों का प्रचार अकेले जितना अधिक सरोजिनी देवी ने किया उतना किसी दूसरे इन्सान ने नहीं किया.

[illegible] और [illegible] की दुनिया में सरोजिनी देवी की एक ख़ास

[illegible] ساری دنیا میں ہونے والے پریورتنوں اور پرگتی پر لگی رہتی تھیں۔ سروجنی دیوی ہندوستان کی جنتا کو بھی جان سے پیار کرتی تھیں، مگر ساری دنیا کی جنتا کے لئے ان کے وشال ہردے میں جگہ تھی۔ سروجنی دیوی مہیلا تھیں اور ہندوستان کی مہیلاؤں کو جگانے میں ان کا بہت بڑا ہاتھ تھا، مگر اپنی محنت، اپنے کام، اپنی ہمت اور اپنی زندہ دلی کے کارن انھوں نے بڑے سے بڑے ہمتور مردوں کو بھی اپنے پیچھے چھوڑ دیا تھا۔ سروجنی دیوی کومل گیت گانے والی ناری اور ماں تھیں، مگر شیروں کی طرح دہاڑنے کی بھی طاقت ان میں تھی۔ محلوں کا سکھ جاننے کے باوجود بھی اندھیری جھونپڑیوں کے سکھ دکھ میں وہ شامل رہتی تھیں۔

ہم نے کہا ہے کہ سروجنی دیوی ہر دل عزیز تھیں۔ لبرلوں سے لے کر تیز مزاج والے نوجوان تک اُن کی عزت کرتے تھے اور اپنے سر پر اُن کا سایہ چاہتے تھے۔ آپس میں لڑنے والی پارٹیوں اور مختلف راج نیتک وچاروں کے رکھنے والے لوگوں کو ایک سنہرے دھاگے سے ایک میں باندھ کر رکھ سکنے کی جو خوبی سروجنی دیوی میں تھی اس خوبی نے اُن کی زندگی کی کامیابی میں چار چاند لگا دئے تھے۔

سروجنی دیوی کو مہاتما گاندھی کا پورا وشواس پراپت تھا۔ گاندھی جی کے ستیہ، اہنسا اور بھائی چارے کے اصولوں کا پرچار اکیلے جتنا ادھک سروجنی دیوی نے کیا اتنا کسی دوسرے انسان نے نہیں کیا۔

ادب اور ساہتیہ کی دنیا میں سروجنی دیوی کی ایک خاص

बापू जी. गांधी जी की ही तरह सरोजिनी देवी भी सारी संस्कृतियों, भाषाओं, बोलियों और साहित्य को इन्सानी तरक़्क़ी के लिये इस्तेमाल करने में विश्वास करती थीं. ऐसी बातों और सम्मानों से जिनसे क़ौमी एकता और भाई चारे में फ़र्क़ आवे, सरोजिनी देवी बरदाश्त नहीं कर सकती थीं. सारे हिन्दुस्तान को वह एक राष्ट्र या क़ौम मानती थीं, हालांकि उन्होंने सूबाई संस्कृतियों की तरक़्क़ी और बढ़ती में हमेशा साथ दिया. सरोजिनी देवी हमेशा एक क़ौमी ज़बान की समर्थक थीं, हालाँकि उन्होंने किसी सूबाई ज़बान की तरक़्क़ी और बढ़ती में बाधा पहुँचाना गवारा नहीं किया. अपनी सत्तर साल की लम्बी उम्र में वह हमेशा आज़ादी, अमन और तरक़्क़ी के गीत गाती रहीं.

आज सरोजिनी देवी के उन तरानों की झंकारें हमें सुनाई नहीं दे रही हैं. वह मीठी मधुर बंसी की तान जिसने हमें ज़िन्दगी और आज़ादी दी थी, जिसने सारी मुसीबतों, तकलीफ़ों और परेशानियों को झेलते हुए भी आज़ादी की राह पर बढ़ते जाने के लिये हममें हिम्मत और जोश भरा था, वह तान अब नहीं सुनाई देती. वह बीना बन्द है, उसके तार अब हमारे दिलों में गुदगुदी पैदा नहीं करते. जैसे सब कुछ सूना, अंधेरा, वीरान हो गया है. अंधेरे के काले मोटे पर्दे ने उम्मीद और ज़िन्दगी की शमा को ढंक सा लिया है. मगर हम जानते हैं यह पर्दा हटेगा और ज़िन्दगी की जोत फिर जागेगी. हमें उस पर्दे को हटाने के लिये जतन करना है और करते ही जाना है.

— करते करते सरोजिनी देवी

باپو جی. گاندھی جی کی ہی طرح سروجنی دیوی بھی ساری سنسکرتیوں، بھاشاؤں، بولیوں اور ساہتیہ کو انسانی ترقی کے لئے استعمال کرنے میں وشواس کرتی تھیں۔ ایسی باتوں اور سمانوں کو جن سے قومی ایکتا اور بھائی چارے میں فرق آوے، سروجنی دیوی برداشت نہیں کر سکتی تھیں۔ سارے ہندوستان کو وہ ایک راشٹر یا قوم مانتی تھیں، حالانکہ انھوں نے صوبائی سنسکرتیوں کی ترقی بڑھتی میں ہمیشہ ساتھ دیا۔ سروجنی دیوی ہمیشہ ایک قومی زبان کی سمرتھک تھیں، حالانکہ انھوں نے کسی صوبائی زبان کی ترقی اور بڑھتی میں بادھا پہنچانا گوارا نہیں کیا۔ اپنی ستر سال کی لمبی عمر میں وہ ہمیشہ آزادی، امن اور ترقی کے گیت گاتی رہیں۔

آج سروجنی دیوی کے ان ترانوں کی جھنکاریں ہمیں سنائی نہیں دے رہی ہیں۔ وہ میٹھی مدھر بنسی کی تان جس نے ہمیں زندگی اور آزادی دی تھی، جس نے ساری مصیبتوں، تکلیفوں اور پریشانیوں کو جھیلتے ہوئے بھی آزادی کی راہ پر بڑھتے جانے کے لئے ہم میں ہمت اور جوش بھرا تھا، وہ تان اب نہیں سنائی دیتی۔ وہ بینا بند ہے، اس کے تار اب ہمارے دلوں میں گدگدی پیدا نہیں کرتے۔ جیسے سب کچھ سونا، اندھیرا، ویران ہو گیا ہے۔ اندھیرے کے کالے موٹے پردے نے امید اور زندگی کی شمع کو ڈھک سا لیا ہے۔ مگر ہم جانتے ہیں یہ پردہ ہٹے گا اور زندگی کی جوت پھر جاگے گی۔ ہمیں اس پردے کو ہٹانے کے لئے جتن کرنا ہے اور کرتے ہی جانا ہے۔

— کام کرتے کرتے سروجنی دیوی

गई थीं और इस समय वह अपने गुरु के पास आराम कर रही हैं. फिर भी हमें उनसे यह कहने का अधिकार है—"माँ, तुम आराम मत करो! तुम आराम मत करो माँ! तुम्हारे बच्चे अभी अपनी मंज़िल से दूर हैं. अभी भी वह मुसीबतों और परेशानियों में भटकता रहे हैं. तुम उनको राह दिखाओ, तुम उनकी हिम्मत बढ़ाओ, तुम उनको आशीर्वाद देती रहो मां!"

تھک گئی تھیں اور اس سمے وہ اپنے گرو کے پاس آرام کر رہی ہیں۔ پھر بھی ہمیں ان سے یہ کہنے کا ادھیکار ہے "ماں، تم آرام مت کرو! تم آرام مت کرو ماں! تمہارے بچے ابھی اپنی منزل سے دور ہیں۔ ابھی بھی وہ مصیبتوں اور پریشانیوں میں ٹھوکریں کھا رہے ہیں۔ تم ان کو راہ دکھاؤ، تم ان کی ہمت بڑھاؤ، تم ان کو آشیرواد دیتی رہو ماں!"

पंजाब हमें क्या सिखाता है

लेखक-पंडित सुन्दरलाल

पंडित सुन्दरलाल जी ने, महात्मा गांधी की सलाह से अक्तूबर सन् '४७ में पच्छिमी और पूरबी पंजाब का दौरा किया था. इस छोटे से बयान में उन्होंने वहाँ की भयंकर बरबादी और आपसी मारकाट की वजह से जो जो नतीजे लोगों को भुगतने पड़ रहे हैं उनका बहुत ही दर्दनाक वर्णन किया है. आखीर में, आजकल की मुसीबतों को हल करने के लिये, कुछ सुझाव भी पेश किये हैं. हमें विश्वास है कि पंजाब की मौजूदा हालत को ठीक तरह से समझने में इस बयान से बड़ी मदद मिलेगी.

किताब उर्दू और नागरी दोनों लिखावटों में मिल सकती है. क़ीमत चार आने.

—मैनेजर 'नया हिन्द'

४८, बाई का बाग़, इलाहाबाद.

پنجاب ہمیں کیا سکھاتا ہے

لیکھک۔ پنڈت سندرلال

پنڈت سندرلال جی نے مہاتما گاندھی کی صلاح سے اکتوبر سنہ ۴۷ء میں پچھمی اور پوربی پنجاب کا دورہ کیا تھا۔ اس چھوٹے سے بیان میں انہوں نے وہاں کی بھیانکر بربادی اور آپسی مارکاٹ کی وجہ سے جو نتیجے لوگوں کو بھگتنے پڑ رہے ہیں ان کا بہت ہی دردناک ورنن کیا ہے۔ آخیر میں، آج کل کی مصیبتوں کو حل کرنے کے لئے، کچھ سجھاؤ بھی پیش کیا ہے۔ ہمیں وشواس ہے کہ پنجاب کی موجودہ حالت کو ٹھیک طرح سے سمجھنے میں اس بیان سے بڑی مدد ملے گی۔

کتاب اردو اور ناگری دونوں لکھاوٹوں میں مل سکتی ہے
قیمت چار آنے۔

— منیجر 'نیا ہند'

۴۸، بائی کا باغ، الٰہ آباد

गांधी जी का जीवन धार्मिक सफलता का ऐलान था

(भाई अख़्तर अली तिलहरी)

आज का समय नास्तिकता या लामज़हबियत का समय है. जिसे देखो धर्म का विरोधी हो रहा है. कोई कहता है कि धर्म का समय बीत चुका, अब धर्म के रास्ते पर चल कर इन्सानियत को कोई लाभ नहीं पहुँच सकता. कोई कहता है कि धार्मिक लोग बड़े पापी होते हैं. उनके हाथों से हमेशा लहू की नदियाँ बहती रही हैं. अपने धर्म को छोड़ कर जितने और धर्म हैं उनके मानने वालों की हत्या और नाश पर यह धार्मिक लोग बहुत ख़ुश होते हैं.

धर्म के इतने विरोध के ज़माने में गांधी जी ने जन्म लिया और अपने जीवन की हर सांस संसार को इसके समझाने में बिता दी कि सच्चा धर्म इन्सानियत का दोस्त है. उसका बुरा चेतने वाला नहीं. हमारी संस्कृति इसी के सहारे से ठीक ठीक आगे बढ़ सकती है. यह झूठी बात है कि सच्चे धार्मिक लोग दूसरे धर्म वालों की हत्या पर ख़ुश होते हैं. आदमी की हत्या पर ख़ुश होना अधर्म है. धर्म विरोधियों के लहू की एक बूंद भी बहाना ऐसा पाप समझता है जिसकी कोई माफ़ी ही नहीं. धर्म ख़ून और हत्या के रास्ते की तरफ़ नहीं [illegible] दिलों में भी प्रेम का स्रोत

گاندھی جی کا جیون دھارمک سپھلتا کا اعلان تھا

(بھائی اختر علی تلہری)

آج کا سمے ناستکتا یا لامذہبیت کا سمے ہے جسے دیکھو دھرم کا ورودھی ہو رہا ہے۔ کوئی کہتا ہے کہ دھرم کا سمے بیت چکا، اب دھرم کے راستے پر چل کر انسانیت کو کوئی لابھ نہیں پہنچ سکتا۔ کوئی کہتا ہے کہ دھارمک لوگ بڑے پاپی ہوتے ہیں۔ ان کے ہاتھوں سے ہمیشہ لہو کی ندیاں بہتی رہی ہیں۔ اپنے دھرم کو چھوڑ کر جتنے اور دھرم ہیں ان کے ماننے والوں کی ہتیا اور ناش پر یہ دھارمک لوگ بہت خوش ہوتے ہیں۔

دھرم کے اتنے ورودھ کے زمانے میں گاندھی جی نے جنم لیا اور اپنے جیون کی ہر سانس سنسار کو اس کے سمجھانے میں بِتا دی کہ سچا دھرم انسانیت کا دوست ہے۔ اس کا بُرا چیتنے والا نہیں۔ ہماری سنسکرتی اسی کے سہارے سے ٹھیک ٹھیک آگے بڑھ سکتی ہے۔ یہ جھوٹی بات ہے کہ سچے دھارمک لوگ دوسرے دھرم والوں کی ہتیا پر خوش ہوتے ہیں۔ آدمی کی ہتیا پر خوش ہونا ادھرم ہے۔ دھرم ورودھیوں کے لہو کی ایک بوند بھی بہانا ایسا پاپ سمجھتا ہے جس کا کوئی پرایشچت ہی نہیں۔ دھرم خون اور ہتیا کے راستے کی طرف نہیں لے جاتا بلکہ وہ [illegible] دلوں میں بھی پریم کا سروت

[illegible] देने का जतन करता है. धर्म, दया, भाई चारे और दूसरों के दुख के लिये अपने सुख को तज देने के सिवा और कुछ नहीं सिखाता. पहले पहले गांधी जी के धार्मिक जीवन पर अपने को समझदार समझने वाले संसार ने ठट्ठे लगाये. उसका मज़ाक उड़ाया, उसे एक भोले भाले सन्यासी का सीधापन समझा लेकिन जल्दी ही उसी धार्मिक जीवन से रोशनी की वह किरनें निकलने लगीं जिन्होंने हिन्दुस्तान में धर्म की तरफ संसार की आँखें एक बार फिर मोड़ दीं और भटके हुए मनों में यह अच्छी तरह उतार दिया कि धर्म अब भी ठीक रास्ते पर चल कर वह जोत देने वाला हीरा बन सकता है जिससे इन्सान के जीवन में चारों तरफ उजाला फैल जाय.

गांधी जी कभी एकान्तवासी सन्यासी नहीं रहे. संसार के आये दिन के झमेलों से हट कर उन्होंने कभी जीवन बिताना ठीक नहीं समझा. वह जनता के बीच में रहे और उसके लाभ के रास्ते ढूँढते और इन्सानियत को ऊँचा करने के जतन करते रहे.

जिस दिन नाथू राम गोडसे नाम के एक 'धर्म के रक्षक' ने मानव धर्म या इन्सानियत के मज़हब के सबसे बड़े सेवक की छाती में गोलियाँ मार कर दुनिया के सारे शान्ति चाहने वाले लोगों के दिलों को ज़ख़्मी किया उसके दो एक दिन पहले किसी आने वाले ने महात्मा जी से यह कहा था कि अब वह अपने इस जीवन से अलग होकर हिमालय की किसी खोह में जा बसें तो महात्मा जी ने इस भोंडी सलाह का यह जवाब दिया था कि मैंने अपने जीवन के लिये जो प्रोग्राम बनाया है उसमें सबसे अलग रहने की कोई जगह नहीं है. मुझे तुम्हीं लोगों में रहना है

[illegible] دھرم دیا، بھائی چارے اور دوسروں کے دکھ کے لئے اپنے سکھ کو تیاگ دینے کے سوا اور کچھ نہیں سکھاتا.

پہلے پہلے گاندھی جی کے دھارمک جیون پر اپنے کو سمجھدار سمجھنے والے سنسار نے ٹھٹھے لگائے. اس کا مذاق اڑایا، اُسے ایک بھولے بھالے سنیاسی کا سیدھا پن سمجھا لیکن جلدی ہی اسی دھارمک جیون سے روشنی کی وہ کرنیں نکلنے لگیں جنھوں نے ہندستان میں دھرم کی طرف سنسار کی آنکھیں ایک بار پھر موڑ دیں اور بھٹکے ہوئے منوں میں یہ اچھی طرح اتار دیا کہ دھرم اب بھی ٹھیک راستے پر چل کر وہ جوت دینے والا ہیرا بن سکتا ہے جس سے انسان کے جیون میں چاروں طرف اجالا پھیل جائے.

گاندھی جی کبھی ایکانت واسی سنیاسی نہیں رہے. سنسار کے آئے دن کے جھمیلوں سے ہٹکر انھوں نے کبھی جیون بتانا ٹھیک نہیں سمجھا. وہ جنتا کے بیچ میں رہے اور اس کے لابھ کے راستے ڈھونڈتے اور انسانیت کو اونچا کرنے کے جتن کرتے رہے.

جس دن ناتھو رام گوڈسے نام کے ایک 'دھرم کے رکشک' نے مانو دھرم یا انسانیت کے مذہب کے سب سے بڑے سیوک کی چھاتی میں گولیاں مار کر دنیا کے سارے شانتی چاہنے والے لوگوں کے دلوں کو زخمی کیا اس کے دو ایک دن پہلے کسی آنے والے نے مہاتما جی سے یہ کہا تھا کہ اب وہ اپنے اس جیون سے الگ ہو کر ہمالیہ کی کسی کھوہ میں جا بسیں تو مہاتما جی نے اس بھونڈی صلاح کا یہ جواب دیا تھا کہ میں نے اپنے جیون کے لئے جو پروگرام بنایا ہے اس میں سب سے الگ رہنے کی کوئی جگہ نہیں ہے. مجھے تمہیں لوگوں میں رہنا ہے

और मरना है. हाँ अगर तुम सब हिमालय चले चलो और वहीं बसने लगो तो फिर मैं भी वहाँ चल सकता हूँ. गांधी जी के इस ऊँचे जवाब से ही उनके जीवन के आदर्श का पता मिल जाता है. वह राजनीत को धर्म और एख़लाक़ में मिला कर उसके सफल तजरबे का ऐलान करना चाहते थे. अफ़रीक़ा में इस तजरबे की कामयाबी के बाद जब वह हिन्दुस्तान में रहने के लिये आये तो अपने प्यारे देश को ग़ुलामी के रोग में फँसा देख कर उन्हें बेहद दुख हुआ. हिन्दुस्तान की ग़ुलाम और दुखी जनता की कराहों ने गांधी जी की प्रेम में डूबी हुई इन्सानियत को अपनी तरफ़ खींचा और वह बड़े पैमाने पर अपने अफ़रीक़ा के तजरबे को दोहराने में दिल से लग गये. उन्होंने अंग्रेजी साम्राज के पैर हिन्दुस्तान से उखाड़ने के लिये सर धड़ की बाज़ी लगा दी और असली राजनीत के समुन्दर में कूद कर साम्राज के क्रोध की तूफ़ानी लहरों से टक्कर लेने लगे. मगर इस सारी लड़ाई में कभी ऐसा मौक़ा नहीं आया कि उनके मन में अपने विरोधियों के लिये ज़रा सी भी नफ़रत पैदा हुई हो. उन्होंने इस लड़ाई में कभी भी अपने कट्टर से कट्टर दुश्मन की भी उँगली दुखाना पसंद नहीं किया. वह लड़े लेकिन ऐसी लड़ाई जिसमें हिंसा की जगह अहिंसा और नफ़रत की जगह प्रेम ही प्रेम था. उस लड़ाई में लाठी, बल्लम, तलवार, बन्दूक़ या तोप का कहीं पता नहीं था. वह कठिन से कठिन समय पर भी अपनी ख़ुद्दारी के साथ अपने इन्सानी अधिकारों के लिये बड़ी बहादुरी से लड़ते रहे. लेकिन तब भी उनके बोलों में शहद की मिठास थी

اور مرنا ہے۔ ہاں اگر تم سب ہمالیہ چلے چلو اور وہیں بسنے لگو تو پھر میں بھی وہاں چل سکتا ہوں۔ گاندھی جی کے اس اونچے جواب سے ہی اُن کے جیون کے آدرش کا پتہ مل جاتا ہے۔ وہ راج نیت کو دھرم اور اخلاق میں ملا کر اس کے سپھل تجربے کا اعلان کرنا چاہتے تھے۔ افریقہ میں اس تجربے کی کامیابی کے بعد جب وہ ہندستان میں رہنے کے لئے آئے تو اپنے پیارے دیش کو غلامی کے روگ میں پھنسا دیکھ کر انہیں بے حد دکھ ہوا۔ ہندستان کی غلام اور دکھی جنتا کی کراہوں نے گاندھی جی کی پریم میں ڈوبی ہوئی انسانیت کو اپنی طرف کھینچا اور وہ بڑے پیمانے پر اپنے افریقہ کے تجربے کو دہرانے میں دل سے لگ گئے۔ انہوں نے انگریزی سامراج کے پیر ہندستان سے اکھاڑنے کے لئے سر دھڑ کی بازی لگا دی اور اصلی راج نیت کے (۲۰)
سمندر میں کود کر سامراج کے کرودھ کی طوفانی لہروں سے ٹکر لینے لگے۔ مگر اس ساری لڑائی میں کبھی ایسا موقعہ نہیں آیا کہ ان کے من میں اپنے ورودھیوں کے لئے ذرا سی بھی نفرت پیدا ہوئی ہو۔ انہوں نے اس لڑائی میں کبھی بھی اپنے کٹر سے کٹر دشمن کی بھی انگلی دکھانا پسند نہیں کیا۔ وہ لڑے لیکن ایسی لڑائی جس میں ہنسا کی جگہ اہنسا اور نفرت کی جگہ پریم ہی پریم تھا۔ اس لڑائی میں لاٹھی، بلم، تلوار، بندوق یا توپ کا کہیں پتہ نہیں تھا۔ وہ کٹھن سے کٹھن سمے پر بھی اپنی خودداری کے ساتھ اپنے انسانی ادھیکاروں کے لئے بڑی بہادری سے لڑتے رہے۔ لیکن تب بھی ان کے بولوں میں شہد کی مٹھاس تھی اور ان کے لہجے میں کبھی کڑواہٹ نہیں آئی۔ انہوں نے ظلم کے

खिलाफ़ जंग की लेकिन ऐसी जंग जिसमें आप खुद घाव खाते जाएँ और घाव करने वाले का मुँह हार मानते हुए फिर जाय लेकिन घाव खाने वाले का दामन घाव करने वाले के लहू से लाल न हो. यह लड़ाई उसी नेता के बस की हो सकती है जिसके दिल और दिमाग धर्म के सच्चे उसूलों से पूरम पूर रचे हुए हों.

गांधी जी के मानने वालों और विरोधियों दोनों में ऐसे बहुत से लोग थे जिन्हें ईश्वर प्रार्थना और दूसरी धार्मिक बातों में रत्ती भर विश्वास न था. लेकिन गांधीजी की धार्मिकता से उन्हें कभी दुख नहीं पहुँचा. गांधीजी राजनीत को शुद्ध बनाना चाहते थे. वह राजनीत के मैदान में जो क़दम भी उठाना चाहते थे, उसे नैतिक (एख़लाक़ी) कसौटी पर जाँच कर. वह अपना लक्ष या उद्देश्य पाने के लिये उन जतनों से काम लेना चाहते थे जो सच्चाई की तराज़ू में तौले जा सकें. अगर कभी वह इस रास्ते में कोई ग़लती कर जाते थे तो बड़ी ईमानदारी के साथ खुले दिल से उसको मान लेते थे और उसके प्रायश्चित्त के जतन करते थे. उनके बहुत से ऊँचे साथी उनकी इस सच्चाई और ईमानदारी पर नाक भौं भी चढ़ाते थे और तरह तरह से उसका विरोध करते थे क्योंकि उनकी आँखों में राजनीत का खेल धर्म और सच्चाई से कोई सम्बन्ध नहीं रखता. लेकिन गांधी जी की धार्मिक सच्चाई से लोहा लेने की किसी में हिम्मत नहीं थी. उन्हें गांधीजी की बात माननी ही पड़ती थी चाहे उस सच्चाई में कितना भी कड़वापन क्यों न हो. उनके पास वह पैमाने भी नहीं थे जिनसे गांधीजी की उस धार्मिक राजनीत की महानता नापी जा सके. उन्होंने पच्छिमी देशों

خلاف جنگ کی لیکن ایسی جنگ جس میں آپ خود گھاؤ کھاتے جائیں اور گھاؤ کرنے والے کا منہ ہار مانتے ہوئے پھر جائے لیکن گھاؤ کھانے والے کا دامن گھاؤ کرنے والے کے لہو سے لال نہ ہو۔ یہ لڑائی اسی نیتا کے بس کی ہو سکتی ہے جس کے دل اور دماغ دھرم کے سچے اصولوں سے پورم پور رچے ہوئے ہوں۔

گاندھی جی کے ماننے والوں اور ورودھیوں دونوں میں ایسے بہت سے لوگ تھے جنھیں ایشور پرارتھنا اور دوسری دھارمک باتوں میں رتی بھر وشواس نہ تھا۔ لیکن گاندھی جی کی دھارمکتا سے انھیں کبھی دکھ نہیں پہنچا۔ گاندھی جی راج نیت کو شدھ بنانا چاہتے تھے۔ وہ راج نیت کے میدان میں جو قدم بھی اٹھانا چاہتے تھے، اسے نیتک (اخلاقی) کسوٹی پر جانچ کر۔ وہ اپنا لکش یا ادّیش پانے کے لئے ان جتنوں سے کام لینا چاہتے تھے جو سچائی کی ترازو میں تولے جا سکیں۔ اگر کبھی وہ اس راستے میں کوئی غلطی کر جاتے تھے تو بڑی ایمانداری کے ساتھ کھلے دل سے اس کو مان لیتے تھے اور اس کے پرائشچت کے جتن کرتے تھے۔ ان کے بہت سے اونچے ساتھی ان کی اس سچائی اور ایمانداری پر ناک بھوں بھی چڑھاتے تھے اور طرح طرح سے اس کا ورودھ کرتے تھے کیوں کہ ان کی آنکھوں میں راج نیت کا کھیل دھرم اور سچائی سے کوئی سمبندھ نہیں رکھتا۔ لیکن گاندھی جی کی دھارمک سچائی سے لوہا لینے کی کسی میں ہمت نہیں تھی۔ انھیں گاندھی جی کی بات ماننی ہی پڑتی تھی چاہے اس سچائی میں کتنا بھی کڑواپن کیوں نہ ہو۔ ان کے پاس وہ پیمانے بھی نہیں تھے جن سے گاندھی جی کی اس دھارمک راج نیت کی مہانتا ناپی جا سکے۔ انھوں نے پچھمی دیشوں

के राजनीतिक गुरुओं से जो सबक़ सीखा था वह यह था कि अगर किसी अच्छे मक़सद के लिये बुरे साधनों का सहारा लिया जाय तो इसमें कोई बुराई नहीं. लेकिन गांधीजी इस सबक़ को हिन्दुस्तानियों के दिल और दिमाग़ से बिलकुल ही मिटा देना चाहते थे. इसको वह अपनी धार्मिक राजनीति के लिये बहुत ज़रूरी समझते थे. वह एक अच्छे मक़सद के लिये अच्छे साधनों का इस्तेमाल भी ज़रूरी समझते थे. उनका धर्म इसे बर्दाश्त ही नहीं कर सकता था कि आज़ादी जैसे पाक और पवित्र मक़सद के लिये जनता अपने एख़लाक़ को मार डाले या नैतिकता का गला घोंट दे. उनके सामने स्वराज्य का जो नक़्शा था उसमें कहीं से इन्सानों का ख़ून नहीं भरा जा सकता था. उनका स्वराज्य तो सचमुच राम राज का नमूना था, जिसमें हर आदमी के लिये, जीवन में हर तरफ़ सुख और आराम हो, शहद और दूध की नहरें बहती हों, जिसमें संसार के सारे सुखों के द्वार हर इन्सान के लिये खुले हों, चाहे वह बड़ा हो या छोटा. ऊँच नीच का जहाँ कोई सवाल न हो, जिसमें आदमी की बड़ाई सोने चाँदी के सिक्कों से न तौली जाती हो बल्कि आदमी की बड़ाई की कसौटी सोच विचार की ऊँचाई और एख़लाक़ की बलन्दी हो. जहाँ कोई किसी पर अन्याय न कर सके, जिसमें जात पात, धर्म और विचारों के अलग अलग होने से लोग आपस में एक दूसरे के लिये छुरी कटारी न बन जावें. जिसमें, 'अच्छी तरह जियो और अच्छी तरह जीने दो' का उसूल हर तरफ़ काम करता हो. ऐसे शुद्ध स्वराज्य के मन्दिर में पहुँच हिंसा, मार काट, क़त्ल ख़ून जैसे पापों के रास्ते नहीं हो सकती.

کے راج نیتک گرووں سے جو سبق سیکھا تھا وہ یہ تھا کہ اگر کسی اچھے مقصد کے لئے برے سادھنوں کا سہارا لیا جائے تو اس میں کوئی برائی نہیں. لیکن گاندھی جی اس سبق کو ہندستانیوں کے دل اور دماغ سے بالکل ہی مٹا دینا چاہتے تھے. اس کو وہ اپنی دھارمک راج نیت کے لئے بہت ضروری سمجھتے تھے. وہ ایک اچھے مقصد کے لئے اچھے سادھنوں کا استعمال بھی ضروری سمجھتے تھے. ان کا دھرم اسے برداشت ہی نہیں کر سکتا تھا کہ آزادی جیسے پاک اور پوتر مقصد کے لئے جنتا اپنے اخلاق کو مار ڈالے یا نیتکتا کا گلا گھونٹ دے. ان کے سامنے سوراجیہ کا جو نقشہ تھا اس میں کہیں سے انسانوں کا خون نہیں بھرا جا سکتا تھا. ان کا سوراجیہ تو سچ مچ رام راج کا نمونہ تھا، جس میں ہر آدمی کے لئے، جیون میں ہر طرف سکھ اور آرام ہو، شہد اور دودھ کی نہریں بہتی ہوں، جس میں سنسار کے سارے سکھوں کے دوار ہر انسان کے لئے کھلے ہوں، چاہے وہ بڑا ہو یا چھوٹا. اونچ نیچ کا جہاں کوئی سوال نہ ہو، جس میں آدمی کی بڑائی سونے چاندی کے سکوں سے نہ تولی جاتی ہو بلکہ آدمی کی بڑائی کی کسوٹی سوچ وچار کی اونچائی اور اخلاق کی بلندی ہو. جہاں کوئی کسی پر انیائے نہ کر سکے. جس میں جات پات، دھرم اور وچاروں کے الگ الگ ہونے سے لوگ آپس میں ایک دوسرے کے لئے چھری کٹاری نہ بن جائیں. جس میں "اچھی طرح جیو اور اچھی طرح جینے دو" کا اصول ہر طرف کام کرتا ہو. ایسے شدھ سوراجیہ کے مندر میں پہنچ ہنسا، مار کاٹ، قتل خون جیسے پاپوں کے راستے نہیں ہو سکتی.

[illegible] में इन पापों का बोझ लादे हुए नहीं जाना था।

महात्मा गांधी ईश्वर के सच्चे भक्त थे. अल्लाह की सच्ची पूजा करने वाले थे. उन्होंने अपना जीवन और जीवन से सम्बन्ध रखने वाली सब बातें उसकी इच्छा के हवाले कर दी थीं. उनके सब राजनीतिक कामों का सोता इसी 'रज़ा व तसलीम' के चश्मे से फूटता था. वह अहिंसा की देवी के पुजारी थे. उनके मन में प्रेम का सागर बहता था. अपने बारे में कड़वी से कड़वी बातें सुनकर भी उनके माथे पर नाराज़गी के बल नहीं पड़ते थे. वह अगर हिन्दुओं के दोस्त थे तो मुसलमानों, सिखों, ईसाइयों और पारसियों को भी गले लगाना चाहते थे. उनकी प्रार्थना के जलसों में रामधुन होती थी जो कहती थी सबको सन्मति दे। के लिये ईश्वर और अल्लाह से प्रार्थना की जाती थी. गीता पाठ के साथ साथ क़ुरान की आयतें भी पढ़ी जाती थी.

बहुत से कारनों से रीत रिवाजों को जो ऊँची जगह मिल गई है और उनकी चौखट पर माथा टेकने वालों में जो मतभेद देखा जाता है, गांधीजी पर उसका रत्ती भर असर न था. वह ईश्वर की एकता में विश्वास रखते थे. उनका पन्थ इन रीतों के झमेलों से बहुत ऊँचा था. इन रीतों के कारन जिन पन्थों ने जन्म लिया है और आपस के झगड़ों से संसार को ज़हर बना दिया है, गांधी जी का ईमान था कि उन्हें मिटा दिया जाय. हिन्दुस्तान भिन्न भिन्न पन्थों की जन्म भूमि है. इसमें शान्ति का राज रखने के लिये इसका समझ लेना ज़रूरी है क्योंकि इन्हीं रीतों के कारन आपस के यह सारे झगड़े पैदा होते

[illegible] ان پاپوں کا بوجھ لادے ہوئے نہیں جایا جا سکتا۔

مہاتما گاندھی ایشور کے سچے بھگت تھے۔ اللہ کی سچی پوجا کرنے والے تھے۔ انھوں نے اپنا جیون اور جیون سے سمبندھ رکھنے والی سب باتیں اس کی اچھا کے حوالے کر دی تھیں۔ ان کے سب راج نیتک جتنوں کا سوتا اسی 'رضا و تسلیم' کے چشمے سے پھوٹتا تھا۔ وہ اہنسا کی دیوی کے پجاری تھے۔ ان کے من میں پریم کا ساگر بہتا تھا۔ اپنے بارے میں کڑوی سے کڑوی باتیں سن کر بھی ان کے ماتھے پر ناراضگی کے بل نہیں پڑتے تھے۔ وہ اگر ہندوؤں کے دوست تھے تو مسلمانوں، سکھوں، عیسائیوں اور پارسیوں کو بھی گلے لگانا چاہتے تھے۔ ان کی پرارتھنا کے جلسوں میں رام دھن ہوتی تھی [illegible] سب کو سنمتی دینے کے لئے ایشور اور اللہ سے پرارتھنا کی جاتی تھی۔ گیتا پاٹھ کے ساتھ ساتھ قرآن کی آیتیں بھی پڑھی جاتی تھیں۔

بہت سے کارنوں سے ریت رواجوں کو جو اونچی جگہ مل گئی ہے اور ان کی چوکھٹ پر ماتھا ٹیکنے والوں میں جو مت بھید دیکھا جاتا ہے، گاندھی جی پر اس کا رتی بھر اثر نہ تھا۔ وہ ایشور کی ایکتا میں وشواس رکھتے تھے۔ اُن کا پنتھ ان ریتوں کے جھمیلوں سے بہت اونچا تھا۔ ان ریتوں کے کارن جن پنتھوں نے جنم لیا ہے اور آپس کے جھگڑوں سے سنسار کو زہر بنا دیا ہے، گاندھی جی کا ایمان تھا کہ انھیں مٹا دیا جائے۔ ہندوستان بھن بھن پنتھوں کی جنم بھومی ہے۔ اس میں شانتی کا راج رکھنے کے لئے اس کا سمجھ لینا ضروری ہے کیونکہ انھیں ریتوں کے کارن آپس کے یہ سارے جھگڑے پیدا [illegible]

है. ऐसी सूरत में गांधीजी का धर्म, जो उनकी राजनीति पर छाया हुआ था, उन रीतों से कैसे अलग न रहता जिन्होंने इन्सानियत को तबाही के रास्ते पर लगा दिया है. वह सदा इन ग़लत रीतों को मिटाने वाले मार्ग पर चले और जहाँ तक आज़ादी की पहली मंज़िल का सवाल था, उसमें कामयाब भी हुए.

बड़े बड़े दुख सहकर, बड़ी बड़ी कठिनाइयाँ झेल कर, बड़े बड़े बलिदान देकर अंग्रेज़ों के दिल बदले, उनके इरादे बदले और हिन्दुस्तान के लिये सारे संसार की हमदर्दी हासिल कर ली. दुनिया ने उनके मक़सद की सचाई को मान लिया. गांधीजी ने अपनी बात पूरी की और इस तरह पूरी की जैसी उनकी इच्छा थी—साफ़ सुथरे, सच्चे तरीक़ों से—और इस तरह बता दिया कि धर्म ही वह शक्ति है जो यों संसार को बदल सकती है और उसमें इनक़लाब पैदा कर सकती है. उसके हाथों में यह बल है कि साम्राज का अत्याचार ऐसे अच्छे तरीक़े से ख़त्म कर दे और ग़ुलामी की बेड़ियों के टुकड़े टुकड़े करदे. दूसरे शब्दों में यों समझिये कि महात्मा गांधी का जीवन धर्म की शक्ति की सफलता का कामयाब एलान है और नास्तिकता की सर उठाने वाली ताक़तों को खुला चैलेंज.

यह सच है कि आज़ादी पा लेने के बाद वाली मंज़िल यानी राम राज की नींव रखने की ख़ाहिश उनके जीवन में पूरी नहीं हुई. घात में लगी हुई प्रतिगामी (रजअत पसन्द) शक्ति हमारी बद-नसीबी से पन्द्रह अगस्त के बाद ही चीर फाड़ और मार काट के शैतानी हथियारों से लैस होकर हम पर झपट पड़ी और बड़ी फुर्ती से क़त्ल व ख़ून का वहशियाना खेल खेलना शुरू

ہیں۔ ایسی صورت میں گاندھی جی کا دھرم، جو ان کی راجنیت پر چھایا ہوا تھا ان ریتوں سے کیسے الگ رہتا جنھوں نے انسانیت کو تباہی کے راستے پر لگا دیا ہے۔ وہ سدا ان غلط ریتوں کو مٹانے والے مارگ پر چلے اور جہاں تک آزادی کی پہلی منزل کا سوال تھا، اس میں کامیاب بھی ہوئے۔

بڑے بڑے دکھ سہہ کر، بڑی بڑی کٹھنائیاں جھیلکر، بڑے بڑے بلیدان دیکر انگریزوں کے دل بدلے، ان کے ارادے بدلے اور ہندستان کے لئے سارے سنسار کی ہمدردی حاصل کر لی۔ دنیا نے ان کے مقصد کی سچائی کو مان لیا۔ گاندھی جی نے اپنی بات پوری کی اور اس طرح پوری کی جیسی ان کی اچھا تھی۔ صاف ستھرے، سچے طریقوں سے اور اس طرح جتا دیا کہ دھرم ہی وہ شکتی ہے جو یوں سنسار کو بدل سکتی ہے اور اس میں انقلاب پیدا کر سکتی ہے۔ اس کے ہاتھوں میں یہ بل ہے کہ سامراج کا اتیاچار ایسے اچھے طریقے سے ختم کر دے اور غلامی کی بیڑیوں کے ٹکڑے ٹکڑے کر دے۔ دوسرے شبدوں میں یوں سمجھئے کہ مہاتما گاندھی کا جیون دھرم کی شکتی کی سپھلتا کا کامیاب اعلان ہے اور ناستکتا کی سر اٹھانے والی قوتوں کو کھلا چیلنج۔

یہ سچ ہے کہ آزادی پا لینے کے بعد والی منزل یعنی رام راج کی نیو رکھنے کی خواہش ان کے جیون میں پوری نہیں ہوئی۔ گھات میں لگی ہوئی پرتیگامی (رجعت پسند) شکتی ہماری بدنصیبی سے پندرہ اگست کے بعد ہی چیر پھاڑ اور مار کاٹ کے شیطانی ہتھیاروں سے لیس ہو کر ہم پر جھپٹ پڑی اور بڑی پھرتی سے قتل و خون کا وحشیانہ کھیل کھیلنا شروع

कर दिया और कुछ दिनों के लिये हमारे स्वर्ग के समान देश को नरक बना दिया.

शान्ति के देवता गांधी जी के लिये यह हिन्सा, यह मार काट, यह बेगुनाहों पर अत्याचार बर्दाश्त के बाहर थे. उनके दिल और दिमाग को बेचैन करने वाले. उन्होंने उनके मिटाने के लिये अपनी जान की बाज़ी लगा दी. बुढ़ापे में जवानों की शक्ति रखने वाले महात्मा ने नोआखाली, कलकत्ता, बिहार, में घूम घूम कर शान्ति का प्रचार किया और अमन क़ायम कर दिया.

इसके बाद गांधी जी पच्छिमी पंजाब में भटके हुए इन्सानों को इन्सानियत की राह दिखाने और अमन क़ायम करने के लिये जाने वाले ही थे कि दिल्ली की धरती से हिन्सा की उठती हुई लपटों ने उनका दामन पकड़ लिया और वह वहीं धूनी रमाकर बैठ गये, दिल में यह ठान कर बैठ गये कि राजधानी में हिन्सा का जो खेल खेला जा रहा है उसे रोक कर ही साँस लेंगे,

गांधी जी के इस लगातार जतन और उनके आखिरी व्रत ने एक बार फिर लड़ने वालों को शान्ति के मन्दिर में इकट्ठा कर दिया और उस राजनीत की सफलता का एलान कर दिया जिस पर धर्म का फ़रिश्ता अपने परों का साया किये हुए था. गांधी जी की यह सफलता सच्चे धर्म के विरोधी न देख सके. उन्हें अपने पैरों के नीचे से धरती सरकती दिखाई देने लगी. इस लिये उनमें से एक पापी ने प्रार्थना के लिये जाते वक़्त गांधी जी की छाती को रिवाल्वर की गोलियों से छेद दिया. यह समझकर हिन्दुस्तान के बाप को शहीद कर दिया कि अब राम राज का सपना पूरा न होगा.

کر دیا اور کچھ دنوں کے لئے ہمارے سورگ کے سمان دیش کو نرک بنا دیا۔

شانتی کے دیوتا گاندھی جی کے لئے یہ ہنسا، یہ مارکاٹ، یہ بیگناہوں پر اتیاچار برداشت کے باہر تھے۔ ان کے دل اور دماغ کو بے چین کرنے والے۔ انھوں نے ان کے مٹانے کے لئے اپنی جان کی بازی لگا دی۔ بڑھاپے میں جوانوں کی شکتی رکھنے والے مہاتما نے نواکھالی، کلکتہ، بہار میں گھوم گھوم کر شانتی کا پرچار کیا اور امن قائم کر دیا۔

اس کے بعد گاندھی جی پنجاب میں بھٹکے ہوئے انسانوں کو انسانیت کی راہ دکھانے اور امن قائم کرنے کے لئے جانے والے ہی تھے کہ دلی کی دھرتی سے ہنسا کی اٹھتی ہوئی لپٹوں نے ان کا دامن پکڑ لیا اور وہ وہیں دھونی رما کر بیٹھ گئے، دل میں یہ ٹھان کر بیٹھ گئے کہ راجدھانی میں ہنسا کا جو کھیل کھیلا جا رہا ہے اُسے روک کر ہی سانس لیں گے۔

گاندھی جی کے اس لگاتار جتن اور ان کے آخری برت نے ایک بار پھر لڑنے والوں کو شانتی کے مندر میں اکٹھا کر دیا اور اس راج نیت کی سپھلتا کا اعلان کر دیا جس پر دھرم کا فرشتہ اپنے پروں کا سایہ کئے ہوئے تھا۔ گاندھی جی کی یہ سپھلتا سچے دھرم کے ورودھی نہ دیکھ سکے۔ انھیں اپنے پیروں کے نیچے سے دھرتی سرکتی دکھائی دینے لگی۔ اس لئے ان میں سے ایک پاپی نے پرارتھنا کے لئے جاتے وقت گاندھی جی کی چھاتی کو ریوالور کی گولیوں سے چھید دیا۔ یہ سمجھ کر ہندستان کے باپ کو شہید کر دیا کہ اب رام راج کا سپنا پورا نہ ہوگا۔

फ़ासिज़्म का राज रहेगा, पूँजीवादियों का बोलबाला होगा, कम गिनत जातियाँ दुखी रहेंगी और एक कलचर का राग अलापने वालों की मुराद पूरी होगी. लेकिन क्या सचमुच वह पापी अपने घिनौने काम में सफल हुआ ? क्या गांधी जी के धार्मिक प्रचार को, इन्सानियत को ऊपर उठाने वाले आदर्शों को इस गन्दे काम से कोई नुक़सान पहुँचा ? बल्कि गांधी जी की क़ुरबानी के बाद उनके मिशन में नई जान आ गई. उनके ख़ून ने कितने दिलों की सियाही धो दी, कितनों की आँखें खोल दीं. हिन्दुस्तान में मार काट बन्द हो गई, साम्प्रदायिकता ने दम तोड़ दिया. गांधी जी को अपना दुश्मन समझने वालों ने भी अपना सबसे बड़ा दोस्त समझ कर उनकी मौत पर आँसू बहाये. हिन्दुस्तानियों ने समझ लिया कि पंजाब का बदला यहाँ लेना भारी पाप है. इससे हिन्दुस्तानियों को ही घाटा होगा और दुनिया उन पर हँसेगी.

आज अमन और शान्ति के देवता को हमसे विदा हुए सवा साल हो रहे हैं. अभी हमारे दिल और दिमाग़ में अगरचे पूरी सफ़ाई नहीं आई, अभी हमारे विचारों में कुछ कुछ ज़हर भी मौजूद है, दम तोड़ती हुई फ़िरक़ापरस्ती अब भी कहीं कहीं सर उठाती है लेकिन लोगों में अपने स्वागत के लिये जोश न देखकर फिर मुँह छिपा लेती है. वह दिन दूर नहीं जब हम इस मनहूस फ़िरक़ापरस्ती को बिलकुल मार डालेंगे और हमारी समझ में आ जायगा कि गांधी जी ने हमको जो रास्ता बताया वही ठीक है और उसी रास्ते पर चल कर हमें कामयाबी होगी.

فاشزم کا راج رہے گا، پونجی وادیوں کا بول بالا ہوگا، کم گنت جاتیاں دکھی رہیں گی اور ایک کلچر کا راگ الاپنے والوں کی مُراد پوری ہوگی. لیکن کیا سچ مچ وہ پاپی اپنے گھناؤنے ایکشن میں سپھل ہوا؟ کیا گاندھی جی کے دھارمک پرچار کو، انسانیت کو اوپر اٹھانے والے آدرشوں کو اس گندے کام سے کوئی نقصان پہنچا؟ بلکہ گاندھی جی کی قربانی کے بعد ان کے مشن میں نئی جان آ گئی. ان کے خون نے کتنے دلوں کی سیاہی دھو دی، کتنوں کی آنکھیں کھول دیں. ہندوستان میں مار کاٹ بند ہو گئی، سامپردائکتا نے دم توڑ دیا. گاندھی جی کو اپنا دشمن سمجھنے والوں نے بھی اپنا سب سے بڑا دوست سمجھ کر ان کی موت پر آنسو بہائے. ہندوستانیوں نے سمجھ لیا کہ پنجاب کا بدلہ یہاں لینا بھاری پاپ ہے. اس سے ہندوستانیوں کو ہی گھاٹا ہوگا اور دنیا ان پر ہنسے گی.

آج امن اور شانتی کے دیوتا کو ہم سے ودا ہوئے سوا سال ہو رہے ہیں. ابھی ہمارے دل اور دماغ میں اگرچہ پوری صفائی نہیں آئی، ابھی ہمارے وچاروں میں کچھ کچھ زہر بھی موجود ہے، دم توڑتی ہوئی فرقہ پرستی اب بھی کہیں کہیں سر اٹھاتی ہے لیکن لوگوں میں اپنے سواگت کے لئے جوش نہ دیکھ کر پھر منہ چھپا لیتی ہے. وہ دن دور نہیں جب ہم اس منحوس فرقہ پرستی کو بالکل مار ڈالیں گے اور ہماری سمجھ میں آ جائے گا کہ گاندھی جی نے ہم کو جو راستہ بتایا وہی ٹھیک ہے اور اسی راستے پر چل کر ہمیں کامیابی ہوگی.

हमारी नई ज़िम्मेदारी

(भाई श्री कृष्णदास)

अखिल भारतीय हिन्दी साहित्य सम्मेलन का मेरठ अधिवेशन देखने जब मैं गया था उस समय दिल में बहुत जोश था और मैं यह आशा लगाये हुए था कि इस अधिवेशन के बाद देश के सामने राष्ट्र भाषा का सवाल बहुत सीधा, सादा और आसान बन कर आयेगा. मेरठ पहुँचकर और वहाँ चार रोज रह कर जो मैंने देखा उससे काफी सबक सीखा जा सकता है. मेरे जोश को ठंडा कर देने के लिये वहाँ काफी सामान था.

मेरठ अधिवेशन में जो सबसे बढ़कर अचम्भे की बात देखने में आई वह थी हिन्दी का समर्थन उन लोगों के जरिये जो न हिन्दी अच्छी तरह बोल सकते थे, न पढ़ सकते थे और न लिख सकते थे. उन लोगों ने हिन्दी को राष्ट्र भाषा का पद दिलाने के लिये इतना उत्साह क्यों दिखाया ? ऐसे लोगों में जो नेता थे उनकी बात छोड़िये. साहित्य के मैदान को राजनैतिक दाँव पेच का अखाड़ा बनाने वाले इन नेताओं को भूल जाना ही अच्छा होगा वरना इनके चक्कर में फँसकर हम खुद गुमराह हो जायेंगे. मगर उनमें अधिकतर लोग अच्छी नीयत के साथ अपनी बातें कह रहे थे. उनकी बातों में काफी सार था. वह लोग बारबार हिन्दुस्तान की सांस्कृतिक एकता पर जोर दे रहे थे. उनका कहना था कि दूसरी

ہماری نئی ذمے داری

(بھائی کرشن داس)

اکھل بھارتیہ ہندی ساہتیہ سمیلن کا میرٹھ ادھویشن دیکھنے جب میں گیا تھا اس سمے دل میں بہت جوش تھا اور میں یہ آشا لگائے ہوئے تھا کہ اس ادھویشن کے بعد دیش کے سامنے راشٹر بھاشا کا سوال بہت سیدھا، سادا اور آسان بن کر آئے گا۔ میرٹھ پہنچکر اور وہاں چار روز رہ کر جو میں نے دیکھا اس سے کافی سبق سیکھا جا سکتا ہے۔ میرے جوش کو ٹھنڈا کر دینے کے لئے وہاں کافی سامان تھا۔

میرٹھ ادھویشن میں جو سب سے بڑھ کر اچنبھے کی بات دیکھنے میں آئی وہ تھی ہندی کا سمرتھن ان لوگوں کے ذریعے جو نہ ہندی اچھی طرح بول سکتے تھے نہ پڑھ سکتے تھے اور نہ لکھ سکتے تھے۔ ان لوگوں نے ہندی کو راشٹر بھاشا کا پد دلانے کے لئے اتنا اتساہ کیوں دکھایا؟ ایسے لوگوں میں جو نیتا تھے ان کی بات چھوڑیئے۔ ساہتیہ کے میدان کو راج نیتک داؤں پیچ کا اکھاڑا بنانے والے ان نیتاؤں کو بھول جانا ہی اچھا ہوگا ورنہ ان کے چکر میں پھنسکر ہم خود گمراہ ہو جائیں گے۔ مگر ان میں ادھکتر لوگ اچھی نیت کے ساتھ اپنی باتیں کہہ رہے تھے۔ ان کی باتوں میں کافی سار تھا۔ یہ لوگ بار بار ہندستان کی سانسکرتک ایکتا پر زور دے رہے تھے۔ ان کا کہنا تھا کہ دوسری

ज़बानों के लोग जब एक दूसरे से मिलते हैं, बातचीत करते हैं तो वह एक सीधी सादी ज़बान इस्तेमाल करते हैं. जो शब्द आसानी से ज़बान पर आ जाते हैं उन्हीं को वह बोलते हैं. अपने मन की बात कहने के लिये वह शब्द-कोष खोलकर नहीं पढ़ने लगते. उन्होंने यह भी कहा कि वही भाषा जिसे अधिकतर लोग आसानी से बोल और समझ लेते हैं हमारी राष्ट्रभाषा का आधार है. कई आदमियों ने यह भी कहा कि हमारी राष्ट्रभाषा को जल्दी से जल्दी अँग्रेज़ी की जगह लेनी है. उसे किसी हिन्दुस्तान की ज़बान से दुश्मनी नहीं है बल्कि वह तो तमाम हिन्दुस्तानी ज़बानों के साधारण शब्दों को मिलकर ही बन सकती है.

इस तरह के विचार रखने वाले हिन्दी या हिन्दुस्तानी के नाम पर होने वाले झगड़ों से अपने को अलग रखकर बोल रहे थे. मगर कुछ ऐसे भी लोग थे जो हिन्दी ही नहीं संस्कृत-निष्ठ हिन्दी को राष्ट्रभाषा बनाने पर ज़ोर दे रहे थे. यह लोग सबसे अधिक संख्या में थे और इन्हीं के हाथों में सम्मेलन की बागडोर थी. इनके भाषणों का सार यह था कि संस्कृत-निष्ठ-हिन्दी ही राष्ट्र-भाषा बन सकती है. यह लोग सीधे सीधे उर्दू-विरोधी थे. इतना ही नहीं, इनके तर्क को आगे बढ़ाया जाय तो यह सीधे सीधे हिन्दी साम्राज्यवाद के समर्थक पाये जायेंगे. यहाँ मैं दो मिसालें दूँगा.

पंडित बालकृष्ण शर्मा का एक प्रस्ताव विषय निर्वाचिनी समिति (Subjects Committee) में इस अर्थ का आया कि हिन्दुस्तान की सारी यूनिवर्सिटियों में ऊँची पढ़ाई हिन्दी के ज़रिये हो. इस

زبانوں کے لوگ جب ایک دوسرے سے ملتے ہیں، بات چیت کرتے ہیں تو وہ ایک سیدھی سادی زبان استعمال کرتے ہیں۔ جو شبد آسانی سے زبان پر آجاتے ہیں انھیں کو وہ بولتے ہیں۔ اپنے من کی بات کہنے کے لئے وہ شبد کوش کھول کر نہیں پڑھنے لگتے۔ انھوں نے یہ بھی کہا کہ یہی بھاشا جسے ادھکتر لوگ آسانی سے بول اور سمجھ لیتے ہیں ہماری راشٹر بھاشا کا آدھار ہے۔ کئی آدمیوں نے یہ بھی کہا کہ ہماری راشٹر بھاشا کو جلدی سے جلدی انگریزی کی جگہ لینی ہے۔ اسے کسی ہندستان کی زبان سے دشمنی نہیں ہے بلکہ وہ تو تمام ہندستانی زبانوں کے سادھارن شبدوں کو ملا کر ہی بن سکتی ہے۔

اس طرح کے وچار رکھنے والے ہندی یا ہندستانی کے نام پر ہونے والے جھگڑوں سے اپنے کو الگ رکھ کر بول رہے تھے۔ مگر کچھ ایسے بھی لوگ تھے جو ہندی ہی نہیں سنسکرت نشٹھ ہندی کو راشٹر بھاشا بنانے پر زور دے رہے تھے۔ یہ لوگ سب سے ادھک سنکھیا میں تھے اور انھیں کے ہاتھوں میں سمیلن کی باگ ڈور تھی۔ ان کے بھاشنوں کا سار یہ تھا کہ سنسکرت نشٹھ ہندی ہی راشٹر بھاشا بن سکتی ہے۔ یہ لوگ سیدھے سیدھے اردو ورودھی تھے۔ اتنا ہی نہیں، ان کے ترک کو آگے بڑھایا جائے تو یہ سیدھے سیدھے ہندی سامراجیہ واد کے سمرتھک پائے جائیں گے۔ یہاں میں دو مثالیں دوں گا۔

پنڈت بال کرشن شرما کا ایک پرستاؤ وشے نروچنی سمتی [illegible] میں اس ارتھ کا آیا کہ ہندستان کی ساری یونیورسٹیوں میں اونچی [illegible]

…में वह बहुत घबराये. उन्हें यह विश्वास नहीं था कि अगर यह प्रस्ताव सम्मेलन में पास हो गया तो वह उसे अपने सूबे के लोगों से मनवा लेंगे.

इस प्रस्ताव का बहुत ज़ोरदार विरोध महापण्डित राहुल सांकृत्यायन ने किया. भदन्त आनन्द कौसल्यायन ने इसे हिन्दी का साम्राज्यवाद बताया और कहा कि इससे हिन्दी की उन्नति नहीं, हिन्दी का नाश होगा. इस ज़ोरदार विरोध के बाद यह प्रस्ताव वापस ले लिया गया और सम्मेलन दो विरोधी पार्टियों में बँट जाने से बच गया.

इसी तरह सम्मेलन के पण्डाल में लेक्चर देकर हिन्दी का समर्थन करते करते सुश्री श्रद्धामाता ने कहा, हिन्दी नहीं, संस्कृत-निष्ठ हिन्दी भी नहीं, बल्कि देव वाणी संस्कृत हिन्दुस्तान की राष्ट्र-भाषा होनी चाहिये. उन्होंने यह भी कहा कि वह तो उस दिन का सपना देख रही हैं जब कि संस्कृत अन्तर्राष्ट्रीय भाषा का पद पायेगी.

श्रद्धामाता की बात सुनकर 'भारती' को राष्ट्र-भाषा बनाने वाले भी चौंक उठे, हिन्दी वालों की तो बात ही न्यारी है. अन्त में लोगों की साँस ठीक तरह तब चलने लगी जब श्रद्धा माता ने कहा— "फ़िलहाल मुल्क की हालत देखते हुए संस्कृत गर्भित हिन्दी को ही राष्ट्र-भाषा मान लेना चाहिये."

इस भाषण के बाद ही स्वागत समिति के प्रधान ने एलान किया कि, "अब जल्से की कारवाई ख़त्म होती है."

सम्मेलन में सबसे अच्छी और समझ में आने लायक बात

…سے بہت گھبرائے. انہیں یہ وشواس نہیں تھا کہ اگر یہ پرستاؤ سمیلن میں پاس ہو گیا تو وہ اسے اپنے صوبے کے لوگوں سے منوا لیں گے.

اس پرستاؤ کا بہت زوردار ورودھ مہاپنڈت راہل سانکرتیاین نے کیا. بھدنت آنند کوسلیاین نے اسے ہندی کا سامراجیہ واد بتایا اور کہا کہ اس سے ہندی کی انتی نہیں، ہندی کا ناش ہوگا. اس زوردار ورودھ کے بعد وہ پرستاؤ واپس لے لیا گیا اور سمیلن دو ورودھی پارٹیوں میں بٹ جانے سے بچ گیا.

اسی طرح سمیلن کے پنڈال میں لیکچر دے کر ہندی کا سمرتھن کرتے کرتے شری شردھا ماتا نے کہا، ہندی نہیں، سنسکرت نشٹھ ہندی بھی نہیں، بلکہ دیو وانی سنسکرت ہندستان کی راشٹر بھاشا ہونی چاہیے. انہوں نے یہ بھی کہا کہ وہ تو اس دن کا سپنا دیکھ رہی ہیں جب کہ سنسکرت انتر راشٹریہ بھاشا کا پد پاوے گی.

شردھا ماتا کی بات سن کر 'بھارتی' کو راشٹر بھاشا بنانے والے بھی چونک اٹھے، ہندی والوں کی تو بات ہی نیاری ہے. انت میں لوگوں کی سانس ٹھیک طرح تب چلنے لگی جب شردھا ماتا نے کہا "فی الحال ملک کی حالت دیکھتے ہوئے سنسکرت گربھت ہندی کو ہی راشٹر بھاشا مان لینا چاہیے."

اس بھاشن کے بعد ہی سواگت سمیتی کے پردھان نے اعلان کیا کہ، "اب ضابطے کی کارروائی ختم ہوتی ہے."

سمیلن میں سب سے اچھی اور سمجھ میں آنے لائق بات

मुझे [illegible] ठक्कर बापा की लगी. उन्होंने बड़ी खूबी के साथ समझाया कि मुल्क के सामने सवाल यह नहीं है कि कौन सी हिन्दुस्तानी भाषा दूसरी हिन्दुस्तानी भाषा की जगह हथिया ले, बल्कि सवाल यह है कि कौन सी भाषा अँग्रेज़ी की जगह ले और तमाम हिन्दुस्तानी उसे आसानी के साथ बोल और लिख सकें. उन्होंने कहा अगर ऐसा न होगा तो देश का सारा काम और उसकी सारी तरक़्क़ी रुक जायेगी. इसलिये हमें इसी बात के लिये ज़ोर देना है और ऐसी कोशिश करनी है कि एक भाषा के ज़रिये जल्दी से जल्दी हम सारे देश की जनता को एक धागे में बाँध सकें.

हिन्दी साहित्य सम्मेलन के पण्डाल में होने वाली सारी कार-वाई पर एक नज़र दौड़ाने से दो बातें साफ़ नज़र आईं. एक तो यह कि सभी लोग इस बात की ज़रूरत महसूस कर रहे हैं कि जल्दी से जल्दी अँग्रेज़ी की जगह एक ऐसी ज़बान ले ले जो आसानी से देश भर में बोली और समझी जा सके. मगर इस तरह की ज़बान के बनाने या उसका रूप निश्चित करने के लिये उनकी निगाहें जनता की ओर न होकर सरकार और सरकार में काम करने वाले बाअसर लोगों की ओर लगी हुई हैं. सम्मेलन में सूबाई वज़ारतों और नेहरू मंत्रिमण्डल को बारबार याद किया गया मगर उस जनता का नाम गंभीरता के साथ शायद ही कभी लिया गया हो जिसके लिये राष्ट्रीय ज़बान निकालने या बनाने की बातें ज़ोरों से की जा रही थीं. दूसरी बात [illegible] कि एक [illegible] ख़ास दल हिन्दी के नाम [illegible]

مجھے بہت ہی ٹھکر باپا کی لگی۔ انھوں نے بڑی خوبی کے ساتھ سمجھایا کہ ملک کے سامنے سوال یہ نہیں ہے کہ کون سی ہندستانی بھاشا دوسری ہندستانی بھاشا کی جگہ ہتھیا لے، بلکہ سوال یہ ہے کہ کون سی بھاشا انگریزی کی جگہ لے اور تمام ہندستانی اُسے آسانی کے ساتھ بول اور لکھ سکیں۔ انھوں نے کہا اگر ایسا نہ ہوگا تو دیش کا سارا کام اور اس کی ساری ترقی رُک جائے گی۔ اس لئے ہمیں اسی بات کے لئے زور دینا ہے اور ایسی کوشش کرنی ہے کہ ایک بھاشا کے ذریعے جلدی سے جلدی ہم سارے دیش کی جنتا کو ایک دھاگے میں باندھ سکیں۔

ہندی ساہتیہ سمیلن کے پنڈال میں ہونے والی ساری کارروائی پر ایک نظر ڈالنے سے دو باتیں صاف نظر آئیں۔ ایک تو یہ کہ سبھی لوگ اس بات کی ضرورت محسوس کر رہے ہیں کہ جلدی سے جلدی انگریزی کی جگہ ایک ایسی زبان لے لے جو آسانی سے دیش بھر میں بولی اور سمجھی جا سکے۔ مگر اس طرح کی زبان کے بنانے یا اس کا روپ نشچت کرنے کے لئے ان کی نگاہیں جنتا کی اور نہ ہو کر سرکار اور سرکار میں کام کرنے والے بااثر لوگوں کی اور لگی ہوئی ہیں۔ سمیلن میں صوبائی وزارتوں اور نہرو منتری منڈل کو بار بار یاد کیا گیا مگر اس جنتا کا نام گمبھیرتا کے ساتھ شاید ہی کبھی لیا گیا ہو جس کے لئے زبان کو نکالنے یا بنانے کی باتیں زوروں سے کی جا رہی تھیں۔ دوسری بات یہ کہ ایک [illegible] ہندی کے نام پر

किसी ऐसी भाषा को चाहता था जो संस्कृत के अधिक नजदीक हो चाहे वह आम जनता की जबान से भले ही बहुत दूर हो. ऐसे लोग जैसे ही हिन्दू सभाई विचारों के असर में बातें कर रहे थे और उनके भाषणों में बार बार 'हिन्दी, हिन्दू, हिन्दुस्तान' की भावना ऊपर उभर आती थी. एक छोटा सा दल उन लोगों का था जो सचमुच बहुत गम्भीरता के साथ इस मसले पर ग़ौर करते थे. इनकी बातों में मजबूती थी, गहराई थी और तफसील के साथ सवाल के हर पहलू पर ग़ौर करने की ओर इनका ध्यान भी था. राहुल जी ऐसे लोगों के अगुआ थे.

हिन्दुस्तानी के समर्थकों के साथ किसी भी तरह के समझौते की आशा मुझे मेरठ में दिखाई नहीं दी. मुझे लगा कि हिन्दी के यह कार्यकर्ता अब अगल बगल, ऊपर-नीचे किसी ओर नहीं देखेंगे और अपनी नाक की सीध में चले जायेंगे. समझौते की भावना की जगह जीत की इच्छा ने ले ली थी. यह इच्छा खतरनाक थी. क्योंकि शुरू में यह जीत हिन्दुस्तानी या उर्दू के खिलाफ होकर भी आगे चल कर सभी सूबाई जबानों के खिलाफ जा पड़ती. नतीजे में सभी सूबाई जबानें बग़ावत का झण्डा बुलन्द करने लग जातीं. हिन्दी-हिन्दुस्तानी का झगड़ा तो एक तरफ़, हिन्दी और दीगर सूबाई जबानों का झगड़ा सामने आ खड़ा होता और राष्ट्रभाषा-हिन्दी या हिन्दुस्तानी की जगह अंग्रेजी ही रह जाती.

मगर मेरठ के इजलास के बाद मालूम होता है लोगों ने ज्यादा गहराई से इस मसले पर ग़ौर किया है. डा० राजेन्द्र प्रसाद, पंडित जवाहर लाल नेहरू और दूसरे लोगों ने अपने विचार सामने रखे.

کسی ایسی بھاشا کو چاہتا تھا جو سنسکرت کے ادھک نزدیک ہو چاہے وہ عام جنتا کی زبان سے بھلے ہی دور ہو۔ ایسے لوگ جیسے ہی ہندو سبھائی وچاروں کے اثر میں باتیں کر رہے تھے اور ان کے بھاشنوں میں بار بار 'ہندی، ہندو، ہندوستان' کی بھاونا اوپر ابھر آتی تھی۔ ایک چھوٹا سا دل ان لوگوں کا تھا جو سچ مچ بہت گمبھیرتا کے ساتھ اس مسئلے پر غور کرتے تھے۔ ان کی باتوں میں مضبوطی تھی، گہرائی تھی اور تفصیل کے ساتھ سوال کے ہر پہلو پر غور کرنے کی اور ان کا دھیان بھی تھا۔ راہل جی ایسے لوگوں کے اگوا تھے۔

ہندستانی کے سمرتھکوں کے ساتھ کسی بھی طرح کے سمجھوتے کی آشا مجھے میرٹھ میں دکھائی نہیں دی۔ مجھے لگا کہ ہندی کے یہ کاریہ کرتا اب اگل بغل، اوپر نیچے کسی اور نہیں دیکھیں گے اور اپنی ناک کی سیدھ میں چلے جائیں گے۔ سمجھوتے کی بھاونا کی جگہ جیت کی اچھا نے لے لی تھی۔ یہ اچھا خطرناک تھی۔ کیوں کہ شروع میں یہ جیت ہندستانی یا اردو کے خلاف ہو کر بھی آگے چل کر سبھی صوبائی زبانوں کے خلاف جا پڑتی۔ نتیجے میں سبھی صوبائی زبانیں بغاوت کا جھنڈا بلند کرنے لگ جاتیں۔ ہندی ہندستانی کا جھگڑا تو ایک طرف، ہندی اور دیگر صوبائی زبانوں کا جھگڑا سامنے آ کھڑا ہوتا اور راشٹر بھاشا ہندی یا ہندستانی کی جگہ انگریزی ہی رہ جاتی۔

مگر میرٹھ کے اجلاس کے بعد معلوم ہوتا ہے لوگوں نے زیادہ گہرائی سے اس مسئلے پر غور کیا ہے۔ ڈاکٹر راجندر پرشاد، پنڈت جواہر لال نہرو اور دوسرے لوگوں نے اپنے وچار سامنے رکھے۔

जयपुर में, कांग्रेस के अधिवेशन में भी यह सवाल साफ साफ सामने आया. उसके बाद जवाहर लाल जी के बयान भी छपे. इसी समय वर्धा में दोनों विचारों के लोगों की एक बैठक हुई. वर्धा में भी कुछ हुआ वह तफसील के साथ अखबारों में छप चुका है. वहाँ पर दोनों तरफ के लोगों ने कहा कि जल्दी से जल्दी इस सवाल पर समझौता करके आखिरी फैसला कर लेना चाहिये. बिचवाई करने के लिये सभी लोगों ने डाक्टर राजेन्द्र प्रसाद का नाम मंजूर किया. हमें यही उम्मीद करना चाहिये कि जल्द ही हिन्दी और हिन्दुस्तानी के समर्थक आपस में समझौता कर लेंगे और जबान के सवाल को लेकर जो कड़ुवाहट फैलती जा रही है वह खत्म हो जायेगी.

सुना है, दिल्ली में, कुछ ही दिनों में, शासन विधान के तरजुमा के सम्बन्ध में विशेषज्ञों की समिति (माहिरों की कमेटी) डा० राजेन्द्र प्रसाद की सदारत में मिलने वाली है. आशा है, जहाँ तक इस खास तरजुमे का सवाल है, आपसी समझौते में किसी तरह की दिक्कत न होगी. अगर ऐसा हुआ तो आगे के लिये रास्ता खुल जायगा और राष्ट्र भाषा के बनाने का जो मसला खटाई में पड़ा हुआ है वह धीरे धीरे सुलझने लगेगा.

हमें जरूरत है ऐसे विचारकों और नेताओं की जो अपनी आँखों पर से साम्प्रदायिकता का चश्मा उतार चुके हैं और जो भाषा और साहित्य के बनाने के सवाल को जनता के फायदे के खयाल से सोचते हैं. इस समय तमाम सूबाई जबानें अपना अपना अधिकार माँग रही हैं. उन्हें उनके अधिकार मिलने चाहियें [illegible]

جے پور میں، کانگریس کے ادھیویشن میں بھی یہ سوال صاف صاف سامنے آیا۔ اس کے بعد جواہر لال جی کے بیان بھی چھپے۔ اسی سمے وردھا میں دونوں وچاروں کے لوگوں کی ایک بیٹھک ہوئی۔ وردھا میں جو کچھ ہوا وہ تفصیل کے ساتھ اخباروں میں چھپ چکا ہے۔ وہاں پر دونوں طرف کے لوگوں نے کہا کہ جلدی سے جلدی اس سوال پر سمجھوتا کر کے آخری فیصلہ کر لینا چاہئے۔ بچوائی کرنے کے لئے سبھی لوگوں نے ڈاکٹر راجندر پرساد کا نام منظور کیا۔ ہمیں یہی امید کرنا چاہئے کہ جلد ہی ہندی اور ہندستانی کے سمرتھک آپس میں سمجھوتا کر لیں گے اور زبان کے سوال کو لیکر جو کڑواہٹ پھیلتی جا رہی ہے وہ ختم ہو جائے گی۔

سنا ہے دلی میں، کچھ ہی دنوں میں، شاسن ودھان کے ترجمے کے سمبندھ میں [illegible] کی سمتی (ماہروں کی کمیٹی) ڈاکٹر راجندر پرساد کی صدارت میں ملنے والی ہے۔ آشا ہے، جہاں تک اس خاص ترجمے کا سوال ہے، آپسی سمجھوتے میں کسی طرح کی دقت نہ ہوگی۔ اگر ایسا ہوا تو آگے کے لئے راستہ کھل جائے گا اور راشٹر بھاشا کے بنانے کا جو مسئلہ [illegible] وہ دھیرے دھیرے سلجھنے لگے گا۔

ہمیں ضرورت ہے ایسے وچارکوں اور نیتاؤں کی جو اپنی آنکھوں پر سے سامپردائکتا کا چشمہ اتار چکے ہیں اور جو بھاشا اور ساہتیہ کے بنانے کے سوال کو جنتا کے فائدے کے خیال سے سوچتے ہیں۔ اس سمے تمام صوبائی زبانیں اپنا اپنا ادھیکار مانگ رہی ہیں۔ انہیں ان کے ادھیکار ملنے چاہئیں۔ مگر ساتھ ہی تمام صوبائی زبانوں [illegible]

एक दूसरे से बाँधने के लिये जिस राष्ट्रभाषा की सबसे अधिक जरूरत है उसी की कल्पना के खिलाफ इन्हीं सूबाई जबानों की ओर से बग़ावत के झण्डे उठ रहे हैं. यह बात खतरनाक है. मगर इसका हल क्या है? सिर्फ उन जबानों के हामियों को पिछड़ा हुआ, दक़ियानूसी, कट्टरपंथी वग़ैरह कह देने से छुट्टी नहीं मिलेगी. उनकी अपनी तरक़्क़ी की मांग तो जायज़ मांग है और हमें खुलकर उनका समर्थन करना होगा. मगर साथ ही हमें ऐसी राष्ट्र-भाषा भी बनानी होगी जिसे वह खुशी खुशी मंजूर कर लें. भाषा के मामले में जोर-जबरदस्ती और जल्दी करना खतरे से खाली नहीं है. दुनिया में इस तरह की मिसालों की कमी नहीं है जब कि भाषा के सवाल पर आपसी एकता टूट गई और अपने भी बेगाने हो गये. हिन्दुस्तान ने अब तक काफी नुक़सान उठा लिया है और उसे अपना हर क़दम फूँक-फूँक कर रखना होगा.

आपसी समझौते की जो ज़मीन वर्षों में तैयार हुई है उसे हमें मजबूत करना है. ऐसी ताक़तें जो हमें आपस में मिलने से रोकती हैं, खतरनाक हैं, और हमें इनका मुक़ाबला सामने आकर करना होगा. ऐसी ताक़तें जो हमें आपस में मिलाती हैं हमें उन्हें ज्यादा से ज्यादा मजबूत करना होगा. इन्हीं के सहारे हम एक क़ौमियत और एक देश के नारे के जनवादी पहलू को भी मजबूत कर सकेंगे. एक जाति, एक भाषा और एक देश का नारा खुद कितना खतरनाक है इसकी मिसाल पिछली लड़ाई है. मगर, सब जातियाँ खुद ही मिल जुल कर एक हिन्दुस्तानी जाति बन जायें, सब भाषायें

ایک دوسرے سے باندھنے کے لئے جس راشٹر بھاشا کی بہت ضرورت ہے اسی کی کلپنا کے خلاف انہیں صوبائی زبانوں کی طرف سے بغاوت کے جھنڈے اٹھ رہے ہیں. یہ بات خطرناک ہے. مگر اس کا حل کیا ہے؟ صرف ان زبانوں کے حمایتیوں کو پچھڑا ہوا، دقیانوسی، کٹر پنتھی وغیرہ کہہ دینے سے چھٹی نہیں ملے گی. ان کی اپنی ترقی کی مانگ تو جائز مانگ ہے اور ہمیں کھل کر ان کا سمرتھن کرنا ہوگا. مگر ساتھ ہی ہمیں ایسی راشٹر بھاشا بھی بنانی ہوگی جسے وہ خوشی خوشی منظور کریں. بھاشا کے معاملے میں زور زبردستی اور جلدی کرنا خطرے سے خالی نہیں ہے. دنیا میں اس طرح کی مثالوں کی کمی نہیں ہے جب کہ بھاشا کے سوال پر آپسی ایکتا ٹوٹ گئی اور اپنے بھی بیگانے ہو گئے. ہندوستان نے اب تک کافی نقصان اٹھا لیا ہے اور اسے اپنا ہر قدم پھونک پھونک کر رکھنا ہوگا.

آپسی سمجھوتے کی جو زمین وردھا میں تیار ہوئی ہے اسے ہمیں مضبوط کرنا ہے. ایسی طاقتیں جو ہمیں آپس میں ملنے سے روکتی ہیں، خطرناک ہیں، اور ہمیں ان کا مقابلہ سامنے آکر کرنا ہوگا. ایسی طاقتیں جو ہمیں آپس میں ملاتی ہیں ہمیں انہیں زیادہ سے زیادہ مضبوط کرنا ہوگا. انہیں کے سہارے ہم ایک قومیت اور ایک دیش کے نعرے کے جنوادی پہلو کو بھی مضبوط کر سکیں گے. ایک جاتی، ایک بھاشا اور ایک دیش کا نعرہ خود کتنا خطرناک ہے اس کی مثال پچھلی لڑائی ہے. مگر، سب جاتیاں خود ہی مل جل کر ایک ہندوستانی جاتی بن جائیں، سب بھاشائیں

अगर मिलकर एक हिन्दी या हिन्दुस्तानी भाषा बना दें और जब सचमुच एक देश की कल्पना आँखों के सामने आवे, तब ही हम अपनी आज़ादी पसन्द जनवादी परम्परा की जय बोल सकेंगे. इसके पहिले लम्बी-लम्बी बातें करना कोरी बकवास है.

मुस्लिम देशभक्त

लेखक श्री रतन लाल बंसल

पिछले बरसों में अंग्रेज़ों के इशारे पर हमारे देश में इस बात का काफ़ी प्रचार किया गया कि हिन्दुस्तान के मुसलमानों ने हिन्दुस्तान की आज़ादी की लड़ाई में कभी हिस्सा नहीं लिया. इस प्रचार से जो ज़हर फैला, उसका नतीजा हमारे सामने है. आज़ादी की लड़ाई के पिछले दौर में मुसलमान जनता जिस तरह उससे दूर दूर रही और हिन्दू जिस तरह आज हर एक मुसलमान को देश का दुश्मन मान बैठे हैं, यह सब इसी प्रचार का नतीजा है.

लेकिन यह किताब इस ग़लत-फ़हमी को मिटाने में काफ़ी मदद कर सकती है. इसमें उन मुसलमान देशभक्तों का इतिहास है, जिन्होंने अंग्रेज़ों के आते ही उनको यहाँ से हटाने की कोशिशें शुरू कर दी थीं. उनकी क़ुरबानियों की कहानियाँ आपके दिलों को जोश से भर देंगी. त्योहारों के ऊपर मुसलमान भाई अपने हिन्दू दोस्तों को और हिन्दू अपने मुसलमान दोस्तों को यह किताब भेंट कर सकते हैं. यह किताब हिन्दी उर्दू दोनों लिखावटों में मिल सकती है.

सुन्दर जिल्द के साथ किताब का दाम सिर्फ़ एक रुपया बारह आने फ़ी किताब है. महसूल डाक गाहक के ज़िम्मे.

मैनेजर—'नया हिन्द' ४८, बाई का बाग़, इलाहाबाद.

اگر مل کر ایک ہندی یا ہندستانی بھاشا بنا دیں اور جب سچ مچ ایک دیش کی کلپنا آنکھوں کے سامنے آوے، تب ہی ہم اپنی آزادی پسند جنوادی پرمپرا کی جے بول سکیں گے۔ اسکے پہلے لمبی لمبی باتیں کرنا کوری بکواس ہے۔

مسلم دیش بھکت

(لیکھک شری رتن لال بنسل)

پچھلے برسوں میں انگریزوں کے اشارے پر ہمارے دیش میں اس بات کا کافی پرچار کیا گیا کہ ہندستان کے مسلمانوں نے ہندستان کی آزادی کی لڑائی میں کبھی حصہ نہیں لیا۔ اس پرچار سے جو زہر پھیلا، اس کا نتیجہ ہمارے سامنے ہے۔ آزادی کی لڑائی کے پچھلے دور میں مسلمان جنتا جس طرح اس سے دور دور رہی اور ہندو جس طرح آج ہر ایک مسلمان کو دیش کا دشمن مان بیٹھے ہیں، وہ سب اسی پرچار کا نتیجہ ہے۔

لیکن یہ کتاب اس غلط فہمی کو مٹانے میں کافی مدد کر سکتی ہے۔ اس میں ان مسلمان دیش بھکتوں کا اتہاس ہے، جنھوں نے انگریزوں کے آتے ہی ان کو یہاں سے ہٹانے کی کوششیں شروع کر دی تھیں۔ ان کی قربانیوں کی کہانیاں آپ کے دلوں کو جوش سے بھر دیں گی۔ تہواروں پر مسلمان بھائی اپنے ہندو دوستوں کو اور ہندو اپنے مسلمان دوستوں کو یہ کتاب بھینٹ کر سکتے ہیں۔ یہ کتاب ہندی اردو دونوں لکھاوٹوں میں مل سکتی ہے۔

سندر جلد کے ساتھ کتاب کا دام صرف ایک روپیہ بارہ آنے فی کتاب ہے۔ محصول ڈاک گاہک کے ذمے۔

منیجر — نیا ہند، ۴۸، بائی کا باغ، الہ آباد

हिन्दू मुस्लिम कलचरी एकता की जड़ें

(डाक्टर सैयद महमूद)

देश के आज़ाद होने के साथ साथ एक मिली जुली हिन्दुस्तानी भाषा और मिली जुली हिन्दुस्तानी कलचर का सवाल हमारे सामने आ गया है. पर बहुत कम लोग जानते हैं कि पिछले एक हज़ार बरस के अन्दर जब नई मुस्लिम कलचर और इस हिन्दुस्तान की पुरानी कलचर, दोनों का इस मुल्क में संगम हुआ तब इन दोनों के मेल से एक मिली जुली हिन्दुस्तानी कलचर का रूप बनना शुरू हुआ और वही मिली जुली कलचर आज की हिन्दुस्तानी कलचर है.

अंगरेज़ी राज में हमारे अन्दर एक दूसरे से फट कर अलग अलग चलने की आदत बढ़ी और जान बूझकर बढ़ाई गई, यहाँ तक कि यह एक नया ख़याल पैदा हो गया कि हिन्दू और मुसलमान दो अलग अलग राष्ट्र या क़ौमें हैं. इससे जो तबाही और बरबादी हुई वह हम सब के सामने है. इस बरबादी से थोड़े दिनों के लिये हमारी आँखों पर और परदा पड़ गया. हम बेलाग होकर चीज़ों को सच्चाई से न देख सके. हम यह भी न देख सके कि मुसलमानों ने धीरे धीरे इस मुल्क की कलचर को किस तरह अपनाया और यह कलचर उनके पहनावे, उनकी भाषा, उनके

ہندو مسلم کلچری ایکتا کی جڑیں

(ڈاکٹر سید محمود)

ملک کے آزاد ہونے کے ساتھ ساتھ ایک ملی جلی ہندستانی بھاشا اور ملی جلی ہندستانی کلچر کا سوال ہمارے سامنے آگیا ہے. پر بہت کم لوگ جانتے ہیں کہ پچھلے ایک ہزار برس کے اندر جب نئی مسلم کلچر اور اس ہندستان کی پرانی کلچر، دونوں کا اس ملک میں سنگم ہوا تب ان دونوں کے میل سے ایک ملی جلی ہندستانی کلچر کا روپ بننا شروع ہوا اور وہی ملی جلی کلچر آج کی ہندستانی کلچر ہے.

انگریزی راج میں ہمارے اندر ایک دوسرے سے پھٹ کر الگ الگ چلنے کی عادت بڑھی اور جان بوجھ کر بڑھائی گئی. یہاں تک کہ یہ ایک نیا خیال پیدا ہو گیا کہ ہندو اور مسلمان دو الگ الگ راشٹر یا قومیں ہیں. اس سے جو تباہی اور بربادی ہوئی وہ ہم سب کے سامنے ہے. اس بربادی سے تھوڑے دنوں کے لئے ہماری آنکھوں پر پردہ پڑ گیا. ہم بے لاگ ہو کر چیزوں کو سچائی سے نہ دیکھ سکے. ہم یہ بھی نہ دیکھ سکے کہ مسلمانوں نے دھیرے دھیرے اس ملک کی کلچر کو کس طرح اپنایا اور یہ کلچر ان کے پہناوے، ان کی بھاشا، ان کے

हुनर और दस्तकारियों, उनकी रीत रिवाजों, यहाँ तक कि आये दिन की ज़िन्दगी के सब पहलुओं में किस तरह समा गई.

फिर भी यह देखकर ख़ुशी होती है और आगे के लिये कुछ हिम्मत बँधती है कि आख़िरकार लोगों को समझ आ रही है और लोग धीरे धीरे हिन्दुस्तानी कल्चर की बुनियादी एकता को समझते और उसकी क़द्र करते जा रहे हैं.

हमें पढ़ाया गया है कि मुसलमान विदेशी हमलावरों की तरह आये और इस मुल्क में जितने दिनों रहे, मुल्क के असली बाशिन्दों से हमेशा अलग अलग रहते रहे. यहाँ तक कहा जाता है कि मुसलमान और हिन्दू एक दूसरे से इतने अलग हैं और यहाँ के मुसलमानों की बाहर के मुल्कों के मुसलमानों से इतनी चीज़ें मिलती जुलती हैं कि यहाँ के मुसलमानों से यह उम्मीद ही नहीं की जा सकती कि वह हिन्दुस्तान की भलाई का कुछ भी ख़याल करेंगे. अब देखना चाहिये कि इतिहास हमें इस बारे में क्या बतलाता है.

जहाँ तक नस्ल का सवाल है, थोड़े से मुट्ठी भर आदमियों को छोड़कर हिन्दुस्तान के मुसलमान और हिन्दू दोनों एक ही नस्ल से हैं. अरब, तुर्की या ईरानी ख़ून का असर इस मुल्क में बहुत ही कम रह गया है. ग़ज़नवियों, ग़ौरियों, मुग़लों, तुर्कों और अफ़ग़ानों के साथ साथ बीच एशिया के कुछ क़बीले इस देश में आये थे. कोई सौ बरस या इससे कुछ अधिक उनकी औलाद ने इस देश के अलग अलग हिस्सों में राज किया. अब वह सब नस्लें लगभग बिलकुल मिट चुकी हैं. जो मुसलमान इस देश पर चढ़ाई करके

ہنر اور دستکاریوں، ان کی ریت رواجوں، یہاں تک کہ آئے دن کی زندگی کے سب پہلوؤں میں کس طرح سما گئی۔

پھر بھی یہ دیکھ کر خوشی ہوتی ہے اور آگے کے لئے کچھ ہمت بندھتی ہے کہ آخرکار لوگوں کو سمجھ آ رہی ہے اور لوگ دھیرے دھیرے ہندستانی کلچر کی بنیادی ایکتا کو سمجھتے اور اس کی قدر کرتے جا رہے ہیں۔

ہمیں پڑھایا گیا ہے کہ مسلمان ودیشی حملہ آوروں کی طرح آئے اور اس ملک میں جتنے دنوں رہے، ملک کے اصلی باشندوں سے ہمیشہ الگ تھلگ رہتے رہے۔ یہاں تک کہا جاتا ہے کہ مسلمان اور ہندو ایک دوسرے سے اتنے الگ ہیں اور یہاں کے مسلمانوں کی باہر کے ملکوں کے مسلمانوں سے اتنی چیزیں ملتی جلتی ہیں کہ یہاں کے مسلمانوں سے یہ امید ہی نہیں کی جا سکتی کہ وہ ہندستان کی بھلائی کا کچھ بھی خیال کریں گے۔ اب دیکھنا چاہیے کہ اتہاس ہمیں اس بارے میں کیا بتلاتا ہے۔

جہاں تک نسل کا سوال ہے، تھوڑے سے مٹھی بھر آدمیوں کو چھوڑ کر ہندستان کے مسلمان اور ہندو دونوں ایک ہی نسل سے ہیں۔ عرب، ترکی یا ایرانی خون کا اثر اس ملک میں بہت ہی کم رہ گیا ہے۔ غزنویوں، غوریوں، مغلوں، ترکوں اور افغانوں کے ساتھ ساتھ بیچ ایشیا کے کچھ قبیلے اس دیش میں آئے تھے۔ کوئی سو برس یا اس سے کچھ ادھک ان کی اولاد نے اس دیش کے الگ الگ حصوں میں راج کیا۔ اب وہ سب نسلیں لگ بھگ بالکل مٹ چکی ہیں۔ جو مسلمان اس دیش پر چڑھائی کر کے

आने के बाद यहाँ के करोड़ों रहने वालों में मिलकर समुन्दर में पानी की तरह घुल मिल गये. मुस्लिम युग के इतिहास में जिन कौमों, कबीलों और घरानों के नाम आते हैं, उनमें बहुत सों की याद तक आज बाक़ी नहीं रही. यहाँ के करोड़ों आदमियों ने इस्लाम को अपनाया. बाहर वालों की उन्हीं से शादियाँ हुईं और शादियाँ करके बाहर के मुट्ठी भर लोग यहीं बस गये. अपने पुराने देशों को वापस जाने या वहाँ के लोगों से नाता बनाये रखने की इच्छा तक उनमें बाक़ी नहीं रही. इससे बहुत बड़े दरजे तक एक ही नस्ल के लोग इस देश में बसते रहे और जो कुछ बाहर से आये भी वे सब यहाँ उनके साथ मिलकर एक हो गये.

समाजी निगाह से भी यहाँ के मुसलमानों और हिन्दुओं में कोई खास फ़रक़ नहीं रहा. दूसरे बहुत से देशों के मुसलमानों ने अपने अलग समाजी वजूद को बनाये रक्खा. लेकिन यहाँ के मुसलमान हिन्दुओं ही की तरह अलग अलग जातों में बँट गये. इन अलग अलग जातों में केवल अमीर ग़रीब या पेशे का ही फ़रक़ नहीं माना जाता था बल्कि जनम का फ़रक़ भी माना जाता था. बीच में इस मुल्क के हिन्दू और मुसलमान दोनों जनम के इस फ़र्क़ को मानते और इस पर ज़ोर देते थे. यह बात कुछ अच्छी नहीं थी. पर इससे इन्कार भी नहीं किया जा सकता.

हर समाज में औरतों की एक खास जगह समझी जाती है. इस बात में अरबों और तुर्कों के रिवाज बिलकुल अलग हैं. और हिन्दुओं के रिवाज बिलकुल अलग. दोनों में बड़ा फ़र्क़ है. हिन्दुस्तान के मुसलमानों ने आम तौर पर अरब या

آنے کے بعد یہاں کے کروڑوں رہنے والوں میں مل کر سمندر میں پانی کی طرح گھل مل گئے۔ مسلم یگ کے اتہاس میں جن قوموں، قبیلوں اور گھرانوں کے نام آتے ہیں، ان میں بہت سوں کی یاد تک آج باقی نہیں رہی۔ یہاں کے کروڑوں آدمیوں نے اسلام کو اپنایا۔ باہر والوں کی انھیں سے شادیاں ہوئیں اور شادیاں کرکے باہر کے مٹھی بھر لوگ یہاں بس گئے۔ اپنے پرانے دیشوں کو واپس جانے یا وہاں کے لوگوں سے ناتا بنائے رکھنے کی اچھا تک ان میں باقی نہیں رہی۔ اس سے بہت بڑے درجے تک ایک ہی نسل کے لوگ اس دیش میں بستے رہے اور جو کچھ باہر سے آئے بھی تھے وہ سب ان کے ساتھ مل کر ایک ہو گئے۔

سماجی نگاہ سے بھی یہاں کے مسلمانوں اور ہندوؤں میں کوئی خاص فرق نہیں رہا۔ دوسرے بہت سے دیشوں کے مسلمانوں نے اپنے الگ سماجی وجود کو بنائے رکھا۔ لیکن یہاں کے مسلمان ہندوؤں ہی کی طرح الگ الگ جاتوں میں بنٹ گئے۔ ان الگ الگ جاتوں میں کیول امیر غریب یا پیشے کا ہی فرق نہیں مانا جاتا تھا بلکہ جنم کا فرق بھی مانا جاتا تھا۔ بیچ میں اس ملک کے ہندو اور مسلمان دونوں جنم کے اس فرق کو مانتے اور اس پر زور دیتے تھے۔ یہ بات کچھ اچھی نہیں تھی۔ پر اس سے انکار بھی نہیں کیا جا سکتا۔

ہر سماج میں عورتوں کی ایک خاص جگہ سمجھی جاتی ہے۔ اس بات میں عربوں اور ترکوں کے رواج بالکل الگ ہیں۔ اور ہندوؤں کے رواج بالکل الگ۔ دونوں میں بڑا فرق ہے۔ ہندوستان کے مسلمانوں نے عام طور پر عرب یا

तुर्किस्तान के रिवाज को नहीं बरता. वह हिन्दुस्तान ही के रिवाज को बरतते रहे. कपड़ों में, गहनों में, आपस के रहन-सहन और मेल जोल में और आये दिन के कामों में मुस्लिम औरतें अधिकतर हिन्दुस्तानी रीत रिवाज पर ही चलती रही हैं.

मुसलमानों की शादीयों की रस्में भी हिन्दुओं ही से ली गई हैं. 'बसंत, हल्दी, तेल, मंढ्वा, बरात, हलवा, कंगन, सेहरा' और इसी तरह के और बहुत से मुस्लिम रिवाज हिन्दू रिवाजों की नक़लें हैं.

हिन्दू ब्याह और मुसलमान ब्याह में एक बुनियादी फ़रक़ यह है कि हिन्दू ब्याह एक ज़्यादा धार्मिक और अमिट चीज़ माना जाता है. इसके मुक़ाबले में मुस्लिम ब्याह एक तरह का आपसी समझौता या ठेका है. पर इस बारे में भी मुसलमानों का ख़याल हिन्दुस्तान में आकर बहुत बदला. अब यहाँ के मुसलमान आम तौर पर शादी को कोई समझौता नहीं बल्कि एक अमिट गठबन्धन मानते हैं. छोटी उमर की लड़कियों की शादी, बेवाओं की शादी न करना, औरतों को आज़ादी न देना, उन्हें मर्दों की मातहत समझना और पर्दा यह सब रिवाज हिन्दुओं और मुसलमानों में एक से हैं.

सच बात है कि दोनों के मज़हबी त्योहार, रोज़े और व्रत अलग अलग हैं लेकिन उन्हें मनाने का तरीक़ा बहुत कुछ एक ही सा रहा. बहुत सी बातें जो दसहरे में होती हैं वही मोहर्रम में होती हैं. शबेबरात और शिवरात्रि, रमज़ान और ईद और नवरात्रि बहुत कुछ मिलते जुलते हैं. बहुत से त्योहार और मेले दोनों मिलकर मनाते रहे हैं. यहाँ तक कि होली जैसे हिन्दू त्योहार में मुसलमान

ترکستان کے رواج کو نہیں برتا۔ وہ ہندوستان ہی کے رواج کو برتتے رہے۔ کپڑوں میں، گہنوں میں، آپس کے رہن سہن اور میل جول میں اور آئے دن کے کاموں میں مسلم عورتیں ادھک تر ہندوستانی ریت رواج پر ہی چلتی رہی ہیں۔

مسلمانوں کی شادیوں کی رسمیں بھی ہندوؤں ہی سے لی گئی ہیں۔ 'بسنت، ہلدی، تیل، منڈھوا، برات، حلوا، کنگن، سہرا' اور اسی طرح کے اور بہت سے مسلم رواج ہندو رواجوں کی نقلیں ہیں۔

ہندو بیاہ اور مسلمان بیاہ میں ایک بنیادی فرق یہ ہے کہ ہندو بیاہ ایک زیادہ دھارمک اور اَمٹ چیز مانا جاتا ہے۔ اس کے مقابلے میں مسلمان بیاہ ایک طرح کا آپسی سمجھوتا یا ٹھیکا ہے۔ پر اس بارے میں بھی مسلمانوں کا خیال ہندوستان میں آکر بہت بدلا۔ اب یہاں کے مسلمان عام طور پر شادی کو کوئی سمجھوتا نہیں بلکہ ایک اَمٹ گٹھ بندھن مانتے ہیں۔ چھوٹی عمر کی لڑکیوں کی شادی، بیواؤں کی شادی نہ کرنا، عورتوں کو آزادی نہ دینا، انہیں مردوں کی ماتحت سمجھنا اور پردہ یہ سب رواج ہندوؤں اور مسلمانوں میں ایک سے ہیں۔

سچ ہے کہ دونوں کے مذہبی تہوار، روزے اور برت الگ الگ ہیں لیکن انہیں منانے کا طریقہ بہت کچھ ایک ہی سا رہا۔ بہت سی باتیں جو دسہرے میں ہوتی ہیں وہی محرم میں ہوتی ہیں۔ شب برات اور شیوراتری، رمضان اور عید اور نوراتری بہت کچھ ملتے جلتے ہیں۔ بہت سے تہوار اور میلے دونوں مل کر مناتے رہے ہیں۔ یہاں تک کہ ہولی جیسے ہندو تہوار میں مسلمان

और मोहर्रम जैसे मुस्लिम त्योहार में हिन्दू खूब हिस्सा लेते रहे हैं.

देश की बहुत सी रस्में भी मुसलमानों ने हिन्दुओं से लीं. जैसे तीजा, दसवाँ वग़ैरा. गर्भाधान और बच्चे पैदा होने की रस्में भी जैसे सतमासा, छट्ठी, दसौठन, मुण्डन, खीर चटावन, कनछेदन, सालगिरह और इसी तरह के और बहुत से रिवाज दोनों में मनाये जाते हैं.

सती का रिवाज और जौहर का रिवाज दोनों शुद्ध हिन्दू चीज़ें हैं लेकिन अक्सर मुसलमानों में यह दोनों रिवाज पाये गये हैं. इब्ने बतूता ने लिखा है कि ऐनुलमुल्क जब मोहम्मद इब्ने तुग़लक़ से हार गया तो ऐनुलमुल्क की बीबी ने अपने पति के पीछे सती हो कर जान दे दी. ज़फ़र नामे में लिखा है कि भटनेर का हाकिम कमालुद्दीन जब तैमूर से लड़ने चला तो उसने अपने यहाँ जौहर किया.

किसी भी समाज की अन्दर की हालत का बहुत कुछ पता उसके कपड़ों से लगता है. कपड़ों ही से पता चलता है कि समाज में क्या क्या दरजे और श्रेणियाँ हैं, किस तरह के ख़याल हैं, कौन किन चीज़ों से परहेज़ करता है वग़ैरा. यह बात ख़ास ध्यान देने की है कि हिन्दुस्तान के मुसलमानों ने अरब, ईरान और बीच एशिया में पहने जाने वाले कपड़ों को क़रीब क़रीब बिलकुल छोड़ दिया और इस देश के साथ खपते हुए कपड़े पहनने शुरू कर दिये. अरबों का अमामा, जुब्बा, रिदा, तहमत, तस्मा और बीच एशिया का कुलाह, जामा, मोज़ा वग़ैरा की जगह हिन्दुस्तानी

محرم جیسے مسلم تہواروں میں ہندو خوب حصہ لیتے رہے ہیں۔

دیش کی بہت سی رسمیں بھی مسلمانوں نے ہندوؤں سے لیں۔ جیسے تیجہ، دسواں وغیرہ۔ گربھادھان اور بچے پیدا ہونے کی رسمیں بھی جیسے ستماسا، چھٹی، دسوٹھن، مونڈن، کھیر چٹاون، کن چھیدن، سالگرہ اور اسی طرح کے اور بہت سے رواج دونوں میں منائے جاتے ہیں۔

ستی کا رواج اور جوہر کا رواج دونوں شدھ ہندو چیزیں ہیں لیکن اکثر مسلمانوں میں یہ دونوں رواج پائے گئے ہیں۔ ابن بطوطہ نے لکھا ہے کہ عین الملک جب محمد ابن تغلق سے ہار گیا تو عین الملک کی بی بی نے اپنے پتی کے پیچھے ستی ہو کر جان دے دی۔ ظفر نامے میں لکھا ہے کہ بھٹنیر کا حاکم کمال الدین جب تیمور سے لڑنے چلا تو اس نے اپنے یہاں جوہر کیا۔

کسی بھی سماج کی اندر کی حالت کا بہت کچھ پتہ اس کے کپڑوں سے لگتا ہے۔ کپڑوں ہی سے پتہ چلتا ہے کہ سماج میں کیا کیا درجے اور شرینیاں ہیں، کس طرح کے خیال ہیں، کون کن چیزوں سے پرہیز کرتا ہے وغیرہ۔ یہ بات خاص دھیان دینے کی ہے کہ ہندستان کے مسلمانوں نے عرب، ایران اور بیچ ایشیا میں پہنے جانے والے کپڑوں کو قریب قریب بالکل چھوڑ دیا اور اس دیش کے ساتھ کھپتے ہوئے کپڑے پہننے شروع کر دئیے۔ عربوں کا عمامہ، جبّا، ردا، تہمت، تسمہ اور بیچ ایشیا کا کلاہ، جامہ، موزہ وغیرہ کی جگہ ہندستانی

पगड़ी, चोगा, कुर्ता, अँगरखा, पटका, दुपट्टा और पाजामा पहने जाने लगे. बिलकुल शुरू ही के दिनों में याने दसवीं सदी में इब्ने हौक़ल और मसऊदी दोनों ने लिखा है कि हिन्दू और मुसलमान दोनों का रहन सहन इतना मिलता जुलता है कि एक को दूसरे से पहचानना मुश्किल हो जाता है. फ़्रान्सीसी यात्री मोशो थेवनो दक्खिन की बाबत लिखता है कि वहाँ के सब ऊँचे ओहदेदार, हिन्दू हों या मुसलमान, हिन्दू तरीक़े से रहते थे.

मुसलमान बादशाह और उमरा बड़ी शान और सजधज के साथ दिवाली, शिवरात्रि और होली के त्योहार मनाते थे. दिल्ली के मुसलमान उमरा बसंत मनाते थे और उस दिन बसंती-कपड़े पहनते थे. सम्राट बहादुर शाह के वक़्त तक दिल्ली की "फूल वालों की सैर" हिन्दू मुसलमान दोनों एक साथ मिलकर मनाते थे.

इसी तरह बोली भी एक बड़ी अहम चीज़ है. क़ौमों के दिल और दिमाग़ बोली ही के ज़रिये अपने को प्रकट करते हैं. अरबी, इस्लाम की मज़हबी ज़बान है. शुरू के जिन मुसलमानों ने सिंध पर हमला किया, उनकी मादरी ज़बान भी अरबी थी. अभी तक पढ़े लिखे मुसलमान अरबी पढ़ते हैं. लेकिन अरबी अब हिन्दुस्तान के मुसलमानों के किसी भी गिरोह की बोल चाल की ज़बान नहीं रही.

जो मुसलमान हमलावर बीच एशिया से आये उनकी ज़बान तुर्की थी. मुसलमान राज में शुरू से आखिर तक दरबारी ज़बान फ़ारसी रही. आज कहीं भी हिन्दुस्तान के मुसलमान न तुर्की [illegible] मुसलमानों ने बाहर की ज़बानें हिन्दुओं पर

پگڑی، چیرا، کرتا، انگرکھا، پٹکا، دوپٹہ اور پاجامہ پہنے جانے لگے. بالکل شروع ہی کے دنوں میں یعنی دسویں صدی میں ابن حوقل اور مسعودی دونوں نے لکھا ہے کہ ہندو اور مسلمان دونوں کا رہن سہن اتنا ملتا جلتا ہے کہ ایک کو دوسرے سے پہچاننا مشکل ہو جاتا ہے. فرانسیسی یاتری موشو تھونو دکن کی بابت لکھتا ہے کہ وہاں کے سب اونچے عہدیدار، ہندو ہوں یا مسلمان، ہندو طریقے سے رہتے تھے.

مسلمان بادشاہ اور امرا بڑی شان اور دھج کے ساتھ دیوالی، شیوراتری اور ہولی کے تیوہار مناتے تھے. دلی میں مسلمان امرا بسنت مناتے تھے اور اس دن بسنتی کپڑے پہنتے تھے. سمراٹ بہادر شاہ کے وقت تک دلی کی "پھول والوں کی سیر" ہندو مسلمان دونوں ایک ساتھ مل کر مناتے تھے.

اسی طرح بولی بھی ایک بڑی اہم چیز ہے. قوموں کے دل اور دماغ بولی ہی کے ذریعے اپنے کو پرکٹ کرتے ہیں. عربی، اسلام کی مذہبی زبان ہے. شروع کے جن مسلمانوں نے سندھ پر حملہ کیا، ان کی مادری زبان بھی عربی تھی. ابھی تک پڑھے لکھے مسلمان عربی پڑھتے ہیں. لیکن عربی اب ہندوستان کے مسلمانوں کے کسی بھی گروہ کی بول چال کی زبان نہیں رہی.

جو مسلمان حملہ آور بیچ ایشیا سے آئے ان کی زبان ترکی تھی. مسلمان راج میں شروع سے آخر تک درباری زبان فارسی رہی. آج کہیں بھی ہندوستان کے مسلمان نہ ترکی بولتے ہیں نہ فارسی. مسلمانوں نے باہر کی زبانیں ہندوؤں پر

नहीं लादी. इसके ख़िलाफ़ उन्होंने हिन्दुस्तान की बोलियों को अपनाया और उन्हें अपने यहाँ के शब्दों से माला माल किया.

आज कल उर्दू के बारे में तरह तरह की बहसें चल रही हैं. उर्दू मुसलमानों की ज़बान नहीं है. किसी भी ऐसे देश में जहाँ इस्लाम बहुगिनत लोगों का धर्म है, या रह चुका है, उर्दू नहीं बोली जाती. आर्य नस्ल की भाषाओं में से ही उर्दू भी एक भाषा है. उसका ढाँचा, उसकी ग्रामर और उसके अधिकतर शब्द सब हिन्दुस्तानी हैं.

दिल्ली के आस पास जो बोली बोली जाती थी और जिसे भाषा विज्ञान के जानने वाले खड़ी बोली कहते थे, उसी खड़ी बोली से उर्दू निकली है. मुसलमान जब दिल्ली में और उसके आस पास बस गये तो यही उनकी बोल चाल की ज़बान हो गई और बोल चाल की ज़बान से बढ़कर और तरक़्क़ी करके वह अदब साहित्य की ज़बान बन गई. हिन्दू और मुसलमान दोनों सैकड़ों बरस तक इसे काम में लाते रहे. अंगरेज़ी से पहले उर्दू ही सारे हिन्दुस्तान की आम यानी अन्तर सूबाई ज़बान थी. उर्दू एक मिली जुली ज़बान है. उसके कुल पचपन हज़ार शब्दों में से बयालीस हज़ार शुद्ध हिन्दी हैं और बाक़ी तेरह हज़ार अरबी, फ़ारसी. अँगरेज़ी और दूसरी भाषाओं से लिये गये हैं.

दूसरी हिन्दुस्तानी ज़बानों को तरक़्क़ी देने में भी मुसलमानों ने बहुत बड़ा हिस्सा लिया है. पंजाबी, पूरबी और पच्छिमी हिन्दी और बंगाली ने जो कुछ तरक़्क़ी की है उसका एक ख़ास कारन मुसलमान बादशाहों और अमीरों की सरपरस्ती और इन ज़बानों

نہیں لادی۔ اس کے خلاف انھوں نے ہندستان کی بولیوں کو اپنایا۔ اور انھیں اپنے یہاں کے شبدوں سے مالا مال کیا۔

آج کل اُردو کے بارے میں طرح طرح کی بحثیں چل رہی ہیں۔ اُردو مسلمانوں کی زبان نہیں ہے۔ کسی بھی ایسے دیش میں جہاں اسلام بہو گنت لوگوں کا دھرم ہے یا رہ چکا ہے، اُردو نہیں بولی جاتی۔ آریہ نسل کی بھاشاؤں میں سے ہی اُردو بھی ایک بھاشا ہے۔ اُسکا ڈھانچہ، اسکی گرامر اور اس کے ادھک تر شبد سب ہندستانی ہیں۔

دلّی کے آس پاس جو بولی بولی جاتی تھی اور جسے بھاشا وگیان کے جاننے والے کھڑی بولی کہتے تھے، اُسی کھڑی بولی سے اُردو نکلی ہے۔ مسلمان جب دلّی میں اور اس کے آس پاس بس گئے تو یہی ان کی بول چال کی زبان ہو گئی اور بول چال کی زبان سے بڑھ کر اور ترقی کرکے وہ ادب ساہتیہ کی زبان بن گئی۔ ہندو اور مسلمان دونوں سیکڑوں برس تک اسے کام میں لاتے رہے۔ انگریزی سے پہلے اُردو ہی سارے ہندستان کی عام یعنی انتر صوبائی زبان تھی۔ اُردو ایک ملی جلی زبان ہے۔ اس کے کل پچپن ہزار شبدوں میں سے بیالیس ہزار شدھ ہندی ہیں اور باقی تیرہ ہزار عربی، فارسی۔ انگریزی اور دوسری بھاشاؤں سے لئے گئے ہیں۔

دوسری ہندستانی زبانوں کو ترقی دینے میں بھی مسلمانوں نے بہت بڑا حصہ لیا ہے۔ پنجابی، پوربی اور پچھمی ہندی اور بنگالی نے جو کچھ ترقی کی ہے اس کا ایک خاص کارن مسلمان بادشاہوں اور امیروں کی سرپرستی اور ان زبانوں

के मुस्लिम लेखकों की कोशिशें हैं. गुप्त राजाओं के जमाने में संस्कृत की पढ़ाई को जितना बढ़ावा दिया जाता था, अलबेरूनी से लेकर सैयद अली बिलग्रामी के समय तक उससे कम नहीं दिया जाता था. कौन नहीं जानता कि खुसरो, मलिक मुहम्मद जायसी, खान खानाँ, कुतबन, मुल्ला दाऊद, रसखान, मुहम्मद याक़ूब, इन्शाअल्ला खाँ, नज़ीर अकबराबादी और ऐसे ही अन गिनत और मुस्लिम लेखकों ने हिन्दी साहित्य की कितनी बड़ी सेवा की है.

अगर हम किसी ईरानी मुस्लिम कवि की लिखी हुई फ़ारसी कविताओं का मुक़ाबला किसी हिन्दुस्तानी मुस्लिम कवि की लिखी हुई हिन्दी, बंगला या पंजाबी कविताओं के साथ करें तो इन दोनों के बीच जो कलचरी यानी सांस्कृतिक खाई है वह साफ़ दिखाई देने लगती है. इसके खिलाफ़ हिन्दुस्तानी भाषाओं में लिखी हुई हिन्दुओं की कवितायें और उन्हीं भाषाओं में लिखी हुई मुसलमानों की कवितायें मिलाकर देखी जायँ तो दोनों में एक ही कलचर और एक ही संस्कृति का अक्स दिखाई देगा. इसका कारन साफ़ है. जहाँ तक भाषा और साहित्य का सवाल है, अंगरेज़ों के इस देश में अपना राज क़ायम करने से पहले हिन्दुओं और मुसलमानों की कलचरी एकता, उनका सांस्कृतिक मेल बेहद आगे बढ़ चुका था.

हिन्दुस्तान में एक मिली जुली शानदार कलचर पैदा करने की कोशिशें केवल भाषा और साहित्य तक ही नहीं रह गईं. साइन्स, फ़लसफ़ा और कलाके मैदानों में भी यह मिली जुली कलचर खड़

کے مسلمان لیکھکوں کی کوششیں ہیں. گپت راجاؤں کے زمانے میں سنسکرت کی پڑھائی کو جتنا بڑھاوا دیا جاتا تھا، البیرونی سے لے کر سید علی بلگرامی کے سمے تک اس سے کم نہیں دیا جاتا تھا. کون نہیں جانتا کہ خسرو، ملک محمد جائسی، خان خاناں، قطبن، ملا داؤد، رسکھان، محمد یعقوب، انشاء اللہ خاں، نظیر اکبرآبادی اور ایسے ہی ان گنت اور مسلمان لیکھکوں نے ہندی ساہتیہ کی کتنی بڑی سیوا کی ہے.

اگر ہم کسی ایرانی مسلم کوی کی لکھی ہوئی فارسی کویتاؤں کا مقابلہ کسی ہندستانی مسلم کوی کی لکھی ہوئی ہندی، بنگلا یا پنجابی کویتاؤں کے ساتھ کریں تو ان دونوں کے بیچ جو کلچری یعنی سانسکرتک کھائی ہے وہ صاف دکھائی دینے لگتی ہے. اس کے خلاف ہندستانی بھاشاؤں میں لکھی ہوئی ہندوؤں کی کویتائیں اور انہیں بھاشاؤں میں لکھی ہوئی مسلمانوں کی کویتائیں ملا کر دیکھی جائیں تو دونوں میں ایک ہی کلچر اور ایک ہی سنسکرتی کا عکس دکھائی دے گا. اس کا کارن صاف ہے. جہاں تک بھاشا اور ساہتیہ کا سوال ہے، انگریزوں کے اس دیش میں اپنا راج قائم کرنے سے پہلے ہندوؤں اور مسلمانوں کی کلچری ایکتا، ان کا سانسکرتک میل بہت آگے بڑھ چکا تھا.

ہندستان میں ایک ملی جلی شاندار کلچر پیدا کرنے کی کوششیں کیول بھاشا اور ساہتیہ تک ہی نہیں رہ گئیں. سائنس، فلسفہ اور کلا کے میدانوں میں بھی یہ ملی جلی کلچر کھڑ

(۳۲۸)

बढ़ी और फली फूली. हिसाब के इल्म में, ज्योतिष में, जुगराफ़िया में, वैद्यक में, दर्शन शास्त्र में, सदाचार में और इसी तरह की दूसरी विद्याओं में दोनों ने एक दूसरे से खूब लिया दिया. इन दोनों कलचरों का मेल सब से बढ़कर आर्ट यानी कला के मैदान में चमका.

हिन्दुस्तान आने से पहले मुसलमान ऊँचे दर्जे के और अपने खास ढंग के कलावन्त बन चुके थे. लेकिन इस देश में आने के बाद शुरू से ही आर्ट यानी कला में उन्होंने अलग थलग रहने की जगह, मेल की चाल अख़तियार की. इमारत कला के सब से पहले नमूने हमें तेरहवीं सदी के मिलते हैं और इस तरह की आखिरी इमारतें अट्ठारहवीं सदी के आखिर की बनी हुई हैं. इन दोनों के अन्दर और इस पाँच सौ बरस के समय के अन्दर हमें हिन्दू और मुस्लिम इमारत कलाओं के मेल की लगातार कोशिशें दिखाई देती हैं.

सर जान मार्शल जो हाल में इन्डियन आर्कीलोजिकल डिपार्टमेन्ट के डायरेक्टर रह चुके हैं, मुस्लिम हिन्दुस्तान की यादगारों के बारे में (कैम्ब्रिज हिस्ट्री आफ़ इन्डिया. जिल्द ३) लिखते हैं :—

"मकान बनाने की दोनों तरह की शैलियाँ जिस तरह मिलती चली गईं उसमें मुस्लिम कला ने हिन्दू कला से बहुत सी चीज़ें और बहुत से नये ख़याल नक़ल किये और अपना लिये—यहाँ तक कि हिन्दुस्तानी इमारत कला का कोई रूप ऐसा नहीं रह गया जो किसी न किसी शक्ल में मुसलमान बादशाहों की इमारतों में

بڑھی اور پھلی پھولی. حساب کے علم میں، جیوتش میں، جغرافیہ میں، ویدک میں، درشن شاستر میں، سداچار میں اور اسی طرح کی دوسری ودیاؤں میں دونوں نے ایک دوسرے سے خوب لیا دیا۔ ان دونوں کلچروں کا میل سب سے بڑھ کر آرٹ یعنی کلا کے میدان میں چمکا۔

ہندوستان آنے سے پہلے مسلمان اونچے درجے کے اور اپنے خاص ڈھنگ کے کلاونت بن چکے تھے۔ لیکن اس دیش میں آنے کے بعد شروع سے ہی آرٹ یعنی کلا میں انھوں نے الگ تھلگ رہنے کی جگہ میل کی چال اختیار کی۔ عمارت کلا کے سب سے پہلے نمونے ہمیں تیرھویں صدی کے ملتے ہیں اور اس طرح کی آخری عمارتیں اٹھارویں صدی کے آخر کی بنی ہوئی ہیں۔ ان دونوں کے اندر اور اس پانچ سو برس کے سمے کے اندر ہمیں ہندو اور مسلم عمارت کلاؤں کے میل کی لگاتار کوششیں دکھائی دیتی ہیں۔

سر جان مارشل جو حال میں انڈین آرکیولوجیکل ڈیپارٹمنٹ کے ڈائرکٹر رہ چکے ہیں، مسلم ہندوستان کی یادگاروں کے بارے میں (کیمبرج ہسٹری آف انڈیا۔ جلد ۳) لکھتے ہیں:—

"مکان بنانے کی دونوں طرح کی شیلیاں جس طرح ملتی چلی گئیں اس میں مسلم کلا نے ہندو کلا سے بہت سی چیزیں اور بہت سے نئے خیال نقل کئے اور اپنا لئے — یہاں تک کہ ہندوستانی عمارت کلا کا کوئی روپ ایسا نہیں رہا جو کسی نہ کسی شکل میں مسلمان بادشاہوں کی عمارتوں میں

न आ गया हो. यह तो बाहर की शक्लों की बात है. इससे भी कहीं बढ़कर हिन्द इस्लामी तामीर कला में उसके दो खास गुन, जो उसकी जान हैं, यानी मजबूती और सुन्दरता, हिन्दुओं से लिये गये हैं. दूसरे मुल्कों की इस्लामी तामीर कला में और और अच्छाइयाँ हैं. जैसे यरोसलम और दमिश्क की हरी और सुनहरी पिच्चीकारी या ईरानी खपरैलों के बढ़िया रंग या स्पेन की अरब इमारतों के अजीब गरीब नमूने हिन्दुस्तान में नहीं मिलते, लेकिन हिन्दुस्तान की इमारतों में मजबूती और सुन्दरता दोनो का जो गज़ब का संगम दिखाई देता है वह भी दुनिया के किसी और मुल्क में नहीं मिलता. इमारत कला के अन्दर यह दोनों गुन और सब गुनों से बढ़कर क़ीमत रखते हैं."

अगर हम इस राय को ठीक मानें कि किसी क़ौम के आर्ट या कला से उस क़ौम की आत्मा का पता चलता है तो हमारे देश की इमारत कला से पूरी तरह साबित है कि यहाँ के बीच के ज़माने में एक हिन्दुस्तानी आत्मा और एक हिन्दुस्तानी कलचर कला के ज़रिये अपने को ज़ाहिर कर रही थी और इसी एकता को चमकाने और बढ़ाने की कोशिश में पन्द्रहवीं सदी के बाद से अब तक की हिन्दुओं की बनाई हुई या मुसलमानों की बनाई हुई कोई इमारत ऐसी नहीं मिलती, चाहे मन्दिर मसजिद हों और चाहे महल दरबार, जिसमें वह नये उसूल न चमकते हों जो हिन्दू कारीगर और उनके मुसलमान सर परस्त मिलकर क़ायम कर रहे थे.

गवालियार में पन्द्रहवीं सदी में राजा मानसिंह ने जो महल बनवाये उसमें इसी मिली जुली हिन्दू मुस्लिम कला के कुछ सबसे

نہ آگیا ہو. یہ تو باہر کی شکلوں کی بات ہے. اس سے بھی کہیں بڑھ کر ہند اسلامی تعمیری کلا میں اس کے دو خاص گن، جو اس کی جان ہیں، یعنی مضبوطی اور سندرتا ہندوؤں سے لئے گئے ہیں. دوسرے ملکوں کی اسلامی تعمیر کلا میں اور اور اچھائیاں ہیں. جیسے یروشلم اور دمشق کی ہری اور سنہری پچیکاری یا ایرانی کھپریلوں کے بڑھیا رنگ یا اسپین کی عرب عمارتوں کے عجیب غریب نمونے ہندستان میں نہیں ملتے، لیکن ہندستان کی عمارتوں میں مضبوطی اور سندرتا دونوں کا جو غضب کا سنگم دکھائی دیتا ہے وہ بھی دنیا کے کسی اور ملک میں نہیں ملتا. عمارت کلا کے اندر یہ دونوں گن اور سب گنوں سے بڑھ کر قیمت رکھتے ہیں."

اگر ہم اس رائے کو ٹھیک مانیں کہ کسی قوم کے آرٹ یا کلا سے اس قوم کی آتما کا پتہ چلتا ہے تو ہمارے دیش کی عمارت کلا سے پوری طرح ثابت ہے کہ یہاں کے بیچ کے زمانے میں ایک ہندستانی آتما اور ایک ہندستانی کلچر کلا کے ذریعے اپنے کو ظاہر کر رہی تھی اور اسی ایکتا کو چمکانے اور بڑھانے کی کوشش میں پندرھویں صدی کے بعد سے اب تک کی ہندوؤں کی بنائی ہوئی یا مسلمانوں کی بنائی ہوئی کوئی عمارت ایسی نہیں ملتی، چاہے مندر مسجد ہوں اور چاہے محل دربار، جس میں وہ نئے اصول نہ چمکتے ہوں جو ہندو کاریگر اور ان کے مسلمان سرپرست مل کر قائم کر رہے تھے.

گوالیار میں پندرھویں صدی میں راجا مان سنگھ نے جو محل بنوائے ان میں اسی ملی جلی ہندو مسلم کلا کے کچھ سب سے

शुरू के नमूने मिलते हैं. वृन्दाबन के मन्दिर, हिन्दू राजाओं की छतरियाँ और अनगिनत हिन्दू इमारतें जो सारे हिन्दुस्तान में फैली हुई हैं, उसी नई तहरीक के सुन्दर नमूने हैं. यही हाल गोलकुण्डा, गुजरात, दिल्ली और बंगाल में मुसलमान बादशाहों के बनवाये हुए महलों, मक़बरों और मसजिदों का है.

मुसव्वरी यानी चित्र कला में भी यही झुकाव चमकता है. हिन्दुस्तानी कारीगरों के साथ मिलकर काम करने के लिये मुग़ल सम्राट बीच ऐशिया और ईरान से नये नये कारीगर इस देश में लाये, जिनकी मदद से उन्होंने पुरानी हिन्दू चित्र कला को नये नये ढंग से तरक़्क़ी दी. हिन्दू कारीगरों और मुसलमान कारीगरों, दोनों ने मिलकर इस नई चित्रकला को बढ़ाया और उसीसे काम लिया. यहाँ तक कि किसी खास तस्वीर को देखकर यह बता सकना नामुमकिन है कि उसका बनाने वाला हिन्दू था या मुसलमान. इस नई मिली जुली चित्रकला के तरह तरह के नमूनों और रूपों में वही भावना, वही सुन्दरता, वही निज़ाकत, वही रूमान, वही गहराई और वही छिपे मतलब दिखाई देते हैं.

कलाओं में सबसे ज़्यादा अहमियत गाने बजाने की है और गाने बजाने में मुस्लिम कलावन्त और हिन्दू कलावन्त में कोई फ़रक़ नहीं. जगह जगह या सूबे सूबे का फ़रक़ हो सकता है. गाने बजाने की अलग अलग शैलियाँ भी हैं. लेकिन "हिन्दू गाना" और "मुस्लिम गाना" या "हिन्दू बाजे" और "मुस्लिम बाजे" कोई दो अलग अलग चीज़ें नहीं हैं.

मुसलमानों ने हिन्दुओं की कला को सीखा और इस देश

شروع کے نمونے ملتے ہیں. بندرابن کے مندر، ہندو راجاؤں کی چھتریاں اَن گنت ہندو عمارتیں جو سارے ہندستان میں پھیلی ہوئی ہیں، اسی نئی تحریک کے سندر نمونے ہیں۔ یہی حال گول کنڈہ، گجرات، دلی اور بنگال میں مسلمان بادشاہوں کے بنوائے ہوئے محلوں، مقبروں اور مسجدوں کا ہے۔

مصوری یعنی چتر کلا میں بھی یہی جھکاؤ چمکتا ہے۔ ہندستانی کاریگروں کے ساتھ مل کر کام کرنے کے لئے مغل سمراٹ بیچ ایشیا اور ایران سے نئے نئے کاریگر اس دیش میں لائے، جنکی مدد سے انھوں نے پرانی ہندو چتر کلا کو نئے نئے ڈھنگ سے ترقی دی۔ ہندو کاریگروں اور مسلمان کاریگروں، دونوں نے ملکر اس نئی چتر کلا کو بڑھایا اور اسی سے کام لیا۔ یہاں تک کہ کسی خاص تصویر کو دیکھ کر یہ بتا سکنا ناممکن ہے کہ اس کا بنانے والا ہندو تھا یا مسلمان۔ اس نئی ملی جلی چتر کلا کے طرح طرح کے نمونوں اور روپوں میں وہی بھاونا، وہی سندرتا، وہی نزاکت، وہی رومان، وہی گہرائی اور وہی چھپے مطلب دکھائی دیتے ہیں۔

کلاؤں میں سب سے زیادہ اہمیت گانے بجانے کی ہے اور گانے بجانے میں مسلم کلاونت اور ہندو کلاونت میں کوئی فرق نہیں۔ جگہ جگہ یا صوبے صوبے کا فرق ہو سکتا ہے۔ گانے بجانے کی الگ الگ شیلیاں بھی ہیں۔ لیکن "ہندو گانا" اور "مسلم گانا" یا "ہندو باجے" اور "مسلم باجے" کوئی دو الگ الگ چیزیں نہیں ہیں۔

مسلمانوں نے ہندوؤں کی کلا کو سیکھا اور اس دیش

में नये बाजों और नई रागिनियों को चलाया. हिन्दुओं ने भी इन नई चीज़ों को बड़े चाव के साथ सीखा. यहाँ तक कि आज दोनों को एक दूसरे से अलग कर सकना नामुमकिन है. ख़ास कर गाने और नाचने की विद्याओं में दोनों कलचरें बिलकुल गंगा जमना की तरह मिलकर एक हो गई हैं.

कलचर का कोई बयान बिना धर्म या मज़हब की बात कहे पूरा नहीं हो सकता. मुसलमानों के दुश्मनों ने, ख़ास कर शुरू ज़माने के ईसाई लेखकों ने, इस्लाम धर्म के ख़िलाफ़ इतना झूटा प्रचार किया है कि उसके कारन दूसरे मज़हबों की तरफ़ इस्लाम के रुख़ की बाबत बहुत बड़ी ग़लत फ़हमी फैली हुई है. नतीजा यह है कि ग़ैर मुस्लिम दुनिया क़रीब क़रीब यह मान बैठी है कि इस्लाम हिंसा और ज़बरदस्ती, कट्टरता और तअस्सुब का मज़हब रहा है. लेकिन असलियत इसके बिलकुल ख़िलाफ़ है.

इसमें कोई शक नहीं कि मुसलमान आलिमों का एक गिरोह ऐसा रहा है जो यह समझता है कि दूसरे मज़हब उतनी इज़्ज़त के अधिकारी नहीं जितनी इज़्ज़त का इस्लाम हक़दार है. लेकिन दूसरे बहुत से मुस्लिम आलिमों ने दूसरे मज़हबों को समझने की कोशिश की है और उनकी सच्ची क़द्र भी की है.

जब कि यूरप वालों ने अभी साइन्सी ढंग से मज़हबों का पढ़ना पढ़ाना और बेलाग होकर उनकी खोज करना सीखा भी नहीं था, उस वक़्त बहुत से आलिम मुसलमानों ने अलग अलग मज़हबों का मुक़ाबला करते हुए बड़ी बड़ी किताबें लिखीं, और
[illegible]

میں نئے باجوں اور نئی راگنیوں کو چلایا۔ ہندوؤں نے بھی ان نئی چیزوں کو بڑے چاؤ کے ساتھ سیکھا۔ یہاں تک کہ آج دونوں کو ایک دوسرے سے الگ کر سکنا ناممکن ہے۔ خاص کر گانے اور ناچنے کی ودیاؤں میں دونوں کلچریں بالکل گنگا جمنا کی طرح ملکر ایک ہو گئی ہیں۔

کلچر کا کوئی بیان بنا دھرم یا مذہب کی بات کہے پورا نہیں ہو سکتا۔ مسلمانوں کے دشمنوں نے، خاص کر شروع زمانے کے عیسائی لیکھکوں نے، اسلام دھرم کے خلاف اتنا جھوٹا پرچار کیا ہے کہ اس کے کارن دوسرے مذہبوں کی طرف اسلام کے رخ کی بابت بہت بڑی غلط فہمی پھیلی ہوئی ہے۔ نتیجہ یہ ہے کہ غیر مسلم دنیا قریب قریب یہ مان بیٹھی ہے کہ اسلام ہنسا اور زبردستی، کٹرتا اور تعصب کا مذہب رہا ہے لیکن اصلیت اس کے بالکل خلاف ہے۔

اس میں کوئی شک نہیں کہ مسلمان عالموں کا ایک گروہ ایسا رہا ہے جو یہ سمجھتا ہے کہ دوسرے مذہب اتنی عزت کے ادھیکاری نہیں جتنی عزت کا اسلام حقدار ہے۔ لیکن دوسرے بہت سے مسلم عالموں نے دوسرے مذہبوں کو سمجھنے کی کوشش کی ہے اور ان کی سچی قدر بھی کی ہے۔

جب کہ یورپ والوں نے ابھی سائنسی ڈھنگ سے مذہبوں کا پڑھنا پڑھانا اور بے لاگ ہو کر ان کی کھوج کرنا سیکھا بھی نہیں تھا، اس وقت بہت سے عالم مسلمانوں نے الگ الگ مذہبوں کا مقابلہ کرتے ہوئے بڑی بڑی کتابیں لکھیں، اور ان کتابوں میں انہوں نے وہ آزاد اور رواداری کا رخ لیا ہے،

जिसे देखकर हैरानी होती है. इन्हीं में से एक विद्वान मशहूर मुस्लिम आलिम अबूरीहान अलबेरूनी था, जिसने इस मुल्क के हिन्दू मजहबों और हिन्दू दर्शन शास्त्रों यानी फ़िलसफ़ों पर ग्यारहवीं सदी ईसवी में एक ऐसी बड़ी और अच्छी किताब लिखी जिससे हिन्दू धर्म का कोई पहलू नहीं बच सका.

इस बीच के तमाम जमाने में हिन्दुओं के धार्मिक साहित्य की जानकारी हासिल करने के लिये मुसलमानों ने बड़ी बड़ी कोशिशें कीं और बड़ी बड़ी मुसीबतें झेलीं उन्होंने हिन्दुओं की क़रीब क़रीब सब मजहबी किताबों के जैसे वेद, उपनिषद, महाभारत, रामायण, भगवतगीता, धर्म शास्त्र, पुरान, योगवाशिष्ठ, योग शास्त्र, वेदान्त शास्त्र वग़ैरा के पहले फ़ारसी में और फिर बाद में उर्दू में तरजुमे किये.

बाद के लेखकों में शेख अहमद फ़ारूक़ी (१५६३ से १६२४ तक) और मिर्ज़ा मजहर जान जानाँ (जन्म १६९९) के नाम खास तौर पर लिये जा सकते हैं. शेख अहमद फ़ारूक़ी को मुजद्दिद अल्फ़ि सानी भी कहते हैं. (जिसके मानी होते हैं दूसरे हजार बरस का मुधारक)

हिन्दुओं की मूर्ती पूजा के बारे में मिर्ज़ा मजहर जान जानाने यह लिखा है:—

"हिन्दुओं की 'बुत परस्ती' ऐसी ही है जैसी मुस्लिम सूफ़ियों का 'जिक्र' (ध्यान लगाने का एक तरीक़ा) इस मानी में अरब के ग़ैर मुसलमानों की बुत परस्ती के साथ इसका कोई सम्बन्ध नहीं. क्योंकि अरब के ग़ैर मुस्लिम यह मानते थे कि उनके बुत खुद अपने

جسے دیکھ کر حیرانی ہوتی ہے۔ انھیں میں سے ایک ودوان مشہور مسلم عالم ابوریحان البیرونی تھا، جس نے اس ملک کے ہندو مذہبوں اور ہندو درشن شاستروں یعنی فلسفوں پر گیارھویں صدی عیسوی میں ایک ایسی بڑی اور اچھی کتاب لکھی جس سے ہندو دھرم کا کوئی پہلو نہیں بچ سکا۔

اس بیچ کے تمام زمانے میں ہندوؤں کے دھارمک ساہتیہ کی جانکاری حاصل کرنے کے لئے مسلمانوں نے بڑی بڑی کوششیں کیں اور بڑی بڑی مصیبتیں جھیلیں انھوں نے ہندوؤں کی قریب قریب سب مذہبی کتابوں کے جیسے وید، اپنشد، مہابھارت، رامائن، بھگوت گیتا، دھرم شاستر، پران، یوگ واشسٹھ، یوگ شاستر، ویدانت شاستر وغیرہ کے پہلے فارسی میں اور پھر بعد میں اردو میں ترجمے کئے۔

بعد کے لیکھکوں میں شیخ احمد فاروقی (۱۵۶۳ سے ۱۶۲۴ تک) اور مرزا مظہر جان جاناں (جنم ۱۶۹۹) کے نام خاص طور پر لئے جا سکتے ہیں۔ شیخ احمد فاروقی کو مجدد الف ثانی بھی کہتے ہیں (جس کے معنی ہوتے ہیں دوسرے ہزار برس کا سدھارک)

ہندوؤں کی مورتی پوجا کے بارے میں مرزا مظہر جان جاناں نے یہ لکھا ہے:—

"ہندوؤں کی 'بت پرستی' ایسی ہی ہے جیسی مسلم صوفیوں کا 'ذکر' (دھیان لگانے کا ایک طریقہ) اس معنی میں عرب کے غیر مسلمانوں کی بت پرستی کے ساتھ اس کا کوئی سمبندھ نہیں۔ کیونکہ عرب کے غیر مسلم یہ مانتے تھے کہ ان کے بت خود اپنے

अंदर शक्ति और असर रखते हैं. हिन्दू अपनी मूर्तियों को ईश्वर की शक्ति के केवल साधन या जरिये मानते हैं."

मिर्ज़ा मज़हर ने हिन्दू धर्म को बड़ी गहराई के साथ पढ़ा था. उन्होंने अपने मज़हब वालों को हिन्दुओं के निजात हासिल करने के तीनों तरीक़ों—भक्ति मार्ग, कर्म मार्ग और ज्ञान मार्ग को, अलग अलग बड़ी अच्छी तरह समझाया है.

आलिमों ने जिन चीज़ों को इल्म और दिमाग़ के जरिये समझने की कोशिश की और बहसें करके समझा, उन्हीं चीज़ों को सूफ़ियों, अल्लाह वालों और दिल वाले लोगों ने अभ्यास करके और अपने अन्दर खोद कर जानने और समझने की कोशिश की. १३१७ ई० के क़रीब महमूद शबिस्तानी ने 'गुलशने राज़' नाम की एक मशहूर किताब लिखी है. इस किताब में मूर्ति पूजा का ज़िक्र करते हुए उन्होंने हिन्दू मूर्ति पूजा और इस्लाम का फ़र्क़ इन शब्दों में बयान किया है :—

"यहाँ पर बुत ईश्वर के प्रेम और उसकी एकता की एक निशानी है और जनेऊ बाँधना सेवा करने के लिये कमर बाँधना है. चूँ कि कुफ़्र और ईमान दोनों एक ही अल्लाह के वजूद पर क़ायम हैं इसीलिये ईश्वर की एकता ही मूर्ति पूजा की भी जान है. चूँ कि दुनिया की सारी चीज़ें उसी एक पाक हस्ती के रूप हैं, बुत भी आख़िर इन्हीं चीज़ों में से एक हैं. मुसलमान अगर यह जान जाता कि बुतपरस्ती में भी दीन है और अगर बुतों को पूजने वाला बुत की असलियत को समझ लेता तो वह बुत पूजते हुए भी मज़हब में गुमराह न होता. इस्लामी शरीयत की निगाह

اندر شکتی اور اثر رکھتے ہیں۔ ہندو اپنی مورتیوں کو ایشور کی شکتی کے کیول سادھن یا ذریعے مانتے ہیں"

مرزا مظہر نے ہندو دھرم کو بڑی گہرائی کے ساتھ پڑھا تھا۔ انھوں نے اپنے مذہب والوں کو ہندوؤں کے نجات حاصل کرنے کے تینوں طریقوں — بھگتی مارگ، کرم مارگ اور گیان مارگ کو، الگ الگ بڑی اچھی طرح سمجھایا ہے۔

عالموں نے جن چیزوں کو علم اور دماغ کے ذریعے سمجھنے کی کوشش کی اور بحثیں کرکے سمجھا، انھیں چیزوں کو صوفیوں، اللہ والوں اور دل والے لوگوں نے ابھیاس کرکے اور اپنے اندر کھود کر جاننے اور سمجھنے کی کوشش کی۔ ۱۳۱۷ عیسوی کے قریب محمود شبستانی نے "گلشن راز" نام کی ایک مشہور کتاب لکھی ہے۔ اس کتاب میں مورتی پوجا کا ذکر کرتے ہوئے انھوں نے ہندو مورتی پوجا اور اسلام کا فرق ان شبدوں میں بیان کیا ہے :—

"یہاں پر بت ایشور کے پریم اور اس کی ایکتا کی ایک نشانی ہے اور جنیو باندھنا سیوا کرنے کے لئے کمر باندھنا ہے۔ چونکہ کفر اور ایمان دونوں ایک ہی اللہ کے وجود پر قائم ہیں اسی لئے ایشور کی ایکتا ہی مورتی پوجا کی بھی جان ہے۔ چونکہ دنیا کی ساری چیزیں اسی ایک پاک ہستی کے روپ ہیں، بت بھی آخر انھیں چیزوں میں سے ایک ہیں۔ مسلمان اگر یہ جان جاتا کہ بت پرستی میں بھی دین ہے اور اگر بتوں کو پوجنے والا بت کی اصلیت کو سمجھ لیتا تو وہ بت پوجتے ہوئے بھی مذہب میں گمراہ نہ ہوتا۔ مسلم شریعت کی نگاہ

में वह केवल इसलिये काफिर समझा गया क्योंकि उसने अपने बुत के अन्दर केवल उसके बाहरी रंग रूप को ही देखा, उसके अन्दर छिपे हुए ईश्वर को न देखा. ए मुसलमान ! तू भी अगर बुत के अन्दर छिपे हुए हक़ (ख़ुदा) को जल्दी से न देख लेगा तो तू भी मुसलमान कहलाने का हक़दार नहीं होगा.'

इस तरह की रायें और भी बहुत से मुसलमानों की नक़ल की जा सकती हैं.

हिन्दुओं की पूजा बन्दगी के बेशुमार तरीक़े मुसलमान सूफ़ियों ने अपना लिये. जैसे माला, प्राणायाम (जिसे मुसलमान हब्से दम कहते हैं) योग की क्रियायें, वेदान्त के उसूल वग़ैरा. हिन्दू वेदान्ती का 'अहम ब्रह्म' और मुस्लिम सूफ़ियों का 'अनलहक़'. दोनों के एक ही मानी हैं. जो 'अद्वैतवाद' के मानी हैं वही 'वहदतुल वजूद' का मतलब है. इन दोनों धर्मों के मिलने का नतीजा यह हुआ कि हिन्दुस्तान की जनता के अन्दर कई ऐसे फ़िरक़े चल पड़े जो कुछ इसमें से और कुछ उसमें से लेकर बने थे. कुछ सोच समझकर कोशिश की गई और कुछ अनजाने क़ुदरती तौर पर भी दोनों मज़हब एक दूसरे के साथ हद दरजे की रवादारी बरतने लगे. अकबर का दीन इलाही ठीक रहा हो या न रहा हो, वह इस बात की एक कोशिश थी कि हिन्दू और मुसलमान सब के लिये धार्मिक जीवन यानी मज़हबी ज़िन्दगी का एक मिला जुला तरीक़ा बनाया जाय. कबीर, नानक, दादू, चैतन्य, तुकाराम और ऐसे ही अनगिनत फ़क़ीरों और सन्तों ने बहुत कुछ कामयाबी के साथ हिन्दुस्तान की जनता में एक इस तरह का मज़हब चलाने और फैलाने की कोशिश की है

میں وہ کیول اس لئے کافر سمجھا گیا کیونکہ اس نے اپنے بت کے اندر کیول اس کے باہری رنگ روپ کو ہی دیکھا، اس کے اندر چھپے ہوئے ایشور کو نہ دیکھا۔ اے مسلمان! تو بھی اگر بت کے اندر چھپے ہوئے حق (خدا) کو جلدی سے نہ دیکھ لیگا تو تو بھی مسلمان کہلانے کا حقدار نہیں ہوگا۔"

اس طرح کی رائیں اور بھی بہت سے مسلمانوں کی نقل کی جا سکتی ہیں۔

ہندوؤں کی پوجا بندگی کے بے شمار طریقے مسلمان صوفیوں نے اپنا لئے۔ جیسے مالا، پرانایام (جسے مسلمان حبس دم کہتے ہیں) یوگ کی کریائیں، ویدانت کے اصول وغیرہ۔ ہندو ویدانتی کا 'اہم برہم' اور مسلم صوفیوں کا 'انا الحق'، دونوں کے ایک ہی معنی ہیں۔ جو 'ادویت واد' کے معنی ہیں وہی 'وحدت الوجود' کا مطلب ہے۔ ان دونوں دھرموں کے ملنے کا نتیجہ یہ ہوا کہ ہندوستان کی جنتا کے اندر کئی ایسے فرقے چل پڑے جو کچھ اس میں سے اور کچھ اس میں سے لیکر بنے تھے۔ کچھ سوچ سمجھ کر کوشش کی گئی اور کچھ انجانے قدرتی طور پر بھی دونوں مذہب ایک دوسرے کے ساتھ حد درجے کی رواداری برتنے لگے۔ اکبر کا دین الٰہی ٹھیک رہا ہو یا نہ رہا ہو، وہ اس بات کی ایک کوشش تھی کہ ہندو اور مسلمان سب کے لئے دھارمک جیون یعنی مذہبی زندگی کا ایک ملا جلا طریقہ بنایا جائے۔ کبیر، نانک، دادو، چیتنیہ، تکارام اور ایسے ہی ان گنت فقیروں اور سنتوں نے بہت کچھ کامیابی کے ساتھ ہندوستان کی جنتا میں ایک اس طرح کا مذہب چلانے اور پھیلانے کی کوشش

थीं जो हिन्दू धर्म और इस्लाम दोनों की अच्छी बातों का संगम था. जो कोई भी हिन्दुओं के लिखे या मुसलमानों के उस ज़माने के मज़हबी साहित्य को पढ़ेगा वह यह देख कर हैरान हुए बिना नहीं रह सकता कि उन ईश्वर भक्तों की निगाहें कितनी दूर तक देखती थीं और उनके दिल कितने बड़े थे. हिन्दुओं और मुसलमानों में इस तरह की गहरी एकता क़ायम करने वाली सबसे बड़ी चीज़ भक्ति यानी ख़ुदा के इश्क़ का प्रचार था.

हिन्दू धर्म और इस्लाम का एक दूसरे पर जो असर हुआ और उससे जो मज़हबी बेदारी पैदा हुई उसका मुसलमानों पर भी गहरा असर पड़ा. चैतन्य के चेलों और पैरोकारों में हिन्दू और मुसलमान दोनों शामिल थे. अजमेर के हुसैनी पंडित आज तक मौजूद हैं. लिंगायत सम्प्रदाय के ज़्यादातर उसूल इस्लाम से लिये हुए हैं. रामानन्द, कबीर, नानक और तुकाराम हिन्दू धर्म और इस्लाम, दोनों की रूहानी बुनियाद एक ही मानते थे.

यह दोनों धारायें इतनी अच्छी तरह मिल गई थीं कि शुरू से हिन्दू सन्त भी उन्हीं शब्दों और नामों को काम में लाते थे जिन्हें मुसलमान सूफ़ी काम में लाते थे. ज़ाहिर है दोनों ने इस बात को समझ लिया था कि मज़हब की बुनियादी सच्चाइयाँ सब मज़हबों में एक सी हैं और सबकी बपौती हैं. ऊपर के रीत रिवाजों, पूजा पाठ के तरीक़ों और कुछ थोड़ी सी मान्यताओं में कितना ही फ़र्क़ क्यों न दिखाई दे.

दोनों तरफ़ के महात्मा और उनके पीछे चलने वाले ऊपर के रूप रंग और रीत रिवाजों को इतनी अहमियत नहीं देते थे जितनी

تھیں جو ہندو دھرم اور اسلام دونوں کی اچھی باتوں کا سنگم تھا۔ جو کوئی بھی ہندوؤں کے لکھے یا مسلمانوں کے اس زمانے کے مذہبی ساہتیہ کو پڑھیگا وہ یہ دیکھ کر حیران ہوئے بنا نہیں رہ سکتا کہ ان ایشور بھگتوں کی نگاہیں کتنی دور تک دیکھتی تھیں اور ان کے دل کتنے بڑے تھے۔ ہندوؤں اور مسلمانوں میں اس طرح کی گہری ایکتا قائم کرنے والی سب سے بڑی چیز بھگتی یعنی خدا کے عشق کا پرچار تھا۔

ہندو دھرم اور اسلام کا ایک دوسرے پر جو اثر ہوا اور اس سے جو مذہبی بیداری پیدا ہوئی اس کا مسلمانوں پر بھی گہرا اثر پڑا۔ چیتنیہ کے چیلوں اور پیروکاروں میں ہندو اور مسلمان دونوں شامل تھے۔ اجمیر کے حسینی پنڈت آج تک موجود ہیں۔ لنگایت سمپردائے کے زیادہ تر اصول اسلام سے لئے ہوئے ہیں۔ رامانند، کبیر، نانک اور تکارام ہندو دھرم اور اسلام، دونوں کی روحانی بنیاد ایک ہی مانتے تھے۔

یہ دونوں دھارائیں اتنی اچھی طرح مل گئی تھیں کہ شروع میں ہندو سنت بھی انہیں شبدوں اور ناموں کو کام میں لاتے تھے جنہیں مسلمان صوفی کام میں لاتے تھے۔ ظاہر ہے دونوں نے اس بات کو سمجھ لیا تھا کہ مذہب کی بنیادی سچائیاں سب مذہبوں میں ایک سی ہیں اور سب کی بپوتی ہیں۔ اوپر کے ریت رواجوں، پوجا پاٹھ کے طریقوں اور کچھ تھوڑی سی مانیتاؤں میں کتنا ہی فرق کیوں نہ دکھائی دے۔

دونوں طرف کے مہاتما اور ان کے پیچھے چلنے والے اوپر کے روپ رنگ اور ریت رواجوں کو اتنی اہمیت نہیں دیتے تھے جتنی

मेल की हालत को. इसी का नतीजा था कि दोनों मजहबों के लोग सैकड़ों बरस तक एक एक गाँव और एक एक गली में मोहब्बत और अमन के साथ रहते रहे और तअस्सुब या हठधर्मी का इतना कम शिकार बन सके. एक हजार बरस से ऊपर के इतिहास में तअस्सुब या तंगनज़री की जो मिसालें मिलती भी हैं वह मुट्ठी भर बादशाहों के ज़मानों में ही कहीं कहीं दिखाई देती हैं. और इन लोगों के मज़हबी जुल्मों में भी सियासत या राजनीति गहरे तौर पर मिली हुई थी. वह एक के साथ जुल्म करते थे तो दूसरे के साथ रवादारी भी दिखलाते थे.

कई बातों से ज़ाहिर है कि उस ज़माने में दीन धर्म का फ़रक़ इतनी बड़ी चीज़ नहीं समझी जाती थी. मुसलमान बादशाह के मातहत हिन्दू ऊँची से ऊँची जगह पर पहुँच सकता था और कई हिन्दू दूसरे मुल्कों में मुसलमान बादशाह की तरफ़ से राजदूत बनाकर भी भेजे गये.

उस ज़माने की तमाम लड़ाइयों में हिन्दू हिन्दू की हैसियत से और मुसलमान मुसलमान की हैसियत से कभी एक दूसरे से नहीं लड़े. हर जंग में मुसलमान फ़ौजों की तरफ़ और हिन्दू राजाओं के खिलाफ़ लड़ने वालों में हिन्दू सरदार और हिन्दू जनरल हमेशा दिखाई देते थे. इसी तरह हिन्दू राजाओं की तरफ़ मुस्लिम बादशाहों और हाकिमों के खिलाफ़ लड़ने वालों में मुसलमान जनरल दिखाई देते थे. दोस्ती या वफ़ादारी के बन्धन उन दिनों फ़िरक़े, मजहब या दूसरे किसी भी बन्धन से ज्यादा पाक और मज़बूत समझे जाते थे.

यह बात भी याद रखनी चाहिये कि हिन्दुस्तान के मुसलमान

میل کی حالت کو. اسی کا نتیجہ تھا کہ دونوں مذہبوں کے لوگ سیکڑوں برس تک ایک ایک گاؤں اور ایک ایک گلی میں محبت اور امن کے ساتھ رہتے رہے اور تعصب یا ہٹ دھرمی کا اتنا کم شکار بن سکے. ایک ہزار برس سے اوپر کے اتہاس میں تعصب یا تنگ نظری کی جو مثالیں ملتی بھی ہیں وہ مٹھی بھر بادشاہوں کے زمانوں میں ہی کہیں کہیں دکھائی دیتی ہیں اور ان لوگوں کے مذہبی ظلموں میں بھی سیاست یا راج نیت گہرے طور پر ملی ہوئی تھی. وہ ایک کے ساتھ ظلم کرتے تھے تو دوسرے کے ساتھ رواداری بھی دکھلاتے تھے.

کئی باتوں سے ظاہر ہے کہ اس زمانے میں دین دھرم کا فرق اتنی بڑی چیز نہیں سمجھی جاتی تھی. مسلمان بادشاہ کے ماتحت ہندو اونچی سے اونچی جگہ پر پہنچ سکتا تھا اور کئی ہندو دوسرے ملکوں میں مسلمان بادشاہ کی طرف سے راج دوت بنا کر بھی بھیجے گئے.

اس زمانے کی تمام لڑائیوں میں ہندو ہندو کی حیثیت سے اور مسلمان مسلمان کی حیثیت سے کبھی ایک دوسرے سے نہیں لڑے. ہر جنگ میں مسلمان فوجوں کی طرف اور ہندو راجاؤں کے خلاف لڑنے والوں میں ہندو سردار اور ہندو جنرل ہمیشہ دکھائی دیتے تھے. اسی طرح ہندو راجاؤں کی طرف مسلم بادشاہوں اور حاکموں کے خلاف لڑنے والوں میں مسلمان جنرل دکھائی دیتے تھے. دوستی یا وفاداری کے بندھن ان دنوں فرقے، مذہب یا دیگر کسی بھی بندھن سے زیادہ پاک اور مضبوط سمجھے جاتے تھے.

یہ بات بھی یاد رکھنی چاہیے کہ ہندوستان کے مسلمان

बादशाह चाहे कहीं से आए हों, उन्होंने इस मुल्क को अपना घर बना लिया था. इसमें कोई अचरज की बात नहीं कि वह यहाँ के लोगों की ज़िन्दगी के साथ पूरी तरह घुल मिल गये थे. उनके रहन सहन के साथ उनके दिलों में हमदर्दी पैदा हो गई थी. वह लोगों के सुख में अपना सुख और उनके दुख में अपना दुख समझने लगे थे.

मुग़ल सम्राट, हिन्दुस्तानी समाज और राजकाज का इतना ज़रूरी अंग बन गया था कि जब १८५७ में अंग्रेज़ी राज के खिलाफ़ पहली ज़बरदस्त बग़ावत शुरू हुई तो इसके बावजूद कि सम्राट बहादुर शाह के हाथ में न ज़्यादा ताक़त रह गई थी और न साधन रह गये थे, मुल्क भर के सब लोग बहादुर शाह के ही नाम से और उसी के झंडे तले जमा हुए.

भाषा, साहित्य, इल्म व हुनर, साइन्स, फ़लसफ़ा और दीन सभी इन चीज़ों में यह कहा जा सकता है और बिलकुल ठीक ठीक कहा जा सकता है कि इस देश के हिन्दुओं और मुसलमानों ने अपने अन्दर एक मिली जुली निगाह, मिला जुला रहन सहन और सदियों के अन्दर एक मिली जुली तहज़ीब और मिली जुली कलचर पैदा कर ली थी. उनके पेशे मिले जुले थे, रोज़गार मिले हुए थे, उनकी एक मिली जुली तहज़ीब थी और धीरे धीरे उनके दिल और दिमाग़ एक होते जा रहे थे.

हमारी तसवीर के यह चमकते हुए रंग और हमारे इतिहास के ये बेज़बान पन्ने हमें प्रेम, मोहब्बत और भाई चारे के कई

بادشاہ چاہے کہیں سے آئے ہوں، انھوں نے اس ملک کو اپنا گھر بنا لیا تھا۔ اس میں کوئی اچرج کی بات نہیں کہ وہ یہاں کے لوگوں کی زندگی کے ساتھ پوری طرح گھل مل گئے تھے۔ ان کے رہن سہن کے ساتھ ان کے دلوں میں ہمدردی پیدا ہو گئی تھی۔ وہ لوگوں کے سکھ میں اپنا سکھ اور ان کے دکھ میں اپنا دکھ سمجھنے لگے تھے۔

مغل سمراٹ، ہندستانی سماج اور راج کاج کا اتنا ضروری انگ بن گیا تھا کہ جب ۱۸۵۷ میں انگریزی راج کے خلاف پہلی زبردست بغاوت شروع ہوئی تو اس کے باوجود کہ سمراٹ بہادر شاہ کے ہاتھ میں نہ زیادہ طاقت رہ گئی تھی اور نہ سادھن رہ گئے تھے، ملک بھر کے سب لوگ بہادر شاہ کے ہی نام سے اور انہی کے جھنڈے تلے جمع ہوئے۔

بھاشا، ساہتیہ، علم و ہنر، سائنس، فلسفہ اور دین ان سب چیزوں میں یہ کہا جا سکتا ہے اور بالکل ٹھیک ٹھیک کہا جا سکتا ہے کہ اس دیش کے ہندوؤں اور مسلمانوں نے اپنے اندر ایک ملی جلی نگاہ، ملا جلا رہن سہن اور صدیوں کے اندر ایک ملی جلی تہذیب اور ملی جلی کلچر پیدا کر لی تھی۔ ان کے پیشے ملے جلے تھے، روزگار ملے ہوئے تھے، ان کی ایک ملی جلی تہذیب تھی اور دھیرے دھیرے ان کے دل اور دماغ ایک ہوتے جا رہے تھے۔

ہماری تصویر کے یہ چمکتے ہوئے رنگ اور ہمارے اتہاس کے یہ بے زبان پنّے ہمیں پریم، محبت اور بھائی چارے کے کئی بھولے ہوئے سبق یاد دلا رہے ہیں۔

उन दिनों के हिन्दू मुस्लिम सम्बन्धों में हमें आजकल की फिरकेवाराना बदगुमानियों और बेएतबारियों के लिये कोई जगह दिखाई नहीं देती. इसके खिलाफ मुसलमान बादशाहों की समझदारी और रवादारी से, विद्या और कला में उनकी सरपरस्ती से, हिन्दू रीत रिवाजों को समझने की उनकी इच्छा से ही यह नतीजा निकला कि उन्होंने इस मुल्क के ज्यादातर रहन सहन और रंग ढंग को अपना लिया.

दूसरी तरफ हिन्दुओं में एक बहुत पुराना गुन है. हिन्दू हमेशा से अनेक में एक और अनेकता में एकता को देखने की कोशिश करते रहे हैं.

हिन्दुओं ने भी इस्लाम की तरफ उतने ही प्रेम का हाथ बढ़ाया. नतीजा यह हुआ कि मुसलमानों में ग़ैर मुल्की कलचर की जो कुछ चीज़ें थीं भी वह अधिकतर उनसे छुट गईं और हिन्दुओं व हिन्दुस्तान दोनों ने उन्हें अपना लिया. उस ज़माने के हिन्दुस्तानी बादशाहों और राजाओं ने दोनों धर्मों के बीच इसी तरह के समाजी और कलचरी बन्धन क़ायम कर दिये कि अलग अलग मज़हबों के होते हुए भी दोनों अमन और प्रेम के साथ रहते रहे.

अभी सवा सौ बरस की बात है कि सन् १२१५ में हेमिल्टन साहब के गज़ेटियर में, जिसे सनद और परमान माना जाता है, यह लिखा हुआ मिलता है :—

"यह दोनों मज़हब इतने दिनों तक एक दूसरे के साथ रहे हैं [illegible] के मानने वालों की यह आदत पड़ गई है कि एक दूसरे,

ان دنوں کے ہندو مسلم سمبندھوں میں ہمیں آج کل کی فرقہ وارانہ بدگمانیوں اور بے اعتباریوں کے لئے کوئی جگہ دکھائی نہیں دیتی۔ اس کے خلاف مسلمان بادشاہوں کی سمجھداری اور رواداری سے، ودیا اور کلا میں ان کی سرپرستی سے، ہندو ریت رواجوں کو سمجھنے کی ان کی اچھا سے ہی یہ نتیجہ نکلا کہ انھوں نے اس ملک کے زیادہ تر رہن سہن اور رنگ ڈھنگ کو اپنا لیا۔

دوسری طرف ہندوؤں میں ایک بہت پرانا گن ہے۔ ہندو ہمیشہ سے انیک میں ایک اور انیکتا میں ایکتا کو دیکھنے کی کوشش کرتے رہے ہیں۔

ہندوؤں نے بھی اسلام کی طرف اتنے ہی پریم کا ہاتھ بڑھایا۔ نتیجہ یہ ہوا کہ مسلمانوں میں غیر ملکی کلچر کی جو کچھ چیزیں تھیں وہ بھی ادھک تر ان سے چھوٹ گئیں اور ہندوؤں و ہندوستان دونوں نے انھیں اپنا لیا۔ اس زمانے کے ہندوستانی بادشاہوں اور راجاؤں نے دونوں دھرموں کے بیچ اسی طرح کے سماجی اور کلچری بندھن قائم کر دئے کہ الگ الگ مذہبوں کے ہوتے ہوئے بھی دونوں امن اور پریم کے ساتھ رہتے رہے۔

ابھی سوا سو برس کی بات ہے کہ ۱۸۱۵ء میں ہیملٹن صاحب کے گزیٹیر میں، جسے سند اور پرمان مانا جاتا ہے، یہ لکھا ہوا ملتا ہے :—

"یہ دونوں مذہب اتنے دنوں تک ایک دوسرے کے ساتھ رہے ہیں کہ دونوں کے ماننے والوں کی عادت پڑ چکی ہے

...की तरफ वह इतने प्रेम और इतनी रवादारी के साथ देखते हैं जो दूसरे मुल्कों में देखने को नहीं मिलती."

हिन्दुस्तान के गवर्नर जेनरल लार्ड विलियम बेंटिङ्क ने मुस्लिम राज की अँग्रेज़ी राज से तुलना करते हुए लिखा है :—

"कई बातों में मुसलमानों का राज हमारे राज से बहुत बढ़ कर था. उन्होंने जिस मुल्क को जीता उसी में वह बस गये. वह मुल्क के लोगों में घुल मिल गये. उन्हीं में उन्होंने शादियाँ कीं, मुल्क वालों को उन्होंने सब तरह के बड़े से बड़े हक़ दिये. बाहर के हमलावरों और मुल्क के रहने वालों, दोनों के दिल एक दूसरे से मिल गये. दोनों का फ़ायदा नुक़सान एक सा दिखाई देने लगा. दूसरी तरफ़ हमारी पालिसी ठीक उलटी रही है, खुद ग़रज़ी से भरी हुई, बेदर्द और बेजान."

کی طرف وہ اتنے پریم اور اتنی رواداری کے ساتھ دیکھتے ہیں جو دوسرے ملکوں میں دیکھنے کو نہیں ملتی۔"

ہندستان کے گورنر جنرل لارڈ ولیم بینٹنک نے مسلم راج کی انگریزی راج سے تلنا کرتے ہوئے لکھا ہے:-

"کئی باتوں میں مسلمانوں کا راج ہمارے راج سے بہت بڑھ کر تھا۔ انھوں نے جس ملک کو جیتا اسی میں وہ بس گئے۔ وہ ملک کے لوگوں میں گھل مل گئے۔ انھیں میں انھوں نے شادیاں کیں، ملک والوں کو انھوں نے سب طرح کے بڑے سے بڑے حق دئے۔ باہر کے حملہ آوروں اور ملک کے رہنے والوں، دونوں کے دل ایک دوسرے سے مل گئے۔ دونوں کا فائدہ نقصان ایک سا دکھائی دینے لگا۔ دوسری طرف ہماری پالیسی ٹھیک الٹی رہی ہے، خود غرضی سے بھری ہوئی، بے درد اور بے جان۔"

भाषा और वफ़ादारी

(भाई रतन लाल बंसल)

(१)

पिछले एक डेढ़ बरस में, यानी जबसे पाकिस्तान बना है, हमारे देश के कुछ हल्क़ों से यह बात बार बार कही गई है कि अगर हिन्दुस्तान के मुसलमानों ने हिन्दुस्तान की कलचर को नहीं अपनाया तो वह वफ़ादार और देशभक्त नहीं माने जावेंगे.

इन्साफ़ और ईमानदारी की बात तो यह थी कि इस बात के साथ साथ यह भी बताया जाता है कि कौन-कौन काम या तौर तरीक़ा हिन्दुस्तानी कलचर में शामिल है और कौन कौन हिन्दुस्तानी कलचर के खिलाफ़ है. लेकिन सिवा ज़बान के और किसी बारे में हिन्दुस्तानी कलचर की तशरीह नहीं की गई. ज़बान के बारे में अलबत्ता यह कहा गया है कि अगर मुसलमानों ने उर्दू को छोड़ कर हिन्दी को नहीं अपनाया, तो उनको वफ़ादार नहीं माना जावेगा.

इसमें तो शक नहीं कि अगर कोई मुसलमान हिन्दी को हिन्दुओं की ज़बान समझता है और उर्दू को मुसलमानों की ज़बान समझता है, इसी बिना पर वह हिन्दी के बजाय उर्दू को ज़्यादा पाक मानता है और हिन्दी को नफ़रत की निगाह से देखता है या

بھاشا اور وفاداری

بھائی رتن لال بنسل

(1)

پچھلے ایک ڈیڑھ برس میں، یعنی جب سے پاکستان بنا ہے، ہمارے دیش کے کچھ حلقوں سے یہ بات بار بار کہی گئی ہے کہ اگر ہندوستان کے مسلمانوں نے ہندوستان کی کلچر کو نہیں اپنایا تو وہ وفادار اور دیش بھگت نہیں مانے جاوینگے۔

انصاف اور ایمانداری کی بات تو یہ تھی کہ اس بات کے ساتھ ساتھ یہ بھی بتایا جاتا کہ کون کون کام یا طور طریقہ ہندوستانی کلچر میں شامل ہے اور کون کون ہندوستانی کلچر کے خلاف ہے۔ لیکن سوا زبان کے اور کسی بارے میں ہندوستانی کلچر کی تشریح نہیں کی گئی۔ زبان کے بارے میں البتہ یہ کہا گیا ہے کہ اگر مسلمانوں نے اردو کو چھوڑ کر ہندی کو نہیں اپنایا، تو ان کو وفادار نہیں مانا جاوے گا۔

اس میں تو شک نہیں کہ اگر کوئی مسلمان ہندی کو ہندوؤں کی زبان سمجھتا ہے اور اردو کو مسلمانوں کی زبان سمجھتا ہے، اسی بنا پر وہ ہندی کے بجائے اردو کو زیادہ پاک مانتا ہے اور ہندی کو نفرت کی نگاہ سے دیکھتا ہے یا

उसकी मुख़ालफ़त करता है, तो वह हमारे समाज के लिये ख़तरनाक है. लेकिन यह समझ में नहीं आता कि अगर कोई मुसलमान हमारे देश की बहुत सी भाषाओं और ज़बानों में से किसी एक ख़ास ज़बान से दिलचस्पी रखता है और उसकी बेहतरी चाहता है या उसका प्रचार करता है तो उसके इस सौ फ़ीसदी अदबी ख़याल की वजह से हम उसकी वफ़ादारी और ग़ैर वफ़ादारी का फ़ैसला कैसे कर सकते हैं ?

एक उलझन यह भी है कि आज हिन्दी की मुख़ालफ़त जितनी सिक्खों की तरफ़ से, मद्रासियों की तरफ़ से और बंगालियों की तरफ़ से हो रही है, उतनी मुसलमानों की तरफ़ से नहीं हो रही है. तो क्या हम इन सिक्खों, मद्रासियों और बंगालियों को भी ग़ैर वफ़ादार मान लेंगे ?

जवाब में कहा जायगा कि हिन्दी के विरोधी यह सिक्ख, मद्रासी, बंगाली हिन्दी पर जिन भाषाओं को तरजीह देते हैं, वह भाषायें हिन्दुस्तान की ही हैं. इसके जवाब में मैं भी यह कहना चाहता हूँ कि उर्दू भी हिन्दुस्तान की ही बेटी है. उर्दू का जन्म और पालन पोषण हिन्दुस्तान में ही हुआ और हिन्दुस्तान से बाहर किसी भी दूसरे मुल्क में उर्दू नहीं बोली जाती. इससे इनकार नहीं किया जा सकता कि उर्दू में बहुत से शब्द विदेशी भी हैं. लेकिन भाषाओं का शास्त्र जानने वाला कोई भी शख़्स जानता है कि दुनिया में कोई ऐसी भाषा नहीं जिसमें विदेशी शब्द न हों. संस्कृत तक में सैकड़ों शब्द विदेशी हैं और विद्वानों के एक बहुत बड़े तबक़े की तो राय है कि

اُن کی مخالفت کرتا ہے، تو وہ ہمارے سماج کے لئے خطرناک ہے۔ لیکن یہ سمجھ میں نہیں آتا کہ اگر کوئی مسلمان ہمارے دیش کی بہت سی بھاشاؤں اور زبانوں میں سے کسی ایک خاص زبان سے دلچسپی رکھتا ہے اور اس کی بہتری چاہتا ہے یا اس کا پرچار کرتا ہے تو اس کے اس سو فیصدی ادبی خیال کی وجہ سے ہم اس کی وفاداری اور غیر وفاداری کا فیصلہ کیسے کر سکتے ہیں؟

ایک الجھن یہ بھی ہے کہ آج ہندی کی مخالفت جتنی سکھوں کی طرف سے، مدراسیوں کی طرف سے اور بنگالیوں کی طرف سے ہو رہی ہے اتنی مسلمانوں کی طرف سے نہیں ہو رہی ہے۔ تو کیا ہم ان سکھوں، مدراسیوں اور بنگالیوں کو بھی غیر وفادار مان لیں گے؟

جواب میں کہا جائے گا کہ ہندی کے ورودھی یہ سکھ، مدراسی، بنگالی ہندی پر جن بھاشاؤں کو ترجیح دیتے ہیں، وہ بھاشائیں ہندستان کی ہی ہیں۔ اس کے جواب میں میں بھی یہ کہنا چاہتا ہوں کہ اُردو بھی ہندستان کی ہی بیٹی ہے۔ اُردو کا جنم اور پالن پوشن ہندستان میں ہی ہوا اور ہندستان سے باہر کسی بھی دوسرے ملک میں اُردو نہیں بولی جاتی۔ اس سے انکار نہیں کیا جا سکتا کہ اُردو میں بہت سے لفظ ودیشی بھی ہیں۔ لیکن بھاشاؤں کا شاستر جاننے والا کوئی بھی بھاشا شاستری جانتا ہے کہ دنیا میں کوئی ایسی بھاشا نہیں جس میں ودیشی شبد نہ ہوں۔ سنسکرت تک میں سیکڑوں شبد ودیشی ہیں اور ودوانوں کے ایک بہت بڑے طبقے کی تو رائے ہے کہ سنسکرت خود ودیشی زبان ہے۔ اس کے علاوہ بنگلہ، مراٹھی،

गुजराती और इसी तरह की सभी सूबाई जबानों में सैकड़ों शब्द अरबी फारसी के हैं. अगर इन जबानों को प्यार करना गैर वफ़ादारी नहीं तो फिर उर्दू को प्यार करना ही कैसे गैर वफ़ादारी हो सकता है.

एक दिक्कत यह भी है कि अगर हमने उर्दू, फ़ारसी के शब्दों का इस्तेमाल करना न करना ही वफ़ादारी की कसौटी माना, तो सूरदास, तुलसीदास, कबीर, नानक जैसे और इसी तरह के हमारे हजारों महान् कवि और सन्त जिन्होंने अपनी कविता और बानी में अरबी फ़ारसी के शब्दों का बड़ी उदार दिली के साथ इस्तेमाल किया है, हमारे नज़दीक गैर वफ़ादार हो जायेंगे. गुरु गोविन्द सिंह जी भी इसी क़सूर पर वफ़ादारों की सूची में से निकाल दिये जायेंगे क्योंकि उन्होंने तो फ़ारसी में भी कविता की है.

फिर एक बात यह भी उठ खड़ी होगी कि हम पंजाब, सरहद और यू० पी० के उन लाखों हिन्दुओं को (मुसलमानों की बात जाने दीजिये) जो अरबी फ़ारसी के शब्दों को इस्तेमाल करने के आदी हैं, गैर वफ़ादार मान लेंगे और पूरबी बंगाल के उन मुसलमानों को वफ़ादार मानेंगे, जिन्होंने पाकिस्तान बनवाने में पूरा हिस्सा लिया लेकिन बंगला भाषा के लिये और उर्दू की मुखालफ़त में हाल में ही अपनी जान की बाजी तक लगा दी थी.

इसके अलावा हमारे देश के उन लेखकों का क्या होगा, जो हिन्दी क़तई नहीं जानते और अँग्रेज़ी में ही लिखने पढ़ने के आदी हैं. क्योंकि अंग्रेज़ी भी आखिर है तो विदेशी भाषा.

इसके अलावा हम अपने देश भक्तों और शहीदों के बारे में

گجراتی اور اسی طرح کی سبھی صوبائی زبانوں میں سیکڑوں لفظ عربی فارسی کے ہیں۔ اگر ان زبانوں کو پیار کرنا غیر وفاداری نہیں تو پھر اردو کو پیار کرنا ہی کیسے غیر وفاداری ہو سکتا ہے۔

ایک دقت یہ بھی ہے کہ اگر ہم نے اردو، فارسی کے لفظوں کو استعمال کرنا نہ کرنا ہی وفاداری کی کسوٹی مانا، تو سورداس، تلسی داس، کبیر، نانک جیسے اور اسی طرح کے ہمارے ہزاروں مہان کوی اور سنت جنھوں نے اپنی کویتا اور بانی میں عربی فارسی کے لفظوں کا بڑی اداردلی کے ساتھ استعمال کیا ہے، ہمارے نزدیک غیر وفادار ہو جاویں گے۔ گرو گوبند سنگھ جی بھی اسی قصور پر وفاداروں کی سوچی میں سے نکال دئے جاویں گے کیونکہ انھوں نے تو فارسی میں بھی کویتا کی ہے۔

پھر ایک بات یہ بھی اٹھ کھڑی ہوگی کہ ہم پنجاب، سرحد اور یوپی کے ان لاکھوں ہندوؤں کو (مسلمانوں کی بات جانے دیجئے) جو عربی فارسی کے لفظوں کو استعمال کرنے کے عادی ہیں، غیر وفادار مان لیں گے اور پوربی بنگال کے ان مسلمانوں کو وفادار مانیں گے، جنھوں نے پاکستان بنوانے میں پورا حصہ لیا لیکن بنگلا بھاشا کے لئے اور اردو کی مخالفت میں حال میں ہی اپنی جان کی بازی تک لگا دی تھی۔

اس کے علاوہ ہمارے دیش کے ان لیکھکوں کا کیا ہوگا، جو ہندی قطعی نہیں جانتے اور انگریزی میں ہی لکھنے پڑھنے کے عادی ہیں۔ کیوں کہ انگریزی بھی آخر ہے تو ودیشی بھاشا۔

اس کے علاوہ ہم اپنے دیش بھکتوں اور شہیدوں کے بارے میں

भी बड़ी उलझन में पड़ जायेंगे. सभी जानते हैं कि काकोरी केस में फाँसी पर लटकने वाले श्री रामप्रसाद 'बिस्मिल' उर्दू के शायर थे. हिन्दुस्तान की आज़ादी के लिये ग़ैर मुल्कों में अपनी ज़िन्दगी गुज़ार देने वाले श्री अम्बाप्रसाद सूफ़ी हिन्दी का फूटा अच्छर नहीं जानते थे और उर्दू, फ़ारसी के पंडित थे. सरदार अजीतसिंह जी की भी किसी हद तक यही हालत थी. यह तो सिर्फ़ कुछ मिसालें हैं, वरना हमारे हज़ारों देशभक्त शहीद ऐसे हैं, जो हिन्दी क़तई नहीं जानते थे, या सिर्फ़ उर्दू ही जानते थे. हज़ारों ऐसी मिसालें भी हैं जब संस्कृत और हिन्दी के इन पंडितों ने मुल्क के साथ ग़द्दारी की तब क्या हम सिर्फ़ उर्दू जानने वाले शहीदों को ग़ैर वफ़ादार और हिन्दी संस्कृत के इन पंडितों को देश भक्त मानेंगे ?

हाँ, एक बात यह भी कही जाती है कि उर्दू की कविता में जो उपमायें दी जाती हैं, वह सब फ़ारस और अरब की होती हैं, हिन्दुस्तान की नहीं होतीं. किसी हद तक बात ठीक है, लेकिन उसका कारण यह नहीं है, जैसा कि समझा और कहा जाता है कि उर्दू के शायरों को हिन्दुस्तान की धरती से प्रेम नहीं था, क्योंकि अगर ऐसा होता, तो उर्दू के श्री ब्रजनारायण चकबस्त जैसे शायर, जिनकी कविता आज भी मुर्दा दिलों में जान पैदा कर देती है, और जोश मलीहाबादी, जो हिन्दुस्तान की आज़ादी के लिये जोश पैदा करने वाली नज़्मों को लिखने के जुर्म में काफ़ी तकलीफ़ें उठा चुके हैं [illegible] को क्यों अपनाते, या डा॰ इक़बाल गायत्री का तर्जुमा क्यों करते ? हक़ीक़त तो यह है कि उर्दू कविता ने फ़ारसी के ढर्रे

[illegible] ठीक उसी तरह जैसे कि

بھی بڑی الجھن میں پڑ جاوینگے۔ سبھی جانتے ہیں کہ کاکوری کیس میں پھانسی پر لٹکنے والے شری رام پرساد 'بسمل' اردو کے شاعر تھے۔ ہندستان کی آزادی کے لئے غیر ملکوں میں اپنی زندگی گذار دینے والے شری امبا پرساد صوفی ہندی کا پھوٹا اکشر نہیں جانتے تھے اور اردو، فارسی کے پنڈت تھے۔ سردار اجیت سنگھ جی کی بھی کسی حد تک یہی حالت تھی۔ یہ تو صرف کچھ مثالیں ہیں، ورنہ ہمارے ہزاروں دیش بھگت شہید ایسے ہیں، جو ہندی قطعی نہیں جانتے تھے، یا صرف اردو ہی جانتے تھے۔ ہزاروں ایسی مثالیں بھی ہیں جب سنسکرت اور ہندی کے ان پنڈتوں نے ملک کے ساتھ غداری کی تب کیا ہم صرف اردو جاننے والے شہیدوں کو غیر وفادار اور ہندی سنسکرت کے ان پنڈتوں کو دیش بھگت مانیں گے؟

ہاں، ایک بات یہ بھی کہی جاتی ہے کہ اردو کی کویتا میں جو اپمائیں دی جاتی ہیں، وہ سب فارس اور عرب کی ہوتی ہیں، ہندستان کی نہیں ہوتیں۔ کسی حد تک بات ٹھیک ہے، لیکن اس کا کارن یہ نہیں ہے جیسا کہ سمجھا اور کہا جاتا ہے کہ اردو کے شاعروں کو ہندستان کی دھرتی سے پریم نہیں تھا، کیونکہ اگر ایسا ہوتا تو اردو کے شری برج نارائن چکبست جیسے شاعر، جن کی نظمیں آج بھی مردہ دلوں میں جان پیدا کر دیتی ہیں، اور جوش ملیح آبادی، جو ہندستان کی آزادی کے لئے جوش پیدا کرنے والی نظموں کو لکھنے کے جرم میں کافی تکلیفیں اٹھا چکے ہیں [illegible] یا ڈاکٹر اقبال گائتری کا ترجمہ کیوں کرتے؟ حقیقت تو یہ ہے کہ اردو کو بنانے فارسی کے ڈھرے کو جو اپنایا تو اسے وہ چھوڑ نہ سکے۔ ٹھیک اسی طرح جیسے کہ

आज हिन्दी साहित्य में अंग्रेजी साहित्य के बीसियों मुहावरे और कहावतें चल रही हैं और उनको हिन्दी के लेखक छोड़ नहीं पा रहे हैं या छोड़ना जरूरी नहीं समझते. पर यह न भूल जाना चाहिये कि उर्दू की सैकड़ों या हजारों नज़्में गजलें ऐसी हैं जिनमें सौ फ़ीसदी हिन्दुस्तानी माहौल है. कृष्ण की बंसी, जमना का किनारा, लखनऊ की शाम, बनारस की सुबह, संगम, रामचन्द्र जी का बनवास और इस तरह के उन सभी मजमूनों पर, जो किसी शायर को अपील कर सकते हैं, उर्दू में नज़्में गजलें कही गई हैं और मुसलमान शायरों ने कही हैं. इनके अलावा हजारों लाखों क़ौमी नज़्में हैं जिन्होंने हमारी आजादी की लड़ाई को उत्साह और जोश दिया है. काकोरी के शहीद श्रीरामप्रसाद 'बिस्मिल' अक्सर अदालत आते-जाते वक्त 'सर फ़रोशी की तमन्ना अब हमारे दिल में है' गाया करते थे. सरदार भगतसिंह भी जब फाँसी के तख्ते पर झूलने जा रहे थे, तब अपने साथियों के साथ 'मेरी मिट्टी से भी ख़ुशबूए वतन आयेगी' गाते जा रहे थे. काकोरी के एक दूसरे शहीद डा० रोशनसिंह जी जब फाँसी पर झूल गये, तब उनकी कोठरी की दीवाल पर बहुत से उर्दू के शेर लिखे मिले थे. तो क्या आज हम कुफ्र और वफादारी के इन नये ठेकेदारों के कहने सुनने पर या डराने धमकाने पर अपने शहीदों की इन यादगारों को भी खत्म कर देंगे ?

कहा यह भी जाता है कि उर्दू शायरी की जो बहरें हैं, वह विदेशी हैं. जो लोग यह कहते हैं, उनको मेहरबानी करके हिन्दी के मशहूर कवि पं० हरिशंकर शर्मा कविरत्न का वह लेख पढ़ना चाहिये, जिसमें उन्होंने बड़ी आसानी से साबित कर

آج ہندی ساہتیہ میں انگریزی ساہتیہ کے بیسیوں محاورے اور کہاوتیں چل رہی ہیں اور اُن کو ہندی کے لیکھک چھوڑ نہیں پا رہے ہیں یا چھوڑنا ضروری نہیں سمجھتے. پر یہ نہ بھول جانا چاہیے کہ اُردو کی سینکڑوں یا ہزاروں نظمیں غزلیں ایسی ہیں جن میں سو فیصدی ہندستانی ماحول ہے. کرشن کی بنسی، جمنا کا کنارا، لکھنؤ کی شام، بنارس کی صبح، سنگم، رام چندر جی کا بنواس اور اس طرح کے ان سبھی مضمونوں پر، جو کسی شاعر کو اپیل کر سکتے ہیں، اردو میں نظمیں غزلیں کہی گئی ہیں اور مسلمان شاعروں نے کہی ہیں. ان کے علاوہ ہزاروں لاکھوں قومی نظمیں ہیں جنھوں نے ہماری آزادی کی لڑائی کو اُتساہ اور جوش دیا ہے. کاکوری کے شہید شری رام پرساد 'بسمل' اکثر عدالت آتے جاتے وقت 'سرفروشی کی تمنا اب ہمارے دل میں ہے' گایا کرتے تھے. سردار بھگت سنگھ بھی جب پھانسی کے تختے پر جھولنے جا رہے تھے، تب اپنے ساتھیوں کے ساتھ 'میری مٹی سے بھی خوشبوئے وطن آئے گی' گاتے جا رہے تھے. کاکوری کے ایک دوسرے شہید ڈاکٹر روشن سنگھ جی جب پھانسی پر جھول گئے، تب ان کی کوٹھری کی دیوال پر بہت سے اُردو کے شعر لکھے ملے تھے. تو کیا آج ہم کفر اور وفاداری کے ان نئے ٹھیکیداروں کے کہنے سننے پر یا ڈرانے دھمکانے پر اپنے شہیدوں کی ان یادگاروں کو بھی ختم کر دیں گے؟

کہا یہ بھی جاتا ہے کہ اُردو شاعری کی جو بحریں ہیں، وہ ودیشی ہیں. جو لوگ یہ کہتے ہیں، اُن کو مہربانی کرکے ہندی کے مشہور کوی پنڈت ہری شنکر شرما کوی رتن کا وہ لیکھ پڑھنا چاہیے، جس میں انھوں نے بڑی آسانی سے ثابت کر

दिया है कि उर्दू की हर एक बहर ज्यों का त्यों हिन्दी का छन्द है. फिर हमें यह भी सोचना चाहिये कि जब हिन्दी में 'सानेट' लिखे जा सकते हैं, तो फ़ारसी की बहर को ही इस्तेमाल कर लेना क्या जुर्म हो गया ? और यह जो आज हिन्दी में ब्लैंकवर्स (अतुकान्त) कविता की धूम है, वह कौन स्वदेशी है ?

यहाँ मैं जान बूझकर इस हक़ीक़त पर रोशनी नहीं डालना चाहता कि मुसलमानों का हिन्दी संस्कृत साहित्य के बारे में क्या रवय्या रहा है और उन्होंने इन भाषाओं की कितनी बड़ी ख़िदमत की है. पर मैं इतना ज़रूर कहूँगा कि महमूद ग़ज़नवी जैसे कट्टर मुसलमान के सिक्कों पर भी हमको संस्कृत की इबारत मिलती है. इससे साबित होता है कि महमूद ग़ज़नवी के दिल में संस्कृत के लिये प्रेम था और इज़्ज़त थी. फिर भी कोई भी सच्चा हिन्दुस्तानी महमूद ग़ज़नवी को या उस जैसे किसी दूसरे आदमी को अपने देश का वफ़ादार नहीं मानेगा ! इससे साबित होता जा रहा है कि आज जो लोग उर्दू को हिन्दुस्तानी कल्चर का दुश्मन बताते हैं या भाषा के सवाल की रोशनी में वफ़ादारी और ग़ैर वफ़ादारी की परख करने चले हैं, वह कितनी बड़ी भूल कर रहे हैं.

دیا ہے کہ اُردو کی ہر ایک بحر جیوں کا تیوں ہندی کا چھند ہے۔ پھر ہمیں یہ بھی سوچنا چاہیے کہ جب ہندی میں 'سانیٹ' لکھے جا سکتے ہیں، تو فارسی کی بحر کو ہی استعمال کر لینا کیا جرم ہو گیا؟ اور یہ جو آج ہندی میں بلینک ورس (اتوکانت) کویتا کی دھوم ہے، یہ کون سودیشی ہے؟

یہاں میں جان بوجھ کر اس حقیقت پر روشنی نہیں ڈالنا چاہتا کہ مسلمانوں کا ہندی سنسکرت ساہتیہ کے بارے میں کیا رویہ رہا ہے اور انھوں نے ان بھاشاؤں کی کتنی بڑی خدمت کی ہے۔ پر میں اتنا ضرور کہوں گا کہ محمود غزنوی جیسے کٹر مسلمان کے سکوں پر بھی ہم کو سنسکرت کی عبارت ملتی ہے۔ اس سے ثابت ہوتا ہے کہ محمود غزنوی کے دل میں سنسکرت کے لئے پریم تھا اور عزت تھی۔ پھر بھی کوئی بھی سچا ہندستانی محمود غزنوی کو یا اس جیسے کسی دوسرے آدمی کو اپنے دیش کا وفادار نہیں مانے گا! اس سے ثابت ہوتا جا رہا ہے کہ آج جو لوگ اُردو کو ہندستانی کلچر کا دشمن بتاتے ہیں یا بھاشا کے سوال کی روشنی میں وفاداری اور غیر وفاداری کی پرکھ کرنے چلے ہیں، وہ کتنی بڑی بھول کر رہے ہیں۔

तू अमर है पगले !

(भाई अहमद हमीद)

पगले किसने नहीं देखे. आदमी जब से पैदा हुआ, पगले भी पैदा होने लगे. आदम के एक सियाने बेटे को दूसरे पगले बेटे ने मार डाला था तो आदम ने अपने मन का बोझ हलका करने के लिये इस पागलपन पर संसार की सबसे पहली कविता लिख दी थी. पागलपन की यही घटना हर जमाने में दोहराई गई. आदमी जब जब पागल हुआ तो मानवता यही कविता गाती रही और इसी कविता की मधुर तानों के सहारे जीवन पथ पर संसार का काफला बढ़ता रहा. पागलपन के इसी अंधियारे में सियानेपन का दिया जलाया गया और फिर जब यही छोटा सा दिया बढ़ते बढ़ते बिजली का बड़ा सा हण्डा बन गया तो मानव संसार पर ऐटम बम का उजाला ऐसी घन गरज के साथ बरसा कि हीरोशेमा जलकर राख हो गया. बुद्धि पागलपन से हार गई और आदम के एक सियाने बेटे का दूसरे पगले बेटे ने एक बार फिर गला घोंट दिया. पगले और सियाने के इसी खेल, इसी झगड़े का नाम जीवन है. सियाने की जीत सभ्यता कहलाती है और पगले की जीत बर्बरता. यह भी कहा जा सकता है कि पगले और सियाने का भेद समझने में भी दुनिया अकसर भूल करती है. कभी कभी पगला जीत कर दुनिया से मनवा लेता है कि वह सियाना है और उसका सियाना

تو امر ہے پگلے

(بھائی احمد حمید)

پگلے کس نے نہیں دیکھے۔ آدمی جب سے پیدا ہوا، پگلے بھی پیدا ہونے لگے۔ آدم کے ایک سیانے بیٹے کو دوسرے پگلے بیٹے نے مار ڈالا تو آدم نے اپنے من کا بوجھ ہلکا کرنے کے لئے اس پاگل پن پر سنسار کی سب سے پہلی کویتا لکھ دی تھی۔ پاگل پن کی یہی گھٹنا ہر زمانے میں دوہرائی گئی۔ آدمی جب جب پاگل ہوا تو مانوتا یہی کویتا گاتی رہی اور اسی کویتا کی مدھر تانوں کے سہارے جیون پتھ پر سنسار کا قافلہ بڑھتا رہا۔ پاگل پن کے اسی اندھیارے میں سیانے پن کا دیا جلایا گیا اور پھر جب یہی چھوٹا سا دیا بڑھتے بڑھتے بجلی کا بڑا سا ہنڈا بن گیا تو سنسار پر ایٹم بم کا اجالا ایسی گھن گرج کے ساتھ برسا کہ ہیروشیما جل کر راکھ ہو گیا۔ بدھی پاگل پن سے ہار گئی اور آدم کے ایک سیانے بیٹے کا دوسرے پگلے بیٹے نے ایک بار پھر گلا گھونٹ دیا۔ پگلے اور سیانے کے اسی کھیل، اسی جھگڑے کا نام جیون ہے۔ سیانے کی جیت سبھیتا کہلاتی ہے اور پگلے کی جیت بربرتا۔ یہ بھی کہا جا سکتا ہے کہ پگلے اور سیانے کا بھید سمجھنے میں بھی دنیا اکثر بھول کرتی ہے۔ کبھی کبھی پگلا جیت کر دنیا سے منوا لیتا ہے کہ وہ سیانا ہے اور اس کا سیانا

दुश्मन, जो कमजोर होने के कारन हार गया वह पागल था. बहुत बार दुनिया ने ऐसे पगलों को समझदारी की सनद भी दे दी है.

पर आज मैं आपको एक ऐसी कहानी सुनाऊँगा जिसमें बहुत से [illegible] से लड़ता हुआ, अकेला और कमजोर होते हुए भी एक पगला जीत गया था. आप भी कहानी सुनकर कह उठेंगे कि इस पगले की जीत ही इन्सानियत की जीत है, तहज़ीब की जीत है, शराफ़त की जीत है और नेकी की जीत है.

मेरी कहानी कलकत्ता के एक सड़क पर फिरने वाले पगले की कहानी है, जिसे मैं कई बरस तक एक ही हालत में देखता रहा. टाट का एक टुकड़ा कमर से लपेटे, होठों से हर घड़ी टपकती हुई राल, एक हाथ में पत्थर, दूसरे में कभी कागज, कभी कपड़े की एक पोटली, गाली उसकी भाषा और राह बाट के मरियल कुत्तों को गले लगाना, पुचकारना, प्यार करना, अपना जूठा उनको खिलाना और उनका जूठा आप खाना और कभी कभी गोद में उठाकर माँ बहन की गाली देते हुए उनको धरती पर दे मारना, यही उस पगले का जीवन था.

कलकत्ते जैसा कारबारी शहर. सुबह से शाम तक और शाम से सुबह तक मोटरों, ट्रामों, मिलों, कारखानों, दफ़्तरों और दुकानों के हंगामे में रमी बसी हुई दुनिया. ऐसे में भला उस एक पगले की सुध किसे होती. शहर में जैसे बहुत से नये पुराने [illegible] कपड़े, [illegible] और [illegible] होता था, बहुत से [illegible] आते जाते फिरते, बहुत से नये नये ढंग के पगले घूमा करते थे वैसे ही एक पगला वह भी था. यों तो दो चार पगले

دشمن، جو کمزور ہونے کے کارن ہار گیا وہ پاگل تھا۔ بہت بار دنیا نے ایسے پگلوں کو سمجھداری کی سند بھی دے دی ہے۔

پر آج میں آپ کو ایک ایسی کہانی سناؤں گا جس میں بہت سے [illegible] سے لڑتا ہوا، اکیلا اور کمزور ہوتے ہوئے بھی ایک پگلا جیت گیا تھا۔ آپ بھی کہانی سن کر کہہ اٹھیں گے کہ اس پگلے کی جیت ہی انسانیت کی جیت ہے، تہذیب کی جیت ہے، شرافت کی جیت ہے اور نیکی کی جیت ہے۔

میری کہانی کلکتے کی ایک سڑک پر پھرنے والے پگلے کی کہانی ہے، جسے میں کئی برس تک ایک ہی حالت میں دیکھتا رہا۔ ٹاٹ کا ایک ٹکڑا کمر سے لپیٹے، ہونٹوں سے ہر گھڑی ٹپکتی ہوئی رال، ایک ہاتھ میں پتھر، دوسرے میں کبھی کاغذ، کبھی کپڑے کی ایک پوٹلی، گالی اس کی بھاشا اور راہ باٹ کے مریل کتوں کو گلے لگانا، پچکارنا، پیار کرنا، اپنا جوٹھا ان کو کھلانا اور ان کا جوٹھا آپ کھانا اور کبھی کبھی گود میں اٹھا کر ماں بہن کی گالی دیتے ہوئے ان کو دھرتی پر دے مارنا یہی اس پگلے کا جیون تھا۔

کلکتے جیسا کاروباری شہر۔ صبح سے شام تک اور شام سے صبح تک موٹروں، ٹراموں، ملوں، کارخانوں، دفتروں اور دکانوں کے ہنگامے میں رچی بسی ہوئی دنیا۔ ایسے میں بھلا اس ایک پگلے کی سدھ کسے ہوتی۔ شہر میں جیسے بہت سے نئے [illegible] جیسے بہت سے [illegible] بہت سے نئے نئے ڈھنگ کے پگلے گھوما کرتے تھے ویسے ہی ایک پگلا وہ بھی تھا۔ یوں تو دو چار پگلے

[illegible] और अम्न से काम लेने की बातें करने वाला हिन्दू भी मुसलमान [illegible] था. फ़िरक़ापरस्तों की इन पार्टियों के सामने 'कांग्रेसी [illegible] का नाम सुनना भी कोई पसन्द नहीं करता था. बुराई के [illegible] बुराई करने का जोश बढ़ रहा था. लेकिन उस वक़्त [illegible] कोई व्यक्ति इस बुराई भलाई, इस दीन धर्म, इस हिन्दू [illegible] और हिन्दुस्तान पाकिस्तान को बिलकुल भूल कर अपनी [illegible] में मगन था तो वह वही पगला था.

१५ अगस्त की शाम को जब मैं दफ़्तर से घर लौटा तो मैंने सोचा कि कल सोलह अगस्त है, सारा शहर बन्द रहेगा इस-लिये कल के लिए भी जिस सामान की ज़रूरत है वह आज ही ख़रीद लूँ. और इसी उधेड़ बुन और दौड़ धूप में रात के ग्यारह बज गये. मैं जब अपने घर के पास पहुँचा तो देखा कि वह पगला बड़े ज़ोर से गालियाँ बक रहा था. वह गालियों के बीच बीच हिन्दुस्तान और पाकिस्तान का नाम भी ले रहा था. मैं जब घर पहुँचा तो मालूम हुआ कि अभी थोड़ी देर पहले उस तरफ़ से लीग वालों का जलूस निकला था और तब ही से पगले की आवाज़ तेज़ हो गई थी. पता नहीं पगला कब तक गालियाँ बकता रहा क्योंकि बारह बजते बजते मैं सो गया था.

१६ अगस्त की सुबह आठ बजे का समय था. मेरी बीवी चाय बना रही थी और मैं बैठा शेव कर रहा था. बाहर एकदम सन्नाटा था, ऐसा सन्नाटा और ऐसी ख़ामोशी जो तूफ़ान आने से पहले छा जाती है. और एकाएक तूफ़ान आ गया. बाहर ज़ोर का धमाका हुआ जैसे कोई बम फटा हो. मेरे कोठे के दाहिनी तरफ़ वाली

[illegible] اور امن سے کام لینے کی باتیں کرنے والا ہندو بھی مسلمان سمجھا جاتا تھا. فرقہ پرستوں کی ان پارٹیوں کے سامنے 'کانگریسی غداروں' کی بات سننا بھی کوئی پسند نہیں کرتا تھا. برائی کے بدلے میں دونی برائی کرنے کا جوش بڑھ رہا تھا. لیکن اس وقت بھی اگر کوئی شخص اس برائی بھلائی، اس دین دھرم، اس ہندو مسلمان اور ہندستان پاکستان کو بالکل بھول کر اپنی دیوانگی میں مگن تھا تو وہ وہی پگلا تھا.

۱۵ اگست کی شام کو جب میں دفتر سے گھر لوٹا تو میں نے سوچا کہ کل سولہ اگست ہے، سارا شہر بند رہے گا اس لئے کل کے لئے بھی جس سامان کی ضرورت ہے وہ آج ہی خرید لوں. اور اسی ادھیڑ بن اور دوڑ دھوپ میں رات کے گیارہ بج گئے. میں جب اپنے گھر کے پاس پہنچا تو دیکھا کہ وہ پگلا بڑے زور سے گالیاں بک رہا تھا. وہ گالیوں کے بیچ بیچ ہندستان اور پاکستان کا نام بھی لے رہا تھا. میں جب گھر پہنچا تو معلوم ہوا کہ ابھی تھوڑی دیر پہلے اس طرف سے لیگ والوں کا جلوس نکلا تھا اور تب ہی سے پگلے کی آواز تیز ہو گئی تھی. پتہ نہیں پگلا کب تک گالیاں بکتا رہا کیونکہ بارہ بجتے بجتے میں سو گیا تھا.

۱۶ اگست کی صبح آٹھ بجے کا سمے تھا. میری بیوی چائے بنا رہی تھی اور میں بیٹھا شیو کر رہا تھا. باہر ایکدم سناٹا تھا، ایسا سناٹا اور ایسی خاموشی جو طوفان آنے سے پہلے چھا جاتی ہے. اور ایکایک طوفان آ گیا. باہر زور کا دھماکا ہوا جیسے کوئی بم پھٹا ہو. میرے کوٹھے کے داہنی طرف والی

गली में लोगों की भाग दौड़ सुनाई देने लगी. मैंने जो खिड़की में से देखा तो मेरे होश उड़ गये. लोग भाले, गँड़ासे, लाठियाँ और न जाने क्या क्या हाथों में लिये इधर उधर दौड़ रहे थे. यह मुसलमानों का मजमा था. दूर सड़क पर हिन्दुओं का भी एक मजमा इसी तरह हथियारों से लैस जैसे दुश्मन का मुकाबला करने के लिये तैयार खड़ा था. मज़हब और धर्म के दीवानों की लड़ाई शुरू हो गई थी. मेरी आँखों के नीचे अंधेरा सा छा गया जब मैंने देखा कि आज से कुछ ही दिनों पहले कप्तान रशीद दिन पर जिस बिल्डिंग से विदेशी सरकार की गोलियों का निशाना बनने वाले एक रिक्शा वाले की लाश पर फूलों की बरखा हुई थी वहीं से आज गोलियाँ बरस रही थीं. बीबी के मुँह पर हवाइयाँ उड़ने लगी थीं और मेरा बच्चा इस विचित्र हंगामे से डर डर कर रोने चिल्लाने लगा था. आज उसे हौवे का भी डर नहीं रहा था. हम उसे लाख फुसलाते, डराते थे लेकिन वह चुप होने का नाम ही न लेता था.

आज दिन के दो बज चुके थे और सामने वाली सड़क के इस सिरे से उस सिरे तक कोई २०-२५ लाशें पड़ी दिखाई देने लगी थीं. कोई मुँह के बल, कोई घुटनों के बल, कोई चित, कोई औंधी, कोई सिमटी और कोई फैली पड़ी थी. उन पर गिद्ध और चीलों ने मंडराना शुरू कर दिया था. पुलीस का कहीं पता न था, फौज का कहीं निशान न था. राज सिंहासन डोल रहा था, आदमी भेड़ बकरों की तरह कट रहे थे. छुरे चल रहे थे, कसाई मार रहे थे. मानवता तड़प रही थी और बर्बरता का मृदंग बज रहा था. बड़ी सड़क के नाबदान खोल डाले गये थे और उनमें छोटे छोटे बच्चों की लाशें

گلی میں لوگوں کی بھاگ دوڑ سنائی دینے لگی۔ میں نے جو کھڑکی میں سے دیکھا تو میرے ہوش اڑ گئے۔ لوگ بھالے، گنڈاسے، لاٹھیاں اور نہ جانے کیا کیا ہاتھوں میں لئے ادھر ادھر دوڑ رہے تھے۔ یہ مسلمانوں کا مجمع تھا۔ دور سڑک پر ہندوؤں کا بھی ایک مجمع اسی طرح ہتھیاروں سے لیس جیسے دشمن کا مقابلہ کرنے کے لئے تیار کھڑا تھا۔ مذہب اور دھرم کے دیوانوں کی لڑائی شروع ہو گئی تھی۔ میری آنکھوں کے نیچے اندھیرا سا چھا گیا جب میں نے دیکھا کہ آج سے کچھ ہی دنوں پہلے کپتان رشید دن پر جس بلڈنگ سے ودیشی سرکار کی گولیوں کا نشانہ بننے والے ایک رکشا والے کی لاش پر پھولوں کی برکھا ہوئی تھی وہیں سے آج گولیاں برس رہی تھیں۔ بیوی کے منہ پر ہوائیاں اڑنے لگی تھیں اور میرا بچہ اس وچتر ہنگامے سے ڈر ڈر کر رونے چلانے لگا تھا۔ آج اسے ہوّے کا بھی ڈر نہیں رہا تھا۔ ہم اسے لاکھ پھسلاتے، ڈراتے تھے لیکن وہ چپ ہونے کا نام ہی نہ لیتا تھا۔

آج دن کے دو بج چکے تھے اور سامنے والی سڑک کے اس سرے سے اس سرے تک کوئی ۲۰-۲۵ لاشیں پڑی دکھائی دینے لگی تھیں۔ کوئی منہ کے بل، کوئی گھٹنوں کے بل، کوئی چت، کوئی اوندھی، کوئی سمٹی اور کوئی پھیلی پڑی تھی۔ ان پر گدھ اور چیلوں نے منڈرانا شروع کر دیا تھا۔ پولیس کا کہیں پتہ نہ تھا، فوج کا کہیں نشان نہ تھا۔ راج سنگھاسن ڈول رہا تھا، آدمی بھیڑ بکروں کی طرح کٹ رہے تھے۔ چھرے چل رہے تھے، قصائی مار رہے تھے۔ انسانیت تڑپ رہی تھی اور بربریت کا مردنگ بج رہا تھا۔ بڑی سڑک کے نابدان کھول ڈالے گئے تھے اور ان میں چھوٹے چھوٹے بچوں کی لاشیں

... रही थी. नालियों के खुल जाने से सड़क पर जैसे पानी का सोता फूट गया था और उस पानी में आदमियों का खून मिल मिल कर ऐसा बह रहा था जैसे बरसात में मेंह के पानी के साथ मिट्टी बहती हो.

आज जब मेरी निगाह छोटी सड़क पर कूड़े के कनस्तर के पास उस पगले पर पड़ी, तो मैंने देखा कि उसके आस पास जितने ईंट पत्थर पड़े रहते थे वह सब साफ़ हैं और उसकी वह ईंट भी वहाँ नहीं है जिसपर सर रखकर वह रातों को सोया करता था. पगले के शरीर में जैसे बिजली भर गई थी. वह कभी इधर दौड़ता था कभी उधर. बेमतलब, बेकार, कम से कम मेरी समझ में तो उस समय उसकी बेचैनी का कारन बिलकुल नहीं आया.

मैं अभी अपनी खिड़की पर यही सब देख रहा था कि अचानक एक दुबला पतला, बिलकुल कमज़ोर, जैसे दिक़ का रोगी हो, एक नौजवान बग़ल वाली गली से दौड़ता हुआ छोटी सड़क पर आ निकला. उसके सर से, माथे से, नाक से और छाती के पास से ख़ून बह रहा था और उसका कुर्ता व धोती उस ख़ून में लाल हो गये थे. उसके पीछे पीछे कुछ लोग और भी दौड़ते हुए आये जो उसे मार पीट रहे थे. वह इतना ज़ख़मी हो चुका था कि अब उसमें भागने की भी ताक़त नहीं रह गई थी. एकाएक पीछे आते हुए एक गुन्डे ने उसके मोंढे पर तलवार का एक भरपूर वार किया और उसका हाथ उसके धड़ से अलग होकर गिर पड़ा. इसके साथ ही वह आप भी धम से धरती पर गिर पड़ा. एकाएक सामने के फ़ुटपाथ से यह कान्ड देख कर पगला मारने वालों की तरफ़ दौड़ी

پھیل رہی تھی۔ نالیوں کے کھل جانے سے سڑک پر جیسے پانی کا سوتا پھوٹ گیا تھا اور اس پانی میں آدمیوں کا خون مل مل کر ایسا بہہ رہا تھا جیسے برسات میں مینہ کے پانی کے ساتھ مٹی بہتی ہو۔

آج جب میری نگاہ چھوٹی سڑک پر کوڑے کے کنستر کے پاس اس پگلے پر پڑی، تو میں نے دیکھا کہ اس کے آس پاس جتنے اینٹ پتھر پڑے رہتے تھے وہ سب صاف ہیں اور اس کی وہ اینٹ بھی وہاں نہیں ہے جس پر سر رکھ کر وہ راتوں کو سویا کرتا تھا۔ پگلے کے شریر میں جیسے بجلی بھر گئی تھی۔ وہ کبھی ادھر دوڑتا تھا کبھی ادھر۔ بے مطلب، بیکار، کم سے کم میری سمجھ میں تو اس سمے اس کی بے چینی کا کارن بالکل نہیں آیا۔

میں ابھی اپنی کھڑکی پر یہی سب دیکھ رہا تھا کہ اچانک ایک دبلا پتلا، بالکل کمزور، جیسے دق کا روگی ہو، ایک نوجوان بغل والی گلی سے دوڑتا ہوا چھوٹی سڑک پر آ نکلا۔ اس کے سر سے، ماتھے سے، ناک سے اور چھاتی کے پاس سے خون بہہ رہا تھا اور اس کا کرتا و دھوتی اس خون میں لال ہو گئے تھے۔ اس کے پیچھے پیچھے کچھ لوگ اور بھی دوڑتے ہوئے آئے جو اسے مار پیٹ رہے تھے۔ وہ اتنا زخمی ہو چکا تھا کہ اب اس میں بھاگنے کی بھی طاقت نہیں رہ گئی تھی۔ یکایک پیچھے آتے ہوئے ایک غنڈے نے اس کے مونڈھے پر تلوار کا ایک بھرپور وار کیا اور اس کا ہاتھ اس کے دھڑ سے الگ ہو کر گر پڑا۔ اس کے ساتھ ہی وہ آپ بھی دھم سے دھرتی پر گر پڑا۔ یکایک سامنے کے فٹ پاتھ سے یہ کانڈ دیکھ کر پگلا مارنے والوں کی طرف تیزی

से दौड़ा. लेकिन मारने वाले अपना काम करके भाग गये. अब पगला उस घायल आदमी की तरफ दौड़ा. उसके पास पहुँच कर गालियाँ बकते हुए पगले ने उस तड़पते, दम तोड़ते नौजवान को दोनों हाथों से पकड़ कर उठाया और घसीटता हुआ उसे उस नाबदान के पास ले आया जहाँ से मैले पानी का सोता फूट रहा था. घायल नौजवान का सर अपनी गोद में रखकर वह उस नाबदान के पास बैठ गया और चुल्लू में पानी ले लेकर उसके मुँह पर, उसके घावों पर और उसके सर पर डालने लगा. घायल ने उसकी गोद में पड़े पड़े पथराई आँखों से पगले को टकटकी लगा कर देखा, कुछ पैर खींचे और दम तोड़ दिया. मैं पगले की इस हरकत को बड़े ध्यान से देख रहा था. मैं समझ रहा था कि सियाने समझदार इन्सानों के पागलपन ने उस पागल को होशियार बना दिया है तभी तो उसने उस घायल नौजवान की मरते समय यह सेवा की. लेकिन उस घायल के दम तोड़ते ही जैसे वह फिर पागल हो गया. वह एकाएक धाड़ें मार कर रोने लगा और मुर्दे को वहीं छोड़ कर खड़ा हो गया. वह रोता जाता था और इधर-उधर लगी आग, आकाश और धरती को देखकर गंदी-गंदी गालियाँ बकता जाता था और रोता जाता था. उसकी दाढ़ी पर, उसके माथे पर, उसकी कमीज़ पर उस नौजवान का खून लगा हुआ था. और [illegible] के पास उस नौजवान की एक हाथ कटी लाश पड़ी थी. [illegible] एक बार फिर बैठ गया और मुर्दे को अपनी गोद में [illegible] उसके होंठ और उसके माथे को बिलकुल

سے دوڑا۔ لیکن مارنے والے اپنا کام کرکے بھاگ گئے۔ اب
پگلا اس گھائل آدمی کی طرف دوڑا۔ اس کے پاس پہنچ کر گالیاں
بکتے ہوئے پگلے نے اس تڑپتے، دم توڑتے نوجوان کو دونوں
ہاتھوں سے پکڑ کر اٹھایا اور گھسیٹتا ہوا اسے اس نابدان کے پاس
لے آیا جہاں سے میلے پانی کا سوتا پھوٹ رہا تھا۔ گھائل نوجوان کا سر
اپنی گود میں رکھ کر وہ اس نابدان کے پاس بیٹھ گیا اور چلو میں پانی
لے لیکر اس کے منہ پر، اس کے گھاؤں پر اور اس کے سر پر ڈالنے
لگا۔ گھائل نے اس کی گود میں پڑے پڑے پتھرائی آنکھوں سے پگلے کو
ٹکٹکی لگا کر دیکھا، ہاتھ پاؤں کھینچے اور دم توڑ دیا۔ میں پگلے کی اس حرکت
کو بڑے دھیان سے دیکھ رہا تھا۔ میں سمجھ رہا تھا کہ سیانے سمجھدار انسانوں
کے پاگل پن نے اس پاگل کو ہوشیار بنا دیا ہے تبھی تو اس نے اس
گھائل نوجوان کی مرتے سمے یہ سیوا کی۔ لیکن اس گھائل کے دم توڑتے
ہی جیسے وہ پھر پاگل ہو گیا۔ وہ ایکایک دھاڑیں مار کر رونے لگا اور
مردے کو وہیں چھوڑ کر کھڑا ہو گیا۔ وہ روتا جاتا تھا اور ادھر ادھر
لگی آگ، آکاش اور دھرتی کو دیکھ کر گندی گندی گالیاں بکتا
جاتا تھا اور روتا جاتا تھا۔ اس کی داڑھی پر، اس کے ماتھے پر،
اس کی قمیص پر اس نوجوان کا خون لگا ہوا تھا۔ اور اس
کے [illegible] پاس اس نوجوان کی ایک ہاتھ کٹی لاش پڑی ہوئی
تھی۔ وہ ایک بار پھر بیٹھ گیا اور مردے کو اپنی گود میں
[illegible] اس کے ہونٹ اور اس کے ماتھے کو بالکل

इकलौते बेटे की लाश को पागल हो होकर प्यार कर रही हो. फिर एकाएक न जाने उस पगले को क्या ख़याल आया कि लाश को धड़ाम से धरती पर पटक कर भागता हुआ फुटपाथ पर गया और ईंटों के दो अद्धे दोनों हाथों में उठा लाया. फिर उसने लाश की तरफ़ ग़ौर से देखा, सीना तान कर खड़ा हुआ चारों तरफ देखकर न जाने किसको गालियाँ दीं और फिर उन ईंटों से अपनी छाती पीटने लगा. वह इतनी ज़ोर ज़ोर से अपनी छाती कूट रहा था कि थोड़ी ही देर में उसकी चौड़ी चकली घने बालों वाली छाती से ख़ून के फ़व्वारे निकलने लगे किन्तु वह उसी तरह छाती पीटता ही रहा. उसकी आँखों में, उसके चेहरे पर और उसके अंग अंग में जैसे मौत और पागलपन की चुड़ैलें नाच रही थीं. मुझमें अब यह भयानक दृश्य देखने की ताब न रही थी. मैंने घबरा कर एक झटके के साथ अपनी खिड़की बन्द कर दी और निढाल होकर अपनी चारपाई पर गिर पड़ा.

दो तीन घंटों के बाद जब बीवी ने बताया कि सामने वाली बिल्डिंग में आग लगा दी गई है तो मैंने उठकर एक बार फिर खिड़की खोली और देखा कि उसी नाबदान के पास पानी में दो लाशें पड़ी अकड़ रही हैं. एक जगह उस नौजवान की लाश, जो इस अपराध में मार डाला गया था कि उसका धर्म उन लोगों के धर्म से अलग था जिन्होंने उसे मारा था, और उससे दो-तीन डग आगे उस पगले की लाश थी जिसने शायद समझदारों का पागल पन देखकर अपने हाथों से अपनी जान का ख़ात्मा कर दिया था.

शाम का धुँधलका छा रहा था और सामने वाली बिल्डिंग से

اکلوتے بیٹے کی لاش کو پاگل ہو ہو کر پیار کر رہی ہو۔ پھر ایکایک نہ جانے اس پگلے کو کیا خیال آیا کہ لاش کو دھڑام سے دھرتی پر پٹک کر بھاگتا ہوا فٹ پاتھ پر گیا اور دو اینٹوں کے آدھے دونوں ہاتھوں میں اٹھا لایا۔ پھر اس نے لاش کی طرف غور سے دیکھا، سینہ تان کر کھڑا ہوا چاروں طرف دیکھ کر نہ جانے کس کو گالیاں دیں اور پھر ان اینٹوں سے اپنی چھاتی پیٹنے لگا۔ وہ اتنی زور زور سے اپنی چھاتی کوٹ رہا تھا کہ تھوڑی ہی دیر میں اس کی چوڑی چکلی گھنے بالوں والی چھاتی سے خون کے فوارے نکلنے لگے کنتو وہ اسی طرح چھاتی پیٹتا ہی رہا۔ اس کی آنکھوں میں، اس کے چہرے پر اور اس کے انگ انگ میں جیسے موت اور پاگل پن کی چڑیلیں ناچ رہی تھیں۔ مجھ میں اب یہ بھیانک منظر دیکھنے کی تاب نہ رہی تھی۔ میں نے گھبرا کر ایک جھٹکے کے ساتھ اپنی کھڑکی بند کر لی اور نڈھال ہو کر اپنی چارپائی پر گر پڑا۔

دو تین گھنٹے کے بعد جب بیوی نے بتایا کہ سامنے والی بلڈنگ میں آگ لگا دی گئی ہے تو میں نے اٹھ کر ایک بار پھر کھڑکی کھولی اور دیکھا کہ اسی نابدان کے پاس پانی میں دو لاشیں پڑی اکڑ رہی ہیں۔ ایک جگہ اس نوجوان کی لاش جو اس اپرادھ میں مار ڈالا گیا تھا کہ اس کا دھرم ان لوگوں کے دھرم سے الگ تھا جنھوں نے اسے مارا تھا، اور اس سے دو تین ڈگ آگے اس پگلے کی لاش تھی جس نے شاید سمجھداروں کا پاگل پن دیکھ کر اپنے ہاتھوں سے اپنی جان کا خاتمہ کر دیا تھا۔

شام کا دھندلکا چھا رہا تھا اور سامنے والی بلڈنگ سے

मकानों की बड़ी बड़ी लपटें उठ रही थीं. यह दृश्य देखकर मेरे मुँह से चीख निकल गई और मेरा जी चाहा कि फूट फूट कर रोने लगूं.

आज भी जब मुझे उस पगले का ख़याल आता है तो मैं सोचने लगता हूँ कि क्या वह पागल उन तमाम सियानों से अच्छा और समझदार नहीं था जो मजहब और धर्म का पाक नाम लेकर अपने ही जैसे इन्सानों का ख़ून बहा रहे थे, जो औरतों की फरियाद सुनकर हँसते थे और मासूम बच्चों की चीखें सुनकर खुश होते थे. क्या वह पगला मुझसे अच्छा नहीं था जिसने एक घायल नौजवान की आख़िरी वक़्त में सेवा की और मैं अपने कोठे पर खड़ा खिड़की से तमाशा ही देखता रह गया.

मेरे दोस्तों ने उस पगले की कहानी सुनकर कहा था कि वह पागल था और इसलिये मुझे उसकी बातों पर अधिक ध्यान न देना चाहिये क्योंकि उसने जो कुछ भी किया, अपने पागलपन में किया और वह इस पागलपन में न जाने और क्या हरकत कर सकता था. लेकिन मैं अब भी यही समझता हूँ कि वह पागल सियानों से बढ़कर था और जब मुझसे कोई कहता है कि साम्प्रदायिकता के तूफ़ान में हिन्दुस्तान का इन्सान मर गया था तो मेरे तन बदन में आग लग जाती है और मेरे जी में आता है कि मैं हिमालय की चोटी पर चढ़कर अपनी पूरी ताक़त से सारे संसार को अपने पगले की कहानी सुना दूँ और मानव को मरा हुआ समझने वालों को बता दूँ कि मेरा पगला अमर है और जब तक मैं उसको अमर समझता हूँ, मेरी नजर में इन्सान

آگ کی بڑی بڑی لپٹیں اٹھ رہی تھیں۔ یہ دیکھ کر میرے منہ سے چیخ نکل گئی اور میرا جی چاہا کہ پھوٹ پھوٹ رونے لگوں۔

آج بھی جب مجھے اس پگلے کا خیال آتا ہے تو میں سوچنے لگتا ہوں کہ کیا وہ پاگل ان تمام سیانوں سے اچھا اور سمجھدار نہیں تھا جو مذہب اور دھرم کا پاک نام لے کر اپنے ہی جیسے انسانوں کا خون بہا رہے تھے، جو عورتوں کی فریاد سن کر ہنستے تھے اور معصوم بچوں کی چیخیں سن کر خوش ہوتے تھے۔ کیا وہ پگلا مجھ سے اچھا نہیں تھا جس نے ایک گھائل نوجوان کی آخری وقت میں سیوا کی اور میں اپنے کوٹھے پر کھڑا کھڑکی سے تماشہ ہی دیکھتا رہ گیا۔

میرے دوستوں نے اس پگلے کی کہانی سن کر کہا تھا کہ وہ پاگل تھا اور اس لئے مجھے اس کی باتوں پر کوئی دھیان نہ دینا چاہئے کیونکہ اس نے جو کچھ کیا اپنے پاگل پن میں کیا اور وہ اس پاگل پن میں نہ جانے اور کیا حرکت کر سکتا تھا۔ لیکن میں اب بھی یہی سمجھتا ہوں کہ وہ پاگل سیانوں سے بڑھ کر تھا اور جب مجھ سے کوئی کہتا ہے کہ سامپردائکتا کے طوفان میں ہندستان کا انسان مر گیا تھا تو میرے تن بدن میں آگ لگ جاتی ہے اور میرے جی میں آتا ہے کہ میں ہمالہ کی چوٹی پر چڑھ کر اپنی پوری طاقت سے سارے سنسار کو اپنے پگلے کی کہانی سنا دوں اور انسان کو مرا ہوا سمجھنے والوں کو بتا دوں کہ میرا پگلا امر ہے اور جب تک میں اس کو امر سمجھتا ہوں، میری نظر میں انسان کبھی نہیں مر سکتا۔

गवर्नर जेनरल और एक गधा चराने वाला

(भाई गु० मं०)

यह अप्रैल सन् १९४८ की एक घटना है. एक दिन दोपहर के वक्त में नई देहली में सरकारी दफ्तरों के सामने से गुजर रहा था. एकाएक मुझे खयाल आया कि जब इतने तक पहुँच गया हूँ तो जरा आगे चलकर गवर्नर जेनरल का आलीशान मकान भी बाहर से ही क्यों न देख लूँ. सो मैं उस तरफ हो लिया.

मगर अभी मुझे गवर्नर जेनरल के मकान की बाहरी सुन्दरता अच्छी तरह से देखने का समय ही नहीं मिला था कि मैंने एक पेड़ के नीचे एक गधा चराने वाले को देखा जो टिकटिकी लगाकर लाट साहब के महल की तरफ देख रहा था. उसने अपना गधा, जिस पर कुछ सामान लदा हुआ था, दरख्त से बाँध दिया था और खुद बड़ी बेफिक्री से महल की दीवारें देख रहा था.

कुछ देर के बाद मैंने उसकी आँखों में आँसू देखे. मगर साथ ही उसके मुँह पर एक क़िस्म की अजीब मुस्कराहट भी थी. ऐसा मालूम होता था बरसात हो रही है और साथ ही सूरज भी चमक रहा है. "तो क्या यह आनन्द के आँसू हैं?" ऐसा मैंने अपने दिल से पूछा—"और अगर यह आनन्द के आँसू हैं तो उस आनन्द का कारण क्या हो सकता है?"

अभी मैं इन सवालों का जवाब अपने अन्दर खोज ही रहा

گورنر جنرل اور ایک گدھا چرانے والا

(بھائی گ۔م)

اپریل ۱۹۴۸ء کی ایک گھٹنا ہے۔ ایک دن دوپہر کے وقت میں نئی دلی میں سرکاری دفتروں کے سامنے سے گذر رہا تھا۔ ایکایک مجھے خیال آیا کہ جب اتنے تک پہنچ گیا ہوں تو ذرا آگے چل کر گورنر جنرل کا عالیشان مکان بھی باہر سے ہی، کیوں نہ دیکھ لوں۔ سو میں اس طرف ہو لیا۔

مگر ابھی مجھے گورنر جنرل کے مکان کی باہری سندرتا اچھی طرح سے دیکھنے کا سمے ہی نہ ملا تھا کہ میں نے ایک پیڑ کے نیچے ایک گدھا چرانے والے کو دیکھا جو ٹکٹکی لگا کر لاٹ صاحب کے محل کی طرف دیکھ رہا تھا۔ اس نے اپنا گدھا، جس پر کچھ سامان لدا ہوا تھا، درخت سے باندھ دیا تھا اور خود بڑی بے فکری سے محل کی دیواریں دیکھ رہا تھا۔

کچھ دیر کے بعد میں نے اس کی آنکھوں میں آنسو دیکھے۔ مگر ساتھ ہی اس کے منہ پر ایک قسم کی عجیب مسکراہٹ بھی تھی۔ ایسا معلوم ہوتا تھا برسات ہو رہی ہے اور ساتھ ہی سورج بھی چمک رہا ہے۔ "تو کیا یہ آنند کے آنسو ہیں؟" ایسا میں نے اپنے دل سے پوچھا۔ "اور اگر یہ آنند کے آنسو ہیں تو اس آنند کا کارن کیا ہو سکتا ہے؟"

ابھی میں ان سوالوں کا جواب اپنے اندر کھوج ہی رہا

[illegible] था कि जब गधा चराने वाले ने कुछ बोलना शुरू किया. वह क्या कह रहा है यह सुनने के लिये मैं दरख़्त के पीछे खड़ा हो गया. वह ठहर ठहर कर कभी हँसते हुए और कभी ठंडी आह भरते हुए अपने आपसे कह रहा था, अगरचे उसकी आँखें अब भी गवर्नर जेनरल के मकान पर लगी हुई थीं :—

"खुदा का इन्साफ़ खुदा ही जाने. किसी को महल रहने को देता है तो किसी को अपना सर छिपाने की जगह तक भी नहीं देता. किसी को सोने के लिये पलंग देता है तो किसी को ज़मीन पर सोने के लिये भी पूरी जगह नहीं देता. किसी को हर रोज़ हलवा खाने को देता है तो किसी को सारा सारा दिन सिर्फ़ हवा ही खाने को देता है, किसी को दर्जन बच्चे देता है, किसी को एक के लिये भी सारी उम्र तरसाता है. किसी की जेब भरता है तो किसी की जेब में छेद ही छेद कर देता है. किसी को तालीम देता है तो किसी के दिमाग़ पर हमेशा के लिये ताला लगा देता है.

सच बात तो यह है कि खुदा की बातें सिर्फ़ खुदा ही जानता है. तो फिर मुझे अपना सर खपाने की ज़रूरत ही क्या है. जिसमें तू मेरा मालिक, मेरा राज़ी, उसमें मैं भी राज़ी. किसी को अगर तू बादशाह बनाता है तो वह भी तेरा और जिसको तू फ़क़ीर बनाता है वह भी तेरा. सो सब हैं तेरे और तू है सबका."

[illegible] गधा चराने वाला उठा और गधे के गले से रस्सी निकाल कर उस पर सवार होकर पुरानी देहली की तरफ़ चल दिया. चन्द [illegible]

تھا کہ اس گدھا چرانے والے نے کچھ بولنا شروع کیا۔ وہ کیا کہہ رہا ہے
سننے کے لئے میں درخت کے پیچھے کھڑا ہو گیا۔ وہ ٹھہر ٹھہر کر کبھی ہنستے ہوئے
اور کبھی ٹھنڈی آہ بھرتے ہوئے اپنے آپ سے کہہ رہا تھا، اگرچہ اس کی
آنکھیں اب بھی گورنر جنرل کے مکان پر لگی ہوئی تھیں :۔

"خدا کا انصاف خدا ہی جانے۔ کسی کو محل رہنے کو دیتا ہے
تو کسی کو اپنا سر چھپانے کی جگہ تک بھی نہیں دیتا۔ کسی کو سونے کے
لئے پلنگ دیتا ہے تو کسی کو زمین پر سونے کے لئے بھی پوری جگہ نہیں
دیتا۔ کسی کو ہر روز حلوا کھانے کو دیتا ہے تو کسی کو سارا سارا دن صرف
ہوا ہی کھانے کو دیتا ہے، کسی کو درجن بچے دیتا ہے، کسی کو ایک
کے لئے بھی ساری عمر ترساتا ہے۔ کسی کی جیب بھرتا ہے تو کسی کی جیب
میں چھید ہی چھید بھر دیتا ہے۔ کسی کو تعلیم دیتا ہے تو کسی کے دماغ پر
ہمیشہ کے لئے تالا لگا دیتا ہے۔

سچی بات یہ ہے کہ خدا کی باتیں صرف خدا ہی جانتا ہے۔ تو پھر مجھے
اپنا سر کھپانے کی ضرورت ہی کیا ہے۔ جس میں تو میرا
مالک میرا آقا ہی راضی، اس میں میں بھی راضی۔ کسی کو اگر تو
بادشاہ بناتا ہے تو وہ بھی تیرا اور جس کو تو فقیر بناتا ہے
وہ بھی تیرا۔ سو سب ہیں تیرے اور تو ہے سب کا۔"

پھر گدھا چرانے والا اٹھا اور گدھے کے گلے سے رسی نکال
کر اس پر سوار ہو کر پرانی دہلی کی طرف چل دیا۔ چند قدم میں
اس کے پیچھے پیچھے ہو لیا۔ مگر ایک دفعہ اچانک اس نے اپنا

सलाम किया. वह एक सफेद बालों वाले बुजुर्ग थे. मैंने उनसे पूछा —"आप कहाँ रहते हैं ? मैं आपसे एक दिन मिलना चाहता हूँ, [illegible] खोलकर कुछ बातें करना चाहता हूँ."

[illegible] जवाब दिया—"मैं आपको कुछ नहीं जवाब दे सकता. [illegible] हूँ. कल कहाँ रहूँगा यह मैं कैसे आपको बता सकता हूँ ? [illegible] पर सब छोड़ दीजिये. अगर उसकी मर्जी हुई कि हम दुबारा फिर मिलें तो वह ख़ुद ही इसके लिये रास्ता साफ़ कर देगा. फिर मिलेंगे अगर ख़ुदा लाया. ख़ुदा हाफ़िज़ !"

इसके बाद से फिर कभी मैं उनको नहीं मिला. अगर चे मैं देहली एक दो बार हो भी आया हूँ. मगर उनकी याद हमेशा के लिये मेरे दिल में ताज़ा रहेगी. क्योंकि उन्होंने मुझे क़नाअत (संतोष) का बड़ा क़ीमती सबक़ सिखाया. कभी कभी तो मुझे ख़याल आता है कि वह इन्सान की शक्ल में एक फ़रिश्ता तो नहीं थे ?

— —

[illegible] ہیں آج [illegible] کہاں رہوں گا یہ میں کیسے آپ کو بتا سکتا ہوں ! اسلئے اللہ میاں پر سب چھوڑ دیجئے۔ اگر اس کی مرضی ہوئی کہ ہم دوبارہ پھر ملیں تو وہ خود ہی اس کیلئے راستہ صاف کر دے گا۔ پھر ملیں گے اگر خدا لایا۔ خدا حافظ !"

اس کے بعد سے پھر کبھی میں ان کو نہیں ملا۔ اگرچہ میں دلی ایک دو بار ہو بھی آیا ہوں۔ مگر ان کی یاد ہمیشہ کے لئے میرے دل میں تازہ رہے گی۔ کیونکہ انہوں نے مجھے قناعت (سنتوش) کا بے بہا قیمتی سبق سکھایا۔ کبھی کبھی تو مجھے خیال آتا ہے کہ وہ انسان کی شکل میں ایک فرشتہ تو نہیں تھے ؟

दुनिया का हाल

(भाई इशरत अली सिद्दीक़ी)

एटलान्टिक समझौता

जब प्रधान ट्रूमेन ने मार्शल स्टालिन से मिलकर अमन और शान्ति के एक समझौते पर दस्तख़त करने से इन्कार किया तो अमरीका के विदेश मंत्री ने इस इन्कार को सही साबित करने के लिये यह दलील दी कि यू० एन० ओ० के मेम्बर की हैसियत से रूस और अमरीका पहले ही अमन और शान्ति बनाये रखने की जिम्मेवारी ले चुके हैं, अब अगर रूस इस दलील को दोहराकर अमरीका से यह सवाल करे कि जब यू० एन० ओ० अमन और शान्ति की रखवाली का जिम्मा ले चुका है तो फिर एटलान्टिक समझौते की क्या ज़रूरत ? तो अमरीका के पास इसका क्या जवाब होगा ? यह सवाल कोई फ़र्ज़ी नहीं है, रूस ने इसे सरकारी तौर पर उठाया है और अमरीका और उसके साथियों ने बन्द शब्दों में यह मान लिया है कि यू० एन० ओ० ने जो जिम्मेवारी ओढ़ी थी उसे वह पूरा नहीं कर सकता. यह बात सही हो या ग़लत लेकिन इससे इतना पता चलता है कि पिछली बड़ी लड़ाई के बाद दुनिया में यू० एन० ओ० की बुनियाद पर अमन और शान्ति का जो क़िला

دنیا کا حال

(بھائی عشرت علی صدیقی)

اٹلانٹک سمجھوتہ

جب صدر ٹرومین نے مارشل اسٹالن سے مل کر امن اور شانتی کے ایک سمجھوتے پر دستخط کرنے سے انکار کیا تو امریکہ کے ودیش منتری نے اس انکار کو صحیح ثابت کرنے کے لئے یہ دلیل دی کہ یو۔ این۔ او۔ کے ممبر کی حیثیت سے روس اور امریکہ پہلے ہی امن اور شانتی بنائے رکھنے کی ذمہ داری لے چکے ہیں، اب اگر روس اس دلیل کو دہرا کر امریکہ سے یہ سوال کرے کہ جب یو۔ این۔ او۔ امن اور شانتی کی رکھوالی کا ذمہ لے چکا ہے تو پھر اٹلانٹک سمجھوتے کی کیا ضرورت؟ تو امریکہ کے پاس اس کا کیا جواب ہوگا؟ یہ سوال کوئی فرضی نہیں ہے، روس نے اسے سرکاری طور پر اٹھایا ہے اور امریکہ اور اس کے ساتھیوں نے بند لفظوں میں یہ مان لیا ہے کہ یو۔ این۔ او۔ نے جو ذمہ داری سنبھالی تھی اسے وہ پورا نہیں کر سکتا۔ یہ بات صحیح ہو یا غلط لیکن اس سے اتنا پتہ چلتا ہے کہ پچھلی بڑی لڑائی کے بعد دنیا میں یو۔ این۔ او۔ کی بنیاد پر امن اور شانتی کا جو قلعہ بنایا گیا تھا اسے انگریزوں نے کمزور اور بیکار بتا دیا

है. इन्हीं इन्जीनियरों ने वह क़िला बनाया था और वही अब एक नया क़िला बना रहे हैं. बल्कि अब एक की जगह दो क़िले बन रहे हैं. एक अमरीका की निगरानी में और दूसरा रूस की निगरानी में. ये दोनों ताक़तें एक दूसरे पर पुराने क़िले को कमज़ोर करने का इल्ज़ाम लगाती हैं और इनकी बहस को दोहराना अब बेकार है. इस वक़्त देखना यह है कि इस बहस का नतीजा क्या निकला है और इस नतीजे का दुनिया के हाल पर क्या असर पड़ेगा. दूसरे शब्दों में इस सवाल को यों रक्खा जा सकता है कि एटलांटिक समझौते का रुख़ क्या है और इसकी वजह से दुनिया अमन और एकता की तरफ़ जायगी या लड़ाई और फूट की तरफ़.

—और रूस

एटलांटिक समझौते का काग़ज़ी रूप देखा जाय तो वह बचाव के रंग में रंगा हुआ मालूम होता है. और इस रंग को गहरा करने के लिये इसमें यू० एन० ओ० चार्टर के कुछ उसूल जोड़ दिये गये हैं. इसके शुरू में चार्टर की पाबन्दी की प्रतिज्ञा की गई है. बीच में बाहर के हमले का आपस में मिलकर मुक़ाबला करने का वादा किया गया है और आख़िर में कहा गया है कि इस समझौते के दरवाज़े पहली और तीसरी बात के बारे में योरप के सभी मुल्कों के लिये खुले हुए हैं. मगर रूस ने इन तीनों बातों पर एतराज़ किया है. पहली और तीसरी बात के बारे में उसका कहना है कि यू० एन० ओ० चार्टर की बुनियाद पाँच बड़े राष्ट्रों यानी अमरीका, बर्तानिया, फ़्रान्स, रूस और चीन की एकता पर थी, जब कि एटलांटिक समझौते से रूस को अलग रक्खा गया है. इस समझौते के दरवाज़े

ہے۔ انھیں انجینیروں نے وہ قلعہ بنایا تھا اور اب وہی ایک نیا قلعہ بنا رہے ہیں۔ بلکہ اب ایک کی جگہ دو قلعے بن رہے ہیں۔ ایک امریکہ کی نگرانی میں اور دوسرا روس کی نگرانی میں۔ یہ دونوں طاقتیں ایک دوسرے پر پرانے قلعے کو کمزور کرنے کا دوش لگاتی ہیں اور ان کی بحث کو دہرانا اب بیکار ہے۔ اس سمے دیکھنا یہ ہے کہ اس بحث کا نتیجہ کیا نکلا ہے اور اس نتیجے کا دنیا کے حال پر کیا اثر پڑے گا۔ دوسرے شبدوں میں اس سوال کو یوں رکھا جا سکتا ہے کہ اٹلانٹک سمجھوتے کا روپ کیا ہے اور اس کی وجہ سے دنیا امن اور ایکتا کی طرف جائے گی یا لڑائی اور پھوٹ کی طرف۔

—اور روس

اٹلانٹک سمجھوتے کا کاغذی روپ دیکھا جائے تو وہ بچاؤ کے رنگ میں رنگا ہوا معلوم ہوتا ہے۔ اور رنگ کو گہرا کرنے کے لئے اس میں یو۔ این۔ او۔ چارٹر کے کچھ اصول گھول دئے گئے ہیں۔ اس کے شروع میں چارٹر کی پابندی کی پرتگیا کی گئی ہے۔ بیچ میں باہر کے حملے کا آپس میں مل کر مقابلہ کرنے کا وعدہ کیا گیا ہے اور آخر میں کہا گیا ہے کہ اس سمجھوتے کے دروازے پہلی اور تیسری بات کے بارے میں یورپ کے سبھی ملکوں کے لئے کھلے ہوئے ہیں۔ مگر روس نے ان تینوں باتوں پر اعتراض کیا ہے۔ پہلی اور تیسری بات کے بارے میں اس کا کہنا ہے کہ یو۔ این۔ او۔ چارٹر کی بنیاد پانچ بڑے راشٹروں یعنی امریکہ، برطانیہ، فرانس، روس اور چین کی ایکتا پر تھی، جب کہ اٹلانٹک سمجھوتے سے روس کو الگ رکھا گیا ہے۔ اس سمجھوتے کے دروازے

[illegible] में तो उसके लिये खुले हैं मगर कोई नया राष्ट्र इसमें उस वक्त तक दाखिल नहीं हो सकता जब तक पहले से शामिल हो चुके सभी राष्ट्र एक राय होकर उसे बुलावा न दें. इसके अलावा यू० एन० ओ० के चार्टर में बचाव के लिये जिस तरह के रीजिनल या इलाकेवारी बन्दोबस्त की इजाजत दी गई थी, एटलांटिक समझौता वैसा नहीं है. इसकी हदबन्दी किसी इलाके से नहीं बल्कि एक समुन्दर (एटलांटिक सागर) से की गई है और इसमें कुछ ऐसे मुल्क भी शामिल कर लिये गये हैं जो इस सागर से बहुत दूर हैं. जहाँ तक हमले का ताल्लुक है, यू० एन० ओ० चार्टर ने उसके अकेले या मिलजुल कर मुकाबले की इजाजत जरूर दी है लेकिन सिर्फ उसी वक्त तक कि सुरक्षा समिति कोई मुनासिब कार्रवाई न कर सके. लेकिन एटलांटिक समझौते में इसके बारे में जो कुछ कहा गया है उसका मतलब यह है कि हमले का मुकाबला फौरन ही शुरू कर दिया जाय और सुरक्षा समिति को इसकी इत्तला दे दी जाय. फिर जब वह अमन कायम करने के लिये जरूरी कार्रवाई करे तो जो कार्रवाई पहले शुरू हुई थी वह खतम कर दी जाय.

इस तरह एटलांटिक समझौते के कागजी और कानूनी रूप में भी कुछ [illegible] दिखाई देते हैं. इसके असली पहलू को देखा जाय तो [illegible] और संदेह भी पैदा होते हैं. इसमें हमले की हदें [illegible] दूर तक फैली हुई हैं इसके जरिये समझौते में शरीक होने वाले राष्ट्रों के अपने इलाकों और उनकी फौजों ही की नहीं बल्कि उनके मातहत इलाकों की भी हिफाजत की गई है. अगर फ्रान्स की नौआबादी (उपनिवेश), अल्जीरिया पर कोई

دیکھے ہیں [illegible] سب کے لئے کھلے ہیں مگر کوئی نیا راشٹر اس میں اس وقت تک داخل نہیں ہو سکتا جب تک پہلے سے شامل ہو جانے والے سب راشٹر ایک رائے ہو کر اُسے بلا نہ دیں۔ اس کے علاوہ یو۔ این۔ او۔ کے چارٹر میں بچاؤ کے لئے جس طرح کے ریجنل یا علاقہ واری بندوبست کی اجازت دی گئی تھی، اٹلانٹک سمجھوتا ویسا نہیں ہے۔ اس کی حد بندی کسی علاقے سے نہیں بلکہ ایک سمندر (اٹلانٹک ساگر) سے کی گئی ہے اور اس میں ایسے ملک بھی شامل کر لئے گئے ہیں جو اس ساگر سے بہت دور ہیں۔ جہاں تک حملے کا تعلق ہے یو۔ این۔ او۔ چارٹر نے اس کے اکیلے یا مل جل کر مقابلے کی اجازت ضرور دی ہے لیکن اسی وقت تک کہ سرکشا سمیتی کوئی مناسب کارروائی نہ کر سکے۔ لیکن اٹلانٹک سمجھوتے میں اس کے بارے میں جو کچھ کہا گیا ہے اس کا مطلب یہ ہے کہ حملے کا مقابلہ فوراً ہی شروع کر دیا جائے اور سرکشا سمیتی کو اس کی اطلاع دے دی جائے۔ پھر جب وہ امن قائم کرنے کے لئے ضروری کارروائی کرے تو جو کارروائی پہلے شروع ہوئی تھی وہ ختم کر دی جائے۔

اس طرح اٹلانٹک سمجھوتے کے کاغذی اور قانونی روپ میں بھی کچھ [illegible] دکھائی دیتے ہیں۔ اس کے اصلی پہلو کو دیکھا جائے تو کچھ [illegible] اور سندیہ [illegible] ہیں۔ اس میں حملے کی حدیں بہت دور تک پھیلی ہوئی ہیں۔ اس کے ذریعے سمجھوتے میں شریک ہونے والے راشٹروں کے اپنے علاقوں اور ان کی فوجوں ہی کی نہیں [illegible] حفاظت کی گئی [illegible] کی نوآبادی ([illegible]) الجیریا پر کوئی

[illegible] हो तो एटलांटिक समझौता उस पर लागू हो जायगा. [illegible] के विदेश मंत्री ने इस समझौते पर बयान देते हुए कहा [illegible] है कि अगर किसी मुल्क में कोई ऐसा आन्दोलन हो जिसे [illegible] से मदद मिल रही हो तो उस पर भी यह समझौता लागू [illegible]. इसी तरह अगर जर्मनी में रूस और पच्छिमी राष्ट्रों की [illegible] में कोई झगड़ा हो जाय तो वह एक बड़ी लड़ाई का सबब [illegible] सकती है. ऐसी छोटी-छोटी बातें, हो सकता है शुरू शुरू में [illegible] दी जायँ और समझौते में उनको शामिल करने की वजह [illegible] रूस को धमकी देना है फिर भी इससे यह पता जरूर चलता है कि अमरीका और पच्छिमी ताक़तें रूस और कम्युनिज्म का मुक़ाबला करने के लिये जत्थाबन्दी कर रही हैं और पूँजीवाद और साम्राज्यशाही को ज्यूँ का त्यूँ क़ायम रखना चाहती हैं. यह दोनों बातें समझौते में खोल कर नहीं कही गई हैं लेकिन इन मुल्कों के जिम्मेदार लोगों ने समझौते के बारे में जो कुछ कहा है उसमें यह चीज़ साफ़ तौर पर झलकती है कि इस समझौते का रुख़ रूस के खिलाफ़ है. इस मुखालफ़त को वह बचाव के रूप में पेश करते हैं लेकिन रूस इसे हमले की तय्यारी समझता है. जहाँ तक दूसरी बात का सम्बन्ध है, उसका एक सबूत तो समझौते में फ्रान्स की अफ़रीक़ी नव आबादियों का ज़िक्र है और दूसरा सबूत इन्डोनेशिया और इन्डोचीन में हालैंड और फ्रान्स की साम्राजी हरकतें और उनके बारे में एटलांटिक वाली ताक़तों का रवैया है.

—और हिन्दुस्तान

इस तरह एटलांटिक समझौते का असर एटलांटिक सागर

[illegible] ہو جائے گا۔ امریکہ کی کوشش [illegible] کوئی [illegible] ہو [illegible] روس اور [illegible] ہو جائے تو وہ ایک بڑی لڑائی کا سبب بن سکتی ہے۔ ایسی چھوٹی چھوٹی باتیں، ہو سکتا ہے شروع شروع میں ٹال دی جائیں اور سمجھوتے میں ان کو شامل کرنے کی وجہ سے چاہے روس کو دھمکی دینا ہے پھر بھی ان سے یہ پتہ ضرور چلتا ہے کہ امریکہ اور پچھمی طاقتیں روس اور کمیونزم کا مقابلہ کرنے کے لئے جتھا بندی کر رہی ہیں اور پونجی واد اور سامراج شاہی کو جوں کا توں قائم رکھنا چاہتی ہیں۔ یہ دونوں باتیں سمجھوتے میں کھول کر نہیں کہی گئی ہیں لیکن ان ملکوں کے ذمہ دار لوگوں نے سمجھوتے کے بارے میں جو کچھ کہا ہے اس میں یہ چیز صاف طور پر جھلکتی ہے کہ اس سمجھوتے کا رخ روس کے خلاف ہے۔ اس مخالفت کو وہ بچاؤ کے روپ میں پیش کرتے ہیں لیکن روس اسے حملے کی تیاری سمجھتا ہے۔ جہاں تک دوسری بات کا سمبندھ ہے، اس کا ایک ثبوت تو سمجھوتے میں فرانس کی افریقی نوآبادیوں کا ذکر ہے اور دوسرا ثبوت انڈونیشیا اور انڈوچین میں ہالینڈ اور فرانس کی سامراجی حرکتیں اور ان کے بارے میں اٹلانٹک والی طاقتوں کا رویہ ہے۔

— اور ہندستان

اس طرح اٹلانٹک سمجھوتے کا اثر اٹلانٹک ساگر

के बाहर रह जाता है. और हिन्दुस्तान भी उसके असर से बचा नहीं रह सकता. कुछ तो इसलिये कि पच्छिमी ताक़तें रूस के गिर्द अपना घेरा पूरा करने के लिये प्रशान्त सागर के बारे में भी इसी तरह का एक बन्दोबस्त क़ायम करने की बात सोच रही हैं और कुछ इसलिये कि इस समझौते से दुनिया की राजनीति पर असर पड़ेगा और हिन्दुस्तान दुनिया के मामलों से अलग थलग नहीं रह सकता. इसी कारन हिन्द पार्लियामेन्ट में इस समझौते का चरचा हुआ. प्रधान मंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरू ने इसके बारे में सवालों का जवाब देते हुए बताया कि हिन्दुस्तान एटलांटिक सागर से बहुत दूर है इसलिये इस समझौते में उसके शरीक होने का कोई सवाल नहीं पैदा होता और कामनवेल्थ का मेम्बर होने के नाते भी इस पर इस समझौते का कोई असर नहीं पड़ेगा. यह बात हिन्दुस्तान की विदेशी पालिसी के मुताबिक़ है. वह किसी बड़ी ताक़त का दुमछल्ला नहीं बनना चाहता और किसी जत्था-बन्दी में शरीक नहीं होना चाहता. अपनी राय में इसी तरह वह अमन की सेवा और जंग की रोक थाम कर सकता है. लेकिन यह रास्ता जितना अच्छा है उतना ही कठिन भी है. जो राष्ट्र एक दूसरे को शक की नज़र से देखते हैं वह तीसरे को भी इसी दृष्टि से देखते, इसलिये बर्तानिया और अमरीका और दूसरे पच्छिमी [illegible] ने बहुत से लोग हिन्दुस्तान के इस रवैये को पसंद नहीं [illegible] उसके इस [illegible] के बारे में [illegible] कर रक्खा है. [illegible] तरह रूस भी नई दिल्ली की [illegible] कामनवेल्थ और [illegible]

کے باہر نکل جاتا ہے. اور ہندستان بھی اس کے اثر سے بچا نہیں رہ سکتا. کچھ تو اس لئے کہ پچھمی طاقتیں روس کے گرد اپنا گھیرا پورا کرنے کے لئے پرشانت ساگر کے بارے میں بھی اسی طرح کا ایک بندوبست قائم کرنے کی بات سوچ رہی ہیں اور کچھ اس لئے کہ اس سمجھوتے سے دنیا کی راج نیت پر اثر پڑے گا اور ہندستان دنیا کے معاملوں سے الگ تھلگ نہیں رہ سکتا. اسی کارن ہند پارلیمنٹ میں اس سمجھوتے کا چرچا ہوا. پردھان منتری پنڈت جواہر لال نہرو نے اس کے بارے میں سوالوں کا جواب دیتے ہوئے بتایا کہ ہندستان اٹلانٹک ساگر سے بہت دور ہے اس لئے اس سمجھوتے میں اس کے شریک ہونے کا کوئی سوال نہیں پیدا ہوتا اور کامن ویلتھ کا ممبر ہونے کے ناطے بھی اس پر اس سمجھوتے کا کوئی اثر نہیں پڑے گا. یہ بات ہندستان کی ودیشی پالیسی کے مطابق ہے. وہ کسی بڑی طاقت کا دم چھلا نہیں بننا چاہتا اور کسی جتھا بندی میں شریک نہیں ہونا چاہتا. اپنی رائے میں اسی طرح وہ امن کی سیوا اور جنگ کی روک تھام کر سکتا ہے. لیکن یہ راستہ جتنا اچھا ہے اتنا ہی کٹھن بھی ہے. جو راشٹر ایک دوسرے کو شک کی نظر سے دیکھتے ہیں وہ تیسرے کو بھی اسی درشٹی [illegible] اور دوسرے پچھمی [illegible] ہندستان کے اس رویے کو پسند [illegible] اختیار کر رکھا ہے. [illegible] کانفرنس اور [illegible] کے معنی پہنا رہا ہے. وہ اٹلانٹک

[illegible] मुआहिदे के बारे में पंडित नेहरू के उस बयान को भी कि वह यू० [illegible] ओ० के ढाँचे के अन्दर एक इलाक़ाई बन्दोबस्त है, पसन्द नहीं किया. अच्छा होता अगर पंडित नेहरू यह बयान न देते [illegible] की दुनिया में, जो दो गिरोहों में बँट गई है, हर मामले पर हर एक को न्यूट्रल रहना मुश्किल है. इसके अलावा इस तरह के मामलों में उस वक़्त तक कोई ज़्यादा हर्ज नहीं है जब तक हिन्दुस्तान अपने आपको ऐसी जत्थाबन्दियों से अलग रखता है और उस पालिसी पर क़ायम रहता है जो पंडित नेहरू ने पिछले डेढ़ महीने में कई बार दोहराई है.

अपने भाषणों में उन्होंने एक बात यह कही है कि हिन्दुस्तान अपनी आज़ादी को क़ायम रक्खेगा और उसका कोई हिस्सा किसी दूसरे के हवाले नहीं करेगा. मतलब यह है कि वह किसी जत्था-बन्दी में शरीक नहीं होगा, और क्योंकि वह दुनिया में एकता चाहता है इसलिये दूसरे देशों से नाते रिश्ते क़ायम रक्खेगा, जो नफ़रत और दुश्मनी के नहीं बल्कि प्रेम और भाई चारे के होंगे. दूसरी बात पंडित नेहरू ने यह कही है कि दुनिया के मामलों में हमारा सबसे बड़ा मक़सद यह है कि अमन क़ायम रहे, तमाम नस्लों और रंगों के लोग हर जगह बराबर समझे जावें और जो लोग साम्राज के पंजे में फँसे हैं वह आज़ाद हो जावें. नस्ली नाबराबरी की मिसाल में उन्होंने दक्खिनी अफ़रीक़ा की सरकार की उन सख़्तियों का ज़िक्र किया है जो वह अपने यहाँ के हिन्दुस्तानियों पर कर रही है और साम्राजी हथकंडों की मिसाल के लिये उन्होंने इण्डोनेशिया पर हालैंड के हमले का हाल बयान किया. जवाहरलाल

[illegible] کے بارے میں پنڈت نہرو کے اس بیان کو بھی کہ یہ یو۔ این۔ او۔ کے ڈھانچے کے اندر ایک علاقائی بندوبست ہے، پسند نہیں کیا۔ اچھا ہوتا اگر پنڈت نہرو یہ بیان نہ دیتے [illegible] کی دنیا میں، جو دو گروہوں میں بٹ گئی ہے، ہر معاملے پر ہر ایک کو نیوٹرل رہنا مشکل ہے۔ اس کے علاوہ اس طرح کے معاملوں میں اس وقت تک کوئی زیادہ حرج نہیں ہے جب تک ہندستان اپنے آپ کو ایسی جتھا بندیوں سے الگ رکھتا ہے اور اس پالیسی پر قائم رہتا ہے جو پنڈت نہرو نے پچھلے ڈیڑھ مہینے میں کئی بار دہرائی ہے۔

اپنے بھاشنوں میں انھوں نے ایک بات یہ بھی کہی ہے کہ ہندستان اپنی آزادی کو قائم رکھے گا اور اس کا کوئی حصہ کسی دوسرے کے حوالے نہیں کرے گا۔ مطلب یہ ہے کہ وہ کسی جتھا بندی میں شریک نہیں ہوگا، اور کیونکہ وہ دنیا میں ایکتا چاہتا ہے اس لئے دوسرے دیشوں سے ناتے رشتے قائم رکھے گا، جو نفرت اور دشمنی کے نہیں بلکہ پریم اور بھائی چارے کے ہوں گے۔ دوسری بات پنڈت نہرو نے یہ کہی ہے کہ دنیا کے معاملوں میں ہمارا سب سے بڑا مقصد یہ ہے کہ امن قائم رہے، تمام نسلوں اور رنگوں کے لوگ ہر جگہ برابر سمجھے جائیں اور جو لوگ سامراج کے چنگل میں پھنسے ہوں وہ آزاد ہو جائیں۔ نسلی نابرابری کی مثال میں انھوں نے دکھنی افریقہ کی سرکار کی اُن سختیوں کا ذکر کیا ہے جو وہ اپنے وہاں کے ہندستانیوں پر کر رہی ہے اور سامراجی ہتھکنڈوں کی مثال کے لئے انھوں نے انڈونیشیا پر ہالینڈ کے حملے کا حال بیان کیا۔ جواہرلال

...जी ने अपनी एक तक़रीर में कहा है कि इण्डोनेशिया के मसले से ज़ाहिर होता है कि एक तरफ़ एशिया और दूसरी तरफ़ यूरप व अमरीका के सोचने के ढंग अलग अलग हैं. यही बात इण्डोचीन, बर्मा, चीन और दक्खिनी अफ़रीका के मसलों के बारे में भी कही जा सकती है और इसी बात से हमें आज की तराज़ू में कामनवेल्थ और हिन्दुस्तान के सवाल को तौलना होगा.

कामनवेल्थ से सम्बन्ध

इस सवाल पर भी पंडित नेहरू ने पार्लियामेन्ट और उसके बाहर बहुत कुछ कहा है. जिसका ख़ुलासा यह है कि हिन्दुस्तान कुछ दिनों में एक आज़ाद रिपब्लिक बन जायगा. वह अपनी किसी बात पर बाहर की कोई पाबन्दी मंज़ूर नहीं करेगा और कामनवेल्थ के साथ अपने सम्बन्ध के सवाल पर वह केवल आज़ाद क़ौमों के सम्बन्धों की तरह से सोच विचार कर सकता है. इस सवाल पर उन्होंने कोई दो टूक बात अभी तक नहीं कही है. लखनऊ में कांग्रेसी कार्यकर्ताओं के एक जलसे में उन्होंने यह भी कहा कि हिन्दुस्तान अपनी आज़ादी पर किसी तरह की पाबन्दी लगाये बिना कामनवेल्थ के साथ किसी तरह का नाता क़ायम कर सकता है. लेकिन यह बात अभी पूरी तरह साफ़ नहीं है और इसके साथ बहुत बड़ी उलझनें लगी हुई हैं. इसे साफ़ करने के लिये लंदन में कामनवेल्थ के प्रधान मंत्रियों की एक कानफ़्रेन्स बुलाई गई है जिसमें जवाहरलाल जी भी शरीक होंगे. कहा जाता है कि बर्तानी सरकार और उसके सलाहकार एक ऐसा फ़ारमूला तय्यार कर रहे हैं जिससे ताज का-

جی نے اپنی ایک تقریر میں کہا ہے کہ انڈونیشیا کے مسئلے سے ظاہر ہوتا ہے کہ ایک طرف ایشیا اور دوسری طرف یورپ و امریکہ کے سوچنے کے ڈھنگ الگ الگ ہیں۔ یہی بات انڈوچین، برما، چین اور دکھنی افریقہ کے مسئلوں کے بارے میں بھی کہی جا سکتی ہے اور اسی بات سے ہمیں آج کی ترازو میں کامن ویلتھ اور ہندستان کے سوال کو تولنا ہوگا۔

کامن ویلتھ سے سمبندھ

اس سوال پر بھی پنڈت نہرو نے پارلیمنٹ اور اس کے باہر بہت کچھ کہا ہے۔ جس کا خلاصہ یہ ہے کہ ہندستان کچھ دنوں میں ایک آزاد ریپبلک بن جائے گا۔ وہ اپنی کسی بات پر باہر کی کوئی پابندی منظور نہیں کرے گا اور کامن ویلتھ کے ساتھ اپنے سمبندھ کے سوال پر وہ کیول آزاد قوموں کے سمبندھوں کی طرح سے سوچ وچار کر سکتا ہے۔ اس سوال پر انہوں نے کوئی دو ٹوک بات ابھی تک نہیں کہی ہے۔ لکھنؤ میں کانگریسی کارکرتاؤں کے ایک جلسے میں انہوں نے یہ بھی کہا کہ ہندستان اپنی آزادی پر کسی طرح کی پابندی لگائے بنا کامن ویلتھ کے ساتھ کسی طرح کا ناتا قائم کر سکتا ہے۔ لیکن یہ بات ابھی پوری طرح صاف نہیں ہے اور اس کے ساتھ بہت بڑی الجھنیں لگی ہوئی ہیں۔ اسے صاف کرنے کے لئے لندن میں کامن ویلتھ کے پردھان منتریوں کی ایک کانفرنس بلائی گئی ہے جس میں جواہر لال جی بھی شریک ہوں گے۔ کہا جاتا ہے کہ برطانی سرکار اور اس کے صلاح کار ایک ایسا فارمولا تیار کر رہے ہیں جس سے تاج کا

[illegible], जो आयरलैंड की तरह हिन्दुस्तान को भी खटक रहा है, ख़तम कर दिया जाय और जिसकी बुनियाद पर हिन्दुस्तान को कामनवेल्थ में शरीक रहने पर राज़ी कर लिया जाय. नये फ़ारमूले की छान बीन इस बात का सबूत है कि कामनवेल्थ की मौजूदा हैसियत पूरी तरह से आज़ाद और बराबर वाली क़ौमों की बिरादरी की नहीं है. इस कमी को कैसे दूर किया जायगा यह अभी नहीं कहा जा सकता. और न अभी यह बात समझ में आती है कि कामनवेल्थ की गोरी और काली क़ौमों के बीच एकतरफ़ा छूत छात, जिसकी मिसाल दक्खिनी अफ़रीक़ा और आस्ट्रेलिया में मिलती है, कैसे दूर हो जायगा. अगर यह दोनों सवाल हल हो जायँ तब भी हिन्दुस्तान को कामनवेल्थ से वैसा दिली लगाव नहीं हो सकता जैसा कि उन डोमीनियनों को है जहाँ बर्तानी और यूरपी नस्ल के लोग बसते हैं. इसके अलावा हिन्दुस्तान की विदेशी नीति वह नहीं हो सकती जो दक्खिनी अफ़रीक़ा, कनाडा, न्यूज़ीलैंड और आस्ट्रेलिया की है. इन राष्ट्रों की पालिसी बर्तानिया और अमरीका के पीछे पीछे चलती है जब कि हिन्दुस्तान पूरी तरह से आज़ाद रहना चाहता है. यही पालिसी बचाव की पालिसी की बुनियाद होती है और इसीलिये कामनवेल्थ के दूसरे सब मेम्बर रूस और कम्युनिज़्म को ख़तरे की चीज़ समझते हैं. लेकिन हिन्दुस्तान की निगाह में असिल ख़तरा ग़रीबी, भूक, बीमारी और साम्राज का है. जहाँ तक आर्थिक लेन देन का सम्बन्ध है वह कामनवेल्थ में शरीक हुए बिना भी बाक़ी रह सकता है. इसलिये कि इस ब्योहार का फ़ायदा दोतरफ़ा होता है. सवाल यह है कि फिर कामनवेल्थ

[illegible] جو آئرلینڈ کی طرح ہندستان کو بھی کھٹک رہا ہے، ختم کر دیا جائے اور جس کی بنیاد پر ہندستان کو کامن ویلتھ میں شریک رہنے پر راضی کر لیا جائے۔ نئے فارمولے کی چھان بین اس بات کا ثبوت ہے کہ کامن ویلتھ کی موجودہ حیثیت پوری طرح سے آزاد اور برابر والی قوموں کی برادری کی نہیں ہے۔ اس کمی کو کیسے دور کیا جائے گا یہ ابھی نہیں کہا جا سکتا۔ اور نہ ابھی یہ بات سمجھ میں آتی ہے کہ کامن ویلتھ کی گوری اور کالی قوموں کے بیچ ایکطرفہ چھوت چھات، جس کی مثال دکھنی افریقہ اور آسٹریلیا میں ملتی ہے، کیسے دور ہو جائے گا۔ اگر یہ دونوں سوال حل ہو جائیں تب بھی ہندستان کو کامن ویلتھ سے ویسا دلی لگاؤ نہیں ہو سکتا جیسا کہ ان ڈومینیوں کو ہے جہاں برطانی اور یوروپی نسل کے لوگ بستے ہیں۔ اس کے علاوہ ہندستان کی ودیشی نیتی وہ نہیں ہو سکتی جو دکھنی افریقہ، کناڈا، نیوزی لینڈ اور آسٹریلیا کی ہے۔ ان راشٹروں کی پالیسی برطانیہ اور امریکہ کے پیچھے پیچھے چلتی ہے جب کہ ہندستان پوری طرح سے آزاد رہنا چاہتا ہے۔ یہی پالیسی بچاؤ کی پالیسی کی بنیاد ہوتی ہے اور اسی لئے کامن ویلتھ کے دوسرے سب ممبر روس اور کمیونزم کو خطرے کی چیز سمجھتے ہیں۔ لیکن ہندستان کی نگاہ میں اصل خطرہ غریبی، بھوک، بیماری اور سامراج کا ہے۔ جہاں تک آرتھک لین دین کا سمبندھ ہے وہ کامن ویلتھ میں شریک ہوئے بنا بھی باقی رہ سکتا ہے۔ اس لئے کہ اس بیوہار کا فائدہ دوطرفہ ہوتا ہے۔ سوال یہ ہے کہ پھر کامن ویلتھ

में शरीक रहने से हिन्दुस्तान को कौन सा फ़ायदा होगा? इसका जवाब लन्दन कानफ़रेन्स में बर्तानिया और सफ़ेद डोमीनियनों को देना होगा.

पूरब में अमन के आसार

दुनिया के पूरबी हिस्से में कई जगह—चीन, इन्डोचीन, बर्मा, इन्डोनेशिया और फ़िलिस्तीन में मुद्दत से मार काट हो रही है. इसका कारन चीन और बर्मा में घरेलू है और शायद इसीलिये वहाँ लड़ाई बन्द होने की सूरतें निकल रही हैं. अगरचे चीन में सरकार और कम्युनिस्टों की लड़ाई को चलते हुए बीस बरस हो गये हैं मगर यह लड़ाई चीनी सरकार अमरीका के बल पर लड़ रही थी और जैसे ही अमरीका ने मदद से हाथ खींचा वैसे ही लड़ाई बन्द होने की बातें सुनाई देने लगीं. इनको भी अब कई महीने हो गये हैं लेकिन बाक़ायदा बातचीत को अभी सिर्फ़ कुछ रोज़ हुए हैं. और शायद इस बातचीत को पूरी तरह से कामयाब होने में अभी बहुत दिन लगेंगे इसलिये कि जिन लोगों के दिमाग़ बीस बरस से लड़ाई की बातें सोच रहे थे वह एकदम से सुलह की बातें नहीं सोच सकते. और सोचेंगे भी तो उसमें भी लड़ाई के दाँव पेंच इस्तेमाल करेंगे. इसलिये एक तरफ़ तो चीन की राजधानी पीपिंग में सरकारी और कम्युनिस्ट प्रतिनिधियों में सुलह की बातचीत हो रही है और दूसरी तरफ़ कम्युनिस्ट रेडियो चीनी सरकार को "क़साइयों की टोली" कह रहा है. बातचीत में

میں شریک رہنے سے ہندوستان کو کون سا فائدہ ہوگا؟ اس کا جواب لندن کانفرنس میں برطانیہ اور سفید ڈومینینوں کو دینا ہوگا۔

پورب میں امن کے آثار

دنیا کے پوربی حصے میں کئی جگہ — چین، انڈوچین، برما، انڈونیشیا اور فلسطین میں مدت سے مار کاٹ ہو رہی ہے۔ اس کا کارن چین اور برما میں گھریلو ہے اور شاید اسی لئے وہاں لڑائی بند ہونے کی صورتیں نکل رہی ہیں۔ اگرچہ چین میں سرکار اور کمیونسٹوں کی لڑائی کو چلتے ہوئے بیس برس ہو گئے ہیں مگر یہ لڑائی چینی سرکار امریکہ کے بل پر لڑ رہی تھی اور جیسے ہی امریکہ نے مدد سے ہاتھ کھینچا ویسے ہی لڑائی بند ہونے کی باتیں سنائی دینے لگیں۔ ان کو بھی اب کئی مہینے ہو گئے ہیں لیکن باقاعدہ بات چیت کو ابھی صرف کچھ روز ہوئے ہیں اور شاید اس بات چیت کو پوری طرح سے کامیاب ہونے میں ابھی بہت دن لگیں گے اس لئے کہ جن لوگوں کے دماغ بیس برس سے لڑائی کی باتیں سوچ رہے تھے وہ ایک دم سے صلح کی بات نہیں سوچ سکتے۔ اور سوچیں گے بھی تو اس میں بھی لڑائی کے داؤں پیچ استعمال کریں گے۔ اس لئے ایک طرف تو چین کی راجدھانی پیپنگ میں سرکاری اور کمیونسٹ پرتی ندھیوں میں صلح کی بات چیت ہو رہی ہے اور دوسری طرف کمیونسٹ ریڈیو چینی سرکار کو "قصائیوں کی ٹولی" کہہ رہا ہے۔ بات چیت میں بھی کمیونسٹ اپنی فوجی طاقت پر گھمنڈ اور اپنی شرطوں

पर ज़िद कर रहे हैं. इसलिये कि उनकी बाज़ी जीती हुई है और चीनी सरकार की हालत, उसकी शक्ति और जनता पर उसका असर दिन पर दिन कम होता जा रहा है. मगर इन बातों के होते हुए भी चीन में अमन की आशा अब पहले से ज़्यादा है. एक तो इसलिये कि सरकार के जो प्रतिनिधि बातचीत करने गये हैं वह शांति के ज़बरदस्त हामी हैं और कम्युनिस्ट उनको मक्कार नहीं समझते और दूसरे इसलिये कि जिस दिन पीपिङ्ग में बातचीत शुरू हुई उसी दिन यांगट्सी नदी के उत्तरी किनारे से कम्युनिस्ट फ़ौजों ने वापस हटना शुरू कर दिया. यह वापसी अभी सिर्फ़ इशारे के तौर पर हुई है और इससे यह नतीजा नहीं निकालना चाहिये कि कम्युनिस्ट चीन के बँटवारे पर राज़ी हो गये हैं.

बर्मा की बग़ावत

बर्मा न तो चीन के इतना बड़ा मुल्क है न उसकी सरकार चीनी सरकार की ऐसी नाकारा है, न वहाँ की जनता में बाग़ियों का इतना असर है और न वहाँ की हालत बग़ावत के लिये इतनी मौज़ूँ है. शायद इसीलिये वहाँ लड़ाई का पाँसा पलटने लगा है. जैसा बर्मा के दूसरे बड़े शहर मॉडले पर सरकारी फ़ौजों के दोबारा क़ब्ज़े और इनसीन में केरन बाग़ियों के हथियार डाल देने से ज़ाहिर होता है. हालात में इस तब्दीली का कारन बर्मी सरकार की मुस्तक़िल मिज़ाजी है. उसने बर्मी यूनियन के अन्दर केरन इलाक़ों की एक सरकार बनाए जाने और झगड़े वाले इलाक़ों का फ़ैसला लोकमत से कराये जाने की बात मंज़ूर कर ली और

پر ضد کر رہے ہیں، اس لئے کہ ان کی بازی جیتی ہوئی ہے اور چینی سرکار کی حالت، اس کی شکتی اور جنتا پر اس کا اثر دن بہ دن کم ہوتا جا رہا ہے۔ مگر ان باتوں کے ہوتے ہوئے بھی چین میں امن کی آشا اب پہلے سے زیادہ ہے۔ ایک تو اس لئے کہ سرکار کے جو پرتنیدھی بات چیت کرنے گئے ہیں وہ شانتی کے زبردست حامی ہیں اور کمیونسٹ ان کو مکار نہیں سمجھتے اور دوسرے اس لئے کہ جس دن پیپنگ میں بات چیت شروع ہوئی اسی دن یانگ ٹسی کے اتری کنارے سے کمیونسٹ فوجوں نے واپس ہٹنا شروع کر دیا۔ یہ واپسی ابھی صرف اشارے کے طور پر ہوئی ہے اور اس سے یہ نتیجہ نہیں نکالنا چاہیئے کہ کمیونسٹ چین کے بٹوارے پر راضی ہو گئے ہیں۔

برما کی بغاوت

برما نہ تو اتنا بڑا ملک ہے نہ اس کی سرکار چینی سرکار کی ایسی ناکارہ ہے، نہ وہاں کی جنتا میں باغیوں کا اتنا اثر ہے اور نہ وہاں کی حالت بغاوت کے لئے اتنی موزوں ہے۔ شاید اسی لئے وہاں لڑائی کا پانسا پلٹنے لگا ہے۔ جیسا برما کے دوسرے بڑے شہر مانڈلے پر سرکاری فوجوں کے دوبارہ قبضے اور انسین میں کیرن باغیوں کے ہتھیار ڈال دینے سے ظاہر ہوتا ہے۔ حالات میں اس تبدیلی کا کارن برمی سرکار کی مستقل مزاجی ہے۔ اس نے برمی یونین کے اندر کیرن علاقوں کی ایک سرکار بنائے جانے اور جھگڑے والے علاقوں کا فیصلہ لوک مت سے کرائے جانے کی بات منظور کر لی اور

२१ मार्च तक हथियार डाल देने वालों को माफ़ कर देने का एलान कर दिया. फिर इस मुद्दत के निकल जाने पर उसने भरपूर धावा शुरू कर दिया. धावे से पहले वाले एलान ने केरन आबादी के एक अच्छे खासे हिस्से को संतुष्ट कर दिया और धावे ने यह जाहिर कर दिया की सरकार बर्मा की तिक्का बोटी पर राजी नहीं हो सकती. इस बीच में एक और बात यह हुई कि सफ़ेद पट्टी वाले वालंटियर जो पहले प्रधान मंत्री थाकिन नू और उनके साथियों की तरह जनरल आँग सांग को अपना नेता मानते थे और एक ही संस्था में शरीक थे, फिर उसी की तरफ़ झुकने लगे. इसीलिये असलीयत में केरनों की हार का एक बड़ा कारन यह था कि उस मोरचे पर सफ़ेद पट्टी वाले सरकारी फ़ौज से मिल गये. खयाल किया जाता है कि इन लोगों से थाकिन नू की बातचीत चल रही है और हो सकता है कि बर्मा के मंत्रि मंडल में चार जगहें उन्हीं लोगों के इन्तज़ार में खाली रक्खी गई हों. दरअसल सरकार की तरफ़ से केरन रियासत की बात मान लिये जाने के बाद अब कोई ऐसा बड़ा मसला नहीं रह गया है जिसकी बुनियाद पर जनता को सरकार के खिलाफ़ उकसाया जा सके और थाकिन नू इसे जानते थे इसीलिये उन्होंने कामनवेल्थ के मुल्कों को बीच में डालने से इनकार कर दिया था. लेकिन अभी बर्मा की मुसीबत खत्म नहीं हुई है. केरनों से लड़ाई खतम हो जाने के बाद भी कम्युनिस्टों से निपटना होगा और इतने दिनों की लड़ाई से खेती बारी और व्योपार को जो नुकसान पहुँचा है उसे जल्द से जल्द पूरा करना [illegible]

۲۱ مارچ تک ہتھیار ڈال دینے والوں کو معاف کر دینے کا اعلان کر دیا۔ پھر اس مدت کے نکل جانے پر اس نے بھرپور دھاوا شروع کر دیا۔ دھاوے سے پہلے والے اعلان نے کیرن آبادی کے ایک اچھے خاصے حصے کو سنتشٹ کر دیا اور دھاوے نے یہ ظاہر کر دیا کہ سرکار برما کی تکا بوٹی پر راضی نہیں ہو سکتی۔ اس بیچ میں ایک اور بات یہ ہوئی کہ سفید پٹی والے والنٹیر جو پہلے پردھان منتری تھاکن نو اور ان کے ساتھیوں کی طرح جنرل آنگ سانگ کو اپنا نیتا مانتے تھے اور ایک ہی سنستھا میں شریک تھے پھر اسی کی طرف جھکنے لگے۔ اسی لئے اس بیچ میں کیرنوں کی ہار کا ایک بڑا کارن یہ تھا کہ اس مورچے پر سفید پٹی والے سرکاری فوج سے مل گئے۔ خیال کیا جاتا ہے کہ ان لوگوں سے تھاکن نو کی بات چیت چل رہی ہے اور ہو سکتا ہے کہ برما کے منتری منڈل میں چار جگہیں انہیں لوگوں کے انتظار میں خالی رکھی گئی ہوں۔ دراصل سرکار کی طرف سے کیرن ریاست کی بات مان لئے جانے کے بعد اب کوئی ایسا بڑا مسئلہ نہیں رہ گیا ہے جس کی بنیاد پر جنتا کو سرکار کے خلاف اکسایا جا سکے اور تھاکن نو اسے جانتے تھے اسی لئے انہوں نے کامن ویلتھ کے ملکوں کو بیچ میں ڈالنے سے انکار کر دیا تھا۔ لیکن ابھی برما کی مصیبت ختم نہیں ہوئی ہے۔ کیرنوں سے لڑائی ختم ہو جانے کے بعد بھی کمیونسٹوں سے نپٹنا ہوگا اور اتنے دنوں کی لڑائی سے کھیتی باری اور بیوپار کو جو نقصان پہنچا ہے اسے جلد سے جلد پورا کرنا ہوگا۔ نہیں تو کمیونسٹ اس سے فائدہ اٹھانے کی کوشش کریں گے۔

इसीलिये बर्मा ने बर्तानिया से क़र्ज़ माँगा है जिसे देने में वह हिचकिचा रहा है हालाँकि कम्युनिज़्म की मुक़ाबिले में वह बहुत ही आगे आगे है.

आज़ादी की लड़ाई

इन्डोचीन और इन्डोनेशिया का हाल चीन और बर्मा से अलग है. इन दोनों देशों की जनता फ़्रान्स और हालैंड की साम्राज्यी हुकूमतों से लड़ रही है और यह लड़ाइयाँ उस समय तक ख़तम नहीं होंगी जब तक इन देशों को आज़ादी न मिल जाय. शायद साम्राज भी यही समझता है और इसीलिये काग़ज़ी खिलौनों को आज़ादी का नाम देकर जनता को बहलाने फुसलाने की कोशिश कर रहा है. फ़्रान्सीसी सरकार ने इन्डोचीन के पुराने बादशाह से 'आज़ादी' का समझौता किया है और डच सरकार 'आज़ादी' के मसले पर बातचीत करने के लिये अपनी राजधानी हेग में एक कानफ़रेन्स बुलाना चाहती है. लेकिन फ़्रान्स इन्डोचीन के क़ौमी लीडर डाक्टर होची मँह से कोई बातचीत करने के लिये तैयार नहीं है और हालैंड इन्डोनेशी रिपब्लिक की आज़ादी बहाल करने से इन्कार कर रहा है. दोनों यू० एन० ओ० चार्टर के अनुसार अपराधी हैं लेकिन हालैंड का अपराध ज़्यादा संगीन है इसलिये कि वह सुरक्षा समिति के साफ़ और दो टूक फ़ैसले के ख़िलाफ़ चल रहा है. दरअसल इस अपराध में ख़ुद सुरक्षा समिति और उसके कर्ता धर्ता शरीक हैं, जिन्होंने हालैंड की हरकत को चुपचाप बर्दाश्त कर लिया, यही नहीं बल्कि उन्होंने अपने

اسی لئے برما نے برطانیہ سے قرضہ مانگا ہے جسے دینے میں وہ ہچکچا رہا ہے حالانکہ کمیونزم کی مخالفت میں وہ بہت ہی آگے آگے ہے۔

آزادی کی لڑائی

انڈوچین اور انڈونیشیا کا حال چین اور برما سے الگ ہے۔ ان دونوں دیشوں کی جنتا فرانس اور ہالینڈ کی سامراجی حکومتوں سے لڑ رہی ہے اور یہ لڑائیاں اس سمے تک ختم نہیں ہوں گی جب تک ان دونوں کو آزادی نہ مل جائے۔ شاید سامراج بھی یہی سمجھتا ہے اور اسی لئے کاغذی کھلونوں کو آزادی کا نام دیکر جنتا کو بہلانے پھسلانے کی کوشش کر رہا ہے۔ فرانسیسی سرکار نے انڈوچین کے پرانے بادشاہ سے 'آزادی' کا سمجھوتہ کیا ہے اور ڈچ سرکار 'آزادی' کے مسئلے پر بات چیت کرنے کے لئے اپنی راجدھانی ہیگ میں ایک کانفرنس بلانا چاہتی ہے۔ لیکن فرانس انڈوچین کے قومی لیڈر ڈاکٹر ہو چی منہ سے کوئی بات چیت کرنے کے لئے تیار نہیں ہے اور ہالینڈ انڈونیشی ریپبلک کی آزادی بحال کرنے سے انکار کر رہا ہے۔ دونوں یو۔ این۔ او۔ چارٹر کے انوسار اپرادھی ہیں لیکن ہالینڈ کا اپرادھ زیادہ سنگین ہے اس لئے کہ وہ سرکشا سمیتی کے صاف اور دو ٹوک فیصلے کے خلاف چل رہا ہے۔ دراصل اس اپرادھ میں خود سرکشا سمیتی اور اس کے کرتا دھرتا شریک ہیں۔ جنہوں نے ہالینڈ کی حرکت کو چپ چاپ برداشت کر لیا، یہی نہیں بلکہ انہوں نے اپنے

फैसले को आप ही मंसूख कर दिया. सुरक्षा समिति के नये फैसले में यू० एन० ओ० के इन्डोनेशी कमीशन से कहा गया है कि वह हालैंड और इन्डोनेशिया में लड़ाई बन्द करने और इन्डोनेशी रिपब्लिक को बहाल करने के बारे में बातचीत के ज़रिये समझौता कराने की कोशिश करे. यह दोनों बातें सुरक्षा समिति के जनवरी वाले ठहराव में कही गई थीं और मार्च के ठहराव से हालैंड को मौक़ा मिल जायगा कि उनको जब तक चाहे टालता रहे. इसलिये कि सुरक्षा समिति ने बातचीत के लिये कोई मुद्दत नहीं मुक़र्रर की है. उसके फ़ैसले की एक और बड़ी कमी जिसकी तरफ़ हिन्दुस्तान के प्रतिनिधि ने इशारा किया है कि इसमें आज़ादी बहाल करने के मसले को पहले नहीं रक्खा गया है. हालाँकि उसके बिना इन्डोनेशी नेताओं को लड़ाई बन्द करने का हुक्म देने का कोई अधिकार नहीं होगा.

फ़िलिस्तीन और शाम

फ़िलिस्तीन की लड़ाई बन्द करने के बारे में इसराईल और मिस्र के समझौते के बाद लबनान और ट्रांसजार्डन के साथ भी इसराईल का समझौता हो गया है लेकिन अरब राष्ट्रों ने इसराईल के प्रतिनिधियों के साथ एक गोलमेज़ कानफ़रेन्स में शरीक होने से इनकार कर दिया है. इसका एक कारन अरब शरणार्थियों का मसला हो सकता है. जिसे अरब राष्ट्र जल्दी से जल्दी तय करना चाहते हैं. एक और कारन उन मुल्कों का आपस का भेद भाव भी हो सकता

فیصلے کو آپ ہی منسوخ کر دیا۔ سرکشا سمتی کے نئے فیصلے میں یو۔ این۔ او۔ کے انڈونیشی کمیشن سے کہا گیا ہے کہ وہ ہالینڈ اور انڈونیشیا میں لڑائی بند کرنے اور انڈونیشی ریپبلک کو بحال کرنے کے بارے میں بات چیت کے ذریعے سمجھوتہ کرانے کی کوشش کرے۔ یہ دونوں باتیں سرکشا سمتی کے جنوری والے ٹھہراؤ میں کہی گئی تھیں اور مارچ کے ٹھہراؤ سے ہالینڈ کو موقع مل جائے گا کہ ان کو جب تک چاہے ٹالتا رہے۔ اس لئے کہ سرکشا سمتی نے بات چیت کے لئے کوئی مدت نہیں مقرر کی ہے۔ اس کے فیصلے کی ایک اور بڑی کمی جس کی طرف ہندستان کے پرتیندھی نے اشارہ کیا ہے کہ اس میں آزادی بحال کرنے کے مسئلے کو پہلے نہیں رکھا گیا ہے۔ حالانکہ اس کے بنا انڈونیشی نیتاؤں کو لڑائی بند کرنے کا حکم دینے کا کوئی ادھیکار نہیں ہوگا۔

فلسطین اور شام

فلسطین کی لڑائی بند کرنے کے بارے میں اسرائیل اور مصر کے سمجھوتے کے بعد لبنان اور ٹرانس جارڈن کے ساتھ بھی اسرائیل کا سمجھوتہ ہو گیا ہے لیکن عرب راشٹروں نے اسرائیل کے پرتیندھیوں کے ساتھ ایک گول میز کانفرنس میں شریک ہونے سے انکار کر دیا ہے۔ اس کا ایک کارن عرب شرنارتھیوں کا مسئلہ ہو سکتا ہے جسے عرب راشٹر جلدی سے جلدی طے کرنا چاہتے ہیں۔ ایک اور کارن ان ملکوں کا آپس کا بھید بھاؤ بھی ہو سکتا ہے۔ [illegible] ان [illegible] کچھ سوچتے ہوں کہ الگ سے سمجھوتہ

करने में उनको ज्यादा फ़ायदा होगा. अब अकेला शाम ऐसा देश है जिससे इसराईल का समझौता नहीं हुआ है. इस समझौते की बातचीत शुरू ही होने वाली थी कि शाम में बगावत का अंधेरा उठा. लेकिन वह थोड़ी ही देर बाद छँट गया और एक फ़ौजी अफ़सर करनल ज़ईम ने अपने साथियों या अपने विरोधियों का एक बूंद खून बहाए बिना नई सरकार बना ली. अब इस सरकार ने इसराईल से समझौते की बातचीत शुरू कर दी है. इससे पता चलता है कि बगावत का फ़िलिस्तीन के सवाल से कोई गहरा सम्बन्ध नहीं था. इसका असली कारन शाम की सरकार का निकम्मापन और जनता की परेशानी थी. इसी सिलसिले में उस सौदे का भी ज़िक्र किया गया है जिसमें शाम की सरकार ने एक अमरीकी कम्पनी को तेल का पाइप डालने का अधिकार दे दिया था. याद होगा कि पिछले दिनों जब ईरान के बादशाह पर हमला हुआ है तो वहाँ भी ईरानी नवजवान बर्तानिया और अमरीका को दिये जाने वाले इस तरह के अधिकारों के ख़िलाफ़ नारे लगा रहे थे. इन दोनों घटनाओं को मिला कर देखा जाय तो मालूम होता है कि बीच पूरब की जनता में जागृती पैदा हो रही है और उसका रुख विदेशी साम्राज और विदेशी पूँजी और उसके हाथ बिक जाने वाले देशी नेताओं के ख़िलाफ़ है.

کرنے میں ان کو زیادہ فائدہ ہوگا۔ اب اکیلا شام ایسا دیش ہے جس سے اسرائیل کا سمجھوتہ نہیں ہوا ہے۔ اس سمجھوتے کی بات چیت شروع ہی ہونے والی تھی کہ شام میں بغاوت کا اندھیرا اٹھا۔ لیکن وہ تھوڑی ہی دیر بعد چھٹ گیا اور ایک فوجی سردار کرنل زعیم نے اپنے ساتھیوں یا اپنے ورودھیوں کا ایک بوند خون بہائے بنا نئی سرکار بنا لی۔ اب اس سرکار نے اسرائیل سے سمجھوتے کی بات چیت شروع کر دی ہے۔ اس سے پتہ چلتا ہے کہ بغاوت کا فلسطین کے سوال سے کوئی گہرا سمبندھ نہیں تھا۔ اس کا اصلی کارن شام کی سرکار کا نکماپن اور جنتا کی پریشانی تھی۔ اسی سلسلے میں اس سودے کا بھی ذکر کیا گیا ہے جس میں شام کی سرکار نے ایک امریکی کمپنی کو تیل کا پائپ ڈالنے کا ادھیکار دیا تھا۔ یاد ہوگا کہ پچھلے دنوں جب ایران کے بادشاہ پر حملہ ہوا ہے تو وہاں بھی ایرانی نوجوان برطانیہ اور امریکہ کو دئے جانے والے اس طرح کے ادھیکاروں کے خلاف نعرے لگا رہے تھے۔ ان دونوں گھٹناؤں کو ملا کر دیکھا جائے تو معلوم ہوتا ہے کہ بیچ پورب کی جنتا میں جاگرتی پیدا ہو رہی ہے اور اس کا رخ ودیشی سامراج اور ودیشی پونجی اور اس کے ہاتھ بک جانے والے دیشی نیتاؤں کے خلاف ہے۔

सच्चा सबक़

(भाई राम जी दर)

चिड़ियों की याद

मुझे उन पर तरस आ गया था इसलिये घोंसले बनाने की मैंने उन्हें इजाज़त दे दी थी. चिड़ियों ने मेरी शराफ़त और रिआयत का नाजायज़ फ़ायदा उठाना शुरू किया. मेरे कमरों में, बरामदों में, जहाँ जगह मिलती घोंसले बनने शुरू हो गये. रोज़ फ़र्श पर तिनके व ग़लाज़त गिरा करती थी. कुछ दिन तो मैंने बर्दाश्त किया. जब अन्डे बच्चे निकल आये तो मैंने घोंसले बनाने की पाबन्दी का आर्डिनेन्स जारी किया खाली घोंसलों को फेंक दिया और सुबह होते ही कमरों के दरवाज़े बन्द कर देता.

चिड़ियों ने बरामदों में अपने रहने की जगह ढूँढ निकाली.

मुझे इसमें कोई एतराज़ न था.

एक जोड़े ने छत का कोना, जहाँ बिजली के तार के ऊपर की पतली लकड़ियाँ, जिससे तार हिफ़ाज़त के लिये छिपाया गया था, उसको घोंसले के लिये पसन्द किया.

जगह बहुत तंग थी मगर उस जोड़े ने वहीं पर तिनके बटोर बटोर कर जमाने शुरू किये. वह तिनके वहाँ पर रखतीं और उनमें से एक आध तो टिक जाता, बाक़ी रखने के साथ ही नीचे गिर जाते.

سچّا سبق

(بھائی رام جی در)

چڑیوں کی یاد

مجھے ان پر ترس آگیا تھا اس لئے گھونسلے بنانے کی میں نے انہیں اجازت دیدی تھی۔ چڑیوں نے میری شرافت اور رعایت کا ناجائز فائدہ اٹھانا شروع کیا۔ میرے کمروں میں، برامدوں میں، جہاں جگہ ملتی گھونسلے بننے شروع ہوگئے۔ روز فرش پر تنکے و غلاظت گرا کرتی تھی۔ کچھ دن تو میں نے برداشت کیا۔ جب انڈے بچے نکل آئے تو میں نے گھونسلے بنانے کی پابندی کا آرڈیننس جاری کیا۔ خالی گھونسلوں کو پھینک دیا اور صبح ہوتے ہی کمروں کے دروازے بند کر دیتا۔

چڑیوں نے برامدوں میں اپنے رہنے کی جگہ ڈھونڈھ نکالی۔

مجھے اس میں کوئی اعتراض نہ تھا۔

ایک جوڑے نے چھت کا کونا، جہاں بجلی کے تار کے اوپر کی پتلی لکڑیاں جس سے تار حفاظت کے لئے چھپایا گیا تھا، اسے گھونسلے کے لئے پسند کیا۔

جگہ بہت تنگ تھی مگر اس جوڑے نے وہاں پر تنکے بٹور بٹور کر جمانے شروع کئے۔ وہ تنکے وہاں پر رکھتیں اور ان میں ایک آدھ تو ٹک جاتا، باقی رکھنے کے ساتھ ہی نیچے گر جاتے۔

जगह मुश्किल से डेढ़ इंच के क़रीब चौड़ी होगी..

लगातार पन्द्रह दिन तक इस चिड़िया के जोड़े ने वहाँ घोंसला बनाने की कोशिश जारी रक्खी.

उसकी इमारत धक्के के साथ टूट जाती मगर वह फिर बनाती.

घंटों और दिनों इस काम में बिता दिये.

मैं और मेरी छोटी बेटी इस छोटे से परिन्द के काम व मुस्तैदी को रोज़ देखा करते.

"कितनी बेवक़ूफ़ है यह—बेकार इतनी तंग जगह में घोंसला बनाना चाहती है." मैंने अपनी बेटी से कहा.

"मगर उसकी मेहनत और मुस्तैदी को तो देखिये पापाजी..... कमाल है....पन्द्रह दिन हो गये, हिम्मत नहीं हारी." मेरी बेटी ने चिड़िया के जोड़े की क़द्र करते हुए जवाब दिया.

मैं चुप रहा.

'कहती तो ठीक है' मन ही मन मैंने कहा.

दो ही दिन बाद मुझे एक छोटा सा अन्डा मेरी एक कुरसी पर जो बरामदे में रक्खी थी, ताज़ा व साबित दिखाई दिया.

दूसरे दिन से उस जोड़े ने घोंसला बनाना रोक दिया था.

घोंसले बनाने का मक़सद शायद अब पूरा हो गया था.

बात टल गई.

कुछ दिनों बाद मुझे एक सदमा उठाना पड़ा. मेरे दिल व दिमाग़ पर एक गहरी चोट लगी. किसी वजह से मेरी एक बड़ी प्यारी चीज़, जिसे मैंने बड़े शौक़ व मेहनत से बनाया था, ज़ाया हो गई.

मन बड़ा उदास हो चला था. टक टक कर कभी खोई हुई चीज़

جگہ مشکل سے ڈیڑھ انچ کے قریب چوڑی ہوگی۔

لگاتار پندرہ دن تک اس چڑیا کے جوڑے نے وہاں گھونسلا بنانے کی کوشش جاری رکھی۔

عمارت دھکے کے ساتھ ٹوٹ جاتی مگر وہ پھر بناتی۔

انہوں نے گھنٹوں اور دنوں اس کام میں بتا دیے۔

میں اور میری چھوٹی بیٹی اس چھوٹے سے پرندے کے کام و مستعدی کو روز دیکھا کرتے۔

"کتنی بیوقوف ہے یہ — بیکار اتنی تنگ جگہ میں گھونسلا بنانا چاہتی ہے" میں نے اپنی بیٹی سے کہا۔

"مگر اس کی محنت اور مستعدی کو تو دیکھئے پاپا جی..... کمال ہے..... پندرہ دن ہو گئے، ہمت نہیں ہاری" میری بیٹی نے چڑیا کے جوڑے کی قدر کرتے ہوئے جواب دیا۔

میں چپ رہا۔

"کہتی تو ٹھیک ہے" من ہی من میں نے کہا۔

دو ہی دن بعد مجھے ایک چھوٹا سا انڈا میری ایک کرسی پر جو برامدے میں رکھی تھی، تازہ و ثابت دکھائی دیا۔

دوسرے دن سے اس جوڑے نے گھونسلہ بنانا روک دیا تھا۔

گھونسلا بنانے کا مقصد شاید اب پورا ہو گیا تھا۔

بات ٹل گئی۔

کچھ دنوں بعد مجھے ایک صدمہ اٹھانا پڑا۔ میرے دل و دماغ پر ایک گہری چوٹ لگی۔ کسی وجہ سے میری ایک بڑی پیاری چیز جسے میں نے بڑے شوق و محنت سے بنایا تھا ضائع ہو گئی۔

من بڑا اداس ہو چلا تھا۔ ٹک ٹک کر اسی کھوئی ہوئی چیز

इक्के वाले की मदद कर रहे थे. थोड़ा ज़रा ही देर में उठ खड़ा हुआ. इतने में एक दिहातिन भी दिखाई दी. उसकी दोनों बाँहों में करीब एक महीने का बालक था. दिहातिन बच्चे के सिर को टटोल रही थी. "बहुत बचा. बिलकुल चोट नहीं आई" यही सब कह रहे थे. बच्चा आराम से माँ की गोद में चुप था. इतनी बड़ी घटना हो चुकी थी पर उसे इससे कुछ सरोकार नहीं था.

ज़रा सी बात में हम एक दूसरे की जान ले लेते हैं. बैठे बैठे दिल रुक जाता है और तन से प्राण अलग हो जाते हैं. मगर यह मासूम नन्हा सा बच्चा मौत के मुँह में जाकर भी सही सलामत रहा.

"इत्तिफ़ाक़." कुछ कहेंगे.

"उसका समय नहीं आया था." औरों की राय होगी.

अपनी अपनी राय में सब ही सही हैं क्योंकि जब हमें किसी बात का आरम्भ और उसके अंत का पता नहीं तो हर मत के व्यक्ति की राय में कुछ अंश सत्य का भी होगा और कुछ असत्य का भी.

'इत्तिफ़ाक़' और 'तक़दीर' (या 'काल') की बहस तो पुरानी है और शायद हमेशा रहे. इसलिये इसमें ज़्यादा उलझना बेकार है.

मुझे ख़ुशी हुई कि बालक बच गया. मगर इतने में एक दिहाती ने ज़मीन पर से एक छुरी उठाई जो इक्के वाले की गद्दी में से नीचे ज़मीन पर गिर पड़ी थी. इस छुरी को उसने इक्के वाले को साधारण तरीक़े पर दे दिया. छुरी देखकर मैं चौंका. जब इक्केवाला मेरी तरफ़

یکے والے کی مدد کر رہے تھے۔ گھوڑا ذرا ہی دیر میں اٹھ کھڑا ہوا۔ اتنے میں ایک دیہاتن بھی دکھائی دی۔ اس کی دونوں باہوں میں قریب ایک مہینے کا بالک تھا۔ دیہاتن بچے کے سر کو ٹٹول رہی تھی۔ "بہت بچا۔ بالکل چوٹ نہیں آئی" یہی سب کہہ رہے تھے۔ بچہ آرام سے ماں کی گود میں چپ تھا۔ اتنی بڑی گھٹنا ہو چکی تھی پر اسے اس سے کچھ سروکار نہیں تھا۔

ذرا سی بات میں ہم ایک دوسرے کی جان لے لیتے ہیں۔ بیٹھے بیٹھے دل رک جاتا ہے اور تن سے پران الگ ہو جاتے ہیں۔ مگر یہ معصوم ننھا سا بچہ موت کے منہ میں جا کر بھی صحیح سلامت رہا۔

"اتفاق" کچھ کہیں گے۔

"اس کا سمے نہیں آیا تھا" اوروں کی رائے ہوگی۔

اپنی اپنی رائے میں سب ہی صحیح ہیں کیوں کہ جب ہمیں کسی بات کا آرمبھ اور اس کے انت کا پتہ نہیں تو ہر مت کے شخص کی رائے میں کچھ انش ستیہ کا بھی ہوگا اور کچھ استیہ کا بھی۔

"اتفاق" اور "تقدیر" (یا "کال") کی بحث تو بڑی پرانی ہے اور شاید ہمیشہ رہے۔ اس لئے اس میں زیادہ الجھنا بیکار ہے۔

مجھے خوشی ہوئی کہ بالک بچ گیا۔ مگر اتنے میں ایک دیہاتی نے زمین پر سے ایک چھری اٹھائی جو یکے والے کی گدی میں سے [illegible] گر پڑی تھی۔ اس چھری کو اس نے یکے والے کو سادھارن [illegible] تھا۔ جب یکے والا میری طرف

[illegible] निगाह उसकी दाढ़ी मूँछों पर पड़ी और मैंने मन ही [illegible]—"अरे यह तो मुसलमान है........यह छुरी कैसी."

[illegible] में शंका व चिन्ता पैदा हुई. मगर इक्के वाला अपने सफ़ेद बालों और कमज़ोर काठी से एक सीधा सादा ग़रीब आदमी नज़र आता था.

उसने छुरी उसी सादगी और बेपरवाही से ले ली जिस सादगी से उन हिन्दू दिहातियों ने उसे अपने हाथों से हवाले की थी.

मुझे बार बार ख़याल आता है कि वह छुरी उसके पास क्यों थी—अपने किसी काम के लिये या किसी बुरी नियत के लिये ?

मेरे मन की शंका तो मेरे मन ही में रही मगर वह ग़रीब हिन्दू मुसाफ़िर और ग़रीब बुड्ढा इक्केवाला फिर से इक्के पर बैठकर मेरी निगाह से ओझल हो गये.

(४)

दिहाती की ख़ामोशी

एक दुबला सूखा सा दिहाती. उसके हाथ में एक सूखी सी टहनी और आगे आगे एक दुबली सूखी सड़ी सी भैंस—यह तीनों चल रहे थे बल्कि सच तो यह है कि लड़खड़ा रहे थे.

दिहाती टहनी को मुश्किल से उठा उठाकर भैंस की पीठ पर लगाता. भैंस इतनी दुबली थी कि उसकी हड्डियाँ बिना "एक्स रे" (X-Ray) के एक एक गिनी जा सकती थीं. यों ही उसको चलता [illegible] उसकी लड़खड़ाहट को [illegible] कि गिर पड़ेगी.

"[illegible]" [illegible]

[illegible] میری نگاہ اس کی داڑھی مونچھوں پر پڑی اور میں نے من ہی من کہا—
"ارے یہ تو مسلمان ہے......یہ چھری کیسی."

من میں شنکا و چنتا پیدا ہوئی. مگر یکے والا اپنے سفید بالوں اور کمزور کاٹھی سے ایک سیدھا سادا غریب آدمی نظر آتا تھا.

اس نے چھری اسی سادگی اور بے پرواہی سے لے لی جس سادگی سے ان ہندو دیہاتیوں نے اسے اپنے ہاتھوں سے حوالے کی تھی.

مجھے بار بار خیال آتا ہے کہ وہ چھری اس کے پاس کیوں تھی—اپنے کسی کام کے لئے یا کسی بری نیت کے لئے؟

میرے من کی شنکا تو میرے من ہی میں رہی مگر وہ غریب ہندو مسافر اور غریب بڈھا یکے والا پھر سے یکے پر بیٹھ کر میری نگاہ سے اوجھل ہو گئے.

(۴)

دیہاتی کی خاموشی

ایک دبلا سوکھا سا دیہاتی. اس کے ہاتھ میں ایک سوکھی سی ٹہنی اور آگے آگے ایک دبلی سوکھی سڑی سی بھینس—یہ تینوں چل رہے تھے بلکہ سچ تو یہ ہے کہ لڑکھڑا رہے تھے.

دیہاتی ٹہنی کو مشکل سے اٹھا اٹھا کر بھینس کی پیٹھ پر لگاتا. بھینس اتنی دبلی تھی کہ اس کی ہڈیاں بنا "ایکس رے" کے ایک ایک گنی جا سکتی تھیں. یوں ہی اس کو چلتا [illegible] اس کی لڑکھڑاہٹ [illegible] لگتا کہ گر پڑے گی.

"[illegible]" [illegible]

उसने सिर्फ गर्दन मेरी तरफ मोड़े तिरछी नज़रों से पल भर मुझे देखा. फिर निगाहें फेर कर एक दुबली भैंस की पीठ पर जमाईं. वह भी लड़खड़ाता हुआ चल रहा था.

"क्यों जी तुम्हरी भैंस इतनी दूबर क्यों है ?" मैंने दोबारा पूछा.

इस बार देहाती ने मेरी ओर देखा भी नहीं.

उसकी खामोशी में उसका दर्दनाक जवाब छिपा था.

और उसके जवाब से मैं दुखी व शरमिन्दा हुआ.

वह बोलता तो क्या बोलता.

उसने खामोशी अख्तियार करके मुझसे कहा था "तुम क्या अंधे हो. तुमको मालूम नहीं कि हिन्दुस्तान का आदमी और जानवर दुबला क्यों है ? तुमको यह सवाल मुझसे करते शर्म नहीं आती."

आज के शहीद

(सम्पादक श्री० रतन लाल बंसल)

आज के शहीद में उन बहादुरों की कहानियाँ हैं जिन्होंने विदेशी हाकिमों की फैलाई फूट की आग में इन्सानियत को जलते देख एक क्षण की भी देर न की और उसे बुझाने के लिये अपनी जान कुरबान कर दी, उन वीरों की कहानियाँ हैं जिन्होंने फूट और नफरत के अंधेरे में रोशनी बनकर दूसरों को रास्ता दिखाया.

हर एकता प्रेमी के पढ़ने की किताब.

सुन्दर जिल्द और आर्ट पेपर पर छपी आठ तस्वीरों के साथ इस किताब का दाम सिर्फ ढाई रुपया रक्खा गया है. किताब उर्दू और हिन्दी दोनों लिपियों में मिल सकती है.

اس نے صرف گردن میری طرف موڑے ترچھی نظروں سے پل بھر کے مجھے دیکھا۔ پھر نگاہیں پھیر کر ایک دبلی بھینس کی پیٹھ پر جمائی۔ وہ بھی لڑکھڑاتا ہوا چل رہا تھا۔

"کیوں جی تمہری بھینس اتنی دوبر کیوں ہے؟" میں نے دوبارہ پوچھا۔

اس بار دیہاتی نے میری اور دیکھا بھی نہیں۔

اس کی خاموشی میں اس کا دردناک جواب چھپا تھا۔

اور اس کے جواب سے میں دکھی و شرمندہ ہوا۔

وہ بولتا تو کیا بولتا۔

اس نے خاموشی اختیار کر کے مجھ سے کہا تھا "تم کیا اندھے ہو۔ تم کو معلوم نہیں کہ ہندوستان کا آدمی اور جانور دبلا کیوں ہے؟ تم کو یہ سوال مجھ سے کرتے شرم نہیں آتی۔"

آج کے شہید

(سمپادک شری رتن لال بنسل)

آج کے شہید میں ان بہادروں کی کہانیاں ہیں جنہوں نے بدیشی حاکموں کی پھیلائی پھوٹ کی آگ میں انسانیت کو جلتے دیکھ ایک پل کی بھی دیر نہ کی اور اسے بجھانے کے لیے اپنی جان قربان کر دی، ان ویروں کی کہانیاں ہیں جنہوں نے پھوٹ اور نفرت کے اندھیرے میں روشنی بن کر دوسروں کو راستہ دکھایا۔

ہر ایکتا پریمی کے پڑھنے کی کتاب

سندر جلد اور آرٹ پیپر پر چھپی آٹھ تصویروں کے ساتھ اس کتاب کا دام صرف ڈھائی روپیہ رکھا گیا ہے۔ کتاب ہندی اور اردو دونوں لپیوں میں مل سکتی ہے۔

[illegible]

हमारी राय

शराब बन्दी का गुर

हिन्दुस्तान के अब तक के महापुरुषों में महात्मा गांधी ही ऐसे हुए जिन्होंने शराब बन्दी की बात उठाई और अपने जीते जी कोई बहुत कामयाबी भी हासिल की. शराब या नशीली चीज़ों का इस्तेमाल आदमी कब से कर रहा है इसकी तारीख़ नहीं बताई जा सकती. हिन्दुस्तान की सबसे पुरानी किताब वेद में भी सोम रस पीने का ज़िक्र आता है और उसको पीकर वेद के ज़माने के ऋषि जो आनन्द प्राप्त करते थे उसका ज़िक्र कुछ इस ढंग से मिलता है कि पढ़ने वाले को मजबूर होकर यही मानना पड़ता है कि वह किसी ऐसी बूटी का रस था जो अपने ढंग का अनोखा ही नशा लाती थी और पीने वालों को मस्त कर देती थी. कुछ भी सही, नशीली चीज़ों का इस्तेमाल बहुत पुराना है. उस पुराने ज़माने से आज तक नशीली चीज़ों का रिवाज बढ़ता ही रहा है. घटा कभी नहीं और न घटने की कोई उम्मीद है. शराब पीने की आदत छोड़ने के लिये कोरी समझदारी रत्ती भर मदद नहीं कर सकती. अगर मगर में पड़ने वाला ज्ञान शराब को बन्द करने की बात कभी नहीं सोच सकता क्योंकि शराब और नशीली चीज़ें अगर मगर की ताक़त को बढ़ा देती हैं. शराब को छुड़ाने में मददगार हो सकते हैं प्रेम, भक्ति, भलाई जैसे गुण. समझदारी में अमरीका आजकल

ہماری رائے

شراب بندی کا گُر

ہندستان کے اب تک کے مہاپُرشوں میں مہاتما گاندھی ہی ایسے ہوئے جنہوں نے شراب بندی کی بات اٹھائی اور اپنے جیتے جی کوئی بہت کامیابی بھی حاصل کی. شراب یا نشیلی چیزوں کا استعمال آدمی کب سے کر رہا ہے اس کی تاریخ نہیں بتائی جا سکتی. ہندستان کی سب سے پرانی کتاب وید میں بھی سوم رس پینے کا ذکر آتا ہے اور اس کو پی کر وید کے زمانے کے رشی جو آنند پراپت کرتے تھے اس کا ذکر کچھ اس ڈھنگ سے ملتا ہے کہ پڑھنے والے کو مجبور ہو کر یہی ماننا پڑتا ہے کہ وہ کسی ایسی بوٹی کا رس تھا جو اپنے ڈھنگ کا انوکھا ہی نشہ لاتی تھی اور پینے والوں کو مست کر دیتی تھی. کچھ بھی سہی، نشیلی چیزوں کا استعمال بہت پرانا ہے. اس پرانے زمانے سے آج تک نشیلی چیزوں کا رواج بڑھتا ہی رہا ہے. گھٹا کبھی نہیں اور نہ گھٹنے کی کوئی امید ہے. شراب پینے کی عادت چھوڑنے کے لئے کوری سمجھداری رتی بھر مدد نہیں کر سکتی. اگر مگر میں پڑنے والا گیان شراب کو بند کرنے کی بات کبھی نہیں سوچ سکتا کیونکہ شراب اور نشیلی چیزیں اگر مگر کی طاقت کو بڑھا دیتی ہیں. شراب کو چھڑانے میں مددگار ہو سکتے ہیں پریم، بھکتی، [illegible] جیسے گن. سمجھداری میں امریکا آج کل

[illegible] बड़ा मुल्क माना जाता है. वह शराबबन्दी की कोशिश कर चुका और बुरी तरह फ़ेल हो चुका. क्योंकि वह सत्य, अहिंसा, ब्रह्मचर्य का इतना क़ायल नहीं जितना हिन्दुस्तान. हिन्दुस्तान में हमेशा ऐसे आदमियों की काफ़ी तादाद रही है जो शराब से परहेज़ करते रहे हैं. परहेज़ ही नहीं बल्कि इतने पक्के रहे हैं कि वह शराब पीने की बजाय अपनी जान देना पसंद करते हैं. आज भी ऐसे आदमी हिन्दुस्तान में काफ़ी मिल सकते हैं, जो किसी तरह भी शराब पीने को राज़ी नहीं किये जा सकते. पर उनकी तादाद अमरीका के मुक़ाबले में ज़्यादा होते हुए भी हिन्दुस्तान की आबादी के मुक़ाबले में कुछ भी नहीं रह जाती. हिन्दुस्तान अगर उनकी तादाद के बलबूते पर शराबबन्दी की तहरीक उठा बैठे तो बुरी तरह फ़ेल होगा. हिन्दुस्तान में आज जो आदमी शराब नहीं पीते उनमें से बहुत से इतने इज़्ज़त वाले भी हैं जिनकी क़द्र लगभग सारा हिन्दुस्तान करता है. और उनका ख़याल रखते हुए यह हो सकता है कि कुछ गाँव और ज़िले शराबबन्दी में बहुत हद तक कामयाब हो जावें. और यह भी हो सकता है कि बहुत से आदमी शर्मा शर्मी खुले शराब पीना छोड़ दें. पर उससे हिन्दुस्तान में शराब के ख़र्च में कोई कमी नहीं आ सकती. जिस तरह कुछ अहिंसा भगत इने गिने देवी देवताओं के मंदिर से बकरों की बलि बन्द कराकर एक बकरे की जान नहीं बचा सकते वैसे ही शराबबन्दी के भगत हज़ारों गाँवों से शराब बन्द कराकर भी शराब के कुल ख़र्च में एक बूँद की भी कमी नहीं कर सकते. [illegible] हिन्दुस्तान या ज़्यादातर हिन्दुस्तान, जब तक मांस न छोड़ [illegible] वैसे ही जब

سب سے بڑا ملک مانا جاتا ہے۔ وہ شراب بندی کی کوشش کر چکا اور بری طرح فیل ہو چکا۔ کیونکہ وہ ستیہ، اہنسا، برہمچریہ کا اتنا قائل نہیں جتنا ہندستان۔ ہندستان میں ہمیشہ ایسے آدمیوں کی خاصی تعداد رہی ہے جو شراب سے پرہیز کرتے رہے ہیں۔ پرہیز ہی نہیں بلکہ اتنے پکے رہے ہیں کہ وہ شراب پینے کی جگہ اپنی جان دینا پسند کرتے ہیں۔ آج بھی ایسے آدمی ہندستان میں کافی مل سکتے ہیں، جو کسی طرح بھی شراب پینے کو راضی نہیں کئے جا سکتے۔ پر ان کی تعداد امریکہ کے مقابلے میں زیادہ ہوتے ہوئے بھی ہندستان کی آبادی کے مقابلے میں کچھ بھی نہیں رہ جاتی۔ ہندستان اگر ان کی تعداد کے بل بوتے پر شراب بندی کی تحریک اٹھا بیٹھے تو بری طرح فیل ہوگا۔ ہندستان میں آج جو آدمی شراب نہیں پیتے ان میں سے بہت سے اتنے عزت والے بھی ہیں جن کی قدر لگ بھگ سارا ہندستان کرتا ہے۔ اور ان کا خیال رکھتے ہوئے یہ ہو سکتا ہے کہ کچھ گاؤں اور ضلعے شراب بندی میں بہت حد تک کامیاب ہو جائیں۔ اور یہ بھی ہو سکتا ہے کہ بہت سے آدمی شرما شرمی کھلے شراب پینا چھوڑ دیں۔ پر اس سے ہندستان میں شراب کے خرچے میں کوئی کمی نہیں آ سکتی۔ جس طرح کچھ اہنسا بھگت اِنے گِنے دیوی دیوتاؤں کے مندر سے بکروں کی بلی بند کرا کر ایک بکرے کی جان نہیں بچا سکتے ویسے ہی شراب بندی کے بھگت ہزاروں گاؤں سے شراب بند کرا کر بھی شراب کے کل خرچ میں ایک بوند کی بھی کمی نہیں کر سکتے۔ سارا ہندستان یا زیادہ تر ہندستان جب تک ماس نہ چھوڑ دے [illegible] جان لینا بند نہیں ہو سکتا۔ ویسے ہی جب

[illegible] हिन्दुस्तान या कम से कम हिन्दुस्तान की सरकार जब [illegible] छोड़कर पुलिस और फ़ौज या कम से कम [illegible] न छोड़ दे तब तक शराब के खर्च में किसी खास कमी की उम्मीद नहीं की जा सकती. इस आदमी नामधारी प्राणी ने कुछ ऐसे काम अपना रक्खे हैं जो शराब के नशे के बिना किये ही नहीं जा सकते. हो सकता है उन्हीं कामों के करने वाले कुछ आदमी ऐसे निकल आयें जो शराब बिलकुल न पीते हों पर उनका काम उन आदमियों के काम के मुक़ाबले में, जो शराब पीकर करते हैं, बहुत कम या बहुत कम दर्जे का पाया जायगा. लड़ाई के मैदान में चमकती तलवारों, आग उगलती बन्दूकों और तोपों और आग बरसाते हवाई जहाज़ों के सामने शराब के नशे में चूर सिपाही ही मुसकरा सकता है और हँस सकता है. बर्फ़ीली चोटियों पर चढ़ने के लिये सिपाही की बग़ल में शराब की बोतल ज़रूरी हो जाती है. फ़ौजी काम ही नहीं, गर्मियों में रेल के इन्जन और हवाई जहाज़ों की ड्राइवरी करना, खानों में काम करना, मिलों में जुटा रहना जैसे काम भी शराब शराब पुकारते रहते हैं. फिर शराब बन्दी की बात कैसे सोची जा सकती है. आज की सारी सभ्यता ही शराब की धुरी पर घूम रही है. इसलिये शराब बन्दी करना इस सभ्यता का ही ढा देना है. इस सभ्यता के ढा देने से हिन्दुस्तान, हिन्दुस्तानियत और हिन्दुस्तानी शान का रत्ती भर भी कुछ नहीं बिगड़ेगा. पर इस सभ्यता को ढाना कौन चाहता है. आज तो हिन्दुस्तान के रहने वालों में से बहुत से इस सभ्यता को ऐसे चिपटे हुए हैं कि उसको अपने जिस्म का हिस्सा बना बैठे हैं. नहीं नहीं, अपनी जान समझ

[illegible] اور فوج یا کم سے کم فوج رکھنا نہ چھوڑ دے تب تک شراب کے خرچے میں کسی خاص کمی کی امید نہیں کی جا سکتی۔ اس آدمی نام دھاری پرانی نے کچھ ایسے کام اپنا رکھے ہیں جو شراب کے نشے کے بنا کئے ہی نہیں جا سکتے۔ ہو سکتا ہے انہیں کاموں کے کرنے والے کچھ آدمی ایسے نکل آئیں جو شراب بالکل نہ پیتے ہوں پر ان کا کام ان آدمیوں کے کام کے مقابلے میں جو شراب پی کر کرتے ہیں بہت کم یا بہت کم درجے کا پایا جائے گا۔ لڑائی کے میدان میں چمکتی تلواروں، آگ اگلتی بندوقوں اور توپوں اور آگ برسانے والے ہوائی جہازوں کے سامنے شراب کے نشے میں چور سپاہی ہی مسکرا سکتا ہے اور ہنس سکتا ہے۔ برفیلی چوٹیوں پر چڑھنے کے لئے سپاہی کی بغل میں شراب کی بوتل ضروری ہو جاتی ہے۔ فوجی کام ہی نہیں، گرمیوں میں ریل کے انجن اور ہوائی جہازوں کی ڈرائیوری کرنا، کانوں میں کام کرنا، ملوں میں جٹا رہنا جیسے کام بھی شراب شراب پکارتے رہتے ہیں۔ پھر شراب بندی کی بات کیسے سوچی جا سکتی ہے۔ آج کی ساری سبھیتا ہی شراب کی دھری پر گھوم رہی ہے۔ اس لئے شراب بندی کرنا اس سبھیتا کو ڈھا دینا ہے۔ اس سبھیتا کے ڈھا دینے سے ہندوستان، ہندوستانیت اور ہندوستانی شان کا رتی بھر بھی کچھ نہیں بگڑے گا۔ پر اس سبھیتا کو ڈھانا کون چاہتا ہے۔ آج تو ہندوستان کے رہنے والوں میں سے بہت سے اس سبھیتا کو ایسے چپکے ہوئے ہیں کہ اس کو اپنے جسم کا حصہ بنا بیٹھے ہیں۔ نہیں نہیں، اپنی جان سمجھ

बैठे हैं. जिस बापू ने शराब बन्दी की आवाज़ उठाई वह इस सभ्यता के जाल में नहीं फँसा था. वह शराब बन्दी के साथ साथ इस सभ्यता के जाल के फन्दे भी तोड़ना चाहता था. उसकी आँख बन्द होने के बाद फंदे टूटने बंद हो गये पर शराब बन्दी का ज़ोर बढ़ गया. बापू के ज़माने में सचमुच शराब बोतल से गिर कर ज़मीन की रेत में सूख जाती थी. पर आज कल शराब पाँच पेटों में न जाकर एक ही पेट में चली जाती है. या ऐसा होता है कि एक गाँव के पाँच पेटों में न पहुँच कर दूसरे गाँव के पाँच पेटों में पहुँच जाती है. मतलब यह कि आज की सभ्यता के फंदों के टूटे बिना शराब बन्दी होते हुए भी शराब बदस्तूर होती रहेगी. इसलिये हम सब कार्यकर्ताओं से दरखास्त करते हैं जो सचमुच शराब को बन्द करना चाहते हैं कि वह शराब बन्दी को, जिन जिन गाँवों और शहरों में शराब बन्द हो गई, इस गज़ से न नाप कर इस गज़ से नापा करें कि ठीक हिन्दुस्तान में इस साल कितनी शराब बनी और कितनी बाहर से आई. तब ही वह ठीक ठीक अन्दाज़ा लगा सकेंगे कि शराब बन्दी की तहरीक आगे बढ़ रही है या पीछे खिसक रही है.

भगवानदीन

१-४-४९.

[illegible]

[illegible] हिन्दुस्तान के [illegible] किया [illegible]

[illegible] के लिये भी, जिसमें नई नई समझ आई

بیٹھے ہیں۔ جس باپو نے شراب بندی کی آواز اٹھائی وہ اس سبھتا کے جال میں نہیں پھنسا تھا۔ وہ شراب بندی کے ساتھ ساتھ اس سبھتا کے جال کے پھندے بھی توڑنا چاہتا تھا۔ اس کی آنکھ بند ہونے کے بعد پھندے ٹوٹنے بند ہو گئے پر شراب بندی کا زور بڑھ گیا۔ باپو کے زمانے میں سچ مچ شراب بوتل سے گر کر زمین کی ریت میں سوکھ جاتی تھی [illegible]

[illegible]

[illegible] कहना नहीं कि खादी के बिना हिन्दुस्तान का [illegible] सकता, क्योंकि वह तो माँ के पेट से ही अपने खून [illegible] की [illegible] की जगह साथ लेकर आते हैं. वह दूसरी बात है कि [illegible] ऐसे जमाने में पैदा होकर, जो मिल के कपड़ों से [illegible] है, वह अपने खून में मिली हुई आदमियत को भूल [illegible] और वह भी उसी रंग में रंग जाएँ जिसमें उनके माँ बाप [illegible] बहुत रंगे हुए हैं. खादी ने हिन्दुस्तान के समझ-दारों के दिलों [illegible] में अपनी जगह बना ली है और आज [illegible] की [illegible] भी मिलेगी जिनके दिमागों में भी [illegible] जाती है. और उन्हीं के बल बूते आज वह थोड़ी बहुत [illegible] हिन्दुस्तान में पनपे हुए है. इसमें शक नहीं कि उसने अपनी [illegible] की नज़र में बड़ी ऊँची जगह भी पाली है. पर जब तक [illegible] के मैदान में और [illegible] अपनी [illegible] में न बन [illegible] तब तक वह अपनी [illegible] पाने की उम्मीद नहीं कर सकती. [illegible] वह [illegible], फैशन और बनाव सिंगार के बूते आगे [illegible] को [illegible] के मैदान में शायद पीछे न भी रहे पर [illegible] के मैदान में बेहद पीछे पड़ जायगी. और अजब नहीं कि फिर वह [illegible] नुमायशी चीज़ बन बैठे. खादी की नुमायश करने वाले यह अच्छी तरह समझ लें कि अगर वह खादी की बारीकी पर ज़ोर देते रहे या उसकी छपाई और रंगाई पर ही ध्यान देते रहे तो वह खादी का [illegible] का इतना भला न कर सकेंगे, जितना [illegible] वह [illegible] की मजबूती और कम दाम में उसकी ज्यादा पैदावार पर [illegible] ध्यान देकर कर सकेंगे. नुमायश में इसकी मजबूती को दिखाना

[illegible]

دیتے ہو ضرورت کے میدان میں بے حد پیچھے رہ جائے گی. اور عجب نہیں کہ پھر وہ خالص نمائشی چیز بن بیٹھے. کھادی کی نمائش کرنے والے اچھی طرح سمجھ لیں کہ اگر وہ کھادی کی باریکی پر زور دیتے رہے یا اس کی چھپائی اور رنگائی پر ہی دھیان دیتے رہے تو وہ کھادی یا ملک کا اتنا بھلا نہ کر سکیں گے جتنا اگر وہ اس کی مضبوطی اور کم قیمت میں اس کی زیادہ پیداوار کی طرف دھیان دے کر کر سکتے. نمائش میں انہیں مضبوطی کو دکھانا

चाहिये या उन चर्खों को जो कम वक्त में ज्यादा से ज्यादा सूत कात सकें. नम्बरों के लिहाज से मर्दाने कपड़े बीस नम्बर के सूत से नीचे नहीं जाने चाहियें बच्चों के कपड़े २५-३० तक जा सकते हैं और औरतों के कपड़े ४० से आगे नहीं जाने चाहियें. ४० से आगे का सूत काता जाय और उसके थान भी बनाए जायँ पर वह पहिनने के काम में न लाये जायँ. हाँ शौक़ की चीज़ हों या अजायब घरों में रक्खे जायँ. ऐसे थान बहुत बड़ी क़ीमत पर बाहर भी भेजे जा सकते हैं. मतलब यह कि खादी की नुमायशों का सारा ज़ोर २० और ४० तक के नम्बरों के सूत पर रहे या इससे घट बढ़ कर कोई और [illegible] की जाय. खादी की नदी के दोनों किनारे क़ायम कर लिये जायँ. इन किनारों को तोड़ने वाली बाढ़ आने पर कमी-बेशी और सिर्फ़ इसलिये कि कभी-कभी लोग बाढ़ के नाते दौड़-धूप कर खादी की नदी को देखने आवें.

खादी तरक़्क़ी कर रही है या नहीं, इसकी जाँच खादी के कारख़ानों की रिपोर्ट न हो बल्कि वह मुक़ाबला हो जो मिल के कपड़ों के साथ किया जाय. मिसाल के तौर पर अगर किसी साल में खादी के कारख़ाने ने १०० गज़ खादी तय्यार की और मिलों ने १०० गज़ और दूसरे साल खादी के कारख़ानों ने २०० गज़ खादी तय्यार की और मिलों ने ४०० गज़ तब तो समझना चाहिये कि खादी आगे बढ़ी. लेकिन अगर ऐसा न होकर ऐसा हो कि खादी के कारख़ाने जब २०० गज़ तय्यार करें तो मिल १००० गज़ तय्यार करें तो इसके मानी यह होंगे कि खादी तरक़्क़ी करते हुए भी पीछे

چاہئیں یا ان چرخوں کو جو کم وقت میں زیادہ سے زیادہ سوت کات سکیں. نمبروں کے لحاظ سے مردانے کپڑے بیس نمبر کے سوت سے نیچے نہیں جانے چاہئیں بچوں کے کپڑے ۲۵-۳۰ تک جا سکتے ہیں اور عورتوں کے کپڑے ۴۰ سے آگے نہیں جانے چاہئیں. ۴۰ سے آگے کا سوت کاتا جائے اور اس کے تھان بھی بنائے جائیں پر وہ پہننے کے کام میں نہ لائے جائیں. ہاں شوق کی چیز ہوں یا عجائب گھروں میں رکھے جائیں. ایسے تھان بہت بڑی قیمت پر باہر بھی بھیجے جا سکتے ہیں. مطلب یہ کہ کھادی کی نمائشوں کا سارا زور ۲۰ اور ۴۰ تک کے نمبروں کے سوت پر رہے یا اس سے گھٹ بڑھ کر کوئی اور [illegible] لی جائے. کھادی کی ندی کے دونوں کنارے قائم کر لئے جائیں. ان کناروں کو توڑنے والی باڑھ آنے پر کمی بیشی اور صرف اس لئے کہ کبھی کبھی لوگ باڑھ کے ناطے دوڑ دھوپ کر کھادی کی ندی کو دیکھنے آئیں.

کھادی ترقی کر رہی ہے یا نہیں اس کی جانچ کھادی کے کارخانوں کی رپورٹ نہ ہو بلکہ وہ مقابلہ ہو جو مل کے کپڑوں کے ساتھ کیا جائے. مثال کے طور پر اگر کسی سال میں کھادی کے کارخانے نے ۱۰۰ گز کھادی تیار کی اور ملوں نے ۱۰۰ گز اور دوسرے سال کھادی کے کارخانوں نے ۲۰۰ گز کھادی تیار کی اور ملوں نے ۴۰۰ گز تب تو سمجھنا چاہئے کہ کھادی آگے بڑھی. لیکن اگر ایسا نہ ہو کر ایسا ہو کہ کھادی کے کارخانے [illegible] ۲۰۰ گز تیار کریں اور مل ۱۰۰۰ گز تب اس کے معنی یہ ہوں گے کہ کھادی ترقی کرتے ہوئے بھی [illegible] مطلب یہ کہ کھادی کے کارخانوں [illegible]

[illegible] के साथ-साथ मिलों के कपड़े का मोटा हिसाब भी देना चाहिये.

जब तक सारे सरकारी अफसर, जिसमें पुलीस और फौज भी शामिल हैं, और सारे सरकारी नौकर चाकर खादी न पहनने लगें तब तक यह समझना कि सरकार खादी को कोई काम की चीज समझती है, बेकार होगा. यह शर्त पूरी होने तक खादी कुछ आदमियों के हाथ का खिलौना ही बनी रहेगी. और हाथ की कटी [illegible] की तरह न खूबसूरत ही लगेगी और न काटी जा सकेगी.

१-४-४८   भगवान दीन

इज्जत नहीं बल्कि बेइज्जत

गांधी जी की राख बहाते समय यह सवाल उठाया गया था कि सब राख बहा दी जाय या उसका कुछ हिस्सा लोगों और संस्थाओं को देने के लिये रख लिया जाय. लम्बी बहस के बाद पहली बात ही ठीक समझी गई क्योंकि गांधी जी की राख को कोरी मूर्ति पूजा की सी चीज बनाना खुद गांधी जी के विचारों और शिक्षाओं के खिलाफ होगा. साथ ही सोचा गया कि जैसे पुराने जमाने के दुनिया के पैगम्बरों, महापुरुषों और सन्तों के मामलों में भद्दे लड़ाई झगड़े हुए हैं और उनसे इतिहास के पन्ने बार-बार कलंकित हुए हैं, वैसे गांधी जी के सम्बन्ध में भी होने की जगह नहीं रहनी चाहिये. इसके अलावा, इस तरह इस राख के बारे में [illegible] अधिकारों के झगड़े हो जाने का खतरा था. और वह भी उन महापुरुष की राख के बारे में, जो स्वामी या सुरक्षित अधिकारों का हर रूप और हर हालत में विरोध करते थे. लेकिन इससे गांधी जी के कुछ [illegible] सिपाहियों और भक्तों को बड़ी [illegible] गया था. वह ऐसे

[illegible] کے ساتھ ساتھ ملوں کے کپڑے کا موٹا حساب بھی دینا چاہئے۔

جب تک سارے سرکاری افسر جن میں پولیس اور فوج بھی شامل ہے اور سارے سرکاری نوکر چاکر کھادی نہ پہننے لگیں تب تک یہ سمجھنا کہ سرکار کھادی کو کوئی کام کی چیز سمجھتی ہے، بیکار ہوگا۔ یہ شرط پوری ہونے تک کھادی کچھ آدمیوں کے ہاتھ کا کھلونا ہی بنی رہے گی۔ اور ہاتھ کی کٹی انگلی کی طرح نہ خوبصورت ہی لگے گی اور نہ کاٹی جا سکے گی۔

بھگوان دین

۱-۴-۴۸

عزت نہیں بلکہ بےعزتی

گاندھی جی کی راکھ بہاتے سمے یہ سوال اٹھایا گیا تھا کہ سب راکھ بہا دی جائے یا اس کا کچھ حصہ لوگوں اور سنستھاؤں کو دینے کے لئے رکھ لیا جائے۔ لمبی بحث کے بعد پہلی بات ہی ٹھیک سمجھی گئی کیونکہ گاندھی جی کی راکھ کو کوری مورتی پوجا کی سی چیز بنانا خود گاندھی جی کے وچاروں اور شکشاؤں کے خلاف ہوگا۔ ساتھ ہی سوچا گیا کہ جیسے پرانے زمانے کے دنیا کے پیغمبروں، مہاپرشوں اور سنتوں کے معاملوں میں بھدے لڑائی جھگڑے ہوئے ہیں اور ان سے اتہاس کے پنے بار بار کلنکت ہوئے ہیں ویسے گاندھی جی کے سمبندھ میں بھی ہونے کی جگہ نہیں رہنی چاہئے۔ اس کے علاوہ [illegible] اس راکھ کے بارے میں [illegible] کے جھگڑے ہو جانے کا خطرہ تھا۔ اور یہ بھی ان مہاپرش کی راکھ کے بارے میں جو سوامی یا سرکشت [illegible] کا ہر روپ اور ہر حالت میں [illegible] کرتے تھے۔ لیکن اس سے گاندھی جی کے [illegible] اور بھکتوں کو بڑی [illegible] تھا۔ وہ ایسے

लोग [illegible] गांधी जी के आदर्शों से अपनी भक्ति और श्रद्धा रखने और उनके बतलाये हुए रास्ते पर चलने की कोशिश के कारण खास तौर से सोने जाने के हकदार बन गये थे. इन लोगों को कुछ जमीन लिये बाजार के रूप में झुग्गी-झोंपड़ी खड़ा रखने की इजाजत दी गई थी, जिससे उनके सेवा के भाव को बल मिले और जिन सिद्धान्तों पर गांधी जी ने अपना सारा जीवन लगा दिया था, उन पर पूरा अमल करने का उनका जज्बा बढ़ता रहे. कुछ लोगों ने इन मुनासिब रियायतों (मुराआत) पर एतराज किया था लेकिन आखिर [illegible] बा-कायदा मंजूर किये गये. मालूम होता है कि [illegible] ठीक ही था. एक [illegible] से भी देवदास गांधी को लिखते हैं :—

[illegible] के दिनों में जाना गया था. वहाँ मैंने देखा कि [illegible] (बंगाल) के कुछ निराश्रितों ने [illegible] की कुछ [illegible] जमीन पर कब्जा कर लिया है और वहाँ [illegible] बनाली है. इसकी सरकार को या जमीन के मालिकों को [illegible] थी, न उनसे इजाजत ही ली गई थी. और अपनी उस [illegible] बस्ती को उन्होंने 'गांधी नगर' नाम दिया है. इतना ही नहीं, उन्होंने यह भी जाहिर किया है कि बापू जी की कुछ [illegible] को इकट्ठा करके उन्होंने वहाँ एक गाड़ी है और अब उस जगह [illegible] बनाने के लिये पैसा इकट्ठा कर रहे हैं. मैं नहीं जानता कि [illegible] की राख इन लोगों के हाथ कैसे लगी. अगर आप इस [illegible] मुझे कुछ बता सकें तो आपका एहसान होगा. इसके [illegible] हाथ में बापू की भस्म का इस तरह फायदा उठाने [illegible] स्मारक की नींव बनाने की इजाजत नहीं दी जानी [illegible]

[illegible] भी पाई गई है, वह अगर सच है तो खेदजनक है. साफ बात है कि इस मामले की 'भस्म' या तो नकली है या

لگ [illegible] گاندھی جی کے آدرشوں سے اپنی بھکتی اور شردھا رکھنے اور ان کے [illegible] رستے پر چلنے کی کوشش کے کارن خاص طور سے [illegible] کے حقدار بن گئے تھے. ان لوگوں کو [illegible] کے روپ میں [illegible] رکھنے کی اجازت دی گئی تھی [illegible] اور جن سدھانتوں پر گاندھی جی نے اپنا [illegible] لگا دیا تھا ان پر [illegible] کا ان کا جذبہ بڑھتا رہے. کچھ لوگوں نے ان مناسب [illegible] (مستثنیات) پر اعتراض کیا تھا لیکن [illegible] منظور کئے گئے. معلوم ہوتا ہے کہ ان کا [illegible] ٹھیک ہی تھا. ایک دوست [illegible] سے دیوداس گاندھی کو لکھتے ہیں :—

[illegible] کے دنوں میں [illegible] گیا تھا. وہاں میں نے دیکھا کہ [illegible] کے کچھ [illegible] کی کچھ [illegible] زمین پر قبضہ کر لیا ہے [illegible] بنا لی ہے. اس کی [illegible] کو یا زمین کے مالکوں کو [illegible] سے اجازت لی گئی تھی. اور اپنی اس [illegible] بستی کو [illegible] نام دیا ہے. [illegible] کہ باپو جی کی کچھ [illegible] [illegible] جگہ [illegible] کے لئے [illegible] کر رہے ہیں. میں نہیں جانتا کہ باپو کی راکھ ان لوگوں کے ہاتھ کیسے لگی. [illegible] آپ کا احسان ہوگا. اس کے علاوہ میری [illegible] [illegible] فائدہ اٹھانے [illegible] [illegible]

[illegible] وہ اگر سچ ہیں تو خطرناک [illegible] کہ اس معاملے کی بھسم یا تو نقلی ہے یا

[illegible] गैरकानूनी और नाजायज तौर से हासिल की गई है और [illegible] नाजायज और ग़लत इस्तेमाल किया जाता है. इस काम [illegible] जहाँ तक किसी को मालूम है, किसी भी रिश्तेदार से, गान्धी [illegible] से या दूसरे किसी जिम्मेदार आदमी से बाकायदे से [illegible] इजाजत नहीं ली गई है.

[illegible] उम्मीद करें कि जो भाई ग़लती से यह काम कर रहे हैं, वह अपनी ग़लती महसूस करेंगे और उसे सुधार लेंगे; [illegible] को भी चाहिये कि वह गांधी जी की यादगार को इस तरह की बेइज्ज़ती से बचावे. उसे [illegible] 'समाधि' पर जाकर या उसके लिये इकट्ठा किये जाने वाले चन्दे में दान देकर उस बेइज्ज़ती में हाथ न बँटाना चाहिये. स्थानीय अधिकारियों का भी यह फ़र्ज़ होता कि वह उस समाधि को हटा दें और ग़ैर क़ानूनी कार्रवाई रोक दें. ऐसा करने में गान्धी जी की भस्म का किसी भी तरह अपमान नहीं है बल्कि [illegible] तो उनकी ख़ाहिश पर ही अमल करना होगा, और उनके [illegible] को भी बड़ी [illegible] मिलेगी. यह काम अगर सचमुच हुआ है तो यह बापू की भस्म की इज़्ज़त करना नहीं है बल्कि उनकी बेइज्ज़ती करना है.

दिल्ली, २०-१-४९ प्यारेलाल.

[मैं प्यारेलाल जी की इस अपील का पूरी तरह समर्थन करता हूँ. लोगों को याद होगा कि पिछले साल जब मैंने सुना कि गान्धी जी की सभी राख बहाई नहीं गई है और कुछ रिश्तेदारों, [illegible] और संस्थाओं ने यादगार के रूप में कुछ हिस्सा रख लिया है तो मैंने एक बयान निकाल कर इस मोह को छोड़ने और सारी राख चुपचाप नदियों और समुन्दरों में बहा देने के लिये अपील की थी. [illegible] प्यारे लाल जी ने फिर [illegible] का ध्यान फिर [illegible]

[illegible] سے حاصل کی گئی ہے اور اب اس کا ناجائز [illegible] استعمال کیا جاتا ہے۔ اس کام کے لیے جہاں تک کسی کو معلوم ہے، کسی بھی رشتے دار سے [illegible] یا دوسرے کسی ذمہ دار آدمی سے قاعدے سے [illegible] اجازت نہیں لی گئی ہے۔

[illegible] امید ہے کہ جو بھائی غلطی سے یہ کام کر رہے ہیں وہ اپنی غلطی محسوس کریں گے اور اسے سدھاریں گے۔ [illegible] کو بھی چاہیے کہ وہ گاندھی جی کی یادگار کو اس [illegible] سے بچائے۔ اسے اس 'سمادھی' پر جا کر یا اس کے لیے [illegible] چندے میں دان دے کر [illegible] ہاتھ نہیں بٹانا چاہیے۔ [illegible] ایسا کرنے میں گاندھی جی کی بھسم کا کسی بھی طرح اپمان نہیں [illegible] اور اس سے لوگوں کو بڑی [illegible] یہ کام اگر سچ مچ ہوا ہے تو یہ باپو کی بھسم کی عزت کرنا نہیں ہے بلکہ اس کی بے عزتی کرنا ہے۔

پیارے لال

دلی، ۲۰-۱-۴۹

[میں پیارے لال جی کی اس اپیل کا پوری طرح سمرتھن کرتا ہوں۔ لوگوں کو یاد ہوگا کہ پچھلے سال جب میں نے سنا کہ گاندھی جی کی سبھی راکھ بہائی نہیں گئی ہے اور کچھ رشتے داروں، سجنوں اور سنستھاؤں نے یادگار کے روپ میں کچھ حصہ رکھ لیا ہے تو میں نے ایک بیان نکال کر اس موہ کو چھوڑنے اور ساری بھسم چپ چاپ ندیوں اور سمندروں میں بہا دینے کے لیے اپیل [illegible] پیارے لال جی نے پھر [illegible]

है, जिसका मुझे पता तक न था. लेकिन मेरी राय थी कि यह अस्थी रखने से अन्ध विश्वास, झगड़े, धोखे बाजी और दूसरी बुराइयाँ पैदा होना लाजिमी है. मेरी प्रार्थना पर कुछ लोगों ने अमल किया लेकिन कुछ प्रिय जन अपना मोह नहीं छोड़ सके और उसे रखते रहे. कुछ महीने हुए ऐसे संग्रह के कारन एक पति-पत्नी के बीच पैदा हुए मतभेद में मुझे पंच बनना पड़ा था. पति अपनी पत्नी के पास रक्खी हुई भस्म में से थोड़ी सी गान्धी जी को बहुत मानने वाले एक [illegible] दोस्त को दिलवाना चाहते थे लेकिन पत्नी को यह बात मंजूर नहीं थी. जब यह मामला मेरे सामने आया, तो मैंने सलाह दी कि वह पत्नी और वह दोस्त दोनों साथ साथ उसे जूहू पर ले जावें और समुन्दर में छोड़ दें. उसके बाद किसी को न तो हिस्से की चाह होगी और न पति-पत्नी के बीच झगड़ा होगा, और उस दोस्त को भी राख बहाने में हिस्सा लेने से संतोष हो जायगा. मेरा ख्याल है कि मेरी सलाह मानी नहीं गई. उसके पीछे की भावना भी उसे मैं अच्छी तरह समझता हूँ. फिर भी मैं यह कह दूँ कि जो कोई यह भस्म रक्खेगा, वह आगे के लिये लड़ाई झगड़े के बीज ही रक्खेगा. यह नामुमकिन नहीं है कि रखने वाले के वारिसों में सिवाय मिलकियत के लिये झगड़ा न हो, उसका कुछ भस्म के हिस्से के लिये हो. मैं इन रखने वालों से फिर प्रार्थना करता हूँ कि वह अब भी इस भस्म का विसर्जन कर दें और वह भी पानी में ही करें, किसी दूसरी तरह नहीं. कुछ भाई उस भस्म को यादगार इमारतों की बुनियादों में रखना चाहते हैं लेकिन यह [illegible] से बेहतर काम नहीं. यह बिलकुल गैर जरूरी और अन्धा विश्वास है और बापू के लिये इज्जत जाहिर करने का गलत तरीका है.

वर्धा, २०-२-४९ किशोर लाल मशरूवाला]

('हरिजन सेवक' से)

تک نہ تھا. لیکن میری رائے تھی کہ یہ بھسم رکھنے سے اندھ وشواس، جھگڑے، دھوکے بازی اور دوسری برائیاں پیدا ہونا لازمی ہیں. میری پرارتھنا پر کچھ لوگوں نے عمل کیا لیکن کچھ پریہ جن اپنا موہ نہیں چھوڑ سکے اور اسے رکھتے رہے. کچھ مہینے ہوئے ایسے سنگرہ کے کارن ایک پتی پتنی کے بیچ پیدا ہوئے متبھید میں مجھے پنچ بننا پڑا تھا. پتی اپنی پتنی کے پاس رکھی ہوئی بھسم میں سے تھوڑی سی گاندھی جی کو بہت ماننے والے ایک [illegible] دوست کو دلوانا چاہتے تھے لیکن پتنی کو یہ بات منظور نہیں تھی. جب یہ معاملہ میرے سامنے آیا تو میں نے صلاح دی کہ وہ پتنی اور وہ دوست دونوں ساتھ ساتھ [illegible] سمندر میں چھوڑ دیں. اس کے بعد کسی کو نہ تو حصے کی چاہ ہوگی [illegible] جھگڑا ہوگا اور اس دوست کو بھی راکھ بہانے میں حصہ لینے سے سنتوش ہو جائے گا. میرا خیال ہے کہ میری صلاح مانی نہیں گئی. اس کے پیچھے [illegible] میں اچھی طرح سمجھتا ہوں. پھر بھی یہ کہہ دوں کہ جو کوئی یہ بھسم رکھے گا وہ آگے کے لئے لڑائی جھگڑے کے بیج ہی رکھے گا. یہ ناممکن نہیں ہے کہ رکھنے والے کے وارثوں میں [illegible] کے لئے جھگڑا نہ ہو، اس بھسم کے حصے کے لئے ہو. میں ان رکھنے والوں سے پھر پرارتھنا کرتا ہوں کہ وہ اب بھی اس بھسم کا وسرجن کر دیں اور وہ بھی پانی میں ہی کریں، کسی دوسری طرح نہیں. کچھ بھائی اس بھسم کو یادگار عمارتوں کی بنیادوں میں رکھنا چاہتے ہیں لیکن یہ [illegible] سے بہتر کام نہیں. یہ بالکل غیر ضروری اور اندھا وشواس ہے اور باپو کے لئے عزت ظاہر کرنے کا غلط طریقہ ہے.

[کشورلال مشروالا

وردھا ۲۰-۲-۴۹

(ہریجن سیوک سے)

(१) एक ऐसी हिन्दुस्तानी कलचर का बढ़ाना, फैलाना और प्रचार करना जिसमें सब हिन्दुस्तानी शामिल हों.

(२) एकता फैलाने के लिये किताबों, अख़बारों, रिसालों वग़ैरह का छापना.

(३) पढ़ाई घरों, किताब घरों, सभाओं, कानफ़रेन्सों, लेक्चरों से सब धर्मों, ज़ातों, बिरादरियों और फ़िर्क़ों में आपस का मेल बढ़ाना.

—•—

सोसाइटी के प्रेसीडेन्ट—सर तेज बहादुर सप्रू ; वाइस प्रेसीडेन्ट—डा॰ भगवानदास और डा॰ अब्दुल हक़ ; गवर्निंग बाडी के प्रेसीडेन्ट—डा॰ भगवानदास; सेक्रेटरी पं॰ सुन्दरलाल; ख़ज़ान्ची—डा॰ ताराचन्द.

गवर्निंग बाडी के और मेम्बर

डा॰ सय्यद महमूद, मि॰ अब्दुल मजीद ख़्वाजा, मौलवी सय्यद सुलेमान नदवी, मि॰ मंज़र अली सोख़्ता, श्री बी॰ जी॰ खेर, मि॰ एस॰ के॰ रुद्रा, पं॰ विशम्भर नाथ.

—•—

सोसाइटी की बम्बई शाख़ का दफ़्तर

जहांगीर वाडिया बिल्डिंग, ५१ महात्मा गान्धी रोड, फ़ोर्ट, बम्बई.

बम्बई शाख़ की मैनेजिंग कमेटी के मेम्बर—

श्री बी॰ जी॰ खेर, श्रीमती सोफ़िया वाडिया, प्रिन्सिपल ए॰ ए॰ ए॰ फ़ैज़ी, श्री एम॰ एच॰ पकवासा, श्रीमती हंसा मेहता, सय्यद अबदुल्ला बरेलवी, मि॰ के॰ वी॰ शाह.

क़ायदे के लिए लिखिए.

सुन्दर लाल,
सेक्रेटरी हिन्दुस्तानी कलचर सोसाइटी
४८ बाई का बाग़, इलाहाबाद.

नोट—सोसाइटी के मेम्बरों को "नया हिन्द" और सोसाइटी की सब किताबें वग़ैरह दो तिहाई दाम पर मिलती हैं.

ہندستانی کلچر سوسائٹی

مقصد

(۱) ایک ایسی ہندستانی کلچر کا بڑھانا' پھیلانا اور پرچار کرنا جس میں سب ہندستانی شامل ہوں۔

(۲) ایکتا پھیلانے کے لئے کتابوں' اخباروں' رسالوں وغیرہ کا چھاپنا۔

(۳) پڑھائی گھروں' کتاب گھروں' سبھاؤں' کانفرنسوں' لکچروں سے سب دھرموں' جاتوں' برادریوں اور فرقوں میں آپس کا میل بڑھانا۔

—:o:—

سوسائٹی کے پریسیڈنٹ — سرتیج بہادر سپرو؛ وائس پریسیڈنٹ—ڈاکٹر بھگوان داس اور ڈاکٹر عبدالحق؛ گورننگ باڈی کے پریسیڈنٹ۔ ڈاکٹر بھگوان داس؛ سکریٹری—پنڈت سندر لال؛ خزانچی—ڈاکٹر تارا چند۔

گورننگ باڈی کے اور ممبر—

ڈاکٹر سید محمود' مسٹر عبدالمجید خواجہ' مولوی سید سلیمان ندوی' مسٹر منظر علی سوختہ' شری بی جی کھیر' مسٹر ایس کے' رودرا' پنڈت بشمبھر ناتھ۔

—:o:—

سوسائٹی کی بمبئی شاخ کا دفتر—

جہانگیر واڈیا بلڈنگ' ۵۱ مہاتما گاندھی روڈ' فورٹ بمبئی۔

بمبئی شاخ کی منیجنگ کمیٹی کے ممبر—

شری بی - جی - کھیر' شریمتی صوفیاواڈیا' پرنسپل اے - اے - اے - فیضی' شری یم - یچ - پکواسا' شریمتی ہنسا مہتا' سید عبداللہ بریلوی' مسٹر کے - وی - شاہ۔

ممبری کے قاعدوں کے لئے لکھئے۔

سندر لال
سکریٹری ہندستانی کلچر سوسائٹی'
۴۸ بائی کا باغ' الہ آباد۔

نوٹ—سوسائٹی کے ممبروں کو "نیا ہند" اور سوسائٹی کی سب کتابیں وغیرہ دو تہائی دام پر ملتی ہیں۔

"गीता और "कुरान"

लेखक—पंडित सुन्दरलाल

इस किताब के शुरू में दुनिया के सब बड़े बड़े धर्मों की एकता को दिखाया गया है और सब धर्मों की किताबों से हवाले दे देकर मिलती जुलती बुनियादी सचाइयों को बयान किया गया है.

इसके बाद गीता के लिखे जाने के वक्त की इस देश की हालत, गीता के बड़प्पन और एक एक अध्याय को लेकर गीता की तालीम को बतलाया गया है.

आखिर में कुरान से पहले की अरब की हालत, कुरान के बड़प्पन और एक एक बात पर कुरान की तालीम को बयान किया गया है. इस में कुरान की पांच सौ से ऊपर आयतों का लफ़्ज़ी तरजुमा दिया गया है. यह भी बताया गया है कि कुरान में जेहाद, आक़िबत, आख़ेरत, जन्नत, जहन्नम, काफ़िर वग़ैरा किस कहा गया है.

जो लोग सब धर्मों की एकता को समझना चाहें या हिन्दू धर्म और इसलाम दोनों की इन दो अमर पुस्तकों की सच्ची जानकारी हासिल करना चाहें उन्हें इस किताब को ज़रूर पढ़ना चाहिये.

किताब आसान हिन्दुस्तानी ज़बान में, नागरी और उर्दू दोनों लिखावटों में अलग अलग मिल सकती है. पौने तीन सौ सफ़े की सुन्दर जिल्द बँधी किताब की क़ीमत सिर्फ़ ढाई रुपए. डाक ख़र्च अलग.

मैनेजर "नया हिन्द"

४८ बाई का बाग़, इलाहाबाद

"گیتا اور قرآن"

لیکھک - پنڈت سندر لال

اس کتاب کے شروع میں دنیا کے سب بڑے بڑے دھرموں کی ایکتا کو دکھایا گیا ہے اور سب دھرموں کی کتابوں سے حوالے دے دے کر ملتی جلتی بنیادی سچائیوں کو بیان کیا گیا ہے.

اسکے بعد گیتا کے لکھے جانے کے وقت کی اس دیش کی حالت' گیتا کے بڑپن اور ایک ایک ادھیائے کو لیکر گیتا کی تعلیم کو بتلایا گیا ہے.

آخر میں قرآن سے پہلے عرب کی حالت' قرآن کے بڑپن اور ایک ایک بات پر قرآن کی تعلیم کو بیان کیا گیا ہے. اسمیں قرآن کی پانچ سو سے اوپر آیتوں کا لفظی ترجمہ دیا گیا ہے. یہ بھی بتایا گیا ہے کہ قرآن میں جہاد' عاقبت' آخرت' جنت' جہنم' کافر وغیرہ کسے کہا گیا ہے.

جو لوگ سب دھرموں کی ایکتا کو سمجھنا چاہیں یا ہندو دھرم اور اسلام دونوں کی ان دو امر پستکوں کی سچی جانکاری حاصل کرنا چاہیں انہیں اس کتاب کو ضرور پڑھنا چاہئے.

کتاب آسان ہندوستانی زبان میں ناگری اور اُردو دونوں لکھاوٹوں میں الگ الگ مل سکتی ہے. پونے تین سو صفحے کی سندر جلد بندھی کتاب کی قیمت صرف ڈھائی روپیہ - ڈاک خرچ الگ

مینیجر 'نیا ہند'

۴۸ - بائی کا باغ' الہ آباد

Printer—Bishambbhar Nath, Vishwavani Press, South Malaka, Allahabad.
Publisher—Bishambbhar Nath for Hindustani Culture Society, 48 Bai ka Bagh, Allahabad.

नया हिन्द

نیا ہِند

"नया हिन्द"

हिन्दुस्तानी कलचर सोसाइटी का परचा

एडीटर—

ताराचन्द, भगवानदीन, मुज़फ़्फ़रहसन, विशम्भरनाथ, सुन्दरलाल

मई १९४९

क़ीमत—हिन्दुस्तान में छै रुपया साल, बाहर दस रुपया साल
एक परचा दस आने

मैनेजर
'नया हिन्द'

४८, बाई का बाग़- इलाहाबाद

"نیا ہند"

ہندستانی کلچر سوسائٹی کا پرچہ

ایڈیٹر—

تارا چند، بھگوان دین، مظفر حسن، بشمبھر ناتھ، سندر لال

مئی ۱۹۴۹

قیمت—ہندستان میں چھ روپیہ سال باہر دس روپیہ سال
ایک پرچہ دس آنے

مینیجر
'نیا ہند'

۴۸ بائی کا باغ الٰہ آباد

नया हिन्द

जिल्द ७ — मई '४९ — नम्बर ५

[illegible], प्रेम भरी है, हिन्दुस्तानी बोली.
'नया हिन्द' पहुँचेगा घर घर लिये प्रेम की झोली.

[illegible]

प्रीत का राज़

(भाई मसऊद हुसैन)

[illegible]

[illegible] भैया [illegible]!
[illegible] एक [illegible]
उठ उठ [illegible]
[illegible] है [illegible] को [illegible]

[illegible]

चल री नैया तेज है धारा!

छोड़ के पीछे कूल किनारे
तोड़ के अपने बन्धन सारे
चली आशाओं के सहारे

दूर—जहाँ है रोशन तारा!

दूर! जहाँ कुछ रंग घुले हैं
सागर और आकाश मिले हैं
प्रेम में होंठ से होंठ मिले हैं

प्रीत री पगली! चूम किनारा!

गाता प्रीत का राग!

چلی نیا تیز ہے دھارا!
چھوڑ کے پیچھے کول کنارے
توڑ کے اپنے بندھن سارے
چلی آشاؤں کے سہارے
دور—جہاں ہے روشن تارا!
دور! جہاں کچھ رنگ گھلے ہیں
ساگر اور آکاش ملے ہیں
پریم میں ہونٹ سے ہونٹ ملے ہیں
[illegible]
گاتا پریت کا راگ!

देहली

(आई '[illegible]' [illegible])

हिन्द के इतिहास में देहली को एक खास अहमियत हासिल [illegible] शहर ने जितने इन्क़लाब और बरबादियाँ देखी हैं, शायद [illegible] दुनिया के किसी दूसरे शहर ने देखी हों.

देहली सबसे पहले वैदिक काल के खातमे के बाद महाभारत के ज़माने में तामीर हुई और सैकड़ों बरस तक इन्द्रप्रस्थ के नाम से अपनी बड़ाई और शोहरत के डंके बजाती रही. यह ईसा के [illegible] की सदी के पहले का ज़माना था, जब आर्य क़ौम हिन्दुस्तान के किनारे किनारे बस रही थी. महाभारत में इसका तफ़सील के साथ ज़िक्र मिलता है. युधिष्ठिर और उसके भाई पाँचों पांडवों ने इसकी नींव डाली थी. यह उस समय जमना के किनारे मौजूदा हुमायूँ के मक़बरे के क़रीब थी. इसके बाद पाटली पुत्र (आज का पटना शहर) वग़ैरा शहरों की रचना हुई, जिनकी तरक़्क़ी और इक़बाल के सामने सदियों देहली की महानता का झंडा नीचा रहा. लेकिन उसने अपनी गुज़री हुई महानता और शान शौकत को दोबारा हासिल कर लिया. इसलिये देहली को जहाँ और ख़ूबियों या विशेषताएँ हासिल हैं वहाँ एक बड़ी विशेषता यह भी है कि उसका इतिहास पुराने, बीच के और 'ज़माना

دہلی

([illegible])

ہند کے اتہاس میں دہلی کو ایک خاص اہمیت حاصل ہے۔ اس شہر نے جتنے انقلاب اور بربادیاں دیکھی ہیں شاید دنیا کے کسی دوسرے شہر نے دیکھی ہوں۔

دہلی سب سے پہلے ویدک کال کے خاتمے کے بعد مہابھارت کے زمانے میں تعمیر ہوئی اور سیکڑوں برس تک اندرپرستھ کے نام سے اپنی بڑائی اور شہرت کے ڈنکے بجاتی رہی۔ یہ عیسیٰ [illegible] ہندستان کے پہلے کا زمانہ تھا جب آریہ قوم ہندستان کے کنارے کنارے بس رہی تھی۔ مہابھارت میں اس کا تفصیل کے ساتھ ذکر آتا ہے۔ یدھشٹر اور اس کے بھائی پانچوں پانڈوں نے اس کی نیو ڈالی تھی۔ یہ اس وقت جمنا کے کنارے آج کے ہمایوں کے مقبرے کے قریب تھی۔ اس کے بعد پاٹلی پتر (آج کا پٹنہ شہر) وغیرہ شہروں کی رچنا ہوئی، جن کی ترقی اور اقبال کے سامنے صدیوں دہلی کی مہانتا کا جھنڈا نیچا رہا۔ لیکن اس نے اپنی گزری ہوئی مہانتا اور شان شوکت کو دوبارہ حاصل کر لیا۔ اس لئے دہلی کو جہاں اور خصوصیتیں یا وشیشتائیں حاصل ہیں وہاں ایک بڑی وشیشتا یہ بھی ہے کہ اس کا اتہاس پرانے، بیچ کے اور آج

के बनाने को एक लड़ी में पिरोने के लिये एक खास तरीके का काम देता है.

कहा जाता है कि मौर्य खानदान के किसी राजा ने इस नगर को नये सिरे से बसाया. उस समय इसका नाम "दिल्लो" था. इस-लिये यह शहर इन्द्रप्रस्थ के बजाय दिल्ली के नाम से मशहूर हो गया. लेकिन दिल्ली या देहली शब्द का जिक्र ईसा के पहले, पहली सदी की तारीखों में भी पाया जाता है. लेकिन पत्थर के लेखों से पता चलता है कि हरियाना के इलाक़े में तोमरों ने एक शहर को आबाद किया था जिसका नाम "देहली" रखा था. "दिल्ली की कली" नाम से जो लोहे की लाठ क़ायम है उसके आस पास के खंड-हर देहली के उस पहले दौर की यादगार हैं. उनको पृथ्वीराज चौहान के मन्दिर का खण्डहर भी कहते हैं.

इस ज़माने की बाक़ी रहने वाली यादगारों में यही लोहे की लाठ है. लेकिन आम तौर पर यह दूसरे चन्द्रगुप्त की बनवाई हुई कही जाती है. उस गुप्त राजा का समय सन् ३७८ ई० से सन् ४१२ ई० तक था. इस लिहाज से इस लाठ को बने पन्द्रह सौ साल से ज्यादा समय हो गया लेकिन अभी तक यह मोरचा लगने से बची है. इससे साबित होता है कि उस समय के लोहार ऐसा लोहा तैयार करना जानते थे जिसे जंग न छू सके, हालाँकि आजकल के ज़माने में, जो साइन्सी तरक़्क़ी का ज़माना कहा जाता है, ऐसे कारीगर मौजूद नहीं हैं.

इसकी एक दिलचस्प और [illegible] में [illegible] वाली यादगार

[illegible]

[illegible] है. यह सिर्फ़ २६ फ़ीट ज़मीन से ऊपर है. कुछ लोग [illegible] हैं कि यह केवल २२ फ़ीट ऊँची है और यह ज़मीन [illegible] सिर्फ़ ३ फ़ीट गड़ी है, फिर भी अपनी जगह खड़ी है. इसके मानी यह हैं कि इस तरह की लाठ बनाने वाले इसके [illegible] का भी ख़ास ढंग जानते थे. कहते हैं कि इस लाठ की जड़ [illegible] की जड़ों की तरह शाख़ें निकली हुई हैं. इसी से यह मज़बूती [illegible] ज़मीन को पकड़े हुए है. इस पर छै लाइनों में संस्कृत का [illegible] है जिसमें राजा धावा की बहादुरी की तारीफ़ और लिखा है [illegible] राजा अपनी तलवार और बाहु के ज़ोर से आस-पास के [illegible] देशों पर एक ज़माने तक क़ब्ज़ा किये रहा. इसके पहले राजा [illegible] उजड़ी और गिरी हुई शान शौकत को कुछ हद तक फिर से [illegible] किया था. इस वंश के राजाओं की राजधानी कभी देहली [illegible] कभी कन्नौज में. लेकिन सन् ११५१ ई० में तोमर वंश के राजा को अजमेर के चौहान वंश के राजा ने हरा दिया और तोमर राजा को शहर छोड़कर भाग जाना पड़ा. बाद में दोनों [illegible] में दोस्ती हो गई क्योंकि तोमर वंश की एक लड़की की शादी चौहान वंश के एक लड़के से हुई थी. इन दोनों से एक लड़का पैदा हुआ जिसका नाम पृथ्वीराज रक्खा गया. यह देहली का आख़िरी हिन्दू राजा हुआ है.

देहली का सिलसिला कुछ मुस्लिम ख़ानदान और अकबर से ताल्लुक़ रखता है. यह राजधानी कुल की यादगारों से पूरा शहर भरा पड़ा है. कहते हैं कि देहली में ज़मीन के नीचे भी एक दुनिया बसी हुई है. [illegible] है। [illegible] के

[illegible]

[illegible] में आगई. मुस्लिम दौर की यादगारों में क़ुतुब मीनार को खास अहमियत हासिल है. यह पत्थर और गारे से बना है. इसकी बनावट की बहुत सी विशेषताओं में एक विशेषता यह भी है कि यह जमीं में दाल देने वाली हद तक गावदुम है. पुराने आसार या निशानों के माहिरों का विचार है कि इसकी तामीर में रियाज़ी या गणित कला से मदद ली गई है. इसके बगैर इस ढंग के मीनार की रचना मुमकिन नहीं थी. इसके पहले और दूसरे दरजों पर अरबी की इबारत खुदी हुई है जिनके साथ मुहम्मद गोरी, क़ुतुबुद्दीन ऐबक और सुल्तान अलतमश के नाम खुदे हुए हैं. इतिहासी दस्तावेज़ों और गवाहियों से यह बात साबित हो चुकी है कि इसकी तामीर का काम क़ुतुबुद्दीन ऐबक ने शुरू किया था. लेकिन इसके पहले कि यह मीनार पूरा हो, उसका इन्तक़ाल हो गया, सुल्तान अलतमश ने इसकी तामीर में दिलचस्पी लेकर इसे पूरा करके अपना नाम भी इसमें खुदवा दिया. क्योंकि क़ुतुबुद्दीन ने इसे बनवाना शुरू किया था इसलिये यह क़ुतुब मीनार के नाम से ही मशहूर है. कुछ इतिहासकारों का खयाल है कि यह मीनार हज़रत क़ुतुबुद्दीन बख्तियार काकी के नाम से क़ुतुब मीनार कहा जाता है.

इस मीनार में पाँच दरजे हैं और यह दो सौ पचास फीट ऊँचा [illegible] बिजली गिरने के कारण इसके दो हिस्से गिर गये थे जिनको फ़ीरोज़ शाह तुग़लक़ ने नये सिरे से बनवा दिया. इस पर चढ़ने के [illegible] सीढ़ी हैं. दूसरे मीनारों की तरह इस पर लकड़ी नहीं [illegible] कारीगरी भी हुई है. मालूम होता है किसी हादिसे [illegible] के बाद [illegible] नहीं है. सुल्तान अलतमश की [illegible] भी

[illegible]

[illegible] का [illegible] सुन्दर हुआ है फिर भी मीनार की बहुत कम गिरी है, जिससे पत्थर के मजबूत और अच्छे [illegible] पता चलता है. कुतुबुद्दीन ऐबक ने सन् ११९१ ई० में कुव्वते-इस्लाम नामी मसजिद की बुनियाद डाली थी. यह एक बहुत ही खूबसूरत मसजिद है जिसमें जगह जगह कुरान की आयतें खुदी हैं. सन् १२३० ई० में सुलतान अलतमश ने इसको बढ़ाया और [illegible] मीनार से मिला दिया. अलाउद्दीन खिलजी ने इस मसजिद [illegible] और भी बढ़ाया था और इसमें तरक्की की थी. वह इसे और [illegible] और खूबसूरत बनाना चाहता था. लेकिन सन् १३१६ ई० में वह इस दुनिया से सिधार गया और उसके दिल की हसरत दिल ही में रह गई.

कुतुब मीनार और नामी मसजिद से देहली की शान की तरक्की का सिलसिला [illegible] शुरू होता है जिसमें मुस्लिम बादशाह की यादगार निशानियाँ बिखरी पड़ी हैं. इनको देखने से पता चलता है कि वह तरक्की ज़माना और शानदार बादशाह की यादगारें हैं. इन निशानियों में अलतमश का मकबरा बहुत ही नफीस और आला दर्जे का है. मकबरे की दीवारों पर नीचे से ऊपर तक कुरानी आयतें खुदी हुई हैं. इसके बाद राय पिथौरा के किले के पूरब की तरफ़ तुगलक का शानदार मकबरा है और हालाँकि ज़माने की गर्दिश ने इसकी सुन्दरता और खूबियों को बरबाद कर दिया है और यह बड़ी हद तक टूट फूट गया है फिर भी इससे एक अजीब शान झलकती है.

अलाउद्दीन खिलजी की [illegible]

[illegible]

[illegible] निज़ामुद्दीन औलिया की दरगाह के क़रीब उसने जमात ख़ाना मस्जिद बनवाई. इसमें तीन दालान हैं और यह लाल ईंट की बनी हुई है. दीवारों पर क़ुरानी आयतें खुदी हुई हैं और फूल पत्तियाँ भी बनी हुई हैं जिससे यह बहुत सुन्दर दिखाई देती है. तुग़लक़ वंश के बादशाह के वक़्त और शहंशाह अकबर की हुकूमत में इसमें बहुत सी तरक़्क़ियाँ हुईं और इसकी मरम्मत भी कराई गई थी. सन् १३११ ई० में अलाउद्दीन ने अलाई दरवाज़ा बनाने का हुक्म दिया था. यह क़ुव्वते इस्लाम मस्जिद [illegible] हुआ है और बहुत तबाह व बरबाद हो चुका है. यह भी सुर्ख़ ईंट से बनाया गया था, लेकिन इसमें जगह-जगह सफ़ेद पत्थर भी मौजूद है. इसकी दीवारों पर भी क़ुरानी आयतें खुदी हैं.

जब हिन्दुस्तान की हुकूमत ख़िलजियों के हाथों से तुग़लक़ों के हाथ में आई तो राजधानी की इमारतों में भी ख़ास तब्दीली हो गई. [illegible] तुग़लक़ ने चार साल तक राज किया और सिर्फ़ दो [illegible] उसकी यादगार हैं. मुहम्मद बिन तुग़लक़ को आज के [illegible] इतिहासकार सनकी से सनकी, ज़ालिम और नासमझ कहते [illegible] अपनी हुकूमत के पहले दो साल में आदिलाबाद के [illegible] और शहर जहाँपनाह की बुनियाद डाली थी. फ़ीरोज़ शाह [illegible] ख़ानदान का तीसरा बादशाह था. उसको इमारत बनवाने [illegible] दिलचस्पी थी. मलिक ग़ाज़ी शहना और अब्दुलहक़ [illegible] ख़ास [illegible] मेमार थे. चौदहवीं सदी ईस्वी में फ़ीरोज़ [illegible] फ़ीरोज़ाबाद के नाम से देहली में एक नया शहर तामीर [illegible]

حضرت نظام الدین اولیا کی درگاہ کے قریب اس نے جماعت
خانہ مسجد بنوائی۔ اس میں تین دالان ہیں اور یہ لال اینٹ کی
بنی ہوئی ہے۔ دیواروں پر قرآنی آیتیں کھدی ہوئی ہیں اور پھول
پتیاں بھی بنی ہوئی ہیں جس سے یہ بہت خوبصورت دکھائی دیتی ہے۔ تغلق
خاندان کے بادشاہ کے وقت اور شہنشاہ اکبر کی حکومت میں اس میں
بہت سی ترقیاں ہوئیں اور اس کی مرمت وغیرہ کرائی گئی تھی۔
[illegible]

[illegible] की एक ढाल दार सादा इमारत है. इसके अलावा जब वह बंगाल की बगावत को खत्म करने के लिये जा रहा था रास्ते में शहर जौनपुर की बुनियाद डाली. दूसरे शहर हिसार, [illegible] और फ़तेहाबाद भी उसी की यादगारें हैं. जामे मसजिद भी फ़ीरोज़शाह ने बनवाई थी.

सम्राट अशोक की बनवाई लाठें हिन्दुस्तान में जगह-जगह मौजूद थीं. उनमें एक लाठ गाँव तोबरा, शहर अम्बाला में थी. यह गाँव देहली से क़रीब अस्सी मील दूर है. फ़ीरोज़ शाह ने उसको वहाँ से उठवा कर अपने कोटले और जामे मसजिद के पास लगवाया. इस लाठ की लम्बाई ४२ फ़ीट बताई जाती है और वज़न २७ टन. दूसरी लाठ जो मेरठ के आस-पास से लाई गई थी, महल के पास लगवाई गई. इतनी भारी और इतनी लम्बी लाठ को इतनी दूर से देहली कैसे लाया गया इसकी तफ़सील बहुत ही दिलचस्प है.

सेमल की नर्म व नाज़ुक रूई बिछाई गई और उस पर लाठ को जड़ से खोद कर गिराया गया जिसमें कि उसे कोई चोट न पहुँचे. फिर बेंत लगाकर उस पर चमड़ा सिया गया. एक विशेष रूप और ढंग की ४२ गाड़ियाँ बनवाई गईं. हर गाड़ी में ४२ पहिये थे. उस पर लाठ को लादा गया. गाड़ियों के हर पहिये में मज़बूत रस्से बंधे हुए थे और हर रस्से पर दो दो आदमी लगाये गये थे. इस तरह यह भारी लाठ खींच कर फ़ीरोज़ाबाद के पूरब में जमना के किनारे लाई गई और वहाँ से किश्ती के ज़रिये यह लाठ फ़ीरोज़ाबाद लाई गई. यह दिलचस्प तफ़सील शम्स सिराज अफ़ीफ़ की मशहूर

[illegible] کی ایک ڈھلوان دار سادہ عمارت ہے۔ اس کے علاوہ جب وہ بنگال کی بغاوت کو ختم کرنے کے لئے جا رہا تھا تب راستے میں شہر جونپور کی بنیاد ڈالی۔ دوسرے شہر حصار فیروزہ اور فتح آباد بھی اسی کی یادگاریں ہیں۔ جامع مسجد بھی فیروز شاہ نے بنوائی تھی۔

سمراٹ اشوک کی بنوائی لاٹھیں ہندوستان میں جگہ جگہ موجود تھیں۔ ان میں ایک لاٹھ گاؤں توبرا، شہر انبالہ میں تھی۔ یہ گاؤں دلی سے قریب اسی میل دور ہے۔ فیروز شاہ نے اس کو وہاں سے اٹھوا کر اپنے کوٹلے اور جامع مسجد کے پاس لگوایا۔ اس لاٹھ کی لمبائی ۴۲ فیٹ [illegible] اتنی بھاری اور اتنی لمبی لاٹھ کو اتنی دور سے دلی کیسے لایا گیا اس کی تفصیل بہت ہی دلچسپ ہے۔

سیمل کی نرم و نازک روئی بچھائی گئی اس پر لاٹھ کی جڑ کو کھود کر گرایا گیا جس میں کہ اسے کوئی چوٹ نہ پہنچے۔ پھر بینت لگا کر اس پر چمڑا سیا گیا۔ ایک خاص ڈھب اور ڈھنگ کی ۴۲ گاڑیاں بنوائی گئیں۔ ہر گاڑی میں ۴۲ پہیے تھے۔ اس پر لاٹھ کو لادا گیا۔ گاڑیوں کے ہر پہیے میں مضبوط رسے بندھے تھے اور ہر رسے پر دو دو آدمی لگائے گئے۔ اس طرح یہ بھاری لاٹھ کھینچ کر فیروز آباد کے پورب میں جمنا کے کنارے لائی گئی اور وہاں سے کشتی کے ذریعے یہ لاٹھ فیروز آباد لائی گئی۔ یہ دلچسپ تفصیل شمس سراج عفیف کی مشہور

किताब 'तारीख़ फ़ीरोज़ शाही' में बड़े विस्तार के साथ लिखी हुई है.

इस लाठ को बने चार हज़ार दो सौ बरस का ज़माना गुज़र चुका है. लेकिन इसके पत्थर की पालिश की चमक आज भी वैसी ही है. यह कारीगरी हिन्दुस्तान की ख़ास चीज़ थी. अब इस कारीगरी के जानने वाले नहीं रहे. इस लाठ पर पाली भाषा और प्राचीन नागरी लिपि में सम्राट् अशोक के फ़रमान लिखे हैं.

कोटले के दक्खिन में पुराना क़िला है जिसको हुमायूँ ने बनवाना शुरू किया था और जिसको शेरशाह ने पूरा किया. हुमायूँ इसी क़िले की सीढ़ी से फिसल कर गिरा था और मर गया था. कहा जाता है कि जहाँ यह क़िला है, किसी समय इसी जगह पर पांडवों का क़िला था.

उस ज़माने की एक और यादगार, जिसका ज़िक्र करना ज़रूरी है, हुमायूँ का मक़बरा है. यह आज भी बिलकुल सही सलामत हालत में है. उस ज़माने के मक़बरों की शान शौकत देखकर हैरत होती है. हुमायूँ के मक़बरे के फाटक किसी क़िले के फाटक मालूम होते हैं.

शेरशाह के क़िले और उसके मक़बरे को मुस्लिम युग की तामीर कला का इब्तिदाई (प्रारंभिक) नमूना कहा जा सकता है. यह शाहजहाँ के ज़माने में पूरा हुआ. उस समय के मक़बरों के फाटकों पर आमतौर से क़ुरानी आयतें खुदी हुई होती थीं. इन आयतों को इस हिकमत से खोदा जाता था कि उसके हरूफ़ जितने बड़े-बड़े नीचे के हिस्से में नज़र आते हैं उतने ही बड़े ऊँचे

کتاب "تاریخ فیروز شاہی" میں بڑے وستار کے ساتھ لکھی ہوئی ہے۔

اس لاٹھ کو بنے چار ہزار دو سو برس کا زمانہ گزر چکا ہے۔ لیکن اس کے پتھر کی پالش کی چمک آج بھی ویسی ہی ہے۔ یہ کاریگری ہندستان کی خاص چیز تھی۔ اب اس کاریگری کو جاننے والے نہیں رہے۔ اس لاٹھ پر پالی بھاشا اور پراچین ناگری لپی میں سمراٹ اشوک کے فرمان لکھے ہیں۔

کوٹلے کے دکھن میں پرانا قلعہ ہے جس کو ہمایوں نے بنوانا شروع کیا تھا اور جس کو شیر شاہ نے پورا کیا۔ ہمایوں اسی قلعہ کی سیڑھی سے پھسل کر گرا تھا اور مر گیا تھا۔ کہا جاتا ہے کہ جہاں یہ قلعہ ہے، کسی سمے اسی جگہ پر پانڈوؤں کا قلعہ تھا۔

اُس زمانے کی ایک اور یادگار، جس کا ذکر کرنا ضروری ہے، ہمایوں کا مقبرہ ہے۔ یہ آج بھی بالکل صحیح سلامت حالت میں ہے۔ اس زمانے کے مقبروں کی شان شوکت دیکھ کر حیرت ہوتی ہے۔ ہمایوں کے مقبرے کے پھاٹک کسی قلعے کے پھاٹک معلوم ہوتے ہیں۔

شیر شاہ کے قلعے اور اس کے مقبرے کو مسلم یگ کی تعمیر کلا کا ابتدائی (آرمبھک) نمونہ کہا جا سکتا ہے۔ یہ شاہجہاں کے زمانے میں پورا ہوا۔ اس سمے کے مقبروں کے پھاٹکوں پر عام طور سے قرآنی آیتیں کھدی ہوئی ہوتی تھیں۔ ان آیتوں کو اس حکمت سے کھودا جاتا تھا کہ اس کے حروف جتنے بڑے بڑے نیچے کے حصے میں نظر آتے ہیں اتنے ہی [illegible]

... में दिखाई दें. इन मक़बरों में यह बात भी देखी जाती है कि मक़बरा बनाया तो जाता था किसी ख़ास आदमी की क़ब्र पर लेकिन बाद में उसके अन्दर उसके ख़ानदान के दूसरे लोग भी दफ़न कर दिये जाते थे. इसलिये „हुमायूँ" के मक़बरे में उसकी बेगम और दाराशाह मक़तूल की क़ब्रें भी बनी हुई हैं. देहली के आख़िरी बादशाह को अंग्रेज़ों ने इसी मक़बरे से गिरफ़्तार किया था.

मुग़लिया कल्चर के ज़माने में शाहजहाँ का समय तामीर कला की जवानी का समय समझा जाता है. शाहजहाँ इस कला का ज़बरदस्त माहिर था. अकबर के वक़्त में जिस तरह चित्रकला और संगीत कला ने तरक़्क़ी की थी, उसी तरह शाहजहाँ के समय में तामीर कला तरक़्क़ी की चोटी पर पहुँच गई थी. लेकिन चित्र-कला और संगीत अकबर के बाद भी तरक़्क़ी करती रही पर तामीर कला का शाहजहाँ के साथ ख़ात्मा हो गया. देहली में तामीर कला के इस प्रेमी बादशाह की जो यादगारें हैं उनमें जामे मसजिद और लाल क़िले को ख़ास जगह हासिल है.

देहली की जामे मसजिद एक क़ुदरती टीले पर बनी है. तैंतीस ज़ीने चढ़ने के बाद इस इमारत की कुरसी मिलती है. इसका फाटक इतना ऊँचा है कि ऊपर शहद की मक्खियाँ छत्ता बनाये रहती हैं और फाटक से हज़ारों आदमी आते जाते रहते हैं पर मक्खियों पर कोई असर नहीं होता. इस मसजिद के शानदार फ़र्श के चारों ओर सुन्दर दालान हैं और पूरब के अलावा उत्तर और दक्खिन की तरफ़ भी फाटक बने हुए हैं. सेहन में वज़ू के लिये

... میں دکھائی دیں۔ ان مقبروں میں یہ بات بھی دیکھی جاتی ہے کہ مقبرہ بنایا تو جاتا تھا کسی خاص آدمی کی قبر پر لیکن بعد میں اس کے اندر اس کے خاندان کے دوسرے لوگ بھی دفن کر دیئے جاتے تھے۔ اس لئے ہمایوں کے مقبرے میں ان کی بیگم اور دارا شاہ مقتول کی قبریں بھی بنی ہوئی ہیں۔ دہلی کے آخری بادشاہ کو انگریزوں نے اسی مقبرے سے گرفتار کیا تھا۔

مسلم کلچر کے زمانے میں شاہجہاں کا سمے تعمیر کلا کی جوانی کا سمے سمجھا جاتا ہے۔ شاہجہاں اس کلا کا زبردست ماہر تھا۔ اکبر کے وقت میں جس طرح چترکلا اور سنگیت کلا نے ترقی کی تھی، اسی طرح شاہجہاں کے سمے میں تعمیر کلا ترقی کی چوٹی پر پہنچ گئی تھی۔ لیکن چترکلا اور سنگیت اکبر کے بعد بھی ترقی کرتی رہی پر تعمیر کلا کا شاہجہاں کے ساتھ خاتمہ ہو گیا۔ دہلی میں تعمیر کلا کے اس پریمی بادشاہ کی جو یادگاریں ہیں ان میں جامع مسجد اور لال قلعہ کو خاص جگہ حاصل ہے۔

دہلی کی جامع مسجد ایک قدرتی ٹیلے پر بنی ہے۔ تینتیس زینے چڑھنے کے بعد اس عمارت کی کرسی ملتی ہے۔ اس کا پھاٹک اتنا اونچا ہے کہ اوپر شہد کی مکھیاں چھتا بنائے رہتی ہیں اور پھاٹک سے ہزاروں آدمی آتے جاتے رہتے ہیں پر مکھیوں پر کوئی اثر نہیں ہوتا۔ اس مسجد کے شاندار فرش کے چاروں اور سندر دالان ہیں۔ اور پورب کے علاوہ اتر اور دکھن کی طرف بھی پھاٹک بنے ہوئے ہیں۔ صحن میں وضو کیلئے

संगमरमर का हौज है. सिर्फ मसजिद के सेहन में नौ हजार आदमियों के नमाज पढ़ने की बाक़ायदा जगह बनी हुई है. यों तो इससे भी ज्यादा आदमी पढ़ सकते हैं. हालाँकि मसजिद लाल पत्थर की बनी हुई है लेकिन उसमें संगमरमर के खतूत (रेखायें) भी हैं. गुम्बद सफ़ेद पत्थर के हैं और उन पर काले रंग की धारियाँ पड़ी हैं. इसके दो मीनार दो मंजिले पर बने हुए हैं जिन पर चढ़कर पूरे शहर को एक नजर में देखा जा सकता है. यह मसजिद अपनी शान शौकत, मजबूती और खूबसूरती के एतबार से तामीर कला का लाजवाब नमूना है. इस मसजिद के बनाने पर दस लाख रुपया खर्च हुआ था जो उस वक़्त के लिहाज से एक बहुत बड़ी रक़म थी.

अठारहवीं सदी ईसवी में दिल्ली में तीसरी कलचर ने अपने क़दम जमाने शुरू कर दिये जिसका मरकज या केन्द्र कलकत्ता था. लेकिन १९१२ ई० में इस नई कलचर का मरकज भी कलकत्ते से बदल कर देहली में आ गया. ड्यूक आफ कनाट के आने की याद में पुरानी देहली के दक्खिन की तरफ एक शानदार गोल बाजार कनाट सरकस के नाम से बनाया गया और उसके बीच में कनाट प्लेस (बाग) बनाया गया. इस बाजार के दक्खिन में पहिये की शक्ल की एक इमारत है जिसमें कौंसिल के जलसे होते हैं. इसी हिस्से में एक पहाड़ी को काटकर वाइसराय का महल बनाया गया है और उसके दायें बायें दो ऊँची-ऊँची इमारतें हैं जिनमें वाइसराय के दफ्तर थे. वाइसराय के महल के सामने एक [illegible]

سنگ مرمر کا حوض ہے۔ صرف مسجد کے صحن میں نو ہزار آدمیوں کے نماز پڑھنے کی باقاعدہ جگہ بنی ہوئی ہے۔ یوں تو اس سے بھی زیادہ آدمی پڑھ سکتے ہیں۔ حالانکہ مسجد لال پتھر کی بنی ہوئی ہے لیکن اس میں سنگ مرمر کے خطوط (ریکھائیں) بھی ہیں۔ گنبد سفید پتھر کے ہیں اور ان پر کالے رنگ کی دھاریاں پڑی ہیں۔ اس کے دو مینار دو منزلے پر بنے ہوئے ہیں جن پر چڑھ کر پورے شہر کو ایک نظر میں دیکھا جا سکتا ہے۔ یہ مسجد اپنی شان شوکت، مضبوطی اور خوبصورتی کے اعتبار سے تعمیر کلا کا لاجواب نمونہ ہے۔ اس مسجد کو بنانے پر دس لاکھ روپیہ خرچ ہوا تھا جو اس وقت کے لحاظ سے ایک بہت بڑی رقم تھی۔

اٹھارہویں صدی عیسوی میں دلی میں تیسری کلچر نے اپنے قدم جمانے شروع کر دیئے جس کا مرکز یا کیندر کلکتہ تھا۔ لیکن ۱۹۱۲ء میں اس نئی کلچر کا مرکز بھی کلکتے سے بدل کر دلی میں آگیا۔ ڈیوک آف کناٹ کے آنے کی یاد میں پرانی دلی کے دکھن کی طرف ایک شاندار گول بازار کناٹ سرکس کے نام سے بنایا گیا اور اس کے بیچ میں کناٹ پلیس (باغ) بنایا گیا۔ اس بازار کے دکھن میں پہیے کی شکل کی ایک عمارت ہے جس میں کونسل کے جلسے ہوتے ہیں۔ اسی حصے میں ایک پہاڑی کو کاٹ کر وائسرائے کا محل بنایا گیا ہے اور اس کے دائیں بائیں دو اونچی اونچی عمارتیں [illegible] وائسرائے کے دفتر تھے۔ وائسرائے کے محل کے سامنے [illegible] جس کے دونوں طرف [illegible] ہیں۔

इन दोनों मैदानों में पेड़ लगे हुए हैं, नहरें बनी हुई हैं और हरियाली है. जिस जगह पर यह सड़क खतम होती है वहाँ एक शानदार दरवाज़ा है जिसका नाम मेमोरियल गेट है. इस पर उन अंगरेज़ बहादुरों के नाम खुदे हुए हैं जो हिन्दुस्तान और दूसरे देशों की लड़ाइयों में काम आये. इस फाटक के ऊपर से नई देहली का पूरा नक्शा दिखाई देता है. यहाँ से दोनों तरफ़ बड़ी-बड़ी सुन्दर सड़कें निकली हैं जिनके नाम अशोक रोड, पृथ्वी राज रोड और अकबर रोड हैं, जो इस बात को याद दिलाती हैं कि देहली हिन्दुस्तान की तीन महान सरकारों को अपने दामन में लिये हुए है.

ان دونوں میدانوں میں پیڑ لگے ہوئے ہیں، نہریں بنی ہوئی ہیں اور ہریالی ہے۔ جس جگہ پر یہ سڑک ختم ہوتی ہے وہاں ایک شاندار دروازہ ہے جس کا نام میموریل گیٹ ہے۔ اس پر ان انگریز بہادروں کے نام کھدے ہوئے ہیں جو ہندستان اور دوسرے دیشوں کی لڑائیوں میں کام آئے۔ اس پھاٹک کے اوپر سے نئی دہلی کا پورا نقشہ دکھائی دیتا ہے۔ یہاں سے دونوں طرف بڑی بڑی سندر سڑکیں نکلی ہیں جن کے نام اشوک روڈ، پرتھوی راج روڈ، اور اکبر روڈ ہیں، جو اس بات کو یاد دلاتی ہیں کہ دہلی ہندستان کی تین مہان سرکاروں کو اپنے دامن میں لئے ہوئے ہے۔

इन्सानियत अमर है

[भाई बी० डी० पाठक देहली]

आपबीती (१)

[यह आपबीती श्री बी० डी० पाठक की है जो स्वतंत्र भारत मिल दिल्ली के जनरल मैनेजर हैं. आज हर एक हिन्दुस्तानी को इनक़लाबों के बीच हुई मारकाट ही याद है. लेकिन इस ख़ूनी तूफ़ान में जो सुनहरी घटनाएँ हुई हैं, उनको कोई नहीं जानता. हम उन भाइयों को, जिनके साथ ऐसी घटनाएँ हुई हों, अपनी आपबीती लिख भेजने की दावत देते हैं—एडीटर]

सन् १९४८ के दिसम्बर महीने की बात है. उस रात सर्दी बड़े ज़ोरों की पड़ रही थी. मैं अपने एक दोस्त से मिलने के लिये नई दिल्ली के बड़े थाने में, जो कि पार्लियामेंट स्ट्रीट पर है, गया. मोटर सड़क पर खड़ी करके मैं थाने में गया तो पता चला कि मेरे दोस्त किसी ज़रूरी काम से बाहर गये हुए हैं. मैं अपनी बेचारगी में उलझा हुआ थाने से बाहर निकला. उसी वक़्त मैंने देखा, थाने का मुन्शी बड़े रूखे ढंग से एक कानिस्टिबल से कह रहा था—"तुमको जाना ही है तो चले जाओ लेकिन घंटे भर में ड्यूटी पर न लौट आये तो उसका नतीजा तुमको भुगतना पड़ेगा.

उस नौजवान कानिस्टिबल ने कहा—"आफ़त किस पर

انسانیت امر ہے

(بھائی بی۔ ڈی۔ پاٹھک دہلی)

آپ بیتی (۱)

[یہ آپ بیتی شری بی۔ ڈی۔ پاٹھک کی ہے جو سوتنتر بھارت مل دلی کے جنرل منیجر ہیں۔ آج ہر ایک ہندستانی کو انقلابوں کے بیچ ہوئی مارکاٹ ہی یاد ہے۔ لیکن اس خونی طوفان میں جو سنہری گھٹنائیں ہوئی ہیں، ان کو کوئی نہیں جانتا۔ ہم ان بھائیوں کو جن کے ساتھ ایسی گھٹنائیں ہوئی ہیں، اپنی آپ بیتی لکھ بھیجنے کی دعوت دیتے ہیں — ایڈیٹر]

۱۹۴۸ء کے دسمبر مہینے کی بات ہے۔ اس رات سردی بڑے زوروں کی پڑ رہی تھی۔ میں اپنے ایک دوست سے ملنے کے لیے نئی دلی کے بڑے تھانے میں، جو کہ پارلیمنٹ اسٹریٹ پر ہے گیا۔ موٹر سڑک پر کھڑی کر کے میں تھانے میں گیا تو پتہ چلا کہ میرے دوست کسی ضروری کام سے باہر گئے ہوئے ہیں۔ میں بیچارگی میں الجھا ہوا تھانے سے باہر نکلا۔ اسی وقت میں نے دیکھا، تھانے کا منشی بڑے روکھے ڈھنگ سے ایک کانسٹبل سے کہہ رہا تھا — "تم کو جانا ہی ہے تو چلے جاؤ لیکن گھنٹے بھر میں [illegible] ڈیوٹی پر نہ لوٹ آئے تو اس کا نتیجہ تم کو بھگتنا پڑے گا۔"

اس نوجوان کانسٹبل نے کہا — "آفت کس پر

[illegible] मुन्शी जी ! कायदे से बाक़ायदा फिर भी एक घंटा तो [illegible] के लिये ही चाहिये. आप रहम कीजिये. मेरा अपना काम होता तो इतनी बात न कहता. लेकिन........"

"जाओ मोटर से चले जाओ." मुन्शी जी ने तंज़ में जवाब दिया—"मैं तुम्हारी झूठी हाज़िरी तो नहीं करवा सकता."

कानिस्टिबल कुछ सहमा हुआ सा बाहर निकला. उसकी शक्ल कह रही थी कि वह किसी भारी मुसीबत में है, लिहाज़ा मैंने उससे कहा—"भाई ! तुमको कहाँ जाना है. चलो मेरी मोटर पर, जहाँ कहोगे उतारता जाऊँगा."

उसने कहा—"क्या बताऊँ बाबू साहब ! मेरा एक दोस्त जो मुझे भाई से भी ज़्यादा अज़ीज़ है, क़रोल बाग़ में रहता है. दोस्त किसी काम से कई दिन से बाहर है. इधर आज वहीं के एक ताँगे वाले ने मुझे ख़बर दी है कि उस दोस्त की बीवी बहुत बीमार है. आप मुझे क़रोल बाग़ तक ले चलें, तो मैं शायद वक़्त पर यहाँ लौट आऊँगा."

मैंने चुपचाप मोटर का दरवाज़ा खोला और उसे भीतर आने का इशारा किया. जैसे ही मैंने उसे उसकी बताई हुई गली पर उतारा, वह दौड़ कर भीतर घुस गया. मैं इस इन्तज़ार में गली के बाहर खड़ा रहा कि अगर उसके दोस्त की बीवी को अस्पताल जाने की ज़रूरत हो तो मैं उसे पहुँचा दूँ.

क़रीब पाँच मिनट बाद कानिस्टिबल गली से बाहर निकला और मेरे दोनों हाथ अपने हाथों में लेकर बोला—"हज़ार हज़ार

[illegible] قاعدے سے باقاعدہ پھر بھی ایک گھنٹہ تو [illegible] کے لئے تو چاہئے. آپ رحم کیجئے. میرا اپنا کام ہوتا تو اتنی بات نہ کہتا. لیکن........"

"تو موٹر سے چلے جاؤ" منشی جی نے طنز میں جواب دیا— "میں تمہاری جھوٹی حاضری تو نہیں کروا سکتا."

کانسٹبل کچھ سہما سہما سا باہر نکلا. اس کی شکل کہہ رہی تھی کہ وہ کسی بھاری مصیبت میں ہے. لہٰذا میں نے اس سے کہا— "بھائی! تم کو کہاں جانا ہے. چلو میری موٹر پر، جہاں کہو گے اتارتا جاؤں گا."

اس نے کہا— "کیا بتاؤں بابو صاحب! میرا ایک دوست جو مجھے بھائی سے بھی زیادہ عزیز ہے، قرول باغ میں رہتا ہے. دوست کسی کام سے کئی دن سے باہر ہے. ادھر آج وہیں کے ایک تانگے والے نے مجھے خبر دی ہے کہ اس دوست کی بیوی بہت بیمار ہے. آپ مجھے قرول باغ تک لے چلیں، تو میں شاید وقت پر یہاں لوٹ آؤں گا."

میں نے چپ چاپ موٹر کا دروازہ کھولا اور اسے بھیتر آنے کا اشارہ کیا. جیسے ہی میں نے اسے اس کی بتائی ہوئی گلی پر اتارا، وہ دوڑ کر بھیتر گھس گیا. میں اس انتظار میں گلی کے باہر کھڑا رہا کہ اگر اس کے دوست کی بیوی کو اسپتال جانے کی ضرورت ہو تو میں اسے پہنچا دوں.

قریب پانچ منٹ بعد کانسٹبل گلی سے باہر نکلا اور میرے دونوں ہاتھ اپنے ہاتھ میں لے کر بولا— "ہزار ہزار

शुक्रिया बाबू साहब! मेरे दोस्त की बीबी को अब अस्पताल जाने की ज़रूरत नहीं. ख़ादिम को सरदार कहते हैं. अगर कभी मेरे लायक़ कोई ख़िदमत हो, तो मुझे याद कीजियेगा."

इतना कहकर कान्सिटेबल ने अपनी आँखों का पानी छिपाने के लिये गली की तरफ़ मुँह फेर लिया. मैं भी भरा हुआ दिल लेकर वापस लौट चला. दो चार दिन उस नौजवान की आँसू भरी आँखें मुझे याद आती रहीं, इसके बाद ज्यों ज्यों दिन बीतते गये, मैं भूलता गया.

(२)

दिल्ली के वह ख़ूनी दिन कौन भूल सकता है? ४ सितम्बर १९४७ को मुझे लायलपुर जाना था, पर उस दिन लाहौर से आगे का हवाई जहाज़ न जाने की वजह से मैं नहीं जा सका. मैं अपनी सीट से लौटा ही था कि शहर में बलवा हो जाने की ख़बर मिली.

मेरे अज़हद प्यारे दोस्त और लायलपुर काटन मिल्स के जनरल मैनेजर जनाब अहमद इस्लाम ख़ाँ साहब के भतीजे इफ़्तख़ार अहमद उन दिनों सेंट स्टिफ़ेन्स कालेज में पढ़ रहे थे. इफ़्तख़ार अहमद मेरी सरपरस्ती में स्टीफ़ेन्स कालेज के बोर्डिंग हाउस में रहते थे. ख़ाँ साहब के दूसरे दोस्त और स्टीफ़ेन्स कालेज के हिस्ट्री-डिपार्टमेन्ट के सदर डाक्टर इश्तियाक़ हुसैन साहब क़ुरैशी भी इफ़्तख़ार अहमद के दूसरे सरपरस्त थे. मैंने सुना कि डा॰ क़ुरैशी अपनी हिफ़ाज़त के ख़याल से पाकिस्तान हाई कमिश्नर की कोठी में चले गये हैं और सेंट स्टीफ़ेन्स कालेज के तमाम मुसलमान विद्यार्थी, जिसे जहाँ रास्ता दिखा, भाग गये हैं. यह मालूम होते ही

شکریہ بابو صاحب! میرے دوست کی بیوی کو اب اسپتال جانے کی ضرورت نہیں۔ خادم کو سردار کہتے ہیں۔ اگر کبھی میرے لائق کوئی خدمت ہو، تو مجھے یاد کیجیے گا۔"

اتنا کہہ کر کانسٹیبل نے اپنی آنکھوں کا پانی چھپانے کیلئے گلی کی طرف منہ پھیر لیا۔ میں بھی بھرا ہوا دل لے کر واپس لوٹ چلا۔ دو چار دن اس نوجوان کی آنسو بھری آنکھیں مجھے یاد آتی رہیں، اس کے بعد جیوں جیوں دن بیتتے گئے، میں بھولتا گیا۔

(۲)

دلی کے وہ خونی دن کون بھول سکتا ہے؟ ۴ ستمبر ۱۹۴۷ کو مجھے لائل پور جانا تھا، پر اس دن ۱۱ بجے وقت پر ہوائی جہاز نہ جانے کی وجہ سے میں نہیں جا سکا۔ میں اپنی سیٹ سے لوٹا ہی تھا کہ شہر میں بلوہ ہو جانے کی خبر ملی۔

میرے ازحد پیارے دوست اور لائل پور کاٹن مل کے جنرل مینیجر جناب احمد اسلام خاں صاحب کے بھتیجے افتخار احمد ان دنوں سینٹ اسٹیفنس کالج میں پڑھ رہے تھے۔ افتخار احمد میری سرپرستی میں اسٹیفنس کالج کے بورڈنگ ہاؤس میں رہتے تھے۔ خاں صاحب کے دوسرے دوست اور اسٹیفنس کالج کے ہسٹری ڈیپارٹمنٹ کے صدر ڈاکٹر اشتیاق حسین صاحب قریشی بھی افتخار احمد کے دوسرے سرپرست تھے۔ میں نے سنا کہ ڈاکٹر قریشی اپنی حفاظت کے خیال سے پاکستان ہائی کمشنر کی کوٹھی میں چلے گئے ہیں اور سینٹ اسٹیفنس کالج کے تمام مسلمان طالب علم جسے جہاں راستہ دکھا، بھاگ گئے ہیں۔ یہ معلوم ہوتے ہی

मुझे इफ़्तख़ार अहमद की फ़िक्र हुई. मैं सेण्ट स्टीफ़ेन्स कालेज के बोर्डिंग हाउस में गया, पर वहाँ उसका कोई पता न लगा. इसके बाद पूरा एक हफ़्ता मैंने उसकी खोज में बिता दिया, पर मैं नाकामयाब रहा. मेरे लायलपुर जाने की तारीख़ नज़दीक थी और मैं सोचता था कि अगर लायलपुर जाने तक इफ़्तख़ार अहमद का पता न लगा तो मैं अपने दोस्त ख़ाँ साहब को कैसे मुँह दिखलाऊँगा.

११ सितम्बर को मैं इस पक्के इरादे को लेकर घर से निकला कि आज शाम से पहिले इफ़्तख़ार अहमद का पता मुझे लगा ही लेना है. सबसे पहिले मैं हैदराबाद हाउस पहुँचा, वहाँ से नाउम्मीद होकर पाकिस्तान के हाई कमिश्नर की कोठी पर पहुँचा तो पता चला कि डा० क़ुरैशी वहीं ठहरे हुए हैं. मैंने एक पुरज़े पर यह लिख कर कि—मैं डा० क़ुरैशी से मिलना चाहता हूँ, मुझे अन्दर आने की इजाज़त दी जाय, पुर्ज़े को भीतर भेज दिया. कुछ ही देर में मुझे अन्दर बुला लिया गया, लेकिन अन्दर जाकर पता चला कि डा० क़ुरैशी दिल्ली से कहीं बाहर गये हुए हैं. हाँ इफ़्तख़ार अहमद नाम का एक उनका विद्यार्थी उनसे मिलने आया था, जिसे डा० क़ुरैशी ने पुराने क़िले के कैम्प में भिजवा दिया है. इतना मालूम हो जाने पर मेरे दिल से एक बोझ सा उतर गया और मैं पुराने क़िले के कैम्प की तरफ़ चला.

सड़क पर मोटर खड़ी करके मैं जैसे ही कैम्प की तरफ़ बढ़ा, वैसे ही मैंने देखा कि कैम्प तक जाने वाली क़रीब बीस गज़ लम्बी यह सड़क दोनों तरफ़ से फ़ौजी सिपाहियों से घिरी हुई है. एक

مجھے افتخار احمد کی فکر ہوئی۔ میں سنٹ اسٹیفنس کالج کے بورڈنگ ہاؤس میں گیا، پر وہاں اس کا کوئی پتہ نہ لگا۔ اس کے بعد پورا ایک ہفتہ میں نے اُس کی کھوج میں بتا دیا، پر میں ناکامیاب رہا۔ میرے لائل پور جانے کی تاریخ نزدیک تھی اور میں سوچتا تھا کہ اگر لائل پور جانے تک افتخار احمد کا پتہ نہ لگا تو میں اپنے دوست خاں صاحب کو کیسے منہ دکھاؤں گا۔

۱۱ ستمبر کو میں اس پکے ارادے کو لے کر گھر سے نکلا کہ آج شام سے پہلے افتخار احمد کا پتہ مجھے لگا ہی لینا ہے۔ سب سے پہلے میں حیدرآباد ہاؤس پہنچا، وہاں سے ناامید ہو کر پاکستان کے ہائی کمشنر کی کوٹھی پر پہنچا تو پتہ چلا کہ ڈاکٹر قریشی وہیں ٹھہرے ہوئے ہیں۔ میں نے ایک پرزے پر یہ لکھ کر کہ— میں ڈاکٹر قریشی سے ملنا چاہتا ہوں، مجھے اندر آنے کی اجازت دی جائے، پرزے کو بھیتر بھیج دیا۔ کچھ ہی دیر میں مجھے اندر بلا لیا گیا، لیکن اندر جا کر پتہ چلا کہ ڈاکٹر قریشی دلی سے کہیں باہر گئے ہوئے ہیں۔ ہاں افتخار احمد نام کا ایک اُن کا ودیارتھی اُن سے ملنے آیا تھا، جسے ڈاکٹر قریشی نے پُرانے قلعے کے کیمپ میں بھجوا دیا ہے۔ اتنا معلوم ہو جانے پر میرے دل سے ایک بوجھ سا اتر گیا اور میں پُرانے قلعے کے کیمپ کی طرف چلا۔

سڑک پر موٹر کھڑی کر کے میں جیسے ہی کیمپ کی طرف بڑھا، ویسے ہی میں نے دیکھا کہ کیمپ تک جانے والی قریب بیس گز لمبی یہ سڑک دونوں طرف سے فوجی سپاہیوں سے گھری ہوئی ہے۔ ایک

वक़्त उस कैम्प में लगभग एक लाख मुसलमान थे और उनकी हिफ़ाज़त का काम बिलोच रेजिमेन्ट के सिपुर्द था.

इफ़्तख़ार अहमद का पता चल जाने की ख़ुशी में मैं कुछ ऐसा खो गया था कि बिना कुछ सोचे हुए मैं कैम्प की तरफ़ बढ़ने लगा. जैसे ही फ़ौजियों की क़तार में घुसा, वैसे ही एक फ़ौजी ने मुझसे पूछा—"तुम रिफ़्यूजी हो ?" मैंने फ़ौरन जवाब दिया—"हाँ." मैं समझ गया था कि अगर मैंने दूसरा जवाब दिया तो मुझे अन्दर नहीं जाने दिया जायगा.

क़िले के दरवाज़े से कुछ दूर जो खाईं की पुलिया है, वहाँ तक पहुँचते-पहुँचते क़रीब दस फ़ौजियों ने मुझसे यही सवाल किया और मैं यही जवाब देता गया. जब किसी ने मेरा नाम पूछा तो मैंने अपना नाम इफ़्तख़ार अहमद बता दिया.

पुलिया पर पहुँच कर मुझे रुकना पड़ा, क्योंकि वहाँ क़िले के अन्दर जाने वालों की जाँच पड़ताल और भी सख़्ती से हो रही थी. वहाँ की वह सरगर्मी देखते ही मैं समझ गया कि मेरा इरादा चाहे जितना नेक हो, लेकिन अपनी झूठी शनाख़्त देकर मैं एक भारी मुसीबत में फँस गया हूँ. यही सोच रहा था कि एक अफ़सर ने कड़ी आवाज़ में मुझसे पूछा—"तुम्हारा नाम." मेरे मुँह से निकल गया—"पाठक." अफ़सर ने ग़ुस्से भरे लफ़्ज़ों में अपने सवाल को फिर दुहराया और मैंने उसे फिर वही जवाब दे दिया.

अफ़सर की त्योरियाँ चढ़ गईं. उसने दाँत किटकिटाते हुए कहा—"तुम यहाँ कैसे आये ? तुमको कौन लाया है ?" जवाब में मैंने तमाम घटना सच-सच सुना दी. सुनते ही उसका ग़ुस्सा दूना

وقت اس کیمپ میں لگ بھگ ایک لاکھ مسلمان تھے اور انکی حفاظت کا کام بلوچ رجمنٹ کے سپرد تھا۔

افتخار احمد کا پتہ چل جانے کی خوشی میں میں کچھ ایسا کھو گیا تھا کہ بنا کچھ سوچے ہوئے میں کیمپ کی طرف بڑھنے لگا۔ جیسے ہی فوجیوں کی قطار میں گھسا، ویسے ہی ایک فوجی نے مجھ سے پوچھا— "تم ریفیوجی ہو؟" میں نے فوراً جواب دیا— "ہاں" میں سمجھ گیا تھا کہ اگر میں نے دوسرا جواب دیا تو مجھے اندر نہیں جانے دیا جائے گا۔

قلعے کے دروازے سے کچھ دور جو کھائیں کی پلیا ہے، وہاں تک پہنچتے پہنچتے قریب دس فوجیوں نے مجھ سے یہی سوال کیا اور میں یہی جواب دیتا گیا۔ جب کسی نے میرا نام پوچھا تو میں نے اپنا نام افتخار احمد بتا دیا۔

پلیا پر پہنچ کر مجھے رکنا پڑا کیونکہ وہاں قلعے کے اندر جانے والوں کی جانچ پڑتال اور بھی سختی سے ہو رہی تھی۔ وہاں کی یہ سرگرمی دیکھتے ہی میں سمجھ گیا کہ میرا ارادہ چاہے جتنا نیک ہو لیکن اپنی جھوٹی شناخت دیکر میں ایک بھاری مصیبت میں پھنس گیا ہوں۔ یہی سوچ رہا تھا کہ ایک افسر نے کڑی آواز میں مجھ سے پوچھا— "تمہارا نام" میرے منہ سے نکل گیا— "پاٹھک۔" افسر نے غصے بھرے لفظوں میں اپنے سوال کو پھر دہرایا اور میں نے اسے پھر وہی جواب دے دیا۔

افسر کی تیوریاں چڑھ گئیں۔ اس نے دانت کٹکٹاتے ہوئے کہا— "تم یہاں کیسے آئے؟ تم کو کون لایا ہے؟" جواب میں میں نے تمام گھٹنا سچ سچ سنا دی۔ سنتے ہی اس کا غصہ دونا

हो गया और उसने एक खास आदमी को ज़ोर से आवाज़ देकर कहा—"ले जाओ इस पाजी जासूस को. जल्दी डेरे के अन्दर ले जाओ."

जिस आदमी को उसने हुक्म दिया, उसने फ़ौरन आकर मेरा हाथ पकड़ लिया और क़िले के दरवाज़े पर लाकर एक दूसरे आदमी से कहा—"सरकार ! यह शिकार आ फँसा है, इसे डेरे पर ले जाओ." इतना कह कर वह वहशियाना हँसी हँसा और एक नौजवान सिपाही को मुझे सौंपकर जिधर से आया था, उधर ही लौट गया.

उस नौजवान ने मुझे एक तरफ़ चलने को कहा और थोड़ा सा आगे चल कर खाईं की तरफ़ मुड़ गया. मैं समझ गया कि अब इस दुनिया से जल्दी ही छुट्टी मिलने वाली है. मैं मन ही मन भगवान् का नाम जपने लगा.

"बाबू ! आप यहाँ कैसे ?" यकायक साथ चलने वाले उस नौजवान ने मुझसे कहा, तो मैं सकते में आ गया. उसने फिर धीरे से कहा"—डरिये मत. अगर मैं अपनी जान न बचा सका, तो आपकी जान जाने से पहिले अपनी जान दे दूँगा. आप चुपचाप हिम्मत के साथ मेरे दाहिने-दाहिने आगे बढ़ते चलिये. मेरे पास भरा हुआ पिस्तौल है, अगर किसी ने आपको हाथ लगाया, तो उसे अपनी जान से हाथ धोना पड़ेगा."

मैं ताज्जुब में था कि आखिर यह कौन है, जो मुझे नया जन्म बख्श रहा है. मैं चुपचाप उसके साथ चलने लगा. धीरे-धीरे चलते हुए हम सचमुच फ़ौजियों की क़तार से बाहर आ गये. अब मैं ख़तरे से बाहर था.

ہو گیا اور اس نے ایک خاص آدمی کو زور سے آواز دے کر کہا — "لے جاؤ اس پاجی جاسوس کو جلدی ڈیرے کے اندر لے جاؤ!"

جس آدمی کو اس نے حکم دیا، اس نے فوراً آکر میرا ہاتھ پکڑ لیا اور قلعے کے دروازے پر لاکر ایک دوسرے آدمی سے کہا — "سرکار! یہ شکار آ پھنسا ہے، اسے ڈیرے پر لے جاؤ!" اتنا کہہ کر وہ وحشیانہ ہنسی ہنسا اور ایک نوجوان سپاہی کو مجھے سونپ کر جدھر سے آیا تھا، ادھر ہی لوٹ گیا.

اُس نوجوان نے مجھے ایک طرف چلنے کو کہا اور تھوڑا سا آگے چل کر کھائی کی طرف مڑ گیا. میں سمجھ گیا کہ اب اس دنیا سے جلدی ہی چھٹی ملنے والی ہے. میں من ہی من بھگوان کا نام جپنے لگا.

"بابو! آپ یہاں کیسے؟" یکایک ساتھ چلنے والے اُس نوجوان نے مجھ سے کہا، تو میں سکتے میں آ گیا. اُس نے پھر دھیرے سے کہا — "ڈریے مت. اگر میں اپنی جان نہ بچا سکا، تو آپ کی جان جانے سے پہلے اپنی جان دے دوں گا. آپ چپ چاپ ہمت کے ساتھ میرے داہنے داہنے آگے بڑھتے چلیے. میرے پاس بھرا ہوا پستول ہے، اگر کسی نے آپ کو ہاتھ لگایا، تو اسے اپنی جان سے ہاتھ دھونا پڑے گا!"

میں تعجب میں تھا کہ آخر یہ کون ہے، جو مجھے نیا جنم بخش رہا ہے. میں چپ چاپ اس کے ساتھ چلنے لگا. دھیرے دھیرے چلتے ہوئے ہم سچ مچ فوجیوں کی قطار سے باہر آ گئے. اب میں خطرے سے باہر تھا.

अपनी मोटर के पास पहुँचकर मैंने अपने प्रान बचाने वाले को ग़ौर से देखा, लेकिन कुछ याद नहीं आ रहा था. यहाँ उस नौजवान ने फिर मुझसे पूछा कि आख़िर मैं यहाँ आया क्यों? जवाब में मैंने पूरा क़िस्सा सुना दिया. इसके बाद जब मैंने उससे उसका नाम पूछा तो वह बोला—"अब नाम न पूछिये. ख़ुदा आपको सलामत रक्खे. अगर इस ज़िन्दगी में सौ बार भी अपनी जान ख़तरे में डालकर आपकी हिफ़ाज़त कर सका, तो मैं अपनी ख़ुश क़िस्मती समझूँगा."

मैंने कहा—"अगर नाम नहीं बताओगे तो मैं न लौट सकूँगा और मुझे फिर तुम्हारे साथ क़िले में जाना पड़ेगा."

वह मुस्कराया और बोला—"ख़ादिम को सरदार कहते हैं. उस दिन आपने जाने से क़रीब बाग़ तक अपनी मोटर में मुझे पहुँचाकर जो नेकी..............."

मैंने उसे बीच में ही रोकते हुए कहा—"बस बस, अब मुझे याद आ गया भाई! तुमने मेरी एक मामूली सी सेवा का इतना बड़ा बदला चुकाया है कि मैं कभी इस अहसान को भूल नहीं सकूँगा. अच्छा आज तुम मुझसे कुछ माँगो. मेरा यह इसरार तुमको मानना ही पड़ेगा."

सरदार ने कहा—"बाबू! मैं रावलपिण्डी का पठान हूँ. हँसते-हँसते जान पर खेल सकता हूँ. मुझे किसी चीज़ की दरकार नहीं. लेकिन आपका इसरार है तो मैं ज़रूर माँगूँगा. मैं माँगता हूँ यह कि आप आइन्दा कभी इस तरह के काम में अपनी जान जोखम में न डालें. बोलिये यह क़ौल आप मुझे देते हैं न?

اپنی موٹر کے پاس پہنچ کر میں نے اپنے پران بچانے والے کو غور سے دیکھا، لیکن کچھ یاد نہیں آ رہا تھا. یہاں اس نوجوان نے پھر مجھ سے پوچھا کہ آخر میں یہاں آیا کیوں؟ جواب میں میں نے پورا قصہ سنا دیا. اس کے بعد جب میں نے اس سے اس کا نام پوچھا تو وہ بولا— "اب نام نہ پوچھیے. خدا آپ کو سلامت رکھے. اگر اس زندگی میں سو بار بھی اپنی جان خطرے میں ڈال کر آپ کی حفاظت کر سکا، تو میں اپنی خوش قسمتی سمجھوں گا."

میں نے کہا— "اگر نام نہیں بتاؤ گے تو میں نہ لوٹ سکوں گا اور مجھے پھر تمہارے ساتھ قلعے میں جانا پڑے گا."

وہ مسکرایا اور بولا— "خادم کو سردار کہتے ہیں. اس دن آپ جانے سے قریب باغ تک اپنی موٹر میں مجھے پہنچا کر جو نیکی ...."

میں نے اسے بیچ میں ہی روکتے ہوئے کہا— "بس بس، اب مجھے یاد آ گیا بھائی! تم نے میری ایک معمولی سی سیوا کا اتنا بڑا بدلا چکایا ہے کہ میں کبھی اس احسان کو بھول نہیں سکوں گا. اچھا آج تم مجھ سے کچھ مانگو. میرا یہ اصرار تم کو ماننا ہی پڑے گا."

سردار نے کہا— "بابو! میں راولپنڈی کا پٹھان ہوں. ہنستے ہنستے جان پر کھیل سکتا ہوں. مجھے کسی چیز کی درکار نہیں لیکن آپ کا اصرار ہو تو میں ضرور مانگوں گا. میں مانگتا ہوں یہ کہ آپ آئندہ کبھی اس طرح کے کام میں اپنی جان جوکھم میں نہ ڈالیں.
[illegible]

मेरी आँखें भर आईं. अपने आँसू रोकने के लिये मैंने दूसरी तरफ मुँह फेर लिया, तभी सरदार भी चुपचाप वहाँ से लौट गया और भीड़ में मिल गया.

आज भी अक्सर मुझे सरदार याद आ जाता है, खास तौर पर उस वक्त वह ज़रूर ही याद आता है, जब कोई कहता है कि मुसलमान कभी वफ़ादार नहीं हो सकता.

आज मैं इस दुनिया में हूँ, यह सिर्फ सरदार की ही मेहरबानी है.

میری آنکھیں بھر آئیں۔ اپنے آنسو روکنے کے لئے میں نے دوسری طرف منہ پھیر لیا، تبھی سردار بھی چپ چاپ وہاں سے لوٹ گیا اور بھیڑ میں مل گیا۔

آج بھی اکثر مجھے سردار یاد آ جاتا ہے، خاص طور پر اس وقت وہ ضرور ہی یاد آتا ہے، جب کوئی کہتا ہے کہ مسلمان کبھی وفادار نہیں ہو سکتا۔

آج میں اس دنیا میں ہوں، یہ صرف سردار کی ہی مہربانی ہے۔

उर्दू अदब और दंगे

(भाई मुम्ताज़ हुसैन)

यों तो उर्दू अदब या साहित्य पिछले पचास बरसों से हमारी ज़िन्दगी के साथ क़दम जोड़कर चल रहा है. उसने हमारी सारी क़ौमी तहरीकों का साथ दिया है. ख़याली क़िस्सों की जगह अपने ही देश के चलते-फिरते इन्सानों की ज़िन्दगी को पेश किया है. समाज की तमाम बुराइयों को मालूम और आज़ादी की लगन को तेज़ किया है लेकिन पिछले दस पन्द्रह बरसों से उसका तेवर बदल गया है. इसकी धारा बहुत तेज़ हो गई है. यह जीवन से इतना क़रीब हो गया है कि मुश्किल ही से हमारे जीवन का कोई काम, दुख, संघर्ष और कठिनाई होगी, जो इसके चित्र में न उतरी हो. उर्दू साहित्य का यह नया जागरन १९३५ के लगभग से शुरू होता है. यह वह समय था जब कि हिन्दुस्तान को नया क़ानून मिला था. इस क़ानून के मिलने के साथ ही दो साल बाद हमारे मुल्क में हिन्दू और मुसलमानों के दंगे भी बड़े पैमाने पर शुरू हो गये. कहाँ-कहाँ मारकाट न हुई, कितनी ही बस्तियाँ उजाड़ हो गईं लेकिन उर्दू अदब हमारी देशभक्ति, प्रेम, मिली-जुली कलचर की एकता और इन्सानियत की रक्षा के भाव को उभार कर दंगों का विरोध करता रहा और इसके असली कारन, विदेशी साम्राज की [illegible]

اُردو ادب اور دنگے

(بھائی ممتاز حسین)

یوں تو اُردو ادب یا ساہتیہ پچھلے پچاس برسوں سے ہماری زندگی کے ساتھ قدم جوڑ کر چل رہا ہے۔ اس نے ہماری ساری قومی تحریکوں کا ساتھ دیا ہے۔ خیالی قصوں کی جگہ اپنے ہی دیش کے چلتے پھرتے انسانوں کی زندگی کو پیش کیا ہے۔ سماج کی تمام برائیوں کو معلوم اور آزادی کی لگن کو تیز کیا ہے لیکن پچھلے دس پندرہ برسوں سے اس کا تیور بدل گیا ہے۔ اس کی دھارا بہت تیز ہو گئی ہے۔ یہ جیون سے اتنا قریب ہو گیا ہے کہ مشکل ہی سے ہمارے جیون کا کوئی کام، دکھ، سنگھرش اور کٹھنائی ہو گی، جو اس کے چتر میں نہ اتری ہو۔ اُردو ساہتیہ کا یہ نیا جاگرن ۱۹۳۵ کے لگ بھگ سے شروع ہوتا ہے۔ یہ وہ سمے تھا جب کہ ہندستان کو نیا قانون ملا تھا۔ اس قانون کے ملنے کے ساتھ ہی دو سال بعد ہمارے ملک میں ہندو اور مسلمانوں کے دنگے بھی بڑے پیمانے پر شروع ہو گئے کہاں کہاں مارکاٹ نہ ہوئی، کتنی ہی بستیاں اجاڑ ہو گئیں لیکن اردو ادب ہماری دیش بھکتی، پریم، ملی جلی کلچر کی ایکتا اور انسانیت کی رکشا کے بھاؤ کو ابھار کر دنگوں کا ورودھ کرتا رہا اور اس کے اصلی کارن، ودیشی سامراج کی پھوٹ ڈالو راج کرو نیتی کو ننگا کر کے جنتا کو دکھلاتا رہا

फिर भी यह दंगे होते ही रहे. न केवल दंगे ही होते रहे बल्कि मुल्क का एक अच्छा खासा तबका कुछ इस तरह सोचने लगा कि जब तक हिन्दुस्तान को बाँटा नहीं जाता है, यह दंगे बन्द नहीं होंगे. हमारी यह सूझ-बूझ कितनी ग़लत थी, यह बात हिन्द के बँटवारे के बाद ही मालूम हो गई. यह कुछ कम बड़ाई की बात नहीं है कि उर्दू के लेखक और शायर हिन्द के बँटवारे के हमेशा से खिलाफ थे. वह गुलामी और फूट डालने वाली राजनीति के खिलाफ थे, वह भला इस मौके पर खामोश कैसे बैठ सकते थे. बँटवारे के बाद जो फसाद हुए, उस मौके पर इन लाइनों का लेखक बम्बई में ही था. वहाँ उर्दू के लेखकों और शायरों का एक अच्छा खासा जत्था मिलजुल कर काम करता है. उनकी सभायें और थियेटर दोनों ही मौजूद हैं. दंगे की आग पंजाब में तेजी पर थी. ठीक उसी मौके पर उन्होंने बम्बई शहर में एक जलूस निकाला. यह जलूस फसाद और नफरत के खिलाफ था. जलूस शहर के तमाम लेखकों, शायरों, थियेटर और सिनेमा में काम करने वालों का था. लेकिन उसके साथ वहाँ के तमाम पढ़े-लिखे लोग भी शामिल थे. जैसे-जैसे यह जलूस बढ़ता गया, जनता आँधी की तरह इसके साथ होती गई. हिन्दू मुसलमानों के मुहल्लों में गये और मुसलमान हिन्दुओं के मुहल्लों में गये. दोनों ने एक दूसरे को गले लगाया. रास्ते भर शरबत और पानी पिलाया और स्त्रियों ने कोठे पर से जलूस वालों पर फूल बरसाये. प्रेम और मिलाप का यह एक ऐसा नजारा था, जिसकी मिसाल हिन्दुस्तान की तारीख में नहीं मिल सकती.

پھر بھی یہ دنگے ہوتے ہی رہے۔ نہ کیول دنگے ہی ہوتے رہے بلکہ ملک کا ایک اچھا خاصہ طبقہ کچھ اس طرح سوچنے لگا کہ جب تک ہندستان کو بانٹا نہیں جاتا ہے، یہ دنگے بند نہیں ہوں گے۔ ہماری یہ سوجھ بوجھ کتنی غلط تھی، یہ بات ہند کے بٹوارے کے بعد ہی معلوم ہو گئی۔ یہ کچھ کم بڑائی کی بات نہیں ہے کہ اردو کے لیکھک اور شاعر ہند کے بٹوارے کے ہمیشہ سے خلاف تھے۔ وہ غلامی اور پھوٹ ڈالنے والی راج نیتی کے خلاف تھے، وہ بھلا اس موقعے پر خاموش کیسے بیٹھ سکتے تھے۔ بٹوارے کے بعد جو فساد ہوئے، اس موقعے پر ان لائنوں کا لیکھک بمبئی میں ہی تھا۔ وہاں اردو کے لیکھکوں اور شاعروں کا ایک اچھا خاصہ جتھا مل جل کر کام کرتا ہے۔ ان کی سبھائیں اور تھیٹر دونوں ہی موجود ہیں۔ دنگے کی آگ پنجاب میں تیزی پر تھی۔ ٹھیک اسی موقعے پر انھوں نے بمبئی شہر میں ایک جلوس نکالا۔ یہ جلوس فساد اور نفرت کے خلاف تھا۔ جلوس شہر کے تمام لیکھکوں، شاعروں، تھیٹر اور سینما میں کام کرنے والوں کا تھا۔ لیکن اس کے ساتھ وہاں کے تمام پڑھے لکھے لوگ بھی شامل تھے۔ جیسے جیسے یہ جلوس بڑھتا گیا، جنتا آندھی کی طرح اس کے ساتھ ہوتی گئی۔ ہندو مسلمانوں کے محلوں میں گئے اور مسلمان ہندوؤں کے محلوں میں گئے۔ دونوں نے ایک دوسرے کو گلے لگایا۔ راستے بھر شربت اور پانی پلایا اور استریوں نے کوٹھے پر سے جلوس والوں پر پھول پھینکے۔ پریم اور میلاپ کا یہ ایک ایسا نظارہ تھا، جس کی مثال ہندستان کی تاریخ میں نہیں مل سکتی۔

लोगों का कहना है कि बम्बई में इतना बड़ा शान्ति जलूस दो ही मौक़ों पर निकला है. एक तो १५ अगस्त १९४७ के मौक़े पर और दूसरा दंगे के मौक़े पर. वह जलूस न था बल्कि हिन्दुस्तान की तारीख़ की आवाज़ थी, यह आवाज़ सात सौ साल के इतिहास की आवाज़ थी, यह आवाज़ हिन्दुस्तान के ऋषियों मुनियों की आवाज़ थी, यह जनता के सीने की वह धड़कन थी, जिसको कोई भी बन्द नहीं कर सकता. उर्दू के लेखकों और शायरों ने अपने सीने में प्रेम और शांति के दीपक को इसी जनता के चराग़ों से जलाया था. उनकी समझ में नहीं आ रहा था कि वह इस मौक़े पर क्या करें. वह नफ़रत की आग को बुझाने के लिये हर तरह तैयार थे, एक पूरी फ़ौज के साथ लड़ना चाहते थे. वह क्योंकि सिर्फ़ क़लम के धनी थे इसलिये उन्होंने कहानियों, नाटकों और कविताओं की एक पलटन मैदान में उतार दी. वह हर हफ़्ते मुहल्ले मुहल्ले घूम कर नाटक खेलते. उस ज़माने में ख़्वाजा अहमद अब्बास ने पीपुल्ज़ थियेटर के लिये कई नाटक लिखे जिनमें "मैं कौन हूँ" और "गांधी जी और गुण्डा" बहुत मशहूर हुए. इस्मत चग़ताई ने "धानी बांके" के नाम से एक नाटक लिखा जिसमें हिन्दुस्तान के सोहाग को लुटते हुए पेश किया. यह तो उस फ़ौज का हरावल था, जो अभी मैदान में उतरने वाली थी. कृष्णचन्द्र ने छै: कहानियाँ लिखीं जिनमें "पेशावर एक्सप्रेस" "लाल बाग़" "अमृतसर" और "एक तवायफ़ का ख़त" इतनी मशहूर हुईं कि नफ़रत फैलाने वालों के दिलों में खलबली मच गई. उन्हें आईने में अपना मुँह देखने से डर लगने लगा. उस दल वालों ने बेहद कोशिश की कि यह

لوگوں کا کہنا ہے کہ بمبئی میں اتنا بڑا شانتی جلوس دو ہی موقعوں پر نکلا ہے۔ ایک تو ۱۵ اگست ۱۹۴۷ کے موقعے پر اور دوسرا دنگے کے موقعوں پر۔ یہ جلوس نہ تھا بلکہ ہندوستان کی تاریخ کی آواز تھی، یہ آواز سات سو سال کے اتہاس کی آواز تھی، یہ آواز ہندوستان کے رشیوں منیوں کی آواز تھی، یہ جنتا کے سینے کی وہ دھڑکن تھی، جس کو کوئی بھی بند نہیں کر سکتا۔ اردو کے لیکھکوں اور شاعروں نے اپنے سینے میں پریم اور شانتی کے دیپک کو اسی جنتا کے چراغوں سے جلایا تھا۔ ان کی سمجھ میں نہیں آ رہا تھا کہ وہ اس موقعے پر کیا کریں۔ وہ نفرت کی آگ کو بجھانے کے لیے ہر طرح تیار تھے، ایک پوری فوج کے ساتھ لڑنا چاہتے تھے۔ وہ کیونکہ صرف قلم کے دھنی تھے اس لیے انہوں نے کہانیوں، ناٹکوں اور کویتاؤں کی ایک پلٹن میدان میں اتار دی۔ وہ ہر ہفتے محلے محلے گھوم کر ناٹک کھیلتے۔ اس زمانے میں خواجہ احمد عباس نے پیپلز تھیئٹر کے لیے کئی ناٹک لکھے جن میں "میں کون ہوں" اور "گاندھی جی اور غنڈا" بہت مشہور ہوئے۔ عصمت چغتائی نے "دھانی بانکے" کے نام سے ایک ناٹک لکھا جس میں ہندوستان کے سہاگ کو لٹتے ہوئے پیش کیا۔ یہ تو اس فوج کا ہراول تھا، جو ابھی میدان میں اترنے والی تھی۔ کرشن چندر نے چھ کہانیاں لکھیں جن میں "پشاور ایکسپریس" "لال باغ" "امرتسر" اور "ایک طوائف کا خط" اتنی مشہور ہوئیں کہ نفرت پھیلانے والوں کے دلوں میں کھلبلی مچ گئی۔ انہیں آئینے میں اپنا منہ دیکھتے ڈر لگنے لگا۔ اس دل والوں نے بیحد کوشش کی کہ یہ

कहानियाँ न छपें. कुछ ने तो सी० आई० डी० से यह भी कहा कि कृष्णचन्द्र को गिरफ्तार कर लिया जाय. लेकिन उजाले और प्रेम की ताकत की जीत हुई. कृष्णचन्द्र की कहानियाँ हिन्दुस्तान के तमाम रिसालों में छपती रहीं और आखिर में एक किताब के रूप में निकल आईं. इस किताब का नाम है—"हम वहशी हैं." यह किताब एक ऐसा शीशा है जिसको देखकर हिन्दू और मुसलमान दोनों की गर्दनें शर्म से झुक जाती हैं. वह नफ़रत का शीशा, जो कफ़न ओढ़कर हमारे बीच में खड़ा था, आप ही आप चूर हो गया. इस आईने में हमारी माएँ, बहनें हमें कोसती हुई सामने दिखाई देती हैं. इस आईने में क्या कुछ नहीं है. मन्दिरों के कलस और मसजिदों के मीनार ज़मीन पर झुके पड़े हैं. पुजारियों का शंख और मुअज़्ज़िन की अज़ान खोखली मालूम होती है. गंगा जमुना की लहरें फ़रियाद करती हैं और ताज महल काले कपड़ों में मातम करता हुआ नज़र आता है. इन कहानियों से न केवल हिन्दुस्तान के वह लोग घबराये जो यहाँ फ़िरक़ा परस्ती और नफ़रत के बीज बोने की कोशिश कर रहे थे बल्कि पाकिस्तान के फ़िरक़ा परस्त भी बौखला गये. उनकी सेना में हलचल मच गई कि अब अंधकार को काटने वाली क़ैंची आ पहुँची है, नफ़रत की आग को बुझाने वाला दल आ पहुँचा है.

जनता ने कृष्णचन्द्र को हाथों हाथ लिया. उसकी कहानियों के तरजुमे हिन्दी, गुजराती, मराठी, मलियालम में छपे और कई एडीशन बिक गये. फिर क्या था. उर्दू के शायरों ने भी चारों तरफ़ से ललकारा. लुटी हुई औरतों को उनकी इज़्ज़त दी, बूढ़े बाप के

کہانیاں نہ چھپیں۔ کچھ نے تو سی۔ آئی۔ ڈی سے یہ بھی کہا کہ کرشن چندر کو گرفتار کر لیا جائے۔ لیکن اجالے اور پریم کی طاقت کی جیت ہوئی۔ کرشن چندر کی کہانیاں ہندوستان کے تمام رسالوں میں چھپتی رہیں اور آخر میں ایک کتاب کے روپ میں نکل آئیں۔ اس کتاب کا نام ہے—"ہم وحشی ہیں"۔ یہ کتاب ایک ایسا شیشہ ہے جسکو دیکھ کر ہندو اور مسلمان دونوں کی گردنیں شرم سے جھک جاتی ہیں۔ وہ نفرت کا شیشہ جو کفن اوڑھ کر ہمارے بیچ میں کھڑا تھا، آپ ہی آپ چکنا چور ہو گیا۔ اس آئینے میں ہماری مائیں، بہنیں ہمیں کوستی ہوئی سامنے دکھائی دیتی ہیں۔ اس آئینے میں کیا کچھ نہیں ہے۔ مندروں کے کلس اور مسجدوں کے مینارے زمین پر جھکے پڑے ہیں۔ پجاریوں کا شنکھ اور موذن کی اذان کھوکھلی معلوم ہوتی ہے۔ گنگا جمنا کی لہریں فریاد کرتی ہیں اور تاج محل کالے کپڑوں میں ماتم کرتا ہوا نظر آتا ہے۔ ان کہانیوں سے نہ کیول ہندوستان کے وہ لوگ گھبرائے جو یہاں فرقہ پرستی اور نفرت کے بیج بونے کی کوشش کر رہے تھے بلکہ پاکستان کے فرقہ پرست بھی بوکھلا گئے۔ اُن کی سینا میں ہل چل مچ گئی کہ اب اندھکار کو کاٹنے والی قینچی آ پہنچی ہے، نفرت کی آگ کو بجھانے والا دل آ پہنچا ہے۔

جنتا نے کرشن چندر کو ہاتھوں ہاتھ لیا۔ اس کی کہانیوں کے ترجمے ہندی، گجراتی، مراٹھی، ملیالم میں چھپے اور کئی ایڈیشن بک گئے۔ پھر کیا تھا۔ اردو کے شاعروں نے بھی چاروں طرف سے للکارا۔ لٹی ہوئی عورتوں کو اُن کی عزت دی، بوڑھے باپ

दिल में उजाले का विश्वास और सचाई की ताक़त दी. नौजवानों के दिलों में इन्सानियत का दीपक जलाया, दंगों के घिनावने कारण पर उँगलियाँ रक्खीं; विदेशी अफ़सरों, सेठों, साहूकारों और राजाओं व नवाबों की साज़िश का पर्दा चाक किया. हिन्दुस्तान की पुरानी तहज़ीब और संस्कृति की दुहाई दी. मज़दूरों और किसानों की इन्क़लाबी सूझ-बूझ को जगाया. इस आवाज़ में सबसे ऊँची आवाज़ जोश मलीहाबादी, साहिर लुधियानवी, अली सरदार जाफ़री, कैफ़ी आज़मी, वामिक़ जौनपुरी और क़तील शफ़ाई की थी. उनकी नज़्मों में इतना जोश, सच्चाई और दर्द है कि आप पढ़कर ही सोच सकते हैं कि उनके सीने की यह आग कितनी तेज़ थी. और यह तो आप जानते ही हैं कि कला में रूप और चमक सीने की आग से ही पैदा होती है. नज़्म और नस्र की यह दोनों ताक़तें जब एक होकर आगे बढ़ीं तब अंधकार की ताक़त पीछे हटने लगी, वह घबरा गई, बौखला गई और जब उससे कुछ करते न बन पड़ा तब उसने इन लेखकों पर मुक़दमा चलवाने की सोची. ख़्वाजा अहमद अब्बास पर इसलिये मुक़दमा चलवाया गया कि वह "सरदार जी" ऐसी सुन्दर कहानी लिखकर सिक्खों और मुसलमानों के दिल से तमाम बुराइयों को धोना चाहते थे. उस कहानी में अहमद अब्बास ने दिखलाया था कि किस तरह मुसलमानों को बचपन से ही सिक्खों से नफ़रत करना सिखाया जाता था. उन्होंने 'सरदार

دل میں اُجالے کا وشواس اور سچائی کی طاقت دی۔ نوجوانوں کے دل میں انسانیت کا دیپک جلایا، دنگے کے گھناؤنے کارن پر انگلیاں رکھیں۔ ودیشی افسروں، سیٹھوں، ساہوکاروں اور راجاؤں و نوابوں کی سازش کا پردہ چاک کیا۔ ہندستان کی پرانی تہذیب اور سنسکرت کی دہائی دی۔ مزدوروں اور کسانوں کی انقلابی سوجھ بوجھ کو جگایا۔ اس آواز میں سب سے اونچی آواز جوش ملیح آبادی، ساحر لدھیانوی، علی سردار جعفری، کیفی اعظمی، وامق جونپوری، اور قتیل شفائی کی تھی۔ ان کی نظموں میں اتنا جوش، سچائی اور درد ہے کہ آپ پڑھ کر ہی سوچ سکتے ہیں کہ اُن کے سینے کی یہ آگ کتنی تیز تھی۔ اور یہ تو آپ جانتے ہی ہیں کہ کلا میں روپ اور چمک سینے کی آگ سے ہی پیدا ہوتی ہے۔ نظم اور نثر کی یہ دونوں طاقتیں جب ایک ہوکر آگے بڑھیں تب اندھکار کی طاقت پیچھے ہٹنے لگی، وہ گھبرا گئی، بوکھلا گئی اور جب اُس سے کچھ کرتے نہ بن پڑا تب اُس نے ان لیکھکوں پر مقدمہ چلوانے کی سوچی۔ خواجہ احمد عباس پر اس لئے مقدمہ چلوایا گیا کہ وہ "سردار جی" ایسی سندر کہانی لکھ کر سکھوں اور مسلمانوں کے دل سے تمام برائیوں کو دھونا چاہتے تھے۔ اس کہانی میں احمد عباس نے دکھلایا تھا کہ کس طرح مسلمانوں کو بچپن سے ہی سکھوں سے نفرت کرنا سکھایا جاتا تھا۔ انہوں نے "سردار

था, जिसने उस मुसलमान नौजवान की जान बचाने के लिये खुद अपनी जान दे दी. लेकिन सरदार जी को अपने सामने मरते देखकर वह नौजवान समझता है कि यह उसकी अपनी मौत है, उसकी पिछली नफ़रत भरी ज़िन्दगी की मौत है, उसकी आँखों पर से अंधकार का परदा उठ जाता है और वह समझता है कि सिक्खों में भी फ़रिश्ते होते हैं और आज तक उसने सिक्खों को बुरा समझ कर महान भूल की थी. इस कहानी के छपते ही हिन्दुस्तान और पाकिस्तान के फ़िरक़ा परस्तों में एक हलचल मच गई. पाकिस्तान के फ़िरक़ा परस्तों ने अब्बास को सिक्खों का खुशामदी कहा और हिन्दुस्तान के फ़िरक़ा परस्तों ने अब्बास को पाकिस्तानी कहा. बात यह थी कि दोनों को अपनी तस्वीर देखने से शर्म आती थी इसलिये वह अपना बिगड़ा हुआ मुँह देखने की जगह आईने को ही तोड़ देना चाहते थे. लेकिन अंधकार की ताक़त उस आईने को तोड़ न सकी. समझदार सिक्खों ने भी उस कहानी को सराहा और हिन्दू सिक्ख लेखकों ने एक होकर अब्बास की उस कहानी की तारीफ़ की. आखिर अब्बास की जीत हुई. यह जीत अब्बास का ही न थी बल्कि ज़िन्दगी के उस धारे की थी जो नफ़रत और अंधेरे को चीरता हुआ आगे बढ़ रहा था. उर्दू के सब रिसाले दंगे के खिलाफ़ आवाज़ उठा रहे थे. उर्दू का कोई भी बड़ा शायर और लेखक ऐसा न था जिसने दंगे के खिलाफ़ कुछ न लिखा हो. अब क्योंकि ज़रा वक़्त बीत चुका है इसलिये हम उन कहानियों और नावेलों पर एक कड़ी निगाह डालना चाहते हैं और उन्हें कला की निगाह से भी परखना चाहते हैं. कृष्णचन्द्र के साथ उर्दू के और

رہا، جس نے اس مسلمان نوجوان کی جان بچانے کے لئے خود اپنی جان دے دی۔ لیکن سردار جی کو اپنے سامنے مرتے دیکھ کر وہ نوجوان سمجھتا ہے کہ یہ اس کی اپنی موت ہے، اس کی پچھلی نفرت بھری زندگی کی موت ہے، اس کی آنکھوں پر سے اندھکار کا پردہ اٹھ جاتا ہے اور وہ سمجھتا ہے کہ سکھوں میں بھی فرشتے ہوتے ہیں اور آج تک اس نے سکھوں کو برا سمجھ کر مہان بھول کی تھی۔ اس کہانی کے چھپتے ہی ہندستان اور پاکستان کے فرقہ پرستوں میں ایک ہلچل مچ گئی۔ پاکستان کے فرقہ پرستوں نے عباس کو سکھوں کا خوشامدی کہا اور ہندستان کے فرقہ پرستوں نے عباس کو پاکستانی کہا۔ بات یہ تھی کہ دونوں کو اپنی تصویر دیکھنے سے شرم آتی تھی اسلئے وہ اپنا بگڑا ہوا منہ دیکھنے کی جگہ آئینے کو ہی توڑ دینا چاہتے تھے۔ لیکن اندھکار کی طاقت اس آئینے کو توڑ نہ سکی۔ سمجھدار سکھوں نے بھی اس کہانی کو سراہا اور ہندو سکھ لیکھکوں نے ایک ہو کر عباس کی اس کہانی کی تعریف کی۔ آخر عباس کی جیت ہوئی۔ یہ جیت عباس کی ہی نہ تھی بلکہ زندگی کے اس دھارے کی تھی جو نفرت اور اندھیرے کو چیرتا ہوا آگے بڑھ رہا تھا۔ اردو کے سب رسالے دنگے کے خلاف آواز اٹھا رہے تھے۔ اردو کا کوئی بھی بڑا شاعر اور لیکھک ایسا نہ تھا جس نے دنگے کے خلاف کچھ نہ لکھا ہو۔ اب کیونکہ ذرا وقت بیت چکا ہے اسلئے ہم ان کہانیوں اور ناولوں پر ایک کڑی نگاہ ڈالنا چاہتے ہیں اور انھیں کلا کی نگاہ سے بھی پرکھنا چاہتے ہیں۔ کرشن چندر کے ساتھ اردو کے اور

लेखकों ने भी कहानियाँ और नाविल लिखे हैं. आदिल रशीद की कहानियों की एक किताब 'दरिन्दे' के नाम से छप चुकी है. उसकी कुछ कहानियाँ—'इस्लाम ज़िन्दाबाद', 'गिद्धों की कानफ़रेन्स' और 'एक ख़त' तो उनकी सच्चाई और ख़लूस का पता देती हैं लेकिन उनमें कला का वह हुस्न और रस नहीं है जो कृष्णचन्द्र की कहानियों में है. इसी तरह रामानन्द सागर का नाविल 'और इन्सान मर गया' दंगों के ख़िलाफ़ उनके ग़ुस्से और नफ़रत को तो ज़ाहिर करता है लेकिन नफ़रत और प्रेम की लड़ाई का पूरा चित्र उतारने में सफल नहीं है. अंधकार और निराशा की ताक़तें, उस नाविल में इस बुरी तरह छाई हुई हैं कि इन्सानियत का दीपक बिलकुल बुझ सा जाता है. एक वह लेखक जो उजाले और अन्धेरे के संघर्ष की पूरी तस्वीर को उतारना चाहता है और जो अंधकार का ख़ुद शिकार बनना नहीं चाहता, वह कभी भी उस ताक़त को भुला नहीं सकता जो इस अंधकार के ख़िलाफ़ लड़ रही हो. रामानन्द सागर अपने नाविल में मानवता के उस दीपक को नहीं दिखा सका जो इस घनघोर अंधेरे में जलता रहा—यह दीपक लाहौर और अमृतसर के घरों में भी जल रहा था, यह दीपक हर इन्सान के दिल के एक कोने में जलता रहा है, यह कृपान और छुरे, बन्दूक़ और तलवार चलाने वाले गुण्डों के हाथ में कँपकँपी पैदा करता रहा और आज जबकि ख़ून का नशा उतर चुका है, वह दीपक उनके सीने में साँप की तरह डस रहा है. सागर के नाविल में यह दीपक नहीं है. हिन्दुस्तान के अलावा पाकिस्तान के लेखकों ने भी दंगों पर कहानियाँ

لیکھکوں نے بھی کہانیاں اور ناول لکھے ہیں۔ عادل رشید کی کہانیوں کی ایک کتاب 'درندے' کے نام سے چھپ چکی ہے۔ اس کی کچھ کہانیاں 'اسلام زندہ باد'، 'گدھوں کی کانفرنس' اور 'ایک خط' تو اُن کی سچائی اور خلوص کا پتہ دیتی ہیں لیکن اُن میں کلا کا وہ حسن اور رس نہیں ہے جو کرشن چندر کی کہانیوں میں ہے۔ اسی طرح راما نند ساگر کا ناول 'اور انسان مر گیا' دنگوں کے خلاف اُن کے غصے اور نفرت کو تو ظاہر کرتا ہے لیکن نفرت اور پریم کی لڑائی کا پورا چتر اتارنے میں سپھل نہیں ہے۔ اندھکار اور نراشا کی طاقتیں اس ناول میں اس بری طرح چھائی ہوئی ہیں کہ انسانیت کا دیپک بالکل بجھ سا جاتا ہے۔ ایک وہ لیکھک جو اجالے اور اندھیرے کے سنگھرش کی پوری تصویر کو اتارنا چاہتا ہے اور جو اندھکار کا خود شکار بننا نہیں چاہتا، وہ کبھی بھی اُس طاقت کو بھلا نہیں سکتا جو اس اندھکار کے خلاف لڑ رہی ہو۔ راما نند ساگر اپنے ناول میں مانوتا کے اس دیپک کو نہیں دکھا سکا جو اس گھنگھور اندھیرے میں جلتا رہا — یہ دیپک لاہور اور امرتسر کے گھروں میں بھی جل رہا تھا، یہ دیپک ہر انسان کے دل کے ایک کونے میں جلتا رہا ہے، یہ کرپان اور چھرے، بندوق اور تلوار چلانے والے گنڈوں کے ہاتھ میں کپکپی پیدا کرتا رہا اور آج جبکہ خون کا نشہ اتر چکا ہے، یہ دیپک اُن کے سینے میں سانپ کی طرح ڈس رہا ہے۔ ساگر کے ناول میں یہ دیپک نہیں ہے۔ ہندستان کے علاوہ پاکستان کے لیکھکوں نے بھی دنگوں پر کہانیاں

और नाविल लिखे हैं. इनमें से दो तीन लिखने वालों को ले रहा हूँ. कुदरतुल्ला शहाब ने "या खुदा" के नाम से एक नाविलेट लिखा है. एम० असलम, जो प्रेम कहानियों के बड़े पुजारी थे, उन्होंने भी 'रक्से इब्लीस' (शैतान का नाच) के नाम से एक नाविल लिखा है. इन दोनों नाविलों में हिन्दुओं और सिक्खों के अन्याय और अत्याचारों को खास तौर से दिखाया गया है. यह नाविल एक तरफा है. ऐसी रचनाओं से हमारे मतभेद घटते नहीं बल्कि बढ़ते हैं. लेकिन इन नाविलों को पाकिस्तान में भी अच्छी नज़र से नहीं देखा गया. इसी तरह मुम्ताज़ शीरीं साहिबा ने भी एक कहानी "अपना बच्चा" लिखी है. उसमें यह बात दिखाई गई है कि पाकिस्तान के जन्म लेने के लिये खून खराबा इसी तरह ज़रूरी था जिस तरह बच्चा पैदा होते वक्त दुख दर्द का होना ज़रूरी होता है. ऐसा अदब झूठी और संगदिल क़ौमियत का अदब है. यह नफरत का अदब है. इस तरह की सभी कहानियों, कविताओं और लेखों पर चारों तरफ से फटकार बरसाई जा रही है. कोई समझदार उर्दू लेखक ऐसी चीज़ों की तारीफ नहीं करता. अभी हाल में ही सआदत हसन मन्टो ने "सियाह हाशिये" के नाम से चुटकलों का एक मजमूआ (संग्रह) छपवाया है. इन चुटकलों में यह दिखाने की कोशिश की गई है कि यह दंगे इन्सान के कमीनापन का नतीजा थे, इस दंगे में किसी का हाथ न था, यह लूट खसोट की आदत और जंगलीपन का नतीजा था और इसमें सारी जनता शामिल थी. मन्टो की इस किताब का भी हर तरफ से विरोध हो रहा है. हम इस तरह के अदब को भी गलत समझते हैं

اور ناول لکھے ہیں۔ ان میں سے دو تین لکھنے والوں کو لے رہا ہوں، قدرت اللہ شہاب نے "یا خدا" کے نام سے ایک ناولٹ لکھا ہے۔ ایم اسلم، جو پریم کہانیوں کے بڑے پجاری تھے، انھوں نے بھی 'رقص ابلیس' (شیطان کا ناچ) کے نام سے ایک ناول لکھا ہے۔ ان دونوں ناولوں میں ہندوؤں اور سکھوں کے انیائے اور اتیاچاروں کو خاص طور سے دکھایا گیا ہے۔ یہ ناول ایک طرفہ ہے۔ ایسی رچناؤں سے ہمارے مت بھید گھٹتے نہیں بلکہ بڑھتے ہیں۔ لیکن ان ناولوں کو پاکستان میں بھی اچھی نظر سے نہیں دیکھا گیا۔ اسی طرح ممتاز شیریں صاحبہ نے بھی ایک کہانی "اپنا بچہ" لکھا ہے۔ اس میں یہ بات دکھائی گئی ہے کہ پاکستان کے جنم لینے کے لئے خون خرابہ اسی طرح ضروری تھا جس طرح بچہ پیدا ہوتے وقت دکھ درد کا ہونا ضروری ہوتا ہے۔ ایسا ادب جھوٹی اور سنگدل قومیت کا ادب ہے۔ یہ نفرت کا ادب ہے۔ اس طرح کی سبھی کہانیوں، کویتاؤں اور لیکھوں پر چاروں طرف سے پھٹکار برسائی جا رہی ہے۔ کوئی سمجھ دار اردو لیکھک ایسی چیزوں کی تعریف نہیں کرتا۔ ابھی حال میں ہی سعادت حسن منٹو نے "سیاہ حاشیے" کے نام سے چٹکلوں کا ایک مجموعہ (سنگرہ) چھپوایا ہے۔ ان چٹکلوں میں یہ دکھانے کی کوشش کی گئی ہے کہ یہ دنگے انسان کے کمینہ پن کا نتیجہ تھے، اس دنگے میں کسی کا ہاتھ نہ تھا، یہ لوٹ کھسوٹ کی عادت اور جنگلی پن کا نتیجہ تھا اور اس میں ساری جنتا شامل تھی۔ منٹو کی اس کتاب کا بھی ہر طرف سے ورودھ ہو رہا ہے۔ ہم اس طرح کے ادب کو بھی غلط سمجھتے ہیں

लेखकों ने भी कहानियाँ और नाविल लिखे हैं. आदिल रशीद की कहानियों की एक किताब 'दरिन्दे' के नाम से छप चुकी है. उसकी कुछ कहानियाँ—'इसलाम ज़िन्दाबाद', 'गिद्धों की कानफ़रेन्स' और 'एक ख़त' तो उनकी सच्चाई और ख़लूस का पता देती है लेकिन उनमें कला का वह हुस्न और रस नहीं है जो कृष्ण-चन्द्र की कहानियों में है. इसी तरह रामानन्द सागर का नाविल 'और इन्सान मर गया' दंगों के ख़िलाफ़ उनके ग़ुस्से और नफ़रत को तो ज़ाहिर करता है लेकिन नफ़रत और प्रेम की लड़ाई का पूरा चित्र उतारने में सफल नहीं है. अंधकार और निराशा की ताक़तें, उस नाविल में इस बुरी तरह छाई हुई हैं कि इन्सानियत का दीपक बिलकुल बुझ सा जाता है. एक वह लेखक जो उजाले और अन्धेरे के संघर्ष की पूरी तस्वीर को उतारना चाहता है और जो अंधकार का ख़ुद शिकार बनना नहीं चाहता, वह कभी भी उस ताक़त को भुला नहीं सकता जो इस अंधकार के ख़िलाफ़ लड़ रही हो. रामानन्द सागर अपने नाविल में मानवता के उस दीपक को नहीं दिखा सका जो इस घनघोर अंधेरे में जलता रहा—यह दीपक लाहौर और अमृतसर के घरों में भी जल रहा था, यह दीपक हर इन्सान के दिल के एक कोने में जलता रहा है, यह कृपान और छुरे, बन्दूक़ और तलवार चलाने वाले गुण्डों के हाथ में कँपकँपी पैदा करता रहा और आज जबकि ख़ून का नशा उतर चुका है, वह दीपक उनके सीने में साँप की तरह डस रहा है. सागर के नाविल में यह दीपक नहीं है. हिन्दुस्तान के अलावा पाकिस्तान के लेखकों ने भी दंगों पर कहानियाँ

لیکھکوں نے بھی کہانیاں اور ناول لکھے ہیں۔ عادل رشید کی کہانیوں کی ایک کتاب 'درندے' کے نام سے چھپ چکی ہے۔ اس کی کچھ کہانیاں 'اسلام زندہ باد'، 'گدھوں کی کانفرنس' اور 'ایک خط' تو ان کی سچائی اور خلوص کا پتہ دیتی ہیں لیکن ان میں کلا کا وہ حسن اور رس نہیں ہے جو کرشن چندر کی کہانیوں میں ہے۔ اسی طرح راما نند ساگر کا ناول 'اور انسان مر گیا' دنگوں کے خلاف ان کے غصے اور نفرت کو تو ظاہر کرتا ہے لیکن نفرت اور پریم کی لڑائی کا پورا چتر اتارنے میں سپھل نہیں ہے۔ اندھکار اور نراشا کی طاقتیں اس ناول میں اس بری طرح چھائی ہوئی ہیں کہ انسانیت کا دیپک بالکل بجھ سا جاتا ہے۔ ایک وہ لیکھک جو اجالے اور اندھیرے کے سنگھرش کی پوری تصویر کو اتارنا چاہتا ہے اور جو اندھکار کا خود شکار بننا نہیں چاہتا، وہ کبھی بھی اس طاقت کو بھلا نہیں سکتا جو اس اندھکار کے خلاف لڑ رہی ہو۔ راما نند ساگر اپنے ناول میں مانوتا کے اس دیپک کو نہیں دکھا سکا جو اس گھنگھور اندھیرے میں جلتا رہا — یہ دیپک لاہور اور امرتسر کے گھروں میں بھی جل رہا تھا، یہ دیپک ہر انسان کے دل کے ایک کونے میں جلتا رہا ہے، یہ کرپان اور چھرے، بندوق اور تلوار چلانے والے گنڈوں کے ہاتھ میں کپکپی پیدا کرتا رہا اور آج جبکہ خون کا نشہ اتر چکا ہے، یہ دیپک ان کے سینے میں سانپ کی طرح ڈس رہا ہے۔ ساگر کے ناول میں یہ دیپک نہیں ہے۔ ہندوستان کے علاوہ پاکستان کے لیکھکوں نے بھی دنگوں پر کہانیاں

और नाविल लिखे हैं. इनमें से दो तीन लिखने वालों को ले रहा हूँ. क़ुदरतुल्ला शहाब ने "या ख़ुदा" के नाम से एक नाविलेट लिखा है. एम० असलम, जो प्रेम कहानियों के बड़े पुजारी थे, उन्होंने भी 'रक़्से इब्लीस' (शैतान का नाच) के नाम से एक नाविल लिखा है. इन दोनों नाविलों में हिन्दुओं और सिक्खों के अन्याय और अत्याचारों को ख़ास तौर से दिखाया गया है. यह नाविल एक तरफ़ा है. ऐसी रचनाओं से हमारे मतभेद घटते नहीं बल्कि बढ़ते हैं. लेकिन इन नाविलों को पाकिस्तान में भी अच्छी नज़र से नहीं देखा गया. इसी तरह मुम्ताज़ शीरीं साहिबा ने भी एक कहानी "अपना बच्चा" लिखी है. उसमें यह बात दिखाई गई है कि पाकिस्तान के जन्म लेने के लिये ख़ून ख़राबा इसी तरह ज़रूरी था जिस तरह बच्चा पैदा होते वक़्त दुख दर्द का होना ज़रूरी होता है. ऐसा अदब झूटी और तंगदिल क़ौमियत का अदब है. यह नफ़रत का अदब है. इस तरह की सभी कहानियों, कविताओं और लेखों पर चारों तरफ़ से फटकार बरसाई जा रही है. कोई समझदार उर्दू लेखक ऐसी चीज़ों की तारीफ़ नहीं करता. अभी हाल में ही सआदत हसन मन्टो ने "सियाह हाशिये" के नाम से चुटकलों का एक मजमूआ (संग्रह) छपवाया है. इन चुटकलों में यह दिखाने की कोशिश की गई है कि यह दंगे इन्सान के कमीनापन का नतीजा थे, इस दंगे में किसी का हाथ न था, यह खसोट की आदत और जंगलीपन का नतीजा था और इसमें सारी जनता शामिल थी. मन्टो की इस किताब का भी हर तरफ़ से विरोध हो रहा है. हम इस तरह के अदब को भी ग़लत समझते हैं

اور ناول لکھے ہیں۔ ان میں سے دو تین لکھنے والوں کو لے رہا ہوں۔ قدرت اللہ شہاب نے "یا خدا" کے نام سے ایک ناولٹ لکھا ہے۔ ایم اسلم، جو پریم کہانیوں کے بڑے پجاری تھے، انھوں نے بھی 'رقص ابلیس' (شیطان کا ناچ) کے نام سے ایک ناول لکھا ہے۔ ان دونوں ناولوں میں ہندوؤں اور سکھوں کے انیائے اور اتیاچاروں کو خاص طور سے دکھایا گیا ہے۔ یہ ناول ایک طرفہ ہے۔ ایسی رچناؤں سے ہمارے مت بھید گھٹتے نہیں بلکہ بڑھتے ہیں۔ لیکن ان ناولوں کو پاکستان میں بھی اچھی نظر سے نہیں دیکھا گیا۔ اسی طرح ممتاز شیریں صاحبہ نے بھی ایک کہانی "اپنا بچہ" لکھا ہے۔ اس میں یہ بات دکھائی گئی ہے کہ پاکستان کے جنم لینے کے لیے خون خرابہ اسی طرح ضروری تھا جس طرح بچہ پیدا ہوتے وقت دکھ درد کا ہونا ضروری ہوتا ہے۔ ایسا ادب جھوٹی اور تنگدل قومیت کا ادب ہے۔ یہ نفرت کا ادب ہے۔ اس طرح کی سبھی کہانیوں، کویتاؤں اور لیکھوں پر چاروں طرف سے پھٹکار برسائی جا رہی ہے۔ کوئی سمجھدار اردو لیکھک ایسی چیزوں کی تعریف نہیں کرتا۔ ابھی حال میں ہی سعادت حسن منٹو نے "سیاہ حاشیے" کے نام سے چٹکلوں کا ایک مجموعہ (سنگرہ) چھپوایا ہے۔ ان چٹکلوں میں یہ دکھانے کی کوشش کی گئی ہے کہ یہ دنگے انسان کے کمینہ پن کا نتیجہ تھے، اس دنگے میں کسی کا ہاتھ نہ تھا، یہ لوٹ کھسوٹ کی عادت اور جنگلی پن کا نتیجہ تھا اور اس میں ساری جنتا شامل تھی۔ منٹو کی اس کتاب کا بھی ہر طرف سے ورودھ ہو رہا ہے۔ ہم اس طرح کے ادب کو بھی غلط سمجھتے ہیں

क्योंकि इन दंगों के पीछे वह हाथ था जिसको हम पकड़ न सके, यह वह हाथ था जिसने शान्ति के देवता महात्मा गांधी की छाती को गोलियों का निशान बना दिया, यह हाथ वही था जो बंगाल के अकाल में इन्सानों को भूखा मारकर अपनी तिजोरियाँ भर रहा था, यह हाथ वही है जो महात्मा गांधी के हत्यारों के मुक़द्दमे में रुपये लगा रहा है. इस हाथ को न पकड़ना जनता के साथ अन्याय करना है, इतिहास को झुटलाना है और अंधकार की शक्तियों की मदद करना है.

महात्मा गांधी की हत्या पर भी उर्दू में बहुत कुछ लिखा गया. कोई ऐसा शायर नहीं था जिसने इस ज़बरदस्त घटना पर कविता न लिखी हो. कहानियों में अहमद अब्बास की कहानी 'एक बच्चे का ख़त महात्मा गांधी के नाम' और कविताओं में वामिक़ जौनपुरी की कविता 'मुक्ति' बहुत मशहूर हुई.

इससे पता चलता है कि उर्दू के लेखकों और शायरों का दिमाग़ कितना साफ़ है, और वह सही रास्ते पर चलने की कितनी ताक़त रखते हैं. यह आवाज़ कुछ चन्द अदीबों की ही आवाज़ न थी बल्कि यह आवाज़ उस सारी जनता की आवाज़ है जो उर्दू बोलती, लिखती और समझती है. इसका अन्दाज़ा उन कहानियों और कविताओं की माँग से किया जा सकता है जो दंगों पर लिखी गई हैं. कृष्णचन्द्र की कहानियाँ आज हिन्दुस्तान की तमाम भाषाओं में छप रही हैं.

کیونکہ ان دنگوں کے پیچھے وہ ہاتھ تھا جس کو ہم پکڑ نہ سکے، یہ وہ ہاتھ تھا جس نے شانتی کے دیوتا مہاتما گاندھی کی چھاتی کو گولیوں کا نشانہ بنا دیا، یہ ہاتھ وہی تھا جو بنگال کے اکال میں انسانوں کو بھوکا مار کر اپنی تجوریاں بھر رہا تھا، یہ ہاتھ وہی ہے جو مہاتما گاندھی کے ہتیاروں کے مقدمے میں روپے لگا رہا ہے۔ اس ہاتھ کو نہ پکڑنا جنتا کے ساتھ انیائے کرنا ہے، اتہاس کو جھٹلانا ہے اور اندھکار کی شکتیوں کی مدد کرنا ہے۔

مہاتما گاندھی کی ہتیا پر بھی اردو میں بہت کچھ لکھا گیا۔ کوئی ایسا شاعر نہیں تھا جس نے اس زبردست گھٹنا پر کویتا نہ لکھی ہو۔ کہانیوں میں احمد عباس کی کہانی 'ایک بچے کا خط مہاتما گاندھی کے نام' اور کویتاؤں میں وامق جونپوری کی کویتا 'مکتی' بہت مشہور ہوئی۔

اس سے پتا چلتا ہے کہ اردو کے لیکھکوں اور شاعروں کا دماغ کتنا صاف ہے، اور وہ صحیح راستے پر چلنے کی کتنی طاقت رکھتے ہیں۔ یہ آواز کچھ چند ادیبوں کی ہی آواز نہ تھی بلکہ یہ آواز اس ساری جنتا کی آواز ہے جو اردو بولتی، لکھتی اور سمجھتی ہے۔ اس کا اندازہ ان کہانیوں اور کویتاؤں کی مانگ سے کیا جا سکتا ہے جو دنگوں پر لکھی گئی ہیں۔ کرشن چندر کی کہانیاں آج ہندستان کی تمام بھاشاؤں میں چھپ رہی ہیں۔

दो चट्टानें

(भाई दिनेश खरे)

नन्हे लाल और रमज़ान दिल्ली के बाशिन्दे हैं और जब से पैदा हुए तब से उसी हिन्दुओं वाले मोहल्ले में रह रहे हैं. दोनों हम उम्र हैं, साथ-साथ खेले और पढ़े हैं. अब भी दोनों का वैसा ही साथ है और वह एक साथ मिलेट्री डिपो में काम करते हैं. वह कितनी पुश्तों से दिल्ली में रह रहे हैं इसका उन्हें ख़ुद ठीक-ठीक पता नहीं है. पर वह इतना ज़रूर जानते हैं कि उनके बाप भी वहीं पैदा हुए थे और उनके दादा भी वहीं रहे हैं. शायद वह भी उन्हीं मकानों में पैदा हुए थे जिनमें नन्हे और रमज़ान रहते हैं. वह मकान उन दोनों की पुश्तैनी जायदाद है और वह सिर्फ़ यही जानते हैं कि अपने-अपने बाप और दादा की तरह उन्हें भी वहीं अपनी ज़िन्दगी गुज़ार देनी है. वह दोनों मकान ईंट और मिट्टी के बने हुए हैं. बाहर से देखने में वह बहुत बदसूरत और बाबा आदम के ज़माने के मालूम पड़ते हैं. पर नन्हे और रमज़ान, दोनों को अपने घर से बहुत मुहब्बत है और वह उसे किसी आलीशान महल से कम नहीं समझते. दोनों घर एक दूसरे से बिलकुल सटे हुए हैं और सूरत-शक्ल में एक दूसरे से इतने मिलते-जुलते हैं कि कोई भी उन्हें एक ही मकान समझने की ग़लती कर सकता है. अन्दर जो दीवार उन दोनों घरों को अलग करती है वह कच्ची होने की वजह से

دو چٹانیں

(بھائی دنیش کھرے)

ننھے لال اور رمضان دلی کے باشندے ہیں اور جب سے پیدا ہوئے تب سے اسی ہندؤں والے محلے میں رہ رہے ہیں۔ دونوں ہم عمر ہیں، ساتھ ساتھ کھیلے اور پڑھے ہیں۔ اب بھی دونوں کا ویسا ہی ساتھ ہے اور وہ ایک ساتھ ملیٹری ڈپو میں کام کرتے ہیں۔ وہ کتنی پشتوں سے دلی میں رہ رہے ہیں اس کا انہیں خود ٹھیک ٹھیک پتہ نہیں ہے۔ پر وہ اتنا ضرور جانتے ہیں کہ ان کے باپ بھی وہیں پیدا ہوئے تھے اور ان کے دادا بھی وہاں رہے ہیں۔ شاید وہ بھی انہیں مکانوں میں پیدا ہوئے تھے جن میں ننھے اور رمضان رہتے ہیں۔ وہ مکان ان دونوں کی پشتینی جائداد ہے اور وہ صرف یہی جانتے ہیں کہ اپنے اپنے باپ اور دادا کی طرح انہیں بھی وہاں اپنی زندگی گزار دینی ہے۔ وہ دونوں مکان اینٹ اور مٹی کے بنے ہوئے ہیں۔ باہر سے دیکھنے میں وہ بہت بدصورت اور بابا آدم کے زمانے کے معلوم پڑتے ہیں۔ پر ننھے اور رمضان، دونوں کو اپنے گھر سے بہت محبت ہے اور وہ اسے کسی عالیشان محل سے کم نہیں سمجھتے۔ دونوں گھر ایک دوسرے سے بالکل سٹے ہوئے ہیں اور صورت شکل میں ایک دوسرے سے اتنے ملتے جلتے ہیں کہ کوئی بھی انہیں ایک ہی مکان سمجھنے کی غلطی کر سکتا ہے۔ اندر جو دیوار ان دونوں گھروں کو الگ کرتی ہے وہ کچی ہونے کی وجہ سے

जगह-जगह से गिर चुकी है. मकान के और हिस्सों की तो कभी न कभी मरम्मत हो भी जाती है लेकिन इस ढहती हुई दीवार की मरम्मत करने का ख़याल भी कभी किसी को न आया. उस दीवार में एक खिड़की भी थी जिससे अन्दर ही अन्दर दोनों घरों में आना जाना हो सकता था. वह खिड़की भी शायद उतनी ही पुरानी थी जितने पुराने वह मकान, और इस क़दर टूट-फूट चुकी थी कि उसे बन्द करने में भी दिक़्क़त होती थी, इसलिए उसे बन्द करने की कोई फ़िक्र भी न करता था. असल बात तो यह थी कि साथ रहते-रहते उनके दिल एक दूसरे से इतने घुल-मिल चुके थे, दोनों परिवार एक दूसरे के रोज़मर्रा के दुख-सुख में काम आते-आते इतने क़रीब आ चुके थे कि उन्हें दो परिवार कहना भी कठिन हो गया था और उस खिड़की को बन्द करने की किसी की हिम्मत न पड़ती थी.

नन्हे के माँ-बाप उसके छुटपन में ही मर चुके थे और उसकी बीवी भी क़रीब साल भर हुआ, छै महीने के दुधमुँहे बच्चे को छोड़कर चल बसी थी. उसके घर में और कोई न था इसलिए बच्चे का भार रमज़ान की अम्माँ ने ख़ुशी ख़ुशी अपने ऊपर ले लिया. रमज़ान के घर का भी उसी के घर जैसा हाल था, न बाप थे, न कोई भाई-बहन. अम्माँ के कहने पर भी ग़रीबी की वजह से उसने शादी नहीं की थी. बस अकेले माँ बेटे उस घर में रहते थे. नन्हे और रमज़ान सुबह आठ बजे काम पर चले जाते और शाम को वापस आते. अम्माँ दिन भर बच्चे को खिलाती रहती. बच्चा रात को भी उन्हीं के साथ सोता. वह उनको इस क़दर हिल-मिल गया था, मानो उन्हीं का बच्चा हो. नन्हे काम पर से

جگہ جگہ سے گر چکی ہے۔ مکان کے اور حصوں کی تو کبھی نہ کبھی مرمت ہو بھی جاتی ہے لیکن اس ڈھتی ہوئی دیوار کی مرمت کرنے کا خیال بھی کبھی کسی کو نہ آیا۔ اس دیوار میں ایک کھڑکی بھی تھی جس سے اندر ہی اندر دونوں گھروں میں آنا جانا ہو سکتا تھا۔ وہ کھڑکی بھی شاید اتنی ہی پرانی تھی جتنے پرانے وہ مکان، اور اس قدر ٹوٹ پھوٹ چکی تھی کہ اُسے بند کرنے میں بھی دقت ہوتی تھی، اس لئے اسے بند کرنے کی کوئی فکر بھی نہ کرتا تھا۔ اصل بات تو یہ تھی کہ ساتھ رہتے رہتے اُن کے دل ایک دوسرے سے اتنے گھل مل چکے تھے، دونوں پریوار ایک دوسرے کے روزمرّہ کے دکھ سکھ میں کام آتے آتے اتنے قریب آ چکے تھے کہ اُنھیں دو پریوار کہنا بھی کٹھن ہو گیا تھا اور اُس کھڑکی کو بند کرنے کی کسی کی ہمت نہ پڑتی تھی۔

ننھے کے ماں باپ اُسکے بچپن میں ہی مر چکے تھے اور اُسکی بیوی بھی قریب سال بھر ہوا، چھ مہینے کے دودھ منہے بچے کو چھوڑ کر چل بسی تھی۔ اُسکے گھر میں اور کوئی نہ تھا اسلئے بچے کا بار رمضان کی ماں نے خوشی خوشی اپنے اوپر لے لیا۔ رمضان کے گھر کا بھی اُسی کے گھر جیسا حال تھا، نہ باپ تھے، نہ کوئی بھائی بہن۔ ماں کے کہنے پر بھی غریبی کی وجہ سے اُس نے شادی نہیں کی تھی۔ بس اکیلے ماں بیٹے اس گھر میں رہتے تھے۔ ننھے اور رمضان صبح آٹھ بجے کام پر چلے جاتے اور شام کو واپس آتے۔ ماں دن بھر بچے کو کھلاتی رہتی۔ بچہ رات کو بھی اُنھیں کے ساتھ سوتا۔ وہ اُن کو اس قدر ہل مل گیا تھا، مانو اُنھیں کا بچہ ہو۔ ننھے کام پر سے

[illegible] जाने के बाद कुछ देर तक उसे बाहर घुमाता-फिरता और [illegible] के सुपुर्द कर बेफ़िक्र हो जाता.

[illegible] दिनों से फ़िज़ा बहुत ख़राब हो गई थी. 'इन्सान' कहे जाने वालों ने इन्सानियत के ख़िलाफ़ जेहाद शुरू कर दिया था. [illegible] इन्सानियत का गला घोंट रहे थे और जगह-जगह पर घरों और माल-असबाब की होली जलाकर उसमें उसे ख़ाक कर देने की कोशिश कर रहे थे. फिर भी नन्हे और रमज़ान साथ ही साथ काम पर जाते और साथ ही साथ वापस आते. बात यह न थी कि हालात की संजीदगी का उन्हें एहसास न हो. वह अच्छी तरह जानते थे कि पहले की तरह रहने के लिये उन्हें बड़ी से बड़ी क़ीमत चुकानी पड़ सकती है. वह उस क़ीमत को चुकाने के लिये तैयार थे, लेकिन अपना रास्ता बदलते, बाप-दादों का किया मेटने की बात भी नहीं सोच सकते थे. न तो नन्हे किसी के समझाने-बुझाने में आया और न रमज़ान किसी के डर दिखाने में. नन्हे रमज़ान से कहता—"तुम किसी बात से डरो मत. मेरे जीते जी तुम्हारा कोई बाल बाँका न कर सकेगा." रमज़ान जवाब देता—"मैं इन गुण्डों से डर कर भागने वालों में नहीं हूँ. नफ़रत फैलाने वाले अपनी लगाई आग में एक न एक दिन ख़ुद ख़ाक होंगे. हम तुम हमेशा से साथ रहे हैं और रहेंगे. कोई भी ताक़त हमें अलग नहीं कर सकती."

एक दिन जब कि वह काम पर से वापस नहीं आये थे, उनके मोहल्ले में 'हर हर महादेव' के नारे आकाश में गूँजने लगे. [illegible] वीरों' की टोली मोहल्ले में घूम-घूम कर [illegible] मुसलमान बच्चों और बेकस औरतों को छुरे के घाट

[illegible] جانے کے بعد کچھ دیر تک اُسے باہر گھماتا پھراتا اور پھر [illegible] کے سپرد کر کے بےفکر ہو جاتا۔

کچھ دنوں سے فضا بہت خراب ہو گئی تھی۔ 'انسان' کہے جانے والوں نے انسانیت کے خلاف جہاد شروع کر دیا تھا۔ گنڈے انسانیت کا گلا گھونٹ رہے تھے اور جگہ جگہ پر گھروں اور مال اسباب کی ہولی جلا کر اس میں اُسے خاک کر دینے کی کوشش کر رہے تھے۔ پھر بھی ننھے اور رمضان ساتھ ہی ساتھ کام پر جاتے اور ساتھ ہی ساتھ واپس آتے۔ بات یہ نہ تھی کہ حالات کی سنجیدگی کا انھیں احساس نہ ہو۔ وہ اچھی طرح جانتے تھے کہ پہلے کی طرح رہنے کے لئے انھیں بڑی سے بڑی قیمت چکانی پڑ سکتی ہے۔ وہ اس قیمت کو چکانے کے لئے تیار تھے، لیکن اپنا راستہ بدلتے، باپ دادوں کا کیا مٹانے کی بات بھی نہیں سوچ سکتے تھے۔ نہ تو ننھے کسی کے سمجھانے بجھانے میں آیا اور نہ رمضان کسی کے ڈر دکھانے میں۔ ننھے رمضان سے کہتا — "تم کسی بات سے ڈرو مت۔ میرے جیتے جی تمہارا کوئی بال بانکا نہ کر سکے گا۔" رمضان جواب دیتا — "میں ان گنڈوں سے ڈر کر بھاگنے والوں میں نہیں ہوں۔ نفرت پھیلانے والے اپنی لگائی آگ میں ایک نہ ایک دن خود خاک ہوں گے۔ ہم تم ہمیشہ سے ساتھ رہے ہیں اور رہیں گے۔ کوئی بھی طاقت ہمیں الگ نہیں کر سکتی۔"

ایک دن جبکہ وہ کام پر سے واپس نہیں آئے تھے، اُنکے محلے میں 'ہر ہر مہادیو' کے نعرے آکاش میں گونجنے لگے۔ [illegible] مذہبی ویروں' کی ٹولی محلے میں گھوم گھوم کر معصوم مسلمان بچوں اور بےکس عورتوں کو چھرے کے گھاٹ

इलाके में अपनी बहादुरी दिखाती और उनके माल-असबाब और घर को आग लगाती घूमने लगी. बच्चे चीखते, औरतें चिल्लातीं और उनकी बेबसी भरी आवाज़ हवा में गूँजती न मालूम कहाँ चली जाती और फिर चट्टानों और पहाड़ों से टकराकर एक बार नहीं, दो बार नहीं, दिन में एक हज़ार एक बार वापस आती और उन लोगों को बेचैन कर देती जिनमें अभी भी थोड़ी-बहुत इन्सानियत बाक़ी थी. वह उन्हें झकझोर कर उठाती और आगे बढ़ने को ललकारती. न ख़ुद चैन लेती और न लेने देती.

गुन्डों की भीड़ हर मुसलमान के घर पर धावा बोलती और अपना काम पूरा करके आगे बढ़ जाती. रमज़ान के मकान का भी दरवाज़ा तोड़कर वह अन्दर घुस गई. अम्माँ बच्चे को दुबकाये एक कोने में सहमी हुई खड़ी थीं. बच्चा उनकी गोद में सिमटता जा रहा था. डर के मारे अम्माँ के मुँह से चीख़ भी नहीं निकल रही थी. देखते ही देखते भीड़ ने उन्हें घेर लिया और छुरे हवा में लहराने लगे तो वह बच्चे को अपनी गोद से ज़बरदस्ती अलग करती हुई बोलीं—"मुझ बूढ़ी को मारना चाहते हो तो मार डालो, लेकिन इस बच्चे को खरोंच भी न आने पाये. ख़ुदा के लिये उस पर रहम करो. यह तो तुम्हारा ही बच्चा है, हिन्दुओं का ही बच्चा है. इसे सही सलामत उसके बाप, नन्हे लाल के हवाले कर देना."

बच्चा 'अम्माँ अम्माँ' कहता हुआ फिर उनसे लिपट गया. अम्माँ का गला रुँध गया. आँसू बहने लगे. वह उसे ज़बरदस्ती अलग कर रही थीं लेकिन उनके हाथ काँप रहे थे और उनकी निगाहें उसी मासूम चेहरे पर एकटक जमी हुई थीं. भीड़ में से किसी ने

علاقے میں اپنی بہادری دکھاتی اور ان کے مال اسباب اور گھر کو آگ لگاتی گھومنے لگی۔ بچے چیختے، عورتیں چلاتیں اور اُن کی بے بسی بھری آواز ہوا میں گونجتی نہ معلوم کہاں چلی جاتی اور پھر چٹانوں اور پہاڑوں سے ٹکرا کر ایک بار نہیں، دو بار نہیں، دن میں ایک ہزار ایک بار واپس آتی اور اُن لوگوں کو بے چین کر دیتی جن میں ابھی بھی تھوڑی بہت انسانیت باقی تھی۔ وہ اُنہیں جھنجھوڑ کر اُٹھاتی اور آگے بڑھنے کو للکارتی۔ نہ خود چین لیتی اور نہ لینے دیتی۔

غنڈوں کی بھیڑ ہر مسلمان کے گھر پر دھاوا بولتی اور اپنا کام پورا کر کے آگے بڑھ جاتی۔ رمضان کے مکان کا بھی دروازہ توڑ کر وہ اندر گھس گئی۔ اماں بچے کو دبکائے ایک کونے میں سہمی ہوئی کھڑی تھیں۔ بچہ اُن کی گود میں سمٹتا جا رہا تھا۔ ڈر کے مارے اماں کے منہ سے چیخ بھی نہیں نکل رہی تھی۔ دیکھتے ہی دیکھتے بھیڑ نے اُنہیں گھیر لیا اور چھرے ہوا میں لہرانے لگے تو وہ بچے کو اپنی گود سے زبردستی الگ کرتی ہوئی بولیں — "مجھ بوڑھی کو مارنا چاہتے ہو تو مار ڈالو، لیکن اس بچے کو خراش بھی نہ آنے پائے۔ خدا کے لئے اس پر رحم کرو۔ وہ تو تمہارا ہی بچہ ہے، ہندوؤں کا ہی بچہ ہے۔ اُسے صحیح سلامت اس کے باپ ننھے لال کے حوالے کر دینا۔"

بچہ 'اماں اماں' کہتا ہوا پھر اُن سے لپٹ گیا۔ اماں کا گلا رُندھ گیا۔ آنسو بہنے لگے۔ وہ اُسے زبردستی الگ کر رہی تھیں، لیکن اُن کے ہاتھ کانپ رہے تھے اور اُن کی نگاہیں اسی معصوم چہرے پر ایک ٹک جمی ہوئی تھیں۔ بھیڑ میں سے کسی نے

चीख़ती थी कि, हां हां, यह तो नन्हे लाल का बच्चा है. इसे मत मारो. मगर उस वहशियाना आलम में कौन किसकी सुनता. भीड़ में ज़्यादातर ऐसे गुन्डे थे जो दूसरे मोहल्लों से आये थे या बुलाये गये थे. वह न तो नन्हे लाल को जानते और न उन दोनों घरों की तारीख़ से ही वाक़िफ़ थे. वहाँ तो कहने सुनने की कोई गुन्जाइश भी न थी. किसी ने बच्चे को झटके के साथ खींच लिया. पलक मारने की देर थी कि अम्माँ का सिर और धड़ एक दूसरे से अलग ख़ून से लथपथ, तड़पते हुए नज़र आये. दूसरी ओर बच्चा अपनी आख़िरी चीख़ भरने के बाद हवा में किसी के भाले की नोंक पर टंगा हुआ था. भीड़ 'हर हर महादेव' के नारे लगाती आगे बढ़ गई......... ....

नन्हे और रमज़ान को जब यह ख़बर लगी कि उनके मोहल्ले में दंगा हो गया तो वह दोनों बेतहाशा घर की तरफ़ भागे. इस वक़्त तक मोहल्ले में शान्ति छा चुकी थी, मुर्दा घाट जैसी ख़ौफ़नाक ख़ामोशी। महज़ इक्के-दुक्के मकानों से अभी भी लपटें उठ रही थीं, और वह इन्सानियत की छाती पर चिताओं की तरह जल रहे थे. रास्ते में उन्हें पुलिस और मिलेट्री की लारियों के अलावा और कोई न मिला. वह भागते ही गये, उस वक़्त तक भागते गये जब तक कि वह घर पर नहीं पहुँच गये. ड्योढ़ी पर पहुँचते ही नन्हे ने रमज़ान की ओर देखा और रमज़ान ने नन्हे की ओर. दोनों डरते डरते घर में घुसे. वहाँ का नज़ारा देखते ही वह पछाड़ खा कर गिर पड़े..............

नन्हे अम्माँ के क़दमों पर बैठ कर आँसू बहाने लगा और

چیختی تھی کہ ہاں ہاں یہ تو ننھے لال کا بچہ ہے. اسے مت مارو. مگر اس وحشیانہ عالم میں کون کسی کی سنتا. بھیڑ میں زیادہ تر ایسے غنڈے تھے جو دوسرے محلوں سے آئے تھے یا بلائے گئے تھے. وہ نہ تو ننھے لال کو جانتے اور نہ ان دونوں گھروں کی تاریخ سے ہی واقف تھے. وہاں تو کہنے سننے کی کوئی گنجائش بھی نہ تھی. کسی نے بچے کو جھٹکے کے ساتھ کھینچ لیا. پلک مارنے کی دیر تھی کہ اماں کا سر اور دھڑ ایک دوسرے سے الگ خون سے لت پت، تڑپتے ہوئے نظر آئے. دوسری اور بچہ اپنی آخری چیخ بھرنے کے بعد ہوا میں کسی کے بھالے کی نوک پر ٹنگا ہوا تھا. بھیڑ "ہر ہر مہادیو" کے نعرے لگاتی آگے بڑھ گئی..........

ننھے اور رمضان کو جب یہ خبر لگی کہ ان کے محلے میں دنگا ہو گیا تو وہ دونوں بے تحاشہ گھر کی طرف بھاگے. اس وقت تک محلے میں شانتی چھا چکی تھی، مردا گھاٹ جیسی خوفناک خاموشی! محض اکے دکے مکانوں سے ابھی بھی لپٹیں اٹھ رہی تھیں، اور وہ انسانیت کی چھاتی پر چتاؤں کی طرح جل رہے تھے. راستے میں انہیں پولیس اور ملیٹری کی لاریوں کے علاوہ اور کوئی نہ ملا. وہ بھاگتے ہی گئے، اس وقت تک بھاگتے گئے جب تک کہ وہ گھر پر نہیں پہونچ گئے. ڈیوڑھی پر پہنچتے ہی ننھے نے رمضان کی اور دیکھا اور رمضان نے ننھے کی اور. دونوں ڈرتے ڈرتے گھر میں گھسے. وہاں کا نظارا دیکھتے ہی وہ پچھاڑ کھا کر گر پڑے.......

ننھے اماں کے قدموں پر بیٹھ کر آنسو بہانے لگا اور

रमज़ान बच्चे की लाश को अपने सीने से चिपटा कर चीख़-चीख़ कर रोने लगा. कुछ ही देर में 'अल्लाहो अकबर' की आवाज़ सुनाई पड़ी और वह आवाज़ हर मिनट पर तेज़ होती गई. नन्हे ने रमज़ान की ओर देखा और रमज़ान ने नन्हे की ओर. उन्होंने बच्चे की लाश को अम्मा की लाश के साथ लेटा दिया. नन्हे का हाथ पास में बैठे हुए रमज़ान के हाथ पर आ गिरा. उसने उसे अपनी बाँहों में जकड़ लिया. उनकी निगाहें फिर मिलीं और वह एक दूसरे से लिपट कर रोने लगे. वह जी भर कर रो लेना चाहते थे लेकिन 'अल्लाहो अकबर' की आवाज़ तेज़ होती जा रही थी. उनकी बाँहें ढीली पड़ गईं और उन्होंने एक बार फिर एक दूसरे की आँखों में देखा...,दोनों घर से बाहर निकल आये और जिस तरफ़ से आवाज़ आ रही थी उधर उनके क़दम बढ़े ही थे कि मिलेट्री के एक सिपाही ने उनकी ओर संगीन तानते हुए डाँटकर कहा—"कहाँ जा रहा है. घर के अन्दर जा. कर्फ़्यू लगा हुआ है."

"लेकिन क्या वहाँ कर्फ़्यू नहीं है जहाँ से यह आवाज़ आ रही है?"—रमज़ान ने ग़ुस्से से भर्राई हुई आवाज़ में कहा.

सिपाही का पारा चढ़ गया. वह बोला—"घर के अन्दर जाता है कि गोली मार दूँ."

नन्हे और रमज़ान की आँखें चार हुईं. उन्होंने देखा उस चिंगारी को, जो एक दूसरे की आँखों में छाई हुई थी. 'अल्लाहो अकबर' के नारे के साथ चीख़ और चिल्लाहट-सी आवाज़ें उनके कानों से टकराती चली आतीं. उनके चारों तरफ़ था मौत—

رمضان بچے کی لاش کو اپنے سینے سے چپٹا کر چیخ چیخ کر رونے لگا۔ کچھ ہی دیر میں "اللہ اکبر" کی آواز سنائی پڑی اور وہ آواز ہر منٹ پر تیز ہوتی گئی۔ ننھے نے رمضان کی اور دیکھا اور رمضان نے ننھے کی اور۔ انھوں نے بچے کی لاش کو اماں کی لاش کے ساتھ لٹا دیا۔ ننھے کا ہاتھ بغل میں بیٹھے ہوئے رمضان کے ہاتھ پر جا گرا۔ اس نے اسے اپنی باہوں میں جکڑ لیا۔ ان کی نگاہیں پھر ملیں اور وہ ایک دوسرے سے لپٹ کر رونے لگے۔ وہ جی بھر کر رو لینا چاہتے تھے لیکن "اللہ اکبر" کی آواز تیز ہوتی جا رہی تھی۔ ان کی باہیں ڈھیلی پڑ گئیں۔ اور انھوں نے ایک بار پھر ایک دوسرے کی آنکھوں میں دیکھا...... دونوں گھر سے باہر نکل آئے اور جس طرف سے آواز آ رہی تھی ادھر ان کے قدم بڑھے ہی تھے کہ ملٹری کے ایک سپاہی نے ان کی طرف سنگین تانتے ہوئے ڈانٹ کر کہا— "کہاں جا رہا ہے۔ گھر کے اندر جا۔ کرفیو لگا ہوا ہے۔"

"لیکن کیا وہاں کرفیو نہیں ہے جہاں سے یہ آواز آ رہی ہے" رمضان نے غصے سے بھرائی ہوئی آواز میں کہا۔

سپاہی کا پارہ چڑھ گیا۔ وہ بولا— "گھر کے اندر جاتا ہے کہ گولی مار دوں۔"

ننھے اور رمضان کی آنکھیں چار ہوئیں۔ انھوں نے دیکھا اس چنگاری کو، جو ایک دوسرے کی آنکھوں میں چھائی ہوئی تھی۔ "اللہ اکبر" کے نعرے کے ساتھ [illegible] اور چلاہٹ کی آوازیں ان کے کانوں سے ٹکراتی [illegible]......

ख़न्जर और छुरी धार से भी ख़ौफ़नाक नज़ारा, लेकिन वह दोनों एक दूसरे के हाथ को अपनी मुट्ठी में जकड़े खड़े थे. नन्हे और रमज़ान, रमज़ान और नन्हे. पत्थर की दो चट्टानें, अडोल, स्थिर. 'अल्लाहो अकबर' के नारे इन चट्टानों से टकरा कर वापस चले गये. उनका कोई असर अगर पड़ा तो यह कि जब भी 'अल्लाहो अकबर' का नारा सुनाई देता, नन्हे और रमज़ान अपनी मुट्ठी में दोनों एक दूसरे की मुट्ठी ज़ोर से दबा लेते. वह सिपाही यह देख कर हैरत में पड़ गया और फिर उसे भी डाँटकर उन्हें भगाने की हिम्मत न पड़ी.

——नन्हे और रमज़ान दिल्ली के उसी मोहल्ले में आज भी साथ-साथ रहते हैं.

خنجر اور چھرے کی دھار سے بھی خوفناک نظارا، لیکن وہ دونوں ایک دوسرے کے ہاتھ کو اپنی مٹھی میں جکڑے کھڑے تھے۔ ننھے اور رمضان، رمضان اور ننھے۔ پتھر کی دو چٹانیں، اڈول، استھر۔ 'اللہ اکبر' کے نعرے ان چٹانوں سے ٹکرا کر واپس چلے گئے۔ ان کا کوئی اثر اگر پڑا تو یہ کہ جب بھی 'اللہ اکبر' کا نعرہ سنائی دیتا، ننھے اور رمضان اپنی مٹھی میں جلدی ایک دوسرے کی مٹھی زور سے دبا لیتے۔ وہ سپاہی یہ دیکھ کر حیرت میں پڑ گیا اور پھر اسے بھی ڈانٹ کر انھیں بھگانے کی ہمت نہ پڑی۔

..... ننھے اور رمضان دلی کے اسی محلے میں آج بھی ساتھ ساتھ رہتے ہیں۔

हमारे कारबार

(भाई रघुपति सहाय 'फ़िराक़')

देवता और फ़रिश्ते शायद कोई कारबार नहीं करते. कहा जाता है कि शैतान के बहकाने से आदम और हौवा ने स्वर्ग में इल्म के दरख़्त का फल खा लिया तो उन्हें स्वर्ग से निकलना पड़ा और दुनिया में आना पड़ा. जन्नत में उन्हें भी छुट्टी ही छुट्टी थी. लेकिन जब उनको दुनिया में आना पड़ा तो उन्हें काम ही काम दिखाई पड़े.

दुनिया अजब जगह है. चार दिन की ज़िन्दगी है लेकिन पेट के मारे हुए आदमी ही नहीं बल्कि घास पौधे और पेड़ भी, छोटे-छोटे कीड़ों और पतंगों से लेकर कुल चरिन्दे परिन्दे, शेर और हाथी, बिच्छू और कछुए, जल थल में रहने वाले और धरती के नीचे रहने वाले जानदार सब को पेट पालने के लिये हाथ पाँव चलाना पड़ता है. शहद की मक्खियों और चींटियों का हाल तो आपको मालूम ही है.

एक आदमी ने अपने मकान में पानी के नल का रास्ता बदल दिया. नल के पास ही एक बड़ी लता लगी हुई थी. अब तक तो यह लता उस तरफ़ जड़ फेंकती थी जिधर ज़मीन के नीचे पानी का नल लगा था लेकिन अब लता की जड़ें नल के नये रास्ते की तरफ़ बढ़ने लगीं. कुछ किये धरे बिना पेड़ों का काम भी नहीं चलता.

ہمارے کاربار

(بھائی رگھوپتی سہائے 'فراق')

دیوتا اور فرشتے شاید کوئی کاربار نہیں کرتے. کہا جاتا ہے کہ شیطان کے بہکانے سے آدم اور حوّا نے سورگ میں علم کے درخت کا پھل کھا لیا تو انھیں سورگ سے نکلنا پڑا اور دنیا میں آنا پڑا. جنّت میں انھیں بھی چھٹی ہی چھٹی تھی. لیکن جب ان کو دنیا میں آنا پڑا تو انھیں کام ہی کام دکھائی پڑا.

دنیا عجب جگہ ہے. چار دن کی زندگی ہے لیکن پیٹ کے مارے ہوئے آدمی ہی نہیں بلکہ گھاس پودے اور پیڑ بھی، چھوٹے چھوٹے کیڑوں اور پتنگوں سے لیکر کل چرندے پرندے، شیر اور ہاتھی، بچھو اور کچھوے، جل تھل میں رہنے والے اور دھرتی کے نیچے رہنے والے جاندار سب کو پیٹ پالنے کیلئے ہاتھ پاؤں چلانا پڑتا ہے. شہد کی مکھیوں اور چیونٹیوں کا حال تو آپ کو معلوم ہی ہے.

ایک آدمی نے اپنے مکان میں پانی کے نل کا راستہ بدل دیا. نل کے پاس ہی ایک بڑی لتا لگی ہوئی تھی. اب تک یہ لتا اس طرف جڑ پھینکتی تھی جدھر زمین کے نیچے پانی کا نل تھا لیکن اب لتا کی جڑیں نل کے نئے راستے کی طرف بڑھنے لگیں. کچھ کئے دھرے بنا پیڑوں کا کام بھی نہیں چلتا.

क्या लाज़िम है कि एक चोर को भी आठ राजाओं की अक़्ल होनी चाहिये—

बुलन्द हो तो खुले तुझपे राज़ हस्ती का
बड़े बड़ों के क़दम डगमगाये हैं क्या-क्या.

—'यगाना'

अब देखना यह है कि हमारे हिन्दुस्तान में लोग किन-किन तरीक़ों से पेट पालते हैं. क्या आज का हिन्दुस्तान भी सौ बरस पहले का हिन्दुस्तान है? इसका जवाब हाँ भी है और नहीं भी. आज हिन्दुस्तान में पैंतीस करोड़ आदमी हैं बल्कि इससे भी ज़्यादा. (पाकिस्तान भी इसमें शामिल है क्योंकि मैं सौ बरस पहले से आज का मुक़ाबला कर रहा हूँ.) सौ बरस पहले बीस करोड़ के लगभग यहाँ की आबादी रही होगी. पन्द्रह करोड़ थोड़ी गिनती नहीं होती. क्या हिन्दुस्तान की कमाई या सालाना पैदावार भी सौ बरस के अन्दर इसी हिसाब से बढ़ी है? कभी नहीं. और अगर यह मान भी लिया जाय कि इतनी न सही लेकिन हिन्दुस्तान की सालाना आमदनी सौ बरस में ड्योढ़ी के क़रीब हो गई है तब भी इससे वह थोड़े से लोग अमीर बन गये हैं और बनते जा रहे हैं जो लखपति या करोड़ पति हैं और जो हज़ारों कारखानों या बड़ी-बड़ी जायदादों के मालिक हैं. इसलिये अगर सौ बरस पहले सारे हिन्दुस्तान में ज़्यादा से ज़्यादा एक लाख लखपति थे तो आज डेढ़ लाख लखपति या बहुत ही अमीर आदमी होंगे. लेकिन आबादी पन्द्रह करोड़ बढ़ गई और अगर पूँजी भी कुछ बढ़ी तो वह कुल की कुल पचास हज़ार लखपतियों में और इसी तरह एक

کیا لازم ہے کہ ایک چور کو بھی آٹھ راجاؤں کی عقل ہونی چاہیے—

بلند ہو تو کھلے تجھ پہ راز ہستی کا
بڑے بڑوں کے قدم ڈگمگائے ہیں کیا کیا

—'یگانہ'

اب دیکھنا یہ ہے کہ ہمارے ہندستان میں لوگ کن کن طریقوں سے پیٹ پالتے ہیں۔ کیا آج کا ہندستان بھی سو برس پہلے کا ہندستان ہے؟ اس کا جواب ہاں بھی ہے اور نہیں بھی۔ آج ہندستان میں پینتیس کروڑ آدمی ہیں بلکہ اس سے بھی زیادہ۔ (پاکستان بھی اس میں شامل ہے کیونکہ میں سو برس پہلے سے آج کا مقابلہ کر رہا ہوں) سو برس پہلے بیس کروڑ کے لگ بھگ یہاں کی آبادی رہی ہوگی۔ پندرہ کروڑ تھوڑی گنتی نہیں ہوتی۔ کیا ہندستان کی کمائی یا سالانہ پیداوار بھی سو برس کے اندر اسی حساب سے بڑھی ہے؟ کبھی نہیں۔ اور اگر یہ مان بھی لیا جائے کہ اتنی نہ سہی لیکن ہندستان کی سالانہ آمدنی سو برس میں ڈیوڑھی کے قریب ہو گئی ہے تب بھی اس سے وہ تھوڑے سے لوگ امیر بن گئے ہیں اور بنتے جا رہے ہیں جو لکھپتی یا کروڑ پتی ہیں اور جو ہزاروں کارخانوں یا بڑی بڑی جائدادوں کے مالک ہیں۔ اس لئے اگر سو برس پہلے سارے ہندستان میں زیادہ سے زیادہ ایک لاکھ لکھپتی تھے تو آج ڈیڑھ لاکھ لکھپتی یا بہت ہی امیر آدمی ہوں گے۔ لیکن آبادی پندرہ کروڑ بڑھ گئی اور اگر پونجی بھی کچھ بڑھی تو وہ کل کی کل پچاس ہزار لکھپتیوں میں اور اسی طرح ایک

[illegible] करोड़ के क़रीब छोटे-छोटे कारबार करने वालों में बँट गई है. इसका नतीजा यह निकला कि सौ बरस पहले जितनी आमदनी में बीस करोड़ गुज़ारा करते थे उसी आमदनी में आज क़रीब पैंतीस करोड़ जी रहे हैं या मर रहे हैं. इसका पता बड़े-बड़े शहरों की टीम-टाम और ठाठ बाट देखकर नहीं चलता बल्कि हिन्दुस्तान के उन पाँच करोड़ झोंपड़ों को देखकर चलता है जिनके बसने वाले जान तोड़कर मेहनत करने पर भी पेट भर खाना और तन ढँकने को पूरा कपड़ा नहीं पाते. यह बुरी हालत पहले अगर सात आठ करोड़ हमारे देश भाइयों की थी तो आज यह हालत बीस करोड़ से अधिक मर्दों औरतों और बच्चों की है.

अच्छा, अब हम और आप देखें कि हमारे कारबार क्या हैं. सबसे पहले तो हमारी नज़र उन लोगों पर पड़ती है जिनका सिर्फ़ एक काम है, यानी "राम-राम जपना, पराया माल अपना" राम नाम जपने का हाल तो राम जानें लेकिन उनके नज़दीक पराया माल अपना ज़रूर है. भारत माता सचमुच यह कहती होगी कि—

"हमारे भी हैं मेहरबाँ कैसे कैसे"

[illegible] से फ़क़ीरों को तो कुछ नहीं कहता लेकिन वह लोग जिन्होंने ज़बरदस्ती बेकारी को अपना कारबार बना रक्खा है, आज एक करोड़ की तादाद में हैं. कुम्भ के मेलों में इलाहाबाद के संगम पर या हरिद्वार में या ऐसे ही स्नानों या त्योहारों में मशहूर तीर्थों पर जाकर देखिये. साधुओं के जत्थे, नागा साधुओं के [illegible] चेलों, पुजारियों बल्कि लाखों स्त्रियों की होती हैं और [illegible] और अखाड़े अलग-अलग होते हैं. यह लाखों बैरागी

کروڑ کے قریب چھوٹے چھوٹے کاربار کرنے والوں میں بنٹ گئی ہیں۔ اس کا نتیجہ یہ نکلا کہ سو برس پہلے جتنی آمدنی میں بیس کروڑ گزارا کرتے تھے اسی آمدنی میں آج قریب پینتیس کروڑ جی رہے ہیں یا مر رہے ہیں اس کا پتہ بڑے بڑے شہروں کی ٹیم ٹام اور ٹھاٹ باٹ دیکھ کر نہیں چلتا بلکہ ہندستان کے ان پانچ کروڑ جھونپڑوں کو دیکھ کر چلتا ہے جن کے بسنے والے جان توڑ کر محنت کرنے پر بھی پیٹ بھر کھانا اور تن ڈھکنے کو پورا کپڑا نہیں پاتے۔ یہ بری حالت پہلے اگر سات آٹھ کروڑ ہمارے دیش بھائیوں کی تھی تو آج یہ حالت بیس کروڑ سے اوپر مردوں عورتوں اور بچوں کی ہے۔

اچھا، اب ہم اور آپ دیکھیں کہ ہمارے کاربار کیا ہیں۔ سب سے پہلے تو ہماری نظر ان لوگوں پر پڑتی ہے جن کا صرف ایک کام ہے، یعنی "رام رام جپنا، پرایا مال اپنا"۔ رام نام جپنے کا حال تو رام جانیں لیکن ان کے نزدیک پرایا مال اپنا ضرور ہے۔ بھارت ماتا [illegible] یہ کہتی ہوگی کہ—

"ہمارے بھی ہیں مہرباں کیسے کیسے"

[illegible] فقیروں کو تو کچھ نہیں کہتا لیکن وہ لوگ جنہوں نے زبردستی بیکاری کو اپنا کاربار بنا رکھا ہے، آج ایک کروڑ کی تعداد میں ہیں۔ کمبھ کے میلوں میں الہ آباد کے سنگم پر یا ہردوار میں یا ایسے ہی اشنانوں یا تیوہاروں پر مشہور تیرتھ استھانوں پر جاکر دیکھیے۔ سادھوؤں کے جتھے، ناگا سادھوؤں [illegible] بلکہ لاکھوں استریاں بھی ہوتی ہیں [illegible] الگ الگ ہوتے ہیں۔ یہ لاکھوں بیراگی

[illegible] भी यह हुआ कि लाखों एकड़ ज़मीन, जहाँ हमारे गन्ने और दूसरे अनाज बेफ़िकर होकर पकते और तैयार होते थे, [illegible] से हाथ चले गये. दूसरे यह हुआ कि इस लम्बे चौड़े [illegible] में अनाज के अलावा पहले करोड़ों रुपये साल का गुड़ और शक्कर तैयार होती थी. शक्कर पहले कुछ साल तो बाहर से आती रही फिर हिन्दुस्तानी कारख़ानों में बनने लगी. गुड़ अलबत्ता अभी तक बहुत कुछ देहातों में बनता है. लेकिन अब शक्कर भी गाँवों [illegible] के छोटे-छोटे कारख़ानों में बनती थी तो उससे करोड़ों देहातियों को साल में अच्छी ख़ासी आमदनी थी. सब से बड़ी मुसीबत जो सत्तर अस्सी फ़ीसदी आबादी पर आई है उसका कारण हर घर में कपड़ों के लिये सूत की कताई का बन्द हो जाना है. आप जानते हैं कि एक किसान का घराना या देहाती मज़दूर का ख़ानदान कितना ग़रीब और कंगाल होता है. अस्सी नब्बे फ़ी-सदी किसान और मज़दूर ज़िन्दगी भर में एक बार भी दस रुपये अपना समझ कर हाथ में नहीं लेते. और अगर देहातों में सूत काता जाता और कपड़े बुने जाते तो हर साल बीसों रुपये हर घर की आमदनी या बचत होती. आज से सौ बरस पहले जो खेती या गृहस्थी का मतलब समझा जाता था, वह मतलब आज नहीं रहा. रात गई, बात गई. अब तो घटिया क़िस्म का थोड़ा सा अनाज पैदा कर लेना उनकी गृहस्थी रह गई है. इससे घर भर को साल भर खाना भी पेट भर कर नहीं मिलता. और घी, दूध, तेल, तरकारी तो [illegible] भर सपने में भी नसीब नहीं. यहाँ तक कि आज काफ़ी [illegible] किसी तरह का कपड़ा और नमक भी पूरा नहीं मिलता.

[illegible] ہوئے [illegible] کی طرح آپ کو [illegible] کو دیکھئے، پاگل اور ننگے ہو سکتے ہیں۔ [illegible] ان کے بدن پر ایک ترشول بھی لگا ہوا [illegible] رنگ سا رہے خود بخود دکھائی دیں گے۔

[illegible]

ان گروہ کی استریاں خود ایک ہاتھ چوڑا گیروا کپڑا کمر پر اور ایک دوسرے کو چوڑا کپڑا سینے پر لپیٹے رہتی ہیں۔ اسی طرح لال اور پیلے [illegible] رنگ والے اکثر سادھو بھی ملیں گے جن کے بال تو نہ کٹے ہوئے ہیں یا پھر جن کی چوٹی بڑے بڑے گچھے والی [illegible] کی [illegible] رسی کی طرح کبھی گلے میں اور کبھی بندھی ہوئی نظر آتی ہیں۔ بعض کے ماتھوں پر ہزاروں طرح کے نشان یا لکیریاں [illegible] ہیں۔ کسی کے ہاتھ میں ترشول ہے تو کسی کے ہاتھ میں [illegible] کھوپڑی اور شنکھ [illegible] یا فرسہ ہے یا ہاتھ میں [illegible] سے یا دوسرا ہار ہے یا اور کچھ نہیں تو ننگے ہوئے ہوئے ہیں یا سانپ کی طرح بل کھاتے ہوئے چھوٹے چھوٹے کالے ڈنڈے ہیں یا بغل میں مرگ چھالا ہے یا آسن ہے یا کوئی جھنڈا یا پتاکا ہو۔ یا پھر ان سنیاسیوں کو دیکھئے جو سر سے پیر تک گیروے رنگ کے کپڑے پہنے ہوئے ہیں یا چادر لپیٹے ہوئے ہیں، جن پر رام نام لکھا ہوا ہے۔ پھر ان پنڈتوں، پجاریوں، مہاتماؤں اور مہنتوں کو دیکھئے جن میں کچھ تو غریب ہیں اور کچھ اکثر کروڑوں روپیوں کی جائداد کے مالک ہیں۔ اکثر مرد عورتیں ان پر کروڑوں روپیوں کا چڑھاوا چڑھاتے ہیں۔

[illegible] भर वलिक पीढ़ी दर पीढ़ी वह क़र्ज़ से लदे रहते हैं जिसके [illegible] उनकी बहुत कम कमाई का बड़ा हिस्सा महाजन ले लेता है [illegible] उमर भर मुफ़्त नौकरी या बेगार उनको करनी पड़ती है. [illegible] एकाध अधमरे बैल के सिवा वह रख नहीं सकते और घर [illegible] एकाध आदमी साल भर में सिर्फ़ दो या चार महीने खेती [illegible] खेतों में काम करते हैं बाक़ी उमर भर सीखते हैं या [illegible] [illegible] हैं.

[illegible] अपनी खेती पर पेट काटकर गुज़ारा करने वालों के [illegible] देहातों में ऐसी जातियाँ भी बसती हैं जो खेती के साथ [illegible] काम भी करती हैं. जैसे बढ़ई, लोहार, धोबी, नाई, गड़रिये, [illegible] चमार, मछुवे, मल्लाह और ऐसी ही दूसरी जातियाँ भी. [illegible] ये सारे पहलू का जीवन, कारबार और उनकी ज़िन्दगी [illegible] कारबार सम्बन्धी समझी या दूसरी तरह की राह रस्म को [illegible] रिवाज को अच्छी तरह देखा होगा. मैं तो नहीं जानता कि [illegible] को कहते हैं पर आप जानते होंगे कि धर्म जिसको कहते [illegible] धर्म की वह बनी हुई या बिगड़ी हुई, असली या नक़ली, [illegible] पूरी शकल जो रीत रिवाज की शकल में नज़र आती [illegible] हिन्दुस्तानियों की रग-रग में बसी हुई है. मकान बनाने में, [illegible] में, बाग़ लगाने में, हर क़िस्म की फ़सिल बोने और [illegible] में तरह-तरह के रीत रिवाज चले आते हैं. मुझे देहात में [illegible] जाना है. हम लोग गोरखपुर शहर से [illegible] [illegible] चार गाँव में [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] कुछ के एक, [illegible] हुए तूफान की तरह आपको [illegible]. [illegible] को देखिये, बिलकुल मादर जाद नंगे होते हैं. [illegible] ही, उनके बदन पर एक सूत भी नज़र न आयेगा. सिर्फ [illegible] सारे शरीर पर दिखाई देगी—

"यह वह जामा है कि जिसका नहीं सीधा उलटा."

इस गरोह की स्त्रियाँ ज़रूर एक हाथ चौड़ा गेरुआ कपड़ा कमर पर और कुछ उस से कम चौड़ा कपड़ा सीने पर लपेटे रहती हैं. [illegible] तरह अनोखे और निराले रूप रंगवाले लाखों साधु मिलेंगे [illegible] या तो सर मुँडे हुए हैं या फिर जिनकी जटाएँ बरगद के [illegible] से लटकने वाली जड़ों की तरह या बटी हुई रस्सी की तरह [illegible] खुली हुई और कभी बँधी हुई नज़र आती हैं. बाँहों पर और [illegible] पर सैकड़ों तरह के निशान या गुलकारियाँ चन्दन से या गेरू [illegible] कर लेते हैं. किसी के हाथ में त्रिशूल है तो किसी के हाथ में लाल सुपरी और सुफ़ेद [illegible] या [illegible] है, या हाथ में कोई बाँसुरी है या दूसरा बाजा है या और कुछ नहीं तो रंगे हुए लोटे हैं [illegible] साँप की तरह बल खाते हुए छोटे-छोटे काले डण्डे हैं या [illegible] में मृग छाला है या आसनी है या कोई झंडा या पताका है. [illegible] फिर उन सन्यासियों को देखिये जो सिर से पैर तक गेरुए रंग के कपड़े पहिने हुए हैं या चादर लपेटे हुए हैं, जिन पर राम नाम लिखा हुआ है. फिर उन पंडितों, पुजारियों, महात्माओं और महन्तों को देखिये जिनमें कुछ तो ग़रीब हैं और कुछ लाखों करोड़ों रुपयों की जायदाद के मालिक हैं. लाखों मर्द औरतें इन पर करोड़ों रुपयों की [illegible] चढ़ाती हैं.

[illegible] جہاں ہمارے [illegible] آس پر [illegible] دوسرے [illegible] ملک میں [illegible] سال [illegible] ہندستان کے کارخانوں میں بننے [illegible] ہے۔ لیکن جب [illegible] کارخانوں میں [illegible] تھی تو [illegible]

[illegible]

ہر سال بیس روپیہ ہر گھر کی کمائی [illegible]۔ آج سے [illegible] برس پہلے [illegible] گرہستی کا مطلب سمجھا جاتا تھا، وہ مطلب اب نہیں رہا۔ بات گئی بات گئی۔ اب تو [illegible] قسم کا تھوڑا سا اناج پیدا کر لینا ان کی گرہستی رہ گئی ہے۔ اس سے گھر بھر کو سال بھر کھانا بھی پیٹ بھر کر نہیں ملتا۔ اور گھی، دودھ، تیل ترکاری تو عمر بھر چکھنے کو بھی نصیب نہیں۔ یہاں تک کہ ان کا [illegible] کو مسالہ اور نمک بھی پیدا نہیں ملتا۔

इस तरह एक करोड़ फ़क़ीर, साधु, पीर, पुजारी और भिखमंगे इस देश में मौजूद हैं लेकिन उनकी आध्यात्मिक (रूहानी) ताक़त जो भी हो, भूक की ताक़त या हाज़मे की ताक़त में यह बड़े सूरमा होते हैं और गामा पहलवान से कम नहीं होते. याद रखिये यह हवा पीकर नहीं रहते. शराब, गाँजा, चरस, अफ़्यून, भंग सभी कुछ इनको चाहिये और इस तरह यह एक करोड़ आदमी बिना कुछ किये धरे सिर्फ़ दो अरब रुपये यानी दो सौ करोड़ रुपये हर साल खा जाते हैं. सर तेज बहादुर सप्रू ने कहा था कि हमारे मुल्क का सबसे बड़ा कारबार, सब से ज़बरदस्त इन्डस्ट्री यही पीरी मुरीदी, महन्ती और भिख मंगाई है. कोई कहता है कि हमारे यहाँ शिक्षा के लिये रुपया नहीं, कारख़ाने खोलने के लिये रुपये नहीं, सड़कों और नहरों के लिये रुपये नहीं, मज़दूरों और किसानों की हालत सुधारने के लिये रुपये नहीं, ज़बरदस्त हिन्दुस्तानी फ़ौज तैयार करने के लिये रुपये नहीं, हस्पतालों के लिये, लायब्रेरियों के लिये, साइन्स की तरक़्क़ी के लिये, किसी काम के लिये रुपये नहीं लेकिन दो अरब रुपये हर साल फेंकने के लिये आ जाते हैं. क्या यही हिन्दू और मुस्लिम कलचर हैं? हमेशा रहे नाम अल्लाह का.

अब हमारे हिन्दुस्तान की उस आबादी पर निगाह डालिये जिसकी तादाद बीस और पच्चीस करोड़ के बीच में है. यानी किसान और खेतों में मज़दूरी करने वाले. हमारी खेती बाड़ी भी अब वह न रही जो सौ बरस पहले थी. एक तो आबादी क़रीब-क़रीब दुगुनी हो गई दूसरे खेतों पर बोझ अधिक बढ़ गया जिसका

عمر بھر بلکہ پیڑھی در پیڑھی قرض سے لدے رہتے ہیں جس کے کارن ان کی بہت کم کمائی کا بڑا حصہ مہاجن لے لیتا ہے اور عمر بھر مفت نوکری یا بیگار ان کو کرنی پڑتی ہے۔ مویشی ایکادھ ادھر بیل کے سوا یہ رکھ نہیں سکتے اور گھر بھر میں ایکادھ آدمی سال بھر میں صرف چھ یا سات مہینے بیگھا دو بیگھا کھیتوں میں کام کرتے ہیں۔ باقی عمر بھر بھٹکتے ہیں یا جھک مارتے ہیں۔

کیول ادھوری کھیتی پر پیٹ کاٹ کر گزارا کرنے والوں کے علاوہ دیہاتوں میں ایسی جاتیاں بھی بستی ہیں جو کھیتی کے ساتھ اور کام بھی کرتی ہیں۔ جیسے بڑھئی، لوہار، دھوبی، نائی، گڑریے، کمہار، چمار، بھڑبھونجے، معمار اور ایسی ہی دوسری جاتیاں بھی۔ ان میں سے آپ نے بہتوں کا جیون، کاروبار اور ان کی زندگی اور کاروبار سمبندھی مذہبی یا دوسری طرح کی راہ رسم کو یا ریت رواج کو اچھی طرح دیکھا ہوگا۔ میں تو نہیں جانتا کہ دھرم کس کو کہتے ہیں پر آپ جانتے ہوں گے کہ دھرم کس کو کہتے ہیں، لیکن دھرم کی وہ بنی ہوئی یا بگڑی ہوئی، اصلی یا نقلی، بھلی یا بری شکل جو ریت رواج کی شکل میں نظر آتی ہے، وہ ہندستانیوں کی رگ رگ میں بسی ہوئی ہے۔ مکان بنانے میں، کنواں کھودنے میں، باغ لگانے میں، ہر قسم کی فصل بونے اور کاٹنے میں طرح طرح کے ریت رواج برتے جاتے ہیں۔ مجھے دیہات میں اپنا لڑکپن یاد آتا ہے۔ ہم لوگ گورکھپور شہر سے اپنے پرکھوں کی جنم بھومی، بنوارپار گاؤں میں چھٹیاں منا رہے ہیں۔ کھیتوں میں ایکھ بوئی جا چکی ہے۔ چاند کی ایک خاص تاریخ پر شہادنی

अच्छी तसवीर है. क्या हमारे शायरों का बिसमिल का नाच या बिसमिल की तड़प इस नाच को पा सकते हैं? नट केवल बहादुरी के मन्ने नहीं सुनाते बल्कि कुश्ती, कसरत और गदका फेरी की शिक्षा भी देहातियों को देते हैं. इसके अलावा शहद भी निकालते और बेचते हैं. ग़रज़ हमारी समाजी और कारबारी ज़िन्दगी में हर काम के लिये गीत हैं, रीत रिवाज हैं और अलग अलग पूजा है. हर काम, हर पेशे का या ख़ास देवता है या ख़ास देवी है. अभी तो न जाने कितने कारबार हैं जिनका नाम तक नहीं आया. बाँस की और बेंत की कुर्सियाँ, चिक, अलमारियाँ, मेज़ें, टोकरियाँ बनाने का काम करने वाले बँसफोड़ कहलाते हैं. सपेरे साँप पकड़ते और दिखाते हैं. बन्दर और भालू नचाने वालों को किसने नहीं देखा है. ठठेरे मामूली से मामूली बरतन से लेकर क़ीमती से क़ीमती बरतन बनाते हैं. बनारस में पीतल का वह काम और वह नक़्क़ाशी होती है जिसका जवाब आज भी दुनिया भर में नहीं है. मुरादाबाद के बर्तनों का काम करने वाले, सुर्ती तम्बाकू बनाने और बेचने वाले, हलवाई वैसे तो सारे देश में फैले हुए हैं लेकिन ख़ास तौर पर भी कहीं-कहीं की चीज़ें मशहूर हैं, जैसे संडीले के लड्डू, मथुरा के पेड़े, क़न्नौज का इत्र, ग़ाज़ीपुर का गुलाब, जौनपुर का तेल, बनारस, मऊ, टाँडा और मगहर का कपड़ा. इसी मगहर में कबीर साहब की समाधि है. लखनऊ की चिकन, फ़र्रुख़ाबाद की छपाई, मुज़फ़्फ़रनगर के कम्बल, मिर्ज़ापुर के क़ालीन और आगरा का क़ालीन और दरियाँ यह सब मशहूर हैं. चुनार के मिट्टी के बर्तन, लखनऊ के खिलौने और बनारस के लकड़ी के

رات ہے. گاؤں کی تمام کنواری لڑکیاں غریب اور امیر، زمیندار کسان، مزدور ہر جاتی اور ہر طبقے کی لڑکیاں گھر سے نکل کر چھوٹی چھوٹی ٹولیاں بنا لیتی ہیں اور گاتی ہوئی ایکھ کے کھیتوں میں پہنچ جاتی ہیں. اُن کے ساتھ صرف دس بارہ برس تک کے لڑکے جا سکتے ہیں. مردوں کو حق نہیں ہے. کھیتوں میں جا کر سب لڑکیاں بیچ کھیت میں دوڑ کر اونچا سے اونچا کودتی ہیں اور اونچی کودائی میں وہ جتنا اونچا کودیں، وشواس کیا جاتا ہے کہ فصل بھی اتنی ہی اونچی اُگے گی. جی نہیں چاہتا کہ اس رنگین اور بھولے خیال کے سچ یا جھوٹ ہونے کی بحث میں پڑوں. یہ ہماری سماجی زندگی کی شاعری ہے. دیہات کی زندگی دفتروں، کارخانوں، شہروں کی عام زندگی نہیں ہوتی جس میں اور چھٹی میں ہفتے کے چھ دن اور اتوار میں میل یا لگاؤ نہ ہو. دیہات میں لوگ کاربار ہی میں چھٹی منانے کے بہاؤ بھی پیدا کر لیتے ہیں. آپ شاعری میں عمل کی شکشا چاہتے ہیں. دیکھئے اِن ریت رواجوں نے شاعری کو عمل بنا لیا ہے اور عمل کو شاعری بنا دیا ہے یا نہیں؟ کھیت کٹ رہے ہیں لیکن گانا بھی گایا جا رہا ہے. مکان کی چھت یا کنوئیں کی جگت پیٹی جا رہی لیکن گا گا کر پیٹی جا رہی ہے. دھوبی کپڑے دھو رہا ہے لیکن گا گا کر دھو رہا ہے. پاسی تاڑ پر تاڑی اُتارنے کو اپنی جان پر کھیل کر چڑھ رہا ہے لیکن آس پاس کے مکانوں کی بہو بیٹیوں کو پردہ کرنے کے لئے آواز دیتا جا رہا ہے. اُس کی للکار میں ایک اُمنگ ہے، ایک ولولہ ہے. یہ آوازیں کچھ بھیانک بھی اور کچھ دل کھینچنے والی بھی معلوم ہوتی ہے. میں نے سنا ہے کہ چور بھی چوری کی دیوی

खिलौने और ऐसी ही कई चीज़ें. फ़ैज़ाबाद के संदूक़, मैनपुरी के खड़ाँव, नगीना में आबनूस का काम और बरेली में शीशम की चीज़ें. डोम भी मैला साफ़ करने के अलावा सूप और झाड़ू बनाते हैं और बेचते हैं और चन्द्र ग्रहण और सूरज ग्रहण में दान भी पाते हैं. क्योंकि बिना उनको ख़ुश किये चाँद और सूरज राहु और केतु के चंगुल से छूट नहीं सकते. मुसलमान मेहतर भी सफ़ाई करने के अलावा शादियों में और ख़ुशी के दूसरे मौक़ों पर शहनाई बजाते हैं. हर जाति ने एक-एक काम अपने लिये मुक़र्रर कर लिया है और पीढ़ियों से वही काम कर रही है. क्या आज जिसे ट्रेड यूनियन कहते हैं और जिसे पहले योरप में ट्रेडगिल्ड कहते थे, जाति कहीं वही चीज़ तो नहीं है. नई चीज़ें भी कितनी पुरानी हैं. सचमुच यह दुनिया गोल है. यह सिर्फ़ जुग़राफ़िया में नहीं लिखा है बल्कि इतिहास या समाज का जीवन भी यही बताता है.

सौ बरस के अन्दर हिन्दुस्तान जितना बदला है उसका नज़ारा शहरों के कारख़ानों में, रेल में, मोटर में, सरकारी दफ़्तरों और अदालतों में, अंगरेज़ी स्कूलों, कालिजों, छापाख़ानों में तो नज़र आता है. हालाँकि इमारतों, मशीनों, टाइपराइटरों, बिजली के पंखों, रोशनियों, ख़स की टट्टियों और दो चार ज़रा अच्छी या बहुत अच्छी तनख़ाह पाने वाले अफ़सरों को छोड़ कर ख़ुदा के बन्दे वहाँ भी फटे हालों दिखाई देंगे. मवेशी ख़ाने के एक मुन्शीजी थे, मस्ती में अपने बारे में वह एक बार यों कह गये कि 'मुन्शी ख़ाने का मवेशी हूँ' बस यही हाल हमारे दफ़्तरों यानी हर 'मुन्शी ख़ाने' का है और छोटी तनख़ाह पर पिसाई करने वाले सचमुच

کی بڑے ٹھاٹ باٹ سے پوجا کرتے ہیں اور چوری کرنے یا سیندھ مارنے کے پہلے دیوی دیوتاؤں کو منا لیتے ہیں. تعجب نہیں اگر چوری کے سمبندھ میں بھی اُن کے خاص خاص گانے ہوں. پنہاریوں کے گانے تو آپ کے گاؤں میں بھی گائے جاتے ہوں گے. جب اناج اوکھلی میں کوٹا جاتا ہے اُس سمے بھی موسل کی دھار پر بھرپور چوٹ کے ساتھ ساتھ پورے بدن اور ہاتھوں کے اُتار چڑھاؤ کے ساتھ ساتھ گانے گائے جاتے ہیں اور یہ جوشیلے پریم گیت، عاشقانہ یا غیر عاشقانہ شاعری نہیں ہے بلکہ سماجی جیون اور کاروباری جیون کی تصویریں ان گیتوں میں ہوتی ہیں. ہمارے صوبے میں نٹوں کی ایک جاتی ہوتی ہے. اُن کی استریاں گھر گھر جاکر عورتوں کے ہاتھوں پر گودنے گودتی ہیں. برسات کے شروع میں یہ نکلتی ہیں، جس کے گودنا گودا جاتا ہے وہ روتی جاتی ہے لیکن نٹنیاں گودنے گودتی جاتی ہیں اور گاتی جاتی ہیں. یہ گیت آپ نے بھی سنا ہوگا ——

"آئے ساون کے مہینوا گوری گودواے گودنا"

نٹ آلہا اودل کی لڑائی کے گیت گاتے ہیں. اس گیت کو آلہا کہتے ہیں اور اس کی کہانی بڑا جوش پیدا کرنے والی ہے. یاد ہے کہ مہابھارت اور فردوسی کا شاہنامہ پڑھ کر رگوں میں اس طرح خون جوش نہیں مارتا جتنا آلہا سن کر ایک دیہاتی بہادری کے بھاؤ سے بیتاب ہو جاتا ہے. آلہا کا لکھنے والا لکھتا ہے کہ، "گھمسان کی لڑائی ہو رہی ہے، چمک کر تلوار چل رہی ہے، کہیں سر کٹ پڑے ہیں لیکن بے سر کے گھوڑے اور بے سر کے گھوڑسوار، بے سر کے ہاتھی گھوم رہے ہیں اور ناچ رہے ہیں" کتنی

ता है. गाँव की तमाम कुँवारी लड़कियाँ ग़रीब और अमीर, ज़मींदार, किसान, मज़दूर हर जाति और हर तबक़े की लड़कियाँ घर से निकल कर छोटी-छोटी टोलियाँ बना लेती हैं और गाती हुई ईख के खेतों में पहुँच जाती हैं. उनके साथ सिर्फ़ दस बारह बरस तक के लड़के आ सकते हैं. मर्दों को हक़ नहीं है. खेतों में आकर सब लड़कियाँ बीच खेत में दौड़ कर ऊँचा से ऊँचा कूदती हैं और ऊँची कुदाई में वह जितना ऊँचा कूदें, विश्वास किया जाता है कि फ़सल भी उतनी ही ऊँची उगेगी. जी नहीं चाहता कि इस रंगीन और भोले ख़याल के सच या झूठ होने की बहस में पड़ें. यह हमारी समाजी ज़िन्दगी की शायरी है. देहात की ज़िन्दगी दफ़्तरों, कार-ख़ानों, शहरों की आम ज़िन्दगी नहीं होती जिसमें और छुट्टी में हफ़्ते के छै दिन और इतवार में मेल या लगाव न हो. देहात में लोग कारबार ही में छुट्टी मनाने के भाव भी पैदा कर लेते हैं. आप शायरी में अमल की शिक्षा चाहते हैं. देखिये, इन रीत रिवाजों ने शायरी को अमल बना लिया है और अमल को शायरी बना दिया है या नहीं ? खेत कट रहे हैं लेकिन गाना भी गाया जा रहा है. मकान की छत या कुएँ की जगत पीटी जा रही है लेकिन गा गा कर पीटी जा रही है. धोबी कपड़े धो रहा है लेकिन गा गा कर धो रहा है. पासी ताड़ पर ताड़ी उतारने को अपनी जान पर खेलकर चढ़ रहा है लेकिन आस पास के मकानों की बहू बेटियों को पर्दा करने के लिये आवाज़ देता जाता है. उसकी ललकार में एक उमंग है, एक वल-वला है. यह आवाज़ हमें कुछ भयानक भी और कुछ दिल खींचने वाली भी मालूम होती है. मैंने सुना है कि चोर भी चोरी की देवी

بھی تعریف ہے. کیا ہمارے شاعروں کو عمل کا تاج یا عمل کی تڑپ اس طرح کو رکھتے ہیں؟ نٹ کیول بہادری کے گانے نہیں سناتے بلکہ کشتی، کسرت اور کرتب کا پھیری کی گھٹنا بھی دیا تعمل کو دیتے ہیں. ان کے علاوہ شہد بھی نکالتے اور بیچتے ہیں. غرض ہماری سماجی اور کاروباری زندگی میں ہر کام کے لئے گیت ہیں، ریت رواج ہیں اور الگ الگ پوجا ہے. ہر کام، ہر پیشے کا یا خاص دیوتا ہے یا خاص دیوی ہے. ابھی تو نہ جانے کتنے کاربار ہیں جن کا نام تک نہیں آیا. بانس کی اور بینت کی کرسیاں، چک، الماریاں، میزیں، ٹوکریاں بنانے کا کام کرنے والے جن پھوڑ کہلاتے ہیں. سپیرے سانپ پکڑتے اور دکھاتے ہیں. بندر اور بھالو نچانے والوں کو کس نے نہیں دیکھا ہے. ٹھٹھیرے معمولی سے معمولی برتن سے لے کر قیمتی سے قیمتی برتن بناتے ہیں. بنارس میں پیتل کا وہ کام اور وہ نقاشی ہوتی ہے جس کا جواب آج بھی دنیا بھر میں نہیں ہے. مرادآباد کے برتنوں کا کام کرنے والے، سرتی تمباکو بنانے اور بیچنے والے حلوائی ویسے تو سارے دیش میں پھیلے ہوئے ہیں لیکن خاص طور پر بھی کہیں کہیں کی چیزیں مشہور ہیں، جیسے سندیلے کے لڈو، متھرا کے پیڑے، قنوج کا عطر، غازی پور کا گلاب، جونپور کا تیل، بنارس، مئو، ٹانڈا اور مگہر کا کپڑا. اسی مگہر میں کبیر صاحب کی سمادھی ہے. لکھنؤ کی چکن، فرخ آباد کی چھپائی، مظفر نگر کے کمبل، مرزاپور کے قالین اور آگرہ کا قالین اور دریاں یہ سب مشہور ہیں. چنار کے مٹی کے برتن، لکھنؤ کے مٹی اور بنارس کے لکڑی کے

की बड़े ठाट बाट से पूजा करते हैं और चोरी करने या सेंध मारने के पहले देवी देवताओं को मना लेते हैं. ताज्जुब नहीं अगर चोरी के सम्बन्ध में भी उनके खास-खास गाने हों. पिसनहारियों के गाने तो आप के गाँव में भी गाये जाते होंगे. जब अनाज ओखली में कूटा जाता है उस समय भी मूसल की खोखदार पर भर पूर चोट के साथ-साथ पूरे बदन और हाथों के उतार चढ़ाव के साथ-साथ गाने गाये जाते हैं और यह झूटे प्रेम गीत, आशिक़ाना या ग़ैर आशिक़ाना शायरी नहीं है बल्कि समाजी जीवन और कारबारी जीवन की तसवीरें इन गीतों में होती हैं. हमारे सूबे में नटों की एक जाति होती है. उनकी स्त्रियाँ घर घर जाकर औरतों के हाथों पर गोदने गोदती हैं. बरसात के शुरू में यह निकलती हैं, जिसके गोदना गोदा जाता है वह रोती जाती है लेकिन नटनियाँ गोदने गोदती जाती हैं और गाती जाती हैं. यह गीत आपने भी सुना होगा—

"आए सावन के महिनवा, गोरी गुदा ले गोदनवा"

नट आल्हा ऊदल की लड़ाई के गीत भी गाते हैं. इस गीत को आल्हा कहते हैं और इसकी कहानी बड़ा जोश पैदा करने वाली है. याद रहे कि महाभारत और फ़िरदौसी का शाहनामा पढ़कर रगों में इस तरह खून जोश नहीं मारता जितना आल्हा सुनकर एक देहाती बहादुरी के भाव से बेताब हो जाता है. आल्हा का लिखने वाला लिखता है कि, "घमासान की लड़ाई हो रही है, खुल कर तलवार चली है, कई सिर कट चुके हैं लेकिन बेसिर के आदमी और

کھلونے اور ایسی ہی کئی چیزیں۔ فیض آباد کے صندوق، متھرا پوری کے کھڑاؤں، نگینا میں آبنوس کا کام اور بریلی میں شیشم کی چیزیں، ڈوم بھی میلا صاف کرنے کے علاوہ سوپ اور جھاڑو بناتے ہیں اور بیچتے ہیں اور چندر گرہن اور سورج گرہن میں دان بھی پاتے ہیں۔ کیونکہ بنا اُن کے خوش کئے، چاند اور سورج راہو اور کیتو کے چنگل سے چھوٹ نہیں سکتے۔ مسلمان مہتر بھی صفائی کرنے کے علاوہ شادیوں میں اور خوشی کے دوسرے موقعوں پر شہنائی بجاتے ہیں۔ ہر جاتی نے ایک ایک کام اپنے لئے مقرر کر لئے ہیں اور پیڑھیوں سے وہی کام کر رہی ہیں۔ کیا آج جسے ٹریڈ یونین کہتے ہیں اور جسے پہلے یورپ میں ٹریڈ گلڈ کہتے تھے، جاتی کہیں وہی چیز تو نہیں ہے۔ نئی چیزیں بھی کتنی پرانی ہیں۔” یہ دنیا گول ہے، یہ صرف جغرافیہ میں نہیں لکھا ہے بلکہ اتہاس یا سماج کا جیون بھی یہی بتاتا ہے۔

سو برس کے اندر ہندوستان جتنا بدلا ہے اس کا نظارہ شہروں کے کارخانوں میں، ریل میں، موٹر میں، سرکاری دفتروں اور عدالتوں میں، انگریزی اسکولوں، کالجوں، چھاپہ خانوں میں تو نظر آتا ہے۔ حالانکہ عمارتوں، مشینوں، ٹائپ رائٹروں، بجلی کے پنکھوں، روشنیوں، خس کی ٹٹیوں اور دو چار ذرا اچھی یا بہت اچھی تنخواہ پانے والے افسروں کو چھوڑ کر خدا کے بندے یہاں بھی پچھلے زمانوں دکھائی دیں گے۔ مغل زمانے کے ایک منشی جی تھے۔ جلدی میں اپنے بارے میں وہ ایک بار یہاں کہہ گئے کہ، ”منشی خانے کا منشی ہوں“، یہی حال ہمارے دفتروں میں ہر منشی خانے کا ہے اور چھوٹی تنخواہ پر گزارا کرنے والے ”

मुन्शी ख़ाने के मवेशी हैं. लेकिन देहातों और क़स्बों पर तो इस ज़ाहिरी चमक दमक की परछाईं भी नहीं पड़ी, देहात वाले तो यह कह सकते हैं कि—

हुस्न चमक गया तो क्या हुए वफ़ा तो उड़ गई
इस नई रोशनी ने आह दिल का कमल बुझा दिया

—'यगाना'

हिन्दुस्तान के नव्वे फ़ी सदी आदमियों पर अगर कोई परछाईं पड़ी है तो उन्हीं बरबादियों की परछाईं पड़ी है जिनका कुछ हाल हम बयान कर चुके हैं.

इससे ज़्यादा, आज इतवार है, दफ़्तरों का हाल मैं बयान न करूँगा. आज तो "कचहरी बन्द दफ़्तर में मियाँ इतवार बैठे हैं" आज तो दफ़्तर वालों को अपना कारबार भूल लेने दीजिये, माना कि वह कारबार उनका माशूक़ है लेकिन माशूक़ या प्रेमिका की याद भूल जाना वह नेमत है जो मजनू को भी आख़ीर उम्र में मिली, जब उसने लैला को देखकर 'अना लैला' यानी 'मैं लैला' कहा और न मैं उस कारबार का ज़िक्र करूँगा जिसे इस सारे सभ्य और तहज़ीब-याफ़्ता संसार में पीढ़ियों से हमारी बहुत सी अभागिन बहनें करती आई हैं यानी वह कारबार जिसे दुनिया का सबसे पुराना पेशा कहा जाता है.

منشی خانے کے مویشی ہیں۔ لیکن دیہاتوں اور قصبوں پر تو ظاہری چمک دمک کی پرچھائیں بھی نہیں پڑی، دیہات والے تو یہ کہہ سکتے ہیں کہ—

حسن چمک گیا تو کیا ہوئے وفا تو اڑ گئی
اس نئی روشنی میں آہ دل کا کمل بجھا دیا

—یگانہ

ہندستان کے نوّے فیصدی آدمیوں پر اگر کوئی پرچھائیں پڑی ہے تو انھیں بربادیوں کی پرچھائیں پڑی ہے جن کا کچھ حال ہم بیان کر چکے ہیں۔

اس سے زیادہ، آج اتوار ہے، دفتروں کا حال میں بیان نہ کروں گا آج تو "کچہری بند دفتر میں میاں اتوار بیٹھے ہیں" آج تو دفتر والوں کو اپنا کار بار بھول لینے دیا جائے، مانا کہ وہ کار بار ان کا معشوق ہے لیکن معشوق یا پریمی کا کی یاد بھول جانا وہ نعمت ہے جو مجنوں کو بھی آخیر وقت میں ملی، جب اس نے لیلیٰ کو دیکھ کر 'انا لیلیٰ' یعنی 'میں لیلیٰ' کہا اور نہ میں اس کار بار کا ذکر کروں گا جسے اس سارے سبھیہ اور تہذیب یافتہ سنسار میں پیڑھیوں سے ہماری بہت سی ابھاگن بہنیں کرتی آئی ہیں یعنی وہ کار بار جسے دنیا کا سب سے پرانا پیشہ کہا جاتا ہے۔

हिन्दुस्तानी

हिन्दुस्तानी एक बोली है. एक बोली है, इसे हम आगे चलकर
साबित करेंगे. यह हिन्दुस्तानी बोली आदमी की
[हि]न्दुस्तानी आद- बनाई हुई है. हम नहीं मानते कि इस बोली को
मियों की बनाई ईश्वर या ख़ुदा ने बनाया. यह कहना भी बेकार
नहीं है कि दुनिया की सब बोलियों में से कोई
भी ख़ुदा या ईश्वर की बनाई हुई नहीं है. यह बात धर्म की
किताबों से साबित की जा सकती है कि ईश्वर या ख़ुदा
कोई बोली नहीं बनाता, पर हम इसे साबित करना नामुना-
सिब ही नहीं, बहुत बुरा समझते हैं. दो और दो चार होने
के लिये जिस तरह हम किसी धर्म पुस्तक का सहारा नहीं लेते, उसी
तरह हमें बड़ी से बड़ी बात समझने के लिये किसी धर्म पुस्तक का
सहारा नहीं लेना चाहिये. सहारा लेने की आदत आजकल बहुत
बढ़ी चढ़ी है और सबको सुहाती है, पर सुहानी चाहिये नहीं.
क्योंकि यह हमारे आगे बढ़ने में रुकावट बनकर खड़ी हो गई है.
हमारे ख़याल से ऐसा मान लेने में कि हिन्दुस्तानी आदमियों की
बनाई हुई और आदमियों की बोली है, कोई हर्ज नहीं. किसी
बोली को ईश्वर या ख़ुदा की बनाई मान बैठने से हम सिर्फ़ झंझट
में ही नहीं पड़ जाते, कई आफ़तों में भी फँस जाते हैं. और

ہندستانی

ہندستانی ایک بولی ہے. ایک بولی ہے اسے ہم آگے
چل کر ثابت کریں گے. یہ ہندستانی بولی آدمی کی
ہندستانی آدمیوں بنائی ہوئی ہے. ہم نہیں مانتے کہ اس بولی
کی بنائی کو ایشور یا خدا نے بنایا. یہ کہنا بھی بیکار
نہیں ہے کہ دنیا کی سب بولیوں میں سے
کوئی بھی بولی خدا یا ایشور کی بنائی ہوئی نہیں ہے. یہ بات دھرم
کی کتابوں سے ثابت کی جا سکتی ہے کہ ایشور یا خدا کوئی
بولی نہیں بناتا، پر ہم اسے ثابت کرنا نامناسب
ہی نہیں، بہت برا سمجھتے ہیں. دو اور دو چار ہونے
کے لئے جس طرح ہم کسی دھرم پستک کا سہارا نہیں لیتے،
اسی طرح ہمیں بڑی سے بڑی بات سمجھنے کے لئے کسی دھرم
پستک کا سہارا نہیں لینا چاہیے. سہارا لینے کی عادت آجکل
بہت بڑھی چڑھی ہے اور سب کو سہاتی ہے، پر سہانی چاہیے
نہیں. کیونکہ وہ ہمارے آگے بڑھنے میں رکاوٹ بن کر کھڑی ہو گئی ہے.
ہمارے خیال سے ایسا مان لینے میں کہ ہندستانی آدمیوں کی
بنائی ہوئی اور آدمیوں کی بولی ہے، کوئی حرج نہیں. کسی
بولی کو ایشور یا خدا کی بنائی مان بیٹھنے سے ہم صرف جھنجھٹ
میں ہی نہیں پڑ جاتے، کئی آفتوں میں بھی پھنس جاتے ہیں. اور

फिर न उस बोली का भला कर सकते हैं और न उस बोली बोलने वाले मुल्क का.

हिन्दुस्तानी को हम सब हिन्दुस्तानियों की बोली मानते हैं, फिर चाहे सब हिन्दुस्तानी उसे समझते हों या सारे हिन्दुस्तान न समझते हों. हमारी इस बात पर किसी को की हँसी आ सकती है, पर यह बात हँसी की है नहीं. जिनको हमारी बात पर हँसी आयेगी उनको, हमें विश्वास है, यह ज़रूर क़बूल होगा कि हिन्दुस्तान सब हिन्दुस्तानियों का है, फिर चाहे हिन्दुस्तानियों में से बहुत से यह भी न जानते हों कि आसाम कहाँ है और हैदराबाद कहाँ, द्वारका किधर है और जगन्नाथ किधर, किसे बद्रीनाथ कहते हैं और किसे रामेश्वर. बस जिस तरह हिन्दुस्तान सब हिन्दुस्तानियों का, उसी तरह हिन्दुस्तानी सब हिन्दुस्तानियों की.

हिन्दुस्तान के नाते हम हिन्दुस्तान भर में समझी जाने वाली बोली को हिन्दुस्तानी कहते हैं. दूसरी कोई हिन्दुस्तान के नाते वजह नहीं. अगर घर घर में हिन्दुस्तान देश का हिन्दुस्तानी नाम हिन्द बोला जाता तो हम उसकी बोली को हिन्दी कहना पसंद करते और अगर भारत बोला जाता तो उसकी बोली को भारती कहकर पुकारते और अगर आर्यवर्त होता तो उसे आर्यवर्ती मान लेते. हिन्दुस्तानी नाम के साथ हम कोई दीन धर्म की बात नहीं जोड़ रहे. हम गहरे जाना भी मुनासिब नहीं समझते. गहरे जाना यानी

پھر نہ اس بولی کا بھلا کر سکتے ہیں اور نہ اس بولی بولنے والے ملک کا۔

ہندستانی کو ہم سب ہندستانیوں کی بولی مانتے ہیں، پھر چاہے سب ہندستانی اُسے سمجھتے ہوں یا سارے ہندستان نہ سمجھتے ہوں۔ ہماری اس بات پر کسی کو کی ہنسی آسکتی ہے، پر یہ بات ہنسی کی ہے نہیں۔ جن کو ہماری بات پر ہنسی آئے گی اُن کو، ہمیں وشواس ہے، یہ ضرور قبول ہوگا کہ ہندستان سب ہندستانیوں کا ہے، پھر چاہے ہندستانیوں میں سے بہت سے یہ بھی نہ جانتے ہوں کہ آسام کہاں ہے اور حیدرآباد کہاں، دوارکا کدھر ہے اور جگن ناتھ کدھر، کسے بدری ناتھ کہتے ہیں اور کسے رامیشور۔ بس جس طرح ہندستان سب ہندستانیوں کا، اُسی طرح ہندستانی سب ہندستانیوں کی۔

ہندستان کے ناتے ہم ہندستان بھر میں سمجھی جانے والی بولی کو ہندستانی کہتے ہیں۔ دوسری کوئی ہندستان کے ناتے وجہ نہیں۔ اگر گھر گھر میں ہندستان دیش کا ہندستانی نام ہند بولا جاتا تو ہم اس کی بولی کو ہندی کہنا پسند کرتے اور اگر بھارت بولا جاتا تو اس کی بولی کو بھارتی کہہ کر پکارتے اور اگر آریہ ورت ہوتا تو اُسے آریہ ورتی مان لیتے۔ ہندستانی نام کے ساتھ ہم کوئی دین دھرم کی بات نہیں جوڑ رہے، ہم گہرے جانا بھی مناسب نہیں سمجھتے۔ گہرے جانا یعنی

इस बहस में पड़ना कि हमारे देश का नाम कब, क्यों, कैसे हिन्दुस्तान पड़ा ? खुद हिन्दुस्तान शब्द हिन्दुस्तान का है या नहीं ? अगर हिन्दुस्तान का नहीं है तो कहाँ का है ? और इसी तरह की बातें. हिन्दुस्तान इतना पुराना देश है कि इसकी बोली में न जाने किस-किस मुल्क के शब्द समाये हुए हैं. खोजियों का कहना है कि हिन्दुस्तान की सबसे पुरानी, मानी हुई और पूज किताब वेद में भी दूसरे मुल्कों के शब्द मौजूद हैं. फिर अगर हिन्दुस्तान विदेशी शब्द भी हो तो हमारा उससे क्या बिगड़ता है. बात यह है शब्द और विद्या जैसी चीजें विदेशी होती ही नहीं.

हर बोली हिन्दुस्तानी

हम गुजराती, मराठी, तामिल, तेलगु, कन्नड़, उड़िया, आसामी, बंगाली, बिहारी, पंजाबी और राजस्थानी सबको अलग अलग बोलियाँ मानते हैं. पर इन बोलियों में से कोई भी अगर सारे हिन्दुस्तान में समझी जाती होती तो हम उसको भी हिन्दुस्तानी ही कहते. और अगर आज भी दाँव पेच या शरारत से भी कोई बोली सारे हिन्दुस्तान पर लाद दी जाये तो भी हम उसको हिन्दुस्तानी नाम देंगे, क्योंकि आसानी इसी में है.

उर्दू हिन्दी जोड़ ठीक नहीं

हिन्दुस्तानी नाम के साथ उर्दू, हिन्दी या और कुछ जोड़ना हम झगड़े की जड़ समझते हैं. इस तरह के जोड़ में हमें या तो चालबाजी दिखाई देती है या किसी को खुश या नाराज करने की बू आती है.

اس بحث میں پڑنا کہ ہمارے دیش کا نام کب، کیوں، کیسے ہندستان پڑا. خود ہندستان شبد ہندستان کا ہے یا نہیں. اگر ہندستان کا نہیں ہے تو کہاں کا ہے؟ اور اسی طرح کی باتیں. ہندستان اتنا پرانا دیش ہے کہ اس کی بولی میں نہ جانے کس کس ملک کے شبد سمائے ہوئے ہیں. کھوجیوں کا کہنا ہے کہ ہندستان کی سب سے پرانی، مانی ہوئی اور پوج کتاب وید میں بھی دوسرے ملکوں کے شبد موجود ہیں. پھر اگر ہندستان ودیشی شبد بھی ہو تو ہمارا اس سے کیا بگڑتا ہے. بات یہ ہے شبد اور ودیا جیسی چیزیں ودیشی ہوتی ہی نہیں.

ہر بولی ہندستانی

ہم گجراتی، مراٹھی، تامل، تیلگو، کنڑ، اڑیا، آسامی، بنگالی، بہاری، پنجابی اور راجستھانی سب کو الگ الگ بولیاں مانتے ہیں. پر ان بولیوں میں سے کوئی بھی اگر سارے ہندستان میں سمجھی جاتی ہوتی تو ہم اس کو بھی ہندستانی ہی کہتے. اور اگر آج بھی داؤ پیچ یا شرارت سے بھی کوئی بولی سارے ہندستان پر لاد دی جائے تو بھی ہم اس کو ہندستانی نام دیں گے. کیونکہ آسانی اسی میں ہے.

اردو ہندی جوڑ ٹھیک نہیں

ہندستانی نام کے ساتھ اردو، ہندی یا اور کچھ جوڑنا ہم جھگڑے کی جڑ سمجھتے ہیں. اس طرح کے جوڑ میں ہمیں یا تو چال بازی دکھائی دیتی ہے یا کسی کو خوش یا ناراض کرنے کی بو آتی ہے.

हिन्दुस्तानी नाम हमारा दिया हुआ नहीं है, बहुत पुराना है.
कितना पुराना है, यह बताना आसान नहीं पर
हिन्दुस्तानी पुराना इतना मुशकिल भी नहीं कि न बताया जा सके.
नाम है इस वक़्त हम इतना कहना ही ठीक समझते हैं
कि जब अंग्रेज़ या यूरप की और जातियाँ

हिन्दुस्तान में व्योपार करने के लिये आईं तो उनको जो बोली हिन्दुस्तान के सब हिस्सों में समझी जाने वाली मिली वह थी हिन्दुस्तानी. हिन्दुस्तानी नाम उन व्योपारियों का दिया हुआ नहीं था, यह नाम यहाँ पहले से ही जारी था. यहाँ व्योपार करने के नाते उन्हें हिन्दुस्तानी सीखनी पड़ती थी. व्योपार करते करते उन्हें हिन्दुस्तान की राजनीति में टाँग अड़ाने की ज़रूरत मालूम हुई. इसलिये हिन्दुस्तानी सीखना और अपने साथियों को सिखाना ज़रूरी हो गया. वह जुट गये और एक हिन्दुस्तानी अंग्रेज़ी डिक्शनरी तैयार कर डाली. यानी सब हिन्दुस्तानी शब्दों का अंग्रेज़ी में तर्जुमा कर डाला और सब अंग्रेज़ी शब्दों का हिन्दुस्तानी में. वह हिन्दुस्तानी-अंग्रेज़ी और-अंग्रेज़ी-हिन्दुस्तानी डिक्शनरियाँ आज के दिन तक मौजूद हैं और किसी पुरानी लायब्रेरी में देखने को मिल सकती हैं. यूरपी व्योपारियों में से अंग्रेज़ व्योपारी सबसे ज़्यादा चालाक निकले और वह हिन्दुस्तान के कुछ हिस्से पर मुल्की क़ब्ज़ा जमा बैठे. एक क़िला भी बना लिया. उस क़िले में एक कालेज खोल दिया. उसका नाम रक्खा 'कलकत्ता फ़ोर्ट विलियम कालेज' उस कालेज में और मज़मूनों के साथ जो एक मज़मून सिखाया जाता था, उसका नाम था हिन्दुस्तानी. हिन्दी, उर्दू नाम वाले कोई

ہندستانی نام ہمارا دیا ہوا نہیں ہے، بہت پرانا ہے۔
کتنا پرانا ہے یہ بتانا آسان نہیں پر
ہندستانی پرانا اتنا مشکل بھی نہیں کہ نہ بتایا جا سکے۔
نام ہے اس وقت ہم اتنا کہنا ہی ٹھیک سمجھتے ہیں
کہ جب انگریز یا یورپ کی اور جاتیاں

ہندستان میں بیوپار کرنے کے لئے آئیں تو ان کو جو بولی ہندستان کے سب حصوں میں سمجھی جانے والی ملی وہ تھی ہندستانی۔ ہندستانی نام اُن بیوپاریوں کا دیا ہوا نہیں تھا۔ یہ نام یہاں پہلے سے ہی جاری تھا۔ یہاں بیوپار کرنے کے ناطے اُنھیں ہندستانی سیکھنی پڑتی تھی۔ بیوپار کرتے کرتے اُنھیں ہندستان کی راج نیتی میں ٹانگ اڑانے کی ضرورت معلوم ہوئی۔ اس لئے ہندستانی سیکھنا اور اپنے ساتھیوں کو سکھانا ضروری ہوگیا۔ وہ جُٹ گئے اور ایک ہندستانی انگریزی ڈکشنری تیار کر ڈالی۔ یعنی سب ہندستانی شبدوں کا انگریزی میں ترجمہ کر ڈالا اور سب انگریزی شبدوں کا ہندستانی میں۔ وہ ہندستانی انگریزی اور انگریزی ہندستانی ڈکشنریاں آج کے دن تک موجود ہیں اور کسی پرانی لائبریری میں دیکھنے کو مل سکتی ہیں۔ یورپی بیوپاریوں میں سے انگریز بیوپاری سب سے زیادہ چالاک نکلے اور وہ ہندستان کے کچھ حصے پر ملکی قبضہ جما بیٹھے۔ ایک قلعہ بھی بنا لیا۔ اُس قلعے میں ایک کالج کھول دیا۔ اُس کا نام رکھا 'کلکتہ فورٹ ولیم کالج'، اُس کالج میں اور مضمونوں کے ساتھ جو ایک مضمون سکھایا جاتا تھا، اُس کا نام تھا ہندستانی۔ ہندی، اردو نام والے کوئی

मज़मून उस कालेज में नहीं पढ़ाए जाते थे और न हिन्दी-हिन्दुस्तानी और उर्दू-हिन्दुस्तानी नाम वाला कोई मज़मून था. असल में हिन्दुस्तान भर में समझी जाने वाली बोली न हिन्दी थी न उर्दू, न हिन्दी-हिन्दुस्तानी, न उर्दू-हिन्दुस्तानी, जो थी वह थी हिन्दुस्तानी और सिर्फ़ हिन्दुस्तानी. हम खोज बीन करके इसे और भी पुराना साबित कर सकते हैं पर ऐसा करने में हम अपना और दूसरों का वक़्त बरबाद करना समझते हैं. जितना लिखा जा चुका है, वह इस बात के लिये काफ़ी है कि हिन्दुस्तानी हमारा दिया हुआ नाम नहीं है, वह बहुत पुराना नाम है और सब आदमियों के बोलने से वह नाम आज तक क़ायम है. हिन्दुस्तानी नाम जनता जनार्दन का दिया हुआ है. और गवाहों की ज़रूरत नहीं.

हिन्दुस्तानी का विरोध

हिन्दुस्तानी पर इतना लिखने की ज़रूरत क्यों हुई. ज़रूरत यूँ हुई कि समझदार लोगों में से बहुत से इस नाम को नापसन्द करते हैं. वह अपनी नापसन्दी के सिलसिले में जो दलीलें देते हैं वह पोच होते हुए भी मज़बूत हैं. पोच तो यूँ हैं कि वह दलीलें गहरी नहीं हैं. मज़बूत यूँ हैं कि उन दलीलों के रास्ते जनता बहकाई जा सकती है. एक दल है जो हिन्दुस्तानी की जगह हिन्दी नाम चाहता है. वह यह कहकर जनता को बहकाता है कि हिन्दी धर्मी बोली है. तुलसी, सूर ने हिन्दी में अपने ग्रन्थ लिखे न कि हिन्दुस्तानी में. हिन्दी पूज्य किताबों की बोली होने से पूजा की चीज़ है. वह इतना ही कहकर नहीं रह जाते, और आगे बढ़ते हैं और कहते हैं कि हिन्दुस्तानी तो उर्दू का ही दूसरा नाम है.

مضمون اس کالج میں نہیں پڑھائے جاتے تھے اور نہ ہندی ہندستانی اور اردو ہندستانی نام والا کوئی مضمون تھا۔ اصل میں ہندستان بھر میں سمجھی جانے والی بولی نہ ہندی تھی نہ اردو، نہ ہندی ہندستانی، نہ اردو ہندستانی۔ جو تھی وہ تھی ہندستانی اور صرف ہندستانی۔ ہم کھوج بین کرکے اسے اور بھی پرانا ثابت کر سکتے ہیں پر ایسا کرنے میں ہم اپنا اور دوسروں کا وقت برباد کرنا سمجھتے ہیں۔ جتنا لکھا جا چکا ہے وہ اس بات کے لئے کافی ہے کہ ہندستانی ہمارا دیا ہوا نام نہیں ہے۔ یہ بہت پرانا نام ہے اور سب آدمیوں کے بولنے سے یہ نام آج تک قائم ہے۔ ہندستانی نام جنتا جناردن کا دیا ہوا ہے۔ اور گواہیوں کی ضرورت نہیں۔

ہندستانی کا ورودھ

ہندستانی پر اتنا لکھنے کی ضرورت کیوں ہوئی۔ ضرورت یوں ہوئی کہ سمجھدار لوگوں میں سے بہت سے اس نام کو ناپسند کرتے ہیں۔ وہ اپنی ناپسندی کے سلسلے میں جو دلیلیں دیتے ہیں وہ پوچ ہوتے ہوئے بھی مضبوط ہیں۔ پوچ تو یوں ہیں کہ وہ دلیلیں گہری نہیں ہیں۔ مضبوط یوں ہیں کہ ان دلیلوں کے راستے جنتا بہکائی جا سکتی ہے۔ ایک دل ہے جو ہندستانی کی جگہ ہندی نام چاہتا ہے۔ وہ یہ کہکر جنتا کو بہکاتا ہے کہ ہندی دھرمی بولی ہے۔ تلسی، سور نے ہندی میں اپنے گرنتھ لکھے نہ کہ ہندستانی میں۔ ہندی پوجیہ کتابوں کی بولی ہونے سے پوجا کی چیز ہے۔ وہ اتنا ہی کہکر نہیں رہ جاتے اور آگے بڑھتے ہیں اور کہتے ہیں کہ ہندستانی تو اردو کا ہی دوسرا نام ہے۔

हिन्दुस्तानी में हिन्दी को कोई जगह नहीं. जो लोग हिन्दुस्तानी की जगह उर्दू चाहते हैं, उनकी दलीलें भी इसी ढंग की हैं. उन्हें हिन्दुस्तानी में, हिन्दी के सिवा और कुछ नज़र नहीं आता. कभी कभी इन दोनों की बहस का यह नतीजा निकलता सा मालूम होता है कि एक दल हिन्दी-हिन्दुस्तानी नाम से राज़ी हो जायगा और दूसरा दल उर्दू-हिन्दुस्तानी नाम से. हिन्दी-हिन्दुस्तानी नाम देने वाले शायद यह समझते हैं कि इस नाम के बूते वह हिन्दुस्तानी को संस्कृत में बदल देंगे और उर्दू-हिन्दुस्तानी नाम पर राज़ी होने वाले शायद यह समझते हैं कि वह इस नाम के बल पर हिन्दुस्तानी को फ़ारसी का जामा पहना देंगे और अरबी के ज़ेवर से लाद देंगे. दोनों की नियतें साफ़ हैं, हमें मानना तो यही चाहिये था. पर हम मजबूर हैं. अगर दोनों दलों की नियतें साफ़ होतीं तो एक दूसरे को समझकर वह हिन्दुस्तानी पर राज़ी हो जाते. हिन्दुस्तानी के साथ हिन्दी या उर्दू जोड़ने वाले हिन्दुस्तानी की भलाई के ख़याल से कुछ नहीं करते. वह जो कुछ करते हैं अपने अपने दलों की हार जीत के ख़याल से करते हैं. हार जीत के अलावा और भी ग़रज़ हो सकती है, पर उतने गहरे जाने से कोई फ़ायदा नहीं.

हिन्दुस्तानी के चाहने वाले

हिन्दुस्तानी नाम पर जो डटे हुए हैं या कुछ की नज़रों में जो अड़े हुए हैं वह जो बात चाहते हैं, वह नाम बदलने पर अगर बनी रहे तो उनको नाम बदलने में कोई रंज न होगा. हिन्दुस्तानी नाम पर ज़ोर देने वाले एक और बात पर भी ज़ोर देते हैं. वह बात है हिन्दुस्तानी का उर्दू और नागरी दो लिखावटों में लिखा जाना.

ہندستانی میں ہندی کو کوئی جگہ نہیں۔ جو لوگ ہندستانی کی جگہ اردو چاہتے ہیں' اُن کی دلیلیں بھی اسی ڈھنگ کی ہیں۔ انھیں ہندستانی میں' ہندی کے سوا اور کچھ نظر نہیں آتا۔ کبھی کبھی ان دونوں کی بحث کا یہ نتیجہ نکلتا سا معلوم ہوتا ہے کہ ایک دل ہندی ہندستانی نام سے راضی ہو جائیگا اور دوسرا دل اردو ہندستانی نام سے۔ ہندی ہندستانی نام دینے والے شاید یہ سمجھتے ہیں کہ اس نام کے بوتے وہ ہندستانی کو سنسکرت میں بدل دیں گے اور اردو ہندستانی نام پر راضی ہونے والے شاید یہ سمجھتے ہیں کہ وہ اس نام کے بل پر ہندستانی کو فارسی کا جامہ پہنا دیں گے اور عربی کے زیور سے لاد دیں گے۔ دونوں کی نیتیں صاف ہیں' ہمیں ماننا تو یہی چاہیے تھا۔ پر ہم مجبور ہیں۔ اگر دونوں دلوں کی نیتیں صاف ہوتیں تو ایک دوسرے کو سمجھکر وہ ہندستانی پر راضی ہو جاتے۔ ہندستانی کے ساتھ ہندی یا اردو جوڑنے والے ہندستانی کی بھلائی کے خیال سے کچھ نہیں کرتے۔ وہ جو کچھ کرتے ہیں اپنے اپنے دلوں کی ہار جیت کے خیال سے کرتے ہیں۔ ہار جیت کے علاوہ اور بھی غرض ہو سکتی ہے' پر اتنے گہرے جانے سے کوئی فائدہ نہیں۔

ہندستانی کے چاہنے والے

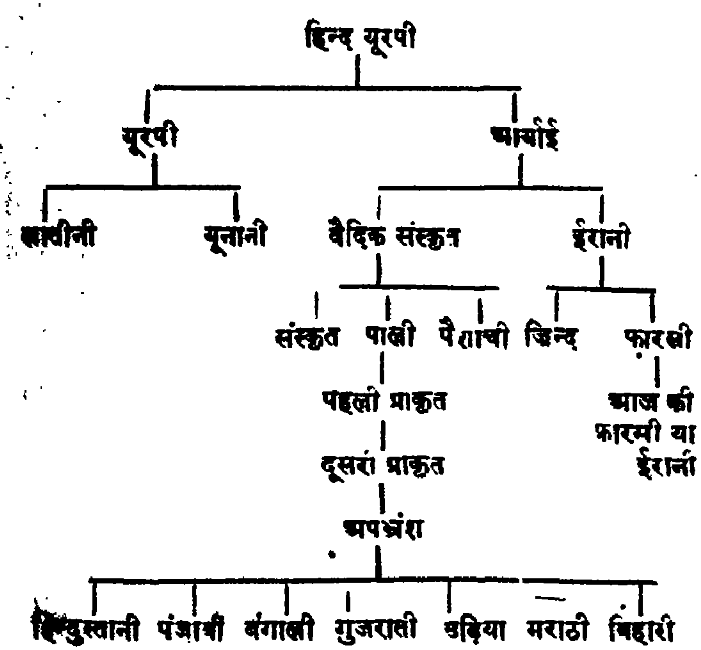
ہندستانی نام پر جو ڈٹے ہوئے ہیں یا کچھ کی نظروں میں جو اڑے ہوئے ہیں وہ جو بات چاہتے ہیں' وہ نام بدلنے پر اگر بنی رہے تو اُن کو نام بدلنے میں کوئی رنج نہ ہوگا۔ ہندستانی نام پر زور دینے والے ایک اور بات پر بھی زور دیتے ہیں۔ وہ بات ہے ہندستانی کا اردو اور ناگری دونوں لکھاوٹوں میں لکھا جانا۔

यह दो लिखावटों वाली बात कुछ लोगों को कितनी ही हँसी की और बेतुकी जँचती हो पर वह वैसी है नहीं. कुछ लोगों की नज़रों में वह समझ बूझ की भी जँचती है. दो लिखावटों पर ज़ोर जो लोग देते हैं वह सिर्फ़ इस वजह से नहीं देते कि गांधी जी भी उस पर ज़ोर देते थे. उनकी अपनी वजहें हैं. यह हो सकता है कि यह वजहें वही हों जो गांधी जी की थीं. पर इससे क्या ? गांधी जी सचाई और अहिंसा को बहुत बढ़िया मानते थे. यह उनकी अपनी राय थी. पर यही राय तो उनसे पहले बहुत से ऋषियों की रह चुकी है. इससे क्या वह गांधी जी की राय नहीं मानी जायगी ? इसलिये दो लिखावटों पर ज़ोर देने वालों की राय उनकी अपनी राय है, कोरी माँगे की नहीं. दो लिखावटों पर ज़ोर देना उनकी साफ़ नियती का सबूत है. दो लिखावटों के ज़रिये वह समाज को झंझट में नहीं डालना चाहते. वह तो उसको बड़ी उलझनों और दिक़्क़तों से बचाना चाहते हैं. उन उलझनों और दिक़्क़तों से निकल जाने के बाद दो लिखावटें मिलकर आप एक हो जावेंगी और झंझट मिट जायगी. इस वक़्त जो कुछ वह चाहते हैं वह सिर्फ़ इतना है कि हिन्दुस्तानी ऐसी बोली है, हो और बनी रहे जो आसानी से सब की समझ में आ सके. अगर उनको इस बात की कोई गारंटी कर दे तो वह हिन्दुस्तानी नाम के लिये हरगिज़ नहीं लड़ेंगे. पर जो उनको यह गारंटी देने के लिये तैयार होंगे, वह हिन्दुस्तानी नाम को बदलेंगे ही क्यों ? जब हमारे देश का नाम हिन्दुस्तान तब हमारी बोली का नाम हिन्दुस्तानी और हमारे देश में रहने-वालों का नाम भी हिन्दुस्तानी. हिन्दुस्तानी नाम के चाहने वाले नाम से मोहब्बत करते हैं,

یہ دو لکھاوٹوں والی بات کچھ لوگوں کو کتنی ہی ہنسی کی اور بے تکی جنچتی ہو پر وہ ویسی ہے نہیں. کچھ لوگوں کی نظروں میں وہ سمجھ بوجھ کی بھی جنچتی ہے. دو لکھاوٹوں پر زور جو لوگ دیتے ہیں وہ صرف اس وجہ سے نہیں دیتے کہ گاندھی جی بھی اس پر زور دیتے تھے. اُنکی اپنی وجہیں ہیں. یہ ہو سکتا ہے کہ یہ وجہیں وہی ہوں جو گاندھی جی کی تھیں. پر اس سے کیا؟ گاندھی جی سچائی اور اہنسا کو بہت بڑھیا مانتے تھے. یہ اُن کی اپنی رائے تھی. پر یہی رائے تو اُن سے پہلے بہت سے رشیوں کی رہ چکی ہے. اس سے کیا وہ گاندھی جی کی رائے نہیں مانی جائے گی؟ اس لئے دو لکھاوٹوں پر زور دینے والوں کی رائے اُن کی اپنی رائے ہے. کوری مانگے کی نہیں. دو لکھاوٹوں پر زور دینا اُن کی صاف نیتی کا ثبوت ہے. دو لکھاوٹوں کے ذریعے وہ سماج کو جھنجھٹ میں نہیں ڈالنا چاہتے. وہ تو اس کو بڑی الجھنوں اور دقتوں سے بچانا چاہتے ہیں. اُن الجھنوں اور دقتوں سے نکل جانے کے بعد دو لکھاوٹیں مل کر آپ ایک ہو جائیں گی اور جھنجھٹ مٹ جائے گی. اس وقت جو کچھ وہ چاہتے ہیں وہ صرف اتنا ہے کہ ہندستانی ایسی بولی ہے، ہو اور بنی رہے جو آسانی سے سب کی سمجھ میں آ سکے. مگر اُن کو اس بات کی کوئی گارنٹی کر دے تو وہ ہندستانی نام کے لئے ہرگز نہیں لڑیں گے. پر جو اُن کو یہ گارنٹی دینے کے لئے تیار ہوں گے، وہ ہندستانی نام کو بدلیں گے ہی کیوں؟ جب ہمارے دیش کا نام ہندستان تب ہماری بولی کا نام ہندستانی اور ہمارے دیش میں رہنے والوں کا نام بھی [illegible] نام کے چاہنے والے نام سے محبت کرتے ہیں،

हिन्दुस्तान के नाते. उन्हें तो असली मोहब्बत है बोली की आसानी से, बोली की मिठास और सुरीलेपन से, बोली के जल्दी सीखने की खासियत से. हिन्दुस्तानी के ज़रिये वह तो यही चाहते हैं कि सब विद्यायें सबके लिये आसान हो जायँ.

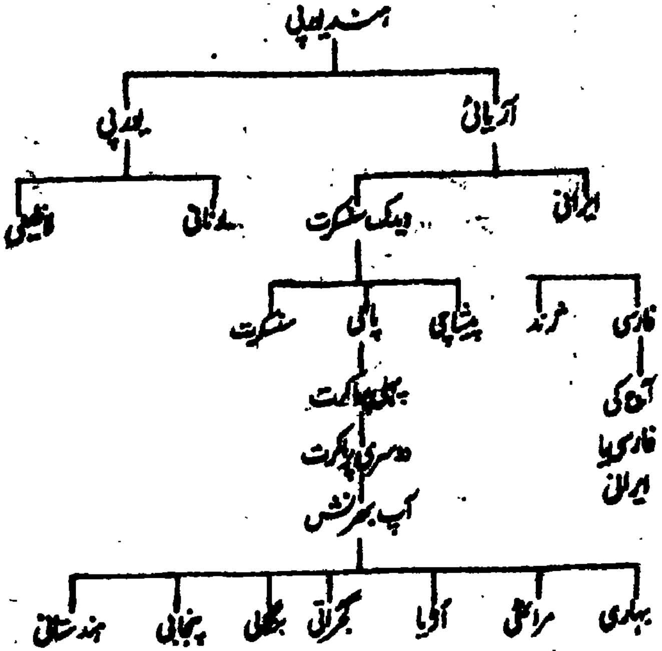
हिन्दुस्तानी की बेल

खोजियों ने ऊपर लिखी बेल का पता लगाया है. (इसके ठीक

ہندستان کے ناتے. انھیں تو اصلی محبت ہے بولی کی آسانی سے. بولی کی مٹھاس اور سُریلے پن سے، بولی کو جلدی سیکھنے کی خاصیت سے. ہندستانی کے ذریعے وہ تو یہی چاہتے ہیں کہ سب ودیائیں سب کے لئے آسان ہو جائیں.

ہندستانی کی بیل

کھوجیوں نے اوپر لکھی بیل کا پتہ لگایا ہے. (اس کے ٹھیک

न ठीक होने पर बहस करने से कोई फ़ायदा नहीं. यह खोज बिलकुल ग़लत हो, तब भी हमारा कुछ नहीं बनता बिगड़ता. और बिलकुल सही हो तब भी हमारे हाथ कुछ न आयेगा. हमारी भलाई तो इसी में है कि हम यह समझें कि बोलियाँ सबकी सब आदमी की बनाई हुई हैं, कोई बोली कम ज़्यादा पवित्र नहीं होती, न कोई बोली नापाक होती है. जैसे आदमी, आदमी सब एक, वैसे बोली बोली सब एक, जैसे भले आदमी को सब अपनाते हैं, सीधे आदमी को सब प्यार करते हैं वैसे ही भली यानी आसान बोली को सब अपना लेंगे) जो नक़्शा हमने यहाँ दिया है वह सिर्फ़ इस लिये दिया है कि पढ़ने वाले यह समझ लें कि हिन्दुस्तानी की माँ अगर संस्कृत कही जा सकती है तो मौसी ईरानी कही जा सकती है. यह बतलाकर हम यह हरगिज़ नहीं कहना चाहते कि फ़ारसी यानी ईरानी के मुश्किल लफ़्ज़ या फ़ारसी बोली के कोई भी क़ायदे हिन्दुस्तानी में अपनाये जायँ. हम तो संस्कृत से भी नहीं चाहते कि उसके मुश्किल शब्द और उसका व्याकरन अपनाया जाय. ज़िन्दा बोली की लम्बी चौड़ी ग्रामर होनी ही नहीं चाहिये. किसी बोली की ग्रामर उस बोली के बोलने वालों की नहीं होती. ग्रामर होती है उन विदेशियों के लिये जो उस देश में आकर उस बोली को सीखना चाहते हैं. वह ग्रामर जितनी छोटी हो उतनी ही अच्छी. ग्रामर बोली-झाड़ी के ऊपर बड़ा जाल है. जाल के जितने बड़े-बड़े सूराख़ होंगे उतने ही अच्छे. क्योंकि उनमें होकर झाड़ी की शाखें दूर-दूर तक फैल सकेंगी. अगर जाल के सूराख़ बहुत छोटे हुए तो उस बोली के सूख जाने में तो कोई शक ही नहीं, मर जाने का

نہ ٹھیک ہونے پر بحث کرنے سے کوئی فائدہ نہیں۔ یہ کھوج بالکل غلط ہو تب بھی ہمارا کچھ نہیں بنتا بگڑتا۔ اور بالکل صحیح ہو تب بھی ہمارے ہاتھ کچھ نہ آئے گا۔ ہماری بھلائی تو اسی میں ہے کہ ہم یہ سمجھیں کہ بولیاں سب کی سب آدمی کی بنائی ہوئی ہیں، کوئی بولی کم زیادہ پوتر نہیں ہوتی، نہ کوئی بولی ناپاک ہوتی ہے۔ جیسے آدمی، آدمی سب ایک، ویسے بولی بولی سب ایک، جیسے بھلے آدمی کو سب اپناتے ہیں، سیدھے آدمی کو سب پیار کرتے ہیں ویسے ہی بھلی یعنی آسان بولی کو سب اپنا لیں گے) جو نقشہ ہم نے یہاں دیا ہے وہ صرف اس لئے دیا ہے کہ پڑھنے والے یہ سمجھ لیں کہ ہندستانی کی ماں اگر سنسکرت کہی جا سکتی ہے تو موسی ایرانی کہی جا سکتی ہے۔ یہ بتلا کر ہم یہ ہرگز نہیں کہنا چاہتے کہ فارسی یعنی ایرانی کے مشکل لفظ یا فارسی بولی کے کوئی بھی قاعدے ہندستانی میں اپنائے جائیں۔ ہم تو سنسکرت سے بھی یہ نہیں چاہتے کہ اس کے مشکل شبد اور اس کا ویاکرن اپنایا جائے۔ زندہ بولی کی لمبی چوڑی گرامر ہونی ہی نہیں چاہیے۔ کسی بولی کی گرامر اس بولی کے بولنے والوں کیلئے نہیں ہوتی۔ گرامر ہوتی ہے ان ودیشیوں کے لئے جو اس دیش میں آکر اس بولی کو سیکھنا چاہتے ہیں۔ وہ گرامر جتنی چھوٹی ہو اتنی ہی اچھی۔ گرامر بولی جھاڑی کے اوپر بڑا جال ہے۔ جال کے جتنے بڑے بڑے سوراخ ہوں گے اتنے ہی اچھے۔ کیونکہ ان میں ہو کر جھاڑی کی شاخیں دور دور تک پھیل سکیں گی۔ اگر جال کے سوراخ بہت چھوٹے ہوئے تو اس بولی کے سوکھ جانے میں تو کوئی شک ہی نہیں، مر جانے کا

भी डर है. कुछ लोगों का तो यह कहना है कि पाणिनी ने संस्कृत का व्याकरन बनाकर संस्कृत भाषा को सुखा ही दिया और अब वह किस हालत में है, किसी से छिपा नहीं. हिन्दुस्तानी की भी जकड़ी हुई ग्रामर उसे खत्म कर देगी. अगर उसे बढ़ने और फैलने देना है तो यही ठीक होगा कि उसका कोई जकड़बन्द व्याकरन न बनाया जाय और जहाँ तक हो सके बोली को आसान बनाया जाय. यहाँ यह समझ लेना चाहिये कि पाणिनी को आज लोग कुछ भी कहलें, अगर कहने वाले पाणिनी के जमाने में मौजूद होते तो वह हमारी तरह उसकी तारीफ ही करते. उसने संस्कृत का व्याकरन बना कर वेदों की बोली को आसान ही किया था और अपने समय के विदेशियों के लिये वेदों के समझने के लिये रास्ता खोला था. अब अगर हम आज पाणिनी की तरफ दौड़ें तो यह काम इतना मुशकिल तो होगा ही जितना इलाहाबाद से जमना के पानी को धकेल-धकेल कर दिल्ली लाना, पर बेफ़ायदा भी होगा. इससे दिल्ली में बाढ़ आकर दिल्ली के डूब जाने का डर है. आज कल के समझदारों का यही काम होना चाहिये कि हिन्दुस्तानी के लिये वह पाणिनी की तरफ न दौड़ें. वह तो पाणिनी को अपने पास खड़ा समझ कर उसी की तरह आगे-आगे दौड़ कर पाणिनी को खुश करें. आगे दौड़ना है, हिन्दुस्तानी को आसान बनाना और इस क़ाबिल बनाना कि सब तरह के खयाल उसके रास्ते कहे जा सकें और समझे जा सकें. हिन्दुस्तानी में यह क़ाबलियत है. वह अपने ही भंडार से सब तरह के शब्द तैयार कर सकती है. यह बात हम आगे दिखाने की कोशिश करेंगे.

بھی ڈر ہے۔ کچھ لوگوں کا تو یہ کہنا ہے کہ پانِنی نے سنسکرت کا ویاکرن بنا کر سنسکرت بھاشا کو سُکھا ہی دیا اور اب وہ کس حالت میں ہے، کسی سے چھپا نہیں۔ ہندستانی کی بھی جکڑی ہوئی گرامر اُسے ختم کر دے گی۔ اگر اُسے بڑھنے اور پھیلنے دینا ہے تو یہی ٹھیک ہوگا کہ اس کا کوئی جکڑ بند ویاکرن نہ بنایا جائے اور جہاں تک ہو سکے بولی کو آسان بنایا جائے۔ یہاں یہ سمجھ لینا چاہیے کہ پانِنی کو آج لوگ کچھ بھی کہہ لیں، اگر کہنے والے پانِنی کے زمانے میں موجود ہوتے تو وہ ہماری طرح اس کی تعریف ہی کرتے۔ اس نے سنسکرت کا ویاکرن بنا کر ویدوں کی بولی کو آسان ہی کیا تھا اور اپنے سمے کے ودیشیوں کے لئے ویدوں کے سمجھنے کے لئے راستہ کھولا تھا۔ اب اگر ہم آج پانِنی کی طرف دوڑیں تو یہ کام اتنا مشکل تو ہوگا ہی جتنا الہ آباد سے جمنا کے پانی کو دھکیل دھکیل کر دلّی لانا، پر بے فائدہ بھی ہوگا۔ اس سے دلّی میں باڑھ آ کر دلّی کے ڈوب جانے کا ڈر ہے۔ آج کل کے سمجھداروں کا یہی کام ہونا چاہیے کہ ہندستانی کے لئے وہ پانِنی کی طرف نہ دوڑیں۔ وہ تو پانِنی کو اپنے پاس کھڑا سمجھ کر اُسی کی طرح آگے آگے دوڑ کر پانِنی کو خوش کریں۔ آگے دوڑنا ہے، ہندستانی کو آسان بنانا اور اس قابل بنانا کہ سب طرح کے خیال اُس کے راستے کہے جا سکیں اور سمجھے جا سکیں۔ ہندستانی میں یہ قابلیت ہے۔ وہ اپنے ہی بھنڈار سے سب طرح کے شبد تیار کر سکتی ہے۔ یہ بات ہم آگے دکھانے کی کوشش کریں گے۔

हिन्दुस्तानी बोली है

हिन्दुस्तानी बोली है. इस बारे में हम पहले कुछ लिख चुके हैं. वहाँ जो कुछ लिखा है वह काफ़ी न था. इस लिये उसको ज़रा और साफ़ करना है. हिन्दी-वादी कहते हैं हिन्दुस्तानी नाम की कोई भाषा ही नहीं और न कहीं बोली जाती है. उर्दू वादियों का यह दावा है कि हिन्दुस्तानी कोई ज़बान नहीं क्योंकि वह कहीं भी नहीं बोली जाती. दोनों सबूत में पेश करते हैं अपनी अपनी किताबें. एक पेश करते हैं सूर, तुलसी, बिहारी, रसखान, खान खानाँ, देव और फिर पन्त, मैथिलीशरण वग़ैरा. दूसरे पेश करते हैं ग़ालिब, ज़ौक़, दाग़, मोमिन, चकबस्त, हाली वग़ैरा और कहते हैं कि दिखाइये इसमें हिन्दुस्तानी कहाँ है. वह यह दावा पेश करते हुए यह भूल जाते हैं कि वह बोली या वह भाषा और ज़बान, जिसको वह हिन्दी और उर्दू नाम से पुकारते हैं. वह कहाँ बोली जाती है? अगर वह ठंडे दिल से खोज करें तो उन्हें पता लगेगा कि न सूर, तुलसी की भाषा हमारी बेपढ़ी बहनें पूरी तरह समझ पाती हैं और न पन्त और मैथिली शरण की कविता की भाषा वह है जो वह अपने घरों में बोलते हैं. ग़ालिब, ज़ौक़ वग़ैरा की शायरी की ज़बान भी घरेलू बोली नहीं है, ज़िला और सूबे की बोली तो हो ही कैसे सकती है. रास्ते की कीचड़ पार कर फ़ोर्ड की मोटर की तरह ग़ालिब और ज़ौक़ गाँव में पहुँचने की बात सोच भी नहीं सकते. यही हाल चकबस्त और हाली का है. हमारी यह दलील सुनकर हिन्दी, उर्दू वाले आँखें सुर्ख़ कर लेते हैं और लाल पीले होकर हमसे पूछते हैं, तो क्या आप इसको हिन्दुस्तानी नहीं कहते?

ہندستانی بولی ہے

"ہندستانی بولی ہے، اس بارے میں ہم پہلے کچھ لکھ چکے ہیں۔ وہاں جو کچھ لکھا ہے وہ کافی نہ تھا۔ اس لئے اس کو ذرا اور صاف کرنا ہے۔ ہندی وادی کہتے ہیں ہندستانی نام کی کوئی بھاشا ہی نہیں اور نہ کہیں بولی جاتی ہے۔ اردو وادیوں کا یہ دعویٰ ہے کہ ہندستانی کوئی زبان نہیں کیونکہ وہ کہیں بھی نہیں بولی جاتی۔ دونوں ثبوت میں پیش کرتے ہیں اپنی اپنی کتابیں۔ ایک پیش کرتے ہیں سور، تلسی، بہاری، رس کھان، خان خاناں، دیو اور پھر پنت، میتھلی شرن وغیرہ۔ دوسرے پیش کرتے ہیں غالب، ذوق، داغ، مومن، چکبست، حالی وغیرہ اور کہتے ہیں کہ دکھائیے اس میں ہندستانی کہاں ہے۔ وہ یہ دعویٰ پیش کرتے ہوئے یہ بھول جاتے ہیں کہ وہ بولی یا وہ بھاشا اور زبان جس کو وہ ہندی اور اردو نام سے پکارتے ہیں، وہ کہاں بولی جاتی ہے؟ اگر وہ ٹھنڈے دل سے کھوج کریں تو انہیں پتہ لگے گا کہ نہ سور تلسی کی بھاشا ہماری بے پڑھی بہنیں پوری طرح سمجھ پاتی ہیں اور نہ پنت اور میتھلی شرن کی کویتا کی بھاشا وہ ہے جو وہ اپنے گھروں میں بولتے ہیں۔ غالب ذوق وغیرہ کی شاعری کی زبان بھی گھریلو بولی نہیں ہے، ضلع اور صوبے کی بولی تو ہو ہی کیسے سکتی ہے۔ راستے کی کیچڑ پار کر فورڈ کی موٹر کی طرح غالب اور ذوق گاؤں میں پہنچنے کی بات سوچ بھی نہیں سکتے۔ یہی حال چکبست اور حالی کا ہے۔ ہماری یہ دلیل سن کر ہندی، اردو والے آنکھیں سرخ کر لیتے ہیں اور لال پیلے ہو کر ہم سے پوچھتے ہیں، تو کیا آپ اس کو ہندستانی نہیں کہتے؟

हमें यह सवाल सुनकर हँसी आ जाती है. हम हिन्दी वालों से पूछते हैं कि ग़ालिब, ज़ौक़ वग़ैरा हिन्दी हैं या नहीं और उर्दू वालों से पूछते हैं कि तुलसी, सूर वग़ैरा उर्दू हैं या नहीं. हिन्दी वाले झट जवाब दे डालते हैं कि ग़ालिब, ज़ौक़ वग़ैरा हिन्दी नहीं और उर्दू वाले कह बैठते हैं कि तुलसी सूर वग़ैरा उर्दू नहीं. हिन्दी, उर्दू वाले यह जवाब देकर फिर हमसे पूछते हैं—'कहिये! कहिये!! तुलसी और ग़ालिब हिन्दुस्तानी हैं कि नहीं ?' हम यह जवाब देते हैं कि वह हिन्दुस्तानी ज़रूर हैं पर इतने ही हिन्दुस्तानी हैं जितना गंगा जल का वह जल जो हरे, पीले, नीले शीशे वाली गंगा जलियों में भरा हो या लोहे, जस्ते, चाँदी, सोने की गंगा जली में रक्खा हो, या वह जल जो गंगा जी के किनारे कुआँ खोद कर निकाला गया हो. है तो वह गंगा जल ही पर उसका नाम गंगा जली का जल या कुएँ का जल ही रहेगा. वह दवा के काम आ सकता है या दो चार दस की प्यास बुझा सकता है, पर कूद कूद कर नहाने का आनन्द नहीं दे सकता और कुम्भ के अवसर पर जमा हुए लाखों नर नारियों का तो उससे काम ही नहीं चल सकता. बस हिन्दुस्तानी बहती हुई गंगा जी हैं और हिन्दी और उर्दू उसी में से लिये पानी की गंगा जलियाँ हैं. हिन्दुस्तानी में जहाज़ और जहाज दोनों चलते हैं, ग़रीब नवाज़ और गरीब नवाज दोनों साथ साथ खेल कूद लेते हैं. पर रामायण में जहाज और गरीब नवाज ही मिलेगा. ठीक ही है. बहुत से लोग अब अपने लोटों मे गंगा जल भरने लगते हैं तो छान छान कर भरते हैं. ठीक इसी तरह हिन्दुस्तानी में भाषा और भाखा दोनों साथ-साथ बैठ लेते हैं और

ہمیں یہ سوال سن کر ہنسی آجاتی ہے۔ ہم ہندی والوں سے پوچھتے ہیں کہ غالب ذوق وغیرہ ہندی ہیں یا نہیں اور اردو والوں سے پوچھتے ہیں کہ تلسی، سور وغیرہ اردو ہیں یا نہیں۔ ہندی والے جھٹ جواب دے ڈالتے ہیں کہ غالب، ذوق وغیرہ ہندی نہیں اور اردو والے کہہ بیٹھتے ہیں کہ تلسی سور وغیرہ اردو نہیں۔ ہندی، اردو والے یہ جواب دے کر پھر ہم سے پوچھتے ہیں— "کہیے! کہیے!! تلسی اور غالب ہندستانی ہیں کہ نہیں؟" ہم یہ جواب دیتے ہیں کہ وہ ہندستانی ضرور ہیں پر اتنے ہی ہندستانی ہیں جتنا گنگا جل کا وہ جل جو ہرے، پیلے، نیلے شیشے والی گنگا جلیوں میں بھرا ہو یا لوہے، جستے، چاندی سونے کی گنگا جلی میں رکھا ہو، یا وہ جل جو گنگا جی کے کنارے کنواں کھود کر نکالا گیا ہو۔ ہے تو وہ گنگا جل ہی پر اس کا نام گنگا جلی کا جل یا کوئیں کا جل ہی رہے گا۔ وہ دوا کے کام آسکتا ہے یا دو چار دس کی پیاس بجھا سکتا ہے، پر کود کود کر نہانے کا آنند نہیں دے سکتا اور کمبھ کے اوسر پر جمع ہوئے لاکھوں نر ناریوں کا تو اس سے کام ہی نہیں چل سکتا۔ بس ہندستانی بہتی ہوئی گنگا جی ہیں اور ہندی اور اردو اسی میں سے لیے پانی کی گنگا جلیاں ہیں۔ ہندستانی میں جہاز اور جہاج دونوں چلتے ہیں، غریب نواز اور گریب نواج دونوں ساتھ ساتھ کھیل کود لیتے ہیں۔ پر رامائن میں جہاج اور گریب نواج ہی ملے گا۔ ٹھیک ہی ہے۔ بہت سے لوگ جب اپنے لوٹوں میں گنگا جل بھرنے لگتے ہیں تو چھان چھان کر بھرتے ہیں۔ ٹھیک اسی طرح ہندستانی میں بھاشا اور بھاکھا دونوں ساتھ ساتھ بیٹھ لیتے ہیں اور

मातृ और माता साथ-साथ कूद फाँद लेते हैं. पर 'दीवाने ग़ालिब' में भाखा भले ही मिल जाय, भाषा के लिये दरवाज़ा बन्द है, माता भले ही मिल जाय पर मातृ के लिये कोई जगह नहीं मिलेगी. हाँ हिन्दी में मिलेंगे "नैश गगन" "चारु चंचला" "लोक कलाप" जैसे शब्द, जिन्हें गाँव वाले तो क्या शहर वाले भी आसानी से न समझ सकें और कहीं-कहीं तो हिन्दी के प्रोफ़ेसर भी अटक जायँ. ऐसे ही उर्दू में मिलेंगे "क्या रम न करोगे अगर इबराम न होगा." जैसे बेशुमार नमूने, जिन्हें समझने के लिये लुग़त की मदद के बग़ैर काम ही न चले. हिन्दी उर्दू वाले फिर ख़फ़ा होकर कह बैठेंगे तो क्या आप चाहते हैं कि हम भाषा या ज़बान का कोष या लुग़त न बढ़ायें ? हम उनसे पूछते हैं कि क्या आप भरती के लफ़्ज़ भरकर कोष या लुग़त बढ़ाने को बढ़ाना मानते हैं. मठा और दूध पानी डालने से बढ़ तो सकते हैं पर इस तरह की बढ़वारी से क्या फ़ायदा. जहाँ जल, आब, नीर, पानी पहले ही से मौजूद हैं वहाँ ओदक लिखकर आप बोली का बोझ बढ़ा सकते हैं, उसकी क़दर नहीं बढ़ा सकते. एक लड़का जो पानी के चार नाम जानता है और गाड़ी के पहिये के टुकड़ों के नाम नहीं जानता, उस तीन नाम जानने वाले लड़के से ज़्यादा होशियार नहीं समझा जा सकता. जो पानी का तो सिर्फ़ एक नाम जानता है पर गाड़ी के पहिये के 'मुद्रा' और 'आरे' नाम भी जानता है. किसी बोली का शब्द भंडार तभी अच्छा माना जाता है जब उसमें सब ख़याल के लिये शब्द हों. एक ख़याल के लिये

ماتری اور ماتا ساتھ ساتھ کود پھاند لیتے ہیں، پر 'دیوانِ غالب' میں بھاکھا بھلے ہی مل جائے، بھاشا کے لیے دروازہ بند ہے، ماتا بھلے ہی مل جائے پر ماتری کے لیے کوئی جگہ نہیں ملے گی۔ ہاں ہندی میں ملیں گے "نیش گگن" "چارو چنچلا" "لوک کلاپ" جیسے شبد، جنھیں گاؤں والے تو کیا شہر والے بھی آسانی سے نہ سمجھ سکیں۔ اور کہیں کہیں تو ہندی کے پروفیسر بھی اٹک جائیں۔ ایسے ہی اردو میں ملیں گے "کیا رم نہ کروگے اگر ابرام نہ ہوگا۔" جیسے بیشمار نمونے جنھیں سمجھنے کے لیے لغت کی مدد کے بغیر کام ہی نہ چلے۔ ہندی اردو والے پھر خفا ہو کر کہہ بیٹھیں گے تو کیا آپ چاہتے ہیں کہ ہم بھاشا یا زبان کا کوش یا لغت نہ بڑھائیں؟ ہم ان سے پوچھتے ہیں کہ کیا آپ بھرتی کے لفظ بھر کر کوش یا لغت بڑھانے کو بڑھانا مانتے ہیں۔ مٹھا اور دودھ پانی ڈالنے سے بڑھ تو سکتے ہیں پر اس طرح کی بڑھواری سے کیا فائدہ۔ جہاں جل، آب، نیر، پانی پہلے ہی سے موجود ہیں وہاں اودک لکھ کر آپ بولی کا بوجھا بڑھا سکتے ہیں، اس کی قدر نہیں بڑھا سکتے۔ ایک لڑکا جو پانی کے چار نام جانتا ہے اور گاڑی کے پہیے کے ٹکڑوں کے نام نہیں جانتا، اس تین نام جاننے والے لڑکے سے زیادہ ہوشیار نہیں سمجھا جا سکتا، جو پانی کا تو صرف ایک نام جانتا ہے پر گاڑی کے پہیے کے 'مدرا' اور 'آرے' نام بھی جانتا ہے۔ کسی بولی کا شبد بھنڈار تبھی اچھا مانا جاتا

सौ शब्दों का होना बोली—नदी की चौड़ाई को बढ़ा सकता है, गहराई को नहीं. संस्कृत और अरबी के जानकार इसी बात पर फ़ख़्र किया करते हैं. एक कहेंगे हमारे यहाँ भगवान के हज़ार नाम हैं दूसरे कहेंगे हमारे यहाँ अकेले ऊँट के दो सौ नाम हैं. आजकल हिन्दी और उर्दू वाले इसी तरह की कारवाइयों में लगे हुए हैं. अगर वह अपने इस वहम को छोड़ दें तो उनका लिखा हुआ बहुत कुछ हिन्दुस्तानी ही रह जाय. हमारे ख़याल से अब यह बात साफ़ हो गई है कि हिन्दुस्तानी सचमुच बोली है और हिन्दी और उर्दू बोली सी हैं यानी किताबी बोली हैं या पंडित और मौलवियों की बोली हैं या कुछ और आगे बढ़िये तो सफ़ेद पोशों की बोली हैं. यहाँ हमें कबीर की यह बानी याद आ जाती है "संस्कृत है कूप जल भाषा बहता नीर" हिन्दुस्तानी जो सचमुच बोली है उससे हिन्दी उर्दू वालों ने शोर मचा कर यह कहना शुरू कर दिया कि हिन्दुस्तानी कोई बोली ही नहीं और कुछ सफ़ेद पोश तो उनके बहकावे में आकर उसे ऐसा ही ठीक समझने लगे जैसे कहानी वाला ब्राह्मण अपने कंधे पर लदी बकरी को कुत्ता समझने लग गया था और आख़िर उसे फेंक ही दिया था. यह ठीक है कि बाद में वह बहुत पछताया था. पर उस वक़्त तो उसकी तसल्ली ही हुई थी. कहीं इसी तरह थोड़ी सी तसल्ली की ख़ातिर बहके हुए सफ़ेद पोश हिन्दुस्तानी को ठुकरा कर तसल्ली न मान बैठें. बाद में बुरी तरह पछताना पड़ेगा. जैसे ब्राह्मण की बकरी कुत्ता नहीं बनी थी, बकरी ही बनी रही थी वैसे ही हिन्दुस्तानी अबोली न बन कर बोली ही बनी रहेगी पर कुछ सफ़ेद पोशों के

سو شبدوں کا ہونا بولی ندی کی چوڑائی کو بڑھا سکتا ہے، گہرائی کو نہیں۔ سنسکرت اور عربی کے جانکار اسی بات پر فخر کیا کرتے ہیں۔ ایک کہیں گے ہمارے یہاں بھگوان کے ہزار نام ہیں دوسرے کہیں گے ہمارے یہاں اکیلے اونٹ کے دو سو نام ہیں۔ آج کل ہندی اور اردو والے اسی طرح کی کارروائیوں میں لگے ہوئے ہیں۔ اگر وہ اپنے اس وہم کو چھوڑ دیں تو ان کا لکھا ہوا بہت کچھ ہندستانی ہی رہ جائے۔ ہمارے خیال سے اب یہ بات صاف ہو گئی ہے کہ ہندستانی سچ مچ بولی ہے اور ہندی اور اردو بولی سی ہیں یعنی کتابی بولی ہیں یا پنڈت اور مولویوں کی بولی ہیں یا کچھ اور آگے بڑھئے تو سفید پوشوں کی بولی ہیں۔ یہاں ہمیں کبیر کی یہ بانی یاد آ جاتی ہے "سنسکرت ہے کوپ جل بھاشا بہتا نیر" ہندستانی جو سچ مچ بولی ہے اس سے ہندی اردو والوں نے شور مچا کر یہ کہنا شروع کر دیا کہ ہندستانی کوئی بولی ہی نہیں اور کچھ سفید پوش تو ان کے بہکاوے میں آ کر اسے ایسا ہی ٹھیک سمجھنے لگے جیسے کہانی والا برہمن اپنے کندھے پر لدی بکری کو کتا سمجھنے لگ گیا تھا اور آخر اسے پھینک ہی دیا تھا۔ یہ ٹھیک ہے کہ بعد میں وہ بہت پچھتایا تھا۔ پر اس وقت تو اس کی تسلی ہی ہوئی تھی۔ کہیں اسی طرح تھوڑی سی تسلی کی خاطر بہکے ہوئے سفید پوش ہندستانی کو ٹھکرا کر تسلی نہ مان بیٹھیں۔ بعد میں بری طرح پچھتانا پڑے گا۔ جیسے برہمن کی بکری کتا نہیں بنی تھی، بکری ہی بنی رہی تھی ویسے ہی ہندستانی ابولی نہ بن کر بولی ہی بنی رہے گی پر کچھ سفید پوشوں کے

लिये पछतावा छोड़ जायगी. हिन्दुस्तानी वही बोली है जो उत्तर हिन्दुस्तान के बहुत बड़े हिस्से में घर-घर बोली जाती है, मसजिदों में, मंदिरों में, हाट में, बाजार में, गीतों में, गालियों में, खेल कूद में, नाच गानों में, जंगल बियाबान में, तीर्थों में, सिनेमा थेटरों में, सब जगह मिलेगी. और तो और हिन्दी के पंडितों और उर्दू के मौलवियों के घरों में भी मिलेगी. यह हम पहले ही कह चुके हैं कि हिन्दुस्तानी नाम से हमें कोई लगावट नहीं, हिन्दुस्तान के नाते लगावट है. नाम तो नाम ही होता है बाप को बाप कहो तो बाप, पापा कहो तो बाप, डेडी कहो तो बाप पर माँ को बाप कहो तो ठीक नहीं. गंगा को भागीरथी कहिये, गंगा ही समझी जायगी पर जमुना को भागीरथी न कहिये. सीधी, आसान, सुरीली, मीठी हिन्दुस्तानी को आप हिन्दी कहिये हमें मंजूर. सीधी, आसान, सुरीली, मीठी हिन्दुस्तानी को आप उर्दू कहिये हमारे सर माथे. पर आप हिन्दुस्तानी को संस्कृत के शब्दों से लाद कर हिन्दी कहना चाहें तो हमें न जँचेगा. या उसे आप फारसी का लिबास पहिनाकर और अरबी के जेवरों से लाद कर उर्दू कहना चाहें तो हमारे गले न उतर सकेगी. आपकी जबान तो न रोकी जा सकेगी, हाँ यह जरूर कहा जा सकेगा कि आप ऐसे रास्ते जा रहे हैं जो आगे जाकर बंद हो जाता है और यह कि आप ऐसी जगह भटक जायेंगे जहाँ हम जैसों की सूरतें आपको देखने को न मिलेंगी. यह तो आप मानते ही होंगे कि हमारी सूरतें आप से मिलती-जुलती हैं. आपकी सूरतें न लम्बे बाल और लम्बी दाढ़ी वाले ऋषियों से मिलती हैं और न सर पर रुमाल बाँधने वाले बद्दुओं से. हिन्दुस्तानी बोली है और [illegible] रहेगी. ज्यादा कहने की जरूरत नहीं.

لئے پچھتاوا چھوڑ جائے گی۔ ہندستانی وہی بولی ہے جو اُتر ہندستان کے بہت بڑے حصے میں گھر گھر بولی جاتی ہے، مسجدوں میں، مندروں میں، ہاٹ میں، بازار میں، گیتوں میں، گالیوں میں، کھیل کود میں، ناچ گانے میں، جنگل بیابان میں، سینما تھیٹروں میں، سب جگہ ملے گی۔ اور تو اور ہندی کے پنڈتوں اور اردو کے مولویوں کے گھروں میں بھی ملے گی۔ یہ ہم پہلے ہی کہہ چکے ہیں کہ ہندستانی نام سے ہمیں کوئی لگاوٹ نہیں، ہندستان کے ناطے لگاوٹ ہے۔ نام تو نام ہی ہوتا ہے باپ کو باپ کہو تو باپ، پاپا کہو تو باپ، ڈیڈی کہو تو باپ پر ماں کو باپ کہو تو ٹھیک نہیں۔ گنگا کو بھاگی رتھی کہیے، گنگا ہی سمجھی جائے گی پر جمنا کو بھاگی رتھی نہ کہیے، سیدھی، آسان، سُریلی، میٹھی ہندستانی کو آپ ہندی کہیے ہمیں منظور۔ سیدھی، آسان، سُریلی، میٹھی ہندستانی کو آپ اردو کہیے ہمارے سر ماتھے۔ پر آپ ہندستانی کو سنسکرت کے شبدوں سے لاد کر ہندی کہنا چاہیں تو ہمیں نہ جچے گا۔ یا اُسے آپ فارسی کا لباس پہنا کر اور عربی کے زیوروں سے لاد کر اردو کہنا چاہیں تو ہمارے گلے نہ اُتر سکے گا۔ آپ کی زبان تو نہ روکی جا سکے گی، ہاں یہ ضرور کہا جا سکے گا کہ آپ ایسے راستے جا رہے ہیں جو آگے جا کر بند ہو جاتا ہے اور یہ کہ آپ ایسی جگہ بھٹک جائیں گے جہاں ہم جیسوں کی صورتیں آپ کو دیکھنے کو نہ ملیں گی۔ یہ تو آپ مانتے ہی ہوں گے کہ ہماری صورتیں آپ سے ملتی جلتی ہیں۔ آپ کی صورتیں نہ لمبے بال اور لمبی داڑھی والے رشیوں سے ملتی ہیں اور نہ سر پر رومال باندھنے والے بدوؤں سے۔ ہندستانی بولی ہے اور وہ جیتی رہے گی۔ زیادہ کہنے کی ضرورت نہیں۔

हिन्दुस्तानी किसे कहते हैं

हिन्दुस्तानी कहाँ की बोली है, इस बारे में ऊपर लिखा जा चुका है. अब वह सरकार के ज़रिये सारे हिन्दुस्तान की बोली बन गई है या बनने वाली है इसलिये यह बताना ज़रूरी है कि हम किस बोली को हिन्दुस्तानी कहते हैं. हम उस बोली को हिन्दुस्तानी कहते हैं जो उत्तरी हिन्दुस्तान में ख़ास तौर से और बाक़ी हिन्दुस्तान में आमतौर से समझी और बोली जाती है. यह ख़ूबी इस वक़्त हिन्दुस्तानी में मौजूद है. हम उस बोली को हिन्दुस्तानी कहते हैं जिसमें आजकल भी हिन्दुस्तान के सारे सूबे आपस में थोड़ा बहुत समझ बोल लेते हैं. अंग्रेज़ी को भी किसी दर्जे तक यह रुतबा हासिल है पर अव्वल तो वह हमारे देश की बोली नहीं दूसरे हम पर वह ज़बरदस्ती लादी गई, तीसरे वह 'गुलामी का निशान' चौथे वह हमारी कुदरती बढ़ौती को रोकने वाली, पाँचवें उसका गाँव वालों से कोई मेल-जोल नहीं. इसलिये अंग्रेज़ी की तरफ़ ख़याल ले जाने की भी ज़रूरत नहीं क्योंकि उसमें उन अनपढ़ तीर्थ यात्रियों का काम नहीं चल सकता जो बद्रीनाथ से रामेश्वर तक और द्वारका से जगन्नाथ तक पैदल दौड़ लगाते हैं. हम उस बोली को हिन्दुस्तानी कहते हैं जिसमें अंग्रेज़ी के बाद हमारा सारा व्योपार चल रहा है. हम उस बोली को हिन्दुस्तानी कहते हैं जिसके ज़रिये ऊपर की ख़ूबियों की वजह से हम सारे हिन्द की सरकार का काम चलाने की बात सोच रहे हैं और जिसके ज़रिये एक सूबे की सरकार दूसरे सूबे की सरकार से चिट्ठी पत्री किया करेगी और जिस बोली में अंग्रेज़ी के बदले

ہندستانی کسے کہتے ہیں

ہندستانی کہاں کی بولی ہے، اس بارے میں اوپر لکھا جا چکا ہے۔ اب وہ سرکار کے ذریعے سارے ہندستان کی بولی بن گئی ہے یا بننے والی ہے۔ اس لئے یہ بتانا ضروری ہے کہ ہم کس بولی کو ہندستانی کہتے ہیں۔ ہم اس بولی کو ہندستانی کہتے ہیں جو اُتری ہندستان میں خاص طور سے اور باقی ہندستان میں عام طور سے سمجھی اور بولی جاتی ہے۔ یہ خوبی اس وقت ہندستانی میں موجود ہے۔ ہم اس بولی کو ہندستانی کہتے ہیں جس میں آج کل بھی ہندستان کے سارے صوبے آپس میں تھوڑا بہت سمجھ بول لیتے ہیں۔ انگریزی کو بھی کسی درجے تک یہ رتبہ حاصل ہے پر اوّل تو وہ ہمارے دیش کی بولی نہیں دوسرے ہم پر وہ زبردستی لادی گئی، تیسرے وہ 'غلامی کا نشان' چوتھے وہ ہماری قدرتی بڑھوتی کو روکنے والی، پانچویں اس کا گاؤں والوں سے کوئی میل جول نہیں۔ اس لئے انگریزی کی طرف خیال لے جانے کی بھی ضرورت نہیں کیونکہ اس میں ان اَن پڑھ تیرتھ یاتریوں کا کام نہیں چل سکتا جو بدری ناتھ سے رامیشور تک اور دوارکا سے جگن ناتھ تک پیدل دوڑ لگاتے ہیں۔ ہم اس بولی کو ہندستانی کہتے ہیں جس میں انگریزی کے بعد ہمارا سارا بیوپار چل رہا ہے۔ ہم اس بولی کو ہندستانی کہتے ہیں جس کے ذریعے اوپر کی خوبیوں کی وجہ سے ہم سارے ہند کی سرکار کا کام چلانے کی بات سوچ رہے ہیں اور جس کے ذریعے ایک صوبے کی سرکار دوسرے صوبے کی سرکار سے چٹھی پتری کیا کرے گی اور جس بولی میں انگریزی کے بدلے

जाने के बाद रेल, तार, डाक का काम हुआ करेगा और जिस बोली में हमारे सूबे सूबे के फ़ौजी सिपाही बातचीत किया करेंगे, हँसा बोला करेंगे, सुर अलापा करेंगे और गाया करेंगे. और अगर उस बोली का इतना भाग हुआ तो उसी बोली की आवाज़ों पर खड़े होंगे, चलेंगे, बन्दूक़ उठायेंगे, निशाना साधेंगे और देश को बचाने की ख़ातिर दुशमन को भगायेंगे. हम उस बोली को हिन्दुस्तानी कहते हैं जो गिरती-पड़ती, घरों-घरों घूमती बल इकट्ठा कर रही है और सिर्फ़ इसलिये कि ग़ुलामी के निशान वाली अंगरेज़ी को किसी न किसी तरह हिन्दुस्तानियों के दिल से निकाल दे, और सर पर से उतार दे. वह अंगरेज़ी को पाँव में पड़े रहने से रोकना नहीं चाहती, बग़ल में भी जगह दे सकती है, पीठ पर बैठा सकती है, पर अगर वह दिल में आसन जमाये रहे और सर पर चढ़ी रहे तो इसमें वह अपनी हतक समझती है. हम उस बोली को हिन्दुस्तानी कहते हैं जो दुधमुँहे बच्चे से लेकर अनपढ़ बूढ़ों तक की जीभ पर बैठकर इतनी हलकी-फुलकी मालूम हो कि उन्हें यह पता ही न लगे कि हिन्दुस्तानी बोलकर उन्हें कुछ ज़ोर लगाना पड़ रहा है. बस यही सब कुछ है जिसे हम हिन्दुस्तानी कहते हैं.

हिन्दुस्तानी क्या होगी

हिन्दुस्तानियों ने अगर समझ कर हिन्दुस्तानी को वह रुतबा दे दिया जिसके वह हर तरह लायक़ भी है, तो वह क्या हो जायगी, इस ख़याल को भी हम थोड़ा सा पढ़ने वालों के सामने रक्खे देते हैं.

आज से पाँच दस बरस बाद की हिन्दुस्तानी में सब सूबों के छोटे-छोटे, मीठे, सुरीले और आसान शब्द

جانے کے بعد ریل، تار، ڈاک کا کام ہوا کرے گا اور جس بولی میں ہمارے صوبے صوبے کے فوجی سپاہی بات چیت کیا کریں گے، ہنسا کھیلا کریں گے، سُر الاپا کریں گے اور گایا کریں گے. اور اگر اُس بولی کا اتنا بھاگ ہوا تو اُسی بولی کی آوازوں پر کھڑے ہوں گے، چلیں گے، بندوق اٹھائیں گے، نشانہ سادھیں گے اور دیش کو بچانے کی خاطر دشمن کو بھگائیں گے. ہم اس بولی کو ہندستانی کہتے ہیں جو گرتی پڑتی، گھروں گھروں گھومتی بل اکٹھا کر رہی ہے اور صرف اس لئے کہ غلامی کے نشان والی انگریزی کو کسی نہ کسی طرح ہندستانیوں کے دل سے نکال دے اور سر پر سے اتار دے. وہ انگریزی کو پاؤں میں پڑے رہنے سے روکنا نہیں چاہتی، بغل میں بھی جگہ دے سکتی ہے، پیٹھ پر بٹھا سکتی ہے، پر اگر وہ دل میں آسن جمائے رہے اور سر پر چڑھی رہے تو اس میں وہ اپنی ہتک سمجھتی ہے. ہم اس بولی کو ہندستانی کہتے ہیں جو دودھ مُنہے بچے سے لے کر ان پڑھ بڈھوں تک کی جیبھ پر بیٹھ کر اتنی ہلکی پھلکی معلوم ہو کہ انھیں یہ پتہ ہی نہ لگے کہ ہندستانی بول کر انھیں کچھ زور لگانا پڑ رہا ہے. بس یہی سب کچھ ہے جسے ہم ہندستانی کہتے ہیں.

ہندستانی کیا ہوگی

ہندستانیوں نے اگر سمجھ کر ہندستانی کو وہ رتبہ دے دیا جس کے وہ ہر طرح لائق بھی ہے، تو وہ کیا ہو جائے گی، اس خیال کو بھی ہم تھوڑا سا پڑھنے والوں کے سامنے رکھے دیتے ہیں.

آج سے پانچ دس برس بعد کی ہندستانی میں سب صوبوں کے چھوٹے چھوٹے، میٹھے، سُریلے اور آسان شبد

[illegible]. कोई ख़याल ऐसा न रहेगा जिसके लिये वह अपने भंडार से शब्द न पेश कर सके. छोटे-छोटे, मीठे, सुरीले और आसान शब्द, जो विदेशों से आकर हमारे गाँव-गाँव में पहुँच गये हैं, उन सबको खुले हाथों अपना लिया जायगा, जैसे लालटेन, टिकट, बटन, अरदली, स्टेशन, रेल, हलवा, रोटी, तवा, टोपी और इसी तरह के शब्द. विदेशों से आकर जो शब्द हिन्दुस्तानी में रल-मिल गये हैं और गाँव-गाँव तक पहुँच गये हैं, वह अपने तो हैं ही, उनके ज़रिये नई-नई शक्लें बनाकर उन्हें और भी अपना बनाया जायगा. जिस तरह हिन्दुस्तान में जगह-जगह तरह-तरह की खानें दबी पड़ी हैं और उनको अभी तक न ढूँढा गया था, न छेड़ा गया था. और अब उनको आज़ाद हिन्दुस्तान खोजेगा और उनके ख़ज़ानों को बाहर लाकर हिन्दुस्तान को मालामाल बनायेगा, उसी तरह हिन्दुस्तानी के मुल्क में बेहद खानें छिपी पड़ी हैं. उनकी खोज की जायगी और उनका माल निकाल कर हिन्दुस्तानी को मालामाल बनाया जायगा. मिसाल के तौर पर 'करना' का 'ना' उड़ाकर 'कर' उसकी जड़ मान ली जायगी. और उससे 'करत,' 'कराया,' 'कार,' 'क्रिया,' 'कारी' जैसे बीसियों शब्द तैयार कर लिये जायँगे. कोने में पड़ा 'खेवैया' शब्द हमें 'दिखैया' 'पढ़ैया' शब्द बनाने में मदद देगा. दूसरी तरफ़ से 'झगड़ालू' शब्द हमारे सामने आ डटेगा और ताल ठोक कर कहेगा लाओ मेरे मुक़ाबले के लिये 'रगड़ालू' 'संभालू' जैसे जोड़. हम में रली मिली 'सुन्दरता' देवी 'सौन्दर्य' को बिदाई देने के लिये स्टेशन तक ज़रूर आयँगी और हमारे लिये आगे का रास्ता साफ़ कर देंगी. यह देखकर 'प्रथम' बड़े तपाक के

[illegible] گے. کوئی خیال ایسا نہ رہے گا جس کے لئے وہ اپنے بھنڈار سے شبد نہ پیش کر سکے. چھوٹے چھوٹے، میٹھے، سُریلے اور آسان شبد، جو ودیشوں سے آکر ہمارے گاؤں گاؤں میں پہنچ گئے ہیں، اُن سب کو کھلے ہاتھوں اپنا لیا جائے گا، جیسے لالٹین، ٹکٹ، بٹن، اردلی، سٹیشن، ریل، حلوا، روٹی، توا، ٹوپی اور اسی طرح کے لفظ. ودیشوں سے آکر جو شبد ہندستانی میں رل مل گئے ہیں اور گاؤں گاؤں تک پہنچ گئے ہیں، وہ اپنے تو ہیں ہی، اُن کے ذریعے نئی نئی شکلیں بنا کر اُنھیں اور بھی اپنا بنایا جائے گا. جس طرح ہندستان میں جگہ جگہ طرح طرح کی کھانیں دبی پڑی ہیں اور اُن کو ابھی تک نہ ڈھونڈھا گیا تھا، نہ چھیڑا گیا تھا. اور اب اُن کو آزاد ہندستان کھوجے گا اور اُن کے خزانوں کو باہر لا کر ہندستان کو مالا مال بنائے گا، اسی طرح ہندستانی کے ملک میں بے حد کھانیں چھپی پڑی ہیں. اُن کی کھوج کی جائے گی اور اُن کا مال نکال کر ہندستانی کو مالا مال بنایا جائے گا. مثال کے طور پر 'کرنا' کا 'نا' اُڑا کر 'کر' اس کی جڑ مان لی جائے گی. اور اس سے 'کرت'، 'کراوا'، 'کار'، 'کریا'، 'کاری'، جیسے بیسیوں لفظ تیار کر لئے جائیں گے. کونے میں پڑا 'کھویّا' شبد ہمیں 'دکھیّا' 'پڑھیّا' شبد بنانے میں مدد دے گا. دوسری طرف سے 'جھگڑالو' شبد ہمارے سامنے آ ڈٹے گا اور تال ٹھوک کر کہے گا لاؤ میرے مقابلے کے لئے 'رگڑالو'، 'سنبھالو' جیسے جوڑ. ہم میں رلی ملی 'سندرتا' دیوی 'سوندریہ' کو ودائی دینے کے لئے سٹیشن تک ضرور جائیں گی اور ہمارے لئے آگے کا راستہ صاف کر دیں گی. یہ دیکھ کر 'پرتھم' بڑے تپاک کے

साथ 'पहला' को जगह दे देगा और फिर 'द्वितीय' 'तृतीय' तो 'प्रथम' की नक़ल करने में ही अपना भला समझेंगे. यही हाल अव्वल, दोयम, सोयम का होगा. हम कहाँ तक गिनायें, बस यह समझ लीजिये गाँव वाले दौड़े-दौड़े आकर हिन्दुस्तानी के शब्द ख़ज़ाने को ही मालामाल नहीं कर देंगे, उसके लिये ऐसे-ऐसे औज़ार भी लापटकेंगे जिनसे हिन्दुस्तानी बड़े से बड़े और बारीक से बारीक शब्द तैयार कर सकेगी. फिर मजाल है किसी 'ख़याल' की जो उससे कतराकर इधर-उधर जा सके. यह तो ठीक ही है कि गाँव से आये हुए बहुत से शब्द चमकीले घुटे चावल जैसे न होकर कुछ लाली लिये हो सकते हैं. पर इससे क्या, 'बेरी-बेरी' रोग तो पैदा नहीं करेंगे. आँखों की झूठी भूक को जिस तरह लाल चावलों के लिये दबाना पड़ता है उसी तरह जीभ की आड़ी टेढ़ी कसरतों की भूक को गाँव से आये हुए चिकने, मीठे, सुरीले, छोटे शब्दों की ख़ातिर दबाना ही पड़ेगा. यह भी बहुत दिनों नहीं, कुछ दिनों के बाद उस तरह की भूक ही जीभ को नहीं लगेगी. पर हिन्दुस्तानी की बढ़ोती देखकर दिमाग़ को भी इतनी तसल्ली हो जायगी कि वह इस तरह की भूक के लिये जीभ में इच्छा ही नहीं पैदा होने देगा. ग़रज़ यह कि कुछ दिनों में ही हिन्दुस्तानी ऐसा रूप ले लेगी जिसको देखकर उन लोगों का डर भाग जायगा जो आज यह समझे हुए हैं कि हिन्दुस्तानी में यह सब क़ाबलियत है ही नहीं. हिन्दी वाले समझते हैं यह क़ाबलियत संस्कृत में ही है, उर्दू वाले समझते हैं यह क़ाबलियत अरबी में ही है. हम यह तो नहीं कहते कि यह क़ाबलियत संस्कृत और अरबी में नहीं है. उनमें है और

ساتھ 'پہلا' کو جگہ دے دے گا اور پھر 'دویتیہ'، 'ترتیہ' تو 'پرتھم' کی نقل کرنے میں ہی اپنا بھلا سمجھیں گے۔ یہی حال اوّل، دویم، سویم کا ہوگا۔ ہم کہاں تک گنائیں، بس یہ سمجھ لیجئے گاؤں والے دوڑے دوڑے آکر ہندستانی کے شبد خزانے کو ہی مالا مال نہیں کر دیں گے، اس کے لئے ایسے ایسے اوزار بھی لا پٹکیں گے جن سے ہندستانی بڑے سے بڑے اور باریک سے باریک شبد تیار کر سکے گی۔ پھر مجال ہے کسی 'خیال' کی جو اس سے کترا کر ادھر ادھر جا سکے۔ یہ تو ٹھیک ہی ہے کہ گاؤں سے آئے ہوئے بہت سے شبد چمکیلے گھٹے چاول جیسے نہ ہو کر کچھ لالی لئے ہو سکتے ہیں۔ پر اس سے کیا، 'بیری بیری' روگ تو پیدا نہیں کریں گے۔ آنکھوں کی جھوٹی بھوک کو جس طرح لال چاولوں کے لئے دبانا پڑتا ہے اسی طرح جیبھ کی آڑی ٹیڑھی کسرتوں کی بھوک کو گاؤں سے آئے ہوئے چکنے، میٹھے، سریلے، چھوٹے شبدوں کی خاطر دبانا ہی پڑے گا۔ یہ بھی بہت دنوں نہیں، کچھ دنوں کے بعد اس طرح کی بھوک ہی جیبھ کو نہیں لگے گی۔ پر ہندستانی کی بڑھوتی دیکھ کر دماغ کو بھی اتنی تسلی ہو جائے گی کہ وہ اس طرح کی بھوک کے لئے جیبھ میں اچھا ہی نہیں پیدا ہونے دے گا۔ غرض یہ کہ کچھ دنوں میں ہی ہندستانی ایسا روپ لے لے گی جس کو دیکھ کر ان لوگوں کا ڈر بھاگ جائے گا جو آج یہ سمجھے ہوئے ہیں کہ ہندستانی میں یہ سب قابلیت ہے ہی نہیں۔ ہندی والے سمجھتے ہیں یہ قابلیت سنسکرت میں ہی ہے، اردو والے سمجھتے ہیں یہ قابلیت عربی میں ہی ہے۔ ہم یہ تو نہیں کہتے کہ یہ قابلیت سنسکرت اور عربی میں نہیں ہے۔ ان میں ہے اور ضرور ہے۔ پر ہم تو ان سے یہی پوچھیں گے کہ یہ قابلیت ان

ज़बानों में कहाँ से आई. शायद वह इसके जवाब में यह कहें कि यह क़ाबलियत पंडितों ने दी और इसी के लिये उन्होंने व्याकरन तैयार की. तब हम यह पूछेंगे कि बोली पहले कि व्याकरन पहले ? तब उन्हें कहना ही पड़ेगा कि बोली पहले और व्याकरन पीछे. फिर उन्हें यही मानना पड़ेगा कि संस्कृत बोली को यह ताक़त उन अनपढ़ लोगों ने दी जो जानवर चराया करते थे और अपना घर अपनी पीठ पर बाँधे फिरते थे. लिखना वह जानते न थे. क्योंकि लिखने जैसी कला उस समय तक पैदा ही न हुई थी, फिर पढ़ने से उन्हें क्या सरोकार. यही ताक़त अरबी को बद्दुओं ने दी. वह भी लिखना-पढ़ना नहीं जानते थे. पाणिनी ने सिर्फ़ इतना किया कि उस संस्कृत में छिपे ख़ज़ाने को ढूँढ निकाला. हिन्दुस्तानी के लिये पाणिनी से मदद लेना, पाणिनी की इज़्ज़त करना नहीं है और उससे मदद लेकर वह काम की बात आपके हाथ भी न आयेगी. आप तो पाणिनी की लगन की नक़ल कीजिये. लग जाइये हिन्दुस्तानी के पीछे, उसमें भरा हुआ वह ख़ज़ाना ढूँढ लीजिये जो हमारे बाप दादा उसमें छिपाकर रख गये हैं. पाणिनी अकेला था, उसे देर लगी थी. आप तो दसियों बीसियों हैं. शायद सैकड़ों भी हों. जुट जाइये और हफ़्ते में नहीं पखवाड़े में ऐसा काम कर जाइये जिससे आज के हिन्दुस्तानी आपको आज का पाणिनी मानने लगें. यह होगा तभी जब आपके सिर से यह जादू दूर हो कि संस्कृत के बिना कुछ काम हो ही नहीं सकता या अरबी की उंगली पकड़े बिना हम आगे चल ही नहीं सकते. जिस तरह गांधी जी ने हिन्दुस्तानियों का यह जादू तोड़ा कि हिन्दुस्तान से अंग्रेज़ हट ही नहीं सकते, उसी तरह गांधी जी यह संस्कृत अरबी का जादू भी

زبانوں میں کہاں سے آئی۔ شاید وہ اس کے جواب میں یہ کہیں کہ یہ قابلیت پنڈتوں نے دی اور اسی کے لیے انھوں نے ویاکرن تیار کی۔ تب ہم یہ پوچھیں گے کہ بولی پہلے کہ ویاکرن پہلے؟ تب انھیں کہنا ہی پڑے گا کہ بولی پہلے اور ویاکرن پیچھے۔ پھر یہی ماننا پڑیگا کہ سنسکرت بولی کو یہ طاقت ان ان پڑھ لوگوں نے دی جو جانور چرایا کرتے تھے اور اپنا گھر اپنی پیٹھ پر باندھے پھرتے تھے۔ لکھنا وہ جانتے نہ تھے۔ کیونکہ لکھنے جیسی کلا اس سمے تک پیدا ہی نہ ہوئی تھی، پھر پڑھنے سے انھیں کیا سروکار۔ یہی طاقت عربی کو بدّوؤں نے دی۔ وہ بھی لکھنا پڑھنا نہیں جانتے تھے۔ پانینی نے صرف اتنا کیا کہ اس سنسکرت میں چھپے خزانے کو ڈھونڈھ نکالا۔ ہندستانی کے لیے پانینی سے مدد لینا پانینی کی عزت کرنا نہیں ہے اور اس سے مدد لیکر وہ کام کی بات بھی آپ کے ہاتھ بھی نہ آئیگی۔ آپ تو پانینی کی لگن کی نقل کیجیے۔ لگ جائیے ہندستانی کے پیچھے، اس میں بھرا ہوا وہ خزانہ ڈھونڈ لیجیے جو ہمارے باپ دادا اس میں چھپا کر رکھ گئے ہیں۔ پانینی اکیلا تھا، اسے دیر لگی تھی۔ آپ تو دسیوں بیسیوں ہیں۔ شاید سینکڑوں بھی ہیں۔ جٹ جائیے اور ہفتے میں نہیں پکھواڑے میں ایسا کام کر جائیے جس سے آج کے ہندستانی آپ کو آج کا پانینی ماننے لگیں۔ یہ ہوگا تبھی جب آپ کے سر سے یہ جادو دور ہو کہ سنسکرت کے بنا کچھ کام ہو ہی نہیں سکتا یا عربی کی انگلی پکڑے بنا ہم آگے چل ہی نہیں سکتے۔ جس طرح گاندھی جی نے ہندستانیوں کا یہ جادو توڑا کہ ہندستان سے انگریز ہٹ ہی نہیں سکتے، اسی طرح گاندھی جی یہ سنسکرت عربی کا جادو بھی

तोड़ना चाहते थे. और अगर हिन्दू और मुसलमान लड़े न होते तो यह जादू भी तोड़ दिया होता. पर गांधी जी तो चल दिये. अब तो आप और हमको ही यह काम करना होगा. और जैसे ही यह जादू टूटा कि आप एकदम अपने पाँव पर खड़े होना सीख जायँगे और यह कहना शुरू कर देंगे कि हिन्दुस्तानी के पास हर तरह का काफ़ी ख़ज़ाना है, उसे किसी से उधार लेने की ज़रूरत नहीं. जहाँ यह ताक़त आई फिर हम 'फ़र्म' जैसा छोटा विदेशी लफ़्ज़ भी अपना लेंगे. इसमें कुछ हमारी बहादुरी नहीं मानी जायगी. बेपढ़े लिखे कम्पोज़ीटरों ने 'फ़्रेम' को 'फ़रमा' कहकर पहले ही हमको रास्ता दिखा दिया है. हर काम की पहल होती है बेपढ़े लिखों से ही, क्योंकि वह निडर होते हैं, झिझक तो उनसे कोसों दूर रहती है. हाँ तो हिन्दुस्तानी के अन्दर यह भरा हुआ ख़ज़ाना आपके, हमारे हाथ न लगा तो किसी के हाथ तो लगेगा ही और हिन्दुस्तानी एक न एक दिन वह रूप अख़्तियार करेगी ही जब सबके मन भावेगी और सब तरह के ख़याल दे सकेगी.

हिन्दुस्तानी क्या कर सकती है

हिन्दुस्तानी एक बोली ही तो है, वह जानदार है अगर उसके बोलने वाले जानदार हैं. बोलने वालों के सहारे बोली भी कमज़ोर और ज़ोरदार बनती है. गुलामी की ज़ंजीरों में कसी जाती है और आज़ादी के आसमान में दौड़ लगाती है. हिन्दुस्तानी उन्हीं के लिये सब कुछ कर सकती है जो उससे सब कुछ कराना चाहते हैं. इसमें शक नहीं कि बोलने वालों में यह ख़याल आते ही कि हिन्दुस्तानी में बहुत बड़ी ताक़त पड़ी है, ऐसा मालूम

توڑنا چاہتے تھے۔ اور اگر ہندو اور مسلمان لڑے نہ ہوتے تو یہ جادو بھی توڑ دیا ہوتا۔ پر گاندھی جی تو چل دیئے۔ اب تو آپ اور ہم کو ہی یہ کام کرنا ہوگا۔ اور جیسے ہی یہ جادو ٹوٹا کہ آپ ایک دم اپنے پاؤں پر کھڑے ہونا سیکھ جائیں گے اور یہ کہنا شروع کر دیجئے کہ ہندستانی کے پاس ہر طرح کا کافی خزانہ ہے، اُسے کسی سے اُدھار لینے کی ضرورت نہیں۔ جہاں یہ طاقت آئی پھر ہم 'فرم' جیسا چھوٹا ودیشی لفظ بھی اپنا لیں گے۔ اس میں کچھ ہماری بہادری نہیں مانی جائے گی۔ بے پڑھے لکھے کمپوزیٹروں نے 'فریم' کو 'فرما' کہکر پہلے ہی ہم کو راستہ دکھا دیا ہے۔ ہر کام کی پہل ہوتی ہے بے پڑھے لکھوں سے، کیونکہ وہ نڈر ہوتے ہیں۔ جھجک تو اُن سے کوسوں دور رہتی ہے۔ ہاں تو ہندستانی کے اندر یہ بھرا ہوا خزانہ آپ کے، ہمارے ہاتھ نہ لگا تو کسی کے ہاتھ تو لگے گا ہی اور ہندستانی ایک نہ ایک دن وہ روپ اختیار کرے گی ہی جب سب کے من بھاوے گی اور سب طرح کے خیال دے سکے گی۔

ہندستانی کیا کر سکتی ہے

ہندستانی ایک بولی ہی تو ہے، وہ جاندار ہے اگر اُس کے بولنے والے جاندار ہیں۔ بولنے والوں کے سہارے بولی بھی کمزور اور زوردار بنتی ہے۔ غلامی کی زنجیروں میں کسی جاتی ہے اور آزادی کے آسمان میں دوڑ لگاتی ہے۔ ہندستانی اُنہیں کیلئے سب کچھ کر سکتی ہے جو اُس سے سب کچھ کرانا چاہتے ہیں۔ اس میں شک نہیں کہ بولنے والوں میں یہ خیال آتے ہی کہ ہندستانی میں بہت بڑی طاقت پڑی ہے، ایسا معلوم

होने लगेगा कि उनमें कोई नई ताक़त काम कर रही है. सूझ बूझ के सैकड़ों रास्ते उनके सामने खुल जायँगे. उनके दिल उमंगों से भर जायँगे. कल्पना कबूतरी पर फड़फड़ा कर उड़ेगी और लम्बी-लम्बी उड़ान भरने लगेगी. जो अभी तक सोचा और सिर्फ़ सोचा करते थे, अब कुछ कर जायँगे. अपने भाइयों को, दुनिया को नई चीज़ दे डालने में देने वाले को जितनी खुशी होती है, उसका अन्दाज़ा नहीं लगाया जा सकता. इसमें शक नहीं कि नई-नई चीज़ कितनी ही ख़ुश शक्ल होने पर पहले-पहले बदशक्ल मालूम होती है, पर बाद में वही ख़ूब सूरत मालूम देने लगती है. हम एरोप्लेन (Aeroplane) को तैयारे और वायुयान का ओवर कोट पहिनाते हैं, हो सकता है पहिनाने वालों को अच्छा लगता हो लेकिन अगर वह उसे उड़न खटोले की मिरज़ई पहिनाते या चील गाड़ी की फ़तूई भी दे देते तो शुरू में वह आँखों को कुछ खटकती तो पर आज वह देखने की चीज़ बन गई होती. मौलवी और पंडितों से पूछिये यह तैयारे और वायुयान के ओवर कोट कितने गाँव में, और एक गाँव में कितने आदमियों ने 'एरोप्लेन' के लिये बनाने और पहिनाने सीखे हैं. लीजिये अब हिन्दुस्तानी की करामात देखिये. सबसे पहले अंक विद्या (Arithmetic) को लीजिये. जोड़, घटा, गुना, भाग, (Division, Multiplication, Subtraction, Additon) जोड़, बाक़ी, गुनावा, भगावा (Quotient, Product, Subtraction, Sum) मुरब्बा या वर्ग हैं 'दुबरा यानी दोबार.' मकाब और घन नहीं 'तिबरा' याने तीन बार. इसी तरह जज़्र और वर्गमूल नहीं बल्कि 'दुबरवाँ' और 'तिबरवाँ' याने दोबारवाँ इसी तरह

ہونے لگے گا کہ اُن میں کوئی نئی طاقت کام کر رہی ہے. سوجھ بوجھ کے سیکڑوں راستے اُن کے سامنے کھل جائیں گے. اُن کے دل اُمنگوں سے بھر جائیں گے. کلپنا کبوتری پر پھڑپھڑا کر اُڑے گی اور لمبی لمبی اُڑان بھرنے لگے گی. جو ابھی تک سوچا اور صرف سوچا کرتے تھے، اب کچھ کر جائیں گے. اپنے بھائیوں کو، دنیا کو نئی چیز دے ڈالنے میں دینے والے کو جتنی خوشی ہوتی ہے، اس کا اندازہ نہیں لگایا جا سکتا. اس میں شک نہیں کہ نئی نئی چیز کتنی ہی خوش شکل ہونے پر پہلے پہلے بدشکل معلوم ہوتی ہے، پر بعد میں وہی خوبصورت معلوم دینے لگتی ہے. ہم ایروپلین (Aeroplane) کو طیارے اور وایویان کا اوور کوٹ پہناتے ہیں، ہو سکتا ہے پہنانے والوں کو اچھا لگتا ہو لیکن اگر وہ اسے اُڑن کھٹولے کی مرزئی پہناتے یا چیل گاڑی کی فتوئی بھی دے دیتے تو شروع میں وہ آنکھوں کو کچھ کھٹکتی تو پر آج وہ دیکھنے کی چیز بن گئی ہوتی. مولوی اور پنڈتوں سے پوچھیے یہ طیارے اور وایویان کے اوور کوٹ کتنے گاؤں میں، اور ایک گاؤں میں کتنے آدمیوں نے 'ایروپلین' کے لیے بنانے اور پہنانے سیکھے ہیں. لیجیے اب ہندستانی کی کرامات دیکھیے. سب سے پہلے انک ودیا (Arithmetic) کو لیجیے. جوڑ، گھٹا، گنا، بھاگ، (Division, Multiplication, Substractjon, Additon) جوڑ، باقی، گناوا، بھگاوا (Quotient, Product, Subtraction, Sum) مربع یا ورگ نہیں 'دُبرا' یعنی دو بار، مکعب اور گھن نہیں 'تبرا' یعنی تین بار. اسی طرح جذر اور ورگ مول نہیں بلکہ 'دُبرواں' اور 'تبرواں' یعنی دو باروان اسی طرح

तीन बारवाँ, चार बारवाँ, पाँच बारवाँ, बनाए जाइये और उधर तिबरा, चोबरा, पँचबरा, बनाए जाइये. हमें तो ऐसा मालूम होता है कि अरबी और संस्कृत दोनों इस दौड़ में दो क़दम से आगे न चल सकेंगी. और अगर हिम्मत करके चलीं तो घिसटेंगी. अब लीजिये लकीर विद्या (Geometry) बिन्दी, लकीर, कोना, तिकोना, चौकोना, (point line, Angle, Triangle, Quadrangle.) इसी तरह Trilateral के लिये तिपहलू या अगर किसी को पहलू से एतराज़ हो क्योंकि पहलू (Surface) के लिये काम में आता है तो तितरफ़ा सही. अगर इससे भी एतराज़ हो तो तिलकीरा सही और फिर इसी तरह चौपहलू, चौतरफ़ा, चौलकीरा, पँचपहलू, पँचतरफ़ा, पँचलकीरा वग़ैरा. अब लीजिये बीज विद्या (Algebra) Factor के लिये टूक, Formula के लिये गुर, Equation के लिये बराबरी, Bracket के लिये कमान. ब्रैकेट भी कई तरह के जैसे मूछ कमान (English Moustache Bracket) ({) अकड़ कमान ( ]) और Vinculum के लिये डंडा कमान वग़ैरा. अब धरती विद्या (Geography) याने जुग़राफ़िया या भूगोल को लीजिये. यह कुर्रा और Sphere कैसे, हिन्दुस्तानी से लीजिये सीधा सादा "गोला" यह निस्फ़ कुर्रा और Hemi Sphere क्यों, यह लीजिये अधगोला. Continent, बर्रेआज़म, महाद्वीप, ज़रा हटकर जगह दें टापू को (टापू सुनकर घबराइये नहीं, आपके Island 'जज़ीरा' और द्वीप का नाम हिन्दुस्तानी में है 'टापुआ') देश को आप समझते ही हैं, आपको वाक़फ़ियत है. रास भी प्यारी प्यारी चीज़

تین باروان، چار باروان، پانچ باروان، بنائے جایئے اور اُدھر تِبرا، چوبرا، پنچبرا، بنائے جایئے۔ ہمیں تو ایسا معلوم ہوتا ہے کہ عربی اور سنسکرت دونوں اس دوڑ میں دو قدم سے آگے نہ چل سکیں گی۔ اور اگر ہمت کرکے چلیں تو گھسٹیں گی۔ اب لیجیے لکیر ودیا (Geometry) بندی، لکیر، کونا، تکونا، چوکونا، (point, line, Angle, Triangle, Quadr angle) اسی طرح (Trilateral) کے لئے تپہلو یا اگر کسی کو پہلو سے اعتراض ہو کیونکہ پہلو (Surface) کے لئے کام میں آتا ہے تو تطرفہ سہی۔ اگر اس سے بھی اعتراض ہو تو تلکیرا سہی۔ اور پھر اسی طرح چوپہلو، چوطرفہ، چولکیرا، پنچ پہلو، پنچ طرفہ، پنچ لکیرا وغیرہ۔ اب لیجیے بیج ودیا (Algebra) Factor کے لئے ٹوک، Formula کے لئے گر، Equation کے لئے برابری، Bracket کے لئے کمان۔ بریکٹ بھی کئی طرح کے جیسے مونچھ کمان (English Moustache Bracket) ({) اکڑ کمان ([) اور Vinculum کے لئے ڈنڈا کمان وغیرہ۔ اب دھرتی ودیا (Geography) یعنی جغرافیہ اور بھوگول کو لیجیے۔ یہ کرّہ اور Sphere کیسے، ہندستانی سے لیجیے سیدھا سادا "گولا" یہ نصف کرّہ اور Hemi Sphere کیوں، یہ لیجیے ادھ گولا۔ Continent برِّ اعظم، مہادیپ، ذرا ہٹ کر جگہ دیں ٹاپو کو (ٹاپو سن کر گھبرایئے نہیں، آپ کے Island 'جزیرہ' اور دیپ کا نام ہندستانی میں ہے 'ٹاپوا') دیش کو آپ سمجھتے

है. यह 'डमरूथल' कैसा, खाकनाय और Isthmus क्यों? हिन्दुस्तानी से लीजिये 'थलजोड़' आबनाय से हिन्दुस्तानी को डर नहीं पर उसके पास 'पनजोड़' मौजूद है और बढ़िया चाहिये तो 'जलजोड़' लीजिये. अब आइये रसायन विद्या (Chemistry) पर. (Hydrogen) के लिये उदजन क्यों? पनजन क्यों नहीं. हिन्दुस्तानी में जल, आब, नीर और पानी, चार शब्द आते हैं. इनमें सबसे छोटा है जल. 'पनजन' की जगह 'जलजन' भी रह सकता है. 'जन' के माने है पैदा करना, क्योंकि यह 'जनना' की जड़ है. अब लीजिये Oxygen, इसके लिये 'उषजन' क्यों 'तपजन' क्यों नहीं, 'ओकजन' क्यों नहीं, Oxidise के लिये लीजिये 'अगियाना.' Carbon के लिये लीजिये 'काजल' Nitrogen के लिये लीजिये 'शोरजन' वग़ैरा. और इसी तरह सब विद्याओं के लिये बहुत थोड़ी मेहनत से लफ़्ज़ तैयार किये जा सकते हैं.

हम ऊपर के शब्दों के ज़रिये सिर्फ़ इशारा करना चाहते हैं, उस ख़ज़ाने की तरफ़ जो हिन्दुस्तानी बोली में भरा पड़ा है. पर यह मिलेगा उसे ही जो ज़रा मेहनत से गहरा खोदे. यह लफ़्ज़ पेश करके हम यह नहीं कहना चाहते कि इनकी जगह इनसे भी ज़्यादा आसान लफ़्ज़ नहीं ले सकते. हो सकता है इनसे कहीं सुरीले और मीठे लफ़्ज़ पहले ही से गुजराती, मराठी में तैयार हों. अगर हों तो वह ज़रूर अपना लिये जायँ. इन लफ़्ज़ों के ज़रिये तो हम बस इतना ही कहना चाहते हैं कि इनको सीखकर हमारे बच्चों में अपने ऊपर भरोसा करना पैदा होगा. शब्दों को

ہے۔ یہ 'ڈمروتھل' کیسا، خاکنائے اور Isthmus کیوں؟ ہندستانی سے لیجیے 'تھل جوڑ' آبنائے سے ہندستانی کو ڈر نہیں، پر اس کے پاس 'پنجوڑ' موجود ہے اور بڑھیا چاہیے تو 'جل جوڑ' لیجیے۔ اب آئیے رسائن ودیا (Chemistry) پر (Hydrogen) کے لیے 'اُدجن' کیوں؟ 'پنجن' کیوں نہیں۔ ہندستانی میں جل، آب، نیر اور پانی، چار شبد آتے ہیں۔ ان میں سب سے چھوٹا ہے جل۔ 'پنجن' کی جگہ 'جلجن' بھی رہ سکتا ہے۔ 'جن' کے معنی ہے پیدا کرنا، کیونکہ یہ 'جننا' کی جڑ ہے۔ اب لیجیے Oxygen، اس کے لیے 'اُشجن' کیوں 'تپجن' کیوں نہیں، 'اوکجن' کیوں نہیں، Oxidise کے لیے لیجیے 'اگیانا'۔ Carbon کے لیے لیجیے 'کاجل' Nitrogen کے لیے لیجیے 'شورجن' وغیرہ۔ اور اسی طرح سب ودیاؤں کے لیے بہت تھوڑی محنت سے لفظ تیار کیے جا سکتے ہیں۔

ہم اوپر کے شبدوں کے ذریعے صرف اشارہ کرنا چاہتے ہیں اس خزانے کی طرف جو ہندستانی بولی میں بھرا پڑا ہے۔ پر یہ ملے گا اُسے ہی جو ذرا محنت سے گہرا کھودے۔ یہ لفظ پیش کرکے ہم یہ نہیں کہنا چاہتے کہ ان کی جگہ ان سے بھی زیادہ آسان لفظ نہیں لے سکتے۔ ہو سکتا ہے ان سے کہیں سُریلے اور میٹھے لفظ پہلے ہی سے گجراتی، مراٹھی میں تیار ہوں۔ اگر ہوں تو وہ ضرور اپنا لیے جائیں۔ ان لفظوں کے ذریعے تو ہم بس اتنا ہی کہنا چاہتے ہیں کہ ان کو سیکھ کر ہمارے بچوں میں اپنے اوپر بھروسہ کرنا پیدا ہوگا۔ شبدوں کو

रटना नहीं पड़ेगा और उनकी बड़ी-बड़ी परिभाषायें याद नहीं करनी पड़ेंगी.

'पंडित' हिन्दुस्तानी है, 'पंडिता' हिन्दुस्तानी नहीं, हाँ 'पंडितानी' हिन्दुस्तानी है. शर्मा और गुप्ता की औरत के लिये संस्कृत को अटकना पड़ेगा. हिन्दुस्तानी चट बोल उठेगी, 'शर्माइन', 'गुप्ताइन'. जब 'समाजी' मौजूद है तो सामाजिक हिन्दुस्तानी में खटकेगा ही; जब 'धर्मी' मौजूद है तो 'धार्मिक' भी खटकेगा. हिन्दुस्तानी में 'इक' न टिक सकेगा. 'उल्था' के होते हुए तरजुमे और अनुवाद की क्यों जरूरत है? 'शब्दवार उल्था' (Literal Translation) किसी खास काम के लिये किया जा सकता है पर हर जगह वह ठीक नहीं बैठ सकता. मिसाल के लिये A bad workman always Quarrels with his tools का उल्था 'नाच न जाने आँगन टेढ़ा' ही किया जायगा न कि 'भद्दा कारीगर हमेशा औजारों का रोना रोता रहता है' 'शब्दवार उल्था' तो यह भी नहीं है हाँ ढंग का उल्था जरूर है.

हम लिख रहे हैं. पर हमें यह बराबर ध्यान बना हुआ है कि हम बातें कर रहे हैं. और बातें कर रहे हैं समझदारों से और समझदारों के लिये इशारा काफी है.

—भगवान दीन

رٹنا نہیں پڑے گا اور اُن کی بڑی بڑی پربھاشائیں یاد نہیں کرنی پڑیں گی۔

'پنڈت' ہندستانی ہے، 'پنڈتا' ہندستانی نہیں، ہاں 'پنڈتانی' ہندستانی ہے۔ شرما اور گپتا کی عورت کے لئے سنسکرت کو اٹکنا پڑیگا۔ ہندستانی جھٹ بول اُٹھے گی، 'شرمائن'، 'گپتائن'۔ جب 'سماجی' موجود ہے تو ساماجک ہندستانی میں کھٹکے گا ہی۔ جب 'دھرمی' موجود ہے تو 'دھارمک' بھی کھٹکے گا۔ ہندستانی میں 'اِک' نہ ٹک سکے گا۔ 'اُلتھا' کے ہوتے ہوئے ترجمے اور انوواد کی کیوں ضرورت ہے؟ 'شبد وار اُلتھا' (Literal Translation) کسی خاص کام کے لئے کیا جا سکتا ہے پر ہر جگہ وہ ٹھیک نہیں بیٹھ سکتا۔ مثال کیلئے A bad workman always Quarrels with his tools کا اُلتھا 'ناچ نہ جانے آنگن ٹیڑھا' ہی کیا جائے گا نہ کہ 'بھدا کاریگر ہمیشہ اوزاروں کا رونا روتا رہتا ہے' 'شبد وار اُلتھا' تو یہ بھی نہیں ہے ہاں ڈھنگ کا اُلتھا ضرور ہے۔

ہم لکھ رہے ہیں۔ پر ہمیں یہ برابر دھیان بنا ہوا ہے کہ ہم باتیں کر رہے ہیں۔ اور باتیں کر رہے ہیں سمجھداروں سے اور سمجھداروں کے لئے اشارہ کافی ہے۔

— بھگوان دین

समाज के सुधारक

(भाई अब्दुल हलीम अंसारी)

हिन्द महाद्वीप की कोई भी राजधानी हो. चाहे वह पूरब और पच्छिम की हो या उत्तर और दक्खिन की. राजकाजी निगाह से उसे देखा जाय या किसी भी नैतिक पहलू से उसकी जाँच पड़ताल की जाय तो हर तरफ़ बरबादी ही बरबादी दिखाई देगी. मआशी और समाजी बरबादी भी एखलाक़ी और माली बदहाली भी !

इन तमाम बरबादियों, बदहालियों, दुराचारों और नुक़सानों को दूर करने के लिये सबसे पहले हमें देखना यह है कि समाज के सुधारकों ने क्या-क्या सुधार दिखाये और देश के सेवकों ने क्या-क्या सेवाएँ कीं ? मेरा मतलब यह है कि ज़िम्मेदार लोगों की ज़िम्मेदारी पर हमें एक आलोचनात्मक नज़र डालने की ज़रूरत है क्योंकि यह काम हमारा है और यह ज़िम्मेदारी भी हमारी है कि हम उनकी ज़िम्मेदारी को देखें, भालें, सोचें समझें और जताएँ बतायें.

पहले तो यह सारी की सारी आबादी एक सफ़ेद आक़ा की ग़ुलाम थी और लाल सामराज की प्रजा. लेकिन अब यह आज़ाद है आज़ाद. पर आज़ादी में इसने क्या भर पाया और क्या फल पाया ? कौन सा इसको सुख पहुँचा ? कौन सा इसका दुख दूर हुआ ? क्या इसको आनन्द मिला ?

سماج کے سُدھارک

(بھائی عبدالحلیم انصاری)

ہند مہادیپ کی کوئی بھی راجدھانی ہو. چاہے وہ پورب اور پچھم کی ہو یا اُتر اور دکھن کی. راج کاجی نگاہ سے اُسے دیکھا جائے یا کسی بھی نیتک پہلو سے اُس کی جانچ پڑتال کی جائے تو ہر طرف بربادی ہی بربادی دکھائی دے گی. معاشی اور سماجی بربادی بھی اخلاقی اور مالی بدحالی بھی!

اِن تمام بربادیوں، بدحالیوں، دُراچاروں اور نقصانوں کو دور کرنے کے لیے سب سے پہلے ہمیں دیکھنا یہ ہے کہ سماج کے سُدھارکوں نے کیا کیا سُدھار دکھائے اور دیش کے سیوکوں نے کیا کیا سیوائیں کیں؟ میرا مطلب یہ ہے کہ ذمّے دار لوگوں کی ذمّے داری پر ہمیں ایک آلوچناتمک نظر ڈالنے کی ضرورت ہے کیونکہ یہ کام ہمارا ہے اور یہ ذمّے داری بھی ہماری ہے کہ ہم اُن کی ذمّے داری کو دیکھیں، بھالیں، سوچیں سمجھیں اور جتائیں بتائیں.

پہلے تو یہ ساری کی ساری آبادی ایک سفید آقا کی غلام تھی اور لال سامراج کی پرجا. لیکن اب یہ آزاد ہے آزاد. پر آزادی میں اس نے کیا بھر پایا اور کیا پھل پایا؟ کون سا اس کو سُکھ پہنچا؟ کون سا اِس کا دُکھ دور ہوا؟ کیا اِس کو آنند ملا؟

अब भी यह दुखियारी है और पहले से ज़्यादा दुखियारी—यह दुख और चिन्ता का सवाल जनता के लिये सबसे पहला सवाल है—बेशक इसका जवाब नेताओं के ज़िम्मे है और इसकी ज़िम्मेदारी सेवकों के ऊपर है लेकिन ख़ाली शब्दों से नहीं और न ख़ाली वादों से बल्कि कार्यरूप में—यानी, नंगों का तन ढाँकना, भूकों का पेट पालना इसका जवाब होगा, यतीमों के आँसू पोंछना और बेवाओं की रक्षा करना—शरीफ़ों की पासदारी, ग़रीबों की रखवाली—सच्चे देश भक्तों पर मेहरबानी, वफ़ादारों की क़दरदानी इसका जवाब होगा—ज़ख़्मों की मरहम पट्टी और प्रेमकारी—जनता का पालन और ख़ुशहाली इसका जवाब होगा—आला दिमाग़ों की परख और पहिचान, और देश के विद्वानों और कलाकारों की सरपरस्ती इसका जवाब होगा.

आख़िर यह कि इन सब का जवाब विकास विकास होगा.

अगर यह सारे जवाब पूरे हो गये तो इन्हीं के अन्दर क़ौम की भलाई है राष्ट्र का आदर्श है. इन्सानियत का विकास है. जीवन की मिठास है और फिर शान्ति का एक संसार है—अगर यह कुछ भी नहीं तो आज़ादी का सारा यह प्लाट जी का जंजाल है या जनता के ऊपर धोके का एक जाल है.

कहते हैं "दुनिया उम्मीद पर क़ायम है"

ठीक है लेकिन यह कहावत हिन्दुस्तान के लिये नहीं है. बल्कि रूस, अमरीका और इंगलिस्तान के लिये है या चीन, जर्मन और जापान के लिये है क्योंकि उन देशों में वहाँ के वासियों की आशाएँ

اب بھی یہ دُکھیاری ہے اور پہلے سے زیادہ دُکھیاری— یہ دُکھ اور چنتا کا سوال جنتا کے لئے سب سے پہلا سوال ہے— بیشک اس کا جواب نیتاؤں کے ذمے ہے اور اس کی ذمے داری سیوکوں کے اوپر ہے لیکن خالی شبدوں سے نہیں اور نہ خالی وعدوں سے بلکہ کاریہ روپ میں— یعنی، ننگوں کا تن ڈھکنا، بھوکوں کا پیٹ پالنا اس کا جواب ہوگا، یتیموں کے آنسو پونچھنا اور بیواؤں کی رکشا کرنا— شریفوں کی پاسداری، غریبوں کی رکھوالی— سچے دیش بھگتوں پر مہربانی، وفاداروں کی قدردانی اس کا جواب ہوگا— زخموں کی مرہم پٹی اور پریم کاری— جنتا کا پالن اور خوش حالی اس کا جواب ہوگا— اعلیٰ دماغوں کی پرکھ اور پہچان، اور دیش کے وِدوانوں اور کلاکاروں کی سرپرستی اس کا جواب ہوگا.

آخر یہ کہ ان سب کا جواب وِکاس وِکاس ہوگا.

اگر یہ سارے جواب پورے ہوگئے تو انہیں کے اندر قوم کی بھلائی ہے راشٹر کا آدرش ہے. انسانیت کا وِکاس ہے. جیون کی مٹھاس ہے اور پھر شانتی کا ایک سنسار ہے— اگر یہ کچھ بھی نہیں تو آزادی کا سارا یہ پلاٹ جی کا جنجال ہے یا جنتا کے اوپر دھوکے کا ایک جال ہے.

کہتے ہیں "دُنیا اُمید پر قائم ہے"

ٹھیک ہے لیکن یہ کہاوت ہندستان کے لئے نہیں ہے. بلکہ روس، امریکہ اور انگلستان کے لئے ہے یا چین، جرمن اور جاپان کے لئے ہے. کیونکہ اُن دیشوں میں وہاں کے واسیوں کی آشائیں

हर दिन नया जनम लेती रहती हैं. वही दुनिया को नये-नये रंग रूप में बनाती और सँवारती हैं और खुद भी जिन्दगी के नित नये मज़े उड़ाती हैं—

लेकिन यह हमारा हिन्दुस्तान ही वह बदक़िस्मत मुल्क है जहाँ के ग़रीबों की उम्मीदों को कामयाबी का मुँह देखना नसीब नहीं होता—अक्सर करके जहाँ के बासियों की उम्मीदें जीते जी दफ़न हो जाती हैं या दिल ही दिल में घुट-घुट कर दम तोड़ देती हैं—हिन्दुस्तान वह बदक़िस्मत मुल्क है जहाँ उम्मीदें फूलने फलने से पहले ख़तम हो जाती हैं. जहाँ आशाओं की डाली तय्यार भी होने नहीं पाती कि ज़हरीली हवा उसके तार पूद बखेर देती है और दम के दम में ख़ाक में मिला देती है—बाज़ समय ऐसा भी होता है कि हुकूमत की मेहरबानी प्रेम और कृपा की थापी से थप थपा कर उसे हमेशा के लिये आराम की नींद सुला देती है. इसके बरख़िलाफ़ विदेशी क़ौमें चूँ कि जिन्दा क़ौमें हैं इसलिये—जिन्दगी के भेद भाव से वाक़िफ़ हैं और गुनगान से वाक़िफ़ हैं इसी सबब उनकी आशाएँ भी जिन्दा होती और जिन्दा रहती हैं.

(४६७)

बार-बार यह आवाज़ हमारे कानों में आती रहती है कि जनता के लिये तामीरी काम किये जा रहे हैं. उसके सुधार के ख़ाके बन रहे हैं. उसके बिकास के मनसूबे ढल रहे हैं जिनसे उसकी आशा बँधती है और हिम्मत उसकी बढ़ती है. बेशक यह बड़े उमदा बिचार और बड़े उमदा प्रचार हैं जिनको हम अरसे से सुनते आ रहे हैं पर उनको देख नहीं पा रहे हैं. जनता जिस जगह पहले भी

ہر دن نیا جنم لیتی رہتی ہیں. وہی دنیا کو نئے نئے رنگ روپ میں بناتی اور سنوارتی ہیں اور خود بھی زندگی کے نت نئے مزے اڑاتی ہیں—

لیکن یہ ہمارا ہندستان ہی وہ بدقسمت ملک ہے جہاں کے غریبوں کی امیدوں کو کامیابی کا منہ دیکھنا نصیب نہیں ہوتا— اکثر کر کے جہاں کے واسیوں کی امیدیں جیتے جی دفن ہو جاتی ہیں یا دل ہی دل میں گھٹ گھٹ کر دم توڑ دیتی ہیں — ہندستان وہ بدقسمت ملک ہے جہاں امیدیں پھولنے پھلنے سے پہلے ختم ہو جاتی ہیں. جہاں آشاؤں کی ڈالی تیار بھی ہونے نہیں پاتی کہ زہریلی ہوا اس کے تار پود بکھیر دیتی ہے اور دم کے دم میں خاک میں ملا دیتی ہے— بعض سمے ایسا بھی ہوتا ہے کہ حکومت کی مہربانی پریم اور کرپا کی تھاپی سے تھپ تھپا کر اسے ہمیشہ کے لئے آرام کی نیند سلا دیتی ہے. اس کے برخلاف بدیشی قومیں چونکہ زندہ قومیں ہیں اس لئے— زندگی کے بھید بھاؤ سے واقف ہیں اور گن گان سے واقف ہیں اسی سبب ان کی آشائیں بھی زندہ ہوتی اور زندہ رہتی ہیں.

(۴۶۷)

بار بار یہ آواز ہمارے کانوں میں آتی رہتی ہے کہ جنتا کے لئے تعمیری کام کئے جا رہے ہیں. اس کے سدھار کے خاکے بن رہے ہیں. اس کے وکاس کے منصوبے ڈھل رہے ہیں جن سے ان کی آشا بندھتی ہے اور ہمت اسکی بڑھتی ہے. بیشک یہ بڑے عمدہ وچار اور بڑے عمدہ پرچار ہیں جن کو ہم عرصے سے سنتے آ رہے ہیں پر ان کو دیکھ نہیں پا رہے ہیں. جنتا جس جگہ پہلے تھی

वैसी की वैसी अब भी है बल्कि अब वह ज़्यादा गिरावट और पस्ती में है जिससे उसकी हालत बद से बदतर होती जा रही है.

अगर तामीर और सुधार की यही रफ़्तार रही और जनता के हाल पर यही मेहरबानी तो यह अन्दाज़ा ग़लत नहीं कि उसे निर्माण को कार्य रूप मे देखना इस जनम में नसीब न हो सके—जनता की हालत क्योंकि बहुत नाज़ुक और कमज़ोर है. इसी कमज़ोरी के सबब उसकी जान ख़तरे में है. और उसकी नाताक़ती इतनी बढ़ी हुई है और निराशा इतना छाया हुआ है कि इन्तज़ार की लम्बी घड़ियाँ तय करने के लिये उसकी ज़िन्दगी शायद ही उसका साथ दे सके.

तामीर, सुधार और भलाई के माने यह हुए कि उसको उसकी ज़िन्दगी ही में जीवन का सुख और आराम मिलना चाहिये. वरना तामीर का शब्द ग़लत और सुधार का प्रचार ग़लत !

कितने देश भक्त और आज़ादी के विश्वासी इसी आस में मर मिटे. और कितने हज़ारों और लाखों अब भी ऐसे हैं जो आस के सहारे जी रहे हैं. लेकिन अगर उनको जीते जी इस आज़ादी से शान्ती और ख़ुशहाली का कुछ भी भाग न मिला तो आज़ादी किस काम की—और यह स्वतंत्रता किस मरज़ की दवा !

जनता की हालत इस वक़्त नाज़ुक मरीज़ की सी है. इसलिये उसके इलाज की तरफ़ फ़ौरी ध्यान की ज़रूरत है—कल का होता आज—और आज का होता आज की पहली फ़ुर्सत में, मतलब

ویسی کی ویسی اب بھی ہے بلکہ اب وہ زیادہ گراوٹ اور پستی میں ہے جس سے اُس کی حالت بد سے بدتر ہوتی جا رہی ہے.

اگر تعمیر اور سُدھار کی یہی رفتار رہی اور جنتا کے حال پر یہی مہربانی تو یہ اندازہ غلط نہیں کہ اُسے نرمان کو کاریہ روپ میں دیکھنا اس جنم میں نصیب نہ ہو سکے — جنتا کی حالت کیونکہ بہت نازک اور کمزور ہے. اسی کمزوری کے سبب اُس کی جان خطرے میں ہے. اور اُس کی ناطاقتی اتنی بڑھی ہوئی ہے اور نراش اتنا چھایا ہوا ہے کہ انتظار کی لمبی گھڑیاں طے کرنے کے لئے اُسکی زندگی شاید ہی اُسکا ساتھ دے سکے.

تعمیر، سُدھار، اور بھلائی کے معنی یہ ہوئے کہ اُس کو اُسکی زندگی ہی میں جیون کا سُکھ اور آرام ملنا چاہیئے. ورنہ تعمیر کا شبد غلط اور سُدھار کا پرچار غلط!

کتنے دیش بھگت اور آزادی کے وشواسی اسی آس میں مر مٹے. اور کتنے ہزاروں اور لاکھوں اب بھی ایسے ہیں جو آس کے سہارے جی رہے ہیں. لیکن اگر ان کے جیتے جی اس آزادی سے شانتی اور خوشحالی کا کچھ بھی بھاگ نہ ملا تو آزادی کس کام کی — اور یہ سوتنترتا کس مرض کی دوا!

جنتا کی حالت اس وقت نازک مریض کی سی ہے. اس لئے اُس کے علاج کی طرف فوری دھیان کی ضرورت ہے — کل کا ہوتا آج — اور آج کا ہوتا آج کی پہلی فرصت میں، مطلب یہ کہ لیڈر کو اب جنتا کے حق میں ڈاکٹر ہونا چاہیئے. تاکہ

वह उसकी ज़िन्दगी को क़ायम रखने के लिये, उसकी जान की हिफ़ाज़त के लिये, और उसको ताक़त पहुँचाने के लिये क़ीमती से क़ीमती इंजक्शन इस्तेमाल करे और कम से कम समय में उसकी हालत को बदले ताकि उसके शरीर में नया ख़ून आये और नई जीवन की लहरें दौड़ें और वह सब कुछ तुरन्त उसको मिल जाना चाहिये जो उसका हिस्सा और उसका विरसा है.

ख़ाली शब्दों से न भूकी जनता का पेट भरता है और न गिरे देश का आदर्श ऊँचा उठता है. इसी तरह ख़ाली विश्वासों से न आत्मा को संतोष मिलता है और न जीवन को शक्ति पहुँचती है.

सबने देखा—कितनी जनता आज़ादी के कारन, कटी, मरी, तबाह और बरबाद हुई—लेकिन क्या अब यह बची खुची और दुखी आबादी—आज़ादी मिलने के बाद भी जैसी की तैसी रहेगी—इस तबाह हाली और परेशानी की ज़िन्दगी से पहले इन्साफ़ की रू से उसे कुछ तो आज़ादी का आनन्द मिलना चाहिये. यह बड़ी नाइन्साफ़ी होगी और दुख की बात कि वह मुसीबत की मारी आज़ादी के बाद भी दुखियारी की दुखियारी रहे—और सुन्दर-सुन्दर बचन के बाद भी बेवतन रहे—फ़ाक़ों की उस पर मार हो और बदन पर उसके तार न हो—इस आज़ादी के काल में जनता अगर इस हाल में रहे तो आज़ादी को शर्माना चाहिये, नेताओं को शर्माना चाहिये और राजनीति को शर्माना चाहिये, जिसने इनको शक्ति पहुँचाई. और जिसने इनको जीत दिलाई.

पहले तो ग़ैर ज़िम्मेदाराना राज था. हुकूमत विदेशी थी और

وہ اُس کی زندگی کو قائم رکھنے کے لئے، اُس کی جان کی حفاظت کے لئے، اور اُس کو طاقت پہنچانے کے لئے قیمتی سے قیمتی انجکشن استعمال کرے اور کم سے کم سمئے میں اُس کی حالت کو بدلے تاکہ اُس کے شریر میں نیا خون آئے اور نئی جیون کی لہریں دوڑیں اور وہ سب کچھ تُرنت اُس کو مل جانا چاہئے جو اُس کا حصّہ اور اُس کا ورثہ ہے.

خالی شبدوں سے نہ بھوکی جنتا کا پیٹ بھرتا ہے اور نہ گرے دیش کا آدرش اونچا اُٹھتا ہے. اسی طرح خالی وشواسوں سے نہ آتما کو سنتوش ملتا ہے اور نہ جیون کو شکتی پہنچتی ہے.

سب نے دیکھا— کتنی جنتا آزادی کے کارن، کٹی، مری، تباہ اور برباد ہوئی— لیکن کیا اب یہ بچی کچھی اور دُکھی آبادی— آزادی ملنے کے بعد بھی جیسی کی تیسی رہے گی— اس تباہ حالی اور پریشانی کی زندگی سے پہلے انصاف کی رو سے اُسے کچھ تو آزادی کا آنند ملنا چاہئے. یہ بڑی ناانصافی ہوگی اور دُکھ کی بات کہ وہ مصیبت کی ماری آزادی کے بعد بھی دُکھیاری کی دُکھیاری رہے— اور سُندر سُندر بچن کے بعد بھی بے وطن رہے— فاقوں کی اُس پر مار ہو اور بدن پر اُس کے تار نہ ہو— اس آزادی کے کال میں جنتا اگر اس حال میں رہے تو آزادی کو شرمانا چاہئے، نیتاؤں کو شرمانا چاہئے اور راج نیتی کو شرمانا چاہئے، جس نے اِن کو شکتی پہنچائی. اور جس نے اِن کو جیت دلائی.

پہلے تو غیر ذمے دارانہ راج تھا. حکومت ودیشی تھی اور

राज की बाग अंग्रेज के हाथ में थी. इसलिये सारा दोष उस पर था. सारा इलजाम उस पर और सारी खता उसकी—पर अब जिम्मेदारी का पट्टा हासिल कर लेने के बाद, ग़ैर जिम्मेदारी सियासी दोष हो जाता है और एक भारी इलजाम ! अब जब कि हुकूमत अपनी है याने हुकूमत जिम्मेवार है तो लाजमी तौर पर हर मंत्री जिम्मेवार है और हर दफ्तरी जिम्मेवार है.

हर सिपाही जिम्मेवार है और हर सियासी आदमी जिम्मेवार !

पहले इन सबके गले में गुलामी का जुआ था अब जिम्मेदारी का जुआ है. ऐसी सूरत में सारा मुल्क जिम्मेवारी के असर में आ जाता है और सारी आबादी जिम्मेवारी के घेरे में घिर जाती है. तो फिर यह ग़ैर जिम्मेदारी क्यों ?

इस पर ज्यादा व्याख्या की जरूरत नहीं. अलबत्ता एक ओझल नजर डालने से हमको राजकाज के भाग-भाग में। ऐसी चीजें नजर आती हैं जो ग़ैरजिम्मेदारी की चुगली खाती हैं—सेवा का दम भर कर जो सेवा का भाव खो बैठे. सेवा का नाम लेकर जो सेवा का काम छोड़ बैठे. क्या वह इस क़ाबिल नहीं कि उनकी जबान पकड़ी जाय, उनका दामन खींचा जाय और उनको याद दिलाया जाय कि पहले क्या कहते थे ?

इसका नतीजा क्या हुआ ? लालच और स्वार्थ में पड़कर वह जनता के दिल से अपना विश्वास खो बैठे. जिसके कारन उनके शब्द बेअसर और उनके वचन बेवजन हो गये. यह कितना भारी नुक़सान है खास कर सम्मान वाले इन्सान के लिये.

راج کی باگ انگریزوں کے ہاتھ میں تھی۔ اس لئے سارا دوش اُس پر تھا۔ سارا الزام اُس پر اور ساری خطا اُس کی — پر اب ذمے داری کا پٹہ حاصل کر لینے کے بعد، غیر ذمے داری سیاسی دوش ہو جاتا ہے اور ایک بھاری الزام! اب جبکہ حکومت اپنی ہے یعنی حکومت ذمے دار ہے تو لازمی طور پر ہر منتری ذمے دار ہے اور ہر دفتری ذمے دار ہے۔

ہر سپاہی ذمے دار ہے اور ہر سیاسی آدمی ذمے دار!

پہلے ان سب کے گلے میں غلامی کا جوا تھا اب ذمے داری کا جوا ہے۔ ایسی صورت میں سارا ملک ذمے داری کے اثر میں آ جاتا ہے اور ساری آبادی ذمے داری کے گھیرے میں گھر جاتی ہے۔ تو پھر یہ غیر ذمے داری کیوں؟

اس پر زیادہ ویاکھیا کی ضرورت نہیں۔ البتہ ایک اوجھل نظر ڈالنے سے ہم کو راج کاج کے بھاگ بھاگ میں ایسی چیزیں نظر آتی ہیں جو غیر ذمے داری کی چغلی کھاتی ہیں — سیوا کا دم بھر کر جو سیوا کا بھاؤ کھو بیٹھے۔ سیوا کا نام لے کر جو سیوا کا کام چھوڑ بیٹھے۔ کیا وہ اس قابل نہیں کہ اُن کی زبان پکڑی جائے، اُن کا دامن کھینچا جائے اور اُن کو یاد دلایا جائے کہ پہلے کیا کہتے تھے؟

اس کا نتیجہ کیا ہوا؟ لالچ اور سوارتھ میں پڑ کر وہ جنتا کے دل سے اپنا وشواس کھو بیٹھے۔ جس کے کارن اُن کے شبد بے اثر اور اُن کے وچن بے وزن ہو گئے۔ یہ کتنا بھاری نقصان ہے خاص کر سمّان والے انسان کے لئے۔

راج نیتی، جنتا کی بھلائی کے لئے ہمیشہ اُپدیش

रटती रही है. और सेवा-सेवा का राग अलापती रही है. जनता ने हमेशा उसके उपदेश और उसके संदेश पर भरोसा किया है लेकिन वक्त ने यह साबित कर दिया और हालात ने यह बतला दिया कि आज़ादी की रट या सेवा का शब्द ज़ाहरी तौर पर दिल को खुश करने वाले शब्दों से ज़्यादा कुछ नहीं.

हर नेता, लीडर और हर ज़िम्मेदार राजनीतिकार को चाहिये कि वह अपनी साख बनाये रक्खे और अपना कैरेक्टर मज़बूत रक्खे. अगर उसने अपनी साख और कैरेक्टर को खो दिया तो समझो वह ख़तम है. उसकी सीट ख़ाली हो चुकी है और भविष्य में उसके लिये कोई जगह नहीं. हर अच्छी, मोहज़्ज़ब और तरक़्क़ी पसन्द हुकूमत का पहला फ़र्ज़ है कि वह देश के विद्वानों, जानकारों, कलावन्तों और गुनियों का स्वागत करे—और अधिक-से-अधिक उनको इज़्ज़त दे. यही देश की तहज़ीब और कलचर के मेमार होते हैं. यही कलचर के प्रचारक और यही कलचर के रक्षक! हुकूमत को चाहिये कि वह उनकी सूझ-बूझ और ज्ञान-ध्यान को काम में लाये और उनके गुन-गान से फ़ायदा उठाये. उनके ज्ञान और कला से, उनकी विद्या और कल्पना से देश और राज दोनों को लाभ मिलता है. इसलिये उनकी कला और कमाल की क़द्र करके और उनके दिमाग़ और विचार का वज़न करके अपनी क़द्रदानी का सबूत और अपनी जानकारी का परमान दे.

तरक़्क़ी की चाहत रखने वाली हर सलतनत और विकास की मतवाली कोई भी हुकूमत तरक़्क़ी की चोटी पर नहीं पहुँच

رٹتی رہی ہے۔ اور سیوا سیوا کا راگ الاپتی رہی ہے۔ جنتا نے ہمیشہ اُس کے اُپدیش اور اُس کے سندیش پر بھروسہ کیا ہے لیکن وقت نے یہ ثابت کر دیا اور حالات نے یہ بتلا دیا کہ آزادی کی رٹ یا سیوا کا شبد ظاہری طور پر دل کو خوش کرنے والے شبدوں سے زیادہ کچھ نہیں۔

ہر نیتا، لیڈر اور ہر ذمے دار راج نیتی کار کو چاہیے کہ وہ اپنی ساکھ بنائے رکھے اور اپنا کیریکٹر مضبوط رکھے۔ اگر اُس نے اپنی ساکھ اور کیریکٹر کو کھو دیا تو سمجھو وہ ختم ہے۔ اُس کی سیٹ خالی ہو چکی ہے اور بھوشیہ میں اُس کے لئے کوئی جگہ نہیں۔ ہر اچھی، تہذیب اور ترقی پسند حکومت کا پہلا فرض ہے کہ وہ دیش کے ودوانوں، جانکاروں، کلاونتوں اور گنیوں کا سواگت کرے اور ادھک سے ادھک اُن کو عزت دے۔ یہی دیش کی تہذیب اور کلچر کے معمار ہوتے ہیں۔ یہی کلچر کے پرچارک اور یہی کلچر کے رکشک! حکومت کو چاہیے کہ وہ اُن کی سوجھ بوجھ اور گیان دھیان کو کام میں لائے اور اُن کے گن گان سے فائدہ اُٹھائے۔ اُن کے گیان اور کلا سے، اُن کی ودیا اور کلپنا سے دیش اور راج دونوں کو لابھ ملتا ہے۔ اِس لئے اُن کی کلا اور کمال کی قدر کر کے اور اُن کے دماغ اور وچار کا وزن کر کے اپنی قدردانی کا ثبوت اور اپنی جانکاری کا پرمان دے۔

ترقی کی چاہت رکھنے والی ہر سلطنت اور وکاس کی متوالی کوئی بھی حکومت ترقی کی چوٹی پر نہیں پہنچ

सकती जब तक कि वह देश के विद्वानों, कलावन्तों और विचारवानों की क़दर न करे, उनकी सही क़ीमत न जाने और देश के इन अनमोल मोतियों को अपने ताज में न टाँके. यही देश की बात को ऊँचा उठाने वाले होते हैं और यही देश के आकाश पर चार चाँद लगाने वाले—यही संसार में कला, तहज़ीब और संस्कृति को फैलाते हैं और यही तारीख़ के वरक़ों पर सुन्दर-सुन्दर चित्र उभारते हैं—अगर इनकी सही-सही क़दरदानी की गई तो इससे दोनों के गुन खुलते हैं और आपसी मेल-जोल से देश का नाम रोशन होता है और देश दुनिया की नज़र में बुलंद मरतबा पाता है.

हुकूमत को चाहिये कि वह ऐसे-ऐसे तरीक़े और वसीले काम में लाए जिनके अख़तियार या जिनकी मदद से वह लोग विकास की बुलंदी तक पहुँच सकें. जिन्होंने मुल्क को तरक़्क़ी देने और उसकी ख़ूबसूरत तामीर करने में अपना ख़ास पार्ट अदा किया है और मौक़ा मिलने पर और भी ज़्यादा ख़ूबी के साथ अदा कर सकते हैं.

अगर ख़ासतौर पर इस क़िस्म के लोगों को तरक़्क़ी से रोका गया या उनके रास्ते से रोड़े न हटाए गये और उनको आगे बढ़ने का मौक़ा न दिया गया तो देश और समाज दोनों को सख़्त नुक़सान पहुँचेगा, और इन दोनों का नुक़सान हुकूमत का नुक़सान है जो अगर आज नहीं तो कल ज़ाहिर होकर रहेगा.

हुकूमत के ऊपर यह ज़िम्मेदारी क़ुदरती तौर पर आती है कि वह ऐसे लोगों को तरक़्क़ी का मैदान तय करने के लिये

سکتی جب تک کہ وہ دیش کے وِدّوانوں، کلاونتوں اور وچارولوں کی قدر نہ کرے۔ اُن کی صحیح قیمت نہ جانے اور دیش کے ان انمول موتیوں کو اپنے تاج میں نہ ٹانکے۔ یہی دیش کی بات کو اونچا اُٹھانے والے ہیں اور یہی دیش کے آکاش پر چار چاند لگانے والے۔ یہی سنسار میں کلا، تہذیب اور سنسکرتی کو پھیلاتے ہیں اور یہی تاریخ کے ورقوں پر سُندر سندر چتر اُبھارتے ہیں۔ اگر ان کی صحیح صحیح قدردانی کی گئی تو اس سے دونوں کے گُن کھلتے ہیں اور آپسی میل جول سے دیش کا نام روشن ہوتا ہے اور دیش دُنیا کی نظر میں بُلند مرتبہ پاتا ہے۔

حکومت کو چاہیے کہ وہ ایسے ایسے طریقے اور وسیلے کام میں لائے جن کے اختیار یا جن کی مدد سے وہ لوگ وکاس کی بلندی تک پہنچ سکیں۔ جنھوں نے مُلک کو ترقی دینے اور اسکی خوبصورت تعمیر کرنے میں اپنا خاص پارٹ ادا کیا ہے اور موقع ملنے پر اور بھی زیادہ خوبی کے ساتھ ادا کر سکتے ہیں۔

اگر خاص طور پر اس قسم کے لوگوں کو ترقی سے روکا گیا یا اُن کے راستے سے روڑے نہ ہٹائے گئے اور اُن کو آگے بڑھنے کا موقع نہ دیا گیا تو دیش اور سماج دونوں کو سخت نقصان پہنچے گا، اور ان دونوں کا نقصان حکومت کا نقصان ہے جو اگر آج نہیں تو کل ظاہر ہو کر رہے گا۔

حکومت کے اوپر یہ ذمّے داری قدرتی طور پر آتی ہے کہ وہ ایسے لوگوں کو ترقی کا میدان طے کرنے کیلئے زیادہ سے زیادہ آسانیاں بہم پہنچائیں۔ اسی کے معنی ہیں صحیح

क़द्रदानी और इसी का मतलब है अपने फ़र्ज़ की अदायेगी वक़्त पर.

दुनिया की कोई भी हुकूमत हो या राजधानी, अपने देश के बेहतरीन दिमाग़ों की क़द्रदानी से वह नाम और शोहरत पाती है. उनके दिमाग़ और विचार के इस्तेमाल से, उनके हुनर और विद्या के भंडार से देश की तामीर और तरक़्क़ी के लिये बड़ा क़ीमती ज़ख़ीरा हासिल किया जा सकता है और उन्हीं के इस्तेमाल से दुनिया की कोई भी हुकूमत ज़्यादा दिन ज़िन्दा रहने के लिये अपनी जान और शान बाक़ी रखती है. लेकिन वही हुकूमतें ऐसा करती या कर सकती हैं, जो ख़ुद अपना दिमाग़ और अपनी आँख रखती हैं. वही असल में बेहतरीन दिल, दिमाग़ और ख़याल की परख और क़द्र कर सकती हैं—बेहतरीन दिल और दिमाग़ ख़ुदा का अतिया होते हैं यानी भगवान का वरदान होते हैं. ख़ास इन्सानों के हक़ में और ख़ास वह लोग जो उनके क़द्रदान होते हैं वही उनकी खोज में रहकर किसी भी क़ीमत पर उनको हासिल करते और उनसे फ़ायदा उठाते हैं—इन्हीं के ज़रिये वह विकास के आसमानों की सैर करते हैं और इन्हीं की बदौलत वह दुनिया में शोहरत और इज़्ज़त के मालिक बनते हैं. आज़ादी मिलने के बाद अब तक इतना काफ़ी ज़माना बीत चुका है. अगर चाहा जाता या तवज्जह और कोशिश की जाती तो इस काफ़ी मुद्दत में जनता की भलाई के लिये बहुत कुछ काम किया जा सकता था. उसकी कमज़ोरी को बड़ी हद तक दूर किया जा सकता था. उसकी हालत को बदला जा सकता था. लेकिन ग़रीब जनता उसी मुसीबत, उसी

قدردانی اور اسی کا مطلب ہے اپنے فرض کی ادائیگی وقت پر۔

دُنیا کی کوئی بھی حکومت ہو یا راجدھانی، اپنے دیش کے بہترین دماغوں کی قدردانی سے وہ نام اور شہرت پاتی ہے۔ اُن کے دماغ اور وچار کے استعمال سے، اُن کے ہنر اور وِدّیا کے بھنڈار سے دیش کی تعمیر اور ترقی کے لیے بڑا قیمتی ذخیرہ حاصل کیا جاسکتا ہے اور اُنھیں کے استعمال سے دنیا کی کوئی بھی حکومت زیادہ دن زندہ رہنے کے لیے اپنی جان اور شان باقی رکھتی ہے۔ لیکن وہی حکومتیں ایسا کرتی یا کرسکتی ہیں۔ جو خود اپنا دماغ اور اپنی آنکھ رکھتی ہیں۔ وہی اصل میں بہترین دل، دماغ اور خیال کی پرکھ اور قدر کرسکتی ہیں— بہترین دل اور دماغ خدا کا عطیہ ہوتے ہیں یعنی بھگوان کا وردان ہوتے ہیں۔ خاص انسانوں کے حق میں اور خاص وہ لوگ جو اُن کے قدردان ہوتے ہیں وہی ان کی کھوج میں رہ کر کسی بھی قیمت پر اُن کو حاصل کرتے اور اُن سے فائدہ اُٹھاتے ہیں— انھیں کے ذریعے وہ وکاس کے آسمانوں کی سیر کرتے ہیں اور انھیں کی بدولت وہ دُنیا میں شہرت اور عزت کے مالک بنتے ہیں۔ آزادی ملنے کے بعد اب تک اتنا کافی زمانہ بیت چکا ہے۔ اگر چاہا جاتا یا توجہ اور کوشش کی جاتی تو اس کافی مُدت میں جنتا کی بھلائی کے لیے بہت کچھ کام کیا جاسکتا تھا۔ اُس کی کمزوری کو بڑی حد تک دور کیا جاسکتا تھا۔ اُس کی حالت کو بدلا جاسکتا تھا۔ لیکن غریب جنتا اُسی مصیبت، اُسی

परेशानी और उसी तबाह हालत में है. वह ग़रीब बेचारी तड़प-तड़प कर मर रही है और सिसक-सिसक कर दम तोड़ रही है. अब सबने उसको फ़रामोश कर दिया है. अब कोई उसकी आवाज़ तक सुनना गवारा नहीं करता. वही लोग जो दिन रात उसके आस-पास लगे रहते थे और उसके आगे पीछे फिरा करते थे, अब वह लोक राज के मंत्री, मुख़्तार और ठेकेदार हैं. सच है वक़्त निकल जाता है मगर बात रह जाती है. कुछ भी हो इस समय यह कहे बग़ैर नहीं रहा जाता कि आज़ाद राज ने जनता के साथ जैसा चाहिये सलूक नहीं किया.

यूरप वालों ने इल्म और हुनर वालों की अच्छी तरह क़द्र की है और करते चले आए हैं. यूरप वाले इल्म और हुनर वाले के घर पर जाना अपने लिये इज़्ज़त समझते हैं और हिन्द वाले इसी बात को अपने लिये हतक ख़याल करते हैं. महात्मा जी ने कहा है—"यह ज़रूरी नहीं है कि बुरे काम की नक़ल की जावे." लेकिन महात्मा जी के इन्हीं शब्दों से यह भेद भी खुलता है कि—"यह भी ज़रूरी नहीं कि हर अच्छी बात की नक़ल न की जाय, यानी उसको अपनाया न जाय."

हर वह राज और वह हुकूमत, वह लीडर या वह नेता जो जनता का दुख दूर न कर सके, जो उसकी सेवा और रक्षा न कर सके वह जनता का रक्षक कब ? सेवक कब ? सुधारक कब ?

अगर वह जनता के दुख में पड़ता है तो उसका सुख जाता है. अगर वह अपना सुख छोड़ता है तो फिर ऐसा मौक़ा कहां हाथ

پریشانی اور اسی تباہ حالت میں ہے۔ وہ غریب بیچاری تڑپ تڑپ کر مر رہی ہے اور سسک سسک کر دم توڑ رہی ہے۔ اب سب نے اس کو فراموش کر دیا ہے۔ اب کوئی اس کی آواز تک سننا گوارا نہیں کرتا۔ وہی لوگ جو دن رات اس کے آس پاس لگے رہتے تھے اور اس کے آگے پیچھے لگے رہتے تھے، اب وہ لوک راج کے منتری مختار اور ٹھیکیدار ہیں۔ سچ ہے وقت نکل جاتا مگر بات رہ جاتی ہے۔ کچھ بھی ہو اس سمے یہ کہے بغیر نہیں رہا جاتا کہ آزاد راج نے جنتا کے ساتھ جیسا چاہیے سلوک نہیں کیا۔

یورپ والوں نے علم اور ہنر والوں کی اچھی طرح قدر کی ہے اور کرتے چلے آئے ہیں۔ یورپ والے علم اور ہنر والے کے گھر پر جانا اپنے لئے عزت سمجھتے ہیں اور ہند والے اسی بات کو اپنے لئے ہتک خیال کرتے ہیں۔ مہاتما جی نے کہا ہے "یہ ضروری نہیں ہے کہ برے کام کی نقل کی جاوے" لیکن مہاتما جی کے انہیں شبدوں سے یہ بھید بھی کھلتا ہے کہ "یہ بھی ضروری نہیں کہ ہر اچھی بات کی نقل نہ کی جائے، یعنی اس کو اپنایا نہ جائے۔"

ہر وہ راج اور وہ حکومت، وہ لیڈر یا وہ نیتا جو جنتا کا دکھ دور نہ کر سکے، جو اس کی سیوا اور رکشا نہ کر سکے وہ جنتا کا رکشک کب؟ سیوک کب؟ سدھارک کب؟

اگر وہ جنتا کے دکھ میں پڑتا ہے تو اس کا سکھ جاتا ہے۔ اگر وہ اپنا سکھ چھوڑتا ہے تو پھر ایسا موقع کہاں ہاتھ آتا ہے؟

बेशक यह उसकी बड़ी ज़िम्मेदारी है कि वह जनता की परेशानी दूर करे, वरना सेवा का दावा ग़लत, सुधार का प्रचार बेकार और रक्षा का जज़्बा एक धोका !

लीडर जो सुधार सुधार का दम भरता है, जो सेवा-सेवा का राग अलापता रहा है अगर उसने सुधार करके नहीं दिखाया, अगर उसने आदर्श उठा कर नहीं बताया तो मजबूर होकर यह कहना ही पड़ता है कि सच्चे शब्दों में वह न जनता का सेवक है, न सुधारक !

بیشک یہ اس کی بڑی ذمے داری ہے کہ وہ جنتا کی پریشانی دور کرے۔ ورنہ سیوا کا دعویٰ غلط، سدھار کا پرچار بے کار اور رکشا کا جذبہ ایک دھوکا!

لیڈر جو سدھار سدھار کا دم بھرتا ہے، جو سیوا سیوا کا راگ الاپتا رہا ہے اگر اس نے سدھار کرکے نہیں دکھایا، اگر اس نے آدرش اٹھا کر نہیں بتایا تو مجبور ہوکر یہ کہنا ہی پڑتا ہے کہ سچے شبدوں میں وہ نہ جنتا کا سیوک ہے، نہ سدھارک!

राष्ट्रभाषा की समस्या—एक नया पहलू

[भाई श्री कृष्णदास]

अभी अभी लखनऊ में दो महत्व पूर्ण जलसे हुए. एक था संयुक्त प्रान्तीय हिन्दी साहित्य सम्मेलन का अधिवेशन, दूसरा था प्रगतिशील लेखकों का सम्मेलन. दोनों के इजलास लखनऊ में हुए और एक दूसरे के फ़ौरन बाद. हिन्दी साहित्य सम्मेलन के इजलास का चर्चा अखबारों में ख़ूब हुआ. सभापति का भाषण, माननीय टंडन जी, श्री सम्पूर्णानन्द जी आदि के भाषणों को ख़ूब मोटे-मोटे हरफ़ों में छापा गया. हिन्दी साहित्य सम्मेलन की कारवाई जनता तक पहुँची और उसे कुछ सोचने समझने का मौक़ा मिला.

सभापति की हैसियत से पं० कमलापति त्रिपाठी ने जो बातें कहीं उनमें कोई नयापन न था, पुराने रागों को नये सिरे से और नये तरह से दोहराया गया था. राष्ट्रभाषा हिन्दी हो, राष्ट्रलिपि नागरी हो, यही नारा हिन्दी साहित्य सम्मेलन का हमेशा से रहा है. लखनऊ में होने वाले इस इजलास में भी पं० कमलापति त्रिपाठी ने यही नारा बुलन्द किया. हाँ, उनके भाषण में मतलब की बात चाहे जितनी भी कम रही हो, भारी भरकम शब्दों की कमी न थी. इस पार से उस पार तक लच्छेदार शब्दावली की जो भरमार थी और शुरू से आखिर तक जेहाद की जो मनोवृत्ति थी उसे देखकर बरबस यह मानना पड़ता है कि पं० कमलापति के पास कहने और

راشٹر بھاشا کی سمسیا۔ ایک نیا پہلو

(بھائی شری کرشن داس)

ابھی ابھی لکھنؤ میں دو مہتوپورن جلسے ہوئے۔ ایک تھا سنیکت پرانتی ہندی ساہتیہ سمیلن کا ادھیویشن، دوسرا تھا پرگتی شیل لیکھکوں کا سمیلن۔ دونوں کے اجلاس لکھنؤ میں ہوئے اور ایک دوسرے کے فوراً بعد۔ ہندی ساہتیہ سمیلن کے اجلاس کا چرچا اخباروں میں خوب ہوا۔ سبھاپتی کا بھاشن، مانیہ ٹنڈن جی، شری سمپورنا نند جی آدی کے بھاشنوں کو خوب موٹے موٹے حرفوں میں چھاپا گیا۔ ہندی ساہتیہ سمیلن کی کارروائی جنتا تک پہنچی اور اسے کچھ سوچنے سمجھنے کا موقع ملا۔

سبھاپتی کی حیثیت سے پنڈت کملاپتی ترپاٹھی نے جو باتیں کہیں ان میں کوئی نیا پن نہ تھا، پرانے راگوں کو نئے سرے سے اور نئے طرح سے دُہرایا گیا تھا۔ راشٹر بھاشا ہندی ہو، راشٹر لپی ناگری ہو، یہی نعرہ ہندی ساہتیہ سمیلن کا ہمیشہ سے رہا ہے۔ لکھنؤ میں ہونے والے اس اجلاس میں بھی پنڈت کملاپتی ترپاٹھی نے یہی نعرہ بلند کیا۔ ہاں، ان کے بھاشن میں مطلب کی بات چاہے جتنی بھی کم رہی ہو، بھاری بھرکم شبدوں کی کمی نہ تھی۔ اس پار سے اُس پار تک لچھے دار شبداولی کی جو بھرمار تھی اور شروع سے اخیر تک جہاد کی جو منوورتی تھی اسے دیکھکر بربس یہ ماننا پڑتا ہے کہ پنڈت کملاپتی کے پاس کہنے اور

करने को बहुत कम है. वह यह मान लेते हैं कि राष्ट्रभाषा संस्कृत-मिश्र हिन्दी ही हो सकती है. वह यह भी मान लेते हैं कि राष्ट्र-लिपि थोड़े से सुधारों के बाद नागरी हो सकती है. जब यह दोनों बातें सूबाई सरकार ने पहिले ही मंज़ूर कर ली हैं तब इन माँगों को बार-बार दोहराने का मतलब क्या है? ज़ाहिर है कि लखनऊ का यह सम्मेलन संयुक्त प्रान्त को ध्यान में रखकर नहीं कुल हिन्दुस्तान को ध्यान में रखकर किया गया था. लेकिन यही सवाल उठता है कि कुल हिन्दुस्तान के लिये राष्ट्रभाषा की बात सोचते समय पं० कमलापति त्रिपाठी और उनके दूसरे साथी क्या हिन्दुस्तान में रहने वाली—सभी प्रान्तों में रहने वाली और सभी बोलियों को बोलने वाली—जनता की सम्मति और राय की भी बात सोचते हैं? मैं यह समझता हूँ कि उत्तरी हिन्दुस्तान या हिन्दी भाषा-भाषी प्रान्तों के लोग अगर बार-बार यह कहें कि राष्ट्रभाषा हिन्दी और राष्ट्र लिपि नागरी हो तो बात कुछ जमती नहीं. उन प्रान्तों में रहने वाले लोगों की ओर से बार-बार इस तरह की माँग का उठना कुछ बहुत उचित नहीं मालूम पड़ता. ऐसी माँग तो ग़ैर हिन्दी सूबों में रहने वाले लोगों की ओर से आनी चाहिये. सही तो यह है कि बंगाल, महाराष्ट्र, गुजरात, राजस्थान, कर्नाटक, आन्ध्र, मालाबार वग़ैरा में रहने वाले लोग ख़ुद यह माँग पेश करें कि हिन्दी राष्ट्रभाषा बनाई जाय और नागरी लिपि को राष्ट्र लिपि मान लिया जाय. ऐसा इसलिये कि अन्तरसूबाई मेल मिलाप के लिये एक भाषा की ज़रूरत सबसे अधिक उन लोगों को है जो कि न हिन्दी प्रान्तों के रहने वाले हैं और न हिन्दी को आसानी से समझते

کرنے کو بہت کم ہے۔ وہ یہ مان لیتے ہیں کہ راشٹر بھاشا سنسکرت مشرِ ہندی ہی ہو سکتی ہے۔ وہ یہ بھی مان لیتے ہیں کہ راشٹر لپی تھوڑے سے سدھاروں کے بعد ناگری ہو سکتی ہے۔ جب یہ دونوں باتیں صوبائی سرکار نے پہلے ہی منظور کر لی ہیں تب ان مانگوں کو بار بار دُہرانے کا مطلب کیا ہے؟ ظاہر ہے کہ لکھنؤ کا یہ سمیلن سنیکت پرانت کو دھیان میں رکھکر نہیں کل ہندستان کو دھیان میں رکھکر کیا گیا تھا۔ لیکن یہی سوال اُٹھتا ہے کہ کل ہندستان کے لئے راشٹر بھاشا کی بات سوچتے سمے پنڈت کملاپتی ترپاٹھی اور اُن کے دوسرے ساتھی کیا ہندستان میں رہنے والی — سبھی پرانت میں رہنے والی اور سبھی بولیوں کے بولنے والی — جنتا کی سمتی اور رائے کی بھی بات سوچتے ہیں؟ میں یہ سمجھتا ہوں کہ اُتری ہندستان یا ہندی بھاشا بھاشی پرانتوں کے لوگ اگر بار بار یہ کہیں کہ راشٹر بھاشا ہندی اور راشٹر لپی ناگری ہو تو بات کچھ جمتی نہیں۔ اُن پرانتوں میں رہنے والے لوگوں کی اُور سے بار بار اس طرح کی مانگ کا اُٹھنا کچھ بہت اُچت نہیں معلوم پڑتا۔ ایسی مانگ تو غیر ہندی صوبوں میں رہنے والے لوگوں کی اُور سے آنی چاہئے۔ صحیح تو یہ ہے کہ بنگال، مہاراشٹر، گجرات، راجستھان، کرناٹک، آندھر، مالابار وغیرہ میں رہنے والے لوگ خود یہ مانگ پیش کریں کہ ہندی راشٹر بھاشا بنائی جائے اور ناگری لپی کو راشٹر لپی مان لیا جائے۔ ایسا اس لئے کہ انتر صوبائی میل ملاپ کے لئے ایک بھاشا کی ضرورت سب سے ادھک اُن لوگوں کو ہے جو کہ نہ ہندی پرانتوں کے رہنے والے ہیں اور نہ ہندی کو آسانی سے سمجھتے

बोलते हैं. तामिल, तेलुगू, मलयालम और कन्नड़ बोलने वालों और बंगाल, गुजरात, महाराष्ट्र, राजस्थान, पूरबी पंजाब वग़ैरा में रहने वालों को राष्ट्रभाषा की सबसे अधिक ज़रूरत है. अगर इन लोगों को आपस में मिलना-जुलना है और एक दूसरे को जानना पहिचानना है तो फिर इनको अपने लिये एक अन्तरसूबाई भाषा ढूँढ निकालनी होगी. अगर वह लोग आपस में मिलकर यह तय करते हैं कि इस अन्तरसूबाई भाषा के लिये वह हिन्दी इस्तेमाल करेंगे और लिखावट के लिये नागरी लिपि को अपनायेंगे तो हम भी ख़ुशी-ख़ुशी इस बात को मंज़ूर कर लेंगे. तब हिन्दी के किसी भी प्रान्त पर लादने की बात भी नहीं रह जायगी. हिन्दी उस वक़्त ख़ुद ही राष्ट्रभाषा बन जायगी. मगर जब तक ऐसा नहीं होता तब तक हिन्दी बोलने वाले लोगों का सारे हिन्दुस्तान की जनता की ओर से बोलने लगना उचित नहीं मालूम देता.

यहीं पर एक सवाल यह उठता है कि उन प्रान्तों में रहने वाले लोगों का मत कैसे जाना जाय? देश की आर्थिक हालत जैसी है, राजनीतिक हालत जैसी है, उन्हें देखते हुए यह विश्वास नहीं होता कि वहाँ के रहने वाले लोग खुलकर प्रजातन्त्रवादी ढंग से अपने दिल की बात कह पायेंगे. भाषा के सवाल पर अगर सूबाई जज़्बात या मराठी, गुजराती, बंगाली वग़ैरा की तंग नज़री का रंग चढ़ गया तो जनता कैसे अपने मन की बात कह पायेगी. देश की सियासत और मन पर आज जिन लोगों का हाथ है वह एक तरफ़ जहाँ व्यापार की सहूलियत के लिये एक राष्ट्रभाषा बन जाने की

— फ़िरक़ावाराना सूबाई

بولتے ہیں۔ تامل، تیلگو، ملیالم اور کنڑ بولنے والوں اور بنگال، گجرات، مہاراشٹر، راجستھان، پوربی پنجاب وغیرہ میں رہنے والوں کو راشٹر بھاشا کی سب سے ادھک ضرورت ہے۔ اگر ان لوگوں کو آپس میں ملنا جلنا ہے اور ایک دوسرے کو جاننا پہچاننا ہے تو پھر ان کو اپنے لئے ایک انتر صوبائی بھاشا ڈھونڈ نکالنی ہوگی۔ اگر وہ لوگ آپس میں مل کر یہ طے کرتے ہیں کہ اس انتر صوبائی بھاشا کے لئے وہ ہندی استعمال کریں گے اور لکھاوٹ کے لئے ناگری لپی کو اپنائیں گے تو ہم بھی خوشی خوشی اس بات کو منظور کر لیں گے۔ تب ہندی کے کسی بھی پرانت پر لادنے کی بات بھی نہیں رہ جائے گی۔ ہندی اس وقت خود ہی راشٹر بھاشا بن جائے گی۔ مگر جب تک ایسا نہیں ہوتا تب تک ہندی بولنے والے لوگوں کا سارے ہندستان کی جنتا کی اور سے بولنے لگنا اچت نہیں معلوم دیتا۔

یہیں پر ایک سوال یہ اٹھتا ہے کہ ان پرانتوں میں رہنے والے لوگوں کا مت کیسے جانا جائے؟ دیش کی آرتھک حالت جیسی ہے، راج نیتک حالت جیسی ہے، انہیں دیکھتے ہوئے یہ وشواس نہیں ہوتا کہ وہاں کے رہنے والے لوگ کھل کر پرجاتنتروادی ڈھنگ سے اپنے دل کی بات کہہ پائیں گے۔ بھاشا کے سوال پر اگر صوبائی جذبات یا مراٹھی، گجراتی، بنگالی وغیرہ کی تنگ نظری کا رنگ چڑھ گیا تو جنتا کیسے اپنے من کی بات کہہ پائے گی۔ دیش کی سیاست اور من پر آج جن لوگوں کا ہاتھ ہے وہ ایک طرف جہاں بیوپار کی سہولیت کیلئے ایک راشٹر بھاشا بنانے کی بات سوچتے ہیں وہیں دوسری طرف وہ فرقہ وارانہ، صوبائی

संगनथरी को बढ़ावा देकर उसके जरिये अपना उल्लू सीधा करना चाहते हैं. नतीजे में राष्ट्रभाषा का सवाल हमारी संस्कृति और जातीय एकता का सवाल न रहकर सूबाई मनमुटाव और सियासी दाँव पेंच का बहाना बन गया है.

साहित्य सम्मेलन के एक ही हफ्ते बाद होने वाले प्रगतिशील लेखकों के सम्मेलन ने सवाल के इस पहलू पर ग़ौर किया. उसने कहा कि किसी एक भाषा को हिन्दुस्तान के किसी सूबे के ऊपर लादने से अच्छा है कि उसे अभी राष्ट्रभाषा घोषित न किया जाय. बल्कि उन सूबों में रहने वाले लोगों की असली राय जान लेने के लिये सही आब हवा पैदा की जाय और जब सब लोग, बिना किसी दबाव के एक भाषा को राष्ट्रभाषा मान लें तो उसी को कुल हिन्द की राष्ट्रभाषा घोषित कर दिया जाय. यह भी कहा गया कि तब तक हम हिन्दी उर्दू तथा दूसरी ज़बानों के लिखने वाले लोग ऐसी कोशिश करें कि जिससे सब लोग ज्यादा से ज्यादा नज़दीक खिंचें. हम ऐसी ज़बान बनाने की ओर अपना ध्यान दें, जिसे सब लोग आसानी के साथ लिख पढ़ सकें और जिसे वह ख़ुशी ख़ुशी राष्ट्र-भाषा मान सकें.

प्रगतिशील लेखकों के इस सम्मेलन में हिन्दी और उर्दू के चोटी के लेखक, कलाकार और पत्रकार मौजूद थे. तीन दिन तक दोनों ने एक साथ मिल कर जिस तरह अपने ख़यालात का तबादला किया, एक दूसरे से बहुत कुछ सुना और सीखा और समझा वह एक अजीब और नई बात थी. मगर उनकी बातों का चर्चा अख़बारों

سنگ نتھری کو بڑھاوا دیکر اس کے ذریعے اپنا اُلّو سیدھا کرنا چاہتے ہیں. نتیجے میں راشٹر بھاشا کا سوال ہماری سنسکرتی اور جاتیہ ایکتا کا سوال نہ رہ کر صوبائی من مٹاؤ اور سیاسی داؤ پیچ کا بہانا بن گیا ہے.

ساہتیہ سمّیلن کے ایک ہی ہفتے بعد ہونے والے پرگتی شیل لیکھکوں کے سمّیلن نے سوال کے اس پہلو پر غور کیا. اس نے کہا کہ کسی ایک بھاشا کو ہندستان کے کسی صوبے کے اوپر لادنے سے اچھا ہے کہ اُسے ابھی راشٹر بھاشا گھوشت نہ کیا جائے. بلکہ اُن صوبوں میں رہنے والے لوگوں کی اصلی رائے جان لینے کے لئے صحیح آب ہوا پیدا کی جائے اور جب سب لوگ، بنا کسی دباؤ کے ایک بھاشا کو راشٹر بھاشا مان لیں تو اسی کو کل ہند کی راشٹر بھاشا گھوشت کر دیا جائے. یہ بھی کہا گیا کہ تب تک ہم ہندی اردو تتھا دوسری زبانوں کے لکھنے والے لوگ ایسی کوشش کریں کہ جس سے سب لوگ زیادہ سے زیادہ نزدیک کھنچیں. ہم ایسی زبان بنانے کی اور اپنا دھیان دیں جسے سب لوگ آسانی کے ساتھ لکھ پڑھ سکیں اور جسے وہ خوشی خوشی راشٹر بھاشا مان سکیں.

پرگتی شیل لیکھکوں کے اِس سمّیلن میں ہندی اور اردو کے چوٹی کے لیکھک، کلاکار اور پترکار موجود تھے، تین دن تک دونوں نے ایک ساتھ مل کر جس طرح اپنے خیالات کا تبادلہ کیا، ایک دوسرے سے بہت کچھ سنا اور سیکھا اور سمجھا وہ ایک عجیب اور نئی بات تھی. مگر اُن کی باتوں کا چرچا اخباروں

में नहीं हुआ. वह होता भी कैसे ? हिन्दी के नक़्क़ारख़ाने में उनकी तूती की आवाज़ कौन सुनता !

मगर हम इतना कहे बग़ैर नहीं रह सकते कि अगर किसी भाषा को राष्ट्रभाषा बनाना है तो सिर्फ़ उसी भाषा के बोलने, पढ़ने, लिखने वालों को ही नहीं, दीगर भाषाओं वाले लोगों को भी एक साथ मिलकर बैठना होगा और आपस में मिलकर ही यह फ़ैसला करना होगा. अगर ऐसा नहीं होता तो आज की कान्स्टीटुयेन्ट असेम्बली चाहे जिस भाषा को राष्ट्रभाषा घोषित कर दे, आगे वाले ज़माने में उस फ़ैसले के उलट जाने का डर बना रहेगा. जिस तरह जनता की आज़ादी और तरक़्क़ी रोकी नहीं जा सकती, उसी तरह उस जनता की भाषा और राष्ट्रभाषा के बनने और बढ़ने का काम भी रोका नहीं जा सकता.

पं० कमलापति त्रिपाठी ने अपने भाषण में तरक़्क़ी पसन्द लेखकों और कलाकारों को 'शिश्नोदर वादी' (यानी पेट और योनि की पूजा करने वाले) कहकर छोटा साबित करने की कोशिश की है. अगर त्रिपाठी जी तरक़्क़ी पसन्द लेखकों को छोटा साबित कर सकें तो ज़रूर करें. मगर वह इन तरक़्क़ी पसन्द लेखकों की इस प्रजातन्त्रवादी माँग को कैसे ठुकरा सकते हैं कि राष्ट्रभाषा वही हो जिसे कुल हिन्दुस्तान की जनता बिना किसी दबाव के ख़ुद बख़ुद मंज़ूर करे.

मगर दिक़्क़त यह है कि आज हिन्दी और उर्दू दोनों के समर्थक ग़लत दिशाओं में जा रहे हैं. हिन्दी के समर्थक समझते हैं कि उर्दू ने हमेशा हिन्दी को दबाया है. अब मौक़ा आ गया है

میں نہیں ہوا۔ وہ ہوتا بھی کیسے ؟ ہندی کے نقار خانے میں اُنکی طوطی کی آواز کون سنتا !

مگر ہم اِتنا کہے بغیر نہیں رہ سکتے کہ اگر کسی بھاشا کو راشٹر بھاشا بنانا ہے تو صرف اسی بھاشا کے بولنے پڑھنے لکھنے والوں کو ہی نہیں، دیگر بھاشاؤں والے لوگوں کو بھی ایک ساتھ مل کر بیٹھنا ہوگا اور آپس میں مل کر ہی یہ فیصلہ کرنا ہوگا۔ اگر ایسا نہیں ہوتا تو آج کی کانسٹی ٹیوئنٹ اسمبلی چاہے جس بھاشا کو راشٹر بھاشا گھوشت کر دے، آنے والے زمانے میں اس فیصلے کے الٹ جانے کا ڈر بنا رہے گا۔ جس طرح جنتا کی آزادی اور ترقی روکی نہیں جا سکتی، اسی طرح اس جنتا کی بھاشا اور راشٹر بھاشا کے بننے اور بڑھنے کا کام بھی روکا نہیں جا سکتا۔

پنڈت کملا پتی ترپاٹھی نے اپنے بھاشن میں ترقی پسند لیکھکوں اور کلا کاروں کو 'شِشنودر وادی' (یعنی پیٹ اور یونی کی پوجا کرنے والے) کہکر چھوٹا ثابت کرنے کی کوشش کی ہے۔ اگر ترپاٹھی جی ترقی پسند لیکھکوں کو چھوٹا ثابت کر سکیں تو ضرور کریں۔ مگر وہ ان ترقی پسند لیکھکوں کی اس پرجاتنتر وادی مانگ کو کیسے ٹھکرا سکتے ہیں کہ راشٹر بھاشا وہی ہو جسے کل ہندستان کی جنتا بنا کسی دباؤ کے خود بخود منظور کرے۔

مگر دقت یہ ہے کہ آج ہندی اور اردو دونوں کے سمرتھک غلط دشاؤں میں جا رہے ہیں۔ ہندی کے سمرتھک سمجھتے ہیں کہ اردو نے ہمیشہ ہندی کو دبایا ہے۔ اب موقع آگیا ہے کہ ہندی اپنا ادھیکار پا لے اور اس کا رنگ سارے ہندستان

में आ जायें. हिन्दुस्तान के बँटवारे के बाद तो ऐसे लोगों का हाथ और भी मजबूत हो गया है. इनका कहना है कि जब पाकिस्तान ने उर्दू के राष्ट्रभाषा होने का एलान कर दिया है तो हम हिन्दी को हिन्द की राष्ट्रभाषा क्यों न घोषित कर दें. साम्प्रदायिकता का चश्मा इन लोगों की आँखों पर इतनी मजबूती से चढ़ गया है कि यह लगातार चीखते-चिल्लाते रहने के बावजूद साम्प्रदायिकता से अपना दामन नहीं बचा पाते. हिन्दी से संस्कृत-निष्ठ हिन्दी और संस्कृत-निष्ठ हिन्दी से संस्कृत की ओर—यही इनका रुख है. यह कितना भयानक रुख है! यह तो इतिहास की उस प्रगति से ही इनकार करना है जो कि उसने पिछले हजारों सालों में की है. पीछे मुड़ने और पीछे चलने की यह जेहनियत हिन्दुस्तानी जनता को किस गढ़े में गिरायेगी! क्या यह उन बुजुर्गों की क़ीमती देन से इनकार करने के बराबर नहीं है जिन्होंने पिछली सदियों में हमारी जबान और हमारे साहित्य को अपने खून से सींचा और सिरजा है!

बहुत से ऐसे भी लोग हैं जो हिन्दी को हमेशा 'देहाती जबान' कहते रहे हैं. वह 'हिन्दुस्तानी' की भी दुश्मनी खुले आम करते रहे हैं. वह उर्दू को ही क़ौमी जबान मानते रहे हैं. यह वह लोग थे जिन्होंने सीगी संगनजरी से ही हमेशा काम लिया है. आज हिन्दुस्तान के बँटवारे के बाद इन्होंने अपना रुख एकदम बदल दिया है. मौक़ा परस्ती के यह अलमबरदार कहीं हिन्दुस्तानी का समर्थन करते हैं, कहीं हिन्दी का. लेकिन यह बात सच है कि कभी इन्होंने जबान पर जबान की हैसियत से गौर नहीं किया है. ऐसे

میں آ جائے۔ ہندستان کے بٹوارے کے بعد تو ایسے لوگوں کا ہاتھ اور بھی مضبوط ہو گیا ہے۔ اِن کا کہنا ہے کہ جب پاکستان نے اردو کے راشٹر بھاشا ہونے کا اعلان کر دیا ہے تو ہم ہندی کو ہند کی راشٹر بھاشا کیوں نہ گھوشت کر دیں۔ ساپمردائکتا کا چشمہ اِن لوگوں کی آنکھوں پر اتنا مضبوطی سے چڑھ گیا ہے کہ یہ لگاتار چیختے چلاتے رہنے کے باوجود ساپمردائکتا سے اپنا دامن نہیں بچا پاتے۔ ہندی سے سنسکرت نشٹھ ہندی اور سنسکرت نشٹھ ہندی سے سنسکرت کی اور — یہی ان کا رُخ ہے۔ یہ کتنا بھیانک رُخ ہے! یہ تو اتہاس کی اس پرگت سے ہی انکار کرنا ہے جو کہ اس نے پچھلے ہزاروں سالوں میں کی ہے۔ پیچھے مڑنے اور پیچھے چلنے کی یہ ذہنیت ہندستانی جنتا کو کس گڑھے میں گرائے گی! کیا یہ اُن بزرگوں کی قیمتی دین سے انکار کرنے کے برابر نہیں ہے جنہوں نے پچھلی صدیوں میں ہماری زبان اور ہمارے ساہتیہ کو اپنے خون سے سینچا اور سرجا ہے!

(۵۷)

بہت سے ایسے بھی لوگ ہیں جو ہندی کو ہمیشہ 'دیہاتی زبان' کہتے رہے ہیں۔ وہ 'ہندستانی' کی بھی دشمنی کھلے عام کرتے رہے ہیں۔ وہ اردو کو ہی قومی زبان مانتے رہے ہیں۔ یہ وہ لوگ تھے جنہوں نے سیگی تنگ نظری سے ہی ہمیشہ کام لیا ہے۔ آج ہندستان کے بٹوارے کے بعد انہوں نے اپنا رُخ ایک دم بدل دیا ہے۔ موقع پرستی کے یہ علمبردار کہیں ہندستانی کا سمرتھن کرتے ہیں، کہیں ہندی کا۔ لیکن یہ بات سچ ہے کہ کبھی انہوں نے زبان پر زبان کی حیثیت سے غور نہیں کیا ہے۔ ایسے

लोग खतरनाक हैं क्योंकि यह सचाई और जमहूरियत परस्ती के लिये नहीं मौका परस्ती के लिये ऐसा करते हैं. इनमें से बहुत से तो ऐसे हैं जो अब कहने लगे हैं कि "उर्दू भी कोई जबान है ! और उसका रस्मेखत, तोबा, तोबा ! भला आजकल के जमाने में इस रस्मेखत से काम चल सकता है !" जाहिर है कि ऐसा कहने वाले वही लोग हैं जो निहायत आसानी से गालिब और दाग़ की अदबी देन और उर्दू की जरीं तवारीख से ही इनकार करते हैं. सच्ची क़ौमी जबान की हिमायत भला ऐसे लोग कैसे कर सकते हैं.

हिन्दुस्तान की राष्ट्रभाषा पिछले हजार सालों के गौरव पूर्ण इतिहास की चिता पर नहीं बनाई जा सकती. हिन्दुस्तान की राष्ट्रभाषा किसी भी प्रान्तीय भाषा की छाती पर चढ़कर, उसका गला घोंटकर, नहीं बनाई जा सकती. हिन्दुस्तान की राष्ट्रभाषा, जनता—लड़ाकू और तरक़्क़ी पसन्द जनता की रोज मर्रा की जिन्दगी से अलग करके संगमरमरी कमरों में नहीं गढ़ी जा सकती. हिन्दुस्तान की राष्ट्रभाषा बड़े-बड़े और भारी भरकम शब्द कोषों के सहारे भी नहीं बन सकती.

हिन्दुस्तान की राष्ट्रभाषा बनायेगी हिन्दुस्तान की जनता, जो तरक़्क़ी पसन्द है, जो अपने सामाजिक और राजनैतिक अधिकारों के लिये लड़ रही है, और जिसे अपनी भाषा और अपनी संस्कृति के लिये बाहरी और भीतरी दुश्मनों से लोहा लेना है. और ऐसी सरल सीधी सादी भाषा जनता बना भी रही है.

لوگ خطرناک ہیں کیونکہ یہ سچائی اور جمہوریت پرستی کے لئے نہیں موقع پرستی کے لئے ایسا کرتے ہیں۔ ان میں سے بہت سے تو ایسے ہیں جو اب کہنے لگے ہیں کہ "اردو بھی کوئی زبان ہے ! اور اس کا رسم خط، توبہ، توبہ ! بھلا آج کل کے زمانے میں اس رسم خط سے کام چل سکتا ہے !" ظاہر ہے کہ ایسا کہنے والے وہی لوگ ہیں جو نہایت آسانی سے غالب اور داغ کی ادبی دین اور زریں تواریخ سے ہی انکار کرتے ہیں۔ سچی قومی زبان کی حمایت بھلا ایسے لوگ کیسے کر سکتے ہیں۔

ہندستان کی راشٹر بھاشا پچھلے ہزار سالوں کے گورو پورن اتہاس کی چتا پر نہیں بنائی جا سکتی۔ ہندستان کی راشٹر بھاشا کسی بھی پرانتیہ بھاشا کی چھاتی پر چڑھ کر، اس کا گلا گھونٹ کر، نہیں بنائی جا سکتی۔ ہندستان کی راشٹر بھاشا، جنتا— لڑاکو اور ترقی پسند جنتا کی روز مرہ کی زندگی سے الگ کر کے سنگ مرمری کمروں میں نہیں گڑھی جا سکتی۔ ہندستان کی راشٹر بھاشا بڑے بڑے اور بھاری بھرکم شبد کوش کے سہارے بھی نہیں بن سکتی۔

ہندستان کی راشٹر بھاشا بنائے گی ہندستان کی جنتا، جو ترقی پسند ہے، جو اپنے سماجک اور راج نیتک ادھیکاروں کے لئے لڑ رہی ہے، اور جسے اپنی بھاشا اور اپنی سنسکرتی کے لئے باہری اور بھیتری دشمنوں سے لوہا لینا ہے۔ اور ایسی سرل، سیدھی، سادی بھاشا جنتا بنا بھی رہی ہے۔

हमारी राय

कामन वेल्थ

कामन वेल्थ के लिये हिन्दुस्तानी बदल हो सकता है 'जन धनी' 'जन' मानी 'जनता', 'धनी' मानी 'मालिक.' जिस राज की जनता मालिक हो वह जन धनी. जनता की मिलकियत और हुकूमत की जब जनता ही मालिक और हाकिम हो तो वह जन धनी कहलाने लगती है. आक्सफोर्ड डिक्शनरी में कामन वेल्थ के मानी दिये हुए हैं रिपब्लिक. रिपब्लिक को हिन्दुस्तान में कुछ लोग जमहूरियत नाम देते हैं और कुछ उसे लोकराज कह कर पुकारते हैं. कुछ भी सही हर तरह कामन वेल्थ का मतलब होता है जनता पर जनता का राज. इसमें राजा के लिये कहीं कोई जगह नहीं दिखाई देती. किसी सूरत में भी राजा के रहते राज को कामन वेल्थ नाम नहीं दिया जा सकता. हाँ, पढ़, अनपढ़ दोनों को यह अख़्तियार है कि वह किसी शब्द के कुछ मानी ठहरा लें. संस्कृत का 'गो' शब्द गाय के मानी नहीं रखता पर वह गाय के मानों में चल पड़ा है. ठीक इसी तरह कामन वेल्थ के मानी राजावाला राज नहीं होता. हाँ हिन्दुस्तान और इंग्लिस्तान वालों को मिल कर यह हक़ हासिल है कि वह कामन वेल्थ शब्द एम्पायर के लिये काम में लाने लगें. हर साल सैकड़ों लफ़्ज़ बदलते हैं, बनते हैं और बिगड़ते हैं. सन् १९४९ का यह कामन वेल्थ नया लफ़्ज़ सही जिसके मानी यह हुआ करेंगे कि एक ऐसा राज, जिसकी मालिक सचमुच तो जनता है पर नाम के लिये उसका एक राजा भी रहेगा.

ہماری رائے

کامن ویلتھ

کامن ویلتھ کے لئے ہندستانی بدل ہو سکتا ہے 'جن دھنی'، 'جن' معنی 'جنتا'، 'دھنی' معنی 'مالک'. جس راج کی جنتا مالک ہو وہ جن دھنی. جنتا کی ملکیت اور حکومت کی جب جنتا ہی مالک اور حاکم ہو تو وہ جن دھنی کہلانے لگتی ہے. آکسفورڈ ڈکشنری میں کامن ویلتھ کے معنی دئے ہوئے ہیں ریپبلک. ریپبلک کو ہندستان میں کچھ لوگ جمہوریت نام دیتے ہیں اور کچھ اسے لوک راج کہہ کر پکارتے ہیں. کچھ بھی سہی ہر طرح کامن ویلتھ کا مطلب ہوتا ہے جنتا پر جنتا کا راج. اس میں راجا کے لئے کہیں کوئی جگہ نہیں دکھائی دیتی. کسی صورت میں بھی راجا کے رہتے راج کو کامن ویلتھ نام نہیں دیا جا سکتا. ہاں، پڑھے، ان پڑھے دونوں کو یہ اختیار ہے کہ وہ کسی شبد کے کچھ معنی ٹھہرا لیں. سنسکرت کا 'گو' شبد گائے کے معنی نہیں رکھتا پر وہ گائے کے معنوں میں چل پڑا ہے. ٹھیک اسی طرح کامن ویلتھ کے معنی راجا والا راج نہیں ہوتا. ہاں ہندستان اور انگلستان والوں کو ملکر یہ حق حاصل ہے کہ وہ کامن ویلتھ شبد ایمپائر کے لئے کام میں لانے لگیں. ہر سال سیکڑوں لفظ بدلتے ہیں، بنتے ہیں اور بگڑتے ہیں. سنہ ۱۹۴۹ کا یہ کامن ویلتھ نیا لفظ سہی جس کے معنی یہ ہوا کریں گے کہ ایک ایسا راج، جس کی مالک سچ مچ تو جنتا ہے پر نام کے لئے اس کا ایک راجا بھی رہے گا.

कामन वेल्थ मामूली नाम है. उसका मोल इतना ही है जितना लोकराज का या और किसी क़िस्म के राज का. जिस तरह लोकराज का नाम अपने आप में काफ़ी नहीं, उसका फ़्रान्सीसी लोकराज, अमरीकी लोकराज, चीनी लोकराज जैसा रूप देकर ख़ास बनाया जाता है वैसे ही कामन वेल्थ का जब तक कोई नाम न रक्खा जाय तब तक वह बेमानी नाम रहेगा. हिन्दुस्तान के अंगरेज़ी और हिन्दुस्तानी अख़बारों में सिर्फ़ कामन वेल्थ की चरचा है. वह कामन वेल्थ किस नाम से पुकारी जाती है इसका कोई ज़िक्र नहीं. यह सन् ४९ में पैदा होने वाली नई क़िस्म की कामन वेल्थ बरतानी कामन वेल्थ है या हिन्दुस्तानी कामन वेल्थ है या हिन्दु बरतानी कामन वेल्थ है या हिन्द पाकिस्तान, लंका बरतानी कामन वेल्थ है, इसका पता नहीं चलता. नाम न रखने में इस कामन वेल्थ को जन्म देने वालों की क्या मंशा है, यह कौन जानता है. हो सकता है, जिस तरह और कई ज़रूरी बातें तय होने से रह गईं इसी तरह यह नाम भी तय होने से रह गया. सचमुच इसको अगर बरतानी कामन वेल्थ कहा जाय तो हिन्दुस्तान, पाकिस्तान और लंका रूठ जायँ और अगर हिन्दुस्तानी कामन वेल्थ नाम दिया जाय (जो हिन्दुस्तान की आबादी के लिहाज़ से ठीक भी मालूम होता है) तो न जाने कौन कौन रूठ बैठे. कुछ भी सही कामन वेल्थ का नाम देकर बरतानिया बहुत सी झंझटों से बच गया.

कामन वेल्थ यानी सबका सब पर राज. अगर यह बात नहीं है तो कामन वेल्थ बेकार. सबका सब पर राज के नाते हर

کامن ویلتھ معمولی نام ہے۔ اس کا مول اتنا ہی ہے جتنا لوک راج کا یا اور کسی قسم کے راج کا۔ جس طرح لوک راج کا نام اپنے آپ میں کافی نہیں، اس کا فرانسیسی لوک راج، امریکی لوک راج، چینی لوک راج جیسا روپ دے کر خاص بنایا جاتا ہے ویسے ہی کامن ویلتھ کا جب تک کوئی نام نہ رکھا جائے تب تک وہ بے معنی نام رہے گا۔ ہندوستان کے انگریزی اور ہندوستانی اخباروں میں صرف کامن ویلتھ کی چرچا ہے۔ وہ کامن ویلتھ کس نام سے پکاری جاتی ہے اس کا کوئی ذکر نہیں۔ یہ سنہ ۴۹ء میں پیدا ہونے والی نئی قسم کی کامن ویلتھ برطانی کامن ویلتھ ہے یا ہندوستانی کامن ویلتھ ہے یا ہند برطانی کامن ویلتھ ہے یا ہند پاکستان، لنکا برطانی کامن ویلتھ ہے، اس کا پتہ نہیں چلتا۔ نام نہ رکھنے میں اس کامن ویلتھ کو جنم دینے والوں کی کیا منشا ہے، یہ کون جانتا ہے۔ ہو سکتا ہے، جس طرح اور کئی ضروری باتیں طے ہونے سے رہ گئیں اسی طرح یہ نام بھی طے ہونے سے رہ گیا۔ سچ مچ اس کو اگر برطانی کامن ویلتھ کہا جائے تو ہندوستان، پاکستان اور لنکا روٹھ جائیں اور اگر ہندوستانی کامن ویلتھ نام دیا جائے (جو ہندوستان کی آبادی کے لحاظ سے ٹھیک بھی معلوم ہوتا ہے) تو نہ جانے کون کون روٹھ بیٹھے۔ کچھ بھی سہی کامن ویلتھ کا نام دے کر برطانیہ بہت سی جھنجھٹوں سے بچ گیا۔

کامن ویلتھ یعنی سب کا سب پر راج۔ اگر یہ بات نہیں ہے تو کامن ویلتھ بے کار۔ سب کا سب پر راج کے ناتے ہر

हिन्दुस्तानी को यह जानने की ख़ाहिश पैदा होगी कि हिन्दुस्तान का आस्ट्रेलिया, कैनेडा, न्यूज़ीलैंड, अफ़रीक़ा वग़ैरा से क्या नाता रहेगा. क्या हर हिन्दुस्तानी कामन वेल्थ में शामिल सब मुल्कों का शहरी समझा जायगा. अगर जवाब हाँ है तो वह हक़ तो उसे आज नहीं है. अगर जवाब नहीं है तो कामन वेल्थ की वही हालत हो जाती है जो कामन वेल्थ के नाम के राजा या सरदार की है. बे-हुकूमत का हाकिम कैसा और बेशहरियत की कामन वेल्थ कैसी.

एक हिन्दुस्तानी के नाते हम यह जानना चाहेंगे कि इस तरह की कामन वेल्थ की ज़रूरत किसको ज़्यादा थी, बरतानिया को या हिन्दुस्तान को. बरतानिया को थी तो ठीक थी. हिन्दुस्तान से सच्चा झूटा, हलका भारी, दुबला मोटा कैसा भी रिश्ता बनाये रखने में बरतानिया की धाक को इतना धक्का नहीं पहुँचता जितना धक्का बरतानिया को उस वक़्त लगता जब हिन्दुस्तान आयरलैंड की तरह बरतानिया से अपना रिश्ता दो टूक काट लेता. इस फ़ैसले को सुनकर कि हिन्दुस्तान लोक राज रहते हुए भी कामन वेल्थ में रहेगा, बरतानिया वालों को बड़ी ख़ुशी हुई थी और उन्होंने तसल्ली का साँस लिया था. यह दूसरी बात है कि बरतानिया को और भी ज़्यादा ख़ुशी मनाने से वहाँ के राज नेताओं ने खुले खुले रोका था. कुछ भी सही, बरतानिया को इस काग़ज़ी कामन वेल्थ की भी काफ़ी ज़रूरत थी. हिन्दुस्तान भी किसी न किसी वजह से बरतानिया का दोस्त बने रहने में अपनी भलाई मानता है. इस बारे में हम ज़्यादा न लिखकर बर्मा के उस वज़ीर के उन लफ़्ज़ों को याद दिला देना चाहते हैं जिसने इंगलिस्तान से लौटते वक़्त किसी मुलाक़ात

ہندستانی کو یہ جاننے کی خواہش پیدا ہوگی کہ ہندستان کا آسٹریلیا، کینیڈا، نیوزیلینڈ، افریقہ وغیرہ سے کیا ناتا رہے گا۔ کیا ہر ہندستانی کامن ویلتھ میں شامل سب ملکوں کا شہری سمجھا جائے گا۔ اگر جواب ہاں ہے تو یہ حق تو اُسے آج نہیں ہے۔ اگر جواب نہیں ہے تو کامن ویلتھ کی وہی حالت ہو جاتی ہے جو کامن ویلتھ کے نام کے راجا یا سردار کی ہے۔ بے حکومت کا حاکم کیسا اور بے شہریت کی کامن ویلتھ کیسی۔

ایک ہندستانی کے ناتے ہم یہ جاننا چاہیں گے کہ اس طرح کی کامن ویلتھ کی ضرورت کس کو زیادہ تھی، برطانیہ کو یا ہندستان کو۔ برطانیہ کو تھی تو ٹھیک تھی۔ ہندستان سے سچا جھوٹا، ہلکا بھاری، دبلا موٹا کیسا بھی رشتہ بنائے رکھنے میں برطانیہ کی دھاک کو اتنا دھکا نہیں پہنچتا جتنا دھکا برطانیہ کو اس وقت لگتا جب ہندستان آئرلینڈ کی طرح برطانیہ سے اپنا رشتہ دو ٹوک کاٹ لیتا۔ اس فیصلے کو سنکر کہ ہندستان لوک راج رہتے ہوئے بھی کامن ویلتھ میں رہے گا، برطانیہ والوں کو بڑی خوشی ہوئی تھی اور انھوں نے تسلی کا سانس لیا تھا۔ یہ دوسری بات ہے کہ برطانیہ کو اور بھی زیادہ خوشی منانے سے وہاں کے راج نیتاؤں نے کھلے کھلے روکا تھا۔ کچھ بھی سہی، برطانیہ کو اس کاغذی کامن ویلتھ کی بھی کافی ضرورت تھی۔ ہندستان بھی کسی نہ کسی وجہ سے برطانیہ کا دوست بنے رہنے میں اپنی بھلائی مانتا ہے۔ اس بارے میں ہم زیادہ نہ لکھ کر برما کے اس وزیر کے ان لفظوں کو یاد دلا دینا چاہتے ہیں جس نے انگلستان سے لوٹتے وقت کسی ملاقات

के जवाब में वह कहा करते थे—"हमारे लिये तो अंगरेज भी शैतान और जापानी भी शैतान. अंगरेज जाना पहिचाना शैतान है, जापानी बेजाना पहिचाना शैतान है. फिर हम जाने पहिचाने शैतान से दोस्ती छोड़कर बेजाने पहिचाने शैतान से दोस्ती क्यों गाठेंगे." कुछ ऐसी ही हालत हिन्दुस्तान की है. वह भी अपने जाने पहिचानों से दोस्ती बनाये रखने में ही अपना भला समझता है. फिर चाहे उन जान पहिचान वालों ने उसको कितना ही क्यों न सताया हो, कितना ही क्यों न लूटा हो और कितना ही क्यों न काँटों में घसीटा हो. और अगर कहीं उन जान पहचान वालों के हाथ में हमारा रुपया फँसा हो तब तो हिन्दुस्तान क्या सभी मुल्क उससे दोस्ती बनाये रखना अक्ल की सूझ ही मानेंगे.

गांधी जी चलते चलते एक सबक़ दे गये हैं, "जब तुम्हारा मुनीम ग़लत सही कोई सौदा कर आये तो उसके मान लेने में ही मुनीम की और दुकान की भलाई है." इस सीख के बल पर हम तो हिन्दुस्तानियों से यही कहेंगे कि वह कामन वेल्थ में रहते हुए अपने आपको इतना क़ाबिल बनायें कि हिन्दुस्तानी सरकार ऐसे रह सके मानो वह कामन वेल्थ में है ही नहीं और उसका बर्तानियों से कोई रिश्ता ही नहीं है. साफ़ शब्दों में हम यह कहना चाहते हैं कि जिस दिन हिन्दुस्तान के सब दल एक दिल हो जायेंगे उस दिन कामन वेल्थ का जाल हाथ लगाये बिना जलकर राख हो जायगा और उसकी राख हवा में उड़ जायगी.

१२-५-४९ —भगवानदीन

کے جواب میں یہ کہا کرتے تھے "ہمارے لئے تو انگریز بھی شیطان اور جاپانی بھی شیطان۔ انگریز جانا پہچانا شیطان ہے، جاپانی بے جانا پہچانا شیطان ہے۔ پھر ہم جانے پہچانے شیطان سے دوستی چھوڑ کر بے جانے پہچانے شیطان سے دوستی کیوں گانٹھیں گے۔" کچھ ایسی ہی حالت ہندستان کی ہے۔ وہ بھی اپنے جانے پہچانوں سے دوستی بنائے رکھنے میں ہی اپنا بھلا سمجھتا ہے۔ پھر چاہے ان جان پہچان والوں نے اس کو کتنا ہی کیوں نہ ستایا ہو، کتنا ہی کیوں نہ لوٹا ہو اور کتنا ہی کیوں نہ کانٹوں میں گھسیٹا ہو۔ اور اگر کہیں ان جان پہچان والوں کے ہاتھ میں ہمارا روپیہ پھنسا ہو تب تو ہندستان کیا سبھی ملک اس سے دوستی بنائے رکھنا وقت کی سوجھ ہی مانیں گے۔

گاندھی جی چلتے چلتے ایک سبق دے گئے ہیں، "جب تمہارا منیم غلط صحیح کوئی سودا کر آئے تو اس کے مان لینے میں ہی منیم کی اور دکان کی بھلائی ہے۔" اس سیکھ کے بل پر ہم تو ہندستانیوں سے یہی کہیں گے کہ وہ کامن ویلتھ میں رہتے ہوئے اپنے آپ کو اتنا قابل بنائیں کہ ہندستانی سرکار ایسے رہ سکے مانو وہ کامن ویلتھ میں ہے ہی نہیں اور اس کا برطانیہ سے کوئی رشتہ ہی نہیں ہے۔ صاف لفظوں میں ہم یہ کہنا چاہتے ہیں کہ جس دن ہندستان کے سب دل ایک دل ہو جائیں گے اس دن کامن ویلتھ کا جال ہاتھ لگائے بنا جل کر راکھ ہو جائے گا۔ اور اس کی راکھ ہوا میں اُڑ جائے گی۔

بھگوان دین ۱۲-۵-۴۹

(१) एक ऐसी हिन्दुस्तानी कल्चर का बढ़ाना, फैलाना और प्रचार करना जिसमें सब हिन्दुस्तानी शामिल हों.

(२) एकता फैलाने के लिये किताबों, अख़बारों, रिसालों वग़ैरह का छापना.

(३) पढ़ाई घरों, किताब घरों, सभाओं, कानफ़रेन्सों, लेक्चरों से सब धर्मों, जातों, बिरादरियों और फ़िर्क़ों में आपस का मेल बढ़ाना.

—•—

सोसाइटी के प्रेसीडेन्ट—सर तेज बहादुर सप्रू; वाइस प्रेसीडेन्ट—डा० भगवानदास और डा० अब्दुल हक़; गवर्निंग बाडी के प्रेसीडेन्ट—डा० भगवानदास; सेक्रेटरी पं० सुन्दरलाल; ख़ज़ान्ची—डा० ताराचन्द.

गवर्निंग बाडी के और मेम्बर

डा० सय्यद महमूद, मि० अब्दुल मजीद ख़्वाजा, मौलवी सय्यद सुलेमान नदवी, मि० मंज़र अली सोख़्ता, श्री बी० जी० खेर, मि० एस० के० रुद्रा, पं० विशम्भर नाथ.

—•—

सोसाइटी की बम्बई शाख़ का दफ़्तर

जहाँगीर वाडिया बिल्डिंग, ५१ महात्मा गान्धी रोड, फ़ोर्ट, बम्बई.

बम्बई शाख़ की मैनेजिंग कमेटी के मेम्बर—

श्री बी० जी० खेर, श्रीमती सोफ़िया वाडिया, प्रिन्सिपल ए० ए० ए० फ़ैज़ी, श्री एम० एच० पकवासा, श्रीमती हंसा मेहता, सय्यद अब्दुल्ला बरेलवी, मि० के० वी० शाह.

क़ायदे के लिए लिखिए.

सुन्दर लाल
सेक्रेटरी हिन्दुस्तानी कलचर सोसाइटी
४८ बाई का बाग़, इलाहाबाद.

नोट—सोसाइटी के मेम्बरों को "नया हिन्द" और सोसाइटी की सब किताबें वग़ैरह दो तिहाई दाम पर मिलती हैं.

مقصد

(۱) ایک ایسی ہندستانی کلچر کا بڑھانا، پھیلانا اور پرچار کرنا جس میں سب ہندستانی شامل ہوں۔

(۲) ایکتا پھیلانے کے لئے کتابوں، اخباروں، رسالوں وغیرہ کا چھاپنا۔

(۳) پڑھائی گھروں، کتاب گھروں، سبھاؤں، کانفرنسوں، لکچروں سے سب دھرموں، جاتوں، برادریوں اور فرقوں میں آپس کا میل بڑھانا۔

—:0:—

سوسائٹی کے پریسیڈنٹ — سر تیج بہادر سپرو؛ وائس پریسیڈنٹ—ڈاکٹر بھگوان داس اور ڈاکٹر عبدالحق؛ گورننگ باڈی کے پریسیڈنٹ۔ ڈاکٹر بھگوان داس؛ سکریٹری—پنڈت سندر لال؛ خزانچی—ڈاکٹر تارا چند۔

گورننگ باڈی کے اور ممبر—

ڈاکٹر سید محمود، مسٹر عبدالمجید خواجہ، مولوی سید سلیمان ندوی، مسٹر منظور علی سوختہ، شری بی جی کھیر، مسٹر ایس کے رودرا، پنڈت بشمبھر ناتھ۔

—:0:—

سوسائٹی کی بمبئی شاخ کا دفتر—

جہانگیر واڈیا بلڈنگ، ۵۱ مہاتما گاندھی روڈ، فورٹ بمبئی۔

بمبئی شاخ کی منیجنگ کمیٹی کے ممبر—

شری بی-جی-کھیر، شریمتی صوفیا واڈیا، پرنسپل اے-اے-اے-فیضی، شری ایم-ایچ-پکواسا، شریمتی ہنسا مہتا، سید عبداللہ بریلوی، مسٹر کے-وی-شاہ۔

ممبری کے قاعدوں کے لئے لکھئے۔

سندر لال
سکریٹری ہندستانی کلچر سوسائٹی،
۴۸ بائی کا باغ، الہ آباد۔

نوٹ—سوسائٹی کے ممبروں کو "نیا ہند" اور سوسائٹی کی سب کتابیں وغیرہ دو تہائی دام پر ملتی ہیں۔

Registered No. A 210

“गीताऔर “क़ुरान”

लेखक—पंडित सुन्दरलाल

इस किताब के शुरू में दुनिया के सब बड़े बड़े धर्मों की एकता को दिखलाया गया है और सब धर्मों की किताबों से हवाले देकर मिलती जुलती बुनियादी सचाइयों को बयान किया गया है.

उसके बाद गीता के लिखे जाने के वक़्त की इस देश की हालत, गीता के बड़प्पन और एक एक अध्याय को लेकर गीता की तालीम को बतलाया गया है.

आख़िर में क़ुरान से पहले की अरब की हालत, क़ुरान के बड़प्पन और एक एक बात पर क़ुरान की तालीम को बयान किया गया है. इस में क़ुरान की पांच सौ से ऊपर आयतों का लफ़्ज़ी तरजुमा दिया गया है. यह भी बताया गया है कि क़ुरान में जेहाद, आक़ेबत, आख़ेरत, जन्नत, जहन्नम, काफ़िर वग़ैरा किसे कहा गया है.

जो लोग सब धर्मों की एकता को समझना चाहें या हिन्दू धर्म और इसलाम दोनों की इन दो अमर पुस्तकों की सच्ची जानकारी हासिल करना चाहें उन्हें इस किताब को ज़रूर पढ़ना चाहिये.

किताब आसान हिन्दुस्तानी ज़बान में, नागरी और उर्दू दोनों लिखावटों में अलग अलग मिल सकती है. पौने तीन सौ सफ़े की सुन्दर जिल्द बँधी किताब की क़ीमत सिर्फ़ ढाई रुपए. डाक ख़र्च अलग.

मैनेजर "नया हिन्द"

४८ बाई का बाग इलाहाबाद

”گیتا اور قرآن“

لیکھک - پنڈت سندر لال

اس کتاب کے شروع میں دنیا کے سب بڑے بڑے دھرموں کی ایکتا کو دکھایا گیا ھے اور سب دھرموں کی کتابوں سے حوالے دے دے کر ملتی جلتی بنیادی سچائیوں کو بیان کیا گیا ھے.

اسکے بعد گیتا کے لکھے جانے کے وقت کی اس دیش کی حالت، گیتا کے بڑپن اور ایک ایک ادھیائے کو لیکر گیتا کی تعلیم کو بتلایا گیا ھے.

آخر میں قرآن سے پہلے عرب کی حالت، قرآن کے بڑپن اور ایک ایک بات پر قرآن کی تعلیم کو بیان کیا گیا ھے. اسمیں قرآن کی پانچ سو سے اوپر آیتوں کا لفظی ترجمہ دیا گیا ھے. یہ بھی بتایا گیا ھے کہ قرآن میں جہاد، عاقبت، آخرت، جنت، جہنم، کافر وغیرہ کسے کہا گیا ھے.

جو لوگ سب دھرموں کی ایکتا کو سمجھنا چاھیں یا ھندو دھرم اور اسلام دونوں کی ان دو امر پستکوں کی سچی جانکاری حاصل کرنا چاھیں اُنھیں اس کتاب کو ضرور پڑھنا چاھئیے.

کتاب آسان ھندوستانی زبان میں ناگری اور اُردو دونوں لکھاوٹوں میں الگ الگ مل سکتی ھے. پونے تین سو صفحے کی سندر جلد بندھی کتاب کی قیمت صرف ڈھائی روپیہ - ڈاک خرچ الگ

مینیجر ’نیا ھند‘

۴۸ - بائی کا باغ الہ آباد

नया हिन्द

نیا ہند

जून
सन् १९४९

جون
سنہ ۱۹۴۹ء

"नया हिन्द"

हिन्दुस्तानी कलचर सोसाइटी का परचा

एडीटर—

...चन्द, भगवानदीन, मुज़फ्फ़रहसन, विशम्भरनाथ, सुन्दरलाल

जून १९४९

क्या किस से

...ता लेकर गीता की ... स पहले की अरब की हालत, कुरान के.

क़ीमत—हिन्दुस्तान में छै रुपया साल, बाहर दस रुपया साल
एक परचा दस आने

मैनेजर
'नया हिन्द'
४८, बाई का बाग़- इलाहाबाद

"نیا ہند"

ہندستانی کلچر سوسائٹی کا پرچہ

ایڈیٹر—

تارا چند، بھگوان دین، مظفر حسن، بشمبھر ناتھ، سندر لال

جون ۱۹۴۹

کیا کس سے

اس کتاب کے شروع میں ... کی ایکتا کو دکھایا گیا ہے اور سب دھرموں ... دے دے کر ملتی جلتی بنیادی سچائیوں کو بیان کیا ہے۔ اسکے بعد گیتا کے لکھے جانے کے وقت کی اس دیش کی حالت، گیتا کے بڑپن اور ایک ایک ادھیائے کو لیکر گیتا کی تعلیم کو بتلایا گیا ہے۔

آخر میں قرآن سے پہلے عرب کی حالت، قرآن کے بڑپن اور ایک ایک بات پر قرآن کی تعلیم کو دیا... کیا گیا ہے۔

قیمت—ہندستان میں چھ روپیہ سال باہر دس روپیہ سال
ایک پرچہ دس آنے

مینیجر
'نیا ہند'
۴۸ بائی کا باغ الہ آباد

'नया हिन्द' के पाठकों से

१५ अगस्त हमारी आज़ादी का दिन है. इन दो बरस के अन्दर तरह तरह के सवाल देश के सामने आये हैं और बहुत से पुराने सवालों ने नया रूप लिया है. ऐसे अवसर पर हम चाहते हैं कि महात्मा गांधी का वह सन्देश और उनकी वह सलाह जो ३० जनवरी १९४८ के सवेरे उन्हों ने देश को लिखकर दी थी, हम अपने पढ़ने वालों के सामने रखदें. भाई मंज़र अली सोख़्ता ने पूरी तफ़सील के साथ गांधी जी की उस सलाह पर एक बड़ी अच्छी और क़ीमती व्याख्या भी लिखी है. हो सकता है कि वह व्याख्या डेढ़ सौ पन्ने या इस से भी ज़्यादा की हो. अगले नम्बर में हम उसे पूरा देंगे. इस लिये जुलाई और अगस्त का अंक एक मिला जुला अंक होगा जिसे हम १५ अगस्त तक पाठकों की सेवा में पहुँचा देने की कोशिश करेंगे !

— एडीटर

'نیا هند' کے پاٹھکوں سے

۱۵ اگست هماری آزادی کا دن هے - اِن دو برس کے اندر طرح طرح کے نئے سوال دیس کے سامنے آئے هیں اور بہت سے پرانے سوالوں نے نیا روپ لیا هے - ایسے اوسر پر هم چاهتے هیں که مہاتما گاندھی کا وہ سندیش اور اُن کی وہ صلاح جو ۳۰ جنوری ۱۹۴۸ع کے سویرے اُنہوں نے دیش کو لکھکر دی تھی، هم اپنے پاٹھکوں کے سامنے رکھدیں - بھائی منظر علی سوختہ نے پوری تفصیل کے ساتھ گاندھی جی کی اُس صلاح پر ایک بڑی اچھی اور قیمتی ویاکھیا بھی لکھی هے - هو سکتا هے وہ ویاکھیا ڈیڑھ سو پنے کی یا اِس سے بھی زیادہ کی هو - اگلے نمبر میں هم اُسے پورا دینگے - اِس لئے جولائی اور اگست کا انک ایک ملاجلا انک هوگا جسے هم ۱۵ اگست تک پاٹھکوں کی سیوا میں پہنچادینے کی کوشش کرینگے ۔

— ایڈیٹر

नया हिन्द — نیا ہند

जिल्द ६ जून'४९ नम्बर ६

جلد ۶ جون ۴۹ء نمبر ۶

जात आदमी, प्रेम धर्म है. हिन्दुस्तानी बोली.
'नया हिन्द' पहुँचेगा घर घर लिये प्रेम की झोली.

جات آدمی، پریم دھرم ہے، ہندستانی بولی،
'نیا ہند' پہنچے گا گھر گھر لئے پریم کی جھولی۔

मेरी खुशियाँ

(भाई मसऊद हुसैन)

भाग गईं जो मेरी खुशियाँ
बादल के सीने में झमकीं
तारों की आँखों से चमकीं
चाँद के माथे पर वह दमकीं
भाग गईं जो मेरी खुशियाँ

میری خوشیاں

(بھائی مسعود حسین)

بھاگ گئیں جو میری خوشیاں
بادل کے سینے میں جھمکیں
تاروں کی آنکھوں سے چمکیں
چاند کے ماتھے پر وہ دمکیں
بھاگ گئیں جو میری خوشیاں

कलियों के होंठों पर मचलीं,
या उनकी आँखों से छलकीं
पलकों पर नाचीं फिर ढलकीं,
भाग गईं जो मेरी खुशियाँ
चंचल लहरों में वह लहकीं
फूलों के ग़ालों से महकीं
बन नन्हीं चिड़ियाँ वह चहकीं
भाग गईं जो मेरी खुशियाँ

त्याग

(भाई अमजद हैदराबादी)

हर चीज़ का खोना भी बड़ी दौलत है
बेफ़िकरी से सोना भी बड़ी दौलत है
इफ़लास ने सख़्त मौत आसाँ करदी
दौलत का न होना भी बड़ी दौलत है

इफ़लास = ग़रीबी

کلیوں کے ہونٹوں پر جھلکیں،
یا ان کی آنکھوں سے چھلکیں
پلکوں پہ ناچیں پھر ڈھلکیں،
بھاگ گئیں جو میری خوشیاں
چنچل لہروں میں وہ لہکیں
پھولوں کے گالوں سے مہکیں
بن ننھی چڑیاں وہ چہکیں
بھاگ گئیں جو میری خوشیاں

تیاگ

(بھائی امجد حیدرآبادی)

ہر چیز کا کھونا بھی بڑی دولت ہے
بے فکری سے سونا بھی بڑی دولت ہے
افلاس نے سخت موت آساں کر دی
دولت کا نہ ہونا بھی بڑی دولت ہے

افلاس = غریبی

इन्क़लाब क्या होता है ?

(भाई अब्दुलहलीम अन्सारी)

इन्क़लाब, तक़ाज़ा होता है वक़्त का, जो अपने वक़्त पर पूरा हो कर रहता है यानी क्रान्ति वक़्त की शक्ति होती है.

इन्क़लाब, नारा होता है दलित (मज़लूम) का, जो जब बुलन्द होता है, बादल बनकर ऊपर उठता है —और जब गिरता है, बिजली बनकर नीचे गिरता है, चीख़ कर और चमक कर, गरज कर और नारा लगाकर,—जिससे ज़ालिमों के दिल दहल जाते हैं और साम्राजियों के महल गिर जाते हैं.

बिजली की कड़क और चीख़, इन्क़लाब का नारा है—बादल की गरज, इन्क़लाब का गुस्सा और ग़ज़ब है.

चाँद और सूरज की किरन में, सुबह और शाम की पवन में इन्क़लाब का प्रचार है—और फ़ितरत (प्रकृति) ! इन्क़लाब की पालनहार है.

इन्क़लाब ! आकाश के पर्दों को चाक करके बाहर आता है. लमहे लमहे अपना काम और करतब दिखाता है. समय-समय फ़िज़ा बदलता है. समाँ बदलता है, दुनिया का हाल और रंग बदलता है. ज़माने का रूप और ढंग बदलता है.

मौसम की तबदीलियाँ इन्क़लाब की खुली निशानियाँ हैं. दिन की रोशनियाँ और रात की अंधेरियाँ इन्क़लाब की कारगुज़ारियाँ हैं

انقلاب کیا ہوتا ہے

(بھائی عبدالحلیم انصاری)

انقلاب، تقاضہ ہوتا ہے وقت کا، جو اپنے وقت پر پورا ہو کر رہتا ہے یعنی کرانتی وقت کی شکتی ہوتی ہے۔

انقلاب، نعرہ ہوتا ہے دلت (مظلوم) کا، جو جب بلند ہوتا ہے، بادل بنکر اوپر اُٹھتا ہے۔ اور جب گرتا ہے، بجلی بن کر نیچے گرتا ہے، چیخ کر اور چمک کر، گرج کر اور نعرہ لگا کر۔ جس سے ظالموں کے دل دہل جاتے ہیں اور سامراجیوں کے محل گر جاتے ہیں۔

بجلی کی کڑک اور چیخ، انقلاب کا نعرہ ہے۔ بادل کی گرج، انقلاب کا غصہ اور غضب ہے۔

چاند اور سورج کی کرن میں، صبح اور شام کی پون میں انقلاب کا پرچار ہے۔ اور فطرت (پرکرتی)! انقلاب کی پالن ہار ہے۔

انقلاب! آکاش کے پردوں کو چاک کرکے باہر آتا ہے۔ لمحے لمحے اپنا کام اور کرتب دکھاتا ہے۔ سمے سمے فضا بدلتا ہے۔ سماں بدلتا ہے، دنیا کا حال اور رنگ بدلتا ہے۔ زمانے کا روپ اور ڈھنگ بدلتا ہے۔

موسم کی تبدیلیاں انقلاب کی کھلی نشانیاں ہیں۔ دن کی روشنیاں اور رات کی اندھیریاں انقلاب کی کارگزاریاں ہیں

—तख़्त और ताज की उलट पुलट और हुकूमतों की कायापलट में इन्क़लाब की मुस्कराहट देखो—इन बिगड़ी बिगड़ी सूरतों से इन्क़लाब का पैग़ाम लो. इन मिटी-मिटी मूरतों से उनकी बीती सुनो.

ख़ून और संग्राम में इन्क़लाब आबाद है. प्रेम और मोहब्बत में इन्क़लाब की दास्तान है. और यह भी इन्क़लाब का एक राज़ है कि शान्ति में क्रान्ति है और क्रान्ति में ज़िन्दगी है.

इन्क़लाब, एक असर होता है जो वातावरण पर छा कर रहता है.

इन्क़लाब, एक आवाज़ होती है, जो तबदीली को दावत देती है और जो तबदीली लाकर रहती है.

इन्क़लाब, संसार का मेमार होता है और सृष्टि का सुधारक.

इन्क़लाब, प्रकृति का संदेश होता है और संदेश का प्रचारक.

इन्क़लाब, भगवान का बनाया विधान होता है. ख़ुदा का मंशा और फ़रमान होता है, इसलिये हर कस और नाकस हर छोटे बड़े को उसे मानना पड़ता है चाहे दिल के साथ या बे दिली के साथ.

इन्क़लाब का अपना अलग रंग होता है और अपना उसका प्रोग्राम।

रंग ! इन्क़लाबी रंग

प्रोग्राम ! तामीरी प्रोग्राम

इन्क़लाब जहाँ आता है अपना झंडा लहराता है. जहां जाता है अपना मस्ताना नारा लगाता है. वह हर जगह और हर स्थान [illegible] रंग, अपना

— تخت اور تاج کی اُلٹ پلٹ اور حکومتوں کی کایا پلٹ میں انقلاب کی مسکراہٹ دیکھو — ان بگڑی بگڑی صورتوں سے انقلاب کا پیغام لو۔ ان میٹھی میٹھی مورتوں سے ان کی بیتی سنو۔

خون اور سنگرام میں انقلاب آباد ہے۔ پریم اور محبت میں انقلاب کی داستان ہے۔ اور یہ بھی انقلاب کا ایک راز ہے کہ شانتی میں کرانتی ہے اور کرانتی میں زندگی ہے۔

انقلاب، ایک اثر ہوتا ہے جو واتاورن پر چھا کر رہتا ہے۔

انقلاب، ایک آواز ہوتی ہے، جو تبدیلی کو دعوت دیتی ہے اور جو تبدیلی لا کر رہتی ہے۔

انقلاب، سنسار کا معمار ہوتا ہے اور سرشٹی کا سُدھارک۔

انقلاب، پرکرتی کا سندیش ہوتا ہے اور سندیش کا پرچارک۔

انقلاب، بھگوان کا بنایا ودھان ہوتا ہے۔ خدا کا منشا اور فرمان ہوتا ہے، اسی لئے ہر کس اور ناکس ہر چھوٹے بڑے کو اُسے ماننا پڑتا ہے چاہے دل کے ساتھ یا بے دلی کے ساتھ۔

انقلاب کا اپنا الگ رنگ ہوتا ہے اور اپنا اس کا پروگرام!

رنگ! انقلابی رنگ

پروگرام! تعمیری پروگرام

انقلاب جہاں جاتا ہے اپنا جھنڈا لہراتا ہے۔ جہاں جاتا ہے اپنا مستانہ نعرہ لگاتا ہے۔ وہ ہر جگہ اور ہر استھان اپنا رنگ جما کر رہتا ہے۔ وہ ہر دیش اور ہر مقام، اپنا

[redacted]

प्रोग्राम चलाकर रहता है और अपना पैग़ाम फैला कर रहता है.

इन्क़लाब ! बे ख़ौफ़ और निडर होता है. वह अपने मिशन का ख़ुद लीडर होता है और जज़्बाती फ़ौज का कमान्डर !

इन्क़लाब ! वक़्त की पुकार होता है. और पुकार उसकी ललकार होती है.

इन्क़लाब ! इन्तक़ाम की तलवार होती है. लाल जिसकी धार होती है—वह इन्क़लाब ख़ूनी इन्क़लाब कहलाता है.

इन्क़लाब ! जनता का सैलाब होता है. जज़्बात का तूफ़ान होता है. मसावात (बराबरी) का अलमबरदार होता है. और लाल इसका निशान होता है.

इन्क़लाब का जन्म ! ज़ालिम साम्राज साम्राज की ठोकर से ग़रीब के शरीर से जो चिन्गारी निकलती है उसी चिन्गारी से क्रान्ति की लौ आग पकड़ती है यानी इन्क़लाब जन्म लेता है. और मज़लूम की ठंडी आह से इन्क़लाब रूप भरता है—पस मालूम हुआ, इन्क़लाब गर्म आंच से भी जन्म लेता है और ठंडी सांस से भी !

किसी भी ज़ालिम और फूट डालने वाली हुकूमत की सख़्ती और मक्कारी से क्रन्ति को शक्ति मिलती है. ज़ुल्म की ज़्यादती और ना इन्साफ़ी से इन्क़लाब के मिज़ाज को गर्मी पहुँचती है. जिससे उसके दिल में आग लगती है और ख़ून उसका खौलता है. इसी खौलते ख़ून से उसमें ज़िन्दगी की नई लहर दौड़ती है और उसकी रग-रग में नई जान पड़ती है. इसी जानदार तहरीक या आन्दोलन को इन्क़लाब की जान कहते हैं.

پروگرام چلا کر رہتا ہے اور اپنا پیغام پھیلا کر رہتا ہے۔

انقلاب! بے خوف اور نڈر ہوتا ہے۔ وہ اپنے مشن کا خود لیڈر ہوتا ہے اور جذباتی فوج کا کمانڈر!

انقلاب! وقت کی پکار ہوتی ہے۔ اور پکار اس کی للکار ہوتی ہے۔

انقلاب! انتقام کی تلوار ہوتی ہے۔ لال جس کی دھار ہوتی ہے — یہ انقلاب خونی انقلاب کہلاتا ہے۔

انقلاب! جنتا کا سیلاب ہوتا ہے۔ جذبات کا طوفان ہوتا ہے۔ مساوات (برابری) کا علم بردار ہوتا ہے۔ اور لال اس کا نشان ہوتا ہے۔

انقلاب کا جنم! ظالم سامراج کی ٹھوکر سے غریب کے شریر سے جو چنگاری نکلتی ہے اسی چنگاری سے کرانتی کی لو آگ پکڑتی ہے یعنی انقلاب جنم لیتا ہے۔ اور مظلوم کی ٹھنڈی آہ سے انقلاب روپ بھرتا ہے — پس معلوم ہوا، انقلاب گرم آنچ سے بھی جنم لیتا ہے اور ٹھنڈی سانس سے بھی!

کسی بھی ظالم اور پھوٹ ڈالنے والی حکومت کی سختی اور مکاری سے کرانتی کو شکتی ملتی ہے۔ ظلم کی زیادتی اور نا انصافی سے انقلاب کے مزاج کو گرمی پہنچتی ہے۔ جس سے اس کے دل میں آگ لگتی ہے اور خون اس کا کھولتا ہے۔ اسی کھولتے خون سے اس میں زندگی کی نئی لہر دوڑتی ہے اور اس کی رگ رگ میں نئی جان پڑتی ہے۔ اسی جاندار تحریک یا آندولن کو انقلاب کی جان کہتے ہیں۔

जज़्बात के टकराव से जो भाव पैदा होता है वही इन्क़लाब को उत्पन्न करने वाला होता है.

राय के इख़्तलाफ़ से जो जज़्बा उभरता है वही इन्क़लाब का दम भरता है.

इन्क़लाब के नाम से जो शक्ति काम करती है वही इन्क़लाब की तहरीक बनती है. इन्क़लाब की तहरीक ग़रीबों की ईद होती है. सरफ़रोशों का मेला होता है. जिसमें ग़रीबों, कमज़ोरों, दुखियारों और मजबूरों के नाम पर लोगों को दावत दी जाती है घर घर नेवता फिरता है, कुटुम्ब कुटुम्ब इन्क़लाब का ढोल पिटता है. आख़िर यह कि कमज़ोरों की ताक़त और बहावट इन्क़लाब को अपने साथ लेकर आगे चलती है. जिससे अत्याचारों की महफ़िल में हलचल मचती है और उनके ऐश में गड़बड़ पड़ती है.

इन्क़लाब का सम्बन्ध अधिकतर, ग़रीबों और मज़लूमों से होता है. दुखियारों और सितम के मारों से होता है. ग़रीब चूंकि अल्ला से क़रीब होते हैं इसलिये जब इन्क़लाब आता है. आसमान से उसको मदद मिलती है भगवान की उस पर दया होती है. समाज से उसको ताक़त पहुँचती है.

इन्क़लाब एक प्रबन्ध और निज़ाम का नाम है जो पुराने ढाँचों को बदल कर नई तामीर खड़ी करता है,

इन्क़लाब, तामीर और सुधार का कारिन्दा है जो भद्दे-भद्दे नक़्श मिटा कर सुन्दर-सुन्दर चित्र उभारता है, यानी यह कि इन्क़लाब का काम निर्मान और सुधार है—इन्क़लाब चूँकि ज़ात का मेमार (राज) होता है इसलिये कुदाल और परकार उसका औज़ार होता है.

جذبات کے ٹکراؤ سے جو بھاؤ پیدا ہوتا ہے وہی انقلاب کو اتپن کرنے والا ہوتا ہے۔

رائے کے اختلاف سے جو جذبہ ابھرتا ہے وہی انقلاب کا دم بھرتا ہے۔

انقلاب کے نام سے جو شکتی کام کرتی ہے وہی انقلاب کی تحریک بنتی ہے۔ انقلاب کی تحریک غریبوں کی عید ہوتی ہے۔ سرفروشوں کا میلا ہوتا ہے۔ جس میں غریبوں، کمزوروں، دکھیاروں اور مجبوروں کے نام پر لوگوں کو دعوت دی جاتی ہے گھر گھر نیوتا پھرتا ہے، کٹمب کٹمب انقلاب کا ڈھول پٹتا ہے۔ آخر یہ کہ کمزوروں کی طاقت اور بہاوٹ انقلاب کو اپنے ساتھ لے کر آگے چلتی ہے۔ جس سے اتیاچاروں کی محفل میں ہلچل مچتی ہے اور ان کے عیش میں گڑبڑ پڑتی ہے۔

انقلاب کا سمبندھ ادھک تر، غریبوں اور مظلوموں سے ہوتا ہے۔ دکھیاروں اور ستم کے ماروں سے ہوتا ہے۔ غریب چوں کہ اللہ سے قریب ہوتے ہیں اس لئے جب انقلاب آتا ہے۔ آسمان سے اس کو مدد ملتی ہے بھگوان کی اس پر دیا ہوتی ہے۔ سماج سے اس کو طاقت پہنچتی ہے۔

انقلاب ایک پربندھ اور نظام کا نام ہے جو پرانے ڈھانچے کو بدل کر نئی تعمیر کھڑی کرتا ہے،

انقلاب، تعمیر اور سدھار کا کارندہ ہے جو بھدے بھدے نقش مٹا کر سندر سندر چتر ابھارتا ہے، یعنی یہ کہ انقلاب کا کام نرمان اور سدھار ہے۔ انقلاب چوں کہ ذات کا معمار (راج) ہوتا ہے اس لئے کدال اور پرکار اس کا اوزار ہوتا ہے۔

इन्क़लाब ! हुस्न परवर और जिद्दत पसन्द (नवीनता पसन्द) है, इन्क़लाब सुन्दरता का मतवाला और शबाब (जवानी) का प्यासा है. इसलिये वह हर चीज़ में शबाब ही शबाब चाहता है, और जवानी ही जवानी,—वह दुनिया को इन्क़लाब का पैग़ाम देकर बूढ़ी दुनिया में जवानी की नई रूह फूँकना चाहता है और उसके नस नस में शबाब की स्पिट दौड़ा देना चाहता है. यही उसका काम है और इसी लिये वह हर वक़्त जवान है. वह चूँकि जवान है इसलिये जवान उम्मीदों और जवान उमंगों का ज़ख़ीरा वह अपने साथ रखता है—वह समाज को शबाब का जाम पिलाकर और मुस्तक़बिल(भविष्य)की शान बताकर मस्त कर देता है, इन्क़लाब के मस्ताने और मतवाले इसी मस्ती में मस्त होकर और झूम-झूम कर आगे बढ़े चले आते हैं. बड़े-बड़े तूफ़ानों से वह टकराते हैं. बड़े-बड़े शैतानों से वह टकराते हैं. आगों में वह कूद जाते हैं. पानी में वह डूब जाते हैं. और फिर उभर आते हैं. पहाड़ों को वह तराशते हैं. पानी को वह काटते हैं. फ़िज़ा को वह नापते हैं. सितारों को वह तोड़ते हैं. अंगारों को वह झेलते हैं—ग़रज़ बड़े-बड़े काम और जतन इसी धुन और लगन में वह कर जाते हैं. पर हिम्मत नहीं हारते .

(५१७)

इन्क़लाब का मिज़ाज बड़ा गर्म और टेढ़ा होता है और ख़ुद वह बड़ा जोशीला होता है जैसे आग का बगूला !

इन्क़लाब बड़ा तेज़ और फुर्तीला होता है जैसे बिजली—बड़ा हलाकत ख़ेज़ (हत्यारा) होता है जैसे आंधी !

इन्क़लाब बड़ा डरावना और हौलनाक होता है जैसे बादल की गरज या बिजली की कड़क.

انقلاب! حسن پرور اور جدت پسند (نوینتا پسند) ہے، انقلاب سندرتا کا متوالا اور شباب (جوانی) کا پیاسا ہے۔ اس لئے وہ ہر چیز میں شباب ہی شباب چاہتا ہے، اور جوانی ہی جوانی ہے — وہ دنیا کو انقلاب کا پیغام دیکر بوڑھی دنیا میں جوانی کی نئی روح پھونکنا چاہتا ہے اور اس کے نگ نگ میں شباب کی اسپرٹ دوڑا دینا چاہتا ہے۔ یہی اس کا کام ہے اور اسی لئے وہ ہر وقت جوان ہے۔ وہ چونکہ جوان ہے اس لئے جوان امیدوں اور جوان امنگوں کا ذخیرہ وہ اپنے ساتھ رکھتا ہے۔ وہ سماج کو شباب کا جام پلا کر اور مستقبل (بھوشیہ) کی شان بتا کر مست کر دیتا ہے، انقلاب کے مستانے اور متوالے اسی نشے میں مست ہو کر اور جھوم جھوم کر آگے بڑھے چلے جاتے ہیں۔ بڑے بڑے طوفانوں سے وہ ٹکراتے ہیں۔ بڑے بڑے شیطانوں سے وہ ٹکراتے ہیں۔ آگوں میں وہ کود جاتے ہیں۔ پانی میں وہ ڈوب جاتے ہیں۔ اور پھر ابھر آتے ہیں۔ پہاڑوں کو وہ تراشتے ہیں۔ پانی کو وہ کاٹتے ہیں۔ فضا کو وہ ناپتے ہیں۔ ستاروں کو وہ توڑتے ہیں۔ انگاروں کو وہ جھیلتے ہیں — غرض بڑے بڑے کام اور جتن اسی دھن اور لگن میں کر جاتے ہیں۔ پر ہمت نہیں ہارتے۔

انقلاب کا مزاج بڑا گرم اور ٹھنڈا ہوتا ہے اور خود وہ بڑا جوشیلا ہوتا ہے جیسے آگ کا بگولا!

انقلاب بڑا تیز اور پھرتیلا ہوتا ہے جیسے بجلی۔ بڑا ہلاکت خیز (ہتیارا) ہوتا ہے جیسے آندھی!

انقلاب بڑا ڈراونا اور ہولناک ہوتا ہے جیسے بادل کی گرج یا بجلی کی کڑک۔

इन्क़लाब बड़ा ताक़तवर और बे परवाह होता है जैसे तूफ़ान और सैलाब (बाढ़)—इसी लिये उसकी रोकथाम मुशिकिल काम है.

इन्क़लाब, एक तमाशा होता है जो दम के दम में क्या क्या रंग दिखाता है ?

इन्क़लाब, एक तिलिस्म (जादू) होता है जो आनन फ़ानन दुनिया का नक़्शा बदल देता है. राज बदल देता है. बिसात बदल देता है, बिसात के मोहरे चेहरे बदल देता है. शाह और वज़ीर बदल देता है ग़ुलाम और पैदल बदल देता है.

इन्क़लाब का इरादा मज़बूत होता है जैसे फ़ौलाद और हौसला उसका बुलन्द होता है जैसे पर्वत !

इन्क़लाब बड़ा मज़बूत, जीदार और बाहिम्मत होता है. वह अपनी हिम्मत के बूते पर पर्वत से टकराता है और अपने शबाब के घमंड पर आकाश से ऊंची बातें लगाता है. वह कभी कभी हमारी निगाह से ग़ायब भी हो जाता है लेकिन फिर आ जाता है. मालूम हुआ वह जनम पे जनम लेता है और ज़िन्दगी पे ज़िन्दगी पाता है—ठीक है ! इन्क़लाब नाम है शबाब का—और आवागमन दूसरा नाम है इन्क़लाब का.

इन्क़लाब दो क़िस्म का होता है. एक वह जिसका पालन क़ुदरत करती है यानी जिसका प्रबन्ध प्रकृति अपने ज़िम्मे रखती है. उस पर ज़्यादा बातचीत बेकार, क्योंकि वह अटल होता है और क़ुदरत के क़ानून के आधीन.

انقلاب بڑا طاقتور اور بے پرواہ ہوتا ہے جیسے طوفان اور سیلاب (باڑھ)۔ اسی لئے اس کی روک تھام مشکل کام ہے۔

انقلاب، ایک تماشہ ہوتا ہے جو دم کے دم میں کیا کیا رنگ دکھاتا ہے؟

انقلاب، ایک طلسم (جادو) ہوتا ہے جو آناً فاناً دنیا کا نقشہ بدل دیتا ہے۔ راج بدل دیتا ہے۔ بساط بدل دیتا ہے۔ بساط کے مہرے چہرے بدل دیتا ہے۔ شاہ اور وزیر بدل دیتا ہے غلام اور پیدل بدل دیتا ہے۔

انقلاب کا ارادہ مضبوط ہوتا ہے جیسے فولاد اور حوصلہ اس کا بلند ہوتا ہے جیسے پربت!

انقلاب بڑا مضبوط، جی دار اور باہمت ہوتا ہے۔ وہ اپنی ہمت کے بوتے پر پربت سے ٹکراتا ہے اور اپنے شباب کے گھمنڈ پر آکاش سے اونچی باتیں لگاتا ہے۔ وہ کبھی کبھی ہماری نگاہ سے غائب بھی ہو جاتا ہے لیکن پھر آ جاتا ہے۔ معلوم ہوا وہ جنم پہ جنم لیتا ہے اور زندگی پہ زندگی پاتا ہے — ٹھیک ہے! انقلاب نام ہے شباب کا — اور آواگون دوسرا نام ہے انقلاب کا۔

انقلاب دو قسم کا ہوتا ہے۔ ایک وہ جس کا پالن قدرت کرتی ہے یعنی جس کا پربندھ پرکرتی اپنے ذمے رکھتی ہے۔ اس پر زیادہ بات چیت بیکار، کیوں کہ وہ اٹل ہوتا ہے اور قدرت کے قانون کے آدھین۔

दूसरा इन्क़लाब वह होता है जिसको कोई लीडर या डिक्टेटर लेकर चलता है, जनता की भेंट देकर और बड़ी से बड़ी क़ुर्बानी देकर—या अपना मक़सद हासिल करने के लिये वह नया इन्क़लाब लाना चाहता है—ख़ुद ग़रज़ लीडर, इन्क़लाब के झंडे तले जिस क्रान्ति का शोर मचाते हैं और जिस इन्क़लाब के नारे लगाते हैं उसमें अक्सर लोग धोका खा जाते हैं. वजह यह कि जिस तरह सियासत अपना विश्वास जनता के दिल से खो बैठी है इसी तरह इन्क़लाब भी अपनी बात खोटी कर चुका है.

अभी-अभी हमने बहुत से इन्क़लाब देखे और इन्क़लाब के बहुत से लिबास देखे, राजनैतिक भी और सामाजिक भी,————

नतीजा मालूम !

सही और सच्चे इन्क़लाब का काम है घर-घर शांती लाना, घर घर रोशनी पहुँचाना—आराम पहुँचाना—आनन्द पहुँचाना. जीवन जीवन ज़िन्दगी बख़्शना और जीवन में अमृत की धारें दौड़ाना—

समाज के दुख दर्द का इलाज करना और अवाम के रहन-सहन का ठिकाना करना कपड़े लत्ते का इन्तज़ाम करना.रोटी पानी का प्रबन्ध करना —ज़बान की पासदारी रखना और अपनी ज़िम्मेदारी पूरी करना. दिलों की कदूरत (द्वेष) दूर करना, दिमाग़ों का दलिद्दर निकाल फेंकना प्रेम की प्यास बढ़ाना. जीवन में मिठास पैदा करना. हमदर्दी का भाव उभारना, सदाचार में सुन्दरता लाना. अमीर ग़रीब का फ़र्क़ मिटाना. इन्सानियत की सभा सजाना और उस सभा में सब को बराबर बराबर बिठाना यह तमाम चीज़ें इन्क़लाब के लवाज़मात (साज सामान)

دوسرا انقلاب وہ ہوتا ہے جس کو کوئی لیڈر یا ڈکٹیٹر لے کر چلتا ہے، جنتا کی بھینٹ دے کر اور بڑی سے بڑی قربانی دے کر — یا اپنا مقصد حاصل کرنے کے لئے وہ نیا انقلاب لانا چاہتا ہے — خود غرض لیڈر، انقلاب کے جھنڈے تلے جس کرانتی کا شور مچاتے ہیں اور جس انقلاب کے نعرے لگاتے ہیں اس میں اکثر لوگ دھوکا کھا جاتے ہیں! وجہ یہ کہ جس طرح سیاست اپنا وشواس جنتا کے دل سے کھو بیٹھی ہے اسی طرح انقلاب بھی اپنی بات کھوٹی کر چکا ہے۔

ابھی ابھی ہم نے بہت سے انقلاب دیکھے اور انقلاب کے بہت سے لباس دیکھے، راج نیتک بھی اور سماجک بھی، ————

نتیجہ معلوم!

سچے اور سچے انقلاب کا کام ہے گھر گھر شانتی لانا، گھر گھر روشنی پہونچانا — آرام پہونچانا — آنند پہونچانا۔ جیون جیون زندگی بخشنا اور جیون میں امرت کی دھاریں دوڑانا —

سماج کے دکھ درد کا علاج کرنا اور عوام کے رہن سہن کا ٹھکانا کرنا کپڑے لتے کا انتظام کرنا۔ روٹی پانی کا پربندھ کرنا — زبان کی پاس داری رکھنا اور اپنی ذمے داری پوری کرنا دلوں کی کدورت (دویش) دور کرنا، دماغوں کا دلدر نکال پھینکنا پریم کی پیاس بڑھانا۔ جیون میں مٹھاس پیدا کرنا۔ ہمدردی کا بھاؤ ابھارنا سداچار میں سندرتا لانا۔ امیر غریب کا فرق مٹانا۔ انسانیت کی سبھا سجانا اور اس سبھا میں سب کو برابر برابر بیٹھانا یہ تمام چیزیں انقلاب کے لوازمات (ساز سامان)

में आती हैं. मगर इन्क़लाब के नाम के साथ यह सब चीज़ें इन्साफ़ और मसावात के नाम पर पूरी होती हैं तो वह इन्क़लाब कामयाब इन्क़लाब है और ऐसा ही इन्क़लाब, इन्क़लाब की सही तारीफ़ में आता है.

मुस्लिम देशभक्त

[लेखक श्री० रतनलाल बंसल]

इस किताब में कुछ ऐसे मुसलमान देश भक्तों के जीवन का हाल और उनके कारनामे बयान किये गये हैं जिन्होंने अंगरेज़ों के मनहूस क़दम यहाँ जमने के पहले ही इनके राज की बुराइयों का अन्दाज़ा कर लिया था और इनको हिन्दुस्तान से निकाल भगाने में ही हिन्द की भलाई देखी थी.

इस किताब को पढ़कर आपको मालूम होगा कि किस तरह मुसलमान आलिमों ने सन् १८५७ से भी पहले से आज़ादी की लड़ाई शुरू कर रक्खी थी. अपनी जान हथेली पर रखकर उन्होंने हिन्दुस्तान और विदेशों में रहते हुए भी अंग्रेज़ी हुकूमत का मुक़ाबला किया. यह सब हाल पढ़कर आप दंग रह जायँगे.

किताब दोनों लिखावटों में छपी है. क़ीमत १ रुपया १२ आने

—मैनेजर, 'नया हिन्द,'

४८ बाई का बाग़, इलाहाबाद.

میں آتی ہیں۔ مگر انقلاب کے نام کے ساتھ یہ سب چیزیں انصاف اور مساوات کے نام پر پوری ہوتی ہیں تو وہ انقلاب کامیاب انقلاب ہے اور ایسا ہی انقلاب، انقلاب کی صحیح تعریف میں آتا ہے۔

مسلم دیش بھکت

(شری رتن لال بنسل)

اس کتاب میں کچھ ایسے مسلمان دیش بھکتوں کے جیون کا حال اور ان کے کارنامے بیان کئے گئے ہیں جنھوں نے انگریزوں کے منحوس قدم یہاں جمنے کے پہلے ہی ان کے راج کی برائیوں کا اندازہ کر لیا تھا اور ان کو ہندستان سے نکال بھگانے میں ہی ہند کی بھلائی دیکھی تھی۔

اس کتاب کو پڑھ کر آپ کو معلوم ہوگا کہ کس طرح مسلمان عالموں نے ۱۸۵۷ء سے بھی پہلے سے آزادی کی لڑائی شروع کر رکھی تھی۔ اپنی جان ہتھیلی پر رکھ کر انھوں نے ہندستان اور ودیشوں میں رہتے ہوئے بھی انگریزی حکومت کا مقابلہ کیا۔ یہ سب حال پڑھ کر آپ دنگ رہ جائیں گے۔

کتاب دونوں لکھاوٹوں میں چھپی ہے۔ قیمت ایک روپیہ ۱۲ آنہ

— منیجر، 'نیا ہند'،

۴۸ بائی کا باغ الہ آباد

शेरशाह

(सेठ गोविन्द दास)

पात्र—स्थान-समय

मुख्य पात्र—

फ़रीद—बाद में शेरख़ाँ, बाद में शेरशाह

निज़ाम—फ़रीद का छोटा भाई

हसन—फ़रीद का पिता

ब्रह्मादित्य गौड़—फ़रीद का मित्र

रहमान—निज़ाम का नौकर

ईसा ख़ाँ सख़ानी—एक पठान अमीर

लाडबानू—बाद में लाड मलिका, चुनार के सूबेदार ताजा ख़ाँ की बेगम, बाद में शेरशाह की बेगम

नसीम—लाड मलिका की मैना

हुमायूं—मुग़ल सम्राट

स्थान

सहसराम—बिहार प्रान्त में एक क़सबा

जौन पुर

आगरा

बिहार शरीफ़—बिहार प्रान्त की राजधानी

पात्र=नाटक में काम करने वाले. स्थान=जगह.मुख्य पात्र=ख़ास काम करने वाले.

شیر شاہ

(سیٹھ گوبند داس)

پاتر۔ استھان۔ سمے

مکھیہ پاتر

فرید۔ بعد میں شیرخاں، بعد میں شیرشاہ

نظام۔ فرید کا چھوٹا بھائی

حسن۔ فرید کا پتا

برہمادتیہ گوڑ۔ فرید کا متر

رحمان۔ نظام کا نوکر

عیسیٰ خاں سکھانی۔ ایک پٹھان امیر

لاڈ بانو۔ بعد میں لاڈ ملکہ، چنار کے صوبے دار تاجا خاں کی بیگم بعد میں شیرشاہ کی بیگم

نسیم۔ لاڈ ملکہ کی مینا

ہمایوں۔ مغل سمراٹ

استھان

سہسرام۔ بہار پرانت میں ایک قصبہ

جون پور

آگرہ

بہار شریف۔ بہار پرانت کی راج دھانی

پاترہ ناٹک میں کام کرنے والے۔ استھان=جگہ۔ مکھیہ پاترہ خاص کام کرنے والے۔

चुनार

रोहतास गढ़

शाहया } बिहार प्रान्त के दक्षिण में दो गाँव
चौसा }

गौड़—बंगाल की राजधानी

क़न्नौज

दिल्ली

समय

सन् १५११ से १५४१ ईस्वी तक.

पहला अंक

पहला दृश्य

स्थान—सहसराम में हसन के मकान में निज़ाम का कमरा

समय—प्रात: काल

[एक छोटा सा कमरा है. कमरे के तीन ओर की दीवालें दिखती हैं, जो सफ़ेद पुती हुई हैं. दीवालों में कुछ छोटे छोटे दरवाज़े हैं, जिनकी चौखटें और किवाड़ भद्दे से हैं. छत पर कपड़े की चाँदनी है और उससे कुछ काँच की हाँडियाँ लटक रही हैं. ज़मीन पर क़ालीन है, जिसका रंग भदरंग हो गया है. क़ालीन पर सफ़ेद चादर से ढकी हुई गद्दी है और गद्दी पर श्वेत खोलियों से आच्छादित कुछ मसनद.

अंक=ऐक्ट. दृश्य=मंज़र, सीन. प्रात:काल=सुबह का वक़्त.

چنار

رہتاس گڑھ

شاہیا } بہار پرانت کے دکشن میں دو گاؤں
چوسا }

گوڑ— بنگال کی راجدھانی

قنوج

دلی

سمے

سنہ ۱۵۱۱ سے ۱۵۴۱ عیسوی تک.

پہلا انک

پہلا درشیہ

استھان— سہسرام میں حسن کے مکان میں نظام کا کمرا

سمے— پراتہ کال

[ایک چھوٹا سا کمرا ہے. کمرے کے تین اور کی دیواریں دکھتی ہیں، جو سفید پوتی ہوئی ہیں. دیواروں میں کچھ چھوٹے چھوٹے دروازے ہیں، جن کی چوکھٹیں اور کواڑ بھدّے سے ہیں. چھت پر کپڑے کی چاندنی ہے اور اس سے کچھ کانچ کی ہانڈیاں لٹک رہی ہیں. زمین پر قالین ہے، جس کا رنگ بدرنگ ہو گیا ہے. قالین پر سفید چادر سے ڈھکی ہوئی گدّی ہے اور گدّی پر شویت کھولیوں سے آچھادت کچھ مسند.

انک = ایکٹ. درشیہ = منظر، سین. پراتہ کال = صبح کا وقت. شویت = سفید.

दीवारों पर फ़रीद की कई तस्वीरें लगी हुई हैं;यह सब हाथ से बनाई गई हैं और सब में उसकी अवस्था लगभग सोलह वर्ष की होते हुए भी तस्वीरें अलग अलग ढंग की हैं. कुछ चित्र प्राकृतिक दृश्यों के भी लगे हैं. निज़ाम बैठा हुआ फ़रीद का ही एक चित्र और बना रहा है. निज़ाम के निकट कई प्याले रक्खे हैं,जिनमें भिन्न भिन्न प्रकार के रंग घुले हुए हैं और क़लमें पड़ी हुई हैं. निज़ाम की अवस्था सोलह वर्ष के लगभग है. वह गोरे रंग का ऊँचा, पूरा, किन्तु कुछ दुबला, बहुत ही सुन्दर लड़का है; उम्र से वह कुछ ज़्यादा का जान पड़ता है.सिर पर पट्टे हैं और ऊपर के ओठ पर रेख निकल रही है. वह सफ़ेद कुरता और पायजामा पहने हुए है.चित्र बनाते हुए वह गा भी रहा है.]

गीत

संसार में कैसे जीना है
बस प्रेम का प्याला पीना है
जब प्रेम नहीं तो कुछ भी नहीं
यह नियम नहीं तो कुछ भी नहीं
संसार में कैसे जीना है

मैं प्रेम सिखाऊँगा सब को
इस राह पे लाऊँगा सब को
संसार में कैसे जीना है

प्राकृतिक = क़ुदरती.

دیواروں پر فرید کی کئی تصویریں لگی ہوئی ہیں؛ یہ سب ہاتھ سے بنائی گئی ہیں اور سب میں اس کی اوستھا لگ بھگ سولہ ورش کی ہوتے ہوئے بھی تصویریں الگ الگ ڈھنگ کی ہیں. کچھ چتر پراکرتک درشیوں کے بھی لگے ہیں. نظام بیٹھا ہوا فرید کا ہی ایک چتر اور بنا رہا ہے. نظام کے نکٹ کئی پیالے رکھے ہیں، جنہیں بھنّ بھنّ پرکار کے رنگ گھلے ہوئے ہیں اور قلمیں پڑی ہوئی ہیں. نظام کی اوستھا سولہ ورش کے لگ بھگ ہے. وہ گورے رنگ کا اونچا، پورا، کنتو کچھ دبلا، بہت ہی سندر لڑکا ہے؛ عمر سے وہ کچھ زیادہ کا جان پڑتا ہے. سر پہ پٹّے ہیں اور اوپر کے اوٹھ پر ریکھ نکل رہی ہے. وہ سفید کرتا اور پائجامہ پہنے ہوئے ہے. چتر بناتے ہوئے وہ گا بھی رہا ہے.]

گیت

سنسار میں کیسے جینا ہے
بس پریم کا پیالا پینا ہے
جب پریم نہیں تو کچھ بھی نہیں
یہ نیم نہیں تو کچھ بھی نہیں
سنسار میں کیسے جینا ہے

میں پریم سکھاؤں گا سب کو
اس راہ پہ لاؤں گا سب کو
سنسار میں کیسے جینا ہے

پراکرتک = قدرتی.

मैं रंग जमाये आता हूँ
तस्वीर बनाए आता हूँ
संसार में कैसे जीना है

[हसन का प्रवेश. हसन की उम्र क़रीब पचपन साल की है. वह गेहुँए रंग का, ऊँचा-पूरा, मोटा-ताज़ा आदमी है. सर पर पट्टे हैं, चेहरे पर बड़ी बड़ी मूँछें और लम्बी दाढ़ी. बाल यत्र तत्र श्वेत हो चले हैं. वह सफ़ेद रंग का अँगरखा और पायजामा पहने है. सर पर मुसलमानी ढंग की पगड़ी लगाए है. हसन को देखकर निज़ाम गाना और चित्र बनाना बन्द कर खड़ा हो जाता है.]

हसन—जा रहा हूँ, बेटा, और अहद करके जा रहा हूँ कि बिना फ़रीद को लिये वापस न लौटूँगा.

निज़ाम—ख़ुशी की बात है, अब्बा, पर अफ़सोस यही है कि आपको जाते जाते इतना वक़्त लग गया. उन्हें गये दस साल गुज़र गये, अब्बा.

हसन—(लम्बी साँस लेकर) हाँ, मुद्दत दराज़ के बाद जा रहा हूँ इसमें शक नहीं, लेकिन, बेटा, पहले तो उसका पता ही न लगा. जब मुश्किल से पता चला कि वह जौन पुर में है, तब यहां जागीर की इतनी झंझटें बढ़ीं कि निकलना ही न हो सका. पता लगने के बाद ख़त तो न जाने कितने भेजे.

[निज़ाम कोई उत्तर न देकर घृणा से हँस देता है.]

हसन—(ध्यान पूर्वक निज़ाम को देखते हुए) तू समझता है, मैं उससे मुहब्बत नहीं करता ?

प्रवेश=दाख़िल. यत्र तत्र=जहाँ तहाँ. मुद्दत दराज़=लम्बी मुद्दत. घृणा=नफ़रत.

میں رنگ جمائے جاتا ہوں
تصویر بنائے جاتا ہوں
سنسار میں کیسے جینا ہے

[حسن کا پرویش. حسن کی عمر قریب پچپن سال کی ہے. وہ گیہویں رنگ کا، اونچا پورا، موٹا تازہ آدمی ہے. سر پر پٹے ہیں، چہرے پر بڑی بڑی مونچھیں اور لمبی داڑھی. بال یتر تتر شویت ہو چلے ہیں. وہ سفید رنگ کا انگرکھا اور پائجامہ پہنے ہے. سر پر مسلمانی ڈھنگ کی پگڑی لگائے ہے. حسن کو دیکھ کر نظام گانا اور چتر بنانا بند کر کھڑا ہو جاتا ہے.]

حسن— جا رہا ہوں بیٹا، اور عہد کر کے جا رہا ہوں کہ بنا فرید کو لئے واپس نہ لوٹوں گا.

نظام— خوشی کی بات ہے، ابا، پر افسوس یہی ہے کہ آپ کو جاتے جاتے اتنا وقت لگ گیا. انہیں گئے دس سال گذر گئے، ابا.

حسن— (لمبی سانس لے کر) ہاں، مدت دراز کے بعد جا رہا ہوں اس میں شک نہیں، لیکن، بیٹا، پہلے تو اس کا پتہ ہی نہ لگا. جب مشکل سے پتہ چلا کہ وہ جون پور میں ہے، تب یہاں جاگیر کی اتنی جھنجھٹیں بڑھیں کہ نکلنا ہی نہ ہو سکا. پتہ لگنے کے بعد خط تو نہ جانے کتنے بھیجے.

[نظام کوئی اتر نہ دے کر گھرنا سے ہنس دیتا ہے.]

حسن— (دھیان پوروک نظام کو دیکھتے ہوئے) تو سمجھتا ہے، میں اس سے محبت نہیں کرتا؟

پرویش = داخل. یتر تتر = جہاں تہاں. مدت دراز = لمبی مدت. گھرنا = نفرت.

[निज़ाम फिर भी कुछ न कह उसी प्रकार हंस देता है.]

हसन—(निज़ाम की ओर उसी तरह देखते हुए) बाप का दिल तू क्या जाने, निज़ाम? बाप होने पर ही बाप का दिल जाना जा सकता है. रोज़ रोज़ उसकी तसवीरें बनाकर तू समझता है कि तू उसे मुझसे ज्यादा चाहता है? मैं तुझ जैसा मुसव्विर नहीं, न शायर हूँ. लेकिन बेटा, उसकी तसवीर खिंची हुई है मेरे दिल पर, उसके गाने गाया करती है मेरी रूह. इन दस सालों में एक दिन भी मैं चैन से सो नहीं सका हूँ; एक वक़्त भी पेट भर खाना नहीं खा सका हूँ. हाँ इतना ज़रूर है कि मेरे लिये जैसा फ़रीद है वैसा ही तू और तेरे दोनों छोटे भाई. मुझे सबके ही आराम व तकलीफ़ की तरफ़ देखना पड़ता है. जागीर को न देखूं तो तुम सब खाओ क्या, पहनो क्या, रहो कहाँ? गुज़श्ता सालों में जागीर में जो झंझटें रही हैं उनके सबब से इसके पहले सहसराम छोड़ना ही मेरे लिये ग़ैर मुमकिन था.

निज़ाम—मैं तो इतना ही कह सकता हूँ अब्बा, कि अगर आज आप न आते तो मैंने जाना तय कर लिया था.

हसन—(कुछ क्रुद्ध हो) और तू समझता है कि तेरे जाने से वह आ जाता? मेरे ख़त उसे ला न सके और तू उसे ले आता.

निज़ाम—अगर वह न आते तो मैं वहीं रह जाता.

हसन—(और क्रोध से) तू भी वैसा ही गुस्ताख़ होता जा रहा है जैसा कि वह हो गया था. 'वहीं रह जाता' रह जाता तो मालूम होता! उसी को खाने और पहनने के लाले पड़े होंगे; तुझे वह खिलाता पिलाता, वह तनज़ेब और चिकन पहिनाता! तुम्हीं

गुज़श्ता = पिछले. क्रुद्ध = गुस्से की हालत. क्रोध = गुस्सा.

[نظام پھر بھی کچھ نہ کہہ اسی پرکار ہنس دیتا ہے۔]

حسن۔ (نظام کی اور اسی طرح دیکھتے ہوئے) باپ کا دل تو کیا جانے، نظام؟ باپ ہونے پر ہی باپ کا دل جانا جا سکتا ہے۔ روز روز اس کی تصویریں بنا کر تو سمجھتا ہے کہ تو اسے مجھ سے زیادہ چاہتا ہے؟ میں تجھ جیسا مصور نہیں، نہ شاعر ہوں۔ لیکن بیٹا، اس کی تصویر کھنچی ہوئی ہے میرے دل پر، اس کے گانے گایا کرتی ہے میری روح۔ ان دس سالوں میں ایک دن بھی میں چین سے سو نہیں سکا ہوں، ایک وقت بھی پیٹ بھر کھانا نہیں کھا سکا ہوں۔ ہاں اتنا ضرور ہے کہ میرے لئے جیسا فرید ہے ویسا ہی تو اور تیرے دونوں چھوٹے بھائی۔ مجھے سب کے ہی آرام و تکلیف کی طرف دیکھنا پڑتا ہے۔ جاگیر کو نہ دیکھوں تو تم سب کھاؤ کیا، پہنو کیا، رہو کہاں؟ گذشتہ سالوں میں جاگیر میں جو جھنجھٹیں رہی ہیں ان کے سبب سے اس کے پہلے سہسرام چھوڑنا ہی میرے لئے غیر ممکن تھا۔

نظام۔ میں تو اتنا ہی کہہ سکتا ہوں ابا، کہ اگر آج آپ نہ آتے تو میں نے جانا طے کر لیا تھا۔

حسن۔ (کچھ کرودھ ہو) اور تو سمجھتا ہے کہ تیرے جانے سے وہ آ جاتا؟ میرے خط اسے لا نہ سکے اور تو اسے لے آتا۔

نظام۔ اگر وہ نہ آتے تو میں وہیں رہ جاتا۔

حسن۔ (اور کرودھ سے) تو بھی ویسا ہی گستاخ ہوتا جا رہا ہے جیسا کہ وہ ہو گیا تھا۔ 'وہیں رہ جاتا' رہ جاتا تو معلوم ہوتا! اسی کو کھانے اور پہننے کے لالے پڑے ہونگے؛ تجھے وہ کھلاتا پلاتا، یہ تنزیب اور چکن پہناتا! تمہیں

گذشتہ = پچھلے۔ کرودھ = غصے کی حالت۔ کرودھ = غصہ۔

लोगों के लिये दिन रात मरा जा रहा हूँ, कभी तीसरे पहर खाता हूँ तो कभी शाम को, कभी फ़ाक़ा ही हो जाता है; कभी आधी रात को सोता हूँ तो कभी पूरी की पूरी रात जागते-जागते ही गुज़र जाती है, और कैसे एहसान-फ़रामोश निकले तुम दोनों भाई ?

[हसन का पैर पटकते हुए जल्दी से प्रस्थान. निज़ाम कुछ देर तक उसी ओर देखता है जिस तरफ़ से हसन गया है. एकाएक उसकी आँखों में आँसू आ जाते हैं. कुछ रुक कर कुरते की जेबसे रुमाल निकाल वह आँखें पोंछ डालता है. कुछ देर पश्चात वह घूमते हुए एक एक कर फ़रीद के सब चित्रों को देखता है और गाना आरम्भ करता है.]

गाना

तुम्हारी जुदाई मुसीबत है मुझको
यह दुनिया में अच्छी क़ियामत है मुझको
तुम्हारे लिये क्या से क्या हो गया हूँ
हक़ीक़त यही है कि मैं खो गया हूँ
इन आँखों से दिन रात आँसू हैं जारी
यह तस्वीर कहती नहीं कुछ तुम्हारी
मेरे दर्द का दुख का चारा यही है
मेरी ज़िन्दगी का सहारा यही है
बहुत याद अब तेरी आता है मुझको
कहूँ किस तरह अब सताती है मुझको

لوگوں کے لئے دن رات مرا جا رہا ہوں، کبھی تیسرے پہر کھاتا ہوں تو کبھی شام کو، کبھی فاقہ ہی ہو جاتا ہے! کبھی آدھی رات کو سوتا ہوں تو کبھی پوری کی پوری رات جاگتے جاگتے ہی گزر جاتی ہے، اور کیسے احسان فراموش نکلے تم دونوں بھائی؟

[حسن کا پیر پٹکتے ہوئے جلدی سے پرستھان۔ نظام کچھ دیر تک اسی اور دیکھتا ہے جس طرف سے حسن گیا ہے۔ ایکایک اس کی آنکھوں میں آنسو آ جاتے ہیں۔ کچھ رک کر کرتے کی جیب سے رومال نکال وہ آنکھیں پونچھ ڈالتا ہے۔ کچھ دیر پشچات وہ گھومتے ہوئے ایک ایک کر فرید کے سب چتروں کو دیکھتا ہے اور گانا آرمبھ کرتا ہے۔]

گانا

تمہاری جدائی مصیبت ہے مجھ کو
یہ دنیا میں اچھی قیامت ہے مجھ کو
تمہارے لئے کیا سے کیا ہو گیا ہوں
حقیقت یہی ہے کہ میں کھو گیا ہوں
ان آنکھوں سے دن رات آنسو ہیں جاری
یہ تصویر کہتی نہیں کچھ تمہاری
میرے درد کا دکھ کا چارہ یہی ہے
میری زندگی کا سہارا یہی ہے
بہت یاد اب تیری آتی ہے مجھ کو
کہوں کس طرح اب ستاتی ہے مجھ کو

پرستھان = جانا۔ پشچات = بعد۔ آرمبھ = شروع۔

[गाते-गाते निज़ाम फिर बैठ कर जो चित्र बना रहा था, उसी को बनाने लगता है]

लघु-यवनिका

दूसरा दृश्य

स्थान— जौनपुर में फ़रीद के मकान का एक कमरा.

समय— दोपहर.

[कमरे की बनावट सहसराम के निज़ाम के कमरे के सदृश होते हुए भी वह उससे बहुत बड़ा है और चौखट दरवाजे वैसे छोटे तथा भद्दे नहीं. सजावट भी वहाँ से अधिक है. गद्दी पर मसनद के सहारे फ़रीद बैठा हुआ है. वह हुक़्क़ा पी रहा है. उसकी अवस्था लगभग पच्चीस वर्ष की है. वह गेहुएँ रंग का ऊँचा-पूरा, दुहरे शरीर का व्यक्ति है. सहसराम में निज़ाम की बनाई हुई तसवीरों से उसका मुख मिलता अवश्य है, परन्तु मूँछें कुछ बड़ी हो जाने तथा खसखसी दाढ़ी रख लेने के कारन उसमें यथेष्ट अन्तर पड़ गया है; फिर अवस्था भी दस वर्ष बढ़ गई है. वह क़ीमती तनज़ेब का, बहुत अच्छा सिला हुआ अँगरखा और पायजामा पहने हुए है. सर खुला हुआ है जिस पर पट्टे हैं. उसके निकट ही ब्रह्मादित्य गौड़ बैठा हुआ है. ब्रह्मादित्य की अवस्था फ़रीद से कुछ कम दिखती है. वह गौर वर्ण ऊँचा-पूरा, कुछ मोटा व्यक्ति है. सर के बाल छोटे छोटे हैं और छोटी छोटी मूँछें. वह अँगरखा और धोती पहने है; गले में दुपट्टा लिये है और सर पर गोल पगड़ी लगाये है. ललाट पर उसके त्रिपुण्ड (तिलक) है.]

लघु यवनिका = आधा परदा.

[گاتے گاتے نظام پھر بیٹھ کر جو چتر بنا رہا تھا، اسی کو بنانے لگتا ہے]

لگھو یونکا

دوسرا درشیہ

استھان— جون پور میں فرید کے مکان کا ایک کمرا۔

سمے— دوپہر

[کمرے کی بناوٹ سہسرام کے نظام کے کمرے کے سدرش ہوتے ہوئے بھی یہ اس سے بہت بڑا ہے اور چوکھٹ دروازے ویسے چھوٹے تتھا بھدے نہیں۔ سجاوٹ بھی وہاں سے ادھک ہے۔ گدی پر مسند کے سہارے فرید بیٹھا ہوا ہے وہ حقہ پی رہا ہے۔ اس کی اوستھا لگ بھگ پچیس ورش کی ہے۔ وہ گیہوئیں رنگ کا اونچا پورا، دہرے شریر کا ویکتی ہے۔ سہسرام میں نظام کی بنائی ہوئی تصویروں سے اس کا مکھ ملتا اوشیہ ہے، پرنتو مونچھیں کچھ بڑی ہو جانے تتھا خشخشی داڑھی رکھ لینے کے کارن اس میں یتھیشٹ انتر پڑ گیا ہے؛ پھر اوستھا بھی دس ورش بڑھ گئی ہے۔ وہ قیمتی تنزیب کا، بہت اچھا سلا ہوا انگرکھا اور پاجامہ پہنے ہوئے ہے۔ سر کھلا ہوا ہے جس پر پٹے ہیں۔ اس کے نکٹ ہی برہمادتیہ گوڑ بیٹھا ہوا ہے۔ برہمادتیہ کی اوستھا فرید سے کچھ کم دکھتی ہے۔ وہ گور ورن اونچا پورا کچھ موٹا ویکتی ہے۔ سر کے بال چھوٹے چھوٹے ہیں اور چھوٹی چھوٹی مونچھیں۔ وہ انگرکھا اور دھوتی پہنے ہے؛ گلے میں دوپٹہ لیے ہے اور سر پر گول پگڑی لگائے ہے۔ للاٹ پر اس کے ترپنڈ (تلک) ہے۔]

لگھو یونکا = آدھا پردہ۔

फरीद—हाँ, आज दसवाँ साल खत्म होता है, पंडित.

ब्रह्मादित्य—और यह दस वर्ष आपको दस दिनों के सदृश जान पड़ते होंगे.

फरीद—दस दिनों के मानिन्द तो क्या, लेकिन वक़्त बहुत अच्छ गुज़रा, इसमें शक नहीं. घर छोड़ने के पहले दिन और हफ़्ते ही नहीं, महीनों दिल बेताब सा रहा. न जाने क्या क्या सोचा, कैसे कैसे ख़याल आये. (हुक्का गुड़गुड़ा कर धुआँ छोड़ते हुए) जब कभी नई माँ कुछ, कह देती, तबियत होती फ़ौरन भाग चलूँ, पर बच्चा ही था, न जाने कैसी कैसी मुसीबतें उठानी पड़ें, यह सोच, फिर रुक जाता, पंडित, कितना अच्छा हुआ कि हिम्मत कर चला आया.

ब्रह्मादित्य—इसमें कोई सन्देह है ? जौनपुर आपके लिये बड़ी से बड़ी पाठशाला सिद्ध हुआ.

फरीद—बेशक दुनिया का शायद कोई मदरसा मुझे ऐसी तालीम न दे सकता था, जैसी जौनपुर ने दी. पढ़ा, लिखा, इतना ही नहीं, पर इस सूबे का सच्चा सवाल समझ लिया. यह सूबा खेती करने वालों का है. उनकी भलाई ही सूबे की सच्ची ख़िदमत है. (हुक्का गुड़गुड़ा कर धुआँ छोड़ते हुए) वह पैदा करते हैं और हुकूमत उनकी हिफ़ाज़त. हुकूमत का फ़र्ज़ है यह देखना कि उनके पैदायश के काम में तरक़्क़ी हो और वह चैन से रहें. इसी लिये काश्तकारों की पैदायश का कुछ जुज़ सल्तनत को मिलता है. कम से कम वसूल कर उसके ज़्यादा से ज़्यादा हिस्से को आम लोगों की बहबूदी और आराम के लिये ख़र्च करना ही फ़र्ज़ मन्सबी है.

فرید — ہاں، آج دسواں سال ختم ہوتا ہے، پنڈت۔

برہمادیتیہ — اور یہ دس برس آپ کو دس دنوں کے مانند جان پڑتے ہوں گے۔

فرید — دس دنوں کے مانند تو کیا، لیکن وقت بہت آرام سے گزرا، اس میں شک نہیں۔ گھر چھوڑنے کے پہلے دن اور ہفتے ہی نہیں، مہینوں دل بیتاب سا رہا۔ نہ جانے کیا کیا سوچا، کیسے کیسے خیال آئے۔ (حقہ گڑگڑا کر دھواں چھوڑتے ہوئے) جب کبھی نئی ماں کچھ کہہ دیتی، طبیعت ہوتی فوراً بھاگ چلوں، پر بچہ ہی تھا، نہ جانے کیسی کیسی مصیبتیں اٹھانی پڑیں، یہ سوچ، پھر رک جاتا۔ پنڈت، کتنا اچھا ہوا کہ ہمت کر چلا آیا۔

برہمادیتیہ — اس میں کوئی سندیہ ہے؟ جونپور آپ کے لئے بڑی سے بڑی پاٹھ شالا سدھ ہوا۔

فرید — بے شک دنیا کا شاید کوئی مدرسہ مجھے ایسی تعلیم نہ دے سکتا جیسی جونپور نے دی۔ پڑھا، لکھا، اتنا ہی نہیں، پر اس صوبے کا سچا سوال سمجھ لیا۔ یہ صوبہ کھیتی کرنے والوں کا ہے۔ ان کی بھلائی ہی صوبے کی سچی خدمت ہے۔ (حقہ گڑگڑا کر دھواں چھوڑتے ہوئے) وہ پیدا کرتے ہیں اور حکومت ان کی حفاظت۔ حکومت کا فرض ہے یہ دیکھنا کہ ان کے پیدائش کے کام میں ترقی ہو اور وہ چین سے رہیں۔ اسی لئے کاشتکاروں کی پیدائش کا کچھ جز سلطنت کو ملتا ہے۔ کم سے کم وصول کر اس کے زیادہ سے زیادہ حصے کو عام لوگوں کی بہبودی اور آرام کے لئے خرچ کرنا ہی فرض منصبی ہے۔

بہبودی — بھلائی۔ [illegible]

महादित्य—परन्तु आपके आने के पहले यहाँ क्या हो रहा था ? उत्पत्ति करने वाले किसानों और रक्षा करने वाले राज्य का परस्पर कैसा सम्बन्ध था ? अगणित के परिश्रम पर उँगलियों पर गिने जाने वाले मनमाने सुख भोग रहे थे, और यह अगणित को दुखी रख कर. किसान अपने कर्तव्यों का पालन कर रहे थे, पर राज कर्मचारी नहीं. रक्षक भक्षक बने हुए थे. उत्पन्न करने वालों के पास न पूरा भोजन था न वस्त्र न सुविधाजनक घर था. पर इतने पर भी राज कर्म चारियों को किसी भी वस्तु की कमी न थी.

फरीद—अहलेकार अपने फर्ज को ठीक तरह अदा करे, इसी काम की तो जरूरत थी, पंडित. और ज्यों ही यह हुआ त्यों ही दस साल में क्या हो गया !

महादित्य—सूबेदार से जितना काम आपको मिला और आपने जिस योग्यता से किया, उससे एक बात और सिद्ध हो जाती है.

फरीद—क्या ?

महादित्य—यह कि यदि आपको अवसर मिले तो आप इसी प्रकार सारे देश का प्रबन्ध कर सकते हैं.

फरीद—(मुस्करा कर) तमाम मुल्क का इन्तजाम ! न मालूम तुमने मुझ जैसे नाचीज से क्या-क्या उम्मीदें बाँध रखी हैं.

महादित्य—इसका कारण है.

फरीद—क्या ?

महादित्य—कार्य के लिये अत्यधिक तत्परता और त्याग के अतिरिक्त आपमें भेद भाव नहीं, आप के लिये जैसे मुसलमान हैं

अगणित = अनगिनत.

برہمادِتیہ۔ پر تو آپ کے آنے کے پہلے یہاں کیا ہو رہا تھا؟ اُپتی کرنے والے کسانوں اور رکشا کرنے والے راجیہ کا پرسپر کیا سمبندھ تھا؟ اگنیت کے پرشرم پر انگلیوں پر گنے جانے والے من مانے سکھ بھوگ رہے تھے، اور یہ اگنیت کو دکھی رکھ کر۔ کسان اپنے کرتویوں کا پالن کر رہے تھے، پر راج کرمچاری نہیں۔ رکشک بھکشک بنے ہوئے تھے۔ اُتپن کرنے والوں کے پاس نہ پورا بھوجن تھا نہ وستر نہ سودھا جنک گھر تھا۔ پر اتنے پر بھی راج کرمچاریوں کو کسی بھی وستو کی کمی نہ تھی۔

فرید۔ اہل کار اپنے فرض کو ٹھیک طرح ادا کرے، اسی کام کی تو ضرورت تھی، پنڈت۔ اور جیوں ہی یہ ہوا تیوں ہی دس سال میں کیا ہو گیا۔

برہمادِتیہ۔ صوبے دار سے جتنا کام آپ کو ملا اور آپ نے جس یوگیتا سے کیا، اس سے ایک بات اور سدھ ہو جاتی ہے۔

فرید۔ کیا؟

برہمادِتیہ۔ یہ کہ یدی آپ کو اوسر ملے تو آپ اسی پرکار سارے دیش کا پربندھ کر سکتے ہیں۔

فرید۔ (مسکرا کر) تمام ملک کا انتظام! نہ معلوم تم نے مجھ جیسے ناچیز سے کیا کیا امیدیں باندھ رکھی ہیں۔

برہمادِتیہ۔ اس کا کارن ہے۔

فرید۔ کیا؟

برہمادِتیہ۔ کاریہ کے لئے ادھک تتپرتا اور تیاگ کے اتِرکت آپ میں بھید بھاؤ نہیں، آپ کے لئے جیسے ...

اگنیت = ان گنت۔

वैसे ही हिन्दू.

फरीद—हिन्दू मुसलमानों का फ़र्क़ तो मेरी समझ में ही नहीं आता. सच्चे आदिम के दिमाग़ में हिन्दू-मुस्लिम सवाल नहीं उठ सकता.(हुक्का गुड़गुड़ा कर धुआँ फेंकते हुए)खेती मुसलमान भी करते हैं और हिन्दू भी; चाहे एक मस्जिद में नमाज़ पढ़े और दूसरे मन्दिर में पूजा करें. फिर मेरे तो सबसे बड़े दोस्त, तुम, हिन्दू हो, जिसकी मदद के बिना मैं कुछ भी न कर सकता था.

ब्रह्मादित्य—एक बात मैंने आपमें और देखी है; जानते हैं?

फरीद—कौन सी ?

ब्रह्मादित्य—भेद भाव से रहित इस सेवा में आपको एक विचित्र प्रकार का सुख मिलता है, एक अद्भुत ढंग का सन्तोष होता है—आप इस कार्य में ऐसे तल्लीन हो जाते हैं कि अपने घर द्वार और जागीर को ही नहीं, अपने आपको भी भूल जाते हैं.

फरीद—(कुछ सोचते हुए) शायद तुम ठीक कहते हो, पंडित. पर फिर भी ऐसे वाक़ये कम नहीं आते जब मुझे सहसराम की याद आ जाती है.

ब्रह्मादित्य—पर पहले ऐसा नहीं था. अब तो अधिकतर यह इस लिये होता है कि जो आपने जौनपुर में किया वही आप अपनी जागीर में करना चाहते हैं.

[एक नौकर का प्रवेश.]

नौकर—(सलामकर)हुजूर के वालिदे बुज़ुर्ग तशरीफ़ ला रहे हैं !

ویسے ہی ہندو۔

فرید — ہندو مسلمانوں کا فرق تو میری سمجھ میں ہی نہیں آتا۔ سچے خادم کے دماغ میں ہندو مسلم سوال نہیں اٹھ سکتا۔ (حقہ گڑگڑا کر دھواں پھینکتے ہوئے) کھیتی مسلمان بھی کرتے ہیں اور ہندو بھی؛ چاہے ایک مسجد میں نماز پڑھے اور دوسرے مندر میں پوجا کریں۔ پھر میرے تو سب سے بڑے دوست، تم، ہندو ہو، جس کی مدد کے بنا میں کچھ بھی نہ کر سکتا تھا۔

برہمادیت — ایک بات میں نے آپ میں اور دیکھی ہے؛ جانتے ہیں؟

فرید — کون سی؟

برہمادیت — بھید بھاؤ سے رہت اس سیوا میں آپ کو ایک وچتر پرکار کا سکھ ملتا ہے، ایک ادبھت ڈھنگ کا سنتوش ہوتا ہے — آپ اس کاریہ میں ایسے تلین ہو جاتے ہیں کہ اپنے گھر دوار اور جاگیر کو ہی نہیں، اپنے آپ کو بھی بھول جاتے ہیں۔

فرید — (کچھ سوچتے ہوئے) شاید تم ٹھیک کہتے ہو، پنڈت۔ پر پھر بھی ایسے واقعے کم نہیں آتے جب مجھے سہسرام کی یاد آ جاتی ہے۔

برہمادیت — پر پہلے ایسا نہیں تھا۔ اب تو ادھکتر یہ اس لئے ہوتا ہے کہ جو آپ نے جون پور میں کیا وہی آپ اپنی جاگیر میں کرنا چاہتے ہیں۔

[ایک نوکر کا پرویش]

نوکر — (سلام کر) حضور کے والد بزرگ تشریف لا رہے ہیں!

ادھکتر = علاوہ۔ ادبھت = عجیب۔ تلین = محو۔

फरीद—(चौंक कर खड़े होते हुए) वालिद.........वालिद.............
(नौकर से) हुक़्क़ा उठा कर लेजा.

[ब्रह्मादित्य भी खड़ा होजाता है. नौकर हुक़्क़ा उठा कर जाता है. हसन का सीढ़ियों से प्रवेश. फरीद जल्दी से आगे बढ़ ज़मीन तक झुककर हसन के क़दम लेता है. हसन उसे गले लगा लेता है. ब्रह्मादित्य हसन को सलाम करता है. हसन सलाम का उत्तर देता है.]

हसन—बेटा, इतने संगदिल हो गये कि इतने ख़तूत पर भी न आये और आख़िर इस बुढ़ापे में मुझे खिंचकर आना पड़ा.

फरीद—संगदिल.........संगदिल तो क्या, अब्बा, लेकिन सूबेदार ने यहाँ इतना काम सौंप रक्खा है कि आने की फ़ुरसत ही नहीं मिलती. आप अच्छे तो हैं?

हसन—हाँ, ज़िन्दा हूँ.

[सब लोग बैठते हैं.]

ब्रह्मादित्य—आपके साहब ज़ादे ने तो जौनपुर की काया ही पलट दी है.

हसन—ऐसा! बहुत ख़ुशी हुई मुझे यह सुनकर.

फरीद—पर अब्बा जान, जो कुछ मैं यहाँ कर सका वह सब इनके सबब से.

हसन—यह तुम्हारे दोस्त हैं?

फरीद—सबसे बड़े!

हसन—(चारों तरफ़ देखते हुए) यहाँ कोई तकलीफ़ तो तुम्हें नज़र नहीं आती.

फरीद—बहुत आराम से हूँ.

فرید — (چونک کر کھڑے ہوتے ہوئے) والد.........والد.........
(نوکر سے) حقہ اٹھا کر لے جا۔

[برہمادیتیہ بھی کھڑا ہو جاتا ہے۔ نوکر حقہ اٹھا کر جاتا ہے۔ حسن کا سیڑھیوں سے پرویش۔ فرید جلدی سے آگے بڑھ زمین تک جھک کر حسن کے قدم لیتا ہے۔ حسن اسے گلے لگا لیتا ہے۔ برہمادیتیہ حسن کو سلام کرتا ہے۔ حسن سلام کا اُتّر دیتا ہے۔]

حسن — بیٹا! اتنے سنگدل ہو گئے کہ اتنے خطوط پر بھی نہ آئے اور آخر اس بڑھاپے میں مجھے کھینچکر آنا پڑا۔

فرید — سنگدل.........سنگدل تو کیا، ابّا، لیکن صوبےدار نے یہاں اتنا کام سونپ رکھا ہے کہ آنے کی فرصت ہی نہیں ملتی۔ آپ اچھے تو ہیں؟

حسن — ہاں، زندہ ہوں۔

[سب لوگ بیٹھتے ہیں]

برہمادیتیہ — آپ کے صاحب زادے نے تو جونپور کی کایا ہی پلٹ دی ہے۔

حسن — ایسا! بہت خوشی ہوئی مجھے یہ سنکر۔

فرید — پر ابّا جان، جو کچھ میں یہاں کر سکا وہ سب ان کے سبب سے۔

حسن — یہ تمہارے دوست ہیں؟

فرید — سب سے بڑے!

حسن — (چاروں طرف دیکھتے ہوئے) یہاں کوئی تکلیف تو تمہیں نظر نہیں آتی۔

فرید — بہت آرام سے ہوں۔

हसन—लेकिन अब तो तुम्हारे आराम में खलल पड़ेगा, तुम्हें सहसराम चलना है.

फ़रीद—क्यों, सहसराम में सब अच्छे तो हैं? निज़ाम तो अच्छा है?

हसन—हाँ, सब अच्छे हैं, पर जब तक कोई बुरी बात न हो, तब तक क्या घर लौटा नहीं जाता?

फ़रीद—नहीं, सो तो नहीं, पर ....

हसन—(बीच ही में) बेटा, मैं बूढ़ा हो रहा हूँ. मुझसे अब जागीर का काम नहीं होता. तुम्हीं सब से बड़े हो. तुम्हीं को अब जागीर देखनी है, तुम्हीं को घर. जागीर की झंझटों के सबब से ही तो मैं अब तक आ नहीं सका. तुम्हारे दोस्त कहते हैं कि तुमने जौनपुर की काया पलट दी. यही चलकर अपनी जागीर में करो. यहाँ तो सब कुछ दूसरों के लिये करते हो. वहाँ अपने लिये करोगे.

[फ़रीद कुछ न कहकर ब्रह्मादित्य की ओर देखता है. कुछ देर निस्तब्धता.]

हसन—उनकी तरफ़ क्या देखते हो? वह तुम्हारे ऐसे दिली दोस्त हैं तो वह भी तुम्हारे साथ चलेंगे. बिरहमन जान पड़ते हैं.

ब्रह्मादित्य—जी हाँ, ब्राह्मण हूँ.

हसन—तो अलहदा मकान का इन्तज़ाम हो जायगा. और सारे सामान का भी. यहाँ कोई काम होगा तो दरम्यान में यहाँ भी आप आ सकते हैं. (कुछ रुक कर फ़रीद से) और फिर निज़ाम तो तुम्हारे बिना दीवाना हो जायगा.

निस्तब्धता = खामोशी.

حسن — لیکن اب تو تمہارے آرام میں خلل پڑے گا، تمہیں سہسرام چلنا ہے۔

فرید — کیوں، سہسرام میں سب اچھے تو ہیں؟ نظام تو اچھا ہے؟

حسن — ہاں، سب اچھے ہیں، پر جب تک کوئی بُری بات نہ ہو، تب تک کیا گھر لوٹا نہیں جاتا؟

فرید — نہیں، سو تو نہیں، پر ....

حسن — (بیچ ہی میں) بیٹا، میں بوڑھا ہو رہا ہوں۔ مجھ سے اب جاگیر کا کام نہیں ہوتا۔ تمہیں سب سے بڑے ہو۔ تمہیں کو اب جاگیر دیکھنی ہے، تمہیں کو گھر۔ جاگیر کی جھنجھٹوں کے سبب سے ہی تو میں اب تک آ نہیں سکا۔ تمہارے دوست کہتے ہیں کہ تم نے جون پور کی کایا پلٹ دی۔ یہی چل کر اپنی جاگیر میں کرو۔ یہاں تو سب کچھ دوسروں کے لئے کرتے ہو۔ وہاں اپنے لئے کرو گے۔

[فرید کچھ نہ کہہ کر برہمادتیہ کی اور دیکھتا ہے۔ کچھ دیر نستبدھتا۔]

حسن — ان کی طرف کیا دیکھتے ہو؟ وہ تمہارے ایسے دلی دوست ہیں تو وہ بھی تمہارے ساتھ چلیں گے۔ برہمن جان پڑتے ہیں۔

برہمادتیہ — جی ہاں، برہمن ہوں۔

حسن — تو علیحدہ مکان کا انتظام ہو جائے گا۔ اور سارے سامان کا بھی۔ یہاں کوئی کام ہوگا تو درمیان میں یہاں بھی آپ آ سکتے ہیں۔ (کچھ رک کر فرید سے) اور پھر نظام تو تمہارے بنا دیوانہ ہو جائے گا۔

نستبدھتا = خاموشی۔

फ़रीद—अच्छा, वह मुझे बहुत याद करता है ?

हसन—याद तो तुम्हें सभी करते हैं. तुम्हारी वालिदा क्या तुम्हें कम याद करती हैं ? सुलेमान और अहमद भी, ऐसा कोई दिन नहीं, जब तुम्हें न पूछते हों. खुदा जानता है. तुम्हारे जाने के बाद नींद और खाना दोनों मेरे लिये हराम हो गये थे. पर निज़ाम की तो बात ही कुछ अलग है.

फ़रीद—अच्छा !

हसन—वह मुसव्विर और साथ ही शायर हो गया है. दिन रात तुम्हारी तस्वीरें बनाया करता है. और तुम्हीं पर शायरी.

फ़रीद—ओफ़ ! ओह !

[कुछ देर कोई कुछ नहीं बोलता.]

हसन—हाँ, तो हुक्म दो नौकर को कि असबाब बांधे (ब्रह्मादित्य से) और आप भी तैयार होइये पंडित जी.

फ़रीद—लेकिन, अब्बा जान, मुझे सूबेदार से इजाज़त लेनी होगी ; मैं उनका नौकर हूँ.

ब्रह्मादित्य—(मुस्कराते हुए) यद्यपि सूबेदार इन्हें बहुत चाहते हैं पर घर जाने की आज्ञा लेने में कोई कठिनाई न होगी.

[हसन और फ़रीद दोनों दो प्रकार की दृष्टियों से ब्रह्मादित्य की ओर देखते हैं.]

लघु-यवनिका

तीसरा दृश्य

स्थान—सहसराम में निज़ाम का कमरा

فرید — اچھا، وہ مجھے بہت یاد کرتا ہے؟

حسن — یاد تو تمہیں سبھی کرتے ہیں۔ تمہاری والدہ کیا تمہیں کم یاد کرتی ہیں؟ سلیمان اور احمد بھی، ایسا کوئی دن نہیں، جب تمہیں نہ پوچھتے ہوں۔ خدا جانتا ہے، تمہارے آنے کے بعد نیند اور کھانا دونوں میرے لئے حرام ہو گئے تھے۔ پر نظام کی تو بات ہی کچھ الگ ہے۔

فرید — اچھا!

حسن — وہ مصور اور ساتھ ہی شاعر ہو گیا ہے۔ دن رات تمہاری تصویر بنایا کرتا ہے۔ اور تمہیں پر شاعری۔

فرید — اُف! اوہ!

[کچھ دیر کوئی کچھ نہیں بولتا۔]

حسن — ہاں، تو حکم دو نوکر کو کہ اسباب باندھے (برہمادیتہ سے) اور آپ بھی تیار ہوئیے پنڈت جی۔

فرید — لیکن، ابا جان، مجھے صوبے دار سے اجازت لینی ہوگی! میں ان کا نوکر ہوں۔

برہمادیتہ — (مسکراتے ہوئے) یدیپی صوبے دار انھیں بہت چاہتے ہیں پر گھر جانے کی آگیا لینے میں کوئی کٹھنائی نہ ہوگی۔

[حسن اور فرید دونوں دو پرکار کی درشٹیوں سے برہمادیتہ کی اور دیکھتے ہیں۔]

لگھو یونیکا

تیسرا درشیہ

استھان — سہسرام میں نظام کا کمرہ۔

समय—प्रातः काल.

[दिवारों पर फ़रीद की पुरानी तसवीरों के साथ अब नये चित्र भी लग गये हैं. निज़ाम बैठा हुआ फ़रीद का एक चित्र और बनाते हुए गा रहा है.]

गीत

रहेगा दूर कब तक मेरे भाई
मुसीबत हो गई तेरी जुदाई
तेरा ही ध्यान है दिन रात मुझको
नहीं है और कोई बात मुझको
मुझे दीदार तू अपना दिखाजा
बहुत दिन हो गये आजा अब आजा
तुझे देखूँ तो मैं आराम पाऊँ
गले से और सीने से लगाऊँ

[फ़रीद का प्रवेश. फ़रीद को देख निज़ाम चित्र बनाना और गाना बंद कर, खड़े हो, उसकी ओर बढ़ता है. दोनों आकर गद्दी पर बैठते हैं]

फ़रीद—(जो चित्र बन रहा है, उसे देखते हुए) मेरी एक और तसवीर बन रही है, निज़ाम ?

[निज़ाम कुछ न कहकर फ़रीद की ओर देखता है. फ़रीद का सर झुक जाता है. कुछ देर निस्तब्धता]

फ़रीद—(सर उठाते हुए) निज़ाम, तुम मुझे कितना चाहते हो !

سمے — پرات :کال.

[دیواروں پر فرید کی پرانی تصویروں کے ساتھ اب نئے چتر بھی لگ گئے ہیں۔ نظام بیٹھا ہوا فرید کا ایک چتر اور بناتے ہوئے گا رہا ہے۔]

گیت

رہے گا دور کب تک میرے بھائی
مصیبت ہو گئی تیری جدائی
ترا ہی دھیان ہے دن رات مجھکو
نہیں ہے اور کوئی بات مجھکو
مجھے دیدار تو اپنا دکھا جا
بہت دن ہو گئے آجا اب آجا
تجھے دیکھوں تو میں آرام پاؤں
گلے سے اور سینے سے لگاؤں

[فرید کا پرویش۔ فرید کو دیکھ نظام چتر بنانا اور گانا بند کر، کھڑے ہو اس کی اور بڑھتا ہے۔ دونوں آکر گدی پر بیٹھتے ہیں]

فرید — (جو چتر بن رہا ہے، اسے دیکھتے ہوئے) میری ایک اور تصویر بن رہی ہے، نظام؟

[نظام کچھ نہ کہکر فرید کی اور دیکھتا ہے۔ فرید کا سر جھکا جاتا ہے۔ کچھ دیر نستبدھتا]

فرید — (سر اٹھاتے ہوئے) نظام، تم مجھے کتنا چاہتے ہو!

[निज़ाम फिर भी कुछ नहीं कहता. फ़रीद का सर फिर झुक जाता है. कुछ देर फिर निस्तब्धता]

फ़रीद—(फिर सर उठाते हुए) शायद मेरा दिल तुम्हारे जैसा नहीं है, निज़ाम. उसमें शायद मुहब्बत ही नहीं है.

निज़ाम—(जल्दी से) नहीं-नहीं, ऐसा.........आपका ऐसा दिल हो नहीं सकता. मुहब्बत से ख़ाली दिल तो रेगिस्तान जैसा होता है, भाईजान; आपका दिल तो ऐसा सरसब्ज़ है कि जहाँ भी आप जाते हैं चारों तरफ़ सरसब्ज़ी ही सरसब्ज़ी नज़र आने लगती है. जौनपुर में जो हुआ था उसे सुना ही था पर यहाँ आपके लौटने पर जो हुआ है उसे भी देख रहा हूँ.

(५०) फ़रीद—(विचारते हुए) लेकिन, निज़ाम मैं देखता हूँ, जितना तुम मुझे चाहते हो, उतना मैं तुम्हें नहीं. जिस वक़्त मैं जौनपुर गया, उस वक़्त तुम बच्चे थे. आड़ी टेढ़ी लकीरें तब भी अक्सर खींचते रहते थे. कुछ गुनगुनाने की भी आदत थी. पर होश सँभालते ही मेरी एक पुरानी तस्वीर और अपनी याद्दाश्त पर मेरी कितनी तस्वीरें बना बना कर, मुझ पर शायरी लिख-लिख कर, तुमने मेरी जुदाई का वक़्त निकाला. जब यहाँ आया, देखा, मेरे साथ रहने के सिवा तुम्हें कोई बात ही अच्छी नहीं लगती. इस साथ से कभी-कभी, चाहे मैं ही ऊब उठता होऊँ, झुँझला पड़ता होऊँ, पर तुम.................

निज़ाम—(बीच ही में भर्राये हुए स्वर से) इसका सबब है, भाई साहब.

उत्सुकता = बेचैनी.

[نظام پھر بھی کچھ نہیں کہتا۔ فرید کا سر پھر جھک جاتا ہے۔ کچھ دیر پھر نستبدھتا]

فرید — (پھر سر اٹھاتے ہوئے) شاید میرا دل تمہارے جیسا نہیں ہے، نظام۔ اس میں شاید محبت ہی نہیں ہے۔

نظام — (جلدی سے) نہیں نہیں، ایسا...... آپ کا ایسا دل ہو نہیں سکتا۔ محبت سے خالی دل تو ریگستان جیسا ہوتا ہے، بھائی جان؛ آپ کا دل تو ایسا سرسبز ہے کہ جہاں بھی آپ جاتے ہیں چاروں طرف سرسبزی ہی سرسبزی نظر آنے لگتی ہے۔ جونپور میں جو ہوا تھا اسے سنا ہی تھا پر یہاں آپ کے لوٹنے پر جو ہوا ہے اسے بھی دیکھ رہا ہوں۔

فرید — (وچارتے ہوئے) لیکن، نظام میں دیکھتا ہوں۔ جتنا تم مجھے چاہتے ہو، اتنا میں تمہیں نہیں۔ جس وقت میں جونپور گیا، اس وقت تم بچے تھے۔ آڑی ٹیڑھی لکیریں تب بھی اکثر کھینچتے رہتے تھے۔ کچھ گنگنانے کی بھی عادت تھی۔ پر ہوش سنبھالتے ہی میری ایک پرانی تصویر اور اپنی یادداشت پر میری کتنی تصویریں بنا بنا کر، مجھ پر شاعری لکھ لکھ کر، تم نے میری جدائی کا وقت نکالا۔ جب یہاں آیا، دیکھا، میرے ساتھ رہنے کے سوا تمہیں کوئی بات ہی اچھی نہیں لگتی۔ اس ساتھ سے کبھی کبھی، چاہے میں ہی اوب اٹھتا ہوں، جھنجھلا پڑتا ہوں، پر تم...................(٥٠)

نظام — (بیچ ہی میں بھرائے ہوئے سُر سے) اس کا سبب ہے، بھائی صاحب۔

اُتسکتا = بے چینی۔

फ़रीद—(उत्सुकता से) क्या ?

निज़ाम—(उसी प्रकार के स्वर में) आपके दिल में मुहब्बत की कमी नहीं, लेकिन उसे आपने बेशुमार निज़ामों में बाँट दी है.

[फ़रीद का सर झुक जाता है. निज़ाम उसकी तरफ़ देखता रहता है. कुछ देर निस्तब्धता.]

फ़रीद—(सर उठाते हुए) और तुम ऐसा नहीं कर सकते ?

निज़ाम—(गम्भीरता से सोचते हुए) शायद नहीं.

फ़रीद—यह क्यों ?

निज़ाम—(उसी प्रकार गम्भीरता से विचारते हुए) ठीक तो नहीं कह सकता, पर शायद इसलिये कि आपका दिल दरिया है और मेरा एक छोटा सा चश्मा.

[फ़रीद का सर फिर झुक जाता है. निज़ाम उसी की ओर देखता रहता है. कुछ देर निस्तब्धता.]

फ़रीद—(सर उठाते हुए) पर अगर तुम ऐसा सोचते हो कि मेरा दिल भी रेगिस्तान न होकर सरसब्ज़ है, उसमें मुहब्बत है, साथ ही वह दरिया जैसा है, तो तुम भी अपना दिल वैसा ही बनाने की कोशिश क्यों नहीं करते ?

निज़ाम—(खेद की मुस्कराहट के साथ) भाई जान, इन चीज़ों को बनाने की क़ूवत आदमी में नहीं, वह तो परवरदिगार में ही है.

फ़रीद—(गम्भीरता से विचारते हुए) लेकिन आज मेरे दिल में एक बात उठ रही है.

فرید۔ (اتسکتا سے) کیا؟

نظام۔ (اسی پرکار کے سور میں) آپ کے دل میں محبت کی کمی نہیں. لیکن اُسے آپ نے بے شمار نظاموں میں بانٹ دی ہے۔

[فرید کا سر جھک جاتا ہے. نظام اس کی طرف دیکھتا رہتا ہے. کچھ دیر نستبدھتا]

فرید۔ (سر اٹھاتے ہوئے) اور تم ایسا نہیں کرسکتے؟

نظام۔ (گمبھیرتا سے سوچتے ہوئے) شاید نہیں.

فرید۔ یہ کیوں؟

نظام۔ (اسی پرکار گمبھیرتا سے وچارتے ہوئے) ٹھیک تو نہیں کہہ سکتا، پھر شاید اس لئے کہ آپ کا دل دریا ہے اور میرا ایک چھوٹا سا چشمہ.

[فرید کا سر پھر جھک جاتا ہے. نظام اسی کی اور دیکھتا رہتا ہے. کچھ دیر نستبدھتا]

فرید۔ (سر اٹھاتے ہوئے) پر اگر تم ایسا سوچتے ہو کہ میرا دل بھی ریگستان نہ ہوکر سرسبز ہے، اس میں محبت ہے، ساتھ ہی وہ دریا جیسا ہے، تو تم بھی اپنا دل ویسا ہی بنانے کی کوشش کیوں نہیں کرتے؟

نظام۔ (کھید کی مسکراہٹ کے ساتھ) بھائی جان، ان چیزوں کو بنانے کی قوت آدمی میں نہیں، وہ تو پروردگار میں ہی ہے۔

فرید۔ (گمبھیرتا سے وچارتے ہوئے) لیکن آج میرے دل میں ایک بات اٹھ رہی ہے۔

نظام۔ کونسی؟

फ़रीद—मेरा दिल रेगिस्तान न होकर अगर सरसब्ज़ है, उसमें अगर मुहब्बत है, तो वह मुहब्बत शायद पाक मुहब्बत है.

निज़ाम—(अत्यन्त आश्चर्य से, कुछ अप्रसन्नता के स्वर में) पाक ! यह आप क्या कह रहे हैं ? मेरे दिल में आप की जो मुहब्बत है वह पाक न होकर क्या नापाक है ?

फ़रीद—(जल्दी से) नहीं-नहीं, मेरा यह ....यह मतलब नहीं, लेकिन......... ....लेकिन..... ....(चुप हो जाता है.)

निज़ाम—(फ़रीद की ओर देखते हुए) लेकिन ?

[फ़रीद फिर भी कुछ नहीं बोलता. कुछ देर निस्तब्धता.]

फ़रीद—अच्छा, देखो, इस मसले पर फिर कभी ग़ौर करेंगे. इस वक़्त तो मैं तुम्हारे पास एक दूसरे ही ज़रूरी काम से आया था.

निज़ाम—हुक्म दीजिये.

फ़रीद—मैं सहसराम से फिर ऊब उठा हूँ. नई माँ के मिज़ाज में कोई फ़र्क़ नहीं पड़ा, बल्कि रियाया के दिल में मेरे लिए जो एक तरह की हमदर्दी हो गई है, उससे उनकी नाराज़गी और ज़्यादा बढ़ गई है. वक़्त वक़्त पर हमारे ख़िलाफ़ यहाँ साज़िशें तक होती हैं, यह कई मरतबे मुझे ब्रह्मादित्य से मालूम हुआ है. यहाँ जितना काम हो सकता था, वह भी मैं कर चुका; इस लिये फिर एक दफ़ा फ़ाक़ामस्ती की धुन सवार हुई है.

निज़ाम—(आश्चर्य से) अच्छा फिर कहीं जाना चाहते हैं ?

फ़रीद—हाँ, इस दफ़ा हिन्दुस्तान के पायेतख़्त आगरा जाने के लिए सोच रहा हूँ.

فرید — میرا دل ریگستان نہ ہوکر اگر سرسبز ہے، اس میں اگر محبت ہے، تو وہ محبت شاید پاک محبت ہے۔

نظام — (اتینت آشچریہ سے، کچھ اپرسنتا کے سور میں) پاک! یہ آپ کیا کہہ رہے ہیں؟ میرے دل میں آپ کی جو محبت ہے وہ پاک نہ ہوکر کیا ناپاک ہے؟

فرید — (جلدی سے) نہیں نہیں، میرا یہ .... یہ مطلب نہیں، لیکن .... لیکن .... (چپ ہو جاتا ہے)

نظام — (فرید کی اور دیکھتے ہوئے) لیکن؟

[فرید پھر بھی کچھ نہیں بولتا۔ کچھ دیر نستبدھتا]

فرید — اچھا، دیکھو، اس مسئلے پر پھر کبھی غور کریں گے۔ اس وقت تو میں تمہارے پاس ایک دوسرے ہی ضروری کام سے آیا تھا۔

نظام — حکم دیجئے۔

فرید — میں سہسرام سے پھر اوب اٹھا ہوں۔ نئی ماں کے مزاج میں کوئی فرق نہیں پڑا، بلکہ رعایا کے دل میں میرے لئے جو ایک طرح کی ہمدردی ہو گئی ہے، اس سے ان کی ناراضگی اور زیادہ بڑھ گئی ہے۔ وقت وقت پر ہمارے خلاف یہاں سازشیں تک ہوتی ہیں، یہ کئی مرتبہ مجھے برہمادتیہ سے معلوم ہوا ہے۔ یہاں جتنا کام ہو سکتا تھا، وہ بھی میں کر چکا؛ اس لئے پھر ایک دفعہ فاقہ مستی کی دھن سوار ہوئی ہے۔

نظام — (آشچریہ سے) اچھا پھر کہیں جانا چاہتے ہیں؟

فرید — ہاں، اس دفعہ ہندستان کے پایۂ تخت آگرہ جانے کے لئے سوچ رہا ہوں۔

निज़ाम—(जल्दी से) लेकिन मैं आपके साथ चलूंगा.

फ़रीद—तुम्हें तो चलना ही होगा. ऐसी हालत में तुम्हें यहाँ अकेला छोड़कर मैं थोड़े ही जाऊँगा; पर मुमकिन है इस नई ज़िन्दगी में तुम्हें तकलीफें भी बरदाश्त करनी पड़ें .

निज़ाम—(गद्-गद् स्वर से) आपके साथ दोज़ख में भी मैं आराम से रह सकता हूँ. और आपके बिना जन्नत भी मुझे दोज़ख से ज्यादा बुरी मालूम होगी. आप समझते हैं बग़ैर आपके एक लमहा भी मैं कहीं आराम से गुज़ार सकता हूँ ?

लघु-यवनिका

चौथा दृश्य

स्थान—आगरे का एक उद्यान

समय—संध्या.

[दूर पर यमुना का प्रवाह दृष्टि गोचर होता है. उद्यान का एक भाग दिखाई दे रहा है. डूबते हुए सूर्य के प्रकाश से आलोकित है. उद्यान के इस भाग को देखते ही यह ज्ञात हो जाता है कि उद्यान सोलहवीं शताब्दी का है. पीछे की ओर कुछ दूर पर उद्यान के बाहरी कोट का कुछ हिस्सा दिखाई पड़ता है, जो हरी लताओं से आच्छादित है. उसके निकट ही ऊँचे-ऊँचे फलों के वृक्ष

उद्यान=बाग़. प्रवाह=रवानी. दृष्टिगोचर=नज़र आना.
वृ—पेड़

نظام ۔ (جلدی سے) لیکن میں آپ کے ساتھ چلوں گا.

فرید ۔ تمہیں تو چلنا ہی ہوگا. ایسی حالت میں تمہیں یہاں اکیلا چھوڑ کر میں تھوڑے ہی جاؤں گا؛ پر ممکن ہے اس نئی زندگی میں تمہیں تکلیفیں بھی برداشت کرنی پڑیں.

نظام ۔ (گد گد سور سے) آپ کے ساتھ دوزخ میں بھی میں آرام سے رہ سکتا ہوں. اور آپ کے بنا جنت بھی مجھے دوزخ سے زیادہ بری معلوم ہوگی. آپ سمجھتے ہیں بغیر آپ کے ایک لمحہ بھی میں کہیں آرام سے گذار سکتا ہوں؟

لگھو یونیکا

چوتھا درشیہ

استھان ۔ آگرے کا ایک اُدیان

سمے ۔ سندھیا

[دور پر یمنا کا پرواہ درشٹی گوچر ہوتا ہے. اُدیان کا ایک بھاگ دکھائی دے رہا ہے. ڈوبتے ہوئے سوریہ کے پرکاش سے آلوکت ہے. اُدیان کے اس بھاگ کو دیکھتے ہی یہ گیات ہو جاتا ہے کہ اُدیان سولہویں شتابدی کا ہے. پیچھے کی اور کچھ دور پر اُدیان کے باہری کوٹ کا کچھ حصہ دکھائی پڑتا ہے جو ہری لتاؤں سے آچھادت ہے. اس کے نکٹ ہی اونچے اونچے پھلوں کے ورکش

اُدیان = باغ. پرواہ = روانی. درشٹی گوچر = نظر آنا.
ورکش = پیڑ

हैं. उनके पश्चात् फूलों की क्यारियाँ हैं. क्यारियों के चारों ओर पक्की, पर सकरी-सकरी सड़कें तथा बैठने के लिए यत्र तत्र छोटे छोटे पक्के चबूतरे हैं.बाईं ओर के एक चबूतरे पर चित्र बनाने का तिपाया रक्खा है,उस पर चित्रपट है. इस चित्रपट के उद्यान के दृश्य का ही एक अधूरा चित्र है. तिपाये के ठीक सामने लकड़ी की एक खाली चौकी रखी हुई है. इस चौकी के समीप ही लकड़ी की एक दूसरी चौकी पर काँच के अनेक प्यालों में भिन्न-भिन्न प्रकार के रंग घुले हैं और चित्र बनाने की क़लमें पड़ी रहती हैं. दृश्य खुलते समय उद्यान के इस भाग में कोई नहीं दिखता. नेपथ्य में गान की ध्वनि सुन पड़ती है, जो समीप आती हुई मालूम होती है. शीघ्र ही दाहिनी ओर से काँच की एक सुराही में पानी लिये हुए निज़ाम आता है. निज़ाम आकर सुराही का पानी कुछ प्यालों में डाल, खाली चौकी पर बैठकर चित्र बनाना आरम्भ करता है. उसकी पीठ दाहिनी ओर हो जाती है. उसका गान चलता रहता है और कुछ ही देर में जान पड़ता है कि वह गान और चित्र बनाने में एक दम तल्लीन हो गया है.]

गीत

मैं प्रेम पुजारी बन जाऊँ
उस दर का भिखारी बन जाऊँ
यह प्रेम की दुनिया क्या कहिये
दिन रात उसी में बस रहिये
मैं प्रेम पुजारी बन जाऊँ

ہیں۔ ان کے پشچات پھولوں کی کیاریاں ہیں۔ کیاریوں کے چاروں اور پکی، پر سکری سکری سڑکیں تتھا بیٹھنے کے لئے یتر تتر چھوٹے چھوٹے پکے چبوترے ہیں۔ بائیں اور کے ایک چبوترے پر چتر بنانے کا تپایا رکھا ہے، اس پر چترپٹ ہے۔ اس چترپٹ کے ادیان کے درشیہ کا ہی ایک ادھورا چتر ہے۔ تپائے کے ٹھیک سامنے لکڑی کی ایک خالی چوکی رکھی ہوئی ہے۔ اس چوکی کے سمیپ ہی لکڑی کی ایک دوسری چوکی پر کانچ کے انیک پیالوں میں بھن بھن پرکار کے رنگ گھلے ہیں اور چتر بنانے کی قلمیں پڑی رہتی ہیں۔ درشیہ کھلتے سمے ادیان کے اس بھاگ میں کوئی نہیں دکھتا۔ نیپتھیہ میں گان کی دھونی سن پڑتی ہے، جو سمیپ آتی ہوئی معلوم ہوتی ہے۔ شیگھر ہی داہنی اور سے کانچ کی ایک صراحی میں پانی لئے ہوئے نظام آتا ہے۔ نظام آکر صراحی کا پانی کچھ پیالوں میں ڈال، خالی چوکی پر بیٹھکر چتر بنانا آرمبھ کرتا ہے۔ اس کی پیٹھ داہنی اور ہو جاتی ہے۔ اس کا گان چلتا رہتا ہے اور کچھ ہی دیر میں جان پڑتا ہے کہ وہ گان اور چتر بنانے میں ایک دم تلین ہو گیا ہے۔]

گیت

میں پریم پجاری بن جاؤں
اس در کا بھکاری بن جاؤں
یہ پریم کی دنیا کیا کہئے
دن رات اسی میں بس رہئے
میں پریم پجاری بن جاؤں

जीना है यही, मरना है यही
संसार में बस करना है यही
मैं प्रेम पुजारी बन जाऊँ.

[दाहिनी ओर से लाडबानू का चार सहेलियों के साथ प्रवेश. लाडबानू की अवस्था लगभग सोलह सत्रह वर्ष की है पर वह अवस्था से कुछ अधिक ही जान पड़ती है. वह गौर वर्ण की, ऊँची पूरी, भरे हुए शरीर की अत्यन्त सुन्दर युवती है. रेशमी शलवार पहने है और दुपट्टा ओढ़े है. उसके अंगों में देदीप्यमान रत्नों के आभूषण हैं. उसकी सहेलियों की उम्र भी सोलह और बीस वर्ष के बीच में है. दो शलवार पहने और दुपट्टा ओढ़े हैं और दो साड़ी तथा सलूका पहने हैं. चारों स्वर्ण के आभूषणों से अलंकृत हैं. पाँचों युवतियों की दृष्टि चित्रपट और चित्रकार की पीठ पर पड़ती है. लाड दाहिने हाथ की तर्जनी को ओंठो पर रखकर अपनी सहेलियों को चुप रहने का संकेत करती है. पहले कुछ देर पाँचों युवतियाँ खड़ी रह कर दूर से ही बनते हुए चित्र को देखती हुई निज़ाम का गान सुनती रहती हैं, फिर धीरे-धीरे निज़ाम की चौकी के निकट आकर, चुपचाप खड़ी हो, निकट से चित्र देखने लगती हैं. निज़ाम चित्र बनाने तथा गाने में इतना तल्लीन है कि उसे इन युवतियों के आने और इस प्रकार खड़े रहने का भान भी नहीं होता. कुछ देर में एक प्याले में कलम डालते हुए निज़ाम के हाथ का धक्का उस प्याले को लगता है और वह चौकी पर से पीछे की ओर गिर कर फूटता है. उसका रंग उचट कर लाड की शलवार पर पड़ता

देदीप्यमान = चमकते हुए.

جینا ہے یہی مرنا ہے یہی
سنسار میں بس کرنا ہے یہی
میں پریم پجاری بن جاؤں

[داہنی اور سے لاڈبانو کا چار سہیلیوں کے ساتھ پرویش۔ لاڈبانو کی اوستھا لگ بھگ سولہ سترہ ورش کی ہے پر وہ اوستھا سے کچھ ادھک ہی جان پڑتی ہے۔ وہ گور ورن کی، اونچی پوری، بھرے ہوئے شریر کی اتینت سندر یوتی ہے۔ ریشمی شلوار پہنے ہے اور دوپٹہ اوڑھے ہے۔ اس کے انگوں میں دیدیپیمان رتنوں کے آبھوشن ہیں۔ اس کی سہیلیوں کی عمر بھی سولہ اور بیس ورش کے بیچ میں ہے۔ دو شلوار پہنے اور دوپٹہ اوڑھے ہیں اور دو ساڑی تتھا سلوکا پہنے ہیں۔ چاروں سورن کے آبھوشنوں سے النکرت ہیں۔ پانچوں یوتیوں کی درشٹی چترپٹ اور چترکار کی پیٹھ پر پڑتی ہے۔ لاڈ داہنے ہاتھ کی ترجنی کو اوٹھوں پر رکھ کر اپنی سہیلیوں کو چپ رہنے کا سنکیت کرتی ہے۔ پہلے کچھ دیر پانچوں یوتیاں کھڑی رہ کر دور سے ہی بنتے ہوئے چتر کو دیکھتی ہوئی نظام کا گان سنتی رہتی ہیں، پھر دھیرے دھیرے نظام کی چوکی کے نکٹ جاکر، چپ چاپ کھڑی ہو، نکٹ سے چتر دیکھنے لگتی ہیں۔ نظام چتر بنانے تتھا گانے میں اتنا تلین ہے کہ اسے ان یوتیوں کے آنے اور اس پرکار کھڑے رہنے کا بھان بھی نہیں ہوتا۔ کچھ دیر میں ایک پیالے میں قلم ڈالتے ہوئے نظام کے ہاتھ کا دھکا اس پیالے کو لگتا ہے اور وہ چوکی پر سے پیچھے کی اور گر کر پھوٹتا ہے۔ اس کا رنگ اچٹ کر لاڈ کی شلوار پر پڑتا

دیدیپیمان = چمکتے ہوئے۔

है. वह चीज सी उठती है—'फ़' प्याले का गिरना, टूटना और लाड की चीख, तीनों प्राय: साथ-साथ होते हैं. निजाम चौंक कर उठता है. उसका गान बंद हो जाता है और वह पीछे की ओर घूम इन युवतियों को देखकर चकित सा रह जाता है. लाड की चारों सहेलियाँ खिलखिला कर हँस पड़ती हैं.]

निजाम —(लाडबानू से) माफ़ कीजिये गा, आपके कपड़े खराब हो गये.

[लाड निजाम के पीछे की ओर घूमते ही एकटक निजाम की तरफ़ देखने लगी थी. निजाम का यह पहला वाक्य पूरा होते होते उसकी दृष्टि नीचे की ओर झुक जाती है.]

निजाम—(कुछ रुक कर) मुझे मालूम ही नहीं हुआ कि कब आप सब तशरीफ़ लाईं, और किस वक्त से इस तरह खड़ी होकर तस-वीर देख रही थीं.

(५२२)

एक सहेली—लेकिन, मुसव्विर, तुम्हें इस क़ुसूर की सजा दी जायगी.

निजाम—(कुछ आश्चर्य में) सजा ! .... क़ुसूर ! .... हाँ, क़ुसूर तो मुझसे जरूर हुआ. पर अनजान में.

वही सहेली—क़ुसूर, क़ुसूर ही है, चाहे वह कैसे ही क्यों न हो.

निजाम—(कुछ गम्भीरता से) अगर यही बात है तो बन्दा सजा का हक़दार है.

वही सहेली—तो दूँ तुम्हें सजा ?

निजाम—सजा तो अहलकार देते हैं, क्या आपही सजा भी देंगी ?

ہے. وہ چیخ سی اٹھتی ہے — 'فن' پیالے کا گرنا، ٹوٹنا اور لاڈ کی چیخ، تینوں برابر ساتھ ساتھ ہوتے ہیں. نظام چونک کر اٹھتا ہے. اس کا گان بند ہو جاتا ہے اور وہ پیچھے کی اور گھوم ان یوتیوں کو دیکھ کر چکیت سا رہ جاتا ہے. لاڈ کی چاروں سہیلیاں کھلکھلا کر ہنس پڑتی ہیں.]

نظام — (لاڈ بانو سے) معاف کیجیے گا، آپ کے کپڑے خراب ہو گئے

[لاڈ نظام کے پیچھے کی اور گھومتے ہی ایک ٹک نظام کی طرف دیکھنے لگی تھی. نظام کا یہ پہلا واکیہ پورا ہوتے ہوتے اس کی درشٹی نیچے کی اور جھک جاتی ہے.]

(۵۲۲)

نظام — (کچھ رک کر) مجھے معلوم ہی نہیں ہوا کہ کب آپ سب تشریف لائیں، اور کس وقت سے اس طرح کھڑی ہو کر تصویر دیکھ رہی تھیں.

ایک سہیلی — لیکن، مصور، تمہیں اس قصور کی سزا دی جائے گی.

نظام — (کچھ آشچریہ سے) سزا ! .... قصور ! .... ہاں، قصور تو مجھ سے ضرور ہوا، پر انجان میں.

وہی سہیلی — قصور، قصور ہی ہے، چاہے وہ کیسے ہی کیوں نہ ہو.

نظام — (کچھ گمبھیرتا سے) اگر یہی بات ہے تو بندا سزا کا حقدار ہے.

وہی سہیلی — تو دوں تمہیں سزا ؟

نظام — سزا تو اہلکار دیتے ہیں، کیا آپ ہی سزا بھی دیں گی ؟

बड़ी सहेली—जी हाँ, आपका जुर्म ऐसा है कि इसकी सजा देने के लिये मैं खुद को क़ाबिल अहलकार समझती हूँ.

निजाम—तो फिर कर दीजिये मेरा फ़ैसला.

बड़ी सहेली—तुम्हारी सजा है—(बानू की ओर संकेत कर) हमारी इस सहेली की तस्वीर बना देना.

तीनों सहेली—(एक साथ) हाँ, हाँ, मुनासिब,....मुनासिब सजा है.

बानू—(सकुचाते हुए) क्या तुम सब दीवानी हो गई हो ?

पहली सहेली—अहलकार का हुक्म कोई नहीं टाल सकता.

तीनों सहेली—(एक साथ) कोई नहीं...कोई नहीं.

[चारों सहेलियाँ फिर खिलखिला कर हँस पड़ती हैं. इसके पश्चात् कुछ देर निस्तब्धता.]

पहली सहेली—(निजाम से) तुमने मेरा फ़ैसला मंजूर किया है न, मुसव्विर ? (चित्रपट की अधूरी तस्वीर की ओर संकेत कर) हटाओ इसे, और बनाओ मेरी सहेली की तस्वीर.

बानू—लेकिन.........लेकिन.........

पहली सहेली—तुम चुप रहो, बानू.

[फिर कुछ देर निस्तब्धता.]

पहली सहेली—(निजाम से) तो शुरू करो.

निजाम—(हिचकिचाते हुए) पर.........पर, मैंने.........मैंने कुदरती नजारों और.........और मेरे भाई जान के सिवा और कभी किसी की तस्वीर नहीं बनाई.

पहली सहेली—यह तो गुनाह की सजा है. (कुछ रुक कर,

دوسری سہیلی — جی ہاں، آپ کا جرم ایسا ہے کہ اس کی سزا دینے کے لئے میں خود کو قابل اہلکار سمجھتی ہوں۔

نظام — تو پھر کر دیجئے میرا فیصلہ۔

دوسری سہیلی — تمہاری سزا ہے — (بانو کی طرف اشارہ کر) ہماری اس سہیلی کی تصویر بنا دینا۔

تینوں سہیلی — (ایک ساتھ) ہاں، ہاں، مناسب،.... مناسب سزا ہے۔

بانو — (سکوچاتے ہوئے) کیا تم سب دیوانی ہو گئی ہو؟

پہلی سہیلی — اہلکار کا حکم کوئی نہیں ٹال سکتا۔

تینوں سہیلی — (ایک ساتھ) کوئی نہیں ... کوئی نہیں۔

[چاروں سہیلیاں پھر کھلکھلا کر ہنس پڑتی ہیں۔ اس کے پشچات کچھ دیر نستبدھتا]

پہلی سہیلی — (نظام سے) تم نے میرا فیصلہ منظور کیا ہے نا، مصور؟ (چترپٹ کی ادھوری تصویر کی اور سنکیت کر) ہٹاؤ اسے، اور بناؤ میری سہیلی کی تصویر۔

بانو — لیکن.......... لیکن..........

پہلی سہیلی — تم چپ رہو، بانو۔

[پھر کچھ دیر نستبدھتا۔]

پہلی سہیلی — (نظام سے) تو شروع کرو۔

نظام — (ہچکچاتے ہوئے) پر..... پر، میں نے..... میں نے قدرتی نظاروں اور..... اور میرے بھائی جان کے سوا اور کبھی کسی کی تصویر نہیں بنائی۔

پہلی سہیلی — یہ تو گناہ کی سزا ہے۔ (کچھ رک کر،

लाडबानू की ओर मुड़कर, जल्दी से उसके गले से एक हार उतारते हुए) और.......और अगर मेहनताना चाहते हो तो यह लो. (हाथ निज़ाम की ओर बढ़ाती है, पर निज़ाम चुप खड़ा रहता है.) यह है सिर्फ़ पेशगी, मुसव्विर, पूरा मेहनताना तो हमारी सहेली देगी. तुम शायद जानते नहीं कि मैं तुम्हें किसकी तस्वीर बनाने के लिये कह रही हूँ. लाडबानू आगरे की सबसे दौलत मन्द साथ ही सबसे ख़ूबसूरत शाहज़ादी है. (हाथ और आगे बढ़ाती है)

निज़ाम—(कुछ पीछे हटते हुए) गुस्ताख़ी माफ़ हो, सच्ची मुसव्विरी का मेहनताना सबसे दौलत मन्द शाहज़ादी क्या दुनिया का बड़े से बड़ा शहंशाह भी अदा नहीं कर सकता. फ़न की क़ीमत ही नहीं होती. लेकिन सज़ा मैं मंजूर कर चुका हूँ; आपका हुक्म सर आँखों पर.

पहली सहेली—शुक्रिया.

तीनों सहेली—(एक साथ) सब की तरफ़ से.

निज़ाम—(लाड से) आपको कम से कम तीन दिनों तक रोज़ाना यहाँ तशरीफ़ लाना होगा. चौथे दिन मैं तस्वीर दे सकूंगा.

सब सहेलियाँ—(एक साथ जल्दी से) हाँ, हाँ, हम सब तीन दिनों तक बराबर आयेंगी.

निज़ाम—(लाड से, जिस चौकी पर स्वयं बैठा था. उसकी ओर संकेत कर) आप इस पर तशरीफ़ रक्खें.

पहली सहेली—फिर तुम कहाँ बैठोगे ?

निज़ाम—मैं खड़े खड़े ज़्यादा अच्छी तरह से बना सकूँगा.

لاڈبانو کی اَور مڑ کر، جلدی سے اس کے گلے سے ایک ہار اُتارتے ہوئے) اور...... اور اگر محنتانا چاہتے ہو تو یہ لو۔ ہاتھ نظام کی اَور بڑھاتی ہے پر نظام چپ کھڑا رہتا ہے۔) یہ ہے صرف پیشگی، مصور، پورا محنتانا تو ہماری سہیلی دے گی۔ تم شاید جانتے نہیں کہ میں تمہیں کس کی تصویر بنانے کے لئے کہہ رہی ہوں۔ لاڈبانو آگرہ کی سب سے دولت مند ساتھ ہی سب سے خوبصورت شہزادی ہے۔ (ہاتھ اور آگے بڑھاتی ہے)

نظام۔ (کچھ پیچھے ہٹتے ہوئے) گستاخی معاف ہو، سچی مصوری کا محنتانا سب سے دولت مند شہزادی کیا دنیا کا بڑے سے بڑا شہنشاہ بھی ادا نہیں کر سکتا۔ فن کی قیمت ہی نہیں ہوتی۔ لیکن سزا میں منظور کر چکا ہوں۔ آپ کا حکم سر آنکھوں پر۔

پہلی سہیلی۔ شکریہ۔

تینوں سہیلی۔ (ایک ساتھ) سب کی طرف سے۔

نظام۔ (لاڈ سے) آپ کو کم سے کم تین دنوں تک روزانہ یہاں تشریف لانا ہوگا۔ چوتھے دن میں تصویر دے سکوں گا۔

سب سہیلیاں۔ (ایک ساتھ جلدی سے) ہاں، ہاں، ہم سب تین دنوں تک برابر آئیں گی۔

نظام۔ (لاڈ سے، جس چوکی پر سوئیں بیٹھا تھا۔ اس کی اَور سنکیت کر) آپ اس پر تشریف رکھیں۔

پہلی سہیلی۔ پھر تم کہاں بیٹھوگے؟

نظام۔ میں کھڑے کھڑے زیادہ اچھی طرح سے بنا سکوں گا۔

[लाड सिर झुकाये हुए चुपचाप खड़ी रहती है; चौकी पर नहीं बैठती.]

पहली सहेली—(लाड को खींच कर ज़बरदस्ती चौकी की ओर ले जाते हुए) शादी होने जा रही है, और तस्वीर बनवाने में भी आती है इन्हें शर्म !

[तीनों सहेलियाँ भी पहली सहेली की सहायता करती हैं. लाडबानू बबरन चौकी पर बिठाई जाती है, पर वह सर झुका लेती है. चारों सहेलियाँ उसके निकट खड़ी हो जाती हैं. निज़ाम तिपाये को थोड़ा सा हटा कर, उसपर दूसरा कागज़ लगा, लाड की बग़ल में खड़ा होकर क़लम उठाता है.]

निज़ाम—(लाड की ओर देखते हुए) आप थोड़ा सर उठाकर अपने सामने के उस चम्पे के दरख़्त की तरफ़ देखिये.

चारों सहेली—(एक साथ) हाँ, उठाओ........उठाओ सर.

निज़ाम—और यह यक़ीन रखियेगा कि कपड़ों पर पड़े हुए रङ्ग के धब्बे तस्वीर पर न आयेंगे.

[सहेलियाँ फिर खिलखिला कर हँसती हैं. लाडबानू जब फिर भी सर नहीं उठाती तब पहली सहेली उसकी ठुड्डी पकड़ कर उसका सर ऊँचा कर देती है. सहेलियाँ फिर हँस पड़ती हैं. इस बार निज़ाम भी मुस्कराने लगता है और वह लाड की तरफ़ देखते हुए क़लम चित्रपट पर चलाना आरम्भ करता है. अब सहेलियाँ कभी, लाड, कभी निज़ाम और कभी चित्रपट की ओर देखती हैं.]

लघु यवनिका

[لاڈ سر جھکائے ہوئے چپ چاپ کھڑی رہتی ہے؛ چوکی پر نہیں بیٹھتی]

پہلی سہیلی۔ (لاڈ کو کھینچ کر زبردستی چوکی کی اور لے جاتے ہوئے) شادی ہونے جا رہی ہے، اور تصویر بنوانے میں بھی آتی ہے انہیں شرم!

[تینوں سہیلیاں بھی پہلی سہیلی کی سہایتا کرتی ہیں۔ لاڈ بانو جبراً چوکی پر بٹھائی جاتی ہے، پر وہ سر جھکا لیتی ہے۔ چاروں سہیلیاں اس کے نکٹ کھڑی ہو جاتی ہیں۔ نظام تپائے کو تھوڑا سا ہٹا کر، اس پر دوسرا کاغذ لگا، لاڈ کی بغل میں کھڑا ہو کر قلم اٹھاتا ہے۔]

نظام۔ (لاڈ کی اور دیکھتے ہوئے) آپ تھوڑا سر اٹھا کر اپنے سامنے کے اس چمپے کے درخت کی طرف دیکھئے۔

چاروں سہیلی۔ (ایک ساتھ) ہاں، اٹھاؤ........ اٹھاؤ سر۔

نظام۔ اور یہ یقین رکھیئے گا کہ کپڑوں پر پڑے ہوئے رنگ کے داغ تصویر پر نہ آئیں گے۔

[سہیلیاں پھر کھلکھلا کر ہنستی ہیں۔ لاڈ بانو جب پھر بھی سر نہیں اٹھاتی تب پہلی سہیلی اس کی ٹھوڑی پکڑ کر اس کا سر اونچا کر دیتی ہے۔ سہیلیاں پھر ہنس پڑتی ہیں۔ اس بار نظام بھی مسکرانے لگتا ہے اور وہ لاڈ کی طرف دیکھتے ہوئے قلم چترپٹ پر چلانا آرمبھ کرتا ہے۔ اب سہیلیاں کبھی، لاڈ، کبھی نظام اور کبھی چترپٹ کی اور دیکھتی ہیں۔]

لگھو یونیکا

पाँचवाँ दृश्य

स्थान—आगरे में फ़रीद के मकान में फ़रीद का कमरा.

समय—प्रातःकाल.

[कमरा उस समय के अन्य कमरों के सदृश ही है; पर अब तक के देखे हुए सब कमरों से बड़ा और सबसे अधिक सजा हुआ. फ़रीद और ब्रह्मादित्य बैठे हुए बातें कर रहे हैं. फ़रीद हुक्क़ा पी रहा है.]

फ़रीद—इतना वक़्त गुज़र जाने पर भी हम आगरे में कुछ न कर सके, पंडित.

ब्रह्मादित्य—हाँ, क्योंकि यहाँ हम हैं एक अमीर दौलत ख़ाँ के नौकर, जिसके हाथ में कोई अधिकार नहीं. जौनपुर के सदृश आप न यहाँ के सूबेदार के नौकर हैं, और न सहसराम के समान जागीर के मालिक.

(५६५)

फ़रीद—तो यह तय है कि बिना एख़्तियारात के आदमी समझने पर भी कुछ नहीं कर सकता.

ब्रह्मादित्य—इसमें क्या संदेह है ? यहाँ की भी समस्याएँ तो वही हैं जो जौनपुर और सहसराम की थीं. आपको अधिकार होते तो जौनपुर और ससहराम में किया हुआ कार्य आप यहाँ बहुत कम समय में कर डालते.

फ़रीद—(विचारते हुए) हाँ, क्योंकि यहाँ मेरी हालत मदरसे में शागिर्द न होकर उस्ताद की है, और इसमें तो शक ही नहीं कि जौनपुर, सहसराम और यहाँ, सब जगह, सवाल वही के वही हैं.

सदृश=तरह.

پانچواں درشیہ

استھان— آگرہ میں فریدکے مکان میں فرید کا کمرہ.

سمے— پرات: کال.

[کمرہ اس سمے کے اینہ کمروں کے سدرش ہی ہے؛ پر اب تک کے دیکھے ہوئے سب کمروں سے بڑا اور سب سے ادھک سجا ہوا. فرید اور برہمادتیہ بیٹھے ہوئے باتیں کر رہے ہیں. فرید حقّہ پی رہا ہے.]

فرید— اتنا وقت گذر جانے پر بھی ہم آگرہ میں کچھ نہ کر سکے، پنڈت.

برہمادتیہ— ہاں، کیوں کہ یہاں ہم ہیں ایک امیر دولت خاں کے نوکر، جس کے ہاتھ میں کوئی ادھیکار نہیں. جون پور کے سدرش آپ نہ یہاں کے صوبے دار کے نوکر ہیں، اور نہ سہسرام کے سمان جاگیر کے مالک.

(۵۶۵)

فرید— تو یہ طے ہے کہ بنا اختیارات کے آدمی سمجھنے پر بھی کچھ نہیں کر سکتا.

برہمادتیہ— اسمیں کیا سندیہہ ہے؟ یہاں کی بھی سمسیائیں تو وہی ہیں جو جون پور اور سہسرام کی تھیں. آپ کو ادھیکار ہوتے تو جون پور اور سہسرام میں کیا ہوا کاریہ آپ یہاں بہت کم سمے میں کر ڈالتے.

فرید— (وچارتے ہوئے) ہاں، کیوں کہ یہاں میری حالت مدرسے میں شاگرد نہ ہو کر استاد کی ہے، اور اس میں تو شک ہی نہیں کہ جون پور، سہسرام اور یہاں، سب جگہ، سوال وہی کے وہی ہیں.

سدرش = طرح.

(हुक्का गुड़गुड़ा कर धुँआ छोड़ते हुए) पंडित, हिन्दुस्तान के पायेतख़्त में आकर तो मुझे यह पक्का यक़ीन हो गया कि इस मुल्क में सब जगह सवाल एक साँ हैं.

महादित्य—और अब तो आप मेरा यह कहना भी मानेंगे कि यदि आप को अवसर प्राप्त हो तो आप समस्त देश में वही कर सकते हैं, जो आपने जौनपुर और अपनी जागीर में किया है.

फ़रीद—(गम्भीरता से विचारते हुए) शायद. लेकिन, पंडित. तुम न जाने मेरे लिए कैसे कैसे ख़्वाब देखा करते हो; मुझे कभी ऐसा मौक़ा नहीं मिल सकता.

महादित्य—हमारे संस्कृत में एक कवि ने कहा है.........'पुरुषस्य भाग्यं दैवो न जानाति कुतो मनुष्यः

फ़रीद—याने ?

महादित्य—याने यह कि पुरुष के भाग्य में क्या है, यह भगवान भी नहीं जानता तो मनुष्य क्या जानेगा.

फ़रीद—(मुस्कराते हुए) हर बात में मुझे बढ़ावा देना यह तो तुम्हारा काम ही है.

महादित्य—(कुछ अप्रसन्न होकर) यह कह कर तो आप मेरा अपमान कर रहे हैं.

फ़रीद—(कुछ चिन्तित होकर) तुम्हारी बेइज़्ज़ती ! यह तुम क्या कह रहे हो ? (हुक्का गुड़गुड़ा कर धुँआ छोड़ते हुए) अपने सबसे बड़े दोस्त की बेइज़्ज़ती ! कभी मुझसे यह हिमाक़त भी हो सकती है ?

(حقہ گڑگڑا کر دھواں چھوڑتے ہوئے) پنڈت، ہندوستان کے پایۂ تخت میں آکر تو مجھے یہ پکا یقین ہو گیا کہ اس ملک میں سب جگہ سوال یکساں ہیں۔

برہادیتہ — اور اب تو آپ میرا وہ کہنا بھی مانیں گے کہ یدی آپ کو اوسر پراپت ہو تو آپ سمست دیش میں وہی کر سکتے ہیں، جو آپ نے جونپور اور اپنی جاگیر میں کیا ہے۔

فرید — (گمبھیرتا سے وچارتے ہوئے) شاید! لیکن، پنڈت تم نہ جانے میرے لئے کیسے کیسے خواب دیکھا کرتے ہو! مجھے کبھی ایسا موقعہ نہیں مل سکتا۔

برہادیتہ — ہمارے سنسکرت میں ایک کوی نے کہا ہے .... پرشیہ بھاگیں دیوو نہ جاناتی کُتو منشیہ۔

فرید — یعنی؟

برہادیتہ — یعنی یہ کہ پرش کے بھاگیہ میں کیا ہے، یہ بھگوان بھی نہیں جانتا تو منشیہ کیا جانے گا۔

فرید — (مسکراتے ہوئے) ہر بات میں مجھے بڑھاوا دینا یہ تو تمہارا کام ہی ہے۔

برہادیتہ — (کچھ اپرسن ہوکر) یہ کہہ کر تو آپ میرا اپمان کر رہے ہیں۔

فرید — (کچھ چنتت ہوکر) تمہاری بے عزتی! یہ تم کیا کہہ رہے ہو؟ (حقہ گڑگڑا کر دھواں چھوڑتے ہوئے) اپنے سب سے بڑے دوست کی بے عزتی! کبھی مجھ سے یہ حماقت بھی ہو سکتی ہے؟

برہادیتہ — آپ کو بڑھاوا دینا ہی میرا کام ہے تب

तो मुझसे अधिक बुरा मनुष्य हो ही नहीं सकता. फिर तो मैं आपका परम मित्र न होकर यथार्थ में घोर शत्रु हूँ. समय-समय पर क्या मैं आपके दोषों की ओर भी संकेत नहीं करता रहता ?

फ़रीद—क्यों नहीं.

ब्रह्मादित्य—तो फिर आपने यह कैसे कहा कि हर बात में आप को बढ़ावा देना ही मेरा काम है. यदि एक ओर मैं आपका ध्यान दोषों की ओर खींचता हूँ, तो दूसरी ओर आपके गुणों को याद दिला कर आपको उत्साहित करते रहना भी मेरा कर्त्तव्य है. आपको मैं हिन्दुओं के कुछ ग्रन्थ रामायण, महाभारत आदि सुना चुका हूँ. आपको कर्ण और शल्य का आख्यान स्मरण है ?

फ़रीद—हाँ, हाँ, अच्छी तरह. (हुक्का गुड़गुड़ा कर धुआँ छोड़ते हुए) वही न, जिसमें अर्जुन से लड़ने को आते वक़्त कर्ण के सारथी होते हुए भी शल्य ने कर्ण की बुराइयों की झड़ी लगादी थी ?

ब्रह्मादित्य—हाँ, वही. महाभारत में इसे कर्ण का तेजोवध कहा है. कृष्ण की सम्मति से युधिष्ठिर ने शल्य से यह करने के लिये प्रार्थना की थी. फल यह हुआ कि युद्ध के पूर्व ही कर्ण का तेज क्षीण हो गया और वह अर्जुन से पूरे पराक्रम के साथ लड़ ही न सका. सच्चा मित्र, मित्र का तेजोवध नहीं कर सकता. उसका कार्य यदि दोष दिखाना है तो गुण भी; और गुण अधिक. हाँ गुण सच्चे होने चाहिये. मुझे आपमें जो सच्चे गुण दिखे हैं, उन्हीं की मैंने प्रशंसा की है; उन्हीं के कारण मैंने आपको उत्साह दिलाया है. वह गुण ही ऐसे हैं, जिनसे मेरा विश्वास है कि आप इस देश में न आने

आख्यान=मुबाहिसा.

تو مجھ سے ادھک برا منشیہ ہو ہی نہیں سکتا. پھر تو میں آپکا پرم متر نہ ہو کر یتھارتھ میں گھور شترو ہوں. سمے سمے پر کیا میں آپ کے دوشوں کی اور بھی سنکیت نہیں کرتا رہتا؟

فرید— کیوں نہیں.

برہمادیتہ— تو پھر آپ نے یہ کیسے کہا کہ ہر بات میں آپ کو بڑھاوا دینا ہی میرا کام ہے. یدی ایک اور میں آپ کا دھیان دوشوں کی اور کھینچتا ہوں، تو دوسری اور آپ کے گنوں کو یاد دلا کر آپ کو اتساہت کرتے رہنا بھی میرا کرتویہ ہے. آپ کو میں ہندوؤں کے کچھ گرنتھ رامائن، مہابھارت آدی سنا چکا ہوں. آپ کو کرن اور شالیہ کا آکھیان سمرن ہے

فرید— ہاں، ہاں، اچھی طرح. (حقہ گڑگڑا کر دھواں چھوڑتے ہوئے) وہی نا
جس میں ارجن سے لڑنے کو جاتے وقت کرن کے سارتھی ہوتے ہوئے بھی شالیہ نے (٥٠)
کرن کی برائیوں کی جھڑی لگا دی تھی؟

برہمادیتہ— ہاں، وہی. مہابھارت میں اسے کرن کا تیجودھ کہا ہے. کرشن کی سمتی سے یدھشٹر نے شالیہ سے یہ کرنے کے لئے پرارتھنا کی تھی. پھل یہ ہوا کہ کے پورو ہی کرن کا تیج چھین ہو گیا اور وہ ارجن سے پورے پراکرم کے ساتھ لڑ ہی نہ سکا. سچا متر، متر کا تیجودھ نہیں کر سکتا. اس کا کاریہ یدی دوش دکھانا ہے تو گن بھی؛ اور گن ادھک. ہاں گن سچے ہونے چاہئیے. مجھے آپ میں جو سچے گن دکھے ہیں، انہیں کی میں نے پرشنسا کی ہے؛ انہیں کے کارن میں نے آپ کو اتساہ دلایا ہے. وہ گن ہی ایسے ہیں، جن سے میرا وشواس ہے کہ آپ اس دیش میں نہ جانے

آکھیان = مباحثہ.

क्या-क्या कर सकेंगे. कुछ व्यक्ति ऐसे होते हैं जो सूर्य के उदय होने पर ही उसका पूजन करते हैं, पर सच्चे ब्राह्मण उसके प्रकाश फैलाने के पूर्व, उषःकाल में ही उसे अर्घ्य दे लेते हैं.

[हाथ में एक खुली चिट्ठी लिये, आँसू बहाते हुए, विव्हल निज़ाम का शीघ्रता से प्रवेश.]

निज़ाम—(भर्राये हुए स्वर में) भाई साहब !........भाई साहब! अब्बा........अब्बा जान चल बसे!

[फ़रीद और ब्रह्मादित्य खड़े हो जाते हैं ! फ़रीद की आँखों में आँसू भर आते हैं. तीनों कुछ देर तक चुपचाप खड़े रहते हैं.]

निज़ाम—(उसी प्रकार की मुद्रा और स्वर में) तो हमें फ़ौरन सहसराम चलना चाहिये.

फ़रीद—(रूमाल से आँखें पोंछते हुए) हाँ, चलना ही होगा.

निज़ाम—(उसी प्रकार की मुद्रा और स्वर में) असबाब बँधवाने का इन्तज़ाम करूँ ?

ब्रह्मादित्य—(कुछ रुक-रुक कर) अच्छा, अभी बैठिये तो.

निज़ाम—(उसी प्रकार मुद्रा और स्वर में) यह वक़्त बैठने का है, पंडित जी ?

ब्रह्मादित्य—सभी वक़्त बैठने और खड़े रहने, दोनों के रहते हैं.

निज़ाम—(उसी प्रकार की मुद्रा और स्वर में) पंडित जी, यह वक़्त तो चलने का है, फ़ौरन से पेश्तर चलने का.

ब्रह्मादित्य—(दोनों भाइयों को बारी-बारी से देखते हुए) देखिये, केवल भावुकता में बहकर कोई काम करना अच्छा नहीं होता. मैं

अर्घ्य=पानी.

کیا کیا کر سکیں گے۔ کچھ ویکتی ایسے ہوتے ہیں جو سوریہ کے اُدے ہونے پر ہی اس کا پوجن کرتے ہیں، پر سچے براہمن اس کے پرکاش پھیلنے کے پوروا، اُشہ: کال میں ہی اُسے اردھیہ دے لیتے ہیں۔

[ہاتھ میں ایک کھلی چٹھی لئے، آنسو بہاتے ہوئے، ودیوہل نظام کا سے پرویش۔]

نظام—(بھرّائے ہوئے سور میں) بھائی صاحب......بھائی صاحب! ابّا......ابّا جان چل بسے!

[فرید اور برہمادیتہ کھڑے ہو جاتے ہیں! فرید کی آنکھوں میں آنسو بھر آتے ہیں۔ تینوں کچھ دیر تک چپ چاپ کھڑے رہتے ہیں۔]

نظام—(اسی پرکار کی مدرا اور سور میں) تو ہمیں فوراً سہسرام چلنا چاہیے۔

فرید—(رومال سے آنکھیں پونچھتے ہوئے) ہاں چلنا ہی ہوگا۔

نظام—(اسی پرکار کی مدرا اور سور میں) اسباب بندھوانے کا انتظام کروں۔

نظام—(اسی پرکار کی مدرا اور سور میں) اسباب بندھوانے کا انتظام کروں؟

برہمادیتہ—(کچھ رک رک کر) اچھا، ابھی بیٹھیے تو۔

نظام—(اسی پرکار مدرا اور سور میں) یہ وقت بیٹھنے کا ہے، پنڈت جی؟

برہمادیتہ—سبھی وقت بیٹھنے اور کھڑے رہنے، دونوں کے رہتے ہیں۔

نظام—(اسی پرکار کی مدرا اور سور میں) پنڈت جی، یہ وقت تو چلنے کا ہے، فوراً سے پیشتر چلنے کا۔

برہمادیتہ—(دونوں بھائیوں کو باری باری سے دیکھتے ہوئے) دیکھیے، کیول بھاوکتا میں بہہ کر کوئی کام کرنا اچھا نہیں ہوتا۔ میں

اردھیہ = پانی۔

ज्येष्ठ समय तक आपकी जागीर में रहकर सब कुछ देख आया हूँ. मेरी ही सम्मति से आप दूसरी बार जागीर छोड़ कर आगरा आए. आप लोगों के विरुद्ध वहाँ जैसे-जैसे षड्यंत्र रचे जाते थे, उनकी सूचना समय-समय पर मैंने (फ़रीद की ओर देख कर)आपको दी थी. जो होना था सो तो हो चुका. आप वहाँ जाकर ही क्या कर लेंगें ? अब आपके पिता भी नहीं रहे. पिता के न रहने के कारण वहाँ जाने पर आप लोगों पर ऐसी आपत्ति भी आ सकती है जिसकी हम लोग कल्पना तक नहीं कर सकते. (कुछ रुक कर) बैठिये, बैठ तो जाइए.

[तीनों बैठ जाते हैं.]

फ़रीद— (विचारते हुए) पर चलना तो होगा, पंडित.

निज़ाम— (जल्दी से) ज़रूर,ज़रूर.

ब्रह्मादित्य—(गम्भीरता से विचारते हुए) यदि चलना ही है तो सारा प्रबन्ध करके चलना होगा .

फ़रीद—क्या क्या इन्तज़ाम करने होंगे ?

ब्रह्मादित्य—(उसी प्रकार विचारते हुए) सब तो मैं यकायक नहीं बता सकता. पर सबसे पहले एक बात तो करनी ही होगी.

फ़रीद—क्या ?

ब्रह्मादित्य—आप बड़े हैं, पिता के पश्चात् जागीर पर आपका अधिकार है, अतः अपने मालिक दौलत ख़ाँ की मार्फ़त प्रयत्न कर आपके नाम जागीर का शाही फ़र्मान लेकर तब चलना होगा.

निज़ाम—(खड़े होते हुए) उफ़ ! तब........तब तो हमारे चलने में बहुत वक़्त लगेगा.

ज्येष्ठ = काफ़ी — अतः — इसलिये.

جیشٹھ سمے تک آپ کی جاگیر میں رہ کر سب کچھ دیکھ آیا ہوں. میری ہی سمتی سے آپ دوسری بار جاگیر چھوڑ کر آگرہ آئے. آپ لوگوں کے وِرودھ وہاں جیسے جیسے شڈینتر رچے جاتے تھے، ان کی سُوچنا سمے سمے پر میں نے (فرید کی اور دیکھ کر) آپ کو دی تھی. جو ہونا تھا سو تو ہو چکا. آپ وہاں جاکر ہی کیا کریں گے؟ اب آپ کے پتا بھی نہیں رہے. پتا کے نہ رہنے کے کارن وہاں جانے پر آپ لوگوں پر ایسی آپتی بھی آسکتی ہے جس کی ہم لوگ کلپنا تک نہیں کر سکتے. (کچھ رک کر) بیٹھیے، بیٹھ تو جائیے.

[تینوں بیٹھ جاتے ہیں]

فرید—(وچارتے ہوئے) پر چلنا تو ہوگا، پنڈت.

نظام—(جلدی سے) ضرور. ضرور.

برہمادیتہ—(گمبھیرتا سے وچارتے ہوئے) یدی چلنا ہی ہے تو سارا پربندھ کر کے چلنا ہوگا.

فرید—کیا کیا انتظام کرنے ہوں گے؟

برہمادیتہ—(اسی پرکار وچارتے ہوئے) سب تو میں یکایک نہیں بتا سکتا. پر سب سے پہلے ایک بات تو کرنی ہی ہوگی.

فرید—کیا؟

برہمادیتہ—آپ بڑے ہیں، پتا کے پشچات جاگیر پر آپ کا ادھیکار ہے، اتہ: اپنے مالک دولت خاں کی مارفت پریتن کر آپ کے نام جاگیر کا شاہی فرمان لے کر تب چلنا ہوگا.

نظام—(کھڑے ہوتے ہوئے) اُف! تب...... تب تو ہمارے چلنے میں بہت وقت لگے گا.

جیشٹھ = کافی — اتہ: — اس لیے.

महादित्य—पर जैसी परिस्थिति है उसे देखते हुए मेरी समझ में ही नहीं आता कि जाने में जल्दी की आवश्यकता ही क्या है ?

[निजाम कोई उत्तर न देकर सर झुका लेता है. उसके आँसू अभी भी नहीं रुकते. फरीद और महादित्य दोनों उसकी ओर देखते हैं.]

लघु यवनिका

छठवाँ दृश्य

स्थान—आगरे का उद्यान.

समय— संध्या.

[दृश्य वही है जो चौथे दृश्य में था. लाडबानू अपनी चारों सहेलियों के साथ इधर उधर घूम रही है. उसकी चाल और मुद्रा दोनों में बेचैनी दृष्टि गोचर होती है, परन्तु जान पड़ता है कि वह इस बेचैनी को प्रकट न होने देने का भरसक प्रयत्न कर रही है.

पहली सहेली—रोजाना इससे तो बहुत पेश्तर वह मुसव्विर आ जाया करता था !

दूसरी—बेशक !

तीसरी—हाँ, हाँ, कहीं पेश्तर.

चौथी—लेकिन आज वह आयगा जरूर. कल तस्वीर क़रीब क़रीब खतम हो चुकी थी. आज ही तो देने का वादा था.

पहली—पर तस्वीर उसने कमाल की बनाई है. कल ही ऐसा नजर आता था जैसे मुँह से बोल रही हो.

برہمادیتہ — پر جیسی پرستھتی ہے اُسے دیکھتے ہوئے میری سمجھ میں ہی نہیں آتا کہ جانے میں جلدی کی آوشیکتا ہی کیا ہے ؟

[نظام کوئی اُتّر نہ دے کر سر جھکا لیتا ہے. اس کے آنسو ابھی بھی نہیں رکتے. فرید اور برہمادیتہ دونوں اس کی اور دیکھتے ہیں.]

لگھو یونیکا

چھٹواں درشیہ

استھان — اگرہ کا اُدیان.

سمے — سندھیا.

[درشیہ وہی ہے جو چوتھے درشیہ میں تھا. لاڈ بانو اپنی چاروں سہیلیوں کے ساتھ ادھر اُدھر گھوم رہی ہے. اس کی چال اور مُدرا دونوں میں بےچینی درشٹی گوچر ہوتی ہے، پرنتو جان پڑتا ہے کہ وہ اس بےچینی کو پرکٹ نہ ہونے دینے کا بھرسک پرتن کر رہی ہے.]

پہلی سہیلی — روزانہ اس سے تو بہت پیشتر وہ مصور آ جایا کرتا تھا!

دوسری — بے شک!

تیسری — ہاں، ہاں، کہیں پیشتر.

چوتھی — لیکن آج وہ آئے گا ضرور. کل تصویر قریب قریب ختم ہو چکی تھی. آج ہی تو دینے کا وعدہ تھا.

پہلی — پر تصویر اُس نے کمال کی بنائی ہے. کل ہی ایسا نظر آتا تھا جیسے منہ سے بول رہی ہو

दूसरी—और कल खतम कहाँ हुई थी ? पूर्ण होते होते तो और न जाने कैसी हो जावेगी.

तीसरी—मेरे एक रिश्तेदार भी मुसव्विर थे. मैंने उन्हें तस्वीर बनाते देखा है. कोई भी तस्वीर पूरी बना चुकने पर भी न जाने वह घन्टों तक उसमें क्या देखा करते थे. देखते देखते इधर उधर क़लम से छूते से जाते थे; हालाँ कि वह छोटी छोटी दुरुस्तियाँ अलग अलग न दिखाई देती थीं, लेकिन उनका यकजा नतीजा यह होता था कि तस्वीर में जान सी पड़ जाती थी.

चौथी—इसी कारगुज़ारी में इस मुसव्विर को भी देर हुई होगी.

पहली—जो कुछ हो, इन्तज़ार तो हमें करना ही होगा. क्योंकि कल से तो शादी की रस्में शुरू हो जायेंगी, फिर तो शहज़ादी आ न सकेंगी. (लाड से) क्यों लाडू ?

लाड—(बेचैनी को दबाने का पूर्ण प्रयत्न करते हुए) मैं कुछ नहीं जानती.

पहली—ओ हो ! बड़ी भोली भाली ! क्या पूछना.

लाड—इसमें भोली भाली की क्या बात है ? तस्वीर बनवा कर एक आफ़त मोल ले ली. अब जब मिल नहीं रही है तब बेचैनी से सब की सब इधर से उधर घूम रही हो.

दूसरी—और तुम्हें थोड़े ही बेचैनी है ?

लाड—मुझे ? मुतलक़ नहीं.

तीसरी—तुम्हें दुहरी बेचैनी है, सुना, दुहरी.

دوسری۔ اور کل ختم کہاں ہوئی تھی ؟ پورن ہوتے ہوتے تو اور نہ جانے کیسی ہو جائے گی۔

تیسری۔ میرے ایک رشتہ دار بھی مصوّر تھے۔ میں نے انھیں تصویر بناتے دیکھا ہے۔ کوئی بھی تصویر پوری بنا چکنے پر بھی نہ جانے وہ گھنٹوں تک اس میں کیا دیکھا کرتے تھے۔ دیکھتے دیکھتے ادھر اُدھر قلم سے چھوتے سے جاتے تھے؛ حالانکہ وہ چھوٹی چھوٹی درستیاں الگ الگ نہ دکھائی دیتی تھیں، لیکن اُن کا یکجا نتیجہ یہ ہوتا تھا کہ تصویر میں جان سی پڑ جاتی تھی۔

چوتھی۔ اسی کارگذاری میں اس مصوّر کو بھی دیر ہوئی ہوگی۔

پہلی۔ جو کچھ ہو، انتظار تو ہمیں کرنا ہی ہوگا۔ کیوں کہ کل سے تو شادی کی رسمیں شروع ہو جائیں گی، پھر تو شاہزادی آ نہ سکیں گی۔ (لاڈ سے) کیوں لاڈو؟

لاڈ۔ (بیچینی کو دبانے کا پورن پریتن کرتے ہوئے) میں کچھ نہیں جانتی۔

پہلی۔ او ہو! بڑی بھولی بھالی! کیا پوچھنا۔

لاڈ۔ اس میں بھولی بھالی کی کیا بات ہے؟ تصویر بنوا کر ایک آفت مول لے لی۔ اب جب مل نہیں رہی ہے تب بیچینی سے سب کی سب ادھر سے اُدھر گھوم رہی ہو۔

دوسری۔ اور تمھیں تھوڑے ہی بیچینی ہے؟

لاڈ۔ مجھے؟ مطلق نہیں۔

تیسری۔ تمھیں دُہری بیچینی ہے، سُنا، دُہری۔

लाड—(खीझकर) दुहरी ? क्या मतलब है तुम्हारा ?

तीसरी—(मुस्कराते हुए) मेरा मतलब है कि हमें सिर्फ़ तस्वीर देखने की बेचैनी है और तुम्हें तस्वीर और मुसव्विर दोनों के देखने की.

[चारों खिलखिला कर हँस पड़ती हैं.]

लाड—(दाहिनी ओर बढ़ती हुई, कुछ क्रोध से) चलो, हम चलेंगी; मुझे तस्वीर नहीं चाहिये.

[चारों सहेलियाँ झपट कर लाड को पकड़ लेती हैं.]

तीसरी—लो, तुम तो मज़ाक़ मज़ाक़ में नाराज़ हो गईं.

चौथी—(लाड की ओर कातर दृष्टि से देखते हुए) क्यों, नाराज़ हो गयीं ?

दूसरी—सचमुच नाराज़ हो गयीं ?

पहली—भला कहीं सहेलियों से भी नाराज़ हुआ करते हैं ?

[लाडबानू प्रयत्न कर हँस पड़ती है, परन्तु वह प्रयत्न करके हँसी है, यह उसकी हँसी से ज्ञात हो जाता है.]

पहली—(कुछ ठहर कर) अच्छा देखो, हम सब कोई अच्छा सा गाना गावें; तब तक वह बाहर ही आ जायगा.

तीनों—(एक साथ) यह ठीक है. यह ठीक है.

[गान आरंभ होता है, पहली पंक्ति पहली सहेली गाती है, दूसरी सब मिल कर और दूसरी पूरी होने पर पहली भी सब मिल कर. अब एक एक अन्तरा एक एक गाती है और फिर पहली और दूसरी पंक्तियाँ सब मिलकर. लाडबानू भी इस गान में सहेलियों

لاڈ ۔ (کھیجھ کر) دُہری ؟ کیا مطلب ہو تمہارا ؟

تیسری ۔ (مُسکراتے ہوئے) میرا مطلب ہو کہ ہمیں صرف تصویر دیکھنے کی بیچینی ہو اور تمہیں تصویر اور مصور دونوں کے دیکھنے کی .

[چاروں کھلکھلا کر ہنس پڑتی ہیں .]

لاڈ ۔ (داہنی اور بڑھتی ہوئی ، کچھ کرودھ سے) چلو ، ہم چلیں گی ; مجھے تصویر نہیں چاہیے .

[چاروں سہیلیاں جھپٹ کر لاڈ کو پکڑ لیتی ہیں .]

تیسری ۔ لو ، تم تو مذاق مذاق میں ناراض ہو گئیں .

چوتھی ۔ (لاڈ کی اور کاتر درشٹی سے دیکھتے ہوئے) کیوں ، ناراض ہو گئیں ؟

دوسری ۔ سچ مچ ناراض ہو گئیں ؟

پہلی ۔ بھلا کہیں سہیلیوں سے بھی ناراض ہوا کرتے ہیں ؟

[لاڈ بانو پریتن کر ہنس پڑتی ہو ، پرنتو وہ پریتن کرکے ہنسی ہو ، یہ اُس کی ہنسی سے گیات ہو جاتا ہو .]

پہلی ۔ (کچھ ٹھہر کر) اچھا دیکھو ہم سب کوئی اچھا سا گانا گائیں ؛ تب تک وہ ضرور ہی آجائے گا .

تینوں ۔ (ایک ساتھ) یہ ٹھیک ہو . یہ ٹھیک ہو .

[گان آرمبھ ہوتا ہو ، پہلی پنکتی پہلی سہیلی گاتی ہو . دوسری سب مل کر اور دوسری پوری ہونے پر پہلی بھی سب مل کر . اب ایک ایک انترا ایک ایک گاتی ہو اور پھر پہلی اور دوسری پنکتیاں سب مل کر . لاڈ بانو بھی اس گان میں سہیلیوں

का कांप विफरा सी होकर देती है, परन्तु उसकी दृष्टि बार बार उसीकी ओर खींच जाती है और जब वहाँ से कोई आता हुआ नहीं दीखता तब उसकी दृष्टि की बेचैनी छिपाने का प्रयत्न करने पर भी नहीं छिपती.]

गीत

दीदार दिखादे प्यारे
संसार नहीं भाता मुझको
अब चैन नहीं आता मुझको
दीदार दिखादे प्यारे
रह रह कर तेरी याद मुझे
कर जाती है बरबाद मुझे
दीदार दिखादे प्यारे
जल्दी से अब आजा आजा
दिल तड़प रहा है समझा जा
दीदार दिखादे प्यारे

पहली—(गान पूर्ण होने पर चारों ओर होते हुए अँधेरे को देखकर) अब तो सचमुच ही मुसाफ़िर के आने की बहुत कम उम्मीद रह गई.

दूसरी—(उसी प्रकार चारों ओर देखकर) हाँ, अँधेरा हो चला और अब तक भी पता नहीं.

तीसरी—हमने उसका न नाम पूछा न पता.

चौथी—बेशक यह बड़ी भारी ग़लती हुई.

کا مانتھ پونش سی ہو کر دیتی ہے، پرنتو اُس کی درشٹی بار بار واپس اُدھر دوڑ جاتی ہے اور جب وہاں سے کوئی آتا ہوا نہیں دکھتا تب اُس کی درشٹی کی بےچینی چھپانے کا پریتن کرنے پر بھی نہیں چھپتی]

گیت

دیدار دکھا دے پیارے
سنسار نہیں بھاتا مجھ کو
اب چین نہیں آتا مجھ کو
دیدار دکھا دے پیارے
رہ رہ کر تیری یاد مجھے
کر جاتی ہے برباد مجھے
دیدار دکھا دے پیارے
جلدی سے اب آجا آجا
دل تڑپ رہا ہے سمجھا جا
دیدار دکھا دے پیارے

پہلی ــــ (گان پورن ہونے پر چاروں اور ہوتے ہوئے اندھیرے کو دیکھ کر) اب تو سچ مچ ہی مسافر کے آنے کی بہت کم اُمید رہ گئی۔

دوسری ــــ (اُسی پرکار چاروں اور دیکھ کر) ہاں اندھیرا ہو چلا اور اب تک بھی پتہ نہیں۔

تیسری ــــ ہم نے اُس کا نہ نام پوچھا نہ پتہ۔

چوتھی ــــ بیشک یہ بڑی بھاری غلطی ہوئی۔

[कुछ देर निस्तब्धता.]

पहली—(कुछ देर पश्चात् लाड से) क्यों, बानू, चला जाय ?

लाड—(बेचैनी को रोकने का अत्यधिक प्रयत्न करते हुए) चलाँ……चला जाय ? (कुछ रुक कर अपने सर पर हाथ फेरते हुए) पर, पर मेरा सर कुछ भारी भारी सा मालूम होता है, थोड़ा और ठहरा जाय. (हताश सी होकर जहाँ तस्वीर बनवाने के समय बैठती थी, उस स्थान पर बैठते हुए) कैसी ठन्डी ठन्डी हवा चल रही है.

पहली—(मुस्कराते हुए) गाना गाने की मेहनत से सर में अक्सर दर्द हो जाया करता है.

दूसरी—(जो इसी बीच में जहाँ निज़ाम खड़ा होकर तस्वीर बनाता था, निज़ाम के सदृश ही खड़ी हो गई है) ख़ामोश ! (निज़ाम के सदृश स्वर में) आप थोड़ा सर उठा कर अपने सामने के उस चम्पे के दरख़्त की तरफ़ देखिये.

तीनों सहेली—(एक साथ) हाँ, उठाओ……उठाओ सर.

[पहली सहेली आगे बढ़कर लाड की ठुड्डी पकड़ कर सर ऊँचा कर देती है और सब सहेलियाँ हँस पड़ती हैं.]

लाड—(सहेली का हाथ झटकते हुए) हद हो चुकी मज़ाक़ की, बस भी करो.

[लाड की आँखों में आँसू छलछला आते हैं, उसकी मुद्रा से जान पड़ता है कि वह इन आँसुओं को रोकने में अपनी पूरी शक्ति ख़र्च कर रही है. कुछ देर निस्तब्धता.]

[کچھ دیر نستبدھتا]

پہلی — (کچھ دیر پشچات لاڈ سے) کیوں، بانو چلا جائے؟

لاڈ — (بے چینی کو روکنے کا اتی ادھک پریتن کرتے ہوئے) چلا ..... چلا جائے؟ (کچھ رک کر اپنے سر پر ہاتھ پھیرتے ہوئے) پر، پر میرا سر کچھ بھاری بھاری سا معلوم ہوتا ہے، تھوڑا اور ٹھہرا جائے۔ (ہتاش سی ہو کر جہاں تصویر بنوانے کے سمے بیٹھتی تھی، اس استھان پر بیٹھتے ہوئے) کیسی ٹھنڈی ٹھنڈی ہوا چل رہی ہے۔

پہلی — (مسکراتے ہوئے) گانا گانے کی محنت سے سر میں اکثر درد ہو جایا کرتا ہے۔

دوسری — (جو اسی بیچ میں جہاں نظام کھڑا ہو کر تصویر بناتا تھا، نظام کے سدرش ہی کھڑی ہو گئی ہے) خاموش! (نظام کے سدرش سور میں) آپ تھوڑا سر اٹھا کر اپنے سامنے کے اس چمپے کے درخت کی طرف دیکھئے۔

تینوں سہیلی — (ایک ساتھ) ہاں، اٹھاؤ ..... اٹھاؤ سر۔

[پہلی سہیلی آگے بڑھ کر لاڈ کی ٹھوڑی پکڑ کر سر اونچا کر دیتی ہے اور سب سہیلیاں ہنس پڑتی ہیں۔]

لاڈ — (سہیلی کا ہاتھ جھٹکتے ہوئے) حد ہو چکی مذاق کی؛ بس بھی کرو۔

[لاڈ کی آنکھوں میں آنسو چھلچھلا آتے ہیں، اس کی مدرا سے جان پڑتا ہے کہ وہ ان آنسوؤں کو روکنے میں اپنی پوری شکتی خرچ کر رہی ہے۔ کچھ دیر نستبدھتا۔]

लाड—(एकाएक खड़े होकर भर्राये हुए स्वर में) चलो, अब चलें.

पहली—और मुसव्विर ?

लाड—(रूखी हँसी हँसकर) मुसव्विर ! मुसव्विर अब नहीं आयेगा;……कभी नहीं आयेगा.

[लाड अन्तिम वाक्य कहती हुई निर्जीव सी दाहिनी ओर आगे बढ़ती है. अब उसकी सहेलियाँ उसे नहीं रोकतीं. वे सब एक प्रकार की निराश दृष्टि से एक दूसरे की ओर देखती हुई उसके पीछे पीछे जाती हैं.]

लघु-यवनिका

सातवाँ दृश्य

स्थान—सहसराम में फ़रीद का कमरा

समय—दोपहर

[फ़रीद, निज़ाम और ब्रह्मादित्य बैठे हुए हैं. फ़रीद हुक़्क़ा पी रहा है.]

ब्रह्मादित्य—पर देख लिया न आपने. लड़ाई तथा रक्तपात की जितनी चर्चायें सुनी थीं, वे सब मिथ्या सिद्ध हुईं. न एक बूँद ख़ून बहा और न एक मनुष्य की हिंसा हुई.

निज़ाम—इसका सबब है आपकी बुज़ुर्गाना सलाह. हम अगर जागीर के मुताल्लिक़ आगरे से शाही फ़रमान लेकर न आते तो ख़ून की नदियाँ बह जातीं.

لاڈ — (ایکا ایک کھڑے ہو کر بھرّائے ہوئے سور میں) چلو، اب چلیں۔

پہلی — اور مصوّر؟

لاڈ — (روکھی ہنسی ہنس کر) مصوّر! مصوّر اب نہیں آئے گا، ...... کبھی نہیں آئے گا۔

[لاڈ انتم واکیہ کہتی ہوئی نرجیو سی داہنی اور آگے بڑھتی ہے۔ اب اُس کی سہیلیاں اُسے نہیں روکتیں۔ وے سب ایک پرکار کی نراش درشٹی سے ایک دوسرے کی اور دیکھتی ہوئی اُس کے پیچھے پیچھے جاتی ہیں۔]

لگھو یوانیکا

ساتواں درشیہ

استھان — سہسرام میں فرید کا کمرا

سمے — دوپہر

[فرید، نظام اور برہمادتیہ۔ بیٹھے ہوئے ہیں۔ فرید حقّہ پی رہا ہے۔]

برہمادتیہ — پر دیکھ لیا نہ آپ نے، لڑائی تتھا رکت پات کی جتنی چرچائیں سُنی تھیں، وے سب متھیا سدھ ہوئیں۔ نہ ایک بوندی خون بہا اور نہ ایک منش کی ہنسا ہوئی۔

نظام — اس کا سبب ہے آپ کی بزرگانہ صلاح۔ ہم اگر جاگیر کے متعلق آگرے سے شاہی فرمان لے کر نہ آتے تو خون کی ندیاں بہہ جاتیں۔

के नाम पर, देश के नाम पर, संस्कृति के नाम पर, अदब के नाम पर! ऐसे रहनुमा भी कितने बेरहम हैं जो दंगों के घावों और निफ़ाक़ की तल्ख़ यादगार को ताज़ा बनाये रखना चाहते हैं. वह जिनके कारनामे और जिनके विचार कभी भी, किसी भी समझदार क़ौम के लिये बर्दाश्त के क़ाबिल न थे, वही आज फिर पोशाक बदलकर, नक़ाब ओढ़ कर और आवाज़ में लोच लाकर चीख़ने लगे हैं. जो पुराने परखे हुए रहनुमा थे उनमें से ज़्यादातर या तो राजकाज चलाने में लगे हुए हैं या क़ौम को गुमराह करने में. नतीजे में हमारी क़ौम का नुक़सान हो रहा है, उसकी तरक़्क़ी में बाधा पहुँच रही है, उसके पांव में पत्थर बाँधा जा रहा है.

भाषा के ही सवाल को ले लीजिये. लोग चीख़ चीख़ कर कह रहे हैं कि हिन्द देश को राष्ट्रभाषा की ज़रूरत है, हिन्दी ही राष्ट्र भाषा हो सकती है, हिन्दी का विरोध करना राष्ट्र का विरोध करना है. हमारे अंग्रेज़ी-विरोध और स्वदेश-भक्ति की भावना को इस्तेमाल करके हिन्दी का यह नारा बुलन्द किया जा रहा है. मगर हिन्दी या किसी भी दूसरी भाषा के राष्ट्रभाषा बनने के सिलसिले में जिन बुनियादी तैयारियों की ज़रूरत है उनपर किसका ध्यान है. कोष बनाना, शब्द गढ़ना और उसको जनता के ऊपर कुछ दिनों के लिये ज़बरदस्ती लाद देना आसान काम है. मगर जनता की परम्परा, एकता, प्रगति और आज़ादी की ज़रूरतों को ध्यान में रखते हुए उसकी राय लेकर राष्ट्र-भाषा निश्चित करने की बात कौन सोच रहा है.

डा० सुनीतिकुमार चैटरजी जैसे भाषा के पंडित भी भाषा के सम्बन्ध में अब उल्टी बातें कहने लगे हैं. ज़िन्दगी भर उन्होंने सरल भाषा की

کے نام پر، دیش کے نام پر، سنسکرتی کے نام پر، ادب کے نام پر! ایسے رہنما بھی کتنے بے رحم ہیں جو دنگوں کے گھاؤں اور نفاق کی تلخ یادگار کو تازہ بنائے رکھنا چاہتے ہیں۔ وہ جن کے کارنامے اور جن کے وچار کبھی بھی، کسی بھی سمجھدار قوم کے لئے برداشت کے قابل نہ تھے، وہی آج پھر پوشاک بدل کر، نقاب اوڑھ کر اور آواز میں لوچ لاکر چیخنے لگے ہیں۔ جو پرانے پرکھے ہوئے رہنما تھے ان میں سے زیادہ تر یا تو راج کاج چلانے میں لگے ہوئے ہیں یا قوم کو گمراہ کرنے میں۔ نتیجے میں ہماری قوم کا نقصان ہو رہا ہے، اس کی ترقی میں بادھا پہونچ رہا ہے، اس کے پاؤں میں پتھر باندھا جا رہا ہے۔

بھاشا کے ہی سوال کو لے لیجئے۔ لوگ چیخ چیخ کر کہہ رہے ہیں کہ ہند دیش کو راشٹر بھاشا کی ضرورت ہے، ہندی ہی راشٹر بھاشا ہو سکتی ہے، ہندی کا ورودھ کرنا راشٹر کا ورودھ کرنا ہے۔ ہمارے انگریزی ورودھ اور سودیشی بھگتی کی بھاونا کو استعمال کر کے ہندی کا یہ نعرہ بلند کیا جا رہا ہے۔ مگر ہندی یا کسی بھی دوسری بھاشا کے راشٹر بھاشا بننے کے سلسلے میں جن بنیادی تیاریوں کی ضرورت ہے ان پر کس کا دھیان ہے۔ کوش بنانا، شبد گڑھنا اور اس کو جنتا کے اوپر کچھ دنوں کے لئے زبردستی لاد دینا آسان کام ہے۔ مگر جنتا کی پرمپرا، ایکتا، پرگتی اور آزادی کی ضرورتوں کو دھیان میں رکھتے ہوئے اس کی رائے لے کر راشٹر بھاشا نشچت کرنے کی بات کون سوچ رہا ہے۔

ڈاکٹر سنیتی کمار چٹرجی جیسے بھاشا کے پنڈت بھی بھاشا کے سمبندھ میں اب الٹی باتیں کہنے لگے ہیں۔ زندگی بھر انھوں نے سرل بھاشا کی

बात कही मगर अब वह संस्कृत-शब्दों की बात कहने लगे हैं. अभी-अभी संस्कृत के प्रोफ़ेसरों और विद्वानों की एक सभा कलकत्ते में हुई थी जहाँ इस माँग को दोहराया गया कि संस्कृत को हिन्दुस्तान की राष्ट्र भाषा बना दिया जाय. डा० रघुवीर ने जो शासन विधान का तर्जुमा या शब्द कोष तैयार किया है उसमें सैकड़ों शब्द ऐसे मिलेंगे जो संस्कृत लेकर एम० ए० पास करने वाले विद्यार्थी के भी पल्ले नहीं पड़ सकते. डा० रघुवीर, डा० चैटरजी या कलकत्ते में सभा करने वाले ये संस्कृत के पंडित देश की सेवा कर रहे हैं या उसे गढ़े में ढकेलने की कोशिश कर रहे हैं ? जिसकी निगाह साफ़ है और जो तैंतीस करोड़ देश भाइयों के लिये एक ज़बान की बात करता है, जो अंग्रेज़ी को हटाकर उसकी जगह किसी हिन्दुस्तानी ज़बान को दिलाना चाहता है वह कैसे इन विद्वानों से समझौता कर सकता है ?

ज़ाहिर है कि हमें अब इनसे और इनकी जमातों से खुल कर लोहा लेना होगा. मगर इस जंग में हमें कामयाबी तब मिल सकती है जब हमको अपनी बातों पर, अपनी नीयत पर और अपनी समझ पर पूरा विश्वास हो. यह विश्वास हमारे अन्दर तभी पैदा हो सकता है जब कि हमें अपनी जनता, उसकी जम्हूरी ज़िन्दगी और उसके भविष्य पर भरोसा हो. इस भरोसे के लिये हमें उसकी ज़िन्दगी के नज़दीक आना पड़ेगा. हमें उसकी लड़ाई में हिस्सा लेना पड़ेगा. हमें उसकी ज़रूरतों को समझना पड़ेगा और उनको पूरा करने के लिये कोशिश करनी पड़ेगी. अगर हम इस नज़रिये से इस मसले को देखें तो बात कहां की कहां जा पड़ती है. तब हमें पता चलेगा कि आज जो लोग राष्ट्रभाषा के सवाल को उठा रहे हैं वह राष्ट्रभाषा का सबसे बड़ा विरोध कर रहे

بات کہی مگر اب وہ سنسکرت شبدوں کی بات کہنے لگے ہیں۔ ابھی ابھی سنسکرت کے پروفیسروں اور ودوانوں کی ایک سبھا کلکتے میں ہوئی تھی جہاں اس مانگ کو دہرایا گیا کہ سنسکرت کو ہندستان کی راشٹر بھاشا بنا دیا جائے۔ ڈاکٹر رگھوویر نے جو شاسن ودھان کا ترجمہ یا شبد کوش تیار کیا ہے اس میں سیکڑوں شبد ایسے ملیں گے جو سنسکرت لے کر ایم۔ اے۔ پاس کرنے والے ودیارتھی کے بھی پلے نہیں پڑ سکتے۔ ڈاکٹر رگھوویر، ڈاکٹر چٹرجی یا کلکتہ میں سبھا کرنے والے یہ سنسکرت کے پنڈت دیش کی سیوا کر رہے ہیں یا اُسے گڑھے میں ڈھکیلنے کی کوشش کر رہے ہیں؟ جس کی نگاہ صاف ہے اور جو تینتیس کروڑ دیس بھائیوں کے لئے ایک زبان کی بات کرتا ہے، جو انگریزی کو ہٹا کر اس کی جگہ کسی ہندستانی زبان کو دلانا چاہتا ہے وہ کیسے ان ودوانوں سے سمجھوتہ کر سکتا ہے؟

ظاہر ہے کہ ہمیں اب ان سے اور ان کی جماعتوں سے کھل کر لوہا لینا ہوگا مگر اس جنگ میں ہمیں کامیابی تب مل سکتی ہے جب ہم کو اپنی باتوں پر، اپنی نیت پر اور اپنی سمجھ پر پورا وشواس ہو۔ یہ وشواس ہمارے اندر تبھی پیدا ہو سکتا ہے جب کہ ہمیں اپنی جنتا، اس کی جمہوری زندگی اور اس کے بھوشیہ پر بھروسہ ہو۔ اس بھروسے کے لئے ہمیں اس کی زندگی کے نزدیک جانا پڑے گا۔ ہمیں اس کی لڑائی میں حصہ لینا پڑے گا۔ ہمیں اس کی ضرورتوں کو سمجھنا پڑے گا اور ان کو پورا کرنے کے لئے کوشش کرنی پڑے گی۔ اگر ہم اس نظریئے سے اس مسئلے کو دیکھیں تو بات کہاں کی کہاں جا پڑتی ہے۔ تب ہمیں پتہ چلے گا کہ آج جو لوگ راشٹر بھاشا کے سوال کو اٹھا رہے ہیں وہ راشٹر بھاشا کا سب سے بڑا ورودھ کر رہے

हैं. कौमी ज़बान बनने में काफ़ी समय लगेगा. वह प्रस्ताव पास करने या झूट मूट ढिंढोरा पीटने से नहीं बन सकती. न वह इस तरह बन सकती है, और न किसी के ऊपर लादी ही जा सकती है.

यहाँ एक बात याद आई. कठिन या संस्कृत-भरी हिन्दी के समर्थक गला फाड़फाड़ कर कहते हैं कि राष्ट्रभाषा के लिये ज़रूरी है कि वह संस्कृत-भरी और संस्कृत के बहुत नज़दीक हो. वह कहते हैं कि अगर ऐसा नहीं होगा तो गुजरात, महाराष्ट्र और बंगाल के लोग उस भाषा को नहीं समझ सकेंगे. मेरे एक बंगाली मित्र, जो अभी पूर्वी बंगाल से आये हैं, मेरी इस बात को सुन कर दंग रह गये. महाकवि टैगोर ने भाषा की सरलता के लिये ज़िन्दगी भर जो कोशिश की उसकी मिसाल देते हुए उन्होंने कहा—"हमारी बंगाली भाषा में हज़ारों शब्द अरबी और फ़ारसी के ऐसा घुल मिल गये हैं कि हम यही नहीं जानते कि वह शब्द किसी दूसरी भाषा के हैं." मिसाल के लिये उन्होंने कहा—"वकालत नामा, दरख़्वास्त, आईन, अर्ज़ी, अदालत, दीवानी, फ़ौजदारी, मुक़दमा, मामला, इजलास, पेशकार, सम्मन, जारी, इश्तहार, कैफ़ियत, हुक्म, हाकिम, दारोगा, दरवाज़ा, क़िला (किल्ला), फ़तेह, जहाज़, ख़ातिर, जमाख़र्च, हिसाब, खाता, चिराग़, बत्ती, हैरान फ़िक्र, तूफ़ान, जाँबाज़, क़िस्सा (किच्छा), रास्ता, ख़बर, ज़बरदस्ती, दस्तख़त, बर्दाश्त, मुक़ाबिला, वाक़िफ़ हाल, मिज़ाज, ख़ून, क़ैदी, क़तल, बेवक़ूफ़, नदारद, ख़ातिरनदारद, ग़ज़ब, कागज़, क़लम, ख़ुशी, दिल, आईना, आरसी, महल, तरफ़, शीशा, हिस्सा, पैरवी की तरह हज़ारों शब्द ऐसे हैं जिन्हें हम बंगाली भाषा का ही हिस्सा मानते हैं. बचपन से ही हमने अपने बाप, मां, भाई, बहिन, पड़ोसियों और नाते दारों के मुँह से इन

(५४२)

ہیں۔ قومی زبان بننے میں کافی سمے لگے گا۔ وہ پرستاؤ پاس کرنے یا جھوٹ موٹ ڈھنڈورا پیٹنے سے نہیں بن سکتی۔ نہ وہ اس طرح بن سکتی ہے، اور نہ کسی کے اوپر لادی ہی جا سکتی ہے۔

یہاں ایک بات یاد آئی۔ کٹھن یا سنسکرت بھری ہندی کے سمرتھک گلا پھاڑ پھاڑ کر کہتے ہیں کہ راشٹر بھاشا کے لئے ضروری ہے کہ وہ سنسکرت بھری اور سنسکرت کے بہت نزدیک ہو۔ وہ کہتے ہیں کہ اگر ایسا نہیں ہوگا تو گجرات، مہاراشٹر اور بنگال کے لوگ اس بھاشا کو نہیں سمجھ سکیں گے۔ میرے ایک بنگالی متر، جو ابھی پوربی بنگال سے آئے ہیں، میری اس بات کو سن کر دنگ رہ گئے۔ مہاکوی ٹیگور نے بھاشا کی سرلتا کے لئے زندگی بھر جو کوشش کی اس کی مثال دیتے ہوئے انھوں نے کہا۔ "ہماری بنگالی بھاشا میں ہزاروں شبد عربی اور فارسی کے ایسا گھل مل گئے ہیں کہ ہم یہی نہیں جانتے کہ وہ شبد کسی دوسری بھاشا کے ہیں۔" مثال کے لئے انھوں نے کہا۔ "وکالت نامہ، درخواست، آئین، عرضی، عدالت، دیوانی، فوجداری، مقدمہ، معاملہ، اجلاس، پیش کار، سمن، جاری، اشتہار، کیفیت، حکم، حاکم، داروغہ، دروازہ، قلعہ (کلاّ)، فتح، جہاز، خاطر، جمع خرچ، حساب، کھاتہ، چراغ، بتی، حیران، فکر، طوفان، جاں باز، قصہ (کچھا)، راستہ، خبر، زبردستی، دستخط، برداشت، مقابلہ، واقف حال، مزاج، خون، قیدی، قتل، بیوقوف، ندارد، خاطر ندارد، غضب، کاغذ، قلم، خوشی، دل، آئینہ، آرسی، محل، طرف، شیشہ، حصہ، پیروی، کی طرح ہزاروں شبد ایسے ہیں جنھیں ہم بنگالی بھاشا کا ہی حصہ مانتے ہیں۔ بچپن سے ہی ہم نے اپنے باپ، ماں، بھائی، بہن، پڑوسیوں اور ناتے داروں کے منہ سے ان

(۵۴۲)

शब्दों को सुना है. और इन्हें हम रोज़ धड़ल्ले के साथ इस्तेमाल भी करते हैं." उन्होंने यह भी कहा कि बंगला साहित्य में यह शब्द बार बार दोहराये जाते हैं. महाकवि टैगोर ने भी अपनी कविताओं में इन शब्दों को इस्तेमाल किया है. हालांकि बंगाली भाषा पर संस्कृत का गहरा असर है मगर उसे सिर्फ़ संस्कृत की बेटी मान लेना एक बहुत बड़ा झूठ है. इसका अर्थ तो यह होगा कि बंगला भाषा और अदब का कोई अपना वजूद ही नहीं है. बस उसके पास जो कुछ है वह संस्कृत से उधार लिया हुआ है. भाषा विज्ञान समझने वाले जानते हैं कि बिना देशज शब्दों की बहुतायत के कोई भी भाषा न बन सकती है, न ज़िन्दा ही रह सकती है. जनता तक उसके पहुँचने का तो सवाल ही नहीं उठता. जनता की भाषा बनाने के लिये उन तमाम शब्दों को अपनाना पड़ेगा जिन्हें ज़रूरत के मुताबिक़, बिना इस बात का ख़याल किये कि शब्द कहां से आये, जनता ने अपनी भाषा में शामिल कर लिया या गढ़ लिया. और, ऐसे शब्दों की, तायदाद कितनी बड़ी है इसका अन्दाज़ इन भाषा के विद्वानों को नहीं है. 'पाज़िटिव' और 'निगेटिव' का चाहे जो तरजुमा हमारे यह महारथी किया करें मगर हमारे बिजली-घर के मज़दूरों ने उसे 'गर्म' और 'ठंडा' कहकर अपना काम चला लिया. 'बिजली-घर' खुद 'पावर हाउस' का अनुवाद है जो खुरदरे मज़दूरों के ज़रिये बना है, वह किसी युनिवर्सिटी के प्रोफ़ेसर के दिमाग़ की उपज नहीं है. हम हिन्दी वाले 'कान्स्टीट्यूशन' का अनुवाद भले ही विधान कर लें (और इसमें हमें कोई एतराज़ भी नहीं है) मगर जिस बंगला भाषा का नाम लेकर संस्कृत को थोपने की कोशिश की जाती है उसमें इसका अर्थ 'आईन' ही है और वह धड़ल्ले के साथ

شبدوں کو سُنا ہے۔ اور انھیں ہم روز دھڑلّے کے ساتھ استعمال بھی کرتے ہیں۔" انھوں نے یہ بھی کہا کہ بنگلہ ساہتیہ میں یہ شبد بار بار دہرائے جاتے ہیں۔ مہاکوی ٹیگور نے بھی اپنی کویتاؤں میں ان شبدوں کو استعمال کیا ہے۔ حالانکہ بنگالی بھاشا پر سنسکرت کا گہرا اثر ہے مگر اسے صرف سنسکرت کی بیٹی مان لینا ایک بہت بڑا جھوٹ ہے۔ اس کا ارتھ تو یہ ہوگا کہ بنگلہ بھاشا اور ادب کا کوئی اپنا وجود ہی نہیں ہے۔ بس اس کے پاس جو کچھ ہے وہ سنسکرت سے ادھار لیا ہوا ہے۔ بھاشا وگیان سمجھنے والے جانتے ہیں کہ بنا دیشج شبدوں کی بہتات کے کوئی بھی بھاشا نہ بن سکتی ہے، نہ زندہ ہی رہ سکتی ہے۔ جنتا تک اس کے پہنچنے کا تو سوال ہی نہیں اُٹھتا۔ جنتا کی بھاشا بنانے کے لئے ان تمام شبدوں کو اپنانا پڑے گا جنھیں ضرورت کے مطابق، بنا اس بات کا خیال کئے کہ شبد کہاں سے آئے، جنتا نے اپنی بھاشا میں شامل کر لیا یا گڑھ لیا۔ اور، ایسے شبدوں کی، تعداد کتنی بڑی ہے اس کا انداز ان بھاشا کے ودوانوں کو نہیں ہے۔ 'پازیٹو' اور 'نگیٹو' کا چاہے جو ترجمہ ہمارے یہ مہارتھی کیا کریں مگر ہمارے بجلی گھر کے مزدوروں نے اسے 'گرم' اور 'ٹھنڈا' کہہ کر اپنا کام چلا لیا۔ 'بجلی گھر' خود 'پاور ہاؤس' کا انوواد ہے جو کھُردرے مزدوروں کے ذریعے بنا ہے، وہ کسی یونیورسٹی کے پروفیسر کے دماغ کی اُپج نہیں ہے۔ ہم ہندی والے 'کانسٹیٹیوشن' کا انوواد بھلے ہی ودھان کر لیں (اور اس میں ہمیں کوئی اعتراض بھی نہیں ہے) مگر جس بنگلہ بھاشا کا نام لے کر سنسکرت کو تھوپنے کی کوشش کی جاتی ہے اس میں اس کا ارتھ 'آئین' ہی ہے اور وہ دھڑلّے کے ساتھ

इस्तेमाल भी होता है. आईन और विधान में हम कोई फ़र्क़ नहीं करते. हम तो यही चाहते हैं कि जिसे 'आईन' अच्छा लगे वह आईन इस्तेमाल करे और जिसे विधान रुचे वह विधान को अपनाये आईन और विधान के बनावटी झगड़े को उभाड़कर हम फ़िरक़ापरस्त देश द्रोहियों के हाथों में नहीं खेलना चाहते. हम भाषा के सवाल को भाषा की ही नज़र से देखना चाहते हैं. हम भाषा के सवाल को जनता की नज़र से देखना चाहते हैं.

इस सम्बन्ध में यू० पी० प्रान्तीय प्रगतिशील लेखक संघ ने हिन्दी और उर्दू के लेखकों की मिली जुली सभा में जो प्रस्ताव मंज़ूर किया और जिसे उन्होंने अपनी ओर से एलान किया वह अहम है और हमें आगे के लिये रास्ता दिखाता है. प्रस्ताव यह है—"यू० पी० प्रगतिशील लेखक सम्मेलन का मत है कि हिन्दी और उर्दू एक ही स्थान से पैदा हुई हैं. दोनों एक ही बोली जाने वाली भाषा से निकली हैं— बिना उस आम जनता से बोली जानेवाली भाषा के दोनों का अस्तित्व (वजूद) ही नहीं रह सकता. यही बोली जाने वाली भाषा इन दोनों भाषाओं का आधार है. यू० पी० और दूसरे सूबों में उर्दू का जो दमन किया जा रहा है उससे भाषा की एकता की तामीर नहीं हो सकती. इससे आम जनता की एकता में फूट पड़ेगी. इससे अंधी क़ौम परस्ती मज़बूत होगी. जैसे जैसे आम जनता की संस्कृति ऊपर उठती जायेगी—हिन्दी और उर्दू दोनों एक दूसरे के क़रीब आती जायेंगी. इन दोनों भाषाओं में स्वाभाविक एकता लाने के लिये ज़रूरी है कि हिन्दी और उर्दू को अपनी- [illegible] आगे [illegible] दिया जाय."

استعمال بھی ہوتا ہے۔ آئین اور ودھان میں ہم کوئی فرق نہیں کرتے۔ ہم یہی کہتے ہیں کہ جسے 'آئین' اچھا لگے وہ آئین استعمال کرے اور جسے ودھان رچے وہ ودھان کو اپنائے آئین اور ودھان کے بناوٹی جھگڑے کو ابھاڑ کر ہم فرقہ پرست دیش دروہیوں کے ہاتھوں میں نہیں کھیلنا چاہتے۔ ہم بھاشا کے سوال کو بھاشا کی ہی نظر سے دیکھنا چاہتے ہیں۔ ہم بھاشا کے سوال کو جنتا کی نظر سے دیکھنا چاہتے ہیں

اس سمبندھ میں یو۔پی پرانتیہ پرگتی شیل لیکھک سنگھ نے ہندی اور اردو کے لیکھکوں کی ملی جلی سبھا میں جو پرستاؤ منظور کیا اور جسے انھوں نے اپنی اور سے اعلان کیا وہ اہم ہے اور ہمیں آگے کے لئے راستہ دکھاتا ہے۔ پرستاؤ یہ ہے — "یو۔پی۔ پرگتی شیل لیکھک سمیلن کا مت ہے کہ ہندی اور اردو ایک ہی استھان سے پیدا ہوئی ہیں۔ دونوں ایک ہی بولی جانے والی بھاشا سے نکلی ہیں — بنا اس عام جنتا سے بولی جانے والی بھاشا کے دونوں کا استتو (وجود) ہی نہیں رہ سکتا۔ یہی بولی جانے والی بھاشا ان دونوں بھاشاؤں کا آدھار ہے۔ یو۔پی۔ اور دوسرے صوبوں میں اردو کا جو دمن کیا جا رہا ہے اس سے بھاشا کی ایکتا کی تعمیر نہیں ہو سکتی۔ اس سے عام جنتا کی ایکتا میں پھوٹ پڑے گی۔ اس سے اندھی قوم پرستی مضبوط ہوگی۔ جیسے جیسے عام جنتا کی سنسکرتی اوپر اٹھتی جائے گی — ہندی اور اردو دونوں ایک دوسرے کے قریب آتی جائیں گی۔ ان دونوں بھاشاؤں میں سوابھاوک ایکتا لانے کے لئے ضروری ہے کہ ہندی اور اردو کو اپنی اپنی [illegible] سے روک آگے بڑھنے دیا جائے۔"

आगे प्रस्ताव में यह भी कहा गया कि, "प्रगतिशील लेखकों का कर्तव्य है कि वह हिन्दी और उर्दू में संस्कृतपन और फ़ारसीपन का विरोध करें और एक ऐसी भाषा के लिये कोशिश करें जिसमें जनवादी लक्ष्य (मक़सद) की शक्ति हो."

हमने तफ़सील के साथ इस प्रस्ताव को यहाँ इसलिये दे दिया कि इसमें उन लोगों को जवाब दिया गया है जो भाषा के सवाल की आड़ में शिकार करना चाहते हैं और पुराने कल्चर और इतिहास का नाम लेकर, गड़े हुए मुर्दों को उखाड़ कर, हमारे सामने पेश करके, हमें भुलावे में डालने की कोशिश करते हैं.

हमारे अदब और संस्कृति के बाग़ को हमारे खून और हड्डी की फिर ज़रूरत है. अगर हम उसे सरसब्ज़, तरोताज़ा, ख़ूबसूरत और दिलकश बनाना चाहते हैं, अगर हम उसमें फिर से नई कोंपलें नई डालियां और नई कलियां खिलाना चाहते हैं, अगर हम उसकी ठंडी और ओस भरी बयार से अपने तन-मन को प्रसन्न करना चाहते हैं तो हमें किसी भी क़ुरबानी से बाज़ नहीं आना चाहिये.

बँटवारे के बाद, हमें अपने क़ौमी तन-मन पर लगे गहरे घावों को फिर से और जल्द ही भरना है और अपने तन्दुरुस्त बदन और दिमाग़ के सहारे जनवादी ढंग से अदब और कल्चर के मैदान में कामयाबी हासिल करनी है जिससे हम अपने बुज़ुर्गों की परम्परा को क़ायम रख सकें और तरक़्क़ी के रास्ते पर अपने मज़बूत क़दमों को जमाकर रखते हुए आगे बढ़ते जायें.

آگے پرستاؤ میں یہ بھی کہا گیا کہ "پرگتی شیل لیکھکوں کا کرتویہ ہے کہ وہ ہندی اور اردو میں سنسکرت پن اور فارسی پن کا ورودھ کریں اور ایک ایسی بھاشا کے لئے کوشش کریں جس میں جنوادی لکشیہ (مقصد) کی شکتی ہو."

ہم نے تفصیل کے ساتھ اس پرستاؤ کو یہاں اس لئے دیدیا کہ اس میں ان لوگوں کو جواب دیا گیا ہے جو بھاشا کے سوال کی آڑ میں شکار کرنا چاہتے ہیں اور پرانے کلچر اور اتہاس کا نام لے کر، گڑے ہوئے مردوں کو اکھاڑ کر، ہمارے سامنے پیش کرکے، ہمیں بھلاوے میں ڈالنے کی کوشش کرتے ہیں۔

ہمارے ادب اور سنسکرتی کے باغ کو ہمارے خون اور ہڈی کی پھر ضرورت ہے۔ اگر ہم اسے سرسبز، تروتازہ، خوبصورت اور دلکش بنانا چاہتے ہیں، اگر ہم اس میں پھر سے نئی کونپلیں نئی ڈالیاں اور نئی کلیاں کھلانا چاہتے ہیں، اگر ہم اس کی ٹھنڈی اور اوس بھری بیار سے اپنے تن من کو پرسن کرنا چاہتے ہیں تو ہمیں کسی بھی قربانی سے باز نہیں آنا چاہیئے۔

بٹوارے کے بعد، ہمیں اپنے قومی تن من پر لگے گہرے گھاؤوں کو پھر سے اور جلد ہی بھرنا ہے اور اپنے تندرست بدن اور دماغ کے سہارے جنوادی ڈھنگ سے ادب اور کلچر کے میدان میں کامیابی حاصل کرنی ہے جس سے ہم اپنے بزرگوں کی پرمپرا کو قائم رکھ سکیں اور ترقی کے راستے پر اپنے مضبوط قدموں کو جما کر رکھتے ہوئے آگے بڑھتے جائیں۔

इन्सानियत अमर है

(भाई साक़िब ज़ेरिवी, पाकिस्तान)

आप बीती (२)

गुरमुख सिंह एक मामूली दरज़ी था. यह हुनर उसे अपने बाप से विरासत में मिला था लेकिन और बातों में वह अपने बाप से बिलकुल उलटा था. गुरमुख न तो नास्तिक था और न बिलकुल अनपढ़ बल्कि उसे गुरु ग्रन्थ साहब की कई बानियाँ ज़बानी याद थीं और वह उन्हें लिख भी लिया करता था. गुरमुख ने इस मामूली सी शिक्षा के बल बूते पर ही अपने बाप के मुक़ाबले में अपनी तबियत और मिज़ाज में इतना इम्तियाज़ (विशेषता) पैदा कर लिया था कि बाप बेटे के बीच हर मामले में आकाश पाताल का फ़रक़ मालूम होता था. यह शायद सन् ४२ की बात है जब मुझे पहली दफ़ा यह जानकर हैरानी हुई कि वह धर्म से ख़ालिस सिक्ख भी नहीं है. क्योंकि एक दिन इत्तिफ़ाक़िया जब उसने अपने सर पर से पगड़ी उठाई तो मैंने देखा कि उसके सर पर केस नहीं थे. गुरमुख दरज़ी बेदर्दी से काँट-छाँट का रसिया होने के बावजूद बड़ा हस्सास (भावुक) था. मेरे चेहरे पर ताज्जुब के निशान देखते ही कहने लगा कि मैं राधा स्वामी हूँ, फिर सर कुछ कमज़ोर है इसलिये मैं इतना ज़्यादा बोझ हर वक़्त नहीं उठा सकता.

[illegible]

انسانیت امر ہے

(بھائی ثاقب زیریدی، پاکستان)

آپ بیتی (۲)

گورمکھ سنگھ ایک معمولی درزی تھا۔ یہ ہنر اُسے اپنے باپ سے وراثت میں ملا تھا لیکن اور باتوں میں وہ اپنے باپ سے بالکل الٹا تھا۔ گورمکھ نہ تو ناستک تھا اور نہ بالکل اَن پڑھ بلکہ اسے گرو گرنتھ صاحب کی کئی بانیاں زبانی یاد تھیں اور وہ انہیں لکھ بھی لیا کرتا تھا۔ گورمکھ نے اس معمولی سی شکشا کے بل بوتے پر ہی اپنے باپ کے مقابلے میں اپنی طبیعت اور مزاج میں اتنا امتیاز (وشیشتا) پیدا کر لیا تھا کہ باپ بیٹے کے بیچ ہر معاملے میں آکاش پاتال کا فرق معلوم ہوتا تھا۔ یہ شاید ۴۲ء کی بات ہے جب مجھے پہلی دفعہ یہ جان کر حیرانی ہوئی کہ وہ دھرم سے خالص سکھ بھی نہیں ہے۔ کیونکہ ایک دن اتفاقیہ جب اس نے اپنے سر پر سے پگڑی اٹھائی تو میں نے دیکھا کہ اس کے سر پر کیس نہیں تھے۔ گورمکھ درزی بے دردی سے کاٹ چھانٹ کا رسیا ہونے کے باوجود بڑا حساس (بھاوک) تھا۔ میرے چہرے پر تعجب کے نشان دیکھتے ہی کہنے لگا کہ میں رادھا سوامی ہوں، پھر سر کچھ کمزور ہے اس لئے میں اتنا زیادہ بوجھ ہر وقت نہیں اٹھا سکتا۔

اور پھر وہ رادھا سوامی ہونے کی دلیل میں دیر تک اپنے مہاگرو

की किताब के कुछ श्लोक पढ़कर सुनाता रहा. उसी दिन मैंने अन्दाज़ा लगाया था कि वह एक तरक़्क़ी पसन्द यानी प्रगति शील सिक्ख है. फिर दो एक बरस के मेल जोल के बाद तो मुझपर यह भी असर पड़ा कि उसकी प्रगतिशीलता केवल केस न रखने और दाढ़ी न बढ़ाने तक ही सीमित नहीं है बल्कि उसके विश्वासों और उसके स्वभाव पर भी उसका असर पड़ा है.

१९४५ के आख़िर में मैंने देखा कि क़स्बे के कुछ नवजवान उसे गुरू के नाम से पुकारने लगे शुरू शुरू में तो मैंने महसूस किया कि यह सिर्फ़ मज़ाक़ है और जैसे हम लोग किसी आदमी को 'हज़रत' कह कर पुकारने लगते हैं पर हमारे दिल में उसके लिये कोई ख़ास आदर या श्रद्धा नहीं होती उसी तरह उसे भी लोग गुरू कहते हैं लेकिन बाद में मेरे सवाल करने पर उसने मुझे ख़ुद ही यह बतलाया कि यह ख़िताब उसे गतका और तलवार बाज़ी सिखाने के बदले में दिया गया है. लेकिन मैं जानता था कि वह 'फ़न बराय फ़न' या 'कला कला के लिये' का क़ायल है और यह नई शिक्षा वह लोगों को किसी बदले के भाव या किसी बुरी नियत से नहीं दे रहा है. दंगों से पहले जलसों और जुलूसों के मौसम में भी जब अन्दर ही अन्दर ख़ून की होलियाँ खेले जाने की खिचड़ी पक रही थी, जब कभी मुझे अपने वतन जाने का इत्तिफ़ाक़ होता तो गुरमुख सिंह से हमेशा की तरह मुलाक़ातें होतीं, ठीक पहले ही की तरह. हमेशा अकाली दल, कांग्रेस और लीग वालों की हरकतों पर दोनों साफ़ और कड़ी आलोचनायें करते लेकिन सिवाय एक बार के जब कि उसके कुछ सम्बन्धी रावलपिंडी डिवीज़न से तबाह

کی کتاب کے کچھ شلوک پڑھکر سناتا رہا۔ اسی دن میں نے اندازہ لگایا تھا کہ وہ ایک ترقی پسند یعنی پرگتی شیل سکھ ہے پھر دو ایک برس کے میل جول کے بعد تو مجھ پر یہ بھی اثر پڑا کہ اس کی پرگتی شیلتا کیول کیس نہ رکھنے اور داڑھی نہ بڑھانے تک ہی سیمت نہیں ہے بلکہ اس کے وشواسوں اور اس کے سوبھاؤ پر بھی اس کا اثر پڑا ہے۔

۱۹۴۵ کے آخر میں میں نے دیکھا کہ قصبے کے کچھ نوجوان اُسے گرو کے نام سے پکارنے لگے۔ شروع شروع میں تو میں نے محسوس کیا کہ یہ صرف مذاق ہے اور جیسے ہم لوگ کسی آدمی کو حضرت کہہ کر پکارنے لگتے ہیں پر ہمارے دل میں اس کے لئے کوئی خاص آدر یا شردھا نہیں ہوتی اسی طرح اُسے بھی لوگ گرو کہتے ہیں۔ لیکن بعد میں میرے سوال کرنے پر اس نے مجھے خود ہی یہ بتلایا کہ یہ خطاب اسے گتکا اور تلوار بازی سکھانے کے بدلے میں دیا گیا ہے۔ لیکن میں جانتا تھا کہ وہ 'فن برائے فن' یا 'کلا کلا کے لئے' کا قائل ہے اور یہ نئی شکشا وہ لوگوں کو کسی بدلے کے بھاؤ یا کسی بری نیت سے نہیں دے رہا ہے۔ دنگوں سے پہلے جلسوں اور جلوسوں کے موسم میں بھی جب اندر ہی اندر خون کی ہولیاں کھیلے جانے کی کھچڑی پک رہی تھی، جب کبھی مجھے وطن جانے کا اتفاق ہوتا تو گورمکھ سنگھ سے ہمیشہ کی طرح ملاقاتیں ہوتیں ٹھیک پہلے ہی کی طرح۔ ہمیشہ اکالی دل، کانگریس اور لیگ والوں کی حرکتوں پر دونوں صاف اور کڑی آلوچنائیں کرتے لیکن سوائے ایک بار کے جب کہ اس کے کچھ سمبندھی راولپنڈی ڈویژن سے تباہ

व बरबाद होकर उसके यहाँ आ गये थे, मैंने उसे कभी रंजीदा या परेशान नहीं पाया.

झुटपुटे का समय था. उसके हाथ में पीतल का एक करमंडल था जिसमें वह हमारे यहाँ से शरणार्थी बच्चों के लिये दूध लेने आया था और उसके मुँह से यह कड़वी सचाइयाँ शब्दों के रूप में निकल रही थीं—

"आखिर यह इन्सान इन्सान होकर सुअरों और कुत्तों की तरह क्यों लड़ते हैं! वाहे गुरू (वह वाह गुरू को हमेशा वाहे गुरु कहा करता था) के सामने जब सारी मखलूक़ात (प्राणियाँ) पेश की जायँगी तो इन्सान किस तरह यह साबित कर सकेगा कि वह सचमुच इन्सान है."

और अब्बाजान ने मुझे बताया कि ठीक यही शब्द उसने पिछली अगस्त की उस शाम को दोहराये थे जब वह मज़हबी दरिन्दों से छिपकर हमें यह बतलाने आया था कि कल तुम्हारे मोहल्ले पर धावा बोला जायगा, तुम कहीं इधर उधर हो जाओ या फिर शहर छोड़ जाओ.

और फिर यह उसी अगस्त की २२ तारीख की बात है. बदक़िस्मती से मैं क़स्बे के उन गिने हुए कुछ लोगों में शुमार होने की वजह से, जिनके बारे में देखते ही गोली से उड़ा देने का हुक्म था, अपने एक मुसलमान दोस्त के यहाँ छिपा हुआ था कि रात के १२ बजे के क़रीब किसी शरारत पसन्द की इत्तिला पर पुलिस वालों के हाथों अपनी इज़्ज़त को ख़तरे में देख कर मेरे उस दोस्त ने मुझे अपनी जान बचाने के लिये कोई और घर देखने के लिये कहा. मैं इस शरणस्थान में आने से पहले क़रीब क़रीब तमाम पनाह गाहों में हो आया था उधर उस दोस्त को संगीनों की तेज़ नोकें सता रही थीं. मरता क्या न करता. चुपके से

و برباد ہوکر اس کے یہاں آگئے تھے، میں نے اُسے کبھی رنجیدہ یا پریشان نہیں پایا۔

جھٹ پٹے کا سمے تھا۔ اس کے ہاتھ میں پیتل کا ایک کرمنڈل تھا جس میں وہ ہمارے یہاں سے شرنارتھی بچوں کے لئے دودھ لینے آیا تھا اور اُس کے منہ سے یہ کڑوی سچائیاں شبدوں کے روپ میں نکل رہی تھیں۔

"آخر یہ انسان انسان ہوکر سوروں اور کتوں کی طرح کیوں لڑتے ہیں! واہے گرو (وہ واہ گرو کو ہمیشہ واہے گرو کہا کرتا تھا) کے سامنے جب ساری مخلوقات (پرانیاں) پیش کی جائیں گی تو انسان کس طرح یہ ثابت کر سکے گا کہ وہ سچ مچ انسان ہے۔"

اور ابا جان نے مجھے بتایا کہ ٹھیک یہی شبد اس نے پچھلی اگست کی اس شام کو دہرائے تھے جب وہ مذہبی درندوں سے چھپ کر ہمیں یہ بتلانے آیا تھا کہ کل تمہارے محلے پر دھاوا بولا جائے گا، تم کہیں ادھر ادھر ہو جاؤ یا پھر شہر چھوڑ جاؤ۔

اور پھر یہ اسی اگست کی ۲۲ تاریخ کی بات ہے۔ بدقسمتی سے میں قصبے کے اُن گنے ہوئے کچھ لوگوں میں شمار ہونے کی وجہ سے، جن کے بارے میں دیکھتے ہی گولی سے اُڑا دینے کا حکم تھا، اپنے ایک مسلمان دوست کے یہاں چھپا ہوا تھا کہ رات کے ۱۲ بجے کے قریب کسی شرارت پسند کی اطلاع پر پولیس والوں کے ہاتھوں اپنی عزت کو خطرے میں دیکھ کر میرے اس دوست نے مجھے اپنی جان بچانے کے لئے کوئی اور گھر دیکھنے کے لئے کہا۔ میں اس شرناستھان میں آنے سے پہلے قریب قریب تمام پناہ گاہوں میں ہو آیا تھا۔ ادھر اس دوست کو سنگینوں کی تیز نوکیں ستا رہی تھیں۔ مرتا کیا نہ کرتا۔ چپکے سے

उसका दरवाज़ा छोड़ दबे पांव अँधेरी गलियों से छिप छिप कर चलता काफ़ी रात गये गुरुमुख सिंह के मकान पर पहुँचा जिसके दरवाज़े पर एक लम्बे से दायरे में धनुष की शक्ल में यह चार लफ़्ज़ लिखे हुए थे —

राम राम अल्लाहू वाहे गुरु

गुरुमुख सिंह टेलर मास्टर

गुरुमुख सिंह ने मुझे उस वक़्त अचानक देखकर बिना झिझके या घबराये दरवाज़ा खोला. कोठे पर एक फ़र्शी बिस्तर बिछा कर चरन (अपने बेटे) के पास लेट जाने को कहा और खुद कृपान लेकर छत पर पहरा देने के लिये चला गया उन रातों में नींद का तो सवाल ही पैदा न होता था, लेकिन मैं सारी रात इस खयाल मे कि कहीं गुरुमुख यह न समझे कि मैं उसके घर में भी अपने आपको महफ़ूज़ नहीं समझता, अपने को बिलकुल सोया हुआ बनाये हुए लेटा रहा. और सुबह के वक़्त तो सचमुच इस सोने की मश्क़ के कारन मेरी पलकें कुछ देर के लिये आपस में मिल गईं.

लेकिन फिर जल्द ही धक से मेरी आँखें यों खुल गईं, जैसे कोई धमाका हुआ हो. मैंने घबराहट में उठकर देखा कि गुरुमुख बड़ी बेचैनी की हालत में दरवाज़े की चटकनी चढ़ा रहा है. मेरे बार बार पूछने पर उसने बताया कि तुम्हारे यहाँ पहुँचने की खबर बलवन्त राय खुशतर के ज़रिये पुलीस को हो चुकी है. यह भी सुना गया है कि नत्था सिंह सब इन्सपेक्टर पुलीस मकान की तलाशी के लिये थाने से रवाना हो चुका है. तुम यहाँ बैठो, मैं अभी आया.

اس دروازہ چھوڑ دبے پاؤں اندھیری گلیوں سے چھپ چھپ کر چلتا کافی رات گئے گورمکھ سنگھ کے مکان پہ پہنچا جس کے دروازے پر ایک لمبے سے دائرے میں دھنش کی شکل میں یہ چار لفظ لکھے ہوئے تھے۔

رام رام اللہ ہو واہے گرو

گورمکھ سنگھ ٹیلر ماسٹر

گورمکھ سنگھ نے مجھے اس وقت اچانک دیکھ کر بنا جھجکے یا گھبرائے دروازہ کھولا۔ کوٹھے پہ ایک فرشی بستر بچھا کر چرن (اپنے بیٹے) کے پاس لیٹ جانے کو کہا اور خود کرپان لے چھت پر پہرہ دینے کے لئے چلا گیا۔ ان راتوں میں نیند کا تو سوال ہی پیدا نہ ہوتا تھا۔ لیکن میں ساری رات اس خیال سے کہ کہیں گورمکھ یہ نہ سمجھے کہ میں اس کے گھر میں بھی اپنے آپ کو محفوظ نہیں سمجھتا، اپنے کو بالکل سویا ہوا بنائے ہوئے لیٹا رہا۔ اور صبح کے وقت تو سچ مچ اس سونے کی مشق کے کارن میری پلکیں کچھ دیر کے لئے آپس میں مل گئیں۔

لیکن پھر جلد ہی دھک سے میری آنکھیں یوں کھل گئیں، جیسے کوئی دھماکا ہوا ہو۔ میں نے گھبراہٹ میں اٹھ کر دیکھا کہ گورمکھ بڑی بے چینی کی حالت میں دروازے کی چٹخنی چڑھا رہا ہے۔ میرے بار بار پوچھنے پر اس نے بتایا کہ تمہارے یہاں پہنچنے کی خبر بلونت رائے خوشتر کے ذریعے پولیس کو ہو چکی ہے۔ یہ بھی سنا گیا ہے کہ نتھا سنگھ سب انسپکٹر پولیس مکان کی تلاشی کے لئے تھانے سے روانہ ہو چکا ہے۔ تم یہاں بیٹھو، میں ابھی آیا۔

उसके चौबारे से नीचे उतरने और वापस आने तक जो कुछ मुझ पर बीती और जो जो ख़याल मेरे दिल में आये उनको तफ़सील से लिखूँ तो एक मोटी किताब भर जाय. एक अजीब बेचारगी का आलम था. दिन चढ़ आया था. मुहल्ला सिक्खों का था. हर निगाह दुश्मन थी छिपकर निकल जाना मुश्किल ही नहीं, नामुमकिन था और इस पर तुर्रा यह कि जिस घर में पनाह ली थी उसकी तलाशी होने वाली थी.

क़रीब दस बारह मिनट के बाद गुरुमुख ऊपर आया तो हालाँकि इस दस बारह मिनट के अरसे में ही उसका चेहरा पहले से कहीं उतर गया था लेकिन फिर भी वह अपने घबराये हुए चेहरे पर इतमीनान के निशान पैदा करने की इसलिये कोशिश कर रहा था कि उसके दिल की बेचैनी को भाँप कर उसका दोस्त ख़ुदा की रहमत से मायूस न हो जाय.

फ़ैसला यह ठहरा कि मैं नीचे जाकर सामने वाले कमरे में चारपाई पर लेटे हुए उस बीमार के साथ लेट जाऊँ जिसके सिरहाने एक टूटा सा स्टूल पड़ा है और एक तिपाई पर किसी दवाई की चन्द पुड़ियाँ और एक अधभरा शरबत का गिलास रक्खा हुआ है. और फिर दो चार मिनट में ही वह मुझे अपने प्रोग्राम के मुताबिक़ लिटा कर आप बैठक में बैठकर मशीन पर काम करने में लग गया. कोई पाँच सात मिनट ही बीते होंगे कि नत्था सिंह ने किवाड़ों को ज़ोर से बूट की ठोकर लगाई और आवाज़ दी—"गुरु दरवाज़ा खोल !"

दरवाज़ा खोल देने पर थानेदार ने कहा कि तुम्हारे यहाँ साक़िब के छिपने का शुबा है. मकान को घेर लिया गया है और तलाशी में ख़ुद

اس کے چوبارے سے نیچے اترنے اور واپس آنے تک جو کچھ مجھ پر بیتی اور جو جو خیال میرے دل میں آئے ان کو تفصیل سے لکھوں تو ایک موٹی کتاب بھر جائے. ایک عجیب بیچارگی کا عالم تھا. دن چڑھ آیا تھا. محلہ سکھوں کا تھا. ہر نگاہ دشمن تھی. چھپ کر نکل جانا مشکل ہی نہیں، ناممکن تھا اور اس پر طرّہ یہ کہ جس گھر میں پناہ لی تھی اس کی تلاشی ہونے والی تھی.

قریب دس بارہ منٹ کے بعد گورمکھ اوپر آیا تو حالانکہ اس دس بارہ منٹ کے عرصے میں ہی اس کا چہرہ پہلے سے کہیں اتر گیا تھا لیکن پھر بھی وہ اپنے گھبرائے ہوئے چہرے پر اطمینان کے نشان پیدا کرنے کی اس لئے کوشش کر رہا تھا کہ اس کے دل کی بےچینی کو بھانپ کر اس کا دوست خدا کی رحمت سے مایوس نہ ہو جائے.

فیصلہ یہ ٹھہرا کہ میں نیچے جا کر سامنے والے کمرے میں چارپائی پر لیٹے ہوئے اس بیمار کے ساتھ لیٹ جاؤں جس کے سرہانے ایک ٹوٹا سا اسٹول پڑا ہے اور ایک تپائی پر کسی دوائی کی چند پڑیاں اور ایک ادھ بھرا شربت کا گلاس رکھا ہوا ہے. اور پھر دو چار منٹ میں ہی وہ مجھے اپنے پروگرام کے مطابق لٹا کر آپ بیٹھک میں بیٹھ کر مشین پر کام کرنے میں لگ گیا. کوئی پانچ سات منٹ ہی بیتے ہوں گے کہ نتھا سنگھ نے کواڑوں کو زور سے بوٹ کی ٹھوکر لگائی اور آواز دی— "گرو دروازہ کھول!"

دروازہ کھول دینے پر تھانے دار نے کہا کہ تمہارے یہاں ثاقب کے چھپنے کا شبہہ ہے. مکان کو گھیر لیا گیا ہے اور تلاشی میں خود

सूँघ और फिर बैठक, कोठा, स्टोर, गुसलखाना और दूसरी जगहें ढूँढ लेने के बाद जब थानेदार ने रसोई-घर के सामने वाले कमरे में पड़ी हुई चारपाई के बारे में पूछा तो गुरुमुख ने फ़ौरन जवाब दिया—"वह चरन और उसकी माँ लेटे हुए हैं. चरन बीमार है और अभी उसको नींद आई है." और झट मेरे साथ लेटे हुए रोगी के मुंह से थोड़ा सा कपड़ा सरकाने के लिये लपका.

थानेदार को न जाने कहाँ से शर्म आ गई कि वह शर्मिन्दा होकर बलवन्त राय ख़ुशतर को कोसता और गालियाँ बकता हुआ बाहर निकल गया.

थानेदार को दूर छोड़ आने के बाद जब गुरुमुख सिंह ने आकर मुझे चारपाई से उठाया तो मैंने देखा कि चारपाई पर दूसरा जिस्म, सचमुच 'चरन की माँ' ही थी.

لوں گا۔ اور پھر بیٹھک، کوٹھا، اسٹور، غسل خانہ اور دوسری جگہیں ڈھونڈھ لینے کے بعد جب تھانیدار نے رسوئی گھر کے سامنے والے کمرے میں پڑی ہوئی چارپائی کے بارے میں پوچھا تو گورمکھ نے فوراً جواب دیا۔ "وہ چرن اور اس کی ماں لیٹے ہوئے ہیں۔ چرن بیمار ہے اور ابھی اس کو نیند آئی ہے۔" اور جھٹ میرے ساتھ لیٹے ہوئے روگی کے منہ سے تھوڑا سا کپڑا سرکانے کے لئے لپکا۔

تھانے دار کو نہ جانے کہاں سے شرم آگئی کہ وہ شرمندہ ہوکر بلونت رائے خوشتر کو کوستا اور گالیاں بکتا ہوا باہر نکل گیا۔

تھانیدار کو دور چھوڑ آنے کے بعد جب گورمکھ سنگھ نے آکر مجھے چارپائی سے اٹھایا تو میں نے دیکھا کہ چارپائی پر دوسرا جسم، سچ مچ 'چرن کی ماں' ہی تھی۔

दुनिया का हाल

(भाई इशरत अली सिद्दीक़ी)

हिन्दुस्तान दुनिया की जत्था बन्दियों से अलग रहने का तो बार-बार एलान करता रहा है पर वह दुनिया के देशों से अलग नहीं रह सकता था. तीसरी बड़ी लड़ाई को रोकने, एशिया की आज़ादी को बचाने, पड़ोस के मुल्कों को आज़ादी दिलाने और खुद अपने घर की राजनीतिक और आर्थिक तरक़्क़ी का बन्दोबस्त करने के लिये उसे दूसरे देशों से सम्बन्ध क़ायम रखना था. उसके सामने सवाल यह था कि यह सम्बन्ध किस तरह का हो और ब्रिटिश राष्ट्र मण्डल या कामन वेल्थ के मसले ने इस सवाल के एक पहलू को बहुत ज्यादा उजागर कर दिया था.

हिन्दुस्तान और कामन वेल्थ

इस पहलू पर विचार करने के लिये कामन वेल्थ के सब मुल्कों के प्रधान मंत्री लन्दन में जमा हुए. हिन्दुस्तान के प्रधान मंत्री पंडित जवाहर लाल नेहरू ने अपना रवैया लन्दन जाने से पहले ही साफ़ कर दिया था कि हिन्दुस्तान को दूसरे देशों से सम्बंध रखने पर कोई एतराज़ नहीं है, बशर्ते कि उसके देश और विदेश के मामलों में उसकी आज़ादी पर कोई पाबन्दी न लगाई जाय. और देश के मामलों में सबसे अहम मामला यह था कि हिन्दुस्तान की विधान सभा ने उसके विधान के लिये रिपब्लिक का ढाँचा बनाया था और इस ढाँचे में कोई काट छाँट करने के लिये तैयार नहीं था पर यह ढाँचा कामन वेल्थ के ढाँचे में

دُنیا کا حال

(بھائی عشرت علی صدیقی)

ہندستان دنیا کی جتھا بندیوں سے الگ رہنے کا تو بار بار اعلان کرتا رہا ہے پر وہ دنیا کے دیشوں سے الگ نہیں رہ سکتا تھا۔ تیسری بڑی لڑائی کو روکنے، ایشیائی آزادی کو بچانے، پڑوس کے ملکوں کو آزادی دلانے اور خود اپنے گھر کی راج نیتک اور آرتھک ترقی کا بندوبست کرنے کے لئے اسے دوسرے دیشوں سے سمبندھ قائم رکھنا تھا۔ اس کے سامنے سوال یہ تھا کہ یہ سمبندھ کس طرح کا ہو اور برٹش راشٹر منڈل یا کامن ویلتھ کے مسئلے نے اس سوال کے ایک پہلو کو بہت زیادہ اجاگر کر دیا تھا۔

ہندستان اور کامن ویلتھ

اس پہلو پر وچار کرنے کے لئے کامن ویلتھ کے سب ملکوں کے پردھان منتری لندن میں جمع ہوئے۔ ہندستان کے پردھان منتری پنڈت جواہر لال نہرو نے اپنا رویہ لندن جانے سے پہلے ہی صاف کر دیا تھا کہ ہندستان کو دوسرے دیشوں سے سمبندھ رکھنے پر کوئی اعتراض نہیں ہے، بشرطیکہ اس کے دیش اور ودیش کے معاملوں میں اس کی آزادی پر کوئی پابندی نہ لگائی جائے۔ اور دیش کے معاملوں میں سب سے اہم معاملہ یہ تھا کہ ہندستان کی ودھان سبھا نے اس کے ودھان کے لئے ریپبلک کا ڈھانچہ بنایا تھا اور اس ڈھانچے میں کوئی کاٹ چھانٹ کرنے کے لئے تیار نہیں تھا پر یہ ڈھانچہ کامن ویلتھ کے ڈھانچے میں

न खपता था इसलिये कि रिपब्लिक में देशी या विदेशी राजा के लिये कोई जगह नहीं है और कामन वेल्थ की बिरादरी की बुनियाद राजा का जात पर थी इस बिरादरी के गोरे रंग वाले देश इस बुनियाद को बाकी रखना चाहते थे लंका और पाकिस्तान जो करीब करीब हिन्दुस्तान के साथ इस बिरादरी में शामिल हुए थे, इस पर कोई एतराज़ नहीं करते थे. लेकिन हिन्दुस्तान इसे मानने को तैयार नहीं था. वह अपने राज को नाम के लिये भी बरतानी राज के मातहत नहीं रख सकता था और उसकी यह बात लन्दन कानफ़रेन्स में मान ली गई अब राजा की हैसियत बुनियाद की नहीं बल्कि निशान की होगी. और बरतानिया का राजा इस हैसियत से तो बिरादरी का सरदार रहेगा लेकिन हिन्दुस्तान में उसे कोई अधिकार नहीं होगा. बिरादरी के सब मेम्बर आज़ाद और बराबर होंगे. इसकी बुनियाद शान्ति, आज़ादी और तरक्की के लिये एक साथ काम करने पर होगी.

इस तरह हिन्दुस्तान को शामिल करने के लिये कामन वेल्थ का ढाँचा पहले से अधिक ढीला कर दिया गया है इसकी कोई चौहद्दी मुकर्रर नहीं की गई है और इससे हिन्दुस्तान पर कोई पाबन्दी नहीं लगी है. हिन्द सरकार के एक मंत्री श्री गोपाल स्वामी आयंगर ने अपने एक भाषन में कहा है कि हिन्दुस्तान ने कामन वेल्थ के इस ढीले ढाँचे को इस बिरादरी के मुल्कों के साथ अलग-अलग ठोस समझौतों से ज्यादा अच्छा समझा और हिन्दुस्तान के प्रधान मन्त्री पंडित नेहरू ने कहा है कि लन्दन कानफ़रेन्स का समझौता हिन्दुस्तान बरतानिया, कामन वेल्थ और सारी दुनिया के लिये फ़ायदामन्द होगा.

और जिस दृष्टि से वह इस मामले को देखते हैं उसमे देखा जाय

(५५३)

دکھپتا تھا اس لئے کہ ریپبلک میں دیشی یا ودیشی راجا کے لئے کوئی جگہ نہیں ہے اور کامن ویلتھ کی برادری کی بنیاد راجا کی ذات پر تھی۔ اس برادری کے گورے رنگ والے دیش اس بنیاد کو باقی رکھنا چاہتے تھے۔ لنکا اور پاکستان جو قریب قریب ہندوستان کے ساتھ اس برادری میں شامل ہوئے تھے، اس پر کوئی اعتراض نہیں کرتے تھے۔ لیکن ہندوستان اسے ماننے کو تیار نہیں تھا۔ وہ اپنے راج کو نام کے لئے بھی برطانی راج کے ماتحت نہیں رکھ سکتا تھا اور اس کی یہ بات لندن کانفرنس میں مان لی گئی۔ اب راجا کی حیثیت بنیاد کی نہیں بلکہ نشان کی ہوگی۔ اور برطانیہ کا راجا اس حیثیت سے تو برادری کا سردار رہے گا لیکن ہندوستان میں اسے کوئی ادھیکار نہیں ہوگا۔ برادری کے سب ممبر آزاد اور برابر ہوں گے۔ اس کی بنیاد شانتی، آزادی اور ترقی کے لئے ایک ساتھ کام کرنے پر ہوگی۔

اس طرح ہندوستان کو شامل کرنے کے لئے کامن ویلتھ کا ڈھانچہ پہلے سے ڈھیلا کر دیا گیا ہے۔ اس کی کوئی چوحدی مقرر نہیں کی گئی ہے اور اس سے ہندوستان پر کوئی پابندی نہیں لگی ہے۔ ہند سرکار کے ایک منتری شری گوپال سوامی آئنگر نے اپنے ایک بھاشن میں کہا ہے کہ ہندوستان نے کامن ویلتھ کے اس ڈھیلے ڈھانچے کو اس برادری کے ملکوں کے ساتھ الگ الگ ٹھوس سمجھوتوں سے زیادہ اچھا سمجھا اور ہندوستان کے پردھان منتری پنڈت نہرو نے کہا ہے کہ لندن کانفرنس کا سمجھوتا ہندوستان، برطانیہ، کامن ویلتھ اور ساری دنیا کے لئے فائدہ مند ہوگا۔

اور جس درشٹی سے وہ اس معاملے کو دیکھتے ہیں اس سے دیکھا جائے

(۵۵۳)

तो सचमुच ऐसा ही होगा. इस लिये कि इसी तरह हिन्दुस्तान किसी बात पर ध्यान दिये बिना एक बड़ी बिरादरी से सम्बन्ध क़ायम रख सकेगा और अपनी आर्थिक तरक्की के लिये मशीनें वग़ैरा मंगवा सकेगा. बरतानिया और कामन वेल्थ को हिन्दुस्तान जैसे मुल्क के साथ रहने से बड़ा वज़न और बहुत सी आसानियाँ मिल जायेंगी, जबकि इससे अलग रहने से उनको बहुत सी मुश्किलों और ख़तरों का सामना करना पड़ता. दुनिया के लिये यह समझौता इसलिये फ़ायदे की चीज़ है कि कामन वेल्थ के अन्दर एक ऐसा राष्ट्र शामिल हो गया है, जो इस बिरादरी को लड़ाकू टोली नहीं बनने देगा और कामन वेल्थ के परदे में साम्राज शाही को नहीं पनपने देगा. इस आख़िरी बात पर जवाहरलाल जी ने अपने लन्दन कानफ़्रेंस के बाद वाले भाषनों में बार-बार ज़ोर दिया है. उन्होंने जो कुछ कहा उसका खुलासा यह है कि हिन्दुस्तान साम्राजी लूट खसोट और जातीय भेदभाव को ख़त्म करने की कोशिश करता रहेगा और दुनिया के सब देशों से दोस्ती क़ायम करेगा और हो सका तो दूसरे देशों को, जो एक दूसरे से झगड़ रहे हैं, जोड़ने के लिये बीच का पुल बन जायगा. एशिया पर योरोप का कन्ट्रोल अब बाक़ी नहीं रह सकता. एशिया जो पिछली बड़ी लड़ाई के बाद जाग उठा है, थोड़े दिनों में दुनिया के मामलों में ख़ास हिस्सा लेने लगेगा. इन बातों के साथ पंडित नेहरू ने उन अफ़वाहों की काट भी कर दी है कि हिन्दुस्तान ने एटलाण्टिक समझौते में शरीक होने का वादा कर लिया है या परदे के पीछे कोई और पाबन्दी ओढ़ ली है.

تو سچ مچ ایسا ہی ہوگا۔ اس لئے کہ اسی طرح ہندستان کسی بات پر دھیان دیئے بنا ایک بڑی برادری سے سمبندھ قائم رکھ سکے گا اور اپنی آرتھک ترقی کے لئے مشینیں وغیرہ منگوا سکے گا۔ برطانیہ اور کامن ویلتھ کو ہندستان جیسے ملک کے ساتھ رہنے سے بڑا وزن اور بہت سی آسانیاں مل جائیں گی، جب کہ اس کے الگ رہنے سے ان کو بہت سی مشکلوں اور خطروں کا سامنا کرنا پڑتا۔ دنیا کے لئے یہ سمجھوتہ اس لئے فائدے کی چیز ہے کہ کامن ویلتھ کے اندر ایک ایسا راشٹر شامل ہو گیا ہے، جو اس برادری کو لڑاکو ٹولی نہیں بننے دے گا اور کامن ویلتھ کے پردے میں سامراج شاہی کو نہیں پنپنے دے گا۔ اس آخری بات پر جواہرلال جی نے اپنے لندن کانفرنس کے بعد والے بھاشنوں میں بار بار زور دیا ہے۔ انھوں نے جو کچھ کہا اس کا خلاصہ یہ ہے کہ ہندستان سامراجی لوٹ کھسوٹ اور جاتیہ بھید بھاؤ کو ختم کرنے کی کوشش کرتا رہیگا اور دنیا کے سب دیشوں سے دوستی قائم کرے گا اور ہو سکا تو دوسرے دیشوں کو، جو ایک دوسرے سے جھگڑ رہے ہیں، جوڑنے کے لئے بیچ کا پل بن جائے گا۔ ایشیا پر یورپ کا کنٹرول اب باقی نہیں رہ سکتا۔ ایشیا جو پچھلی بڑی لڑائی کے بعد جاگ اٹھا ہے، تھوڑے دنوں میں دنیا کے معاملوں میں خاص حصہ لینے لگے گا۔ ان باتوں کے ساتھ پنڈت نہرو نے ان افواہوں کی کاٹ بھی کر دی ہے کہ ہندستان نے اٹلانٹک سمجھوتے میں شریک ہونے کا وعدہ کر لیا ہے یا پردے کے پیچھے کوئی اور پابندی اوڑھ لی ہے۔

आदमी जाने बसे

इन अफ़वाहों की बुनियाद इस डर या इलज़ाम पर थी और है कि हिन्दुस्तान दुनिया के दो हथियारबन्द गिरोहों में से एक के साथ हुआ जा रहा है. जिन लोगों को इस बात का डर था उनको पंडित नेहरू के इस बयान से इतमीनान हो जायगा लेकिन जो लोग इलज़ाम लगाते हैं उनको उस वक़्त तक सन्तोष नहीं हो सकता जब तक हिन्दुस्तान रूसी गिरोह में पूरी तरह शामिल न हो जाय, देश और विदेश के मामलों में रूस के कहे का पाबन्द न बन जाय जैसा कि पूरबी योरोप के मुल्कों ने किया है. और जैसा न करने पर योगोसलाविया की सरकार कम्युनस्ट होते हुए भी रूस की गालियाँ सुन रही है हिन्दुस्तान रूस और उसके असर में रहने वाले मुल्क से दोस्ती क़ायम करना चाहता है और उनमें से कई एक के साथ उसके ब्योपारी समझौते भी हो गये हैं. मगर वह अपनी आज़ादी का कोई हिस्सा किसी क़ीमत पर भी बेच नहीं सकता, चाहे उसका गाहक बरतानिया हो या अमरीका या रूस कामन वेल्थ के समझौते से देखने में तो हिन्दुस्तान की आज़ादी पर कोई आँच नहीं आती और पंडित नेहरू ने आगे के लिये जो कुछ कहा है उसकी सच्चाई पर भी कोई शक नहीं किया जा सकता. फिर भी मसल मशहूर है कि सोना जाने कसे और आदमी जाने बसे और इस बिरादरी में हिन्दुस्तान के शरीक रहने के फ़ायदे और नुक़सान का ठीक ठीक अन्दाज़ा उन मसलों से किया जायगा जो इसके अन्दर मौजूद हैं या इसके बाहर पैदा होंगे.

इन मसलों में सब से बड़ा मसला दक्खिनी अफ़रीक़ा के हिन्दुस्तानियों

آدمی جانے بسے

ان افواہوں کی بنیاد اس ڈر یا الزام پر تھی اور ہے کہ ہندستان دنیا کے دو ہتھیار بند گروہوں میں سے ایک کے ساتھ ہوا جا رہا ہے۔ جن لوگوں کو اس بات کا ڈر تھا ان کو پنڈت نہرو کے اس بیان سے اطمینان ہو جائے گا لیکن جو لوگ الزام لگاتے ہیں ان کو اس وقت تک سنتوش نہیں ہو سکتا جب تک ہندستان روسی گروہ میں پوری طرح شامل نہ ہو جائے، دیش اور ودیش کے معاملوں میں روس کے کہے کا پابند نہ بن جائے جیسا کہ پوربی یورپ کے ملکوں نے کیا ہے اور جیسا نہ کرنے پر یوگوسلاویا کی سرکار کمیونسٹ ہوتے ہوئے بھی روس کی گالیاں سن رہی ہے ہندستان روس اور اس کے اثر میں رہنے والے ملک سے دوستی قائم کرنا چاہتا ہے اور ان میں سے کئی ایک کے ساتھ اس کے بیوپاری سمجھوتے بھی ہو گئے ہیں۔ مگر وہ اپنی آزادی کا کوئی حصہ کسی قیمت پر بھی بیچ نہیں سکتا، چاہے اس کا گاہک برطانیہ ہو یا امریکہ یا روس۔ کامن ویلتھ کے سمجھوتے سے دیکھنے میں تو ہندستان کی آزادی پر کوئی آنچ نہیں آتی اور پنڈت نہرو نے آگے کے لئے جو کچھ کہا ہے اس کی سچائی پر بھی کوئی شک نہیں کیا جا سکتا. پھر بھی مثل مشہور ہے کہ سونا جانے کسے اور آدمی جانے بسے اور اس برادری میں ہندستان کے شریک رہنے کے فائدے اور نقصان کا ٹھیک ٹھیک اندازہ ان مسئلوں سے کیا جائے گا جو اس کے اندر موجود ہیں یا اس کے باہر پیدا ہوں گے.

ان مسئلوں میں سب سے بڑا مسئلہ دکھنی افریقہ کے ہندستانیوں

का है. वहाँ की सरकार उन लोगों के साथ अछूतों से भी बद-तर बरताव कर रही है. उनके लिये जायदादें खरीदने, कारबार करने और शादी ब्याह करने और रास्ता चलने तक पर पाबन्दियाँ लगा दी गई हैं—और हिन्दुस्तान और दक्खिनी अफ़रीक़ा दोनों एक ही बिरादरी के मेम्बर हैं! इसी तरह हिन्दुस्तान और बरतानिया कामन वेल्थ में एक साथ होते हुए भी इन्डोचीन और इन्डोनेशिया में आज़ादी के आन्दोलन के बारे में अलग-अलग रास्ता इख़तियार किये हुए हैं और मलाया में, जहाँ इसी तरह का आन्दोलन बरतानिया के खिलाफ़ चल रहा है, बरतानी अफ़सरों ने एक कम्युनिस्ट हिन्दुस्तानी नेता गनपति को फाँसी का हुक्म सुना दिया और हिन्दुस्तानी राजदूत के कहने सुनने के बावजूद उस हुक्म को वापस लेना तो दूर रहा, कुछ दिनों के लिये मुलतवी रखने तक से इनकार कर दिया. इसीलिये कांग्रेस के सदर डाक्टर पट्टाभि सीता रमैया ने कहा है कि हमें कामन वेल्थ के नाते पर बहुत ज़्यादा भरोसा न करना चाहिये इस नाते की यह कमज़ोरी है कि वह इन मसलों को हल करने में मदद नहीं देता. पर वह हिन्दुस्तान को अपनी मनमानी कारवाई करने से रोकता भी नहीं है. इस बिरादरी का ढाँचा इतना ढीला है कि हिन्दुस्तान इसके अन्दर रहते हुए भी दक्खिनी अफ़रीक़ा के खिलाफ़ यू० एन० ओ० में मुक़दमा पेश कर सकता है, बरतानिया और दूसरे मेम्बरों के खिलाफ़ राय दे सकता है और उनके मुख़ालिफ़ राष्ट्रों से मेल-जोल और लेनदेन बाक़ी रख सकता है, मगर बरतानिया में कामन वेल्थ के समझौते पर जिस तरह हर तरफ़ से (यहाँ तक कि मिस्टर चर्चिल की तरफ़ से भी) खुशी ज़ाहिर की गई थी उससे यह सन्देह पैदा होता है कि कामन वेल्थ की ढील कहीं

کا ہے۔ وہاں کی سرکار ان لوگوں کے ساتھ اچھوتوں سے بھی بدتر برتاؤ کر رہی ہے۔ ان کے لئے جائدادیں خریدنے، کاروبار کرنے اور شادی بیاہ کرنے اور راستہ چلنے تک پر پابندیاں لگا دی گئی ہیں۔ — اور ہندستان اور دکھنی افریقہ دونوں ایک ہی برادری کے ممبر ہیں! اسی طرح ہندستان اور برطانیہ کامن ویلتھ میں ایک ساتھ ہوتے ہوئے بھی انڈوچین اور انڈونیشیا میں آزادی کے آندولن کے بارے میں الگ الگ راستہ اختیار کئے ہوئے ہیں اور ملایا میں، جہاں اسی طرح کا آندولن برطانیہ کے خلاف چل رہا ہے، برطانی افسروں نے ایک کمیونسٹ ہندستانی نیتا گنپتی کو پھانسی کا حکم سنا دیا اور ہندستانی راج دوت کے کہنے سننے کے باوجود اس حکم کو واپس لینا تو دور رہا، کچھ دنوں کے لئے ملتوی رکھنے تک سے انکار کر دیا۔ اسی لئے کانگریس کے صدر ڈاکٹر پٹابھی سیتا رمیہ نے کہا ہے کہ ہمیں کامن ویلتھ کے ناتے پر بہت بھروسہ نہ کرنا چاہئے اس ناتے کی یہ کمزوری ہے کہ وہ ان مسئلوں کو حل کرنے میں مدد نہیں دیتا۔ پر وہ ہندستان کو اپنی من مانی کارروائی کرنے سے روکتا بھی نہیں ہے اس برادری کا ڈھانچہ اتنا ڈھیلا ہے کہ ہندستان اس کے اندر رہتے ہوئے بھی دکھنی افریقہ کے خلاف یو۔ این۔ او۔ میں مقدمہ پیش کر سکتا ہے، برطانیہ اور دوسرے ممبروں کے خلاف رائے دے سکتا ہے اور ان کے مخالف راشٹروں سے میل جول اور لین دین باقی رکھ سکتا ہے۔ مگر برطانیہ میں کامن ویلتھ کے سمجھوتے پر جس طرح ہر طرف سے (یہاں تک کہ مسٹر چرچل کی طرف سے بھی) خوشی ظاہر کی گئی تھی اس سے یہ سندیہ پیدا ہوتا ہے کہ کامن ویلتھ کی ڈھیل کہیں

उस जाल की ढील न हो जो चिड़ीमार चिड़ियों को पकड़ने के लिये बिछा देते हैं और हिन्दुस्तान की आज़ादी पर कहीं आगे चलकर सीधे सादे तरीक़े से या घुमा फिराकर कोई पाबन्दी लगाने की कोशिश न की जाय. इसीलिये हिन्दुस्तान की सरकार और यहाँ की जनता को बहुत ज़्यादा चौकन्ना रहना होगा—जिसमें कि हम जाल में घसीटे जाने से पहले ही उसके नीचे से निकल आयें और जल्दी से जल्दी इतनी शक्ति पैदा कर लें कि हमें न तो इस जाल से निकलने में कोई कठिनाई हो और न किसी दूसरे जाल के नीचे आने की कोई ज़रूरत रहे.

रूस और पाकिस्तान

कामन वेल्थ में हिन्दुस्तान के साथ पाकिस्तान भी शरीक है पर उसकी शिरकत लन्दन कानफ़रेन्स से पहले ही यक़ीनी ख़याल की जाती थी और कानफ़रेन्स के दिनों में उसका चरचा बहुत कम किया गया. शायद इसीलिये कानफ़रेन्स के बाद पाकिस्तान के प्रधान मन्त्री ने चिढ़कर बरतानिया को यह आगाही दी थी कि वह पाकिस्तान को अपनी हाँ में हाँ मिलाने वाला राष्ट्र न समझे और इस बात को ध्यान में रखकर देखा जाय तो पाकिस्तान के प्रधान मंत्री ने मासको जाने के लिये रूसी सरकार का जो न्योता क़बूल कर लिया है वह एक तरह का चैलेन्ज है. पर ख़ुद लियाक़त अली ख़ाँ ने एक बरतानी पत्रकार से बात चीत करते हुए इस न्योते और अपने जवाब को एक समाजी चीज़ बताया है और कहा है कि इसी कारन उन्होंने इस मामले में कामन वेल्थ के राष्ट्रों से सलाह नहीं की. फिर भी उस पत्रकार की राय में रूस का न्योता कोई समाजी कारवाई नहीं बल्कि एक चाल है, कामन वेल्थ में फूट डालने और हिन्द और पाकिस्तान में तनातनी पैदा करने की. इस तरह

اس جال کی ڈھیل نہ ہو جو چڑی مار چڑیوں کو پکڑنے کے لئے بچھا دیتے ہیں اور ہندستان کی آزادی پر کہیں آگے چلکر سیدھے سادے طریقے سے یا گھما پھرا کر کوئی پابندی لگانے کی کوشش نہ کی جائے۔ اسی لئے ہندستان کی سرکار اور یہاں کی جنتا کو بہت زیادہ چوکنا رہنا ہوگا — جس میں کہ ہم جال میں گھسیٹے جانے سے پہلے ہی اس کے نیچے سے نکل آئیں اور جلدی سے جلدی اتنی شکتی پیدا کرلیں کہ ہمیں نہ تو اس جال سے نکلنے میں کوئی کٹھنائی ہو اور نہ کسی دوسرے جال کے نیچے جانے کی کوئی ضرورت رہے۔

روس اور پاکستان

کامن ویلتھ میں ہندستان کے ساتھ پاکستان بھی شریک ہے پر اسکی شرکت لندن کانفرنس سے پہلے ہی یقینی خیال کی جاتی تھی اور کانفرنس کے دنوں میں اس کا چرچا بہت کم کیا گیا۔ شاید اسی لئے کانفرنس کے بعد پاکستان کے پردھان منتری نے چڑھ کر برطانیہ کو یہ آگاہی دی تھی کہ وہ پاکستان کو اپنی ہاں میں ہاں ملانے والا راشٹر نہ سمجھے اور اس بات کو دھیان میں رکھ کر دیکھا جائے تو پاکستان کے پردھان منتری نے ماسکو جانے کے لئے روسی سرکار کا جو نیوتا قبول کر لیا ہے وہ ایک طرح کا چیلنج ہے۔ پر خود لیاقت علی خاں نے ایک برطانی پترکار سے بات چیت کرتے ہوئے اس نیوتے اور اپنے جواب کو ایک سماجی چیز بتایا ہے اور کہا ہے کہ اسی کارن انہوں نے اس معاملے میں کامن ویلتھ کے راشٹروں سے صلاح نہیں کی۔ پھر بھی اس پترکار کی رائے میں روس کا نیوتا کوئی سماجی کارروائی نہیں بلکہ ایک چال ہے، کامن ویلتھ میں پھوٹ ڈالنے اور ہند اور پاکستان میں تناتنی پیدا کرنے کی۔ اس طرح

यह चैलेंज पाकिस्तान का नहीं बल्कि रूस का है और पाकिस्तान के इसमें शरीक होने का कारन दुनिया को अपना बड़ापन दिखाना है. बरतानिया को यह जताना है कि पाकिस्तान के साथ दोस्ती चाहने वालों की कोई कमी नहीं है और हिन्दुस्तान को यह दिखाना है कि अगर उसके प्रधान मंत्री को अमरीका के प्रधान ट्रूमेन न्योता दे सकते हैं तो पाकिस्तान का प्रधान मंत्री भी मास्को से न्योता मंगा सकता है.

सवाल यह है कि रूस ने यह न्योता क्यों भेजा. पाकिस्तान के बारे में उसकी राय शुरू से ही कुछ अच्छी नहीं है. वह उसे बरतानिया का दुमछल्ला समझता था. कश्मीर के मसले पर रूस के एक मशहूर अखबार में लिखा था कि बरतानिया और अमरीका कश्मीर को पाकिस्तान में मिलाकर रूस के दक्खिन में अपने फ़ौजी अड्डे बनाना चाहते हैं. दूसरी तरफ़ पाकिस्तान के प्रधान मंत्री ने कम्युनिज़्म के विरोध में जो कुछ कहा है और इस्लाम को जिस तरह उसके मुक़ाबले में रक्खा है उसे रूस अच्छी निगाह से नहीं देख सकता और न वह यह आशा कर सकता है कि पाकिस्तानी सरकार का रवैया आगे चलकर बदल जायगा या पाकिस्तान कामन वेल्थ की बिरादरी से निकल जायगा या बरतानिया उससे हमेशा के लिये ख़फ़ा हो जायगा. इसका नतीजा अधिक से अधिक यह निकल सकता है कि बरतानिया और पाकिस्तान के दिल में थोड़े दिनों के लिये एक दूसरे के ख़िलाफ़ शक पड़ जाय और बरतानिया बीच पूरब में रूस का हौआ आते देखकर डरने लगे.

पाकिस्तान के प्रधान मंत्री के मास्को जाने से हिन्दुस्तान पर कोई फ़ौरन और सीधा असर नहीं पड़ेगा और जो लोग इस असर को यक़ीनी समझते हैं वह कश्मीर को देखते हैं जहाँ रूस, पाकिस्तान, हिन्दुस्तान और

یہ چیلنج پاکستان کا نہیں بلکہ روس کا ہے اور پاکستان کے اس میں شریک ہونے کا کارن دنیا کو اپنا بڑا پن دکھانا ہے۔ برطانیہ کو یہ جتانا ہے کہ پاکستان کے ساتھ دوستی چاہنے والوں کی کوئی کمی نہیں ہے اور ہندستان کو یہ دکھانا ہے کہ اگر اس کے پردھان منتری کو امریکہ کے پردھان ٹرومین نیوتا دے سکتے ہیں تو پاکستان کا پردھان منتری بھی ماسکو سے نیوتا منگا سکتا ہے۔

سوال یہ ہے کہ روس نے یہ نیوتا کیوں بھیجا۔ پاکستان کے بارے میں اس کی رائے شروع سے ہی کچھ اچھی نہیں ہے۔ وہ اسے برطانیہ کا دم چھلا سمجھتا تھا۔ کشمیر کے مسئلے پر روس کے ایک مشہور اخبار نے لکھا تھا کہ برطانیہ اور امریکہ کشمیر کو پاکستان میں ملا کر روس کے دکھن میں اپنے فوجی اڈے بنانا چاہتے ہیں۔ دوسری طرف پاکستان کے پردھان منتری نے کمیونزم کے ورودھ میں جو کچھ کہا ہے اور اسلام کو جس طرح اس کے مقابلے میں رکھا ہے اسے روس اچھی نگاہ سے نہیں دیکھ سکتا اور نہ وہ یہ آشا کر سکتا ہے کہ پاکستانی سرکار کا رویہ آگے چلکر بدل جائے گا یا پاکستان کامن ویلتھ کی برادری سے نکل جائے گا یا برطانیہ اس سے ہمیشہ کے لئے خفا ہو جائے گا۔ اس کا نتیجہ ادھک سے ادھک یہ نکل سکتا ہے کہ برطانیہ اور پاکستان کے دل میں تھوڑے دنوں کے لئے ایک دوسرے کے خلاف شک پڑ جائے اور برطانیہ بیچ پورب میں روس کا ہوّا آتے دیکھ کر ڈرنے لگے۔

پاکستان کے پردھان منتری کے ماسکو جانے سے ہندستان پر کوئی فوراً اور سیدھا اثر نہیں پڑے گا اور جو لوگ اس اثر کو یقینی سمجھتے ہیں وہ کشمیر کو دیکھتے ہیں جہاں روس، پاکستان، ہندستان اور

अफ़ग़ानिस्तान की सरहदें मिलती हैं और जिसके ऊपर हिन्दुस्तान और पाकिस्तान में झगड़ा चल रहा है. मगर इस झगड़े में पाकिस्तान की तरफ़ से रूस के शरीक होने की कोई आशा नहीं है, इसलिये कि पाकिस्तान ने अमरीका और बरतानिया के जत्थे से नाता जोड़ रक्खा है. और रूस इस मामले में पाकिस्तान की हिमायत करके इन दोनों का असर नहीं बढ़ायेगा और यह दोनों भी रूस को इस मामले में टाँग नहीं अड़ाने देंगे. यही बात पठानिस्तान के आन्दोलन और अफ़ग़ानिस्तान और पाकिस्तान के झगड़े के बारे में कही जा सकती है. यह दोनों मुल्क अमरीका और बरतानिया के असर में हैं और इस झगड़े में रूस का हाथ नहीं मालूम होता अमरीका और बरतानिया का भी अगर कोई हाथ है तो वह परदे के इतने पीछे, इतनी दूर पर है कि दिखाई नहीं देता.

अफ़ग़ानिस्तान और पठानिस्तान

देखने में यह झगड़ा इस बात पर है कि पाकिस्तान अपनी और अफ़ग़ानिस्तान की सरहद के बीच वाले पहाड़ी इलाक़े को, जहाँ पठानों के प्राचीन क़बीले रहते हैं, अपनी मिलकियत समझता है. इन क़बीलों में से कुछ इसका विरोध करते हैं और अफ़ग़ानिस्तान उनका साथ दे रहा है उनका कहना है कि अंगरेज़ी सरकार ने इन क़बीलों की आज़ादी मान ली थी और पाकिस्तान के पहले गवर्नर जनरल ने इसे बहाल रखने का वादा कर लिया था लेकिन मौजूदा गवर्नर जनरल ने इस इलाक़े को पाकिस्तान का हिस्सा कहा है और उनकी सरकार वहाँ के लोगों को अपने मातहत रखने के लिये उन पर सख़्ती कर रही है. इस सख़्ती की बात को पाकिस्तान सरकार भी मानती है अभी कुछ

افغانستان کی سرحدیں ملتی ہیں اور جس کے اوپر ہندستان اور پاکستان میں جھگڑا چل رہا ہے۔ مگر اس جھگڑے میں پاکستان کی طرف سے روس کے شریک ہونے کی کوئی آشا نہیں ہے، اس لئے کہ پاکستان نے امریکہ اور برطانیہ کے جتھے سے ناتا جوڑ رکھا ہے۔ اور روس اس معاملے میں پاکستان کی حمایت کرکے ان دونوں کا اثر نہیں بڑھائے گا اور یہ دونوں بھی روس کو اس معاملے میں ٹانگ نہیں اڑانے دیں گے۔ یہی بات پٹھانستان کے آندولن اور افغانستان اور پاکستان کے جھگڑے کے بارے میں کہی جا سکتی ہے۔ یہ دونوں ملک امریکہ اور برطانیہ کے اثر میں ہیں اور اس جھگڑے میں روس کا ہاتھ نہیں معلوم ہوتا۔ امریکہ اور برطانیہ کا بھی اگر کوئی ہاتھ ہے تو وہ پردے کے اتنے پیچھے، اتنی دور پر ہے کہ دکھائی نہیں دیتا۔

افغانستان اور پٹھانستان

دیکھنے میں یہ جھگڑا اس بات پر ہے کہ پاکستان اپنی اور افغانستان کی سرحد کے بیچ والے پہاڑی علاقے کو، جہاں پٹھانوں کے پراچین قبیلے رہتے ہیں، اپنی ملکیت سمجھتا ہے۔ ان قبیلوں میں سے کچھ اس کا ورودھ کرتے ہیں اور افغانستان ان کا ساتھ دے رہا ہے۔ اس کا کہنا ہے کہ انگریزی سرکار نے ان قبیلوں کی آزادی مان لی تھی اور پاکستان کے پہلے گورنر جنرل نے اسے بحال رکھنے کا وعدہ کر لیا تھا لیکن موجودہ گورنر جنرل نے اس علاقے کو پاکستان کا حصہ کہا ہے اور ان کی سرکار وہاں کے لوگوں کو اپنے ماتحت رکھنے کے لئے ان پر سختی کر رہی ہے۔ اس سختی کی بات کو پاکستان سرکار بھی مانتی ہے۔ ابھی کچھ

दिन हुए जब उसने अपने एक एलान में बताया है कि उसके हवाई जहाज़ों ने क़बायली इलाक़े पर बम गिराये इसलिये कि इस इलाक़े में फ़क़ीर इपी के आदमियों ने उन हवाई जहाज़ों पर गोलियाँ चलाई थीं.

इस घटना के बारे में अफ़ग़ानी सरकार का बयान बिलकुल दूसरा है. उसने कहा है कि पाकिस्तानी हवाई जहाज़ों ने उसके दक्खिनी इलाक़े पर बम गिराये हैं जहाँ उसके आदमी क़बायली हमले की रोकथाम के लिये मोर्चा बन्दी कर रहे थे और इन बमों से १५ आदमी जान से मारे गये और १२ घायल हुए. इस बात की चरचा अफ़ग़ानी पालियामेन्ट में भी हुई. एक वज़ीर ने मौक़े पर जाकर सब हाल अपनी आँखों से देखा है. पाकिस्तानी सरकार से इसकी शिकायत भी की गई है लेकिन उसका कहना है कि उसके हवाई जहाज बम गिराना तो दूर रहा, अफ़ग़ानी इलाक़े में गये तक नहीं. पाकिस्तान और अफ़ग़ानिस्तान की तनातनी अब इतनी बढ़ गई है कि दोनों जगह की जनता अपनी-अपनी सरकार पर बदला लेने के लिये ज़ोर डाल रही है और दोनों सरकारों के प्रतिनिधि एक दूसरे को क़सूरवार ठहरा रहे हैं पिछले दिनों अफ़ग़ानिस्तान के प्रधान मन्त्री ने अपने मुल्क के पठान लीडरों के जोश को ठंडा करने के लिये उनसे कहा था कि अफ़ग़ानी सरकार क़बायली इलाक़े को आज़ादी दिलाने के लिये बातचीत के ज़रिये जो कोशिश कर रही है उसमें अगर सफलता न हुई तो वह कोई दूसरी कारवाई करेगी और हो सकता है कि यह इशारा इस मसले को यू० एन० ओ० में ले जाने के लिये किया गया हो. दूसरी तरफ़ पाकिस्तान में एक आवाज़ यह उठाई जा रही है कि अफ़ग़ानिस्तान के बादशाह ज़ाहिरशाह को हटाकर पुराने बादशाह अमानुल्ला खाँ को राजगद्दी पर वापस लाया

دن ہوئے جب اس نے اپنے ایک اعلان میں بتایا ہے کہ اس کے ہوائی جہازوں نے قبائلی علاقے پر بم گرائے اس لئے کہ اس علاقے میں فقیر ایپی کے آدمیوں نے ان ہوائی جہازوں پر گولیاں چلائی تھیں۔

اس گھٹنا کے بارے میں افغانی سرکار کا بیان بالکل دوسرا ہے۔ اس نے کہا ہے کہ پاکستانی ہوائی جہازوں نے اس کے دکھنی علاقے پر بم گرائے ہیں جہاں اس کے آدمی قبائلی حملے کی روک تھام کے لئے مورچہ بندی کر رہے تھے اور ان بموں سے ۱۵ آدمی جان سے مارے گئے اور ۱۲ گھائل ہوئے اس بات کی چرچا افغانی پارلیمنٹ میں بھی ہوئی ایک وزیر نے موقع پر جا کر سب حال اپنی آنکھوں سے دیکھا ہے پاکستانی سرکار سے اس کی شکایت بھی کی گئی ہے لیکن اس کا کہنا ہے کہ اس کے ہوائی جہاز بم گرانا تو دور رہا، افغانی علاقے میں گئے تک نہیں پاکستان اور افغانستان کی تناتنی اب اتنی بڑھ گئی ہے کہ دونوں جگہ کی جنتا اپنی اپنی سرکار پر بدلہ لینے کے لئے زور ڈال رہی ہے اور دونوں سرکاروں کے پرتیندھی ایک دوسرے کو قصوروار ٹھہرا رہے ہیں پچھلے دنوں افغانستان کے پردھان منتری نے اپنے ملک کے پٹھان لیڈروں کے جوش کو ٹھنڈا کرنے کے لئے ان سے کہا تھا کہ افغانی سرکار قبائلی علاقے کو آزادی دلانے کے لئے بات چیت کے ذریعے جو کوشش کر رہی ہے اس میں اگر سپھلتا نہ ہوئی تو وہ کوئی دوسری کارروائی کرے گی اور ہو سکتا ہے کہ یہ اشارہ اس مسئلے کو یو۔ این۔ او۔ میں لے جانے کے لئے کیا گیا ہو۔ دوسری طرف پاکستان میں ایک آواز یہ اٹھائی جا رہی ہے کہ افغانستان کے بادشاہ ظاہر شاہ کو ہٹا کر پرانے بادشاہ امان اللہ خاں کو راج گدی پر واپس لایا

जाय. और हाल की बमबारी पर एक बयान देते हुए नई देहली में अफ़ग़ानिस्तान के राजदूत ने बताया है कि कोई नौ महीने हुए जब अमानुल्ला खां के भाई अमीन जान खाँ ने पाकिस्तान के रास्ते से क़बायली इलाक़े में आकर अफ़ग़ानिस्तान पर हमला करने के लिये आदमी इकट्ठा करने की कोशिश की थी जिसमें उनको मुँह की खानी पड़ी.

इस्लामी देशों की एकता

अफ़ग़ानिस्तान और पाकिस्तान के झगड़े को देखते हुए इस्लामी देशों का एक जत्था क़ायम करने के लिये पाकिस्तान की कोशिश कुछ अजीब सी मालूम होती है. ख़ास कर ऐसी हालत में जब कि इसी तरह के झगड़े दूसरे इस्लामी देशों में भी आपस में पाये जाते हैं. इन्हीं झगड़ों की बदौलत वह फ़िलस्तीन की तिक्का बोटी को नहीं रोक सके जब ट्रान्स जार्डन के राजा शाह अब्दुल्ला खुद एक बोटी नोचकर मैदान से हट गये तो दूसरे अरब देशों के लिये यहूदियों से लड़ते रहना बेकार और नामुमकिन हो गया. शाह अब्दुल्ला ने फ़िलस्तीन का जो टुकड़ा हथिया लिया है उसके कारन उनका राज जार्डन नदी के दोनों तरफ़ फैल गया है और इसीलिये उन्होंने अब अपने राष्ट्र का नाम बदलकर हाशमी सलतनत कर दिया है. इस तरह वह अपनी उस स्कीम की तरफ़ एक क़दम आगे बढ़ गये हैं जिसका मक़सद यह है कि शाम, इराक़, फ़िलस्तीन और ट्रान्स जार्डन को एक झंडे के तले और एक हुकूमत के मातहत ले आयें. दूसरे इस क़दम में उनको एक आसानी यह है कि इराक़ पर उनका सगा भतीजा, राज करता है लेकिन इससे बहुत बड़ी

جائے۔ اور حال کی بمباری پر ایک بیان دیتے ہوئے نئی دہلی میں افغانستان کے راج دوت نے بتایا ہے کہ کوئی نو مہینے ہوئے جب امان اللہ خاں کے بھائی امین جان خاں نے پاکستان کے راستے سے قبائلی علاقے میں آکر افغانستان پر حملہ کرنے کے لئے آدمی اکٹھا کرنے کی کوشش کی تھی جس میں ان کو منہ کی کھانی پڑی۔

اسلامی دیشوں کی ایکتا

افغانستان اور پاکستان کے جھگڑے کو دیکھتے ہوئے اسلامی دیشوں کا ایک جتھا قائم کرنے کے لئے پاکستان کی کوشش کچھ عجیب سی معلوم ہوتی ہے۔ خاص کر ایسی حالت میں جب کہ اسی طرح کے جھگڑے دوسرے اسلامی دیشوں میں بھی آپس میں پائے جاتے ہیں۔ انھیں جھگڑوں کی بدولت وہ فلسطین کی تکا بوٹی کو نہیں روک سکے جب ٹرانس جارڈن کے راجا شاہ عبداللہ خود ایک بوٹی نوچ کر میدان سے ہٹ گئے تو دوسرے عرب دیشوں کے لئے یہودیوں سے لڑتے رہنا بے کار اور ناممکن ہو گیا۔ شاہ عبداللہ نے فلسطین کا جو ٹکڑا ہتھیا لیا ہے اس کے کارن ان کا راج جارڈن ندی کے دونوں طرف پھیل گیا ہے اور اسی لئے انھوں نے اب اپنے راشٹر کا نام بدل کر ہاشمی سلطنت کر دیا ہے۔ اس طرح وہ اپنی اس اسکیم کی طرف ایک قدم آگے بڑھ گئے ہیں جس کا مقصد یہ ہے کہ شام، عراق، فلسطین اور ٹرانس جارڈن کو ایک جھنڈے کے تلے اور ایک حکومت کے ماتحت لے آئیں۔ دوسرے اس قدم میں ان کو ایک آسانی یہ ہے کہ عراق پر ان کا سگا بھتیجا راج کرتا ہے۔ لیکن اس سے بہت بڑی

मुश्किल यह है कि शाम में कर्नल हुस्नी ज़ईम ने पिछली सरकार का तख़्ता उलट कर जो नई सरकार बनाई है वह इस स्कीम के ख़िलाफ़ है और शायद इसीलिये इराक़ ने बरतानिया से कहा है कि वह इस सरकार से ज़्यादा सरोकार न रक्खे और शामी सरकार नये विधान के लिये जो आम वोट लेने वाली है उसे देखने के लिये अपने आदमी न भेजे. लेकिन बरतानिया इस सरकार को पहले ही क़ायदे के अन्दर मान चुका है इसलिये कि वह बीच पूरब में किसी देश को ख़फ़ा नहीं करना चाहता उसे सबसे ज़्यादा इस बात से ख़ुशी होगी कि यह सब देश उसके झंडे की छाँव में इकट्ठा हो जायँ और अगर यह काम पाकिस्तान के ज़रिये हो जाय तो इसमें कोई बुराई नहीं है. लेकिन इसमें इस्लामी देशों के लिये कोई अच्छाई भी नहीं है. एक तो इसलिये कि उनके आपस के झगड़े फिर भी बाक़ी रहेंगे दूसरे इसलिये कि उनकी एकता की बुनियाद अपनी तरक़्क़ी पर उतनी नहीं होगी जितनी कि रूस और कम्युनिज़्म की रोकथाम पर. और तीसरे इसलिये कि इस तरह उनकी सरकारों को सहारा मिल जायगा और वह जनता की परवाह न करके भी ज़िंदा रह सकेंगी.

लीबिया का बँटवारा

बरतानिया बीच पूरब में अपना असर जमाने की जो कोशिश कर रहा है वह उत्तरी अफ़रीक़ा में चौकियां बनाये बिना अधूरी रहेगी. यह चौकियां मिस्र और लीबिया में बन सकती हैं. लीबिया पिछली बड़ी लड़ाई से पहले इटली के अधिकार में था और लड़ाई के बाद चार बड़ी ताक़तों में अब तक कोई समझौता नहीं हो सका. जिसके कारण यह मसला

مشکل یہ ہے کہ شام میں کرنل حسنی زعیم نے پچھلی سرکار کا تختہ الٹ کر جو نئی سرکار بنائی ہے وہ اس اسکیم کے خلاف ہے اور شاید اسی لئے عراق نے برطانیہ سے کہا ہے کہ وہ اس سرکار سے زیادہ سروکار نہ رکھے اور شامی سرکار نئے ودھان کے لئے جو عام ووٹ لینے والی ہے اسے دیکھنے کے لئے اپنے آدمی نہ بھیجے۔ لیکن برطانیہ اس سرکار کو پہلے ہی قاعدے کے اندر مان چکا ہے اس لئے کہ وہ بیچ پورب میں کسی دیش کو خفا نہیں کرنا چاہتا اسے سب سے زیادہ اس بات سے خوشی ہوگی کہ یہ سب دیش اس کے جھنڈے کی چھاؤں میں اکٹھا ہو جائیں اور اگر یہ کام پاکستان کے ذریعے ہو جائے تو اس میں کوئی برائی نہیں ہے۔ لیکن اس میں اسلامی دیشوں کے لئے کوئی اچھائی بھی نہیں ہے۔ ایک تو اس لئے کہ ان کے آپس کے جھگڑے پھر بھی باقی رہیں گے دوسرے اس لئے کہ ان کی ایکتا کی بنیاد اپنی ترقی پر اتنی نہیں ہوگی جتنی کہ روس اور کمیونزم کی روک تھام پر۔ اور تیسرے اس لئے کہ اس طرح ان کی سرکاروں کو سہارا مل جائے گا اور وہ جنتا کی پرواہ نہ کر کے بھی زندہ رہ سکیں گی۔

لیبیا کا بٹوارہ

برطانیہ بیچ پورب میں اپنا اثر جمانے کی جو کوشش کر رہا ہے وہ اتری افریقہ میں چوکیاں بنائے بنا ادھوری رہے گی۔ یہ چوکیاں مصر اور لیبیا میں بن سکتی ہیں۔ لیبیا پچھلی بڑی لڑائی سے پہلے اٹلی کے ادھیکار میں تھا اور لڑائی کے بعد چار بڑی طاقتوں میں اس پر کوئی سمجھوتہ نہیں ہو سکا جس کے کارن یہ مسئلہ

इस बार यू० एन० ओ० के इजलास में पेश कर दिया गया. लेकिन पर्दे के पीछे बरतानिया और इटली में लीबिया के बँटवारे के बारे में समझौता हो चुका था जिसके अनुसार फ़ैज़ान का इलाक़ा फ़्रांस को, सायरेनिका का इलाक़ा बरतानिया को और तराबलस का इलाक़ा दो साल बाद इटली की निगरानी के लिये मिल जाता यू० एन० ओ० की कमेटी और असेम्बली में इस समझौते को बहुमत भी मिल गया लेकिन यह दो तिहाई नहीं था इस कारण समझौता मंज़ूर नहीं हो सका. और इसके मंज़ूर न होने का सबसे बड़ा कारण यह है कि क़रीब-क़रीब तमाम एशियाई देशों ने इसका विरोध किया. उनकी इस कामयाबी को यू० एन० ओ० के सेक्रेटरी ने दुनिया की बिरादरी में इन देशों के बढ़ते हुए असर का सबूत कहा है और यह ठीक भी है. लेकिन पच्छिमी देश इस असर का तोड़ करना जानते हैं. लीबिया में इसकी सूरत यह है कि यू० एन० ओ० की बेनतीजा बहस के बाद सायरेनिका के नेता शेख़ सनोसी ने अपने देश की आज़ादी का ऐलान कर दिया और बरतानी सरकार ने फ़ौरन ही उसको मंज़ूर करते हुए कहा कि इसी तरह का ऐलान वह ख़ुद भी करने वाली थी. लेकिन यह आज़ादी सिर्फ़ घरेलू मामलों में होगी और सायरेनिका पर बरतानिया की निगरानी जैसी आज है वैसी ही उस समय तक रहेगी जब तक कि यू० एन० ओ० इटली के पुराने उपनिवेशों के बारे में कोई फ़ैसला न करदे. शेख़ सनोसी ने इन बातों पर कोई एतराज़ नहीं किया है और अगर उनको इन बातों के बावजूद अपनी 'आज़ादी' की तरफ़ से सन्तोष हो गया है तो यह बरतानिया की पालिसी की बहुत बड़ी कामयाबी है. इस तरह उसका आज का अधिकार हमेशा के लिये हो जायगा. इसलिये कि यू० एन० ओ० के

اس بار یو۔ این۔ او۔ کے اجلاس میں پیش کر دیا گیا۔ لیکن پردے کے پیچھے برطانیہ اور اٹلی میں لیبیا کے بٹوارے کے بارے میں سمجھوتہ ہو چکا تھا جس کے انوسار فیضان کا علاقہ فرانس کو، سائرینیکا کا علاقہ برطانیہ کو اور طرابلس کا علاقہ دو سال بعد اٹلی کو نگرانی کے لئے مل جاتا۔ یو۔ این۔ او۔ کی کمیٹی اور اسمبلی میں اس سمجھوتے کو بہومت بھی مل گیا لیکن یہ دو تہائی نہیں تھا اس کارن سمجھوتہ منظور نہیں ہو سکا۔ اور اس کے منظور نہ ہونے کا سب سے بڑا کارن یہ ہے کہ قریب قریب تمام ایشیائی دیشوں نے اس کا ورودھ کیا۔ ان کی اس کامیابی کو یو۔ این۔ او۔ کے سکریٹری نے دنیا کی برادری میں ان دیشوں کے بڑھتے ہوئے اثر کا ثبوت کہا ہے اور یہ ٹھیک بھی ہے۔ لیکن پچھمی دیش اس اثر کا توڑ کرنا جانتے ہیں۔ لیبیا میں اس کی صورت یہ ہے کہ یو۔ این۔ او۔ کی بے نتیجہ بحث کے بعد سائرینیکا کے نیتا شیخ سنوسی نے اپنے دیش کی آزادی کا اعلان کر دیا اور برطانی سرکار نے فوراً ہی اس کو منظور کرتے ہوئے کہا کہ اسی طرح کا اعلان وہ خود بھی کرنے والی تھی۔ لیکن یہ آزادی صرف گھریلو معاملوں میں ہوگی اور سائرینیکا پر برطانیہ کی نگرانی جیسی آج ہے ویسی ہی اس سمے تک رہے گی جب تک کہ یو۔ این۔ او۔ اٹلی کے پرانے اپنیویشوں کے بارے میں کوئی فیصلہ نہ کر دے۔ شیخ سنوسی نے ان باتوں پر کوئی اعتراض نہیں کیا ہے اور اگر ان کو ان باتوں کے باوجود اپنی 'آزادی' کی طرف سے سنتوش ہو گیا ہے تو یہ برطانیہ کی پالیسی کی بہت بڑی کامیابی ہے۔ اس طرح اس کا آج کا ادھیکار ہمیشہ کے لئے ہو جائے گا۔ اس لئے کہ یو۔ این۔ او۔ کے

फ़ैसले तक वह अपने कारिन्दों के ज़रिये सायरेनिका और तराबलस में भी मैदान तैयार कर लेगा और उन्हीं के ज़रिये अरबों के दिल से यह खटक निकाल देगा कि पहले वह तराबलस को उसी इटली के हवाले कर देने के लिये तैयार हो गया था, जिसने वहाँ की आबादी पर बेहद अत्याचार किये हैं. इसी लिये इटली सायरेनिका की आज़ादी के एलान और उसके बारे में बरतानिया के रुख़ को सन्देह की नज़र से देखता है. दूसरी तरफ़ अरब लीग के सेक्रेटरी ने भी इस कारवाई को बरतानिया की एक साम्राजी चाल कहा है.

बर्लिन की गुत्थी

रूस और पच्छिमी राष्ट्रों में यों तो हर बात पर झगड़ा हो जाता है मगर टकराव का डर सिर्फ़ जर्मनी में था, जहाँ रूस की फ़ौजों की अमरीका, बरतानिया या फ़्रान्स की फ़ौजों से मामूली सी झड़प एटलांटिक समझौते के मुताबिक़ बड़ी लड़ाई का कारन बन सकती थी. पिछली बड़ी लड़ाई के बाद जर्मनी रूस और तीन पच्छिमी राष्ट्रों में बँट गया था. पहले चारों एक साथ मिलकर हुकूमत करते थे, पर उनके इलाक़े अलग अलग थे और आगे चलकर रूस और तीनों पच्छिमी राष्ट्रों के इलाक़े एक दूसरे के लिये अजनबी बन गये यही हाल जर्मनी की राजधानी बर्लिन का भी हुआ. वहाँ भी दो सरकारें बन गईं. मगर यह शहर रूस के अधिकार वाले इलाक़े से घिरा हुआ है. और पिछले साल जब पच्छिमी राष्ट्रों से उसकी अन बन हो गई और उन राष्ट्रों ने जर्मनी और बर्लिन में भी अपना सिक्का अलग कर लिया तो रूस ने इस शहर को अपने

[illegible]

فیصلے تک وہ اپنے کارندوں کے ذریعے سائرینیکا اور طرابلس میں بھی میدان تیار کرلے گا اور انھیں کے ذریعے عربوں کے دل سے یہ کھٹک نکال دیگا کہ پہلے وہ طرابلس کو اسی اٹلی کے حوالے کر دینے کے لئے تیار ہو گیا تھا، جس نے وہاں کی آبادی پر بے حد اتیاچار کئے ہیں۔ اسی لئے اٹلی سائرینیکا کی آزادی کے اعلان اور اس کے بارے میں برطانیہ کے رُخ کو سندیہہ کی نظر سے دیکھتا ہے۔ دوسری طرف عرب لیگ کے سکریٹری نے بھی اس کارروائی کو برطانیہ کی ایک سامراجی چال کہا ہے۔

برلن کی گتھی

روس اور پچھمی راشٹروں میں یوں تو ہر بات پر جھگڑا ہو جاتا ہے مگر ٹکراؤ کا ڈر صرف جرمنی میں تھا، جہاں روس کی فوجوں کی امریکہ، برطانیہ یا فرانس کی فوجوں سے معمولی سی جھڑپ اٹلانٹک سمجھوتے کے مطابق بڑی لڑائی کا کارن بن سکتی تھی۔ پچھلی بڑی لڑائی کے بعد جرمنی روس اور تین پچھمی راشٹروں میں بنٹ گیا تھا۔ پہلے چاروں ایک ساتھ مل کر حکومت کرتے تھے، پر ان کے علاقے الگ الگ تھے اور آگے چل کر روس اور تینوں پچھمی راشٹروں کے علاقے ایک دوسرے کے لئے اجنبی بن گئے۔ یہی حال جرمنی کی راجدھانی برلن کا بھی ہوا۔ وہاں بھی دو سرکاریں بن گئیں۔ مگر یہ شہر روس کے ادھیکار والے علاقے سے گھرا ہوا ہے۔ اور پچھلے سال جب پچھمی راشٹروں سے اس کی ان بن ہو گئی اور ان راشٹروں نے جرمنی اور برلن میں بھی اپنا سکہ الگ کر لیا تو روس نے اس شہر کو اپنے آدھین یا قابو میں لانے کے لئے یہاں تک آنے والے زمین کے ادھکتر

रास्ते पच्छिमी राष्ट्रों पर बन्द कर दिये और तब यह राष्ट्र बर्लिन की बीस लाख आबादी को खाने पीने का और दूसरा सारा ज़रूरी सामान हवाई जहाज़ों के ज़रिये पहुँचाने लगे. रूस इसमें भी अड़ंगा लगाने की कोशिश कर रहा था और अमरीका के विदेश मंत्री ने इसके जवाब में यह धमकी दी थी कि अगर रूस ने हवाई रास्ता रोकने की कोशिश की तो इस मामले में एटलांटिक समझौता लागू हो जायगा. मगर इस बीच में रूस ने एक दम से ढील दे दी और बर्लिन की नाका बन्दी उठा लेने पर तैयार हो गया.

चार बड़ों की कौंसिल

रूस के रुख में इस तब्दीली के कई कारन हैं. नाकाबन्दी ने उसने पच्छिमी देशों को परेशान तो अच्छी तरह कर दिया मगर उनको घुटने टेकने पर मजबूर नहीं कर सका. बल्कि पच्छिमी देशों ने हवाई रास्ते को इतने बड़े पैमाने पर और इतनी लम्बी मुद्दत तक इस्तेमाल करके दुनिया को अपनी शक्ति दिखला दी, और बर्लिन वालों की निगाह में अपनी साख को बढ़ा लिया. साथ ही साथ उनकी जवाबी नाका बन्दी से जर्मनी में रूसी क़ब्ज़े वाले इलाक़े और योरप में उसके असर वाले देशों को व्योपार और लेनदेन में अच्छी खासी परेशानी हो गई. इसके अलावा पच्छिमी राष्ट्रों ने पच्छिमी जर्मनी में एक अलग सरकार बनाने की कारवाई भी शुरू कर दी, जो एटलान्टिक वाली जत्था बन्दी का एक खास मोर्चा होती. पहली बात के बुरे असर से बचने और दूसरी बात को रोकने के ख़याल से रूस ने नाका बन्दी के हटाये जाने के पहले पूरे बर्लिन में अपना सिक्का चलाये जाने की शर्त, जिस पर वह कुछ ऊपर साल भर से जमा हुआ था, हटा दी और सिर्फ़ यह शर्त

راستے پچھمی راشٹروں پر بند کر دیئے اور تب یہ راشٹر برلن کی بیس لاکھ آبادی کو کھانے پینے کا اور دوسرا سارا ضروری سامان ہوائی جہازوں کے ذریعے پہنچانے لگے۔ روس اس میں بھی اڑنگا لگانے کی کوشش کر رہا تھا اور امریکہ کے ودیش منتری نے اس کے جواب میں یہ دھمکی دی تھی کہ اگر روس نے ہوائی راستہ روکنے کی کوشش کی تو اس معاملے میں اٹلانٹک سمجھوتہ لاگو ہو جائے گا۔ مگر اس بیچ میں روس نے ایک دم سے ڈھیل دیدی اور برلن کی ناکہ بندی اٹھا لینے پر تیار ہو گیا۔

چار بڑوں کی کونسل

روس کے رُخ میں اس تبدیلی کے کئی کارن ہیں۔ ناکہ بندی سے اس نے پچھمی دیشوں کو پریشان تو اچھی طرح کر دیا مگر ان کو گھٹنے ٹیکنے پر مجبور نہیں کر سکا۔ بلکہ پچھمی دیشوں نے ہوائی راستے کو اتنے بڑے پیمانے پر اور اتنی لمبی مدت تک استعمال کر کے دنیا کو اپنی شکتی دکھلا دی، اور برلن والوں کی نگاہ میں اپنی ساکھ کو بڑھا لیا۔ ساتھ ہی ساتھ ان کی جوابی ناکہ بندی سے جرمنی میں روسی قبضے والے علاقے اور یورپ میں اس کے اثر والے دیشوں کو بیوپار اور لین دین میں اچھی خاصی پریشانی ہو گئی۔ اس کے علاوہ پچھمی راشٹروں نے پچھمی جرمنی میں ایک الگ سرکار بنانے کی کارروائی بھی شروع کر دی، جو اٹلانٹک والی جتھا بندی کا ایک خاص مورچہ ہوتی۔ پہلی بات کے بُرے اثر سے بچنے اور دوسری بات کو روکنے کے خیال سے روس نے ناکہ بندی کے ہٹائے جانے کے پہلے پورے برلن میں اپنا سکہ چلائے جانے کی شرط، جس پر وہ کچھ اوپر سال بھر سے جما ہوا تھا، ہٹا دی اور صرف یہ شرط

रक्खी कि चार बड़े राष्ट्रों के विदेश मंत्रियों की कौन्सिल का जलसा
जर्मनी के मसले पर विचार करने के लिये बुला लिया जाय. अमरीका
और बरतानिया ने सोचा कि शायद इस तरह रूस पच्छिमी सरकार के
क़ायम होने में अड़ंगा लगायेगा. इसलिये उन्होंने कौंसिल के जलसे की
तारीख़ जल्दी ही रखनी चाही. रूस ने इसे भी मंजूर कर लिया.
आख़िर कौंसिल का जलसा २३ मई को शुरू हुआ और अब ख़तम के
क़रीब है. इसमें पहले तो पुरानी बहसें छिड़ी रहीं और बहुत दिनों तक
गाड़ी इस बात पर अटकी रही कि जर्मनी और बर्लिन के बन्दोबस्त और
निगरानी के लिये चारों राष्ट्रों के फ़ौजी कमांडरों की जो कौंसिल हो
उसके फ़ैसले बहुमत से हुआ करें या उनके लिये चारों की मंजूरी हो.
पच्छिमी राष्ट्र पहली बात पर ज़ोर दे रहे थे लेकिन रूस इस डर से कि कहीं
वह अपनी मनमानी न करने लगें, दूसरी बात पर अड़ा रहा. आख़िर
बातचीत की गाड़ी जहाँ से चली थी, वहीं वापस आ गई. यही सूरत
जर्मनी के विधान के मसले पर भी पैदा हो गई और तब रूस के विदेश
मंत्री ने कौंसिल के सामने यह सुझाव रक्खा कि जर्मनी के साथ सुलह
के समझौते का मसविदा तैयार किया जाय और उसके अनुसार साल
भर के अन्दर बाहर की सब फ़ौजें जर्मनी से चली जायँ. इस पर पच्छिमी
देशों ने कहा कि पहले उनको इस बात का इतमीनान हो जाना चाहिये
कि जर्मनी आगे चलकर दुनिया के अमन और शांति में कोई गड़बड़
नहीं कर सकेगा. इस तरह यह बात भी ख़तम हो गई. लेकिन मालूम
होता है कि चार बड़ों की कौंसिल कुछ न कुछ करके रहेगी. ख़बर है
... के बारे में उन्होंने समझौते की एक सूरत ढूँढ निकाली है

رکھی کہ چار بڑے راشٹروں کے ودیش منتریوں کی کونسل کا جلسہ جرمنی کے مسئلے
پر وچار کرنے کے لئے بلا لیا جائے۔ امریکہ اور برطانیہ نے سوچا کہ
شاید اس طرح روس پچھمی سرکار کے قائم ہونے میں اڑنگا لگائے گا۔ اس
لئے انہوں نے کونسل کے جلسے کی تاریخ جلدی ہی رکھنی چاہی۔ روس نے اسے
بھی منظور کر لیا۔ آخر کونسل کا جلسہ ۲۳ مئی کو شروع ہوا اور اب ختم کے
قریب ہے۔ اس میں پہلے تو پرانی بحثیں چھڑی رہیں اور بہت دنوں تک
گاڑی اس بات پر اٹکی رہی کہ جرمنی اور برلن کے بندوبست اور نگرانی کے
لئے چاروں راشٹروں کے فوجی کمانڈروں کی جو کونسل ہو اس کے فیصلے بہومت
سے ہوا کریں یا ان کے لئے چاروں کی منظوری ہو۔ پچھمی راشٹر پہلی بات پر زور
دے رہے تھے لیکن روس اس ڈر سے کہ کہیں وہ اپنی من مانی نہ کرنے لگیں دوسری
بات پر اڑا رہا۔ آخر بات چیت کی گاڑی جہاں سے چلی تھی، وہیں واپس آ گئی۔ یہی صورت
جرمنی کے ودھان کے مسئلے پر بھی پیدا ہو گئی اور تب روس کے ودیش منتری
نے کونسل کے سامنے یہ سجھاؤ رکھا کہ جرمنی کے ساتھ صلح کے سمجھوتے
کا مسودہ تیار کیا جائے اور اس کے انوسار سال بھر کے
اندر باہر کی سب فوجیں جرمنی سے چلی جائیں۔ اس پر پچھمی دیشوں
نے کہا کہ پہلے ان کو اس بات کا اطمینان ہو جانا چاہیئے کہ
جرمنی آگے چل کر دنیا کے امن اور شانتی میں کوئی گڑبڑ نہیں کر
سکے گا۔ اس طرح یہ بات بھی ختم ہو گئی۔ لیکن معلوم ہوتا ہے کہ
چار بڑوں کی کونسل کچھ نہ کچھ کر کے رہے گی۔ خبر ہے کہ
برلن کے بارے میں انہوں نے سمجھوتے کی ایک صورت ڈھونڈ نکالی
ہے اور اب آسٹریا کے ساتھ صلح کے سمجھوتے پر بحث ہو رہی ہے۔ یہ

दोनों मसले पूरे जर्मनी के मसले से ज्यादा आसान हैं. और अगर इन पर कोई समझौता हो गया तो जर्मनी में भी आज की जितनी तनातनी नहीं रहेगी. रूस और पच्छिमी राष्ट्र अपने अपने इलाक़े का बन्दोबस्त अपने-अपने ढंग पर करते रहेंगे और तिजारत और लेन देन के बारे में समझौते कर लेंगे. जो भी हो, अगरचे जर्मनी का मुल्क दो टुकड़ों में बट जायगा मगर बड़ों की टक्कर बहुत दिनों के लिये टल जायगी.

चीन की लड़ाई

बर्लिन के समझौते को कुछ लोग इस निगाह से भी देखते हैं कि रूस लाग डाट और जोड़ तोड़ की ठंडी लड़ाई को पच्छिमी मोर्चे पर रोक कर पूरब की तरफ़ ध्यान देना चाहता है. इसलिये कि पच्छिम में जो नक़्शा अब बन गया है उसमें बहुत दिनों तक कोई अदल बदल नहीं होगा मगर पूरब का नक़्शा अभी बना नहीं बल्कि बन रहा है और इस नक़्शे में सब से ज्यादा ख़ास बात चीन में कम्युनिस्टों की दिन दूनी रात चौगुनी सफलतायें हैं चीनी सरकार से सुलह की बातचीत में उन्होंने जो समय लगाया उससे एक फ़ायदा यह उठाया कि इस बीच में यांगट्सी नदी के किनारे अपनी फ़ौजें और सामान इकट्ठा कर लिया और जब चीनी सरकार ने उनको नदी पार जाकर फ़ौजों के नये प्रबंध की निगरानी करने की इजाज़त नहीं दी और इसके साथ साथ जनरलिस्मो च्यांग काई शेक, जो राजगद्दी छोड़कर घर चले गये थे, सरकार की पालिसी बनाने में फिर हिस्सा लेने लगे तो कम्युनिस्ट फ़ौजों ने हल्ला बोल कर चीन की राजधानी नानकिंग और उसके बाद एशिया के सबसे बड़े शहर शंघाई पर क़ब्ज़ा कर लिया. अब वह नई राजधानी कैन्टन की तरफ़ बढ़ रही हैं. लेकिन उस पर उनका हमला सामने से हो या बाज़ू से,

(५४७)

دونوں مسئلے پورے جرمنی کے مسئلے سے زیادہ آسان ہیں۔ اور اگر ان پر کوئی سمجھوتہ ہوگیا تو جرمنی میں بھی آج کی جتنی تناتنی نہیں رہے گی۔ روس اور پچھمی راشٹر اپنے اپنے علاقے کا بندوبست اپنے اپنے ڈھنگ پر کرتے رہیں گے اور تجارت اور لین دین کے بارے میں سمجھوتے کرلیں گے۔ جو بھی ہو، اگرچہ جرمنی کا ملک دو ٹکڑوں میں بٹ جائے گا مگر بڑوں کی ٹکر بہت دنوں کے لئے ٹل جائے گی۔

چین کی لڑائی

برلن کے سمجھوتے کو کچھ لوگ اس نگاہ سے بھی دیکھتے ہیں کہ روس لاگ ڈانٹ اور جوڑ توڑ کی ٹھنڈی لڑائی کو پچھمی مورچے پر روک کر پورب کی طرف دھیان دینا چاہتا ہے۔ اس لئے کہ پچھم میں جو نقشہ اب بن گیا ہے اس میں بہت دنوں تک کوئی ادل بدل نہیں ہوگا۔ مگر پورب کا نقشہ ابھی بنا نہیں بلکہ بن رہا ہے اور اس نقشے میں سب سے زیادہ خاص بات چین میں کمیونسٹوں کی دن دونی رات چوگنی سپھلتائیں ہیں۔ چینی سرکار سے صلح کی بات چیت میں انھوں نے جو سمے لگایا اس سے ایک فائدہ یہ اٹھایا کہ اس بیچ میں یانگ ٹسی ندی کے کنارے اپنی فوجیں اور سامان اکٹھا کرلیا اور جب چینی سرکار نے ان کو ندی پار جاکر فوجوں کے نئے پربندھ کی نگرانی کرنے کی اجازت نہیں دی اور اس کے ساتھ ساتھ جنرلیسمو چیانگ کائی شک، جو راج گدی چھوڑ کر گھر چلے گئے تھے، سرکار کی پالیسی بنانے میں پھر حصہ لینے لگے تو کمیونسٹ فوجوں نے ہلا بول کر چین کی راجدھانی نانکنگ اور اس کے بعد ایشیا کے سب سے بڑے شہر شنگھائی پر قبضہ کرلیا۔ اب وہ نئی راجدھانی کینٹن کی طرف بڑھ رہی ہیں۔ لیکن اس پر ان کا حملہ سامنے سے ہو یا بازو سے،

(۵۴۷)

और वहाँ तक पहुँचने में उनको एक महीना लगे या तीन महीने, मगर इसमें कोई सन्देह नहीं है कि चीन में उनका राज क़ायम हो जायगा.

च्यांग काई शेक का ख़याल है कि लड़ाई के नतीजे में पैदा होने वाली कठिनाइयों के कारन यह राज ज़्यादा समय तक चल नहीं सकेगा. लेकिन चीनी कम्युनिस्टों के पास इन कठिनाइयों से निबटने का जो ढंग है वह च्यांग के ढंग से अलग है और इसके बारे में उनकी राय भरोसे के लायक़ नहीं हो सकती. इसके अलावा कम्युनिस्टों के पीछे जनता की इतनी ज़बरदस्त शक्ति है, जिसने बाहर की किसी मदद के बिना चीनी सरकार के क़िले को जिसे अमरीका सिवाय फ़ौजी सिपाहियों के हर तरह की मदद दे रहा था, तोड़ दिया. एक और बात यह है कि चीनी कम्युनिस्ट और उनके लीडर माउ त्से तुंग लकीर के फ़क़ीर नहीं हैं. वह कम्युनिज़्म को कोई लोहे का फ़्रेम नहीं समझते और आँखें बन्द करके रूस की डगर पर नहीं चलते बल्कि कम्युनिज़्म के उसूलों पर अपने हालात के अनुसार समझदारी के साथ काम करते हैं. उनकी समझदारी की एक मिसाल यह है कि उन्होंने अमरीकी और बरतानी ब्योपारियों को, जिनका कि शंघाई एक बहुत बड़ा अड्डा था, हाथ नहीं लगाया, बल्कि उनके कारबार को चलने दिया और उसके बचाव का विश्वास दिला दिया. मगर इसके साथ ही यह भी यक़ीनी है कि उनका झुकाव रूस की तरफ़ होगा और उनकी विदेशी पालिसी पुरानी सरकार की पालिसी से अलग होगी. इसलिये जिन बड़े राष्ट्रों की पूँजी चीन में लगी हुई है और जिनकी सलतनत चीन के अड़ोस पड़ोस तक फैली हुई है, उनमें चीन के इन्क़लाब से खलबली मच गई है.

اور وہاں تک پہنچنے میں ان کو ایک مہینہ لگے یا تین مہینے، مگر اس میں کوئی سندیہ نہیں ہے کہ چین میں ان کا راج قائم ہو جائے گا۔

چیانگ کائی شیک کا خیال ہے کہ لڑائی کے نتیجے میں پیدا ہونے والی کٹھنائیوں کے کارن یہ راج زیادہ سمے تک چل نہیں سکے گا۔ لیکن چینی کمیونسٹوں کے پاس ان کٹھنائیوں سے نپٹنے کا جو ڈھنگ ہے وہ چیانگ کے ڈھنگ سے الگ ہے اور اس کے بارے میں ان کی رائے بھروسے کے لائق نہیں ہو سکتی۔ اس کے علاوہ کمیونسٹوں کے پیچھے جنتا کی اتنی زبردست شکتی ہے، جس نے باہر کی کسی مدد کے بنا چینی سرکار کے قلعے کو جسے امریکہ سوائے فوجی سپاہیوں کے ہر طرح کی مدد دے رہا تھا، توڑ دیا۔ ایک اور بات یہ ہے کہ چینی کمیونسٹ اور ان کے لیڈر ماؤ زے تنگ لکیر کے فقیر نہیں ہیں۔ وہ کمیونزم کو کوئی لوہے کا فریم نہیں سمجھتے اور آنکھیں بند کرکے روس کی ڈگر پر نہیں چلتے بلکہ کمیونزم کے اصولوں پر اپنے حالات کے انوسار سمجھداری کے ساتھ کام کرتے ہیں۔ ان کی سمجھداری کی ایک مثال یہ ہے کہ انھوں نے امریکی اور برطانی بیوپاریوں کو، جن کا کہ شنگھائی ایک بہت بڑا اڈا تھا، ہاتھ نہیں لگایا، بلکہ ان کے کاروبار کو چلنے دیا اور اس کے بچاؤ کا وشواس دلا دیا۔ مگر اس کے ساتھ ہی یہ بھی یقینی ہے کہ ان کا جھکاؤ روس کی طرف ہوگا اور ان کی ودیشی پالیسی پرانی سرکار کی پالیسی سے الگ ہوگی۔ اس لئے جن بڑے راشٹروں کی پونجی چین میں لگی ہوئی ہے اور جن کی سلطنت چین کے اڑوس پڑوس تک پھیلی ہوئی ہے، ان میں چین کے انقلاب سے کھلبلی مچ گئی ہے۔

बड़ों में खलबली

पूँजी सब से अधिक अमरीका की लगी है और राज सबसे अधिक बरतानिया का फैला हुआ है. उसकी नौआबादी (उपनिवेश) हांग कांग चीन का ही एक टापू है और इस टापू के क़रीब का चीनी इलाक़ा भी उसने पट्टे पर ले रक्खा है. उस पर अपना अधिकार बनाये रखने के लिये बरतानिया ने हाल ही में अपनी फ़ौज हांग कांग भेजी है और उसके बचाव मंत्री मिस्टर एलेक्ज़ेन्डर मौक़े पर जाकर बचाव की तैयारियों का मुआयना कर आये हैं और यह कह आये हैं कि अभी बरतानिया के पास और ज़्यादा फ़ौज मौजूद है. चीनी कम्युनिस्ट इस धमकी से तो नहीं दबेंगे लेकिन वह यह ज़रूर सोचेंगे कि हांगकांग पर हमला करने मे एक बड़े राष्ट्र से आमने सामने की टक्कर हो जायगी, जिसके लिये वह अभी तैयार नहीं हैं. बरतानिया अपना पाया और ज़्यादा मज़बूत करने के लिये इस मामले में अमरीका से भी बात चीत कर रहा है और अमरीका ने थोड़े दिन पहले जब चीन के मामलों से दिलचस्पी रखने वाले योरपी और एशियाई मुल्कों से, जिनमें हिन्दुस्तान भी शामिल था, यह कहा था कि वह नई हुकूमत के साथ संबंध क़ायम करने में अलग अलग कोई कारवाई न करें. उसके बारे में कुछ शर्तों का भी चर्चा किया गया था जिनमें से एक यह थी कि हांगकांग पर बरतानिया का क़ब्ज़ा मान लिया जाय. दूसरी यह कि चीन के दरवाज़े बाहर के व्योपार के लिये खुले रक्खे जायँ और तीसरी शर्त यह थी कि चीन और हिन्द चीन की सरहद मुक़र्रर कर दी जाय. पहली शर्त बरतानिया के फ़ायदे के लिये दूसरी अमरीका के फ़ायदे के लिये और तीसरी फ़्रान्स के फ़ायदे के लिये थी. अभी यह शर्तें पूरे क़ायदे के साथ तैयार और पेश नहीं की गई हैं.

(५७८)

بڑوں میں کھلبلی

پونجی سب سے ادھک امریکہ کی لگی ہے اور راج سب سے ادھک برطانیہ کا پھیلا ہوا ہے۔ اس کی نوآبادی (اُپنیویش) ہانگ کانگ چین کا ہی ایک ٹاپو ہے اور اس ٹاپو کے قریب کا چینی علاقہ بھی اس نے پٹے پر لے رکھا ہے۔ اس پر اپنا ادھیکار بنائے رکھنے کے لئے برطانیہ نے حال ہی میں اپنی فوج ہانگ کانگ بھیجی ہے اور اس کے بچاؤ منتری مسٹر الکزینڈر موقعہ پر جا کر بچاؤ کی تیاریوں کا معائنہ کر آئے ہیں اور یہ کہہ آئے ہیں کہ ابھی برطانیہ کے پاس اور زیادہ فوج موجود ہے۔ چینی کمیونسٹ اس دھمکی سے تو نہیں دبیں گے لیکن وہ یہ ضرور سوچیں گے کہ ہانگ کانگ پر حملہ کرنے سے ایک بڑے راشٹر سے آمنے سامنے کی ٹکر ہو جائے گی، جس کے لئے وہ ابھی تیار نہیں ہیں۔ برطانیہ اپنا پایا اور زیادہ مضبوط کرنے کے لئے اس معاملے میں امریکہ سے بھی بات چیت کر رہا ہے اور امریکہ نے تھوڑے دن پہلے جب چین کے معاملوں سے دلچسپی رکھنے والے یورپی اور ایشیائی ملکوں سے، جس میں ہندستان بھی شامل تھا، یہ کہا تھا کہ وہ نئی حکومت کے ساتھ سمبندھ قائم کرنے میں الگ الگ کوئی کارروائی نہ کریں۔ اس کے بارے میں کچھ شرطوں کا بھی چرچا کیا گیا تھا جس میں سے ایک یہ تھا کہ ہانگ کانگ پر برطانیہ کا قبضہ مان لیا جائے۔ دوسرے یہ کہ چین کے دروازے باہر کے بیوپار کے لئے کھلے رکھے جائیں اور تیسری شرط یہ تھی کہ چین اور ہند چین کی سرحد مقرر کر دی جائے۔ پہلی شرط برطانیہ کے فائدے کے لئے، دوسری امریکہ کے فائدے کے لئے اور تیسری فرانس کے فائدے کے لئے تھی۔ ابھی یہ شرطیں پورے قاعدے کے ساتھ تیار اور پیش نہیں کی گئی ہیں۔

(٥٧٨)

लेकिन चीनी कम्युनिस्ट उनको किस निगाह से देखेंगे यह ज़ाहिर है. अगर अमरीका और बरतानिया को यह उम्मीद है कि कम्युनिस्ट दब जायेंगे तो उनका अन्दाज़ा गलत है. और अगर उनको यह डर है कि कम्युनिज़्म चीन में क़दम जमाने के बाद अपने पाँव वहाँ से बाहर निकालेगा तो यह ठीक है. बल्कि अब तो ऐसा मालूम होता है कि चीन में शान्ति होने से पहले ही वहाँ के कम्युनिस्टों से दूसरे मुल्कों के कम्युनिस्टों को मदद मिलने लगेगी. खबर है कि दक्खिनी चीन में कम्युनिस्ट फ़ौजें इन्डो चीन की सरहद की तरफ़ बढ़ रही हैं, जहाँ डाक्टर हो ची मिंह की लीडरी में फ्रान्स के खिलाफ़ आज़ादी का आन्दोलन चल रहा है. इस तरह बर्मा की सोशलिस्ट पार्टी ने, जो वहाँ की कम्युनिस्ट पार्टी के खिलाफ़ है, चीनी कम्युनिस्टों की जीत पर खुशी ज़ाहिर की है और कहा है कि इससे बर्मा के आन्दोलन को मदद मिलेगी. मलाया के आन्दोलन में वहाँ चीनी पहले से ही आगे हैं और अपने कम्युनिस्ट लीडरों के पीछे चल रहे हैं. दक्खिनी पूरबी एशिया के मुल्कों में, जहाँ आजकल बेचैनी फैली हुई है, अकेला इन्डोनेशिया एक ऐसा देश है जहाँ के आन्दोलन में कम्युनिस्टों का कोई खास हिस्सा नहीं है लेकिन यू० एन० ओ० के जाँच कमीशन ने बताया है कि कम्युनिस्टों के जत्थे भी हालैंड के खिलाफ़ लड़ रहे हैं. इन जत्थों की ताक़त अभी ज़्यादा नहीं है लेकिन अगर हालैंड अपनी हठ पर क़ायम रहा, जैसा कि वह कुछ मुद्दत पहले तक था, या अगर इन्डोनेशी रिपब्लिक के लीडरों को उसके साथ दबकर समझौता करने पर मजबूर किया गया, जैसा कि कुछ खबरों से ज़ाहिर ... और कोई ताज्जुब नहीं कि वह

لیکن چینی کمیونسٹ ان کو جس نگاہ سے دیکھیں گے وہ ظاہر ہے۔ اگر امریکہ اور برطانیہ کو یہ امید ہے کہ کمیونسٹ دب جائیں گے تو ان کا اندازہ غلط ہے۔ اور اگر ان کو یہ ڈر ہے کہ کمیونزم چین میں قدم جمانے کے بعد اپنے پاؤں وہاں سے باہر نکالیگا تو یہ ٹھیک ہے۔ بلکہ اب تو ایسا معلوم ہوتا ہے کہ چین میں شانتی ہونے سے پہلے ہی وہاں کے کمیونسٹوں سے دوسرے ملکوں کے کمیونسٹوں کو مدد ملنے لگے گی۔ خبر ہے کہ دکھنی چین میں کمیونسٹ فوجیں انڈو چین کی سرحد کی طرف بڑھ رہی ہیں، جہاں ڈاکٹر ہو چی منہ کی لیڈری میں فرانس کے خلاف آزادی کا آندولن چل رہا ہے۔ اسی طرح برما کی سوشلسٹ پارٹی نے، جو وہاں کی کمیونسٹ پارٹی کے خلاف ہے، چینی کمیونسٹوں کی جیت پر خوشی ظاہر کی ہے اور کہا ہے کہ اس سے برما کے آندولن کو مدد ملے گی۔ ملایا کے آندولن میں وہاں چینی پہلے سے ہی آگے ہیں اور اپنے کمیونسٹ لیڈروں کے پیچھے چل رہے ہیں۔ دکھنی پوربی ایشیا کے ملکوں میں، جہاں آج کل بے چینی پھیلی ہوئی ہے، اکیلا انڈونیشیا ایک ایسا دیش ہے جہاں کے آندولن میں کمیونسٹوں کا کوئی خاص حصہ نہیں ہے۔ لیکن یو۔ این۔ او۔ کے جانچ کمیشن نے بتایا ہے کہ کمیونسٹوں کے جتھے بھی ہالینڈ کے خلاف لڑ رہے ہیں۔ ان جتھوں کی طاقت ابھی زیادہ نہیں ہے لیکن اگر ہالینڈ اپنی ہٹ پر قائم رہا، جیسا کہ وہ کچھ مدت پہلے تک تھا، یا اگر انڈونیشی ریپبلک کے لیڈروں کو اس کے ساتھ دب کر سمجھوتہ کرنے پر مجبور کیا گیا، جیسا کہ کچھ خبروں سے ظاہر ہوتا ہے تو جنتا میں ناراضگی پھیل جائے گی اور کوئی تعجب نہیں کہ وہ کمیونزم کی ...

इन्डोनेशिया में समझौते का जतन

शायद यही सोचकर अमरीका और बरतानिया ने हालैंड को इन्डोनेशी रिपब्लिक के प्रतिनिधियों के साथ उनकी हुकूमत की बहाली पर बात-चीत के लिये तैयार कर दिया है. लेकिन यह कारवाई काफ़ी या भरोसे के लायक़ नहीं है. इसलिये कि हालैंड बातचीत में टाल मटोल कर रहा है और इन्डोनेशिया का रिपब्लिक सरकार को बहाल करने से पहले उसके लीडरों से लड़ाई बन्द करने का हुक्म जारी कराना और अपनी राजधानी में अपने पिट्ठुओं के बहुमत के साथ होने वाली कानफ़ेन्स में शरीक होने का वादा लेना चाहता है. यही नहीं, बल्कि वह यू० एन० ओ० के जाँच कमीशन को जाँच पड़ताल की आसानियाँ देने में भी आना कानी कर रहा है, जिसकी शिकायत कमीशन ने अपनी रिपोर्ट में की है इस रिपोर्ट से यह भी पता चलता है कि हालैंड अपनी फ़ौज और ऊँचे दरजे के हथियारों के होते हुए भी न तो इन्डोनेशी रिपब्लिक के हामियों का हौसला तोड़ सका है और न बड़े बड़े शहरों और खास खास सड़कों को छोड़कर बाक़ी इलाक़े पर अपना अधिकार अच्छी तरह जमा सका है. इसका मतलब यह है कि हालैंड इन्डोनेशी लीडरों से बातचीत के लिये जो तैयार हुआ उसका कारन केवल अमरीका और बरतानिया का दबाव नहीं बल्कि उसकी अपनी लाचारी भी है. वह समझता है कि इतना बड़ा निवाला एक दम में उसके गले से नहीं उतर सकेगा. अब देखना यह है कि वह उसे थोड़ा थोड़ा करके हज़म करने की कोशिश तो नहीं करता.

انڈونیشیا میں سمجھوتے کا جتن

شاید یہی سوچ کر امریکہ اور برطانیہ نے ہالینڈ کو انڈونیشی ریپبلک کے پرتیندھیوں کے ساتھ ان کی حکومت کی بحالی پر بات چیت کے لئے تیار کر دیا ہے. لیکن یہ کارروائی کافی یا بھروسے کے لائق نہیں ہے۔ اس لئے کہ ہالینڈ بات چیت میں ٹال مٹول کر رہا ہے اور انڈونیشیا کی ریپبلک سرکار کو بحال کرنے سے پہلے اس کے لیڈروں سے لڑائی بند کرنے کا حکم جاری کرانا اور اپنی راجدھانی میں اپنے پٹھوؤں کے بہومت کے ساتھ ہونے والی کانفرنس میں شریک ہونے کا وعدہ لینا چاہتے ہیں۔ یہی نہیں، بلکہ وہ یو۔ این۔ او۔ کے جانچ کمیشن کو جانچ پڑتال کی آسانیاں دینے میں بھی آنا کانی کر رہا ہے، جس کی شکایت کمیشن نے اپنی رپورٹ میں کی ہے۔ اس رپورٹ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ ہالینڈ اپنی فوج اور اونچے درجے کے ہتھیاروں کے ہوتے ہوئے بھی نہ تو انڈونیشی ریپبلک کے حامیوں کا حوصلہ توڑ سکا ہے اور نہ بڑے بڑے شہروں اور خاص خاص سڑکوں کو چھوڑ کر باقی علاقے پر اپنا ادھیکار اچھی طرح جما سکا ہے۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ ہالینڈ انڈونیشی لیڈروں سے بات چیت کے لئے جو تیار ہوا اس کا کارن کیول امریکہ اور برطانیہ کا دباؤ نہیں بلکہ اس کی اپنی لاچاری بھی ہے۔ وہ سمجھتا ہے کہ اتنا بڑا نوالہ ایک دم سے اس کے گلے سے نہیں اتر سکے گا۔ اب دیکھنا یہ ہے کہ وہ اسے تھوڑا تھوڑا کر کے ہضم کرنے کی کوشش تو نہیں کرتا۔

इन्डोचीन में सम्राट की वापसी

इन्डोनेशिया में जैसी और जितनी कारवाई की जा रही है, मलाया और हिन्द चीन में वैसी और उतनी भी नहीं की जाती, और अगर की जाय तो शायद अब उससे कोई खास फ़ायदा भी नहीं होगा. इसलिये कि वहाँ कम्युनिस्टों ने अपना असर जमा लिया है और कम्युनिज़्म जड़ पकड़ता जा रहा है. अगर इन देशों की जनता की माँग शुरू में ही पूरी हो जाती तो शायद आन्दोलन की बागडोर कम्युनिस्टों के हाथ में न जाने पाती. लेकिन अब पानी सर से ऊँचा हो गया है और इन दोनों मुल्कों में साम्राज्य के सामने सिर्फ़ दो सूरतें हैं. एक यह कि वह अपने आपको ख़तम करदे और दूसरे यह कि जनता के आन्दोलन को ख़तम करने की पूरी पूरी कोशिश करे. अभी दोनों जगह इस दूसरे तरीके का तजरबा किया जा रहा है. मगर यह तजरबा कामयाब होता नहीं दिखाई देता. और फ्रांस की यह चाल भी सफल होती नहीं मालूम होती जिसके ज़ोर पर उसने पुराने सम्राट बाओडाई को फिर राज गद्दी पर बैठा दिया है. इसलिये कि इन्डोचीन की जनता उनको एक बार राज-पाट छोड़ने पर मजबूर कर चुकी है और अब जब वह खुल्लम खुल्ला फ्रांस के कारिन्दे बन कर आयेंगे तो कोई उनसे बात भी नहीं करेगा. इसीलिये जिस आदमी को वह प्रधान मंत्री बनाना चाहते थे उसने इनकार कर दिया है और उसका कहना यह बताया है कि इन्डोचीनी जनता की कामनाएँ उस समय तक पूरी नहीं होंगी जब तक कि वहाँ का राज प्रबन्ध हिन्दुस्तान और पाकिस्तान जैसा न हो जाय. कोई दो बरस हुए जब इन्डोचीन के एक [illegible] ने [illegible] बना लिया था, मारे शर्म के

انڈوچین میں سمراٹ کی واپسی

انڈونیشیا میں جیسی اور جتنی کارروائی کی جا رہی ہے، ملایا اور ہند چینی میں ویسی اور اتنی بھی نہیں کی جاتی، اور اگر کی جائے تو شاید اب اس سے کوئی خاص فائدہ بھی نہیں ہوگا، اس لئے کہ وہاں کمیونسٹوں نے اپنا اثر جما لیا ہے اور کمیونزم جڑ پکڑتا جا رہا ہے۔ اگر ان دیشوں کی جنتا کی مانگ شروع میں ہی پوری ہو جاتی تو شاید آندولن کی باگ ڈور کمیونسٹوں کے ہاتھ میں نہ جانے پاتی۔ لیکن اب پانی سر سے اونچا ہو گیا ہے اور ان دونوں ملکوں میں سامراج کے سامنے صرف دو صورتیں ہیں۔ ایک یہ کہ وہ اپنے آپ کو ختم کر دے اور دوسرے یہ کہ جنتا کے آندولن کو ختم کرنے کی پوری پوری کوشش کرے۔ ابھی دونوں جگہ اس دوسرے طریقے کا تجربہ کیا جا رہا ہے۔ مگر یہ تجربہ کامیاب ہوتا نہیں دکھائی دیتا۔ اور فرانس کی وہ چال بھی سپھل ہوتی نہیں معلوم ہوتی جس کے زور پر اس نے پرانے سمراٹ باؤڈائی کو پھر راج گدی پر بٹھا دیا ہے۔ اس لئے کہ انڈوچین کی جنتا ان کو ایک بار راج پاٹ چھوڑنے پر مجبور کر چکی ہے اور اب جب وہ کھلم کھلا فرانس کے کارندے بن کر آئیں گے تو کوئی ان سے بات بھی نہیں کرے گا۔ اسی لئے جس آدمی کو وہ پردھان منتری بنانا چاہتے تھے اس نے انکار کر دیا ہے اور اس کا کہنا یہ بتایا جاتا ہے کہ انڈوچینی جنتا کی کامنائیں اس سمے تک پوری نہیں ہوں گی جب تک کہ یہاں کا راج پربندھ ہندستان اور پاکستان جیسا نہ ہو جائے۔ کوئی دو برس ہوئے جب انڈوچین کے ایک پردھان منتری نے، جسے فرانس نے اپنا پٹھو بنا لیا تھا، مارے شرم کے آتم ہتیا کر لی تھی، تب سے اب تک فرانس نے اپنی فوجی سختیاں

बढ़ा दी हैं और राजनैतिक चालें बदल दी हैं. मगर इन्डोचीनी जनता इतनी चौकन्नी है कि उसके जाल के क़रीब तक नहीं गई.

बर्मा के बाग़ियों में फूट

बर्मा में कम्युनिज्म का असर या कम्युनिस्टों की ताक़त अभी उतनी नहीं है जितनी कि चीन या इन्डोचीन या मलाया में. और शायद इसीलिये उन्होंने थाकिन नू की सरकार के खिलाफ़ केरन क़बीले के लोगों और सफ़ेद पट्टी वाले वालन्टियरों के साथ एका कर रक्खा है. ढाई तीन महीने हुए जब केरनों और सरकार में समझौते की आशा पैदा हो चली थी. इसलिये कि सरकार ने बर्मी यूनियन के ढाँचे के अन्दर एक केरन राज बनने की बात मान ली थी. पर केरन नेताओं के आपस के मतभेद ने समझौता नहीं होने दिया और लड़ाई, जो कुछ रोज के लिये थम गई थी, फिर शुरू हो गई. अलबत्ता लड़ाई की खबरों से ऐसा लगता है जैसे पाँसा पलट गया हो और प्रधान मंत्री थाकिन नू भी यही कहते हैं कि सरकारी फ़ौजें जगह जगह बड़े बड़े धावे कर रही हैं और छोटे बड़े मोर्चे जीत रही हैं. उनकी जीत के कई कारन हैं. एक उनकी शक्ति, दूसरे केरनों की आपस की फूट और तीसरे केरनों, कम्युनिस्टों और सफ़ेद पट्टी वाले वालंटियरों का मतभेद जिसका एक उदाहरन यह है कि कम्युनिस्टों और सफ़ेद पट्टी वालों ने एकाध जगह केरनों के खिलाफ़ सरकारी फ़ौजों को मदद दी है जब कि दूसरी जगहों पर यह सब मिल कर उन फ़ौजों का मुक़ाबला कर रहे हैं.

इन बातों के होते हुए भी बर्मी सरकार की परेशानियों में कोई कमी नहीं हुई है. एक खबर यह है कि केरनों ने एकाध मोर्चे पर हारने के

بڑھادی ہیں اور راج نیتک چالیں بدل دی ہیں. مگر انڈو چینی جنتا اتنی چوکنی ہے کہ اس کے جال کے قریب تک نہیں گئی.

برما کے باغیوں میں پھوٹ

برما میں کمیونزم کا اثر یا کمیونسٹوں کی طاقت ابھی اتنی نہیں ہے جتنی کہ چین یا انڈو چین یا ملایا میں. اور شاید اسی لئے انھوں نے تھاکن نو کی سرکار کے خلاف کیرن قبیلے کے لوگوں اور سفید پٹی والے والنٹیروں کے ساتھ ایکا کر رکھا ہے. ڈھائی تین مہینے ہوئے جب کیرنوں اور سرکار میں سمجھوتے کی آشا پیدا ہو چلی تھی. اس لئے کہ سرکار نے برما یونین کے ڈھانچے کے اندر ایک کیرن راج بننے کی بات مان لی تھی. پر کیرن نیتاؤں کے آپس کے مت بھید نے سمجھوتہ نہیں ہونے دیا اور لڑائی، جو کچھ روز کے لئے تھم گئی تھی، پھر شروع ہو گئی. البتہ لڑائی کی خبروں سے ایسا لگتا ہے جیسے پانسا پلٹ گیا ہو اور پردھان منتری تھاکن نو بھی یہی کہتے ہیں کہ سرکاری فوجیں جگہ جگہ بڑے بڑے دھاوے کر رہی ہیں اور چھوٹے بڑے مورچے جیت رہی ہیں. ان کی جیت کے کئی کارن ہیں. ایک ان کی شکتی، دوسرے کیرنوں کی آپس کی پھوٹ اور تیسرے کیرنوں، کمیونسٹوں اور سفید پٹی والے والنٹیروں کا مت بھید جس کا ایک اداہرن یہ ہے کہ کمیونسٹوں اور سفید پٹی والوں نے ایکادھ جگہ کیرنوں کے خلاف سرکاری فوجوں کو مدد دی ہے جب کہ دوسری جگہوں پر یہ سب مل کر ان فوجوں کا مقابلہ کر رہے تھے.

ان باتوں کے ہوتے ہوئے بھی برما سرکار کی پریشانیوں میں کوئی کمی نہیں ہوئی ہے. ایک خبر یہ ہے کہ کیرنوں نے ایکادھ مورچے پر ہارنے کے

बावजूद अपनी आबादी के इलाके में अलग सरकार बना ली है. इसके अलावा बर्मा के पड़ोस वाले देशों में जो कुछ हो रहा है वह उसके असर से बचा नहीं रह सकता. इस असर का पता हाल की कई खबरों से चलता है, जिनमें से एक यह है कि चीन में कम्युनिस्टों ने एक ऐसी जगह पर अधिकार कर लिया है जो बर्मा की सरहद से सौ मील पर है. दूसरी खबर यह है कि इन्डोचीन से मिले हुए बर्मी इलाके कंग टंग में कुछ चीनी "लुटेरे" घुस आये हैं और तीसरी खबर यह है कि तनासरम के इलाके में स्यामी 'लुटेरे' छापे मारते रहते हैं. यह बात अभी साफ़ नहीं हुई है कि यह लुटेरे किस लिये आये हैं और क्या चाहते हैं. हो सकता है कि यह केवल लूटमार करने आये हों और यह भी हो सकता है कि कम्युनिस्टों को 'लुटेरों' के नाम से पुकारा गया हो. दोनों बातें बर्मा के लिये खतरनाक हैं और बर्मी सरकार की कमजोरी का पता देती हैं.

बाहर से मदद

थाकिन नू की सरकार में न तो इतनी शक्ति है कि वह गड़ बड़ को जड़ बुनियाद से खतम कर सके और न उसके पास इतना पैसा है कि उन आर्थिक मुसीबतों को दूर कर सके जिनको उसके विरोधी उसके खिलाफ़ इस्तेमाल करते हैं. इसीलिये उसने बरतानिया से क़र्ज़ा माँगा था जो उसे नहीं मिल सका और इसी सिलसिले में जवाहरलाल जी के कामन वेल्थ कानफ़रेन्स के लिये लन्दन जाने से पहिले थाकिन नू उनसे मिलने नई दिल्ली आये थे. यहाँ से वापस जाते समय उन्होंने कहा था

... मिल गया और लन्दन कानफ़रेन्स

باوجود اپنی آبادی کے علاقے میں الگ سرکار بنالی ہے۔ اس کے علاوہ برما کے پڑوس والے دیشوں میں جو کچھ ہو رہا ہے وہ اس کے اثر سے بچا نہیں رہ سکتا۔ اس اثر کا پتہ حال کی کئی خبروں سے چلتا ہے، جس میں سے ایک یہ ہے کہ چین میں کمیونسٹوں نے ایک ایسی جگہ پر ادھیکار کر لیا ہے جو برما کی سرحد سے سو میل پر ہے۔ دوسری خبر یہ ہے کہ انڈوچین سے ملے ہوئے برمی علاقے کنگ ٹنگ میں کچھ چینی 'لٹیرے' گھس آئے ہیں اور تیسری خبر یہ ہے کہ تناسرم کے علاقے میں سیامی 'لٹیرے' چھاپے مارتے رہتے ہیں۔ یہ بات ابھی صاف نہیں ہوئی ہے کہ یہ لٹیرے کس لئے آئے ہیں اور کیا چاہتے ہیں۔ ہو سکتا ہے کہ یہ کیول لوٹ مار کرنے آئے ہوں اور یہ بھی ہو سکتا ہے کہ کمیونسٹوں کو 'لٹیروں' کے نام سے پکارا گیا ہو۔ دونوں باتیں برما کے لئے خطرناک ہیں اور برما سرکار کی کمزوری کا پتہ دیتی ہیں۔

باہر سے مدد

تھاکن نو کی سرکار میں نہ تو اتنی شکتی ہے کہ وہ گڑبڑ کو جڑ بنیاد سے ختم کر سکے اور نہ اس کے پاس اتنا پیسہ ہے کہ اُن آرتھک مصیبتوں کو دور کر سکے جن کو اس کے ورودھی اس کے خلاف استعمال کرتے ہیں۔ اسی لئے اس نے برطانیہ سے قرضہ مانگا تھا جو اُسے نہیں مل سکا اور اسی سلسلے میں جواہر لال جی کے کامن ویلتھ کانفرنس کے لئے لندن جانے سے پہلے تھاکن نو اُن سے ملنے نئی دہلی آئے تھے۔ یہاں سے واپس جاتے سمے انھوں نے کہا تھا کہ میں جو کچھ چاہتا تھا وہ مجھے مل گیا، اور لندن کانفرنس

के बाद इस बात का एलान हो गया कि बरतानिया, हिन्दुस्तान, पाकिस्तान और लंका ने बर्मा को मदद देने का वादा कर लिया है और रंगून में चारों के राजदूत इस मदद का तखमीना तैयार कर रहे हैं. लेकिन बर्मा की पैदावार बढ़ाने और आर्थिक सङ्कट दूर करने के लिये उसे और ज़्यादा मदद की ज़रूरत है. और इसी लिये वह बाहर के लोगों को अपनी खानों वग़ैरा में पूँजी लगाने की इजाज़त दे रहा है जिनपर आज़ादी के बाद ही उसने बहुत कड़ी जकड़ बन्दियाँ लगादी थीं.

बर्मा के लिये बाहर की मदद एक दोधारी तलवार है, जो एक तरफ़ विद्रोह की जड़ काट सकती है लेकिन दूसरी तरफ़ चल पड़े तो बर्मी सरकार को खतम कर सकती है. इसलिये कि सरकार के विरोधी जनता को यह कह कर भड़का सकेंगे कि उनका देश विदेशी पूँजी पतियों के हाथ बेचा जा रहा है और बर्मी सोशलिस्ट पार्टी ने, जो वहाँ की पार्लियामेंट में बहुमत में है, अभी हाल ही में जहाँ एक तरफ़ चीन में कम्युनिस्टों की सफलता पर खुशी मनाई है वहाँ दूसरी तरफ़ उसने बर्मी सरकार पर विदेशी पूँजीपतियों से गँठ बन्धन करने का दोष भी लगाया है. यह एक तरह की आगाही है सिर्फ़ बर्मी सरकार और विदेशी पूँजी-पतियों के लिये ही नहीं बल्कि बर्मा की मदद करने वालों के लिये भी. उनको यह सोचना होगा कि बर्मा को वह जो मदद देने वाले हैं वह कैसी और कितनी हो. अगर इसके साथ कोई ऐसी शर्त रक्खी गई जिससे बर्मा की आज़ादी पर ज़रा सी भी आँच आती हो तो यह मदद थाकिन नू की सरकार को फ़ायदे से अधिक नुक़सान पहुँचा देगी.

बर्मा की मदद का वादा करने वाले देशों में बरतानिया के साथ

کے بعد اس بات کا اعلان ہو گیا کہ برطانیہ، ہندستان، پاکستان اور لنکا نے برما کو مدد دینے کا وعدہ کر لیا ہے اور رنگون میں چاروں کے راجدوت اس مدد کا تخمینہ تیار کر رہے ہیں. لیکن برما کی پیداوار بڑھانے اور آرتھک سنکٹ دور کرنے کے لئے اسے اور زیادہ مدد کی ضرورت ہے. اور اسی لئے وہ باہر کے لوگوں کو اپنی کھانوں وغیرہ میں پونجی لگانے کی اجازت دے رہا ہے، جن پر آزادی کے بعد ہی اس نے بہت کڑی جکڑ بندیاں لگادی تھیں.

برما کے لئے باہر کی مدد ایک دو دھاری تلوار ہے، جو ایک طرف ودروہ کی جڑ کاٹ سکتی ہے لیکن دوسری طرف چل پڑے تو برما سرکار کو ختم کر سکتی ہے. اس لئے کہ سرکار کے وِرودھی جنتا کو یہ کہہ کر بھڑکا سکیں گے کہ ان کا دیش ودیشی پونجی پتیوں کے ہاتھ بیچا جا رہا ہے اور برما سوشلسٹ پارٹی نے جو وہاں کی پارلیمنٹ میں بہومت میں ہے، ابھی حال ہی میں جہاں ایک طرف چین میں کمیونسٹوں کی سپھلتا پر خوشی منائی ہے وہاں دوسری طرف اس نے برما سرکار پر ودیشی پونجی پتیوں سے گٹھ بندھن کرنے کا دوش بھی لگایا ہے. یہ ایک طرح کی آگاہی ہے صرف برما سرکار اور ودیشی پونجی پتیوں کے لئے ہی نہیں بلکہ برما کی مدد کرنے والوں کے لئے بھی. اُن کو یہ سوچنا ہوگا کہ برما کو وہ جو مدد دینے والے ہیں وہ کیسی اور کتنی ہو. اگر اس کے ساتھ کوئی ایسی شرط رکھی گئی جس سے برما کی آزادی پر ذرا سی بھی آنچ آتی ہو تو یہ مدد تھاکن نو کی سرکار کو فائدے سے ادھک نقصان پہنچا دے گی.

हिन्द का रवैया

हिन्दुस्तान भी शामिल है. लेकिन इस मदद के बारे में इन दोनों की निगाह एक दूसरे से अलग है. बरतानिया को सिर्फ़ इस बात की चिन्ता है कि बर्मा में कम्युनिज़्म का असर जमने न पाये इसलिये कि फिर मलाया में बरतानी राज का क़ायम रहना नमुमकिन हो जायगा. लेकिन हिंदुस्तान को सबसे पहले इस बात की चिन्ता है कि बर्मा की आज़ादी और शान्ति बनी रहे. हिन्द सरकार अगरचे अपने देश में कम्युनिस्टों की आहिंसा विरोधी हरकतों और तोड़ फोड़ की तरकीबों को पसन्द नहीं करती और कम्युनिज़्म को देश की सारी बीमारियों का इलाज और रूस की छाया में रहने को अपनी राजनीति की बड़ाई नहीं समझती फिर भी वह एशिया में कम्युनिज़्म को इस दृष्टि से नहीं देखती जिससे कि बरतानिया और कामन वेल्थ के दूसरे देश देखते हैं. दुनिया के इस हिस्से में कम्युनिज़्म बड़ी हद तक उस जागृति का एक निशान है जिसकी पण्डित नेहरू ने अपने योरोप के भाषनों में बड़ी चरचा की है. बर्मा और इन्डोनेशिया में कम्युनिस्ट क़ौमी सरकारों के खिलाफ़ जो लड़ाई लड़ रहे हैं उसपर टीका की जा सकती है और उसे सरकार पर जबरदस्ती क़ब्ज़ा करने की कोशिश कहा जा सकता है लेकिन चीन और इन्डोचीन में उन्होंने जो कुछ किया है या कर रहे हैं वह अपनी पार्टी के फ़ायदे के लिये नहीं बल्कि पूरी क़ौम के फ़ायदे के लिये है और इसी लिये उसे शक या डर या विरोध की निगाह से नहीं देखना चाहिये.

—:o:—

ہند کا رویّہ

برما کی مدد کا وعدہ کرنے والے دیشوں میں برطانیہ کے ساتھ ہندستان بھی شامل ہے۔ لیکن اس مدد کے بارے میں ان دونوں کی نگاہ ایک دوسرے سے الگ ہے۔ برطانیہ کو صرف اس بات کی چنتا ہے کہ برما میں کمیونزم کا اثر جمنے نہ پائے اس لئے کہ پھر ملایا میں برطانی راج کا قائم رہنا ناممکن ہو جائے گا۔ لیکن ہندستان کو سب سے پہلے اس بات کی چنتا ہے کہ برما کی آزادی اور شانتی بنی رہے۔ ہند سرکار اگرچہ اپنے دیش میں کمیونسٹوں کی آہنسا ورودھی حرکتوں اور توڑ پھوڑ کی ترکیبوں کو پسند نہیں کرتی اور کمیونزم کو دیش کی ساری بیماریوں کا علاج اور روس کی چھایا میں رہنے کو اپنی راج نیتی کی بڑائی نہیں سمجھتی پھر بھی وہ ایشیا میں کمیونزم کو اس درشٹی سے نہیں دیکھتی جس سے کہ برطانیہ اور کامن ویلتھ کے دوسرے دیش دیکھتے ہیں۔ دنیا کے اس حصے میں کمیونزم بڑی حد تک اس جاگرتی کا ایک نشان ہے جس کی پنڈت نہرو نے اپنے یورپ کے بھاشنوں میں بڑی چرچا کی ہے۔ برما اور انڈونیشیا میں کمیونسٹ قومی سرکاروں کے خلاف جو لڑائی لڑ رہے ہیں اس پر ٹیکا کی جا سکتی ہے اور اسے سرکار پر زبردستی قبضہ کرنے کی کوشش کہا جا سکتا ہے لیکن چین اور انڈوچین میں انھوں نے جو کچھ کیا ہے یا کر رہے ہیں وہ اپنی پارٹی کے فائدے کے لئے نہیں بلکہ پوری قوم کے فائدے کے لئے ہے اور اسی لئے اسے شک یا ڈر یا ورودھ کی نگاہ سے نہیں دیکھنا چاہیے۔

—:o:—

हमारी राय

अफ़ग़ानिस्तान और पाकिस्तान और हम

कुछ दिनों से अफ़ग़ानिस्तान और पाकिस्तान में आपसी अन बन की खबरें आ रही हैं. दोनों के कुछ अखबार और रेडियो भी एक दूसरे के खिलाफ़ प्रोपेगंडा करते रहते हैं. किसकी कितनी बात सच्ची है या किसका कितना दोष है, हम इस बहस में पड़ना नहीं चाहते. हम यही चाहते हैं कि हिन्द, पाकिस्तान, अफ़ग़ानिस्तान और दुनिया के सब मुल्क और सब के रहने वाले एक दूसरे के साथ प्रेम और अमन से रहें—मिलें जुलें और सब फलें फूलें. पर काबुल के एक बड़े और नामी अखबार "अनीस" के १५ मई के परचे में एक लेख छपा है, जिससे पाकिस्तान और अफ़ग़ानिस्तान के आपसी संबंध पर कुछ रोशनी पड़ती है. हम उस लेख के कुछ हिस्से नीचे दे रहे हैं.

"अनीस" ने अपने उस लेख में पाकिस्तान की हुकूमत, वहाँ के अखबारों, खास कर "डान" और पाकिस्तान रेडियो और दिल्ली के अखबार "स्टेट्समैन" को अंग्रेज़ों का अखबार कहा है. "अनीस" ने लीगी अखबार "डान" को भी, जो अब कराची से निकलता है, "अंगरेज़ों का अखबार" कहा है और लिखा है—"डान ने मुस्लिम लीग के नाम से हिन्दुस्तान के बँटवारे की वकालत करके अंगरेज़ों का मतलब पूरा किया. दिल्ली की हुकूमत में मुसलमानों

ہماری رائے

افغانستان اور پاکستان اور ہم

کچھ دنوں سے افغانستان اور پاکستان میں آپسی ان بن کی خبریں آ رہی ہیں۔ دونوں کے کچھ اخبار اور ریڈیو بھی ایک دوسرے کے خلاف پروپیگنڈا کرتے رہتے ہیں۔ کس کی کتنی بات سچی ہے یا کس کا کتنا دوش ہے، ہم اس بحث میں پڑنا نہیں چاہتے۔ ہم یہی چاہتے ہیں کہ ہند، پاکستان، افغانستان اور دنیا کے سب ملک اور سب کے رہنے والے ایک دوسرے کے ساتھ پریم اور امن سے رہیں۔ ملیں جلیں اور سب پھلیں پھولیں۔ پر کابل کے ایک بڑے اور نامی اخبار "انیس" کے ۱۵ مئی کے پرچے میں ایک لیکھ چھپا ہے، جس سے پاکستان اور افغانستان کے آپسی سمبندھ پر کچھ روشنی پڑتی ہے۔ ہم اس لیکھ کے کچھ حصے نیچے دے رہے ہیں۔

"انیس" نے اپنے اس لیکھ میں پاکستان کی حکومت، وہاں کے اخباروں، خاص کر "ڈان" اور پاکستان ریڈیو اور دلّی کے اخبار "اسٹیٹسمین" کو انگریزوں کا اخبار کہا ہے۔ "انیس" نے لیگی اخبار "ڈان" کو بھی، جو اب کراچی سے نکلتا ہے، "انگریزوں کا اخبار" کہا ہے اور لکھا ہے "ڈان نے مسلم لیگ کے نام سے ہندستان کے بٹوارے کی وکالت کر کے انگریزوں کا مطلب پورا کیا۔ دلّی کی [illegible] مسلم ڈان

को जो हिस्सा मिलता वह इस बँटवारे की वजह से उन से छिन गया."

पाकिस्तान रेडियो को "अनीस" ने 'अंगरेज़ों का एक और गुलाम' कहा है और लिखा है—"डेढ़ सौ बरस के अंगरेज़ी राज का यह नतीजा है कि इस मुल्क के लोग अपने ही मुल्क के साथ ग़द्दारी कर रहे हैं. इसी तरह पाकिस्तान के अख़बार रुपया कमाने के पीछे पड़े हुए हैं और कोई भी ऐसा काम करने को तैयार हैं, जिससे उनकी जेबों में रुपया आसके."

"अनीस" मानता है कि पाकिस्तान के असली हाकिम अंगरेज़ हैं; और लिखता है—"हमारी शिकायत ख़ास कर पाकिस्तान के ख़िलाफ़ है और रेडियो पाकिस्तान सिर्फ़ एक मातहत नौकर की तरह वैसे ही अपने मालिक की आवाज़ को दोहरा देता है जैसे ग्रामोफ़ोन का रिकार्ड."

और आगे चल कर "अनीस" लिखता है—"अंगरेज़ों ने पाकिस्तान को नहीं छोड़ा है. पाकिस्तान के ऊपर उनकी पकड़ पहले से ज़्यादा मज़बूत है. पाकिस्तान की आजकल की सरकार अंगरेज़ों के हाथों में एक बड़े काम का खिलौना है. पाकिस्तान सरकार उसी पुरानी पालिसी पर चल रही है. सिर्फ़ दो बातें उसने नई की हैं. एक यह कि सरहद के सूबे में ज़बरदस्ती उलट फेर किये हैं और दूसरे यह कि अफ़ग़ानिस्तान की तरफ़ उसने निगाह बदल ली है. अफ़ग़ानिस्तान, पाकिस्तान की कठपुतली हुकूमत को आज़ाद हुकूमत होने का सर्टीफ़िकेट नहीं दे सकता."

"अनीस' ने यह भी लिखा है—"नक़्शे को देखने से साफ़

کو جو حصہ ملا وہ اس بٹوارے کی وجہ سے ان سے چھن گیا۔"

پاکستان ریڈیو کو "انیس" نے "انگریزوں کا ایک اور غلام" کہا ہے اور لکھا ہے ـ "ڈیڑھ سو برس کے انگریزی راج کا یہ نتیجہ ہے کہ اس ملک کے لوگ اپنے ہی ملک کے ساتھ غداری کر رہے ہیں۔ اسی طرح پاکستان کے اخبار روپیہ کمانے کے پیچھے پڑے ہوئے ہیں اور کوئی بھی ایسا کام کرنے کو تیار ہیں، جس سے ان کی جیبوں میں روپیہ آسکے!"

"انیس" مانتا ہے کہ پاکستان کے اصلی حاکم انگریز ہیں؛ اور لکھتا ہے ـ "ہماری شکایت خاص کر پاکستان کے خلاف ہے اور ریڈیو پاکستان صرف ایک ماتحت نوکر کی طرح ویسے ہی اپنے مالک کی آواز کو دوہرا دیتا ہے جیسے گراموفون کا ریکارڈ۔"

اور آگے چل کر "انیس" لکھتا ہے ـ "انگریزوں نے پاکستان کو نہیں چھوڑا ہے۔ پاکستان کے اوپر ان کی پکڑ پہلے سے زیادہ مضبوط ہے۔ پاکستان کی آج کل کی سرکار انگریزوں کے ہاتھوں میں ایک بڑے کام کا کھلونا ہے۔ پاکستان سرکار اسی پرانی پالیسی پر چل رہی ہے۔ صرف دو باتیں اس نے نئی کی ہیں۔ ایک یہ کہ سرحد کے صوبے میں زبردستی الٹ پھیر کئے ہیں اور دوسرے یہ کہ افغانستان کی طرف اس نے نگاہ بدل لی ہے۔ افغانستان، پاکستان کی کٹھ پتلی حکومت کو آزاد حکومت ہونے کا سارٹیفکٹ نہیں دے سکتا!"

"انیس" نے یہ بھی لکھا ہے ـ "نقشے کو دیکھنے سے صاف

पता चलता है कि पूरबी पाकिस्तान और पच्छिमी पाकिस्तान की हालत डाँवाडोल है."

पठानिस्तान की बाबत "अनीस" लिखता है—" हम उनसे कहते हैं कि सामने आकर पठानिस्तान या पख्तूनिस्तान की आजादी को मान लें ताकि पठान क़ौम पेशावर को अपना मरकज बनाले.........हम पेशावर को काबुल के राज में मिला लेना नहीं चाहते. हम यही चाहते हैं कि पख्तूनिस्तान का झंडा पेशावर में ऊँचा लहराये.

"पश्तो बोलने वाले पठानों की गिनती पाकिस्तान में बहुत ज्यादा है. हम पाकिस्तान हुकूमत से कहते हैं कि वह इन सत्तर लाख अफ़ग़ानों की जमीन म पाकिस्तान की बुनियाद न रक्खे. यह सत्तर लाख सब पश्तो बोलते हैं. तुम्हें चाहिये कि इस अफ़ग़ान क़ौम की आजादी को उसी तरह मान लो. जिस तरह पाकिस्तान में पाकिस्तानियों की आजादी को मानते हो.........हमें इस बात का फ़ख्र है कि सरहद के हमारे भाई रोशन दिमाग़ और सभ्य हैं. हम यह नहीं देख सकते कि हमारे यह भाई ग़ुलामी की जंजीरों में जकड़े रहें. किसी इतनी सभ्य क़ौम को ग़ुलाम बनाकर रखना आसान नहीं है. और हमें बड़ी ख़ुशी होगी अगर सरहद के इन लोगों को ख़ुद मुख्तारी का हक़ दे दिया जाय.'

"अनीस" ने यह भी कहा है कि पख्तून और पठान दर असल एक ही क़ौम हैं. अफ़ग़ानिस्तान की १६२९ की क्रान्ति में सरहद के क़बीलों ने अफ़ग़ानिस्तान की मदद की थी. "अनीस" लिखता है—"अफ़ग़ानिस्तान का यह एख़लाक़ी (नैतिक) फ़र्ज हो जाता

پتہ چلتا ہے کہ پوربی پاکستان اور پچھمی پاکستان کی حالت ڈانواڈول ہے۔"

پٹھانستان کی بابت "انیس" لکھتا ہے "ہم ان سے کہتے ہیں کہ سامنے آکر پٹھانستان یا پختونستان کی آزادی کو مان لیں تاکہ پٹھان قوم پشاور کو اپنا مرکز بنا لے .... ہم پشاور کو کابل کے راج میں ملا لینا نہیں چاہتے۔ ہم یہی چاہتے ہیں کہ پختونستان کا جھنڈا پشاور میں اونچا لہرائے۔

"پشتو بولنے والے پٹھانوں کی گنتی پاکستان میں بہت زیادہ ہے۔ ہم پاکستان حکومت سے کہتے ہیں کہ وہ ان ستر لاکھ افغانوں کی زمین میں پاکستان کی بنیاد نہ رکھیں۔ یہ ستر لاکھ سب پشتو بولتے ہیں۔ تمھیں چاہیئے کہ اس افغان قوم کی آزادی کو اسی طرح مان لو جس طرح پاکستان میں پاکستانیوں کی آزادی کو مانتے ہو .... ہمیں اس بات کا فخر ہے کہ سرحد کے ہمارے بھائی روشن دماغ اور سبھیہ ہیں۔ ہم یہ نہیں دیکھ سکتے کہ ہمارے یہ بھائی غلامی کی زنجیروں میں جکڑے رہیں۔ کسی اتنی سبھیہ قوم کو غلام بنا کر رکھنا آسان نہیں ہے۔ اور ہمیں بڑی خوشی ہوگی اگر سرحد کے ان لوگوں کو خود مختاری کا حق دے دیا جائے۔"

"انیس" نے یہ بھی کہا ہے کہ پختون اور پٹھان در اصل ایک ہی قوم ہیں۔ افغانستان کی ۱۹۲۹ کی کرانتی میں سرحد کے قبیلوں نے افغانستان کی مدد کی تھی۔ "انیس" لکھتا ہے "افغانستان کا یہ اخلاقی (نیتک) فرض ہو جاتا

है कि जिन क़बीले वालों ने अफ़ग़ानिस्तान के इतिहास के उस संकट के समय में अफ़ग़ानिस्तान की मदद की थी, उन्हें अब पाकिस्तान के ज़ुल्म से बचावे."

खान अब्दुलग़फ़्फ़ार ख़ाँ और उनके खुदाई खिदमतगारों के साथ पाकिस्तान के बरताव का ज़िक्र करते हुए "अनीस" लिखता है—"क्या इन पठानों ने उस हिन्दुस्तान के आज़ाद कराने में पूरा पूरा हिस्सा नहीं लिया जिसका पाकिस्तान भी एक टुकड़ा था? पाकिस्तान ने इन बहादुर लोगों क जेलखानों के सीखचों के पीछे क्यों क़ैद कर रक्खा है? आज़ादी के इन सिपाहियों के ऊपर किस शरा या क़ानून के अनुसार या किस बिना पर खुल्लम खुल्ला ज़ुल्मो सितम किया जा रहा है?"

"अनीस" का कहना है—"पाकिस्तान के इस ज़ुल्म की वजह से सारी अफ़ग़ान क़ौम पाकिस्तान के बुरे इरादों के खिलाफ़ एक ज़बरदस्त शक्ति बन कर खड़ी हो गई है. यह शक्ति पाकिस्तान की आगे बढ़ने की इन चालों को मलियामेट कर देगी."

अफ़ग़ानिस्तान और ईरान के सम्बंध को बयान करते हुए "अनीस" लिखता है—"जहाँ तक हमारे भाई ईरानियों की बात है, हमें उनकी दोस्ती में कोई शक नहीं. अफ़ग़ानिस्तान की तरफ़ से ईरान के दिल में कोई बुरा इरादा नहीं. ईरानी क़ौम इतनी भोली नहीं है कि इस बारे में कुछ ग़रज़ लोगों के बहकावे या चाल में आ जाय."

"अनीस" ने पाकिस्तान और अफ़ग़ानिस्तान का मुक़ाबला करते हुए लिखा है—'कोई भी अफ़ग़ानिस्तान आकर देख सकता

ہے کہ جن قبیلے والوں نے افغانستان کے اتہاس کے اس سنکٹ کے سمے میں افغانستان کی مدد کی تھی، انھیں اب پاکستان کے ظلم سے بچا دے۔"

خان عبدالغفار خاں اور ان کے خدائی خدمتگاروں کے ساتھ پاکستان کے برتاؤ کا ذکر کرتے ہوئے "انیس" لکھتا ہے: "کیا ان پٹھانوں نے اس ہندستان کے آزاد کرانے میں پورا پورا حصہ نہیں لیا جس کا پاکستان بھی ایک ٹکڑا تھا؟ پاکستان نے ان بہادر لوگوں کو جیل خانوں کے سیکھچوں کے پیچھے کیوں قید کر رکھا ہے؟ آزادی کے ان سپاہیوں کے اوپر کس شرع یا قانون کے انوسار یا کس بنا پر کھلم کھلا ظلم و ستم کیا جا رہا ہے؟"

"انیس" کا کہنا ہے: "پاکستان کے اس ظلم کی وجہ سے ساری افغان قوم پاکستان کے برے ارادوں کے خلاف ایک زبردست شکتی بن کر کھڑی ہو گئی ہے۔ یہ شکتی پاکستان کی آگے بڑھنے کی ان چالوں کو ملیامیٹ کر دے گی۔"

افغانستان اور ایران کے سمبندھ کو بیان کرتے ہوئے "انیس" لکھتا ہے: "جہاں تک ہمارے بھائی ایرانیوں کی بات ہے، ہمیں ان کی دوستی میں کوئی شک نہیں۔ افغانستان کی طرف سے ایران کے دل میں کوئی برا ارادہ نہیں۔ ایرانی قوم اتنی بھولی نہیں ہے کہ اس بارے میں خودغرض لوگوں کے بہکاوے یا چال میں آ جائے۔"

"انیس" نے پاکستان اور افغانستان کا مقابلہ کرتے ہوئے لکھا ہے: "کوئی بھی افغانستان آکر دیکھ سکتا

है कि अनाज और खाने की चीज़ें अफ़ग़ानिस्तान में बहुत सस्ती हैं. उसके मुक़ाबले में पाकिस्तान में खाने की चीज़ों का अकाल पड़ा हुआ है.”

पाकिस्तान की फ़ौज के अन्दर असन्तोष का ज़िक्र करते हुए “अनीस” ने लिखा है—“जब कि पाकिस्तान में यह हालत है, अफ़ग़ानिस्तान की फ़ौज बिलकुल संतुष्ट है. अफ़ग़ानिस्तान के सिपाही हमेशा अपने बादशाह और अपने देश के लिये क़ुरबानियाँ करने को तैयार रहते हैं. अफ़ग़ानिस्तान के सिपाही भाड़े के टट्टू नहीं हैं, वह अपनी क़ौम के ख़िदमतगार हैं.”

(१६५) कहते हैं, पाकिस्तान में यह प्रोपेगंडा किया गया था कि अफ़ग़ानिस्तान में पुलीस जहाँ जिसे चाहे पकड़ लेती है. इस पर ‘अनीस’ ने लिखा है—“पर अचरज की बात यह है कि पाकिस्तान के ख़बर देने वाले के सिवा और कोई यह बात नहीं जानता. हम यहाँ पर एलान करते हैं कि अफ़ग़ानिस्तान में एक भी सियासी क़ैदी नहीं है. दूसरी तरफ़ पाकिस्तान में सरहदी सूबे के अभी तक बारह हज़ार आदमी जेलों में हैं, जिन पर न कोई मुक़द्दमा चलाया जा रहा है और न जिनकी क़ैद की कोई मीआद है. हम पूछते हैं कि किस सियासी या एख़लाक़ी क़ानून के अधीन इन लोगों को बन्द किया गया है? हम बता देना चाहते हैं कि हमारे राज में दुश्मन की कोशिशें कामयाब नहीं हो सकीं. इसलिये नहीं कि हमारी पुलीस बहुत चौकन्नी है, बल्कि इसलिये क्योंकि अफ़ग़ान क़ौम में एकता है और वह एक होकर दुश्मन के ख़िलाफ़ लड़ सकता है.........हम हिम्मत के साथ कह सकते हैं कि हमारे मुल्क में “आजेक” और

ہے کہ اناج اور کھانے کی چیزیں افغانستان میں بہت سستی ہیں۔ اس کے مقابلے میں پاکستان میں کھانے کی چیزوں کا کال پڑا ہوا ہے۔

پاکستان کی فوج کے اندر اسنتوش کا ذکر کرتے ہوئے "انیس" نے لکھا ہے جب کہ پاکستان میں یہ حالت ہے افغانستان کی فوج بالکل سنتشٹ ہے۔ افغانستان کے سپاہی ہمیشہ اپنے بادشاہ اور اپنے دیش کے لئے قربانیاں کرنے کو تیار رہتے ہیں۔ افغانستان کے سپاہی بھاڑے کے ٹٹو نہیں ہیں۔ وہ اپنی قوم کے خدمت گار ہیں۔

کہتے ہیں پاکستان میں یہ پروپیگنڈا کیا گیا تھا کہ افغانستان میں پولیس جہاں جسے چاہے پکڑ لیتی ہے۔ اس پر "انیس" نے لکھا ہے پر اچرج کی بات یہ ہے کہ پاکستان کے خبر دینے والے کے سوا اور کوئی یہ بات نہیں جانتا۔ ہم یہاں پر اعلان کرتے ہیں کہ افغانستان میں ایک بھی سیاسی قیدی نہیں ہے۔ دوسری طرف پاکستان میں سرحدی صوبے کے ابھی تک بارہ ہزار آدمی جیلوں میں ہیں۔ جن پر نہ کوئی مقدمہ چلایا جا رہا ہے اور نہ جن کی قید کی کوئی میعاد ہے۔ ہم پوچھتے ہیں کہ کس سیاسی یا اخلاقی قانون کے ادھین ان لوگوں کو بند کیا گیا ہے؟ ہم بتا دینا چاہتے ہیں کہ ہمارے راج میں دشمن کی کوششیں کامیاب نہیں ہو سکیں۔ اس لئے نہیں کہ ہماری پولیس بہت چوکنی ہے بلکہ اس لئے کیوں کہ افغان قوم میں ایکتا ہے اور وہ ایک ہو کر دشمن کے خلاف لڑ سکتی ہے۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ہم ہمت کے ساتھ کہہ سکتے ہیں کہ ہمارے ملک میں "جاجیک" اور (۱۶۵)

"उज़बेक" शिया और सुन्नी, बल्कि कहना चाहिये सब लोग एक क़ौमी झंडे के नीचे जमा हैं............यह बात भी ध्यान में रखनी चाहिये कि सरहदी क़बीले के लोगों ने अपने जलसों और जलूसों में न सिर्फ़ पख़्तूनिस्तान का झन्डा ही फहराया बल्कि उनमें से बहुत सों ने अपने सरदारों और बुज़ुर्गों को काबुल भेजा और पाकिस्तान के ख़िलाफ़ उनकी आवाज़ हर रात को काबुल के रेडियो से सुनी जा सकती है."

आख़िर में "अनीस" लिखता है—"हम पाकिस्तान के एजन्टों को सलाह देते हैं कि वह इस बात को जान लें कि इस तरह के प्रोपेगंडा से कोई फ़ायदा नहीं हो सकता. सच यह है कि इस तरह का प्रोपेगंडा हमारे इस पक्के इरादे को और भी मज़बूत कर देता है कि हम पख़्तूनिस्तान और क़बायली सरहदी इलाक़े की आज़ादी माँगें. इस चीज़ ने सारी अफ़ग़ान क़ौम को एक कर दिया है. हमें अपनी क़ौम की आन और उसकी शान को क़ायम रखना है."

हम नहीं कह सकते कि "अनीस" की कौन सी बात कहाँ तक ठीक है. लेकिन "अनीस" एक सचमुच आज़ाद मुल्क का आज़ाद अख़बार है. हमें उसकी बातों पर ध्यान तो देना ही होगा. "डान", पाकिस्तान रेडियो, वहाँ के दूसरे अख़बारों या पाकिस्तान सरकार के ख़िलाफ़ "अनीस" ने जो कुछ कहा है, वह किसी हद तक भी ठीक हो या न हो, हमें दुख के साथ मानना पड़ता है कि जो बात "अनीस" ने रावी के उस पार वाले इलाक़े के लिये कही है वह कुछ न कुछ, थोड़ी या बहुत, रावी के इस पार वाले इलाक़े की

"ازبیک" شیعہ اور سنی بلکہ کہنا چاہیے سب لوگ ایک قومی جھنڈے کے نیچے جمع ہیں........ یہ بات بھی دھیان میں رکھنی چاہیے کہ سرحدی قبیلے کے لوگوں نے اپنے جلسوں اور جلوسوں میں نہ صرف پختونستان کا جھنڈا ہی لہرایا بلکہ ان میں سے بہت سوں نے اپنے سرداروں اور بزرگوں کو کابل بھیجا اور پاکستان کے خلاف ان کی آواز ہر رات کو کابل کے ریڈیو سے سنی جا سکتی ہے۔"

آخر میں "انیس" لکھتا ہے "ہم پاکستان کے ایجنٹوں کو صلاح دیتے ہیں کہ وہ اس بات کو جان لیں کہ اس طرح کے پروپیگنڈے سے کوئی فائدہ نہیں ہو سکتا۔ سچ یہ ہے کہ اس طرح کا پروپیگنڈا ہمارے اس پکے ارادے کو اور بھی مضبوط کر دیتا ہے کہ ہم پختونستان اور قبائلی سرحدی علاقے کی آزادی مانگیں۔ اس چیز نے ساری افغان قوم کو ایک کر دیا ہے۔ ہمیں اپنی قوم کی آن اور اس کی شان کو قائم رکھنا ہے۔"

ہم نہیں کہہ سکتے کہ "انیس" کی کون سی بات کہاں تک ٹھیک ہے۔ لیکن "انیس" ایک سچ مچ آزاد ملک کا آزاد اخبار ہے۔ ہمیں اس کی باتوں پر دھیان تو دینا ہی ہوگا۔ "ڈان"، پاکستان ریڈیو، وہاں کے دوسرے اخباروں یا پاکستان سرکار کے خلاف "انیس" نے جو کچھ کہا ہے وہ کسی حد تک بھی ٹھیک ہو یا نہ ہو، ہمیں دکھ کے ساتھ ماننا پڑتا ہے کہ جو بات "انیس" نے راوی کے اس پار والے علاقے کے لئے کہی ہے وہ کچھ نہ کچھ، تھوڑی یا بہت، راوی کے اس پار والے علاقے کی

बाबत भी कही जा सकती है. डेढ़ सौ बरस की अंगरेजी हुकूमत ने सारे मुल्क पर अपना ज़हरीला असर डाला है, जिससे हम अभी तक पूरी तरह निकल नहीं पाये. खुदग़रज़ी या तंग नज़री का भी ठीका पाकिस्तान में या हिन्द में हिन्दू, मुसलमान या सिक्ख, किसी एक ने नहीं ले रक्खा है. होता यह है कि एक तरफ़ की तंगी या ग़लती दूसरी तरफ़ की तंगी या ग़लती को जन्म देती है और एक शैतानी चक्कर पैदा हो जाता है, जिसमें कम या ज्यादा हम सब फँस जाते हैं, इस समय भी फँसे हुए हैं और जिससे निकलने में फिर देर लगती है.

(७४) लेकिन "अनीस" ने जो बातें कही हैं, वह हमें कुछ और गहरी चीज़ों की तरफ़ ले जाती हैं. "अनीस" ने पाकिस्तान की हुकूमत को खुले शब्दों में अंगरेज़ों की हुकूमत कहा है. इस बात में सचाई का कुछ अंश ज़रूर है. पच्छिमी पंजाब में अंगरेज़ गवर्नर को हटाने के लिये ज़ोरों की खींचा तानी जारी है और सरहद का गवर्नर भी अभी तक अंगरेज़ है. जहाँ तक अंगरेज़ों और अमरीका के राज-काजी और माली या तिजारती असर की बात है. वहाँ तक हम भी अपने को इस बारे में अभी बिलकुल आज़ाद और बेदाग़ नहीं कह सकते. अभी तो इस साल भी हमने इंगलिस्तान के बादशाह का जन्म दिन मनाया है और उस जन्म दिन की खुशी में हमारे यहाँ के चार हिन्दुस्तानी पुलीस अफ़सरों को बादशाह की तरफ़ से खिताब तक मिले हैं. राज-काज में मसलहत भी एक चीज़ होती है और शायद कुछ काम धीरे धीरे ही बनते हैं.

दुनिया के सामने इस समय एक बहुत बड़ा सवाल है. एक

بابت بھی کہی جا سکتی ہے۔ ڈیڑھ سو برس کی انگریزی حکومت نے سارے ملک پر اپنا زہریلا اثر ڈالا ہے۔ جس سے ہم ابھی تک پوری طرح نکل نہیں پائے۔ خود غرضی یا تنگ نظری کا بھی ٹھیکہ پاکستان میں یا ہند میں ہندو، مسلمان یا سکھ کسی ایک نے نہیں لے رکھا ہے۔ ہوتا یہ ہے کہ ایک طرف کی تنگی یا غلطی دوسری طرف کی تنگی یا غلطی کو جنم دیتی ہے اور ایک شیطانی چکر پیدا ہو جاتا ہے، جس میں کم یا زیادہ ہم سب پھنس جاتے ہیں۔ اس سمے بھی پھنسے ہوئے ہیں اور جس سے نکلنے میں پھر دیر لگتی ہے۔

لیکن "انیس" نے جو باتیں کہی ہیں وہ ہمیں کچھ اور گہری چیزوں کی طرف لے جاتی ہیں۔ "انیس" نے پاکستان کی حکومت کو کھلے شبدوں میں انگریزوں کی حکومت کہا ہے۔ (۷۴) اس بات میں سچائی کا کچھ انش ضرور ہے۔ پچھمی پنجاب میں انگریز گورنر کو ہٹانے کے لیے زوروں کی کھینچا تانی جاری ہے اور سرحد کا گورنر بھی ابھی تک انگریز ہے۔ جہاں تک انگریزوں اور امریکہ کے راج کاجی اور مالی یا تجارتی اثر کی بات ہے وہاں تک ہم بھی اپنے کو اس بارے میں ابھی بالکل آزاد اور بیداغ نہیں کہہ سکتے۔ ابھی تو اس سال بھی ہم نے انگلستان کے بادشاہ کا جنم دن منایا ہے اور اس جنم دن کی خوشی میں ہمارے یہاں کے چار ہندستانی پولیس افسروں کو بادشاہ کی طرف سے خطاب تک ملے ہیں۔ راج کاج میں مصلحت بھی ایک چیز ہوتی ہے اور شاید کچھ کام دھیرے دھیرے ہی بنتے ہیں۔

دنیا کے سامنے اس سمے ایک بہت بڑا سوال ہے۔ ایک

तरफ अंगरेज और अमरीका और दूसरी तरफ रूस. यह दो अखाड़े साफ एक दूसरे के ख़िलाफ़ बने हुए हैं. एक एक मुल्क के अन्दर इनमें खुली और छिपी तरह तरह की टक्करें भी बराबर जारी हैं और बढ़ती जा रही हैं. हर मुल्क सोचता है कि हम किधर जाएँ? अफ़ग़ानिस्तान किधर है और अफ़ग़ानिस्तान को पाकिस्तान के बारे में क्या शक है यह भी "अनीस" के लेख से ज़ाहिर है. साफ सवाल उठता है हिन्दुस्तान किधर जाय?

अगली जंग और हम

हम भी अभी काफ़ी ज़ख़्म खाये हुए हैं. हम दुनिया में सब के साथ अमन से रहना चाहते हैं, हम किसी से भी लड़ना नहीं चाहते. अंगरेज भी हमारे दोस्त, अमरीकी भी हमारे दोस्त, रूसी भी हमारे दोस्त. सारी दुनिया को हम अपना दोस्त मानते हैं और सब के साथ दोस्ती से रहना चाहते हैं. हाल में हिन्द और पाकिस्तान दोनों कामन वेल्थ में शामिल हुए हैं. इसका मतलब भी यही है कि जो मुल्क और जो क़ौमें भी दुनिया में अमन क़ायम रखना चाहती हैं और सबके साथ प्रेम और शान्ति के साथ रहना चाहती हैं हम उनके साथ हैं. हमने अहिन्सा से अपनी आज़ादी हासिल की है और चाहते हैं दुनिया में अहिन्सा बढ़े और फले फूले और इन्सानों आदमियों और मुल्कों मुल्कों के बीच की यह मारकाट, जिसे जंग कहा जाता है, हमेशा के लिये बन्द हो.

साथ ही जितनी तरह के तनाव इस समय दुनिया में काम [illegible]

طرف انگریز اور امریکہ اور دوسری طرف روس۔ یہ دو اکھاڑے صاف ایک دوسرے کے خلاف بنے ہوئے ہیں۔ ایک ایک ملک کے اندر ان میں کھلی اور چھپی طرح طرح کی ٹکریں بھی برابر جاری ہیں اور بڑھتی جا رہی ہیں۔ ہر ملک سوچتا ہے کہ ہم کدھر جائیں؟ افغانستان کدھر ہے اور افغانستان کو پاکستان کے بارے میں کیا شک ہے یہ بھی "انیس" کے لیکھ سے ظاہر ہے۔ صاف سوال اٹھتا ہے ہندستان کدھر جائے؟

اگلی جنگ اور ہم

ہم بھی ابھی کافی زخم کھائے ہوئے ہیں۔ ہم دنیا میں سب کے ساتھ امن سے رہنا چاہتے ہیں، ہم کسی سے بھی لڑنا نہیں چاہتے۔ انگریز بھی ہمارے دوست، امریکی بھی ہمارے دوست، روسی بھی ہمارے دوست۔ ساری دنیا کو ہم اپنا دوست مانتے ہیں اور سب کے ساتھ دوستی سے رہنا چاہتے ہیں۔ حال میں ہند اور پاکستان دونوں کامن ویلتھ میں شامل ہوئے ہیں۔ اس کا مطلب بھی یہی ہے کہ جو ملک اور جو قومیں بھی دنیا میں امن قائم رکھنا چاہتی ہیں اور سب کے ساتھ پریم اور شانتی کے ساتھ رہنا چاہتی ہیں ہم ان کے ساتھ ہیں۔ ہم نے اہنسا سے اپنی آزادی حاصل کی ہے اور چاہتے ہیں دنیا میں اہنسا بڑھے اور پھلے پھولے اور آدمیوں آدمیوں اور ملکوں ملکوں کے بیچ کی یہ مارکاٹ جسے جنگ کہا جاتا ہے ہمیشہ کے لیے بند ہو۔

ساتھ ہی جتنی طرح کے تناؤ اس سمے دنیا میں کام کر رہے ہیں ان سب کو ہمیں شانتی کے ساتھ سمجھنا ہوگا۔ ہم

अंगरेजों और अमरीका वालों के दोस्त हैं. हम उन सब का भला चाहते हैं लेकिन इन दोनों मुल्कों की आजकल की सरमायादारी एक खतरनाक क़िस्म की बीमारी हो गई है. जापान या जापानियों ने कोई भी पाप किया हो या न किया हो, जागी हुई दुनिया की आत्मा अमरीका की सरकार और अमरीकन क़ौम को हीरो शीमा के ऐटम बम के लिये आसानी से माफ़ नहीं कर सकती. आज तक अमरीका के बहुत से होटलों, सिनेमाओं, स्कूलों, कालिजों, रेलों और ट्राम-गाड़ियों के दरवाज़े नेक से नेक और विद्वान से विद्वान काले नीग्रो के लिये बन्द हैं. ब्रिटिश कामन वेल्थ के अन्दर जनरल स्मट्स जैसे नेता खुले खुले अपनी घबराहट ज़ाहिर कर रहे हैं कि काला पीला एशिया जागता और बढ़ता चला आ रहा है. और इंगलिस्तान के बड़े से बड़े नेताओं की तरफ़ से जनरल स्मट्स जैसों का हौसला बढ़ाया जाता है. आज के योरप की तस्वीर और ख़ासकर जर्मनी के चारों हिस्सों की हालत का मुक़ाबला स्मट्स की इस बात को और भी पक्का करता है. इन्डोनेशिया में डच को, पांडीचरी में फ़ान्सीसियों को और गोआ में पुर्तगालियों को जिस तरह उकसाया और बढ़ाया जा रहा है उससे ज़ाहिर है कि अंगरेज़ राजकाजी नेताओं के दिल अभी पूरी तरह नहीं बदले, हमारा दावा है कि बदल भी नहीं सकते जब तक कि वहाँ का राजकाजी. माली और ब्योपारी ढाँचा न बदले.

अब फिर अमरीका की तरफ़ निगाह डालिये. बहुत कम लोग हैं जिन्हें यह मालूम हो कि आज़ादी का हमेशा राग अलापने वाले अमरीका की राजधानी वाशिंगटन में किसी तरह की म्युनिस्पल

(उर्दू)

انگریزوں اور امریکہ والوں کے دوست ہیں۔ ہم ان سب کا بھلا چاہتے ہیں لیکن ان دونوں ملکوں کی آج کل کی سرمایہ داری ایک خطرناک قسم کی بیماری ہو گئی ہے۔ جاپان یا جاپانیوں نے کوئی بھی پاپ کیا ہو یا نہ کیا ہو، جاگی ہوئی دنیا کی آتما امریکہ کی سرکار اور امریکن قوم کو ہیروشیما کے ایٹم بم کے لیے آسانی سے معاف نہیں کر سکتی۔ آج تک امریکہ کے بہت سے ہوٹلوں، سنیماؤں، اسکولوں، کالجوں، ریلوں اور ٹرام گاڑیوں کے دروازے نیک سے نیک اور ودوان سے ودوان کالے نیگرو کے لیے بند ہیں۔ برٹش کامن ویلتھ کے اندر جنرل اسمٹس جیسے نیتا کھلے کھلے اپنی گھبراہٹ ظاہر کر رہے ہیں کہ کالا پیلا ایشیا جاگتا اور بڑھتا چلا آ رہا ہے اور انگلستان کے بڑے سے بڑے نیتاؤں کی طرف سے جنرل اسمٹس جیسوں کا حوصلہ بڑھایا جاتا ہے۔ آج کے یورپ کی تصویر اور خاص کر جرمنی کے چاروں حصوں کی حالت کا مقابلہ اسمٹس کی اس بات کو اور بھی پکا کرتا ہے۔ انڈونیشیا میں ڈچ کو، پانڈیچری میں فرانسیسیوں کو اور گوا میں پرتگالیوں کو جس طرح اکسایا اور بڑھایا جا رہا ہے اس سے ظاہر ہے کہ انگریز راج کاجی نیتاؤں کے دل ابھی پوری طرح نہیں بدلے، ہمارا دعویٰ ہے کہ بدل بھی نہیں سکتے جب تک کہ وہاں کا راج کاجی، مالی اور بیوپاری ڈھانچہ نہ بدلے۔

اب پھر امریکہ کی طرف نگاہ ڈالیے۔ بہت کم لوگ ہیں جنھیں یہ معلوم ہو کہ آزادی کا ہمیشہ راگ الاپنے والے امریکہ کی راجدھانی واشنگٹن میں کسی طرح کی میونسپل

कमेटी नहीं है, कोई चुनाव नहीं. वहाँ की म्युनिसपल्टी का सारा काम प्रेसिडेन्ट के मुक़र्रर किये हुए सरकारी अफ़सरों के ज़रिये होता है. वाशिंगटन के गोरे स्कूलों में किसी काले हब्शी का बच्चा नहीं दाखिल किया जा सकता. हस्पतालों और स्कूलों का इन्तज़ाम कहीं कहीं इतना बुरा है जितना शायद ही किसी दूसरे मुल्क में हो. पिछली जंग के बाद एक फ़ौजी अफ़सर ने जंग से लौटकर अपने लिये एक झोंपड़ा बना लेने की कोशिश की. दो बरस से ऊपर बीत गये, दर दर और दफ़्तर दफ़्तर की ठोकरें खाकर भी उसे मकान बनवाने के लिये थोड़े से सामान के परमिट न मिल सके. उसने दुखी होकर अमरीका के एक अख़बार में एक लेख लिखकर भेजा, "Is this the world we fight for?" यानी, 'क्या यही दुनिया है जिसके लिये हमने लड़ाई लड़ी ?' उसने लिखा है कि जो शिकायत उसे है वही लाखों औरों को भी है. ग़रीब और अमीर के बीच का फ़ासला किसी मुल्क में इतना ज़ियादा नहीं है जितना अमरीका में. चीज़ों की क़ीमत में से जितना हिस्सा माल पैदा करने वाले को मिलता है उसमें और जो क़ीमत ख़रीदने वाले को देनी पड़ती है उसमें जितना फ़रक़ अमरीका में है उतना किसी देश में नहीं. वग़ैरा वग़ैरा.

हम अमरीका या किसी की बुराई के ख़याल से यह बातें नहीं लिख रहे हैं. हम मानते हैं कि अभी हमें अमरीका और इंगलैंड से बहुत सी बातें सीखनी हैं. पर इंगलैंड और अमरीका के राजकाजी, माली, समाजी और व्योपारी ढाँचे पुराने हो चुके. दूसरे मुल्कों को उनसे काफ़ी नुक़सान पहुंचा है और पहुंच रहा

کمیٹی نہیں ہے، کوئی چناؤ نہیں۔ وہاں کی میونسپلٹی کا سارا کام پریسیڈنٹ کے مقرر کئے ہوئے سرکاری افسروں کے ذریعہ ہوتا ہے۔ واشنگٹن کے گورے اسکولوں میں کسی کالے حبشی کا بچہ نہیں داخل کیا جا سکتا۔ ہسپتالوں اور اسکولوں کا انتظام کہیں کہیں اتنا برا ہے جتنا شاید ہی کسی دوسرے ملک میں ہو۔ پچھلی جنگ کے بعد ایک فوجی افسر نے جنگ سے لوٹ کر اپنے لئے ایک جھونپڑا بنا لینے کی کوشش کی۔ دو برس سے اوپر بیت گئے، در در اور دفتر دفتر کی ٹھوکریں کھا کر بھی اسے مکان بنوانے کے لئے تھوڑے سے سامان کے پرمٹ نہ مل سکے۔ اس نے دکھی ہو کر امریکہ کے ایک اخبار میں ایک لیکھ لکھ کر بھیجا، "Is this the world we fight for?" یعنی 'کیا یہی دنیا ہے جس کے لئے ہم نے لڑائی لڑی؟' اس نے لکھا ہے کہ جو شکایت اسے ہے وہی لاکھوں اوروں کو بھی ہے۔ غریب اور امیر کے بیچ کا فاصلہ کسی ملک میں اتنا ادھک نہیں ہے جتنا امریکہ میں۔ چیزوں کی قیمت میں سے جتنا حصہ مال پیدا کرنے والے کو ملتا ہے اس میں اور جو قیمت خریدنے والے کو دینی پڑتی ہے اس میں جتنا فرق امریکہ میں ہے اتنا کسی دیش میں نہیں۔ وغیرہ وغیرہ۔

ہم امریکہ یا کسی کی برائی کے خیال سے یہ باتیں نہیں لکھ رہے ہیں۔ ہم مانتے ہیں کہ ابھی ہمیں امریکہ اور انگلینڈ سے بہت سی باتیں سیکھنی ہیں۔ پر انگلینڈ اور امریکہ کے راج کاجی، مالی، سماجی اور بیوپاری ڈھانچے پرانے ہو چکے دوسرے ملکوں کو ان سے کافی نقصان پہنچا ہے اور پہنچ رہا

है. अपने आगे के रास्ते का फैसला करने के लिये हमें सब तरफ देखना होगा.

रूस के खिलाफ अमरीका ने और अमरीका के खिलाफ रूस ने काफ़ी प्रोपेगंडा किया है, और अब भी कर रहे हैं. राजनीति में झूठ फैलाना योरप वाले अपना हक़ समझते हैं. मंगोलिया में, मंचूरिया में, कोरिया और चीन में जैसे जैसे कम्युनिस्टों का असर फैलता गया वैसे वैसे ही रूस के खिलाफ प्रोपेगंडा भी और गर्माता गया. हम कम्युनिस्ट नहीं हैं. हम ईश्वर अल्लाह और दीन धर्म के मानने वाले हैं और इनके मानने में ही अपना और दुनिया का भला समझते हैं. हम अपने मुल्क को बेदीनी से बचाना चाहते हैं. सन् १९४२ ई० में मुल्क की आज़ादी के संग्राम की तरफ इस मुल्क की
(२४) कम्युनिस्ट पार्टी ने जो रुख लिया उसे भी देश आसानी से माफ़ नहीं कर सकता. कोई मुल्क या कोई सरकार देश में तोड़ फोड़, मारकाट या हिंसा के ज़रिये अपनी पार्टी को बढ़ाने या राज पलटने की कोशिशों को भी चुप बैठकर बर्दाश्त नहीं कर सकती. पर हमें किसी भी मज़हब या विचार के कुछ मानने वालों की ग़लतियों से उस मज़हब या ख़याल के ख़िलाफ़ राय नहीं बना लेनी नहीं चाहिये. दीन या धर्म भी केवल किसी मानता या किसी रीत रिवाज ही का नाम नहीं है.

कम्युनिज़्म के जन्मदाता कार्लमार्क्स और उसके सबसे बड़े अमली प्रचारक लेनिन के किसी विचार या किसी सिद्धान्त को हम मानें या न मानें, हम इससे इनकार नहीं कर सकते कि इन दोनों की आत्मायें दुनिया के ग़रीबों और दुखियों के लिये

ہمیں اپنے آگے کے راستے کا فیصلہ کرنے کے لئے ہمیں سب طرف دیکھنا ہوگا۔

روس کے خلاف امریکہ نے اور امریکہ کے خلاف روس نے کافی پروپگنڈا کیا ہے، اور اب بھی کر رہے ہیں۔ راج نیتی میں جھوٹ پھیلانا یورپ والے اپنا حق سمجھتے ہیں۔ منگولیا میں، منچوریا میں، کوریا اور چین میں جیسے جیسے کمیونسٹوں کا اثر پھیلتا گیا ویسے ویسے ہی روس کے خلاف پروپگنڈا بھی اور گرماتا گیا۔ ہم کمیونسٹ نہیں ہیں۔ ہم ایشور اللہ اور دین دھرم کے ماننے والے ہیں اور ان کے ماننے میں ہی اپنا اور دنیا کا بھلا سمجھتے ہیں۔ ہم اپنے ملک کو بے دینی سے بچانا چاہتے ہیں۔ سنہ ۱۹۴۲ء میں ملک کی آزادی کے سنگرام کی طرف اس ملک کی
کمیونسٹ پارٹی نے جو رخ لیا اسے بھی دیش آسانی سے معاف نہیں کر سکتا۔ کوئی ملک یا کوئی سرکار دیش میں توڑ پھوڑ، مارکاٹ یا ہنسا کے ذریعے اپنی پارٹی کو بڑھانے یا راج پلٹنے کی کوششوں کو بھی چپ بیٹھکر برداشت نہیں کر سکتی۔ پر ہمیں کسی بھی مذہب یا وچار کے کچھ ماننے والوں کی غلطیوں سے اس مذہب یا خیال کے خلاف رائے نہیں بنا لینی چاہیے۔ دین یا دھرم بھی کیول کسی ماننا یا کسی ریت رواج ہی کا نام نہیں ہے۔ (۲۴)

کمیونیزم کے جنم داتا کارل مارکس اور اس کے سب سے بڑے عملی پرچارک لینن کے کسی وچار یا کسی سدھانت کو ہم مانیں یا نہ مانیں، ہم اس سے انکار نہیں کر سکتے کہ ان دونوں کی آتمائیں دنیا کے غریبوں اور دکھیوں کیلئے

तड़पती थीं. हम महात्मा गांधी के जिन्दगी के उसूलों को आदर्श मानते हैं. उन्हीं में हमें दुनिया का भला दिखाई देता है. जिस जिस बात में भी लेनिन और महात्मा गांधी में फ़रक़ था उसमें हम महात्मा गांधी के पैरो हैं, लेनिन के नहीं. लेकिन हमें इस बात के मानने से भी इनकार नहीं कि जहाँ तक सिर्फ़ तपस्या का सवाल है, लेनिन की तपस्या महात्मा गांधी की तपस्या से बढ़कर थी. हमें परमात्मा के इस बाग़ के हर फूल से उसका इत्र लेना है.

जैसे जैसे पूरबी एशिया में कम्युनिस्टों का असर बढ़ता चला गया, वैसे वैसे ही यह बात खुलती चली गई कि जिस तरह कार्लमार्क्स के कम्युनिज़्म, रूस के शुरू के कम्युनिज़्म और आज के रूस के कम्युनिज़्म में फ़रक़ है, वैसे ही रूसी कम्युनिज़्म और मंचूरियन कम्युनिज़्म, और मंचूरियन कम्युनिज़्म और चीनी कम्युनिज़्म में भी फ़रक़ है. रूस के बड़े से बड़े दुश्मनों को भी यह मानना पड़ा है कि जहां जहाँ पूरब में कम्युनिज़्म फैलता गया वहाँ वहाँ आम तौर पर अमन शान्ति और ख़ुशहाली जड़ पकड़ती गई. हाल ही में कम्युनिस्टों के शंघाई पर क़ब्ज़ा कर लेने के बाद यह छोटी बात नहीं है कि हांग कांग के अंगरेज़ औरत और बच्चे, हांग कांग में अपने को इतना महफ़ूज़ नहीं समझते जितना शंघाई में, और जहाज़ों में भर भर कर शंघाई चले गये और जा रहे हैं, जब कि हांगकांग पर अभी तक अंगरेज़ी झंडा फहरा रहा है और शंघाई पर कम्युनिस्टों का राज है. अंगरेज़ और अमरीकी

تڑپتی تھیں۔ ہم مہاتما گاندھی کے زندگی کے اصولوں کو آدرش مانتے ہیں۔ انھیں میں ہمیں دنیا کا بھلا دکھائی دیتا ہے۔ جس جس بات میں لینن اور مہاتما گاندھی میں فرق تھا اس میں ہم مہاتما گاندھی کے پیرو ہیں، لینن کے نہیں۔ لیکن ہمیں اس بات کے ماننے سے بھی انکار نہیں کہ جہاں تک صرف تپسیا کا سوال ہے، لینن کی تپسیا مہاتما گاندھی کی تپسیا سے بڑھکر تھی۔ ہمیں پرماتما کے اس باغ کے ہر پھول سے اسکا عطر لینا ہے۔

جیسے جیسے پوربی ایشیا میں کمیونسٹوں کا اثر بڑھتا چلا گیا، ویسے ویسے ہی یہ بات کھلتی چلی گئی کہ جس طرح کارل مارکس کے کمیونزم، روس کے شروع کے کمیونزم اور آج کے روس کے کمیونزم میں فرق ہے، ویسے ہی روسی کمیونزم اور منچورین کمیونزم، اور منچورین کمیونزم اور چینی کمیونزم میں بھی فرق ہے۔ روس کے بڑے سے بڑے دشمنوں کو بھی یہ ماننا پڑا ہے کہ جہاں جہاں پورب میں کمیونزم پھیلتا گیا وہاں وہاں عام طور پر امن شانتی اور خوشحالی جڑ پکڑتی گئی۔ حال ہی میں کمیونسٹوں کے شنگھائی پر قبضہ کر لینے کے بعد یہ چھوٹی بات نہیں ہے کہ ہانگ کانگ کے انگریز عورت اور بچے، ہانگ کانگ میں اپنے کو اتنا محفوظ نہیں سمجھتے جتنا شنگھائی میں، اور جہازوں میں بھر بھر کر شنگھائی چلے گئے اور جا رہے ہیں، جبکہ ہانگ کانگ میں ابھی تک انگریزی جھنڈا پھہرا رہا ہے اور شنگھائی پر کمیونسٹوں کا راج ہے۔ انگریز اور امریکن مل مالک اور بیوپاریوں کا شنگھائی کے

ज़रा सी भी शिकायत का मौक़ा नहीं मिला. सब काम इतने अमन के साथ चल रहे हैं जितने पिछले चालीस बरस में कभी न चले थे. यहाँ तक कि शंघाई की नई कम्युनिस्ट सरकार ने जहाँ कहीं यह देखा कि मज़दूर कारख़ाने के मालिकों से बेजा फ़ायदा उठाना चाह रहे हैं वहाँ उन्होंने मज़दूरों को दबाया और दोनों के बीच इन्साफ़ क़ायम रक्खा. जिन लोगों ने हमें रूसी हौवा या कम्युनिस्ट हौवे से इतना ज़्यादा डरा रक्खा था और जो अब भी डराते रहते हैं उनकी बातें ग़ैर जानकारी या स्वार्थ से ख़ाली नहीं हैं. जो लोग चीन के हालात को ग़ौर से पढ़ और सुन रहे हैं उन्हें अब साफ़ दिखाई दे गया कि अमरीका और इंगलैंड ने च्याँग काई शेक और उसकी सरकार को लगातार बढ़ावा देकर और ख़ास कर अमरीका ने च्याँग काई शेक को अरबों डालरों की मदद देकर चीन की करोड़ों ग़रीब जन्ता का और दुनिया का बुरा ही किया है.

(५४)

आगे की दुनिया का ढाँचा क्या हो? इसके लिये नये तजरबे आज वाशिंगटन और लन्दन में नहीं हो रहे हैं. इसके लिये नये तजरबे हो रहे हैं मास्को में, जार्जिया में, आज़र बाइजान में, कोरिया में, चीन में, डनमार्क में, सोयडन में और अगर हम अपने अन्दर देख सकें तो अभी बहुत छोटे दरजे तक और अपने ही ढंग पर हिन्दुस्तान में. हमें विश्वास है कि दुनिया को एक नये क़िस्म के रूहानी कम्युनिज़्म या आध्यात्मिक साम्यवाद की तरफ़ बढ़ना है. इस्लाम ख़ुद एक तरह का रूहानी कम्युनिज़्म है. महात्मा गांधी के उसूल भी हमें इसी रास्ते पर ले चलते हैं.

ذرا سی بھی شکایت کا موقع نہیں ملا. سب کام اتنے امن کے ساتھ چل رہے ہیں جتنے پچھلے چالیس برس میں کبھی نہ چلے تھے. یہاں تک کہ شنگھائی کی نئی کمیونسٹ سرکار نے جہاں کہیں یہ دیکھا کہ مزدور کارخانے کے مالکوں سے بیجا فائدہ اٹھانا چاہ رہے ہیں وہاں انھوں نے مزدوروں کو دبایا اور دونوں کے بیچ انصاف قائم رکھا. جن لوگوں نے ہمیں روسی ہوّا یا کمیونسٹ ہوّے سے اتنا زیادہ ڈرا رکھا تھا اور جو اب بھی ڈراتے رہتے ہیں ان کی باتیں غیر جانکاری یا سوارتھ سے خالی نہیں ہیں. جو لوگ چین کے حالات کو غور سے پڑھ اور سن رہے ہیں انھیں اب صاف دکھائی دے گیا کہ امریکہ اور انگلینڈ نے چیانگ کائی شک اور اس کی سرکار کو لگاتار بڑھاوا دے کر اور خاص کر امریکہ نے چیانگ کائی شک کو اربوں ڈالروں کی مدد دے کر چین کی کروڑوں غریب جنتا کا اور دنیا کا برا ہی کیا ہے.

(۵۴)

آگے کی دنیا کا ڈھانچہ کیا ہو؟ اس کے لیے نئے تجربے آج واشنگٹن اور لندن میں نہیں ہو رہے ہیں. اس کے لیے نئے تجربے ہو رہے ہیں ماسکو میں، جارجیا میں، آذر بائیجان میں، کوریا میں، چین میں، ڈنمارک میں، سوئیڈن میں اور اگر ہم اپنے اندر دیکھ سکیں تو ابھی بہت چھوٹے درجے تک اور اپنے ہی ڈھنگ پر ہندستان میں. ہمیں وشواس ہے کہ دنیا کو ایک نئے قسم کے روحانی کمیونزم یا ادھیاتمک سامیہ واد کی طرف بڑھنا ہے. اسلام خود ایک طرح کا روحانی کمیونزم ہے. مہاتما گاندھی کے اصول بھی ہمیں اسی راستے پر لے چلتے ہیں.

पर अभी खुद अपनी तरफ़ तो हमारी निगाह भी नहीं जा रही है. अभी तो अपने घर के जौहरों को पूरी तरह पहिचानने की हमने कोशिश भी नहीं की.

"आनीस" के लेख से मालूम होता है कि अफ़ग़ानिस्तान की आँखें हमारी निस्बत ज़्यादा खुली हुई हैं. अगर तीसरी बड़ी जंग छिड़ ही गई तो हम पूरी तरह इस बात की कोशिश करेंगे कि हम उस जंग में न घिसटें. हमारा पहला काम दुनिया को जंग से रोकने की कोशिश करना होगा. और दूसरा काम अगर जंग छिड़ ही जाय तो अपने आपको बिलकुल पूरी तरह अलग और ग़ैरजानिबदार रखना होगा. पंडित जवाहर लाल जी ने कामनवेल्थ में शामिल होने के मौक़े पर कहा था कि इसका मतलब किसी तरह का जंगी या फ़ौजी समझौता नहीं है. हम समझते हैं कि यही उनका मंशा था. हर सूरत में दुनिया की हालत को पूरी तरह देखते हुए हम पूरी ज़िम्मेदारी के साथ यह कह सकते हैं कि जहाँ तक हमारे मुल्क और उसकी जनता के नफ़ा नुक़सान का सवाल है, अगर कहीं बदक़िस्मती से रूस और एंग्लो अमरीका में लड़ाई छिड़ ही गई और इंगलैंड या अमरीका ने किसी तरह भी हमें इस लड़ाई में घसीटना चाहा तो हम इसे हरगिज़ बरदाश्त न कर सकेंगे और इस मुल्क के किसी सिपाही का एक बूंद ख़ून भी, यहाँ का एक गेहूँ का दाना भी, एक फूटी कौड़ी भी, रूस, चीन या अफ़ग़ानिस्तान किसी पड़ोसी मुल्क के ख़िलाफ़ नहीं इस्तेमाल की जा सकेगी और न की जानी चाहिये. हम चाहते हैं कि पाकिस्तान और अफ़ग़ानिस्तान में मनमुटाव दूर हो

پر ابھی خود اپنی طرف ہماری نگاہ بھی نہیں جا رہی ہے۔ ابھی تو اپنے گھر کے جوہروں کو پوری طرح پہچاننے کی ہم نے کوشش بھی نہیں کی۔

"انیس" کے لیکھ سے معلوم ہوتا ہے کہ افغانستان کی آنکھیں ہماری نسبت زیادہ کھلی ہوئی ہیں۔ اگر تیسری بڑی جنگ چھڑ ہی گئی تو ہم پوری طرح اس بات کی کوشش کریں گے کہ ہم اس جنگ میں نہ گھسٹیں۔ ہمارا پہلا کام دنیا کو جنگ سے روکنے کی کوشش کرنا ہوگا۔ اور دوسرا کام اگر جنگ چھڑ ہی جائے تو اپنے آپ کو بالکل پوری طرح الگ اور غیر جانبدار رکھنا ہوگا۔ پنڈت جواہر لال جی نے کامن ویلتھ میں شامل ہونے کے موقع پر کہا تھا کہ اس کا مطلب کسی طرح کا جنگی یا فوجی سمجھوتہ نہیں ہے۔ ہم سمجھتے ہیں کہ یہی ان کا منشا تھا۔ ہر صورت میں دنیا کی حالت کو پوری طرح دیکھتے ہوئے ہم پوری ذمے داری کے ساتھ یہ کہہ سکتے ہیں کہ جہاں تک ہمارے ملک اور اس کی جنتا کے نفع نقصان کا سوال ہے، اگر کہیں بدقسمتی سے روس اور اینگلو امریکہ میں لڑائی چھڑ ہی گئی اور انگلینڈ یا امریکہ نے کسی طرح بھی ہمیں اس لڑائی میں گھسیٹنا چاہا تو ہم اسے ہرگز برداشت نہ کر سکیں گے اور اس ملک کے کسی سپاہی کا ایک بوند خون بھی، یہاں کا ایک گیہوں کا دانہ بھی، ایک پھوٹی کوڑی بھی، روس، چین یا افغانستان کسی پڑوسی ملک کے خلاف نہیں استعمال کی جا سکے گی اور نہ کی جانی چاہیے۔ ہم چاہتے ہیں کہ پاکستان اور افغانستان میں من موٹاؤ دور ہو

[illegible] दोनों में प्रेम बढ़े. हिन्द और पाकिस्तान में भी प्रेम, मेल मिलाप और आना जाना बढ़े. हम यह भी चाहते हैं कि जिस तरह का प्रेम का नाता हमारा अंगरेज़ों और अमरीका के साथ है, वैसा ही नये चीन और रूस के साथ भी क़ायम हो. एक दूसरे पर शक और एक हुकूमत से दूसरी हुकूमत में आने जाने की सब रुकावटें दूर हों. और हम, पहले अपने मुल्क में, और फिर दुनिया में जहाँ तक बन पड़े वह रूहानी साम्यवाद, वह सच्ची इन्सानी मसावात, वह मानव एकता क़ायम करने में कामियाब हो सकें जिसमें मोहब्बत, रवादारी और इन्साफ़ का साम्राज्य हो और एक दूसरे के साथ जबरदस्ती, एक दूसरे से बेजा फ़ायदा उठाने की आदत और एक दूसरे की हिंसा के दरवाज़े हमेशा के लिये बंद हो जायें.

सुन्दर लाल

पंडित सुन्दर लाल का ख़त सरदार दीवान सिंह 'मफ़्तूँ' एडीटर 'रियासत' दिल्ली के नाम

प्यारे भाई सरदार दीवानसिंह साहब 'मफ़्तूँ' तसलीम !

अभी अभी एक भाई ने ३० मई के "रियासत" में 'मौलवी पंडित सुन्दर लाल की नई फ़ितना परदाज़ी' के उनवान (सुर्ख़ी) से नोट पढ़कर सुनाया. क़ुदरती तौर पर उसे सुन कर मुझे कुछ दुख हुआ. उस नोट में जो गालियाँ मुझे दी गई हैं उन पर मुझे कुछ नहीं कहना. हर लिखने वाले का अपना तर्ज़ होता है. हाँ जो कतरन [illegible] की एक तक़रीर की आपने नक़ल की है उस पर आपको

چاہئے دونوں ملکوں میں پریم بڑھے. ہند اور پاکستان میں بھی پریم، میل ملاپ اور آنا جانا بڑھے. ہم یہ بھی چاہتے ہیں کہ جس طرح کا پریم کا ناتا ہمارا انگریزوں اور امریکہ کے ساتھ ہے، ویسا ہی نئے چین اور روس کے ساتھ بھی قائم ہو. ایک دوسرے پر شک اور ایک حکومت سے دوسری حکومت میں آنے جانے کی سب رکاوٹیں دور ہوں. اور ہم، پہلے اپنے ملک میں، اور پھر دنیا میں جہاں تک بن پڑے وہ روحانی سامیہ واد، وہ سچی انسانی مساوات، وہ مانو ایکتا قائم کرنے میں کامیاب ہو سکیں جس میں محبت، رواداری اور انصاف کا سامراج ہو اور ایک دوسرے کے ساتھ زبردستی، ایک دوسرے سے بیجا فائدہ اٹھانے کی عادت اور ایک دوسرے کی ہنسا کے دروازے ہمیشہ کے لئے بند ہو جائیں.

سندر لال

پنڈت سندر لال کا خط سردار دیوان سنگھ 'مفتوں' ایڈیٹر 'ریاست' دلی کے نام

پیارے بھائی سردار دیوان سنگھ صاحب 'مفتوں' تسلیم!

ابھی ابھی ایک بھائی نے ۳۰ مئی کے 'ریاست' میں 'مولوی پنڈت سندر لال کی نئی فتنہ پردازی' کے عنوان (سرخی) سے نوٹ پڑھ کر سنایا. قدرتی طور پر اسے سن کر مجھے کچھ دکھ ہوا. اس نوٹ میں جو گالیاں مجھے دی گئی ہیں ان پر مجھے کچھ نہیں کہنا. ہر لکھنے والے کا اپنا طرز ہوتا ہے. ہاں جو کترن [illegible] بھائی کی ایک تقریر کی آپ نے نقل کی ہے اس پر آپ کو

गुस्सा आना कुदरती था. मुझे शिकायत सिर्फ़ यह है कि जिस अखबार की वह कतरन आपने नक़ल की है उसने मेरे और मेरी तक़रीर के साथ इन्साफ़ नहीं किया. मैं और बातों को छोड़ रहा हूँ, सिर्फ़ एक चीज़ का ज़िक्र करना चाहता हूँ. यानी वह जिस पर आपको सबसे ज़्यादा गुस्सा आया. मैंने बम्बई की उस तक़रीर में इस मामले पर जो कहा था वह यह था—"मैं ईमानदारी के साथ इस्लाम को सारी दुनिया में फैलाना चाहता हूँ और सारी दुनिया को मुसलमान देखना चाहता हूँ. मैं ईमानदारी के साथ सारी दुनिया में वैदिक धर्म को फैलाना चाहता हूँ और सारी दुनिया को वैदिक धर्म की मानने वाली देखना चाहता हूँ. मैं ईमानदारी के साथ गीता के धर्म को सारी दुनिया में फैलाना चाहता हूँ और सारी दुनिया को गीता धर्म का मानने वाला देखना चाहता हूँ. मुझे इन सब अलग-अलग धर्मों के अन्दर एक ही बुनियादी सच्चाई और एक ही रोशनी दिखाई देती है—वग़ैरा वग़ैरा—"

मैंने इस्लाम, वैदिक धर्म और गीता धर्म तीनों का और तीनों का ठीक एक ही से अलफ़ाज़ में ज़िक्र किया था. शायद आपको मालूम हो कि मैं सब मज़हबों की बुनियादी एकता का मानने वाला हूँ. अलग-अलग मज़हबों की शरअ और कर्म कांड में फ़रक़ भी मानता हूँ. लेकिन चाहता हूँ कि दुनिया बुनियादी सच्चाइयों को ज़्यादा और इन फ़ुरूआत (ऊपरी चीज़ों) को कम अहमियत देना सीखे. मेरा अक़ीदा है—

यक चराग़ अस्त दरीं दह्र व अज़ परतवे आँ
हर कुजा मी निगरम अंजुमने साख़्ता अन्द

غصہ آنا قدرتی تھا۔ مجھے شکایت صرف یہ ہے کہ جس اخبار کی کترن آپ نے نقل کی ہے اس نے میرے اور میری تقریر کے ساتھ انصاف نہیں کیا۔ میں اور باتوں کو چھوڑ رہا ہوں، صرف ایک چیز کا ذکر کرنا چاہتا ہوں۔ یعنی وہ جس پر آپ کو سب سے زیادہ غصہ آیا۔ میں نے بمبئی کی اس تقریر میں اس معاملے پر جو کہا تھا وہ یہ تھا—"میں ایمانداری کے ساتھ اسلام کو ساری دنیا میں پھیلانا چاہتا ہوں اور ساری دنیا کو مسلمان دیکھنا چاہتا ہوں۔ میں ایمانداری کے ساتھ ساری دنیا میں ویدک دھرم کو پھیلانا چاہتا ہوں اور ساری دنیا کو ویدک دھرم کی ماننے والی دیکھنا چاہتا ہوں، میں ایمانداری کے ساتھ گیتا کے دھرم کو ساری دنیا میں پھیلانا چاہتا ہوں اور ساری دنیا کو گیتا دھرم کا ماننے والا دیکھنا چاہتا ہوں۔ مجھے ان سب الگ الگ دھرم کے اندر ایک ہی بنیادی سچائی اور ایک ہی روشنی دکھائی دیتی ہے— وغیرہ، وغیرہ—"

میں نے اسلام، ویدک دھرم اور گیتا دھرم تینوں کا اور تینوں کا ٹھیک ایک ہی سے الفاظ میں ذکر کیا تھا۔ شاید آپ کو معلوم ہو کہ میں سب مذہبوں کی بنیادی ایکتا کا ماننے والا ہوں۔ الگ الگ مذہبوں کی شرع اور کرم کانڈ میں فرق بھی مانتا ہوں۔ لیکن چاہتا ہوں کہ دنیا بنیادی سچائیوں کو زیادہ اور ان فروعات (اوپری چیزیں) کو کم اہمیت دینا سیکھے۔ میرا عقیدہ ہے—

یک چراغ است دریں دہر و از پرتوِ آں
ہر کجا می نگرم انجمنے ساختہ اند

[सारे ज़माने में एक ही चराग़ है और उसी से रोशनी लेकर जहाँ कहीं भी मैं देखता हूँ, लोग अपनी अपनी सभायें सजाये बैठे हैं.]

यही बात उपनिषदों ने चराग़ की जगह रंग बिरंगी गउवों और उनके एक सफ़ेद रंग के दूध की मिसाल देकर समझाई है. ज़्यादा हवाले देकर मैं ख़त को लम्बा नहीं करना चाहता. चूँकि मैं सब मज़हबों की बुनियादी एकता का मानने वाला हूँ, इसीलिये मैं हिन्दू मुस्लिम या फ़िरक़े वाराना इत्तहाद के लिये काम करना भी अपना ख़ास फ़र्ज़ और हक़ समझता हूँ. आपको या किसी भी दूसरे भाई को इसके ख़िलाफ़ राय रखने का हक़ है. मैंने सिर्फ़ एक ग़लत फ़हमी को दूर करना चाहा है.

यह भी क़तई ग़लत है कि मैंने अपनी तक़रीर में या कहीं पर जमीअतुल उलमा को फ़िरक़े वाराना सियासत में हिस्सा लेने की सलाह दी. मैं हर क़िस्म की फ़िरक़े वाराना सियासत को, चाहे वह मुसलमानों की हो, हिन्दुओं की हो, सिक्खों की हो, या किसी की भी, मुल्क के लिये ज़हर और मज़हब के लिहाज़ से गुनाह समझता हूँ और यही चाहता और कहता हूँ कि इन सब मज़हबों के मानने वाले हर क़िस्म की फ़िरक़े वाराना सियासत से उसी तरह दूर रहें, जिस तरह किसी ख़तरनाक बीमारी से दूर रहा जाता है.

इस नोट में और भी ग़लत फ़हमियाँ हैं. पर मैं फ़िलहाल इन दो ग़लत फ़हमियों पर बस करता हूँ, मुझे इस चीज़ का थोड़ा सा रंज है कि इन मामलों में हिन्दू अख़बार या मुस्लिम अख़बार दोनों

(५८६)

[سارے زمانے میں ایک ہی چراغ ہے اور اسی سے روشنی لے کر جہاں کہیں بھی میں دیکھتا ہوں، لوگ اپنی اپنی سبھائیں سجائے بیٹھے ہیں]

یہی بات اپنیشدوں نے چراغ کی جگہ رنگ برنگی گؤوں اور ان کے ایک سفید رنگ کے دودھ کی مثال دے کر سمجھائی ہے. زیادہ حوالے دے کر میں خط کو لمبا نہیں کرنا چاہتا، چونکہ میں سب مذہبوں کی بنیادی ایکتا کا ماننے والا ہوں، اسی لئے میں ہندو مسلم یا فرقہ وارانہ اتحاد کے لئے کام کرنا بھی اپنا خاص فرض اور حق سمجھتا ہوں۔ آپ کو یا کسی بھی دوسرے بھائی کو اس کے خلاف رائے رکھنے کا حق ہے۔ میں نے صرف ایک غلط فہمی کو دور کرنا چاہا ہے۔

یہ بھی قطعی غلط ہے کہ میں نے اپنی تقریر میں یا کہیں پر جمعیۃ العلماء کو فرقہ وارانہ سیاست میں حصہ لینے کی صلاح دی۔ میں ہر قسم کی فرقہ وارانہ سیاست کو، چاہے وہ مسلمانوں کی ہو، ہندوؤں کی ہو، سکھوں کی ہو، یا کسی کی بھی، ملک کے لئے زہر اور مذہب کے لحاظ سے گناہ سمجھتا ہوں اور یہی چاہتا اور کہتا ہوں کہ فرقہ وارانہ سیاست سے اسی طرح دور رہیں، جس طرح کسی خطرناک بیماری سے دور رہا جاتا ہے۔

اس نوٹ میں اور بھی غلط فہمیاں ہیں۔ پر میں فی الحال ان دو غلط فہمیوں پر بس کرتا ہوں، مجھے اس چیز کا تھوڑا سا رنج ہے کہ ان معاملوں میں ہندو اخبار یا مسلم اخبار دونوں

(۵۸۶)

...ही इस्तेमाल करते हैं. मैं ज़्यादा न लिखूँगा. दिलों में गुंजाइश (उदारता) और मुहब्बत की और ज़्यादा ज़रूरत है. मेरा मज़हब अगर मैं एक फ़िक़रे में कह सकूँ तो गुरु नानक का मज़हब है और अपने ऊपर ज़ाहिर किये हुए ख़यालात को फैलाते हुए मैं यह कह सकता हूँ कि मैं चाहता हूँ कि गुरु नानक का असली मज़हब ही सारी दुनिया का मज़हब हो. मैं लिख चुका. यक़ीन कीजिये, इसके बाद मेरे दिल में आपकी तरफ़ से या 'रियासत' अख़बार की तरफ़ से ज़रा सा भी गुस्सा या नाराज़गी नहीं. मेरी दरख़्वास्त है कि इस पूरे ख़त को आप रियासत में शाया करके मुझे शुक्रगुज़ार करें.

आपका भाई

सुन्दर लाल

नई दिल्ली

३१ मई ४९

کم ہی الفاظ کرسکتے ہیں۔ میں زیادہ نہ لکھوں گا۔ دلوں میں وسعت (اُدارتا) اور محبت کی اور زیادہ ضرورت ہے۔ میرا مذہب اگر میں ایک فقرہ میں کہہ سکوں تو گرو نانک کا مذہب ہے اور اپنے اوپر ظاہر کئے ہوئے خیالات کو پھیلاتے ہوئے میں یہ کہہ سکتا ہوں کہ میں چاہتا ہوں کہ گرو نانک کا اصلی مذہب ہی ساری دنیا کا مذہب ہو۔ میں لکھ چکا۔ یقین کیجئے، اس کے بعد میرے دل میں آپ کی طرف سے یا 'ریاست' اخبار کی طرف سے ذرا سا بھی غصہ یا ناراضگی نہیں۔ میری درخواست ہے کہ اس پورے خط کو آپ ریاست میں شائع کرکے مجھے شکر گزار کریں۔

آپ کا بھائی

سندر لال

نئی دلی

۳۱ مئی ۴۹

मक़सद

(१) एक ऐसी हिन्दुस्तानी कलचर का बढ़ाना, फैलाना और प्रचार करना जिसमें सब हिन्दुस्तानी शामिल हों.

(२) एकता फैलाने के लिये किताबों, अख़बारों, रिसालों वग़ैरह का छापना.

(३) पढ़ाई घरों, किताब घरों, सभाओं, कानफ़रेन्सों, लेक्चरों से सब धर्मों, जातों, बिरादरियों और फ़िर्क़ों में आपस का मेल बढ़ाना.

—•—

सोसाइटी के प्रेसीडेन्ट—सर तेज बहादुर सप्रू ; वाइस प्रेसीडेन्ट—डा० भगवानदास और डा० अब्दुल हक़ ; गवर्निंग बाडी के प्रेसीडेन्ट—डा० भगवानदास; सेक्रेटरी पं० सुन्दरलाल; ख़ज़ान्ची—डा० ताराचन्द.

गवर्निंग बाडी के और मेम्बर

डा० सय्यद महमूद, मि० अब्दुल मजीद ख़्वाजा, मौलवी सय्यद सुलेमान नदवी, मि० मंज़र अली सोख़्ता, श्री बी० जी० खेर, मि० एस० के० रुद्रा, पं० बिशम्भर नाथ.

—•—

सोसाइटी की बम्बई शाख का दफ़्तर

जिहांगीर वाडिया बिल्डिंग, ५१ महात्मा गान्धी रोड, फ़ोर्ट, बम्बई.

[मैनेजिंग] कमेटी के मेम्बर—

श्री बी० जी० खेर, श्रीमती सोफ़िया वाडिया, प्रिन्सपल ए० ए० ए० फ़ैज़ी, श्री एम० एच० [पकवासा], श्रीमती हंसा मेहता, सय्यद अबदुल्ला [बरेलवी, मि० के० वी० शाह.]

[मेम्बरी के क़ायदों के लिये लिखिये.]

सुन्दर लाल

सेक्रेटरी हिन्दुस्तानी कलचर सोसाइटी

४८ बाई का बाग़, इलाहाबाद.

नोट—सोसाइटी के मेम्बरों को "नया हिन्द" और सोसाइटी की सब किताबें वग़ैरह को तिहाई दाम पर मिलती हैं

مقصد

(۱) ایک ایسی هندستانی کلچر کا بڑھانا' پھیلانا اور پرچار کرا جس میں سب هندستانی شامل هوں .

(۲) ایکتا پھیلانے کے لئے کتابوں' اخباروں' رسالوں وغیرہ کا [چھاپنا].

(۳) پڑھائی گھروں' کتاب گھروں' سبھاؤں' کانفرنسوں لیکچروں سے سب دھرموں' جاتوں' برادریوں اور فرقوں میں آپس کا میل بڑھانا .

—:o:—

سوسائٹی کے پریسیڈنٹ — سر تیج بہادر سپرو؛ وائس پریسیڈنٹ—ڈاکٹر بھگوان داس اور ڈاکٹر عبدالحق؛ گورننگ باڈی کے پریسیڈنٹ . ڈاکٹر بھگوان داس؛ سکریٹری- پنڈت سندر لال؛ خزانچی—ڈاکٹر تارا چند .

گورننگ باڈی کے اور ممبر—

ڈاکٹر سید محمود' مسٹر عبدالمجید خواجہ' مولوی سید سلیمان ندوی' مسٹر منظور علی سوختہ' شری بی جی کھیر' مسٹر ایس کے' رودرا ' پنڈت بشمبھر ناتھ .

—:o:—

سوسائٹی کی بمبئی شاخ کا دفتر—

جہانگیر واڈیا بلڈنگ' ۵۱ مہاتما گاندھی روڈ' فورٹ بمبئی .

بمبئی شاخ کی منیجنگ کمیٹی کے ممبر—

شری بی - جی - کھیر' شریمتی صوفیاواڈیا' پرنسپل اے - اے - اے فیضی' شری یم - یچ - پکواسا' شریمتی هنسا مہتا' سید عبدالله بریلوی' مسٹر کے - وي - شاہ .

ممبري کے قاعدوں کے لئے لکھئے .

سندر لال

سکریٹری هندستانی کلچر سوسائٹی'

۴۸ باڈی کا باغ' الہ آباد.

نوٹ—سوسائٹی کے ممبروں کو "نیا هند" اور سوسائٹی کی [سب] کتابیں وغیرہ کو تہائی [دام پر ملتی] هیں .

Registered No. A-210

"गीता और "क़ुरान"

लेखक—पंडित सुन्दरलाल

[illegible] के शुरू में दुनिया के सब बड़े बड़े धर्मों की [illegible] है और सब धर्मों की किताबों से हवाले दे [illegible] नी बुनियादी सचाइयों को बयान किया गया है.

[illegible] बाद गीता के लिखे जाने के वक़्त की इस देश की हालत, गीता के बड़प्पन और एक एक अध्याय को लेकर गीता की तालीम को बतलाया गया है.

आख़िर में क़ुरान से पहले की अरब की हालत, क़ुरान के बड़प्पन और एक एक बात पर क़ुरान की तालीम को बयान किया गया है. इस में क़ुरान की पांच सौ से ऊपर आयतों का लफ़्ज़ी तरजुमा दिया गया है. यह भी बताया गया है कि क़ुरान में जेहाद, आक़िबत, आख़ेरत, जन्नत, जहन्नम, काफ़िर वग़ैरा किसे कहा गया है.

जो लोग सब धर्मों की एकता को समझना चाहें या हिन्दू धर्म और इसलाम दोनों की इन दो अमर पुस्तकों की सच्ची जानकारी हासिल करना चाहें उन्हें इस किताब को ज़रूर पढ़ना चाहिये.

[illegible] किताब आसान हिन्दुस्तानी ज़बान में, नागरी और उर्दू दोनों लिप[illegible]यों में अलग अलग मिल सकती है. पौने तीन सौ सफ़े की सुन्दर जिल्द बंधी किताब की क़ीमत सिर्फ़ ढाई रुपए. डाक ख़र्च अलग.

मैनेजर "नया हिन्द"

[illegible] इलाहाबाद

"گیتا اور قرآن"

لیکھک - پنڈت سندر لال

اس کتاب کے شروع میں دنیا کے سب بڑے بڑے دھرموں کی ایکتا کو دکھایا گیا ہے اور سب دھرموں کی کتابوں کے حوالے دے دے کر ملتی جلتی بنیادی سچائیوں کو بیان کیا گیا ہے.

اس کے بعد گیتا کے لکھے جانے کے وقت کی اس دیش کی حالت، گیتا کے بڑپن اور ایک ایک ادھیائے کو لیکر گیتا کی تعلیم کو بتلایا گیا ہے.

آخر میں قرآن سے پہلے عرب کی حالت، قرآن کے بڑپن اور ایک ایک بات پر قرآن کی تعلیم کو بیان کیا گیا ہے. اس میں قرآن کی پانچ سو سے اوپر آیتوں کا لفظی ترجمہ دیا گیا ہے. یہ بھی بتایا گیا ہے کہ قرآن میں جہاد، عاقبت، آخرت، جنت، جہنم، کافر وغیرہ کسے کہا گیا ہے.

جو لوگ سب دھرموں کی ایکتا کو سمجھنا چاہیں یا ہندو دھرم اور اسلام دونوں کی ان دو امر پستکوں کی سچی جانکاری حاصل کرنا چاہیں انہیں اس کتاب کو ضرور پڑھنا چاہئے.

کتاب آسان ہندوستانی زبان میں ناگری اور اردو دونوں لپیوں میں الگ الگ مل سکتی ہے. پونے تین سو صفحے کی سندر جلد بندھی کتاب کی قیمت صرف ڈھائی روپیہ ـ ڈاک خرچ الگ

مینیجر "نیا ہند"

[illegible] الٰہ آباد